

3. BASKI

IAN MORRIS

DÜNYAYA NEDEN BATI HÜKMEDİYOR

ŞİMDİLİK

ALFA TARİH

IAN MORRIS

DÜNYAYA NEDEN BATI HÜKMEDİYOR

ŞİMDİLİK

ALFA

IAN MORRIS

Stanford Üniversitesi'nde antikçağ tarihçisi ve klasik çağ arkeoloğu. Aynı zamanda Stanford Üniversitesi'nin Sicilya'da yürüttüğü Monte Polizzo arkelojik kazısının yöneticisi. 1960'ta İngiltere'de doğdu. 1981'de Birmingham Üniversitesi'nin Antikçağ Tarihi ve Arkeoloji Bölümü'nü birincilikle bitirerek, 1985'te Cambridge Üniversitesi'nden doktora derecesini aldı. Arkeoloji ve tarih üzerine yazdığı çok sayıda makalenin yanı sıra yayımladığı kitaplar: *Burial and Ancient Society: The Rise of the Greek City-State* (1987), *Death-Ritual and Social Structure in Classical Antiquity* (1992, 1997), *Classical Greece: Ancient Histories and Modern Archaeologies* (1994), *A New Companion to Homer* (Barry Powell ile birlikte, 1997, 2009), *Archaeology as Cultural History: Words and Things in Iron Age Greece* (2000, 2007), *The Ancient Economy: Evidence and Models* (Joe Manning ile birlikte, 2005), *The Cambridge Economic History of the Greco-Roman World* (Walter Scheidel ve Richard Saller ile birlikte, 2007), *The Greeks: History, Culture, and Society* (Barry Powell ile birlikte, 2005, 2009), *The Dynamics of Ancient Empires* (Walter Scheidel ile birlikte, 2009), *The Greeks: History, Culture, and Society* (Barry Powell ile birlikte, 2009) ve *The Dynamics of Ancient Empires* (Walter Scheidel ile birlikte, 2009).

GÜL ÇAĞALI GÜVEN

1982'de Ankara Üniversitesi İletişim Fakültesi'ni bitirdi ve ardından Boğaziçi Üniversitesi'nde tarih yüksek lisansı yaptı. Çeşitli dergi ve gazetelerde muhabir olarak görev aldı. Tarih, edebiyat, felsefe ve medya/iletişim gibi değişik alanlarda çok sayıda çevirisi olan Güven'in önemli çevirinden bazıları: Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak* (2008, YKY), Erik Jan Zürcher, *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası 1924-1925* (2003, İletişim Yayınları), Elizabeth A. Zachariadou, *Osmanlı Beyliği 1300-1389* (1997, Tarih Vakfi Yurt Yayınları).

Dünyaya Neden Batı Hükmediyor (Şimdilik)
Tarihin Gelişim Seyrinin Kalıpları ve Gelecek Hakkında Ortaya Koydukları
© 2012, ALFA Basım Yayım Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti.

Why the West Rules-for Now
The Patterns of History and What They Reveal About the Future
Çeviriye temel alınan metin: 2010 Farrar, Straus and Giroux baskısı
© 2010, Ian Morris
© Haritalar ve Grafikler 2010, Michel Angel

İngilizce dilindeki ilk baskısı Farrar, Straus and Giroux tarafından yapılmıştır.

Kitabın Türkçe yayın hakları Sandra Dijkstra Literary Acency ve Onk Ajans Ltd. aracılığıyla Alfa Basım Yayım Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti.'ne aittir. Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak kısa alıntılar dışında hiçbir yöntemle çoğaltılamaz.

Yayıncı ve Genel Yayın Yönetmeni M. Faruk Bayrak
Genel Müdür Vedat Bayrak
Yayın Yönetmeni Mustafa Küpüşoğlu
Dizi Editörü Hülya Hatipoğlu
Redaksiyon Volkan Atmaca
Yayına Hazırlayan Hülya Hatipoğlu
Kapak Tasarımı Begüm Çiçekçi
Sayfa Tasarımı Kâmuran Ok

Kapak görseli: Yasak Kent'ten bir ejderha motifi (Pekin, Çin)

ISBN 978-605-106-631-8
1. Basım: Ekim 2012
3. Basım: Haziran 2014

Baskı ve Cilt
Melisa Matbaacılık
Çiftehavuzlar Yolu Acar Sanayi Sitesi No: 8 Bayrampaşa-İstanbul
Tel: 0(212) 674 97 23 Faks: 0(212) 674 97 29
Sertifika no: 12088

Alfa Basım Yayım Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti.
Alemdar Mahallesi Ticarethane Sokak No: 15 34110 Fatih-İstanbul
Tel: 0(212) 511 53 03 (pbx) Faks: 0(212) 519 33 00
www.alfakitap.com - info@alfakitap.com
Sertifika no: 10905

IAN MORRIS

DÜNYAYA NEDEN BATI HÜKMEDİYOR

ŞİMDİLİK

Tarihin Gelişim Seyrinin Kalıpları ve
Gelecek Hakkında Ortaya Koydukları

Çeviren
Gül Çağalı Güven

ALFA TARİH

Kathy'ye

İÇİNDEKİLER

GÖRSEL MALZEME LİSTESİ		7
TEŞEKKÜR		11
GİRİŞ		13
AYRIM I		
1	DOĞU VE BATI'DAN ÖNCE	55
2	BATI BAŞI ÇEKİYOR	103
3	GEÇMİŞİN ÖLÇÜSÜNÜ ALMAK	165
AYRIM II		
4	DOĞU ARKADAN YETİŞİYOR	209
5	BAŞABAŞ YARIŞ	269
6	GERİLEME VE ÇÖKÜŞ	329
7	DOĞU ÇAĞI	387
8	KÜRESELLEŞME	445
9	BATI ARKADAN YETİŞİYOR	501
10	BATI ÇAĞI	567

AYRIM III

11 NEDEN BATI HÜKMEDİYOR... 643
12 ... ŞİMDİLİK 671

Ek: Toplumsal Gelişme Üzerine 717
Okuma Önerileri 741
Kaynakça 759
Dizin 809

GÖRSEL MALZEMELER

Resim G.1. Çin yelkenlisi *Qiying* Londra'da, 1848 (*Illustrated London News*, c. 12, 1 Nisan 1848, s. 222'den yeniden basım)

Resim G.2. İngiliz gemisi *Nemesis*, Yangtze Irmağı'nda eylem halinde, 1842 (National Maritime Museum. Telif hakkı © National Maritime Museum, Greenwich, Londra)

Harita 1.1. 1. Bölüm'de değinilen coğrafi yerler

Harita 1.2. Movius Hattı

Harita 1.3. Modern insanın Afrika'dan yayılışı, 60.000-14.000 yıl öncesi

Resim 1.1. Altamira mağara resimleri (Kenneth Garrett/National Geographic Görsel Koleksiyonu)

Harita 1.4. Avrupa'da mağara resimleri ve taşınabilir sanat buluntuları

Resim 1.2. Hohle Fels "Venüs" heykelciği (Telif hakkı © Tübingen Üniversitesi, fotoğraf H. Jensen)

Harita 2.1. 2. Bölüm'de değinilen coğrafi yerler

Grafik 2.1. Son 20.000 yıllık sıcaklıklar

Harita 2.2. 2. Bölüm'de değinilen dağlık ırmak kıyıları civarındaki yerler

Harita 2.3. Avrupa'da tarımın yayılışı, MÖ 9000-4000
Harita 2.4. Luca Cavalli-Sforza'nın Avrupalı DNA haritası
Harita 2.5. Dünyanın uygarlaşma çekirdekleri
Harita 2.6. 2. Bölüm'de değinilen Çin'deki coğrafi yerler
Harita 2.7. Doğu Asya'da tarımın yayılışı, MÖ 6000-1500
Tablo 2.1. Doğu ve Batı'nın başlangıcı, MÖ 14.000-3000
Grafik 3.1. Earl Cook'un tarih boyunca enerji kullanımı tahminleri
Harita 3.1. Buzul Çağı'ndan itibaren Doğu ve Batı çekirdeklerinin yer değiştirmeleri
Grafik 3.2. Toplumsal gelişme, MÖ 14.000-MS 2000
Grafik 3.3. Geleneksel bir grafikte gösterilen üssel büyüme
Grafik 3.4. Geleneksel bir grafikte gösterilen kesintiye uğramış üssel büyüme
Grafik 3.5. Logaritmik-doğrusal bir grafikte gösterilen kesintiye uğramış üssel büyüme
Grafik 3.6. Logaritmik-doğrusal bir grafikte gösterilen toplumsal gelişme, MÖ 14.000-MS 2000
Grafik 3.7. Toplumsal gelişmedeki kesintiler, MÖ 1600-MS 1900
Grafik 3.8. Öngörülen toplumsal gelişme, MS 1700-2100
Grafik 4.1. Toplumsal gelişme, MÖ 14.000-5000
Grafik 4.2 Toplumsal gelişme, MÖ 5000-1000
Harita 4.1. 4. Bölüm'de değinilen Batı'daki coğrafi yerler
Harita 4.2. Batı'da Uluslararası Çağ krallıkları, y. MÖ 1350
Harita 4.3. 4. Bölüm'de değinilen Doğu'daki coğrafi yerler
Tablo 4.1. Önemli Doğu ve Batı yıkılışları, MÖ 3100-1050
Grafik 5.1. Toplumsal gelişme, MÖ 1000-100
Harita 5.1. 5. Bölüm'de değinilen MÖ 1000-500'e tarihlenen Doğu'daki coğrafi yerler
Harita 5.2. 5. Bölüm'de değinilen MÖ 1000-500'e tarihlenen Batı'daki coğrafi yerler
Harita 5.3. MÖ ilk 1000 yılın başındaki iklim değişikliği
Harita 5.4. Asur ve Pers imparatorlukları
Harita 5.5. Qin İmparatorluğu
Harita 5.6. Pers ve Roma imparatorlukları
Harita 5.7. MÖ ilk 1000 yılın başında Doğu ve Batı'yı bağlayan güzergâhlar
Grafik 6.1. Toplumsal gelişme, MÖ 100-MS 500

Grafik 6.2. Akdeniz'de gemi batıkları ve kurşun kirliliği, MÖ 900-1
Harita 6.1. Han ve Roma imparatorluklarının en geniş sınırları
Harita 6.2. Han İmparatorluğu'nun yıkılışı, MS 25-220
Harita 6.3. MS 3. yüzyılda Roma İmparatorluğu
Grafik 6.3. Akdeniz'de gemi batıkları ve kurşun kirliliği, MS 1-800
Harita 6.4. Roma İmparatorluğu'nun yıkılışı, MS 376-476
Harita 6.5. Bölünmüş Doğu ve Batı krallıkları, 400-500
Grafik 6.4. Hıristiyanlığın ve Mahayana Budizminin büyümesi
Grafik 7.1. Toplumsal gelişme, 300-1100
Harita 7.1. (a) 541'de Çin devletleri; (b) 700'de Tang İmparatorluğu
Resim 7.1. Longmen Maitraya Budası, 700 civarında yontulmuş (Werner Forman Arşivi, Londra)
Harita 7.2. Iustinianus, Hüsrev ve İraklios savaşları, 533-628
Resim 7.2. Bizans İmparatoriçesi Theodora, 547 (Scala/Art Resource, NY)
Harita 7.3. Arap fetihleri, 632-732
Harita 7.4. Batı çekirdeğinde bölünmeler, MÖ 100-MS 900
Harita 7.5. Selçuk Türklerinin ve Vikinglerin 11. yüzyıl göçleri
Harita 7.6. 1000 civarında Çin
Grafik 8.1. Toplumsal gelişme, 1000-1500
Harita 8.1. 1141'de Juan-Juan ve Song imparatorlukları
Harita 8.2. Moğol İmparatorluğu, 1227-1294
Harita 8.3. Avrasya çapında ticaret ve ticaret kuşakları, y. 1300
Harita 8.4. Doğu ve Batı çekirdekleri, y. 100 ve 1200
Harita 8.5. Batı çekirdeği, 1350-1500
Harita 8.6. Çin'den bakıldığında 15. yüzyıl dünyası
Harita 8.7. Avrupa'dan bakıldığında 15. yüzyıl dünyası
Resim 8.1. Ayak bağlama: Huang Sheng'in terlikleri ve çorapları, 1243 (*Fuzhou Nan-Song Huang sheng mu* içinde, ed. Fujiansheng bowuguan, Wemwu Chubanshe [Kültürel Yadigârlar Yayınevi], Pekin, 1982)
Harita 8.8. Amerika'dan bakıldığında 15. yüzyıl dünyası
Grafik 9.1. Toplumsal gelişme, 1400-1800
Harita 9.1. 9. Bölüm'de değinilen Doğu Asya'daki coğrafi yerler
Grafik 9.2. Vasıfsız kent işçilerinin ücretleri, 1350-1800

Harita 9.2. 1550 civarında Batı imparatorlukları
Harita 9.3. Bozkırların istilası, 1650-1750
Harita 9.4. Atlantik Okyanusu civarında imparatorluklar ve ticaret, 1500-1750
Resim 9.1. Kangxi, Çin imparatoru, 1700 civarı (Scala/Ministero per i Beni e le Attivita culturali/Art Resource, NY)
Harita 9.5. Batı'nın Savaşı, 1689-1815
Harita 10.1. Batı'nın 19. yüzyıl Sanayi Devrimi
Grafik 10.1. Toplumsal gelişme, MS 1-2000
Grafik 10.2. Londra, Floransa ve Pekin'de vasıfsız işçi ücretleri, 1375-1875
Harita 10.2. 19. yüzyılda küreselleşme
Grafik 10.3. Guangzhou'da afyon satışları, 1730-1832
Resim 10.1 Çinli bakışından bir İngiliz denizcisi, 1839 (Telif hakkı © Corbis)
Resim 10.2. "Sarı Tehlike", Kaiser II. Wilhelm'in 1895 tarihli bir eskizine dayanarak (AKG Images, Londra)
Harita 10.3. Dünya savaş halinde, 1914-1991
Resim 10.3. Yazar ve oyuncakları, 1964 (Yazarın Noel Morris tarafından çekilen fotoğrafı)
Grafik 10.4. ABD Ordusu gazilerinin sağlığı, 1910-1988
Grafik 10.5. Doğulu ve Batılı toplumsal gelişme karşılaştırması, 1900 ve 2000
Grafik 11.1. Logaritmik-doğrusal bir grafikte gösterilen toplumsal gelişme, MÖ 14.000-MS 2000
Grafik 12.1. Öngörülen toplumsal gelişme, MS 1700-2100
Harita 12.1. 21. yüzyılda istikrarsızlık ve su kıtlıkları
Grafik A.1. Enerji sağlama, MÖ 14.000-MS 2000
Tablo A.1. Enerji sağlama, MÖ 14.000-MS 2000
Tablo A.2. Kent boyutu, MÖ 7500-MS 2000
Tablo A.3. Savaş kapasitesi, MÖ 3000-MS 2000
Tablo A.4. Enformasyon teknolojisi, MÖ 9300-MS 2000
Tablo A.2 Toplumsal gelişmede %10'luk hata payının sonuçları
Grafik A.3. Toplumsal gelişmede %20'lik hata payının sonuçları

TEŞEKKÜR

Çoğu kitap gibi bu da, yazarın yanı sıra, birçok kişinin katkısı olmaksızın yazılamazdı. Geleneksel akademik sınırlar konusunda kimsenin fazla endişelenmediği Stanford Üniversitesi Beşeri Bilimler Fakültesi'nin açık görüşlü ortamında o kadar uzun süre geçirmemiş olsaydım, muhtemelen böyle bir kitabı yazmayı aklımdan bile geçirmezdim. Steve Haber, Ian Hodder, Adrienne Mayor, Josh Ober, Richard Saller, Walter Scheidel ve özellikle Kathy St. John'a yıllar boyunca destekleri, sohbetleri, teşvikleri ve sabırları için teşekkür etmek istiyorum.

Jared Diamond, Constantin Fasolt, Niall Ferguson, Jack Goldstone, John Haldon, Ian Hodder, Agnes Hsu, Mark Lewis, Barnaby Marsh, Neil Roberts ve Richard Saller, hepsi, yazdığım sırada bu kitabın bazı kesimlerini okudular; Eric Chinski, Daniel Crewe, Al Dien, Dora Dien, Martin Lewis, Adrienne Mayor, Josh Ober, Michael Puett, Jim Robinson, Kathy St. John ve Walter Scheidel da müsveddenin tamanını okudu. Yorumları ve tavsiyeleri için onlara sonsuz ölçüde minnettarım ve bunları anlayamadığım veya benimseyemeyecek kadar dikkafalı olduğum yerler için hepsinden bağışlanma diliyorum.

Bob Bellah, Francesca Bray, Mark Elvin, Ian Hodder, Richard Klein, Mark Lewis, Li Liu, Tom McClellan, Douglass North, Walter Scheidel, Na-than Sivin, Adam Smith, Richard Strassberg, Donald

Wagner, Barry Wein-gast ve Zhang Xuelian henüz yayımlanmamış yazılarını okumama izin verdiler ve daha önce sözünü ettiğim diğer isimlerin yanı sıra Chip Blacker, David Christian, Paul David, Lance Davis, Paul Ehrlich, Peter Garnsey, David Graff, David Kennedy, Kristian Kristiansen, David Laitin, Geoffrey Lloyd, Steve Mithen, Colin Renfrew, Marshall Sahlins, Jim Sheehan, Steve Shennan, Peter Temin, Lothar von Falkenhausen, Chris Wickham, Bin Wong, Gavin Wright, Victor Xiong, Xiaoneng Yang, Dingxin Zhao ve Yiqun Zhou'yla yaptığım sohbetler, bu kitaptaki çeşitli düşünceleri geliştirmeme yardım etti. Stanford'daki "Antik Akdeniz ve Çin İmparatorlukları" ile "İlk Büyük Ayrılık" başlıklı konferanslar ile Abu Dabi, Anaheim, Atina (Yunanistan), Austin, Big Sky (Montana), Cambridge (Massachusetts ve İngiltere), Los Angeles, Medford, Montreal, New Haven, Seattle, Stanford ve Victoria'daki (İngiliz Kolombiyası) konuşmaların katılımcıları da, kitabın savlarını parçalar halinde dinleyerek çok faydalı önerilerde bulundular.

Stanford'daki Beşeri Bilimler Fakültesi, bu kitabı sonuna dek götürebilmeme imkân veren malî destek sağladı. Harita ve grafik çizimlerinin son hali için Michele Angel'a ve daha önce başka yerde yayımlanmış resim ve metinlerin tıpkı basımlarının izinleri için Pat Powell'a teşekkür borçluyum.

Son, ama en azından öncekiler kadar önemli olarak, Sandy Dijkstra'nın ve Sandra Dijkstra Telif Hakları Ajansı'ndaki ekibin; editörlerim Farrar, Straus ve Giroux'daki Eric Chinski ile Profile Books'taki Dainel Crewe ve FSG'deki Eugenie Cha'nın teşvikleri olmasaydı bu kitabı yazamazdım.

GİRİŞ

Albert Pekin'de

Londra, 3 Nisan 1848. Kraliçe Victoria'nın başı ağrıyordu. Yirmi dakikadır başını ahşap iskeleye dayayarak diz çökmüş bekliyordu. Öfkeliydi, korkmuştu ve gözyaşlarını tutmaya çalışmaktan bitap düşmüştü; şimdi bir de yağmur başlamıştı. Damlalar elbisesini ıslatıyordu; bedeninin titrediğini görüp korktuğunu sanmasalardı bari.

Kocası hemen yanı başındaydı. Kolunu uzatsa elini onun omzuna koyabilir veya ıslak saçlarını düzeltebilir, yaklaşmakta olan için gereksindiği gücü ona verebilecek herhangi bir şey yapabilirdi. Zamanı durdurabilseydi veya hızlandırabilseydi keşke. Prens Albert'la ikisi burada değil de başka bir yerde olabilselerdi.

Yağmurda dizlerinin üstüne çöküp öylece beklediler: Victoria, Albert, Wellington Dükü ve sarayın yarısı. Nehirde bir sorun çıktığı açıktı. Çin armadasının sancak gemisi Doğu Hindistan Kumpanyası Doklarına yanaşamayacak kadar büyüktü; bu yüzden Vali Qiying Londra'ya debdebeli girişini, kendi adını taşıyan daha küçük, zırhlı bir buharlı gemiyle yapıyordu, ama *Qiying* bile Blackwall'daki rıhtımlar için fazlasıyla iriydi. Yarım düzine rö-

morkör onu rıhtıma çekerken her yerde kargaşa hâkimdi. Qiying hiç eğlenmiyordu.

Victoria göz ucuyla rıhtımdaki küçük Çin bandosunu görebiliyordu. İpekli giysileri ve tuhaf başlıkları bir saat önce muhteşem görünüyordu, ama şimdi İngiliz yağmuru altında adamakıllı ıslanıp yıpranmışlardı. Bando Qiying'in tahtırevanının kıyıya taşınmak üzere olduğu düşüncesiyle dört kez Şark kakofonisini çalmaya kalkışmış ama dördünde de vazgeçmişti. Ancak beşinci denemede çalmaya karar verdiler. Victoria midesinde karıncalanma hissetti. *Qiying* nihayet kıyıya gelmiş olmalıydı. Gerçekten de öyleydi.

Derken Qiying'in elçisi hemen önlerinde bitiverdi, o kadar çok yakına sokulmuştu ki Victoria adamın terliklerindeki süslemeleri görebiliyordu. Bu süslemelerde duman ve alev çıkaran küçük ejderhalar vardı. Victoria'nın nedimelerinin yapabileceğinden çok daha ince işlemelerdi.

Elçi homurdanarak Pekin'den gelen resmi bildiriyi okudu. Victoria'ya ne söylediği aktarıldı: Haşmetmeapları Soylu İmparator Daoguang Britanya kraliçesinin imparatorun hükümranlığına saygılarını sunma arzusunu kabul ediyordu: Victoria haraç ve vergi vermek için kendisine fırsat tanımasını istemiş, saygıların en büyüğünü göstererek emirlerini beklediğini bildirmişti; imparator da onun topraklarına egemenliği altındaki memleketlerden biri olarak davranmaya ve İngilizlerin Çinlilerin yolunu izlemesine izin vermeye razı olmuştu.

Fakat İngiltere'de herkes gerçekte neler olduğunun farkındaydı. Çinliler başta sıcak karşılanmıştı. Kıtanın limanlarını kendilerine kapatmış olan Napoléon'a karşı yürütülen savaşta masrafların karşılanmasına yardım etmişlerdi. Fakat 1815'ten beri İngiltere limanlarında mallarını gitgide daha düşük fiyatlardan satıyorlardı, öyle ki en sonunda Lancashire'ın pamuk atölyeleri bir bir kapanmıştı. İngilizler karşı çıkıp gümrük vergilerini yükseltince Çinliler mağrur Kraliyet Donanması'nı yakıp Amiral Nelson'u öldürdüler ve güney kıyısındaki her kenti yağmaladılar. Neredeyse sekiz asırdır İngiltere tüm fatihlere kafa tutmuşken, artık Victoria'nın adı yıllıklarda sonsuza değin utançla anılacaktı. Hükümranlığı cinayet, yağma ve adam kaçırmalardan; yenilgi, onursuzluk ve ölümden oluşan bir sefahat âlemine dönüşmüştü.

Ve işte Qiying, İmparator Daoguang'ın iradesinin habis mimarı, yeni ikiyüzlülük ve riyakârlıklar yumurtlamak üzere bizzat buradaydı.

Victoria'nın tercümanı uygun bir anda hemen arkasında diz çökerek, sadece kraliçenin duyabileceği kusursuz bir saraylı ses tonuyla öksürdü. Bu bir işaretti: Qiying'in uşağı kendisini Büyük İmparator'a bağlı bir hükümdar olarak payelendirmek üzere yanına kadar gelmişti. Victoria başını rıhtımdan kaldırdı ve ulusunun onursuzluğunu temsil eden barbar başlığı ve cübbesini almak üzere ayağa kalktı. Qiying'e ilk kez dikkatle bakma fırsatı bulmuştu. Böylesine zeki, böylesine dinç görünümlü orta yaşlı bir adam görmeyi beklemiyordu. Ödünü patlatan canavar bu olabilir miydi sahiden? Qiying'in de ilk görüşüydü Victoria'yı. Taç giyme merasiminde bir portresini görmüştü görmesine ama kadın beklediğinden de şişman ve gösterişsiz çıkmıştı. Üstelik de genç, çok ama çok genç. Yağmurdan üstü başı sırılsıklamdı ve yüzünün her tarafına rıhtımın çamuru ve kıymık parçaları bulaşmışa benziyordu. Doğru dürüst secde etmeyi bile bilmiyordu. Ne kadar da zarafetten uzak bir halktı bu böyle!

Ve işte o akıl almaz, en karanlık dehşet anı gelip çattı. İki Mandarin başlarını yere kadar eğerek Qiying'in arkasından öne çıkıp Albert'ın ayağa kalkmasına yardım ettiler. Victoria gıkını bile çıkarmaması ve en ufak bir jest yapmaması gerektiğinin bilincindeydi; zaten oracıkta donup kalmıştı ve itiraz etmeye çalıştıysa da başaramadı.

Albert'ı alıp götürdüler. Büyük bir ağırbaşlılıkla yavaş yavaş ilerledi, sonra durdu ve dönüp Victoria'ya baktı. O bakışta her şey vardı.

Victoria kendinden geçti. Bir Çinli refakatçi rıhtıma kapaklanmadan önce onu yakaladı; böyle bir anda, yabancı bir şeytan bile olsa bir kraliçenin zarar görmesine izin verilemezdi. Albert'ın çehresi donmuş ve soluğu tıkanmıştı, uyurgezer gibi yürüyerek, kraliyet ailesine kabul edildiği ülkeyi terk etti. Güverte iskelesinden kilitli lüks kamarasına çıktı; Yasak Şehir'de bizzat imparator tarafından bir vasal yapılacağı Çin'e doğru yola çıktı.

Victoria kendine geldiğinde Albert gitmişti. Sonunda dayanamayıp hıçkırıklarla sarsıldı. Albert'ın Pekin'e gitmesi altı ay alabilirdi, dönmesi de o kadar sürerdi; üstelik imparator onu huzu-

runa kabul edene dek o barbarlar arasında aylarca hatta yıllarca bekleyebilirdi. Victoria ne yapacaktı? Halkını tek başına nasıl koruyabilecekti? Kendilerine yaptığı onca şeyden sonra bu aşağılık Qiying'le nasıl yüz yüze gelebilecekti?

Albert hiç geri gelmedi. Akıcı Çincesi ve Konfüçyüs klasikleri hakkındaki bilgisiyle Çin sarayını hayrete düşürdüğü Pekin'e varmıştı. Varır varmaz da topraksız çiftlik çalışanlarının ayaklanarak Güney İngiltere'nin her yerinde makineleri kırıp döktüğü, sonrasında da Avrupa başkentlerinin yarısında kanlı sokak çatışmalarının başladığı haberleri gelmişti. İmparator birkaç gün sonra Qiying'den bir mektup aldı; mektupta Albert gibi yetenekli bir prensin ülkesinin dışında güvende tutulmasının en doğrusu olacağı söyleniyordu. Tüm bu şiddet Çin İmparatorluğu'ndan olduğu kadar modernleşmeye doğru o acılı geçiş sürecinden kaynaklanıyordu; halk bu kadar karışıklık çıkarırken kendisini riske atmasının bir anlamı yoktu.

Böylece Albert Yasak Şehir'de kaldı. İngiliz giysilerini çıkarıp attı ve bir Mançu atkuyruğu uzattı; Çin klasikleri üzerine bilgisi her geçen yıl daha da derinleşti. Pagodalar arasında tek başına ihtiyarladı ve yaldızlı kafesinde 13 yıl geçirdikten sonra nihayet son nefesini verdi.

Dünyanın öteki ucundaysa Victoria kendisini Buckingham Sarayı'nın az ısınan özel odalarına kapattı ve sömürgeci efendilerini görmezden geldi. Qiying İngiltere'yi onsuz rahat rahat yönetti. Bir sürü sözde siyasetçi onunla iş yapmak için dalkavukluk etmekten geri kalmadı. 1901'de Victoria öldüğü zaman devlet töreni yapılmadı; Çin İmparatorluğu hâkimiyetinden önceki çağın son yadigârının göçüşü yalnızca omuz silkme ve acı gülümsemelerle karşılandı.

Ganimet Balmoral'da

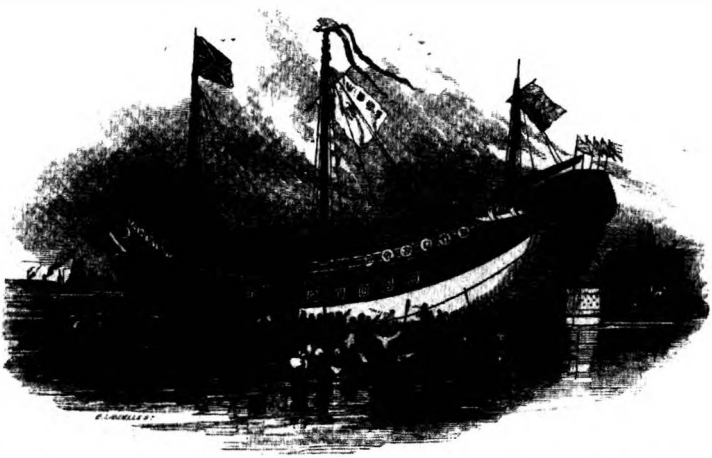
Olaylar aslında böyle olmadı elbette. Yahut en azından bazıları böyle olmadı. Gerçekten de *Qiying* adlı bir Çin gemisi vardı ve bu gemi gerçekten de Nisan 1848'de Londra'nın Doğu Hindistan Kumpanyası Doklarına yelken açmıştı (Resim G.1). Ancak Çinli bir valiyi Londra'ya taşıyan zırhlı bir hücumbot değildi: Gerçek

Qiying capcanlı renklere boyanmış ahşap bir Çin yelkenlisiydi. Kraliyet sömürgesi Hong Kong'daki İngiliz işadamları birkaç yıl önce satın aldıkları bu küçük yelkenliyi anavatanlarına göndermenin hoş bir şaka olacağına karar vermişlerdi.

Kraliçe Victoria, Prens Albert ve Wellington Dükü gerçekten de nehir kıyısına geldiler ama yeni efendilerinin önünde el pençe divan durmadılar. İşin doğrusu onlar İngiltere'deki ilk Çin gemisini şaşkınlıkla seyretmek üzere gelen turistler gibiydi.

Gemi sahiden de Guangzhou valisinin adını taşıyordu. Fakat Qiying Kraliyet Donanması'nı imha ettikten sonra 1842'de İngilizlerin teslimiyetini kabul etmemişti. Gerçekte aynı yıl küçük bir İngiliz filosunun bulabildiği her bir savaş yelkenlisini batırması, kıyı toplarının işini bitirmesi ve Pekin'i pirinç ambarı Yangtze Vadisi'ne bağlayan Büyük Kanal'ı kapatarak başkenti açlıkla tehdit etmesi üzerine Çin'in teslim şartlarını müzakere eden kişiydi o.

Gerçekten de 1848'de Çin'e İmparator Daoguang hükmediyordu. Ama Daoguang Victoria ve Albert'ı birbirinden koparmadı: Aslına bakılırsa kraliyet çifti, Victoria'nın ruh haline göre zaman zaman kesintiye uğrasa da, 1861'de Albert'ın ölümüne değin mutluluk içinde yaşamaya devam etti. Asıl Victoria ve Albert Daoguang'ı paramparça etmişti.

Resim G.1. Gerçek *Qiying*: 1848'de bir sürü Londralının gemiyi görmek için sandallara doluşup yanaşmasını *Illustrated London News*'tan bir sanatçı böyle resmetmişti.

Tarih çoğu kez kurgudan bile daha tuhaftır. Victoria'nın uyruklarının Daoguang'ı alaşağı edip imparatorluğunu yerle bir etmelerinin tek nedeni çoğu İngilizin o kötü alışkanlığıydı: bir fincan çay (veya daha kesin olarak söylemek gerekirse birkaç milyar fincan çay). 1790'larda Güney Asya'nın büyük bölümünü özel bir mülk gibi yöneten İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası her yıl Çin'den Londra'ya 23 milyon kilo çay yaprağı taşıyordu. Kârlar muazzamdı ama bir sorun vardı: Çin hükümeti bunun karşılığında İngiltere'den mamul mal ithaliyle ilgilenmiyordu. Tek istediği gümüştü ve kumpanya ticaretin yürümesini sağlayacak kadar parayı toplamakta güçlük çekiyordu. Ama Çin hükümeti ne isterse istesin, Çin halkının istediği başkaydı: afyon. Tüccarın bunu fark etmesiyle yüzler iyice gülmeye başladı. Zira en iyi afyon kumpanyanın denetimi altındaki Hindistan'da yetişiyordu. Yabancıların ticaret yapabildiği tek Çin limanı olan Guangzhou'da tüccar gümüş karşılığı afyon satmaya koyuldu; buradan elde ettiği gümüşü çay alımında kullanıyor, ardından çayı Londra'ya götürüp daha da büyük kârlar karşılığında satıyordu.

Ancak, iş dünyasında sıkça görüldüğü üzere, bir sorunu çözeyim derken yeni bir soruna davetiye çıkarılmıştı. Hintliler afyonu yutuyordu, İngilizlerse suda eritip içerek her yıl (bir kısmını bebekleri sakinleştirmek için kullanmak üzere) 10-20 ton tüketiyorlardı. Her iki teknik de meczup şaire ilham vermeye ve birkaç kont ve dükü yeni uçarılıklara tahrik etmeye yetecek, ama kesinlikle endişelenmeyi gerektirmeyecek hafif bir uyuşturucu etkisi yaratıyordu. Gelgelelim Çinliler afyonu tüttürüyordu. Fark koka yapraklarını çiğnemek ile kokain çekmek arasındaki kadar büyüktü. İngiliz uyuşturucu tacirleri bu farkı görmezden gelmenin bir yolunu bulmuştu, ama Daoguang bulmamıştı: 1839'da uyuşturucuya karşı savaş başlattı.

Daoguang'ın uyuşturucu çarı olan İmparatorluk Temsilcisi Lin Zexu ile Guangzhou'daki İngiliz ticaret âmiri Yüzbaşı Charles Elliot'ı hızla kişisel bir hesaplaşma içine sokan benzersiz bir savaş oldu. Elliot kaybetmeye başladığını görünce, tüccarları 1700 ton gibi akla durgunluk verecek miktardaki afyonu Lin'e bırakmaya ikna etti; kayıplarını İngiliz hükümetinin telafi edeceği garantisi vermişti. Tüccarlar Elliot'ın bu taahhüdü verme yetkisine gerçekten sahip olup olmadığını bilmiyorlardı ama teklifi gene

de kabul ettiler. Lin afyonunu aldı. Elliot görünüşü kurtardı ve çay ticaretinin devamını sağladı; tüccarlar da uyuşturucularına karşılık en yüksek fiyatı (artı faiz ve navlun) aldılar. Herkes kazanmıştı.

Elbette İngiltere başbakanı Lord Melbourne dışında herkes. *Kazanamayan* tek kişi, kendisinden uyuşturucu tacirlerinin zararını tazmin etmek için 2 milyon pound bulması beklenen Melbourne'dü. Yüzbaşı gibi düşük rütbeli bir deniz subayının başbakanı böyle bir duruma sokması akıl alır gibi değildi, ama Elliot iş âleminin parayı geri almak için Parlamento'da lobi yapmaktan geri durmayacağından adı gibi emindi. Kişisel, siyasal ve mali çıkarlar da Melbourne'a ödemeyi yapmaktan başka çare bırakmıyordu; bunun üzerine o da İngiltere'nin müsadere edilen afyondan doğan kaybını Çin hükümetine tazmin ettirmek için Çin'e donanma gönderdi (Resim G.2).

Bu Britanya İmparatorluğu için en güzel saat* değildi. Güncel benzetmeler hiçbir zaman tam doğru olmaz, ancak bu eylem daha çok ABD Uyuşturucu Kaçakçılığıyla Mücadele Dairesi'nin yaptığı

Resim G.2. En güzel saatleri değildi: 1842'de Yangtze Irmağı dışındaki Çin savaş çunkelerini havaya uçuran İngiliz gemileri. En sağda, tamamen demirden yapılamış ve İntikam Tanrıçası anlamına gelen ismiyle müsemma dünyanın ilk savaş gemisi *Nemesis* (Savaş Tanrıçası).

* Churchill'in lafına gönderme (ed. n.)

büyük baskına tepki olarak Tijuana kartelinin Meksika hükümetini, Beyaz Saray'ın uyuşturucu krallarının zararını, müsadere edilen kokainin sokak değeri (faizi ve taşıma masraflarıyla birlikte) üzerinden tazmin etmesi ve askeri seferin masraflarını karşılaması talebiyle San Diego'ya saldırmaya ikna etmesine benziyordu. Oralara gitmişken bir Meksika donanmasının Catalina Adası'nı gelecekteki operasyonlar için zapt ettiğini ve Kongre'den Tijuana uyuşturucu baronlarına Los Angeles, Chicago ve New York'ta satış tekeli hakları koparana kadar Washington'u ablukaya aldığını da hayal edin.

Kuşkusuz arada bir fark var: Meksika San Diego'yu bombardıman edecek konumda değildi, oysa 1839'da Britanya her istediğini yapabilecek güçteydi. İngiliz gemileri Çin savunmasını hallaç pamuğu gibi attı ve Qiying Çin'i ticaret ve misyonerlik faaliyetlerine ardına kadar açan küçük düşürücü bir ateşkes antlaşması imzaladı. Daoguang'ın eşleri bu girizgâhın başında kurguladığım Albert'ın Pekin'e götürülmesi hikâyesindeki gibi Londra'ya götürülmediler, ama gene de "Afyon Savaşı" Daoguang'ın hükümranlığına son vermişti. İmparator 300 milyon uyruğunu yüzüstü bırakmış, 2.000 yıllık geleneğe ihanet etmişti. Hezimete uğradığı hissine kapılmakta haklıydı. Çin darmadağın oluyordu. Afyon bağımlılığı iyiden iyiye yaygınlaştı, devlet kontrolü kaybetti ve gümrükler un ufak oldu.

Bu belirsiz dünyaya Hong Xiuquan adında, Guangzhou'nun hemen dışında büyümüş, başarısız bir mülkiye memuru adayı geldi. Hong zorlu mülkiye memurluğu sınavına girmek için yürüyerek dört kez kente gelmiş, dördünde de sınavdan kalmıştı. Sonunda 1843'te dayanamayıp yere yığıldı ve köyüne taşınarak götürülmesi gerekti. Gördüğü çok heyecanlı bir düşte melekler onu cennete götürdü. Orada ağabeyi olduğu söylenen bir adamla karşılaştı ve ikisi sakallı babalarının gözü önünde omuz omuza şeytanlarla çarpıştılar.

Köydeki hiç kimse bu düşü yorumlayamadı. Hong da birkaç yıldır bunu aklından çıkarmışa benziyordu, ta ki yeniden sınav salonuna yaptığı yolculuklardan birinde Guangzhou'da kendisine verilen küçük bir kitabın kapağını açıncaya değin. Kitap Hıristiyanların kutsal metinlerini özetliyordu: Hong düşünün anahtarını bulduğunu anlamıştı. Düşündeki ağabey İsa'ydı belli ki, o

halde Hong da Tanrı'nın Çinli oğluydu. O ve İsa iblisleri cennetten kovmuşlardı, ama düş Tanrı'nın Hong'un onları yeryüzünden de kovmasını istediğini gösteriyor gibiydi. Hong Konfüçyüsçülük ile Evanjelik Hıristiyanlığı birbirine yamayarak Büyük Barış Cennet Krallığı'nı ilan etti. Öfkeli köylüler gibi eşkıyalar da onun sancağı altında toplandı. 1850'ye gelindiğinde, çeşit çeşit insanlardan oluşan çetesi, üzerlerine gönderilen dağınık imparatorluk ordusunu yenilgiye uğratıyordu; Hong sonra Tanrı'nın iradesine uyarak radikal toplumsal reformlara girişti. Toprakları köylüler arasında paylaştırdı, kadınlara yasa önünde eşit haklar tanıdı, ayak bağlamayı bile yasakladı.

1860'ların başında Amerikalılar dünyanın ilk modern savaşında birbirlerini top ve tüfeklerle öldürürken, Çinliler de dünyanın son geleneksel savaşında kılıçlar ve kargılarla aynını yapıyordu. Geleneksel iç savaş yarattığı yıkım açısından modern benzerini çok geride bırakmıştı. Çoğu açlık ve hastalıktan olmak üzere 20 milyon kişi öldü; Batılı diplomatlar ve generaller Doğu Asya'da daha da güç sahibi olmak amacıyla bu kaostan yararlandılar. Kaliforniya ile Çin arasında bir kömür ikmal istasyonu arayan Amerikalı Tuğamiral Perry 1854'te Japonya'yı limanlarını açmaya zorladı. İngiltere, Fransa ve ABD 1858'de Çin'den yeni imtiyazlar elde ettiler. İmparator Xianfeng daha önce babası Daoguang'ı mahvettikleri yetmiyormuş gibi şimdi de kendisinin Hong'a karşı yürüttüğü savaştan yararlanan yabancı iblislerden haliyle nefret ediyordu; yeni bir antlaşmadan kaçınmaya çalıştı, ama zorda kalınca İngiliz ve Fransız hükümetleri ona reddedemeyeceği bir teklifte bulundular. Pekin üzerine yürüdüler ve Xianfeng onursuz bir şekilde yakındaki sayfiye yerleşimine çekildi. Derken Avrupalılar onun güzelim Yaz Sarayı'nı yakıp, aynı şeyi diledikleri an Yasak Şehir'ine de yapabileceklerini göstererek Xianfeng'i büsbütün çökerttiler. Xianfeng babasından bile kötü sarsılmıştı; saklandığı yerden çıkmayı veya bundan böyle herhangi bir yetkiliyle görüşmeyi reddederek kendini uyuşturucuya ve sekse verdi. Bir yıl sonra da öldü.

Prens Albert Xianfeng'den sadece birkaç ay sonra vefat etti. İngiliz yönetimini kötü kanalizasyonun hastalık yaydığına ikna etmek için yıllarca uğraşmasına karşın, muhtemelen Windsor Kalesi'nin yetersiz lağımlarının taşıdığı tifo yüzünden ölmüştü. İyiden iyiye mahzunlaşan –ve modern sıhhi tesisata Albert'a ol-

duğu kadar derin bir tutkuyla bağlı olan– Victoria, kocası öldüğünde banyodaydı.

Hayatının aşkından koparılan Victoria karamsarlığa ve melankoliye gitgide daha fazla gömüldü. Ama büsbütün yalnız da değildi. İngiliz yetkililer ona Pekin'deki Yaz Sarayı'ndan yağmaladıkları en güzel ilginç nesnelerden birini sundular: Bu bir pekinuaydı. İsmini *Looty* (Ganimet) koydu.

Kilitlenme

Tarihin yolunun Albert'ı Konfüçyüs üzerine inceleme yapmak üzere Pekin'e göndermek yerine Ganimet'i Victoria'yla birlikte yaşlanacağı Balmoral Kalesi'ne götürmesinin nedeni neydi? Niçin 1842'de Çin gemileri Thames'e girmemişti de İngiliz gemileri güçlü toplarıyla Yangtze'ye dövmüşlerdi? Daha açık söylemek gerekirse: Neden Batı hâkimiyet kurmuştu?

Batı'nın "hâkimiyet kurduğunu" söylemek biraz abartılı olabilir; ne de olsa, biz "Batı" diye nitelesek de (birkaç sayfa sonra bu soruya geri döneceğim), Batılılar 1840'lardan beri tam olarak bir dünya hâkimiyeti kurmuş değillerdi ve kendi sözlerini geçirmekte mütemadiyen başarısız olmuşlardı. Çoğumuz Amerika'nın 1975'te (bugün Ho Chi Minh denilen) Saygon kentinden rezilce kovuluşunu ve Japon fabrikalarının 1980'lerde Batılı rakiplerini kapanmaya zorlayacak kadar başarılı oluşunu hatırlayacak yaştayız. Bugün daha da çoğumuz farkındayız ki, satın aldığımız her şey Çin'de imal ediliyor. Gene de 100 yılı aşkın bir zamandır Batılıların ordularını Asya'ya gönderdiği ama tersinin vaki olmadığı açıktır. Doğu Asya devletlerinde Batı'dan çıkma kapitalist ve komünist kuramlarla mücadele edenler oldu, ama hiçbir Batılı devlet Konfüçyüsçü veya Taocu çizgide hükmetmeye kalkışmadı. Malezyalı bir hukukçunun İngiliz gazeteci Martin Jacques'a açık açık söylediği gibi: "Sizin giysilerinizi giyiyorum, sizin dilinizi konuşuyorum, sizin filmlerinizi izliyorum ve sizin dediğinize göre bugünün tarihini atıyorum."[1]

Liste böylece uzayıp gider. Victoria'nın adamları Ganimet'i kapıp getirdiğinden bu yana Batı tarihte eşi görülmemiş bir küresel egemenliğe kavuştu.

1 Shad Kafuri (Ağustos 1994), alıntılayan Jacques, 2009, s. 113.

İşte benim amacım da bunu açıklamaya çalışmak.

İlk bakışta görevim çok da zormuş gibi görünmüyor. Batı'nın hüküm sürmesinin Sanayi Devrimi'nin Doğu'da değil de Batı'da gerçekleşmesinden kaynaklandığını hemen herkes kabul ediyor. 18. yüzyılın İngiliz girişimcileri buhar ve kömür enerjilerinin dizginlerini salıvermişlerdi. Fabrikalar, demiryolları ve savaş gemileri 19. yüzyıl Avrupalıları ve Amerikalılarına iktidarlarını yerkürenin dört bir bucağına yayma gücü verdi: Uçaklar, bilgisayarlar ve nükleer silahlar da bu ulusların 20. yüzyıldaki ardıllarının bu hâkimiyetlerini pekiştirmelerini sağladı.

Gene de bu her şeyin tastamam böyle olması gerektiği anlamına gelmiyordu. Eğer Yüzbaşı Elliot 1839'da Lord Melbourne'u o ödemeyi yapmaya mecbur bırakmasaydı, İngilizler o yıl Çin'e saldırmayabilirdi; eğer Çinli imparatorluk temsilcisi Lin kıyı savunmalarına daha büyük özen göstermiş olsaydı, İngilizler bu kadar kolay başarıya ulaşamayabilirdi. Ancak bu, olaylar ne zaman kızışmış, tahtta kim oturuyor, seçimi kim kazanmış olursa olsun ya da orduları kim komuta ederse etsin, Batı'nın 19. yüzyılda daima kazanacak olduğu anlamına gelir. İngiliz şair ve siyasetçi Hilaire Belloc 1898'de bunu veciz bir dille ifade etmişti:

> *Ne olursa olsun, bizde var*
> *Maxim Makineli Tüfeği, onlarda yok.*[2]

Konu kapanmıştır.

Öyle ama elbette hikâye bununla bitmez. Sadece akla yeni bir soru getirir: Maxim makineli tüfeği *neden* Batı'da vardı da diğerlerinde yoktu? Bu ele alacağım ilk soru, zira yanıtı bize bugün neden Batı'nın hüküm sürdüğünü anlatıyor; bu sorunun yanıtını kuşanarak ikinci bir soru sorabiliriz. İnsanların neden Batı'nın hükmettiğini merak etmelerinin nedenlerinden biri, bunun sürüp sürmeyeceğini, sürecekse ne kadar süreyle ve ne şekilde devam edeceğini, kısacası bundan sonra ne olacağını öğrenmek istemeleridir.

20. yüzyıl bir türlü geçmek bilmeyince ve Japonya büyük bir güç olarak ortaya çıkınca bu soru gitgide ağırlığını hissettirmeye başladı; 21. yüzyılın başında ise kaçınılmaz hale geldi. Çin'in

2 Hilaire Belloc, *The Modern Traveler* (1898), 6. kısım.

ekonomik boyutları her altı yılda bir ikiye katlanıyor ve muhtemelen 2030'dan sonra dünyanın en büyük ekonomisine dönüşecek. Ben bunları yazarken (2010'un ilk aylarında) çoğu ekonomist dünyanın ekonomi aygıtını yeniden çalıştırmak için ABD ya da Avrupa'dan değil Çin'den medet umuyor. Çin 2008'de muhteşem Olimpiyat Oyunları'na ev sahipliği yaptı ve iki Çinli "taykonot"* uzay yürüyüşüne çıktı. Hem Çin hem Kuzey Kore nükleer silahlara sahip; Batılı stratejistler Çin'in yükselen gücüne ABD'nin nasıl ayak uyduracağı konusunda endişeliler.

Meslekten tarihçilerin kötü kâhinler oldukları söylenir, tevekkeli değil çoğu gelecek hakkında konuşmayı kesinlikle reddeder. Ne ki ben neden Batı'nın hükmettiği üzerine ne kadar çok düşünürsem, yarı-zamanlı tarihçi Winston Churchill'in olayları çoğu tarihçiden daha iyi anladığına o kadar ikna oluyorum. Churchill "geriye dönünce ne kadar uzağa bakabiliyorsanız," demişti, "ileriye bakınca da muhtemelen o kadar uzağı görürsünüz."[3] Kendisi herhalde benim yanıtlarımı beğenmezdi, ama ben gene de Churchill'in ruh halini benimseyerek, Batı'nın hüküm sürme nedenini bilmenin bize 21. yüzyılda olayların nereye varacağına ilişkin oldukça iyi bir kavrayış vereceğini ileri süreceğim.

Neden Batı'nın hüküm sürdüğü üzerine spekülasyon yapan ilk kişi ben değilim elbette. Bu sorunun en az 250 yıllık bir geçmişi var. 18. yüzyıldan önce bu soru nadiren gündeme geliyordu, çünkü o dönemde pek bir anlam ifade etmiyordu. Avrupalı entelektüellerin Çin hakkında ilk kez ciddi biçimde kafa yordukları 17. yüzyılda çoğu kimse Doğu'nun kadimliği ve gelişmişliği karşısında aşağılık hissine kapılmıştı; Batı'ya herhangi bir önem atfeden pek az Doğulu vardı, onlar da aşağılık hissine kapılmakta haklı olduklarını söylüyorlardı. Bazı Çinli memurlar da Batılıların hünerli saatlerine, şeytani toplarına ve şaşmaz takvimlerine hayranlık duyuyorlardı, ama bunlar hariç tutulursa, hiçbir etkileyiciliğe sahip olmayan bu yabancılarda öykünmeye değer pek bir şey göremiyorlardı. Çin'in 18. yüzyıl imparatorları kendilerine övgü dolu şiirler yazan Voltaire gibi Fransız filozoflarını ta-

---

* Çin kökenli bir Malezyalı tarafından 1998'de ortaya atılan ve Batı'da hızla yayılan bir terim; Çince *taikong* (uzay) teriminden yola çıkarak "uzay insanı" anlamında kullanılmaktadır (ed.n.)

3 Winston Churchill, alıntı: http://quotationsbook.com/quote/40770/.

nımış olsalardı, onların tastamam üzerlerine düşeni yaptıklarını düşünürlerdi herhalde.

Gene de, fabrikaların İngiltere semalarını dumanlarıyla doldurduğu neredeyse ilk andan itibaren Avrupalı entelektüeller bir sorunları olduğunu fark ettiler. Sorunlar alıp başını giderken bu çok da ciddiye alınacak bir mesele değildi: Batı dünyayı ele geçirmeye başlamış görünüyordu ama nedenini bilmiyorlardı.

Avrupa'nın devrimcileri, tutucuları, romantikleri ve gerçekçileri neden Batı'nın dünyayı ele geçirmekte olduğu üzerine çılgınca bir spekülasyon yarışına girerek akıllara seza bir sezgiler ve kuramlar külliyatı yaratmaya koyuldular. Neden Batı hükmediyor sorgusuna girişmenin en iyi yolu, bunları birine "uzun vadeli kilitlenme" (*long-term lock-in*), diğerine ise "kısa vadeli rastlantı" (*short-term accident*) kuramları diyeceğim iki genel düşünce ekolüne ayırmak olabilir. Elbette her düşünce bu kamplardan birine veya diğerine tastamam uyacak diye bir kaide yok, ama gene de bu bölünme bazı şeylere odaklanmanın iyi bir yöntemini oluşturuyor.

Uzun vadeli kilitlenme kuramlarının ardındaki birleştirici fikir, hayati bir etkenin ezelden beri Doğu ve Batı'yı muazzam ölçüde ve değiştirilemez şekilde birbirinden farklı kılarak, Sanayi Devrimi'nin Batı'da gerçekleşmesini kaçınılmaz hale getirdiğidir. Uzun vadeciler bu etkenin ne olduğu ve ne zaman işlemeye başladığı konusunda şiddetli bir görüş ayrılığı içindedirler. Bazıları iklim, topografya veya doğal kaynaklar gibi fiziksel güçleri vurgular; diğerleri ise kültür, siyaset veya din gibi daha az elle tutulur hususlara işaret eder. Fiziksel güçlerden yana olanlar "uzun vadeyi" gerçekten de çok uzun tutma eğilimindedir. Bazıları 15 bin yıl öncesine, Buzul Çağı'nın sonuna bakar, kimisi daha da geriye gider. Kültürün altını çizenler genelde biraz daha kısa tuttukları uzun vadeyi sadece 1000 yıl öncesine yani ortaçağa, veya 2500 yıl öncesine yani Yunan düşünür Sokrates'in ve Çin'in büyük bilgesi Konfüçyüs'ün çağına dek esnetirler. Fakat uzun vadeciler bir konuda uzlaşırlar: 1840'larda topları ve tüfekleriyle Şanghay'a giren Britanyalılar ve bundan 10 yıl sonra Japonya'yı limanlarını açmaya zorlayan Amerikalılar, binlerce yıl önce harekete geçirilmiş bir olaylar zincirinin bilinçsiz failleridir. Bir uzun vadeci, bu kitaba "Albert Pekin'de" ile "Ganimet Balmoral'da" senaryoları

arasında karşıtlık kurarak başlamakla düpedüz aptallık ettiğimi söyleyecektir. Kraliçe Victoria hep kazanacaktı: Bu sonuç kaçınılmazdı. Sayılamayacak kadar çok kuşak öncesinden belirlenmişti.

Neden Batı'nın hüküm sürdüğüne dair kabaca 1750-1950 yılları arasında getirilen hemen her izah uzun vadeli kilitlenme temasının bir çeşitlemesiydi. En yaygın versiyona göre Avrupalılar diğer herkesten kültürel olarak bariz şekilde üstündü. Roma İmparatorluğu'nun can çekiştiği günlerden itibaren Avrupalıların çoğu köklerini Yeni Ahit'e dayandırarak kendilerini öncelikle Hıristiyan olarak tanımlamıştı; ancak bazı 18. yüzyıl entelektüelleri bugün neden Batı'nın hüküm sürdüğünü açıklamaya çalışırken kendileri için alternatif bir nesep çizgisi hayal etmeye koyuldular. 2500 yıl önce diyorlardı, Antik Yunanlar akla, yaratıcılığa ve özgürlüğe dayanan eşsiz bir kültür yarattılar. Avrupa'yı dünyanın geri kalanından farklı (daha iyi) bir yörüngeye oturtan bu oldu. Doğu'nun da kendine özgü bir irfanı olduğunu kabul ediyorlardı elbette, ancak onların gelenekleri Batı düşüncesiyle rekabet etmek için fazla karışık, fazla tutucu ve fazla hiyerarşikti. Birçok Avrupalı diğer herkesin hakkından gelmelerinin kültürleri icabı olduğu sonucuna vardı.

1900'e gelindiğinde, Batı'nın ekonomik ve askeri üstünlüğüyle bir tür uzlaşmaya varmaya çabalayan Doğulu entelektüeller, küçük bir saptırmayla da olsa çoğu zaman bu kurama inandılar. Amiral Perry'nin Tokyo Körfezi'ne varmasının üzerinden daha 20 yıl bile geçmemişti ki, bir "Uygarlaşma ve Aydınlanma" hareketi Fransız Aydınlanması ve İngiliz liberalizmi klasiklerini Japoncaya çevirmekte; demokrasi, sanayileşme ve kadınların özgürleşmesi aracılığıyla Batı'ya yetişmeyi savunmaktaydı. Bazıları İngilizcenin ulusal dil yapılmasını bile istiyordu. Fukuzawa Yukichi gibi entelektüellerin 1870'lerde iddia ettiği gibi, sorun uzun vadeliydi: Japon kültürünün büyük bölümünün kaynağı öteden beri Çin olmuştu ve Çin uzak geçmişte korkunç bir şekilde yanılmıştı. Sonuç olarak Japonya ancak "yarı uygar" olabilmişti. Japonya ancak Çin'i reddederse tam anlamıyla uygar hale gelebilirdi.

Buna karşılık Çinli entelektüellerin kendilerinden başka reddedecek kimseleri yoktu. 1860'larda bir "Kendini Güçlendirme" hareketi Çin geleneklerinin temelde akla uygun olduğunu ileri sürüyordu; Çin'in tek ihtiyacı, birkaç buharlı gemi yapmak ve

birkaç ecnebi silah satın almaktı. Bunun yanılgı olduğu ortaya çıktı. 1895'te modernize bir Japon ordusu bir Çin kalesine yaptığı gözü pek saldırıyla hasımlarını şaşırttı, yabancı yapımı toplarına el koydu ve bunların namlusunu Çin'in buharlı gemilerine çevirdi. Sorunun doğru silahlara sahip olmaktan çok daha derinde olduğu açıktı. 1900'e gelindiğinde Çinli entelektüeller Japonların açtığı yolu izleyerek evrim ve ekonomi hakkında Batılı kitapları tercüme etmeye giriştiler. Fukuzawa gibi onlar da Batı hâkimiyetinin uzun vadeli olmakla birlikte kaçınılmaz olmadığı sonucuna vardılar. Kendi geçmişini reddederek Çin de Batı'ya yetişebilirdi.

Ancak bazı Batılı uzun vadeciler Doğu'nun yapabileceği hiçbir şey olmadığı kanısındaydılar. Kültürün Batı'yı dünyanın en iyisi yaptığını iddia ediyorlardı, ama Batı'nın egemenliği sadece bununla açıklanamazdı, çünkü kültürün kendisinin de fiziksel nedenleri vardı. Bazıları Doğu coğrafyasının Batı'nınki gibi yenilikçi bir kültür geliştirilemeyecek kadar sıcak veya hastalıklı olduğuna inanıyordu. Belki de tek sebep Doğu'daki aşırı nüfustu; bütün artıdeğeri tüketiyor, yaşam standartlarını düşürüyor ve Batı'daki gibi liberal, geleceğe bakan bir toplumun doğmasını önlüyordu.

Uzun vadeli kilitlenme kuramları her tür siyasal görüş içinde kendini gösterse de Karl Marx'ın versiyonu öteden beri en önemli ve etkili olanıdır. Tam da İngiliz birliklerinin Ganimet'i özgürleştirmekte olduğu günlerde *New York Daily Tribune* gazetesinde Çin hakkında bir köşe yazısı yazan Marx, Batı'nın hâkimiyetini kaçınılmaz kılan gerçek etkenin siyaset olduğunu ileri sürmüştü. Binlerce yıldır, diyordu, Şark devleti öylesine merkezileşti ve öylesine güçlü hale geldi ki, o diyarda düpedüz tarihin akışını durdurdu. Avrupa antikçağdan feodalizme, sonra da kapitalizme geçmişken ve şimdi de proletarya devrimleri komünizmi getirmek üzereyken, despotizm kehribarında hapsolan Doğu ilerlemeci Batı yörüngesini takip edemiyordu. Tarih tam olarak Marx'ın öngördüğü şekilde ilerlemeyince, sonraki komünistler (özellikle Lenin ve takipçileri) devrimci bir öncü grubun Doğu'yu o kadim uyuşukluğundan çekip çıkarabileceğini savunarak Marx'ın kuramını geliştirdiler. Ama bu ancak eski, fosilleşmiş toplumu her ne pahasına olursa olsun sarsabilirlerse mümkün olur diye vurgu-

luyordu Lenin. Bu uzun vadeli kilitlenme kuramı Mao Zedung'un, Pol Pot'un ve Kuzey Kore'nin iki Kim'inin kendi halklarına böylesine korkunç bir dehşet salmalarının tek nedeni değilse de bunda önemli bir payı vardır.

Bütün 20. yüzyıl boyunca tarihçiler uzun vadeli kilitlenme öykülerine uymuyor gibi görünen olguları ortaya çıkarıp, uzun vadeciler de kuramlarını bu yeni olgulara uydurmaya çalıştıkça Batı'da karmaşık bir dans sürüp gitti. Sözgelimi Avrupa'nın büyük deniz keşifleri çağının henüz başlamakta olduğu dönemde Çin denizciliğinin çok daha gelişmiş olduğuna ve Çinli denizcilerin Hindistan, Arabistan, Doğu Afrika ve belki Avustralya'yı çoktandır bildiklerine artık kimse karşı çıkamıyor.[4] Hadım amiral Zheng He 1405'te Nanjing'den Sri Lanka'ya yola çıktığı zaman neredeyse 300 gemiye kumanda ediyordu. İçme suyu taşıyan tankerleri ve gelişkin dümenleri, su geçirmez bölümleri ve ayrıntılı uyarı gereçleriyle devasa "Hazine Gemileri" vardı. 27 bin kişilik mürettebat arasında 180 hekim ve eczacı bulunuyordu. Buna karşılık Kristof Kolomb 1492'de Cadiz'den 3 gemiyle yelken açtığında sadece 90 adama komuta ediyordu. En büyük gemisinin karinası Zheng'inkinin ancak otuzda biri kadar su taşırıyordu; 26 m uzunluğundaki karina Zheng'in grandisinden kısaydı, olsa olsa dümeninin iki katı kadardı. Kolomb'un ne içme suyu tankerleri ne de gerçek bir hekimi vardı. Zheng'in manyetik pusulası vardı ve Hint Okyanusu hakkında 6,5 metrelik bir deniz haritasını dolduracak kadar çok bilgiye sahipti. Kolomb ise, nereye gittiği şöyle dursun, nerede olduğunu bile nadiren biliyordu.

Tam bu nokta, Batı egemenliğinin uzak geçmişte kilitlenip o gün bugündür sürdüğünü kabul edenler için bir soluklanma anı olabilir; ancak birkaç önemli kitap Zheng He'nin de uzun

4 Çinli denizcilerin 15. yüzyılda Amerika kıtasına bile ulaştığını düşünenler vardır, ancak 8. Bölüm'de göstermeye çalışacağım üzere bu iddialar muhtemelen hayal ürünüdür. Bu hayali yolculukların kanıtı olmaya en yakın belge, 1418'de çizilmiş bir Çin haritasının 1763 tarihli nüshası olduğu ileri sürülerek 2006'da Pekin ve Londra'da sergilenen haritadır. Harita 15. yüzyıla ait tüm özgün Çin haritalarından inanılmaz ölçüde farklıdır, dahası Fransızların 18. yüzyıl dünya haritalarıyla –Kaliforniya'nın ada olarak gösterilmesi gibi ayrıntılara kadar– çarpıcı benzerlikler taşır. Büyük olasılıkla bir 18. yüzyıl Çinli haritacısı 15. yüzyıl haritalarını yeni elde edilen Fransız haritalarıyla birleştirmişti. Haritayı yapanın kimseyi aldatmak gibi bir niyeti yoktu muhtemelen; büyük bir keyifle kendi kendilerini aldatan, sansasyonel keşiflere meraklı 20. yüzyıl koleksiyoncuları hariç.

vadeli kilitlenme kuramlarına uyduğunu ileri sürmüştür. Örneğin ekonomist David Landes *The Wealth and Poverty of Nations* adlı muhteşem eserinde hastalık ve demografinin Avrupa'ya her zaman Çin karşısında kesin bir üstünlük sağladığı fikrini yineler, ama yoğun nüfusun Çin'de merkezi devleti desteklediğini ve hükümdarların Zheng'in seferlerinden yararlanma isteklerini azalttığını ileri sürerek konuya yeni bir boyut katar. Rakipsiz olduklarından çoğu Çin imparatorunun derdi servetine servet katmaktan çok ticaretin tüccarlar gibi istenmeyen grupları zengin etme tehlikesiydi; devlet bu denli güçlü olduğu için de bu tehlikeli uygulamanın kökünü kazıyabilmişlerdi. 1430'larda okyanus aşırı seferleri yasakladılar ve 1470'lerde muhtemelen Zheng'in kayıtlarını imha ederek Çin'deki büyük keşif çağına son verdiler.

Biyolog ve coğrafyacı Jared Diamond artık klasikleşen *Tüfek, Mikrop ve Çelik* adlı eserinde benzer bir iddiada bulunur. Temel amacı, ilk uygarlıkların neden Çin'den Akdeniz'e dek uzanan enlem kuşağındaki topluluklar içinde geliştiğini açıklamaktır; Diamond ayrıca Avrupa'nın yarımadalarının küçük krallıkların olası fatihlere karşı dayanmasını kolaylaştırarak siyasal parçalanmaya zemin hazırladığını, Çin'in ise yuvarlak kıyı şeridiyle küçük beyliklere karşı merkezi yönetimlerin elini güçlendirdiğini, bundan dolayı da modern dünyanın hâkimiyetinin Çin yerine Avrupa'nın ele geçtiğini savunur. Bunun sonucunda ortaya çıkan siyasal birlik 15. yüzyıl Çin imparatorlarının Zheng'inkine benzer seferleri yasaklamasını sağlamıştır.

Buna karşılık, çılgın önerisi hükümdarlarca birbiri ardına reddedilmesine karşın Kolomb parçalanmış Avrupa'da daima başvuracak başka birini bulabilmiştir. Zheng'in Kolomb kadar çok seçeneği olsaydı, Hernán Cortés'in 1519'da Meksika'da kötü yazgılı Montezuma yerine bir Çinli vali ile karşı karşıya gelebileceğini söylemek mümkün. Fakat uzun vadeli kilitlenme kuramlarına göre hastalık, nüfus ve coğrafya gibi kişisellikten uzak büyük güçler bu ihtimali ister istemez ortadan kaldırıyordu.

Ne ki son zamanlarda Zheng'in seferleri ve başka birçok olgu bazı kişilerin bu tarihsel olayı artık uzun vadeli modellere uyamayacak kadar hantal bulmasına yol açıyor. Daha 1905'te Japonya Rus Çarlığını yenilgiye uğratarak Doğu milletlerinin Avrupalılara muharebe meydanında iyi bir ders verebileceğini göstermişti. 1942'de

aynı Japonya Batı devletlerini Büyük Okyanus'tan neredeyse büsbütün sildi ve ardından 1945'te uğradığı yıkıcı yenilgiden toparlanıp yön değiştirerek bir ekonomi devi haline geldi. Bilindiği üzere Çin 1978'den beri benzer bir yolda ilerlemekte. 2006'da dünyanın en büyük karbon emisyonu yayıcısı olmakta ABD'yi geride bıraktı ve 2008-2009 finans krizinin en karanlık günlerinde, Çin ekonomisi Batılı devletlerin en iyi yıllarında bile imreneceği bir hızla büyümeye devam etti. Belki şu eski "*neden* Batı hüküm sürüyor?" sorusunu bir kenara bırakıp yeni bir soru sormamızın zamanı gelmiştir: Batı hüküm sürüyor mu, *sürmüyor mu*? Yanıt hayırsa, o zaman gerçekte var olmayan bir Batı hâkimiyetine yönelik kadim izahlar arayan uzun vadeli kilitlenme kuramları hayli anlamsızlaşacaktır.

Bu belirsizliklerin bir sonucu da, bazı Batılı tarihçilerin bir zamanlar hüküm süren Batı'nın neden şimdi bundan geri kaldığını açıklayan yeni bir kuram geliştirmeleri oldu. Ben buna "kısa vadeli rastlantı" modeli diyorum. Kısa vadeli argümanlar uzun vadelilerden daha girift olma eğilimi gösteriyor ve dolayısıyla bu kampta çok şiddetli anlaşmazlıklar boy gösteriyor. Fakat kısa vadecilerin hepsinin hemfikir olduğu bir şey var: Uzun vadecilerin söylediklerinin büyük bir kısmı yanlış. Batı küresel egemenliğe çok uzak geçmişten beri kilitlenmemişti; ancak MS 1800'den sonra, Afyon Savaşları arifesinde Batı geçici olarak Doğu'nun önüne geçmişti ve bu bile büyük ölçüde kazara olan bir şeydi. "Albert Pekin'de" senaryosu hiç de aptalca değildir: Bunun olması işten bile değildi.

Şansın Açılması

Kaliforniya'daki Orange County, radikal bilim adamlarından çok tutucu siyaseti, özenle budanmış palmiyeleri ve uzun süre orada yaşayan John Wayne ile (kendi golf sahasının üzerinden geçip duran uçaklardan nefret etmesine karşın bölgedeki havaalanına onun ismi verilmiştir) tanınsa bile, 1990'larda küresel tarih üzerine kısa vadeli rastlantı kuramlarının merkez üssü haline geldi. Kaliforniya Üniversitesi'nin Irvine kampüsünde iki tarihçi (Bin Wong ve Kenneth Pomeranz) ile bir sosyolog (Wang Feng),[5] 19.

5 Wong 2005'te Irvine'den ayrıldı, ama sadece 65 km öteye, Kaliforniya Üniversitesi'nin Los Angeles kampüsüne taşındı; bir de Wang'ın kitabı birlikte hazırladığı yazar James Lee vardı, ama o da Irvine'den sadece 65 km ötede, Pasadena'daki Kaliforniya Teknoloji Enstitüsü'nde ders veriyordu.

yüzyıl gibi geç bir tarihte bile, nereye bakarsak bakalım –ekoloji veya aile yapıları, teknoloji ve sanayi veya finans ve kurumlar, yaşam standartları veya tüketici beğenileri– Doğu ile Batı arasındaki benzerliklerin farklılıklardan çok daha ağır bastığını ileri süren çığır açıcı kitaplar yazdılar.

Eğer haklılarsa, Albert'ın Doğu'ya gitmesinden çok, Ganimet'in nasıl olup da Londra'ya geldiğini açıklamak birden çok daha güçleşiverir. Başına buyruk ekonomist (tarihöncesinden Latin Amerika maliyesine dek çeşitli konularda otuzu aşkın kitap yazan) Andre Gunder Frank gibi bazı kısa vadeciler, söz konusu rastlantılar araya girinceye değin, aslında Sanayi Devrimi'ni başlatmak açısından Doğu'nun Batı'dan daha iyi konumda olduğunu ileri sürerler. Frank'ın vardığı sonuç esasında Avrupa'nın "Çin merkezli bir dünya düzeninde ücra, verimsiz bir yarımada" olduğuydu.[6] Gerçek refahın bulunduğu Asya pazarlarına erişim için yanıp tutuşan Avrupalılar 1.000 yıl önce Haçlı Seferleri'yle Ortadoğu'ya girmeye çabaladılar. Bu girişim yürümeyince Kolomb gibi kimileri de Hitay'a ulaşmak için batıya yelken açmayı yeğlediler.

Bu da başarısız oldu, zira arada Amerika bulunuyordu, ama Frank'ın görüşüne göre, Kolomb'un bu hatası Avrupa'nın dünya sistemi içindeki yerinin değişmesinin başlangıcını temsil ediyordu. 16. yüzyıl Çin ekonomisi patlama yapmasına karşın sürekli gümüş sıkıntısıyla karşı karşıyaydı. Amerika ise gümüşle doluydu. Böylece Avrupalılar Yerli Amerikalılara Peru ve Meksika dağlarından en az 150 bin ton değerli metal çıkarttırarak Çin'in ihtiyaçlarını karşıladılar. Bu miktarın üçte biri Çin'e gitti. Gümüş, vahşet ve kölelik ise Batı'ya, Frank'ın ifadesiyle, "Asya ekonomi treninde üçüncü sınıf bir koltuk" kazandırdı, ama Batı'nın "lokomotiften Asyalıları atabilmesi" için başka şeylerin de olması gerekiyordu.[7]

Frank Batı'nın yükselişini son tahlilde Avrupa'nın inisiyatifinden çok, 1750'den sonra "Doğu'daki bir gerilemeye" borçlu olduğunu düşünüyordu. Bunun da gümüş arzının azalmaya başladığı zaman olduğu kanısındaydı. Bu durum Asya'da siyasal krizleri tetikledi, Avrupa'da ise canlandırıcı bir ivme yarattı; ihraç edilecek gümüşler tükenince Avrupalılar Asya pazarında gümüş

6 Frank, 1998, s. 2, 116.

7 *Age.*, s. 37.

rekabeti dışında mallar üretmek üzere sanayilerini makineleştirdiler. Frank'a göre 1750 sonrası nüfus artışının Avrasya'nın her iki ucunda farklı etkileri oldu: Çin'de refahı kutuplaştırır, siyasal krizleri besler ve yenilikçiliği caydırırken, İngiltere'de yeni fabrikalara ucuz emek sağladı. Doğu dağılıp çökünce Batı esasen Çin'in yapması gereken Sanayi Devrimi'ni yaptı; devrim Çin'de değil de İngiltere'de olduğu için dünya mirasını Batı devraldı.

Ancak bazı kısa vadeciler buna katılmaz. Kaliforniya Üniversitesi'nin Davis kampüsünde yıllarca ders veren ve kısa vadecileri tanımlamak üzere "Kaliforniya ekolü" terimini icat eden sosyolog Jack Goldstone, her ikisi de kadim gelenekleri koruyan gelişmiş bir ruhban sınıfıyla birlikte büyük tarım imparatorlukları tarafından yönetilen Doğu ve Batı'nın 1600'e kadar (iyi veya kötü) kabaca eşit konumda olduğunu ileri sürmüştür. İngiltere'den Çin'e dek her yerde görülen veba salgınları, savaşlar ve hanedanların devrilmesi 17. yüzyılda bu toplumları çöküşün eşiğine getirmişti, ama imparatorlukların çoğu toparlanıp son derece gelenekçi bir düşünceyi yeniden dayatırken, Kuzeybatı Avrupa Protestanları Katolik gelenekleri reddetmişlerdi.

Goldstone işte bu geleneklere karşı çıkışın Batı'yı Sanayi Devrimi yoluna soktuğunu ileri sürer. Arkaik ideolojilerin bukağılarından kurtulan Avrupalı bilim adamları doğanın işleyişini öyle etkili bir şekilde ortaya koydular ki, bu faydacı yaparız-ederizci kültüre katılan İngiliz girişimciler kömür ve buharı üretimde kullanmayı öğrendiler. 1800'e gelindiğinde Batı geri kalan herkesi fersah fersah geride bırakmayı başarmıştı.

Goldstone'a göre dünya bu duruma kilitlenmiş değildi, aslında birkaç rastlantı dünyayı tepeden tırnağa değiştirebilirdi. Mesela 1690'da Boyne'de yapılan muharebede bir Katolik tüfeğinden çıkan mermi, İngiltere tahtında hak iddia eden Protestan Orange'lı William'ın giydiği ceketin omzunu sıyırıp geçmişti. William'ın "neyse ki daha yakına gelmedi," dediği rivayet edilir;[8] evet gerçekten de, diyerek tahmin yürütür Gladstone, bu mermi birkaç santim aşağıya isabet etseydi, İngiltere Katolik kalır, Fransa Avrupa'ya hükmeder ve Sanayi Devrimi asla gerçekleşmeyebilirdi.

8 İngiltere kralı III. William, alıntı: Goldstone, 2006, s. 171.

Irvine'deki Kenneth Pomeranz daha da ileri gidiyor. Onun görüşüne göre, bir Sanayi Devrimi'nin olabilmesi bile devasa bir rastlantıdır. 1750 civarında Doğu ve Batı'nın her ikisinin de ekolojik felakete doğru hızla ilerlediğini ileri sürer. Nüfus teknolojiden daha hızlı büyümüştü ve insanlar tarımı yaymak ve yoğunlaştırmak, malları dolaşıma sokmak ve kendilerini yeniden örgütlemek için neredeyse ellerindeki tüm imkânları zaten kullanmış durumdaydı. Ellerindeki teknolojiyle mümkün olanın sınırlarına varmak üzereydiler. 19. ve 20. yüzyıllarda küresel resesyon ve nüfus azalması beklemek için her türlü neden oluşmuş durumdaydı.

Gene de son 200 yıl, daha önceki tarihin gördüğü gelmiş geçmiş en büyük ekonomik büyümeye sahne olmuştur. Pomeranz *The Great Divergence* adlı önemli kitabında bunun nedenini Batı Avrupa'nın, en çok da İngiltere'nin düpedüz şanslı olmasıyla açıklar. Frank gibi Pomeranz da Batı'nın talihinin Amerika kıtasının tesadüfi keşfinin, üretimi sanayileştirmeye yönelik teşvikler sağlayan bir ticaret sistemi yaratmasıyla açıldığını düşünür, ama Frank'ın tersine, 1800 gibi geç bir tarihte Avrupa'nın talihinin hâlâ tersine dönebilecek durumda olduğunu ileri sürer. Pomeranz İngiltere'nin gelişmemiş ilk buharlı makinelerini yakıt olarak besleyecek odun için yeterli ağaç yetiştirmenin çok geniş –hatta kalabalık Batı Avrupa'nın sahip olmadığı kadar geniş– bir uzam gerektirdiğine işaret eder. Fakat talihin ikinci bir dokunuşu araya girmişti: Tüm dünya üzerinde bir tek ülke, İngiltere, tam zamanında ve en uygun şekilde topraklarındaki kömür yataklarının yerini saptadı ve sanayilerini hızla makineleştirdi. 1840'a gelindiğinde Britanyalılar kömür yakıtlı makineleri, Yangtze Irmağı'na kadar rahatça girmelerini sağlayacak madeni savaş gemileri de dahil, yaşamın her alanına uygular olmuşlardı. İngiltere o gün kömürden elde ettiği enerjiye denk bir enerji elde edebilmek için her yıl 15 milyon dönüm orman kesmek zorunda kalabilirdi (ki bu kadar orman arazisi yoktu). Fosil yakıt devrimi başlamış, ekolojik felaket bertaraf edilmiş (veya en azından 21. yüzyıla ertelenmiş) ve Batı tüm engellere karşın ansızın yerküre üzerinde hâkimiyet kurmuştu. Uzun vadeli kilitlenme filan yoktu. Her şey yakın tarihe ait acayip bir tesadüfün sonucuydu.

Küresel felaketi önleyen talihin cilvesinden (Pomeranz), genişleyen bir dünya ekonomisindeki geçici kaymaya (Frank) varıncaya

dek, Batı'nın Sanayi Devrimi'ne kısa vadeli rastlantı üzerinden getirilen çeşitli açıklamalar arasındaki uçurum, uzun vadeciler tarafında, diyelim ki Jared Diamond ile Karl Marx arasındaki uçurum kadar geniştir. Gene de, her iki ekol içindeki tüm çekişmelere karşın, dünyanın nasıl işlediğine ilişkin en karşıt kuramları üreten, iki ekol *arasındaki* savaş hatları olmuştur. Bazı uzun vadeciler revizyonistlerin beş para etmeyen, siyaseten doğrucu sözde bilimselciliği yutturmaya çalışmakla kaldıklarını iddia ederken, bazı kısa vadeciler de uzun vadecilerin Batı taraftarlığının bayraktarlığını, hatta ırkçılık yaptıklarını söyleyerek onlara karşılık veriyorlar.

Tarihin Biçimi

Bununla kastettiğim, hem uzun vadecilerin hem de kısa vadecilerin Batı'nın son 200 yıldır yerküreye tahakküm ettiğinde birleşmekle birlikte, bundan önce dünyanın neye benzediği konusunda ayrıldığıdır. Her şey yeniçağ öncesi tarihe ilişkin farklılaşan değerlendirmeler çevresinde döner. Bu anlaşmazlığı çözebilmemizin tek yolu, tarihin bütüncül "biçimini" tespit etmek üzere söz konusu erken dönemlere bakmaktır. Temel seyir çizgisini belirlemeliyiz, ancak o zaman olayların neden bu şekilde meydana geldiğini yararlı bir şekilde ortaya koyabiliriz.

Gelgelelim neredeyse hiç kimsenin yapmaya yanaşmaz göründüğü tek şey de budur nedense. Neden Batı'nın hükmettiği üzerine yazan çoğu uzmanın formasyonu ekonomi, sosyoloji, siyaset veya modern tarih bilimine dayanır; hepsi de temelde mevcut veya yakın geçmişteki olaylar üzerine uzmanlaşmıştır. En iyi ihtimalle 500 yıl öncesine kadar geriye dönüp daha önceki tarihi göz önüne alsalar bile kısaca geçiştirerek son birkaç kuşağa odaklanma eğilimindedirler; hem de tartışılan asıl mesele, Batı'ya hâkimiyet kazandıran etkenler daha erken dönemlerde de mevcut muydu, yoksa yeniçağda ansızın mı ortaya çıktı sorusu olmasına karşın.

Çok az düşünür bu soruya çok farklı şekillerde yaklaşarak aradaki binlerce yıl hakkında pek az şey söyleyip hemen yeniçağa sıçramak yerine uzak tarihöncesine odaklanır. Coğrafyacı ve tarihçi Alfred Crosby bu bilim insanlarının çoğunun verili ka-

bul ettiğini açıkça belirtir: Tarımın tarihöncesi icadı hayati önem taşıyordu, ama "o dönem ile toplumların Kolomb ve diğer seyyahları okyanusların ötesine gitmeye iten gelişim çağı arasında yaklaşık 4000 yıl geçmişti ve bu süre boyunca *daha önce olmuş olana göre* önemli pek az şey olmuştu."[9]

Ben bunun yanlış olduğunu düşünüyorum. Araştırmamızı tarihöncesi veya yeniçağla kısıtlarsak yanıtları bulamayız (ama hemen ekleyeyim, aradaki 4-5 bin yılla kendimizi sınırlarsak da öyle). Soru insanlık tarihinin düz bir çizgide ilerlemeyen akışına tek bir hikâye olarak bakmamızı gerektiriyor; tarihin neden böyle şekillendiğini tartışmaya ancak bütüncül biçimini saptadıktan sonra girişebiliriz. Oldukça farklı bir dizi beceriyi bir araya getirerek bu kitapta yapmaya çalıştığım da işte bu.

Ben arkeoloji ve antikçağ tarihi eğitimi aldıktan sonra MÖ 1. binyıl klasik Akdeniz uygarlığı alanında uzmanlaştım. 1978'de İngiltere'deki Birmingham Üniversitesi'nde yüksek öğrenime başladığımda, karşılaştığım klasik çağ uzmanlarının çoğunun, 2500 yıl önce yaratılan Antik Yunan kültürünün kendine özgü Batılı bir yaşam tarzı oluşturduğuna dair eski uzun vadeli kuramla hiçbir alıp veremediği yoktu. Bazıları (çoğunlukla yaşlı olanlar) düpedüz Yunan geleneğinin Batı'yı dünyanın geri kalanından daha iyi yaptığını söylüyorlardı.

Hatırladığım kadarıyla, o zamanlar bunların hiçbirinden rahatsızlık duymamıştım, ta ki 1980'lerin başında Cambridge Üniversitesi'ndeki bir lisansüstü programında Yunan kent devletlerinin kökenleri üzerine bir çalışmaya başlayana kadar. Bu beni dünyanın başka kesimlerinde benzer süreçler üzerine çalışan antropolojik arkeoloji uzmanlarının arasına dahil etti. Bu araştırmacılar Yunan kültürünün benzersiz olduğuna, kendine özgü demokratik ve akılcı bir Batı geleneği başlatmış olduğuna dair eski anlayışa açıkça gülüp geçiyorlardı. İnsanların sıkça yaptığı gibi ben de birkaç yıl boyunca kafamda bu iki çelişkili kavramı birlikte taşımayı başardım: Bir yandan Yunan toplumu diğer antik toplumlarla aynı çizgide evrilmişti; öte yandan bu toplum kendine özgü Batılı bir yörünge oluşturmuştu.

1987'de Chicago Üniversitesi'nde ilk akademik görevime başladığım zaman dengeleme eylemi daha çetin hale geldi. Orada

9 Crosby, 2004, s. 42 (italikler özgündür).

Chicago'nun ünlü Batı Uygarlık Tarihi programında ders veriyordum; derste antik Atina'dan (sonunda) komünizmin çöküşüne dek uzanan uygarlık tarihini anlatıyordum. Öğrencilerimden bir gün bile olsa önde olabilmek için ortaçağ ve yeniçağ Avrupa tarihini öncesine göre çok daha ciddi biçimde okumak zorundaydım ve bu süreçte, çok uzun dönemler boyunca, Yunanistan'ın Batı'ya miras bıraktığı özgürlük, akıl ve yaratıcılığa riayetten çok ihlalin onurlandırıldığını fark etmeden edemedim. Buna bir anlam vermeye çalışırken kendimi insanlık geçmişinin gitgide daha geniş dilimlerine bakarken buldum. Sözümona benzersiz Batılı deneyim ile dünyanın geri kalan kesimlerinin, en çok da Çin, Hindistan ve İran'ın büyük uygarlıklarının tarihi arasındaki koşutlukların ne kadar güçlü olduğuna şaşırıp kaldım.

Üniversite hocalarının idari yükleri hakkında sızlanmaktan daha çok hoşlandıkları bir şey yoktur, ama 1995'te Stanford Üniversitesi'ne geçtiğim zaman çok geçmeden bu komitelerde görev yapmanın kendi küçük alanım dışında neler olup bittiğini öğrenmenin harika bir yolu olduğunu öğrendim. O zamandan beri üniversitenin Sosyal Bilimler Tarih Enstitüsü ve Arkeoloji Merkezi'ni yönettim, Klasikler Kürsüsü'nün başkanlığını ve Beşeri Bilimler Fakültesi'nin dekan başyardımcılığını yaptım ve büyük bir arkeolojik kazıyı yürüttüm; bunların hepsi bir sürü bürokrasi ve baş ağrısı anlamına geliyordu, doğru, ama aynı zamanda, neden Batı'nın hükmettiğini çözmeye çalışmakta çok yardımı olacak, genetikten edebiyat eleştirisine kadar her alandan uzmanlarla karşılaşmamı da sağladı.

Bütün bu süreçte çok önemli bir şey öğrendim: Bahsettiğim soruyu yanıtlamak için, tarihçinin bağlama odaklanışını, arkeoloğun derin geçmişe dair farkındalığını ve sosyal bilimcinin karşılaştırmalı yöntemlerini birleştiren geniş kapsamlı bir yaklaşıma gerek vardı. Bu kombinasyonu çok farklı disiplinlerden bir uzmanlar grubu kurmak, bir dizi alan arasında derin bir uzmanlık havuzu oluşturmak suretiyle gerçekleştirebilirdik ve aslına bakılırsa Sicilya'daki bir arkeolojik kazıyı yönetmeye başladığım zaman yaptığım tam da buydu. Bulduğumuz kömürleşmiş tohumları analiz etmek için botanikten, hayvan kemiklerini tanımlamak için zoolojiden, saklama kaplarındaki çökeltilerden çıkarım yapmak için kimyadan, arazi yapısının oluşum süreçle-

rini yeniden düzenlemek için jeolojiden, daha bir dolu gerekli uzmanlık alanından hiçbir şey anlamıyordum. Bu yüzden bunları yapabilecek uzmanlar buldum. Bana göre bir kazı yöneticisi, gösteriyi sahneye koyacak yetenekli sanatçıları bir araya getiren bir tür akademik emprezaryodur.

Bu yaklaşım, temel amacı başkalarının kullanacağı verileri yığmak olan bir kazı raporu hazırlamanın iyi bir yoludur; ama bir kurulun hazırladığı kitaplar büyük sorulara bileşik yanıtlar geliştirmekte daha az yetkin olma eğilimi gösterir. Bundan dolayı, şu anda okumakta olduğunuz kitapta *çok-disiplinli* değil *disiplinlerarası* bir yaklaşım benimsedim. Uzmanlar sürüsünü arkama takıp kendi bildiğim yoldan ilerlemek yerine, kendi uzmanlık alanımı bir yana iterek uzmanların çok çeşitli alanlardaki bulgularını birleştirip yorumladım.

Bu (yüzeysellik, disiplin tarafgirliği ve düpedüz maddi hata gibi) her türden tehlikeyi davet ediyor. Çin kültürünü hiçbir zaman bütün ömrünü ortaçağ yazmalarını okuyarak geçirmiş biriyle aynı incelikle kavrayamam ya da insan evrimi hakkında asla bir genetikçi kadar güncel bilgilere sahip olamam (bana söylendiğine göre, *Science* dergisi web sitesini ortalama her on üç saniyede bir güncelliyormuş; bilgisayarda bu cümleyi yazarken büyük olasılıkla yine gerisinde kalıyorum). Ne var ki kendi disiplinlerinin sınırlarından hiç çıkmayanlar büyük resmi hiçbir zaman göremeyecekler. Disiplinlerarası, tek yazarlı model böyle bir kitap yazmanın muhtemelen en kötü yöntemi; diğer yöntemleri hiç saymıyorum. Bana göre bu model yola devam etmenin en az kötü yöntemi, ama gene de haklı olup olmadığıma, sonuçlardan yola çıkarak siz okurlar karar vereceksiniz.

Peki, sonuçlar ne? Ben bu kitapta neden Batı'nın hüküm sürdüğünü sormanın aslında toplumsal gelişme diye tanımlayacağım şey hakkında bir soru sormak olduğunu ileri sürüyorum. Bununla temelde kastettiğim şeyse toplumların iş görme –yani fiziksel, ekonomik, toplumsal ve entelektüel çevrelerini kendi amaçlarına uygun şekilde biçimlendirme– yetenekleri. 19. yüzyılda, hatta 20. yüzyılın sonlarına dek Batılı gözlemciler çoğunlukla toplumsal gelişmenin sorgulanmamış bir ürün olduğuna kesin gözüyle bakıyordu. Üstü kapalı ve çoğu zaman açıkça söyledikleri üzere, gelişme ilerlemeydi (veya evrimdi yahut tarih) ve –ister

Tanrı'ya ister zenginliğe isterse de bir halkın cennetine doğru olsun– ilerleme de yaşamın gayesiydi. Günümüzde bu daha az açık gibi görünüyor. Pek çok insan toplumsal gelişmenin beraberinde getirdiği çevresel bozulma, savaşlar, eşitsizlik ve düş kırıklığının, sağladığı iyiliklerden çok daha fazla olduğunu hissediyor.

Ne ki, toplumsal gelişmeye nasıl bir manevi değer yüklersek yükleyelim, gerçekliği yadsınacak gibi değil. Bugün neredeyse her toplum 100 yıl öncesine göre (sözcüğün önceki paragrafta tanımladığım anlamıyla) daha gelişmiş olduğu gibi, günümüzde bazı toplumlar diğerlerinden daha çok gelişmiş durumda. 1842'de İngiltere'nin Çin'den daha gelişmiş olduğu somut bir gerçekti (hatta o kadar gelişmişti ki erişimi küresel hale gelmişti). Geçmişte de imparatorlukların sürüsüne bereketti ama tümünün erişimleri daima bölgesel kalmıştı. Gelgelelim 1842'de İngiliz imalatçıları ürünlerini Çin'e sel gibi akıtacak, İngiliz sanayicileri dünyada herkesi mağlup edecek demir gemiler inşa edecek, İngiliz siyasetçileri de dünyanın neredeyse yarıçapı mesafesinde bir askeri sefer yapabilecek düzeydeydi artık.

Neden Batı'nın hüküm sürdüğünü sormak aslında iki soru sormak anlamına gelir. Hem neden Batı'nın dünyanın diğer bölgelerinden daha fazla geliştiğini –yani işini görmekte niçin daha becerikli olduğunu– hem de Batılı gelişmenin son 200 yılda niçin tarihte ilk kez birkaç ülkenin tüm gezegene hâkim olabileceği kadar çok yükseğe tırmandığını bilmemiz gerekiyor.

Bu soruları yanıtlamanın tek yolu kanaatimce toplumsal gelişmeyi, sözcüğün gerçek anlamıyla tarihin biçimini (*shape of history*) gösteren bir grafik oluşturacak şekilde ölçmekten geçiyor. Bunu yaptığımızda uzun vadeli kilitlenme ya da kısa vadeli rastlantı kuramlarının tarihin biçimini pek de iyi açıklayamadığını göreceğiz. İlk sorunun (neden Batılı toplumsal gelişme dünyanın diğer her yerinde olduğundan daha yüksek?) yanıtı yakın geçmişte kazara olan hiçbir şeyde değildir: Batı son 15 bin yılın 14'ünde dünyanın en gelişmiş bölgesi olmuştur. Mamafih Batı'nın öncülüğü uzak geçmişte kalmıştı. 1000 yılı aşkın zamandır, MS 550'den 1775'e kadar Doğu bölgeleri çok daha önde gitmekteydi. Batı hâkimiyeti ne binlerce yıl önceden belirlenmişti, ne de yakın geçmişteki tesadüflerin bir ürünüydü.

İkinci soruya, yani Batı'nın toplumsal gelişmesinin önceki tüm toplumlara göre neden bunca yükseğe tırmanabildiği sorusuna ise ne uzun vadeli ne de kısa vadeli kuramlar bir yanıt getirebilir. Göreceğimiz üzere, Batı'nın başarıları ancak MS 1800 civarında nefes kesici bir hızla kabarmaya başlamıştır; ama bu yükselişin kendisi, sürekli ivme kazanan bir toplumsal gelişmenin çok uzun vadeli örüntüsünün* en son örneğinden başka bir şey değildir. Uzun vade ile kısa vade birlikte çalışır.

İşte bu yüzdendir ki, Batı'nın hükmetmesini sadece tarihöncesine veya sadece son birkaç yüzyıla bakarak açıklayamayız. Soruyu yanıtlamak için geçmişin bütün bir silsilesinden bir anlam çıkarmamız gerekiyor. Ne var ki, toplumsal gelişmenin yükseliş ve düşüşünü çizelgeye dönüştürmek tarihin biçimini ortaya serse ve bize açıklanması gerekeni gösterse de, mesele bu şekilde *açıklanmış* olmaz. Bunun için ayrıntıları deşmemiz gerekiyor.

Tembellik, Korku ve Açgözlülük

"TARİH, *i.* Çoğunlukla sahtekâr olan hükümdarlar ve çoğunlukla aptal olan askerler eliyle meydana getirilen, çoğunlukla yalan olan olayların bir anlatısı."[10] Ambrose Bierce'nin mizahi tanımlamasına karşı çıkmak bazen zor oluyor: Tarih lanet olası şeylerin birbirini izlediği, olağanüstüyü başaran ve ahlaksızlık fıçısının dibini delen dâhilerin ve ahmakların, tiranların ve romantiklerin, şairlerin ve hırsızların karmakarışık bir düzeni olarak görülebilir.

Bundan sonraki sayfaları, tam da olması gerektiği gibi, böyle insanlar dolduracak. Ne de olsa bu dünyada yaşayanlar, ölenler, yaratanlar ve savaşanlar kişilerüstü muazzam güçler değil kanlı canlı bireylerdir. Ben geçmişin her şeye rağmen güçlü bir gelişim seyri düzenine sahip olduğunu ve doğru gereçleri kullanan tarihçinin bunların ne olduğunu görebileceğini, hatta onları açıklayabileceğini ileri sürüyorum.

Bu gereçlerden üç tanesini kullanacağım.

---

* İng. *pattern*. Örüntü: Gelişim seyri, bir şeyin ortaya çıkarken veya gelişirken izlediği tekrara dayalı düzen (ed.n.)

10 Bierce, 1911, s. 51.

İlki biyoloji.[11] Biyoloji bize insanların gerçekten ne olduğunu anlatır: zeki şempanzeler. Bizler kendisi de daha geniş bir canlılar imparatorluğunun parçası olan, büyük kuyruksuz maymunlardan amiplere kadar uzanan hayvanlar âleminin bir parçasıyız. Bu apaçık gerçeğin üç önemli sonucu var.

İlki, tüm yaşam biçimleri gibi biz de çevremizden enerji alır, sonra da bu enerjiyi kendimizi geliştirmekte kullanırız.

İkincisi, diğer tüm zeki hayvanlar gibi bizler de meraklı yaratıklarız. Şeylerin yenebilir olup olmadığını, bunlarla eğlenip eğlenemeyeceğimizi, onları geliştirip geliştiremeyeceğimizi merak edip her şeyi sürekli kurcalarız. Kurcalamak konusunda başka hayvanlardan çok daha iyiyiz, çünkü bizim her şeyi düşünebilen, alabildiğine çevik, çok kıvrımlı beyinlerimiz, her konuda hiç durmadan konuşmamızı sağlayan ses tellerimiz ve şeyleri tutup kurcalayabileceğimiz parmaklarımız var.

İnsanların –tıpkı diğer hayvanlar gibi– birbirinin aynı olmadığı hep söylenmiştir. Bazıları çevreden diğerlerinden daha çok enerji çekip almayı başarır; bazıları diğerlerinden daha meraklı, yaratıcı, zeki veya pratiktir. Ama hayvan olmamızın üçüncü bir sonucu daha vardır: İnsanlar bireyken olduklarının aksine büyük gruplar halindeyken birbirlerine çok benzerler. Bir kalabalık içinden rasgele çekip çıkardığınız iki kişi, tahmin edileceği üzere, birbirinden çok farklı iki insan olabilirler; ancak iki kalabalığı toplu halde bir araya getirirseniz, bu iki insan neredeyse tümüyle birbirini yansılama eğilimi gösterir. Ve benim bu kitapta yaptığım gibi milyonlarca kişiyi karşılaştıracak olursanız, bunların birbirine yakın oranlarda enerjik, üretken, yaratıcı, zeki, konuşkan ve pratik insanlar olmaya meylettiklerini görürsünüz.

Oldukça sağduyulu bu üç gözlem tarihin akışının büyük bölümünü açıklar. Kurcalama huyumuz sayesinde, toplumsal gelişme genel olarak binlerce yıldan beri sürekli bir artış göstermekte ve bu süreç genellikle gitgide ivme kazanarak gerçekleşmektedir. İyi fikirler daha da iyilerini getirir ve bir kere iyi fikirlere sahip olunca, onları bir daha unutmamak gibi bir eğilimimiz vardır. Fakat göreceğimiz gibi, biyoloji toplumsal gelişme tarihinin tamamını açıklamaz. Kimi zaman toplumsal gelişme çok uzun dönemler

11 Akademik biyoloji çok geniş bir alandır; ben burada moleküler/hücresel biyolojiden çok ekolojik/evrimci biyolojiden yararlanıyorum.

boyunca hiçbir şekilde yükselme göstermeksizin yerinde sayıp durmuş, kimi zaman gerilediği bile olmuştur. Sadece zeki şempanzeler olduğumuzu bilmek yetmez.

İşte burası ikinci gerecin yani sosyolojinin işin içine girdiği yerdir.[12] Sosyoloji bize toplumsal değişimin ne olduğunun yanı sıra ona neyin yol açtığını da anlatır. Zeki şempanzelerin öylece oturup kurcalayarak vakit geçirmeleri bir şey, toplumu anlayıp onu değiştirmeye yönelik fikirleri olması büsbütün başka bir şeydir. Bunun bir tür katalizör gerektirdiği anlaşılıyor. Büyük bilimkurgu yazarı Robert Heinlein bir keresinde "ilerleme, işleri daha kolay yapmanın yollarını arayan tembel adamlar tarafından gerçekleştirilir," demişti.[13] Kitabın sonraki bölümlerinde Heinlein Teoremi'nin ancak kısmen doğru olduğunu, zira tembel kadınların en az tembel adamlar kadar önemli olduğunu, tembelliğin icadın *tek* anası olmadığını ve "ilerleme" denen şeyin çoğunlukla olan bitenin iyimser bir karşılığı olduğunu göreceğiz. Fakat biraz altını kazırsak, Heinlein'ın kavrayışını toplumsal değişimin nedenlerinin tek cümlelik iyi bir özeti olarak kabul edebiliriz sanırım. Ben de kitap ilerledikçe şahsıma ait Morris Teoremi gibi daha az özlü bir versiyonunu kullanacağım bunun: "Değişime işleri yapmanın daha kolay, daha kârlı ve daha güvenli yollarını arayan tembel, açgözlü, korkmuş kişiler yol açar." Tarih üzerimizde baskı olduğu zaman değişimin uçuşa geçtiğini öğretir bize.

Açgözlü, tembel, korkmuş insanlar rahat olmak, olabildiğince az çalışmak ve güvende olmak arasında kendi tercih ettikleri dengenin peşine düşerler. Ama hikâye böyle bitmez, zira insanların kendilerini yeniden üretmede ve enerji elde etmedeki başarısı kaçınılmaz olarak ellerinin altındaki (maddi olduğu kadar entelektüel ve toplumsal) kaynaklar üzerinde baskı yaratır. Yükselen toplumsal gelişme daha fazla toplumsal gelişmeyi baltalayan güçler üretir. Ben buna gelişme paradoksu diyorum. Başarı yeni sorunlar yaratır, bunları çözmek daha başka yeni sorunlar yaratır. Dedikleri gibi, hayat fanidir.

---

12 "Sosyoloji"yi daha genel anlamda sosyal bilimlerin bir kısaltması olarak kullanıyorum ve başat olarak, farklılıklar yerine tüm toplumların nasıl işlediğine ilişkin genellemeler yapan dallarından yararlanıyorum. Bu tanımlama sosyoloji, antropoloji, ekonomi ve siyaset bilimi arasındaki akademik ayrımları aşar ve özellikle demografi ve psikoloji olmak üzere biyoloji ve sosyal bilimlerin kesiştiği alanları vurgular.

13 Heinlein, 1973, s. 53

Gelişme paradoksu sürekli işleyerek insanları zorlu seçimlerle yüz yüze bırakır. İnsanlar çoğunlukla bu zorlukların üstesinden gelmeyi başaramaz ve toplumsal gelişme durağanlaşır hatta geriler. Ne ki başka zamanlarda tembellik, korku ve açgözlülük birleşerek bazı insanları riske girmeye, yenilikler yaparak oyunun kurallarını değiştirmeye iter. Bu girişimlerden en azından birkaçı başarılı olur ve sonra insanların çoğu bu başarılı yenilikleri benimserse, toplum kaynaklar üzerindeki baskıyı zorlayıp bu darboğazdan çıkabilir ve böylece toplumsal gelişme yükselmeye devam eder.

İnsanlar bu gibi sorunlarla her gün karşılaşır ve çözer; toplumsal gelişmenin genelde son Buzul Çağı sonundan beri hep devam etmesinin nedeni budur. Ancak göreceğimiz gibi, gelişme paradoksu belirli noktalarda, ancak gerçekten dönüştürücü değişimlerle aşılabilecek dirençli üst sınırlar yaratır. Toplumsal gelişme bu üst sınırlara yapışıp kalarak ümitsiz bir yarış başlatır. Birbiri ardına gelen örneklerde de göreceğimiz üzere, toplumlar karşılaştıkları sorunları çözmekte başarısız olduklarında korkunç bir hastalıklar paketi –kıtlık, salgınlar, denetimsiz göç ve devletin çöküşü– onlara musallat olarak durgunluğu gerilemeye çevirir; kıtlık, salgın, göç ve devletin çöküşüne iklim değişikliği gibi diğer bozulma unsurları da katıldığı zaman (bunlara toplu olarak mahşerin beş atlısı diyorum) gerileme felakete, yüzyıllarca süren yıkımlara ve karanlık çağlara dönüşebilir.

Biyoloji ve sosyoloji tarihin biçimini büyük ölçüde açıklar; toplumsal gelişme neden genellikle artar; neden bazen daha hızlı, diğer zamanlarda daha yavaş artar ve neden kimi zaman düşer sorularının yanıtlarını verir. Fakat bu biyolojik ve sosyolojik yasalar her zaman ve her yerde bütün alanlara uygulanan sabitlerdir. Tanımları gereği, neden bir yerdeki halkın diğerlerinden bu kadar farklı geliştiğini değil, insanlığı bir bütün olarak anlatırlar bize. Bunu açıklamak için ben bu kitabın başından sonuna dek üçüncü bir gereç daha gerektiğini ileri sürüyorum: coğrafya.[14]

14 Coğrafya, tıpkı biyoloji ve sosyoloji gibi, çok geniş kapsamlı ve üstünkörü tanımlanmış bir alandır (aslında o kadar üstünkörü tanımlanmıştır ki 1940'lardan beri birçok üniversite bunu akademik bir disiplin olarak bile kabul etmez olmuş ve coğrafya bölümlerini kapatmıştır). Ben fiziksel coğrafyadan çok beşeri/ekonomik coğrafyadan yararlanıyorum.

Konum, Konum, Konum

Mizahçı Edmund Bentley 1905'te şu gözlemi yapmıştı: "Biyografi Sanatı Coğrafyadan farklıdır. Biyografi zevat hakkındadır, Coğrafya ise haritalarla ilgilidir."[15] Uzun yıllar boyunca bu zevat –Britanya bağlamında üst sınıftan erkekler– tarihçilerin anlattığı tüm hikâyelere hükmetti, üstelik bu hâkimiyeti tarih ile biyografinin güç bela ayırt edilebileceği bir noktaya vardırarak. 20. yüzyılda tarihçiler kadınları, alt sınıftan insanları ve çocukları da saygıdeğer zevattan sayarak onların seslerini de karışıma ekleyince bu durum değişti, ama bu kitapta ben bunun da ötesine geçmek istiyorum. Zevatın (büyük gruplarda ve sözcüğün yeni ve daha geniş anlamında) çok büyük ölçüde aynı olduğunu kabul ettiğimizde geriye yalnızca haritalar kaldığını ileri sürüyorum.

Birçok tarihçi bu sava kırmızı pelerin görmüş boğa gibi tepki gösteriyor. Birçoğu bana tarihin Doğu'da ve Batı'da farklı biçimlerde meydana gelişini birkaç büyük adamın belirlediğini söylemek gibi eskimiş bir fikri reddetmek başka; kültürün, değerler ve inançların önemsiz olduğunu söyleyip Batı'nın hükmetme nedenini bütünüyle kaba fiziksel güçlerde aramak başka, dedi. Aslında yapmayı istediğim de aşağı yukarı bu.

Bu kitapta Doğu ve Batı'nın son 15 bin yıldır benzer toplumsal gelişme aşamalarından aynı sırayla geçtiğini, çünkü bu coğrafyaların aynı türde tarihler üreten benzer insan türlerince iskân edildiğini göstermeye çalışacağım. Ama ayrıca bunları aynı zamanda veya aynı hızda yapmadıklarını da göstermeye çalışacağım. Biyoloji ve sosyoloji küresel benzerlikleri açıklarken, coğrafyanın da bölgesel farklılıkları açıklayacağını düşünüyorum. Ve bu anlamda neden Batı'nın hükmettiğini açıklayan da coğrafya olacak.

Böyle açık açık söylendiğinde bu muhtemelen katı bir uzun vadeli kilitlenme kuramıymış hissini verecek; hiç kuşkusuz coğrafyayı böyle gören tarihçiler de olmuştur. Bu fikir, tarihin babası olarak tanınan, MÖ 5. yüzyıla mensup Yunan Herodotos'a kadar uzanır. "Sert olmayan toprağın enerjiden yoksun insanlar doğurduğunda" ısrarlıydı Herodotos;[16] kendisinden sonra gelen

15 Bentley, 1905, s. 1.

16 Herodotos, *Tarih* 9.122. Türkçesi *Herodot Tarihi*, çev. Müntekim Ökmen, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2002, 9. kitap, 122. Paragraf.

deterministler zinciri gibi o da coğrafyanın kendi ülkesini büyüklüğe yazgıladığı sonucuna varmıştı. Belki en çarpıcı örnek Yale Üniversitesi profesörü Ellsworth Huntington'dır; 1910'larda Connecticut eyaletindeki kenti New Haven'ın insanları büyüklüğe güdüleyen neredeyse ideal bir iklimi olduğunu göstermek için bir dolu istatistik düzenlemişti (ona göre kendi kentinden daha iyi tek bir yer vardı, o da İngiltere). Buna karşılık, benim yaşadığım Kaliforniya'nın "gayet tekdüze güdüleyici" ikliminin ancak delilik oranlarını yükselttiği kanısındaydı. Huntington okurlarına "Kaliforniya halkı," diye anlatıyordu, "aşırı zorlandıkları için bir kısmı bitap düşüp yere yığılan atlara benzetilebilir belki."[17]

Böyle bir şeyi alaya almak çok kolay, ama coğrafyanın neden Batı'nın hükmettiğini açıkladığını söylerken benim kafamda oldukça farklı bir şey var. Coğrafi farkların gerçekten de uzun vadeli etkileri olur, ama bunlar hiçbir zaman kaçınılmaz değildir ve bir toplumsal gelişme aşamasında coğrafi avantaj sayılan şey bir başkasında konu dışı veya kesin bir dezavantaj olabilir. Coğrafyanın toplumsal gelişmeyi güdülediğini, toplumsal gelişmenin de coğrafyanın anlamını belirlediğini söyleyebiliriz. Bu çift yönlü bir sokaktır.

Bunu biraz daha iyi açıklamak –ve kitabın geri kalanının hızlı bir yol haritasını vermek– için 20 bin yıl öncesine, son Buzul Çağı'nın en soğuk noktasına dönmek istiyorum. O sırada coğrafya çok önemliydi: Kilometre kalınlığındaki buzlar kuzey yarımkürenin büyük bölümünü kaplamışken, uçlarında kuru ve zar zor iskân edilebilir nitelikte tundralar bulunuyordu ve ancak ekvatora yakın yerlerde küçük insan toplulukları avcılık-toplayıcılıkla yaşamlarını sürdürebiliyorlardı. İnsan yaşamına elverişli güney ile elverişsiz kuzey arasındaki ayrımlar aşırı ölçüdeydi, ama güney kuşağı içindeki Doğu ve Batı ayrımları görece küçüktü.

Buzul Çağı'nın sona ermesiyle coğrafyanın anlamı değişti. Kutuplar soğuk, kuşkusuz ekvator da sıcak kaldı, ama bu iki uç arasındaki –2. Bölüm'de özgün çekirdekler olarak adlandıracağım– yarım düzine yerde ılıman hava, insanların evcilleştirebileceği, yani daha faydalı olmaları için genetiklerini değiştirebileceği (o kadar ki genetiği değiştirilmiş organizmalar varlıklarını

17 E. Huntington, 1915, s. 134.

artık ancak insanlarla ortak yaşam halinde sürdürebileceklerdi) hayvan ve/veya bitkilerin yetişmesine elverişli yerel coğrafyayla birleşmişti. Evcilleştirilen bitki ve hayvanlar daha fazla besin, bu da daha fazla insan, bu da daha çok yenilikçilik demekti; ama evcilleştirme aynı zamanda sürecin işlemesini sağlayan kaynaklar üzerindeki baskının artması anlamına da geliyordu. Gelişme paradoksu doğruca işe koyulmuştu.

Bu çekirdek bölgelerin tümü Buzul Çağı boyunca görece ılık, iskân edilebilir bölgelerin oldukça tipik bir örneğiydi, ama artık gerek dünyanın geri kalanından gerek birbirlerinden farklılaşmaya başlamışlardı. Coğrafya tümünü ayrıcalıklı kılmıştı ama bazılarını diğerlerinden de fazla kayırmıştı. Avrasya'nın batısında, "Çekirdek Bölge"* denilen bir alan, evcilleştirilebilen bitki ve hayvanların yoğunlaşması bakımından benzersiz bir bölgeydi; insan grupları az çok aynı olduğundan, evcilleştirmeye doğru gelişecek hareket, kaynakların en zengin ve sürecin en kolay olduğu bu mevkide başladı. Tarih MÖ 9500 civarıydı.

Sağduyulu olduğunu umduğum yolu izleyerek kitap boyunca "Batı" terimini, soyu en batı (ve en erken) Avrasya çekirdeklerine dayanan tüm toplumları tanımlamak için kullanıyorum. Batı uzun zaman önce Güneybatı Asya'daki özgün çekirdekten[18] zamanla Akdeniz Havzası ve Avrupa'yı ve son birkaç yüzyıldır da Amerika ve Avustralya'yı kuşatacak şekilde genişledi. Daha berraklaşacağını umduğum gibi, "Batı"yı (özgürlük, akılcılık veya hoşgörü gibi sözde benzersiz bazı "Batılı" değerlere dadanmak ve ardından bu değerlerin nereden geldiği ve dünyanın hangi kesimlerinin bunlara sahip olduğu konusunda fikir yürütmek yerine) bu şekilde tanımlamanın, içinde yaşadığımız dünyayı anlamamız açısından önemli sonuçları vardır. Benim amacım, Batı'nın başka

18 19. yüzyıldan beri insanların oldukça kafa karıştırıcı şekilde "Ortadoğu" diye adlandırdığı bölge.

* *Hilly Flanks*: Bereketli Hilâl'in dış çevresi ya da kenarındaki dağlık alanların yamaçları. Coğrafi anlamda "eşik" ya da "piedmont" olarak tanımlanır. "Uygun ortam" ya da "Çekirdek Bölge" olarak adlandırılır. R. J. Braidwod, Neolitik yerine "Üretimci İlk Köy Toplulukları" terimini kullanır. Bu sürecin anlaşılabilmesi için belirlediği temel nedenleri "yerleşik yaşam, tarım, hayvancılık" gibi üç girdiyi ele alır. Bu girdiler çerçevesinde ortaya koyduğu "Doğal Yaşam Bölgesi" kuramına göre, bir bölgede tarım ve hayvancılığın olabilmesi için, tarımı yapılacak bitki ve hayvanların o bölgede bulunması gerekir. Bu elverişli ortamın Bereketli Hilâl'de olmadığını, "Çekirdek Bölge"de olduğunu savunur –ed.n.

bir kesiminden toplumların, başka çekirdeklerden gelen toplumların, hatta hiçbir toplumun değil de bu özgün Batı çekirdeğinden gelen belirli bir toplumlar kümesinin –hepsinden çok da Kuzey Amerika'nın– neden şimdi yerküreye hükmettiğini açıklamak.

Aynı mantıkla "Doğu"yu da, soyları Avrasya çekirdeklerinin en doğu (ve ikinci en eski) çekirdeğine dayanan tüm toplumlara gönderme yapmak için kullanıyorum. Doğu da uzun zaman önce, MÖ 7500 civarında bitkilerin evcilleştirilmesinin başladığı Çin'in Sarı ve Yangtze Irmakları arasındaki özgün çekirdeğinden genişledi ve bugün kuzeydeki Japonya'dan güneydeki Çinhindi ülkelerine dek uzanmakta.

Soyları diğer çekirdeklere –bugünkü Yeni Gine'deki bir güneydoğu çekirdeği, günümüz Pakistan ve Kuzey Hindistan'ındaki bir Güney Asya çekirdeği, Sahra Çölü'nün doğusundaki bir Afrika çekirdeği ile biri Meksika diğeri Peru'da olmak üzere iki Yenidünya çekirdeği– dayanan toplumların hepsinin kendine özgü büyüleyici bir tarihi vardır. Sonraki sayfalarda bunlara tekrar tekrar değineceğim, fakat elimden geldiğince de sürekli olarak Doğu-Batı karşılaştırmalarına odaklanacağım. Benim akıl yürütmem, Buzul Çağı'nın bitiminden beri, dünyanın en gelişmiş toplumlarının hemen her zaman özgün Batı ve özgün Doğu çekirdeğinden gelmiş olmalarına dayanıyor. Pekin'deki Albert, Balmoral'daki Ganimet'in akla yatkın gelen bir alternatifidir, ama Cuzco, Delhi veya Yeni Gine'deki Albert öyle değildir. Bu yüzdendir ki, neden Batı'nın hükmettiğini açıklamanın en etkili yolu tümüyle Doğu-Batı karşılaştırmalarına yoğunlaşmaktır, ki ben de bunu yaptım.

Kitabı bu şekilde yazmanın elbette bazı bedelleri oldu. Dünyanın her bölgesine bakan daha eksiksiz bir küresel anlatı daha zengin ve daha ince ayrımlı olurdu; Güney Asya, Amerika ve diğer bölgelere uygarlığa yaptıkları tüm katkılar açısından hak ettikleri itibarı da vermiş olurdu. Ancak böylesi bir küresel versiyonun özellikle odağı kaybettirmek gibi bazı mahzurları olurdu, dahası elinizdekinden bile daha hacimli bir kitap yazmayı gerektirirdi. 18. yüzyıl İngiltere'sinin en keskin nüktedanı Samuel Johnson bir keresinde herkes *Paradise Lost*'a (Kayıp Cennet) hayran olsa da "hiç kimse onun olduğundan daha uzun olmasını arzu etmezdi,"

demişti.[19] Milton için geçerli olanın benim akıl edip yazabileceğim herhangi bir şey için daha da doğru olacağı su götürmez.

Eğer coğrafya gerçekten de Herodotos tarzı uzun vadeli kilitlenme esaslı bir tarih açıklaması verseydi, ben de bu kitabı, evcilleştirmenin Batı çekirdeğinde MÖ 9500'de, Doğu çekirdeğinde 7500 civarında başladığına işaret ettikten sonra çabucak toparlayıp bitirebilirdim. Batı'daki toplumsal gelişme Doğu'daki gelişmenin düpedüz 2000 yıl önünden gidecek ve Doğu hâlâ yazıyı sökmeye çalışırken Batı bir Sanayi devriminden geçiyor olacaktı. Ama elbette böyle olmadı. Sonraki bölümlerde göreceğimiz gibi, coğrafya tarihe kilitlenip kalmadı, zira coğrafi avantajlar nihayetinde hep kendi kendilerini baltalarlar. Toplumsal gelişmeyi harekete geçirirler, ama süreç içinde toplumsal gelişme coğrafyanın anlamını değiştirir.

Toplumsal gelişme ilerledikçe, kimi zaman göçler, kimi zaman da komşuların öykünmesi veya bağımsız yenilikçiliği aracılığıyla çekirdekler de genişler. Daha eski bir çekirdekte iyi işlemiş teknikler –bu teknikler ister tarım ve köy yaşamı, kentler ve devletler, büyük imparatorluklar, isterse ağır sanayi bağlamında olsun– yeni toplumlara ve yeni çevrelere yayılırlar. Bazen bu teknikler yeni ortamlarında gelişip büyürler, kimi zaman kesinlikle işe yaramazlar, kimi zaman da işlemeleri için muazzam değişikliklere gerek duyarlar.

Garip gibi görünse de, toplumsal gelişmede en büyük ilerlemeler çoğu zaman daha gelişkin bir çekirdekte çok iyi işlemeyen yöntemler ithal ve taklit edildiğinde gerçekleşir. Bunun nedeni, kimi zaman eski yöntemleri yeni çevrelere uyarlama çabasının insanları atılım yapmaya zorlamasıdır; kimi zamansa toplumsal gelişmenin bir aşamasında önemli olanın diğerinde o kadar önemli olmamasıdır.

Sözgelişi 5000 yıl önce Portekiz, İspanya, Fransa ve İngiltere'nin Avrupa'dan Atlantik (Atlas) Okyanusu'na doğru uzanan konumları büyük bir coğrafi dezavantajdı; bu, bölgelerin Mezopotamya[20]

19 Samuel Johnson, *Lives of the Most Eminent English Poets* (1780), Milton konulu kısım.

20 Mezopotamya [Maveraünnehir] Irak'ın Eski Yunanca adıdır (sözcük anlamı "nehirler arasında"dır). Geleneksel olarak tarihçiler ve arkeologlar MS 637'deki Arap istilası öncesi dönem için Mezopotamya, o tarihten sonrası için de Irak isimlerini

ve Mısır'daki gerçek eylemden çok ama çok uzak olduğu anlamına geliyordu. Gelgelelim 500 yıl öncesine gelindiğinde toplumsal gelişme öylesine ilerlemişti ki coğrafyanın anlamları değişti. Bundan önce her zaman geçilmez olmuş okyanusları aşabilen yeni tür gemiler yapılması, Atlantik Okyanusu'na uzanan konumlarını devasa bir artıya dönüştürdü. Amerika, Çin ve Japonya'ya yelken açanlar Mısır veya Irak gemileri değil Portekiz, İspanyol, Fransız ve İngiliz gemileri oldu. Dünyayı deniz ticaretiyle birbirine bağlayanlar Batı Avrupalılardı ve Batı Avrupa'nın toplumsal gelişmesi Doğu Akdeniz'deki eski çekirdeği ele geçirerek ok hızıyla tepeye tırmandı.

Ben bu gelişim seyri düzenine "geri kalmışlığın avantajları" olarak adlandırıyorum;[21] aslında bu gelişim seyri düzeni toplumsal gelişmenin kendisi kadar eskidir. Tarıma dayalı köyler kentlere dönüşmeye başladığı zaman (Batı'da MÖ 4000'den hemen sonra ve Doğu'da MÖ 2000'de), örneğin, tarımın ilk ortaya çıkmasını desteklemiş belirli topraklara ve iklimlere erişim, tarlaları sulamakta veya ticaret güzergâhları olarak kullanmakta faydalanılan büyük ırmaklara erişimden daha az önemli hale gelmeye başladı. Ve devletler genişlemeyi sürdürdükçe, büyük ırmaklara erişim madenlere veya daha uzun ticaret güzergâhlarına ya da insan gücü kaynaklarına erişimden daha az önem taşır oldu. Toplumsal gelişme değiştikçe talep ettiği kaynaklar da değişir ve bir zamanlar pek az önem atfedilen bölgeler geri kalmışlıklarının avantajlarını keşfedebilirler.

Geri kalmışlığın avantajlarının nasıl işleyeceğini peşinen söylemek oldum olası güç olmuştur: Tüm geri kalmışlıklar birbirine eşit değildir. Sözgelimi 400 yıl önce birçok Avrupalı Karayipler'in [Batı Hint Adaları] müthiş bir hız ve güçle büyüyen plantasyonlarının Kuzey Amerika'nın çiftliklerinden daha parlak bir geleceği olduğunu düşünüyordu. Bugünden geriye baktığımızda, Haiti'nin nasıl olup da batı yarımküresinin en yoksul ve ABD'nin en zengin yerine dönüştüğünü görebiliyoruz, ama bu tür sonuçları öngörmek çok daha güçtür.

---

kullanırlar.

21 Gerschrenkon, 1962. Bu terimi (her ne kadar biraz farklı anlamda kullansa da) ekonomist Alexander Gerschrenkon'dan ödünç alıyorum.

Gene de, geri kalmışlığın avantajlarının çok açık bir sonucu, her bir çekirdekteki en gelişmiş bölgenin zaman içinde oradan oraya gezindiğiydi. Batı'da devletler ortaya çıktıkça (erken çiftçiler çağındaki) Çekirdek Bölge bölgesinden güneye, Mezopotamya ve Mısır'ın ırmak vadilerine; sonra da ticaret ve imparatorluklar önem kazandıkça batıya, Akdeniz Havzası'na doğru taşındı. Doğu'daysa Sarı ve Yangtze Irmakları arasındaki alandan Sarı Irmak havzasının kendisine, sonra da batıya, Wei Irmağı ve Qin bölgesine ilerledi.

İkinci bir sonuç da şuydu: Kısmen bu yaşamsal kaynakların (yabanıl bitkiler ve hayvanlar, ırmaklar, ticaret güzergâhları, insan gücünün) her bir çekirdeğe farklı ölçülerde dağılmasından, kısmen de her iki çekirdekteki genişleme ve yeni kaynakları eklemleme süreçlerinin şiddetli ve istikrarsız olup gelişme paradoksuna aşırı yüklenmesinden dolayı Batı'nın toplumsal gelişmedeki öncülüğü dalgalı bir seyir izledi. Örneğin MÖ 2. binyılda Batılı devletlerin büyümesi Akdeniz'i yalnız ticaret için büyük bir suyolu yapmakla kalmayıp, aynı zamanda yıkıcı güçlerin güzergâhına da dönüştürdü. MÖ 1200 civarında Batılı devletler denetimi kaybetti ve göçler, zayıflayan devletler, kıtlıklar ve salgınlar çekirdeğin her yanında bir yıkım başlattı. Böyle bir içdenize sahip olmayan Doğu benzer bir yıkıma uğramadı ve MÖ 1000'e gelindiğinde Batı'nın toplumsal gelişmedeki öncülüğü keskin şekilde daralmıştı.

Bunu izleyen 3000 yılı aşkın sürede aynı gelişim seyri düzeni sürekli değişen sonuçlarla birlikte tekrar tekrar kendini gösterdi. Coğrafya toplumsal gelişmenin dünyada en hızlı nerede artacağını gösteriyordu, ama toplumsal gelişme arttıkça coğrafyanın anlamını değiştiriyordu. Değişik anlarda Doğu ve Batı Avrasya, Güney Çin'in zengin pirinç hududu, Hint Okyanusu'nu ve Atlantik Okyanusu'nu bağlayan büyük bozkırların tümü hayati önem kazandı. Atlantik Okyanusu MS 1700'de öne geçtiği esnada, ondan yararlanmak için en uygun yerde olan halklar –ilkin başta İngiliz-ler, ardından Amerika'daki eski koloniciler– yeni imparatorluklar ve ekonomiler yarattılar ve fosil yakıtlarda sıkışıp kalmış enerjinin kilidini açtılar. İşte ben Batı'nın tam da bu nedenle hükmettiğini ileri sürüyorum.

Plan

Bundan sonraki bölümleri üç kısma ayırdım. Ayrım I (Bölüm 1-3) en temel meselelerle yüzleşiyor: Neden Batı? Hikâyemize nereden başlamalıyız? "Hükmetmek" derken neyi kastediyoruz? Kimin önde veya hâkim olduğunu nasıl söyleyebiliriz? 1. Bölüm'de evrim hikâyesinin biyolojik temeli ve modern insanın gezegene dağılışıyla başlıyorum; 2. Bölüm'de Buzul Çağı ertesinde özgün Doğu ve Batı çekirdeklerinin oluşum ve gelişiminin izini sürüyorum; 3. Bölüm'de ise toplumsal gelişmeyi tanımlamak ve bunu Doğu ve Batı arasındaki farkları ölçmek için nasıl kullandığımı anlatmak üzere anlatı düzenine ara veriyorum.[22]

Ayrım II'de (Bölüm 4-10) sürekli benzerlikleri ve farklılıkları neyin açıkladığını sorarak Doğu ve Batı'nın öykülerinin izini ayrıntılarıyla sürüyorum. 4. Bölüm'de ilk devletlerin doğuşuna ve MÖ 1200'e kadar gelen yüzyıllarda Batı çekirdeğini yıkan büyük kırılmalara bakıyorum. 5. Bölüm'de ilk büyük Doğu ve Batı imparatorluklarını, onların toplumsal gelişmelerinin tarımsal ekonomilerde mümkün olan sınırlara nasıl ulaştığını ele alıyorum; ardından 6. Bölüm'de yaklaşık MS 150'de Avrasya'yı yerle bir eden büyük yıkımı irdeliyorum. 7. Bölüm'de Doğu çekirdeğinin yeni bir sınır bölgesinin açılması ve toplumsal gelişmenin öncülüğünü ele geçirmesiyle bir dönüm noktasına ulaşıyoruz. Yaklaşık MS 1100'de Doğu yine tarımsal bir dünyada ulaşılabilecek sınırlara dayanmıştı, ama 8. Bölüm'de bunun ikinci bir yıkımı nasıl başlattığını göreceğiz. 9. Bölüm'de Doğulu ve Batılı imparatorlukların toparlandıkça bozkırlarda ve okyanuslarda yarattıkları yeni uç bölgelerini betimliyor ve Batı'nın Doğu ile arasındaki gelişme uçurumunu nasıl kapattığını inceliyorum. Son olarak 10. Bölüm'de Sanayi Devrimi'nin Batı'nın öncülüğünü nasıl bir kural haline getirdiğini ve bunun ne gibi muazzam sonuçları olduğunu hep birlikte göreceğiz.

Ayrım III'te (Bölüm 11 ve 12) her tarihçi için en önemli soruya dönüyorum: Peki, ne oldu? Öncelikle 11. Bölüm'de son 15 bin yılda olup bitenlerin tüm ayrıntılarının ardında iki yasa kümesinin (biyoloji ve sosyoloji yasaları) tarihin biçimini küresel ölçekte

22 Bu kitabın ek bölümünde ve websitemde (www.ianmorris.org) daha teknik anlatılara yer verdim.

belirlediği, fakat üçüncü bir yasa kümesinin de (coğrafya yasaları) Doğulu ve Batılı gelişim arasındaki farkları belirlediği şeklindeki savımı toparlıyorum. Albert'ı Pekin'e değil de Ganimet'i Balmoral'a gönderen, uzun vadeli kilitlenmeler veya kısa vadeli rastlantılar değil, bu yasalar arasındaki etkileşimlerdi.

Tarihçiler genelde geçmiş hakkında böyle konuşmazlar. Çoğu araştırmacı açıklamaları maddi gerçekliğin sert yüzeylerindense kültür, inançlar, değerler, kurumlar veya körü körüne tesadüflerde arar ve birkaçı yasaların ölü diline esir düşer. Ancak bu alternatiflerin bazılarını gözden geçirdikten (ve reddettikten) sonra bir adım öteye geçerek, 12. Bölüm'de tarih yasalarının bize gerçekten de bundan sonra ne olabileceğine dair oldukça iyi bir kavrayış verebileceğini ileri sürüyorum. Tarih Batı'nın hâkimiyetiyle bir sona ulaşmamıştır. Gelişme paradoksu ve geri kalmışlığın avantajları hâlâ işlemektedir: Toplumsal gelişme dürtüsünü harekete geçiren yenilikçilik ile onu yıkıma uğratan güçler arasındaki yarış hâlâ devam ediyor. Aslına bakılırsa bu yarışın her zamankinden daha fazla kızışmış olduğunu ileri süreceğim. Yeni gelişme ve yıkım türleri yalnızca coğrafyayı değil biyoloji ve sosyolojiyi de dönüşüme uğratma vaadinde –ya da tehdidinde– bulunuyor. Çağımızın büyük sorusu, Batı'nın hükmetmeye devam edip etmeyeceğidir. Ve bir bütün olarak insanlığın, felaketin bizi –sonsuza dek– yıkmasından önce, büsbütün yeni bir tür varoluşa doğru yeni bir atılım yapıp yapamayacağıdır.

AYRIM
I

1

DOĞU VE BATI'DAN ÖNCE

Nedir Batı?

Samuel Johnson şöyle demiş: "Bir insan Londra'dan bıktığında yaşamdan bıkmış demektir, zira Londra'da yaşamın barındırabileceği her şey vardır."[1] Bunu söylediğinde sene 1777'ydi ve her düşünce akımı, her parlak yenilik Dr. Johnson'ın kentinde harekete geçiyordu. Londra'nın katedralleri ve sarayları, parkları ve nehirleri, konakları ve slumları* vardı. Her şeyden çok da, satın alınacak şeyleri vardı; daha eski kuşakların en çılgınca hayallerinin bile ötesine geçecek şeylerdi bunlar. Zarif hanımlar ve beyler Oxford Caddesi'nin yepyeni pasajlarının önünde arabalarından inerek, 1760'larda İngilizlerin çok geçmeden elzem kabul edeceği bir buluş olan şemsiye veya her ikisi de aynı onyıla ait ürünler olan el çantası veya diş macunu gibi yeniliklerin peşine düşebiliyorlardı. Üstelik boğazına kadar bu yeni tüketim kültürüne

1 Samuel Johnson; James Boswell, *Life of Johnson* (1791), c. 3 içinde, 20 Eylül 1777 tarihli kayıt.

* Yoksulluk alanları (ed.n.)

batanlar bir tek zenginler de değildi. Muhafazakârların kapıldığı büyük dehşete karşın tüccarlar kahvehanelerde saatler geçiriyor, yoksullar çayı bir "zaruret" olarak tanımlıyor[2] ve çiftçilerin hanımları piyanolar satın alıyorlardı.

İngilizler başka insanlar gibi olmadıklarını hissetmeye başlamışlardı. 1776'da İskoçyalı bilge Adam Smith, *Milletlerin Zenginliği*'nde onları "esnaf millet" olarak adlandırmıştı, ama bunu onlara iltifat etmek için söylemişti. Smith İngilizlerin kendi refahlarına düşkün olmalarının herkesi daha zengin yaptığı konusunda ısrarlıydı. İngiltere ile Çin arasındaki farkı bir düşünün diyordu: Çin "uzun zamandır dünyanın en zengin yani en bereketli, en kültürlü, en çalışkan, en kalabalık nüfuslu ülkelerinden biriydi," ama halihazırda "yasalarının ve kurumlarının izin verdiği ölçüde görüp görebileceği tüm zenginlikleri elde etti." Kısacası Çinliler yolun sonuna gelmişti. "Emekçiler ile efendiler arasındaki çıkar çatışması onları çok geçmeden ortak insanlıkla uyumlu en alt mertebeye düşürür," diye tahmin ediyordu Smith; bunun sonucunda "Çin'de halkın alt kesimlerinin yoksulluğu Avrupa'daki en muhtaç milletlerinkini çok daha geride bırakır... Örneğin herhangi bir hayvan, ölü bir köpek veya kedi leşi, yarı yarıya çürümüş ve kokuşmuş olsa da, onlara diğer ülkelerin halkının en sağlıklı yiyeceği kadar hoş görünür."[3]

Johnson ve Smith'in haklı oldukları bir husus vardı. Sanayi Devrimi 1770'lerde henüz başlamış olmasına karşın, daha o zaman bile ortalama gelirler İngiltere'de Çin'de olduğundan daha yüksek ve daha eşit dağılır olmuştu. Batı hâkimiyetine dair uzun vadeli kilitlenme kuramları çoğu zaman bu olgudan yola çıkar: Batı'nın öncülüğünün Sanayi Devrimi'nin sonucu değil nedeni olduğu ve bunu açıklamak için zamanda daha da –belki de çok daha– geriye bakmamız gerektiği ileri sürülür.

Gerçekten de gerekir mi? *The Great Divergence* adlı kitabından giriş bölümünde söz ettiğim tarihçi Kenneth Pomeranz, Adam Smith'in ve onun izinden giden tüm Batı hayranlarının aslında yanlış şeyleri karşılaştırmakta olduğunda ısrarlıdır. Çin'in Avrupa kıtasının tamamı kadar büyük ve değişken olduğuna işaret eder. Smith'in çağında Avrupa'nın en gelişmiş bölgesi olan

2 Arthur Young (1761), alıntılayan Briggs, 1994, s. 196.

3 Adam Smith, *Wealth of Nations* (1776), 1. kitap, 8. bölüm.

İngiltere'yi diğer ülkelerden ayrı tutup onu Çin'in tamamının ortalama gelişme düzeyiyle karşılaştırdığımızda, İngiltere'nin düzeyinin daha yüksek çıkmasına şaşırmamalı öyleyse. Aynı mantıkla, her şeyi tersyüz edip (1770'lerde Çin'in en gelişmiş kesimi olan) Yangtze Deltası'nı Avrupa'nın genelindeki ortalama gelişme düzeyiyle karşılaştırırsak, Yangtze Deltası'nın daha gelişmiş olduğunu görürüz. Pomeranz 18. yüzyıl İngiltere'si ile Yangtze Deltası'nın, İngiltere'nin Avrupa'nın azgelişmiş kesimleriyle veya Yangtze Deltası'nın Çin'in azgelişmiş kesimleriyle olduğundan çok daha fazla ortak noktası bulunduğunu savunur: yeni yeni gelişen sanayileşme, büyüyen pazarlar, karmaşık işbölümü. Bütün bunlar onu, baştan savma düşündükleri için uzun vadeli kuramcıların olayların başı ile sonunu birbirine karıştırdıkları kanaatine vardırır. İngiltere ve Yangtze Deltası 18. yüzyılda birbirine bu kadar benziyorsa, Batı hâkimiyetinin izahı bu tarihin öncesinde değil *sonrasında* yatıyor olmalı der Pomeranz.

Bir sonuç barizdir: Neden Batı'nın hükmettiğini bilmek istiyorsak, ilkin "Batı"nın ne olduğunu bilmemiz gerekir. Ne ki bu soruyu sorduğumuz anda işler sarpa sarıyor. "Batı" deyince çoğumuzun zihninde bir şeyler uyanıyor. Bazı insanlar onu demokrasi ve özgürlükle, bazıları Hıristiyanlıkla, bazıları da seküler akılcılıkla eş tutuyor. Aslında tarihçi Norman Davies akademisyenlere ait en az 12 Batı tanımı bulmuştur; bu tanımlar onun "elastik coğrafya" dediği şeyle birleştirilir ancak. Her bir tanım Batı'ya farklı bir biçim vererek, tam da Pomeranz'ın yakındığı tarzda bir kargaşa yaratır. Batı, "taraftarlarınca uygun görülen hemen her şekilde tanımlanabilir," der Davies; bu da demek oluyor ki, tanımlamaya kalktığımız "Batı uygarlığı, temelde yazarlarının çıkarlarını daha da geliştirmeyi amaçlayan entelektüel yapıntıların bir alaşımıdır."[4]

Eğer Davies haklıysa, neden Batı hükmediyor sorusunu sormak Batı'yı tanımlamak üzere keyfe göre belli bir değer seçerek, belirli bir ülkeler kümesinin bu değeri örneklediğini ileri sürüp, sonra da bu ülkeleri, kendi çıkarımıza hizmet edecek sonuçlar neyse onlara istediğimiz gibi ulaşmamızı sağlayacak şekilde, eşit derecede keyfi seçilmiş bir "Batılı olmayan" ülkeler kümesiyle

4 Davies, 1994, s. 25.

karşılaştırmaktan başka bir anlama gelmez. Bizim vardığımız sonuçlarla hemfikir olmayan herhangi birinin Batılılığı örnekleyecek farklı bir değer, onu örnekleyen farklı bir ülkeler kümesi ve –doğal olarak– farklı ama eşit derecede kendi çıkarına hizmet edecek bir sonuca ulaştıran farklı bir karşılaştırma kümesi seçmesi yetip de artacaktır.

Bu manasız olacağına göre, ben farklı bir yaklaşım benimsemek istiyorum. Sürecin sonundan başlayarak, neyin Batılı değerler olarak sayıldığına dair varsayımlarda bulunup, sonra da bunların köklerini bulmak için tarihte geriye doğru bakmak yerine en baştan başlayacağım. Dünyanın farklı kesimlerinde kendine özgü yaşam biçimlerinin doğmakta olduğunu görebildiğimiz bir noktaya ulaşıncaya dek en baştan başlayarak tarih içinde ilerleyeceğim. Böylelikle bu kendine özgü bölgelerin en batısındakine "Batı", en doğusundakine "Doğu" diyerek, Batı ve Doğu'yu değer yargıları üzerinden değil, coğrafi etiketler olarak neye karşılık geldikleri üzerinden ele alacağım.

En baştan başlamamız gerektiğini söylemek bir şey, bunu bulmaksa başka bir şeydir. Göreceğimiz gibi, uzak geçmişte araştırmacıların Doğu ve Batı'yı biyoloji açısından tanımlamaya teşne olduğu birkaç nokta vardır; onlar benim giriş bölümünde (büyük gruplar halindeki) halkların az çok aynı olduklarına ilişkin savımı yadsıyarak, dünyanın bir kesimindeki insanları genetik olarak diğer herkesten üstün görmeyi yeğlerler. Bundan başka, bir bölgenin çok eski çağlardan beri kültürel olarak diğerlerinden üstün olduğu sonucuna varmanın çok kolay olduğu noktalar da vardır. Bu düşünceleri çok dikkatle incelememiz gerekir, çünkü burada en başta yanlış bir adım atarsak, geçmişin gelişim seyri kalıbına dair her şeyi, dolayısıyla geleceğin gelişim seyri kalıbını da yanlış anlamış oluruz.

Başlangıçta

Her kültürün her şeyin nasıl başladığına ilişkin kendine özgü bir hikâyesi vardır, ama son birkaç yılda astrofizikçiler bize bazı yeni bilimsel hikâyeler vermiştir. Her ne kadar nasıl olduğu konusunda mutabık olmasalar da, çoğu uzman artık zaman ve uzamın 13 milyar yıl önce başladığını düşünmektedir. Hâkim "genişleme"

(*inflationary*) kuramı evrenin başlangıçta sonsuz derecede yoğun ve sonsuz derecede küçük bir noktadan ışık hızından daha yüksek bir hızla genişlediğini kabul ederken, rakip "döngü" (*cyclical*) kuramı evrenin bir önceki evren çöktüğünde patladığını ileri sürer. İki ekol de evrenimizin halen genişlemekte olduğunu kabul eder, ama genişlemeciler onun büyümeye devam edeceğini, yıldızların söneceğini ve sonunda sonsuz karanlık ve soğuğun çökeceğini söylerken, döngücüler evrenin kendi içine doğru büzülüp tekrar patlamasıyla yeni bir evrenin başlayacağını iddia eder.

Yıllar boyu ileri matematik öğrenimi görmediyseniz, bu kuramlardan bir anlam çıkarmak zordur, ama neyse ki bizim sorumuz o kadar da erken bir zamandan başlamayı gerektirmiyor. Hiçbir yön bulunmasaydı ve doğanın yasaları mevcut olmasaydı, ne doğu olabilirdi ne de batı. Güneşimiz ve gezegenimiz 4,5 milyar yıl önce biçim almadan önce de doğu ve batı kavramları işe yaramazdı. Belki de yeryüzü kabuğunun oluştuğu veya en azından kıtaların mevcut konumlarına ulaştığı andan itibaren Doğu ve batıdan söz edebiliriz; bu da son birkaç milyon yıla gelmemiz anlamını taşıyor. Ne ki gerçekte tüm bu tartışmalar konuyla ilgisizdir: Bu kitaptaki soru açısından doğu ve batı hiçbir anlam taşımaz, ta ki bu karışıma başka bir malzeme eklenene kadar: insanlar.

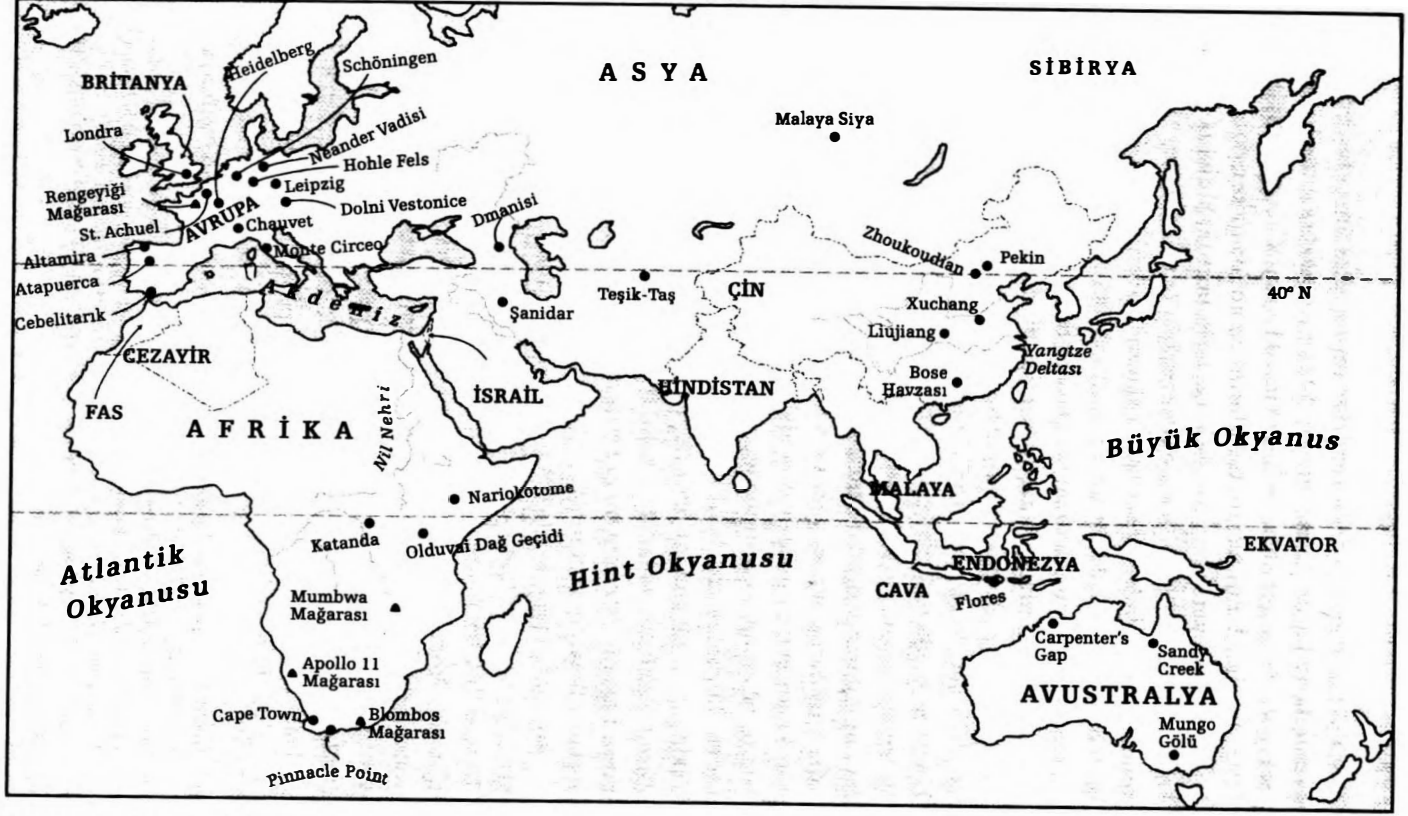
İlk insanları inceleyen paleoantropologlar arasında tarihçiler arasında olduğundan bile daha büyük ihtilaflar var. Onlarınki genç ve hızla değişen bir araştırma alanı ve yeni keşifler yerleşik doğruları hiç durmaksızın tepetaklak edip duruyor. Bir odaya iki paleoantropoloğu koyarsanız, muhtemelen oradan üç ayrı evrim kuramıyla çıkarlar ve kapı arkalarından kapanır kapanmaz her üç kuramın da modası geçmiş olur.

İnsanlar ile ön-insanlar arasındaki sınır ister istemez bulanıktır. Bazı paleoantropologlar, dik yürüyebilen kuyruksuz maymunları gördüğümüz anda insanlardan bahsetmeye başlayabileceğimizi düşünüyor. Fosilleşmiş kalça ve ayak parmağı kemiği kalıntılarına dayanarak söylersek, bazı Doğu Afrikalı kuyruksuz maymunlar 6-7 milyon yıl önce bunu yapmaya başlamışlardı. Ne ki çoğu uzman bunun çıtayı çok aşağı çekeceğini düşünüyor; aslına bakılırsa standart biyolojik sınıflandırmalar *Homo* (Latincede "insanoğlu") cinsini, beyin boyutunun 400-500 cm^3'ten

kabaca 630 cm^3'e yükselmesini (bizim beynimiz genelde bunun yaklaşık iki katıdır) dik duran kuyruksuz maymunların taşları yontarak kaba gereçler yapmasıyla bağlayarak tanımlıyor. Her iki süreç de 2,5 milyon yıl kadar önce Doğu Afrika'nın iki ayaklı kuyruksuz maymunları arasında başladı. Tanzanya'daki Olduvai Dağ Geçidi'nin (Harita 1.1) ünlü kazıcıları Louis ve Mary Leakey bu nispeten büyük beyinli, alet kullanan yaratıkları *Homo habilis* (Latince "Hünerli İnsan") olarak adlandırdılar. (Yakın geçmişe değin çoğu insan gibi paleoantropologlar da "*man*" [hem adam hem de insan anlamına gelir] sözcüğünü her iki cinsiyet için de kullanmakta sakınca görmüyorlardı; bu değişmiştir, ama teamül gereği bilim insanları hâlâ "Hünerli Adam" [Handy Man] gibi tek cinsiyetli isimleri kullanmaktadır.)

Homo habilis'in yeryüzünü arşınladığı sıralarda Doğu ve Batı'nın pek bir anlamı yoktu; birincisi, bu yaratıkların tümüyle Doğu Afrika ormanlarında yaşamaları ve hiçbir bölgesel çeşitliliğin henüz gelişmemesi nedeniyle; ikinci olarak da, "yeryüzünü arşınlama" deyimi aslında onlar için fazlasıyla cömert bir tanımlama olduğu için. Hünerli İnsan'ın bizim gibi ayak parmakları ve bilekleri vardı ve kesinlikle yürüyebiliyordu, ancak uzun kollarına bakılırsa ağaçlarda da uzun zaman geçiriyordu. Taş aletlerinin hayvan kemiklerinde bıraktığı izler *Homo habilis*'in bitkilerin yanı sıra et de yediğini gösterir, ama besin zincirinin hâlâ epeyce altlarında gibi görünür. Bazı paleoantropologlar, sopalar ve kırılmış taşlardan başka hiçbir silahla donanmamış olsa da, *Homo habilis*'i bir av hayvanını öldürebilecek kadar zeki ve cesur olarak görüp avcı-insan kuramını savunurlar; diğerleri ise (daha makul bir yaklaşımla) *Homo habilis*'te, (aslanlar gibi) gerçek katilleri izleyerek, onların istemediği parçaları yiyen leşçi-insan görür. Mikroskobik araştırmalar Hünerli İnsan'ın, aletleriyle hayvan kemikleri üzerinde bıraktığı izlerin en azından sırtlanların dişlerinden kalan izlerin öncesine dayandığını gösterir.

25 bin kuşak boyunca Hünerli İnsanlar dünyanın bu küçük köşesinde ağaçlar arasında koşup sallandılar, taş aletler yonttular, birbirlerini tımarlayıp çiftleştiler. Derken 1,8 milyon yıl kadar önce ortadan kayboldular. Bu konuda tek söyleyebileceğimiz, epey ani olduğudur; gerçi insan evrimini araştırırken yaşanan sorunlardan biri de buluntuları kesin olarak tarihlendirme

Harita 1.1. "Doğu" ve "Batı" çok fazla anlam kazanmadan önce: Bu bölümde değinilen Eskidünya'daki mahaller.

güçlüğüdür. İçlerinde fosil kemikler veya aletler barındıran kaya katmanlarında, bozunma hızları bilinen istikrarsız radyoaktif izotoplar da bulunabilir ve aralarındaki oranları ölçtüğümüzde izotoplar bize buluntuların tarihlerini verebilir; çoğu zaman işte bu gerçekten yola çıkıyoruz. Ne ki bu tarihlerde on binlerce yıllık hata payı vardır; dolayısıyla *Homo habilis*'in dünyasının aniden sona erdiğini söylediğimizde, o "aniden" birkaç ömür demek de olabilir, birkaç bin ömür de.

Charles Darwin 1840'lar ve 1850'lerde doğal ayıklanma üzerine kafa yorarken, bu sürecin çok küçük değişikliklerin yavaşça birikmesiyle işlediğini varsaymıştı; ne ki 1970'lerde biyolog Stephen Jay Gould farklı bir öneride bulundu: Uzun dönemler boyunca kayda değer hiçbir şey olmuyor, sonra da bir olayın tetiklemesiyle peş peşe değişiklikler meydana geliyordu. Evrimciler bugünlerde tedrici değişimin mi (karşıt görüştekilerin verdiği adla sürünerek evrim) yoksa Gould'un "kesintili denge"sinin[5] mi (sıçramalı evrim) genel bir model olarak daha iyi olduğu konusunda bölünmüş durumdalar; ama ikincisi *Homo habilis*'in ortadan kayboluşunu kuşkusuz daha anlamlı kılar görünüyor. Yaklaşık 1,8 milyon yıl önce Doğu Afrika'nın iklimi kurumaya ve *Homo habilis*'in yaşadığı ormanlar yerini açık savanlara bırakmaya başladı; işte tam bu noktada maymun adamın[6] yeni türleri Hünerli İnsan'ın yerini aldı.

Bu yeni maymun adamlara bir isim koymaktan kaçınmak ve şimdilik sadece *Homo habilis*'ten daha büyük, genelde takriben 800 cm^3'lük beyinlere sahip olduklarını söylemekle yetinmek istiyorum. *Homo habilis*'in uzun, şempanzeyi andıran kollarından yoksundular; bu da herhalde zamanlarının neredeyse tamamını yerde geçirdikleri anlamına geliyor. Ayrıca onlardan daha uzun boyluydular. Kenya'daki Nariokotome'den çıkarılan ve Turkana Çocuğu olarak bilinen 1,5 milyon yıllık iskelet, erişkinlik çağına gelebilseydi 1,80 cm boya ulaşabilecek 1,52 cm boyundaki bir

5 Gould, 2007. Bu deyimin geçmişi, Gould'un 1972'de Niles Eldredge'le birlikte yayımladığı bir makaleye kadar uzanır.

6 Tarzan ve Jane çağrışımlarıyla birlikte "maymun adam" sözcüğü, çocukluğumdaki okul kitaplarında çok gözdeydi. Bugünlerde paleoantropologlar genelde bunun küçümseme anlamı taşıdığını düşünmekte, ama bana Hominin denilen bu öninsan türünün müphemliklerini gayet güzel yakalıyor gibi geliyor ve söylemesi daha kolay olduğu da kesin.

erkek çocuğuna aittir. Kemiklerinin daha uzun olmakla birlikte *Homo habilis*'inkiler kadar sağlam olmaması, bu çocuğun ve çağdaşlarının kaba kuvvetten çok zekâları ve aletleriyle iş gördüklerini düşündürür.

Çoğumuz akıllı olmanın başlı başına iyi bir şey olduğunu düşünürüz. O halde *Homo habilis*'in bu yönde mutasyona uğrama potansiyeli varsa, "aniden" daha uzun, daha büyük beyinli yaratıklara dönüşmeden önce neden yarım milyon yıl oyalanmış olsunlar? En olası açıklama, her şeyin bir bedeli olduğudur. Büyük beyinle koşmanın bedeli ağır olur. Bizim kendi beyinlerimiz genellikle beden ağırlığımızın %2'sini oluşturur, ama tükettiğimiz enerjinin %20'sini kullanır. Büyük beyinler başka sorunlar da yaratır: Büyük bir beyni tutmak için daha büyük bir kafatası gerekir; hatta o kadar büyük ki, bugünün kadınları bu kadar koca kafalı bebekleri doğum kanallarından aşağı itmekte büyük güçlük çekerler. Kadınlar erken doğum yaparak bu sorunu hallederler. Eğer bebeklerimiz (tüm diğer memeliler gibi) neredeyse kendilerine yeterli olana değin dölyatağında kalsalardı, kafaları dışarı çıkmalarını olanaksız kılacak kadar büyük olurdu.

Gene de riskli çocuk doğumu, yıllar süren besleme ve aldığımız gıdanın beşte birini yakan devasa beyinler bizim için iyidir; aynı enerji miktarlarını pençeler, daha fazla kas veya daha büyük dişler geliştirmekte kullanmaktan daha iyidir her halü kârda. Zekâ bu alternatiflerin herhangi birinden çok daha büyük bir artıdır. Gene de, daha büyük beyinler üreten bir genetik mutasyonun 1-2 milyon yıl önce maymun adamlara neden fazladan enerji maliyetine değecek kadar yararlar sağladığı pek belli değil. Eğer daha akıllı olmak bu gri hücreleri beslemenin bedelini ödemeye yetecek kadar faydalı olmasaydı, akıllı maymunlar daha aptal akrabalarına kıyasla daha az başarılı olurdu ve akıllı genleri nüfustan çabucak kaybolup giderdi.

Belki de bunun suçunu hava koşullarına atabiliriz. Yağmur yağmadığı ve maymun adamların yaşadığı ağaçlar ölmeye başladığı zaman, daha akıllı ve belki de daha sosyal olan mutantlar, maymuna daha çok benzeyen akrabalarına karşı üstünlük sağlamış olabilirler. Zeki maymunlar çayırlıkların ötesine çekilmek yerine buralarda hayatta kalmanın yollarını bulmuşlardı ve (ev-

rimin zaman skalasında) göz açıp kapayana dek geçen sürede bir avuç mutant, genlerini tüm havuza yayıp kalın kafalı, kavruk, orman sever *Homo habilis*'in yerini tamamen almayı başarmıştı.

Doğu ve Batı'nın Başlangıcı mı?

İster yurt alanlarının kalabalıklaşması ister dalaşan çeteler isterse sadece meraklı olduklarından olsun, yeni maymun adamlar Doğu Afrika'yı terk eden bu türden ilk yaratıklar oldular. Kemikleri kıtanın güney ucundan Asya'nın Büyük Okyanus kıyılarına kadar her yerde bulunmuştur. Ancak bu göçü gözümüzde bir kovboy filminden fırlamışa benzer devasa göçmen dalgaları olarak canlandırmamalıyız; maymun adamlar şüphesiz ne yaptıklarının çok fazla bilincinde değildiler ve bu büyük mesafeleri aşmaları daha da geniş zaman dilimlerini gerektirmişti. Olduvai Dağ Geçidi'nden Güney Afrika'daki Cape Town'a –2.000 kilometrelik– uzun bir yol vardır; ama bu mesafe 100 bin yıla (bu kadar zaman sürdüğü anlaşılıyor) yayıldığında, maymun adamlar için tek gereken, yiyecek arama mesafesini her yıl 32 metreye yaymalarıydı. Aynı hızla kuzeye sürüklenmeleri onları Asya'nın eşiğine getirdi ve 2002'de Gürcistan Cumhuriyeti'ndeki Dmanisi'de kazı yapan araştırmacılar, *Homo habilis* ile daha yeni maymun adamların özelliklerini birleştiren 1,7 milyon yıllık bir kafatası buldular. Çin'de çıkarılan taş aletler ve (o dönemde hâlâ Asya anakarasıyla birleşik olan) Cava'da bulunan kemik fosilleri de bu kadar eski olabilir; bu da maymun adamların Afrika'yı terk ettikten sonra hızlandıklarını ve yılda ortalama 128 metrelik bir hıza ulaştıklarını düşündürür.[7]

Gerçekçi olalım: Doğulu ve Batılı yaşam biçimlerini ayırt etmeyi ancak maymun adamlar Doğu Afrika'dan ayrılıp, Çin kadar uzak olan ılık, tropik atlı enlemlere gittikten sonra bekleyebiliriz; ancak o zaman bulduklarımızda bir Doğu-Batı ayrımından söz edebiliriz. 1,6 milyon yıl öncesine gelindiğinde arkeolojik kayıtlarda bariz Doğulu ve Batılı gelişim seyri kalıpları vardı. Gene de sormamız gereken soru, bu karşıtlıkların, arkalarında kendine özgü bir yaşam biçiminin yattığını düşünmemizi gerektirecek kadar önemli olup olmadığıdır.

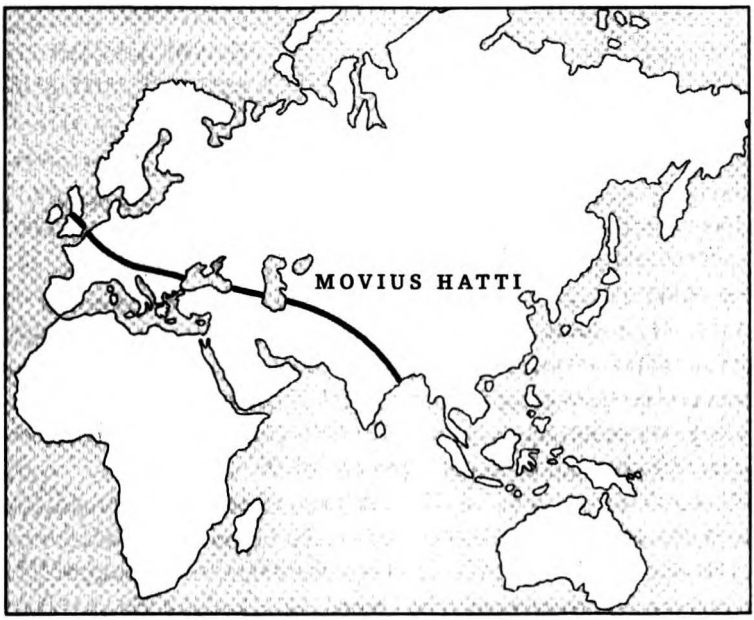
7 Gerçekte muhtemelen her seferinde iyi yiyecek bulabilecekleri yeni yerler bulmak için birkaç kilometre ilerliyorlar, ardından birkaç yıl orada kalıyorlardı.

Arkeologlar bu Doğu-Batı farklılıklarını, Harvardlı arkeolog Hallam Movius'un yeni akıllı maymun adamların kemiklerinin çoğu zaman yeni türde yongalı taş aletlerle birlikte bulunduğunu fark ettiği 1940'lardan beri bilmektedir. Arkeologlar bu aletlerden en ayırt edici olanına "Acheulean el baltası" (her ne kadar bariz bir biçimde doğramak için olduğu kadar kesmek, delmek ve dövmek için de kullanılmış olsalar da, balta başına benzedikleri için "balta"; sopalara geçirilmek yerine elle kullanıldıkları için "el"; ve büyük miktarlarda ilk olarak küçük Fransız kasabası St. Acheul'de bulundukları için "Acheulean") adını verdiler. Bu aletleri sanat eseri olarak adlandırmak aşırıya kaçmak olur, ancak basit simetrileri çoğu zaman Hünerli İnsan'ın daha ham yongaları ve doğrama aletlerinden çok daha güzeldir. Movius, Acheulean el baltalarının Afrika, Avrupa ve Güneybatı Asya'da yaygın olmasına karşın Doğu ve Güneydoğu Asya'da hiç bulunmadığını fark etti. Doğu'daki yerleşim alanlarında bunun yerine, Afrika'daki *Homo habilis*'le ilişkilendirilen Acheulean-öncesi buluntulara çok daha benzeyen daha kaba gereçler üretilmişti.

Movius Hattı diye anılan çizgi (Harita 1.2) gerçekten de Doğu'ya ve Batı'ya özgü ayrı yaşam biçimlerinin başlangıcını işaretliyorsa, aynı zamanda şaşırtıcı biçimde bir uzun vadeli kilitlenme kuramı da sunar; maymun adamın Afrika'dan ayrılmasıyla hemen hemen aynı zamanda, Afrika'da ve Güneybatı Asya'daki Batılı/teknolojik olarak ileri/Acheulean el baltası kültürleri ile Doğu Asya'daki Doğulu/teknolojik olarak daha az ileri/yonga ve balta kültürleri arasında bölünürler. Bugün neden Batı'nın hükmettiğine şaşmamak gerek diye düşünürüz böylece: 1,5 milyon yıl dünyada teknolojinin başını çekmiş ya!

Ne ki Movius Hattı'nı tanımlamak onu açıklamaktan daha kolaydır. Afrika'da bulunan en erken Acheulean el baltaları yaklaşık 1,6 milyon yıllıktır, ama bundan 100 bin yıl önce Gürcistan'daki Dmanisi'de zaten maymun adamlar vardı. Şüphesiz ilk maymun adamlar, Acheulean el baltası kendi alet takımlarının alışılmış bir parçası haline gelmeden önce Afrika'yı terk ederek, Acheulean-öncesi teknolojileri Asya'nın her yerine taşırken, Batı/Afrika bölgesi Acheulean baltalarını geliştirmekle uğraşıyordu.

Gene de Harita 1.2'ye kısaca bakmak bile Movius Hattı'nın Afrika'yı Asya'dan ayırmadığını gösterir; aslında bu hat Kuzey

Harita 1.2. Doğu ve Batı'nın başlangıcı mı? Bu harita, el baltası kullanan Batı kültürlerini, yonga ve balta kullanan Doğu kültürlerinden yaklaşık 1 milyon yıldır ayıran Movius Hattı'nı göstermektedir.

Hindistan boyunca ilerler. Bu önemli bir ayrıntıdır. İlk göçmenler Afrika'yı Acheulean el baltalarının icadından *önce* terk etmişti; dolayısıyla sonrasında el baltalarını Güneybatı Asya ve Hindistan'a getiren daha başka göç dalgaları yaşanmış olmalıydı. Bu yüzden bir soru daha sormamız gerekiyor: Maymun adamların daha sonraki bu göç dalgaları neden Acheulean teknolojisini daha da doğuya götürmedi?

En olası yanıt şudur: Movius Hattı teknolojide ileri bir Batı ile daha az ileri bir Doğu arasındaki sınırı işaretlemekten çok, el baltaları için gereken türden taşlara erişimin daha kolay olduğu Batı bölgelerini, bu türden taşların nadir bulunduğu ve iyi alternatiflerin (sert ama bugün kazıp çıkarabileceğimiz kadar dayanıklı olmayan bambu gibi) kolayca elde edilebildiği Doğu bölgelerinden basitçe ayıran bir çizgidir. Bu yoruma göre, el baltası kullanıcıları Movius Hattı'nı aşacak şekilde ilerledikçe, kırılanların yerine yenisini koyamadıkları için Acheulean aletlerinden tedricen vazgeçmişlerdi. Her türlü çakıldan yapılabilen baltalar

ve yongalar üretmeye devam ettiler, ancak eskiden taştan el baltalarıyla yapılan işler için muhtemelen bambu kullanmaya başladılar.

Bazı arkeologlar Güney Çin'deki Bose Havzası'nda çıkan buluntuların bu düşünceyi desteklediği kanısındadır. Yaklaşık 800 bin yıl önce buraya kocaman bir göktaşı çarpmıştı. Bu destanlara konu olacak kadar büyük bir felaketti; korkunç yangınlar milyonlarca dönümlük ormanı yakıp kül etmişti. Bose Havzası'ndaki maymun adamlar çarpmadan önce tüm diğer Doğu Asyalılar gibi balta, yonga ve (galiba) bambu kullanıyorlardı; ama yangınlar söndükten sonra döndüklerinde Acheulean el baltalarına epeyce benzer el baltaları yapmaya başladılar; belki de, diye ilerler kuram, yangınlar bütün bambuları yakıp kavurmuş, bu süreç içinde kullanılabilir iri taşlar ortaya çıkmıştı. Birkaç yüzyıl sonra yeşillik örtüsü yeniden büyümeye başladığında yerliler el baltalarını bırakıp bambuya geri dönmüşlerdi.

Eğer bu tahmin doğruysa, Doğu Asyalı maymun adamlar koşullar müsait olduğunda el baltası yapmayı gayet güzel beceriyordu, ama genelde buna zahmet etmiyorlardı çünkü alternatiflerine daha kolay ulaşabiliyorlardı. Taş el baltaları ve bambu aletler aynı işi yapmakta kullanılan iki farklı aletti yalnızca ve maymun adamların tamamı, ister Fas'ta olsunlar ister Malaya Yarımadası'nda, hemen hemen aynı yöntemlerle yaşadılar.

Bu tahmin akla yatkın geliyor; ama tarihöncesi arkeolojiyle ilgili olduğu düşünülürse, Movius Hattı'na bakmanın başka yollarının da bulunduğu su götürmez. Şimdiye dek Acheulean el baltası kullanan maymun adamlara bir isim vermekten kaçınmıştım, ama bu noktada verdiğimiz isim önem taşımaya başlıyor.

1960'lardan beri çoğu paleoantropolog yaklaşık 1,8 milyon yıl önce Afrika'da evrimleşen yeni türleri *Homo erectus* ("Dik Duran İnsan") olarak adlandırmış ve bu yaratıkların tropik atlı enlemlerden Büyük Okyanus kıyılarına dek yayıldığını varsaymıştır. Gelgelelim 1980'lerde bazı uzmanlar Afrika'da bulunan *Homo erectus* kafatasları ile Doğu Asya'da bulunanlar arasında ince ayrıntılara odaklanmaya başladılar. Aslında maymun adamların iki ayrı türüne baktıklarından kuşkulanıyorlardı. 1,8 milyon yıl önce Afrika'da evrilmiş olup Çin kadar uzak bölgelere kadar yayılan bu yaratıklar için *Homo ergaster* ("Çalışan İnsan") diye yeni

bir terim icat ettiler. Ancak Doğu Asya'ya ulaştıktan sonra *Homo ergaster*'den *Homo erectus* türedi diye iddia ettiler. Dolayısıyla *Homo erectus* Afrika, Güneybatı Asya ve Hindistan'ı dolduran *Homo ergaster*'den farklı, katıksız bir Doğu Asya türüydü.

Eğer bu kuram doğruysa, Movius Hattı alet tiplerindeki önemsiz bir farktan ibaret kalmıyordu: Erken maymun adamları ikiye ayıran genetik bir sınır çizgisiydi. Aslına bakılırsa tüm uzun vadeli kilitlenme kuramlarının anası diyebileceğimiz bir kuram olma ihtimalini yükseltiyordu: Doğu ve Batı farklıdır çünkü Doğulular ve Batılılar farklı insan türleridir ve bu 1 milyon yılı aşkın zamandır böyledir.

İlk Doğulular: Pekin Adamı

Tarihöncesi iskeletleri sınıflandırmaya ilişkin bu teknik tartışmanın potansiyel olarak korkutucu sonuçları vardır. Irkçılar sıkça önyargı, şiddet, hatta soykırımı meşrulaştırmak için bu tür ayrıntıların üzerine atlamaya çok heveslidir. Bu türden bir kuram hakkında konuşmanın bile sadece bağnazlığa prim vereceğini hissedebilirsiniz; belki de en iyisi bunu görmezden gelmektir. Ancak bu bir hata olurdu kanımca. Irkçı kuramları alçakça bulup kınamak yeterli değildir. Bunları gerçekten reddetmek ve (büyük gruplar halindeki) insanların özleri itibariyle hemen hemen aynı olduklarını söylemek istiyorsak, bunu bugün çoğumuz ırkçı kuramları sevmediğimiz için değil, bunlar yanlış olduğu için yapmak zorundayız.

1,5 milyon yıl kadar önce yeryüzünde sadece tek bir tür maymun adam mı bulunduğu –ki bu Afrika'dan Endonezya'ya kadar (büyük gruplar halindeki) maymun adamların hemen hemen aynı oldukları anlamına gelir– yoksa Movius Hattı'nın batısında *Homo ergaster*, doğusunda da *Homo erectus* olmak üzere iki ayrı tür mü bulunduğunu esasen bilmiyoruz. Ancak daha ileri araştırmalar bu soruya bir açıklık getirecektir. Fakat hiçbir kuşku kırıntısı kalmaksızın bildiğimiz şey, son milyon yıl içinde Doğu'da ve Batı'da farklı maymun adam türlerinin *gerçekten* de evrilmiş olduğudur.

Muhtemelen bunun coğrafyayla çok ilişkisi vardı. 1,7 milyon yıl kadar önce Afrika'dan çıkan maymun adamlar tropik altı di-

yarlara gayet güzel ayak uydurmuşlardı; ancak kuzeye, Avrupa ve Asya'nın içlerine doğru ilerledikçe daha uzun ve sert kışlarla başa çıkmak zorunda kaldılar. Ekvator'un yaklaşık 40o kuzeyinden geçen çizgiye (Portekiz'in yukarısından Pekin'e kadar uzanır; bkz. Harita 1.1) doğru ilerledikçe, Afrikalı ataları gibi açık havada yaşamak gitgide imkânsızlaştı. O zamanlar kulübeler inşa etmek ve giysiler yapmak henüz zihinsel kapasitelerinin çok ötesindeydi, ama buna bir çözüm bulmayı başardılar: Mağaralara sığındılar. Böylece, çocukken hepimizin adını duyduğu mağara adamları doğmuş oldu.

Mağarada yaşamak, bu mekânları dişleri kemikleri bile kırabilen ayılar ve aslan kadar büyük sırtlanlarla düzenli olarak paylaşmak zorunda olan maymun adamlar için hem olumlu hem de olumsuz sonuçlar doğurdu. Ne ki arkeologlar için bu büyük bir şanstı; zira mağaralar tarihöncesi kalıntıları iyi muhafaza ederek maymun adamların evriminin, daha soğuk iklimlere farklı şekilde uyarlanmalar iyiden iyiye etkisini gösterdikçe Eskidünya'nın Doğu ve Batı kısımlarında nasıl ayrıştığını izlemeyi mümkün kılıyordu.

Doğu'daki maymun adamları anlamak açısından en önemli sit alanı, 40o çizgisinin tam üzerinde olup yaklaşık 670 bin ila 410 bin yıl öncesi arasında belirli aralıklarla işgal edilen, Pekin yakınlarındaki Zhoukoudian'dır. Bu sit alanındaki kazının hikâyesi başlı başına bir destandır, Amy Tan'ın muhteşem romanı *The Bonessetter's Daughter*'ın* da arkaplanını oluşturur. Avrupalı, Amerikalı ve Çinli arkeologlar 1921 ile 1937 arasında burada kazı yaparken, sit alanının civarındaki tepeler milliyetçiler, komünistler ve çeşit çeşit türedi komutanlar arasındaki acımasız bir iç savaşın cephe hattına dönüşmüştü. Kazı yapanlar çoğu zaman top sesleri arasında çalışıyor, buluntuları Pekin'e götürürken eşkıyaların elinden kurtulup kontrol noktalarını aşmak zorunda kalıyorlardı. Japonya Çin'i işgal edince proje sonunda çöktü; Zhoukoudian bir komünist üssü haline gelmiş ve Japon askerleri ekibin üç üyesine işkence ederek onları katletmişti.

İşler daha da kötüye gitti. Kasım 1941'de Japonya ve ABD arasındaki savaşın başlamasının kesinleşmesi üzerine buluntuların güvenlik amacıyla New York'a gönderilmesi kararlaştırıldı. Teknisyenler Pekin'deki Amerikan sefaretinden gelecek arabayı bek-

* Türkçesi *Çıkıkçının Kızı*, çev. Özüm Ünal, Epsilon Yayınları, İstanbul, 2003.

lemek üzere buluntuları iki büyük sandığa yerleştirdiler. Arabanın gelip gelmediğini, geldiyse de bu iki sandığı alıp almadığını hiç kimse bilmiyor. Bir rivayete göre, Pearl Harbor'a bombalar düşmeye başladığı anda Japon askerleri buluntulara refakat eden Amerikan deniz piyadelerini alıkoymuşlar, tutuklamışlar ve paha biçilmez buluntuları bir kenara terk etmişlerdi. O kapkara günlerde hayatın bile hiç değeri yokken, kayalar ve kemiklerle dolu bu birkaç kutuya dikkat eden olmamıştı.

Ancak hepsi birden kaybolmamıştı. Zhokoudian ekibi bulduklarını titizlikle yayımlamış ve kemiklerin alçı kalıplarını New York'a göndermişlerdi (verileri yedeklemenin önemini gösteren erken bir örnek). Bu kanıtlar (kazı yapan uzmanların Zhoukoudian maymun adamlarına taktığı adla) Pekin Adamı'nın[8] Turkana Çocuğu gibi uzun boylu, ince yapılı Afrikalılardan, soğuğa daha uygun, daha tıknaz bir bedene doğru değiştiğini gösterir. Pekin Adamı tipik olarak 1,60 m boyunda ve günümüz maymunlarından daha az tüylüdür, yine de ana caddede içlerinden birine rastlayacak olsanız kesinlikle endişeye kapılırdınız. Kısa, geniş yüzleri; alçak, düz alınları; yoğun, birleşik kaşları ve neredeyse hiç çenesiz kalın bir çene yapıları vardı.

Pekin Adamı'yla sohbet etmek çok zor olurdu. Bildiğimiz kadarıyla, *Homo erectus*'un bazal gangliyası (beynin modern insana küçük bir dizi ağız hareketini sonsuz sayıda seslerle birleştirme olanağı veren kısımları) az gelişmişti. Turkana Çocuğu'nun iyi durumdaki iskeletinin (omuriliği tutan) sinir kanalının modern insanlarınkinin sadece dörtte üçü kadar olması da, onun tam olarak bizim yaptığımız gibi konuşmasına yetecek kadar nefesini kontrol edemediğini düşündürür.

Buna karşın diğer buluntular –dolaylı olarak– Doğulu Eskidünya'daki maymun adamların belirli bir tarzda da olsa iletişim kurabildiğini akla getirir. 1994'te Cava yakınındaki küçük Flores Adası'nda kazı yapan arkeologlar 800 bin yıllık taş aletlere benzeyen buluntuları ortaya çıkardılar. 800 bin yıl önce Flores'in anakaradan 12 millik okyanusla ayrılmış bir ada olduğu kesindi; bütün bunlar *Homo erectus*'un tekneler yapmaya, denizde yol almaya ve Flores'e yerleşmeye yetecek kadar iletişim kurabildiği

8 Çin başkentinin adını artık genelde Beijing olarak yazmamıza karşın, teamül gereği paleoantropologlar hâlâ Pekin Adamı (*Peking Man*) terimini kullanmaktadır.

anlamına geliyor gibidir. Gelgelelim diğer arkeologlar, tekne inşa eden *Homo erectus* düşüncesinden dehşete kapılarak bu "aletlerin" hiç de alet olmayabileceğini ileri sürdüler; belki de onlar düpedüz doğal süreçlerle yanıltıcı biçimler almış, bildiğimiz taştı.

Bu tartışma da arkeolojik tartışmalarda sıkça görülen bir sonla biterek çıkmaza girebilirdi, ama 2003'te Flores daha da şaşırtıcı keşiflere sahne oldu. Derinlemesine yapılan bir araştırma, tümü MÖ 16.000 civarından, hepsi de yetişkinlere ait ve 1,20 m boyunda olan 8 iskelet ortaya çıkardı. Peter Jackson'ın *Yüzüklerin Efendisi* filmlerinden ilki henüz çıkmıştı ve gazeteciler derhal bu tarihöncesi küçük insanlara, J.R.R. Tolkien'in ayakları tüylü küçük halkından yola çıkarak "Hobbitler" ismini taktılar. Hiçbir yırtıcının bulunmadığı adalarda tecrit olan hayvan toplulukları çoğu zaman evrilerek cüceleşirler; herhalde "Hobbitler" de böyle küçülmüşlerdi. MÖ 16.000'e gelindiğinde, Hobbitler kadar küçülebilmek için maymun adamların Flores'e birçok bin kuşak önce –hatta belki 1994'te bulunan taş aletlerin düşündürdüğü gibi, 800 bin yıl gibi uzun bir zaman önce– yerleşmiş olması lazımdı. Buradan bir kez daha şu sonuç çıkıyor: *Homo erectus* denizi aşacak kadar iyi iletişim kurabiliyordu.

O halde Zhoukoudian'daki maymun adamlar muhtemelen kendilerini şempanze ve gorillerden daha iyi ifade edebiliyorlardı; mağaranın katmanları da istedikleri zaman ateş yakabildiklerini düşündürür. En azından bir örnekte Pekin Adamı vahşi bir atın kafasını kızartmıştı. Kafatası üzerindeki kesikler Pekin Adamı'nın atın, her ikisi de yağ yönünden zengin olan dil ve beyninin peşinde olduğunu gösterir. Birbirlerinin beyninin tadını çıkarmış olmaları da mümkündür: 1930'larda kazı yapan arkeologlar kemik kırma yöntemlerinin aynı olması nedeniyle onların yamyam hatta kelle avcısı oldukları sonucunu çıkardılar. Alçı kalıpları üzerinde 1980'e ait bir araştırma, kafataslarındaki izlerden çoğunun aslında başka bir Pekin Adamı'ndan ziyade, tarihöncesi dev sırtlanların dişlerinden kalma olduğunu gösterse de, bir kafatası (1966'da yapılan kazıda bulunan bir ek parça) kesinlikle taş alet izlerini ortaya koyar.

Bugün ana caddede bir Pekin Adamı'yla burun buruna gelmek yerine, sizi yarım milyon yıl önceki Zhoukoudian'a götürecek bir zaman makinesine binebilseydiniz, kafanızı karıştırıp

sizi telaşlandıran bir deneyim yaşardınız. Mağara adamlarının homurtular ve vücut hareketleriyle iletişim kurduklarını görürdünüz, ancak onlarla isteseniz de konuşamazdınız. Onlara resim çizerek de ulaşamazdınız. Sanatın *Homo erectus*'a şempanzelere olduğundan daha anlamlı göründüğüne dair elimizde sağlam bir kanıt yoktur. Doğulu Eskidünya'da evrilen Pekin Adamı bizden çok farklıydı.

İlk Batılılar: Neandertaller

Peki ama Pekin Adamı Batılı Eskidünya'da evrim geçirmekte olan maymun adamlardan da mı farklıydı? 1994'te İspanya'daki Atapuerca'da bulunan bir mağaralar zincirinde çıkarılan Avrupa'nın en eski buluntuları 800 bin yıl öncesine tarihlenir (yaklaşık *Homo erectus*'un tekneler yapıp Flores'e yerleşmiş olabileceği döneme denk düşer). Atapuerca buluntuları bazı yönlerden Zoukoudian'dakilere daha çok benzer: Kemiklerin birçoğu taş aletlerin izlerini taşır, sanki kasap dükkânından çıkmış gibidirler.

Yamyamlık ipuçları gazetelere manşet olmuştu, ancak Atapuerca'nın Zhoukoudian'dan farklılık gösteren yanları paleoantropologları çok daha fazla heyecanlandırmıştı. Atapuerca kafataslarının *Homo erectus*'unkilerden daha büyük beyin çukurları ve daha modern görünümlü burun ve yanak kemikleri vardı. Paleoantropologlar doğmakta olduğu sonucuna vardıkları yeni türü *Homo antecessor* ("Atasal İnsan") olarak adlandırdılar.

Almanya'da işçilerin bir kumluk çukurunda tuhaf bir çene kemiği ortaya çıkardıkları 1907'ye kadar, *Homo antecessor* geçmişe uzanan bir buluntular silsilesini anlamlandırmaya yardım etti. Yakındaki üniversite kentinden dolayı Heidelberg Adamı olarak adlandırılmış olan bu eski buluntu *Homo erectus*'a çok benziyordu; gelgelelim yüksek, yuvarlak kafatasları ve –*Homo erectus*'un ortalama 800 cm^3'lük beyninden çok daha büyük olan– yaklaşık 1000 cm^3'lük beyinleriyle, kafaları daha çok bizimkilere benziyordu. Soğuk kuzeye giren maymun adamlar, rastlantısal genetik mutasyonlarının gelişip serpileceği çok farklı iklimlerle karşılaştıkça, 800 bin yıl öncesinden itibaren Eskidünya'nın her yanında evrimsel değişim hızı artmış gibi görünür.

Burada en azından bazı yadsınamaz gerçekler buluyoruz. Heidelberg Adamı'nın sahneye çıktığı ve Pekin Adamı'nın Zhoukoudian'a egemen olduğu 600 bin yıl öncesine gelindiğinde, Eskidünya'nın Doğu ve Batı kesimlerinde farklı *Homo* türleri olduğu kesindi: Doğu'da küçük beyinli *Homo erectus*, Batı'da daha büyük beyinli *Homo antecessor* ve Heidelberg Adamı.[9]

Beyin söz konusu olduğunda boyut her şey değildir. Anatole France 1921 Nobel Edebiyat Ödülü'nü Heidelberg Adamı'nınkinden daha büyük olmayan bir beyinle kazandı. Gene de Heidelberg Adamı kendinden önceki maymun adamlardan veya çağdaşı Pekin Adamı'ndan çok daha akıllıymış gibi görünmez. Heidelberg Adamı ortaya çıkmadan önce taş aletler milyonlarca yıl boyunca neredeyse hiç değişmemişti, ama MÖ 500.000'e gelindiğinde Heidelberg Adamı daha ince ve bu yüzden daha hafif aletler yapıyor, yumuşak (muhtemelen tahta) çekiçler kullanmanın yanı sıra, sadece taşları birbirine vurmak yoluyla daha hassas yongalar yontuyordu. Bu göz ve el koordinasyonunun daha iyi olduğunu akla getirir. Heidelberg Adamı ve Kadını aynı zamanda daha uzmanlaşmış aletler ve daha sonra isteklerine göre yontabilecekleri özel olarak hazırlanmış taş çekirdekler yapıyorlardı; bu da dünyadan ne beklediklerini ve onu nasıl ele geçireceklerini düşünme konusunda *Homo erectus*'tan daha iyi oldukları anlamına geliyor olmalıdır. Heidelberg Adamı'nın 40o çizgisinin epey kuzeyinde yer alan Heidelberg'de hayatta kalabilmesi bile başlı başına maymun adamdan daha akıllı olduğunun kanıtıdır.

Zhoukoudian'ın sakinleri 670 bin ila 410 bin yıl öncesi arasındaki dönemde pek az değişti, ama Batılı maymun adamlar bu dönem boyunca evrimlerini sürdürdüler. Eğer İspanya'daki Atapuerca'nın karanlık ve nemli mağaralarının içine doğru, çoğunlukla karnınızın üzerinde ve kimi zaman iplerle sürünerek birkaç yüz metre ilerlerseniz, ismiyle müsemma 12 metrelik Kemikler Kuyusu'na gelirsiniz; burası bugüne kadar bulunan maymun adam kalıntılarının en fazla yoğunlaştığı yerdir. 1990'lardan itibaren burada 564 bin ila 600 bin yıl öncesine ait 4000'ni aşkın parça ortaya çıkarılmıştır. Çoğu da yeniyetmelere veya genç er-

9 Ve kuşkusuz Flores Hobbitleri gibi, modern nesiller bırakmaksızın yok olan bilinmeyen sayıda insansı türler. Bir diğer yeni tür 2010'da Orta Asya dağlarında tanımlandı ve tahmin edileceği üzere "Yeti" diye adlandırıldı.

keklere aittir. Yerin bu kadar altında ne yaptıkları bir gizem olarak kalmayı sürdürüyor, fakat daha eski Atapuerca katmanı gibi Kemikler Kuyusu da dikkat çekici ölçüde çeşitli insan kalıntıları barındırıyor. İspanyol kazı ekipleri bunların çoğunu Heidelberg Adamı olarak sınıflandırsa da, birçok yabancı araştırmacı onların bir başka türe daha çok benzediği kanısında: Neandertaller.

Mağara adamlarının en ünlüsü ilk olarak 1856'da, Neander Vadisi'nin (Almanca Tal veya Thal) taşocağı işçilerinin bir kafatasının üst kemiği ile 15 kemiği bulup yöredeki okul öğretmenine gösterdiklerinde tanındı (1990'lardaki kazılarda işçilerin atık yığınlarından 62 parça daha kurtarıldı). Öğretmen kemikleri bir anatomi uzmanına göstermiş, o da bunları fazlasıyla hafife alarak "ön-Germenler" olarak tanımlamıştı.

Atapuerca buluntuları Neandertallerin çeyrek milyon yıl içinde tedricen ortaya çıktığını düşündürür. Birkaç mutant için aşırı beslenmenin ve Heidelberg Adamı'nın yerini almanın koşullarını sağlayan bir iklim değişimi veya yeni alanlara yayılmadan çok, bu maymun adamların birçok farklı türünün birbiriyle yan yana gelişmekte olduğu bir genetik sapma olayıymış gibi görünüyor. "Klasik" Neandertal 200 bin yıl öncesinde ortaya çıktı ve 1000 yıl içinde Avrupa'nın büyük bölümüne ve doğuya, Sibirya'ya doğru yayıldıysa da Çin veya Endonezya kadar uzağa ulaşıp ulaşmadığı bilinmiyor.

Neandertaller Pekin Adamı'ndan tam olarak ne anlamda farklıydı? Tipik olarak Doğulu maymun adamlarla yaklaşık aynı uzunlukta, ama eğimli alınları ve zayıf çeneleriyle daha da ilkel görünümlüydüler. Sıklıkla alet olarak kullanılmaktan aşınmış büyük ön dişleri, belki Buzul Çağı Avrupa'sının soğuk havasına uyum sağlamanın sonucu olan büyük burunlu, öne çıkık yüzleri vardı. Neandertaller daha geniş kalça ve omuzlarıyla Pekin Adamı'ndan daha yapılıydılar. Güreşçiler kadar güçlü, maraton koşucuları kadar dayanıklıydılar ve anlaşılan yırtıcı savaşçılardı.

Çoğu maymun adamdan daha ağır kemiklere sahip olmalarına karşın Neandertaller çok fazla yaralanıyorlardı; onlardaki kemik kırılması tipinin günümüzdeki en yakın muadili profesyonel rodeocularda görülür. 100 bin yıl önce üzerinden düşebilecekleri bir vahşi at olmadığına göre (modern atlar MÖ 4000'e dek evrilmeyeceklerdir), paleoantropologlar Neandertallerin –bir-

birleriyle ve vahşi hayvanlarla– dövüşürken yaralandıklarından emin olabiliyorlar. Azimli avcılardı; kemiklerinin nitrojen izotop analizleri ağırlıklı olarak etçil olduklarını, proteinlerinin hayret verecek kadar büyük bölümünü etten aldıklarını gösteriyor. Arkeologlar uzun zaman boyunca Neandertallerin etlerinin bir bölümünü, tıpkı Pekin Adamı gibi, birbirlerini yiyerek elde ettiklerinden kuşkulanmışlardı; 1990'larda Fransa'daki buluntular bu kuşkuyu su götürmez şekilde doğruladı. Yarım düzine Neandertalin kemikleri 5 kızıl geyiğin kemikleriyle karışmış halde bulundu. Maymun adamlar ve geyiklere tastamam aynı şekilde muamele edilmişti: Önce taş aletlerle parçalara ayrılmış, ardından etleri kemiklerinden sıyrılmış, son olarak da kafatasları ve uzun kemikleri beyin ve iliklerine ulaşılmak üzere ezilmişti.

Şimdiye dek altını çizdiğim ayrıntılar Neandertallerin Pekin Adamı'ndan çok da farklı olmadığını gösteriyor, ama öykü bu kadarla kalmıyor. Bir kere, Neandertallerin beyinleri daha büyüktü, hatta ortalama 1520 cm^3 ile 1350 cm^3 arasında değişen boyutlarıyla bizimkilerden bile daha büyüktü. Ayrıca sinir kanalları Turkana Çocuğu'ndan daha genişti ve bu kalın omurilik sayesinde el becerileri daha fazlaydı. Özel taşçı kalemleri, bıçakları ve oyma kalemleriyle Pekin Adamı'ndan hem daha iyi hem de daha çeşitli taş aletler yapmışlardı. Suriye'de bir vahşi eşeğin boynuna gömülü bulunan sivri uçlu bir taşın üzerindeki reçine izleri bunun bir çubuğa iliştirilmiş mızrak başı olduğunu düşündürmektedir. Aletlerdeki aşınmalar Neandertallerin bunları çoğunlukla tahta kesmekte kullandıklarını akla getirir; tahta nadiren bugüne ulaşır, ancak Almanya'nın Schöningen şehrindeki suya gömülü sit alanında, güzelce oyulmuş 2,1 m uzunluğunda 4 mızrak, vahşi at kemiklerinden oluşan yığınların yakınında bulunmuştur. Mızraklar fırlatılmak için değil saplanmak için yapılmışlardı; bütün zekâlarına karşın Neandertaller fırlatma silahlarını kullanacak kadar iyi koordinasyona sahip olmayabilirlerdi.

Korku veren hayvanlara yaklaşmak zorunda olmaları Neandertallerin rodeocu yaralarının nedeni olabilir; ama bazı buluntular, özellikle de Irak'taki Şanidar Mağarası'ndan elde edilenler, tümüyle farklı niteliklerin ipucunu verir. Bir iskelet, işe yaramaz bir kol ve deforme olmuş bacaklarıyla, sağ ön kolunu ve sol gözünü kaybetmesine karşın bir Neandertalin yıllarca hayatta kal-

dığını gösterir (Jean M. Auel çoksatan romanı *The Clan of the Cave Bear*'da* –Kırım'da yaşayan Neandertal grubun engelli ruhani lideri– Creb karakterini bu iskelete dayandırmıştı). Şanidar'daki başka bir erkeğin sağ bileğinde sakatlayıcı bir eklem iltihabı vardı, ama o da en azından bir bıçak yarasıyla can verene dek yaşamayı başarmıştı. Daha büyük beyne sahip olmak kuşkusuz zayıf ve yaralanmış olanların kendilerini kurtarmalarını sağlıyordu; Neandertaller kesinlikle istedikleri zaman ateş yakabiliyor ve muhtemelen hayvan postlarını giysilere dönüştürebiliyorlardı. Bununla beraber, Şanidar insanlarının sağlam dost veya aile üyelerinden yardım görmeksizin bunlarla başa çıkabildiklerini düşünmek zordur. En katı bilim insanları bile Neandertallerin – daha erken *Homo* türleri ve Zhoukoudian'daki çağdaşlarının tersine– "insanlık" diyebileceğimiz bir şey gösterdiğinde mutabıktır.

Bazı paleoantropologlar Neandertallerin büyük beyinlerinin ve geniş sinir kanallarının az çok bizim gibi konuşmalarını sağladığını bile düşünüyor. Modern insanlar gibi onlarda da, dilin bağlandığı ve gırtlağın konuşma için gereken karmaşık hareketler yapmasına olanak veren dil kökü kemiği vardı. Ne ki başka araştırmacılar Neandertal beyinlerinin büyük olsa da bizimkilerden daha uzun ve yassı olduğunu ve konuşma bölgelerinin muhtemelen daha az gelişmiş olduğunu belirterek buna karşı çıkıyorlar. Ayrıca, günümüze kalan kafataslarından yalnızca üçünün tabanında ilgili bölgelere rastlanmasına rağmen Neandertallerin gırtlaklarının boynun epey üst kısmında olduğuna, bunun da dil kökü kemiklerinin ancak dar bir ses yelpazesini sesletebileceği anlamına geldiğine işaret ediyorlar. Belki sadece ("ben Tarzan, sen Jane" modeli) tek heceli homurtular çıkarabiliyorlardı veya jestlerle sesleri birleştirerek "buraya gel," "ava çıkalım," "alet/yemek/aşk yapalım" gibi önemli kavramları ifade edebiliyorlardı (Neandertallerin ayrıntılı bir işaret diline sahip oldukları *Mağarı Ayısı Klanı* modeli).

2001'de genetik bilimi bu alandaki anlaşmazlıkları çözecek gibi görünmeye başladı. Bilim insanları üç kuşaktır *verbal dispraksi* adı verilen bir konuşma bozukluğunu paylaşan bir İngiliz ailenin, aynı zamanda FOXP2 adlı bir genin mutasyonunu da

* Türkçesi *Mağara Ayısı Klanı: Yeryüzü Çocukları I*, çev. Fisun Demir, Artemis Yayınları, İstanbul, 2002 (ed.n.)

paylaştığını buldu. Bu genin beynin konuşma ve dil işlemlerini etkileyen bir proteini kodladığı ortaya çıktı. Ama bu demek değil ki FOXP2 "dil geni": Konuşma sayısız genin henüz kavrayamadığımız yollarla bir arada çalıştığı karmaşık bir süreçtir. FOXP2'nin genetikçilerin dikkatini çekmesinin nedeni, kimi zaman bütün bir sistemin çökeceği şekilde hatalı işlemesi için tek bir şeyin bile yetebilmesidir. Bir fare iki kuruşluk bir kabloyu çiğnerse, benim 20 bin dolarlık arabamın marşı basmayacaktır; FOXP2 arızalanır ve beynin ayrıntılı konuşma ağları tutukluk yapar. Gene de bazı arkeologlar modern insanlara Neandertaller de dahil önceki türlerin yoksun olduğu dil yetilerini verenin, belki de FOXP2 ve ilgili genleri üreten rastlantısal mutasyonlar olduğunu ileri sürdüler.

Derken olaylar dizisi daha da karıştı. Bugün artık herkesin bildiği gibi, deoksiribonükleik asit (DNA) yaşamın temel yapı blokudur ve 2000 yılında genetikçiler modern insan genomunun dizilimini çözdü. Daha az bilinense, 1997'de, *Jurassic Park*'ı anımsatan bir sahnede, Almanya'nın Leipzig kentinde bilim insanlarının, 1856'da Neander Vadisi'nde bulunan özgün Neandertal iskeletinin kolundan kadim DNA'yı çekip çıkarmasıdır. Bu olağanüstü bir başarıydı, zira DNA ölümün hemen ardından bozulmaya başlar ve bu kadar eski bir malzemede ancak çok küçük parçalar bugüne ulaşabilir. Bildiğim kadarıyla, Leipzig ekibinin mağara adamını klonlama ve bir Neandertal Park açma niyeti yok,[10] ancak 2007'de Neandertal genomunun bir taslak dizisinin analizi süreci (2009'da tamamlandı) dikkate değer bir keşfi ortaya koydu: Neandertaller de FOXP2 genine sahipti.

Bu keşif Neandertallerin bizim kadar konuşkan olabileceği anlamına gelebileceği gibi, FOXP2'nin konuşmada kilit önemde olmadığını gösteriyor da olabilir. Bir gün bunu mutlaka öğrene-

10 Harvardlı bir antropolog sadece 32 milyon dolarlık bir yatırımla modern insan DNA'sını genetik olarak değiştirebileceğimizi ve hakiki bir Neandertal bebeği elde etmek için ona bir şempanze hücresi yerleştirebileceğimizi ileri sürerek Neandertal genomunun yayımlanmasını kutladı. Gereken teknoloji henüz mevcut değil, ama ulaşıldığı zaman bile bunu uygulamakta duraksayabiliriz; dünyanın önde gelen paleoantropologlarından olan Stanfordlu meslektaşım Richard Klein bir gazeteciye şu soruyu sormuştu: "[Neandertalleri] Harvard'a mı sokacaksınız, yoksa bir hayvanat bahçesine mi?" (Richard Klein, alıntı: "Scientists in Germany Draft Neanderthal Genome", *New York Times*, 12 Şubat 2009, http://www.nytimes.com/2009/02/12/science/13neanderthal.html?_r=1&partner=rss&emc=rss.)

ceğiz, ama şimdilik yapabileceğimiz tek şey Neandertallerin etkileşimlerinin sonuçlarını gözlemlemek. Önceki maymun adam tiplerinden daha büyük gruplar halinde yaşadılar, daha etkili biçimde avlandılar, belirli arazileri daha uzun dönemler boyunca işgal ettiler ve önceki kuyruksuz maymunların yapamadığı şekilde birbirlerini kolladılar.

Bunun yanı sıra ölülerinden bazılarını kasıtlı olarak gömdüler ve belki bunu ayinler eşliğinde yaptılar; *eğer* kanıtları doğru yorumluyorsak, bu insan olmanın en aşikâr niteliğinin, yani ruhsal bir yaşamın en erken örneklerinden biridir. Örneğin Şanidar'da birkaç ceset kesinlikle gömülmüştü ve bir mezardaki toprak yoğun polen konsantrasyonları içeriyordu; bu da bazı Neandertallerin sevdikleri bir kişinin naaşını bahar çiçeklerinden oluşan bir yatağa yerleştirmiş oldukları anlamına geliyor olabilir. (Daha az romantik bir yaklaşımla, bazı arkeologlar mezarın sıçan delikleriyle delik deşik edildiğini ve sıçanların çoğu zaman inlerine çiçek taşıdığını söylüyor.)

Roma yakınlarında bulunan Monte Circeo'daki başka bir örnekte, inşaat işçileri 1939'da 50 bin yıl önce düşen bir kayayla ağzı mühürlenmiş bir mağarayı ortaya çıkardılar. Arkeologlara yerde, kayalardan yapılmış bir halkanın içinde bir Neandertal kafatasının durduğunu söylediler, ama işçiler kafatasını uzmanlar görmeden yerinden kaldırdığı için birçok arkeolog bilgiyi kuşkuyla karşıladı.

Son olarak Özbekistan'daki Teşik-Taş var. Burada (Movius Hattı'yla tanınan) Hallam Movius, dediğine göre 5-6 çift vahşi keçi boynuzundan bir halkayla çevrilmiş bir oğlan çocuğu iskeleti buldu. Gelgelelim Teşik-Taş'taki katmanlar keçi boynuzlarıyla doludur; Movius da kuşkucuları kendi bulduğu boynuzların anlamlı bir biçimde dizildiklerine ikna edecek ne bir plan ne de fotoğraf yayımladı.

Bu soruya bir yanıt getirebilmek için daha açık kanıtlara ihtiyacımız var. Ben şahsen ateş olmayan yerden duman çıkmaz diyorum ve Neandertallerin bir çeşit ruhsal yaşama sahip olduğunu düşünüyorum. Belki *Mağara Ayısı Klanı*'ndaki Iza ve Creb gibi şifacı kadınları ve şamanları bile olabilir. Ne ki, bu doğru olsun olmasın, eğer daha önce bahsettiğim zaman makinesi sizi aynı anda hem Zhoukoudian'a hem Şanidar'a götürebilseydi, Doğulu

Pekin Adamı ile Batılı Neandertaller arasındaki gerçek davranışsal farkları görebilirdiniz. Batı'nın Doğu'dan daha gelişmiş olduğu sonucundan kaçınmakta da zorlanırdınız. Movius Hattı'nın biçimlendiği 1,6 milyon yıl öncesinde de böyle olmuş olabilirdi, ama 100 bin yıl önce kesinlikle böyleydi. Irkçı uzun vadeli kilitlenme kuramının hayaleti yine başını kaldırıyor: Bugün Batı'nın hükmetmesinin nedeni, modern Avrupalıların genetik olarak daha üstün Neandertal türün torunlarıyken, Asyalıların daha ilkel *Homo erectus*'tan gelmeleri olabilir mi?

Bebek Adımları

Hayır.

Tarihçiler basit sorulara uzun, karmaşık yanıtlar vermeyi severler, ancak bu kez işler gerçekten de apaçık görünüyor. Avrupalılar daha üstün Neandertallerden gelmezler, Asyalılar da daha aşağı *Homo erectus*'tan türememiştir. Takriben 70 bin yıl öncesinden başlayarak yeni tür bir *Homo* –yani bizler– Afrika'dan çıkıp tüm diğer formların yerini aldı.[11] Bizim türümüz *Homo sapiens* ("akıllı insan") bu süreç içinde Neandertallerle melezlendi. Modern Avrasyalılar genlerinin %1-4'ünü Neandertallerle paylaşır, ancak Fransa'dan Çin'e dek her yerde bu aynı 1-4 oranında kalır.[12] Modern insanların yayılması geçmişe tam bir sünger çekti. Elbette evrim sürüyor ve yerkürenin her yanına yayılmaya başladığımızdan beri 2000 kuşak içinde ten rengi, yüz şekli, boy, laktoz toleransı ve sayısız başka şeyde yerel çeşitlemeler ortaya çıkmıştır. Nereye giderseniz gidin, ne yaparsanız yapın, (büyük gruplar halinde) insanlar neredeyse aynıdır.

---

11 Flores "Hobbitleri" gibi bazı yalıtılmış gruplar muhtemelen yakın geçmişe dek hayatta kaldılar. Portekizli denizciler 16. yüzyılda Flores'e geldikleri zaman, çok az konuşabilen minik, tüylü mağara sakinleri gördüklerini iddia ettiler. Son kez görüldüğü ihbarının yapılmasının üzerinden yüzyılı aşkın süre geçti, ama Cava'da buna benzer küçük insanların hâlâ mevcut olduğu söyleniyor. Tüylerinden bir tanesi yakın geçmişte bulundu, ama test edildiği zaman DNA'sının tamamen insani olduğu ortaya çıktı. Bazı antropologlar, küçülen Cava ormanlarında modern öncesi insanlığın bu son yadigârlarıyla eninde sonunda karşılaşacağımıza inanıyor. Ben bu konuda kuşkulu olduğumu itiraf etmeliyim.

12 Ne ki Afrika'da kalan *Homo sapiens* Neandertallerle melezlenmedi ve modern Afrikalılarda hiç Neandertal DNA'sı yoktur. Bunun sonuçları henüz keşfedilmemiştir.

Türümüzün evrimi ve gezegeni istilası insanlığın biyolojik birliğini oluşturdu, böylece neden Batı'nın hükmettiğinin her türlü açıklamasının da temel çizgisini belirledi. İnsanlığın biyolojik birliği ırk temelli kuramları bertaraf eder. Gene de, bu süreçlerin ağırlıklı önemine karşın, modern insanların kökenlerine ilişkin pek çok şey hâlâ karanlıktadır. 1980'lere gelindiğinde arkeologlar az çok bizimkine benzer iskeletlerin yaklaşık 150 bin yıl önce Doğu ve Güney Afrika'daki yerleşimlerde kendini gösterdiğini öğrenmişlerdi. Yeni türün önceki maymun adamlardan daha yassı, alınlarından daha geride duran yüzleri vardı. Dişlerini alet olarak daha az kullanıyorlardı; daha uzun ve daha az kaslı uzuvları ve daha geniş sinir kanalları vardı; gırtlağı konuşmak için daha iyi konumlanmıştı. Beyin çukuru Neandertalinkinden biraz daha küçüktü, ama kafatasının tepesi, daha büyük konuşma ve dil merkezlerine yer bırakacak ve aynı zaman aralığında devasa sayısal hesaplamalar yapabilen nöron katmanlarını yığabilecek şekilde daha yüksek ve yuvarlaktı.

İskeletler en erken *Homo sapiens*'in tıpkı bizim gibi yürüyebildiğini düşündürüyordu, ama –tuhaftır ki– arkeoloji 100 bin yıl boyunca onların konuşmayı inatla reddettiğini ileri sürdü. *Homo sapiens*'in alet ve davranışları daha önceki maymun adamlarınkine çok benziyordu ve erken *Homo sapiens* –yine diğer maymun adamlar gibi, ama bizimle taban tabana zıt şekilde– bir şeyi sadece tek bir yolla yapmış gibi görünüyordu. Arkeologlar Afrika'da nereyi kazarsa kazsın, sürekli aynı, hiç de heyecanlandırıcı sayılmayacak buluntu türleriyle karşılaşıp duruyordu. Elbette 50 bin yıldan daha yeni *Homo sapiens* yerleşimlerini kazmadıkları sürece. Bu daha genç yerleşimlerde *Homo sapiens* çeşit çeşit ilginç şeyler yapmaya başlamıştı, üstelik bunları bir sürü farklı yoldan yapıyordu. Sözgelişi arkeologlar Mısır'ın Nil Vadisi'nde MÖ 50.000 ile 25.000 arasında yapılmış taş aletlerde en az altı farklı üslup tanımladılar; oysa daha önce Güney Afrika'dan Akdeniz sahillerine dek her yerde tek bir üslup hüküm sürmüştü.

İnsanlar üslubu icat etmişti. Taş aletleri şu değil de bu şekilde yontmak artık bir grubu komşularından ayıracak bir özellik olmuştu; onları üçüncü bir üslupta yontmak genç kuşağın büyüklerinden farkını belirtiyordu. Cebimden kamerası olmayan, haritada yerimi gösteremeyen veya e-postalarımı kontrol etmemi sağlayamayan dört yıllık bir cep telefonu çıkarmamın beni fosil

gibi gösterdiği bir çağda alıştığımız ölçülere göre değişim hâlâ çok yavaştı, fakat daha önce olup bitenlerle karşılaştırıldığında bir meteor hızındaydı.

Herhangi bir ergenin yeşile boyanmış saçlarla veya yeni bir piercingle eve dönmesinin size göstereceği üzere, kendinizi ifade etmenin en iyi yolu süslenmektir; ancak 50 bin yıl öncesine değin neredeyse kimse böyle hissetmemişe benziyor. Anlaşılan sonradan hemen herkes böyle oldu. Arkeologlar Afrika genelinde birbiri ardına bulunan MÖ 50.000 sonrasına ait yerleşim alanlarında kemik, hayvan dişi ve fildişinden yapılmış süs eşyaları buldular; bunlar tam da kazılarda bulup çıkarabileceğimiz kalıntılar bırakan faaliyetlerdi. Bizim de gayet iyi bildiğimiz diğer tüm kişisel süslenme biçimleri de –saç modelleri, makyaj, dövmeler, giysiler– büyük ihtimalle aynı dönemde ortaya çıkmıştı. Oldukça sevimsiz bir genetik araştırma, kanımızı emen ve giysilerimizde yaşayan beden bitinin, ilk moda severler açısından tatsız bir ödül olarak, yaklaşık 50 bin yıl önce evrim geçirdiğini ileri sürmüştür.

Arkadaşları Rosencrantz ve Guildenstern casusluk amacıyla yanına geldiğinde Hamlet "İnsan ne yaman bir yapı insan!" diye içini çeker: "Akıl gücüyle ne soylu bir varlık! Düşünme yetenekleri ne sonsuz! Duruşu, kımıldanışı ne anlamlı, ne güzel! Ne melekçe davranışları, ne tanrıca kavrayışları var."[13] Ve bütün bu yönlerden bir maymun adamın nasıl da zıddıdır. MÖ 50.000'e gelindiğinde modern insanlar atalarından büsbütün farklı bir düzlemde düşünüyor ve hareket ediyorlardı. Sıra dışı bir şey olmuş gibi görünüyordu; 1990'larda genelde ağırbaşlı olan bilim insanlarını cafcaflı sözler etmeye sürükleyecek kadar muazzam, gizemli bir şey. Bazıları "Büyük Atılım",[14] diğerleri İnsan Bilincinin Şafağı'ndan söz ederken, İnsan Kültürünün Büyük Patlaması diye adlandıranlar bile oldu.

Fakat tüm dramatik yönlerine karşın bu İleriye Doğru Büyük Sıçrama kuramları daima biraz kifayetsiz kalıyordu. Bizim bir

13 William Shakespeare, *Hamlet*, 2. perde, 2. sahne.

14 Mao Zedung bu terimi 1957'de Çin'de sanayileşme ve kolektifleştirme alanındaki köktenci deneyini betimlemek için icat etti. Bu dünyanın en korkunç felaketlerinden birini getirdi ve 1962'de Mao'nun durdurma kararı aldığı zamana gelindiğinde belki 30 milyon kişi açlıktan ölmüştü (buna 10. Bölüm'de döneceğim). Bu nedenledir ki "Büyük Atılım" tamamen modern insanların doğuşunu betimlemek için oldukça yersiz bir terimdir, ama her nedense çok tutuldu.

değil iki dönüşüm hayal etmemizi gerektiriyordu: İlki (150 bin yıl kadar önce) modern insan bedenini üreten ama modern insan davranışı doğurmayan ve ikincisi de (yaklaşık 50 bin yıl önce) modern insan davranışı üreten ama bedenlerimizi olduğu gibi bırakan iki dönüşüm. En rağbet gören açıklama, ikinci dönüşümün –Büyük Sıçrama– tümüyle nörolojik değişimlerle başladığı; modern konuşma türlerini mümkün kılacak şekilde beyin içi bağlantılarının yeniden döşendiği, bunun da davranışta bir devrime yol açtığı yönündeydi. Ne ki beyindeki yeniden döşemenin nelerden ibaret olduğu (ve neden kafatasında ilgili değişimleri getirmediği) gizemini koruyordu.

Evrimci bilimin doğaüstü müdahaleye, maymun adamların kilden yapılmış cansız varlığına tanrısallık kıvılcımı üfleyen bir üstün güce yer bırakmış olduğu herhangi bir yer varsa, işte o da burasıdır. Ben (çok) daha gençken Arthur C. Clarke'ın bilimkurgu romanı *2001: A Space Odyssey* adlı romanının (ve Stanley Kubrick'in biraz anlaması güç olsa da unutulmaz sinema uyarlamasının) açılış öyküsüne özellikle bayılırdım: Gizemli kristal monolitler, açlıktan ölerek soylarının tükenmesinden önce gezegenimizin maymun adamlarını geliştirmek üzere dış uzaydan Dünya'ya düşer. Geceler boyunca bir monolit ona görüntüler gösterip taşları nasıl fırlatacağını öğretirken, dünyalı gruplardan birinin alfa maymun adamı Ay Gözcüsü, Clarke'ın "beyninin kullanılmayan kuytularından sürünerek inen mütecessis filizler" adını verdiği şeyi hisseder. "Basit beyninin atomları yeni örüntülere doğru bükülüp kıvrılmaktaydı," der Clarke.[15] Ve ardından monolitin misyonu tamamlanır: Ay Gözcüsü kenara atılmış bir kemiği yerden alır ve bir domuz yavrusunun kafasını parçalar. İç karartıcı bir şekilde Clarke'ın İnsan Bilincinin Büyük Patlaması anlayışı bütünüyle şeyleri öldürmekten oluşur; bu eğilim Ay Gözcüsü'nün rakip bir grubun en kıdemli maymun adamı olan Tek Kulak'ı katletmesiyle doruğuna çıkacaktır. Derken okur uzay çağında olduğumuzu görür.

Clarke kendi *2001* anını 3 milyon yıl öncesine, herhalde *Homo habilis*'in aletleri icat ettiği varsayılan döneme tarihler; fakat ben iyi bir monolitin işini gerçekten iyi yapabileceği yerin tam anla-

15 A.C. Clarke 1968, s. 16, 17.

mıyla modern insanın ortaya çıktığı yer olduğunu hissetmişimdir oldum olası. Üniversitede arkeoloji öğrenimi görmeye başladığım zaman bu tip şeyler söylememeyi öğrenmiştim öğrenmesine, ama gene de uzmanların açıklamalarının Clarke'ınkinden daha az ilgi uyandırıcı olduğu hissini üstümden bir türlü atamıyordum.

Benim lisans öğrencisi olduğum o uzak geçmişte arkeologların büyük bir sorunu vardı: 200 bin-50 bin yıl öncesi arasına tarihlenen çok fazla sit alanı kazmamışlardı. Ne ki 1990'larda yeni buluntular biriktikçe, monolitlere hiç mi hiç ihtiyacımız olmadığı açıkça anlaşıldı; aslına bakılırsa İleriye Doğru Büyük Sıçrama'nın kendisi bile on binlerce yıla yayılan İleriye Doğru Bebek Adımları silsilesi içinde çözünmeye başladı.

Artık şaşırtıcı ölçüde modern görünen davranışların teşhis edildiği MÖ 50.000 öncesine ait birkaç yerleşim alanı biliyoruz. Örneğin Güney Afrika kıyısında 2007'de kazılan bir mağara olan Pinnacle Point'i ele alın. *Homo sapiens* buraya yaklaşık 160 bin yıl önce yerleşti. Bu bile başlı başına ilginç: Daha önceki maymun adamlar muhtemelen buralarda nasıl yiyecek bulacaklarını bilemediklerinden kıyı alanlarını görmezden gelmişlerdi. Ama *Homo sapiens* yalnız sahile yönelmekle –apaçık modern bir davranış– kalmadı, oraya gittiği zaman kabuklu deniz hayvanlarını toplayacak, açacak ve pişirecek kadar da akıllıydı. Bununla yetinmeyip taşları küçük, hafif uçlu, arkeologların dilgicik adını verdiği, mızrak veya ok ucu olmak için mükemmel şekilde yonttular da; tıpkı Pekin Adamı gibi Avrupa'nın Neandertallerinin de asla başaramadığı bir şeydi bu.

Diğer bir avuç Afrika yerleşiminde insanlar farklı fakat eşit derecede modern görünümlü faaliyetlerle meşguldü. 100 bin yıl kadar önce Zambiya'daki Mumbva Mağarası'nda insanlar rahat bir kuytu köşe yapmak için bir grup ocağın içini taş plaklarla kaplamışlardı; orada oturup birbirlerine hikâyeler anlattıklarını hayal etmek işten bile değildir. Böylece en güney ucundan kuzeydeki Fas ve Cezayir'e kadar Afrika kıyılarının her yerinde (hatta Afrika'nın dışında İsrail'de) bir düzine yerleşim alanında insanlar oturup devekuşu yumurta kabuklarını kesip taşlayarak, bazılarının çapı 6,5 mm olan boncuklara dönüştürmekle uğraşıyordu. 90 bin yıl öncesine gelindiğinde Kongo'daki Katanda'da insanlar adamakıllı balıkçıya dönüşmüş, kemikten zıpkınlar yapar olmuş-

lardı. Ancak bu yerleşim alanlarından en ilginci Afrika'nın güney sahilindeki Blombos Mağarası'dır; buradaki kazılarda, deniz kabuğu boncuklarına ek olarak, araştırmacılar 77 bin yıllık (bir tür demir cevheri olan) toprak boyası çubuğu buldular. Toprak boyası şeyleri birbirine tutturmakta, tekneleri su geçirmez yapmakta ve daha birçok işte kullanılabilir; fakat yakın geçmişte, ahşap yelkenlilerde, mağara duvarlarında ve insan vücutlarında tam istenen canlılıkta bir kırmızı renk vermesi dolayısıyla en çok resimde kullanılmaktaydı. Pinnacle Point'te 57 parça ortaya çıkarıldı ve MÖ 100.000'e gelindiğinde Afrika'nın çoğu yerleşiminde bulunmasının nedeni büyük ihtimalle ilk insanların resim yapmayı sevmeleriydi. Blombos toprak boyası çubuğuyla ilgili gerçekten dikkate değer olan şey, bunun üzerine bir geometrik şekil kazınmış olmasıydı; bu da onu dünyanın tartışmasız en eski sanat eseri –üstelik daha başka sanat eserleri üretmek amacıyla yapılmış bir sanat objesi– yapar.

Bu sit alanlarının her birinde, MÖ 50.000'den sonra tanıdık hale gelen faaliyetler dizisinin tümü değilse de modern davranışın bir iki türünün izlerini buluyoruz. Modern görünümlü faaliyetlerin kümülatif nitelikte olup, tümüyle hâkim olana değin tedricen oluşup oluşmadığını da bilmiyoruz. Ama arkeologlar, büyük ölçüde iklim değişikliğinin etkisiyle, tamamen modern bir insanlığa doğru belli bebek adımlarıyla gerçekleşen gelişmenin açıklamasına doğru yol aldıklarını hissetmeye şimdiden başlamış durumda.

Jeologlar Avrupa'nın ve Kuzey Amerika'nın bazı bölgelerinde bulunan kilometrelerce uzunluktaki dönemeçli taş dolgu hatlarının, (eskiden dendiği gibi, Eski Ahit'te sözü edilen tufan sonucu değil) buz tabakalarının önlerindeki birikintileri itmesiyle oluşmuş olması gerektiğini daha 1830'larda anlamışlardı. Bir "Buz Çağı" kavramı doğduysa da, bilim insanlarının buz çağlarının neden olduğunu tam olarak çözmesi için bir 50 yıl daha geçmesi gerekti.

Diğer gezegenlerin yerçekimleri de bizi çektiği için Dünya'nın Güneş çevresindeki yörüngesi tam bir çember değildir. Yüz binlerce yıllık dönemler içinde, yörüngemiz (şimdi olduğu gibi) neredeyse daireselken daha eliptik bir şekle dönüşür, sonra tekrar eski haline gelir. Dünya'nın kendi eksenindeki dönüşü de 22 bin yıllık bir ritimle değişir, tıpkı gezegenimizin bu eksen üzerinde

bu kez 41 bin yıllık bir zaman skalasında kayması gibi. Bilim insanları bunlara, I. Dünya Savaşı sırasında alıkonulduğu sırada, elyazması halinde yaptığı araştırmalarıyla bunlar üzerinde çalışan Sırp matematikçinin adından dolayı Milankoviç döngüleri adını verirler (Milankoviç'in tüm zamanını Macar Bilimler Akademisi kütüphanesinde geçirmesine izin verildiği düşünülürse, bunun oldukça nazik bir gözaltı süreci olduğu söylenebilir). Bu gelişim seyri kalıpları akla durgunluk verecek kadar karmaşık şekillerde tekrar tekrar ortaya çıkarlar, ama kabaca 100 bin yıllık zaman sürecinde bizi yıl boyunca kısmen eşitsiz dağılmış ortalamadan biraz daha fazla güneş radyasyonu almaktan, kısmen daha eşit dağılmış biraz daha az güneş ışığı almaya götürür.

Milankoviç döngülerinin iki jeolojik eğilimle etkileşme yolu olmasaydı, bunların hiçbiri önem taşımazdı. İlk olarak, son 50 milyon yıldır kıtasal kayma çoğu karayı ekvatorun kuzeyine itmiştir ve bir yarımkürenin çoğunlukla kara, diğerininse çoğunlukla su haline gelmesi güneş radyasyonundaki mevsimsel değişikliklerin etkisini daha da artırır. İkinci olarak, volkanik faaliyet aynı dönem boyunca azalmıştır. Atmosferimizde (şimdilik) dinozorlar çağında olduğundan daha az karbondioksit vardır ve bu yüzden gezegen –çok uzun dönem boyunca ve çok yakın geçmişe kadar– hep serin kalmıştır.

Dünya tarihinin büyük bölümünde kışlar kutuplara kar yağacak kadar soğuktu ve bu kar donmuştu, ama genellikle güneş buzu her yaz eritiyordu. Gelgelelim, 14 milyon yıl öncesine gelindiğinde, gerileyen volkanik faaliyet Dünya'yı hiç olmadığı kadar soğuttu; böylece büyük bir kara kütlesinin bulunduğu güney kutbunda yaz güneşi artık buzu eritemez oldu. Kara kütlesi bulunmayan kuzey kutbunda buz daha kolay erirdi. Ama 2,75 milyon yıl önce hava sıcaklıkları orada da buzun bütün yıl boyunca kalacağı düzeye kadar düşmüştü. Bunun çok büyük sonuçları oldu, zira artık Milankoviç döngüleri ne zaman Dünya'ya yıl boyunca daha eşit dağılmış daha az güneş radyasyonu verse, kuzey kutbu buz örtüsü Kuzey Avrupa, Asya ve Amerika'ya genişleyerek daha çok su hapsediyor, yeryüzünü kurutup deniz seviyesini alçaltıyor, daha fazla güneş radyasyonunun geriye yansıtılmasına yol açıp hava sıcaklıklarını daha da düşürüyordu. Ardından yeryüzü bir

buzul çağına doğru giriyordu, ta ki ekseni oynayıp kayan gezegen daha ılık bir yere dönüşüp, buzlar geri çekilinceye dek.

Nasıl saydığınıza bağlı olarak 40-50 buzul çağı geçmiştir ve MÖ 190.000-90.000 arasında yer alan iki buzul çağı –insan evriminde hayati binyıllardır bunlar– özellikle sert geçmiştir. Sözgelişi Malawi Gölü MÖ 135.000'de bugünkünün sadece yirmide biri su içeriyordu. Daha çetin bu ortam hayatta kalma kurallarını değiştirmiş olmalıydı; bu da akıl yolunu tutan mutasyonların niçin ortaya çıktığını açıklayabilir. Ayrıca bu dönemden neden bu kadar az yerleşim alanı bulduğumuzu da açıklayabilir; çoğu ön-insanların muhtemelen soyu tükenmişti. Bazı arkeologlar ve genetikçiler aslında MÖ 100.000 civarında hayatta kalabilen *Homo sapiens* sayısının güç bela 20 bin kadar olabileceğini tahmin etmekte.

Eğer bu yeni kuram doğruysa, nüfus krizi aynı anda birkaç etkide bulunmuş olabilir. Bir yandan gen havuzunun küçülmesiyle mutasyonların ortaya çıkması kolaylaşmış olabilir; ama öte yandan, eğer *Homo sapiens* grupları daha küçüldüyse, beraberlerinde mutasyonlarını da götürmeleriyle soylarının tükenmesi kolaylaşmış olurdu. Eğer (bu döneme ait olduğu bilinen yerleşimlerin sayısı çok az olduğuna göre) aynı zamanda grupların sayısı da azaldıysa, bunlar daha az sıklıkla karşılaşmış, gen ve bilgilerini bir havuzda toplama şansları da azalmış olmalıydı. Muhtemelen çok küçük ön-insan gruplarının Afrika'da dostça olmayan ve öngörülemez çevrelerde 100 bin yıl boyunca hayatlarını sürdürdüklerini hayal edebiliriz. Çok sık karşılaşmadılar, melezlenmediler veya bilgi ve mal değişimi yapmadılar. Genetik mutasyonlar tecrit halindeki bu insan gruplarında geliştiler; bazıları bize çok benzeyen, bazıları da hiç benzemeyen insanlar ürettiler. Bazı gruplar zıpkın yapmayı öğrendiler, birçoğu boncuk yaptı, ama çoğu her ikisini de yapmadı ve yok olup gitme korkusu hepsini derinden etkiledi.

Bunlar *Homo sapiens* için kara günlerdi, ama 70 bin yıl kadar önce talihleri döndü. Doğu ve Güney Afrika daha ılık ve yağışlı hale geldi; bu da avcılık ve toplayıcılığı kolaylaştırdı ve insanlar tıpkı gıda kaynakları kadar hızla yeniden ürediler. Modern *Homo sapiens* kesinlikle 100 bin yıl kadar bir süre zorlu sınavlardan, yanılgılardan ve soy tükenmesinden geçerek evrim yolunda ilerlemişti; ancak iklim düzeldiği zaman, en avantajlı mutasyonlara

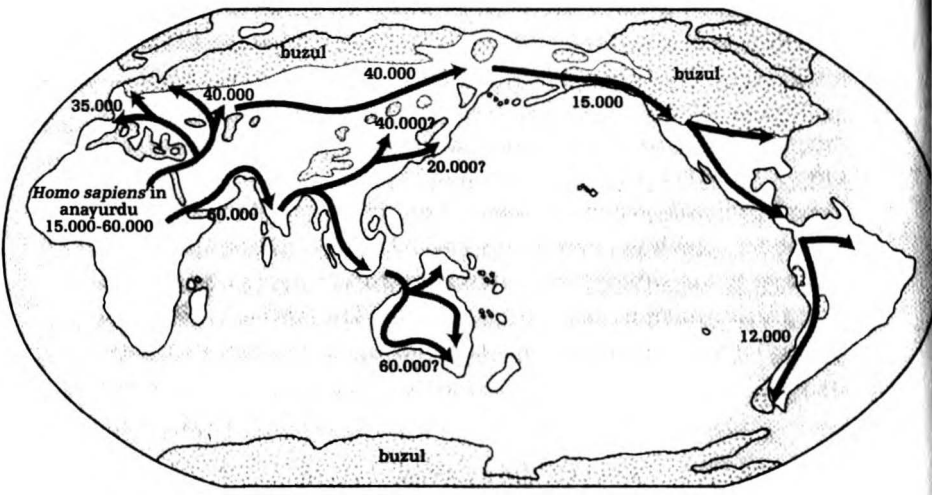
sahip nüfuslar çoğalmaya başlayarak, üremede daha az akıllı insanları geride bıraktılar. Monolit filan yoktu, İleriye Doğru Büyük Sıçrama da. Olan sadece daha çok seks ve daha çok bebekti.

Birkaç bin yıl içinde ilk insanlar biyolojik olduğu kadar demografik bir dönüm noktasına ulaştılar. Eskisi gibi sıkça yok olup gitmek yerine, modern insan grupları artık düzenli temas halinde kalarak, gen ve teknolojilerini bir havuzda birleştirebilecek kadar büyük ve sayısız hale geldiler. Değişim kümülatif hale geldi ve *Homo sapiens*'in davranışları öteki maymun adamların davranışlarından hızla farklılaştı. Bu bir kez meydana geldikten sonra Doğu ve Batı arasındaki biyolojik ayrım günleri artık sayılıydı.

Afrika'dan Çıkış – Yine

İklim değişimi nadiren basit bir süreçtir ve *Homo sapiens*'in Afrika'nın doğu ve batısındaki anayurdu 70 bin yıl önce daha yağışlı hale gelirken Kuzey Afrika da kuruyup çölleşiyordu. Atalarımız anayurtlarının yelpazesinde çoğalırken o yönde yayılmamayı seçtiler, bunun yerine küçük gruplar halinde bugünün Somali'sinden bir kara köprüsüyle Arabistan'ın güneyine doğru ilerlediler (Harita 1.3). En azından biz onların böyle yapmış olmaları gerektiğini düşünüyoruz. Güney Asya'da görece az arkeolojik keşif yapılmış durumda, ama modern insan gruplarının bu yönde hareket ettiklerini kabul etmek zorundayız; çünkü MÖ 60.000'e gelindiğinde Endonezya'ya ulaşmışlar, teknelere binip 50 millik açık denizi aşmışlar ve Avustralya'nın güneyindeki Mungo Gölü kadar uzaklara varmışlardı. Bu yerleşimciler Afrika'dan ayrıldıkları zaman *Homo erectus/ergaster*'den 50 kat daha hızlı ilerlediler; daha önceki maymun adamların yıllık ortalaması 32 metreyken, onlar yılda ortalama 1,6 km yol aldılar.

50-40 bin yıl önce muhtemelen Mısır üzerinden Güneybatı ve Orta Asya'ya, oradan da Avrupa'ya ikinci bir göç dalgası yayıldı. Kendilerine hassas dilgiler ve kemikten iğneler yapacak kadar zeki olan bu modern insanlar, üzerlerine uygun giysiler biçip dikiyorlar, mamut dişleri ve derilerinden evler inşa ediyorlar, Sibirya'nın bomboş donmuş arazilerini bile yurt ediniyorlardı. MÖ 15.000 civarında insanlar Sibirya ile Alaska'yı birleştiren

Harita 1.3. İnsanlığın birliği yeniden sağlandı: Tamamen modern insanların kabaca 60-12 bin yıl önceki dönemde Afrika'dan yayılması. Sayılar insanların dünyanın her bir kesimine kaç yıl önce vardığını gösteriyor ve kıyı şeritleri takriben 20 bin yıl önceki Geç Buzul Çağı'ndaki durumu temsil ediyor.

kara köprüsünü geçtiler ve/veya kısa aralıklarla kıyıdan denize açıldılar. MÖ 12.000'e gelindiğinde Oregon'daki mağaralara fosilleşmiş koprolit (dışkının bilimsel adı) ve Şili dağlarına suyosunları bırakmışlardı bile. (Bazı arkeologlar insanların o dönemde Avrupa ve Amerika'yı birleştiren buzul örtüsünün ucu boyunca ilerleyerek Atlantik Okyanusu'nu da aştıklarını düşünür, ama bu henüz tahminin ötesine geçmiş değildir.)

Doğu Asya'daki durum daha az açıktır. Çin'deki Liujiang'dan çıkarılan tamamen modern bir insan kafatası 68 bin yıl yaşında olabilir, ama bu tarihle ilgili bazı teknik sorunlar vardır ve tartışmasız nitelikteki en eski kalıntılar ancak MÖ 40.000 civarına tarihlenmektedir. Daha fazla kazı yapılması, modern insanların Çin'e nispeten geç veya erken varıp varmadığı sorusuna bir yanıt getirecektir;[16] fakat 20 bin yıl önce Japonya'ya ulaştıkları tartışmasız bir gerçektir.

Yeni insanlar gittikleri her yere büyük hasar vermiş gibi görünürler. Daha önceki maymun adamların hiç ayak basmadığı

16 Bazı Çinli arkeologlar modern insanların Çin'de bağımsız olarak evrim geçirdiğini düşünmektedir. Bu fikri aşağıda ele alacağım.

kıtalar, *Homo sapiens* geldiğinde devasa av hayvanlarıyla kaynıyordu. Yeni Gine ve Avustralya'ya giren ilk insanlar 180 kiloluk uçamayan kuşlar ve 1 tonluk kertenkelelerle karşılaştılar; MÖ 35.000'e kadar bu hayvanların soyu tükenmişti. Mungo Gölü ve diğer birkaç sit alanından elde edilen buluntular insanların MÖ 60.000 civarında geldiklerini düşündürür; bu da insanların ve megafaunanın 25 bin yıl kadar bir süre birlikte var olduğu anlamına gelir; ancak bazı arkeologlar bu tarihlere itiraz ederek insanlığın varışını sadece 40 bin yıl öncesine yerleştirir. Eğer haklılarsa, büyük hayvanlar insanların gelişinden sonra kuşku uyandıracak bir hızla ortadan kaybolmuştur. Amerika kıtasında ilk insan yerleşimciler 15 bin yıl önce develer, filler ve yerde yaşayan devasa tembel hayvanlarla karşılaştılar; sonraki 4000 yıl içinde onların da soyu tamamen tükendi. *Homo sapiens*'in gelişi ile devasa hayvanların gidişi arasındaki çakışma en hafif tabirle çarpıcıdır.

İnsanların bu hayvanları soyları tükeninceye dek avlamış veya onları kendi çevrelerinden sürüp atmış olduklarına dair doğrudan hiçbir kanıt yoktur ve tükenişleri hakkında (iklim değişimi veya kuyruklu yıldız çarpmaları gibi) alternatif izahlar pek çoktur. Ne ki modern insanlar halihazırda maymun adamların işgal ettiği ortamlara girdiklerinde maymun adam soyunun tükenmeye başladığı gerçeği pek tartışılmamıştır. Modern insanlar Avrupa'ya MÖ 35.000 civarında girmişlerdi ve 10 bin yıl içerisinde Neandertaller kıtanın dağlık uç kesimleri dışında her yerde yok olup gittiler. Güney İspanya'daki Cebelitarık'ta bilinen en geç Neandertal katmanları takriben MÖ 25.000'e tarihlenmektedir. Neandertaller Avrupa'ya 150 bin yıl hükmettikten sonra öylece ortadan kaybolmuştu.

Oysa modern insanın maymun adamın yerini alışıyla ilgili ayrıntılar, Batı hâkimiyetinin ırkçı izahlarının anlamlı olup olmadığına karar vermekte hayati önemdedir. Gene de, atalarımız zihinsel etkinlik olarak kendilerinden daha az mahir türleri gerçekten öldürdüler mi, yoksa sadece yiyecek rekabetinde onları bertaraf mı ettiler, bilmiyoruz. Çoğu sit alanında modern insana ait katmanların Neandertallerle ilişkilendirilen katmanların yerini kolayca alması değişimin ani olduğunu düşündürüyor. Bunun başlıca istisnası Fransa'daki Rengeyiği Mağarası'dır; burada Nean-

dertal ve modern insan işgal evreleri görünüşe göre 33-35 bin yıl öncesinde birbiri ardına gelmişti ve Neandertal katmanları kulübeler için taştan temeller, kemikten aletler ve insan dişinden kolyeler barındırıyordu. Kazıcılar Neandertallerin bunları modern insanlardan öğrendiklerini ve Neandertal Bilinç Şafağı'na doğru ilerlediklerini savundular. Fransa'daki Neandertal sit alanlarından çıkan birkaç aşıboyası buluntusu da (bir mağarada 9 kg kadar vardı) aynı şeye işaret ediyor olabilir.

Bol kaslı, düşük zekâlı Neandertaller vücutlarını boyayan, kulübeler inşa eden, daha hızlı, konuşkan yeni gelenleri seyretmiş, ardından onların yaptıklarını hantal parmaklarıyla taklit etmeye çalışmış veya belki de yeni öldürdükleri avları mücevher karşılığında takas etmişlerdi. Jean M. Auel *Mağara Ayısı Klanı*'nda modern insanları Neandertal "Yassıkafaları" hor görerek kovalarken, Neandertalleri ise sadece "Ötekiler"in yoluna çıkmamaya çalışırken tasavvur eder. Tek istisna, Neandertal Mağara Ayısı klanının evlat edindiği, beş yaşında öksüz kalmış Ayla'dır ki, bu etkileşim de dönüştürücü sonuçlar getirecektir. Elbette bu hikâye başından sonuna hayal ürünüdür, ama herkesin tahmin edebileceği kadar da akla yakındır (dikkatsizce yapılan kazı çalışmasının Rengeyiği Mağarası'ndaki aralıklı Neandertal ve modern insan katmanlarının en basit izahı olduğuna işaret eden, romantizmden yoksun arkeologları takip ederek, Ötekiler'den öğrenen Yassıkafalar'a dair elimizde doğrudan hiçbir kanıt olmadığını kabul etmezsek).

Son söz ise sekstir. Eğer modern insanlar Eskidünya'nın Batı kesimlerinde Neandertallerin, Doğu kesimlerinde de *Homo erectus*'un yerini onlarla melezlenmeksizin aldıysa, çağdaş Batı hâkimiyetinin izini tarihöncesi biyolojik farklara dek süren ırkçı kuramlar yanlış olmalıdır. Fakat gerçekten böyle mi olmuştu?

Sözde bilimsel ırkçılığın 1930'lardaki en parlak çağında bazı fiziksel antropologlar modern Çin halkının, Pekin Adamı'yla benzerlik gösteren kafatasları (tepede küçük çıkıntılar, yüzün üst kısmının göreli yassılığı, çıkıntılı olmayan çene kemikleri, kürek biçimli kesici dişler) dolayısıyla Avrupalılardan daha ilkel olduğunda ısrarlıydılar. Böylece bu antropologlar Avustralya'nın yerli halklarının da kafataslarıyla (boyun kaslarına eklenen ense civarındaki çıkıntılar, rafa benzer kaş çıkıntıları, basık alınlar, büyük dişler), 1 milyon yıl önceki Endonezyalı *Homo erectus*'la

benzerlik taşıdığına işaret ettiler. Bu (Batılı) araştırmacılar modern Doğuluların daha ilkel maymun adamlardan türemiş olması gerektiği, Batılıların ise daha ileri Neandertallerden geldiği ve bunun da neden Batı'nın hükmettiğini gayet iyi açıklayabileceği sonucuna vardılar.

Bugün hiç kimse böyle ham ervah şeyler söylemiyor; ancak neden Batı'nın hükmettiğini sorarken ciddiysek, *Homo sapiens*'in modern öncesi insanlarla melezlenmiş olması ve Doğulu nüfusların biyolojik olarak Batılılardan daha az ileri olduğu olasılığıyla yüzleşmek zorundayız. Kazılarda, çiftleşen mağara adamları bularak, *Homo sapiens*'in Batı'da Neandertal veya Doğu'da Pekin Adamı genleriyle birleşip birleşmediğini asla öğrenemeyiz; ama neyse ki buna ihtiyacımız yok, çünkü buluşmalarının sonuçlarını kendi bedenlerimizde gözlemleyebiliyoruz.

Her birimiz DNA'mızı gelmiş geçmiş tüm atalarımızdan miras aldık; demek oluyor ki, genetikçilerin her bir canlının DNA'sını karşılaştırabilmesi ve insanlığın en yakın geçmişte paylaştığı atasına kadar uzanan bir soyağacı çizebilmesi teoride mümkündür. Pratikte ise bedeninizdeki DNA'nın yarısının annenizin, diğer yarısının da babanızın soyundan gelmesi bu bilgiyi çırpılmış yumurtayı yeniden eski haline getirmek kadar çetrefilli hale getirir.

Genetikçiler mitokondriyal DNA'ya odaklanarak bu sorunu aşmanın akıllıca bir yolunu buldular. Mitokondriyal DNA çoğu DNA gibi cinsel yoldan çoğalmaz, sadece kadınlar tarafından aktarılır (erkekler mitokondriyal DNA'yı annelerinden alır ama onu çocuklarına aktarmazlar). Bir zamanlar hepimizin mitokondriyal DNA'sı aynıydı, dolayısıyla benim bedenimdeki mitokondriyal DNA ile sizinki arasındaki her türlü farklılık cinsel karışmanın değil, rastgele mutasyonun sonucu olmalıdır.

1987'de genetikçi Rebecca Cann'ın başkanlığında bir ekip, dünyanın her tarafından örneklerle canlı insanlardaki mitokondriyal DNA üzerine bir araştırma yayımladı. Veriler içerisinden yaklaşık 150 tipi ayırt ettiler ve istatistikleri ne kadar karıştırırlarsa karıştırsınlar, her defasında üç kilit sonuç aldıklarını gördüler: İlkin, Afrika'da başka her yerden daha çok genetik çeşitlilik vardır; ikincisi, dünyanın geri kalanındaki çeşitlilik sadece Afrika içindeki çeşitliliğin bir altkümesidir; üçüncüsü ise en derin –dolayısıyla en eski– mitokondriyal DNA soyağaçlarının hepsi Afrika'dan gel-

mektedir. Sonuç kaçınılmazdı: Dünyada herkesin paylaştığı son dişi ata Afrika'da yaşamış olmalıydı; ona hemen Afrikalı Havva adı takıldı. Cann ve meslektaşlarının gözlemlediği gibi, Afrikalı Havva "o şanslı anne"ydi.[17] Mitokondriyal DNA'daki mutasyon hızlarının standart hesaplamalarını kullanarak Havva'nın 200 bin yıl önce yaşamış olduğu sonucuna vardılar.

1990'lar boyunca paleoantropologlar Cann ekibinin sonuçları üzerinde tartıştılar. Bazıları yöntemlerini (puanlama yapmanın teoride hepsi eşit derecede geçerli bin türlü yolu vardı), diğerleriyse kanıtlarını (özgün araştırmadaki "Afrikalılar"ın çoğu aslında Afrika asıllı Amerikalılardı) sorguladılar, ama bu örneklemleri veya sayıları kim yeniden yaptıysa hep aynı sonuçlar çıktı. Tek gerçek değişim Havva'nın yaşadığı çağın 150 bin yıl önceye kaydırılması oldu. 1990'ların sonunda, teknik ilerlemeler genetikçilere Y-kromozomundaki çekirdek DNA'yı inceleme imkânı verdiğinde, sorunları kökünden çözmek için Afrikalı Havva'ya bir eş bulundu. Mitokondriyal DNA gibi bu da cinsellik dışı yoldan çoğalır, ama ancak erkek soyu üzerinden aktarılır. Araştırmalar Y-kromozomu DNA'sının da Afrika'da en büyük çeşitliliğe ve en derin soyağaçlarına sahip olduğunu bularak, 60-90 bin yıl önce yaşayan bir Afrikalı Âdem'in yanı sıra, Afrikalı olmayan varyantlar için takriben 50 bin yıl öncesine ait bir köken buldular.[18] 2010'da genetikçiler buna bir ayrıntı daha eklediler: Afrika'dan ayrılır ayrılmaz *Homo sapiens* Neandertallerle, onların DNA'sının bir izini taşıyacak kadar çok kez çiftleşti, sonra da bu karışımı gezegenin geri kalanına yaydı.

Ancak ikna olmayan bazı paleoantropologlar, kendilerinin Batılı *Homo sapiens* ve Neandertaller ile Doğulu *Homo sapiens* ve *Homo erectus* arasında gördüğü iskelet benzerliklerini gene-

17 Cann vd., 1987.

18 Afrikalı Âdem'in Afrikalı Havva'dan 100 bin yıl sonra yaşamış olması kulağa biraz tuhaf geliyorsa, bunun nedeni bu isimlerin aslında hiçbir anlamı olmamasıdır. Bunlar ilk *Homo sapiens* kadın ve adamı değillerdi, sadece bugün hayatta olan herkesin genlerinin izinin sürülebildiği en yakın atalarıydı. Ortalama olarak erkekler kadınlar kadar çok çocuk sahibi olur (hepimizin bir annesi ve bir babası olduğu düşünülürse), ama erkek başına düşen çocuk sayısı kadın başına düşen çocuk sayısı ortalamasından biraz daha yüksektir, çünkü bazı erkekler düzinelerce çocuğun babası olabilir. Çocuğu olmayan erkekler görece büyük bir havuz oluşturur; bu da erkeklerin genetik çizgilerinin kadınlarınkinden daha kolay tükenebileceği anlamına gelir ve bugüne ulaşan erkek soy çizgileri bu nedenle kadın soy çizgilerinden daha yeni bir atada birleşmektedir.

tikçilerin hesaba katmadığında ısrar ediyorlar. Onlar "Afrika'dan çıkış" modeli yerine bir "çok-bölgeli" model öneriyorlar. Belki, diye kabulleniyorlar, başlangıçtaki İleriye Doğru Bebek Adımları gerçekten de Afrika'da olmuştu, ama daha sonra Afrika, Avrupa ve Asya arasındaki nüfus hareketleri, bir yerdeki yararlı mutasyonları birkaç bin yıllık süre içinde başka her yere yayan hızlı gen akışlarını destekledi. Bunun sonucunda, birbirinden ufak farklar gösteren modern insanlar dünyanın çeşitli kesimlerinde birbirine paralel evrim geçirdi. Bu hem iskelete dayalı hem de genetik kanıtları açıklar, aynı zamanda Doğulular ile Batılıların gerçekten de biyolojik olarak farklı oldukları anlamına da gelir.

Pek çok kuram gibi çok-bölgecilik kuramı da iki yüzü olan madalyon gibidir ve bazı Çinli bilim insanları, *China Daily* gazetesinin deyişiyle "modern Çinli adamın kökeni Afrika değil bugünkü Çin toprakları" olduğundan, Çin'in bir istisna teşkil ettiğinde ısrarcıdır.[19] Ne ki 1990'ların sonundan beri sürekli bu düşünceyi geçersiz kılacak kanıtlar ortaya çıkmaktadır. Doğu Asya'daki kadim DNA hakkında nispeten az analiz yapılmıştır; çok-bölgecileri sevindirecek olanlar daha da azdır. Bir Y-kromozomu araştırmasının yazarları, "verilerin Doğu Asya'da anatomik olarak modern insanların kökenine yerinde yapılmış en küçük bir insani katkıyı bile desteklemediği" sonucuna varır.[20] Avrupa'da Neandertal mitokondriyal DNA'sı üzerine yapılan ilk araştırmalarda (gerek 24 bin yıllık iskeletlerde gerek yaşayan, nefes alan Avrupalılarda bulunan) insan mitokondriyal DNA'sıyla sıfır örtüşme bulunarak Neandertaller ile *Homo sapiens*'in hiç melezlenmediği, belki de bunun mümkün olmadığı ileri sürüldü. Eksiksiz Neandertal genomunun çözülmesi bu iddianın biraz ileri gittiğini ve Neandertallerin vaktiyle *Homo sapiens*'lerde DNA'mıza küçük de olsa bir iz bırakacak kadar tutku uyandırdığını göstermiştir; mamafih bu çalışma söz konusu izin Fransa'dan Çin'e kadar tümüyle aynı olduğunu da göstermişti: Avrasya'nın her yerinde (büyük gruplar halindeki) insanlar neredeyse aynıdır.

Çok-bölgeli kökenlere ilişkin tartışma hâlâ devam ediyor; 2007 gibi yakın bir tarihte Zhoukoudian ve Xuchang'da elde edilen yeni

19 "Stirring Find in Xuchang", *China Daily*, 28 Ocak 2008, http://www.chinadaily.com/cn/opinion/2008-01/28/content_6424452.htm.

20 Ke vd., 2001, s. 1151.

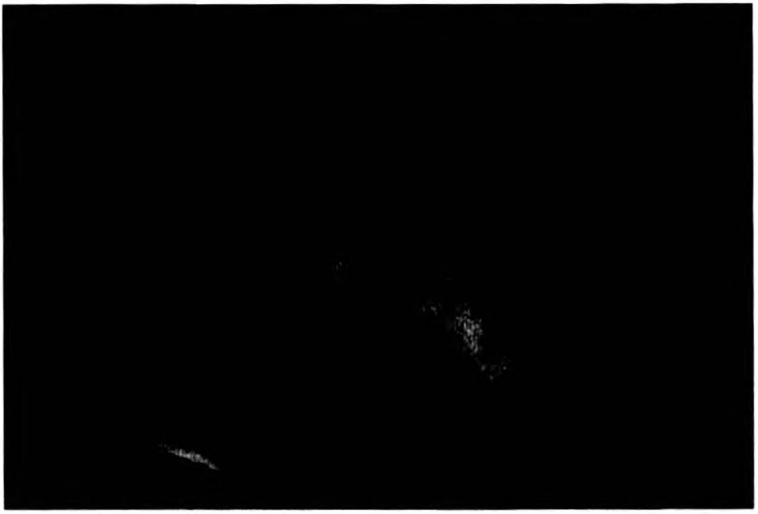
bulguların modern insanların Çin'de *Homo erectus*'tan evrildiğini gösterdiği söylendi. Gelgelelim bu bulguları ilan eden çalışma matbaada basıldığı sırada diğer araştırmacılar çok-bölgeci tabuta son çiviyi çakmak anlamına gelen şeyi yaptılar. 6000'i aşkın kafatasından alınmış ölçümler üzerinde son derece titiz şekilde yürütülen çoklu-regresyon analizleri, iklimi kontrol ettiğimiz zaman dünyanın her yerinde kafatası tiplerindeki çeşitliliklerin aslında DNA kanıtlarıyla tutarlı olduğunu gösterdi. Son 60 bin yıl içinde Afrika'dan etrafa dağılışımız, önceki yarım milyon yıl boyunca baş göstermiş genetik farklılıkları sıfıra indirmişti.

Batı hâkimiyetini biyolojiye dayandıran ırkçı kuramlar aslında tümüyle asılsızdır. Büyük topluluklar halindeki insanlar, onları bulduğumuz her yerde hemen hemen aynıdır ve hepimiz o dur durak bilmez, yaratıcı zihinlerimizi aynı Afrikalı atalarımızdan miras aldık. Biyoloji neden Batı'nın hükmettiğini kendiliğinden açıklayamaz.

Tarihöncesi Picasso'lar

Peki, ırk kuramları yanlış olduğuna göre, o halde Doğu ve Batı nerede *başladı*? Yanıtın birçok Avrupalı için 100 yılı aşkındır çok aşikâr olduğu anlaşılmaktadır: Biyoloji işin içine girmese bile, büyük bir özgüvenle, modern insanlar denilen varlıklar ortaya çıktığından beri Avrupalıların Doğululardan kültürel olarak üstün olduğunu ileri sürmüşlerdir. Onları ikna eden kanıtlar, 1879'da ortaya çıkmaya başladı. Charles Darwin'in 20 yıl önce yayımlanmış olan *Türlerin Kökeni* adlı eseri fosil avcılığını beyefendiler için saygın bir hobiye dönüştürmüş ve sınıfının pek çok mensubu gibi Don Marcelino Sanz de Sautuola'yı da Kuzey İspanya'daki arazilerinde mağara adamlarını aramaya yöneltmişti. Bir gün peşinde kızıyla birlikte Altamira Mağarası'na gitti. Arkeoloji sekiz yaşındakiler için pek de ilginç değildir, bu yüzden Sautuola gözlerini yere diktiği sırada küçük Maria oyun oynayarak etrafta dolaşıyordu. "Ansızın," diye anlatmıştı Maria bir gazeteciye yıllar sonra, "mağaranın tavanında bazı şekiller ve figürler seçtim." Soluğu kesilmişti: "Bak baba, boğalar!"[21]

21 Herbert Kühn'ün 1923 yılında Maria Sanz de Sautuola'ya verdiği söyleşi içinde: Kühn, 1955, s. 45-46.

Resim 1.1. "Altamira'dan sonra her şey dekadanstır..." 1879'da 8 yaşındaki Maria Sanz de Sautuola tarafından keşfedilen, babasının yaşamını mahveden ve Picasso'nun nefesini kesen muhteşem Boğalar Tavanı'ndan bir bölüm.

Bütün arkeologlar böyle bir "Aman Tanrım!" anının hayalini kurar; zaman durmuş, inanılmaz olanın, huşu uyandıran keşfin karşısında her şey darmadağın olurken, o inanamazlık anının. Bunu bilfiil yaşayan arkeologlar çok değildir ve belki hiçbir arkeolog böyle bir şeyi keşfetmemiştir. Sautuola birbiri ardına katmanlar halinde bizon, geyik; mağaranın 6 metrelik tavanını kaplayan, bazısı büzülmüş, bazısı tepinen, bazısı şen bir şekilde sıçrayan o çok renkli hayvanları gördü (Resim 1.1). Her biri hareketli olarak çok güzel çizilmişlerdi. Picasso yıllar sonra mağarayı ziyaret ettiğinde, gördükleri karşısında afalladı. "Hiçbirimiz böyle resim yapamayız," dedi. "Altamira'dan sonra her şey dekadanstır."

Sautuola'nın ilk tepkisi gülmek oldu, ama Maria onun "dili tutulacak kadar coşkuya kapılmasının çok sürmediğini" hatırlıyordu.[22] Bu resimlerin gerçekten de kadim olduğuna yavaş yavaş ikna oldu (sonraki çalışmalar 25 bin yıldan daha eski olduğunu ileri sürer). Ne ki 1879'da bunu henüz kimse bilmiyordu. Aslına bakılırsa, Sautuola bu sit alanını 1880'de Lizbon'daki Uluslararası Antropoloji ve Tarihöncesi Arkeoloji Kongresi'ne sunduğu zaman pro-

22 *Age.*, s. 46.

fesyoneller onu kahkahalarla sahneden indirdi. Herkes mağara adamının böyle bir sanat üretemeyeceğini biliyordu; Sautuola'nın ya bir yalancı ya da enayinin teki olduğunda hemfikirdi hepsi. Sautuola bunu –haklı olarak– onuruna yapılan bir saldırı olarak gördü. Sekiz yıl sonra, hiç saygı duyulmayan bir şahsiyet olarak öldü. Yaşadığı "Aman Tanrım!" anı hayatını mahvetmişti.

Sautuola'nın baş eleştirmeninin Altamira'yı ziyaret edip alenen fikrini değiştirdiğini ilan etmesi 1902'yi buldu ve o gün bugündür, tarihöncesine ait resimlerin bulunduğu birkaç yüz mağara bulundu. En muhteşemlerinden biri olan Fransa'daki Chauvet Mağarası 1994 gibi yakın bir tarihte keşfedildi; o kadar iyi muhafaza edilmişti ki, sanatçılar küçük bir lokma rengeyiği yemek için az evvel dışarı çıkmış da her an geri dönebilirlermiş gibi görünüyordu. Chauvet'teki resimlerden biri 30 bin yıllıktı; bu da onu modern insanların Batı Avrupa'daki en erken izlerinden biri yapıyordu.

Dünyanın başka yerlerinde bu mağara resimlerine benzer bir şey hiç bulunmadı. Modern insanın Afrika'dan göçü Movius Hattı'nın ve maymun adamların daha önceki türleriyle olan tüm biyolojik sapmaların yarattığı bütün ayrımları silip süpürmüştü; ama benzersiz ölçüde yaratıcı olan özel (ve daha üstün) bir Batı geleneğini 30 bin yıl önce Kuzey İspanya ile Güney Fransa'yı tarihöncesi Picassolarla dolduran bu yol ayrımına atfedebilir miyiz?

Yanıt belki de şaşırtıcı bir şekilde Antarktika'nın donmuş topraklarında yatıyor. Buraya her yıl kar yağdığında, önceki karları gömüp sıkıştırarak ince buz katmanlarına dönüştürür. İklim bilimciler bunları birbirlerinden ayırarak katmanların inceliğini ölçüp ne kadar kar yağdığını söyleyebilirler; hava sıcaklıklarını ortaya çıkaran oksijen izotopları arasındaki dengeyi belirleyebilir ve sera etkisini aydınlatan karbondioksit miktarlarını karşılaştırabilirler. Fakat buz örtüsünü delerek çıkarılan çekirdekler bilimin en çetin görevlerinden biridir. 2004'te bir Avrupalı ekip neredeyse 1,240 km derinliğindeki bir Antarktika çekirdeğini çıkarma görevini tamamladı; bu çekirdek dudak uçuklatacak kadar eskiye, 740 bin yıl öncesine, Neandertallerin hâlâ bazı maymun adamların gözünde bir ışıltı olduğu günlere aitti. Bilim insanları bunu, hiçbir zaman -25oC üzerine çıkmayan, hatta kışın -50oC'yi bulan sıcaklıklarda, 1999'da matkap sıkışıp kaldığı zaman baş-

tan başlamak zorunda kalıp, son 91 metrede etanol dolu bir plastik torbadan derme çatma bir matkap yaparak başardılar.

Kadınıyla erkeğiyle bu süper bilim insanlarının buzdan çıkardığı sonuçlar bir şeyi açıkça ortaya koyuyor: Altamira sanatçılarının yaşadığı dünya soğuktu. Modern insanların Afrika'yı terk ettiği sırada hava sıcaklıkları alabildiğine düşmeye başlamıştı ve 20 bin yıl kadar önce –daha çok sanatçının mağara duvarlarına o zamana dek olduğundan çok daha fazla aşıboyası ve kömür sürmeye başladığı zaman– son Buzul Çağı dondurucu doruğuna varmıştı. Ortalama sıcaklıklar yakın geçmiştekilerin 10oC altındaydı. Bu akıllara durgunluk veren bir fark yarattı. Kuzey Asya, Avrupa ve Amerika'yı kilometre kalınlığında buzullar kaplayarak o kadar çok suyu hapsetti ki, deniz seviyesi bugün olduğundan 91 m alçaldı. Afrika'dan İngiltere'ye, Avustralya'ya veya Amerika'ya denizi bile görmeden yürüyebilirdiniz. Buralara gitmek isteyeceğinizden değil; buzulların uçlarında rüzgârlar uğulduyor ve toz fırtınaları, kışın donan, yazın kıraç olan geniş çorak stepleri kasıp kavuruyordu. Ekvatorun 40o dahilindeki en az çetin bölgelerde bile kısa yazlar, yetersiz yağışlar ve havadaki düşük karbondioksit düzeyleri bitkilerin büyümesini sınırlamış, (insanların da aralarında bulunduğu) hayvan nüfuslarını azaltmıştı. İşler modern insanların Afrika'dan ayrılmasından önceki kadar kötü gidiyordu.

Bugün tropikal dediğimiz bölgelerde yaşam Sibirya'da olduğundan daha kolaydı, ama arkeologlar nereye baksalar, insanların Buzul Çağı'na az çok benzer şekillerde uyum sağladığını görüyorlar: Küçük topluluklar halinde yaşadılar. Daha soğuk ortamlarda bir düzine insan büyük bir gruptu, daha ılıman bölgelerde bunun iki katı insan bir arada olabiliyordu. Farklı bitkilerin ne zaman olgunlaştığını, hayvanların mevsimlerle birlikte ne zaman göç ettiğini ve onları nerede kıstırabileceklerini öğrendiler; yaşadıkları bölgenin civarında her ikisinin de peşine düştüler. Bunları öğrenemeyenler açlıktan öldüler.

Böyle küçük toplulukların çoğalmak için mücadele vermiş olması gerekir. Az sayıda çevredeki modern avcı-toplayıcılar gibi herhalde onlar da zaman zaman eşlerini, mallarını değiş tokuş etmek, hikâyeler anlatmak ve belki tanrılarından, ruhlardan ve atalardan söz etmek amacıyla bir araya geliyorlardı. Bu toplan-

malar takvimdeki en heyecan verici toplumsal olaylar olmuştur muhtemelen. Elbette sadece tahmin yürütüyoruz, ama birçok arkeolog Batı Avrupa'nın muhteşem kaya resimlerinin altında bu şenlik günlerinin bulunduğunu düşünüyor: Herkes en iyi postlarını giyip boncuklarını takıyor, yüzlerini boyuyor ve kutsal toplanma yerlerini süslemek için ellerinden geleni yaparak buraları gerçekten özel hale getiriyordu.

Hemen şu soru akla geliyor tabii: Madem yaşamın bu zorlu gerçekleri Afrika, Asya ve Avrupa'nın her yerinde geçerliydi, böylesine görülmeye seza mağara resimlerini neden sadece Batı Avrupa'da görebiliyoruz? Avrupalıların kültürel olarak diğer herkesten daha yaratıcı olduğu şeklindeki geleneksel yanıt anlamlı gibi görünüyor, ama soruyu tersyüz ederek daha iyisini yapabiliriz. Avrupa sanat tarihi Chauvet'ten Chagall'a uzanan kesintisiz bir başyapıtlar kataloğu değildir; mağara resimleri MÖ 11.500'de yok olup gitti ve onlara denk sayılabilecek bir şeyin ortaya çıkması için binlerce yıl geçmesi gerekti.

Eğer bu gelenek binlerce yıl boyunca gerçekten kuruyup gittiyse, o zaman Avrupa yaratıcılığının 30 bin yıllık geleneğinde Batı hâkimiyetinin köklerini aramanın bir hata olacağı aşikârdır. Belki de bunun yerine mağara resimlerinin neden yok olduğunu sormamız gerekir; zira bunu yaptığımız anda, tarihöncesi Avrupa'sından kalan şaşırtıcı buluntuların herhangi özel bir Batı kültürüyle olduğu kadar coğrafya ve iklimle de çok ilişkisi varmış gibi görünüyor.

Buzul Çağı'nın büyük bölümünde Kuzey İspanya ve Güney Fransa mükemmel av alanlarıydı; rengeyiği sürüleri yazlık otlaklarından kışlık otlaklarına buradan geçiyordu ve mevsim değiştikçe bu hareket tekrarlanıyordu. Fakat hava sıcaklıkları yaklaşık 15 bin yıl önce yükselmeye başladığı zaman (2. Bölüm'de bu konuyu yeniden ele alacağız) rengeyikleri kışın bu kadar güneye göç etmeyi bıraktı ve avcılar onların peşinden kuzeye doğru yöneldiler.

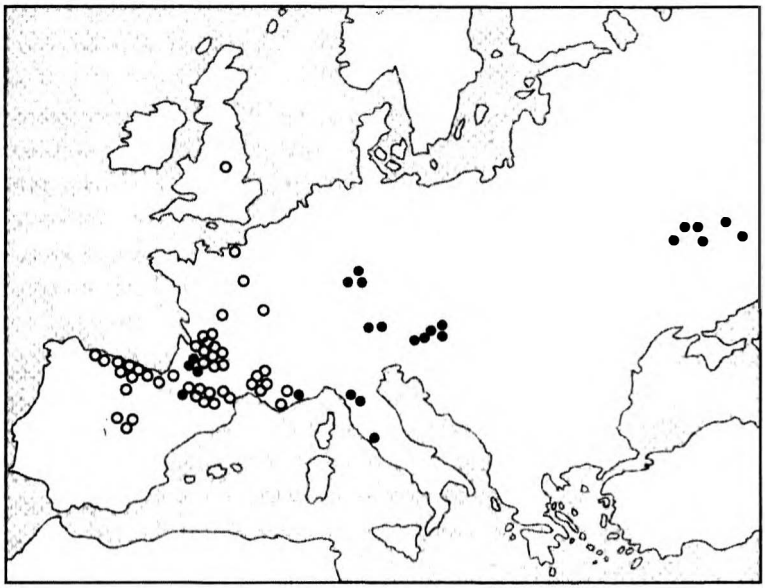
Batı Avrupa mağara resimlerinin tam da bu dönemde gerilemesi bir tesadüf olamaz. Hayvan yağından kandilleri ve aşıboyası çubuklarıyla yerin altında sürünen sanatçı sayısı giderek azalmıştı. Takriben 13 bin 500 yıl önce son sanatçı da buraları terk etti. O muhtemelen bilincinde olmasa da, işte tam o gün bu kadim

gelenek yok olup gitti. Mağaralara karanlık çöktü ve binlerce yıl boyunca mezar sessizliğini bozan sadece yarasalar ve damlayan sular oldu.

Bu güzelim mağara resimleri neden MÖ 11.500'den sonra, kuzeye çekilmekte olan rengeyiğinin peşindeki avcılarla birlikte Avrupa'nın kuzeyine ilerlemedi? Büyük olasılıkla Kuzey Avrupalı avcıların resim yapacakları böyle elverişli mağaraları olmadığı için. Kuzey İspanya ve Güney Fransa'da çok sayıda derin kireçtaşı mağaralar bulunur; Kuzey Avrupa'da ise bunlar çok daha azdır. Tarihöncesi insanların toplantı yerlerini süsleme çabaları, av alanlarının derin mağaralarla örtüştüğü yerler dışında, bugüne nadiren ulaşmıştır. Bu mutlu tesadüfün baş göstermediği her zaman insanlar toprak yüzeyinin yakınında, hatta düpedüz toprak üzerinde toplanıyor olmalıydı. 20 bin yıl boyunca rüzgâr, güneş ve yağmura maruz kalan sanat eserlerinden pek az iz kaldı.

Ancak "pek az iz" ile "hiçbir iz" aynı şey değildir ve şansımızın döndüğü zamanlar da oluyor. Namibya'daki son derece güzel adlandırılmış Apollo 11 Mağarası'nda, gergedan ve zebra resimleri yapılmış taş dilimleri duvardan sıyrılmış, zemine düşmüş ve 19-26 bin yıl öncesi oluşan katmanlar altında muhafaza edilmiştir; bazı Avustralya örnekleri daha bile eskidir. Sandy Creek'te bir mağara duvarındaki oymanın bir kısmı üzerinde oluşan mineral katmanları 25 bin yıl önceye tarihlenebilir ve pigment parçaları 26 ila 32 bin yıllıktır; bu arada Carpenter's Gap'deki bir mağara duvarının resimli kısmı 40 bin yıl öncesine ait bir işgal yıkıntısına düşmüştür ki, bu da onu Chauvet'ten daha eskiye tarihler.

Afrika veya Avustralya örneklerinin hiçbiri en iyi Fransız veya İspanyol eserleriyle estetik açıdan karşılaştırılamaz ve Batı Avrupa dışında, resimler içermeyen (20 bin yıl önce yeniden işgal edilen Zhoukoudian gibi) bir hayli derin mağara vardır. Bütün sanatsal geleneklerin eşit derecede başarılı olduğunu söylemek şöyle dursun, tüm insanların mağara sanatına eşit çaba harcadığını ileri sürmek bile aptalca olur. Fakat koruma meseleleri ve arkeologların başka her yerden çok Avrupa'da araştırma yapmış olduğu gerçeği göz önüne alındığında, diğer kıtalarda herhangi bir şeyin bugüne ulaşmış olması bile, tüm modern insanların sanat yapma dürtüsünü her yerde paylaştığını düşündürür. Mağara resimleri için koşulların Batı Avrupa'daki kadar iyi olmadığı

Harita 1.4. Batı kültürünün başlangıcı mı? Boş daireler 12 bin yıllık veya daha eski mağara resimlerini, siyah daireler ise aynı çağın taşınabilir sanata ilişkin buluntularını gösteriyor.

yerlerde insanlar enerjilerini başka sanat araçlarına yöneltmiş olabilirler.

Harita 1.4 mağara sanatının Batı Avrupa'da kümelendiğini; taş, kil ve kemikten yapılmış insan ve hayvan modellerinin ise çok daha doğuda yaygın olduğunu çok açık biçimde gösteriyor. Matbaa maliyeti yüksek olmasaydı, Almanya'dan Sibirya'ya kadar her yerde bulunan, hepsi de oldukça sıra dışı düzinelerce heykelciğin resimlerini kitaba koyabilirdim. Bu yüzden, en yeni keşif olarak 2008 yılında Almanya'daki Hohle Fels'te bulunan heykelciğin resmiyle (Resim 1.2) yetineceğim: başı olmayan ama devasa memeleri olan, 35 bin yıl önce mamut dişinden oyulmuş 5 cm'lik bir heykelcik. Yaklaşık aynı tarihte, Sibirya'daki Baykal Gölü yakınlarında yer alan –yeryüzünde yaşanması en zor yerlerden biri olduğu su götürmeyen– Malaya Síya'da avcılar kemiklere hayvan resimleri oymak için zaman harcıyorlardı. MÖ 25.000'e gelindiğinde üye sayısı 120'ye kadar varan gruplar Çek Cumhuriyeti'nde bulunan Dolní Vestonice'de mamut kemik ve derisinden kulübelerde toplanıyor-

lardı; buralarda kilden hayvan ve yine iri memeli kadın heykelciklerinden binlerce yapmışlardı. Doğu Asya'da sanatsal kayıt biraz zayıf kalır, ama en eski buluntu –belki 15 bin yıl önce bir geyik boynuzundan oyulmuş minik bir kuş modeli– 2009'da Xuchang'da bulundu; gelecekteki kazıların Çin'de de Buzul Çağı'na ait dört başı mamur bir sanat geleneği olduğunu ortaya çıkaracağından emin olduracak kadar gelişmiş bir sanat eseridir.

Chauvet ve Altamira'yı yaratan koşullardan yoksun olan, Batı Avrupa dışındaki Buzul Çağı insanları, görünüşe bakılırsa, yaratıcılıkları için başka menfezler bulmuşlardı. Daha önceki maymun adamların herhangi bir yaratıcı dürtü hissettiğine ilişkin pek az değerli kanıt vardır, ama hayal gücü *Homo sapiens*'le bağlantılı gibi görünür. Bugünden 50 bin yıl öncesine gelindiğinde, insanların dünyanın anlamını arayacak zihinsel yetileri ve bu anlamları sanat ve (biz gözlemleyemesek bile muhtemelen) şiir, müzik ve dansla temsil edecek yetenekleri vardı. Bir kez daha (büyük gruplar halinde) insanların, onları nerede bulursak bulalım, hemen hemen aynı olduklarını görüyoruz. Demek ki bütün ihtişamına karşın Altamira Batı'yı dünyanın geri kalanından farklı yapmıyordu.

Resim 1.2. Yaratma dürtüsü: 2008'de Almanya'daki Hohle Fels'te mamut dişinden oyulmuş, 5 cm uzunluğunda, 35 bin yıllık, devasa memeli, başsız bir "Venüs" heykelciği bulundu.

Teknolojik, entelektüel ve biyolojik farklar ilk maymun adamların Afrika'yı terk etmesinden sonraki 1,5 milyon yılı aşkın süre boyunca birikip Eskidünya'yı Neandertal/*Homo sapiens* Batı ile *Homo erectus* Doğu olarak böldü. Yaklaşık 100 bin yıl önce Batı'ya görece ileri teknoloji hatta insanlık ipuçları damgasını vururken Doğu gitgide daha geri görünüyordu; fakat tam anlamıyla modern insan 60 bin yıl önce Afrika'dan dışarı çıktığında bütün bu farkları tamamen sildi. Son Buzul Çağı'nın doruğuna ulaştığı 20 bin yıl öncesine gelindiğinde, "doğu" ve "batı" sadece güneşin doğduğu ve battığı yönler haline gelmişti. İngiltere'den Sibirya'ya kadar dağılmış –ve (görece) yakın zamanda Amerika'ya geçecek– küçük insan toplulukları ayrı olmaktan çok birleşmiş durumdaydı. Her topluluk bitkiler olgunlaştıkça yiyecek topluyor, hayvanlar gelip gittikçe avlanıyordu. Her biri kendi bölgesini yakından tanıyor ve her bir kaya ve ağaç hakkında hikâyeler anlatıyor olmalıydı. Ve elbette, her şeye karşın hâlâ hayatta kalabildiklerine göre, her biri kendi tanrılarının onları sevdiğini biliyor olmalıydı.

İnsanlar böylesine soğuk, kuru bir dünyada gidebildikleri kadar ileriye gitmişlerdi; ayaklarının altındaki yeryüzü sarsılmamış olsaydı, yaşam böyle devam edecek gibi görünüyordu.

2

BATI ÖNCÜLÜK EDİYOR

Küresel Isınma

Yirmi bin yıl önce kamp ateşlerinin etrafında titreyen mağara adamları bilemezdi belki ama dünyaları tekrardan ısınmaya başlamıştı. Sonraki 10 bin yılı aşkın sürede iklim değişimi ile onların çok hızlı çalışan beyinleri birleşip coğrafyayı dönüşüme uğratarak, bugüne kadar devam eden kendine özgü bölgesel yaşam biçimlerini yarattı. Doğu ve Batı artık bir anlam kazanmaya başlamıştı.

Küresel ısınmanın sonuçları akıl almaz boyutlardaydı. MÖ 17.000 civarında 200-300 yıl içinde Kuzey Amerika, Avrupa ve Asya'yı örten buzullar eridikçe deniz seviyesi 12 m kadar yükseldi. Bugün Karadeniz dalgalarının vurduğu Türkiye ile Kırım arasındaki alan (Harita 2.1) Buzul Çağı'nda alçak bir havzaydı, ancak buzul akışı artık burayı dünyanın en büyük tatlı su gölüne dönüştürmüştü. Bu zaman zaman suların günde 15 cm yükseldiği, Nuh'un Gemisine yaraşır bir tufandı.[1] Güneşin her doğuşunda

1 1999'da çıkan *Noah's Flood* (Nuh Tufanı) adlı kitapta iki jeolog, William Ryan ve Walter Pitman, Karadeniz tufanının Eski Ahit'teki meseli esinlemiş olduğunu ileri

göl kıyısı 1,5 km daha ilerliyordu. Modern çağlarda buna benzer hiçbir değişim olmadı.

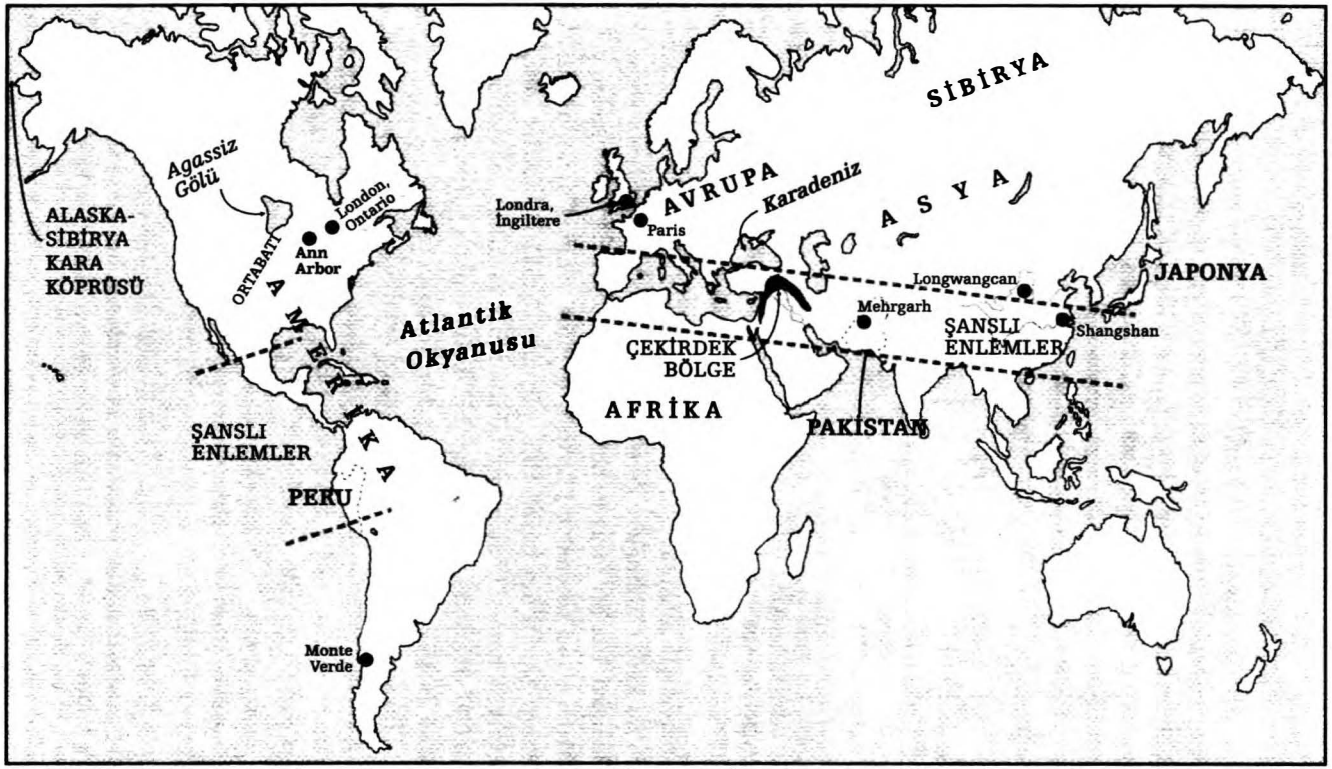
Dünya'nın değişen yörüngesi çılgınca bir ısınma ve soğuma, bolluk ve kıtlık başlatır. Grafik 2.1, 1. Bölüm'de değinilen Antarktika buz çekirdeklerindeki iki oksijen izotopunun arasında görülen oranların iklim değiştikçe nasıl ileri ve geri zikzaklar yaptığını gösteriyor. Ancak eriyen buzulların okyanuslara buzlu su katmayı bıraktığı yaklaşık MÖ 14.000'den sonradır ki, yeryüzü buzlanmaya doğru attığı her adıma karşılık ısınmaya doğru açıkça iki adım atmaya başladı. Yaklaşık MÖ 12.700'de bu adımlar dörtnala koşuya dönüştü ve tek bir yaşam süresi içinde yerkürenin sıcaklığını yaklaşık 15°C artırarak, yakın zaman içinde bildiğimiz sıcaklığın 1-2°C yakınına getirdi.

Ortaçağ Hıristiyanları evreni Tanrı'dan en alttaki yersolucanına doğru inen Büyük Varlık Zinciri şeklinde düşünmekten hoşlanıyorlardı. Şatosundaki varlıklı adam, kapısındaki yoksul adam, hepsinin de sonsuz bir düzen içinde kendi yerleri vardı. Ne ki sonsuz olmaktan başka her şey olan bir Büyük Enerji Zinciri'ni düşünsek daha yerinde olur. Yerçekimi enerjisi evreni yapılandırır. İlksel kozmik çorbayı hidrojen ve helyuma dönüştürmüş, ardından da bu basit elementleri yıldızlara çevirmiştir. Güneş'imiz yerçekimi enerjisini elektromanyetik enerjiye çeviren devasa bir nükleer reaktör gibi çalışır ve Dünya üzerindeki bitkiler onun çok küçük bir parçasını fotosentezle kimyasal enerjiye dönüştürür. Daha sonra hayvanlar bitkileri tüketerek kimyasal enerjiyi kinetik enerjiye çevirir. Güneş'in ve diğer gezegenlerin yerçekimi kuvvetleri arasındaki etkileşim gezegenimizin yörüngesini biçimlendirerek ne kadar elektromanyetik enerji alacağımızı, bitkilerin ne kadar kimyasal enerji üreteceğini ve hayvanların onlardan ne kadar kinetik enerji oluşturacağını ve bu da diğer her şeyi belirler.

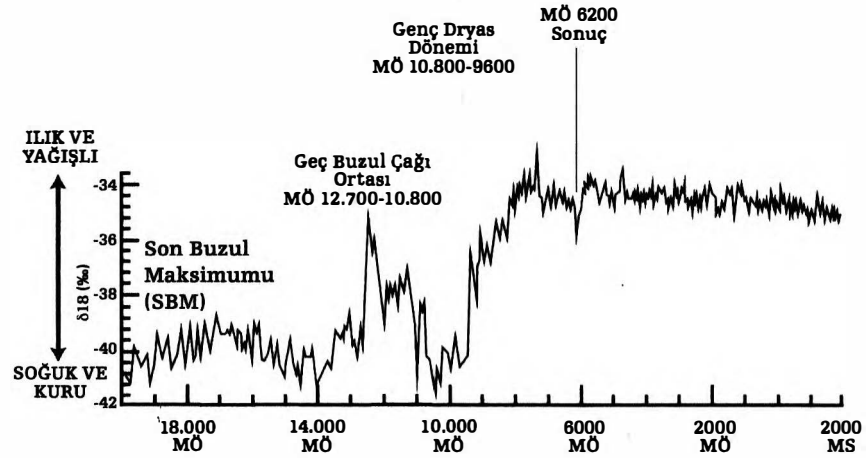
Dünya takriben MÖ 12.700'de Büyük Enerji Zinciri'ne sıçrama yaptı. Daha fazla günışığı daha çok bitki, daha çok hayvan ve

---

sürdüler. Onlar tufanı MÖ 5600'e tarihlediler, oysa daha yakın tarihli araştırmalar havzanın muhtemelen MÖ 16.000-14.000 arasında tufana yakalandığını ve ardından MÖ 7400 civarında Akdeniz yarıldıktan sonra tuzlandığını göstermektedir. Bu kadar erken bir afetin Nuh meselini esinlemiş olması pek olası değil. Bugünkü Basra Körfezi'nin sular altında kalması antik külliyattaki tufan anlatıları için daha akla yakın bir esin kaynağı olabilir.

Harita 2.1. Büyük resim: Küresel çapta görülen haliyle bu bölümün hikâyesi.

Grafik 2.1. Buza yazılmış bir öykü: Antarktika buz kütlesinde tutulmuş hava baloncuklarındaki oksijen izotoplarının arasında görülen oran son 20 bin yıl içinde ılık/yağışlı ve soğuk/kuru hava koşulları arasındaki gidiş gelişleri ortaya koyar.

dolayısıyla insanlar için ne kadar yemeleri, ne kadar çalışmaları ve ne kadar üremeleri gerektiği konusunda daha fazla seçenek demekti. Her bir birey ve her bir küçük topluluk muhtemelen yollarına çıkan seçenekleri birleştirdi, ama sonuçta insanlar Büyük Enerji Zinciri'nin hareketine, peşine düştükleri bitkiler ve hayvanlarla hemen hemen aynı tarzda tepki verdiler: Çoğaldılar. MÖ 18.000 civarında yaşayan her bir (belki toplam yarım milyon) insana karşılık MÖ 10.000'de bir düzine insan vardı.

İnsanların küresel ısınmadan ne şekilde etkilendikleri o sırada nerede yaşadıklarına bağlıydı. Güney yarımkürede büyük okyanuslar iklim değişiminin etkisini yumuşattı, kuzey yarımküre ise çarpıcı tezatlara tanık oldu. Karadeniz öncesi havzanın toplayıcıları açısından ısınma bir felaket oldu; kıyı ovalarında yaşayan insanlar içinse işler biraz daha iyiydi. Buzul Çağı dünyasının en zengin toplama olanaklarından bazılarından yararlanmışlardı, ama daha sıcak bir dünya daha yüksek deniz seviyeleri anlamına geliyordu. Dalgalar atalarının av alanlarını her yıl biraz daha suya boğdukça, onlar da biraz daha geriye çekildiler, ta ki sonunda

hepsi yok olana değin.[2] Gene de kuzey yarımkürede Büyük Enerji Zinciri'nde üst basamaklara tırmanmak çoğu insan için müthiş bir olaydı. İnsanlar bitkilerin ve diğer hayvanların peşinden kuzeye, eskiden onları doyuramayacak kadar soğuk bölgelere gidebiliyorlardı ve MÖ 13.000'e kadar (kesin tarih konusunda ortada farklı görüşler var) insanlar, daha önce maymun adamların ayak basmadığı Amerika'ya kadar yayılmıştı. MÖ 11.500'e gelindiğinde insanlar kıtanın güney ucuna ulaşmış, dağlarına tırmanmış ve yağmur ormanlarının derinliklerine süzülmüşlerdi bile. İnsanoğlu yeryüzünü miras almıştı.

Cennet Bahçesi

Küresel ısınmadan en çok yararlananlar, Eskidünya'da kabaca 20-35° derece kuzey ve Yenidünya'da 15o güneyden 20o kuzeye kadar uzanan "Şanslı Enlemler" kuşağında yaşadı (bkz. Harita 2.1). Buzul Çağı boyunca bu sıcaklık kuşağında kümelenmiş bitki ve hayvanlar MÖ 12.700'de büyük bir hızla çoğaldılar, özellikle yabanıl tahıllar –Güneybatı Asya'da arpa, buğday ve çavdarın, Doğu Asya'da pirinç ve darının ataları– Asya'nın her iki ucunda büyük tohumlara dönüşecek şekilde evrim geçirdiler ve toplayıcılar bunları suda haşlayıp pelte şeklinde veya öğütüp pişirerek ekmek halinde tüketmeye başladılar. Tek yapmaları gereken, bitkiler olgunlaşıncaya kadar beklemek, bunları silkelemek ve tohumlarını toplamaktı. Modern Güneybatı Asya yabanıl tahıllarıyla yapılan deneyler, bu bitkilerden sadece 1 hektar kadar bir alanda 1 ton yenebilir tohum elde edilebildiğini gösteriyor; hasada harcanan enerjinin her bir kalorisi 50 kalorilik yiyecek sağlıyordu. Toplayıcılığın altın çağı gelmişti.

---

2 Bazı insanlar Buzul Çağı'nın kıyı ovalarında gelişmiş, Atlantis'ten bile daha zengin, ancak MÖ 12.700'de yükselen denizin altında kaldıktan sonra unutulan harikulade uygarlıklar olduğuna inanıyor. Arkeologlar ise, gerçeği gizlemeye çalıştıklarından değil, sadece akla yakın olmaması nedeniyle genelde bu düşünceyi görmezden gelmektedir. Başka her şey bir yana, bu bizim iç kesimlerdeki dağlık yerlerden (yani hâlâ su seviyesinin üzerindeki alanlardan) hiç kimsenin kayıp kentlerle alışverişi olmadığına veya onların başarılarını taklit etmediğine inanmamızı gerektirir. 100 yılı aşkın süredir devam eden arkeolojik kazılara rağmen bugüne kadar kayıp uygarlıklara ait hiçbir harikulade eser çıkmadı. Trol gemileri düzenli olarak deniz yatağından Buzul Çağı taş aletlerini ve mamut kemiklerini çıkarmakta olsa da, ileri teknolojili el ürünleri günışığına çıkmaya ısrarla direnmektedir.

Buzul Çağı'nda gıda çok kıt olduğundan avcı-toplayıcılar arazide küçük gruplar halinde dolaşmışlardı, ama artık torunları onların yöntemlerini değiştirmeye başlıyordu. Birkaç hayvan türünün en büyük beyinli örnekleri gibi (söz konusu ister arı, yunus, papağan olsun, ister en yakın akrabalarımız olan kuyruksuz maymunlar) insanlar da içgüdüsel olarak bir araya toplanıyor gibi görünür. Bizler sosyal varlıklarız.

Belki büyük beyinli hayvanların bunu yapmalarının nedeni, grupların bireylerden daha çok gözü ve kulağı olduğunu ve düşmanların yerini tespit etmekte daha iyi olduğunu görebilecek kadar akıllı olmalarıydı. Belki de, bazı evrim bilimcilerin ileri sürdüğü gibi, grup halinde yaşamak büyük beyinlerden önce geliyordu; bu da diğer hayvanların ne düşündüğünü hesap eden –dost ve düşmanların izini sürerek kimin paylaşıp kimin paylaşmadığını teşhis eden– hayvanların, beyinleri bu göreve uygun olmayanlarla çiftleştiği, beyin bilimi uzmanı Steven Pinker'ın tabiriyle bir "bilişsel silahlanma yarışı" başlatmıştı.[3]

Hangisi olursa olsun, birbirimize benzer bir evrim geçirdik ve atalarımız daha büyük kalıcı gruplar kurmak yoluyla Dünya'nın Büyük Enerji Zinciri'ndeki hareketinden yararlanmayı seçtiler. MÖ 12.500'e gelindiğinde, artık Şanslı Enlemler dahilinde 40-50 kişinin birlikte yaşaması alışılmadık bir durum değildi ve bazı grupların üye sayısı 100'ü bile geçiyordu.

Buzul Çağı'nda insanlar kamp kurmaya meyilliydi; bulabildikleri bitkileri ve öldürebildikleri hayvanları yiyerek oradan oraya yer değiştirip duruyorlardı. Bizler hâlâ bir kuş kadar özgürce dolaşıp duran gezgin adam olmak üzerine şarkılar söylüyoruz, ama Büyük Enerji Zinciri yerleşmeyi ciddi bir olanak haline getirince ocak ve ev bize daha çok hitap etmeye başladı. Çin'de insanlar daha MÖ 16.000'de çömlek yapmaya başlamışlardı (kampınızın yerini birkaç haftada bir sürekli değiştireceksiniz hiç de akıllıca bir davranış değildi). Keza Peru dağlarındaki avcı-toplayıcılar da MÖ 11.000 civarında duvarlar inşa ediyor ve bunları sürekli temiz tutuyorlardı (çok hareketli bir halk için anlamsız, ama bir yerde her defasında aylarca oturan biri için son derece yerinde bir davranıştı).

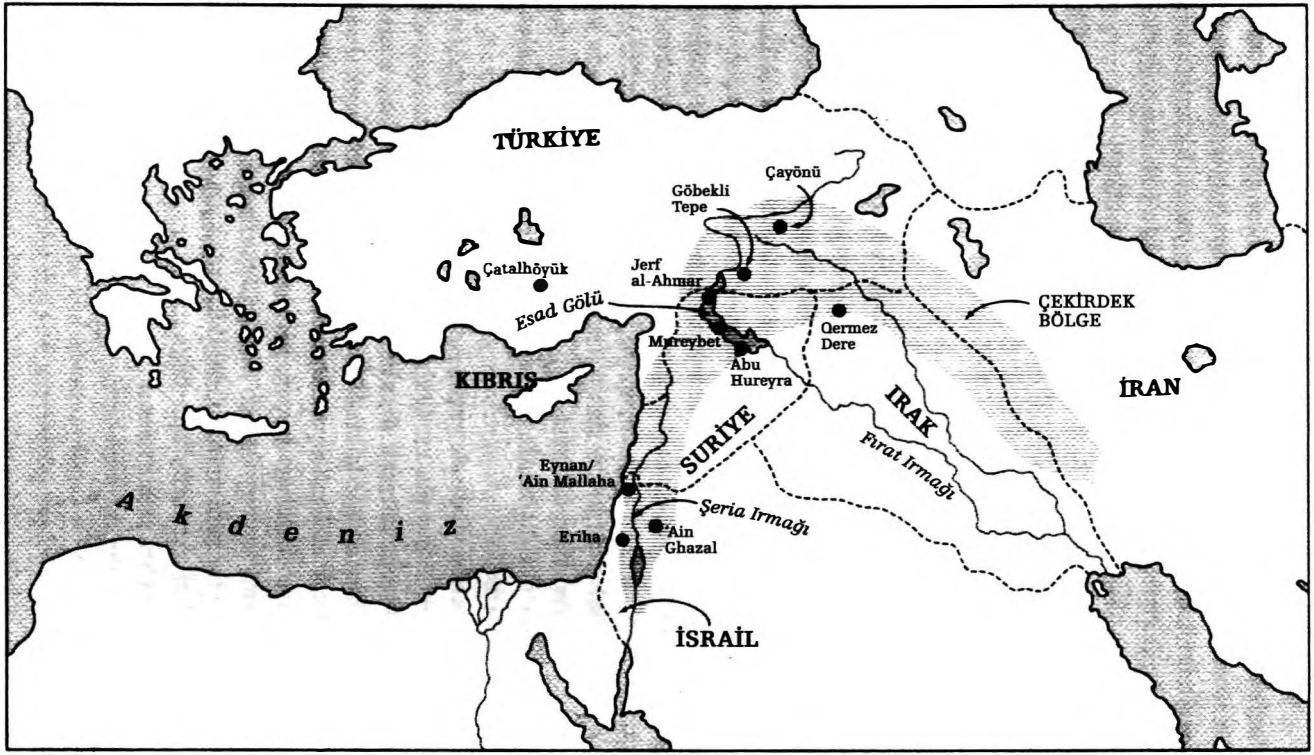
---

3 Pinker, 1997, s. 193 (Pinker şahsen bu kurama bağlı değildir).

Bir yerde kümelenme ve yerleşmenin en bariz kanıtları, arkeologların Çekirdek Bölge adını verdikleri, Güneybatı Asya'da Dicle, Fırat ve Ürdün vadileri etrafında kıvrılan bir kemerden gelir. Bu bölümün çoğunu, insanlığın avcı-toplayıcı yaşam biçimlerinden ilk büyük uzaklaşmasına –ve bununla birlikte Batı'nın doğumuna– sahne olan bu bölgeden bahsetmeye ayıracağım.

Günümüz İsrail'indeki 'Ain Mallaha yerleşimi (Harita 2.2; Eynan olarak da bilinir) olanların en iyi örneğini sunar. MÖ 12.500 civarında buraya, bugün adı bilinmeyen bir kavim duvarlar için taşlar kullanarak ve ağaç kütüklerini damı desteklemek üzere tıraşlayarak, yarı yarıya yeraltında, bazıları 10 m çapında yuvarlak evler inşa etti. Yanmış yiyecek parçaları, yılın çeşitli dönemlerinde olgunlaşan şaşırtıcı çeşitlilikte yemiş ve bitkiler topladıklarını, bunları alçıyla sıvanmış sugeçirmez kuyularda depoladıklarını ve taş havanlarda öğüttüklerini gösteriyor. Geride köyün etrafına saçılmış geyik, tilki, kuş ve (en çok da) ceylan kemikleri bırakmışlardı. Arkeologlar ceylan dişlerine bayılırlar; yaz ve kış aylarında iki farklı renk mine üretmek gibi harika bir özelliği olan ceylan dişlerine bakarak hayvanın yılın hangi döneminde öldürüldüğünü rahatlıkla söyleyebilirler. 'Ain Mallaha'da her iki renkte de dişler vardır; bu da muhtemelen insanların burada yıl boyunca yaşadıkları anlamına gelir. Dünyanın hiçbir yerinde Çekirdek Bölge'nin dışındaki bu yere benzer çağdaş bir sit alanı bulunmamıştır.

Büyük gruplar halinde yerleşmek insanların birbirleriyle ve çevrelerindeki dünyayla kurdukları ilişkileri değiştirmiş olmalı. Geçmişte insanlar sürekli hareket ederek yiyeceği takip etmek zorunda kalmışlardı. Hiç kuşkusuz, durdukları her mevki hakkında hikâyeler anlatmışlardı: Burası babamın öldüğü mağara, şurası oğlumun kulübeyi yaktığı yer, orada ruhların konuştuğu bir kaynak var, vesaire. Ancak 'Ain Mallaha belirli bir döngü içinde gelinen bir yerden ibaret değildi; orada yaşayan köylülerin yurt saydıkları yerdi. Burada doğuyor, büyüyor ve ölüyorlardı. Ölülerini belki yıllar boyunca bir daha hiç uğramayacakları bir yere bırakmak yerine, artık aralarında, hatta evlerinin içine gömerek atalarının bu özgül mahalde kök salmasını sağlıyorlardı. İnsanlar evlerine özen gösteriyor, bunları tekrar tekrar inşa ediyorlardı.

Harita 2.2. Batı'nın başlangıcı: Bu bölümde ele alınan Çekirdek Bölge'nin içinde ve civarında bulunan yerleşimler.

Aynı zamanda pislik konusunda endişelenmeye de başlamışlardı. Buzul Çağı gezgin toplayıcıları kamp yerlerini yiyecek artıklarıyla dolu olarak bırakan pasaklı insanlardı. Hem neden yapmasınlardı ki? Artıklara larvalar yerleşene ve leş yiyiciler kampa gelene kadar onlar yeni bir yiyecek kaynağının peşine düşmek üzere çoktan gitmiş oluyorlardı. Ancak 'Ain Mallaha'da durum tamamen farklıydı. Bu insanlar hiçbir yere gitmiyorlardı ve çöpleriyle birlikte yaşamak zorundaydılar. Kazı yapanlar 'Ain Mallaha'da binlerce sıçan ve fare kemiği buldular; bu hayvanlar Buzul Çağı'nda onları bugün tanıdığımız biçimde değildi. Daha önceki leşçiler insan atıklarını daha geniş bir beslenme stratejisine uydurmak zorunda kalmışlardı. İnsanların bir mağara zeminine kabuklu yemişler ve kemikler bırakması onlar için iyi bir ikramiye oluyordu; fakat bu yiyecek kaynağına bağlanmaya çalışan her ön-sıçan, insanlar tekrar gelip bu artıkları yenilemeden önce açlıktan ölürdü.

Kalıcı köyler kemirgenler açısından kuralları değiştirdi. Rayihalı, lezzetli çöp yığınları artık 7 gün 24 saat bulunur hale gelmişti ve insanların burnunun dibinde yaşayabilen sinsi küçük sıçanlar ve fareler bu yeni ortamda, daha çok dikkati çekecek iri, saldırgan türlerden daha rahat yaşayabiliyordu. Birkaç düzine kuşak içinde (belki 100 yıl bile yeterli olabilir; ne de olsa, fareler fare gibi çoğalır) kemirgenler insanlarla aynı yerde yaşayacak şekilde fiilen genetik değişime uğradılar. Sinsi (ev) fareleri, tıpkı *Homo sapiens*'in Neandertallerin yerini alması gibi, tamamen büyük (vahşi) atalarının yerini aldı.

Ev kemirgenleri sonu gelmez çöp armağanına, depolanmış gıdaya ve suya bağırsaklarını boşaltmak yoluyla hastalıkların yayılmasını hızlandıracak şekilde karşılık verdiler. İnsanlar sadece bu nedenle farelerden nefret eder oldular; günümüzde fareyi ürkütücü bulanlar bile var aramızda. Ne ki leşçilerin en ürkütücü olanı kurtlardı; onlar da çöpe karşı koyamıyorlardı. Çoğu insan çevresinde *Vahşetin Çağrısı* [*Call of the Wild*] modeli korkutucu hayvanların bulunmasını sakıncalı bulur; bu yüzden, kemirgenlerde olduğu gibi, en uygunu daha küçük, daha az tehditkâr olanları barındırmaktır.

Arkeologlar uzun zaman insanların uysal kurt yavrularını evcilleştirip çiftleştirerek, insanları en az insanlar kadar çok seven

daha da uysal enikler üretmek suretiyle köpekleri etkin şekilde evcilleştirdiklerini varsaydılar; ancak son araştırmalar doğal ayıklanmanın bizim bilinçli katkımız olmaksızın bir kez daha işlediğini düşündürüyor. Her iki durumda da kurt, çöp ve insan etkileşimi bizim köpek dediğimiz hayvanları yaratmıştı; bunlar artıklar için onlarla rekabet eden hastalık taşıyıcı kemirgenleri öldürebiliyordu, hatta gerçek kurtlarla bile savaşarak insanoğlunun en iyi dostu olmaya hak kazanmışlardı. Keza kadının da: MÖ 11.000 civarında 'Ain Mallaha'da gömülen yaşlı bir kadının eli bir köpek yavrusunun üstünde duruyordu; hem kadın hem köpek uyuyormuş gibi kıvrılmış yatıyordu.[4]

Günlük Ekmek

Bu kitabın giriş bölümünde bilimkurgu yazarı Robert Heinlein'ın tek cümlelik nükteli ("ilerleme işleri yapmanın daha kolay yolunu arayan tembel adamlar tarafından gerçekleştirilir") sözünü, tarihin de işleri yapmanın daha kolay, kârlı ve güvenli yollarını arayan tembel, açgözlü, korkmuş (nadiren ne yaptıklarının farkında) insanlar tarafından yapıldığına ilişkin genel bir sosyoloji kuramına dönüştürmüştüm. Bu ilke Buzul Çağı'nın sonunda Çekirdek Bölge'de dünyanın başka herhangi bir yerinde olduğundan daha yüksek bir toplumsal gelişmeyle kendine özgü bir Batılı yaşam biçimi yaratarak intikamını aldı.

Bunun suçunu (veya onurunu) kadınlara yükleyebiliriz sanırım. Modern avcı-toplayıcı toplumlarda avın çoğunu erkekler, bitki toplama işinin de büyük bölümünü kadınlar yapar. Erkek mezarlarının daha çok mızrak ve ok başları içerirken, kadınlarınkinde daha çok öğütme aletlerinin bulunması eğiliminden yola çıkarsak, işler tarihöncesinde de buna benziyordu; bu da şimdiye kadar bu kitaba hâkim olan sorunun ("Ne zaman ve nerede diğerlerinden farklı bir Batılı yaşam biçiminden söz etmeye başlayabiliriz?"in) yanıtının, yaklaşık 15 bin yıl önce Çekirdek Bölge'de yaşayan kadınların maharetinden geldiğini gösteriyor.

Yabanıl tahıllar yıllık bitkilerdir. Yani bir mevsimde büyür, tohum verir ve ölürler, sonra tohumlarından ertesi yıl yeni bitkiler

4 Yavru köpeğin tam da sahibesiyle aynı zamanda ölmesinin nasıl bir tesadüf olduğunu sormazsak oldukça dokunaklı bir tablodur bu.

büyür. Bir bitki olgunlaştığı zaman, her bir tohumu bitkiye bağlayan küçük saplar zayıflar ve tohumlar birer birer toprağa düşmeye başlar; burada koruyucu kabukları yarılır ve çimlenirler. 15 bin yıl önceki gezgin toplayıcılar açısından bu tür tohumları hasat etmenin en basit yolu, bir sepet alıp neredeyse olgunlaşmış tohumların içine düşmesini sağlayacak şekilde bitkiyi sallamaktan ibaretti. Tek sorun, her ekim alanında vahşi bitkiler üzerindeki her bir tohumun farklı farklı zamanlarda olgunlaşmasıydı. Eğer toplayıcılar ekim alanına mevsimin sonunda giderlerse tohumların çoğunu yere düşmüş ve çimlenmiş veya kuşlar tarafından yenmiş buluyorlardı. Çok erken gelirlerse bu sefer tohum sapları hâlâ sağlam oluyor, dolayısıyla çoğu tohum sapına sıkıca yapıştığı için silkelenince düşmüyordu. Her iki durumda da ürünün çoğunu kaybediyorlardı. Kuşkusuz ekim alanını tekrar tekrar ziyaret edebilirlerdi, ama o zaman başka ekim alanlarına gidecek zaman bulamayabilirlerdi.

Sebebi tembellik mi (bir ekim alanından diğerine gitmeye üşenmek mi), açgözlülük mü (sadece daha çok yiyecek istemek mi) yoksa korku mu (açlıktan veya bitkiye başka birinin daha önce ulaşmasından korkmak mı) olduğu bilinmez ama biri, çok büyük olasılıkla bir kadın, parlak bir fikir geliştirdi: Neden en iyi tohumlardan bazılarını alıp bunları özellikle verimli bir yere ekmiyoruz ki? Sonra da şunu düşündü herhalde: Eğer bunlara bakar, toprağı havalandırıp otları ayıklar, hatta belki bitkileri sularsak, her yıl aynı yere eker, hatta böylece çok daha iyi mahsul alırız. Hayat güzel olur.

En erken dolaysız kanıt bir kez daha Çekirdek Bölge'den geliyor ve dolaylı olarak bunu Baas Partisi'ne borçluyuz. Baasçılar en çok Saddam Hüseyin'in Irak'ta ölüm saçan siyasi hareketiyle tanınsa da, iktidara ilk olarak 1963'te kapı komşuları Suriye'de gelmişlerdi. Rakiplerini bertaraf ettikten sonra Suriye'yi modernleştirmeye koyuldular. Fırat'a barajlar kurarak, günümüzde Suriye'nin elektriğinin büyük bölümünü üreten 80 km uzunluğundaki Esad Gölü'nü oluşturdular. Barajın Çekirdek Bölge'yi sular altında bırakacağını öngören Suriye Antik Eserler Dairesi, sit alanlarının tahrip olmadan önce incelenmesi için uluslararası bir kampanya başlattı. 1971'de bir İngiliz ekibi Abu Hureyra höyüğünü keşfetti. Yüzeydeki buluntular burada MÖ 7000 civarında

bir köy olduğunu düşündürüyordu; arkeologlar bunu olanca ayrıntılarıyla belgelediler. Fakat bir kazı yeri bu köyün MÖ 12.700'e ait daha da eski bir yerleşimin harabeleri üzerine inşa edilmiş olduğunu ortaya koydu.

Bu büyük ikramiyeydi. Kazı ekipleri, sel suyu yükselirken zamana ve Suriye ordusunun 1973 Yom Kippur/"Kefaret Günü" çatışmasında savaşmak üzere işçileri askere alması esnasında savaşa karşı yarışıyorlardı. Sit alanının suya gömüldüğü zamana gelindiğinde ekip en eski köyün 46 metrekaresinden biraz fazlasını kazabilmişti: Çok küçüktü ama arkeolojinin en önemli alanlarından biriydi. Yarı yarıya toprağa gömülü dairesel kulübeler, öğütme taşları, ocaklar ve binlerce karbonlaşmış tohum buldular. Çoğu yabanıl otlardan geliyordu, ama bir avuç dolgun, ağır çavdar tohumu da göze çarpıyordu.

Bu tohumlar Abu Hureyra'daki insanların toprağı ekmek için çapa kullandığını düşündürür. Tohumları toprağın yüzeyine saçmak yerine altına ekiyorlardı; bu uygulama, toprağı zorlayarak açık havaya kolayca çıkan büyük tohumları, bunu yapmakta güçlük çeken küçük tohumlara karşı daha avantajlı kılıyordu. Eğer tarihöncesi çiftçiler yetiştirdikleri her şeyi yiyiyorduysalar, bu bir şey fark ettirmemiştir; ama yok, bazı tohumları gelecek yıl yeniden ekmek için saklıyorduysalar, büyük tohumlar biraz fazla temsil edilmiş demektir. Aradaki fark başlangıçta ayırt edilecek kadar büyük değildi muhtemelen; ama çiftçiler bunu yeterince sık tekrarladılarsa, tohumların ortalama boyu ağır ağır arttıkça "normal" olanın anlamı zamanla değişmiştir. Antik bitki kalıntılarını inceleyen arkeobotanikçiler bu büyük tohumları, yabanıl tahıllardan ve bugün yediğimiz tümüyle evcilleştirilmiş tahıllardan ayırmak için "işlenmiş" olarak adlandırırlar.[5]

'Ain Mallahalıların MÖ 11.000 civarında yaşlı kadını yavru köpeğiyle birlikte toprağa verdikleri ana gelindiğinde, Abu Hureyralılar çavdar ekimini o kadar sık yapmışlardı ki, bitki artık daha iri tohum vermeye başlamıştı. Bu o dönemde küçük bir şey gibi görünmüş olmalı, ancak bunun (arkeologların tatsız söz oyunlarından biriyle aktarırsak) Batı'nın büyüyeceği tohum olduğu ortaya çıkacaktı.

5 Fuller, 2007.

Kayıp Cennet

Gezegenin öteki yarısında buzullar çavdara ve yavru köpeklere aldırmaksızın eriyip duruyordu. 100 bin yıl önce Kuzey Amerika'ya kadar ilerleyerek Ortabatı'nın geniş ovalarını yaratmışlardı; şimdi de geri çekilerek, gittikçe artan bu ormanlık ovaları sivrisinek istilasına uğramış, çamurlu, bozuk birer araziye dönüştürüyorlardı. Çevrebilimciler buna suya doymuş ormanlık arazi diyorlar; zemin o kadar ıslaktır ki, ağaçlar dik duramaz olur. Kayalık sırtlar ve henüz erimemiş buzlar buzulların akıntısını geniş göllerde tuttular. Jeologlar bunların en büyüğüne (Harita 2.1), 1830'larda küresel buzul çağları yaşanmış olması gerektiğini ilk fark eden İsviçreli bilim adamının adını vererek Agassiz Gölü dediler. MÖ 10.800 yılına gelindiğinde Agassiz Gölü batı ovalarının yaklaşık 650 bin kilometrekaresini, yani bugünkü Superior Gölü'nün yüzölçümünün dört katını kaplıyordu. Derken kaçınılmaz olan meydana geldi: Yükselen sıcaklıklar ve su seviyeleri buz mahmuzunun altını oyarak gölü geri aldı.

Çöküntü, birçok modern felaket hikâyesi ile çarpıcı bir karşıtlık oluşturacak şekilde uzayıp giden bir afet oldu. Sözgelimi, etkileyici derecede akla yakın *The Day After Tomorrow* (*Yarından Sonra*) adlı filmde Dennis Quaid küresel ısınmanın buz örtüsünün ertesi gün çökmesine yol açacağını fark eden (görünüşe göre tek) bilim adamı Jack Hall rolündedir. Beyaz Saray'a davet edildiğinde başkana Kuzey Avrupa kıyılarına tropikal suları taşıyan ve İngiltere'nin Londra kentini Ontario'daki London gibi kışlar yaşamaktan uzak tutan Golf Stream'i keserek, hava sıcaklıklarını -100oC'lere düşürecek bir süper fırtınanın başlamak üzere olduğunu söyler. Süper fırtınanın yeni bir Buzul Çağı başlatacağında ısrar eden Hall, bunun Kuzey Amerika'nın büyük bölümünü iskân edilemez şartlara sürükleyeceğini anlatır. Başkan beklendiği üzere şüpheyle yaklaşır. Hiçbir şey yapılmaz. Birkaç saat sonra patlak veren fırtına Hall'un oğlunu New York'ta mahsur bırakır. Bunu kahramanlıklar izler.

Filmin sonunu anlatarak seyir zevkinizi mahvetmeyeceğim, ancak şunu söyleyeyim: Agassiz Gölü MÖ 10.800 civarında gerçekten Golf Stream'i kestiği zaman işler oldukça farklı bir yönde

ilerledi. Bir süper fırtına olmadı, ama gölün Atlantik Okyanusu'na dökülerek kuruduğu 1200 yıl boyunca dünya Buzul Çağı koşullarına geri döndü. (Jeologlar MÖ 10.800-9600 arası dönemini, bu çağın turbalıklarında yaygın görülen Arktik Dryas adlı küçük bir çiçeğin suya doymuş taçyapraklarından ilhamla Genç Dryas olarak adlandırırlar.) Çekirdek Bölge'deki çöp yığınlarını mümkün kılarak ve bize fare ile köpekleri vererek kalıcı köyleri beslemiş olan yabanıl tahıllar artık çok daha az gür büyüyor ve daha seyrek, daha küçük tohumlar veriyordu.[6]

İnsanlık Cennet Bahçesi'nden kovulmuştu. Çoğu insan yıl boyunca kullandıkları köyleri terk ederek daha küçük gruplara ayrıldı ve bir sonraki öğünlerinin arayışı içinde, tıpkı Buzul Çağı'nın en soğuk noktasındaki atalarının yaptığı gibi dağ eteklerinde dolaşmaya koyuldu. Çekirdek Bölge'deki hayvan kemikleri, MÖ 10.500'e gelindiğinde insanların aşırı avlanması sonucu ceylanların küçüldüğünü ve insan dişlerindeki minenin çocukluk çağı kronik beslenme yetersizliğine işaret eden bombeler içerdiğini gösterir.

Bu çapta başka hiçbir afet yaşanmamıştır. Buna bir koşutluk bulmak için gerçekten de dönüp bilimkurguya bakmamız gerekir. Meslek yaşamına henüz adım atmış olan Isaac Asimov 1941'de *Astounding Science Fiction* adlı dergide "Nightfall" ("Gece Karanlığı") adlı bir öyküsünü yayımladı. Öykü, altı güneşli bir gezegen olan Lagaş'ta geçer. Lagaşlılar nereye gitse en azından bir güneş parlamaktadır ve her zaman gündüzdür; tek istisnası, her 2049 yılda bir yaşanan güneş tutulmasıdır; o anda altı güneş yörünge hareketi sırasında ayla aynı hizaya gelir. Gökyüzü kararır, yıldızlar ortaya çıkar. Dehşete kapılan halk aklını kaçırır. Tutulma sona erdiği zaman Lagaşlılar uygarlıklarını yıkmış ve kendilerini yabanıllığın pençesine bırakmışlardır. Bunu izleyen 2049 yıl boyunca yavaş yavaş kültürlerini yeniden inşa ederler, ta ki gecenin tekrar çöküp bütün bu sürecin yeniden yaşanacağı zamana kadar.

---

6 Bazı arkeologlar farklı bir öykü anlatıyor. Kuzey Amerika'da MÖ 11.000 civarına ait birkaç yerleşimde bulunan cam, karbon ve iridyum taneciklerinin –ancak bir kuyruklu yıldızın yeryüzüne çarpması sonucu oluşabilecek– yoğun ısıyla üretilmiş olabileceğini ileri sürüyorlar. Bu arkeologlar buzulların tedricen erimediğini, Kuzey Kutbu'ndaki ani bir patlamanın Golf Stream'i kestiğini düşünüyorlar. Ne ki bu bile *The Day After Tomorrow*'un süper fırtınasını yaratamazdı.

Genç Dryas dönemi, yeniden yaşanan "Gece Karanlığı" gibidir: Dünya'nın yörüngesi her birkaç bin yılda bir Agassiz Gölü'nün kurumasına yol açarak, tarih tahtasını silen türden afetlere yol açan donma ve erime arasında çılgınca gidiş gelişler yaratır. Gene de (Amerika Bilimkurgu Yazarları'nın gelmiş geçmiş en iyi bilimkurgu öyküsü olarak onurlandırdığı ve benim de oyumu alan) "Nightfall" müthiş bir hikâye olmakla birlikte, tarihsel düşünce biçimi açısından o kadar da iyi bir model sayılmaz. Gerçek dünyada Genç Dryas dönemi bile "Nightfall"da olduğu gibi geçmişi tümüyle silemedi. Aslına bakılırsa Antik Yunan düşünürü Herakleitos'un –Asimov'un oturup öyküyü yazmaya başlamasından 2500 yıl önce– söylediği "aynı nehirde iki kere yıkanılmaz" sözünü kabul etmemiz daha doğru olur.[7] Bu ünlü bir paradokstur: Bir nehre ikinci kez ayağınızı soktuğunuzda, ilk seferinde dalgalandırdığınız sular denize doğru akmıştır ve nehir artık eski nehir değildir.

Tastamam aynı mantıkla, aynı Buzul Çağı iki kez yaşanmaz. Agassiz Gölü MÖ 19.800 civarında yok olduğunda, Çekirdek Bölge'deki toplumlar önceki Buzul Çağı'nda yaşayan gruplarla aynı durumda değildi. İnsanoğlu, Asimov'un Lagaşlılarının tersine, doğa dünyalarını tepetaklak ettiğinde delirmedi. Bunun yerine, son derece insani bir beceri olan yaratıcılığı kullanarak, zaten yapmış olduklarının üzerine yeni şeyler ekledi. Genç Dryas dönemi, saati geriye almadı. Bunu yapacak hiçbir şey yoktur.

Bazı arkeologlar Genç Dryas çağının kesinlikle bir Gece Karanlığı anı olmadığını, aslında yenilikçiliği hızlandıran bir dönem olduğunu ileri sürüyorlar. Her bilimsel teknik gibi, Abu Hureyra'da en erken ekilmiş çavdar tohumlarını tarihlemekte kullanılan teknikler de hata payı taşıyor. Sit alanında çalışan kazı ekipleri, daha önce değinilen büyük çavdar tohumları için verilen tarihin orta noktasının MÖ 11.000 civarına yani Genç Dryas çağının öncesine denk düştüğüne, ne var ki bu ürünlerin 5000 yıl sonra yani Genç Dryas çağının başlamasından *sonra* da hasat edilmiş olabileceğine işaret ediyorlar. Belki de Abu Hureyra kadınlarını çavdar yetiştirmeye iten tembellik veya açgözlülük değildi; bu dürtü korku da olabilir. Hava sıcaklıkları düşüp ya-

7 Herakleitos'un (y. MÖ 500'de gelişen) özgün eserlerinin hiçbiri bugüne ulaşmamıştır. Platon MÖ 4. yüzyıl başında bu pasajı *Kratylos* 402A'da alıntıladı.

bani yiyecekler azaldığında, Abu Hureyralılar dikkatli bakımın daha çok ve daha büyük tohumlar ürettiğini keşfederek deneyim kazanmış olabilir. Bir yandan soğuk, kuru hava tahıl ekimini zorlaştırırken, öte yandan da daha sert hava koşulları bunu yapmaya teşvik ediyordu. Bazı arkeologlar Genç Dryas dönemi yiyecek toplayıcılarının, beklentilerini boşa çıkaran doğaya karşı kendilerini güvenceye almak maksadıyla tohum torbalarını etrafta dolaştırıp, uygun görünen yerlere tohum ektiklerini düşünüyorlar.

Yapılacak yeni kazılar bunun doğru olup olmadığını gösterecek, ama Çekirdek Bölge'deki herkesin tekrardan etrafta dolaşıp yiyecek arayışına girerek iklim felaketine karşılık vermediğini zaten biliyoruz. Abu Hureyra'dan sadece biraz yukarıdaki Mureybet'te Fransız kazı ekibi MÖ 10.000 civarında kurulmuş yeni bir köy buldu. Onlar da Esad Gölü'nün bu yerleşimi yutmasından önce en erken seviyelerin ancak 2,3 metrekarelik bölümünü ortaya çıkardılar, ama bu kadarı bile köylülerin bütün bir yıl orada kalmaya yetecek kadar yabanıl bitkiyi ve ceylanı bir araya getirebildiklerini göstermeye kâfiydi. Ayrıca MÖ 10.000-9500'e tarihlenen bir evde arkeologlar beklenmedik bir keşif yaptılar: Bir kil tezgâhta gömülü olarak vahşi bir yaban öküzünün –modern öküzün 1,80 m uzunluğundaki acımasız öncülünün– boynuzlarını, yanı sıra iki öküzün de kürek kemiklerini buldular.

Hiçbir Genç Dryas öncesi sit alanında bu kadar tuhaf bir buluntuya rastlanmamıştır, ama MÖ 10.000'den sonra köyler her türden şaşırtıcı şeylerle dolup taşıyordu. Örneğin, 1986'da üzerinden buldozerler geçen Kuzey Irak'taki Qermez Dere'yi ele alın. Sadece iki küçük hendek kazılabildi; biri 'Ain Mallaha veya Abu Hureyra'dan gayet iyi bilinen türde yabani yiyeceklerin hazırlandığı bir alana denk geldi. Ancak diğer hendekte ev faaliyetlerine ilişkin hiçbir kanıt bulunamadı. Bunun yerine, her biri 4-4,5 m çapında ve antik yer seviyesinin 1,5 m altına kazılmış 3 dairesel oda içeriyordu. İlk odanın duvarları sıvalıydı ve yere odanın içinde dolaşmayı güçleştirecek kadar birbirine yakın 4 sütun yerleştirilmişti. Sütunlardan biri hiç bozulmamış olarak bulundu: Taştan bir çekirdek üzerine kil ve alçıyla şekillendirilerek ucu sivriltilmişti ve en tepe noktasındaki tuhaf tümsekler sütunun omuzlarıyla birlikte stilize bir insan torsosu gibi görünmesine yol açıyordu. Oda (görünüşe bakılırsa kasıtlı olarak) birkaç bin

ton toprakla doldurulmuştu; toprak birkaç grup büyük hayvan kemikleri ve taş boncuklar gibi alışılmadık objeler içeriyordu. Sonraki kazılarda ilkinin tıpatıp eşi, neredeyse aynı noktada yeni bir oda daha ortaya çıkarıldı; bu oda da sıvanmış ve sonra tonlarca toprakla doldurulmuştu. Derken aynı yerde sıvanmış ve doldurulmuş üçüncü bir oda daha meydana çıkarıldı. Bu son odaya birkaç sepet toprak atıldıktan sonra zeminin hemen üstüne çene kemikleri eksik olan 6 adet insan kafatası yerleştirilmişti. Kafatasları, buraya gömülmeden önce uzun süre dolaşıp durmuş olduklarını düşündürecek kadar kötü durumdaydı.

Bu insanlar ne yapıyordu, tanrı aşkına? Arkeologlar arasında bir espri vardır: Kazıp çıkardığımız şeyin ne olduğunu çözemezsek dinsel deyip geçeriz (Sicilya'da dinsel olduğunu düşündüğüm bir sit alanının kazısını henüz yeni tamamlamış biri olarak, bu şakayı artık hiç de komik bulmadığımı itiraf etmem gerekiyor). Burada sorun kuşkusuz geçmiş inançları kazıp çıkaramayacak olmamız; tabii bu, arkeologların tarihöncesi din hakkında konuştukları zaman her şeyi kafadan attıkları anlamına da gelmiyor.

Dinin kudretli, doğaüstü, genelde gözle görülmeyen, insanları koruyup gözeten ve onlardan da kendilerini koruyup gözetmelerini bekleyen varlıklara inanç (o kadar çok toplumda geçerli görünür ki, bazı evrim psikologları dinin insan beyniyle fiziksel bağlantısı olduğunu düşünür) şeklinde sağduyulu bir tanımını kabul edersek, insanların kutsal bir dünyayla iletişim kurmak için yaptıkları ibadetlerin kalıntılarını, ille de anlayamasak bile, tanıyabiliyoruz.

İbadetler herkesin bildiği gibi kültüre özgüdür. Ne zaman ve nerede olduğunuza bağlı olarak, kudretli varlıkların size kulak vermesi için, diyelim ki şu özgül kayanın sağ tarafında beyaz bir keçinin kanını akıtmanız; veya ayakkabılarınızı çıkarıp diz çökerek, yüzünüz şu yöne dönük dua etmeniz; veya işlediğiniz günahları seks yapmayan, siyah giymiş bir adama anlatmanız vesaire gerekir. Liste böylece uzayıp gider. Bununla birlikte, bu olağanüstü çeşitliliklerine karşın ibadetlerin bazı ortak yönleri vardır. Birçoğu, tümü de gündelik olanın dışına adım atma anlayışını güçlendiren özel yerleri (dağların zirvesi, mağaralar, alışılmışın dışında binalar), nesneleri (tasvirler, heykeller, değerli veya yabancı mallar), hareketleri (geçit alayları, haclar) ve (son derece

resmi, tümüyle karmakarışık) giysileri gerektirir. Çoğunlukla alışılmadık yiyecekler yemeyi gerektiren şenlik yemekleri yaygındır; tıpkı zihin durumunu değiştirmeyi amaçlayan oruç tutma gibi. Uykusuz kalma, acı, yinelenen dua ve dans veya (en gözdesi) uyuşturucuların tümü aynı görevi yapar ve gerçekten kutsal kişileri transa, nöbete ve düşlere götürmeyi amaçlar.

Bu yerlerin hepsinde şunlar vardır: gizemli yeraltı odaları, insan biçimli sütunlar, çenesiz kafatasları; din arkeolojisinde her şey spekülatif olsa da, ben bunları Genç Dryas çağının getirdiği zorluklara verilen dinsel yanıtlar olarak görmenin zorlama olmayacağı kanısındayım. Dünya donuyor, bitkiler kuruyor ve ceylanlar uzaklara gidiyordu; tanrılardan, ruhlardan ve atalardan yardım istemekten daha doğal ne olabilirdi? Özel kişiler seçip, iletişimi kolaylaştıracak özel yerler yaratmaktan daha anlamlı ne yapılabilirdi? Qermez Dere'deki tapınak, yardım dileklerinin sesini yükselten bir amplifikatöre benzer.

Dolayısıyla dünyanın MÖ 9600 civarında Genç Dryas çağının sonuyla birlikte ısınmaya başladığı zamanki Çekirdek Bölge ile 3000 yıl önce ana Buzul Çağı'nın sonunda ısınmaya başladığı zamanki Çekirdek Bölge aynı yer değildi. Küresel ısınma aynı toplumu iki kere etkilememişti. 'Ain Mallaha gibi daha önceki ısınma döneminden kalan sit alanları, insanların doğanın cömertliğinden mutlulukla yararlandığı izlenimini verir; oysa MÖ 9600'den sonra Çekirdek Bölge dolaylarında ortaya çıkan köylerde insanlar dine ciddi kaynaklar akıtmıştı. 9600 sonrası sit alanlarının birçoğu, insan ve yaban öküzü kafataslarının özenle işlenmesine ve topluluk tapınağına benzeyen birkaç büyük yeraltı odasına ilişkin kanıtlar sunar. Şu anda Esad Gölü'nün suları altında daha pek çok sit alanıyla yan yana uyuklayan Suriye'deki Jerf al-Ahmar'da Fransız arkeologlar büyük bir yeraltı odasının çevresinde 10 adet çok odalı ev buldu. Bir sekinin üzerinde bir insan kafatası duruyordu ve odanın ortasında başsız bir iskelet vardı. Manzara burada insan kurban edildiğini düşündürecek kadar rahatsız ediciydi.

Aralarında en muhteşem olanı, Türkiye'nin güneydoğusunda, çevreye hâkim, manzaralı bir dağ zirvesine tünemiş Göbeklitepe yerleşimidir. 1995'ten beri Alman ve Türk kazı ekipleri derinlikleri 3 metreye, genişlikleri 9 metreye ulaşan, MÖ 9000'e, hatta daha

da erkene tarihlenen, yeraltına gömülmüş 10 oda ortaya çıkardılar. Qermez Dere'deki daha erken döneme ait küçük odalar gibi bunların da her birinin içi kasıtlı olarak doldurulmuştu. Her oda, bazıları 2 m uzunluğunda olan, hayvan oymalarıyla bezenmiş T biçiminde taş sütunlar içeriyordu. Jeomanyetik ölçümler, kazılarda ortaya çıkarılmamış 15 odanın daha varlığını gösterdi; bu sit alanında birçoğu 8 tondan ağır toplamda 200 taş sütun olabilir. Bir taşocağında tamamlanmamış olarak bulunan 6 metrelik bir sütun 50 ton çekiyordu.

İnsanlar tüm bunları çakmaktaşı aletlerden daha gelişkin bir aletleri olmadan yaptılar. Bu özgül tepenin neden bu kadar kutsal olduğunu asla öğrenemeyecek olmamıza karşın, bu yerin dini bir mabet, belki de yüzlerce insanın bir araya gelip her seferinde haftalarca kaldıkları, taştan sütunlar oyup bunları odalara sürükleyerek zemine dik şekilde yerleştirdikleri bir şenlik yeri gibi göründüğü söylenebilir. Bununla birlikte kesin olan bir şey vardır: Bir arada çalışan bu kadar büyük bir grup tarihte daha önce hiç olmamıştı.

İnsanlar iklim değişiminin pasif kurbanları olmadılar. Yaşadıkları talihsizliklere karşı mücadelelerine tanrıları ve atalarını da çekmek için birlikte çalışarak yaratıcılıklarını kullandılar. Ve çoğumuz bu tanrıların ve ataların gerçekten var olduğundan kuşku duysak da, ibadetler en azından bir tür toplumsal zamk olarak işe yaramış da olabilir pekâlâ. Gösterişli tapınaklarda büyük ayinler yaparak tanrıların yardımını kazanacaklarına içtenlikle inanan insanların daha dirayetli olup, bu meşakkatli zamanlar hangi zorlukları getirirse getirsin birbirlerine kenetlenecekleri de su götürmez bir gerçek.

MÖ 10.000'e gelindiğinde Çekirdek Bölge sivrilerek dünyanın geri kalanından ayrılmış durumdaydı. Birçok yerde çoğu insan hâlâ mağaralar ile kamp yerleri arasında mekik dokuyordu. Çin'de 2004'ten beri kazı çalışmaları devam eden Longwangcan'daki sit alanı bunlardan biridir: Kamp ateşlerinde pişirilmiş küçük toprak halkalar insan faaliyetine ilişkin bugüne kalan tek izdir. Bu sit alanından çıkarılan dövülmüş bir killi şist parçası tahıl ekiminin başlamış olduğunu gösteren taştan yapılmış basit bir belleme gereci olabilir. Ancak, Mureybet veya Qermez Dere'nin anıtlarını bir yana koyarsak, Abu Hureyra'nın dolgun çavdar to-

humlarına benzer hiçbir şey yoktur. Amerika kıtasında bilinen en hatırı sayılır yapı, Şili'deki Monte Verde'de titizlikle kazı yapan ekiplerin saptadığı, bükülmüş fidanlardan oluşan postlarla kaplı küçük bir kulübedir; arkeologlar Hindistan'ın tümünde bu kadarını bile bulamamıştır. İnsan faaliyetine dair tek iz dağınık taş alet kümeleridir.

Kendine özgü bir Batı dünyası biçimlenmekteydi.

Dönüşüme Uğrayan Cennet

MÖ 9600'e gelindiğinde artık Dünya tekrar ısınıyordu ve Çekirdek Bölge insanları otlardan en iyi şekilde nasıl yararlanacaklarını bu sefer biliyorlardı. Çabucak (elbette eski çağların ölçülerine göre çabucak) tarıma yeniden başladılar. MÖ 9300'e gelindiğinde, Ürdün Vadisi'ndeki yerleşim alanlarında bulunan buğday ve arpa tohumları yabanıl türlerinden fark edilir derecede büyüktü ve insanlar ürünlerini geliştirmek için incir ağaçlarını da değiştiriyorlardı. Dünyanın bilinen en eski tahıl ambarları MÖ 9000 civarında Ürdün'de yapılmış, eni ve boyu 3'er metre olan kil ambarlardı. O döneme gelindiğinde tarım Çekirdek Bölge'de bugünkü İsrail'den Güneydoğu Türkiye'ye kadar uzanan en az yedi cepte yoluna girmiş ve MÖ 8500'de büyük tohumlu tahıllar bölgenin her yerinde yaygın hale gelmişti.

Değişimler günümüz ölçülerine göre oldukça yavaştı, ama bunu izleyen 1000 yılı aşkın süre boyunca Çekirdek Bölge giderek dünyanın diğer her yerinden farklılaştı. Bölge insanları bitkilerin genetiğini farkında olmadan değiştirerek, insan yardımı olmaksızın kendi kendine üreyemeyen tamamen evcilleşmiş tahıllar yarattılar. Tıpkı köpekler gibi bu bitkilerin de bize en az bizim onlara olduğu kadar ihtiyacı vardı.

DNA bir kuşaktan diğerine kopyalanırken rastlantısal mutasyonlar hâsıl olduğundan, bitkiler de hayvanlar gibi evrim geçirir. Mutasyon bazen bitkilerin üreme şansını artırır. Çevrenin de değiştiği durumlarda bu daha da yaygın görülür; tıpkı kalıcı köyler küçük evcil kurtların büyük vahşi kurtlar karşısında üstünlük kazandığı nişler yarattığı zaman olduğu gibi. Yabanıl tahıllar ürerken her bir tohumun diğerlerinden farklı zamanlarda olgunlaşıp yere düştüğüne değinmiştim; tohum yere düştüğünde

kabukları çatlar, tohumun büyümesine olanak verir. Fakat çok az bitki –sadece normal bitkilerin 1-2 milyonda biri– tohumu bitkiye bağlayan tohum sapının yanı sıra tohumu koruyan kabuğu da güçlendiren tek bir gen üzerinde rastgele mutasyona uğrar. Bu tohumlar olgunlaştığı zaman yere düşmez, kabukları da yarılmaz. Tohumlar hasatçının gelip onları almasını düpedüz bekler. Hasadı toplayacak birileri olmadan önce, tohumları toprağa karışmadığı için mutant bitkilerin soyu her yıl tükeniyordu; o yüzden bu en dezavantajlı mutasyondu. İnsanlar bitkileri silkeleyip düşen tahılları topladığı zaman da aynı şey oluyordu; mutant tohumlar toprağa düşmüyor ve tükeniyorlardı.

Arkeobotanikçiler bu durumu neyin değiştirmiş olabileceği hakkında hararetle tartışıyorlar; ama en yüksek olasılık, işin içine şu bildiğimiz eski usul açgözlülüğün girmiş olmasıdır. En iyi otlak arazilerinde çapalama, ayıklama ve sulamaya onca enerji harcadıktan sonra, (yine kadınlar olduğunu varsayarsak) kadınlar yetiştirdikleri bitkileri en son yiyecek kırıntısına dek toplamayı istemiş olabilirler. Bu da çalıları silkelemek için her ekim alanına uğradıkları anlamına gelir; herhalde ne kadar çok silkelerlerse silkelesinler, bazı dikbaşlı tohumların –tohum sapı sağlam mutantların– hemen düşmediğini fark etmiş olmalılar. Bu sinir bozucu sapları kesip eve götürmekten daha doğal ne olabilirdi? Buğday ve arpa sapları fazla ağır çekmez ne de olsa; ayrıca, boyun eğmeyi reddeden bir tahılla karşılaşsam ben de böyle davranırdım kesinlikle.

Kadınlar daha sonra tohumlardan rastgele seçtiklerini yeniden ektilerse, normal olanların yanı sıra mutant tohumları da almışlardır; aslına bakılırsa mutantlar biraz daha *fazla rol oynamış* olabilir, çünkü en azından normal tohumların bir kısmı zaten düşmüş ve kaybolmuş olmalı. Böylece, yeniden ekim yaptıkları her yıl, ekili alanlarında mutantların oranını birazcık daha artırmış olabilirler. Bu hiç şüphesiz ilgili insanların göremeyeceği, acı verecek kadar yavaş bir süreçti, ama tıpkı çöp yığınlarındaki farelerin geçirdiği kadar çarpıcı bir evrim döngüsünü başlattı. Her tohuma tarla başına 1-2 milyonda bir hasatçı düşerken, birkaç bin yıl içinde, *sadece* genetik olarak değiştirilmiş evcil bitkiler ortaya çıktı. Kazı buluntuları, tümüyle evcilleştirilmiş buğday ve arpanın MÖ 8500'de bile hâlâ neredeyse hiç duyulmamış olduğu-

nu düşündürüyor. MÖ 8000'e gelindiğindeyse, Çekirdek Bölge'de bulduğumuz tohumların yaklaşık yarısının hasatçıyı bekleyen sağlam tohum sapları vardı; 7500'e kadar hepsi öyle olmuştu.

Tembellik, açgözlülük ve korkaklık yeni gelişmeler ilave etti. İnsanlar bahçeye bir yıl tahıl ekip, ardından ertesi yıl proteinden yana zengin baklagiller ekmenin hem toprağı tazelediğini hem de diyetlerini çeşitlendirdiğini keşfetti. Bu süreç içinde mercimek ve nohudu evcilleştirdiler. Pürüzlü değirmen taşlarında tahılı öğütmek ekmeği taneciklerle dolduruyor, bu da insanların dişlerini neredeyse köküne kadar aşındırıyordu; bu yüzden taneleri elekten geçirmeye başladılar. Tahılları işlemenin yeni yöntemlerini bulup, pişirmek için sugeçirmez kil kaplar yaptılar. Modern tarımcılarla kurduğumuz benzerlikler doğruysa, bu yeniliklerin çoğunun hatta tamamının altında kadınların imzası vardı; keten dokuyarak giysi yapmayı öğrenenler de onlardı. Postlar ve kürkler artık demode olmuştu.

Kadınlar bitkileri evcilleştirirken erkekler de (muhtemelen) hayvanların sorumluluğunu almışlardı. MÖ 8000'e gelindiğinde, bugün İran'ın batısında kalan bölgede çobanlar keçileri öylesine etkili bir şekilde gütmüşlerdi ki, daha büyük, daha sakin soylar türedi. MÖ 7000'den önce çobanlar yabanıl öküzleri bugün bildiğimiz sakin mi sakin sığırlara, yaban domuzlarını da çiftlik domuzlarına dönüştürdüler. Bunu izleyen birkaç bin yılda, hayvanların tümünü etleri için henüz yavruyken öldürmek yerine bazılarını yünleri ve sütleri için alıkoymayı ve ardından –hepsinden yararlısı– tekerlekli arabalara koşmayı öğrendiler.[8] Bir şeyi hareket ettirmek önceleri onu alıp taşımak anlamına geliyordu, ama koşumlu bir öküz bir insanın taşıyabileceğinin üç katını taşıyabilirdi. MÖ 4000'e gelindiğinde, bitki ve hayvanların evcilleştirilmesi öküze koşulmuş sabanda birleşti. İnsanlar geliştirmek için kafa yormaya devam ettilerse de, Sanayi Devrimi'nde kömür ve buhar gücünü işe koşarak önemli yeni enerji kaynaklarını bu pakete eklemeleri neredeyse 6000 yılı bulacaktı.

Çekirdek Bölge'deki ilk çiftçiler insanların yaşam biçimini dönüşüme uğrattı. İçimizde uzun bir otomobil yolculuğunda

8 Bu yapılacak en makul şey gibi görünüyor; ama arabaları çeksinler diye, bir yandan sürücünün denetimi altında kalırken, boğulmalarına yol açmaksızın hayvanlara koşum vurmak, göründüğünden çok daha zor bir şeydir.

çığlık atan bir bebeğin yanında olma ihtimaliyle ürperenler, her yıl bitkileri toplamak için kilometrelerce yol yürürken daima çocuklarını beraberlerinde taşıyan o kadın toplayıcıları bir düşünsünler. Çok fazla çocuk istememeleri şaşırtıcı olmaz; bilinçli olsun olmasın, emzirme süresini çocuğun 3-4 yaşına kadar uzatıp gebeliklerine uzun aralar veriyorlardı (anne sütünün gelmesi yumurtlamayı önler). Buzul Çağı gezgin toplayıcıları muhtemelen benzer stratejiler kullanmışlardı, ama daha çok yerleştikçe bunu yapmaya daha az ihtiyaç duydular. Aslına bakılırsa, daha çok çocuk doğurmak fazladan işgücü sağladığına göre bir nimet haline gelmiş olmalıydı; yakın geçmişteki iskelet araştırmaları, çiftçilik yapılan erken döneme ait bir köyde, yiyecek depoları olan bir yerde kalan ortalama bir kadının (belki içlerinden 4'ü ilk doğum günlerini görebilen ve belki 3'ü üreme yaşına ulaşabilen) 7-8 çocuk doğurduğunu düşündürüyor; oysa eski çağların dolaşıp duran anaları sadece 5-6 doğum yapabiliyordu. İnsanlar ne kadar çok yiyecek üretebilirlerse o kadar çok çocuk besleyebilirlerdi; elbette, ne kadar çok çocuk beslerlerse o kadar çok yiyecek yetiştirmek zorunda kalacaklardı.

Nüfus alabildiğine artmıştı. MÖ 8000'e gelindiğinde bazı köylerin nüfusu muhtemelen 500 kadardı; bu rakam 'Ain Mallaha gibi Genç Dryas çağı öncesi yerlerin nüfusunun 10 katıdır. MÖ 6500'e gelindiğinde günümüz Türkiye'sindeki Çatalhöyük'ün nüfusu belki 3000'di. Bunlar hormonlu köylerdi ve bunun ima ettiği her türlü sorunu da sergiliyorlardı. Çatalhöyük'teki çökeltilerin mikroskobik analizleri, insanların çöplerini ve dışkılarını kokuşmuş yığınlar halinde toprak ve çamurda çiğnenecek şekilde evlerin arasına öylece attıklarını gösteriyor. Bunca pislik avcı-toplayıcılara dehşet verici görünmüştür herhalde, ama sıçanları, sinekleri ve pireleri çektiği kesin. Toprak zeminlerde çiğnenmiş minik dışkı parçalarından, köylülerin evcil hayvanlarını da evlerinde tuttuğunu anlıyoruz. Ürdün'deki 'Ain Ghazal sit alanında çıkan insan iskeletleri, MÖ 7000'e gelindiğinde tüberkülozun sığırlardan insanlara sıçramış olduğunu gösteriyor. Yerleşmek ve daha çok yiyecek üretmek doğurganlığı artırmıştı, ama aynı zamanda besleyecek daha çok boğaz ve paylaşacak daha çok mikrop olması anlamına geliyordu ki, bunların her ikisi de ölüm oranını yükseltti. Her yeni çiftlik köyü, muhtemelen

doğurganlık ile ölüm birbirini dengeleyene kadar birkaç kuşak boyunca hızla büyüdü.

Ne ki, bütün sefaletine karşın, insanların istediği şey kesinlikle buydu. Küçük avcı-toplayıcı toplulukların coğrafi ufukları geniş, toplumsal ufuklarıysa dardı: Manzara değişse de yüzler aynı kalıyordu. Erken çiftçilerin dünyasıysa bunun tam tersiydi. Bütün yaşamınızı doğduğunuz köyün bir günlük mesafesi içinde geçirebilirdiniz, ama ne müthiş bir yerdi orası: tanrıların zuhur ettiği tapınaklarla; duyguları okşayan şenlikler ve ziyafetlerle; döşemeleri sıvalı ve damları sugeçirmez sağlam evlerde oturan dedikoducu, gürültücü komşularla doluydu. Bu binalar bugün çoğumuza daracık, dumanlı, pis kokulu ağıllar gibi görünür; ancak ayılarla paylaşılan rutubetli mağaralarla ya da yağmurdan sakınmak için altına toplanılan ağaç dalları üzerine gerilmiş hayvan postlarıyla karşılaştırıldığında çok büyük bir adımı temsil ediyorlardı.

İlk çiftçiler çevreyi eşmerkezli dairelere bölerek evcilleştirdi: Ortada ev vardı; sonra komşular, sonra ekilmiş tarlalar, sonra çobanların ve sürülerin yaz ve kış dönemleri arasında gidip geldikleri otlaklar geliyordu; bütün bunların ötesindeyse korkutucu hayvanların, avlanan ve canavarların ne olduğunu bilen yabanilerin düzen tanımayan dünyası uzanıyordu. Birkaç kazı çalışması, en azından inananların gözünde, minik patikalarla bölünmüş tarlaların haritasına benzeyen, çizgilerle bölünmüş taş levhalar ortaya çıkarmıştır. MÖ 9000 civarında Jerf al-Ahmar'daki çiftçiler ile şimdi Esad Gölü'nün altında kalan komşu yerleşimlerden bazıları küçük taşlara yılan, kuş, çiftlik hayvanı tasvirleri ile soyut işaretler kazıyarak bir tür ön-yazı denebilecek şeyin denemesini yapmış gibi görünür.

Çekirdek Bölge insanlarının, bu tür zihinsel yapıları yaşadıkları dünyaya uygulayarak kendi kendilerini evcilleştirdikleri söylenebilir. Bu süreçte sevginin anlamını bile değiştirdiler. Karı ve koca, anne baba ile çocuk arasındaki sevgi doğaldır, bizi milyonlarca yıl beslemiş bir duygudur; ne ki çiftçilik bu ilişkilerin içine yeni güçler kattı. Gezgin toplayıcılar öğrendiklerini her zaman gençlerle paylaşmış, onlara olgunlaşan bitkileri, vahşi av hayvanlarını ve güvenli mağaraları anlatmışlardı; çiftçilerin ise sonraki kuşaklara aktaracakları daha somut bilgileri vardı. Doğru dürüst yaşamak için insanların artık –kuyular, surlar ve

aletler gibi yatırımlar bir yana ev, tarlalar ve hayvan sürüleri gibi– mülklere ihtiyacı vardı. Görünüşe bakılırsa ilk çiftçiler hayli ortaklaşa bir yaşam sürüyor, yiyeceklerini paylaşıyor ve birlikte pişiriyorlardı; ancak MÖ 8000'e gelindiğinde, her biri kendi kileri ve mutfağı olan daha büyük, daha karmaşık evler inşa ediyorlar ve belki de toprağı özel mülkiyete ait arazilere bölüyorlardı. Yaşam giderek küçük aile gruplarına odaklanıyordu; aile belki de mülkü kuşaklar arasında aktarmanın temel aracıydı. Çocukların yoksulluk çekmemek için annelerinden kalan bu mirasa ihtiyaçları vardı. Mülkiyet aktarımı bir ölüm kalım meselesi haline gelmişti.

Adına ancak ata saplantısı diyebileceğimiz bir şeyin işaretleri de vardır. Bunu belki MÖ 10.000 kadar erken bir tarihte Qermez Dere'nin çene kemiksiz kafataslarında görüyoruz, ama çiftçilik geliştikçe bunun da çıtası yükselmişti. Birçok kuşaktan ölünün evin döşemesinin altına gömülmesi yaygınlaştı; cesetleri bu şekilde birbirine karıştırmaktaki maksat, mülk ile soy arasındaki bağlantıyı olanca fizikselliğiyle ifade etmekti anlaşılan. Bazıları daha da ileri gitti: Etleri çürüyen cesetleri mezardan çıkarıp kafataslarını ayırıyor ve başsız cesetleri yeniden gömüyorlardı. Alçı kullanarak kafataslarına maskeler yapıyor, göz çukurlarına deniz kabukları yerleştirip saç ve benzeri ayrıntıları boyuyorlardı.

1950'lerin arkeolojisinin erkek egemen dünyasında heybetli bir kadın portresi çizen Bayan Kathleen Kenyon, bu korku filmini aratmayan âdeti Batı Şeria'daki ünlü sit alanı Eriha'da yaptığı kazılarda belgeleyen ilk bilim insanı oldu; ama alçıyla kaplanmış kafatasları o günden beri bir düzine sit alanında daha bulunmuştur. Sadece yeniden gömülenleri bulduğumuz için, insanların bu kafataslarıyla ne yaptıkları daha az açıktır. Çoğu kuyulara yerleştirilmişti; gerçi Çatalhöyük'te MÖ 7000 civarında gömülen genç bir kadın, göğsünde en az üç kez alçılanmış ve kırmızıya boyanmış bir kafatasına sarılı olarak bulunmuştur.

Cesetlerle böylesi bir içlidışlılık bizim midemizi bulandırır, ancak Çekirdek Bölge'deki ilk çiftçiler için büyük anlam taşıdığı açıktır. Çoğu arkeolog bunun ataların en önemli doğaüstü varlıklar olduğunu gösterdiğini düşünüyor. Atalar, mülkü sonraki kuşaklara bırakarak onların aç kalmasını önleyen kişilerdi; bu yüzden canlılar da onları onurlandırıyordu. Herhalde atalarla ilgili

ayinler mülk aktarımına kutsal bir hale giydiriyor, bazı insanların başkalarınınkinden daha fazlasına sahip oluşunu meşrulaştırıyordu. İnsanlar bu kafataslarını ekimi ne vakit yapacakları, nerede avlanmak gerektiği ve komşulara akın yapmanın iyi olup olmayacağı gibi konularda danışmak için atalarının ruhlarını çağırmak üzere, nekromansi amaçlı da kullanmış olabilirler.

Ata kültleri Çekirdek Bölge'nin her yerinde gelişti. Çatalhöyük'te neredeyse her evin döşemesinin altından cesetler çıktı; atalarının kafatasları da çeşitli yüzeylere ve duvarlara yapıştırılmış olarak bulundu. 'Ain Ghazal'da alçıyla sıvalı saz demetlerinden yapılmış gerçek boyutlu heykeller ve büstler içeren iki kuyu ortaya çıkarıldı. Bazıları iki başlıydı; çoğuna devasa, dik dik bakan gözler resmedilmişti. Hepsinden de çarpıcı olanı, MÖ 8000 civarında Türkiye'nin güneyindeki Çayönü yerleşiminde yaşayan insanlar, kazı ekibinin "Ölüler Evi" adını verdiği yapıda 66 kafatasını ve 400'ü aşkın iskeleti bir sunağın altına saklamıştı. Kimyacılar sunağın üzerinde insan ve hayvan kanından hemoglobin kristalleri saptadılar. Kil kâselerde insan kanı kabuklaşmıştı ve iki diğer binada da kan lekeleri olan sunaklar vardı; birinin üzerine bir insan kafası sureti oyulmuştu. İnsan hayrete düşüyor. Adeta bir işkence filmi izler gibi oluyorsunuz: Kıvranan kurbanlar sunaklara bağlanmıştır; rahipler ustura keskinliğinde çakmaktaşı dilgilerle onların şah damarlarını kesip, saklamak üzere kellelerini uçururken ibadet edenler de kanlarını içmektedir...

Belki de böyle değildir. Arkeologların kazıp çıkardığı şeyler bu türden tahayyülleri ne doğrulayabilir ne de yanlışlayabilir. Gene de heykeller ve Ölüler Evi, doğaüstüne imtiyazlı erişimleri olduğuna bir şekilde herkesi ikna etmiş olan din uzmanlarının doğuşunu ima ediyor gibi görünür. Belki transa girebiliyor veya nöbet geçiriyorlardı; belki tek meziyetleri düşlerini daha iyi anlatabilmekti. Nedeni ne olursa olsun, rahipler kurumsallaşmış otoriteden yararlanan ilk insanlar olabilir. Burada gördüğümüz belki de yerleşik hiyerarşinin başlangıcı.

Bu doğru olsun olmasın, hiyerarşinin en hızlı geliştiği yerler hanelerin *içerisindeydi*. Kadınlar ile erkeklerin gezgin topluluklarda farklı rolleri olduğuna değinmiştim: Erkekler avcılıkta, kadınlarsa toplayıcılıkta daha etkindiler; ama günümüzdeki gruplara ilişkin araştırmalar, kadınları eve bağlayan yerleşik yaşamın

cinsiyete dayalı işbölümünü keskinleştirdiğini düşündürüyor. Yüksek ölüm ve yüksek doğurganlık düzeni çoğu kadının yaşamının büyük bölümünü hamile ve/veya küçük çocukların bakımına hasretmesini gerektiriyordu ve tarımdaki değişimler –kadınların muhtemelen bizzat öncülük ettiği değişimler– bunu daha da pekiştirmişti. Evcilleştirilen tahılların çoğunun yabani besinden daha fazla işlemden geçirilmesi gerekir; harman dövme, öğütme ve pişirme gibi işler evde çocuklara nezaret ederek de yapılabildiği için mantıksal olarak kadının görevi haline gelmiştir.

Tarıma geçişin ilk günlerinde olduğu gibi, toprak bol ama işgücü nadir olduğu zamanlar, insanlar genelde büyük alanları hafif şekilde işler; kadınlar ve erkekler birlikte çapa yapıp otları ayıklar. MÖ 8000'den sonra Çekirdek Bölge'de olduğu gibi, nüfus artıp da ekilebilir araziler genişlemediği zaman, toprağı daha yoğun bir şekilde işlemek, gübreleyerek, sabanla sürerek hatta sulayarak her bir dönümden daha çok ürün elde etmeye çalışmak mantıklı olur. Tüm bu görevler beden gücü gerektirir. Kadınların birçoğu erkekler kadar güçlüdür; ama tarım yoğun hale geldikçe erkekler gitgide açık hava işlerine hâkim olurken, kadınlar da ev içi işlere yoğunlaşır. Yetişkin erkekler tarlalarda çalışır, erkek çocuklar sürülere bakar, kadınlar ve kız çocukları da gitgide daha belirgin şekilde tanımlanan ev içi alanı çekip çevirir. Abu Hureyra'dan çıkarılan MÖ 7000 civarına ait 162 iskelet üzerinde yapılan bir araştırma çarpıcı cinsiyet ayrımlarını ortaya çıkarmıştır. Başlarının üzerinde ağır yükler taşımalarından olsa gerek, hem kadınların hem erkeklerin omurgalarının üst gövdede kalan kısmı genişlemişti, ama sadece kadınların ayak parmaklarında belirgin bir eklem iltihabı durumu vardı; bu da tahıl öğütürken baskı uygulamak için uzun süre çömelip ayakuçlarını kullanmalarından kaynaklanıyordu.

Ot ayıklama, taşları temizleme, gübreleme, sulama ve saban sürme işlemlerinin tümü verimi artırdı ve herhangi bir toprak parçasından ziyade iyi bakılmış bir tarlayı miras almak bir hanenin kaderinde büyük rol oynayacak kadar önem kazandı. Dinin MÖ 9600'den sonraki gelişme tarzı, insanların ataları ve mirasları konusunda kaygı duyduklarını düşündürür; dolayısıyla muhtemelen bu noktada, diğer kurumlarla birlikte ayinlerini de güçlendirmeye başladıklarını kabul edebiliriz. Modern köylü top-

lumlarında erkek, bunca şey tehlikedeyken, mülklerini devralacak çocukların kendi öz çocukları olduğundan emin olmak ister. Tarihöncesi gezgin toplulukların cinsellik konusundaki hayli gelişigüzel tutumları, yerini kızların evlilik öncesi bakireliğine ve kadınların evlilik dışı faaliyetlerine karşı saplantılı bir kaygıya bıraktı. Geleneksel tarım toplumlarında erkekler genelde 30 yaşlarında evlenir, ardından da miraslarını devralırlar; kadınları ise fazla başıboş bırakmaya gelmez, genellikle 15 yaşına geldiklerinde evlendirilirler. Bu davranış kalıplarının çiftçiliğin doğuşuyla birlikte ortaya çıktığından emin değiliz, ama yine de bu oldukça yüksek bir ihtimal gibi görünüyor. MÖ 7500'e gelindiğinde, muhtemelen bir kız çocuğu genel olarak babasının otoritesi altında yetişiyor, yeniyetmeliğinde ise bunun yerini babası olacak yaşta bir kocanın otoritesi alıyordu. İyi toprakları ve sürüleri olanların kendileriyle aynı durumda olanlarla evlenerek sahip olduklarını birleştirmeleri sonucu evlilik bir servet kaynağı haline geldi. Zengin daha da zenginleşti.

Miras alınmaya değer bir şeylere sahip olmak, çalınmaya değer şeylere sahip olmak anlamına geliyordu; dolayısıyla istihkâmların ve örgütlü savaşın MÖ 9600'den sonra Çekirdek Bölge'de ortaya çıkması hiç de tesadüf değildir. Modern avcı-toplayıcı yaşamı şiddetiyle ünlüdür; tutkularını dizginleyebilecek hiçbir gerçek hiyerarşi olmadığından, genç avcılar anlaşmazlıkları çözmenin makul bir yolu olarak sıklıkla cinayet işliyordu. Birçok toplulukta bu başlıca ölüm nedenidir. Ancak köylerde insanların birlikte yaşamak için kişilerarası şiddeti yönetmeyi öğrenmeleri gerekiyordu. Bunu yapanlar gelişecekti; onlar başka toplulukların mallarını ele geçirmek üzere şiddeti dizginlemenin yolunu bulmuşlardı.

En kayda değer kanıtlar Eski Ahit'ten, Yeşu borusunu üflediği zaman yıkılan surların öyküsüyle ünlü Eriha'dan gelir. Kathleen Kenyon 50 yıl önce orada kazı yaptığı zaman surları buldu, ama Yeşu'nun surlarını değil. Yeşu yaklaşık MÖ 1200'de yaşadı, fakat Kenyon'un ortaya çıkardığı, 8000 yıl daha eski istihkâmlara benziyordu. Bunların MÖ 9300 civarına tarihlenen, 7,5 m yüksekliğinde ve 1,5 m kalınlığında bir savunma tabyası olduğu tahmininde bulundu. 1980'lerde yapılan yeni araştırmalar Kenyon'un tahmininde yanılıyor olabileceğini ve bu "istihkâmların" ger-

çekte muhtemelen bir akarsuyu tutmak için farklı dönemlerde inşa edilmiş birkaç küçük duvardan oluştuğunu gösterdi; fakat Kenyon'un ikinci büyük buluntusu olan 7,5 m yüksekliğindeki taş kule gerçekten de savunma amaçlı olsa gerekti. En ileri silahın, ucuna sivriltilmiş bir taş bağlanmış sopa olduğu bir dünyada bu gerçekten de kudretli bir hisardı.

İnsanlar Çekirdek Bölge dışında hiçbir yerde kendilerini savunmak için bu kadar çok şey yapmadı. MÖ 7000'de bile, bu bölgedekiler hariç neredeyse herkes mevsim değiştikçe yer değiştiren gezginlerdi ve günümüz Pakistan'ındaki Mehrgarh veya Yangtze Deltası'ndaki Shangshan'da olduğu gibi, köylerde yerleşmeye başladıkları zaman bile bu yerleşimler Eriha ölçülerine göre basit yerlerdi. Yeryüzünün herhangi başka bir yerindeki avcı-toplayıcılar uçurularak Çayönü veya Çatalhöyük'e bırakılsaydı, sanırım onlara neyin çarptığını bile anlayamazlardı. Onların mağaralarının veya minik kulübe kümelerinin yerini sağlam evleri, büyük gıda depoları, güçlü sanatları ve dinsel anıtları olan işlek kasabalar almış olurdu. Kendilerini çok çalışır, genç ölür ve tatsız mikroplara ev sahipliği yapar halde bulurlardı. Zengin ve yoksullarla karşılaşır; cinsiyet ve yaş durumlarına bağlı olarak, erkeklerin kadınlar ve anne babaların çocuklar üzerindeki otoritesinden sıkıntı çeker ya da istifade ederlerdi. Bazı insanların ayinlerde kendilerini öldürme hakkına sahip olduklarını bile öğrenebilirlerdi. Ve insanların kendilerine ne diye bu kadar eziyet çektirdiklerine şaşıp kalabilirlerdi pekâlâ.

İlerleme ve Çoğalma

Hiyerarşinin ve angaryanın Çekirdek Bölge'deki kökenlerini hızlı ileriye sararak 10 bin yıl sonrasına, 1967 Paris'ine gidelim.

Kasvetli Nanterre banliyösündeki Paris Üniversitesi kampüsünü yöneten –Çatalhöyük kadar eskilere uzanan ataerkil geleneklerin mirasçıları– orta yaşlı adamlara göre, sorumlulukları altındaki genç hanımların yurt odalarında genç erkekleri eğlendirmelerine (veya tam tersine) izin verilemezdi. Bu tür kurallar muhtemelen gençlere o kadar da zorunluymuş gibi görünmez olmuştu artık, ama 300 yıl genç kuşaklar bu kurallarla yaşamak zorunda kalmıştı. Ta ki o güne değin. Kış yaklaşırken öğrenciler

büyüklerinin kendi aşk yaşamlarına karışma hakkına karşı çıktılar. Bugün Avrupa Parlamentosu'nun saygın bir Yeşil Parti üyesi, fakat o günlerde "Kızıl Danny" olarak tanınan aktivist bir öğrenci olan Daniel , Ocak 1968'de gençlerin tutumlarını yönetmeyi Hitler Gençliği'ne yapılan uygulamalara benzetti. Mayıs'ta öğrenciler silahlı polislere karşı sokak kavgalarına girişerek, barikatlar kurup arabaları yakarak Paris'te hayatı felce uğrattılar. Cumhurbaşkanı De Gaulle, yeni bir Bastille Günü yaşanacak olursa ordunun kendi yanında olup olmayacağını anlamak için generalleriyle gizli bir görüşme yaptı.

Bu sırada sahneye Michigan Üniversitesi'nden gençten bir antropoloji profesörü Marshall Sahlins girer. Sahlins toplumsal evrim üzerine bir dizi parlak makaleyle ve Vietnam Savaşı'nı eleştirmesiyle şöhret yapmıştı; şimdi de hem antropoloji kuramının hem de öğrenci radikalizminin Mekke'si sayılan Collège de France'da iki yıl geçirmek üzere (kendisinin biraz nahoş bir dille, ama haksız da sayılmayacak şekilde "sadece yan sokaklardan oluşan küçük bir üniversite kenti" diye tanımladığı) Ann Arbor'ı terk ediyordu.[9] Kriz derinleşirken Sahlins *Les temps modernes* dergisine Fransız entelektüel âleminden herkesin okuması gereken bir metin gönderdi. Bu yazı bugüne dek antropoloji üzerine yazılmış en etkili makalelerden biri olacaktı.

Radikal öğrenciler Nanterre'deki bir duvara "kreşlerin, üniversitelerin ve diğer hapishanelerin kapılarını açın," diye yazmıştı. "Hocalar ve sınavlar sayesinde rekabetçilik altı yaşında başlıyor." Sahlins'in makalesi öğrencilere bir şey sunuyordu: Anarşistlerin duymak istemeyeceği türde bir yanıt değildi ("Gerçekçi ol, imkânsızı iste," diyordu bir sloganları), ama en azından biraz teşvik vardı.[10] Sahlins'e göre temel mesele, burjuvazinin "Ulaşılmaza: *Sonsuz İhtiyaçlara* bir tapınak dikmiş" olmasıydı.[11] Kapitalist disipline boyun eğeriz ve gerçekte istemediğimiz şeyleri satın alarak Sonsuz İhtiyaçları kovalayabilmek üzere para kazanmak için rekabet ederiz. Sahlins'e göre avcı-toplayıcılardan öğrenebileceğimiz bir şey vardı. "Dünyanın en ilkel insanları," di-

9 Sahlins, 2005, s. 209.

10 Alıntılayan Quattrocchi ve Nairn, 1968, s. 17, 30.

11 Marshall Sahlins, "The Original Affluent Society" (özgün Fransızca metnin ilk basımı 1968), 1972, s. 39, 37; yeniden basım, 2005, s. 134, 133.

ye açıklıyordu, "pek az şeye sahipti ama *yoksul değillerdi.*"[12] Bu sanki bir paradoks gibi gelir kulağa: Sahlins gezgin toplulukların genel olarak haftada sadece 21-30 saat –Paris'in sanayi işçilerinden, hatta sanırım öğrencilerinden bile az– çalıştıklarını ileri sürdü. Avcı-toplayıcıların arabaları veya TV'leri yoktu, ama ne istemeleri gerektiğini biliyorlardı. İmkânları çok azdı ama ihtiyaçları daha da azdı; bu da onları, diyordu Sahlins, "gerçek refah toplumu yapar."[13]

Sahlins haksız sayılmazdı: Madem ödülleri çalışma, eşitsizlik ve savaş olacaktı, diye soruyordu, çiftçilik gezgin toplulukların yerini ne diye almıştı ki? Öyle veya böyle yerini almıştı kesinlikle. MÖ 7000'e gelindiğinde çiftçilik Çekirdek Bölge'ye kesinlikle hâkim olmuştu. Ekilmiş tahıllar daha MÖ 8500'de Kıbrıs'a, 8000'de ise Anadolu'nun orta kesimine ulaşmıştı. 7000 yılına gelindiğinde, tümüyle evcilleştirilmiş bitkiler bütün bu bölgelere ulaşmıştı ve doğuya doğru Pakistan'a kadar yayılıyordu (Pakistan'da kendi başına da gelişmiş olabilir). 6000'e kadar Yunanistan, Güney Irak ve Orta Asya'ya, 5000 yılında Orta Avrupa'ya ve 4000'e gelindiğinde Atlantik Okyanusu kıyılarına kadar gelmiş durumdaydı (Harita 2.3).

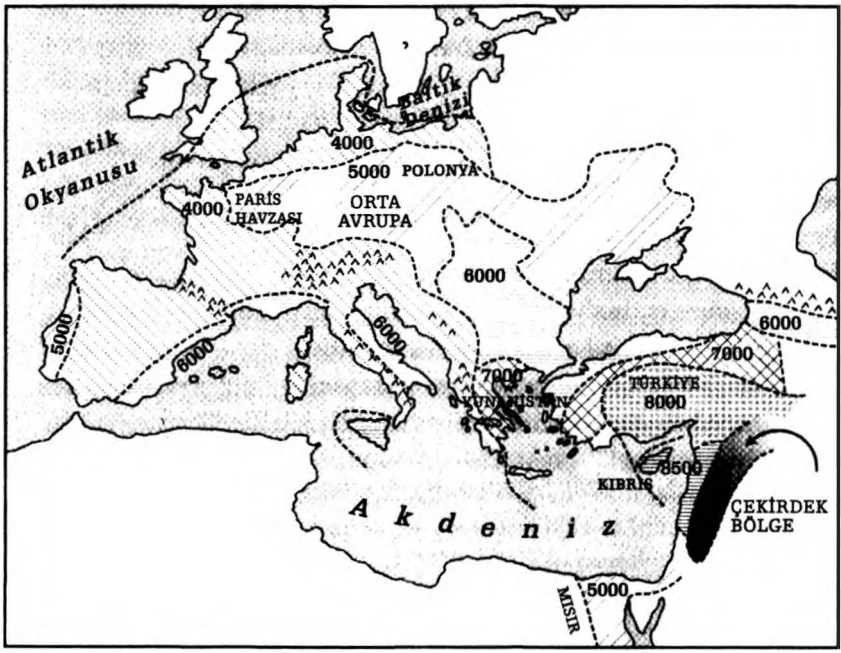
Arkeologlar onlarca yıl bunun nedenini tartıştılarsa da pek uzlaşmaya varamadılar. Örneğin, Cambridge Üniversitesi'nden Graeme Barker'ın yakın geçmiş üzerine yetkin bir gözden geçirmenin sonunda yapabileceğini hissettiği en güçlü genelleme, çiftçilerin gezici toplulukların yerini "farklı yollarla, farklı hızlarla ve farklı nedenlerle, ama tanıdıkları dünyanın benzer zorluk koşulları altında" aldığı şeklindeydi.[14]

Gene de, bu süreç ne kadar dağınık ve düzensiz olursa olsun (bütün kıtaları kapsayacak şekilde binlerce yıl süren bir şey başka türlü olabilir mi?), sonuçta her şeyin Dünya'nın Büyük Enerji Zinciri'ndeki tırmanması olduğunu hatırlarsak, bundan çokça anlam çıkarabiliriz. Yörüngesel değişim Dünya'nın Güneş'ten eskisinden daha çok elektromanyetik enerji alması demek oluyordu; fotosentez bunun büyük bir kısmını kimyasal enerjiye (yani daha çok bitkiye) dönüştürdü; metabolizma kimyasal enerjinin

12 *Age.*

13 *Age.*

14 Barker, 2006, s. 414.

Harita 2.3. İlerleme ve çoğalma, birinci versiyon: Evcilleştirilmiş bitkilerin Çekirdek Bölge'nin Atlantik Okyanusu'na, batıya doğru yayılması, MÖ 9000-4000.

büyük bölümünü kinetik enerjiye (yani daha çok hayvana) dönüştürdü ve çiftçilik insanlara bitkilerden ve diğer hayvanlardan kendi yararlarına daha çok enerji elde etme imkânı sağladı. Haşereler, yırtıcılar ve asalaklar ise bu yeni bulunmuş enerjinin ellerinden geldiği kadar büyük miktarını emdiler, ama çoğu hâlâ geride kalmıştı.

Bitkiler ve diğer hayvanlar gibi insanlar da bu fazladan enerjilerini kullanacak önemli bir menfez olarak üremeye yöneldiler. Yüksek doğum oranları, yeni köylerin mevcut toprağın her bir santimetrekaresinde tarım yapılmasına varana dek büyüyebileceği anlamına geldi; bu olurken açlık ve hastalık yükseliyordu, ta ki doğurganlığı iptal edene kadar. Daha sonra enerji elde etme ile tüketme arasında kabaca bir denge sağlandı. Bazı köyler daima sefaletin eşiğinde durarak bu şekilde istikrara kavuştu; başka köylerde bir avuç cesur yürek en baştan başlamaya karar verdi. Aynı ova veya vadideki boş (belki daha az arzu edilebilir) bir

yer bulana değin bir saat yürümüş, veya bahsini duydukları yeşil çayırları bulmak için yorgun argın yüzlerce kilometre yol gitmiş olabilirler. Bir denizi aşmış bile olabilirler. Birçok maceracı başarısız olmuştur herhalde ve hayatta kalan yoldaşları açlık çekmiş, paçavralar içinde, kuyruklarını kıstırıp sürünerek yurtlarına geri dönmüş olabilir. Ne ki bazıları zafere ulaşmıştı. Nüfus bir kez daha doğumların ölümleri geride bırakmasına veya bu yerleşmeler yeni yerleşmelere yol açana dek hızla artmaya başladı.

Yeni topraklara açılan çoğu çiftçi, halihazırda orada yaşamakta olan gezgin topluluklarla karşılaştı. Eski kovboy filmlerindeki gibi sığır kaçırma akınları, kafa derisi yüzmeler ve (her iki tarafın da ok ve yay kullandığı) silahlı çatışmalarla dolu sahneleri hayal etmek baştan çıkarıcıdır, ama gerçeklik çok daha az heyecanlı olabilir. Arkeolojik araştırmalar, her bir bölgede ilk çiftçilerin yörenin gezgin topluluklarından farklı alanlara yerleşme eğiliminde olduğunu gösterir; gezgin toplulukların tercih ettiği araziler ile çiftçiliğe uygun arazilerin nadiren örtüşmesinin buna yol açtığı neredeyse kesindir. En azından başlarda, çiftçiler ve gezgin toplayıcılar büyük ölçüde birbirlerini görmezden gelmişlerdi muhtemelen.

Elbette eninde sonunda avcılık-toplayıcılık ortadan kayboldu. Bugün Toskana'nın bakımlı manzaralarında veya Tokyo banliyölerinde dolaşan pek az avcı veya toplayıcı görebilirsiniz. Çiftçi nüfusların en iyi toprakları doldurup, gezgin toplulukların (onların gözünde) verimsiz bölgelerine doğru ilerlemekten başka seçenekleri kalmayana kadar büyümeleri sadece birkaç yüzyıl alacaktı.

Bundan sonra olanlar hakkında iki ana teori vardır. İlkine göre, çiftçiler en baştaki refah toplumunu kökünden yok etmiştir. Hastalık da bir rol oynamış olabilir; sıçanlar, sürüler ve kalıcı köyler kesinlikle çiftçileri avcı-toplayıcılardan daha az sağlıklı yapıyordu. 1492'den sonra Yerli Amerikalıların milyonlarcasını alıp götürenlere benzer salgınların yaşandığını tasavvur edemeyiz gene de. Çiftçilerin ve gezgin toplulukların hastalık havuzları, aşılmaz okyanuslarla değil sadece birkaç kilometrelik ormanla ayrılmıştı; bu yüzden bu iki grup birbirinden çok farklı değildi.

Gene de, kitlesel ölümler olmasa bile, rakam değerleri belirleyiciydi. Eğer gezgin topluluklar, modern çağlarda pek çok yerleş-

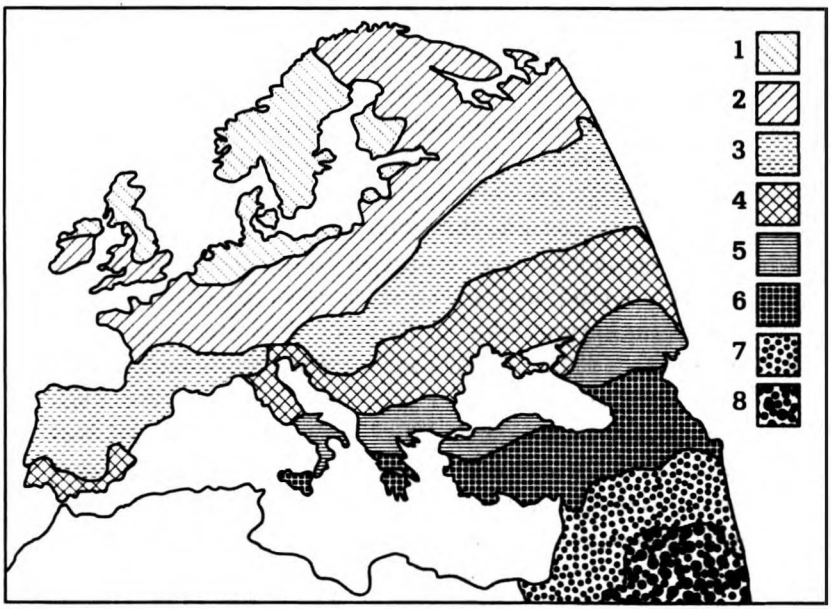
me cephesinde olduğu gibi savaşmaya karar verdilerse, tek tük çiftçi köyünü yok etmiş olabilirler, ama yeni yeni yerleşimciler gelmeye ve kalmak için direnmeye devam ettiler. Gezgin toplulukların kaçmayı seçmiş olabilecekleri ise bir diğer ihtimaldir. Ama ne kadar uzağa giderlerse gitsinler, yeni yeni çiftçiler eninde sonunda gelecek, daha da fazla ağaç kesip her yere mikrop saçmaya devam edecekti; ta ki gezici topluluklar ancak çiftçilerin kullanamadıkları Sibirya veya Sahra gibi bölgeleri boylayana kadar.

İkinci teori bunların hiçbirinin olmadığını, zira Harita 2.3'te gösterilen bölgelerin çoğu yerinde ilk çiftçilerin hiç de Çekirdek Bölge'den gelen göçmenlerin soyundan olmadıklarını ileri sürer. Bunlar yerleşen ve kendi kendilerine çiftçi haline gelen yerel avcı-toplayıcılardı. Sahlins çiftçiliği baştaki refah toplumuna nazaran son derece çekicilikten uzak göstermişti, ama büyük olasılıkla gezici topluluklar bu iki yaşam biçimi arasında basit bir seçimle nadiren karşı karşıya kalmışlardı. Sabanını bırakıp yürümeye başlayan çiftçiler, avcı-toplayıcıların topraklarını işaretleyen keskin çizgiyi geçmiyordu. Bunun yerine, insanların (belki onlar gibi tarlalarını sabanla sürüp gübrelemek yerine çapalayarak) biraz daha az yoğun tarım yaptıkları köylere geldiler; ardından daha da az yoğun tarım yapan (belki ormanı yakıp yer açan, otlar yeniden büyüyene dek buraları işleyip sonra da yoluna devam eden) insanlarla ve sonunda tümüyle avcılık ve toplayıcılıkla yaşayan insanlarla karşılaştılar. Fikirler, insanlar ve mikroplar bu geniş temas kuşağı arasında gidip geliyordu.

İnsanlar daha yoğun uygulamalara girişen komşularının, kendi göçebe yaşam biçimlerinin dayandığı vahşi bitkileri öldürüp hayvanları kaçırdığını fark ettiklerinde, bu vandallara saldırmak ya da onlardan kaçmak yerine kalabalığa karışıp kendi tarımlarını yoğunlaştırmayı da seçebilirlerdi. Çiftçiliği gezginliğe tercih etmektense, muhtemelen toplayıcılığa biraz daha az, bahçıvanlığa da biraz daha fazla zaman ayırmaya karar verdiler yalnızca. Otları ayıklamaya, sonra toprağı sürmeye, sonra da gübrelemeye başlayıp başlamayacaklarına daha sonra karar vermiş olabilirler; ne var ki bu, baştaki refah toplumundan, omurgayı sakatlayan meşakkat ve müzmin hastalıklara bir anda yapılan büyük bir sıçramayla değil –önceki bölümden bir imgeyi tekrarlarsak– bir dizi bebek adımıyla gerçekleşti. Genel olarak, tarımlarını yoğun-

laştıranlar aynı zamanda yüzlerce yıl ve binlerce kilometre boyunca çoğaldılar; eski yöntemlerine bağlı kalanlar küçüldüler. Bu süreç içerisinde tarımsal "sınırlar" yavaş yavaş ilerledi. Hiyerarşi ve daha uzun çalışma saatleri kimsenin tercihi değildi; kadınlar ayak parmaklarındaki eklem iltihaplarını görüp de sineye çekmiş değillerdi. Bunların nasıl ortaya çıktığını kimse fark etmemişti.

Kazılarında ne kadar çok taş alet, yanmış tohum veya ev temeli ortaya çıkarırlarsa çıkarsınlar, arkeologların her iki teoriyi de kanıtlamaları olanaksız; ama bir kez daha genetik (kısmen) imdada yetişiyor. 1970'lerde Stanford Üniversitesi'nden Luca Cavalli-Sforza Avrupalı kan grupları ve çekirdek DNA'sı üzerine muazzam bir araştırma başlattı. Ekibi güneydoğudan kuzeybatıya tutarlı bir gen sıklığı buldu (Harita 2.4); bunun Harita 2.3'te

Harita 2.4. Kana yazılmış bir öykü: Luca Cavalli-Sforza'nın Avrupa'nın genetik düzenine ilişkin yorumu muazzam bir çekirdek DNA örneklemine dayanıyordu. Cavalli-Sforza, modern nüfusların Çekirdek Bölge'den geldiği varsayılan kolonilere genetik benzerlik derecelerini –8 tam benzerlik, 1 en düşük uyuşma düzeyini (örneklemdeki çeşitliliğin %95'ini yansıtan sonuçların istatistiğinde esas aldığı birinci ana unsura göre) temsil edecek şekilde– gösteren bu haritanın, soyları Çekirdek Bölge'ye dayanan kolonicilerin tarımı Avrupa'ya yaydığını kanıtladığına kanaat getirdi. Ancak birçok arkeolog ve bazı genetikçiler aynı fikirde değildir.

görülen çiftçiliğin yayılışına ilişkin arkeolojik kanıtlarla birebir örtüştüğüne işaret ettiler. Şu sonuca vardılar: Batı Asya'dan göçmenlerin Avrupa'ya çiftçiliği getirmesinden sonra, onların soylarından gelenler, büyük ölçüde kıtanın yerlisi olan gezgin toplayıcıların yerini aldılar ve bakiyelerini de kuzeyin ve batının ücra köşelerine ittiler.

Arkeolog Colin Renfrew, Cavalli-Sforza'nın senaryosunu dilbilimin de desteklediğini ileri sürdü: İlk çiftçilerin Avrupalı genleri Güneybatı Asyalı genlerle değiştirmekle kalmayıp, aynı zamanda Avrupa'nın yerli dillerini Çekirdek Bölge'den Hint-Avrupa dilleriyle değiştirerek, sadece Bask dili gibi eski diller için yalıtılmış cepler bıraktığını düşünmekteydi. Özgün refah toplumunu sona erdiren bu yurdundan edilme dramı modern Avrupalıların bedenlerine kazındı ve ağızlarını açtıkları her seferinde yeniden oynandı.

Başlangıçta yeni kanıtlar bilimsel savları sadece daha da artırmaya yaradı. Dilbilimciler derhal Renfrew'ya itiraz ettiler ve gerçekten de 6000-7000 yıl önceki bir ata dilinden itibaren ayrılmaya başlamış olsalardı, modern Avrupa dillerinin birbirinden çok daha farklı olması gerektiğini ileri sürdüler. 1996'da Bryan Sykes başkanlığındaki bir Oxford ekibi genetik konusunda Cavalli-Sforza'ya karşı çıktı. Sykes, Cavalli-Sforza'nın araştırmış olduğu çekirdek DNA yerine mitokondriyal DNA'ya baktı ve Harita 2.4'teki gibi bir güneydoğu-kuzeybatı ilerlemesi yerine, harita üzerinde gösterilemeyecek kadar karmaşık bir model belirledi: 6 grup genetik soy çizgisi bulmuştu ve Batı Asya'dan gelen tarım göçmenleri ile bunlardan sadece biri makul ölçüde ilişkilendirilebilirdi. Sykes diğer 5 grubun çok daha eski olduğunu, çoğunlukla 25-50 bin yıl önce Afrika'dan çıkıp Avrupa'ya gelen özgün nüfusa kadar uzandığını ileri sürdü. Bütün bunlar şunu gösteriyordu: Avrupa'nın ilk çiftçileri Çekirdek Bölge'den gelen göçmenlerin torunları değil, esasen yerleşmeye karar veren yerli gezgin toplayıcılardı.

Cavalli-Sforza ve Sykes'in ekipleri 1997'de *American Journal of Human Genetics*'in sayfalarında şiddetli bir kavgaya tutuştularsa da, o günden beri konumları gitgide birbirine yaklaşmıştır. Bugün Cavalli-Sforza'nın hesaplarına göre, Batı Asya'dan gelen göçmen çiftçiler Avrupalı DNA'sının %26-28'ini oluşturuyor. Sykes bu rakamı %20'lere çekiyor. Yerlilerin soyundan gelen her üç ya da dört kişiye karşılık, Avrupa'nın ilk çiftçilerinden birinin

Güneybatı Asya göçmenlerinin soyundan geldiğini söylemek işi fazla basitleştirse de çok yanlış sayılmaz.

Alınyazısı

Nanterre'deki öğrencileri ne Cavalli-Sforza ve Renfrew'nun iddiaları ne de Sykes'ın alternatifi –hatta aralarında doğmaya başlamış olan uzlaşma– mutlu edebilirdi, çünkü bu kuramların hepsi çiftçiliğin zaferini kaçınılmaz sayıyordu. Genetik bilimi ve arkeoloji rekabeti hep vardı, bunun hocalarla veya sınavlarla pek ilgisi yok demeye getiriyordu. Her şey olacağına varır mantığı.

Peki, bu doğru mu? Ne de olsa insanlarda özgür irade denen bir şey var. Tembellik, açgözlülük ve korku tarihin motorları olabilir, ama her birimiz bunlar arasında seçim yaparız. Avrupa'nın ilk çiftçilerinin üçte biri yerli gezgin toplayıcılardan geldiyse, kuşku yok ki, tarihöncesi Avrupalıların yeterli sayıda kesimi tarımı yoğunlaştırmaya karşı olsaydı, yolları üzerinde tarım yapılmasını durdurabilirlerdi. O zaman neden bu olmadı?

Aslında bazen oldu. MÖ 5200'den önce 100-200 yıl boyunca günümüz Polonya'sından Paris Havzası'na dek yayılmasının ardından tarımsal ilerleme dalgası duruldu (Harita 2.3). 1000 yıl boyunca çiftçiler, onları Baltık Denizi'nden ayıran son 80-95 kilometrelik toprağa nadiren girdiler ve pek az Baltık avcı-toplayıcı grubu çiftçilik faaliyetlerini yoğunlaştırd ı. Burada gezgin topluluklar kendi yaşam biçimleri için mücadele ettiler. Çiftçilik/gezgin toplayıcılık fay hattı boyunca kayda değer sayıda müstahkem yerleşime ve (tam da sağ ellerinde tuttukları taş baltalarla üzerlerine saldıran hasımlarıyla çarpışırken öldülerse bekleneceği üzere) kafataslarının ön ve yan tarafına keskin olmayan bir aletle vurularak öldürülmüş genç erkek iskeletlerine rastlıyoruz. Birkaç toplu mezar katliamların dehşet verici yadigârları bile olabilir.

Bundan 7000 yıl önce Kuzey Avrupa Düzlükleri'nin ucunda ne gibi kahramanlık ve vahşet eylemlerinin meydana geldiğini asla öğrenemeyeceğiz; ama muhtemelen çiftçi/avcı-toplayıcı sınırını onarmakta kültür ve şiddet kadar coğrafya ve ekonomi de rol oynadı. Baltık gezgin toplulukları, zengin deniz kaynaklarının yıl boyu kalabalık olan yoğun nüfuslu köyleri desteklediği serin bir Cennet Bahçesi'nde yaşıyorlardı. Arkeologlar köylerin çevre-

sine koca koca öbekler halinde yığılmış, ziyafetlerden arta kalan deniz kabukları çıkarmıştır. Doğanın zenginliği anlaşılan göçebe toplayıcıları gayet güzel besliyordu: Çiftçilere karşı duracak kadar çok avcı-toplayıcı vardı, ama sayıları beslenmek için yer değiştirmelerini gerektirecek kadar çok değildi. Ayrıca çiftçilerin Çekirdek Bölge'de evcilleştirmiş oldukları özgün bitki ve hayvanların bu kadar kuzeyde daha az ürün vereceklerini düşünmüş olmaları da mümkün.

Çiftçiliğin MÖ 4200'den sonra nasıl olup da daha da kuzeye girdiğini hakikaten bilmiyoruz. Bazı arkeologlar itme faktörlerini vurgulayarak çiftçilerin bütün engelleri ezip geçecek kadar çoğaldıklarını ileri sürerken, bazıları çekme faktörlerini öne çıkararak avcı-toplayıcı toplum içindeki bir krizin kuzeyi istilaya açtığını savunur. Ancak, her ne kadar sona erse de, Baltık istisnası çiftçilik bir kez Çekirdek Bölge'de ortaya çıktıktan sonra en baştaki refah toplumunun ayakta kalamayacağı kuralını doğrular gibi görünür.

Bunu söylemekle özgür iradenin gerçekliğini yadsımış olmuyorum. Pek çok insan cazibesine yenik düşse de bunu yapmak ahmaklık olurdu. Sözgelişi büyük yazar Leo Tolstoy, *Savaş ve Barış* adlı romanını, tarihte özgür iradeyi inkâr eden tuhaf bir sonsözle kapatmıştı; tuhaf, çünkü kitabın her yeri acı verici kararlar (ve kararsızlıklar), ani fikir değiştirmeler ve çoğu zaman ciddi sonuçlar getiren, azımsanmayacak sayıda budalaca gafla bezeliydi. Bununla birlikte, diyordu Tolstoy, "Tarih bakımından özgürlük, insan yaşamını yöneten kanunlar konusundaki bilgimizin bilinmeyen bir yanının belirtilmesinden başka bir şey değildir." Şöyle devam ediyordu:

> Tarih için insanların özgürlüğünü tarihî olayları etkileyebilecek, yani kanunlara bağlı olmayan bir güç kabul etmek, tıpkı astronomların gökyüzündeki cisimlerin, özgür hareket etmelerini kabul etmeleri gibidir... Eğer özgür hareket edebilen bir tek yıldız varsa, o zaman ne Kepler ne de Newton kanunları vardır ve gökyüzündeki cisimlerin hareketi konusunda artık hiçbir düşünce var olamaz. Eğer insanın özgürlüğe dayanan bir tek davranışı varsa, o zaman hiçbir tarihsel kanun yoktur ve tarihî olayların hiçbiri düşünülemez.[15]

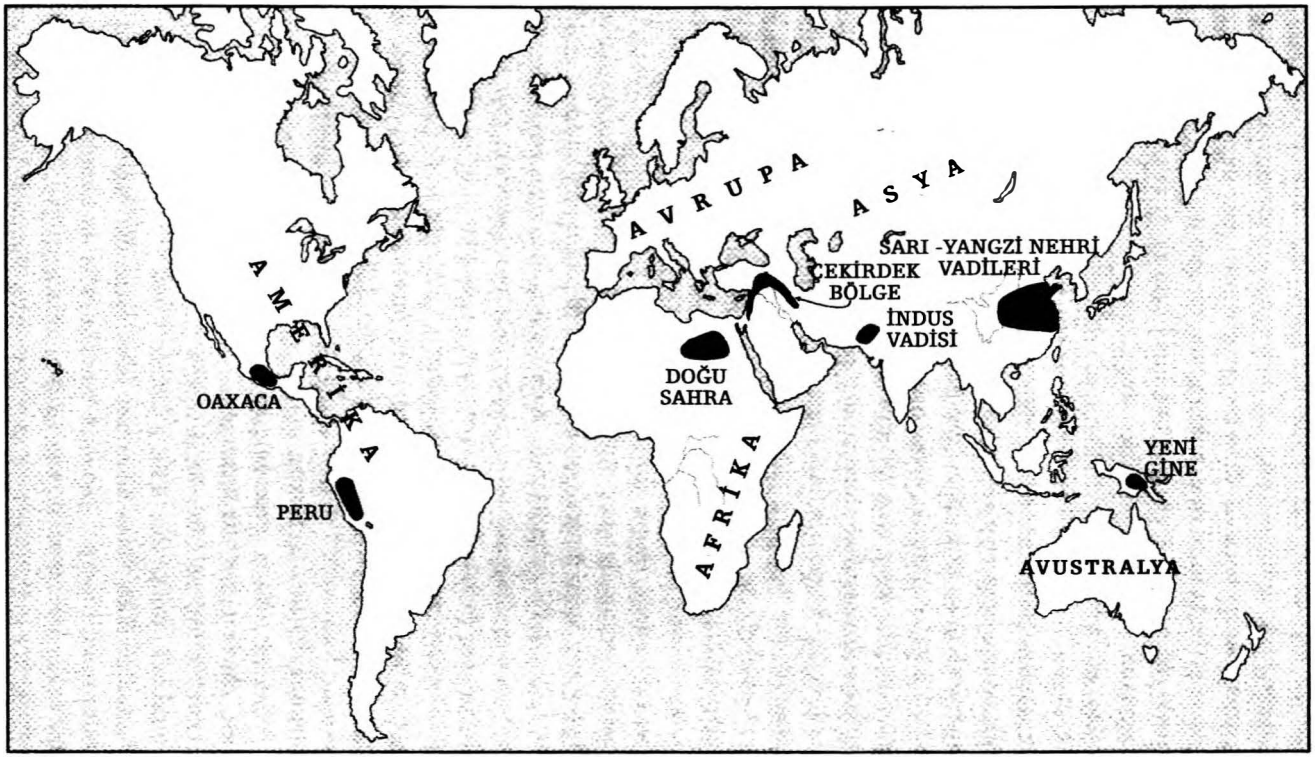
15 Leo Tolstoy, *War and Peace* (1869), Sonsöz, 2. kısım, 11. bölüm (http://www.gutenberg.org'daki çeviriden küçük değişiklikler yaparak aktardım). Türkçe baskısı: *Savaş ve Barış*, çev. Leyla Soykut, İletişim Yayınları, 2003.

Saçma! Üst düzey bir saçmalık elbette ama sonuçta saçmalık. Günün birinde bir tarihöncesi avcı-toplayıcı tarımı yoğunlaştırmamaya karar verebilirdi ve bir çiftçi de tarlasını veya değirmentaşını ardında bırakıp kabuklu yemiş toplamaya veya geyik avlamaya gidebilirdi. Kuşkusuz bazıları böyle yaptı ve yaşamlarında muazzam değişiklikler oldu. Ancak uzun vadede bunun hiçbir etkisi olmadı; zira kaynaklara yönelik rekabet demek, çiftçiliği sürdüren, hatta daha da yoğun yapan insanların böyle yapmayanlardan daha çok enerji elde etmesi demekti. Çiftçiler daha fazla tarla açıp avcı-toplayıcılar karşısında şanslarını daha da artırarak daha çok çocuk ve sürü beslemeye devam ettiler. MÖ 5200'de Baltık Denizi çevresinde hüküm süren koşullar gibi uygun koşullar oluşunca çiftçilik ağır ağır genişlemeyi sürdürdü. Ama bu tür koşullar sonsuza dek süremezdi.

Çiftçilik kuşkusuz bazı yerel başarısızlıklara uğradı (aşırı otlatma Ürdün Vadisi'ni MÖ 6500-6000 arasında bir çöle çevirmiş gibi görünür örneğin); ama yeni bir Genç Dryas dönemi gibi bir iklim felaketi dışında, dünyada hiçbir özgür irade, tarıma dayalı yaşam biçimlerinin yayılıp bütün uygun nişleri doldurmasını durduramazdı. *Homo sapiens*'in zekâsı ılık, nemli ve istikrarlı hava koşulları ve evcil türlere evrilebilen bitki ve hayvanlarla birleşerek bunu dünyadaki başka her şey kadar kaçınılmaz kıldı.

MÖ 7000'e gelindiğinde, Avrasya'nın batı ucundaki genişlemekte olan dinamik tarım toplumları yeryüzündeki diğer toplumlardan farklıydı; işte tam da bu noktada "Batı"yı dünyanın geri kalanından ayırt etmek anlamlı hale geliyor. Gene de, Batı geri kalandan farklı olmakla birlikte, farklılıklar kalıcı olmadı ve bunu izleyen birkaç bin yılda insanlar Şanslı Enlemler boyunca uzanan belki yarım düzine yerde birbirlerinden bağımsız olarak tarımı geliştirdiler (Harita 2.5).

Çekirdek Bölge dışındaki en erken ve bariz örnek Çin'dir. Pirinç ekimi MÖ 8000-7500 arasında Yangtze Nehri'nde, akdarı ekimi ise MÖ 6500'den önce Kuzey Çin'de başladı. Akdarı 5500 civarında, pirinç ise 4500'e kadar tamamen evcilleştirilmişti; domuzlar 6000-5500 arasında evcilleştirildi. Yakın geçmişteki buluntular, toprağı işlemenin Yenidünya'da da neredeyse bu kadar erken bir dönemde başladığını akla getiriyor. Kültür kabağı MÖ 8200'e gelindiğinde Kuzey Peru'nun Nanchoc Vadisi'nde ve

Harita 2.5. Vaat edilmiş topraklar: Bitki veya hayvanların evcilleştirilmesinin MÖ 11.000 ile 5000 arasında yeryüzünde birbirinden bağımsız olarak başlamış olabileceği 7 bölge.

MÖ 7500-6000'de Meksika'nın Oaxaca Vadisi'nde evrim geçirerek evcilleşmekteydi. MÖ 6500'e gelindiğinde Nanchoc'da yerfıstığı görülmeye başlamıştı. Oaxaca'da yabanıl *teosinte*'nin evrim geçirerek evcilleşmiş mısıra dönüştüğüne dair arkeolojik bulgular ancak MÖ 5300'e kadar geriye gider; ancak genetikçiler bu sürecin aslında 7000 gibi erken bir tarihte başlamış olabileceğini düşünüyorlar.

Çin ve Yenidünya evcilleşme süreçlerinin Çekirdek Bölge'deki olaylardan bağımsız olduğu kesindir, ama Pakistan'ın İndus Vadisi'nde durum biraz daha az açıktır. Evcil arpa, buğday, koyun ve keçilerin tamamı MÖ 7000'de Mehrgarh'da aniden beliriverir; bu o kadar ani olur ki, birçok arkeolog bunları Çekirdek Bölge'den gelen göçmenlerin oraya getirdiğini düşünür. Buğdayın varlığı özellikle etkileyici görünür, zira bugüne kadar Mehrgarh yakınında herhangi bir yerde, evcilleşmiş buğdayın evrim geçirebileceği yerel bir yabani buğday tespit edilmemiştir. Botanikçiler bölgeyi adamakıllı araştırmamıştır (Pakistan ordusu bile bu vahşi kabile toprakları civarında çok fazla dolaşmamıştır), bu yüzden burada bizi bekleyen sürprizler olabilir. Mevcut kanıtlar İndus Vadisi tarımının Çekirdek Bölge'nin bir filizi olduğunu düşündürse de, burada tarımın bütünüyle kendine özgü bir seyir izlediğini, yerel *zebu*'nun (Asya öküzü) MÖ 5500'e kadar evcilleştirilmiş olduğunu, dahası MÖ 2500'e gelindiğinde son derece gelişmiş, eğitimli bir şehir toplumunun doğmakta olduğunu da göz önüne almak gerekir.

Güçlü muson yağmurlarının her yaz gölleri doldurduğu Doğu Sahra Çölü MÖ 7000 civarında bugün olduğundan daha nemli, ama gene de yaşamak için çetin bir yerdi. Anlaşılan buradaki icadın anası çekilen zorluklar oldu: Yaban dünyasında ne sığır ne koyun hayatta kalabiliyordu, ama gezgin topluluklar hayvanları bir gölden diğerine güttüğünde onlara iyi kötü bir yaşam sağlayabiliyorlardı. MÖ 7000 ile 5000 arasında avcı-toplayıcılar kendilerini göçebelere, vahşi sığır ve koyunları da daha büyük ve daha uysal hayvanlara dönüştürdüler.

MÖ 5000'e gelindiğinde tarım aynı anda iki dağlık bölgede de doğmaya başlamıştı: Biri lama veya alpakanın sürüler halinde güdüldüğü ve *kinva* tohumlarının hasatçıyı bekleyecek şekilde evrim geçirdiği Peru, diğeri ise Yeni Gine'ydi. Yeni Gine kanıtları

en az İndus Vadisi'nden elde edilenler kadar tartışmalıdır; ancak MÖ 5000'e gelindiğinde dağ insanlarının ormanları temizleyip bataklıkları kurutarak muz ve *taro** gibi bitkileri evcilleştirmeye başladıkları bugünlerde kesin gibi görünüyor.

Bu bölgelerin çok farklı tarihleri vardır, ancak tıpkı Çekirdek Bölge gibi her biri, günümüze kadar devam eden kendine özgü bir ekonomik, toplumsal ve kültürel geleneğin başlangıç noktasıydı. Batı'yı nasıl tanımlamamız gerektiğine dair 1. Bölüm'den beri peşimizi bırakmayan soruya burada nihayet bir yanıt verebiliyoruz. İlk bölümde tarihçi Norman Davies'in Batı tanımlamalarında "elastik coğrafya" dediği şeye getirdiği eleştirileri görmüştük: Batı, "yazarlarının çıkarlarını daha da geliştirmek üzere," Davies'in deyişiyle "tasarlanmış" bir coğrafyaydı. Davies pire için yorgan yakarak Batı sözünü telaffuz etmeyi bile reddetmişti. Neyse ki zaman derinliği arkeolojisi sayesinde artık daha iyisini yapabiliriz.

Modern dünyanın büyük uygarlıklarının tümü Buzul Çağı'nın sonundaki bu ilk evcilleştirme olaylarına kadar uzanır. Davies'in betimlediği entelektüel ağız dalaşlarının bizi bir analiz kategorisi olarak "Batı"dan yoksun bırakmasına gerek yok: Batı, Avrasya'nın Çekirdek Bölge'de bulunan en batıdaki evcilleştirme çekirdeğinden gelen toplumlara gönderme yapan bir coğrafi terimden başka bir şey değildir. Çiftçiliğin başlamasıyla Çekirdek Bölge'nin sıra dışı bir yer haline geldiği MÖ 11.000 civarından önce kendine özgü bir bölge olarak "Batı"dan söz etmenin hiçbir anlamı yoktur; ayrıca bu kavramın önemli bir analiz aracına dönüşmesi de ancak diğer tarımsal çekirdeklerin de görülmeye başladığı MÖ 8000'den sonra gerçekleşir. Batı MÖ 4500'e gelindiğinde Avrupa'nın çoğunu kapsayacak şekilde genişlemişti. Son 500 yıl içinde de yerleşmeciler sınırlarını Amerika'ya, Yeni Zelanda ve Avustralya'ya, Sibirya'ya kadar uzatmıştı. Doğal olarak "Doğu" da sadece MÖ 7500'e gelindiğinde Çin'de gelişmeye başlayan evcilleştirmenin en doğu çekirdeğinden gelen toplumları belirtir. Neden Batı'nın hükmettiğini sormak aslında Çin, Meksika, İndus Vadisi, Doğu Sahra, Peru veya Yeni Gine'deki çekirdeklerden gelenlerin değil de neden Çekirdek Bölge'deki tarımsal çekirdekten

---

* Yılanyastığıgillerden, *kulkas* da denilen bir bitki (ç.n.)

gelen toplumların gezegene egemen olduklarını sormak anlamına gelir.

Burada akla hemen uzun vadeli kilitlenme izahlarından biri geliveriyor: Çekirdek Bölge'deki insanlar –ilk Batılılar– tarımı dünyadaki herkesten binlerce yıl önce geliştirdiler, çünkü onlardan daha akıllıydılar. Avrupa'nın her yerine yayılırken akıllarını genleri ve dilleriyle oralara da aktardılar. MÖ 1500'den sonra yerkürenin diğer kısımlarını sömürgeleştirdiklerinde Avrupalılar akıllarını da beraberlerinde götürdüler; Batı işte bu nedenle egemen oldu.

1. Bölüm'de ele alınan ırkçı kuramlar gibi bu izah da, evrim bilimci ve coğrafyacı Jared Diamond'ın klasik eseri *Tüfek, Mikrop ve Çelik*'te etkili bir şekilde ortaya koyduğu nedenlerle, neredeyse kesin olarak yanlıştır. Diamond doğanın adil olmadığını gözlemlemişti. Tarımın başka her yerden binlerce yıl önce Çekirdek Bölge'de ortaya çıkmasının nedeni, orada yaşayan insanların benzersiz şekilde akıllı olması değil, coğrafyanın onlara avantajlı bir başlangıç sağlamasıydı.

Bugün dünyada 200 bin bitki türü var, diyordu Diamond, gelgelelim bunlardan sadece birkaç bini yenebilir nitelikteyken, sadece birkaç yüzünün de evcilleştirilme potansiyeli var. Aslına bakılırsa, bugün tüketilen kalorilerin yarısından fazlası tahıllardan ve en çok da buğday, mısır, pirinç, arpa ve sorgumdan. Bu bitkilerin evrimsel atası olan yabanıl otlar bütün yerküreye eşit şekilde dağılmış değil. Tohumları en büyük ve en besleyici olan 56 ottan 32'si Güneybatı Asya ve Akdeniz Havzası'nda yabanıl olarak yetişir. Doğu Asya'da sadece 6, Orta Amerika'da 5, Sahraaltı Afrika'da 4, Kuzey Amerika'da da 4, Avustralya ve Güney Amerika'da 2'şer ve Batı Avrupa'da sadece 1 yabanıl tür yetişir. Eğer (büyük gruplar halindeki) insanların büyük ölçüde aynı olduğunu ve dünyanın her yerinde avcı-toplayıcıların aşağı yukarı eşit derecede tembel, açgözlü ve korkmuş olduğunu farz edersek, Çekirdek Bölge'deki insanların işlemek için daha elverişli hammaddelere sahip oldukları için, çok büyük bir olasılıkla bitkileri ve hayvanları diğer insanlardan önce evcilleştireceklerini söyleyebiliriz.

Çekirdek Bölge'nin başka avantajları da vardı. Yabanıl arpa ve buğdayı evcilleştirmek için sadece bir genetik mutasyon yeterdi, ancak *teosinte*'yi mısır gibi tanınmış bir bitkiye dönüştür-

mek için düzinelerce mutasyon gerekirdi. MÖ 14.000 civarında Kuzey Amerika'ya giren insanlar başkalarından daha tembel veya aptal değillerdi, aynı buğday yerine *teosinte*'yi evcilleştirmeye çalışmakla da hata etmemişlerdi. Yenidünya'da hiç yabanıl buğday yoktu. Göçmenler Eskidünya'dan evcilleştirilmiş tahılları da beraberlerinde getiremezlerdi, çünkü Amerika kıtasına henüz Asya'dan bir kara köprüsü olduğu sırada girmişlerdi. Okyanusların yükselip de MÖ 12.000 civarında kara köprüsünü suyun altına gömmesinden önce geçmişlerdi; o zamanlar getirebilecekleri hiç evcilleştirilmiş tahıl gıda yoktu. Evcilleştirilmiş tahıl gıdaların olduğu zamana gelindiğinde[16] kara köprüsü suya gömülmüştü.

Tahıllardan hayvanlara geçersek, şans neredeyse aynı derecede Çekirdek Bölge'den yanaydı. Yeryüzünde (45 kiloyu aşan) 148 büyük memeli türü yaşar. MÖ 1900'e gelindiğinde bunlardan yalnızca 14'ü evcilleştirilmişti. Bu 14 memeliden 7'si Güneybatı Asya'nın yerli türüydü; dünyanın en önemli 5 evcil hayvanından (koyun, keçi, sığır, domuz ve at), at dışında hepsinin ataları Çekirdek Bölge'deydi. Doğu Asya'da evcilleştirilme potansiyeli olan 14 türden 5'i, Güney Amerika'da ise yalnız 1'i vardı. Kuzey Amerika, Avustralya ve Sahraaltı Afrika'da hiçbiri yaşamıyordu. Afrika kuşkusuz büyük hayvanlarla dolar taşar, ama sizi yiyecek aslanlar veya onları bile geride bırakacak zürafalar gibi türleri evcilleştirmekteki güçlükler aşikârdır.

O halde Çekirdek Bölge'deki insanların ırksal veya kültürel olarak üstün oldukları için tarımı icat ettiklerini varsayamayız. Diğer herkese göre daha fazla (ve daha kolay) evcilleştirilebilir bitki ve hayvanlarla dolu bir çevrede yaşadıkları için, onlara ilk egemen olan Hilly Flank'te yaşayanlar oldu. Çin'de yabanıl bitki ve hayvan yoğunlaşmaları daha az avantajlı olmakla birlikte gene de iyiydi; evcilleştirme orada belki 2000 yıl sonra başladı. Yetiştirmek için ellerinde sadece koyun ve sığır olan Salıra'daki sığırtmaçların bir 500 yıla daha ihtiyacı vardı ve çölde tahıl yetişmediği için hiç çiftçiye dönüşmediler. Yeni Gineli dağ insanlarının sorunu ise bunun tam tersiydi; çok dar bir bitki yelpazesine sahipken, bölgelerinde evcilleştirebilecekleri hiç büyük hayvan

16 Gıda olmayan tahılların tersine. 2005'te yapılan bir DNA araştırması, Amerika kıtasının ilk kolonicilerinin beraberlerinde Asya'dan kap olarak kullandıkları ekilmiş sukabağı getirdiklerini ileri sürüyor.

yoktu. Onların 2000 yıla daha ihtiyacı vardı ve hiçbir zaman sığırtmaç topluluklar olmadılar. Çekirdek Bölge, Çin, İndus Vadisi, Oaxaca ve Peru'nun tersine, Sahra ve Yeni Gine'deki tarımsal çekirdekler –daha aşağı oldukları için değil, doğal kaynaklardan yoksun oldukları için– kendi kentlerini ve eğitimli bir nüfus geliştirememişlerdir.

Yerli Amerikalıların işleyecek kaynakları Afrikalılar ve Yeni Ginelilerden daha çok olsa da Çekirdek Bölge ve Çin'de yaşayanlardan daha azdı. Oaxacalılar ve Andlılar Genç Dryas dönemi sonundaki 2500 yıl içerisinde (hayvanları değil ama) bitkileri yetiştirerek hızla ilerlediler. Ellerinde köpek hariç evcilleştirilebilir iki tür vardı sadece: hindi ve lama. Onların da evcilleşmesi için daha birkaç yüzyıl gerekiyordu.

Avustralyalıların kaynakları herkesten daha sınırlıydı. Yakın geçmişteki kazılar, yılanbalığı yetiştiriciliğini denediklerini ve birkaç bin yılları daha olsaydı, evcilleştirilmiş yaşam biçimleri geliştirebilmelerinin pekâlâ mümkün olduğunu gösteriyor. Bu da olmayınca MS 18. yüzyılda kıtaya, Çekirdek Bölge'deki ilk tarım devrimini gerçekleştirenlerin soyundan gelen, buğday ve koyunu ithal eden Avrupalı yerleşimciler egemen oldu.

Buraya kadar şunu rahatça söyleyebiliriz: İnsanlar her yerde gerçekten de hemen hemen aynıydı. Küresel ısınma herkese yeni tercihler sundu; bunlar arasında daha az çalışmak; aynı miktarda çalışmak ve daha çok yemek; veya daha çok çalışmak anlamına gelse de daha çok çocuk yapmak vardı. Bundan başka, yeni iklim düzeni de büyük gruplar halinde yaşamak ve etrafta daha az dolaşmak gibi bir seçenek sağladı. Dünyanın her yerinde, olduğu yerde kalıp daha çok üremeyi ve daha çok çalışmayı seçen insanlar farklı tercihler yapan insanlara üstün geldi. Doğa bütün bu süreci Batı'da daha erken başlattı.

Cennetin Doğusu

Belki öyle diye uzun vadeli kilitlenme kuramlarının savunucuları da bu fikre katılır; belki insanlar gerçekten her yerde az çok aynıdır ve belki coğrafya Batılıların işini kolaylaştırmıştır. Gene de iklim ve tohumların boyutundan daha fazla bir şeyler vardır tarihte. Elbette insanların daha az çalışmak, daha çok yemek ve

daha büyük aileler kurmak arasında yaptıkları belirli tercihlerin ayrıntıları da önemlidir. Hikâyenin sonu çoğu zaman başında yazılır ve belki de sonraki tüm Batılı toplumları doğuran, 10 bin yıl önce Çekirdek Bölge'de yaratılmış kültürün, dünyanın her yerindeki diğer çekirdek bölgelerde yaratılan kültürlere sadece onlardan daha çok potansiyeli olduğu için üstün gelmesi nedeniyledir ki, bugün Batı hüküm sürmektedir.

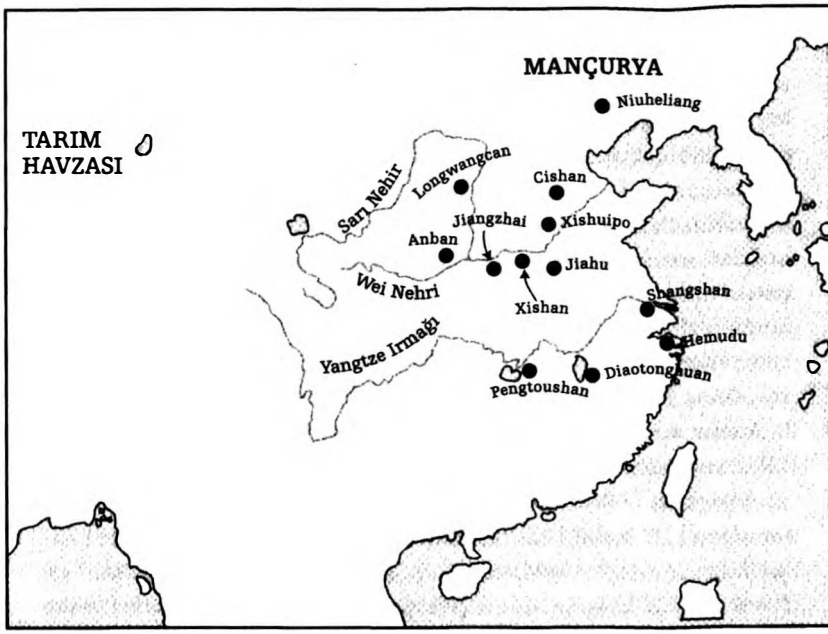
O zaman gelin, en iyi belgelenmiş, en eski ve (kendi çağımızın) Batı dışındaki en güçlü uygarlığına, yani Çin'de başlayan uygarlığa bir göz atalım. En erken çiftçi kültürlerinin Batı'dakinden ne kadar farklı olduğunu ve bu farklılıkların Doğu ve Batı'yı farklı yörüngelere oturtarak Batılı toplumların yerküreye hâkim olmasının nedenini açıklayıp açıklamadığını anlamamız gerekiyor.

Yakın geçmişe değin arkeologlar Çin'deki erken tarım hakkında çok az şey biliyorlardı. Hatta birçok araştırmacı Çin mutfağının günümüzdeki simgesi olan pirincin tarih sahnesine Çin'de değil Tayland'da girdiğini düşünüyordu. 1984'te Yangtze Vadisi'nde büyüyen yabanıl pirincin keşfedilmesi pirincin burada evcilleştirilmiş olabileceğini gösterdi, ancak doğrudan arkeolojik kanıtlar hâlâ elle tutulur nitelikte değil. Sorun şu: Fırıncılar ister istemez ekmeklerinin bir kısmını yakarlar, böylece geride arkeologlar tarafından bulunacak yanmış buğday veya arpa tohumları bırakırlar; pirinci pişirmenin akıllıca bir yolu olan haşlama yöntemi ise bu sonucu nadiren verir. Sonuç olarak arkeologların antik pirinci ortaya çıkarması çok daha zordur.

Ne ki bir parça marifet arkeologların bu engelin etrafından dolaşmasını sağladı. 1988'de Yangtze Vadisi'ndeki Pengtoushan'da (Harita 2.6) kazı yapan arkeologlar, MÖ 7000 civarında çömlekçilerin kapların fırında çatlamasını önlemek için killerine pirinç kabukları ve sapları karıştırmaya başladıklarını fark ettiler ve dikkatli bir incelemeyle bu bitkilerin yetiştirilmekte olduğunun sağlam işaretlerini ortaya çıkardılar.

Gelgelelim gerçek atılımlar 1995 yılında Pekin Üniversitesi'nden[17] Yan Wenming'in, en az diğer meslektaşları

17 1. Bölüm'de ele aldığımız Pekin Adamı gibi Pekin Üniversitesi de isminin eski biçimini (*Peking*) korumuştur. Bu örnekte yöneticiler 1980'lerde "Beijing Daxue"yu Batı dillerine "Pekin Üniversitesi" olarak çevirmek konusunda bilinçli bir karar aldılar.

Harita 2.6. Doğu'nun başlangıcı: Bu bölümde tartışılan ve günümüz Çin'inde bulunan sit alanları.

kadar çetin ceviz bir saha araştırmacısı olan Amerikalı arkeolog Richard MacNeish'le birlikte çalışmasıyla başlamıştır. (MacNeish kazmaya 1940'larda Meksika'da başladı ve hendeklerde 5683 gün –benim yapabildiğimin 10 katı kadar bir süre– kalarak herkesi kendine hayran bıraktı. 2001'de Belize'de bir saha araştırması yaparken kaza sonucu hayatını kaybetti; öldüğünde 82 yaşındaydı ve çizmeleri hâlâ ayağındaydı. Dediklerine göre, hastaneye götürülürken yol boyunca cankurtaran şoförüyle arkeoloji üzerine sohbet etmiş.) MacNeish Çin'e yalnız erken tarımla ilgili araştırmalarla oluşturduğu onlarca yıllık uzmanlığını değil, aynı zamanda kendisi de yeni bir bilimsel teknikle gelen arkeobotanikçi Deborah Pearsall'u da getirmişti. Pirinç arkeolojik katmanlarda nadiren bugüne ulaşmakla birlikte, tüm bitkiler yeraltı sularından küçük miktarlarda silisyum emer. Silisyum bitkinin hücrelerinden bazısını doldurur ve bitki çürüdüğünde toprağa fitolit adı verilen mikroskobik hücre biçimli taşlar bırakır. Fitolitler üzerinde yapılan dikkatli araştırmalar pirincin sadece ne

zaman tüketildiğini değil, evcilleştirilmiş olup olmadığını da ortaya koyabilir.

Yan ve MacNeish Yangtze Nehri yakınındaki Diaotonghuan Mağarası'nda yaklaşık 5 m derinliğinde bir çukur kazdılar ve Pearsall, fitolitlerde yaptığı incelemeyle, MÖ 12.000'e gelindiğinde insanların yabanıl pirinci kökünden sökerek mağaraya getirdiklerini ortaya koymayı başardı. Dünya ısındıkça yabanıl buğday, arpa ve çavdarın gelişmeye başladığı Çekirdek Bölge'ye çok benzer şekilde, bu avcılık-toplayıcılığın altın çağıydı. Fitolitlerde pirincin, çavdarın Abu Hureyra'da evrim geçirdiği şekilde evcil biçimlere doğru evrildiğini gösteren bir işaret yoktu, ancak Genç Dryas döneminin Yangtze Vadisi'nde de tıpkı Batı'daki kadar yıkıcı olduğu açıktı. Yabanıl pirinç MÖ 10.500'e kadar Diaotonghuan'dan neredeyse tümüyle silinmişti ve ancak iklim koşullarının 9600'den sonra düzelmesiyle geri dönebilmişti. Kaba çömlekler, belki tahılları kaynatmakta kullanılan kaplar yaklaşık bu dönemde (Çekirdek Bölge'deki ilk çömleklerden 2500 yıl önce) yaygın hale gelmişti. Yaklaşık MÖ 8000'de fitolitler daha büyük olmaya başladı; bu da insanların yabanıl pirinç yetiştirmekte olduğunun kesin bir işaretiydi. MÖ 7500'e kadar tamamen yabanıl ve ekili tahıllar Diaotonghuan'da da aynı derecede yaygındı. 6500'e gelindiğinde yabanıl pirinç tümüyle yok olmuştu.

Yangtze Deltası'nda 2001'den beri yürütülen bir grup kazı bu zaman çizelgesini destekler. MÖ 7000'e gelindiğindeyse Sarı Nehir vadisindeki insanlar kesinlikle akdarı yetiştirmeye başlamıştı. Yangtze ve Sarı Nehir arasında kayda değer bir yerleşim alanı olan Jiahu'daki insanlar pirinç ve akdarı yetiştirmeye başlamışlar, belki MÖ 7000'e gelindiğinde domuzu da evcilleştirmişlerdi. MÖ 6000 civarında Cishan'da çıkan bir yangın 80 depolama kuyusundaki 110 bin kilo civarında büyük akdarı tohumunu yakıp kavurarak muhafaza etmişti. Bazı kuyuların dibinde, akdarının altında, evcilleştirilmiş hayvanların Çin'deki en eski kanıtları olarak bütün halinde (herhalde kurban edilmiş) köpek ve domuz iskeletleri bulundu.

Evcilleştirme Batı'da olduğu gibi bir dizi ekin, hayvan ve teknikte birçok yüzyıl alan sayısız küçük değişimler gerektirdi. Yangtze Deltası'nda bulunan Hemudu'da yüksek yeraltı su seviyesi, tümü de MÖ 5000'den sonrasına tarihlenen muazzam mik-

tarda suya doymuş pirincin yanı sıra ahşap ve bambu aletleri muhafaza ederek arkeologlara çok büyük bir zenginlik sunmaktadır. 4000'e kadar pirinç, tıpkı Batı'daki buğday ve arpa gibi, insan hasatçılara bağımlı olacak şekilde tümüyle evcilleştirilmişti. Hemudululular evcilleştirilmiş susığırlarına da erişebiliyor, sığır kürek kemiklerini kürek olarak kullanıyorlardı. Arkeologlar Kuzey Çin'deki Wei Vadisi'nde MÖ 5000'den sonra avcılıktan tam gelişmiş tarıma doğru istikrarlı bir değişim olduğunu belgelemiştir. Bu durum en bariz biçimde, kullanılan aletlerde kendini gösteriyordu: İnsanlar ormanda ekim yerleri açmaktan kalıcı tarlaları ekip biçmeye doğru geçtikçe, taş kürekler ve çapalar baltaların yerini almış ve çiftçiler toprağı daha derinlemesine çevirince kürekler irileşmişti. Yangtze Vadisi'nde su taşkınları için yükseltilmiş kıyı şeritleri ile tanımlanabilir çeltik tarlaları MÖ 5700 kadar eskiye uzanıyor olabilir.

MÖ 7000 civarında Jiahu gibi erken Çin köyleri, yarısı toprak altında kalan küçük kabaca yuvarlak barınakları, öğütme taşları ve evler arasındaki gömüleriyle Çekirdek Bölge'deki ilk köylere çok benziyordu. Jiahu'da 50 ila 100 kişi yaşıyordu. Bir barınak diğerlerinden biraz daha büyüktü; ama buluntuların tutarlı dağılımı servet ve cinsiyet ayrımlarının hâlâ zayıf, pişirme ve depolama işlevlerinin de ortak olduğunu düşündürür. Bazı köylerin 150 sakini olduğu ve hendeklerle korunduğu MÖ 5000'e gelindiğinde bu durum değişmeye yüz tutmuştu. Bugüne dek en iyi belgelenen sit alanı olan Jiangzhai'de barınaklar, topluluğun ortak ibadetlerinin kalıntıları olabilecek iki büyük kül yığını içeren bir açık alana bakıyordu.

Jiangzhai kurbanları –böyle bir şey vardıysa elbette– Batılıların birkaç bin yıldır inşa etmiş olduğu tapınaklara nazaran çok daha uysal görünür; ama Jiahu'da yer alan mezarlardaki iki kayda değer buluntu takımı, dinin ve ataların en az Çekirdek Bölge'de olduğu kadar önemli olduğunu akla getirir. İlki, kızıl taçlı turnanın kanat kemiklerinden oyulma 30 küsur flütten oluşur; hepsi de ortalamadan daha zengin erkek definlerinde bulunmuştur. Flütlerin 5'i hâlâ çalınabilir durumdadır. MÖ 7000 civarına ait olan en eskisinin 5-6 deliği vardır ve çok incelikli bir enstrüman olmasa bile, bunlarla modern Çin halk ezgileri çalınabilmektedir. MÖ 6500'e kadar bu flütlerde 7 delik kurala dönüşmüştü ve flüt ya-

pımcıları standartlaşmış ses perdesi kullanıyorlardı; bu da muhtemelen flütçülerden oluşan grupların birlikte müzik yaptıkları anlamına gelir. Takriben MÖ 6000'e ait bir mezarda günümüze ait tüm ezgileri çalabilecek 8 delikli bir flüt bulunuyordu.

Hepsi çok ilginç, fakat flütlerin gerçek anlamı ancak 24 varlıklı erkeğin mezarında bulunan kaplumbağa kabuklarının ışığında berraklık kazanıyor; kabuklardan 14'ünün üzerine kazınmış basit işaretler vardır. Yaklaşık MÖ 6250'ye ait bir mezarda, ölenin kafası alınmış (Çatalhöyük'ün gölgeleri!) ve yerine 16 kaplumbağa kabuğu konulmuştu; bunlardan 2'sinin üzerine işaretler kazınmıştı. Bu işaretlerden bazıları, en azından bazı araştırmacıların gözünde, Çin'in en erken tam gelişmiş yazı sistemi olan, bundan 5000 yıl sonra Shang hanedanı hükümdarlarınca kullanılacak yazıdaki piktogramlara çarpıcı ölçüde benzer.

Shang yazıtlarına 4. Bölüm'de geri döneceğim; ancak Jiahu İşaretleri (y. MÖ 6250) ile Çin'in ilk tam yazı sistemi (y. MÖ 1250) arasındaki boşluk Suriye'deki Jerf al-Ahmar'da bulunan tuhaf semboller (y. MÖ 9000) ile Mezopotamya'daki ilk gerçek yazı (y. MÖ 3300) arasındakiyle neredeyse aynı uzunlukta olmakla birlikte, burada sadece Çin'in devamlılık konusunda daha çok kanıta sahip olduğuna dikkati çekmekle yetinmek istiyorum. Özellikle MÖ 5000'den sonrasına ait düzinelerce sit alanında bu oyma işaretli sıra dışı çömlek bulunmuştur. Yine de ilkel Jiahu karalamalarının, Shang yazı sisteminin 5000 küsur sembolünün doğrudan atası olup olmadığı konusunda hararetle tartışan uzmanlar bir görüş birliğine varamıyorlar.

Birçok Shang metninin de kaplumbağa kabuklarına kazınmış olması bu bağlantıyı savunanları destekliyor. Shang hükümdarları bu kabukları geleceğe ilişkin kehanetlerde bulundukları ayinlerde kullanıyorlardı ve bu uygulamanın izleri kesinlikle MÖ 3500'e dek uzanır; şimdi Jiahu kazısını yapan uzmanlar kaplumbağa kabuğu, yazı, ata, kehanet ve toplumsal güç arasındaki ilişki 6000'den önce kurulmaya başlanmış olabilir mi, diye soruyorlar. Konfüçyüs okuyan herkesin bildiği gibi, müzik ve ayinler MÖ 1. binyıl Çin'inde kol kola yürüyordu; Jiahu mezarlarındaki flütler, kaplumbağa kabukları ve yazı acaba atalarla konuşma becerisine sahip ayin uzmanlarının 5.000 yılı aşkın süre önce doğduğunu gösteriyor olabilir mi?

Bu kayda değer bir devamlılık olurdu, ama koşutluklar var. Daha önce 1. Bölüm'de, MÖ 6600 civarına tarihlenen, Ürdün'deki 'Ain Ghazal'da bulunan, koca koca gözlerini dikmiş bakan iki başlı tuhaf heykelciğe değinmiştim; sanat tarihçisi Denise Schmandt-Besserat, MÖ 2000 civarında Mezopotamya'da yazılmış olan Tanrı betimlemelerinin bu heykelciklerle çarpıcı bir benzerlik gösterdiğine işaret etmiştir. Hem Doğu'da hem Batı'da ilk çiftçilerin dinlerinin bazı unsurları aşırı derecede uzun ömürlü olmuş olabilir.

Jiahu'daki keşiflerden bile önce, 1960'lardan 2001'deki ölümüne kadar Amerika'da Çin arkeolojisinin manevi babalığını yapan, Harvard Üniversitesi hocalarından Kwang-chih Chang, Çin'de gerçekten iktidar sahibi ilk insanların, topluluğun diğer üyelerini hayvanlarla ve atalarla konuşabildiklerine, dünyalar arasında uçabildiklerine ve göklerle iletişimin tekelini ellerinde tuttuklarına ikna eden şamanlar olduğunu ileri sürmüştü. Chang 1980'lerde bu kuramı ortaya attığında, mevcut kanıtlar bu tür uzmanların izini ancak MÖ 4000'lere kadar sürebilmesine olanak veriyordu; bu dönemde Çin toplumları hızla değişmekte ve bazı köyler kente dönüşmekteydi. MÖ 3500'e gelindiğinde, tıpkı bundan 3000 yıl önce Çatalhöyük veya 'Ain Ghazal'da olduğu üzere, buradaki bazı topluluklarda 2000-3000 sakin vardı ve bir avuç topluluk, dövülmüş topraktan (Çin'de iyi inşaat taşı nadirdir) birbiri üstüne katmanlardan oluşan istihkâmlar inşa edecek binlerce işgücünü seferber edebilmişti. Xishan'daki en etkileyici sur 3-4,5 m kalınlığında ve 1,5 kilometreden daha uzundur. Bugün bile yer yer 2,5 m yükseklikte surlar ayakta durmaktadır. Temellerinin altında bulunan kil kavanozlara yerleştirilmiş çocuk iskelet parçaları kurbanları gösteriyor olabilir ve yerleşimin içinde kül dolu sayısız kuyuda, kimi zaman hayvan kemikleriyle karışmış bir halde, kavga eder gibi duran yetişkin iskeletleri vardır. Bunlar Türkiye'de yer alan Çayönü'ndekiler gibi törensel cinayetler olabilir ve bu tür dehşet verici ayinlerin Çin'de MÖ 5000'e dek geçmişe uzandığına ilişkin bazı kanıtlar vardır.

Chang'ın ileri sürdüğü üzere şamanlar MÖ 3500'e gelindiğinde liderlik rolünü üstlenmeye başladılarsa, şimdilerde bazı kentlerde görülen (arkeologlar bunları sıklıkla "saray" olarak adlandırsa da diğerlerinden biraz daha heybetli olan) 370 metrekarelik

büyük evlerde yaşıyor olabilirlerdi. Bu evlerin sıvalı döşemeleri, büyük merkezi ocakları ve (kurbanlara ait?) hayvan kemiklerini barındıran kül kuyuları vardı. Bir tanesinde hükümdarlık asasına benzeyen beyaz mermerden bir obje vardı. Anban'daki en ilginç "saray" kentin ortasında yüksek bir zeminde yer alıyordu. Taş sütun kaideleri vardı ve bazıları kırmızıya boyalı domuz çeneleri, diğerleri kumaşa sarılı domuz kafatasları, başkaları da büyük burunlu, sakallı ve (Cadılar Bayramı cadılarınınkine benzeyen) tuhaf sivri uçlu şapkalı kil heykelcikler içeren külle dolu kuyularla etrafı çevrilmişti.

Bu heykelciklerle ilgili iki şey arkeologları hayli heyecanlandırıyor. İlki, bunları binlerce yıl dayanacak şekilde yapma geleneğidir ve MÖ 1000 civarına tarihlenen bir sarayda bulunan çok benzer bir modelin şapkasına Çince *wu* karakteri resmedilmiştir. *Wu* "dinsel aracı" anlamına geliyordu; bazı arkeologlar Anban'dakiler de dahil olmak üzere tüm bu heykelciklerin şamanları temsil etmesi gerektiği sonucuna varıyor. İkincisi, bu heykelciklerin birçoğunun belirgin şekilde Çinlilere değil, Beyaz ırktan (*Caucasian*) olanlara benzemesidir. Benzer modeller, daha sonra İpek Yolu haline gelecek, Çin'i Roma'ya bağlayan yol boyunca Anban'dan Orta Asya'daki Türkmenistan'a dek birçok yerde bulunmuştur. Şamanizm Sibirya'da bugün bile gücünü korumaktadır; vecd halindeki kâhinler bir bedel karşılığında hâlâ ruhları çağırarak maceracı turistler için kehanetlerde bulunuyorlar. Anban heykelcikleri, şamanların MÖ 4000 civarında Orta Asya'nın ıssızlıklarından Çin'in dinsel otorite geleneklerine eklemlendiğini gösteriyor olabilir; bazı arkeologlar bu heykelciklerin, MÖ 10.000'lere dek giden Çekirdek Bölge şamanlarının Doğu'daki çok uzak etkilerinden biri olabileceğini düşünüyorlar.

Diğer kanıt parçaları bunun pekâlâ mümkün olduğunu akla getiriyor. Bu kanıtların en sıra dışı olanı, *Discover, National Geographic, Archaeology* ve *Scientific American* dergileri 1990'ların ortasında konu hakkında ardı ardına yayınlar yapmadan önce Batılıların adını dahi duymadığı Tarım Havzası'ndaki mumyalardan oluşuyor. Beyaz ırk özellikleri taşıyan mumyalar, insanların MÖ 2000'e gelindiğinde Orta, hatta Batı Asya'dan Çin'in kuzeydoğusuna geldiğini kuşkuya yer bırakmayacak şekilde kanıtlıyor.

Doğruluğundan şüphe uyandıracak kadar iyi bir tesadüfle, Tarım Havzası'na gömülen insanlar tıpkı Anban heykelcikleri gibi sakallı ve büyük burunlu olmakla kalmıyorlardı, ayrıca sivri uçlu şapkaları da vardı (bir mezarda 10 yünlü şapka bulundu).

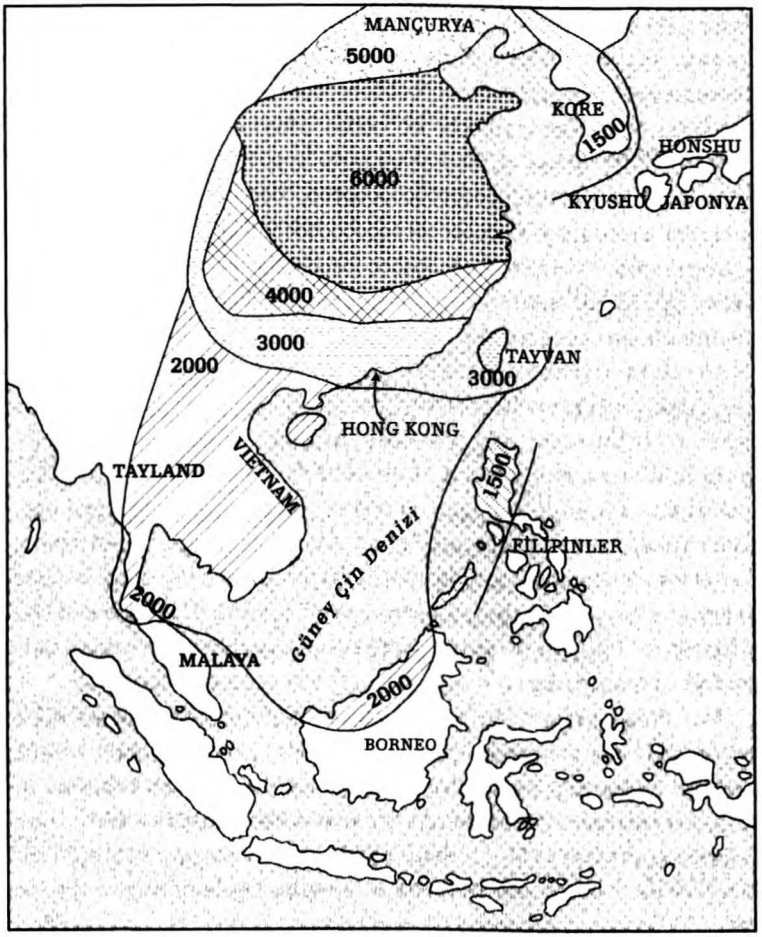
Bu bir avuç sıra dışı buluntu karşısında aşırı heyecana kapılmak mümkün; ama çılgınca kuramları bir yana bıraksak bile, dinsel yetkenin erken Çin'de tıpkı erken Çekirdek Bölge'deki kadar önemli olduğu anlaşılıyor. Ve herhangi bir kuşku kaldıysa bile, 1980'lerde yapılan iki çarpıcı keşif onları da dağıtacaktır. Xishuipo'da kazı yapan arkeologlar, iki yanında istiridye kabukları içine resmedilmiş ejderha ve kaplan tasvirleri bulunan bir yetişkin erkeğin yattığı MÖ 3600 civarına ait bir mezar bulunca şaşırıp kaldılar. Mezarı başka istiridye kabuğu desenleri çevreliyordu. Biri, sırtında bir geyik ve kafasında bir örümcek bulunan ejderha başlı bir kaplanı gösteriyordu; bir başkasında ise ejderhaya binmiş bir adam vardı. Chang ölen adamın bir şaman olduğunu ve bu resimlerin onun gökyüzü ile yeryüzü arasında gidip gelmesine yardım eden hayvan ruhları olduğunu ileri sürdü.

Uzakta, kuzeydoğudaki Mançurya'da yapılan bir keşif arkeologları daha da şaşırttı. MÖ 3500-3000 arasında Niuheliang'da 5 kilometrekarelik bir alanı kaplayan bir dinsel sit alanları kümesi gelişti. Kümenin tam ortasında, kazı uzmanlarının "Tanrıça Tapınağı" dediği, yarı yarıya yeraltında olan, kilden yapılma insan, domuz-ejderha melezi ve diğer hayvan heykellerinin bulunduğu odalarıyla 18 m uzunluğunda tuhaf bir koridor vardı. En azından 6 heykel gerçek boyutlarında veya daha büyük, bağdaş kurup oturmuş çıplak kadınları temsil ediyordu; en iyi korunmuş olanının kırmızıya boyalı dudakları ve Çin'in her yanında lüks mal haline gelmeye başlayan nadir, oyması güç bir taş olan yeşim kakmalı soluk mavi gözleri vardı. Mavi gözlerin Çin'de nadir olduğunu düşününce insan bu heykelleri Beyaz ırka benzeyen Anban heykelcikleri ve Tarım Havzası mumyalarıyla ilişkilendirmeden edemiyor.

Niuheliang'ın tecrit edilmişliğine karşın tapınağın çevresindeki tepelere yarım düzine mezar kümesi dağılmış durumdadır. 30 m çapındaki höyükler gömütlerden bazılarını işaretler ve mezar eşyaları arasında, bir tanesine yine bir domuz-ejderha oyulmuş yeşim süslemeler yer alır. Arkeologlar, kanıt yokluğunun bi-

ze dayattığı o pratik zekâyla, ister kadın ister erkek olsun, buraya gömülenlerin rahipler veya reisler olduğunu ileri sürmüşlerdir. Büyük olasılıkla aynı anda her ikisiydiler. Ne ki, kim olurlarsa olsunlar, ölülerin az bir kesimini –genellikle erkekler– yeşim sunularla birlikte gömme düşüncesi Çin'in her yerinde moda oluyordu ve MÖ 4000'e gelindiğinde ölü tapımı fiilen bazı mezarlıklarda başlamıştı. Doğu çekirdeğindeki insanların, atalarına karşı tıpkı Çekirdek Bölge'dekiler gibi ilgi gösterdikleri, ancak bu ilgilerini farklı yollarla ifade ettikleri düşünülebilir: Batı'da ölülerin kafatasları alınıp yaşayanlar arasında muhafaza edilirken, Doğu'da ölüler mezarlıklarda onurlandırılıyordu vs. Fakat Avrasya'nın her iki ucunda da en büyük enerji tanrılar ve atalarla ilgili törenlere hasrediliyordu ve gerçek anlamda kudretli ilk bireyler, ataların ve ruhların gözle görülmez dünyalarıyla iletişim kurabilenler olmuşa benziyor.

MÖ 3500'e gelindiğinde, birkaç bin yıl evvel Batı'da yaratılanlara çok benzer tarımsal yaşam biçimleri –çok çalışma, gıda depolama, istihkâmlar, atalarla ilgili ayinler ve kadınların erkeklere, gençlerin yaşlılara tabi olması– Doğu çekirdeğinde de alabildiğine yerleşmiş ve oradan daha da ötelere yayılmaktaymış gibi görünür. Tarımın Doğu'daki yayılımı da Batı'dakine oldukça benzer şekilde işlemişe benzer; veya en azından uzmanlar arasında dile getirilen argümanlar dünyanın her iki kısmında da benzer biçimdedir. Bazı arkeologlar, Sarı ve Yangtze Irmakları arasındaki çekirdek bölgeden gelen insanların, beraberlerinde tarımı da götürerek Doğu Asya boyunca göç etmiş olduklarını düşünür; diğerleriyse yerel avcı-toplayıcı grupların yerleşip bitki ve hayvanları evcilleştirdikleri, birbirleriyle alışveriş ettikleri ve çok büyük bölgelerde gittikçe benzer kültürler geliştirdikleri kanısındadır. Dilbilimsel kanıtlar tıpkı Avrupa'daki gibi tartışmalıdır ve herhangi bir tartışmalı konuya çözüm getirmek için yeterli genetik veriler henüz ortaya konulamamıştır. Güvenle söyleyebileceğimiz tek şey, Mançuryalı avcı-toplayıcı gezginlerin en azından MÖ 5000'e kadar büyük köylerde yaşamakta ve akdarı yetiştirmekte olduklarıdır. 4000'e kadar pirinç Yangtze Vadisi'nin epey yukarılarına dek yayılmış, 3000'e kadar Tayvan ve Hong Kong civarında, 2000'e kadar da Tayland ve Vietnam'da ekilir olmuştu. O döneme gelindiğinde aynı zamanda Malaya Yarımadası'na ve Güney Çin

Harita 2.7. İlerlemek ve çoğalmak, ikinci versiyon: Sarı-Yangtze Vadilerinden tarımın yayılışı, MÖ 6000-1500.

Denizi'ni aşarak Filipinler ve Borneo'ya kadar yayılmaya başlamıştı (Harita 2.7).

Tıpkı Batılı tarımsal gelişme gibi Doğulu versiyon da bazı tümseklere çarpıp tökezledi. Fitolitler pirincin Kore'de MÖ 4400, akdarının da MÖ 3600'e gelindiğinde bilindiğini gösteriyor; 2600'e gelindiğinde akdarı Japonya'ya da ulaşmıştı, fakat tarihöncesi Koreliler ve Japonlar bunu izleyen 2000 yıl boyunca bu yenilikleri görmezden geldiler. Kıyı şeridi, Kuzey Avrupa'da ol-

duğu gibi Kore ve Japonya'sının da, çöpe atılan deniz kabuklarından oluşan devasa yığınların çevrelediği büyük, kalıcı köyleri destekleyen zengin deniz kaynakları mevcuttu. Bu müreffeh avcı-toplayıcı gezginler gelişkin kültürler oluşturdular ve görünüşe göre çiftçiliği geliştirmek konusunda acil bir ihtiyaç hissetmediler. Keza MÖ 5200 ile 4200 arasındaki 1000 yıl boyunca, Baltık avcı-toplayıcıları gibi onlar da topraklarını ele geçirmeye çalışan yerleşmecileri kovalayacak kadar kalabalık ve kararlıydı; ancak nüfusları, kendi kendilerini beslemek için bir yandan çiftçiliğe başlamalarını gerektirecek kadar da yüksek değildi.

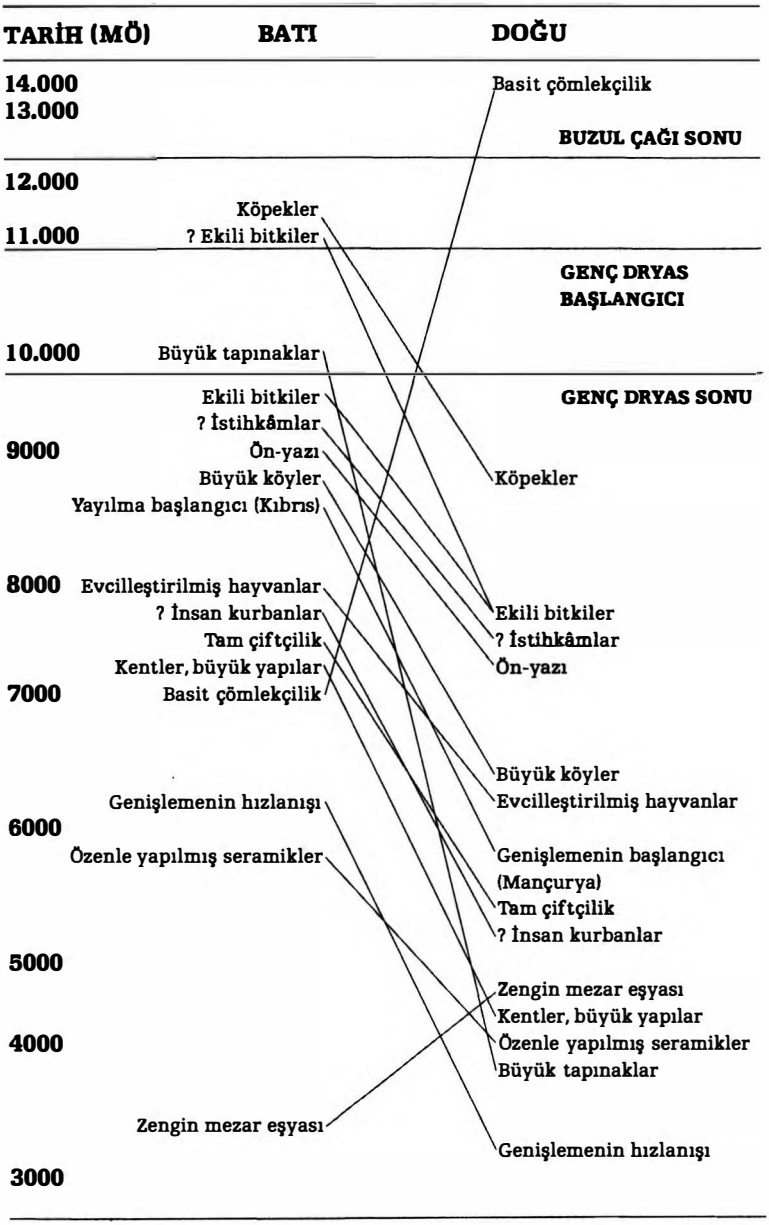
Gerek Kore gerek Japonya'da tarıma dönüş, madeni silahların –MÖ 1500 civarında Kore'de tunç ve MÖ 600 civarında Japonya'da demirin– ortaya çıkışıyla ilişkilidir. Müreffeh Baltık avcı-toplayıcı toplumlarına son verenin itme faktörleri mi, yoksa çekme faktörleri mi olduğunu tartışan Avrupalı arkeologlar gibi Asya üzerine çalışan bazı arkeologlar da, bu silahların peşlerinden tarımı da getiren istilacılara ait olduğunu düşünürken, diğerleri de içsel değişimlerin avcı-toplayıcı gezgin toplulukları dönüştürmesiyle çiftçilik ve madeni silahların onlar için birdenbire çekici hale geldiği kanısındadır.

MÖ 500'e gelindiğinde Japonya'nın güney adası Kyushu'da çeltik tarlaları yaygındı, ancak çiftçiliğin yaygınlaşması büyük Honshu Adası'nda başka bir tümseğe çarptı. Yiyecek toplama olanaklarının hayli fazla olduğu kuzeydeki Hokkaido'da çiftçiliğin zemin kazanması 1200 yıl daha sürdü. Ancak eninde sonunda tarım Batı'da olduğu gibi Doğu'da da avcılık-toplayıcılığı yerinden etti.

Haşlama ve Kızartma, Kafatasları ve Mezarlar

Peki, bütün bunlardan ne gibi bir anlam çıkaracağız? Kesinlikle Doğu ve Batı farklıydı, insanların yediği yiyeceklerden, tapındıkları tanrılara dek. Hiç kimse Jiahu'yu Eriha'yla karıştıramaz. Fakat kültürel tezatlar bugün neden Batı'nın hükmettiğini açıklayacak kadar güçlü müydü? Yoksa bunlar sadece aynı şeyleri yapmanın farklı yolları olan kültürel gelenekler miydi?

Tablo 2.1 kanıtları özetliyor. Sanırım üç husus dikkat çekiyor. İlkin, eğer 10 bin yıl önce Çekirdek Bölge'de yaratılan ve sonra-

Tablo 2.1. Karşılaştırmalı olarak Doğu ve Batı'nın başlangıç dönemleri.

ki Batı toplumlarına kaynaklık eden kültür Doğu'da yaratılan kültürden gerçekten daha büyük bir toplumsal gelişme potansiyeline sahip olsaydı, Tablo 2.1'in iki yanı arasında bazı belirgin farklılıklar beklememiz gerekirdi. Ama bunları bulamıyoruz. Aslına bakılırsa Doğu'da ve Batı'da kabaca aynı şeyler oldu. Her iki bölge de köpeklerin evcilleştirilmesine, bitkilerin ekilmesine ve büyük (ağırlığı 45 kiloyu bulanları kastediyorum) hayvanların evcilleştirilmesine sahne oldu. Her ikisi de "tam" çiftçiliğin (tamamen evcilleştirilmiş bitkilerle ve refah ile cinsiyet hiyerarşisiyle yapılan yüksek verimli, emek yoğun çiftçiliği kastediyorum) tedrici gelişimine ve bundan sonraki 2000-3000 yıl içinde de kentlere (nüfusu 1000'i aşan yerleşimleri kastediyorum) tanık oldu. Her iki bölgede de insanlar özenle tasarlanmış binalar ve istihkâmlar inşa ettiler; ön-yazı denemeleri yaptılar; çömleklerin üzerini güzel desenlerle boyadılar; bolca gömüt yaptılar; ataların a hayranlık beslediler; insan kurban ettiler ve tarımsal yaşam biçimlerini (önceleri yavaş yavaş, yaklaşık 2000 yılın sonunda hızlanarak, sonunda da en müreffeh avcı-toplayıcı gezginleri bile nüfuzları altına alarak) giderek yaygınlaştırırlar.

İkincisi, gerek Doğu gerek Batı'da aynı şeyler olmakla kalmadı, bunlar aynı zamanda az çok aynı sırayla oldu. Bunu Tablo 2.1'de her bir bölgedeki paralel gelişmeleri birleştiren çizgilerle gösteriyorum. Çizgilerin çoğu, paralel gelişmelerin önce Batı'da ortaya çıktığını, yaklaşık 2000 yıl sonra da Doğu tarafından izlendiğini gösterecek şekilde kabaca aynı eğime sahip.[18] Bu da güçlü bir şekilde Doğu ve Batı'daki gelişmelerin kültürel bir mantığı paylaştığını düşündürür. Avrasya'nın her iki ucunda da aynı nedenler aynı sonuçları doğurmuştur. Tek gerçek fark, bu sürecin Batı'da 2000 yıl önce başlamış olmasıdır.

Ancak üçüncü bir husus daha var: İşaret ettiğim ilk iki hususlardan hiçbiri *tam anlamıyla* doğru değil. İkisinde de istisnalar var. Kaba çömlekçilik Doğu'da Batı'dan en azından 7000 yıl, savurganca yapılmış gömütler ise 1000 yıl kadar önce ortaya çıktı. Diğer yandan Batılılar anıtsal tapınakları Doğululardan 6000 yılı aşkın bir zaman önce yaptılar. Bu farkların Doğu ile Batı'yı, bugün neden Batı'nın hükmettiğini açıklayan kendine özgü kültürel yörüngelere

18 Ortalama fark 1700 yılın biraz altında, medyan 2250 yıl.

oturttuğuna inanan herkesin çömlekçilik, gömütler ve tapınakların neden bu kadar önemli olduğunu açıklaması gerekir; (benim gibi) bunların çok da önemli olmadığına inananların ise genel gelişim seyri kalıbından neden saptıklarını açıklaması gerekiyor.

Arkeologlar çoğunlukla çömlekçiliğin Doğu'da neden o kadar erken ortaya çıktığı konusunda hemfikirdir: Çünkü oradaki yiyeceklerin muhakkak kaynatılması gerekiyordu. Doğuluların ateş üzerine koyabilecekleri kaplara ihtiyacı vardı ve bu nedenle de çömlekçilikte çok erken ustalaştılar. Eğer bu doğruysa, çömlekçiliğin kendisine odaklanmak yerine, yiyecek hazırlamadaki farklar Doğu ile Batı'yı farklı gelişme yörüngelerine kilitlemiş olabilir mi, diye sormamız gerekiyor. Belki sözgelimi Batılı pişirme yöntemleri daha fazla besin sağlayarak daha güçlü insanlar yaratmıştır. Gerçi bu da pek inandırıcı değil. İskelet araştırmaları gerek Doğulu gerekse Batılı tarım çekirdeklerinde oldukça kasvetli bir resim sunar: 17. yüzyıl İngiliz düşünürü Thomas Hobbes'un ifade ettiği gibi, (ille de uygarlıktan yoksun denilemese de) yoksul, pis ve kısa bir ömürdü. Doğu ve Batı'da aynı şekilde ilk çiftçiler ağır parazit yükleri taşıyan, dişleri çok kötü durumda olan, kötü beslenen, bodur ve genç ölen insanlardı: Her iki bölgede de tarımdaki iyileştirmeler beslenmeyi zamanla düzeltti; her iki bölgede de eninde sonunda seçkinlere özgü daha şık mutfaklar ortaya çıktı. Doğu'nun haşlamaya bağımlılığı pişirmedeki birçok farklılıktan sadece biriydi; ama genel olarak bakıldığında, Doğulu ve Batılı beslenme kalıpları arasındaki benzerlikler farklılıklara kesinlikle ağır basıyordu.

Veya belki yiyecek hazırlamanın farklı yolları, uzun vadeli sonuçlarıyla birlikte, farklı yemek yeme ve farklı aile yapılarına yol açmıştı. Ne ki bunun da gerçekten olup olmadığı çok açık değildir. Gerek Doğu gerek Batı'da en erken çiftçiler yiyecekleri ortaklaşa depolamış, hazırlamış ve belki oturup hep birlikte yemişlerdi ve bu işlerin aile düzeyinde yapılması gibi bir değişim ancak birkaç bin yıl sonraki bir süreçte gerçekleşmişti. Burada da Doğu-Batı benzerlikleri farklara ağır basar. Çömlekçiliğin erken Doğulu icadı kesinlikle ilginç bir farktır, ama neden Batı'nın hükmettiği izahıyla bağlantılı olduğu söylenemez.

Özenle hazırlanmış gömütlerin Doğu'da daha erken öne çıkmasına ve özenle tasarlanmış tapınakların da Batı'da çok daha

erken öne çıkmasına ne buyrulur? Sanıyorum bu gelişmeler aslında bir diğerinin ayna imgeleriydi. Görmüş olduğumuz üzere, her ikisi de tarımın ölüden miras almayı ekonomik yaşamın en önemli gerçeğine dönüştürmekte olduğu bir çağda, atalara yönelik bir saplantının doğuşuyla yakından bağlantılıydı. Muhtemelen hiçbir zaman anlayamayacağımız nedenlerle, Batılılar ve Doğulular atalarına şükranlarını sunmak ve onlarla iletişime geçmek için farklı yöntemler geliştirdiler. Görünüşe bakılırsa bazı Batılılar akrabalarının kafataslarını elden ele gezdirmenin, yapıları boğa başları ve sütunlarla doldurmanın ve bunların içinde insan kurban etmenin işe yarayacağını düşünüyordu; Doğulularsa genelde akrabalarını yeşimden oyma hayvanlarla birlikte gömmeye, sonradan başka insanların kellesini uçurup onları da mezara atmaya daha olumlu bakıyorlardı. Farklı halklar için farklı tarzlar, fakat benzer sonuçlar.

Tablo 2.1'den iki sonuç çıkarabileceğimizi düşünüyorum. Birincisi, Batı ve Doğu çekirdeklerindeki erken gelişmeler genel olarak epeyce benzerdir. Taş aletlerin yapılış tarzlarından yenilen bitki ve hayvanlara varıncaya dek her şeyde kendini gösteren gerçek farkları yok saymak niyetinde değilim; ama bu farkların hiçbiri irdelemekte olduğumuz uzun vadeli kilitlenme kuramını, yani Batılı kültürün Buzul Çağı sonrası gelişim şekliyle ilgili bir şeyin onun Doğulu kültürden daha fazla potansiyele sahip olmasını sağladığı ve neden Batı'nın hükmettiğini açıkladığı görüşünü çok da desteklemiyor.

Tablo 2.1'deki kanıtlar karşısında hâlâ geçerliliğini koruyabilen bir uzun vadeli kilitlenme kuramı varsa, o da içlerinde en basit olanıdır, dayanağı da coğrafyadır: Batı, coğrafyası sayesinde gelişmesine 2000 yıl önce başlamış, öncülüğünü sanayileşmeye ilk varan olacak kadar uzun süre devam ettirmiş ve bu nedenle dünyaya hâkim olmuştur. Bu kuramı sınamak için, yaptığımız Doğu-Batı karşılaştırmasının kapsamını daha yakın dönemlere genişleterek gerçekten böyle olup olmadığını görmemiz gerekiyor.

Bu basit gibi görünebilir, ama kültürlerarası karşılaştırmalar çok dikkatli olmayı gerektirir. Bu Tablo 2.1'den çıkarılacak ikinci derstir. Önemli gelişmeleri iki sütun halinde sıralamak sadece bir başlangıç noktasıdır; zira Tablo 2.1'deki sapmalardan bir anlam çıkarabilmemiz için haşlama ve kızartmayı, kafatasları ve

mezarları bağlamları içine yerleştirmemiz, bunların tarihöncesi toplumlarda ne anlama geldiğini anlamamız gerekiyor.

19. yüzyılın Avrupalı misyonerleri ve yöneticileri kendi sömürge imparatorluklarındaki halklar hakkında bilgi toplamaya koyuldukları zaman, tuhaf âdetlere ilişkin raporlar araştırmacıları hayrete düşürmüştü. Antropologlar bu faaliyetlerin kataloglarını hazırlayarak bunların yerküreye yayılımları ve daha uygar (bununla daha Avrupai demek istiyorlardı) davranışın evrimine dair neler anlatabileceği üzerine tahminler yürüttüler. Daha fazla örnek toplamaları için hevesli lisansüstü öğrencilerini egzotik diyarlara gönderdiler. Bu parlak genç adamlardan biri de, Londra'da öğrenim gören bir Polonyalı olan ve I. Dünya Savaşı'nın patladığı 1914'te kendini Trobriand Adaları'nda bulan Bronislaw Malinowski'ydi. Ülkeye dönecek bir gemi bulamayan Malinowski tek akla uygun şeyi yaptı: Kısa süre çadırında oturup surat astıktan sonra kendine bir kız arkadaş buldu. Sonuçta Trobriand kültürünü 1918'e kadar derinlemesine öğrenmişti. Böylece hocalarının kitabi çalışmalarında kaçırdıkları şeyi kavradı: Antropoloji aslında âdetlerin nasıl birbiri içine geçtiğini anlama meselesiydi. Karşılaştırmalar bağlamından koparılmış tek tek uygulamalar arasında değil, kültürel bütünlük içindeki işlevleri dikkate alınarak yapılmalıdır; çünkü aynı davranışın farklı bağlamlarda farklı anlamları olabilir. Sözgelimi yüzünüze dövme yapmak sizi Kansas'ta bir asi gibi, Yeni Gine'de ise bir konformist olduğunuzu gösterir. Aynı şekilde, bir düşünce farklı kültürlerde farklı biçimler alabilir: Örneğin tarihöncesinde Batılılar atalara saygılarını ifade etmek için kafataslarını elden ele gezdirirken, Doğulular toprağa yeşim sunular gömerdi.

Malinowski Tablo 2.1'i görse ondan nefret ederdi herhalde. İki işleyen kültürün âdetlerini aynı torbaya koyup, hangisinin daha iyi iş gördüğü hakkında hüküm veremeyeceğimizi ileri sürerdi. Ve "Batı Öncülük Ediyor" gibi bölüm başlıkları olan kitaplar yazamayacağımızı. "Öncülük" derken neyi kastettiğimizi sorardı. Bazı uygulamaları yaşamın kusursuzca örülmüş ağından söküp onları birbirine karşı ölçmeye kalkmak nasıl haklı çıkarılabilirdi? Ve gerçekliği söküp alabilseydik bile, hangi parçaları ölçeceğimizi nereden bilebilirdik?

Hepsi yerinde sorular. Neden Batı'nın hüküm sürdüğünü açıklayacaksak, hepsine yanıt vermemiz gerekiyor; her ne kadar yanıtlara yönelik arayış son 50 yıldır antropolojiyi parçalara ayırmış olsa da. Şimdi içimde bir heyecan ürpertisiyle bu belalı sulara dalacağım.

3

GEÇMİŞİN ÖLÇÜSÜNÜ ALMAK

Evrilen Arkeoloji

Kültürel antropologlar 2. Bölüm'ün sonunda anlattığım isyanı başlattığı zaman toplumsal evrim hâlâ yeni bir fikirdi. Sözcüğün modern anlamı, evde eğitim gören İngiliz kırkambar Herbert Spencer'ın, "İlerleme: Yasası ve Nedeni" başlıklı bir makale yazdığı 1857'ye kadar uzanır. Spencer daha önce demiryolu mühendisi, dönemin yepyeni dergisi *Economist*'te redaktör ve kadın romancı George Eliot'ın romantik eşi olarak şansını denemiş (hiçbiri ona göre değildi, ne işte ne de evlilikte dikiş tutturabildi) tuhaf bir şahsiyetti. Ama bu makaleyi bir gecede oturup yazmıştı. Burada Spencer "Bilimin kavrayabileceği en uzak geçmişten dünün yeniliklerine dek, ilerleme temelde homojenin heterojene dönüşümüdür," diyordu. Evrim, diye üsteliyordu, şeylerin basitten başlayıp gitgide karmaşıklaştığı bir süreçtir ve her konuda her şeyi açıklar:

> Zincirleme farklılaşmalar sürecinden geçerek basitten karmaşığa doğru ilerleme, Evrenin geriye dönük akıl yürüterek gidebildiğimiz en eski değişimlerinde ve tümevarım yoluy-

> la saptayabildiğimiz en erken değişimlerde aynen görülür; Yeryüzünün jeolojik ve iklimsel evriminde görülür; yüzeyindeki her bir organizmanın yayılımında ve organizma türlerinin çoğalmasında görülür; ister uygar bireyde ister ırkların toplamında düşünülmüş olsun, İnsanlığın evriminde görülür; hem siyasal hem dinsel hem de ekonomik örgütlenmesi açısından Toplumun evriminde görülür; ve gündelik yaşamımızın ortamını oluşturan insan faaliyetinin sonu gelmez somut ve soyut ürünlerinde görülür.[1]

Spencer sonraki 40 yılını jeoloji, biyoloji, psikoloji, sosyoloji, siyaset ve ahlakı tek bir evrim kuramında birleştirmeye harcadı. Bunu o kadar iyi başardı ki, 1870'e gelindiğinde, İngilizce yazan en etkili düşünür olmuştu ve Batı'nın başarılarını anlamaları gerektiğine karar verdiklerinde Japon ve Çinli entelektüellerin tercüme ettikleri ilk yazar oldu. Çağın en büyük zihinleri onun fikirlerinin önünde eğiliyorlardı. Charles Darwin'in 1859'da yayımlanan *Türlerin Kökeni*'nin ilk baskısı "evrim" sözcüğünü içermiyordu, tıpkı ikinci veya üçüncü, hatta dördüncü veya beşinci baskısı gibi. Ama 1872'de yapılan altıncı baskısında Darwin, o zamana kadar Spencer'ın artık popüler hale getirdiği terimi kullanma zorunluluğu hissetti.[2]

Spencer toplumların dört farklılaşma düzeyinden geçerek evrilmiş olduğuna inanıyordu; basitten (öndersiz gezgin gruplar) bileşiğe (siyasal liderleri olan istikrarlı köylere), oradan iki kat bileşiğe (kiliseleri, devletleri, karmaşık işbölümleri ve ilimleri olan gruplara), oradan da üç kat bileşiğe (Roma ve Victoria çağı Britanya'sı gibi büyük uygarlıklara) geçtiklerini düşünüyordu. Kuramcılar aşamaları nasıl adlandıracakları konusunda görüş birliğine varamasalar da bu şema kabul gördü. Bazıları vahşilikten barbarlığa, oradan da uygarlığa evrilmeden bahsediyordu; diğerleri ise evrimi büyüden dine ve sonra da bilime doğru bir ilerleyiş olarak görüyordu. 1906'ya gelindiğinde terminoloji

1 Spencer, 1857, s. 465.

2 Bununla birlikte, Darwin'in evrim görüşü Spencer'ınkinden oldukça farklıydı. Spencer evrimin her şey için geçerli ve ilerici nitelikte olduğuna, evreni mükemmelleştireceğine inanıyordu. Darwin ise evrimi biyolojiyle kısıtlıyor ve onu "değişimli kalıtsal aktarım" olarak tanımlıyordu. Bu değişimler rastgele genetik mutasyonlar sonucu oluştuğundan yönsüzdü; kimi zaman basitlikten karmaşıklık yaratıyor, kimi zaman da yaratmıyordu.

ormanı öylesine sinir bozucu hale gelmişti ki, sosyolojinin kurucusu Max Weber "başka birinin kullandığı terminoloji karşısında, sanki onun özel diş fırçasıymış gibi davranan çağdaş yazarların kibrinden" yakınıyordu.[3]

Ne ki, evrimcilerin kullandığı etiketler ne olursa olsun, hepsi de aynı sorunlarla yüz yüze geliyordu. Haklı olmaları gerektiğine dair bir sezgileri, ama bunu kanıtlayacak pek az somut kanıtları vardı. Böylelikle, yeni oluşmakta olan antropoloji disiplini bu verileri sağlamaya koyuldu. Bazı toplumlar diğerlerinden daha az evrilmiştir deniyordu: Afrika'nın veya Trobriand Adaları'nın sömürgeleştirilmiş insanları, taş aletleri ve renkli âdetleriyle, üç kat bileşik toplumlardaki uygar insanların tarihöncesinde nasıl olduklarını yansıtan yaşayan atalar gibiydi. Antropologların tek yapmaları gereken (sıtmaya, bağırsak parazitlerine ve nankör yerlilere katlanmanın yanı sıra) bol bol not tutmaktan ibaretti; sonra (o günlerde pek de sık olmayacak şekilde) ülkelerine geri dönerek evrim öyküsündeki boşlukları tamamlayabilirlerdi.

Malinowski'nin reddettiği de işte bu entelektüel programdı. Gene de bir bakıma bu meselenin ortaya çıkması bile tuhaftır. Eğer evrimciler ilerlemeyi belgelemek istiyorduysalar, bunu arkeolojik verileri, mevcut tarihöncesi toplumların geride bıraktığı fiziksel kalıntıları kullanarak neden doğrudan yapmıyorlardı da, çağdaş grupların antropolojik gözlemlerine dayanarak onların varlığını sürdürdüğü üzerine spekülasyonlar yapıp işi dolandırıyorlardı? Yanıt: Arkeologlar 100 yıl önce pek de fazla bir şey bilmiyorlardı. Ciddi kazı çalışmaları daha yeni yeni başlamıştı; bu yüzden evrimciler arkeoloji raporlarındaki kıt kanaat bilgileri, antik külliyat içinde tesadüfen buldukları ayrıntılar ve rastgele seçtikleri etnografik anlatılarla birleştirmek zorundaydılar; hal böyle olunca da, Malinowski ve onun gibi düşünen antropologlar için evrimcilerin rekonstrüksiyonlarının spekülatif safsatalar olduğunu açığa çıkarmak çok kolay oluyordu.

Arkeoloji genç bir bilimdir. 300 yıl gibi kısa bir süre önce, tarih hakkındaki en kadim kanıtlarımız –Çin'in Beş Klasikleri, Hint Vedaları, Tanah ve Yunan şair Homeros– ancak MÖ 1000'e kadar uzanıyordu. Bu başyapıtlardan öncesi tamamen karanlıktaydı.

3 Max Weber, alıntılayan Gerth ve Mills, 1946, s. 66, dipnot.

Sadece kazı yapıp bir şeyleri çıkarmak her şeyi değiştirdi, ama bu biraz zaman aldı. 1799'da Napoléon Mısır'ı istila ettiği zaman, düzinelerce kadim yazıtı kopya edecek veya alıp götürecek bir bilim adamları lejyonunu da beraberinde getirdi. 1820'lerde Fransız dilbilimciler bu hiyeroglif metinlerinin sırlarını çözerek, belgelenmiş tarihe ansızın 2000 yıl daha eklemiş oldular. En az bunun kadar önemli bir diğer gelişme de, 1840'larda İngiliz arkeologların, bugün Irak sınırı içinde yer alan topraklardaki harap olmuş kentlere tüneller açması ya da İran'ın dağlarına iplerle tırmanıp kraliyet yazıtlarını kopya etmesiydi; aynı onyıl içinde araştırmacılar Eski Pers, Asur ve Babil bilgeliğini okuyabilir hale gelmişti.

Spencer 1850'lerde ilerleme hakkında yazmaya başladığı zaman arkeoloji hâlâ bilimden ziyade maceracılıktı, ortalık Indiana Jones'lardan geçilmiyordu. Arkeologlar ancak 1870'lerden sonra jeolojinin stratigrafi ilkesini (bir sit alanında en üstteki katmanların alttaki katmanlardan sonra gelmiş olması icap ettiğinden, yer katmanları dizilişine bakarak olayların sırasını yeniden kurabileceğimizi söyleyen sağduyulu anlayışı) kazılarına uygulamaya başladılar ve stratigrafik analiz ancak 1920'lerde yaygın bir uygulama haline geldi. Arkeologlar kazı alanlarını antik külliyatta sözü edilen olaylarla ilişkilendirmek zorundaydı ve böylece 1940'lara kadar dünyanın çoğu kesimindeki buluntular bir varsayım ve tahmin sisi içinde yüzmeye devam etti. Nükleer fizikçilerin radyokarbon tarihlemesini keşfedip kemik, kömür ve diğer organik buluntulardaki istikrarsız karbon izotoplarının bozunumuna bakarak nesnelerin ne kadar eski olduklarını söylemeleriyle bu durum değişti. Arkeologlar tarihöncesine çekidüzen vermeye başladılar ve 1970'lere kadar küresel bir çerçeve biçimlenmeye başladı.

1980'lerde lisansüstü öğrenimimi yaparken bir iki kıdemli profesör hâlâ şunu söylüyordu: Biz öğrenciyken hocalarımız saha araştırması için temel gereçlerin smokin ve altıpatlardan ibaret olduğunu söylerdi. Bense hâlâ onlara inanıp inanmamak konusunda kararsızım; ama işin gerçeği ne olursa olsun, James Bond çağı 1950'lerde artık kesinlikle miadını dolduruyordu. Gerçek atılım, gitgide artan şekilde gerçekleri eşeleyip çıkaran, tarihöncesine doğru biraz daha ilerleyen ve yerkürenin dört bir

köşesine yayılmakta olan bir profesyoneller ordusunun gündelik yorucu işlerinden gelmeye başlamıştı.

Müze depoları eski çağlara ait sanat yapıtlarıyla dolup taşıyor, kütüphane raflarıysa teknik monografilerin ağırlığı altında inliyordu; ama bazı arkeologlar temel sorunun (*bütün bunlar ne anlama geliyor?*) yanıtsız kalmasından endişeliydi. 1950'lerdeki durum 1850'lerin bir ayna imgesiydi: Bir zamanlar büyük kuram veri ararken, şimdi veriler bir genel kurama şiddetle ihtiyaç duyuyordu. 20. yüzyıl sosyal bilimcileri, özellikle ABD'dekiler, büyük uğraşlarla edindikleri kazanımlarla, kurama dönüştürmede yeni bir deneme yapmaya hazırdı artık.

Spencer gibi eski kafalı "klasik" evrimcilerden daha ileride olduklarını göstermek için kendilerine yeni-evrimciler adını veren bazı sosyal bilimciler, üzerinde çalışacak bu kadar çok olguya sahip olmak harika bir şey olsa da, bu kanıtlar yığınının bizzat sorunun parçası haline gelmiş olduğunu ileri sürmeye başladılar. Önemli bilgiler antropologlar ve arkeologların karman çorman anlatılarının ya da tarihsel belgelerin içine gömülmüş durumdaydı: Kısacası yeterince bilimsel değillerdi. 19. yüzyıl tipolojiler ormanının ötesine geçmek ve birleştirici bir toplum kuramı yaratmak için yeni-evrimciler bu hikâyeleri rakamlara dönüştürme gereği duydular. Farklılaşmayı ölçüp puanlayarak toplumları kademelendirebilir, sonra puanlar arasındaki bağıntıları ve olası açıklamaları arayabilirlerdi. Ve arkeolojiye harcanan onca zaman ve parayı değerli kılan sorulara, bir son adım olarak ancak bundan sonra dönebilirlerdi: Toplumlar tek bir yolla mı, yoksa çok çeşitli yollarla mı evrilirler? Toplumlar ayrı ayrı evrim aşamalarında mı kümelenirler (ve eğer öyleyse, bir aşamadan diğerine nasıl geçerler)? Yoksa nüfus veya teknoloji (veya hatta coğrafya) gibi tek bir özellik her şeyi açıklar mı?

Çok sayıda üniversitenin katıldığı "İnsan İlişkileri Alan Dosyaları" adlı bir veri toplama projesinde çalışan antropolog Raoul Naroll, 1955'te, sosyal gelişme endeksi olarak tanımladığı yöntemde ilk ciddi denemeyi yaptı. Dünyanın çeşitli yörelerinden seçtiği (kimi çağdaş kimi tarihi) 30 sanayi öncesi toplumunun birbirinden nasıl farklılaştığını tespit etmek üzere belge taraması yaptı; en büyük yerleşimlerinin ne kadar büyük olduğuna, zanaatkârlarının işlerinde ne kadar ustalaştığına ve ne kadar alt-

gruba sahip olduklarına bakarak farklılaşmayı ortaya koyacağını düşünüyordu. Naroll sonuçları standart bir formata çevirerek puanları dağıttı. 1832'de Darwin'i, "dünyanın tüm diğer yörelerindekilerden daha aşağıda bir gelişme durumu içinde oluşuyla" etkilemiş olan Tierra del Fuego'nun Yahgan halkı en altta bulunuyordu.[4] Olası 63 puandan sadece 12'sini almışlardı. En üstte 58 puanla İspanyol istilası öncesi Aztekler yer alıyordu.

Bunu izleyen 20 yıl boyunca başka antropologlar da bu oyunda şanslarını denedi. Her biri farklı kategoriler, veri kümeleri, matematiksel modeller ve puanlama teknikleri kullanmış olmasına rağmen, sonuçlar üzerinde %87-94 oranında bir uzlaşmaya vardılar ki, bu da sosyal bilimler için oldukça iyi bir oran sayılır. Spencer'ın ölümünden 50 yıl, ilerleme üzerine makalesinden de 100 yıl sonra yeni-evrimciler toplumsal evrimin yasalarını kanıtlamaya hazır gibi görünüyordu.

Devrilen Antropoloji*

Peki, sonuçta ne oldu? Yeni-evrimciler beklentileri başarıyla karşılamış ve toplumsal evrime ilişkin her şeyi açıklamış olsalardı, herhalde hepimiz bunu duyardık. Şu anda bizim açımızdan daha önemlisi, neden Batı hükmediyor sorusuna da yanıt vermiş olurlardı. Bu soru en nihayetinde Doğulu ve Batılı toplumların göreli gelişme düzeyleriyle ilgili. Batı, uzun vadeli kilitlenme kuramcılarının savunduğu gibi, çok uzun zamandan beri mi öndeydi? Yoksa kısa vadeli rastlantı kuramcılarının kabul ettiği üzere öncülüğü çok mu yeniydi? Eğer yeni-evrimciler toplumsal gelişmeyi ölçebiliyorsa, bizim de Tablo 2.1 gibi karmaşık şemalarla uğraşmamız gerekmezdi. İşimiz sadece Doğu ve Batı'nın Buzul Çağı sonundan beri çeşitli uğraklarda aldıkları puanları hesaplayıp karşılaştırmak ve hangi kuramın gerçeklikle daha iyi örtüştüğünü görmek olurdu. Öyleyse neden hiç kimse bugüne kadar bunu yapmadı?

Sanırım bunun sebebi büyük ölçüde yeni-evrimciliğin kendi içine patlamasıydı. Naroll'un 1950'lerde sürgülü cetvelini eline al-

4 Charles Darwin, *The Voyage of the Beagle* (1882), 10. bölüm.

* *Anthropology Devolving.* Bir önceki başlığı da (*Archaeology Evolving*) dikkate alarak "evolve" ile "devolve" fiilleri arasındaki bağlantıyı yansıtmak için "devrilmek" dedim (ç.n.)

masından bile önce, toplumları ölçme arzusu birçok antropoloğa naif görünmüştü. Eleştirmenlerinin Naroll ve onun gibilere taktığı isimle "yasa ve düzen camiası," kodlanmış verilerden oluşan delikli kartları, istatistikler üzerine gizli saklı tartışmaları ve bir depo dolusu bilgisayarlarıyla, o bildiğimiz hendekler kazan veya avcı-toplayıcılarla görüşmeler yapan antropologların gerçekliğinden adamakıllı kopmuş görünüyordu. 1960'larda işler değişmeye başlar gibi göründükçe, yeni-evrimciler gülünç olmaktan çok, düpedüz kötü ruhlu olarak kabul edilmeye başladı. Sözgelimi, "Özgün Refah Toplumu" makalesine 2. Bölüm'de değindiğim antropolog Marshall Sahlins, kariyerine 1950'lerde bir evrimci olarak başlamış, ama 1960'larda "Vietnamlıların mücadelesine duyulan yakınlık hatta hayranlığın, Amerikan savaşına karşı ahlaki ve siyasi muhalefetle birleştiğinde, ekonomik belirlenimcilik ve evrimsel gelişme antropolojisini baltalayabileceğine" hükmetmişti.[5]

Sahlins'in Paris'te avcı-toplayıcıların gerçekte yoksul olmadığını ileri sürdüğü 1967'ye gelindiğinde, Amerika'daki yurttaşlık hakları, savaş karşıtlığı ve kadın hareketleri mücadelelerinde deneyim kazanan yeni bir antropologlar kuşağı, çok daha sert bir tutum belirliyorlardı. Bu yeni kuşak antropologlar, evrimcilerin gerçekten yaptığı tek şeyin, Batılı olmayan toplumları, ölçümleri yapan ve bunu yaparken de kendilerine en yüksek puanları veren –bak sen şu işe!– Batılılara ne kadar benzediklerine göre sıralamak olduğunu ileri sürdüler.

1980'lerde iki arkeolog, Michael Shanks ve Christopher Tilley, şöyle yazdı: "Evrim kuramları kendi kendini haklı çıkarma ideolojilerine kolayca kayıyor veya başlıca önemleri çağdaş 'uygarlığımız' için birer dengeleyici rolü oynamak olan öteki kültürler karşısında Batı'nın öncelikli değerlerini ileri sürüyor."[6] Birçok eleştirmen, sayılara olan bu güvenin sadece Batılıların kendilerini iyi hissetmek için oynamaktan hoşlandıkları zararsız bir oyundan ibaret olmadığını hissetmekteydi; bu bize doyurma bombardımanını,* Vietnam Savaşı'nı ve askeri-sınai kompleksi veren o

5 Sahlins, 2005, s. 22-23.

6 Shanks ve Tilley, 1987, s. 164.

* *Carpet bombing* ya da *saturating bombing*: Geniş bir bölgede toplu ve yoğun olarak yapılan bu bombardıman tekniğinin fikir babası ve ilk uygulayıcısı Sir Arthur Travers Harris, II. Dünya Savaşı sırasında İngiliz Kraliyet Hava Kuvvetleri'nin (RAF) Almanya'ya yaptığı hava bombardımanlarını yönetmiştir. Bu nedenle "Bombacı" Harris olarak anılır (ed.n.)

kibrin temel parçasıydı. *LBJ defolup gitmeliydi;** etnik merkezcilik profesörleri de bütün o kibirleri ve matematikleriyle birlikte defolup gitmeliydiler.

Oturma eylemleri ve alaycı lakaplar takmalar akademik nitelikteki bir tartışmayı şarlatanlık gösterisine dönüştürdü. Bazı evrimcilere göre, onları eleştirenler ahlaken iflas etmiş rölativistlerdi; bazı eleştirmenlere göre de evrimciler Amerikan emperyalizminin uşaklarıydı. 1980'ler ve 1990'lar boyunca antropologlar işe alımlarda, kadro seçimlerinde ve yüksek lisans kabul kurullarında bunun kavgasını yaparken bir sürü kariyeri mahvedip araştırmacılığı kutuplaştırdılar. Amerika'nın en ünlü kampüslerindeki antropoloji bölümlerinin hali kötü evliliklere benziyordu; çiftler karşılıklı şikâyetlerle geçen yıllardan sonra ayrı hayatlar sürmeye başladı. Tanınmış bir antropolog 1984'te "artık birbirimizi ismimizle [bile] çağırmaz olduk," diye esef ediyordu.[7] Aşırı bir örnekte –benim üniversitem Stanford'da– antropologlar 1998'de boşanarak resmen ikiye bölündüler: evrimi sevenler Antropoloji Bilimleri Bölümü'ne, sevmeyenler Kültürel ve Sosyal Antropoloji Bölümü'ne. Her bir bölüm dilediği kişileri işe alıyor veya çıkarıyor, öğrencilerini gönlünce eğitiyordu; bir grubun üyelerinin diğerinin üyelerini tanımaya ve kabullenmeye ihtiyacı yoktu. Akademik dünyaya yeni bir terim bile kazandırmışlardı: bölümü "Stanfordlama".

Stanfordlamanın çileleri ya da keyifleri (konuşana göre değişir) antropologları birkaç yıl boyunca profesyonel konferanslardaki barlarda eğlendirmeye devam etti; ancak Stanfordlamanın sosyal bilimlerdeki en büyük entelektüel sorunlardan birine çözüm getirdiği pek söylenemez.[8] Neden Batı'nın hükmettiğini açıklayacaksak, her iki tarafın da savlarıyla yüzleşmemiz gerekir.

Toplumsal evrimi eleştirenler yasa ve düzen camiasını aşırı kibirle suçlamakta kesinlikle haklıydı. Aynen Herbert Spencer gibi, her konuda her şeyi açıklamaya çalışırken sonuçta herhangi bir konuda pek az şeye açıklık getirmişlerdi belki. Yeni-evrimcilerin gerçekten ölçmekte olduğu şey konusunda bir dolu kafa karışıklığı vardı ve toplumların içinde evrim geçirmekte olduğu varsayılan şey konusunda görüş birliğine vardıklarında bile (bu

7 Ortner, 1984, s. 126.

8 Stanford da bunu kabul ederek, 2007'de bir araya getirdiği iki antropolog grubuna silah zoruyla ikinci bir evlilik yaptırdı.

da çoğunlukla Spencer'ın o pek sevdiği farklılaşma fikrine bağlı kaldıklarında oluyordu), dünya toplumlarının müsabakada hangi sırada yer aldığı her zaman o kadar da aşikâr olmuyordu.

Puan tabloları, diye üsteliyordu eleştirmenler, her bir kültürün özgül yönlerini maskeleyerek, ortaya çıkardığı şeylerden çok daha fazlasını karanlığa gömüyor. 1990'larda demokrasinin kökenleri üzerinde çalıştığım sıralarda bunun kesinlikle doğru olduğunu gördüm. Bu yönetim biçimini icat eden Antik Yunan kentleri gerçekten kendine hastı: Sakinlerinin birçoğu gerçeği bulmanın en iyi yolunun, rahiplere tanrıların ne düşündüğünü sormak yerine, bütün adamları bir tepenin yamacına toplayarak konuyu tartışıp oylamak olduğuna yürekten inanıyordu. Antik Yunan'ın farklılaşma derecesini ölçmek demokrasinin nereden geldiğini açıklamaz ve Yunanların özgüllüğünü toplumsal gelişme endeksinin bir yerlerine gömmek aslında dikkati onların eşsiz başarılarından saptırdığı için görevi daha da çetin hale getirir.

Ancak bu, toplumsal gelişme endeksinin zaman kaybından başka bir şey olmadığı anlamına gelmez; söz konusu soru için yanlış bir gereçti sadece. Neden Batı'nın hükmettiğini sormak farklı *türden* bir sorudur; tarihin binlerce yılını dikkate almamızı, milyonlarca kilometrekare araziye bakmamızı ve milyarlarca insanı bir araya getirmemizi gerektiren devasa bir karşılaştırma yapmaktır. Bu görev için bir toplumsal gelişme endeksi tam da ihtiyacımız olan gereçtir. Uzun vadeli kilitlenme ile kısa vadeli rastlantı kuramları arasındaki anlaşmazlık, nihayetinde "Doğu" ve "Batı"nın anlamlı kavramlar haline gelmiş olduğu 10 küsur bin yıl boyunca toplumsal gelişmenin Doğu'da ve Batı'da izlediği topyekûn gelişim seyri kalıp hakkındadır. Buna yoğunlaşmak ve doğruca bir diğerinin argümanlarıyla çarpışmak yerine, uzun vadeciler ile kısa vadeciler öykünün farklı kesimlerine bakma, farklı kanıtlar bütününü kullanma ve terimlerini farklı yöntemlerle tanımlama eğilimi gösteriyorlar. Yasa ve düzen camiasının öncülüğünü izleyerek olgular okyanusunu basit sayısal puanlara indirgemenin sakıncaları vardır, ama aynı zamanda herkesi –şaşırtıcı sonuçlarıyla birlikte– aynı kanıtlarla yüzleşmeye zorlamak gibi bir büyük erdemi de bulunuyor.

Neyi Ölçmeli?

İlk adım, tam olarak neyi ölçmemiz gerektiğine karar vermek. Batı'nın hâkimiyetini herkesin anlamasını sağlayan Afyon Savaşları'na katılan Lord Robert Jocelyn'i dinlemekten daha kötüsünü de yapabilirdik. Temmuz 1840'ta kavurucu bir pazar öğle sonrası İngiliz gemilerinin Tinghai'ye doğru gelişini seyrediyordu; orada bulunan bir kale onların Yangtze Irmağı ağzına yaklaşmasını önlüyordu. "Gemiler şehre borda ateşine girişti," diye yazmıştı Jocelyn, "keresteler çatırdıyor, evler yıkılıyor, kıyıdan insan iniltileri yükseliyordu. Bizim tarafın bombardımanı dokuz dakika sürdü... Bomboş bir kıyıya çıktık; birkaç ceset, ok ve yaylar, kırılmış mızraklar ve toplar kalmıştı geride sadece."[9]

Batı hâkimiyetinin doğrudan nedeni tam da budur: 1840'a gelindiğinde Avrupa gemileri ve topları bir Doğulu devletin savaşa sürebileceği her şeyi gölgede bırakacak güçteydi. 1840'ta İngiliz donanması subaylarından Armine Mountain, Tinghai'deki Çin kuvvetinin ortaçağ kronikleri sayfalarından fırlamışa benzediğini söylüyordu: "Sanki o eski baskılardaki suretler kanlanıp canlanmış, madde ve renk kazanmışlar da, aradan geçen yüzlerce yıldan ve bütün modern uygulamalar, icatlar veya gelişmelerden bihaber olarak harekete geçmiş" gibiydiler.[10]

Mountain gemilerin ve kalelerin havaya uçurulmasının Batı'nın hâkimiyetinin sadece doğrudan nedeni, avantajlardan oluşan uzun bir zincirin son halkası olduğunu kavramıştı. Daha derin bir nedeni, İngiliz fabrikalarının patlayıcı fişekler, yüksek kalibreli toplar ve okyanusları aşan savaş gemileri ortaya çıkarması ve İngiliz hükümetlerinin dünyanın yarısını katedecek kadar uzun seferler için asker ve para bulup savaşları yürütebilme yeterliğine sahip olmasıdır; o öğleden sonra İngilizlerin Tinghai'ye rahatça girmesinin nihai nedeni ise doğal çevreden enerji elde etmede ve bunu kendi amaçlarını gerçekleştirmek için kullanmada gösterdikleri başarıydı. Bunların hepsi de Batılıların yalnız Büyük Enerji Zinciri'nde başka herkesten daha yukarıya tırmanmakla kalmayıp, aynı zamanda –tarihteki daha eski tüm toplumların tersine– iktidarlarını bütün dünyaya yöneltecekleri kadar tepelere tırmanmış olmalarından ileri geliyordu.

---

9 Lord Robert Jocelyn, alıntı: Waley, 1958, s. 109.

10 Armine Mountain, alıntı: Fay, 1997, s. 222.

Bu Büyük Enerji Zinciri'ni tırmanma süreci, 1950'lerde Naroll'dan itibaren evrimci antropologlar geleneğini izleyerek kullanacağım terimle, toplumsal gelişmenin –özü itibariyle, bir grubun fiziksel ve entelektüel çevresine hükmederek iş görme yeteneğinin– temelidir.[11] Daha düzgün ifade edersek, toplumsal gelişme insanların beslenmesini, giyinmesini, barınmasını ve çoğalmasını, çevrelerindeki dünyayı anlamlandırmalarını, kendi toplulukları içindeki çatışmaları çözmelerini, kendi iktidarlarını diğer toplulukların aleyhine genişletmelerini ve başkalarının iktidarlarını genişletme çabalarına karşı kendilerini savunmalarını sağlayan bir teknolojik, varoluşsal, örgütsel ve kültürel başarılar toplamıdır. Diyebiliriz ki, toplumsal gelişme bir topluluğun işleri yapma yeteneğini ölçer; bu da zaman ve uzam içinde ölçülebilir.

Bu argüman doğrultusunda daha fazla ilerlemeden önce çok güçlü bir şekilde dile getirmek istediğim bir husus var: Toplumsal gelişmeyi ölçme ve karşılaştırma, farklı topluluklar üzerinde ahlaki bir değerlendirme yapma yöntemi değildir. Sözgelimi 21. yüzyıl Japonya'sı bir klimalar, bilgisayarlı fabrikalar ve koşuşturma içindeki kentler diyarıdır. Arabaları ve uçakları, kütüphaneleri ve müzeleri, ileri teknolojili sağlık hizmetleri ve okuryazar bir halkı vardır. Günümüzde Japonlar fiziksel ve entelektüel ortamlarına, bunlardan hiçbirine sahip olmayan 1000 yıl önceki atalarından çok daha güçlü bir şekilde hâkimdirler. Bu nedenle, günümüz Japonya'sının ortaçağ Japonya'sından çok daha gelişmiş olduğunu söylemek anlamlıdır. Gene de bu, günümüz Japonya halkının ortaçağ Japonlarından daha akıllı, daha değerli veya (bırakın daha mutlu olmayı) daha talihli olup olmadığına dair hiçbir şey ima etmez. Bunun gibi, toplumsal gelişmenin ahlaki, çevresel veya diğer bedellerine dair bir imada da bulunmaz. Gelişmeyi ölçmek bir şeydir, onu övmek veya yermek büsbütün başka bir şey.

Bu bölümün daha ilerisinde, neden Batı hükmediyor sorusuna yanıt bulacaksak, toplumsal gelişmeyi ölçmenin bize ihtiyacımız olanı göstereceğini ileri süreceğim; dahası, toplumsal gelişmeyi ölçmenin bir yolunu bulamadığımız takdirde bu soruyu asla ya-

11 Psikologlar "toplumsal gelişme"yi çok farklı bir anlamda, çocukların içinde doğup büyüdükleri toplumların kurallarını öğrenmelerine atfen kullanırlar.

nıtlayamayacağımızı iddia edeceğim. Ne ki öncelikle endeks oluşturmada bize yol gösterecek bazı ilkeleri belirlememiz gerekiyor.

Modern çağların en saygın bilim adamı olan Albert Einstein'dan daha iyi bir çıkış noktası düşünemiyorum. Einstein'ın "bilimde şeyler mümkün olduğunca basit yapılmalıdır, ama gerekenden daha basit değil," dediği kabul edilir:[12] Yani bilim insanları fikirlerini gerçeklikte kontrolü yapılabilecek, bu kontrolü yapmanın en basit yolunu düşünüp ardından sadece yapacak şekilde asıl noktaya doğru geliştirmeliler; bundan ne fazlası ne de azı.

Einstein'ın görelilik kuramı bizatihi en ünlü örneği oluşturur. Görelilik kütle çekiminin ışığı büktüğünü söyler, yani –kuram doğruysa– Güneş'in Dünya ile bir başka yıldız arasından her geçişinde, Güneş'in kütle çekimi o yıldızdan gelen ışığı bükerek, yıldızın hafifçe yer değiştirmiş gibi görünmesine yol açar. Bu da kuramın sınanması için kolaylık sağlar; Güneş'in, yakınındaki yıldızları görmemizi engelleyecek kadar parlak olması gerçeğini bir kenara koyarsak. Fakat 1919'da İngiliz astronom Arthur Eddington, Einstein'ın aforizmasının ruhuna son derece uygun, zekice bir çözüm buldu: Eddington bir Güneş tutulması esnasında Güneş'in yakınındaki yıldızlara bakarken, Einstein'ın öngördüğü miktar kadar kayma gösterip göstermediklerini hesaplayabileceğini anladı.

Eddington Güney Pasifik'e yollanarak gözlemlerini yaptı ve Einstein'ın haklı olduğunu ilan etti. Einstein'ı destekleyen sonuçlar ile doğrulamayan sonuçlar arasındaki farkın çok ufak olması, Eddington'un 1919'da mevcut gereçleri sınırlarına kadar zorlaması nedeniyle de bunu hararetli tartışmalar izledi; gene de görelilik kuramının karmaşıklığına karşın[13] astronomlar neyi nasıl ölçmeleri gerektiği konusunda anlaşmaya varabildiler. Bundan böyle tek mesele Eddington'un ölçümlerinin doğru olup

12 Einstein'a bu türden sözler sürekli atfedilir, ama hiç kimse kaynak göstermez. Benim gördüğüm en güçlü iddia One Degree adlı internet sitesindeydi (http://www.onedegree.ca/2005/04/08/making-einstein-simple). Bu sözün aslında genel görelilik kuramını özetleyen bir *Reader's Digest*'ten geldiğini öne sürüyor. Belki en önemli husus, Einstein'ın bunu (söylemesi gerekirken) söylememiş olmasıydı.

13 Londra'daki Kraliyet Astronomi Cemiyeti'nin bir üyesi, dünyada Einstein'ın kuramını anlayabilen üç kişiden biri olduğunu söyleyerek kendisine iltifat ettiğinde Eddington suskun kaldı. Sonunda sessizliğinden sıyrılarak "merak ettim," dedi, "üçüncü kişi kim acaba?" (Arthur Eddington, alıntılayan Isaacson, 2007, s. 262.)

olmadığıydı. Yıldızların yüceliğinden zalim Tinghai bombardımanına inecek olursak, insan toplumlarıyla ilgili işlerin daha da karmaşık olduğunu hemen görürüz. Toplumsal gelişmeyi puanlamak için neyi ölçmemiz gerekir?

Einstein nasıl bize kuramda yol gösterdiyse, Birleşmiş Milletler (BM) İnsani Kalkınma Endeksi de pratikte yol gösterebilir; üstelik de yalnızca sorumuzu yanıtlamaya yardım edecek türden bir endeksle çok fazla ortak yönü olduğu için değil. BM Kalkınma Programı bu endeksi her ülkenin, doğuştan gelen potansiyellerini gerçekleştirebilmeleri için yurttaşlarına ne kadar fırsat verdiğini ölçmek için geliştirdi. Programın ekonomistleri, insani kalkınmanın gerçekte ne demek olduğu sorusuyla işe koyuldular ve bunu üç temel özelliğe indirgediler: ortalama yaşam süresi, ortalama eğitim (okuryazarlık düzeyleri ve okula devam süreleri) ve ortalama gelir. Ardından bu özellikleri birleştirip her bir ülkeye, insani kalkınmanın hiç olmadığı anlamına gelen (bu durumda herkesin ölmüş olması gerekir) 0 ile (araştırmanın yapıldığı yıl dünyanın mevcut koşulları dikkate alınarak saptanan mükemmellik durumu) 1 arasında bir puan vermek için karmaşık bir ağırlıklandırma sistemi geliştirdiler. (Merak edenler için söylüyorum: Kitabı yazdığım sırada mevcut en yeni endeks olan 2009 Endeksi'nde Norveç 0,971 puanla birinci, Sierra Leone ise 0,340 puanla sonuncu sırada yer alıyordu.)[14]

Bu endeks Einstein'ın kuralına uygundur, zira üç özellik muhtemelen BM'nin giriştiği işi başarmasını sağlayacak kadar basit, ama insani kalkınmanın anlamını yakalayacak kadar da karmaşıktır. Gayet açıktır ki yaşam süresi beklentisi, eğitim ve gelir, ölçebileceğimiz yegâne özellikler değildir. Bunlar tanımlanmaları ve belgelenmeleri görece kolay olduğu için bize kolaylık sağlarlar (mutluluk gibi bazı potansiyel özellikleri tanımlayıp belgelemek çok daha zor olur); ama elbette (istihdam oranları, beslenme veya konut gibi) farklı puanlar getirebilecek başka şeylere de bakabiliriz. BM'nin seçtiği özelliklerin en iyileri olduğunda uzlaşan ekonomistler bile kimi zaman bunları tek bir insani kalkınma puanı içinde birleştirmekte tereddüt ediyorlar; elmalar ile armutları birbirine karıştırarak bu özellikleri birbirine bağlamanın

14 Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı, 2009, Tablo H, s. 171, 174 (bkz. http://hdr.undp.org/en/).

saçmalık olduğunu söylüyorlar. Başka ekonomistlerse, seçilen değişkenlerden ve bunların birleştirilmesinden hoşnut olmakla birlikte, BM istatistikçileri tarafından her bir özelliğe verilen ağırlığa itiraz ediyorlar. Bu ekonomistler, ne kadar nesnel gibi görünüyor olsa da, puanların aslında son derece öznel olduğuna dikkat çekiyorlar. Bunların dışındaki başka eleştirmenlerse insani kalkınmanın puanlanması fikrinin kendisine itiraz ediyorlar. Bunun Norveçlilerin nihai saadete giden yolun %97,1'ini almış ve Sierra Leone'deki halktan 2,9 kat daha mesut oldukları gibi bir izlenim doğurduğunu –her ikisinin de olasılık dışı olduğunu– söylüyorlar.

Ancak bütün eleştirilere karşın İnsani Kalkınma Endeksi muazzam ölçüde faydalı olduğunu kanıtlamıştır. Yardım kuruluşlarının, fonlarını en çok faydalı olabilecekleri ülkelere yönlendirmelerine yardım etmektedir; öyle veya böyle elimizde bir endeksin bulunmasının her şeyi daha açık hale getirerek tartışmaları ileriye götürdüğünü genelde eleştirmenler de kabul ediyor. Son 15 küsur bin yılı kapsayan bir toplumsal gelişme endeksi BM Endeksi'yle aynı sorunlara (ve daha başka sorunlara) yol açacaktır; ama kanımca aynı zamanda bazı benzer yararlar da sağlayacaktır.

BM ekonomistleri gibi biz de Einstein'ın kuralına uymayı amaç edinmeliyiz. Endeks (meseleyi basit tutarak) toplumun olabildiğince az boyutunu ölçerken, gene de toplumsal gelişmenin yukarıda tanımlandığı gibi temel özelliklerini kapsayacak nitelikte olmalı (*çok* basit olmamalı). Toplumun ölçtüğümüz her bir boyutunun altı temel ölçütü karşılaması gerekiyor. Birincisi, konuyla ilgili olmalı: Yani bize toplumsal gelişme hakkında bir şey anlatmalı. İkincisi, kültürden bağımsız olmalı: Örneğin edebiyat ve sanatın kalitesinin toplumsal gelişme için faydalı ölçütler olduğunu düşünüyor olabiliriz, ancak bu konulardaki değer yargıları fazlasıyla kültüre bağlıdır. Üçüncüsü, özellikler birbirinden bağımsız olmalı: Sözgelişi, bir devletteki kişi sayısını ve o devletteki refah düzeyini özellikler olarak kullanırsak, kişi başına refahı üçüncü bir özellik olarak kullanamayız; zira bu, ilk iki özelliğin bir ürününden başka bir şey olmaz. Dördüncüsü, özellikler layıkıyla belgelenmiş olmalı. Binlerce yıl öncesine bakarken bu ciddi bir sorundur, çünkü eldeki kanıtlar çok fazla değişiklik gösterir. Özellikle çok uzak geçmiş söz konusu olduğunda, potansiyel

olarak faydalı bazı özelliklerle ilgili çok fazla şey bilmiyoruz. Beşincisi, özelliklerin güvenilir olması: Yani uzmanların kanıtların ne söylediği hakkında az çok görüş birliği içinde olması gerekir. Altıncısı, özellikler elverişli olmalıdır. Bu en az önemli ölçüt olabilir. Ancak bir şeyin kanıtının elde edilmesi ne kadar güç olur veya sonuçların hesaplanması ne kadar uzun sürerse, o özellik daha az faydalı olacaktır.

Kusursuz özellik diye bir şey yoktur. Seçebileceğimiz her bir özellik kaçınılmaz olarak bu ölçütlerden bazılarında diğerlerinden daha iyi iş görecektir. Fakat bu işe aylar harcadıktan sonra şimdi seçeneklere bakarken, altı ölçütün her birinde oldukça iyi iş gördüğünü düşündüğüm dört özellik belirlemiş durumdayım. Bunlar Doğu ve Batı toplumlarının kapsamlı bir resmini vermiyor aslında; tıpkı BM'nin ortalama yaşam süresi beklentisi, eğitim ve gelir özelliklerinin bize Norveç ve Sierra Leone hakkında bilmemiz gereken her şeyi vermediği gibi. Fakat neden Batı egemen durumda sorusunun yanıtını öğrenmek istiyorsak açıklanması gereken uzun vadeli gelişim seyri kalıpları göstererek toplumsal gelişmenin oldukça iyi bir enstantanesini sunuyor bize.

Belirlediğim ilk özellik enerji elde etmedir. Bitki ve hayvanlardan –kendileri pek çiftçilik yapmayan– asker ve denizcileri besleyecek enerjiyi; rüzgâr ve kömürden gemileri Çin'e taşıyacak enerjiyi; ve patlayıcılardan topları Çin karargâhına fırlatacak enerjiyi elde etmeselerdi, İngilizler 1840 yılında asla Tinghai'ye ulaşıp burayı yerle bir edemezlerdi. Enerji temini toplumsal gelişmenin temelidir; öyle ki, 1940'larda tanınmış antropolog Leslie White tüm insanlık tarihini tek bir denkleme indirgemeyi önermişti: $E \times T \rightarrow C$. Denklemde E enerjiyi, T teknolojiyi, C kültürü temsil ediyordu.[15]

Bu denklem ilk bakışta göründüğü kadar kaba değildir. White aslında teknoloji yoluyla enerjiyi çoğaltmanın bize Konfüçyüs veya Platon yahut Hollandalı Yaşlı Usta Rembrandt ve Çin peyzaj ressamı Fan Kuan gibi sanatçılar hakkında bilmek isteyebileceğimiz her şeyi anlatacağını söylemiyordu. White "kültür"den söz ettiği zaman, aslında benim toplumsal gelişme dediğim şeyi kastediyordu. Ancak gene de bu formülü bizim amaçlarımız açısın-

15 L. White, 1949, s. 368.

dan fazlasıyla basittir. Tinghai'yi açıklamak için daha fazlasını bilmemiz gerekiyor.

Bu iş için örgütlenmeyi başaramasalardı, dünyada elde edilen tüm enerji bile bir İngiliz donanmasını Tinghai'ye götüremezdi. Kraliçe Victoria'nın emir kullarının askerleri eğitmek, onlara ödeme yapmak ve tedariklerini sağlamak, komutanlarının emirlerine uymalarını sağlamak ve daha bir sürü zorlu işle uğraşması gerekmişti. İhtiyacımız olan, işte bu örgütlenme kapasitesini ölçmek. Örgütlenme kapasitesi bir yere kadar Spencer'ın eski farklılaşma fikriyle örtüşüyor; ama yeni-evrimciler 1960'larda farklılaşmayı doğrudan ölçmenin, hatta eleştirmenleri tatmin edecek şekilde tanımlamanın neredeyse imkânsız olduğunu öğrendiler. Onun yerine bir temsili değere ihtiyacımız var: Örgütlenme kapasitesiyle yakından ilişkili, ama ölçmesi daha kolay bir şey.

Ben tercihimi kentleşmeden yana yaptım. Belki bu tuhaf görünebilir; ne de olsa Londra'nın büyük bir yer olması Lord Melbourne'un gelir akışını veya Kraliyet Donanması'nın kumanda yapısını doğrudan yansıtacak bir şey değildir. Gene de, üzerinde biraz daha düşünülünce, bu tercihin daha az tuhaf görüneceğini umuyorum. 3 milyonluk bir kentin ihtiyaçlarını karşılamak akla durgunluk veren bir örgütlenmeyi gerektirir. Her büyük kentte birilerinin yiyecek ve su sağlaması, atık ürünleri uzaklaştırması, iş yapması, yasa ve düzeni koruması, yangınları söndürmesi ve günbegün gereken daha pek çok görevi yerine getirmesi gerekir.

Bugün dünyanın en büyük kentlerinden bazılarının suç, bakımsızlık ve hastalık kaynayan, işlevsizleşmiş kâbuslar olduğuna şüphe yok. Fakat bu kuşkusuz tarih boyunca var olmuş büyük kentlerin çoğu için de geçerlidir. Roma'nın MÖ 1. yüzyılda 1 milyon sakini vardı; aynı zamanda bazen yönetimi durma noktasına getiren sokak çeteleri de vardı ve ölüm oranları o denli yüksekti ki, bu nüfus sayısı her ay kırdan 1000'den fazla insanın Roma'ya göç etmesiyle ancak korunabiliyordu. Yine de, Roma'nın (2006 HBO televizyon dizisi *Rome*'da göz kamaştırıcı şekilde dile getirilen) bütün kokuşmuşluğuna rağmen, kentin idamesini sağlayan örgütlenme, daha önceki hiçbir toplumun başaramadığı kadar muazzamdı; Roma İmparatorluğu, bırakın 35 milyon nüfuslu Tokyo'yu, 11 milyon nüfuslu Lagos veya 19 milyon nüfuslu Mumbai'yi bile idame edemezdi.

İşte bu nedenledir ki sosyal bilimciler düzenli olarak kentleşmeyi örgütlenme yeteneğinin kaba bir ölçütü olarak kullanırlar. Kusursuz bir ölçüt değildir ama kesinlikle faydalı bir kılavuzdur. Bizim durumumuzda, bir toplumun en büyük kentlerinin boyutunun fazladan bir avantajı, bunun izini sadece son birkaç yüzyıldır tutulan resmi istatistiklerde değil, aynı zamanda ta Buzul Çağı'na dek örgütlenme düzeylerine ilişkin iyi kötü bir fikir edinmemizi sağlayan arkeolojik kanıtlarda da bulabilmemizdir.

İngilizler fiziksel enerji üretip onu örgütlemenin yanı sıra, akıl almaz miktarlarda bilgiyi işlemek ve iletmek zorundaydılar kuşkusuz. Bilim insanlarının ve sanayicilerin bilgiyi eksiksiz ve kesin biçimde aktarması gerekiyordu; silah yapımcıları, gemi yapımcıları, askerler ve denizcilerin gittikçe artan miktarda yazılı talimatları, planları ve haritaları okumaları gerekiyordu; mektupların Asya ve Avrupa arasında gidip gelmesi gerekiyordu. 19. yüzyıl İngiliz iletişim teknolojisi bugün sahip olduğumuz teknolojiye göre son derece yetersizdi (özel mektupların Guangzhou'dan Londra'ya varması 3 ay sürüyordu, resmi iletilerin ulaşması ise her nedense 4 ay alıyordu), fakat bu bile 18. yüzyıldaki durumdan çok daha iyiydi. Elbette 18. yüzyıldaki iletişim 17. yüzyıla göre daha iyiydi. Bilgiyi işleme süreci toplumsal gelişmede hayati önemdedir ve ben de bunu üçüncü özelliğim olarak kabul ediyorum.

Son, ama ne yazık ki öncekiler kadar önemli özellik de savaşma kapasitesidir. İngilizler ne kadar iyi enerji elde etse de, onu ne kadar iyi örgütleyip aktarsa da, 1840'ta işleri yoluna koyan husus, onların bu üç özelliği yıkıma dönüştürme yetenekleri oldu. 1. Bölüm'de Arthur C. Clarke'ın, *2001: A Space Odyssey* adlı bilimkurgu klasiğinde evrimi öldürme becerisiyle bir tutmasından yakınmıştım; ne var ki, askeri gücü içermeyen bir toplumsal gelişme endeksinin hiç faydası olmaz. Başkan Mao'nun meşhur bir sözü vardır: "Her komünistin şu gerçeği kavraması gerekir: 'Siyasal iktidar silahın namlusundan doğar.'"[16] 1840'lardan önce hiçbir toplum askeri kudretini bütün gezegene yayamamıştı ve kimin "hükmettiği" sorusu saçmalıktan başka bir şey değildi. Ne ki, 1840'lardan sonra bu belki de dünyanın en önemli sorusu haline geldi.

16 Mao Zedung'un Mayıs 1937'de yazdığı "Uzatmalı Savaş Üzerine" makalesinden, alıntılayan Short, 1999, s. 368.

Tıpkı BM'nin İnsani Kalkınma Endeksi'nde olduğu gibi, başka bir özellikler dizisi değil de bu özelliklerin toplumsal gelişmeyi ölçmenin nihai araçları olduğunu ve keza BM Endeksi gibi, bu özelliklerde yapılacak her türlü değişikliğin puanları değiştireceğini söyleyecek bir hakem heyeti yoktur. Ancak iyi haber şu ki, son birkaç yıl boyunca baktığım alternatif özelliklerden hiçbiri puanları çok fazla değiştirmediği gibi, gelişim seyrinin bütüncül kalıbı herhangi bir şekilde değiştiren hiçbir özellik bulunmadığını gördüm.[17]

Eğer Eddington bir sanatçı olsaydı, dünyayı bakılması bile acı verecek kadar ayrıntılı olarak resmeden bir Eski Üstad olurdu. Ama bir toplumsal gelişme endeksi yapmak, daha ziyade ağaç gövdelerinden boz ayılar oymakta kullanılan zincirli testere oymacılığına benzer. Bu kabalık ve çabukluk düzeyi kuşkusuz Einstein'a saç baş yoldururdu, ancak farklı sorunlar farklı hata payları getirir. Zincirli testere oymacısı için önemli olan tek şey, ağaç gövdesini bir ayıya benzetip benzetemediğidir; keza karşılaştırmalı tarihçi için de sorun, endeksin toplumsal gelişme tarihinin gelişim seyrinin bütüncül kalıbını gösterip göstermediğidir. Tabii bu, tarihçilerin endeksin ortaya koyduğu kalıbı tarihsel kayıtların ayrıntılarıyla karşılaştırarak değerlendireceği bir şeydir.

Tarihçileri bunu yapmaya kışkırtmak aslında bir endeksin yerine getirebileceği en büyük hizmet olabilir. Sayısız tartışma alanı var: Farklı özellikler ve puan vermenin farklı yolları daha iyi iş görebilirdi. Ancak sayıları masaya koymak bizi hataların nereden sızabileceği ve bunların nasıl düzeltilebileceği meselelerine odaklanmaya zorluyor. Bu uzay fiziği olmayabilir, ama bir başlangıçtır.

Nasıl Ölçmeli?

Artık ortaya bazı rakamlar atmanın zamanı geldi. MS 2000'de dünyanın durumuna ilişkin verilere ulaşmak yeterince kolaydır

17 En büyük siyasal birim dahilindeki nüfus büyüklüğü, geçim standartları (yetişkin bir kişiyi baz alarak), ulaşım hızı ve en büyük yapıların skalasıyla ilgili verileri de topladım. Bunlardan her birinin, sonunda üzerlerinde karar kıldığım dört özellikten daha az faydalı görünmelerine yol açan (diğer özelliklerle örtüşmek, verilerdeki boşluklar gibi) bazı sorunları vardı; ama bunların her biri de, seçtiğim dört özellikle aynı gelişim seyri kalıbı az çok izliyordu.

(böylesine güzel, yuvarlak bir rakam olması nedeniyle bu tarihi kitaptaki endeksin bitiş noktası olarak kullanıyorum). BM'nin çeşitli programları yıllık istatistik özetleri yayımlıyor; bunlar bize sözgelimi Japonya'da yılda kişi başına ortalama 38 milyon kilokalori enerji tüketilirken, Amerika'da kişi başına ortalama enerji tüketiminin yılda 83,2 milyon kilokalori olduğunu; Japonların %66'sına karşılık Amerikalıların %79,1'inin kentlerde yaşadığını; her 1000 Japon için 73 internet yöneticisi varken, her 1000 Amerikalı için 375 adet bulunduğunu; ve daha bunun gibi pek çok bilgi veriyor. Uluslararası Stratejik Araştırmalar Enstitüsü'nün yıllık *Military Balance* yayını bize, bilinebildiği kadarıyla, her ülkenin sahip olduğu asker ve silah sayısını, bunların yeteneklerini ve kaça mal olduklarını anlatıyor. Kesintisiz bir sayılar seli altında boğuluyoruz. Ne ki, biz onları nasıl düzenleyeceğimize karar verene dek, bu sayılar kendi kendilerine bir endeks oluşturmuyor.

Olabildiğince basit tuttuğum programa bağlı kalarak, 2000 yılında ulaşılabilir azami toplumsal gelişme düzeyine 1000 puan veriyorum ve bu puanları seçtiğim dört özellik arasında eşit olarak bölüyorum. Raoul Naroll da 1956'da ilk modern toplumsal gelişme endeksini yayımladığı zaman, belirlediği üç özelliğe, kendi deyişiyle "bunlardan herhangi birine diğerinden daha fazla ağırlık vermek için hiçbir bariz neden görünmediği" için eşit puanlar vermişti.[18] Bu çaresizlikten verilmiş bir öğüt gibi gelebilir, oysa özelliklere eşit derecede ağırlık vermenin aslında iyi bir nedeni var: Ben toplumsal gelişmeyi hesaplamada bir özelliğe diğerlerinden daha fazla ağırlık vermek için nedenler bulmuş olsam bile, aynı ağırlıkların ele aldığımız 15 küsur bin yıl boyunca varlığını koruduğunu ya da Doğu ve Batı'ya eşit şekilde uygulandığını varsaymam için hiçbir neden yoktur.

2000 yılında her bir özellik için olabilecek azami düzeyi 250 puan olarak belirlediğimizde, sıra en çetin kısma, yani puanları tarihlerinin her bir aşamasında Doğu'ya ve Batı'ya nasıl dağıtacağımıza karar vermeye geliyor. İlgili her hesaplamada adım adım gitmeyeceğim (verileri ve kimi karmaşıklıkları kitabın sonundaki ek bölümünde özetledim ve internet üzerinden daha ayrıntılı bir şekilde anlattım);[19] fakat bir bakıma mutfağa hızlı bir

18 Naroll, 1956, s. 691.

19 www.ianmorris.org

bakış atarak, izlenen yolu biraz daha ayrıntılı izah etmek faydalı olabilir. (Aynı fikirde değilseniz, hemen bir sonraki bölüme geçebilirsiniz elbette.)

Kentleşme, her ne kadar kendine özgü zorluklar sunsa da, dört özellikten muhtemelen en aşikâr olanıdır. Zorluklardan ilki tanıma dayalıdır: Kentleşmeyle tam olarak ne demek istiyoruz? Bazı sosyal bilimciler kentleşmeyi belirli bir büyüklüğün (diyelim ki 10 bin kişinin) üzerine çıkan yerleşmelerdeki nüfus miktarı; bir kısmı kentlerden mezralara çeşitli kademelerdeki yerleşmelerdeki nüfus dağılımı; yine bir kısmı bir ülkedeki ortalama topluluk büyüklüğü olarak tanımlıyorlar. Bunların hepsi de yararlı yaklaşımlar, ama burada ele aldığımız dönemin tümüne uygulamamız, kanıtların değişkenlik gösteren niteliği nedeniyle çok güç. Ben daha basit bir ölçüyle yola çıkmaya karar verdim: Doğu'da ve Batı'da zamanın her bir anında bilinen en büyük yerleşimin boyutu.

En büyük kent boyutuna odaklanmak, kentlerin sınırlarını nasıl tanımlayacağımıza ve her birindeki sayılar için farklı kanıt kategorilerini nasıl birleştireceğimize karar vermemiz gerektiğine göre, tanıma dayalı sorunları hâlâ ortadan kaldırmaz. Gene de belirsizlikleri asgariye indirir. Sayılarla uğraşırken, en büyük kent boyutunu halkın kentler ile köyler arasındaki dağılımı veya kentlerin ortalama boyutuna ilişkin en iyi tahminler gibi diğer ölçütlerle birleştirmenin bu işin güçlüklerini muazzam ölçüde artırdığını, ama toplam puanları pek az değiştirdiğini fark ettim. Bu yüzden, daha karmaşık ölçme yöntemleri kabaca aynı sonuçları vermekle birlikte çok daha fazla sayıda tahmin ürettiği için, sadece kent boyutlarına bağlı kalmaya karar verdim.

MS 2000'de çoğu coğrafyacı Tokyo'yu 26,7 milyon sakiniyle dünyanın en büyük kenti olarak sınıflandırmaktaydı.[20] O halde Tokyo örgütlenme/kentleşmeye ayrılan 250 puanın tamamını alır; bu da tüm diğer hesaplamalarda (26,7 milyonu 250'ye bölersek)

20 Sayfa 180'de ("35 milyon nüfuslu Tokyo'yu" diye geçen kısım) Tokyo'nun nüfusu için verilen 35 milyon rakamı 2009 yılına aittir ve 2000 ile 2009 arasında Doğu'nun örgütlenme/kentleşme düzeyinin 250'den 327,72 puana fırladığı anlamına gelir. 21. yüzyılda toplumsal gelişmenin Doğu ve Batı'daki düzeyleri 1000 puanın çok üzerine taşıyacak şekilde hızlanması konusuna bu bölümün sonunda ve 12. Bölüm'de tekrar döneceğim.

her 106.800 kişiye 1 puan verileceği anlamına geliyor. MS 2000'de 16,7 milyon nüfusuyla en büyük Batı kenti olan New York 156,37 puan alır. 100 yıl öncesine ait veriler bu kadar iyi olmamakla birlikte, tüm tarihçiler kentlerin çok daha küçük olduğunda hemfikirdir. Batı'da Londra'nın MS 1900'de yaklaşık 6,6 milyon sakini varken (61,80 puan), Doğu'da Tokyo hâlâ en büyük kent olmakla birlikte, sadece 1,75 milyon nüfusuyla 16,39 puan alıyordu. MS 1800'e geri döndüğümüzde, gıda arzı ve vergi ödeme kayıtları, kentlerin kapladığı fiziksel alan, içlerindeki konut yoğunluğu ve anlatılara dayalı hesaplar gibi birkaç farklı kanıt türünü birleştirmek zorunda olsalar da, tarihçilerin çoğu Pekin'in tahminen 1,1 milyon nüfusuyla (10,30 puan) dünyanın en büyük kenti olduğu sonucuna varır. En büyük Batılı kent, 861 bin nüfusla (8,06 puan) yine Londra'ydı.

Zaman içinde daha da geriye gittikçe, daha büyük hata paylarına karşın, 1700'e kadar giden 1000 yıl boyunca en büyük kentlerin Çin'de olduğu (bunları Japon kentlerinin çoğu zaman yakından takip ettiği) görülür. MS 800-1200 arasında ilkin Chang'an, ardından Kaifeng ve daha sonra Hangzhou 1 milyon nüfusa (9 puan) yaklaştı veya geçti. Bunun tersine, Batılı kentler bu büyüklüğün yarısını asla geçemedi. Birkaç yüzyıl önce durum tersiydi: MÖ 1. yüzyılda Roma milyonluk nüfusuyla hiç kuşkusuz bir dünya metropolüne dönüşmüşken, Çin'deki Chang'an'ın muhtemelen 500 bin sakini vardı.

Tarihöncesine doğru geriledikçe, kanıtlar kuşkusuz daha bulanık ve sayılar çok daha küçük hale geliyor, ama sistemli arkeolojik araştırmalar ile daha küçük alanlarda yapılan ayrıntılı kazı çalışmalarının birleşimi bize gene de kent boyutlarına ilişkin makul bir fikir veriyor. Daha önce değindiğim gibi, bu çaba zincirli testere oymacılığına benzer. En yaygın kabul gören tahminler %10 kadar bir sapma gösterebilir, ancak bundan daha büyük bir hata payı pek olası görünmüyor; ayrıca Doğu ve Batı'daki yerleşimlere aynı hesaplama yöntemlerini uyguladığımız için genel eğilimler oldukça güvenilir olacaktır. Bu sistemde 1 puan almak için 106.800'lük bir nüfus gerekiyor; dolayısıyla, 1000 kişiyi biraz aşan nüfus, endekse girmeye değer olduğunu hissettiğim en düşük sayı olan 0,01 puan anlamına geliyor. 2. Bölüm'de gördüğümüz gibi, en büyük Batılı köyler bu düzeye MÖ 7500 civarında, en

büyük Doğulu köylerse MÖ 3500 civarında ulaştılar. Bu tarihlerden önce Doğu ve Batı aynı şekilde 0 puan çekiyorlar (ek bölümde puan tabloları görülebilir).

Burada bir an durup, çok farklı sorunlar yaratması nedeniyle, enerji elde etme özelliğine de biraz değinmek faydalı olabilir. Enerji elde etme üzerine düşünmenin en basit yolu, günlük kilokalori olarak ölçülen kişi başına tüketimi ele almaktır. Kentleşme konusunda kullandığım yolu izleyerek MS 2000 yılından başlıyorum: O yıl ortalama Amerikalı günde 228 bin kilokalori yakıyordu. Tarih boyunca en yüksek olduğu su götürmeyen bu rakam, Batı'nın 250 puanın tamamını almasını sağlıyor (bu bölümde daha önce belirttiğim üzere, bizim enerji elde etme, kentler inşa etme, bilgiyi işleme ve savaşma kapasitelerimiz konusunda hüküm vermek değil, sadece bunları ölçmek derdindeyim). MS 2000'de Doğu'da, günlük 104 bin kilokaloriyle kişi başına tüketimin başını çeken Japonya'nın puanı ise 113,89 düzeyindeydi.

Enerjiyle ilgili resmi istatistikler Doğu'da MS 1900'lere, Batı'da ise 1800'lere kadar uzanıyor; ama neyse ki bu engelin etrafından dolaşma imkânı var. İnsan bedeninin bazı fizyolojik ihtiyaçları vardır. Günde yaklaşık 2000 kilokalori (daha uzun boyluysanız ve/veya fiziksel olarak aktifseniz daha çok, değilseniz daha az olabilir) almadığı takdirde vücut gerektiği gibi işlemez; günümüzde Amerika'da günlük ortalama 3460 kilokalori beslenme düzeyi, feci boyutlardaki bel ölçülerinin de zalimce gösterdiği gibi, ihtiyacımızın çok üzerindedir. Günde 2000 kilokalorinin çok altında beslenirseniz, bedeniniz zamanla –kuvvet, görme, işitme vs– işlevlerini yitirir ve sonunda ölürsünüz. Ortalama gıda tüketiminin kişi başına günlük 2000 kilokalorinin altına uzun sürelerle asla düşmemesi gerekir; bu nedenle bizim ölçeğimizdeki olası en düşük düzey yaklaşık 2 puandır.

Ne var ki, gerçek yaşamda en düşük düzeyler daima 2 puanın üstünde olmuştur, çünkü insanların tükettiği enerjinin çoğu yiyecek dışı biçimlerde tüketilir. 1. Bölüm'de *Homo erectus*'un Zhoukoudian'da yarım milyon yıl önce, muhtemelen pişirmek için odun yakmasının yanı sıra hayvan postları giydiğini gördük. Neandertal yaşam biçimlerine ilişkin çok az şey bildiğimiz için tahminlerimiz çok kesin olmasa da, Neandertallerin yiyecek dışındaki enerji kaynaklarından yararlanarak günde ortalama 1000 küsur kilokaloriyi de beslenmelerinin üzerine ekledikleri

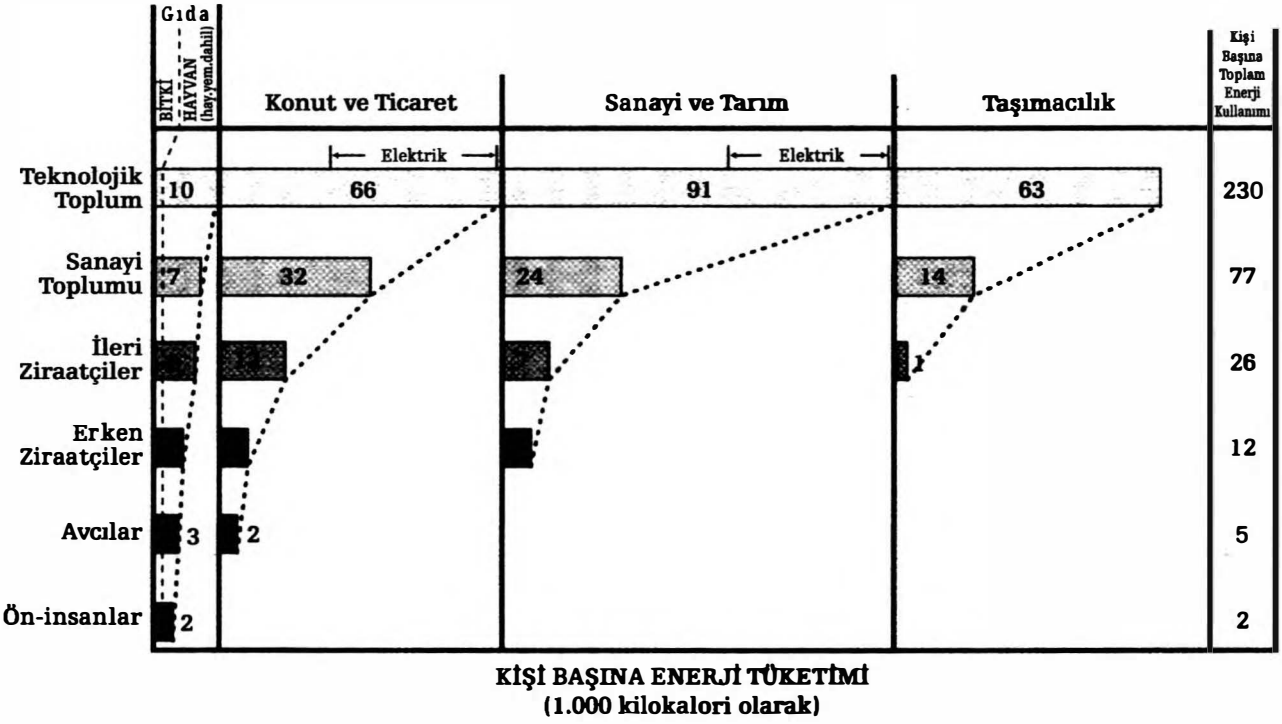
kesindir; bu da onlara hepsi birlikte 3,25 puan getiriyor. Tamamen modern insanlar Neandertallerden daha çok pişiriyor, daha çok giysi kullanıyor ve ayrıca –keza hepsi de bitkilerin güneşin elektromanyetik enerjisinden elde etmiş oldukları kimyasal enerjiyi kullanan– ahşaptan, yapraklardan ve mamut kemikleri ile postlarından evler inşa ediyorlardı. MS 20. yüzyılın teknolojik olarak en basit avcı-toplayıcı toplumları bile, yiyecek ve yiyecek dışı kaynaklar bir arada olmak üzere günde en az 3500 kalori elde ediyorlardı. Havanın daha soğuk olduğu göz önüne alınırsa, Buzul Çağı'nın sonundaki uzak atalarının günde ortalama 4000 kaloriye yaklaşmış olmaları gerekir ve bu da en azından 4,25 puan anlamına gelir.

Hiçbir arkeoloğun bu tahminler üzerinde fazla tartışmaya gireceğini sanmıyorum. Ancak Buzul Çağı avcılarının 4,25 puanı ile bugünün benzin ve elektrik tüketen Batı'sının 250 puanı arasında devasa bir uçurum vardır. Peki ama arada neler oldu? Arkeologlar, tarihçiler, antropologlar ve çevrebilimciler bilgilerini bir havuzda toplamak suretiyle bize oldukça iyi bir resim sunabiliyorlar.

Vaktiyle 1971'de *Scientific American* dergisinin editörleri katkı yapmasını rica ettiklerinde, jeolog Earl Cook "Bir Sanayi Toplumunda Enerji Akışı" başlıklı bir makale kaleme aldı. Makaleye eklediği ve o gün bugündür defalarca yeniden basılan bir şemada avcı-toplayıcılar, erken ziraatçiler (bununla 2. Bölüm'de değindiğimiz MÖ 5000 civarı Güneybatı Asya çiftçilerini kastediyordu), ileri ziraatçiler (MS 1400 civarı Kuzeybatı Avrupa çiftçileri), sanayici halk (1860 civarı Batı Avrupalıları) ve geç 20. yüzyıl "teknolojik" toplumları arasında kişi başına enerji tüketimine ilişkin en iyi tahminler yer alıyordu. Sayıları (etleri yenen hayvanlara verilen yemler de dahil) besin, ev ve ticaret, sanayi ve tarım ile ulaştırma olmak üzere dört kategoriye bölmüştü (Grafik 3.1).

Cook'un sezgisel tahminleri tarihçiler, antropologlar, arkeologlar ve ekonomistler tarafından toplanan sonuçlarla neredeyse 40 yıllık bir karşılaştırma sonucunda kayda değer şekilde doğrulanmış durumda.[21] Bu rakamlar elbette sadece bir çıkış noktası veriyor,

21 Cook'un rakamlarında sadece tek bir önemli değişiklik yaptım. Güneybatı Asya'da bitkilerin evcilleştirilmeye başlanmasından sonra elde edilen enerjideki artış hızını biraz fazla hesaplamıştı sanırım. Günde kişi başına 12 bin kilokalorilik "er-

Grafik 3.1. Sayılarla Büyük Enerji Zinciri: Kişi başına günlük enerji kullanımı ilişkin Jeolog Earl Cook'un tahminleri, *Homo habilis* çağından 1970'ler Amerika'sına.

ama gerçek toplumların bu parametrelerden ne derece saptığını söyleyebilmek için, Doğu ve Batı'nın tarihinin her bir döneminden bugüne ulaşan ayrıntılı kanıtları kullanabiliyoruz. Bazen metinsel kanıtlardan yararlanabiliyoruz, ama son birkaç yüzyıla gelinceye değin çoğu arkeolojik buluntu –insan ve hayvan kemikleri; evler; tarımsal gereçler; teraslama ve sulama izleri; zanaat atölyelerinin ve ticareti yapılan malların kalıntıları ile at arabaları, gemiler ve bunları taşıyan yollar– bunlardan bile daha önemli oluyor.

Bazen yardım şaşırtıcı yönlerden geliyor. 1. ve 2. Bölümlerde çok öne çıkan buz çekirdekleri de, havada taşınan kirliliğin MÖ son birkaç yüzyılda, çoğunlukla İspanya'daki Roma madenciliği yüzünden 7 kat arttığını gösteriyor; ve son 10 yılda turbalıklar ve göllerdeki çökeltiler üzerinde yapılan araştırmalar bu tabloyu doğruluyor. Görünüşe bakılırsa Avrupalılar MS 1. yüzyılda MS 13. yüzyıla göre 9-10 kat daha fazla bakır ve kömür çıkarmışlar; bu da muazzam bir enerji talebi anlamına geliyor: madenleri kazan insanlar ve cürufları çeken hayvanlar; yollar ve limanlar inşa etmek, gemilere mal yükleyip indirmek ve kentlere maden taşımak için daha fazlası gereken insanlar ve hayvanlar; cevherleri ezmek için su değirmenleri; ve hepsinin ötesinde, maden kuyularını desteklemek için kereste ve maden ocaklarını beslemek için yakacak odun. Bu bağımsız kanıt kaynağı bize aynı zamanda farklı dönemlere ait endüstriyel faaliyet düzeylerini karşılaştırma imkânı verir. Çin belgelerinin demircilerin sonu gelmez taleplerinin Kaifeng yakınlarındaki dağlarda ağaç bırakmadığını, öyle ki tarihte ilk kez kömürün önemli bir enerji kaynağı haline geldiğini söylediği MS 11. yüzyıla gelinceye değin, buzdaki kirlenme hiçbir zaman Roma çağı seviyelerine dönmedi ve ancak 19. yüzyıl İngiltere'sinin kara duman püskürten bacalarıyla kirlilik Roma çağı seviyelerini ciddi biçimde geride bıraktı.

Zincirli testere oymacılığı yapmakta olduğumuzu bir kez daha, vurgulamak istiyorum. Sözgelişi Roma İmparatorluğu'nun en iyi çağı olan MS 1. yüzyılda, kişi başına elde edilen enerjiyi günlük 31 bin kilokalori olarak hesaplıyorum. Bu Cook'un ileri ziraat toplumları için verdiği 26 bin kalorilik tahminin epey üstünde; ama arkeoloji Romalıların, Avrupalıların 18. yüzyıla dek aynısını bir daha yapamayacağı kadar çok et yediklerini, kentler

---

ken ziraat" rakamı, onun tarihlediği MÖ 5000 civarından çok MÖ 3000 civarına daha iyi uyuyor.

inşa ettiklerini, onlardan daha çok ve daha büyük ticaret gemileri kullandıklarını (vs vs) açıkça ortaya koyuyor. Bununla birlikte, Roma'nın elde ettiği enerji benim tahminimden %5 daha yüksek veya düşük olabilir elbette. Ne ki, ek bölümünde dile getirdiğim nedenlerle, bu fark %10'dan daha fazla değildir muhtemelen, hele %20 kesinlikle değildir. Cook'un çerçevesi ve ayrıntılı kanıtlar sezgisel tahminleri oldukça sıkı biçimde kısıtlar; kentleşme puanlamasında olduğu gibi, tüm örneklerde tahminin aynı ilkeler uygulanarak tek bir kişi tarafından yapılıyor olması, hataların en azından tutarlı olacağı anlamına gelir.

Bilgi teknolojisi ve savaşma da karşımıza, bu kitabın ek bölümünde kısaca, web sitesinde ise daha ayrıntılı ele alınan kendilerine özgü güçlükler çıkarırlar; ancak kentleşme ve enerjideki ilkelerin aynısı uygulandığı için muhtemelen aynı hata payları çıkacaktır. Ek bölümünde ele aldığım nedenlerle, toplumsal gelişmenin izlediği seyrin temel kalıbında gerçek bir fark yaratabilmeleri için, verilen rakamların sistematik biçimde %15 veya %20 oranında yanlış olmaları gerekir; fakat bu kadar büyük hata payları tarihsel kanıtlarla bağdaşmaz görünüyor. Yine de, sonuç itibariyle, kesin olarak bilmenin tek yolu, başka özellikleri tercih edip başka yöntemlerle puanlar veren diğer tarihçilerin kendi sayılarını vermesi olabilir belki.

Elli yıl önce düşünür Karl Popper bilimde ilerlemenin "varsayımlar ve çürütmeler" meselesi olduğunu söyledi:[22] Bir araştırmacı bir fikir ortaya atar, diğerleri de onu çürütmeye çalışır, böylelikle daha iyi fikirler ortaya çıkardı; bilimsel ilerleme bu şekilde zikzaklar çizen bir süreçti. Sanırım aynı şey tarih için de geçerli. Kanıtlara yakın duran her türlü endeksin benimkiyle aşağı yukarı aynı gelişim seyri kalıbını üreteceğinden eminim; ancak olur da yanılırsam ve başkaları bu planı yetersiz bulursa, benim başarısızlığımın onları daha iyi yanıtları ortaya çıkarmaya teşvik etmesini umarım. Bir kez daha Einstein'dan alıntı yapmak gerekirse: "Herhangi bir kuram için en iyi yazgı, kendisinin de içinde soluk aldığı daha kapsamlı bir kurama giden yolu işaret etmekten ibarettir."[23]

22 Popper, 1963, s. 43.

23 Albert Einstein, alıntı: *agy.*, s. 42.

Ne Zaman ve Nereyi Ölçmeli?

Son iki teknik meseleye gelelim. İlkin, rakamları hangi sıklıkla hesaplamamız gerekiyor? İsteseydik 1950'lerden itibaren toplumsal gelişmedeki yıllık, hatta aylık değişimlerin bile izini sürebilirdik. Ancak bunun pek işimize yarayacağını sanmam. Ne de olsa biz tarihin bütüncül şeklini çok uzun dönemler boyunca görmek istiyoruz ve bunun için de –sonraki bölümlerde gösterebilmeyi umduğum üzere– toplumsal gelişmenin nabzını her yüzyılda bir tutmak yeterince ayrıntı verecek gibi görünüyor.

Ne ki, Buzul Çağı'nın sonuna doğru geriye gittikçe, toplumsal gelişmeyi yüzyıl bazında kontrol etmek ne mümkün ne de özellikle arzu edilir bir şey. MÖ 14.000'de neler olup bittiği ile MÖ 13.900'deki (hatta 13.800'deki) durum arasındaki fark hakkında söyleyeceğimiz fazla bir şey olmadığı kesin; bunun nedeni kısmen yeterince iyi kanıta sahip olmamamız, kısmen de değişimin düpedüz çok yavaş gerçekleşmesi. Bu yüzdendir ki, ben değişken bir ölçek kullanıyorum. MÖ 14.000'den 4000'e kadar toplumsal gelişmeyi her 1000 yılda bir ölçüyorum. MÖ 4000'den 2500'e dek kanıtların niteliği gelişiyor ve değişim hızlanıyor, dolayısıyla ben de ölçümümü her 500 yılda bir yapıyorum. Bunu MÖ 2500 ile 1500 arasında her 250 yılda bire indiriyorum ve son olarak MÖ 1400'den MS 2000'e dek her 100 yılda bir ölçüm yapıyorum.

Bu yaklaşımın da riskleri var, en bariz olanı şu: Zamanda geriye gittikçe değişim daha düzgün ve tedrici görünüyor. Her 1000 yılda veya 500 yılda bir puanları hesaplamakla ilginç bir şeyi kolayca kaçırabiliriz. Ama şurası bir gerçek ki, bilgilerimizi benim önerdiğim yelpazeden daha kesin olarak ancak ara sıra tarihlendirebiliriz. Bu sorunu kontrolsüz bir şekilde göz ardı etmek istemem ve 4. Bölüm ile 10. Bölüm arasındaki anlatıda olabildiğince çok boşluğu doldurmaya çalışacağım, ama burada kullandığım çerçeve bana pratiklik ile kesinlik arasında en iyi dengeyi veren çözüm gibi görünüyor.

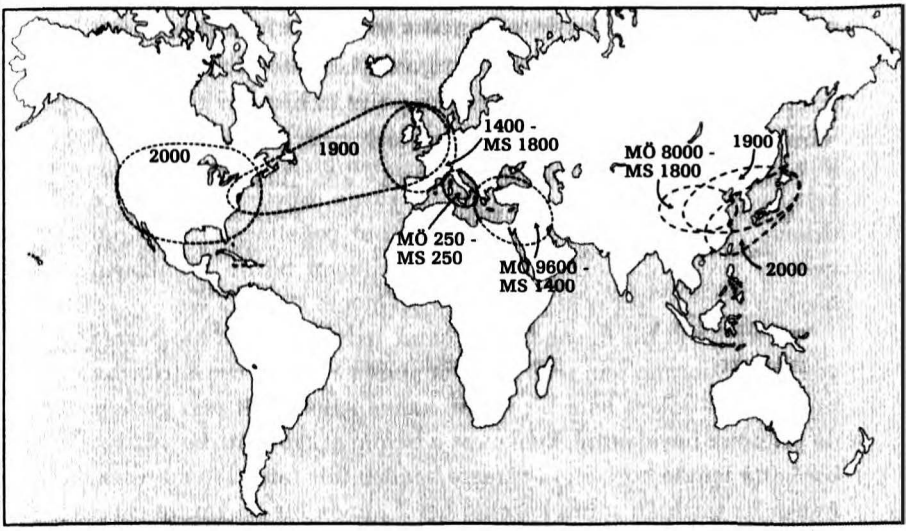
Diğer mesele, *nereyi* ölçmek gerektiği. Son kısmı okurken, "Batı" ve "Doğu" için sayıları verirken tam olarak dünyanın hangi parçasından söz ettiğim konusunda gösterdiğim çekingenliği fark etmişsinizdir. Bazı noktalarda ABD, diğer zamanlarda İngiltere; bazen Çin, bazen Japonya hakkında konuştum. 1. Bölüm'e dönersek, tarihçi Kenneth Pomeranz'ın, karşılaştırmalı tarihçi-

lerin neden Batı'nın hâkim olduğu konusunda ufacık İngiltere ile koskoca Çin'i gelişigüzel karşılaştırıp, Batı'nın MS 1750'ye kadar hâkimiyeti çoktan eline aldığı sonucuna varırken çoğunlukla nasıl tarafgir analizler yaptıklarına ilişkin yakınmalarını betimledim. Yapmamız gerekenin benzer boyutlu birimleri karşılaştırmak olduğunda ısrarlıydı. Buna yanıt olarak, 1. ve 2. Bölümleri Batı ve Doğu'nun bariz biçimde, Çekirdek Bölge ile Sarı ve Yangtze ırmak vadilerindeki özgün Batılı ve Doğulu tarımsal devrimlerden gelen toplumlar olduğunu anlatmaya ayırdım; şimdi bunun Pomeranz'ın sorununu ancak kısmen çözdüğünü itiraf etme zamanı. 2. Bölüm'de tarımın başlamasından 5000 küsur yıl sonra Batı ve Doğu bölgelerinin göz kamaştırıcı genişlemesini ve Çekirdek Bölge veya Yangtze Vadisi gibi çekirdek bölgeler ile Kuzey Avrupa veya Kore gibi çeperler arasında sıkça mevcut olan toplumsal gelişme farklılıklarını betimledim. Öyleyse, toplumsal gelişme endeksi için puanları hesaplarken Doğu ve Batı'nın hangi kesimlerine odaklanmamız doğru olur?

Doğu ve Batı kuşaklarının tamamına bakmaya çalışabiliriz; gerçi bu da, diyelim ki MS 1900 için verilecek puanın sanayileşmiş İngiltere'nin bacası tüten fabrikalarını ve takırdayan makineli tüfeklerini Rusya'nın *serf*'leri, Meksika'nın *peon*'ları, Avustralya'nın *rancher*'larıyla ve geniş Batı kuşağının her köşesindeki tüm diğer gruplarla bir araya getireceği anlamına gelir. O zaman Batı bölgesinin tamamı için ortalama bir tür gelişme düzeyi belirlememiz, ardından bunu Doğu için de yapmamız ve bu süreci tarihin daha erken her bir dönemi için tekrarlamamız gerekir. Bu da imkânsız denecek kadar karmaşık, zaten bana kalırsa da oldukça anlamsız bir iştir. İş gelip neden Batı'nın hükmettiğini izah etmeye dayanınca, en önemli bilgiler genelde her bir bölgenin en çok kalkınmış kesimlerini; en yoğun siyasal, ekonomik, toplumsal ve kültürel etkileşimler yoluyla birbirine bağlanmış çekirdekleri karşılaştırmaktan geliyor. Toplumsal gelişme endeksinin bu çekirdekler içindeki değişimleri ölçmesi ve karşılaştırması gerekiyor.

Ne ki, 4-10. Bölümlerde göreceğimiz üzere, çekirdek bölgelerin kendileri de zaman içinde kayıp değişmiştir. Batı çekirdeği coğrafi olarak aslında –Roma İmparatorluğu'nun İtalya'yı kapsayacak şekilde batıya çekildiği yaklaşık MÖ 250 ile MS 250 arasındaki

500 yıl hariç– MÖ 11.000'den MS 1400 civarına dek istikrar göstererek Akdeniz'in doğu ucunda varlığını sürdürdü. Bunun dışında, bugünkü Irak, Mısır ve Yunanistan'ı oluşturan topraklardaki bir üçgen içinde uzandı. MS 1400'den beri, dur durak bilmeden kuzeye ve batıya, önce Kuzey İtalya, ardından İspanya ve Fransa'ya ilerledi; derken İngiltere, Belçika, Hollanda ve Almanya'yı kapsayacak şekilde genişledi. 1900'e gelindiğinde Atlantik Okyanusu'nun iki yakasını içeriyordu ve 2000'e kadar Kuzey Amerika'ya sımsıkı yerleşmişti. Doğu'da ise çekirdek MS 1800'e kadar tamamen özgün Sarı-Yangtze kuşağında kaldıysa da, ağırlık merkezi yaklaşık MÖ 4000'den sonra kuzeye, Sarı Irmak'ın merkezi ovasına, MS 500'den sonra tekrar güneye, Yangtze Vadisi'ne ve 1400'den sonra tedricen tekrar güneye kaydı. 1900'e gelindiğinde Japonya'yı, 2000'e kadar da Güneydoğu Çin'i içerecek şekilde genişledi (Harita 3.1). Şimdilik sadece bütün toplumsal gelişme rakamlarının bu çekirdek bölgelerdeki toplumları yansıtacağına değinmekle yetineceğim; çekirdeklerin neden kayma gösterdiği, 4. ve 10. Bölümler arasındaki en temel konularımızdan birini oluşturacak.

Harita 3.1. Kayan güç merkezleri: En gelişmiş çekirdeğin Buzul Çağı'nın sonundan itibaren Batılı ve Doğulu gelenekler içinde bazen yavaş bazen hızlı şekilde yeniden konumlanması.

Geçmişin Gelişim Seyrinin Kalıbı

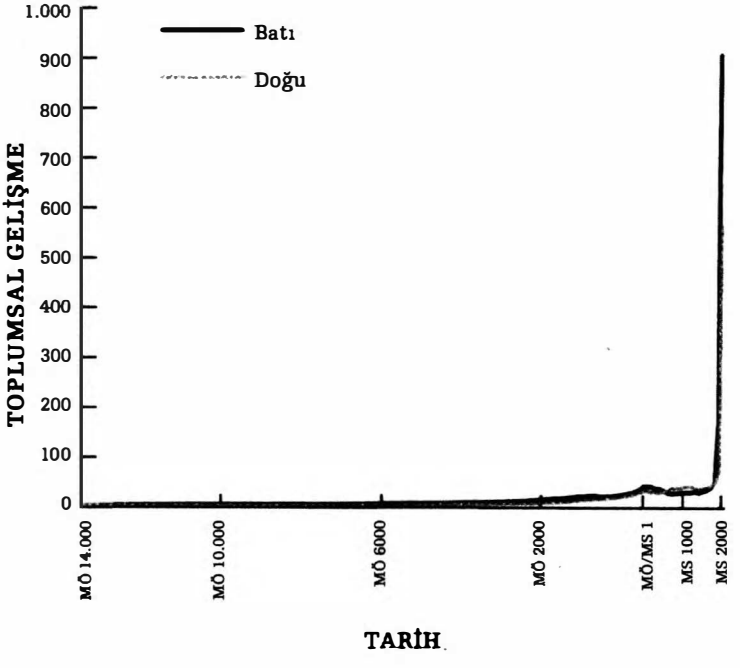
Oyunun kuralları hakkında bu kadar bilgi yeter; şimdi bazı sonuçlara gelelim. Grafik 3.2. Buzul Çağı'nın sonunda işlerin kızışmaya başladığı dönemden bu yana son 16 bin yıldır alınan puanları gösteriyor.

Bütün bu olanlara bakınca ne görüyoruz? Dürüst olmak gerekirse, fazla bir şey değil; en azından ben bakınca pek bir şey göremiyorum. Doğu ve Batı çizgileri birbirinin o kadar yakınından geçiyor ki, ayırmak bile çok güç; ayrıca MÖ 3000'e ulaşıncaya kadar grafiğin en alt çizgisinden güçbela ayrıldıkları görülüyor. O zaman bile, her iki çizginin ansızın neredeyse 90 derecelik bir dönüş yapıp dosdoğru tırmanmaya başladığı birkaç yüzyıl öncesine değin pek fazla bir şey olmamış gibi görünüyor.

Ancak, oldukça hayal kırıklığına uğratıcı bu grafik aslında bize iki önemli şey anlatıyor. İlkin, Doğulu ve Batılı toplumsal gelişme birbirinden çok farklı olmamıştır; bizim bakmakta olduğumuz ölçekte, tarihin büyük bölümü boyunca bunları birbirinden ayırmak çok güçtür.

Daha fazla bilgi edinmek için puanlara farklı bir yoldan bakmamız gerekiyor. Grafik 3.2.'yle ilgili sorun şu: Doğu ve Batı çizgileri 20. yüzyıla geldiklerinde yukarıya doğru öyle çarpıcı bir dönüş yapıyorlar ki, dikey eksendeki ölçek MS 2000'deki puanları (Batı için 906,38 ve Doğu için 565,44) dahil edecek kadar yükseğe çıkıyor; öyle olunca biz de önceki dönemlerdeki çok daha düşük puanları çıplak gözle güçbela görünebilen bir noktaya kadar sıkıştırmak durumunda kalıyoruz. Bu sorun, büyümenin basitçe ekleme yapmak yerine daha önce olanları çoğaltarak hızlandığı gelişim seyri kalıplarını göstermeye çalışan bütün grafiklerin başlıca sorunu. Neyse ki bu sorunu çözmenin bir yolu var.

Farz edin ki bir fincan kahve içmek istiyorum ama hiç param yok. Tony Soprano'nun yerli versiyonundan 1 dolar borç alırım (bu hikâyenin 1 dolara hâlâ bir fincan kahve içilebildiği eski günlerde geçtiğini hayal edin). Kuşkusuz o benim arkadaşım, bu yüzden bir hafta içinde borcumu ödersem benden faiz falan istemeyecek. Ancak bu tarihten sonra borcum her 7 günde bir iki katına çıkacak. Söylemeye bile gerek yok; ödeme zamanı geldiğinde ortaya çıkmıyorum ve artık ona 2 dolar borçluyum. Mali sağduyu benim olumlu özelliklerimden biri değil; bir hafta daha işleri oluruna

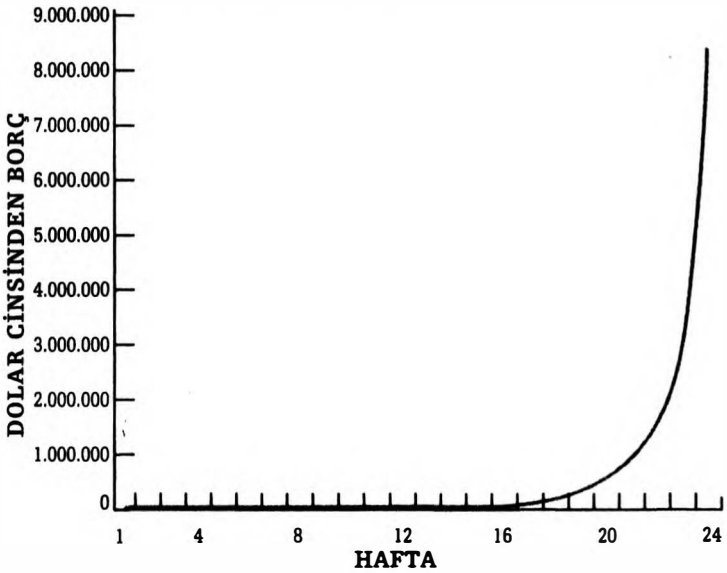

Grafik 3.2. Puanlama: MÖ 14.000'den beri Doğu ve Batı'da toplumsal gelişme.

bırakıyorum ve borcum artık 4 dolara çıkmış oluyor; ardından bir hafta daha. Artık dostuma borcum 8 dolar. Şehirden kaçıyorum ve işime geldiği gibi, aramızdaki anlaşmayı unutuyorum.

Grafik 3.3 borcuma ne olduğunu gösteriyor. Tıpkı Grafik 3.2 gibi, uzun bir süre boyunca görecek çok önemli bir şey yok. Faizi gösteren eğri ancak 14. hafta civarında gözle görülür hale geliyor; o zamana dek borcum 8192 dolar gibi soluk kesici bir düzeye çıkmış oluyor. 16. haftada borcum 32.768 dolara tırmandığı zaman çizgi nihayet grafiğin dibindeki yerinden kurtulup yükselmeye başlıyor. Mafya üyelerinin peşime düştüğü 24. haftaya gelindiğinde borcum 8.260.608 dolara fırlamış durumda. İşte size hakikaten pahalı bir fincan kahve.

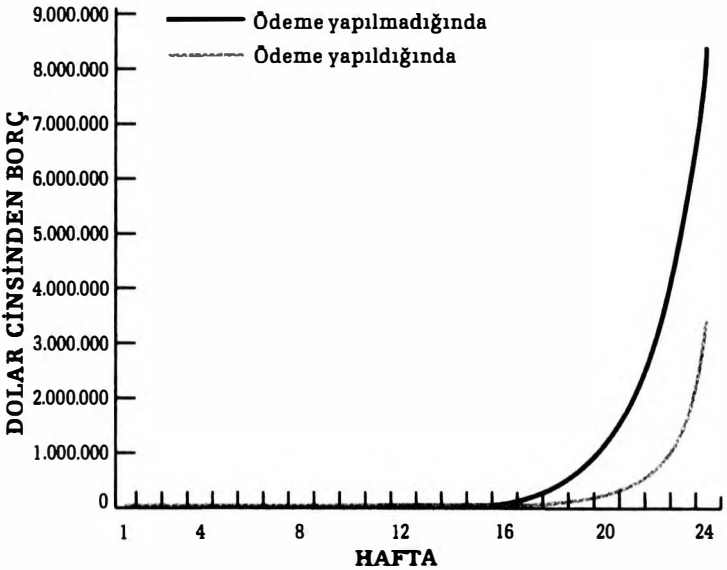
Bu standartla kuşkusuz borcumun ilk birkaç haftalık büyümesi –1 dolardan 2, 4, 8 dolara çıkması– aslında çok önemsizdi. Fakat o uğursuz kahveyi içtikten bir ay kadar sonra, borcumun 16 dolara çıktığı bir sırada tefecinin emir kullarından birinin karşıma çıkıverdiğini düşünün. Diyelim ki cebimde 16 dolar yok; ona

Grafik 3.3. 8 milyon dolarlık kahve: Klasik bir grafikte gösterilen bileşik faiz. Bir fincan kahvenin maliyeti 14 haftada 1 dolardan 8192 dolara tırmanmasına karşın, mali felakete doğru koşu 17. haftaya kadar grafikte görünmüyor.

15 dolar vereyim. Can derdiyle 4 hafta daha haftada 5 dolarlık ödeme yapayım, ama sonra gene ortadan kaybolup ödeme yapmayı bırakmış olayım. Grafik 3.4'teki siyah çizgi hiçbir şey ödemediğimde olanları gösterirken, gri çizgi beş kere yaptığım 5 dolarlık ödemeden sonra borcumun nasıl arttığını gösteriyor. Kahvem hâlâ 3 milyon dolardan fazlaya mal oluyor; gene iyi, hiç ödeme yapmamış olsaydım borçlanacağım tutarın yarısı bile değil. Yaptığım o ödeme hayati önemdeydi, gelin görün ki, grafikte görünmüyor bile. Grafik 3.5'e bakarak gri çizginin siyah çizgiden nasıl olup da bu kadar aşağıda olduğunu söylemenin bir yolu yok.

Grafik 3.5 mahvoluş hikâyemi farklı bir yoldan anlatıyor. İstatistikçiler Grafik 3.3 ve 3.4'ü doğrusal-doğrusal grafik olarak adlandırır, zira her bir eksendeki ölçekler doğrusal olarak artar; yani, geçen her hafta yatay eksen boyunca aynı alanı işgal ederken, borcun her 1 doları da dikey eksen üzerinde aynı alanı kaplar. Grafik 3.5 ise istatistikçilerin logaritmik-doğrusal dedikleri grafiktir. Zaman yine yatay ölçekte doğrusal birimler olarak bölünür, gelgelelim dikey ölçek borcumu logaritmik olarak kaydeder; yani

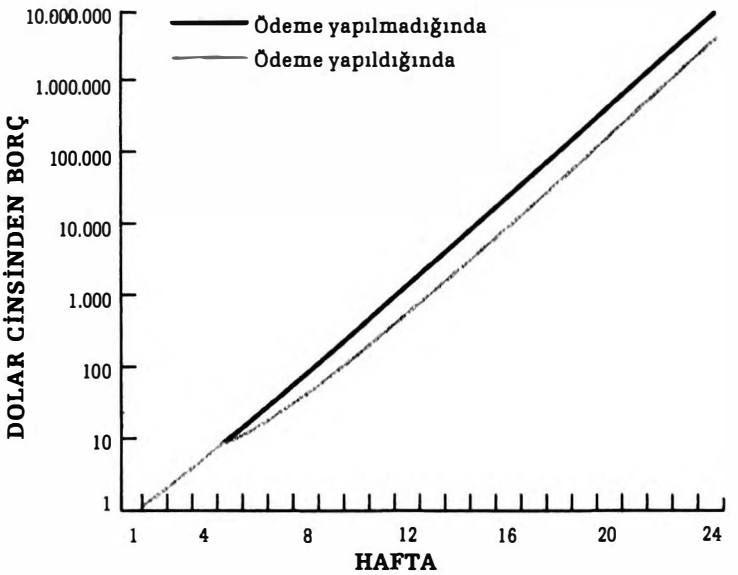

Grafik 3.4. Kötü planlamayı betimlemenin kötü bir yolu: Siyah çizgi borç spiralini aynen Grafik 3.3 gibi gösterirken, gri çizgi 5. haftadan 9. haftaya dek yapılan küçük ödemelerden sonra olanları gösteriyor. Klasik (doğrusal-doğrusal) grafikte bu hayati ödemeler görünmüyor.

grafiğin alt ekseni ile dikey eksendeki ilk nokta arasındaki alan borcumun 1 dolardan 10 dolara on kat artışını kapsar. Birinci ve ikinci noktalar arasındaki alanda borcum yine on kat artarak 10 dolardan 100 dolara çıkar; sonra on kat daha artarak 100 dolardan 1000 dolara çıkar ve bu en üstteki 10 milyona kadar böylece devam eder.

Politikacılar ve reklamcılar bizi istatistiklerle yanıltmayı bir sanata dönüştürmüştür. 150 yıl öncesinde bile İngiltere Başbakanı Benjamin Disraeli şu sözleri söylemekten kendini alamamıştı: "Üç tür yalan vardır: Yalanlar, büyük yalanlar ve istatistikler."[24] Grafik 3.5 onun bu sözlerinin kanıtı gibi görünebilir size. Halbuki gerçekte yaptığı tek şey, borcumun Grafik 3.3 ve 3.4'tekinden farklı bir yönüne ışık tutmaktır. Doğrusal-doğrusal ölçek borcumun ne kadar kötü olduğunu göstermekte, logaritmik-doğrusal ölçek ise işlerin nasıl bu kadar kötüye gittiğini göstermekte iyidir. Grafik 3.5'te siyah çizgi düzgün ve dosdoğru ilerleyerek, hiç-

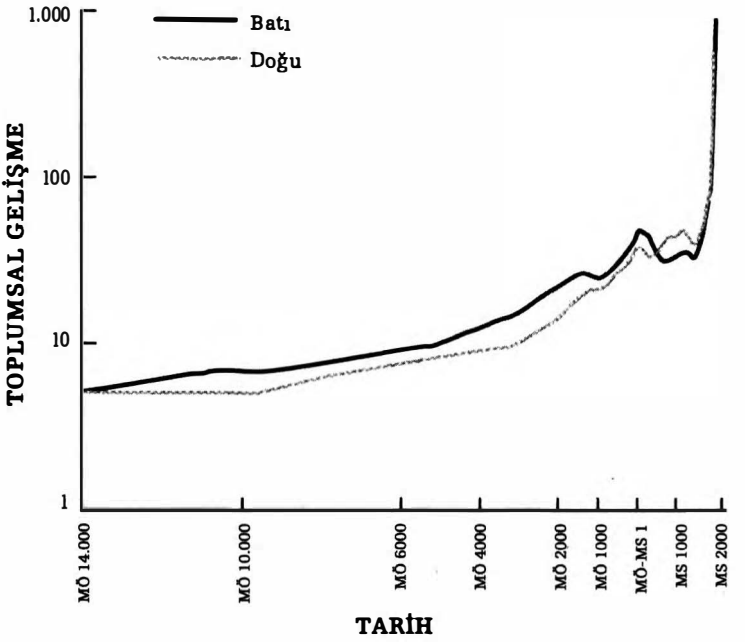
24 Mark Twain tarafından Benjamin Disraeli'ye atfedilmiştir (Twain, 1924, s. 246).

Grafik 3.5. Yıkıma giden kestirme yol: Bir logaritmik-doğrusal ölçekte borç sarmalı. Siyah çizgi hiç ödeme yapılmadığında borcun kesintisiz ikiye katlanışını gösteriyor. Gri çizgi ise ödemeler kesildiği zaman tekrar ikiye katlanmaya başlamadan önce 5. haftadan 9. haftaya dek yapılan küçük ödemelerin etkisini gösteriyor.

bir ödeme yapmadığımda her hafta katlanacak olan borcumun boyutunun kesintisiz artışını gösterir. Gri çizgi ise 5 dolarlık ödemeler serisinin, 4 hafta boyunca ikiye katlanan borcumun artış hızını tümüyle kesmese bile nasıl yavaşlattığını gösterir. Ödeme yapmayı bıraktığım zaman gri çizgi de tekrar siyah çizgiye paralel olarak artmaya devam eder, zira borcum bir kez daha her hafta ikiye katlanmaya başlamıştır; ama gene de siyah çizgi gibi akla durgunluk veren bir yüksekliğe tırmanmaz.

Ne siyasetçiler ne de istatistikçiler *daima* yalan söyler. Mesele şudur: Politikaları ya da sayıları sunmanın tamamen tarafsız bir yöntemi yoktur. Her basın açıklaması ve her grafik, gerçekliğin bazı yönlerini vurgularken diğerlerini önemsiz gibi gösterir. Nitekim MÖ 14.000'den MS 2000'e kadarki toplumsal gelişmeyi logaritmik-doğrusal bir ölçekte gösteren Grafik 3.6, aynı rakamların Grafik 3.2'deki doğrusal-doğrusal versiyonundan büsbütün farklı bir izlenim yaratır. Burada Grafik 3.2'de göze çarpandan

Grafik 3.6. MÖ 14.000-MS 2000 arasındaki toplumsal gelişme artışının logaritmik-doğrusal bir ölçekte gösterimi. Bu şekilde Doğu ve Batı'daki nispi artış oranlarını öne çıkarıp, MS 1800 öncesi binlerce değişim yılının önemini vurgulamak puanları sunmanın en faydalı yolu olabilir.

daha çok şey olup bitmektedir. Son yüzyıllarda toplumsal gelişmedeki sıçrama son derece somuttur ve aşikârlığını korur; hiçbir hayali istatistik ayak oyunu bunu görünmez kılamaz. Ama Grafik 3.6 toplumsal gelişmenin, Grafik 3.2'de göründüğü gibi, bir anda ortaya çıkıvermediğini gösterir. Çizginin yukarıya doğru tırmanmaya başladığı zamana gelindiğinde (Batı'da yaklaşık MS 1700, Doğu'da 1800), her iki bölgedeki puanlar halihazırda grafiğin sol tarafına göre 10 kat yükselmiştir; Grafik 3.2'de ise bu fark güçbela anlaşılmaktadır.

Grafik 3.6 Neden Batı'nın hükmettiğini açıklamanın aynı anda birkaç soruyu yanıtlamak anlamına geleceğini gösterir. Hâlâ toplumsal gelişmenin MS 1800'den sonra neden öyle aniden sıçrayarak, devletlerin iktidarlarını küresel olarak yansıtabildikleri bir düzeye (100 puana yakın bir noktaya) ulaştığını bilmemiz gerekiyor.

Gelişmenin böylesine yükseklere ulaşmasından önce yeryüzündeki en güçlü toplumlar bile sadece kendi bölgelerinde egemenlik kurabiliyorlardı. Fakat 19. yüzyılın yeni teknolojileri ve kurumları onlara yerel hâkimiyeti dünya çapında hâkimiyete dönüştürme imkânı verdi. Kuşkusuz bizim neden Batı'nın bu eşiğe ulaşan ilk bölge olduğunu çözmemiz gerekiyor. Ancak bu soruların her ikisine birden yanıt vermek için, gelişmenin önceki 14 bin yıl boyunca neden bu kadar arttığını da anlamak zorundayız.

Grafik 3.6'nın ortaya koydukları bu kadarla da kalmıyor. Aynı zamanda, Doğu ve Batı puanlarının aslında daha birkaç yüzyıl öncesine kadar ayırt edilebilir olmadığını da gösteriyor: MÖ 14.000'den beri geçen zamanın %90'ından fazlasında Batı puanları Doğu puanlarından daha yüksek olagelmiştir. Kısa vadeli rastlantı kuramları açısından bu gerçek bir sorun gibi görünüyor. Batı'nın MS 1800'den itibaren başı çekmesi tuhaf bir anomaliye değil, uzun vadeli kurala bir geri dönüştür.

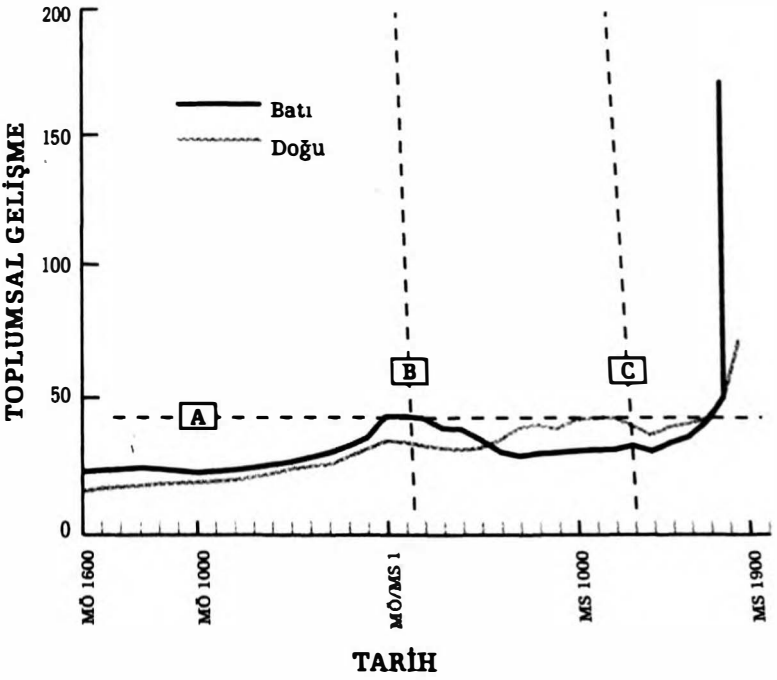
Grafik 3.6'nın kısa vadeli rastlantı kuramlarını ille de çürütmesi gerekmiyor; ancak bu başarılı bir kısa vadeli kuramın MS 1700'den beri yaşanan olaylara olduğu kadar, Buzul Çağı'nın sonu kadar gerilere de uzanan uzun vadeli gelişim seyri kalıplarını açıklayacak kadar gelişmiş olması gerektiği anlamına geliyor. Fakat gelişim seyri kalıpları aynı zamanda uzun vadeli kilitlenme kuramcılarının da çok erken sevince kapılmaması gerektiğini gösteriyor. Grafik 3.6 Batı'daki toplumsal gelişme puanlarının Doğu'dakilerden *daima* yüksek olmadığını açıkça gösteriyor. MÖ 1. binyılın büyük bölümünde birleştikten sonra çizgiler MS 541'de kesişiyor ve ardından Doğu 1773'e dek önde gidiyor. (Bu akıl almaz ölçüde kesin tarihler elbette benim hesapladığım toplumsal gelişme puanlarının kesinkes doğru olduğuna ilişkin pek de olası olmayan varsayıma dayanıyor; olanları ifade etmenin en mantıklı yolu, Doğu puanının MS 6. yüzyıl ortasında Batı puanının üstüne çıktığını ve Batı'nın 18. yüzyıl sonunda öncülüğü geri aldığını söylemek olabilir.) Doğu ve Batı puanlarının antik çağlarda birleştiği ve ardından Doğu'nun toplumsal gelişmede 1200 yıl boyunca dünyaya liderlik ettiği gerçeği uzun vadeli kilitlenme kuramlarını çürütmüyor; tıpkı Batı'nın Buzul Çağı sonundan bu yana neredeyse çağların tamamı boyunca liderlik etmesi gerçeğinin kısa vadeli rastlantı kuramlarını çürütmediği gibi. Ama

yine, bu gerçekler başarılı bir kuramın daha gelişmiş olması ve şimdiye kadar yapılmış olandan daha geniş bir kanıt yelpazesini hesaba katması gerektiği anlamına geliyor.

Grafikleri bir yana bırakmadan önce, işaret etmeye değer bir çift gelişim seyri kalıbı daha var. Bunlar Grafik 3.6'da görülebiliyor, ama Grafik 3.7 daha bariz hale gelmelerini sağlıyor. Bu klasik bir doğrusal-doğrusal grafik, ama sadece MÖ 1600'den MS 1900'e kadarki 3500 yılı kapsıyor. MS 2000'in devasa puanlarını kaldırmak, bize dikey ekseni daha önceki dönemlerin puanlarını fiilen görebilmemizi sağlayacak kadar uzatma imkânı verirken, zaman aralığını kısaltmak da yatay ekseni zaman içindeki değişimleri daha bariz hale getirecek kadar genişletmemizi sağlıyor.

Bu grafikte beni özellikle etkileyen iki şey var. İlki, MS 1. yüzyılda Batı puanlarının doruğa çıkıp 43 civarında seyretmesi ve ardından MS 100'den sonra yavaşça düşmesi. Eğer biraz daha sağa bakacak olursak, Doğu puanlarının Çin'deki Song hanedanının, iktidarının zirvede olduğu MS 1100'de 42 puana yükselerek doruğa çıktığını, ardından da benzer şekilde yavaşça düştüğünü görürüz. Biraz daha sağa, MS 1700 civarına bakarsak, gerek Doğu gerek Batı puanları 40'lı puanların başına iniyor, ama bu kez hız kesip yavaşlayacak yerde hızlanıyorlar; 100 yıl sonra da Sanayi Devrimi'nin başlamasıyla Batı çizgisi tavan yapıyor.

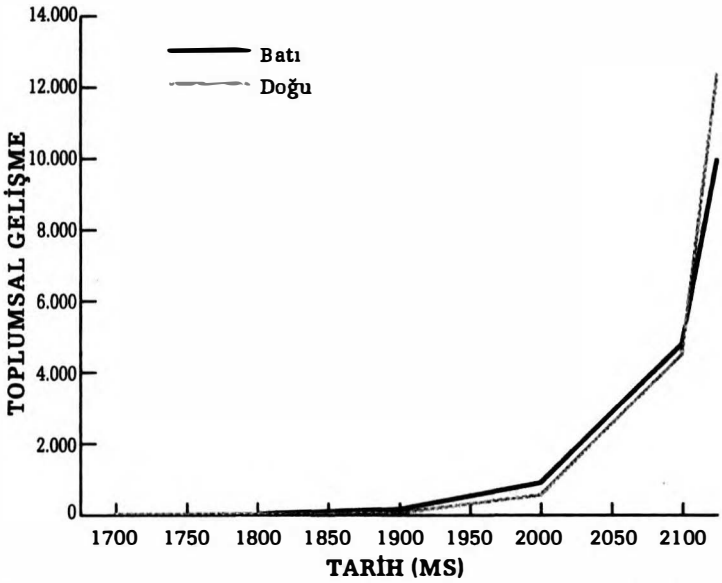
Roma'yı ve Song Çin'ini yenilgiye uğratan bir tür "40'lı puanların başlangıcı eşiği" mi vardı? Giriş bölümünde, *The Great Divergence* adlı eserinde Kenneth Pomeranz'ın Doğu'nun ve Batı'nın aynı şekilde 18. yüzyılda ekolojik bir darboğaza girdiğini, bunun da tabiatıyla onların toplumsal gelişmelerini duraklamaya ve gerilemeye götürdüğünü ileri sürdüğüne değinmiştim. Gene de, Pomeranz'a göre, İngilizlerin –muhakemeden çok talihin yardımıyla– Yenidünya yağmasının meyvelerini fosil yakıtların enerjisiyle birleştirip geleneksel ekolojik kısıtlamaları havaya uçurmasını önlemedi. Acaba Roma ile Song hanedanı, toplumsal gelişmeleri 40'lı puanların başlangıcına eriştiğinde benzer darboğazlara girip bunları açmayı başaramamışlar mıydı? Eğer öyleyse, belki de tarihin son 2000 yılındaki başat gelişim seyri kalıbı uzun vadeli dalgalar şeklindeydi; büyük imparatorluklar 40'lı puanların başlangıcındaki tavana tırnaklarını kazıyarak yükseldikten sonra, 18. yüzyılda özel bir şey olana dek geriye düşmüşlerdi.

Grafik 3.7. Zaman ve uzamda çizgiler: MÖ 1600-MS 1900 arasındaki 3500 yıl boyunca yaşanan toplumsal gelişmenin doğrusal-doğrusal bir grafikte gösterimi. A çizgisi, Doğu ve Batı aynı şekilde MS 1700 civarında atılım yapmadan evvel, Batı'nın MS ilk yüzyıllarda Roma İmparatorluğu'nun ve MS 1100 civarında Çin'in Song hanedanının süregiden gelişmesini engellemiş olabilecek olası bir eşiği gösteriyor. B çizgisi MS ilk yüzyıllarda gerek Doğu gerek Batı'da gerileyen puanlar arasında olası bir bağlantıyı, C çizgisi ise MS 1300 civarında başlayan bir başka olası Doğu-Batı bağlantısını gösteriyor.

Grafik 3.7'de beni etkileyen ikinci husus, grafiğin üzerine dikey çizgiler kadar yatay çizgiler de çizebiliyor olmamız. Dikey bir çizgi koymak için en bariz yer, Doğu'nun puanı Batı'nınkinden epeyce altta olsa bile (Doğu 34,13, Batı 43,22) ikisinin de puanlarının doruğa çıktığı MS 1. yüzyıldır. 40'lı puanlara ulaşan Batı'ya odaklanmak yerine (veya odaklanmakla birlikte), belki de Eskidünya'nın iki ucunu da etkileyerek Roma ve Han Çin'inin toplumsal gelişme puanlarını aşağı çeken birtakım olaylar –puanların eriştikleri düzeye bakmaksızın– aramamız gerekiyor.

Doğu ve Batı rakamlarının, bu sefer Batı puanları çok düşük olsa da (Batı 30,73, Doğu 42,66) benzer kalıplar izlediği MS 1300 civarına bir başka dikey çizgi koyabiliriz. Doğu puanı 100 yıl-

Grafik 3.8. Gelecekte olanların şekli mi? 20. yüzyılda Doğu ve Batı'daki toplumsal gelişmede yaşanan artış oranlarını 22. yüzyıla yansıtırsak, Doğu'nun 2103'te liderliği geri aldığını görürüz. (Bir logaritmik-doğrusal grafikte Doğu ve Batı çizgilerinin her ikisi de 1900'dan itibaren sabit büyüme oranlarını yansıtacak şekilde uzanacaktır; bu bir doğrusal-doğrusal grafik olduğu için her ikisi de dimdik yukarıya çıkıyor.)

dan beridir düşüşteyken, Batı puanı ona daha yeni katılıyordu ve 1400 civarında iki çizgi ilerleyip 1700 civarında daha da keskin şekilde hızlanacaktı. Gene, 18. yüzyılın başında 40'lı puanların başlangıcındaki tavana vuran puanlara odaklanmak yerine, belki de 14. yüzyılda Doğulu ve Batılı gelişmeyi ortak bir yolda itmeye başlamış bazı küresel olaylara bakmamız doğru olur. Belki Sanayi Devrimi'nin önce Batı'ya gelmesi, Pomeranz'ın düşündüğü gibi olağanüstü bir şans eseri değil de, böyle bir devrim yolunda Doğu ve Batı'nın her ikisinin de ilerlemekte olmasının bir sonucuydu. Daha sonraları Batı'nın 14. yüzyılın olaylarına gösterdiği tepkiyle ilgili bir şey, 18. yüzyıldaki kalkışa geçme noktasına ulaşmakta ona belli belirsiz ama kesin bir öncülük vermişti.

Bana öyle geliyor ki, 3.2, 3.6 ve 3.8 grafikleri, gerek uzun vadeli kilitlenme gerek kısa vadeli rastlantı kuramlarındaki somut bir zaafı gösteriyor. Hikâyenin tarım devrimindeki başlangıcına ku-

ramcılardan ancak pek azı odaklanıyor, büyük çoğunluğu sadece en sonuna, son 500 yılına bakıyor. Aradaki binlerce yılı büyük ölçüde göz ardı ettiklerinden, tarihin bütüncül biçimini gördüğümüzde derhal gözümüze çarpan bütün o büyüme atılımlarına, yavaşlamalara, çöküşlere, yakınlaşmalara, liderlik değişimlerine ya da yatay tavanlara ve dikey bağlantılara nadiren açıklık getirmeye çalışıyorlar. Açıkça söylemek gerekirse, bu şu anlama geliyor: Her iki yaklaşım da, neden Batı'nın hükmettiğini bize anlatamıyor. Durum böyle olunca, ikisinden de, ilk sorunun ardında pusuda duran ikincisini –bundan sonra ne olacak?– yanıtlamasını beklemek boşuna olur.

Scrooge'un Problemi

Charles Dickens'ın *Bir Noel Şarkısı*'nın düğüm noktasında Gelecek Noel'in Hayaleti, Ebenezer Scrooge'u ot bürümüş bir kilise bahçesine götürür. Hayalet hiç ses çıkarmadan bakımsız bir mezar taşına işaret eder. Scrooge taşın üzerinde kendi isminin yazılı olduğunu görür; orada yapayalnız, kimsenin ziyaret etmediği mezarda sonsuza dek yatacağını anlar. "Bunlar Olacak şeylerin gölgeleri mi, yoksa sadece Olabilecek şeylerin gölgeleri mi?" diye haykırır.[25]

20. yüzyılda Doğu ve Batı'daki toplumsal gelişmede görülen artış oranlarını alıp bunları geleceğe yansıtan Grafik 3.8 hakkında biz de aynı soruyu sorabiliriz.[26] Doğu çizgisi 2103'te Batı çizgisiyle kesişiyor. 2150'ye gelindiğinde Batı'nın hükümranlığı bitiyor, şaşaası Ninova ve Sur'unkiyle aynı sona uğruyor.

Batı'nın mezar taşı Scrooge'unki kadar berrak, apaçık görünüyor:

BATI'NIN HÜKÜMRANLIĞI
1773-2103
HUZUR İÇİNDE YATSIN

25 Charles Dickens, *A Christmas Carol in Prose* (1843), 4. kıta.

26 MS 2000 yılı için belirlediğim 1000 puanlık azami düzey, kuşkusuz, bunun gelişmenin varıp varabileceği en yüksek düzey olduğu anlamına gelmiyor. Benim hesaplamalarıma göre, 2000 ile bu kitabı yazdığım 2010 arasında Batılı gelişme yaklaşık olarak 906'dan 1060 puana, Doğulu gelişme ise 565'ten 680 puana tırmanmıştır.

Ancak bunlar gerçekten de Olacak şeylerin gölgeleri midir?

Kendi mezar taşıyla yüz yüze gelen Scrooge dizlerinin üzerine yığılır. "Ey, İyi Ruh," diye yalvarır, elini yakaladığı hayalete, "bana gösterdiğin bu gölgeleri, değişmiş bir hayatla değiştirebileceğimi söyle bana!" Gelecek Noel hiçbir şey demez, ama Scrooge yanıtı kendi kendine bulmuştur. Her ikisinden de öğrenmesi gereken şeyler olduğu için, Geçmiş Noel'in ve Şimdiki Noel'in Hayaletleriyle çok rahatsız bir akşam geçirmeye zorlanmıştır. "Onların verdiği dersleri unutmayacağım," diye söz verir Scrooge. "Tanrı aşkına, söyle bana, bu taştaki yazıları silebilecek miyim?"[27]

Giriş bölümünde bir ekonomist, modern tarihçi veya herhangi bir türden siyaset bilimci olmadığım düşünülürse, neden Batı'nın hükmettiği, özellikle de bundan sonra neler olacağı hakkında yazanlar arasında bir azınlıktan olduğumu söylemiştim. Scrooge analojisinde biraz aşırıya kaçma riskini göze alarak, modern çağ öncesi tarihçilerin bu tartışmada olmayışının, bizi sadece Şimdiki Noel'in Hayaleti hakkında konuşma hatasına sürüklediğini söylemeye cesaret edeceğim. Geçmiş Noel'in Hayaletini yeniden işin içine sokmamız gerekiyor.

Bunu yapmak için kitabın II. Ayrım'ını (Bölüm 4-10), Doğu'nun ve Batı'nın son birkaç bin yıllık dönemi içeren hikâyelerini bir tarihçi gözüyle anlatmaya, toplumsal gelişmenin neden böyle değiştiğini açıklamaya çalışmaya ayıracağım; Ayrım III'te ise (Bölüm 11 ve 12) bu hikâyeleri bir araya getireceğim. İnanıyorum ki, bu bize yalnızca neden Batı'nın hükmettiğini değil, aynı zamanda bundan sonra ne olacağını da anlatacak.

27 *Age.*

AYRIM
II

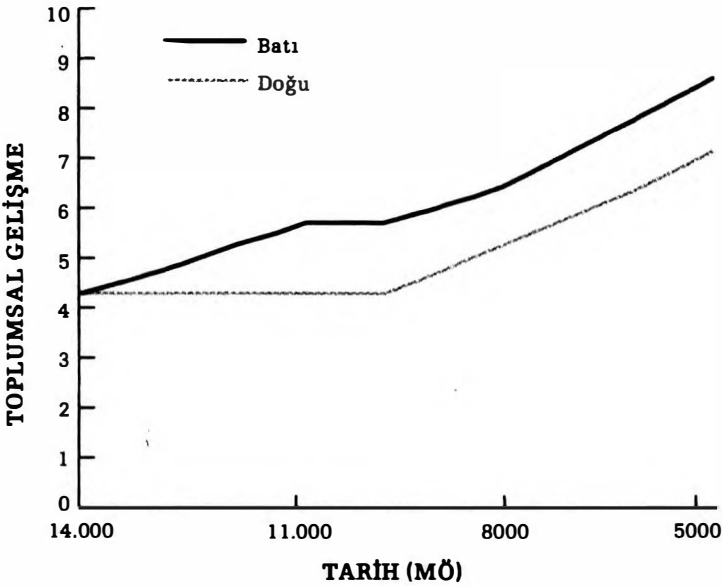
4

DOĞU ARKADAN YETİŞİYOR

Odadaki Fil

Bir fille karşılaşan altı kör adam hakkında kadim bir Güney Asya meseli vardır. Bir tanesi hortumunu yakalar ve bunun bir yılan olduğunu söyler; diğeri kuyruğunu tutarak bir ip olduğunu düşünür; üçüncüsü bir ayağına yaslanarak bunun bir ağaç olduğuna hükmeder ve bu böyle devam eder. Neden Batı'nın hükmettiğine ilişkin uzun vadeli kilitlenme veya kısa vadeli rastlantı kuramlarını okurken bu meseli hatırlamamak elde değil: Uzun vadeciler ile kısa vadeciler de kör adamlar gibi aynı şekilde hayvanın bir parçasını yakalayıp onu bütününe teşmil etme hatasına düşüyorlar. Bunun aksine, bir toplumsal gelişme endeksi, gözümüzdeki perdenin inmesini ve görüşümüzün güçlenmesini sağlar. Artık yılanlar, ipler ve ağaçlarla ilgili saçmalıklar kalmaz. Herkes uzun dişli bir filin sadece bir parçasını çekiştirmekte olduğunu fark eder.

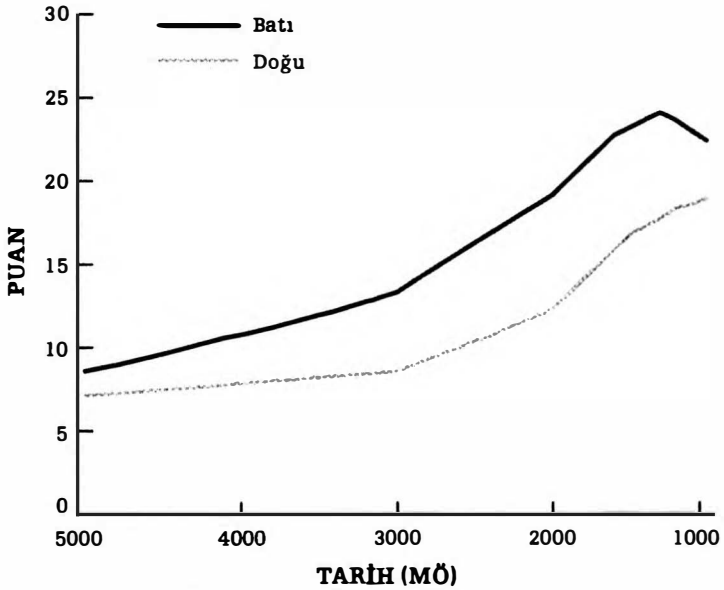
Grafik 4.1, 2. Bölüm'de izlenime dayalı olarak gördüğümüz şeyi özetliYor. Son Buzul Çağı'nın sonunda iklim ve ekoloji toplum-

Grafik 4.1. Gelinen noktaya kadarki gelişim çizgileri: 2. Bölüm'de anlatıldığı gibi, Batı'nın toplumsal gelişmede MÖ 14.000-5000 arasındaki erken öncülüğü.

sal gelişmenin Doğu'dan önce Batı'da gerçekleşmesini sağlayacak şekilde işbirliği yaptı ve Genç Dryas döneminin iklim felaketine karşın Batı açık arayla liderliği sürdürdü. Kabul etmek gerekir ki, MÖ 10.000'den önceki o erken çağlara geri döndüğümüzde bizim zincirli testere oymacılığı gerçekten de az çok işe yarıyor. Doğu'da toplumsal gelişmede 4000 yılı aşkın süre boyunca ölçülebilir herhangi bir değişim saptamak zor; MÖ 11.000'e gelindiğinde gelişmenin 14.000'de olduğundan kesinlikle daha yüksek olduğu Batı'da bile değişimlerin inceliklerine erişmemiz olanaksız. Gene de, endeksin yaydığı ışık titrek ve loş olsa da, birazcık ışık hiç olmamasından daha iyi ve bu ışık çok önemli bir gerçeği ortaya çıkarıyor: Uzun vadeli kilitlenme kuramlarının öngördüğü gibi, Batı avantajlı başladı ve bu avantajını sürdürdü.

Ancak hikâyeyi kaldığı yerden alıp MÖ 5000'den 1000'e kadar götüren Grafik 4.2 daha az anlaşılır nitelikte. Grafik 4.1'den, sözgelimi bir ipin yılandan olduğu kadar farklı. İpler ve yılanlar gibi bu iki grafiğin de benzerlikleri var: Her iki grafikte de Doğu ve Batı puanları, başladıkları yerden daha yükseğe çıkıyor ve her

Grafik 4.2. İleriye, yukarıya doğru uzaklaşan ve yakınlaşan çizgiler: Doğulu ve Batılı toplumsal gelişmenin hızlanması, ayrışması ve yakınlaşması, MÖ 5000-1000.

ikisinde de Batı puanları her zaman Doğu puanlarından daha yüksek. Ne ki farklar da en az bu kadar çarpıcı. Öncelikle eğriler Grafik 4.2'de Grafik 4.1'de olduğundan çok daha hızlı yükseliyor. MÖ 14.000-5000 arasındaki 9000 yılda Batı puanı ikiye katlanıyor, Doğu puanı ise üçte bir oranında artıyor; ama bunu izleyen 4000 yılda –Grafik 4.1'in kapsadığı dönemin yarısından azında– Batı puanı 3 katına, Doğu puanıysa 2,5 katına çıkıyor. İkinci fark, tarihte ilk kez olarak, MÖ 1300'de Batı'da toplumsal gelişmenin düşüşüne tanık oluyoruz.

Bu bölümde bu gerçekleri izah etmeye çalışacağım. Hızlanmanın ve Batı'nın MÖ 1300 sonrası gerilemesinin aslında aynı sürecin iki yüzü olduğunu ileri sürüyorum; bu sürece gelişme paradoksu adını vereceğim. Bunu izleyen bölümlerde bu paradoksun neden Batı'nın hükmettiğini açıklamakta ve bundan sonra ne olacağını bize anlatmakta önemli bir rol oynayacağını göreceğiz. Ancak oraya gelmeden önce, MÖ 5000-1000 arasında tam olarak ne olduğuna bakmamız gerekiyor.

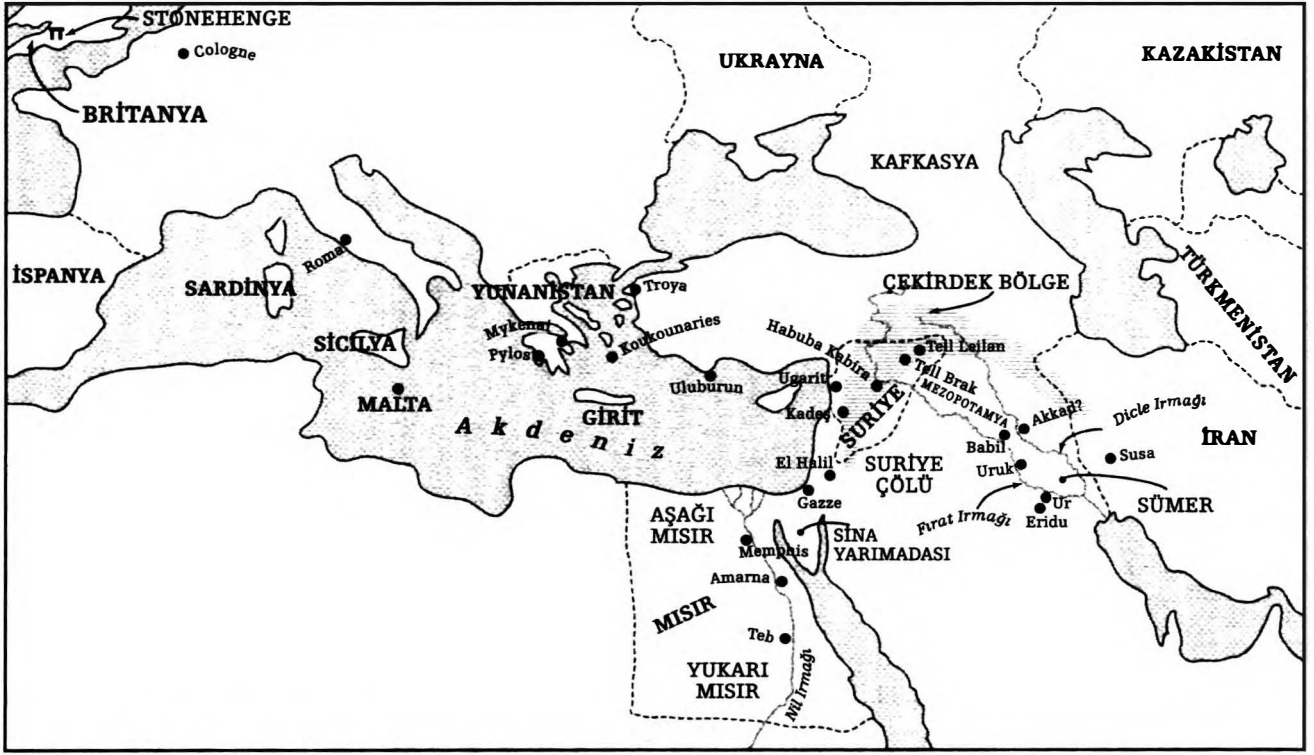
Tanrılara Bağlanan Yardım Hatları

MÖ 14.000-5000 arasında Batılı toplumsal gelişme puanları iki katına çıktı ve çiftçilik yapan köyler Çekirdek Bölge'deki başlangıç noktasından Orta Asya'nın derinliklerine ve Atlantik Okyanusu kıyılarına dek yayıldı. Gene de, MÖ 5000'e gelindiğinde tarım, Çekirdek Bölge'ye birkaç günlük yürüyüş mesafesinde olmasına rağmen, bugün Irak dediğimiz Mezopotamya'ya, o "nehirler arasındaki diyara" neredeyse hiç temas etmemişti (Harita 4.1).

Bir bakıma bu şaşırtıcı sayılmaz. 2003'ten beri son dakika haberleri bütün dünyayı Irak'ın zorlu toprakları hakkında bilgi sahibi yapmış durumda. Yaz sıcaklıkları 48 oC'yi aşan, neredeyse hiç yağış almayan, çöllerin her yöne yayılma eğilimi gösterdiği bir diyar burası. Çiftçilerin orada yaşamayı tercih ettiğini hayal etmek güç; üstelik MÖ 5000 civarındaki o günlerde Mezopotamya daha da sıcaktı. Ancak bir yandan daha yağışlıydı ve çiftçiler açısından temel sorun, suyu nasıl bulacakları değil, onunla nasıl başa çıkacaklarıydı. Hint Okyanusu'ndan gelen muson rüzgârları biraz yağış getiriyordu, ama tarımı destekleyecek kadar değil; fakat eğer çiftçiler kudretli Dicle ve Fırat Irmaklarının yaz taşkınlarını kontrol edebilseler ve taşkın sularını ürünlerini bereketlendirmek için tam zamanında tarlalarına getirebilselerdi, olanaklar sonsuz denecek kadar büyüktü.

Tarımsal yaşam biçimlerini Avrupa'da birbiri ardına yeni ufuklara taşıyan veya çiftçilik yapan komşularından tarımı benimseyen insanlar, yeni ortamlarda çiftçiliğin işleyebilmesi için gelenekle durmadan oynuyorlardı. Ne ki Çekirdek Bölge'de yağmur suyuna dayalı tarım için geliştirilen tekniklerin Mezopotamya'da sulama çiftçiliğinde işlemesi düzeltmeye çalışmaktan fazlasını gerektiriyordu. Çiftçiler neredeyse sıfırdan başlamak zorundaydı. Yirmi kuşak boyunca kanallarını, hendeklerini ve depolama havzalarını ıslah ettiler ve tedricen Mezopotamya'nın pek makbul olmayan topraklarını sadece yaşanabilir yapmakla kalmayıp, Çekirdek Bölge'nin olup olacağından çok daha bereketli hale getirmeyi başardılar. Coğrafyanın anlamını değiştirmekteydiler.

Ekonomistler kimi zaman bu süreci, geri kalmışlığın avantajlarının keşfi olarak adlandırır. İnsanlar ileri bir çekirdekte işleyen teknikleri, daha az gelişmiş bir çeperde kullanmak üzere benimsedikleri zaman, başlattıkları değişimler bazen o kadar iyi

Harita 4.1. Batı çekirdeğinin genişlemesi, MÖ 5000-1000: Bu bölümde sözü edilen yerleşimler ve bölgeler.

işler ki, çeper başlı başına bir çekirdek haline gelir. MÖ 5000'e gelindiğinde, çok dikkatle inşa edilen kanalların, belki 4000 kadar kişinin yaşadığı dünyanın en büyük kentlerinden bazılarını desteklediği Güney Mezopotamya'da olan da işte buydu. Böylesine kalabalıklar daha detaylı ve gelişkin tapınaklar inşa edebiliyordu ve kentlerden biri olan Eridu'da, MÖ 5000-3000 arasında, her zaman aynı temel mimari planı kullanan, ama zaman içinde gittikçe daha büyük ve süslü olan, tuğla platformlar üzerine üst üste bindirilmiş tapınakların izlerini buluyoruz.

Mezopotamya'da o kadar çok avantaj birikmişti ki, Çekirdek Bölge'deki eski çekirdekte yaşayan insanlar, taşkın ovalarındaki yeni toplumların dinamiğini taklit etmeye koyuldular. MÖ 4000 civarında, Güneydoğu İran'da Çekirdek Bölge'nin bağrındaki bir ovada yaşayan Susa sakinleri, uzunluğu 76 m, yüksekliği 9 m bir tuğla platform inşa ederek Eridu'yu bile geride bıraktılar. Bu platform muhtemelen büyük bir tapınağın kaidesini oluşturuyordu; ne var ki, 19. yüzyılda burayı kazan araştırmacılar, arkeoloji tekniğinin incelikleri konusunda biraz kafaları karışık olduğundan, yerleşimi delik deşik ederek kanıtları tahrip ettiler. Fakat dünyanın en eski bakır bezemelerinin yanı sıra, malların idari kontrolüne işaret ediyor olabilecek mühürler ve kil damgalarla, bazı araştırmacıların "rahip-krallar" olarak yorumladığı suretler de dahil olmak üzere, gitgide karmaşıklaşan örgütlenmenin bütün işaretlerini onlar bile fark etmişti. Arkeologlar, çevresindeki köylerden çok daha büyük olan Susa'da bölgesel bir reisin yaşadığını tasavvur ederler çoğu zaman. Çevre köylüler tanrılara tapınmak, efendilerine saygılarını sunmak ve getirdikleri yiyeceklere karşılık olarak bezeme ve silah almak üzere Susa'ya gelmiş olabilirler.

Bunlar olmamış da olabilir elbette; böylesine kötü yapılmış bir kazıdan bunları çıkarsamak zor. Ancak dönemin Mezopotamya kentleri, Fırat ve Dicle'nin 6000 yıllık alüvyon tabakasının derinliklerine gömülerek araştırmalarını güçleştirdiği için, arkeologlar bu dönemi anlamak için Susa'ya muhtaçlar (ayrıca 1979 İslam Devrimi'nden beri İran'da ve Saddam Hüseyin'in 1990'daki Kuveyt işgalinden beri Irak'ta haliyle pek az araştırma yapılabilmiştir). Benzer değişimler büyük ihtimalle MÖ 4500'den sonra Fırat ve Dicle Irmakları boyunca her yerde baş gösteriyordu, ama arkeologlar açısından ancak 3800'den sonra gözle görülür hale gelirler.

Kentlerin neden daha büyük ve karmaşık hale geldiği hâlâ tartışmalıdır. Çiftçilerin ilk olarak Mezopotamya'ya girdiği MÖ 6. binyılı, Dünya'nın Güneş'in çevresindeki durmadan değişen yörüngesinde ve kendi ekseni etrafındaki kararsız dönüşünde en sıcak, en yağışlı noktasına gelişine tanık oldu; ama MÖ 3800'e gelindiğinde Dünya yine serinlemekteydi. Bunun Mezopotamyalı çiftçiler açısından iyi haber olduğunu düşünürseniz yanılırsınız. Daha serin yazlar Hint Okyanusu'ndan esen yağmur yüklü musonların zayıflaması anlamına geliyordu. Yağışlar artık daha az sıklıkla ve daha az öngörülebilir şekilde düşüyordu ve Mezopotamya bizim CNN'de gördüğümüz kavrulmuş yere daha çok benzer olmuştu. Sorunlar gitgide ağırlaşıyordu: Azalan bahar yağmurları daha kısa büyüme mevsimleri, bu da ekinlerin Fırat ve Dicle'nin her yaz gerçekleşen taşkınlarından önce olgunlaşması demekti. Mezopotamyalı çiftçilerin 2000 yıl boyunca büyük uğraşlarla inşa ettikleri sistemler artık işlemez hale gelmişti.

İklim değişikliği Mezopotamyalıları zorlu seçimlere zorladı. Tarlalarına tecavüz eden alüvyona kafalarını gömerek her zamanki işlerini yapabilirlerdi, ama hiçbir şey yapmamanın bedeli kıtlık, yoksulluk ve belki de açlık olacaktı. Yahut musonlara daha az bağımlı diyarlara göç edebilirlerdi, ama çiftçiler için bakımlı tarlalarını terk etmek kolay bir şey değildir. Zaten gidebilecekleri en uygun yer olan Çekirdek Bölge de çoktandır köylerle doluydu. 2006'da arkeologlar Suriye'nin kuzeydoğusundaki Tell Brak'ta, MÖ 3800 civarına tarihlenen, görünüşe bakılırsa katliama kurban gitmiş genç erkeklere ait iki toplu mezar ortaya çıkardılar. Kalabalık, şiddet dolu Çekirdek Bölge'ye göçmek pek de cazip bir tercih olmayabilirdi.

Eğer yeterince Mezopotamyalı hiçbir şey yapmamış veya kaçmışsa, bu yeni çekirdek çökmüş olabilir. Gelgelelim üçüncü bir olasılık daha vardı. İnsanlar köylerini terk etseler de, birkaç büyük yerleşimde toplanarak Mezopotamya'da kalmış olabilirlerdi. Bu biraz mantıkdışı görünüyor: Eğer ekinler daha az ürün veriyorsa, daha fazla insanın daha küçük uzamlara sıkışması işleri daha da kötü yapardı. Ancak bazı Mezopotamyalılar, eğer daha çok kişi birlikte çalışırlarsa, daha büyük sulama sistemlerini işletebileceklerini ve ürünler hazır olana dek taşkın sularını depolayabileceklerini hesap etmiş gibi görünüyor. Toprağı kazıp bakır

çıkarmak için daha fazla madenci; süslemeler, silahlar ve aletler yapmak için daha fazla demirci; bu malları götürüp satmak için de daha fazla tüccar besleyebilmişlerdi. Bunda o kadar başarılı oldular ki, MÖ 3000'e gelindiğinde (az miktarda kalay ile bakırın alaşımı olan) tunç silahlarda ve çoğu alette taşın yerini alarak, savaşçıların ve işçilerin etkinliğini son derece artırdı.

Ne ki, bu noktaya gelmek örgütlenmeyi gerektiriyordu. Yanıt merkeziyetçi yönetim oldu. MÖ 3300'e gelindiğinde insanlar küçük kil tabletlere faaliyetlerinin kayıtlarını çentiyorlardı; bu kayıtlar o kadar gelişkindir ki, çoğu arkeolog (bugüne kadar sadece çok küçük bir kitabe uzmanı kesimi tarafından okunabilse de) bu sembolleri yazı olarak adlandırmaktadır. Böylesine gelişkin faaliyetleri yürütecek güçte olmayan küçük köyler zor duruma düşerken, içlerindeki bir yerleşim, Uruk, belki 20 bin sakiniyle gerçek bir kente dönüştü.

Mezopotamyalılar toplantıları ve tutanaklarıyla –bugün çoğumuzun başa bela saydığı, insanoğlunun başarılarını yücelten anlatılarda adından hemen hiç söz edilmeyen– yönetim aygıtını icat ediyordu. Ne var ki, bundan sonraki birkaç bölümde açıkça görüleceği üzere, bunlar çoğu zaman toplumsal gelişmenin en önemli motoru oldu. Örgütlenme Çekirdek Bölge'deki ve Sarı Nehir kıyı boylarındaki köyleri kentlere, devletlere ve imparatorluklara dönüştürdü; örgütlenemeyenlerin ise çöküşüne yol açtı. Yöneticiler bizim öykümüzün hem kahramanları hem de kötü adamlarıdır.

Yönetim aygıtının musonlar kururken doğması sarsıcı bir deneyim olmuş olmalı. Tozlu bir gökyüzünün altında Uruk'a doğru aç biilaç yürümeye çalışan, üstü başı çamurlu, yenilgiye uğramış sıra sıra insanlar hayal etmeliyiz herhalde; tıpkı (Yeni Düzen şöyle dursun, külüstür arabaları dahi olmayan) Oklahomalılar gibi. Tarlalarına veya ürünlerine el koymaya çalışan kurumlu bürokratlara pabuç bırakmayan köylüleri de hayal edebiliriz sanırım. Sonuç sıklıkla şiddet biçiminde kendini göstermiş olmalı. Belki pek çok rakip kent gibi Uruk'un da yıkılmasına ramak kalmıştı.

Uruk'u kurtaran kadim yöneticilerin öykülerini asla öğrenemeyeceğiz; ancak arkeologlar onların tapınaklarla bağlantılı olduğunu düşünüyor. Birbirini (bir Amerikan yerlisi çadırındaki sırıklar gibi) destekleyen pek çok kanıt parçası buna işaret ediyor. Örneğin tapınaklarda yapılan kazılarda, muhtemelen yiyecek da-

ğıtımında kullanılan "içe dönük ağızlı kâse" (*bevel-rimmed bowl*) olarak bilinen birörnek çanak yığınları ortaya çıkarıldı. Ham semboller kazınmış en erken kil tabletler çoğunlukla tapınaklardan gelir ve üzerlerinde "tayın"ı simgeleyen bir içe dönük ağızlı kâse sembolü bulunur. Bu tür bilgileri kaydedebilecek kadar gelişen yazı sistemleri bize tapınakların sulama yapılan geniş arazileri ve üzerlerinde çalışan işgücünü kontrol ettiğini anlatıyor.

Tapınaklar onları inşa eden toplulukları gölgede bırakan devasa anıtlar olarak çoğaldı. Sonu gelmez basamakları olan merdivenler, âlimlerin tanrılara danıştığı 30 m yüksekliğindeki kapalı alanlara tırmanıyordu. 2. Bölüm'de gördüğümüz 10. binyıl tapınaklarını insanların mesajlarını ruhlara ileten bir çeşit yükselteç olarak kabul edersek, 4. binyıl Uruk'unun heybetli tapınağını da Led Zeppelin'e yaraşır bir kamusal sesleniş sistemi olarak görebiliriz. Tanrıların işitmemek için sağır olması gerekirdi.

Beni en başta arkeolojiye çeken şey de işte tanrılara yönelik bu haykırışlar olmuştu. 1970'te annem babam, kız kardeşimle beni Edith Nesbit'in Edward çağı klasiği *Demiryolu Çocukları*'nın sinema uyarlamasına götürdü. Filmi beğenmiştim ama asıl aklımı başımdan alan, ondan önce gösterilen kısa film oldu. O akşama kadar tek saplantım Apollo 11 ve büyüdüğümde astronot olmaktı, ama bu B tipi film –Erich von Däniken'in *Tanrıların Arabaları* adlı kitabına dayanan bir çeşit belgesel– yolumun arkeolojiye çıkacağını anlamamı sağladı.

Tanrıların Arabaları gibi 1968'de yayımlanan *2001*'de Arthur C. Clarke'ın yaptığı gibi, von Däniken de uzaylıların antik çağlarda Dünya'yı ziyaret ettiğini ve insanlara büyük sırlar öğrettiğini ileri sürüyordu. Ne ki von Däniken, Clarke'tan farklı olarak (a) bunu kafasından uydurmadığı ve (b) uzaylıların gelmeye devam ettiği konusunda ısrarlıydı. Stonehenge ve Mısır piramitlerinin esinini onlar vermişti; Tevrat ve Hint destanları onların uzaygemilerini ve nükleer silahlarını betimlemişti. Bu kadar çok erken uygarlığın gökyüzündeki insanüstü varlıklarla konuştuğunu iddia eden hükümdarları olmasının nedeni, ilk kralların *sahiden* de göklerdeki insanüstü varlıklarla konuşmasıydı diye üsteliyordu von Däniken.

Kanıtlar (ılımlı bir dille söylersek) çok zayıf olsa da bu savın inandırıcı olduğuna kuşku yok. Bir sürü insan buna inanıyor ve

von Däniken'in kitaplarının satış rakamları 60 milyona ulaşmış durumda. Hâlâ pek çok hayranı var. Daha birkaç yıl önce, bir barbekünün başında dikilerek kendi işime baktığım sırada, bu gerçekleri bastıran gizli bir arkeologlar komplosuna dahil olmakla suçlandım, hem de olanca ciddiyetiyle.

Bilim insanları çoğu zaman dünyayı harikalarından soymakla eleştirilirler, ama genelde bunu gerçeği yerine oturtma umuduyla yaparlar. İşin gerçeği, nasıl ki *Homo sapiens*'in evrimini açıklamak için bir *2001* anına ihtiyacımız yoksa, bu örnekte de Mezopotamya'nın tanrısal hükümdarlarını açıklamak için, uzaylılara ihtiyacımız yoktur. Din adamları tarım başladığından beri önemli olmuştu ve bütün işaretler, kudretli güçlerin yağmuru keserek insanlığı yüzüstü bıraktığına inanan Mezopotamyalıların içgüdüsel olarak, ne yapmaları gerektiğini söylemeleri için tanrılara özel erişimleri olduğunu iddia eden rahiplere bel bağladıklarını gösterir. O çetin zamanlarda hayatta kalmanın tek çıkar yolu örgütlenmeydi, dolayısıyla insanlar rahiplerinin söylediklerini yaptıkça (tabii rahipler akıllıca öğütler verirse) işler daha iyi olacaktı.

Mantığı tıpkı von Däniken'inki gibi döngüsel ama daha bile ikna edici olan iki süreç birbirini beslemiş olmalı. Tanrılara özel erişimleri olduğunu iddia eden ihtiraslı adamlar, tanrılara kendilerini duyurmak için olağanüstü tapınaklara, ayrıntılı törenlere ve büyük servetlere ihtiyaçları olduğunu söylediler. Bir kere bunları elde ettiklerinde, tanrılarla gerçekten yakın olduklarını kanıtlamak için geri dönüp harika tapınaklarına, ayrıntılı törenlerine ve büyük servetlerine işaret edebildiler. Tanrıların sevdiği kişilerden başka kim bunlara sahip olabilirdi ki? Kâtiplerin bu türlü meseleleri kaydettiği zamana gelindiği MÖ 2700 civarında, Mezopotamya hükümdarları atalarının tanrı olduğunu bile iddia eder olmuşlardı. Uruk'taki gibi (sanıyorum), tanrılara bağlanan yardım hatları olan kişilere iktidarı emanet etmek kimi zaman harikalar yarattı; çoğu zaman olduğu gibi, başarısız olduğunda, kuşkusuz arkeologlara kazılıp çıkarılacak pek az şey kaldı.

Uruk sadece bir kent değil, merkeze bağlı kurumların desteğiyle vergiler koyan, bütün topluluğu bağlayan kararlar alan ve bunları zorla uygulatan bir devlet haline geldi. Birkaç adam (görünüşe göre aralarında hiç kadın yoktu) en yüksek mevkileri

işgal ediyordu ve daha büyücek bir savaşçı, toprak sahibi, tüccar ve okuryazar bürokrat grubu onlara hizmet ediyordu. Neredeyse herkes için devletin doğuşu özgürlüklerin teslim edilmesi anlamına geliyordu, ama zorlu dönemlerde başarının bedeliydi bu. Bedeli ödeyen topluluklar devlet öncesi topluluklara göre daha fazla insan, servet ve kudret elde edebildiler.

Kentler ve devletler MÖ 3500'den sonra Mezopotamya'da toplumsal gelişmeyi yukarıya taşıdı ve ardından çiftçi köylerin bir zamanlar Çekirdek Bölge'de yaptığı gibi dışarıya doğru yayıldılar. Uruk tarzı maddi kültür (içe dönük ağızlı kâseler, yazı tabletleri, aşırı gösterişli tapınaklar) Suriye ve İran'a yayıldı. Bunun nasıl olduğuna dair tartışmalar, çiftçiliğin ilk yayılışı üzerine yapılanlara çok benzer. Mezopotamya'nın seyrek yerleşimli, daha az merkezileşmiş kuzeyi muhtemelen yoğun nüfuslu, çok örgütlü güneyi tarafından kolonileştirildi: Sözgelişi Orta Suriye'deki Habuba Kabira, sanki bir Uruk mahallesi klonlanmış da binlerce kilometre öteye konduruluvermiş gibi görünür. Öte yandan, içe dönük ağızlı kâselerin hayal edilmesinden çok önce kurulmuş büyük bir kent olan Tell Brak, Uruk'ta icat edilen âdetler arasından titiz bir seçme yapan bir yerli topluluğa benzer daha çok. Geçim derdindeki köylüler Mezopotamya'nın başarısını görünce, yerel rahiplere kendilerini hükümdarlara dönüştürme olanağı vermiş olabilirler; Uruk'un dini liderlerinin yükselişini gören ihtiraslı rahipler, kendilerine de benzer güçler vermeleri için kendi köylüleriyle konuşmuş, onları aldatmış veya gözlerini korkutmuş olabilirler. Her iki halde de, köy yaşamını yeğleyen insanlar devlet oluşumunu, tıpkı avcı-toplayıcı gezginlerin kendilerinden binlerce yıl önce çiftçiliği gördükleri gibi, kaçınılmaz görmüş olmalılar.

Tanrıların Ete Kemiğe Bürünmesi

İlk çiftçiler MÖ 5000 civarında Mezopotamya ovalarında ekinleri yetiştirmek için ter dökerken, daha da gözü kara bir halk Ürdün Vadisi'nden çıkmış, talihlerini Nil Irmağı kıyılarında denemek üzere kendilerini Sina Çölü'ne vurmuşlardı. Mısır'ın çok az evcilleştirilebilir yerli bitkisi vardı ve tarımı benimsemekte Çekirdek Bölge'nin çok gerisinde kalmıştı; ancak bir kez doğru tohumlar ve hayvanlar getirildikten sonra, yeni yaşam biçimi burada coşup

taşacaktı. Nil her yıl ekinler için en uygun zamanda taşıyordu ve yağmurla beslenen büyük vahalar, bugün çöl olan yerlere kadar çiftçiliği destekliyordu.

Ancak bu avantajlar, MÖ 3800 civarında musonların geri çekilmesinin Mısır'a Mezopotamya'dan bile daha ağır bir darbe indirmesi anlamına geldi. Birçok Mısırlı vahalarını terk ederek Nil Vadisi'ne doluştu; burada su boldu, ama özellikle vadinin Yukarı Mısır'da daraldığı yerde toprak kıttı.[1] Mezopotamya'daki gibi burada da yanıt yönetim aygıtı oldu. Kazı yapılan mezarlar Yukarı Mısır köy liderlerinin hem askeri hem dini rolleri olduğunu düşündürür. Başarılı reisler, köyleri daha fazla toprak ele geçirdikçe zenginleştiler; başarısız reisler ortadan kayboldu. MÖ 3300'e gelindiğinde üç küçük devlet kurulmuştu. Her birinin, –onlar için çok büyük bir unvan olmasa da– ilk krallarının gömüldüğü gösterişli mezarlıkları vardı; krallar Mezopotamya mimarisini taklit eden mezarlarda altın, silahlar ve Mezopotamya malları içinde yatıyordu.

Krallıklar MÖ 3100'de sadece biri kalıncaya değin birbirleriyle savaşıp durdular. Bu noktada kraliyet anıtlarının ölçekleri patlama yaptı ve kendine özgü Mısır hiyeroglif yazısı aniden ortaya çıktı. Yazı muhtemelen Mezopotamya'daki gibi dar bir kâtipler grubuyla sınırlıydı; ne var ki, daha en baştan itibaren Mısır metinleri bürokratik açıklamaların yanı sıra anlatılar da içerir. Kayda değer bir oyma, Narmer adında bir Yukarı Mısır kralının MÖ 3100 civarında Aşağı Mısır'ı fethettiğini söylerken, bir başkası Akrep Kral[2] diye birinin işe karıştığını savunur. Daha sonraki metinler Menes adlı (belki de Narmer'le aynı kişi) bir fatihten de söz eder. Ancak ayrıntılar karışık olsa bile temel öykü açıktır: MÖ 3100 civarında Nil Vadisi, belki birkaç milyon uyruğuyla, dünyanın o güne kadar gördüğü en büyük krallıkta birleşmiştir.

Yukarı Mısır'ın maddi kültürü MÖ 3100'den sonra hızla Nil Vadisi'nin aşağılarına doğru yayıldı. Binlerce yıl önce çiftçiliğin yaygınlaşmasında ve çağdaş Mezopotamya'da Uruk kültürünün

1 Mısırlıların Nil'e bakış açıları, kuzeyi yukarıda gösteren modern haritaları kullanan bizler için kafa karıştırıcıdır; ırmak güneydeki "Yukarı Mısır"dan aşağıya, kuzeydeki "Aşağı Mısır"a doğru akıyordu.

2 *Akrep Kral* filmleri, ne yazık ki, gerçek Akrep Kral'a ilişkin bildiğimiz pek az şeye, ucundan kenarından bile olsa benzerlik göstermez.

yayılmasında görüldüğü gibi, Aşağı Mısırlılar (gönüllü olarak veya rekabet ihtiyacı sonucu) Yukarı Mısır yaşam biçimlerini taklit ettiler. Ne var ki, bu kez bir devlet biçiminde örgütlenmiş Yukarı Mısır nüfusunun, Aşağı Mısır'ın köy temelli halklarından daha hızla büyümüş olduğuna ve siyasal birleşmenin kısmen kuzeyin güney tarafından sömürgeleştirilmesiyle oluştuğuna dair bariz kanıtlar da vardır.

Pek çok ortak yönleri olmasına karşın, Mezopotamya'daki MÖ 3500 sonrası Uruk yayılması ile MÖ 3300'den sonraki Yukarı Mısır yayılmasının sonuçları farklı oldu. İlkin, tam Narmer/Menes/Akrep Kral'ın MÖ 3100 civarında Aşağı Mısır'a boyun eğdirdiği sırada Uruk yayılması ansızın sona erdi. Nedeni tam bir gizemdir. Metinlerin daha fazla bilgi kaydetmeye başladığı MÖ 2700 civarında, artık kendilerini Sümerler olarak adlandıran Güney Mezopotamyalılar, her birinde ayrı bir tanrısal kral bulunan 35 kent devletine bölünmüştü. Uruk'un çözülüşü birleşik Mısır'ı büyük Batı çekirdeği olarak rakipsiz bıraktı.

Mısır ve Mezopotamya'nın neden birbirinden uzaklaştığı yanıtsız kalan bir sorudur. Belki tek ırmak vadi ve deltası, birkaç vahası ve tüm çevresini kuşatan çölleriyle Mısır'ı fethetmek ve sonra da elde tutmak; iki ırmağı, direnişin irinlenebileceği pek çok ırmak kolu ve çevresindeki dağlarda güçlü rakipleri olan Mezopotamya'ya göre daha kolaydı. Veya belki Narmer ve diğerleri Uruk'un bugün adı bilinmeyen krallarından düpedüz daha iyi kararlar vermişlerdi. Yahut belki de tümüyle farklı başka bir etken belirleyici olmuştu. (Bu konuya aşağıda tekrar döneceğim.)

Mezopotamya ve Mısır arasında büyük bir fark daha vardır. Sümer kralları tanrı *gibi* olduklarını ileri sürerken, Mısır kralları tanrı *olduklarını* iddia ediyorlardı. Von Däniken'in kitaplarının yan ürünü olan *Stargate* adlı film ve TV dizisi basit bir açıklama sunar: Narmer ve şürekâsı aslında uzaylıyken, Uruk'un kralları sadece uzaylıların dostlarıydı. Bu iddia düz mantığıyla cazip görünmekle birlikte ortada hiçbir kanıt yoktur; firavunların (Mısır krallarının unvanı) gerçekte kendi göksel imgelerini geliştirmek için çok çaba sarf ettiklerini gösteren kanıtlar ise yığınladır.

Kendini tanrısallaştırma çoğumuza psikotik bir hastalık olarak görünür ve 5000 yıl önce de öyle sıradan bir vaka değildi. Öyleyse ne oldu? Narmer ve arkadaşları arkalarında bir anlatı

bırakmadı (tanrılar kendilerini açıklamaya ihtiyaç duymazlar) ve elimizdeki en iyi ipucu çok daha sonraları Makedonyalı Büyük İskender hakkındaki hikâyelerden geliyor. İskender MÖ 332'de Mısır'ı fethetti ve kendisini firavun ilan etti. Kendi generallerinden gelen bir iktidar mücadelesinin kapanına kısıldığını görerek, önceki firavunlar gibi kendisinin de gerçekten bir tanrı olduğu söylentisini yaydı. Pek az Makedonyalı bunu ciddiye aldı, bu yüzden İskender elini artırdı. Ordusu bugün Pakistan sınırları içinde yer alan topraklara ulaştığında 10 yerli bilgeyi etrafına topladı ve onları idamla tehdit ederek en karanlık sorularına yanıt vermelerini istedi. Yedinci bilge karşısına çıktığında İskender'in sorusu şu oldu: "Bir insan nasıl tanrı haline gelir?" Filozof şu yalın karşılığı verdi: "Bir insanın yapamayacağı şeyi yaparak."[3] İskender'in kafasını elleri arasına alıp düşündüğünü hayal edebiliriz: *Son zamanlarda bir insanın yapamadığı şeyi yapan herhangi birini tanıyor muyum?* Kendi kendine, yanıt açık demiştir: *Evet. Ben. Pers İmparatorluğu'nu yıktım. Bugüne dek hiçbir ölümlü bunu başaramadı. Ben bir tanrıyım; o halde bana karşı çıktıkları zaman dostlarımı öldürdüğümde kendimi kötü hissetmeme gerek yok.*

İskender veya yandaşları bütün bu hikâyeyi uydurmuş da olabilirler, ama şu husus, bir bakıma hikâyenin gerçekliğinden daha önemlidir: MÖ 320'lerde bir kralın kendisinin tanrısal olduğu fikrini kabul ettirmesinin en iyi yolu insanüstü askeri cesarettir. Bunun 3000 yıl önce de en iyi yol olup olmadığı konusunda ancak tahmin yürütebiliriz; ne var ki, Nil Vadisi'ni birleştiren Akrep Kral, Narmer ve/veya Menes kesinlikle hiçbir ölümlüden beklenmeyecek işler yapmışlardı. Tanrısal bir kralı büyük bir fatihle birleştirmek, kendi kendini tanrısallaştırmayı makul kılıyordu belki.

Firavunların başarısı bununla da kalmıyordu. Yukarı Mısır'ın ilk kralları insanların kaynaklarını kendilerine vermelerini ve merkezi idareyi tanımalarını sağlayarak Uruk'unkine benzer yönetsel beceriler geliştirmiş olmalıydılar; ama firavunlar artık bütün Nil Vadisi'nden yerel seçkinlerle işbirliği yaparak onları yöneticileri haline getirmekteydi. Firavunlar Yukarı ve Aşağı Mısır

3 Plutarkos, *Life of Alexander* 64.

arasında stratejik konumdaki Memphis'te yeni bir başkent inşa edince bölgenin soyluları onlara geldi. Firavunlar da Memphis'te düzeni korumak adına, sisteme bağlılık gösteren küçük soylulara teşvikler vererek himayeler dağıttı. Yerel efendiler, köylülerin yaşamlarını idame ettirecek kadarını bırakmak suretiyle tüm gelirlerini ellerinden alıyor, sonra bu rantı hükümdara iletip karşılığında kraliyet ihsanları elde ediyorlardı.

Firavunların başarısı kısmen kurnazlık ve karşılıklı pohpohlama, kısmen de debdebeli törenlere dayanıyordu ve sadece tanrıların dostları olmak yerine bizzat tanrı olmalarının işleri kolaylaştırdığına şüphe yok. Hangi yerli kodaman bir tanrıya hizmet etmek istemezdi ki? Ancak, firavunlar işi sağlama bağlamak için ayrıca güçlü bir sembolik dil de yarattılar. MÖ 2700'den hemen sonra Kral Coser'in sanatçıları, 5000 yıl boyunca varlığını koruyan hiyeroglifleri oymak ve tanrı-kralları temsil etmek için üsluplar geliştirdiler. Coser ölümsüz bir varlığın ölümündeki teolojik hassasiyetin farkındaydı ve kutsal naaşı muhafaza etmek üzere Mısır krallığının nihai simgesini tasarladı: piramit. Kral Kufu'nun (Keops) MÖ 2550 civarında inşa edilen 137 m yüksekliğindeki Büyük Piramidi, MS 1880'de Almanya'daki Köln Katedrali'nin onu geride bırakmasına dek dünyanın en yüksek binası olarak kaldı. Bu piramit 1 milyon ton civarındaki kütlesiyle bugün bile dünyanın en ağır yapısıdır. Binlerce işçi taşocaklarından çıkardıkları taşları Nil üzerinden taşıyıp yerine sürükleyerek onlarca yıl çalıştı. Piramitlerin hemen dibindeki işçiler köyü adı verilen yer, zamanında dünyanın en büyük kentlerinden biriydi. İşçilerin iaşesi ve gidiş gelişlerinin sağlanması bürokrasinin boyut ve erişiminde bir kuantum sıçraması gerektirdiği gibi, ekiplere katılmak, daha önce hiç evlerinden ayrılmamış olan köylülere dönüştürücü bir deneyim yaşatmış olmalı. Piramitlerden önce firavunların tanrısallığından kuşku duyan olmuşsa bile, bunlar inşa edildikten sonra kesinlikle kalmamıştır.

Mezopotamya'daki Sümer kent-devletleri benzer yönde ama daha yavaş ve ihtiyatla ilerledi. Metinler her bir kentin birçok monogam aile içeren "hanelere" bölündüğünü söyler. Her bir hanenin başında, toprağını ve işgücünü örgütleyen bir aile bulunuyordu; diğer aileler, bazısı tarlalarda bazısı el işlerinde çalışarak, tayın karşılığında kotalarını doldurarak sıralanıyorlardı. En

büyük ve en zengin hanelere kuramsal olarak tanrılar başkanlık ediyor ve binlerce dönüm toprağa ve yüzlerce işçiye hükmedebiliyorlardı. Tanrılar adına bu haneleri yöneten adamlar genelde kentin liderleriydi; kral ise kentin koruyucu tanrısının hanesinin başında bulunuyordu. Koruyucu tanrısının çıkarlarını korumak ve geliştirmek kralın göreviydi. Kral iyi çalışırsa tanrısı da gelişiyordu, kötü çalışırsa tanrının gücü de azalıyordu.

MÖ 2500'den sonra bu bir soruna dönüşmeye yüz tuttu. Gelişmiş tarım insanların daha büyük aileler beslemesine olanak veriyordu ve nüfus artışı iyi arazi ve buna yönelik mücadelede daha etkili yollar için rekabete yol açtı. Bazı kentler diğerlerini yenilgiye uğratıp ele geçirdi. Teolojik sonuçlar Mısırlı tanrı-kralların ölümü kadar çetrefilliydi: Eğer bir kral kendi koruyucu tanrısının çıkarlarını kolladıysa, başka bir tanrının adına hareket eden başka bir krala yenilmesi ne anlama gelirdi? Bazı rahipler dinsel hiyerarşiyi ve tanrıların çıkarlarını krallardan bağımsız kılan bir "tapınak-kenti" kuramını ortaya attılar. MÖ 2440 civarında bir kral kendisini koruyucu tanrısının oğlu ilan etti ve Uruk Kralı Gılgamış'ın ölümsüzlük arayışıyla nasıl dünyanın ötesine yolculuk etmiş olduğuna dair şiirler söylenmeye başladı. Bu şiirler dünyanın günümüze ulaşan en eski edebi başyapıtı olan *Gılgamış Destanı*'nda birleşti.

Hükümdarlar ihtişamlarını sergilemek için yeni yollar aradılar ve Mezopotamya'da bugüne kadar yapılmış en büyük arkeolojik buluntu olan Ur Kraliyet Mezarlığı muhtemelen bu arayışlardan biriydi. Göz kamaştırıcı altın ve gümüş mezar eşyaları, tıpkı firavunların piramitleri gibi, ölenin yarı-tanrısal saygınlığının ipuçlarını verir; bu bağlamda, Kraliçe Puabi'ye öbür dünyaya yolculuğunda eşlik etmek üzere zehirlenmiş olan 74 kişi, hükümdarın tanrılarla ilişkileri konusundaki mücadelelerin sıradan Sümerler için kötü haber anlamına gelebildiğini düşündürür.

MÖ 2350 civarında çatışma doruğa ulaştı. Mülkiyetin ve kutsal hakların yeniden dağıtımı için devrimler, şiddetli darbeler ve silahlı fetihler baş gösterdi. 2334'te Sargon adında bir adam (oldukça şüpheli olarak "meşru hükümdar" anlamına geliyordu; Sargon muhtemelen bu ismi iktidarı ele geçirdikten sonra almıştı) Akad adında yeni bir kent kurdu. Bu şehir Bağdat'ın altında yatıyor olabilir ve burada –şaşırtıcı olmayacak şekilde– kazı ya-

pılmamıştır; ama başka yerleşimlerde çıkan kil tabletlere göre, diğer Sümer krallarıyla savaşmak yerine Sargon, 5000 bin askerlik tam zamanlı bir ordunun masrafını karşılayabilecek hale gelene dek Suriye ve Lübnan'ı yağmaladı. Ardından diğer Sümerlere dönerek, diplomasi ve şiddet yoluyla onların kentlerini zapt etti.

Metinler genellikle Sargon'u dünyanın ilk imparatorluk kurucusu olarak adlandırır; ancak onun ve Akadlı haleflerinin yaptığı aslında 800 yıl önce Mısır'ı birleştirenlerin eylemlerinden çok farklı değildi. Sargon'un kendisi bir tanrı haline gelmedi, ama MÖ 2240 civarında bir isyanı bastırdıktan sonra torunu Naram-Sin, Sümer'in sekiz tanrısının kendisinden aralarına katılmasını istediğini ilan etti. Sümer sanatçıları Naram-Sin'i tanrısallığın geleneksel özellikleriyle, yani boynuzlu ve gerçek boyutlarından büyük olarak resmetmeye koyuldular.

MÖ 2230'a gelindiğinde Sümer ve Mısır'daki iki Batı çekirdeği, Çekirdek Bölge'deki özgün çekirdeği olanca ihtişamlarıyla gölgede bırakmış durumdaydı. Ekolojik sorunlara yanıt olarak insanlar kentleri yaratmışlardı; kentler arasındaki rekabete yanıt olarak, tanrıların veya tanrısal kralların hükümranlığında ve bürokrasilerin idaresinde milyonluk güçlü devletleri yaratmışlardı. Çekirdekteki mücadeleler toplumsal gelişmeyi yukarıya doğru zorladıkça, Suriye ve Doğu Akdeniz'in yanı sıra, İran üzerinden günümüz Türkmenistan'ının sınırlarına dek, daha basit çiftçi köylerinin yerine bir kentler ağı kuruldu. Girit'te de insanların saraylar inşa etmeye koyulması çok sürmedi; heybetli taş tapınaklar Malta'da yükseldi ve müstahkem kentler İspanya'nın güneydoğu kıyısını beneklemeye yüz tuttu. Daha kuzeyde ve batıda çiftçiler ekolojik olarak mümkün her nişi doldurmuşlardı ve Batılı dünyanın en uzak ucunda, Atlantik Okyanusu'nun Britanya'nın soğuk sahillerini dövdüğü yerde, insanlar dünyanın en gizemli yapısı Stonehenge'in yapımına 30 milyon saatlik emek harcadılar. MÖ 2230 civarında Dünya'yı ziyaret eden von Dâniken'in uzaylılarından biri, burada dünya dışı müdahalelere pek de gerek olmadığını düşünürdü muhtemelen: Bu zeki şempanzeler toplumsal gelişmeyi durmadan yukarı itiyordu.

Vahşi Batı

Sadece 50 yıl sonra bir dönüş yolculuğu uzaylıyı dehşete düşürebilirdi. Batı çekirdeğinin bir ucundan öbür ucuna devletler yıkılıyor, insanlar savaşıyor ve yurtlarını terk ediyorlardı. Sonraki 1000 yıl boyunca (dehşet verici çeşitlilikte katliamlar, sefalet, göçler ve yoksunluklar için kulağa nötr gelebilecek bir ifade kullanırsak) bir dizi karışıklık Batı'yı çılgınca bir gidişata sürükledi. Toplumsal gelişmeyi kimin veya neyin kesintiye uğrattığı sorusunu sorduğumuzda şaşırtıcı bir yanıt buluyoruz: Asıl suçlanması gereken toplumsal gelişmenin kendisiydi.

İnsanların yazgılarını düzeltmek için denedikleri başlıca yollardan biri daima bilgileri, malları ve kendilerini dolaştırmak olmuştur. Burada bol olan bir şey orada kıt –ve değerli– olabilir. Sonuç, toplumun her düzeyinde işleyen, toplulukları birbirine bağlayacak gitgide daha karmaşık ağlar olmuştur. 4000 yıl önce tapınaklar ve saraylar en iyi toprakların bir kısmına sahipti ve bunu köylü ailelere bölüştürmek yerine, her biri ihtiyaç duyduğu her şeyi artırmaya çalışan merkezileşmiş bürokrasiler bu topraklara yapıştılar ve insanlara ne yetiştirmeleri gerektiğini söylediler. İyi bir ekim alanına sahip bir köy sadece buğday ekerken, dağ eteğindeki bir köy üzüm yetiştirebiliyor, bir diğeri de maden işleyebiliyordu; bürokratlar ise kendi ihtiyaçları için kaymağını sıyırıp aldıktan, bazılarını da acil durumlar için depoladıktan sonra, kalanların tümünü tayınlar olarak bölüştürerek ürünleri dağıtıyorlardı. Bu sistem MÖ 3500'den önce Uruk'ta başlamıştı, 1000 yıl sonra ise artık bir norm haline gelmişti.

Krallar aynı zamanda birbirlerine çıkar amaçlı armağanlar da veriyordu. Mısır'ın altın ve tahıldan yana zengin firavunları bu malları Lübnan kentlerinin daha küçük hükümdarlarına veriyorlardı; onlar da karşılık olarak rayihalı sedir ağacını armağan ediyorlardı, zira Mısır iyi ahşaptan yana yoksuldu. Uygun bir armağan vermeyi başaramamak büyük bir kabalık anlamına geliyordu. Hediye alışverişi ekonomik olduğu kadar psikolojik kaygılara ve statü kaygısına da dayanıyordu; ama malların, insanların ve fikirlerin son derece etkili dolaşımını sağlayan bir faaliyetti. Bu zincirlerin her iki ucundaki krallar ve aradaki tüccarlar zenginleştiler.

Bugün bizler bir kral, diktatör veya politbüronun herkese ne yapacağını söylediği "güdümlü ekonomilerin" verimsiz oldu-

ğunu kabul etme eğilimindeyiz; ama çoğu erken uygarlık buna dayanıyordu. Piyasaları işler kılan güven ve yasalardan yoksun bir dünyada bu belki el altındaki en iyi tercihti. Fakat asla tek tercih değildi ve daha mütevazı bağımsız tüccarlar, daima krala ve rahiplere özgü teşebbüslerle yan yana geliştiler. Komşular peynire karşılık ekmek vererek veya bebek bakımına karşılık bir hela kazarak takas yaptılar. Kasaba ve kır halkı panayırlarda ticaret yaptı. Seyyar satıcılar eşeklere tencere tava yükleyip yollara düştü. Ekili tarlaların çöllere veya dağlara karıştığı krallığın kıyılarında, köylüler çobanlar veya göçebelerle süt, peynir, yün ve hayvan karşılığında ekmek ve tunç silahlar takas etti.

Bunun en iyi bilinen anlatısı Eski Ahit'ten gelir. Yakup, bugün Batı Şeria olarak bilinen Hebron (El Halil) yakınlarındaki dağlarda başarılı bir çobandı. On iki oğlu vardı, ama içlerinden en çok sevdiği on birinci oğluna, Yusuf'a, rengârenk bir kaftan verdi. Yusuf'un büyük bir hüsrana uğrayan on ağabeyi, babalarının gözbebeğini süslü püslü giyinmiş Mısır'a gitmek üzereyken, oradan geçmekte olan köle tüccarlarına sattılar. Aradan yıllar geçti; Hebron'da yiyecek kıtlaştığında Yakup on büyük oğlunu tahıl almak üzere Mısır'a gönderdi. Onların bilmediği şey, orada karşılaştıkları yöneticinin, kardeşleri Yusuf olduğuydu; bir köle olmasına karşın (kabul edildiğine göre –elbette iftiraya uğrayarak– tecavüz girişimi suçlamasıyla atıldığı hapisteki bir sihir sayesinde) firavunun hizmetinde yüksek mevkilere tırmanmıştı. Kılık değiştiren Yusuf, casus oldukları kanısına varmış gibi yaparak onları hapse attığında ağabeyleri hiç şaşırmamıştı; tüccarlara ne zaman güvenileceğini bilmenin güçlüğünün mükemmel bir örneğidir bu. Ne ki Yusuf'un oğulları ve tüm sürüsüyle Mısır'a yerleşmesiyle hikâye mutlu sonla biter. "Ve orada mülk sahibi oldular," der Kutsal Kitap, "ve çoğalıp arttılar."[4]

Yusuf hikâyesi muhtemelen, bugün adları bile kalmamış insanların 2000 yıldır aynı senaryoyu takip etmekte olduğu MÖ 16. yüzyılda geçmiş olmalı. Suriye Çölü kıyılarından tüccar ve emekçi olarak gelen Amoriler ve İran dağlarından Gutianlar, Mezopotamya kentlerinin aşina çehrelerindendi; dolayısıyla, Mısırlıların dağarcığındaki aşağılayıcı terimi kullanmak gerekirse, "Asyalı-

4 *Tekvin* 47.27, çevirisi: *The New Oxford Annotated Bible* (1994), s. 63, OT.

lar" da Nil Vadisi'nde bilinen insanlardı. Yükselen toplumsal gelişme çekirdeklerin ekonomilerini, toplumlarını ve kültürlerini komşu bölgelerdekilerle iç içe geçirerek, çekirdekleri büyüterek çevrelerine olan hâkimiyetlerini artırdı ve toplumsal gelişmeyi daha da yukarılara taşıdı. Ancak artan karmaşıklığın bedeli, artan kırılganlık oldu. Bu toplumsal gelişme paradoksunun başlıca parçası oldu, hâlâ da öyledir.

Tanrı-kral Naram-Sin'in kendisi gibi tanrısal oğlu Shar Kali Sharri'nin Akad'daki taht salonundan Mezopotamya'nın büyük bölümüne hükmettiği MÖ 2200 civarında bir şeyler yolunda gitmemeye başladı ve Yale Üniversitesi arkeologlarından, Suriye'deki Tell Leilan yerleşiminde kazı yapmış olan Harvey Weiss, yanlış gidenin ne olduğunu bildiği kanısındadır. Tell Leilan Sargon'un zamanında, MÖ 2300 civarında 20 bin kişilik bir kentti, ama 100 yıl sonra bir hayalet kasabaya dönüşmüştü. Açıklamalar peşindeki Weiss'ın ekibindeki jeologlar, yaptıkları mikroskobik araştırmalardan Tell Leilan ve komşu yerleşimlerdeki toprağın toz miktarının MÖ 2200'den hemen önce ansızın arttığını keşfettiler. Sulama kanalları muhtemelen azalan yağış nedeniyle alüvyonla dolmuş ve insanlar oraları terk etmişti.

1.600 km ötede, Nil Vadisi'nde de bir şeyler ters gidiyordu. Yusuf'un hikâyesinde firavun tarımsal ürünlerin kehaneti için rüya yorumcularına güveniyordu, ama gerçek firavunların nehrin taşkınlarını ölçerek iyi ve kötü hasatların uyarısını önceden veren Nilometre denilen bir araçları vardı. Bu aletin ölçümlerinden bazılarını kaydeden yazıtlar, taşkınların MÖ 2200 civarında ansızın düştüğünü gösterir. Mısır da çoraklaşmaktaydı.

MÖ 3800 civarına dönersek, daha kuru hava Uruk'a azamet getirmiş ve Mısır'ı birleştiren savaşları başlatmıştı; ama MÖ 3. binyıl sonunun daha karmaşıklaşmış, birbirine bağlanmış dünyasında, Tell Leilan gibi yerleşimlerin terk edilmesi, aynı zamanda Amoriler ve Asyalıların bağımlı olduğu işlerin de durması anlamına geliyordu. Sanki Yusuf'un ağabeyleri tahıl satın almak için Mısır'a gelmiş de hiç kimseyi evinde bulamamış gibi bir durumdu bu. Hebron'a geri dönüp babalarına açlıktan ölmek zorunda olduklarını söyleyebilirler veya firavunun diyarında daha da ötelere gidip, yiyecek için mümkünse ticaret yapabilir veya çalışabilir, olmazsa savaşabilir veya çalabilirlerdi.

Başka koşullar altında Akad ve Mısır milisleri bu tür baş belalarının (bakış açısına göre değişecek biçimde, ekonomik göçmenler veya suçluların) hakkından gelmeyi bilirlerdi; ama MÖ 2200'e gelindiğinde bu silahlı kuvvetlerin kendileri çözülme halindeydi. Bazı Mezopotamyalılar Akad krallarını zalim fatihler olarak görüyorlardı ve sözümona tanrısal Shar Kali Sharri'nin MÖ 2190'da karşılaştığı sorunlarla pek de iyi başa çıkacak durumda olmadığı anlaşıldığı zaman, birçok rahip ailesi onunla işbirliği yapmayı bıraktı. Orduları eriyip gitti; generalleri kendilerini kral ilan etti ve Amori çeteleri bütün kentleri ele geçirdi. On yıldan kısa süre içinde imparatorluk dağılıp gitti. Her kent kendi başına kaldı. Bir Sümer vakanüvisinin deyişiyle: "O zaman kral kimdi? Kim kral değildi ki?"[5]

Mısır'da saray ile soylular arasındaki gerilimler de tırmanıyordu ve tahtta 60 yıldır oturan Kral II. Pepi'nin (Neferkare) zorluklarla başa çıkmada yetersiz olduğu ortaya çıktı. Saraylıları ona ve birbirlerine karşı komplolara girişirken, yerli seçkinler işleri kendi başlarına çözmeye koyuldular. MÖ 2160 civarında Aşağı Mısır'da yeni bir hanedan için darbe hazırlandığı sırada, kırsal kesimi kasıp kavuran düzinelerce bağımsız bölgesel hâkim ve Asyalı çete vardı. Daha da kötüsü, Yukarı Mısır'daki Teb'de bulunan büyük Amon tapınağının yüksek rahipleri gitgide daha büyük unvanlar almaya başladılar, sonunda Aşağı Mısır firavunuyla bir iç savaşa girdiler.

MÖ 2150 civarına gelindiğinde Mısır ve Akad küçük devletçiklere ayrışmış, köylülerin gittikçe küçülen üretimleri uğruna kanun kaçakları ve birbirleriyle savaşmaya koyulmuşlardı. Bazı askeri liderler güçlenmişti, ama bugüne ulaşan az sayıdaki metnin genel tonu çaresizliği ifade eder. Bunun yanı sıra, krizin çekirdek bölgenin ötelerine yansıdığına dair ipuçları da vardır. Arkeologların bir bölgedeki olayların ne zaman diğerleriyle bağlantılı olduğunu söylemesi güçtür ve bazen düpedüz rastlantının rolünü hafife almamamız gerekir; ne ki, tümü de MÖ 2200-2150 arasında gerçekleşen, Yunanistan'daki en büyük yapıların taşkınlıkla yıkımındaki, Malta'daki tapınakların sonundaki ve İspanya'nın kıyı kalelerinin terk edilişindeki genel gelişim seyri kalıbı fark etmemek güçtür.

5 *Sumerian King List*, çev. Kramer, 1963, s. 330.

Batı çekirdeğinin daha büyük, daha karmaşık sistemleri insanların, malların ve bilginin düzenli akışına bağlıydı ve (Tell Leilan'daki daha kurak iklim veya Pepi'nin dermansızlığı gibi) ani değişimler bu akışı kesintiye uğrattı. MÖ 2200'den sonra kuraklık ve göçler gibi kesintilerin *ille de* kargaşaya yol açması gerekmiyordu, ama bunlar tarihin zarlarını etkin bir şekilde yuvarladılar. Pepi'nin Yusuf gibi bir danışmanı olsaydı, bu zorlu dönemleri kendi lehine çevirebilirdi; Shar Kali Sharri de generalleri ve rahipleriyle daha iyi anlaşmalar yapmış olsaydı, imparatorluğu varlığını koruyabilirdi. Mezopotamya'da bunun yerine ana sonuç şu oldu: Ur kenti Akad'ın yıkılışından yararlanarak Akad'dan daha küçük, ama sayısız vergi makbuzu üreten takıntılı bürokratları sayesinde daha iyi tanıdığımız yeni bir imparatorluk yarattı. Bu vergi makbuzlarından 40 bini yayımlanmıştır, daha binlercesi de araştırılmayı beklemektedir.

MÖ 2094'te Ur tahtına çıkan Shulgi, kendisini tanrı ilan ederek şahsına dayalı bir kült yarattı. Şarkı söylemekten kehanete kadar her şeydeki yeteneğini öven ve sinir bozacak kadar Kuzey Kore diktatörü ve sinema yönetmeni Kim Jong Il'i hatırlatan "Shulgi İlahisi" denilen yeni bir müzik biçimi bile verdi Ur'a. Gene de, Shulgi'nin yeteneklerine karşın, MÖ 2047'deki ölümünden birkaç yıl sonra onun imparatorluğu da yıkılıp gidecekti. 2030'da baskınlar öylesine ağır bir soruna dönüşmüştü ki, Amorileri uzak tutmak için Ur 160 km boyunca uzanan bir sur inşa etti; ama 2028'de kentler gene de Ur'un vergi sisteminden çekilmeye başladılar ve 2020 civarında devlet maliyesi çöktü. Akad'ın yıkılışının bir yeniden gösteriminde, bazı generaller Ur için tahıla el koymaya çalıştıkça kıtlıklar baş gösterdi ve diğer kentler bağımsızlıklarını ilan etti. Sümer şiiri *Ur'a Ağıt*'ta "açlık bir sel gibi şehri doldurdu," denir. "Halkı, sanki suyla kuşatılmış gibi, nefes almaya uğraşıyor. Kral, sarayında yapayalnız, soluk soluğa kalmış; insanların elinden silahları düşüyor..."[6] MÖ 2004'te akıncılar Ur'u yağmaladılar ve son kralını esarete sürüklediler.

Gelin görün ki, Mezopotamya dağılırken Mısır tekrar bir araya geliyordu. Artık kendileri kral olarak hükmetmeye başlamış olan Yukarı Mısır'ın Teb'li yüksek rahipleri, MÖ 2056'da başlıca

6 *The Lamentation over Ur*, satır 390-394, çevirisi: Michalowski, 1989.

rakiplerini yenilgiye uğratıp 2040'ta bütün Nil Vadisi'ne hâkim oldular. MÖ 2000'e kadar Mısır'ın bir tanrı-kral altında birleşmesi ve Mezopotamya'nın en iyi ihtimalle sadece tanrı gibi krallar altında kent-devletlerine bölünmesiyle Batı çekirdeği 1000 yıl önceki haline geri dönmüş gibiydi.

4.000 yılı aşkın zaman önce bu noktaya gelindiğinde, Batı çekirdeğinin baş döndürücü, çılgınca hızı halihazırda toplumsal gelişmeyi yönlendiren temel kuvvetlerin bazılarını açığa çıkarmıştı. Toplumsal gelişme, Clarke'ın monoliti veya von Däniken'in uzaylılarınca insanlığa verilen bir armağan veya musallat edilen bir lanet değildir; kendi kendimize yaptığımız bir şeydir, sadece kendi seçtiğimiz yollardan olmaz. Giriş bölümünde ileri sürdüğüm gibi, işin özü bizlerin tembel, açgözlü ve korkak, işlerin hep daha kolay, daha kârlı veya daha güvenli yollarını arayan varlıklar olmamızdır. Uruk'un doğuşundan Mısır'ın Teb tarafından birleştirilmesine değin tembellik, para hırsı ve/veya korku, yukarıya doğru toplumsal gelişmenin her bir atılımını sağlayan unsurlar oldu. Ancak insanlar işleri istedikleri yönde dürtemezler; her bir dürtme daha önceki bütün dürtmelerin üzerine eklenir. Toplumsal gelişme kümülatiftir, doğru sırayla atılması gereken kümülatif adımlardan oluşur. MÖ 3100 civarında Uruk şefleri, Ur'un 1000 yıl sonra Shulgi döneminde sahip olmaktan gurur duyduğu türden bürokrasiyi, ortaçağ İngiltere'sinde Fatih William'ın inşa ettiği hesaplama araçları ölçüsünde örgütleyemezdi. Amerikan atasözündeki gibi, buradan oraya gidemezsiniz. Birikime dayalı bu gelişim seyri kalıbı toplumsal gelişmedeki artışların nerden sürekli hızlandığını da açıklar: Her bir yenilik öncekilerin üzerine eklenir ve sonrakilere katkıda bulunur; bu da toplumsal gelişme yükseldikçe gelişme hızının da arttığı anlamına gelir.

Gene de yeniliklerin ilerlediği yol asla dikensiz olmaz. Yenilik sevinç ve acıyı eşit ölçülerde getiren değişim demektir. Toplumsal gelişmenin kazananları ve kaybedenleri, yeni zengin ve yoksul sınıfları vardır; kadınlar ve erkekler ile yaşlılar ve gençler arasında yeni ilişkiler yaratır. Geri kalmışlığın avantajlarının önceden çeperlerde kalanları güçlendirmesiyle, tümüyle yeni çekirdekler bile yaratır. Gelişme göstermesi, toplumların daha büyük, daha karmaşık ve yönetilmesi daha güç olmasına bağlıdır; ne kadar yükselirse, kendi kendine yönelttiği tehditler o kadar artar. Bu da

bir paradokstur: Toplumsal gelişme, onu baltalayan güçlerin ta kendisini yaratır. Bunlar kontrolden çıktığı zaman –ve özellikle değişim halindeki bir çevre belirsizliği çoğalttığı zaman–, ardından tıpkı MÖ 2200 civarında olduğu gibi kargaşa, yıkım ve çöküş gelebilir. Ve sonraki bölümlerde göreceğimiz gibi, toplumsal gelişme paradoksu uzun vadeli kilitlenme kuramlarının neden doğru olamayacağını büyük ölçüde açıklar.

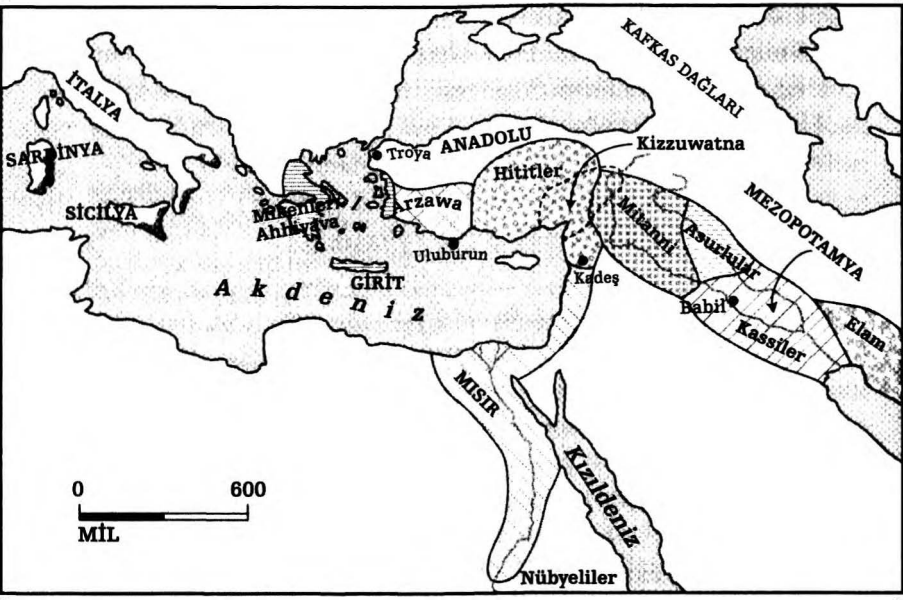
Biraderler Çetesi

MÖ 2200'den sonra Batı çekirdeğini kasıp kavuran karışıklıklara rağmen bu Gece Karanlığı anı değildi. 2200'den sonraki çöküşler Harita 4.2'ye girmez bile.[7] Bu, yaşanan kesintilerin ölçeğini yeterince göstermez, ama gene de bir şey açıkça ortadadır: MÖ 2000'e gelindiğinde Batılı toplumsal gelişme MÖ 3000'de olduğundan neredeyse %50 daha yüksekti. Toplumsal gelişme yükselmeyi sürdürüyor ve Batılı toplumlar daha büyük ve daha karmaşık hale geliyordu.

Çekirdekler başka yönlerden de değişime uğruyordu. Mezopotamyalı hükümdarların hiçbiri MÖ 2000 sonrasında bir daha asla tanrısallık iddiasında bulunmadığı gibi, Mısır'da bile firavunların simlerinin bir kısmı döküldü. MÖ 2. binyıl heykel ve şiirleri, firavunları 3. binyıldakilerden daha savaşçı, dünyevilikten yorgun düşmüş ve hüsrana uğramış olarak betimler. Ayrıca ilişkili olması gereken bir süreçte devlet gücü küçülmüştü: Saraylar ve tapınaklar önemini korumakla birlikte, artık özel ellere daha çok toprak ve ticaret geçmiş durumdaydı.

Ancak, bu kesintilerin saati geriye almamasının en önemli nedeni, çekirdeğin krizler aracılığıyla genişlemeye devam ederek, geri kalmışlıklarında yeni avantajlar keşfeden ve çekirdeğe doğ-

7 Bu kısmen arkeolojik verilerimizin fazla iri taneli olmasından, kısmen de teknik nedenlerden kaynaklanıyor. Veriler bu kadar düzensiz olduğu için MÖ 3. binyıldaki toplumsal gelişmeyi 250 yıllık aralıklarla ölçtüm ve MÖ 2250-2000 arasındaki noktalar bu kargaşadan uzak kalan dönemler oldu. İkincisi, Batılı bölgenin, biri Mezopotamya diğeri Mısır'da olmak üzere iki ayrı çekirdeği vardı; buralardaki çöküşler biraz farklı ritimlerde gerçekleşti. MÖ 2100'de Mısır'daki toplumsal gelişme MÖ 2200'de olduğundan düşüktü, ama Mezopotamya ilk çöküşünden toparlanmış durumdaydı. MÖ 2000'e gelindiğinde Mezopotamya yeniden çökmüş, ama Mısır toparlanmıştı.

Harita 4.2. Biraderler çetesi: Hititlerin ve Mitanni'nin Kizzuwatna'yı yalayıp yutmasından sonra, ama Hititler ve Asurluların Mitanni'yi yıkmasından önce, MÖ 1350 civarında olduğu haliyle Batı çekirdeğinin Uluslararası Çağ krallıkları. Sicilya, Sardinya ve İtalya'daki gri alanlar, Miken Yunan çömleklerinin bulunduğu yerleri gösteriyor.

ru ilerlemeye çalışan çeperleri içine çekmesiydi. İran'dan Girit'e kadar insanlar Mısır –ve Mezopotamya– tarzı sarayları ve kaynak dağıtımı ekonomilerini, tarımın yağmur suyuyla beslendiği, akışkan, şiddetin sık görüldüğü kendi sınır boylarına uyarladılar. Genel olarak sınır kralları, sulamayla beslenen çekirdektekilere göre daha çok askeri güce dayanıyordu ve tanrısallık iddiaları daha azdı; Mısır ve Sümer hükümdarları böylesine ihtişamlı görünürken tanrıcılık oynamak herhalde pek kolay değildi.

Bir kez daha, artan toplumsal gelişme coğrafyanın anlamını değiştiriyordu. Büyük bir ırmak havzasına erişim MÖ 3. binyılda gelişme açısından hayati olmuştu; ama 2. binyılda eski çekirdeğin kuzey ucunda yaşam daha da büyük bir avantaj haline geldi. Günümüzde Ukranya olan yerdeki çobanlar MÖ 4000 civarında atları evcilleştirmişlerdi; 2000 yıl sonra günümüzde Kazakistan olan yerdeki at terbiyecileri de bu güçlü hayvanlara koşum vurarak hafif, iki tekerlekli savaş arabalarına koşmaya başladılar.

Savaş arabalarını süren birkaç bozkır çobanı çekirdeği kaygılandırmadı, ama binlerce savaş arabasının karşılığını ödeyebilecek kaynaklara sahip birilerinin bunları ele geçirmesi tümüyle farklı bir hikâyeydi. Savaş arabaları (kılıç ve sandalet tarzı filmlerin yönetmenlerinin onları betimlemeyi sevdiği gibi) düşman hatlarını yarıp geçen tanklar gibi değildi; ama hızla ilerleyen savaş arabalarındaki okçu kitlelerinden oluşan ordular, piyadeler arasındaki eski tarz çarpışmaları demode hale getirebilirdi.

Savaş arabalarının avantajları çok açık görünüyor, ama belirli bir taktik sistemi özümsemiş ordular çoğu zaman bir başkasını benimsemekte yavaş kalır. İyi eğitimli savaş arabası askerlerinden bir birlik kurmak, tamamen piyadeden oluşan orduların hiyerarşi düzeninde kaos yaratarak tümüyle yeni bir seçkinler grubunu güçlendirecekti ve kanıtlar her ne kadar düzensiz olsa da, Mısırlılar ve Mezopotamyalılar, alabildiğine yerleşik hiyerarşileriyle, yeni muharebe sistemlerini ancak ağır aksak benimseyebilmiş gibi görünürler. Görünüşe göre Mezopotamya ve Suriye'ye, MÖ 2200'den sonra Kafkaslardan göç etmiş olan gizemli Hurriler gibi yeni kuzeyli devletler çok daha esnekti. Hurrilerin bozkır bağlantıları yeni silahlara kolayca erişmelerini sağlıyor, gevşek toplumsal yapıları da muhtemelen yeni sistemlerin benimsenmesinin önünde çok daha az engel oluşturuyordu. Ne onlar ne de Batı İranlı Kassiler, Anadolulu Hititler,[8] günümüz İsrail ve Ürdün'ünden Hiksoslar ve Yunan Mikenler Mısır veya Mezopotamya kenti Babil kadar örgütlüydü; ama bir süreliğine bu sorun yaratmadı, çünkü savaş arabaları eskiden çepere dahil olan bu halkları savaşta öylesine avantajlı hale getirmişti ki, daha eski, daha zengin komşularını yağmalayabiliyor, hatta fethedebiliyorlardı. Hiksoslar hiç durmadan Mısır'a geldiler, MÖ 1720'de kendi kentlerini kurdular ve 1674'te tahtı ele geçirdiler. MÖ 1500'e gelindiğinde Hurriler Mitanni adlı bir krallık kurmuşlar, Mikenler ise Girit'i fethetmişlerdi (Harita 4.2).

Bunlar çalkantılı zamanlardı, ama uzun vadede bu karışıklıklar gelişmeyi geriletmeye değil, sadece çekirdeği daha da büyütmeye yaradı. Mezopotamya'da köleleştirmeler, tehcirler, katli-

8 Antik dönem uzmanı tarihçiler genellikle günümüz Türkiye topraklarını Yunanca adı olan ("Doğu Toprakları" anlamına gelen) Anatolia adıyla anarlar, zira –kökenleri Orta Asya'ya dayanan– Türkler Anadolu'ya ancak 11. yüzyılda yerleşmişlerdi.

amlar ve mülksüzleştirmelerin ana sonucu, kuzeyli göçmenlerin yerel hükümdarların yerini alması oldu. Teb önderliğindeki asilerin MÖ 1552'de Hiksosları kovduğu Mısır'da o kadar bile değişim olmadı. Ancak MÖ 1500'e gelindiğinde yeni krallıklar eski çekirdeğin kuzey uçlarında biçimlenmişti ve gelişmeleri öylesine hızla arttı ki, o çekirdeğin daha büyük bir versiyonunu kurmaya mecbur kaldılar. Artık büyük devletler birbirlerine öylesine sıkı bağlarla bağlıydılar ki, tarihçiler bunu izleyen 300 yıla Uluslararası Çağ adını verirler.

Bu çağda ticaret patlama yaptı. Kraliyet metinleri bu bilgilerle doludur ve Mısır'daki Amarna'da bulunan 14. yüzyıl mektupları Babil, Mısır ve yeni güçlenen Asur, Mitanni ve Hitit devletlerinin hediyeler isteyerek, prenseslerini evlendirerek konum elde etme çabasında olduklarını gösterir. Ortak bir diplomasi dili yaratmışlardı ve birbirlerine "birader" diye hitap ediyorlardı. Büyük devletler kulübünden dışlanmış ikinci kademeden hükümdarlara "hizmetkârlar" diyorlardı, ama rütbe her zaman müzakere edilebiliyordu. Örneğin Ahhiyava (muhtemelen Yunanistan) büyük devlet olmanın eşiğinde duruyordu. Amarna arşivinde hiç Ahhiyava mektubu yoktur, ama bir Hitit kralı 13. yüzyıldaki bir antlaşmada verdiği "rütbece bana denk krallar" listesinde –daha iyi düşününce listedeki Ahhiyava'nın üstünü karalayacak olmakla birlikte– "Mısır kralı, Babil kralı, Asur kralı ve Ahhiyava kralı"nın adını saymaktaydı.[9]

"Biraderler"in birbirleriyle ilişkisi arttıkça kardeşçe rekabetleri de şiddetlendi. MÖ 18. yüzyıldaki Hiksos istilası Mısır seçkinlerinde travma yaratarak, aşılmaz çöllerin saldırılara karşı kendilerine kalkan olduğuna ilişkin anlayışlarını yerle bir etmişti; bunun tekrarlanmasını önlemeye karar vererek, adamakıllı köhnemiş milislerini, subayları ve modern bir savaş arabası birliği olan düzenli bir orduya dönüştürdüler. MÖ 1500'e gelinceye dek yol boyunca kaleler inşa ederek Akdeniz kıyısından Suriye içlerine kadar ilerlemişlerdi.

Antik bir silahlanma savaşı MÖ 1400'de patlak verdi ve her koyun kendi bacağından asılır zihniyeti hâkim oldu. MÖ 1350-1320 arasında Hititler ve Asurlular Mitanni'yi yuttular. Asur Ba-

9 Hititler ve Amurru arasında, MÖ 13. yüzyılda yapılan antlaşma, çevirisi: Beckman, 1990, s. 107.

bil'deki bir iç savaşa müdahale etti ve 1300'e gelindiğinde Hititler bir başka komşuları olan Arzava'yı yıktılar. Hitit ve Mısır kralları Suriye'nin kentdevletlerinin denetimini ele geçirmek için, casusların cirit attığı, el altından operasyonların yürütüldüğü ölümcül bir soğuk savaş başlattılar. MÖ 1274'te bu sıcak savaşa dönüştü ve dünyanın o güne kadar gördüğü en büyük ordular (her bir tarafta belki 30 bin piyade ve 5000 savaş arabası vardı) Kadeş'te birbirlerine girdiler. Mısır firavunu II. Ramses görünüşe bakılırsa tuzağa düştü. Bir tanrı olduğu için doğal olarak bu bir sorun oluşturmuyordu ve yedi tapınağa gönderilen bir anlatıda Ramses bize Rambo tarzı bir hücuma kalkıştığını anlatır:

> Majesteleri [Ramses], büyük şefleri ve bütün biraderleriyle birlikte Hatti [Hititlere verilen bir başka isim] Düşmanı'nın bütün kuvvetlerini, yanı sıra onunla gelen bütün ülkelerin bütün şeflerini kılıçtan geçirdi; piyadeleri ve savaş arabalarındaki askerleri üst üste binerek yüzüstü kapaklandılar. Majesteleri onları oldukları yerde katletti; majestelerinin atlarının önüne saçıldılar; majesteleri tek başınaydı, yanında hiç kimse yoktu.[10]

"Hatti'nin aşağılık Şefi," der Ramses, o zaman (kendisinin de yapmış olabileceği gibi) barış için yalvardı.

Bir tanrı-kralın tumturaklı laflarından askeri tarihi ayıklamak zor bir iştir; ama diğer tüm kanıtlarımız, bütün övünmelerinin aksine, Ramses'in o gün Hitit pususundan kıl payı kurtulduğunu gösterir. Hititler MÖ 1258'e dek kıyıya doğru ilerleyişlerine, sadece biri Güneydoğu Anadolu'nun dağlarında Asurlularla, diğeriyse Anadolu'nun batı sahilindeki Yunan maceracılarla yapmayı seçtikleri savaşlar yüzünden ara verdiler. Bazı tarihçiler, bundan 500 yıl sonra yazılan Homeros'un Yunan destanı *İlyada*'nın, MÖ 1220'lerde Yunan ittifakının Hitit'in tabi kenti Troya'yı kuşattığı bir savaşı belli belirsiz yansıttığı kanısındadır; ta güneydoğuda, Asur'un MÖ 1225'te Babil'i yağmalamasıyla sonuçlanacak daha da korkunç bir kuşatma yoldaydı.

Bunlar vahşice mücadelelerdi. Yenilgi yok olmak anlamına gelebiliyordu; erkekler öldürülüyor, kadınlar ve çocuklar esir alınıyor, kentler yerle bir edilerek unutulmaya terk ediliyordu. Bu nedenle zafer için her şey feda ediliyordu. Öncekilerden çok daha

10 II. Ramses'in zafer kitabesi, çevirisi: Lichtheim, 1973-80, c. 2, s. 62.

zengin, daha askerileşmiş seçkinler ortaya çıktı ve aralarındaki kan davaları daha bir kızıştı. Krallar saraylarını tahkim ettiler veya kendilerine alt sınıfların huzurlarını bozamayacağı, tümüyle yeni kentler inşa ettiler. Vergiler ve angarya talepleri hızla yükseldi ve soylular gösterişli yaşam biçimlerini finanse etmek için borç alırken, köylüler de hayatta kalabilmek için hasatlarına ipotek koydururken borçlar katlanarak artmaya başladı. Krallar kendilerini halklarının çobanları olarak betimliyordu, ama sürülerini korumaktan ziyade yünlerini kırkmakla meşguldüler; en büyük dertleri emeği denetimleri altına alıp insanları kendi inşaat projelerinde çalışmaya zorlamaktı. Büyük umutlarla Mısır'a göç etmiş Yakup'un oğullarının çok sonraki kuşakları olarak firavunun kentlerinde didinip duran İbraniler, her milletten olan kölelerin en tanınmışlarıydı sadece.

Böylece MÖ 1500'den sonra devlet gücü büyüdükçe Batı çekirdeği de onunla birlikte genişledi. Yunanistan'da yapılan çömleklerin Sicilya, Sardinya ve Kuzey İtalya sahillerinde bulunması, diğer daha değerli (ama arkeolojik olarak göze daha az görünür) malların da uzak mesafelerde gidip geldiğini düşündürür. Anadolu kıyısı açıklarında denize dalan arkeologlar ticaret mekanizmasının çok şaşırtıcı enstantanelerini ortaya çıkardılar. Örneğin MÖ 1316'da Uluburun'da batan bir gemi, 10 ton tunç yapmaya yetecek kadar bakır ve kalayın yanı sıra tropikal Afrika'dan abanoz ve fildişi, Lübnan'dan sedir ağacı, Suriye'den cam ve Yunanistan'dan ve günümüzdeki İsrail'den silah taşıyordu; kısacası, mürettebatı da kargosu kadar karma olan gemi, güzergâhı boyunca uğradığı limanlardan, kâr getirebilecek her şeyden biraz, muhtemelen her seferinde birkaç parça toplamış olmalıydı.

Akdeniz sahilleri de çekirdeğin içine çekilmeye başlamıştı. Sardinya ve Sicilya'da tunç silahlar içeren zengin mezarlar, buralardaki köy şeflerinin kralara dönüşmeye başladığını akla getirir ve metinler bu adalardaki genç erkeklerin çekirdeğin savaşlarında şanslarını denemek üzere köylerini terk ettiğini ortaya koyar. Babil'de, hatta Mısır ordularının altın arayışıyla güneye doğru zorlayarak yerli devletleri ezip geçerken tapınaklar inşa ettiği bugünkü Sudan'da bile ölen ve yaralanan Sardinyalılar görülüyordu. Daha da uzaklarda, İsveç'teki şefler, çekirdeğin nihai

statü sembolleri olan savaş arabalarıyla birlikte gömülüyorlar ve diğer askeri araç gereç de –özellikle keskin tunç kılıçlar– ölünün kullanımına sunuluyordu.

Akdeniz yeni bir sınır boyu olarak şekillendikçe, artan toplumsal gelişme bir kez daha coğrafyanın anlamını değiştirdi. MÖ 4. binyılda sulamanın ve kentlerin doğuşu, Mısır ve Mezopotamya'daki büyük ırmak vadilerini Çekirdek Bölge'deki eski çekirdekten daha değerli arazilere dönüştürmüştü ve 2. binyılda uzak mesafeli ticaretin patlaması Akdeniz'in geniş suyollarını daha da değerli hale getirdi. MÖ 1500'den sonra çalkantılı Batı çekirdeği büsbütün yeni bir genişleme çağına girdi.

Gökler Altında On Bin *Guo*

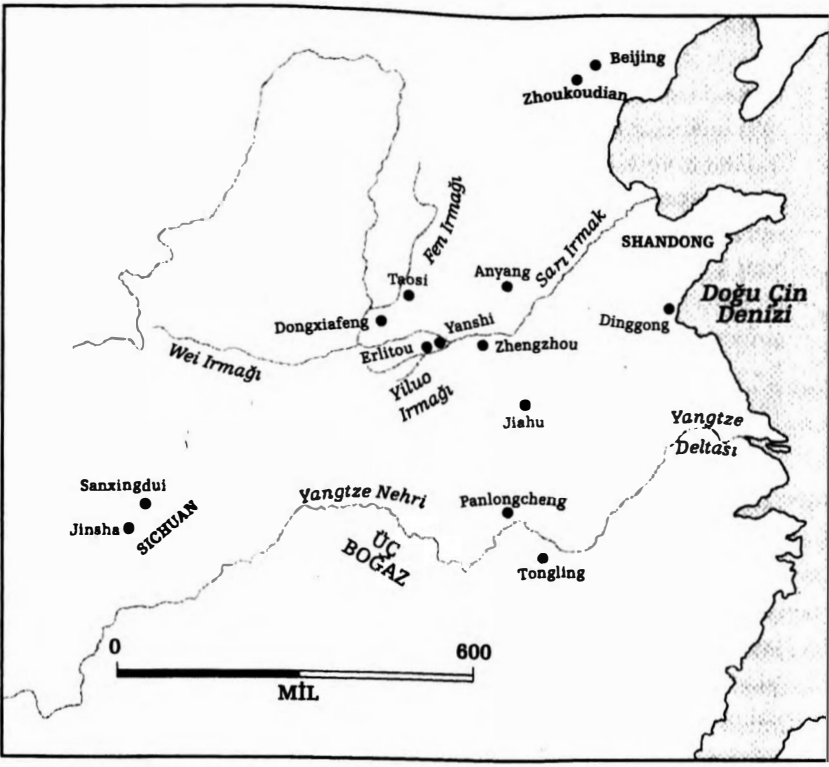
Arkeologlar sık sık, benim Mısır kıskançlığı dediğim bir sıkıntıdan mustarip olurlar. Nereyi veya neyi kazarsak kazalım, daima Mısır'da kazı yapıyor olsaydık daha iyi şeyler bulabileceğimizi düşünürüz. Bu bakımdan, Mısır kıskançlığının başka meslekler-den kişileri de etkilediğini bilmek adeta ferahlatıcı oluyor. 1995'te Çin'in en üst bilimsel yöneticilerinden olan Devlet Konseyi üyesi Song Jian Mısır'a resmi bir ziyaret yaptı. Arkeologların Mısır'ın antik eserlerinin Çin'inkinden daha eski olduğunu söylemesinden duyduğu hoşnutsuzlukla, Pekin'e dönüşünde bu sorunu ele almak üzere Üç Hanedan Kronolojisi Projesi'ni başlattı. Dört yıl ve 2 milyon dolar harcadıktan sonra bulguları ilan etti: Mısır'ın antik eserleri gerçekten de Çin'inkilerden daha eskidir. En azından artık ne kadar eski olduğunu biliyoruz.

2. Bölüm'de gördüğümüz gibi, tarımsal yaşam biçimleri Batı'da Çin'de olduğundan ferah ferah 2000 yıl önce, MÖ 9500 civarında gelişmeye başladı. MÖ 4000'e kadar çiftçilik Mısır ve Mezopotamya gibi verimsiz alanlara kadar yayılmıştı ve MÖ 3800'den sonra musonlar güneye kaydığı zaman, bu yeni çiftçiler kendilerini koruma kaygısıyla kentler ve devletler kurdular. Doğu'nun da bir sürü kuru, verimsiz bölgesi vardı, ama çiftçilik 3800'e kadar onlara güçbela ulaşmıştı; bu yüzden daha serin, daha kuru havanın gelişi kentlerin ve devletlerin doğuşuna yol açmadı. Bunun yerine, muhtemelen ılık, yağışlı Yangtze ve Sarı Irmak vadilerini biraz daha kuru ve daha kolay idare edilebilir kılarak, köylülerin hayatını

biraz daha kolaylaştırdı. Bugün akılda canlandırılması güç olsa bile, MÖ 4000 civarında Sarı Irmak Vadisi çoğunlukla astropikal ormanlardan oluşuyordu; şimdi Pekin'in egzoz dumanına boğulmuş sokaklarının olduğu yerleri fil homurtuları dolduruyordu.

Mısır ve Mezopotamya gibi kentlere ve devletlere doğru geçiş yapmak yerine, MÖ 4. binyıl Çin'i kesintisiz, pek gösterişli olmayan nüfus artışına tanık oldu. Ormanlar temizlenip açıldı ve yeni köyler kuruldu; eski köyler büyüyerek kasabaya dönüştü. İnsanlar enerji elde etmede daha iyi noktalara geldikçe daha fazla çoğaldılar ve bu da daha büyük baskı hissetmelerine neden oldu; bu yüzden, tıpkı Batılılar gibi onlar da değişiklikler ve denemeler yaparak, topraktan daha çok ürün elde etmenin, daha verimli örgütlenmenin ve istediklerini başkalarından kapmanın yeni yollarını buldular. Büyücek yerleşimlerin çevresinde bollaşan dövülmüş topraktan kalın istihkâmlar, çatışmaların olduğu ihtimalini düşündürür; ayrıca bazen yerleşimlerin daha örgütlü yöntemlerle tasarlanması da topluluk düzeyinde planlama yapıldığını akla getirir. Bu dönemde artık daha büyük olmaya başlayan evlerin içinde daha çok nesne buluyoruz; bu da yaşam standartlarındaki yükselişi akla getiriyor. Ancak belki daha zengin köylülerin kendilerini komşularından farklılaştırdığı anlamına gelecek şekilde, evler arasındaki farklar da büyümüştü. Bazı arkeologlar evler içindeki aletlerin dağılımının, doğmakta olan cinsiyet ayrımlarını da ortaya çıkardığını düşünüyorlar. Başta Shandong olmak üzere (Harita 4.3) birkaç yerde bazı insanlar –çoğunlukla erkek– son istirahatgâhlarını, diğerlerine göre daha fazla sunusu olan büyük mezarlarda buldular ve mezarların birkaçında özenle oyulmuş yeşim taşından süslemeler bile bulunuyordu.

Bu yeşimler ne kadar güzel olsa da, MÖ 2500 civarı Çin yerleşimlerini kazan arkeologlar açısından Mısır kıskançlığının o tuhaf sızısından kaçınmak zor olmalı. Ne Büyük Piramitler ne de kraliyet yazıtları bulabiliyorlar. Aslına bakılırsa onların buluntuları, arkeologların MÖ 4000 civarına, yani ilk kentler ve devletlerin doğuşunun hemen öncesine tarihlenen Batı çekirdeğindeki sit alanlarında bulduklarına benziyor. Doğu tıpkı Batı'nınki gibi bir yolda ilerliyordu, ama en az 1500 yıl gerideydi. MÖ 2500-2000 arasında Doğu, programa bağlı kalarak, Batı'nın MÖ 4000-3500 arasında gördüğüne benzer dönüşümlerden geçti.

Harita 4.3. Doğu çekirdeğinin genişlemesi, MÖ 3500-1000: Bu bölümde değinilen yerleşimler.

Büyük ırmak vadileri boyunca değişimin temposu hızlandı, ama ilginç bir gelişim seyri kalıbı da baş gösterdi. En hızlı değişimler, en zengin topraklara sahip en geniş ovalardan değil de, köylerdeki kaynaklara yönelik mücadelede veya aralarındaki savaşlarda kaybeden insanların kaçıp yeni yurtlar bulmasının zor olduğu sıkışık alanlarda meydana geldi. Sözgelişi Shandong'un küçük ovalarından birinde arkeologlar MÖ 2500-2000 arasında biçimlenen yeni bir yerleşim dokusu buldular. Belki 5000 sakini bulunan, etrafı –kendilerine ait daha küçük uydu köyleri olan– daha küçük uydu kentlerle çevrili olan tek bir büyük kent büyüyordu. Güneybatı İran'daki Susa civarında yapılan araştırmalarda 1500 yıl öncesine ait benzer bir doku bulundu; belki de topluluk çevresinde siyasal denetim kurduğu zaman işler bu yönde ilerliyordu.

Bazı erkeklerin cenazelerinde yapılan savurganca uğurlamalardan yola çıkarak söylersek, gerçek krallar MÖ 2500'den sonra Shandong'da bu yağlı sırıkta tırmanmanın yolunu bulmuş olabilir. Birkaç mezar gerçekten muhteşem yeşimler içerir ve bir tanesinde kuzguna benzeyen firuze bir başlık vardır. Gene de en dikkat çekici buluntu Dinggong'da çıkan mütevazı bir çömlek parçasıdır. Görünüşte hiç de kayda değer olmayan bu gri çömlek parçası yerin altından ilk çıktığında, kazı ekibi onu diğer buluntularla birlikte bir kovanın içine öylece atmıştı. Ama laboratuara dönüp temizledikleri zaman, yüzeyine kazınmış 11 sembol fark ettiler; bunlar daha geç Çin yazılarıyla ilişkili, ama onlardan farklıydı. Kazı ekibi bunun bozulabilir malzemelere yazılan daha yaygın bir buzdağının görünen ucu olup olmadığını sormaya başladı. Shandong'un hükümdarlarının, tıpkı 1000 yıl önce Uruk krallarının olduğu üzere, bu işleri yürüten bürokratları mı vardı? Belki. Ne var ki, başka arkeologlar kitabenin tanımlanmasının alışılmadık yoluna işaret ederek, hatalı bir şekilde tarihlenmiş, hatta sahte olup olmadığını merak ediyorlar. Durumu ancak yeni keşifler açıklığa kavuşturabilecek. Yazıyı kullanarak olsun olmasın, Shandong topluluklarını yönetenlerin kudretli oldukları muhakkak. MÖ 2200'e kadar insan kurban etme yaygın bir uygulamaydı ve bazı mezarlarda atalara tapılıyordu.

En üstteki bu kişiler kimlerdi? Yaklaşık 650 km ötedeki Fen Irmağı vadisinde bulunan Taosi yerleşimi bazı ipuçları verebilir. Taosi, belki 10 bin sakiniyle, bu dönemlere ait bilinen en büyük yerleşimdir. Muazzam bir dövülmüş toprak platform belki Çin'in ilk saraylarından birinin temelini oluşturuyordu; gerçi tek doğrudan kanıt, bir kuyu içinde bulunan tahrip edilmiş bir duvar parçasıdır. (Az sonra buna döneceğim.)

Taosi'de binlerce gömü kazılmıştır ve bunlar çok dik bir toplumsal hiyerarşinin ipucunu verir. Yaklaşık her on mezardan dokuzu küçük, sadece birkaç sunu içeren gömülerdi. Kabaca on mezardan biri büyüktü, ama yaklaşık %1'i (hepsi de erkek) devasa boyuttaydı. Devasa mezarlardan bazıları ejderha resimli vazolar, yeşim bezemeler ve kurban edilmiş fakat yenilmemiş bütün halinde domuzlardan oluşan 200 sunu içeriyordu. Müzik aletleri içeren en zengin mezarlar, 2. Bölüm'de ele alınan tarihöncesi mezarlık Jiahu'yla çarpıcı bir koşutluk içindeydi: timsah derili kil

veya ahşap davullar, büyük taş ziller ve tuhaf görünüşlü bakır bir çan.

2. Bölüm'de Jiahu'dan söz ederken, arkeolog Kwang-chih Chang'ın Doğulu hükümdarların, kendilerini (ve diğerlerini) ruh dünyalarına yolculuk ettiklerine, atalarla ve tanrılarla konuştuklarına ikna etmek için alkol, müzik ve tekrara dayalı ritüellerden yararlanan tarihöncesi şamanlardan türediklerine ilişkin kuramına değinmiştim. Chang bu fikri geliştirdiği sırada Jiahu henüz kazılmamıştı ve Chang kanıtların izini sadece MÖ 3500'e kadar sürebilmişti; fakat Taosi ve benzer yerleşimlere işaret ederek MÖ 2500-2000 arasında antik Çin'in dinsel ve kraliyet sembollerinin berraklaştığını ileri sürdü. Yaklaşık 2000 yıl sonra, törenler üzerine Konfüçyüsçü bir kılavuz olan *Zhou Ayinleri*, Taosi mezarlarında bulunan tipte enstrümanları hâlâ seçkin ritüellere uygun olarak sayıyordu.

Chang *Zhou Ayinleri*'yle yaklaşık aynı dönemde üretilen diğer külliyatın da MÖ 2000 öncesi dönemin anılarını ortaya koyduğuna inanıyordu. Son derece gizemli olsa da en önemli pasajlardan biri *Bay Lü'nün Baharlar ve Güzleri*[11] başlıklı, MÖ 239'da Qin devletinin başbakanı olan Lü Buwei tarafından kaleme alınan faydalı bilgiler derlemesidir. Lü "Cennetin Yolu yuvarlaktır, Dünyanın Yolu karedir. Bilge hükümdarlar bunu kendilerine örnek aldılar," diyordu.[12] Bilge hükümdarların yüce tanrı Di'nin soyundan geldikleri söyleniyordu ve bilge hükümdarların sonuncusu olan Yu'nun Sarı Irmak taştığı zaman drenaj hendekleri kazarak insanlığı kurtardığı kabul ediliyordu. "Fakat Yu'ya göre," deniliyordu başka bir metinde, "bizler balıklar olmalıydık."[13] Minnettar halk Yu'yu başına hükümdar yaptı, diye devam eden hikâyeye göre, Yu Çin'in ilk insan hanedanı olan Xia'yı kurdu.

Lü Buwei kitabının doğruluğuna o kadar inanıyordu ki, rivayete göre, kentinin en büyük pazarının dışında üzerine 1000 tane altın asarak, tek bir sözcük çıkarması veya eklemesi gerektiğini gösterebilene bu parayı vereceğini söylemişti. (Neyse ki yayıncı-

11 *Baharlar ve Güzler* Çin tarih kitaplarının popüler adıdır, aslında anlamı "Yıllar"dır. "Yıllıklar" daha doğru bir çeviri olabilir.

12 Lü Buwei, *Springs and Autumns of Mr. Lü* 3.5, çevirisi: de Bray ve Bloom, 1999, s. 239.

13 *Zuozhuan Commentary*, Duke Zhao, Year 1, çevirisi: Legge 1872, s. 578.

lar artık yazarlardan böyle şeyler talep etmiyorlar.) Ancak Lü'nün dokunaklı inancına karşın kral Yu, insanlığı tufanlardan kurtaran kusursuz insanın Batılı versiyonu Nuh kadar güvenilirdir ancak. Çoğu tarihçi, bilge kralların baştan sona kurmaca olduğunu düşünüyor. Ne var ki Kwang-chih Chang, Lü'nün kitabının, krallığa benzer bir şeyin Doğu'da şekillenmekte olduğu çağ olan MÖ 3. binyıl sonu hakkında verdiği bilgilerin çarpıtılmış olmakla birlikte sahiciliğini koruduğu iddiasındaydı.

Chang, Lü'nün bilge kralların cennetin yuvarlaklığını ve dünyanın kareliğini kendilerine örnek aldıklarına ilişkin hikâyesi ile MÖ 2500 civarında Yangtze Delta bölgesindeki zengin mezarlarda ortaya çıkan ve daha sonra Taosi ve diğer yerleşimlere yayılan belirli tipte bir yeşim çanak olan *cong* arasında bir bağlantı görmekteydi. *Cong*, dairenin cenneti ve karenin dünyayı ifade ettiği, kare şeklindeki bir yeşimin silindir biçiminde delinmesiyle elde edilen yuvarlak ağızlı bir bloktur. Daire-kare MS 1912'de Çin'in son hanedanının çöküşüne değin kraliyet iktidarının güçlü bir amblemi olarak kaldı. Pekin'deki Yasak Şehir'de kalabalıklara karışma cesaretini gösterip sarayların karanlık iç mekânlarına bir göz atabilirseniz, aynı sembollerin –kare taht kaidesi, yuvarlak tavan– tekrar tekrar yinelendiğini görebilirsiniz.

Belki, diye ileri sürüyordu Chang, bu dünya ile ruhlar dünyası arasında gidip gelebildiğini iddia eden ve kudretlerini sembolize etmekte *cong*'u kullanan adamlar olan kadim rahip-kralların anıları Lü'nün çağına dek korunmuştur. Chang MÖ 2500-2000 yıllarını "şamanizm ile siyasetin güçlerini birleştirdiği ve şamanizmi tekeline alan bir seçkin sınıfın ortaya çıktığı Yeşim *Cong* Çağı" olarak adlandırdı.[14] En muhteşem *cong*'lar kuşkusuz kraliyet hazineleriydi; üzerine ruh ve hayvan imgeleri kazınmış olan en büyük örneğine arkeologlar King *Cong* adını vermiştir (mizah anlayışlarına diyecek yok).

Chang haklıysa, din âlimleri MÖ 2500-2000 arasında tanrılara yönelen mesajlarının hoparlörleri olarak yeşim, müzik ve dövülmüş toprak platformlar üzerindeki tapınaklarını kullanarak kendilerini, tıpkı Mezopotamya'da 1000 küsur yıl önceki benzerlerinin yaptığı gibi, yönetici bir seçkin gruba dönüştürmüşler-

14 Chang, 1989, s. 42.

di. Bir yerleşimde *cong* biçiminde (gerçekten de küçük, tam 6 m uzunluğunda ve sadece alçak bir platform üzerine kurulu) bir tapınak bile vardı.

MÖ 2300'e gelindiğinde Taosi sarayları, platformları ve tanrısallaşma yolundaki şefleriyle birlikte, oluşum halindeki bir Uruk'u andırıyordu. Ama sonra birden benzemez oldu. Seçkinlerin yerleşme alanı tahrip olmuştu; bir saraydan kalan tek izin, daha önce sözünü ettiğim bir çöp kuyusundaki resimli bir duvar parçası olmasının nedeni de budur. Bazısının uzuvları kesilmiş veya vücuduna silahlar saplanmış 40 iskelet, vaktiyle sarayın yükseldiği yerdeki bir hendeğe atılmış ve mezarlıktaki en büyük mezarlardan bazıları yağmalanmıştı. Taosi büzüşerek önceki boyutlarının yarısına inmişti ve sadece birkaç kilometre ötesinde yeni bir büyük kent gelişmeye başladı.

Arkeolojinin en sinir bozucu yönlerinden biri, çoğu zaman insanların yaptıklarının nedenlerini değil, sadece sonuçlarını görmemizdir. Hikâyeler uydurup anlatabiliriz: Barbarlar Taosi'yi yaktı! Taosi'yi iç savaş mahvettil İç düşmanlıklar Taosi'yi ikiye böldül Yeni komşusu Taosi'yi yağmaladı! Vs vs. Ama nadiren hangisinin gerçek olduğunu söyleyebiliriz. Bu durumda yapabileceğimiz en iyi şey, Taosi'nin çöküşünü daha büyük bir sürecin parçası olarak görmektir. MÖ 2000'e gelindiğinde Shandong'daki en büyük yerleşimler de terk edilmişti ve nüfus Kuzey Çin'in her yerinde düşüyordu; elbette kuraklık, kıtlık ve siyasal çöküşün Mısır ve Mezopotamya'yı bunaltmasıyla aynı dönemde. Acaba bu Eskidünya çapındaki krizi iklim değişimi getirmiş olabilir mi?

Taosi Mısır'ın Nilometresi gibi bir Sarı Irmak-metreyle taşkın seviyelerini ölçseydi veya Çinli arkeologlar Suriye'deki Tell Leilan'da yapılanlara benzer mikromorfolojik araştırmalar yapsaydı, bu konuda bir şeyler söyleyebilirdik, ama bu türden kanıtlar mevcut değil. Bilgi için, bu olaylardan 2000 yıl sonra yazılmış edebi anlatıları tarayabiliriz; gerçi, bilge krallara dair hikâyelerde olduğu gibi, bu anlatıların yazarlarının bu kadar eski çağlar hakkında gerçekte ne kadar bilgi sahibi olduklarını söyleyemeyiz.

Bay Lü'nün Baharlar ve Güzleri "Yu'nun hükümdarlığında," der, "göklerin altında on bin *guo* vardı." *Guo*'yu "şeflik", yani surlu bir kente dayalı küçük bir siyasal birim olarak çeviren birçok

arkeolog, bunu MÖ 2500-2000 arasında Sarı Irmak vadisinin oldukça iyi bir betimlemesi olarak kabul eder. Bazı araştırmacılar, 10 bin *guo* çağına son veren ve bir Xia hanedanının hâkimiyetini başlatan kral Yu'nun gerçekten yaşadığını söyleyecek kadar ileri gider. Edebi kaynaklar bir iklimsel neden bile verirler, ancak Mezopotamya tarzında bir toz çanağı yerine, onlar 10 yılın 9'u boyunca süren sel gibi bir yağmurdan söz ederler; bu da Yu'nun neden Sarı Irmak vadisini kurutmak zorunda olduğunu açıklar. Buna benzer bir şeyin gerçekten yaşanmış olma ihtimali yüksektir. Sarı Irmak'ın yer yer kurumaya başladığı 20 yıl öncesine değin, çoğu yıllarda taşması ve ortalama her 100 yılda bir yatağını değiştirerek binlerce köylüye zarar vermesi hatta öldürmesi nedeniyle insanlar bu ırmağa hep "Çin'in Kederi" diyorlardı.

Belki de Yu'nun hikâyesi MÖ 2000 civarındaki gerçek bir afete dayanıyordur. Sadece bir halk masalı da olabilir. Hangisi olduğunu bilmiyoruz. Ne ki bir kez daha, değişimin nedenleri karanlıkta kalırken sonuçları aşikâr görünüyor. Shandong ve Fen Vadisi kentleri MÖ 2000'e gelindiğinde toparlandı (Taosi 6 m uzunluğunda ve 60 m genişliğinde anıtsal yeni bir platforma bile kavuştu); geri kalmışlığın –Batı tarihinde o kadar önemli olmuş– avantajları faaliyete geçmişti ve daha önce durağan bölge olan Yiluo Vadisi'ni daha bile etkileyici anıtlar doldurmaya başlamıştı.

Nedeni hakkında yeterince bilgimiz yok, ama Yiluolular basitçe Taosi'yi taklit etmediler. Bunun yerine, Kuzey Çin'de 1000 senedir alışılmış olan görülmesi kolay ve her yerden yaklaşılabilen büyük binaların yerini alacak, avluları sadece birkaç giriş noktası olan çatılı koridorlarla sarılmış, etrafı kapatılmış saraylarıyla, tümüyle yeni bir mimari üslup yarattılar. Ardından sarayları sıkıştırılmış topraktan yüksek surların ardına kapattılar. Mimariyi yorumlamak çetrefilli bir iştir, ama Yilou üslubu, rahiplerin liderliğinin Yiluo Vadisi'ndeki akışkan sınıra yayılmasıyla, yönetenler ile yönetilenler arasındaki ilişkilerin yeni ve belki daha hiyerarşik yönlerde mutasyona uğradığı anlamına gelebilir.

Bunu bir topluluğun tüm rakiplerini ardında bırakarak, hükümdarlarının uyruklarına kararlarını dayattığı ve vergiler aldığı bir devlete dönüştüğü, Doğu'nun Uruk uğrağı olarak düşünebiliriz. Bu topluluk, MÖ 1900-1700 arasında 25 bin sakini olan gerçek bir kente dönüşecek patlamayı gösteren Erlitou'ydu. Bir-

çok Çinli arkeolog, Erlitou'nun bilge kral Yu tarafından kurulduğu söylenen Xia hanedanının başkenti olduğuna inanıyor. Çinli olmayan arkeologlarsa buna tümüyle karşı çıkarak, Xia'ya yönelik edebi göndermelerin, Erlitou'nun terk edilmesinden 1000 yıl sonra başladığına dikkat çekiyorlar. Onlara göre Xia ve kral Yu hayal ürünü olabilir. Bu eleştirmenler Çinli arkeologları mitoloji konusunda en iyi ihtimalle safdil, en kötü ihtimalle de, modern Çin'in kökenlerini elden geldiği kadar eski çağlara dayandırarak ulusal kimliğini güçlendirmeye çalışan propaganda işportacısı olmakla suçluyorlar. Bu iddialar şaşırtıcı olmayacak biçimde giderek çirkinleşiyor.

Bu tartışma çoğunlukla burada tartıştığımız meselelerin dışında kalıyor, ama bundan büsbütün kaçınmamız da doğru olmaz. Şahsen, Yu hakkındaki hikâyeler büyük ölçüde halk masallarından ibaret olsa bile, ben bir Xia hanedanının gerçekten var olduğu ve Erlitou'nun onun başkenti olduğunu düşünme eğilimindeyim. Bir sonraki başlık altında göreceğimiz gibi, ne zaman doğruluklarını test etsek, daha sonraki Çinli tarihçilerin isimleri aktarmakta çok iyi oldukları açıkça ortaya çıkıyor; Yu ve Xia'nın tepeden tırnağa hayali isimler olduğunu kabul etmek çok güç.

Bununla birlikte, gerçek ne olursa olsun, Yu, Xia veya her kim yönetiyor idiyse, Erlitou'nun yeni üslupta, etrafı çevrili bir saraylar zinciriyle, belki ayrıca sıkıştırılmış toprak platformlar üzerine bir atalar tapınağı inşa eden işgücüne tümüyle yeni bir ölçekte hâkim olduğu ortadadır. Saray I'i destekleyen bir platformun tamamlanması 100 bin işgününü almış olmalıydı. Bundan 400 m ötede arkeologlar 2 dönüme saçılmış halde, tunç dökümünde kullanılmış cüruf, pota ve kalıplar buldular. Bakır MÖ 3000'den beri biliniyordu, ama uzun süre çoğunlukla süs eşyası yapımında kullanılan bir yenilik olarak kaldı. MÖ 1900 civarında Erlitou kurulduğu zaman tunç silahlar hâlâ nadirattandı ve MÖ 1. binyıla değin tarım aletleri için hâlâ taşlar, kemikler ve kabuklar alışılmış malzemelerdi. Bu anlamda Erlitou dökümhanesi daha önceki zanaat faaliyetine göre bir kuantum sıçramasını temsil ediyordu. Kentin başarısına katkıda bulunmuş olması gereken silahlar ve zanaatkâr aletlerinin seri üretimini yaptığı gibi, dikkat çekici törensel objeler de –Taosi'den daha erken örneklere benzer çanlar; firuze plakadan gözler kakılmış hayvanlar ve boynuzlar; ve ça-

pı 30 cm veya daha büyük ayin çanakları– üretiyordu. Erlitou'da icat edilen biçimler (*jia* üçayakları, *ding* kazanları, *jue* sürahileri, şarap ısıtmak için kullanılan *he* ibrikleri), yeşim *cong*'un yerini alıp sonraki binlerce yıl boyunca ayinlere egemen olarak dinsel mesajlar için Doğu'nun en önemli hoparlörleri haline geldi.

Bu büyük kâseler sadece Erlitou'da bulunmuştur ve eğer kraliyet kudretinin kralın bu dünya ile doğaüstü dünya arasında bulunma iddiasından kaynaklandığı hususunda Chang haklı ise, tunç ayin kâseleri muhtemelen Erlitou'nun kudreti açısından tunç silahlar kadar önem taşıyordu. Erlitou kralı bu mesaj yükselticilerden en büyüğüne sahipti; daha önemsiz *guo*'ların hâkimleri, ruhların en iyi işittiği adamla işbirliği yapmanın akıllıca olacağına hükmetmiş olabilirler.

Gene de, kral için bu tunç kâseler faydalı bir gereç oldukları kadar bir baş belası da olsa gerek. Zanaatkâr ordusu ve tonlarca bakır, kalay ve yakacak (hepsi de Yilou Vadisi'nde kıt bulunurdu) gerektirmeleri nedeniyle son derece pahalıydılar. Küçük bir krallık kurmaya ek olarak (yerleşimlerin dokusundan yola çıkarak bazı arkeologların yüzölçümünü 518 bin hektar olarak hesapladığı) Erlitou, hammaddeler getirmek üzere başka yerlere kolonicilerini göndermiş olmalıydı. Sözgelişi Erlitou'nun 160 km kadar batısındaki bakır bakımından zengin tepelere kurulu Dongxiafeng'de, Erlitou tarzı çömlekler ve bakır eritmeden kaynaklanan büyük atık tepecikleri vardı; ama saraylar, zengin mezarlar veya kâseler şöyle dursun, kâse dökümünde kullanılan kalıplardan eser bile bulunamadı. Arkeologlar yanlış yerleri de kazmış olabilirler, ama uzun zamandır orayı araştırıyorlar. Büyük olasılıkla Dongxiafeng'de madenlerden bakır çıkarılıyor ve rafine edildikten sonra Erlitou'ya, Doğu'nun ilk sömürgeci rejimine gönderiliyordu.

Ataların Reisi

Geri kalmışlığın avantajları olabiliyordu, ama dezavantajları da vardı; üstelik bunlar, bir çeperin daha eski bir çekirdeğe doğru yayıldığı anda, aynı onun gibi çekirdeği ele geçirme niyetindeki yeni çeperlerle karşılaşmasıyla da sınırlı kalmıyordu. MÖ 1650'ye gelindiğinde tapınakları tunç kazanlarla ışıldayan, ziller

ve çanlarla yankılanan Erlitou, Doğu'nun en göz kamaştırıcı kenti olmuştu; ama Sarı Irmak'ın ötesine sadece bir günlük yürüyüş bile, maceracı bir kentliyi kaleler ve savaşan şeflerin şiddet dolu dünyasına sürüklemiş olurdu. Büyük kentten sadece 65 km kadar mesafedeki bir kuyuda bulunan iki iskelet, kafa derisi yüzmenin kesin işaretlerini gösterir.

Erlitou ve bu vahşi sınır boyu arasındaki ilişkiler, ticaret ve baskınların aradaki denge bozulana dek her iki taraf açısından da kârlı olması bakımından, daha çok Mezopotamya'nın Akad İmparatorluğu ile Amoriler arasındaki ilişkilere benziyor olabilirdi. Doğu'da dengenin bozuluşu, MÖ 1600 civarında Erlitou'dan sadece 8 km öteye inşa edilen Yanshi adında bir kalede kendini ele verir. Daha sonraki edebi kaynaklar, yeni bir grup olan Shang'ın takriben bu dönemde Xia hanedanını devirdiğini söyler. Yanshi'den en erken buluntular Erlitou üsluplu malzemeler ile Sarı Irmak'ın kuzeyindeki gelenekleri birleştirir ve çoğu Çinli arkeolog (ve bu kez Çinli olmayan arkeologların birçoğu da) Shang'ın MÖ 1600 civarında Sarı Irmak'ı geçip Erlitou'yu yenilgiye uğratarak, gururu kırılmış fakat daha fazla gelişmiş düşmanlarına hâkimiyet kurmak üzere Yanshi'yi inşa ettiğini düşünür. Erlitou gerilerken Yanshi büyük bir kente dönüştü; ta ki MÖ 1500'de Shang kralları, belki eski düşmanlarını artık o kadar da dikkatle gözaltında tutmaları gerekmediğine karar vererek, 80 km doğudaki Zhengzhou'da yeni bir kent kurana değin bu böyle sürdü.

Öyle görünüyor ki, Zhengzhou Erlitou'nun yapabildiği her şeyin daha iyisini, en azından daha büyüğünü yapabiliyordu. Erlitou'nunkiyle yaklaşık aynı boyutta bir merkezi vardı, ama ayrıca sıkıştırılmış topraktan muazzam surları olan tam 260 hektarlık dış mahalleleri bulunuyordu. Bir tahmine göre, bunu inşa etmek 10 bin işçinin 8 yılını almış olabilirdi. Daha sonraya ait bir şiirde böyle bir surun inşaatı hakkında "Toprağa eğilip vızır vızır çalıştılar," deniyordu: "Tok gümbürtülerle vurdular toprağa. / Gür tınlamalarla inlettiler surları, / Ölgün çınlamalarla yonttular taşları."[15] Zhengzhou vızırtılar, gümbürtüler, tınlamalar ve çınlamalarla yankılanmış olmalıydı. Kentin ayrıca bir taneyle kalma-

15 *Classic of Odes*, çevirisi: Waley, 1937, no. 240.

yıp birkaç tunç dökümhanesine de ihtiyacı vardı; sadece birinden 32 dönümlük bir moloz yığını çıkmıştı. Zhengzhou'nun ayin kapları Erlitou geleneklerini izlemeye devam etti, ama doğal olarak daha büyüktü. MÖ 1300 civarında (belki bir saldırı esnasında) alelacele gömülmüş bir tunç kazan neredeyse 1 m uzunluğundaydı ve 90 kg çekiyordu.

Zhengzhou Erlitou'nun sömürgeciliğini de genişletti. Yangtze Irmağı'nın ötesinde, 650 km kadar mesafede madenciler bakır ararken Tongling vadilerini delik deşik ettiler; kayaların içine kalaslarla desteklenmiş 100 tünel açarken, çıkardıkları 300 ton molozla çevreyi mahvettiler. Arkalarında bıraktıkları objeler (o kadar iyi korunmuştur ki, arkeologlar onların ahşap ve bambu aletlerini ve kamıştan şiltelerini bile buldular) Shang başkentindekiler gibiydi. MÖ 3500'den sonra Uruk tarzı maddi kültür Mezopotamya'dan dışarıya yayıldığında, bazı yerleşimler, sokak planlarına varıncaya kadar Uruk'un kendisinden klonlanmışa benziyordu; aynı şekilde Shang kolonicileri de, Tongling'den Shang merkezine giden en kestirme yolun iki yanına yayılmış olan Panlongcheng'de, tamamen gelişmiş Shang üslubunda saraylar, zengin gömüler ve tunçtan ayin kaplarıyla dolu bir tür minyatür Zhengzhou inşa ettiler.

Ne var ki, Shang ancak MÖ 1250 civarında bizim açımızdan gerçekten hayat bulur. Rivayete göre, 1899'da (yani MS) Pekin'deki İmparatorluk Akademisi yöneticisi Wang Qirong'un bir akrabası sıtmaya yakalanınca, uşağını geleneksel bir Çin tedavisinde kullanılan çürümüş kaplumbağa kabuğu almaya gönderdi.[16] Wang'ın hasta akrabası eğitimli bir adamdı; uşağının eve getirdiği kaplumbağa kabuğunun üzerine kazınmış sembollerden bir satır görünce, bunun Çincenin antik bir versiyonu olduğunu tahmin etti. İkinci bir görüş almak üzere kabuğu gönderdiği Wang ise yazıtın Shang hanedanı dönemine ait olabileceğini tahmin etti.

Wang başka kabuklar satın alarak sembollerin şifresini çözmekte hızla ilerledi, ama yeterince hızlı değildi. Halk arasında Ba-

16 "Rivayete göre" diye başladım, çünkü 1. Bölüm'de ele aldığımız büyük tarihöncesi yerleşimi Zhoukoudian'a giden izin, iç karışıklık yüzünden Pekin'de mahsur kalmış bir Alman doğa bilimcisinin bir şifalı bitkiler dükkânında gördüğü "ejderha kemiği"ni erken insan dişi olarak tanımladığı yıl, üstelik de oldukça benzer biçimde bulunduğu söylenir. Bu tesadüf biraz kuşku uyandırıcıdır.

tılılara karşı duyulan öfke 1900 yazında Boksör Ayaklanması'nda* patlak verdi. Dul imparatoriçe asileri destekledi ve Wang'ın da aralarında bulunduğu imparatorluk memurlarını milis çetelerinin başına getirdi. Boksörler yabancı sefaret yerleşkesini kuşattılar, ama –Japon, Rus, İngiliz, Amerikalı ve Fransız– 20 bin yabancı asker Pekin'e yürüdü. Felaketin içine sürüklenen Wang'ın hayatı mahvoldu; karısı ve geliniyle birlikte zehir içip kendilerini bir kuyuya attılar.

Wang'ın yazılı kaplumbağa kabukları eski bir arkadaşının eline geçti. O da 10 yıl içinde gözden düşerek Çin'in batısında ücra bir bölgede sürgündeyken öldü; neyse ki 1903'te yazıları bir kitap halinde yayımlatmayı başarmıştı. Bu kitap kemik çılgınlığını başlattı. Yabancı ve yerli araştırmacılar kaplumbağa kabuklarını satın almak için birbirlerini eziyorlardı; biri her yazılı sözcük için 85 gr gümüş veriyordu, hem de Pekin'de işçilerin günde 4,5 gr gümüş kazandığı bir dönemde. Kötü haber, bu durum yasadışı bir kazı furyası başlattı; silahlı çeteler patates tarlalarında antik kaplumbağa kabuğu parçaları peşinde koşuyordu. İyi haber ise olağanüstüydü. Wang bu yakılmış kabuk ve kemiklerin Çin'in en eski metinleri olduğu konusunda haklı çıkmıştı. Hepsi bu da değildi: Bu objelerdeki isimler, MÖ 1. yüzyıl tarihçisi Sima Qian'ın Shang hanedanının son hükümdarlarını sıraladığı listedeki isimlerle tastamam uyuşuyordu.

Antika satıcıları kemiklerin kaynağını gizli tutmaya çalıştı, ama çok geçmeden herkes bunların Anyang köyünden geldiğini öğrenmişti ve 1928'de Çin hükümeti ilk resmi arkeolojik kazısını orada başlattı. Ne yazık ki, hemen işin başında Zhoukoudian'daki Pekin Adamı kazılarındakine benzer problemlerle karşılaştılar. Mahalli zorbalar ve eşkıyalar civarda savaşıyorlardı. Mezar soyguncuları da el yapımı tabancalarıyla polisle çatışmaya giriyordu. Üstelik Japon ordusu da yakındaydı. Yazıtlarla ilgili olarak bugüne dek çıkan en büyük buluntu, içinde 17 bin kemik bulunan bir kuyuydu ve 1936 kazı sezonunun planlanan bitiminden sadece bir saat önce bulunmuştu. Arkeologlar bir daha dönemeyebileceklerini iyi bildiklerinden 4 gün daha kalarak, eserleri toprak altından çıkarmak için gece gündüz çabaladılar. Buluntuların ço-

* Çinlilerin *Yihe quan* (Yumruklar) adı altında kurduğu örgütün üyelerine yabancılar "boksör" adını vermiştir (ed.n.)

ğu, bunu izleyen 10 yıl boyunca devam eden savaş esnasında yok oldu; ama tunç kaplar ve yazıtlar 1949'da komünistlerin iktidara gelişinden sonra Tayvan'a ulaştırılabildi. Bütün bu çabaya da değerdi: Anyang kazısı erken Çin tarihini değiştirmişti.

Kazılar Anyang'ın MÖ 1300 civarında kurulan son Shang başkenti olduğunu gösterdi. Yeri ancak 1997'de tespit edilen surlu yerleşme alanı neredeyse 780 hektara yayılıyordu, ama tıpkı Zhengzhou gibi, dış mahallelerinin gölgesinde kalmıştı. Tapınaklar, mezarlıklar ve tunç dökümhaneleri de 3108 hektara yayılarak Manhattan'ın üçte biri kadar bir bölgeyi kaplıyordu. 2004 kazılarında ortaya çıkan bir dökümhane 4 hektarı kaplıyordu; ne var ki, bu ayin bahçesinin çekirdeğinde yazıtlara kaydedilenlere farklı bir faaliyet hâkimdi: hükümdarların kendilerine yardım etmeleri için atalarını tatlı sözlerle ikna etme çabaları.

Kazılarda çıkarılan yazıtlar Kral Wuding'in (MÖ 1250-1192) uzun süreli hükümranlığında başlar; içerdikleri bilgilerden, onları meydana getiren ayinlerin parçalarını birleştirebiliyoruz. Kral, atalarının ruhlarını Anyang'ın içinden geçen ırmağın öte yakasındaki büyük mezarlarından çağırıp onlara sorular soruyordu. Kızgın çubuğu bir kabuk veya kemiğe bastırıp, yarattığı çatlakları yorumluyordu ve âlimler de sonuçları "kehanet kemiğine" kaydediyorlardı.

Bu ayinlerde Wuding ataların reisi olarak, yakın geçmişte ölen kralların ruhlarından taraflar ağırlayıp onları kendi atalarını ağırlamaya çağırıyordu; onlar da –gerçekten önemli meseleler için– en tepedeki yüce tanrı Di'ye kadar tüm ruhları ağırlayacaktı. Sessiz kaplumbağanın ataların sesinin işitilmesini sağlayabileceği düşüncesi, 2. Bölüm'de ele alınan Jiahu gibi 6000 yıllık yerleşimlere kadar gidiyordu belki; ama Shang kralları elbette daha iyisini ve büyüğünü yapıyorlardı. Arkeologlar Anyang'da 200 bini aşkın kehanet kemiği buldu ve yazıtlar konusunda Batı'nın önde gelen araştırmacılarından David Keightley, ilk başta 100 bin kaplumbağa ve öküz telef edilerek bu kemiklerden 2-4 milyon kadar yapıldığını hesap eder. Ayinler, muhtemelen kralı ve kâhinleri ruhlarla konuşmak konusunda uygun zihin haline sokmak için içki içilmesini de gerektiriyordu.

Shang kralları, seleflerinin atalığa geçişini temsil eden göz kamaştırıcı cenazelerle ruhlar dünyasının doğru tarafında yer

almaya da çalışıyorlardı. Her biri bir krala ait (MÖ 1300-1076) 8 kraliyet mezarı bulunmuştur; hanedan 1046'da yıkıldığında hâlâ tahtta bulunan Di Xin'e ait tamamlanmamış bir mezar daha vardır. Hepsi de soyulmuştur, ama mezarlıklar gene de hâlâ son derece etkileyicidir; bunun sebebi, her bir mezardan çıkarılan, Mısır standartlarına göre önemsiz sayılabilecek birkaç bin tonluk topraktan çok, Shang cenazesine özgü gerçek bir özelliktir: şiddet.

Antik Çin literatürü seçkin cenazelerinde "ölümü takip eden" kişilerden söz eder, ama Anyang'da kazı yapan arkeologları buldukları şeye hazırlayacak hiçbir şey yoktu. Muhtemelen Wuding'in istirahatgâhı olan Mezar 1001, yaklaşık 200 ceset içeriyordu: 9'u kuyunun dibinde (her biri ölü bir köpek ve kasıtlı olarak kırılmış tunç bir bıçak ağzıyla birlikte kendi çukurunda); 11'i kuyunun etrafındaki raf benzeri çıkıntılarda; 73-136'sı (parçalanmış ceset uzuvlarından tam sayıyı söylemek zordur) mezara inen rampanın üzerinde dağılmış halde; ve diğer 80'i mezarın yanındaki yüzeyde duruyordu. Mezarların çevresinde yaklaşık 5000 kurban çukuru saptandı; (çoğu erkek, bazıları ağır çalışmadan eklemleri yıpranmış) genelde öldürülmüş birkaç insan ve (kuşlardan fillere) hayvan bulunuyordu. Hiçbiri sessizce ölmeye terk edilmemişti. Kiminin kafası uçurulmuştu; bazılarının uzuvları doğranmış veya bilekten kesilmişti; daha başkaları bağlanmış ve çarpık bir halde bulundu (belli ki diri diri gömülmüşlerdi).

Sayılar afallatıcıdır. Kehanet kemikleri 13.052 törensel öldürmeden söz eder. Eğer Keightley bu yazıtların sadece %5-10'unu bulabildiğimiz hususunda haklıysa, toplamda çeyrek milyon insan bu amaçla öldürülmüş olabilir. Ortalama olarak bu, 150 yıl boyunca her gün olmak şartıyla, günde 4-5 kişi anlamına gelir. Ne var ki, gerçekte büyük cenazelerde vücutların doğrandığı, çığlıkların koptuğu, katliamların yaşandığı, mezarlıkların gerçekten de kan gölüne döndüğü dehşet cümbüşlerde gruplar halinde kurban ediliyorlardı. Yaklaşık 3000 yıl sonra Meksika'daki Aztek kralları kana susamış tanrıları Quetzalcoatl'a sunacak esirler almak için özel olarak seferler düzenliyorlardı. Shang da aynı şeyi kendi ataları için, özellikle kehanet kemiklerinde kurbanlar olarak 7 binden fazlasının isminin sayıldığı, Qiang dedikleri insanlara karşı yapmış olabilir.

Wuding ve mevkidaşları, Batı'daki büyük krallar gibi, bu dünyada ölümle uğraşırken başka bir dünyada ruhlarla konuşuyorlardı. Bu onları kral yapan bir ibadet ve savaş kombinasyonuydu ve kralları atalara dönüştüren cenazeler şehit sembolizmiyle yüklüydü. MÖ 1160 civarında ölen kral Lin Xin'e ait olması muhtemel Mezar 1004, yağmalanmış olmasına karşın hâlâ 731 mızrak başı, 69 balta ve 141 miğfer içeriyordu. Wuding doğrudan yüce tanrı Di'ye hitap ettiğinde bu genellikle savaşla ilgili oluyordu. "41. günde konuşan Zheng'in kehaneti şuydu," der tipik bir kehanet kemiği: "Mafang'a saldırırsak Di bizden yardımını esirgemeyecek."[17]

Batılı ölçütlere göre Shang orduları küçüktü. Kehanet kemiklerinde sözü edilenlerden en büyüğü, Ramses'in Kadeş'teki ordusunun sadece üçte biri kadar olan 10 bin askerden oluşuyordu. Yazıtlardaki yer adları aynı zamanda Wuding'in Sarı Irmak'ın oldukça küçük bir kesimine, yanı sıra Panlongcheng gibi birkaç uzak koloniye hükmettiğini düşündürür. Görünüşe bakılırsa, Mısır gibi bütünleşmiş, vergi ödeyen, bürokrasiyle yönetilen bir devleti değil, Anyang'a haraç –sığır, beyaz atlar, kehanet için kemikler ve kaplumbağa kabukları, hatta kurbanlık insanlar– gönderen gevşek bir müttefikler grubunu yönetiyordu.

Shang krallarının isim listesini yapan MÖ 1. yüzyıl tarihçisi Sima Qian erken Çin tarihini oldukça basit hale getirdi. Hendekler kazan Yu'da doruğuna ulaşan bilge krallardan sonra Xia, ardından Shang ve daha sonra da Zhou (Üç Hanedanlar Kronolojisi Projesi'nin üç hanedanı) geldi. Onlardan Çin doğup gelişti ve başka hiçbir şey sözünü etmeye değmezdi. Fakat arkeoloji Erlitou ve Anyang'ın aslında çağlarında eşsiz olduğunu gösterirken, aynı zamanda Sima Qian'ın anlatısının olayları aşırı basitleştirmiş olduğunu da ortaya koydu. Mısırlılar ve Babilliler gibi Xia ve Shang da düzinelerce komşu devletle başa çıkmak zorundaydı.

Arkeologlar bu diğer devletlerin, özellikle Çin'in güneyi ve doğusundaki etkileyici kalıntılarını gün ışığına çıkarmaya daha yeni yeni başlıyor. Daha 1986 gibi yakın bir geçmişte, MÖ 1200 civarında Sichuan'da Yangtze Irmağı'na dek uzanan zengin bir krallık gelişmiş olduğuna dair pek az fikrimiz vardı; ama o ta-

17 *Jiaguwen heji* 6,664 ön, çevirisi: de Bary ve Bloom, 1999, s. 12.

rihte arkeologlar Sanxingdui'de hazinelerle tıka basa dolu iki kuyu buldular. Düzinelerce tunç çan; taçları ve dik dik bakan koca gözleriyle 1,80 m boyunda bir çift erkek heykeli ve bunların iki katı boyunda, son derece özenli yapılmış, dalları narin madeni meyveler, yapraklar ve kuşlarla dolu tunçtan "ruh ağaçları" vardı. Kazı ekibinin ayağı fark etmeden kayıp bir krallığa takılmıştı ve 2001'de Jinsha yakınında büyük bir kent günışığına çıkarıldı. Bazı hesaplamalara göre, 2010'lar ve 2020'lerde dünyadaki bütün konut ve otoyol inşalarının yarısı Çin'de yapılacak ve iş makinelerinden bir adım ötede kalmak için yarışan arkeologların kurtuluşunun nasıl olacağını bilen yok.

Antik metinler bu toplumların farklı dillerini muhafaza etmiş olduğundan Hititler, Asurlular ve Mısırlıları ayrı ayrı halklar olarak düşünmek bize kolay gelir ve Batı'nın birçok ulus devlete bölünmüş olmasına alışmış durumdayız. Ancak Doğu'da, Sima Qian'ın Xia ile başlayan ve oradan dışarıya doğru yayılan hikâyesi, günümüzde tek bir modern ulus içinde var olan bu erken devletlerin "oldum olası" Çinli olduğunu düşünmeyi daha da baştan çıkarıcı kılıyor. Gerçekteyse antik Doğu ve Batı, muhtemelen çok benzer şekilde bazı inançları, uygulamaları ve kültürel biçimleri paylaşırken başka yönlerde birbirinden ayrılan çekişme halindeki devletlerden oluşuyordu. Bunlar ticaret yapıyor, savaşıyor, rekabet ediyor ve genişliyordu. Kanıtlarımız biriktikçe, toplumsal gelişmenin antik Doğu ve Batı'da doğurduğu süreçler gitgide daha benzer görünmeye başlıyor. Tıpkı Mısır'daki Amarna'da bulunan, ecnebi diller konuşan yabancı hükümdarlarla diplomatik yazışmaların kaydedildiği kil tabletler gibi, belki bir zamanlar Anyang'da da ipek ve bambuya yazılmış mektupların muhafaza edildiği bir ahşap oda vardı. Jinsha kralı, Shandong hükümdarlarına denkleri olarak muamele edip etmemek konusunda aralarında görüş alışverişi yaparken, belki de Wuding'e "biraderim" diye hitap ediyordu; kim bilir, belki Wuding de Yangtze üzerindeki küçük bir hükümdara, orada ailesinden ve sevdiklerinden uzakta ter döküp çocuklar doğursun diye masum bir Shang prensesini gelin gönderiyordu. Bunu asla öğrenemeyeceğiz.

Her Şey Dağılıyor

Von Dâniken'in uzaylılarını bir kez daha hikâyeye dahil etmek istiyorum. MÖ 2200'den sonra Mısır ve Mezopotamya'nın çöküşü, önceden ileri sürdüğüm gibi dünya dışı varlıkları hayrete düşürmüş olsaydı bile, uçan dairelerini MÖ 1250 civarında Wuding'in ve II. Ramses'in dünyasının yörüngesine tekrar oturtsalardı, hoşnutluktan başka bir duyguya kapılmaları mümkün değildi. Bu kez işleri gerçekten yapılmış gibi görünüyordu. Batılı toplumsal gelişme, endekste MÖ 5000'de bulunduğu yerin neredeyse üç katına yükselerek 24 puana ulaşmıştı.

Ortalama Mısırlı veya Mezopotamyalı MÖ 5000 civarında günde 8000 kilokalori tüketirken, artık muhtemelen 20 bin kilokalori tüketir olmuştu. Mısır'daki Teb veya Babil gibi en büyük kentler belki 80 bin nüfusa sahipti. Binlerce okuryazar kâtip ve filizlenme halinde kütüphaneler vardı. En büyük ordular 5000 savaş arabası içerebiliyordu ve bir devletin (belki Mısır veya belki de Hititler) çok geçmeden çekirdek çapında bir imparatorluk yaratması yerinde bir beklenti olurdu. Kendi sarayları, tapınakları ve tanrısal krallarıyla yeni devletler İtalya, İspanya ve ötesinde gelişecekti; ardından çekirdekteki imparatorluk, Harita 4.2'yi tek bir büyük ülke doldurana dek bu yeni devletleri de yutacaktı. Doğu Batılı gelişmeleri 1000 ya da 2000 yıl geriden izlemeye devam edecekti. Muhtemelen Batı'daki gibi kesinti süreçlerinden geçecek ve Batı da muhtemelen daha başka sıkıntılarla karşı karşıya kalacaktı; ama tıpkı daha önceki dönemlerdeki gibi, bunlar toplumsal gelişmenin yükselen dalgasını hemen hiç yavaşlatamayacaktı. Batı, öncülüğünü koruyacak, 1000, 2000 yıl içinde fosil yakıtların ne olduğunu anlayacak ve küresel hâkimiyete doğru yoluna devam edecekti.

Böylece Batı çekirdeğinde Yunanistan'dan bugün Gazze Şeridi denilen yere dek neredeyse her büyük kent MÖ 1200 civarında yanıp kül olduğunda, dünya dışı varlıklar bunu MÖ 2200 veya 1750'dekine benzer başka bir kesinti olarak görebilirlerdi; büyük bir kesinti olduğuna kuşku yok, ama uzun vadede endişelenecek bir şey yoktu. Felaketler sarayları, kâtiplerinin bunu kaydedecek zamanı bile güçbela bulacağı kadar ansızın yakaladığı zaman bile, uzaylıların uykusunu kaçıracak bir şey olmadı.

Yunanistan'daki Pilos'ta MÖ 1200 civarına ait bir saray harabesinde bulunan alışılmadık bir kil tablet "gözcüler kıyıları kolluyor," gibi meşum bir cümleyle başlar;[18] aynı yerleşimden alelacele yazıldığı aşikâr başka bir tablet, bir acil durumu önlemek için yapılan insan kurban etme törenini betimliyor görünür, ama sonuna doğru silikleşir ve tamamlanmadan kalır. Suriye kıyısında zengin bir ticaret kenti olan Ugarit'te arkeologlar bir seramik ocağında duran, kâtiplerin arşivlemeden önce kurumaya bıraktığı bir yığın kil tablet mektup buldular. Ugarit birilerinin gelip de metinleri almasına kalmadan yağmalandı. Kentin can çekiştiği günlerden kalma bu mektupları okumak acı veriyor. Hitit kralından gelen bir tanesi yiyecek için yalvarıyor: "Bu bir ölüm kalım meselesi!" Başka bir tanesinde Ugarit kralı, askerleri ve gemileri Hititleri desteklemek üzere uzaklara gitmişken, "düşman gemileri buraya geldi, kentlerim yakıldı ve ülkemde çok kötü şeyler yaptılar," diye yazar.[19]

Her yere karanlık çöküyordu, gene de Mısır ayakta kaldığı sürece umut baki kaldı. Kendi onuruna inşa ettirdiği bir tapınakta firavun III. Ramses hikâyeyi Ugarit'in bıraktığı yerden almışa benzer: "Yabancı memleketler adalarında bir komplo kurdular," der. "Onların silahları karşısında hiçbir diyar ayakta kalamadı." Bu yabancılar –Deniz Halkları diye adlandırır Ramses onları– Hititlere, Kıbrıs'a ve Suriye'ye boyun eğdirmişlerdi. Şimdi, MÖ 1176'da Mısır'ın üzerine yürüyorlardı. Fakat tanrı-kralın kudretini göz önüne almamışlardı:

> Benim hududuma ulaşanlar, tohumları değil, yürekleri ve ruhları sonsuza dek yok oldular... Sürüklenip kapatıldılar ve sahilde secdeye getirilip öldürüldüler ve bedenlerinden yığınlar yapıldı... Toprakları Mısır'dan [bile] bahsetmeden geri döndürdüm; zira kendi topraklarında benim adımı telaffuz ettiklerinde yanıp kavruldular.[20]

III. Ramses'in Deniz Halkları muhtemelen aynı zamanda Pilos ve Ugarit hikâyelerindeki kötü adamlarla aynı halklardı. Ramses bunların arasında Shrdn, Shrksh, Dnyn ve Prst'in bulunduğunu

18 Pylos tablen An 657, çev: Chadwick, 1987, s. 40-42.

19 Ugarit tabletleri RS 20.212 ve 18.147, çevirisi: Astour, 1965, s. 255.

20 Ramses III, Medinet Habu Kitabesi, çevirisi: Pritehand, 1969, s. 262-263.

söyler. Mısır hiyeroglifleri sesli harfleri kaydetmiyordu ve bu isimlerin kime atıf yaptığını tespit etmek tarihçiler arasında neredeyse bir sektöre dönüşmüştür. Çoğu uzman Shrdn'in Sardinyalıların antik isimlerinden olan "Sherden" ve Shkrsh'in Sikels'in (Sicilyalılar) Mısır dilindeki söylenişi olan Sheklesh olduğunu düşünür. Dnyn daha az açıktır, ama daha sonraları Homeros'un Yunanlar için kullandığı terim olan Danaolar anlamına geliyor olabilir. Prst'e gelince, burada biraz daha sağlam toprağa basıyoruz: Bu, Eski Ahit'ten tanınan Filistlere Mısırlıların verdiği isim olan Peleset anlamına gelir.

Bu bileşim Akdeniz halklarının tam bir kokteylidir ve tarihçiler onları Nil Deltası'na neyin getirdiği üzerine sonu gelmez tartışmalar yapar. Kanıtlar inişli çıkışlı niteliktedir, ama bazı arkeologlar MÖ 1300'den sonra Batı çekirdeğinin her yerinde daha yüksek hava sıcaklıkları ve daha düşük yağışlara dair işaretlere dikkat çekerler. Onlara göre kuraklık, göçleri ve devletin yetersizliğini harekete geçirerek MÖ 2200'deki senaryoyu yeniden hayata geçirmişti. Diğerleri, yağma fırsatları sağlayarak ve hudut boylarından akıncıları çekerek çekirdeği karışıklıklara itenin depremler olduğu kanısındadır. Bunun yanı sıra, insanların savaşma yöntemlerinde de değişiklikler oldu; vahşice katletmekte kullanılan yeni kılıçlar ve daha ölümcül kargılar, çeperlerden gelen başıbozuk, hafif silahlı piyade sürülerine, çekirdeğin ışıltılı ama esneklikten uzak savaş arabalı ordularını yenmek için ihtiyaç duydukları silahları vermiş olabilir. Salgın hastalıklar da bir rol oynamış olabilir. MÖ 1320'lerde Mısır'dan Hititlere korkunç bir veba salgını yayılmıştı. "Hatti Diyarı tepeden tırnağa ölüyor," der bir ilahi;[21] daha iyi belgelenmiş dönemlerde bir salgına benzer bir şey varsa, tekrar tekrar geri dönmüş olmalıydı. MÖ 1200'e gelindiğinde çekirdekteki nüfuslar bariz bir biçimde azalmaktaydı.

İşin doğrusu, altında yatan dinamik yeterince açık görünse bile, krizin özgül nedenlerini tam olarak bilmiyoruz. Dinamik, çekirdek ile genişlemekte olan sınır boyları arasındaki ilişkilerde ani bir değişimdi. Daha önce çok sık olduğu gibi, genişleme iki ucu keskin bir bıçaktı. Bir yandan, Akdeniz'deki yeni sınır boyu kabaran toplumsal gelişmeyi beslemişti; ama öte yandan, geri kalmış-

21 Mursili II, Güneş Tanrıçasına Yakarı (*CTH* 376), çevirisi: Pritchard, 1969, s. 396.

lığın yeni avantajlarının üzerindeki engelleri kaldırarak, müesses nizama meydan okuyan yeni parçalanmaları –göçler, paralı askerler ve ele avuca sığmaz yeni taktikleri– harekete geçirmişti. Ve MÖ 13. yüzyılda çekirdekteki büyük devletler, yaratmış oldukları uç boylarının denetimini yitirmeye başlamış gibi görünür.

İster bu halklar itilmiş veya çekilmiş olsunlar, ister motor iklim değişikliği, depremler, muharebe meydanındaki değişiklikler veya salgın hastalıklar olsun, insanlar ezici sayılar halinde çekirdeğe doğru hareketlenmeye başlamıştı. Daha MÖ 1220'lerde II. Ramses Mısır'ın sınırlarını tahkim ederek, göçmenleri dikkatle denetlenen kentlere yerleştirmiş veya onları ordusuna almıştı; ama bu bile yeterli olmadı. MÖ 1209'da Firavun Merneptah, MÖ 1170'te III. Ramses'in de karşı karşıya geleceği Sherden ve Sheklesh'in yanı sıra, Libyalılarla ve Mısır'a batıdan akın eden kuvvetlere katılan Akaiwasha adlı halkla da –Yunanistan'dan Ahhiyavalar olabilir mi?– savaşmak zorunda kaldı.

Muzaffer Merneptah düşman ölülerinin sayımında 6239 sünnetsiz penisi kestiğini sevinçle kaydetti, ama daha onları sayarken kuzeyi fırtına kasıp kavurmaktaydı. Yunan, Hitit ve Suriye kentleri yakılıp yıkıldı. Daha sonraki efsaneler yaklaşık bu dönemde Yunanistan'a göçlerden söz eder; arkeoloji de dışarıya göçün ipuçlarını verir. MÖ 12. yüzyılda Filistlerin yerleştiği Gazze civarında bulunan çömleklerin Yunanistan'dan çıkan vazolarla neredeyse özdeş olması, Filistlerin kökeninin buraya gelen Yunan sığınmacılar olduğunu akla getirir. Başka Yunanlar da Kıbrıs'a yerleşmişti.

Yakılıp yıkılan bölgelerden sığınmacılar da katıldıkça, göç hareketi çığ gibi büyüdü. Her yerde aynı anda süren birbiriyle bağlantısız yağma ve savaşla, bu göç belirli bir şekilden yoksun gibi görünür. Görünüşe göre, Suriye'nin çöküşü Aramiler diye anılan halkı Mezopotamya'ya sürükledi ve Ramses'in zafer iddialarına karşın eski Deniz Halkları Mısır'a yerleşti. İçeriye doğru olduğu gibi dışarıya göçe Yunanistan gibi Mısır da sahne oldu. Eski Ahit'teki, Mısır'dan kaçan Musa ve İsrailliler öyküsü muhtemelen bu karışıklık yıllarını yansıtır. İsrail'e Eski Ahit dışı ilk göndermenin, MÖ 1209 kitabesinde Merneptah'ın toprağı "çorak, tohumsuz" bıraktığına dair yaptığı duyuru olması bir rastlantı olmayabilir.[22]

22 Merneptah, Stel kitabesi, çevirisi: Lichtheim, 1973-80, c. 2, s. 77.

MÖ 1220'lerde başlayan göçlerin sadece ölçeği bile bütün önceki karışıklıkları cüceleştirecek boyuttaydı; gelgelelim uzaylıların 1170'ler gibi bir tarihte olayları uçan dairelerinden izlerken, gidişatın öncekiler gibi sonuçlanmasını beklemeleri çok normal olurdu. Ne de olsa Mısır yağmalanmamıştı ve Mezopotamya'da rakip devletler ortadan kalkarken Asurlular fiilen krallıklarını genişletmişlerdi. Ancak 12. yüzyılın sonuna gelinip de karışıklıklar devam edince, bu kesintinin büsbütün yeni bir şey olduğu yavaş yavaş anlaşılmaya başladı.

Yunanistan'da MÖ 1200'den sonra tahrip edilen saraylar yeniden iskân edilmedi ve eski bürokrasi ortadan kayboldu. Oldukça varlıklı soylular eski usüller denebilecek bir şeyi korudular, ama MÖ 1125 civarında yeni bir yıkımlar dalgası onları da vurdu. Üniversiteyi bitirdiğimde bu sit alanlarından birindeki kazıya katılma talihine eriştim (yalnızca arkeolojinin büyüsüyle değil, müstakbel karımla da orada tanıştım); kazı yeri Paros Adası'ndaki Koukounaries'te, tahkim edilmiş bir tepeydi.[23] Yerleşimin reisi muhteşem manzaralar, olağanüstü kumsallar ve fildişi kakmalı tahtıyla güzel bir yaşamın tadını çıkarmıştı, ama MÖ 1100 civarındaki felaket tüm bunlara son vermişti. Köylüleri saldırganlara fırlatmak üzere taşlar yığmışlar ve hayvanlarını surların ardına getirmişlerdi (harabeler arasında eşek iskeletleri bulduk), fakat birinin –onun kim olduğunu asla öğrenemedik– kaleye hücum etmesi üzerine alevlerin önünden kaçmak zorunda kalmışlardı. Benzer sahneler Yunanistan'ın dört bir yanında oynandı ve MÖ 11. yüzyılda hayatta kalanlar, ancak basit çamur kulübeler inşa edebildiler. Nüfus, zanaat ve yaşam süresi beklentisi tümüyle düştü; karanlık bir çağ başladı.

Yunanistan örneği aşırı ucu simgeliyordu, ama Hitit İmparatorluğu da dibe batmıştı; Mısır ve Babil, göçmenleri ve akıncıları denetim altında tutmak için çabalıyordu. Köylüler tarlalarını terk ettikçe kıtlıklar alıp yürüdü. Çiftçiler vergilerini ödeyemediği için devletler asker toplayamadı; hiç asker olmadığı için akınlar denetimsiz kaldı ve yerel zorbalar küçük devletçikler kurdular. MÖ 1140'a gelindiğinde Mısır'ın günümüz İsrail'inde bulunan imparatorluğu eriyip gitmişti. Maaş ödeyen mutemetlerinin terk

23 Atina Arkeoloji Derneği'nden Dr. Demetrius Schilardi'ye, 1983'ten 1989'a kadar kazılarına bizi de davet ettiği için bir kez daha teşekkür etmek isterim.

ettiği garnizon askerleri ya köylüye ya da eşkıyaya dönüştüler. İsrailliler açısından bu yıkımı anlatan Hâkimler Kitabı "o dönemde İsrail'de kral yoktu," der, "herkes dilediğini yapıyordu."[24]

MÖ 1100'e gelindiğinde Mısır'ın kendisi de dağılmaya yüz tutmuştu. Teb bağımsızlığını ilan etti; göçmenler Nil Deltası'nda beylikler kurdu; çok geçmeden resmi tanrı-kral XI. Ramses'e ne yapacağını, 1069'da tahtı ele geçiren kendi veziri söyler oldu. Birkaç yüzyıl boyunca Mısır'ın gölgemsi firavunlarından pek azı büyük ordular toplamayı, anıtlar inşa ettirmeyi, hatta herhangi bir yazıt kaydettirmeyi başarabildi.

Başta en kazançlı çıkmışa benzeyen Asur, Aramî halkların hareketleri arttıkça kırsal kesimin denetimini yitirdi. MÖ 1100'e gelindiğinde tarlalar bomboş bırakılmış, hazine tamtakır kalmıştı, ülkeyse açlık tehdidi altındaydı. Bürokratlar gitgide daha az yazmaya başladıkları ve 1050'den sonra da ansızın tümüyle bıraktıkları için, durumu anlamak daha da güçleşir. O dönemde artık Asur kentleri boşalmış ve imparatorluğu bir hatıraya dönüşmüş durumdaydı.

Batı çekirdeği MÖ 1000'e gelindiğinde iyiden iyiye küçülmüştü. Sicilya ve Yunanistan'ın daha geniş bir dünyayla temasları büyük ölçüde kesilmişti. Hitit ve Asur imparatorluklarının molozlarını savaşçı reisler paylaşmıştı. Suriye ve Babil ülkesinde kentler ayakta kaldı, ama MÖ 2. binyıldan itibaren Ugarit gibi metropol merkezleri hüzünlü bir gerileme yaşadı. Mısır'da bir grup küçük devletçik kurtuldu, ama bunlar II. Ramses'in şanlı imparatorluğuna göre zayıf ve yoksuldu. Ve tarihte ilk kez olarak, toplumsal gelişme gerçekten düştü. Her bir özellikle ilgili sayılar geriledi: MÖ 1000'e gelindiğinde insanlar 1250 civarındaki seleflerinin yaptığından daha az enerji elde ediyor, daha küçük kentlerde yaşıyor, daha zayıf ordular kuruyor ve daha az yazı yazıyorlardı. Puanlar bundan 600 yıl önceki seviyelere düştü.

Savaş Arabaları, Ama Tanrıların Değil

MÖ 1200 civarında, kral Wuding hâlâ tahtında otururken, Shang seçkinleri cenazelerinde yok edecek yeni bir nesne buldular: sa-

24 *Judges* 21.25, çevirisi: *New Oxford Annotated Bible*, s. 331, OT.

vaş arabaları. Bunlar Anyang'daki birkaç düzine 12. ve 11. yüzyıl mezarında ortaya çıkar (söylemeye bile gerek yok, hepsi de öldürülmüş askerleri ve atlarıyla birlikte). Shang savaş arabaları 500 yıl önce Batı çekirdeğinde görülenlere o kadar benzer ki,[25] çoğu arkeolog her ikisinin de MÖ 2000 civarında Kazakistan'da icat edilmiş savaş arabalarından gelen ortak bir kökeni paylaştığında hemfikirdir. Savaş arabalarının Hurrilere ulaşıp Batı'daki güç dengesini değiştirmesi 600 yıl aldı; Sarı Irmak vadisine kadar uzanan daha geniş mesafeleri aşması içinse 800 yıla ihtiyaç vardı.

Mısırlılar ve Babilliler gibi Shang da bu yeni silahı benimsemekte ağırdan aldı. Savaş arabalarını Gui ve Qiang adını verdikleri, kuzey ve batı bölgelerinde yaşayan halklardan öğrenmiş olmalıydılar ve kehanet kemikleri bu komşuların muharebede savaş arabaları kullandıklarından söz eder. Wuding'in çağında Shang halkının kendisi savaş arabalarını sadece avda, onda bile çok başarılı olmadan kullanıyordu. Eksiksiz bir anlatı, gergedanı kovalarken Wuding'in yaptığı kazayı betimler. O yürüyüp gitmişti, ama Yang adındaki prens öylesine kötü yaralanmıştı ki, bir kehanet kemikleri seti, ona acı çektiren ruhları çıkarma çabalarını kaydetmişti. 100 yıl sonra Shang halkı muharebede birkaç savaş arabası kullanıyordu, ama Hititler ve Mısırlılar gibi onları toplu halde düzenlemek yerine, muhtemelen subaylara tahsis edilen bu arabaları piyade arasında dağıtıyorlardı.

Shang'ın kuzeybatı komşularıyla ilişkileri, Mezopotamya'nın 500 yıl önce Hurriler ve Hititlerle ilişkilerine oldukça benzer gibi görünür. Mezopotamyalılar gibi Shang da birbirlerine karşı kullandığı komşularıyla hem ticaret yapıyor hem savaşıyordu. Bu gruplardan biri olan Zhou'dan, kehanet kemiklerinde ilk olarak MÖ 1200 civarında bir düşman olarak söz edilir. Ardından müttefikler olarak ortaya çıkarlar, ama MÖ 1150'ye gelindiğinde tekrar düşman olmuşlardır ve artık Wei Vadisi'nde yaşadıkları anlaşılır. Zhou, Shang'la ilişkileri bir dargın bir barışık devam ederken, Shang kültürünün kendisine uyan unsurlarını uyarlama ve benimseme sürecine girmiş gibi görünür. MÖ 1100'e gelindiğinde sarayları, tunç kâseleri, kehanet kemikleri ve zengin mezarlarıyla onlar da kendi devletlerini kurmaya girişmişlerdi. Bir Zhou soy-

25 Tek gerçek fark, Çinli savaş arabalarının tekerleklerinde, Batı'da kullanılanlardan daha fazla ok bulunmasıdır.

lusunun mezarında Shang tarzında bir savaş arabasının katledilmiş ekibi bulunuyordu. Zhou hükümdarları Shang prensesleriyle evlenmeye bile başlamıştı. Ama daha sonra –yine, savaş arabası kullanan Hurri ve Hitit komşularıyla baş etmeye çalışan Mezopotamyalılar gibi– Shang durumun kontrolünü yitirdi. Zhou görünüşe göre kuzeybatı halklarıyla bir ittifak kurdu ve MÖ 1050'ye gelindiğinde büyük Shang başkenti Anyang'ı tehdit ediyordu.

Kadim Batılı devletler gibi Shang devleti de, işler sarpa sarınca çok hızlı bir şekilde dağıldı. Kehanet kemiklerine göre, Shang seçkinlerinin iç dinamikleri yaklaşık MÖ 1150'den beri altüst durumdaydı; kral güçlenmiş ama soylu destekçileri azalmıştı. MÖ 1100'e gelindiğinde güneydeki Shang kolonileri bağımsızlıklarını ilan etmiş ve anayurda daha yakın (Zhou gibi) birçok müttefik saf değiştirmiş olabilir.

MÖ 1048'de Shang hükümdarı Di Xin, hâlâ bir Zhou saldırısını karşılayabilecek güçte 800 beye söz geçirebiliyordu, ama iki yıl sonra her şey büsbütün değişmiş durumdaydı. Zhou hükümdarı Wu, 300 savaş arabası topladı ve dönüp Anyang'ı arkadan vurdu. Aynı dönemde yazılmış olması muhtemel bir şiir, bu Zhou savaş arabalarının sonucu belirlediğini düşündürür:

Savaş arabaları ışıldadı,
Beyaz böğürlüler[26] takımı zorluydu...
Ah, işte Kral Wu
Çarçabuk dize getirdi Büyük Shang'ı
Şafak sökmeden yalvaran bir ateşkes için.[27]

Di Xin intihar etti. Wu bazı Shang liderlerini safına kazandı, diğerlerini ise idam etti ve Di Xin'in oğlunu tabi bir hükümdar olarak bıraktı. 5. Bölüm'de göreceğimiz üzere, Wu'nun siyasi düzenlemelerinin sıkıntıya girmesi uzun sürmedi; ancak o döneme gelinceye kadar Doğu ile Batı arasındaki toplumsal gelişme uçurumu büyük bir hızla daralmıştı. Tarım, köyler, kentler ve devletlerin gelişmeye başlaması bakımından Batı Doğu'dan 2000 yıl öndeydi, ancak MÖ 3. ve 2. binyıl boyunca Batı ile Doğu arasındaki mesafe daralarak 1000 yıla kadar düşecekti.

1920'ler boyunca çoğu Batılı arkeolog, Çin'in neden arayı kapatmaya başladığını bildiğini düşünüyordu: Bunun nedeni, Çinli-

26 Atlar denilmek isteniyor.

27 "Great Brightness", *Classic of Odes*, çevirisi: Waley, 1937, no. 246.

lerin hemen her şeyi –tarım, çömlekçilik, inşaat, metalürji, savaş arabaları– Batı'dan kopya etmiş olmasıydı. Kahire'deki İngiliz anatomi uzmanı Sir Grafton Elliot Smith öyle coşkuluydu ki, Mısır kıskançlığına kötü şöhret kazandırmayı bile başardı. Dünyanın neresine baksa ve neye baksa, Mısır arketiplerinin –piramitler, dövmecilik, cüceler ve devlerle ilgili hikâyelerin– kopya edildiğini görüyordu, çünkü Mısır'daki "Güneşin Çocukları"nın[28] "heliotik"* kültürü tüm dünyaya taşıdığına inanmıştı. Elliot Smith esasen hepimizin Mısırlı olduğuna hükmetmişti.

Bu düşünceye kendi çağında bile kısmen delilik olarak bakılıyordu ve 1950'lerden bu yana arkeoloji istikrarlı bir biçimde Elliot Smith'in iddialarının neredeyse tamamını çürütmektedir. Doğu tarımı kendi başına doğdu; Doğulular çömleği Batılılardan binlerce yıl önce kullanmaya başladı; Doğu'nun kendine özgü anıtsal yapı gelenekleri vardı; insan kurban etme bile bağımsız bir Doğulu icattı. Gene de, bütün bu buluntulara karşın, başta tunç yapımı olmak üzere bazı önemli fikirler bariz bir biçimde Batı'dan Doğu'ya gitmişti. Erlitou'da bunca önem taşımış olan bu maden, Çin'de ilk olarak gelişmiş Yiluo Vadisi'nde değil, muhtemelen –daha önce Tarım Havzası'ndaki gömülerinden söz ettiğim– Batılı görünüşlü insanlarca steplerin ötesinden getirildikten sonra, kuzeybatının uzak kesimlerindeki çorak, rüzgârlarla kavrulan Xinjiang'da görüldü. Savaş arabaları da, gördüğümüz gibi, bozkırlardan Batı çekirdeğine ulaşmalarından sadece 500 yıl sonra muhtemelen aynı yoldan girdi.

Ancak Batı'dan Doğu'ya yayılma Çin'in arayı kapatmasının muhtemelen bir kısmını açıklasa bile, gelmiş geçmiş en önemli etken Doğu'nun kopya etmesi değil, Batı'nın çöküşü oldu. Doğulu toplumsal gelişme MÖ 1200'de hâlâ Batı'nın 1000 yıl gerisindeydi, gelgelelim Batı çekirdeğinin içine patlaması fiilen 600 yıllık kazançları silip attı. MÖ 1000'e gelindiğinde Doğu'nun gelişme puanları Batı'nın puanlarının ancak birkaç yüzyıl gerisindeydi artık. Batı'nın MÖ 1200-1000 arası büyük çöküşü, hikâyemizdeki ilk dönüm noktasını başlattı.

28 G.E. Smith, 1915.

* Güneş tapımı ve monolitlere dayanan uygarlık (ç.n.)

Mahşerin Atlıları

Ne ki Batı çekirdeğinin tam olarak neden çöktüğü tarihin en büyük gizemlerinden biri olarak kalmıştır. Buna verecek sağlam bir yanıtım olsaydı, kuşkusuz şimdiye dek sözünü etmiş olurdum; ama hazin gerçek, bir talih kuşu misali yepyeni bir tür kanıt ortaya çıkmadıkça muhtemelen asla bilemeyecek olmamızdır.

Gene de bu bölümde betimlenen toplumsal gelişme kesintilerine sistemli bir şekilde bakmak oldukça aydınlatıcıdır. Tablo 4.1 en önemli özellikleriyle beni etkileyen unsurları özetliyor.

TARİH (MÖ)	GÖÇ	DEVLET ZAYIFLIĞI	KITLIK	SALGIN HASTALIK	İKLİM DEĞİŞİMİ
Batı:					
3100		x			
2200	x	x	x		x
1750	x	x			
1200	x	x	x	?x	x
Doğu:					
2300		x			
1050	x	x			

Tablo 4.1. Mahşerin atlıları: Felaketlerin belgelenmiş boyutları, MÖ 3100-1050.

Batı'da Uruk'un genişlemesini MÖ 3100 civarında ve Doğu'da Taosi'nin gelişmesini 2300 civarında geriye alan kesintiler hakkında o kadar az şey biliyoruz ki, muhtemelen bunları tartışmamızın dışında bırakmamız gerekecek; ancak gene de geriye çiftler halinde ayrılabilecek dört karışıklık örneği kalıyor. İlk çiftin –MÖ 1750'den sonraki Batı ve 1050 civarındaki Doğu krizinin– insan yapımı olduğunu söyleyebiliriz. Arabalarla yapılan savaş güç dengesini değiştirdi; ihtiraslı türediler çekirdeklere doğru ilerlemeye başladılar; şiddet, göç ve rejim değişikliği bunu izledi. Her iki örnekte de temel sonuç, toplumsal gelişmenin yukarıya doğru hareketini sürdürmesiyle güç dengesinin eski çeper gruplarına kayması oldu.

İkinci çift –MÖ 2200-2000 ile MÖ 1200-1000 arasındaki Batı krizleri– tümüyle farklıydı; bunun da en bariz sebebi, doğanın in-

san ahmaklığını daha da artırmasıydı. İklim değişimi büyük ölçüde insan denetiminin dışında ve bu dönemlerdeki kıtlıklardan en azından kısmen sorumluydu. İkinci kesintiler çifti ilkinden çok daha şiddetliydi ve bundan çıkarabileceğimiz kesin olmayan sonuç: Mahşerin dört atlısı –iklim değişimi, kıtlık, devletin zayıflaması ve göç– hep birlikte dörtnala kalktılar ve özellikle bir beşinci atlı olarak salgın hastalık onlara katıldığı zaman kesintiler yıkıma dönüşebiliyor, hatta bazen toplumsal gelişmeyi geriye bile götürebiliyordu.

Gene de iklim değişiminin ardındaki yörünge eğilmeleri ve sallantıların doğrudan doğruya yıkıma *neden olduğu* sonucuna varamayız. MÖ 2200 civarında Batı çekirdeğine musallat olan kuraklık 1200 civarındakinden daha şiddetli gibi görünür; ama çekirdek 2200-2000 arasındaki sıkıntıları atlatabilmişken, MÖ 1200-1000 arasında darmadağın olmuştu. MÖ 3800 civarında başlayan kuraklığın gerek 2200 gerek 1200'dekinden çok daha şiddetli geçmiş olması mümkündür; ama Doğu'da görece küçük bir etki yaparken, Batı'da toplumsal gelişmeyi fiilen ileriye götürmüştür.

Bu da ikinci bir olasılığı akla getiriyor: Bu çöküş doğal ve insani kuvvetler arasındaki etkileşimlerin bir sonucu olarak meydana gelmişti. Muhtemelen bu konuda biraz daha spesifik olabileceğimizi düşünüyorum: Daha büyük, daha karmaşık çekirdekler daha büyük, daha tehditkâr karışıklıklara yol açarak, iklim değişimi ve göç gibi yıkıcı kuvvetlerin tam anlamıyla çöküşlere yol açma riskini daha da artırır. MÖ 2200 civarında sarayları, tanrısal kralları ve Mısır'dan Mezopotamya'ya dek tüm alanı kapsayan yeniden dağıtımcı ekonomileriyle Batı çekirdeği zaten büyümüştü. Kuraklık ve Suriye Çölü ile Zagros Dağları'ndan göç bu bölgenin iç ve dış ilişkilerini yerinden sarstığı zaman sonuçlar dehşet verici oldu; ama Mısır ve Mezopotamya'nın ikiz çekirdek bölgeleri çok sıkı bağlantılı olmadığı için birbirlerinden bağımsız olarak ayakta kaldılar veya çöktüler. MÖ 2100'e gelindiğinde Mısır kısmen çökmüş, ama Mezopotamya canlanmıştı; MÖ 2000 civarında Mezopotamya kısmen çöktüğü zaman da Mısır canlandı.

Bunun tersine, MÖ 1200'de çekirdek Anadolu ve Yunanistan'a kadar genişlemiş, Orta Asya'nın vahalarına ulaşmış, hatta

Sudan'a gelip dayanmıştı. Göçler görünüşe göre istikrarsız yeni Akdeniz sınır boyunda başladı, ama MÖ 12. yüzyılda İran'dan İtalya'ya varana dek her yerde halklar hareket halindeydi. Yarattıkları kartopu daha önce görülenlerden çok daha büyüktü ve bozulacak daha çok şeyi olan, iç bağlantıları daha kuvvetli bir alanda yuvarlanmaktaydı. Ugarit kralı ordusunu Hititlere yardıma gönderdiği için akıncılar Ugarit'teki ekinleri ateşe verdiler; bir yerdeki felaketler, 1000 yıl önce görülmediği şekilde, başka yerlerdeki felaketlerle daha da ağırlaştı. Bir krallık yıkıldığında diğerlerini de beraberinde götürdü. Kaos MÖ 11. yüzyıl boyunca sürdü ve nihayet herkesi peşinden sürükledi.

Toplumsal gelişme paradoksu, yani gelişmenin kendisini baltalayacak güçlerin ta kendisini üretme eğilimi, çekirdeklerin büyüdükçe kendileri açısından daha büyük sorunlar yaratacakları anlamına gelir. Bunu kendi çağımızda da bariz biçimde görüyoruz. 19. yüzyılda (MS) uluslararası finansın doğuşu Avrupa ve Amerika'daki kapitalist ülkeleri birbirine bağladı ve toplumsal gelişmeyi daha önce görülen tüm düzeylerden daha hızlı bir şekilde yukarı itti; ancak bu aynı zamanda, 1929'da Amerikan borsa balonunun tüm bu ülkeleri beraberinde aşağıya sürüklemesine de imkân verdi. Son 50 yıldır toplumsal gelişmenin itici gücü olmuş mali inceliklerde akıllara durgunluk veren artış, 2008'de yeni bir Amerikan balonunun neredeyse tüm dünyayı temellerinden sarsmasını mümkün kıldı.

Bu korkutucu bir sonuçtur, ancak bu erken devletlerin sıkıntılı tarihinden iyimser diyebileceğimiz üçüncü bir sonuç daha çıkartabiliriz. Daha büyük, daha karmaşık çekirdekler daha büyük, daha tehditkâr karışıklıklar üretir, ama aynı zamanda, bunlara yanıt olarak gitgide daha gelişmiş yöntemleri de sunar. Dünya finans liderleri 2008'deki çöküşe 1929'da hayal bile edilemeyecek atılımlarla karşılık verdiler ve ben bu satırları yazarken (2010 başı) 1930'lardakine benzer bir iflas savuşturulmuş gibi görünüyor.

Toplumsal gelişme daha da yukarıya tırmandıkça, daha da tehditkâr karışıklıklar ile daha da gelişmiş savunmalar arasında bir yarış başlatır. Kimi zaman, MÖ 2200-1200 arasında Batı'da olduğu gibi, zorluklar mevcut çareleri alt eder. İster liderler yanlış yapsın, ister kurumlar başarısız olsun, isterse doğru dürüst örgütlenme ve teknoloji olmadığı için olsun, sorunlar tırmanarak

denetimden çıkar, kesintiye yol açan karışıklık çöküşe dönüşür ve toplumsal gelişme geriler.

MÖ 1200-1000 çöküşünden önce Batılı toplumsal gelişme dolu dolu 13 bin yıl boyunca Doğulu gelişmenin önünden gitmişti. Batı'nın öncülüğünün kalıcı olduğunu düşünmek için her türlü neden vardı. Batı'yı koruyan zar çöküşten sonra iyice incelmişti; benzer bir gerileme onu büsbütün yeryüzünden silebilirdi. MÖ 5000-1000 arasında bu kadar sık ve bunca zalimce etkili olan toplumsal gelişme paradoksu hiçbir şeyin sonsuza dek sürmeyeceğini gösterdi. Hiçbir basit uzun vadeli kilitlenme kuramı bize neden Batı'nın hükmettiğini anlatamaz.

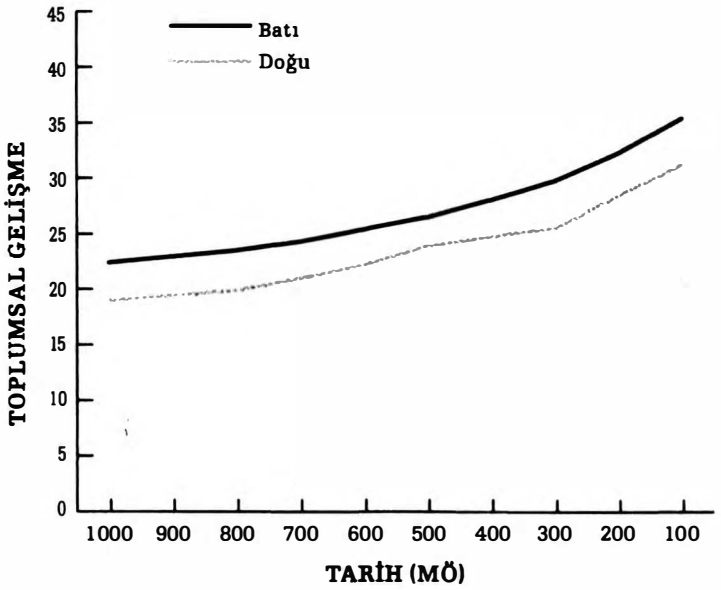
5

BAŞABAŞ YARIŞ

Durgunluğun Avantajları

Grafik 5.1 belki de en durgun diyagramdır. Grafik 4.2'nin tersine hiçbir büyük ayrışma, kesinti veya yakınlaşma içermez; tek gördüğümüz, neredeyse 1000 yıl boyunca paralel akan iki çizgidir.

Gene de, Grafik 5.1 ne kadar sade olsa da, bizim hikâyemiz açısından, *olmayan* şeyler son derece hayati önem taşır. 4. Bölüm'de, Batı çekirdeği MÖ 1200 civarında çöktüğünde, toplumsal gelişmede açtığı aranın hızla kapandığını görmüştük. Bu çöküş Batılı gelişmeyi MÖ 1300'de bulunduğu 24 puan düzeyine getirdi; bu tavana vurduğu zaman tekrar çökmüş olsaydı, Doğu ile Batı arasındaki fark büsbütün silinip giderdi. Ama öte yandan, Doğulu gelişme 24 puana ulaştığı zaman çökmüş olsaydı, bu da Batı'nın MÖ 1200 öncesi öncülüğünü geri getirirdi. Gerçekteyse, Grafik 5.1'in de gösterdiği gibi, bunların ikisi de meydana gelmedi. Doğulu ve Batılı toplumsal gelişme başabaş yarışarak birbirine paralel şekilde yükselmeyi sürdürdü. MÖ 1. binyıl ortası tarihin dönüm noktalarından biri oldu, çünkü tarih dönmeyi başaramadı.

Grafik 5.1. Tarihteki en durgun diyagram mı? Toplumsal gelişme, MÖ 1000-100.

Ancak Grafik 5.1'de *olan* şey de önemlidir. Toplumsal gelişme MÖ 1000-100 arasında gerek Doğu'da gerek Batı'da neredeyse ikiye katlandı. Batılı gelişme 35 puanı geçti; Julius Caesar Rubicon'u aştığı sırada, Kolomb'un Atlantik Okyanusu'nu geçtiği zaman olduğu noktadan daha yüksekteydi.

Her ikisi de 24 puana vurduğunda, Batı çekirdeği MÖ 700 veya Doğu çekirdeği MÖ 500 civarında neden çökmedi? MÖ 100'e gelindiğinde toplumsal gelişme nasıl bu kadar yükseğe tırmandı? Doğu ve Batı çekirdekleri bu noktaya geldiğinde neden bu kadar benzer hareket etti? Bunlar bu bölümde yanıtlamaya gayret edeceğim sorular; aslında aşikâr fikri takip soruları –toplumsal gelişme MÖ 100'de o kadar yüksekti ki, antik Roma veya Çin neden Yenidünya'yı sömürgeleştirmedi? Veya bir Sanayi Devrimi yapmadı?– ele almak için, MS 1500'den sonra gerçekleşen ve antik çağda olmayan şeyleri karşılaştırdığımız 9. ve 10. Bölümleri beklemek gerekecek. Ancak şu anda neyin *olduğunu* görmemiz gerekiyor.

Kelepir Krallık

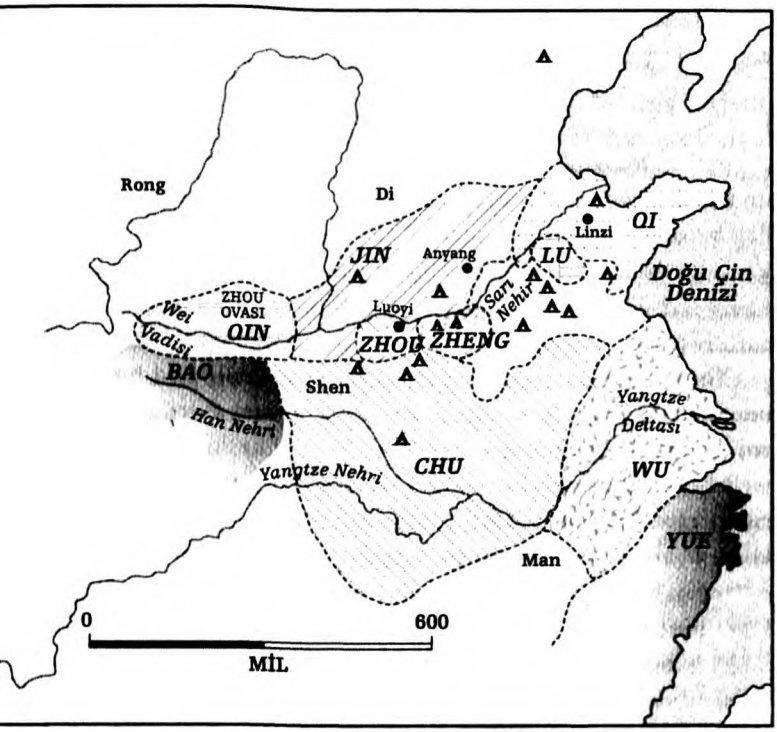
Çok kısa söylersek, Doğu ve Batı çekirdekleri MÖ 1. binyılda kendilerini yeniden yapılandırıp, onları bizzat kendi süregiden genişlemelerinin ürettiği karışıklıkların bir adım ötesinde tutan yeni kurumlar icat etmek yoluyla yıkımdan kurtuldu.

Bir devleti işler tutmanın temelde iki yolu vardır ki, bunlara üst düzey ve alt düzey stratejiler diyebiliriz. Üst düzey strateji, adından da anlaşılacağı üzere pahalıdır. İktidarı merkezileştiren, bürokrasi veya orduda maaş karşılığı kendilerine hizmet edecek astları işe alan veya kovan liderler gerektirir. Maaş ödemek büyük bir geliri gerektirir, ama bürokratların temel görevi bu geliri vergiler aracılığıyla üretmek, ordunun görevi ise toplanmasını zor yoluyla sağlamaktır.

Alt düzey model ise daha ucuzdur. Liderlerin devasa vergi gelirlerine ihtiyacı yoktur, çünkü çok fazla harcama yapmazlar. İşleri başka insanlara yaptırırlar. Hükümdarlar bir orduya para ödemek yerine –kendileriyle kan bağı olsun veya olmasın– yerel seçkinleri kendi mülklerinden asker toplamak için kullanırlar. Hükümdarlar ganimeti paylaşmak suretiyle bu beyleri ödüllendirir. Savaşları kazanmaya devam ettikçe alt düzey bir denge kurarlar: Çok fazla gelir elde etmezler, ama çok fazla giderleri de olmaz ve liderler ile akrabaları giderler çıktıktan sonra kalanla yaşamlarını sürdürürler.

MÖ 1. binyılda gerek Doğu gerek Batı'da en büyük olay alt düzey devletlerden üst düzey devletlere doğru gerçekleşen kaymaydı. Devletler bu değişim sürecine Uruk'un çağından beri girmişti; MÖ 3. binyıl ortası Mısır firavunları daha o dönemde piramitleri inşa ettirecek güçte bürokrasilere sahipti ve 1000 yıl sonra halefleri savaş arabalarından oluşan karmaşık ordular örgütledi. Fakat MÖ 1. binyılın devletlerinin ölçek ve kapsamı tüm eski çabaları gölgede bıraktı. Dolayısıyla bu bölüme devletlerin yönetim ve savaş faaliyetleri hâkim olacak.

Doğulu ve Batılı devletler MÖ 1. binyılda üst düzey stratejiye doğru farklı yollar tutturdular, ama her ikisinin yolu da engebeli oldu. Batılı devletlerden çok uzun zaman sonra kurulan Doğulu devletler, MÖ 1000 civarında yelpazenin hâlâ alt düzey ucuna yakındı. Shang devleti, Anyang'a kaplumbağalar ve atlar gönderen ve kimi zaman savaşlar için ortaya çıkan müttefiklerden oluşan

Harita 5.1. Doğu'da alt düzey krallık: Metinde sözü geçen MÖ 1. binyılın ilk yarısına ait yerleşimler. Üçgenler önemli Zhou kolonilerini gösteriyor.

gevşek bir birlikti; Kral Wu MÖ 1046'da Shang'ı devirdiği zaman, kendi Zhou devleti belki ondan bile daha gevşek yapıdaydı. Wu sadece Shang'ın başına bir kukla hükümdar geçirip Wei Vadisi'ndeki yurduna dönmekle yetindi (Harita 5.1).

Bu, işe yaradığında eski düşmanları kontrol altında tutmanın ucuz bir yoludur; ama bu örnekte, alt düzey örgütlenmelerin ezeli bir sorunu olan kardeş rekabetinin işi yokuşa sürmesi çok sürmedi. Wu istediği şeyi yapabilmek konusunda ailesine güvenemedi. MÖ 1043'te ardında üç erkek kardeş ve bir oğul bırakarak öldü. Elbette kazananlar tarafından yazılmış olan Zhou hanedanının resmi tarihinde anlatıldığına göre, Wu'nun oğlu Cheng yönetime gelemeyecek kadar gençti, bu yüzden Wu'nun kardeşi olan Zhou dükü sadakatle naip olarak hizmet etmeyi kabul etti (birçok

tarihçi, dükün aslında bir darbe girişiminde bulunduğunu düşünür). Kral Wu'nun iki ağabeyi, düke karşı koymak için Shang rejiminin kalıntılarıyla güçlerini birleştirerek tepki gösterdiler.

MÖ 1041'de Zhou dükü bu iç savaşı kazandı ve ağabeylerini öldürdü, ama Shang'a Wu'nun umduğu kadar ucuz bir şekilde hükmedemeyeceği gibi, onları kendisine karşı bir komplo kurmaları için rahat bırakamayacağını anlaması çok sürmedi. Parlak bir alt düzey çözümü buldu: Zhou kraliyet klan üyelerini Sarı Irmak vadisi boyunca neredeyse bağımsız kentdevletleri kurmaları için göndermeye karar verdi (başvurulan antik yazara bağlı olarak bunların sayısı 26 ila 73 arasında değişiyor). Bu kentler ona vergi ödemiyorlardı, ama orada kalmaları için kendisinin de onlara para ödemesi gerekmiyordu.

Zhou krallığı aslında bir aile işletmesiydi; aile işletmelerinin en ünlüsü olan mafyayla pek çok ortak noktası olan bir aileydi bu. Zhou ailesinde fiilen *capo di tutti capi** olan kral, Zhou Ovası'ndaki muazzam mülkleriyle geçinip bunları çok az bürokrasiyle yönetirken, astı olan beyler –mafya diliyle "adamları"– kendi müstahkem kentlerinde yaşıyorlardı. Kral onları çağırdığında, bu beyler savaş arabaları ve askerleriyle ortaya çıkarak, ihtiyacı olan gücü sağlıyor, kral da bu sayede düşmanlarının tozunu attırıyordu. Savaş sona erdiğinde mafya üyeleri ganimeti paylaşıp yurtlarına dönüyorlardı. Herkes mutlu oluyordu (yağmalanan düşmanlar hariç tabii).

La cosa nostra'daki mafya patronları gibi Zhou kralları da beylerinin sadakatini sağlamak için maddi olduğu kadar manevi teşvikler de sunuyorlardı. Aslına bakılırsa, çoğu zaman kralları gangsterlerden ayıran tek şey, meşruiyete yoğun biçimde yatırım yapmalarıydı. Bağlı beyleri, –ailenin başı, kehanetin ve atalar kültünün hâkimi ve bu dünya ile ilahi dünya arasındaki temas noktası olarak– kralın onlardan her türlü talepte bulunma hakkına sahip olduğuna ikna ediyorlardı.

Bir kral kendi akrabalarının sadakatine ne kadar çok güven duyarsa, ganimeti paylaşmasına elbette o kadar az gerek olurdu. Zhou kralları aktif bir şekilde yeni bir krallık kuramı geliştirdiler: Cennetteki yüce tanrı Di dünyevi hükümdarlar seçmiş ve Shang'ın ahlaki zaaflarından tiksindiği için erdemli Zhou'yu

* Babaların babası (ç.n.)

kendisine vekil tayin etmişti. Kral Wu'nun erdemine dair anlatılan öyküler öylesine süslenip büyümüştü ki, MÖ 4. yüzyıla gelindiğinde filozof Mencius, Wu'nun Shang'la savaşmak yerine "ben halka savaş açmaya değil, barış getirmeye geldim," diye bir duyuru yapmakla yetindiğini iddia ediyordu. Bunun üzerine hemen "halk yere kapanıp önünde secde etti; o anda öyle bir ses çıktı ki sanki dağ devriliyordu."[1]

Varsa bile pek az Zhou beyi böyle bir aptallığa inanabilirdi, ama cennetin vekâleti kuramı onları krallarla iyi geçinmeye teşvik etmekte gerçekten de işe yaradı. Ama bunun tersine dönmesi de mümkündü: Eğer Zhou erdemli davranmayı bıraksaydı, cennetin vekâleti ondan alınıp başka birine verilirdi. Kralların davranışının cennetin ölçütlerine uyup uymadığını beyler söylemeyecek de kim söyleyecekti?

Zhou soyluları, aldıkları nişanların listesini, atalarını onurlandırmak için ayinlerde kullandıkları tunç kâselere yazdırarak maddi ve psikolojik ödüllerin birleşimini güzelce ortaya koymaktan hoşlanıyorlardı. Sözgelişi biri, kral Cheng'in (hd. MÖ 1035-1006) son derece özenli bir merasimle kendisine beylik ve topraklar vererek onu izleyicisi "yapmasını" betimler. Yazıtta "akşam bey birçok baltacı vasalla, 200 yüz aileyle ödüllendirildi ve kralın bindiği savaş arabası ekibinin sorumluluğu; tunç koşum takımları, bir toz pelerini, kumaş ve terlikler sunuldu," diye belirtilir.[2]

İşler yolundayken Zhou düzeni son derece etkiliydi. Krallar (MÖ 9. yüzyıla gelindiğinde yüzlerce savaş arabası içeren) oldukça büyük ordular seferber eder olmuşlardı ve atalarının kendilerinden Zhou dünyasını kuşatan "barbar düşmanlara" karşı himaye parası almalarını istedikleri konusunda genel bir mutabakat sağlamışlardı. Zhou topraklarındaki saldırılara karşı gitgide daha güven altında olan çiftçiler tarlalarında çalışıyor ve büyüyen kentleri besliyorlardı. Beyler çiftçileri vergilendirmek yerine onlara angarya yüklüyordu. Teoride tarlalar, üçtaş oyunundaki gibi, üçe üçlük ızgaralar şeklinde oluyordu; dış taraftaki tarlalarda kendileri için sekiz aile çalışıyor, tam ortada bulunan dokuzuncu tarlayı da bey için sırayla ekip biçiyorlardı. Gerçek kuşkusuz çok daha karmaşıktı, ancak şurası açık ki, köylü emeği, yağma ve

1 *Mencius* 7B/4, çev. Lau, 2003, s. 158.

2 *Mai zun* kitabesi, çev. Shaughnessy, 1991, s. 207.

haraç birleşimi seçkinleri zengin etmişti. Birbirlerini muhteşem mezarlara defnediyorlardı ve Shang soylularından daha az insan kurban etmekle birlikte çok daha fazla savaş arabası gömüyorlardı. Akla durgunluk verecek sayıda tunç kâse imal ediyor ve üzerlerine kitabeler nakşediyorlardı (kazılarda çıkarılan 13 bin kadar örnek daha sonra yayımlanmıştır) ve yazı hâlâ seçkinlere has bir gereç olarak kalsa da Shang çağındaki dar kullanımlarının ötesinde yaygınlaşmıştı.

Gelgelelim sistemin bir zaafı vardı: Sürekli kazanılan zaferlere bağımlıydı. Hükümdarlar neredeyse 100 yıl kadar bunu yürüttüler, ama MÖ 957'de kral Zhao başaramadı. Başarısızlık hiç kimsenin yazmak istemediği bir şeydi; bu yüzden hakkında bildiğimiz her şey, MÖ 296'da bir mezara gömülen ve mezar neredeyse 600 yıl sonra yağmalanırken yeniden keşfedilen bir kronik olan *Bambu Yıllıkları*'nda bu konudaki baştan savma bir yorumdan gelir. İki büyük beyin, Zhou topraklarının güneyindeki bir bölge olan Chu'ya yürüyen kral Zhao'nun peşinden gittiğini söyler. "Gökler karanlık ve fırtınalıydı," der kronikçi, "sülünler ve yaban tavşanları korku içindeydi. Kralın altı ordusu Han Irmağı'nda yok oldu. Kral öldü."[3]

Zhou aynı anda hem ordusunu hem kralını hem de cennetin mistik vekâletini kaybetti. Belki de beyler Zhou'nun o kadar da erdemli olmadığı sonucuna varmışlardı. Sorunları ağırlaştıkça ağırlaşıyordu. Sarı Irmak'ın doğu ucunda bulunan MÖ 950'den sonrasına ait tunç kâselerdeki yazıtlarda, Zhou'ya sadakat ilanları kesilir; krallar bağlı beylerini hizaya getirmek için mücadele ederken, batıda Zhou kentlerini tehdit etmeye başlayan "barbar düşmanların" denetimini kaybederler.

Yeni fethedilen topraklardan gelen arzın azalmasıyla seçkinler arasında toprak üzerine çatışmaların arttığı anlaşılır. Alt düzey devletindeki erimeyle yüz yüze kalan kral Mu, MÖ 950'den sonra bir bürokrasi inşasıyla üst düzey çözümlere bel bağlamaya başladı. Bazı Zhou kralları (hangileri olduğundan emin değiliz) daha sonra idarecilerini toprağı, belki sadakati ödüllendirmek ve ihaneti cezalandırmak için aileler arasında aktarmakta kullandı, ama aristokrasi bu hamleyi geri püskürttü. Tunç kâselerdeki kı-

3 *Bamboo Annals* 4.4.5, çev. Legge, 1865, önsöz, s. 149.

sa anlatılardan bir hikâye derlendiğinde, öyle görünüyor ki, MÖ 885'te biri kral Yih'i devirdiyse de "birçok bey" onu yeniden tahtına oturttu. Ardından da Yih bu beylerden en büyüğü, Qi kentinin beyi marki Ai'ye karşı savaş açarak 863'te onu kazanda diri diri kaynattı. 842'de "birçok bey" karşı saldırıya geçti ve tıpkı kalleş adamları onu alıp götürmeye çalışan bir mafya patronu gibi kral Li de sürgüne kaçtı.

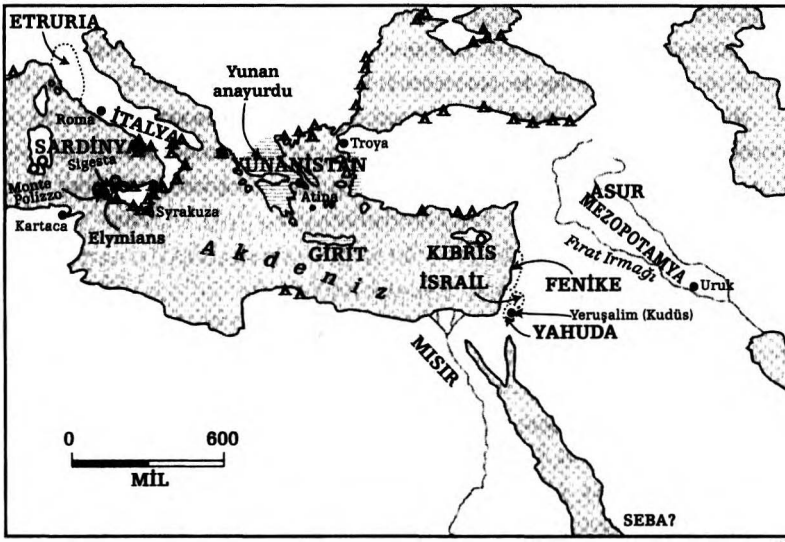
Avrasya'nın öteki ucunda MÖ 10. ve 9. yüzyıllarda Batılı krallar da alt düzey devletler inşa etmekle meşguldü. Batı çekirdeğinin MÖ 1200 sonrası düşüşünden nasıl kurtulduğu, bu düşüşün nasıl başladığı kadar muğlaktır. Ama çaresizlikten doğan yaratıcılık bir rol oynamış olabilir. Uzak mesafeli ticaretin çöküşü insanları tekrar yerel kaynaklara bağımlı kıldı, ama bazı hayati emtia –her şeyden çok da, tunç yapımında kullanılan kalay– birçok yerde hiç yoktu.[4] Bu nedenle Batılılar onun yerine demir kullanmayı öğrendiler. Çok uzun zamandır dünyanın en ileri metalürji sanayisine ev sahipliği yapan Kıbrıs'taki demirciler, MÖ 1200'den önce, Akdeniz'in her yerinde bulunan o çirkin kırmızı ve siyah demir cevherinden işe yarar maden çıkarmayı zaten öğrenmişlerdi; ama tunç mevcut olduğu sürece demir sadece bir yenilik olarak kalmıştı. Kalay arzının kuruması durumu tamamen değiştirerek ya demir ya hiç haline getirdi; MÖ 1000'e gelindiğinde yeni, ucuz maden Yunanistan'dan bugünkü İsrail'e değin her yerde kullanıma girmiş durumdaydı (Harita 5.2).

1940'larda Avrupa arkeolojisinin büyük isimlerinden Gordon Childe şöyle demişti: "Ucuz demir tarımı, sanayiyi ve savaşı demokratikleştirdi."[5] Aradan geçen 60 yıl içinde yapılan kazılar bunun nasıl işlediğine ilişkin fikirlerimizi berraklaştırdı; ama Childe demirin kolay bulunmasının MÖ 1. binyılda madeni silahları ve aletleri 2. binyılda olduğundan daha yaygın hale getirdiği görüşünde kesinlikle haklıydı. Ticaret güzergâhları canlandığında bile, bir daha hiç kimse tunç silah veya aletlere geri dönmeyecekti.

Batı çekirdeğinin karanlık çağdan sonra canlanan ilk parçası, Eski Ahit'in MÖ 10. yüzyıl kralları Davud ve Süleyman'ın Mısır sınırlarından Fırat'a dek uzanan "Birleşik Monarşi" kurduğunu

4 Batı çekirdeğinin temel kalay kaynağı Güneydoğu Anadolu'ydu.

5 Childe, 1942, s. 183.

Harita 5.2. Batı'da alt düzey krallık: Metinde sözü geçen MÖ 1. binyılın ilk yarısından yerleşimler. Üçgenler büyük Yunan kolonilerini, boş daireler önemli Fenike kolonilerini gösteriyor. Yunan anayurdu gri renkte görülüyor.

söylediği İsrail olmuş olabilir. Yeruşalim'deki (Kudüs) başkentinin patlama yaptırdığı söylenir ve Süleyman uzaktaki (belki Yemen) Saba melikesine şölen verdi ve Akdeniz'in her yerine ticaret heyetleri gönderdi. Uluslararası Çağ krallıklarından daha küçük ve daha zayıf olmakla birlikte, tüm çevresinden vergiler toplayıp haraçlar alan Birleşik Monarşi, çağdaşı Zhou aile işletmesinden daha merkezileşmiş gibi görünür. Unsurlarını oluşturan İsrail ve Yahuda halklarının MÖ 931 civarında Süleyman'ın ölümü üzerine ansızın yollarını ayırmaya karar vermelerine dek dünyanın en güçlü devleti olmuş olabilir.

Tabii eğer bütün bu olaylar gerçekten olmuşsa. Birçok Eski Ahit uzmanı Birleşik Monarşi diye bir şey olmadığına inanıyor. Bunun tepeden tırnağa bir fantezi, yüzyıllar sonra içinde bulundukları korkunç durum karşısında kendilerini avutmak için İsrailliler tarafından uydurulmuş bir hayal olduğunu ileri sürüyorlar. Arkeologların Eski Ahit'te Davud ve Süleyman tarafından girişilmiş büyük inşaat projelerini bulmakta güçlük çektiğine kuşku yok. Ve tartışmalar korkutucu ölçüde hararetleniyor. İşler normal giderken, en kendini adamış arkeologların bile, antik

saklama kaplarının kronolojisi hakkındaki seminerlerde içleri geçip uykuya daldıkları bilinir; ama 1990'larda bir arkeolog, genelde MÖ 10. yüzyıla tarihlenen çömleklerin aslında 9. yüzyılda yapıldığını ileri sürdüğü zaman –ki bu da 10. yüzyılda vaktiyle Süleyman'la ilişkilendirilen anıtsal yapıların da yüzyıl sonraya ait olması demektir; bu da Süleyman'ın krallığının yoksul ve seçkin olmayan bir yer ve Eski Ahit'in hikâyesinin yanlı olduğu anlamına gelir– öyle büyük bir öfke kasırgası yarattı ki, sonunda bir koruma görevlisi tutmak zorunda kaldı.

Bunlar belalı konular. Bir koruma görevlim olmadığına göre bunları hızla geçeceğim. Bana öyle geliyor ki, tıpkı 4. Bölüm'de ele aldığımız Xia ve Shang hakkındaki Çin gelenekleri gibi bu da abartılı olabilir, ama tümüyle hayal ürünü olma ihtimali düşük. Batı çekirdeğinin diğer kesimlerinden elde edilen kanıtlar da, MÖ 10. yüzyıl sonunda canlanmanın başlamış olduğunu düşündürüyor. 926'da Mısır tahtını ele geçiren Libyalı bir kumandan olan I. Şeşonk, eski Mısır imparatorluğunu canlandırma gayretiyle olsa gerek, (bugünkü İsrail ve Batı Şeria'nın güney kısmındaki) Yahuda üzerine yürüyen bir orduya kumanda etti. Başaramadı, ama kuzeyde daha da büyük bir devlet de yerinde duramaz hale gelmişti. Karanlık çağ boyunca 100 yıl süren bir boşluktan sonra, MÖ 934'te II. Aşur-dan döneminde yeniden başlayan Asur kraliyet kayıtları, Zhou'yu melek gibi gösteren bir zorba devletin ipuçlarını verir.

Aşur-dan Asur'un karanlık bir çağdan çıkmakta olduğunu çok iyi biliyordu. "Yokluk, açlık ve kıtlık karşısında kentlerini ve evlerini terk edip başka diyarlara gitmiş Asur ülkesinin bitap düşmüş halklarını geri getirdim," diye yazdı. "Onları kentlere ve evlere yerleştirdim... ve hepsi barış içinde yaşadılar."[6] Tıpkı Mezopotamya tanrılarının 2000 yıldır yaptığı gibi, kendini Asur'un koruyucu tanrısı Aşur'un yeryüzündeki temsilcisi olarak gören Aşur-dan bazı yönlerden eski tarz bir hükümdardı. Ne ki, Aşur karanlık çağ boyunca bir dönüşüm geçirmişti. Öfkeli bir tanrı haline gelmişti; aslına bakılırsa çok öfkeli bir tanrı, çünkü en yüksek tanrı olduğunu *kendisi* bilse de, çoğu fani bunu bir türlü kavrayamıyordu. Aşur-dan'ın görevi dünyayı Aşur'un avlanma

6 Asur-dan II, çevirisi: Grayson, 1991, s. 134-35.

sahasına çevirerek bunu onlara kavratmaktı. Hem Aşur uğruna avlanmak Aşur-dan'ı zenginleştiriyorsa, bu da kötü bir şey değildi.

Asur'un merkezi toprakları dahilinde kral küçük bir bürokrasiye hükmediyor, muazzam mülkler ve işgücü ihsan ettiği, Cennetin Oğulları denilen valiler tayin ediyordu. Bunlar Uluslararası Çağ'da her hükümdarın aşina olduğu üst düzey uygulamalardı, ama Asur kralının gerçek gücünün kaynakları alt düzeydi. Aşur için avlanacak bir orduyu beslemek üzere Asur'a vergi salmak yerine, kral –tıpkı Zhou krallarının kendi beylerine yaptığı gibi– ganimetler, egzotik hediyeler ve kraliyet törenlerinde bir yer ihsan ederek, Cennetin Oğulları'nın kendisine asker temin etmesini bekliyordu. Cennetin Oğulları bu konumu 30 yıllık görev dönemi için kazanıyordu; bu da fiilen mülklerini kalıtsal tımarlara, buralarda çalışan emekçileri de serflere dönüştürüyordu.

Tıpkı Zhou hükümdarları gibi Asur kralları da beylerinin iyi niyetinin tutsağıydı, ama savaşları kazandıkları sürece bu durum sorun yaratmıyordu. Cennetin Oğulları Zhou'ya bağlı beylerden çok daha büyük ordular kurabiliyorlardı (kraliyet anlatılarına göre, MÖ 870'lerde 50 bin piyade ve 845'te 100 bini aşkın piyadeyle birlikte binlerce savaş arabası); bunun yanı sıra, kralların görece üst düzey bürokrasisi de bu orduların beslenmesi ve sevki için gerekli lojistik desteği sağlıyordu.

Asur'un daha küçük, daha zayıf komşularının hükümdarları, şaşırtıcı olmayacak bir şekilde, kentleri yanarken can derdine düşerek, sivri kazıklara oturtulma tehdidine karşı himaye parası ödemeyi tercih ediyorlardı genelde. Özellikle, Zhou'nun yerlerine kolonicileri getirme stratejisinden ziyade, Asur'un uysal yerel hükümdarları çoğu zaman yerlerinde bırakması nedeniyle, Asurlulardan gelen bir öneri reddedilemeyecek bir şeydi. Mağlup hükümdarlar işin sonunda kazanç bile sağlayabiliyordu; Asur ordularına bir sonraki savaşları için borç vermeleri halinde ganimetten hisse alabiliyorlardı.

Gene de bağlı kralların, anlaşmalarından dönme arzusuna kapıldıkları da oluyordu, bu yüzden Asurlular zihinlerini kutsal teröre odaklıyorlardı. Boyun eğenlerin Aşur'a tapınması zorunlu değildi, ama Aşur'un cennete hükmettiğini ve ne yapılacağını kendi tanrılarına onun söylediğini kabul etmek zorundaydılar;

bu da isyanı Aşur'a karşı dinsel olduğu kadar siyasal bir saldırı yaparak, Asurlulara büyük bir şiddetle cezalandırmaktan başka seçenek bırakmıyordu. Asur kralları saraylarını dehşet verici zulüm sahnelerinin oymalarıyla süslüyorlardı ve katliamları çarçabuk kataloglamadan aldıkları zevk akla durgunluk verir. Sözgelimi II. Aşurnasirpal'in MÖ 870 civarındaki isyanlarda verilen cezalara ilişkin anlatısına bir bakalım:

> Onun kentinin kapısının karşısına bir kule yaptırdım ve ayaklanmış olan bütün şeflerin derisini yüzdürdüm ve kuleyi onların derileriyle kaplattım. Bazılarını duvarların içine kapattım, bazılarını kulede kazıklara oturtturdum ve diğerlerini de kulenin çevresindeki kazıklara bağlattım...
>
> İçlerinden birçok esiri ateşte yaktırdım ve birçoğunu canlı olarak esir aldım. Bazılarının burunlarını, kulaklarını ve parmaklarını kestirdim, birçoğunun gözlerini oydurdum. Dirilerden bir yığın yaptırdım, kafalardan da bir küme yaptırdım ve kafalarını kentin etrafındaki ağaç gövdelerine astırdım. Delikanlılarını ve genç kızlarını ateşte yaktırdım. Yirmi erkeği canlı ele geçirdim ve kendi sarayında hapsettim. Savaşçıların geri kalanını çölde susuzluktan öldürdüm...[7]

Doğu ve Batı çekirdeklerinin siyasal yazgıları MÖ 9. yüzyılda farklı yönlere savruldu; Zhou hâkimiyeti çözülürken, Asur karanlık çağdan toparlanarak çıkıyordu. Ama her iki çekirdek de aralıksız savaşlar, büyüyen kentler, artan ticaret ve devletleri yönetmenin yeni, alt düzey yollarıyla uğraşıyordu. MÖ 8. yüzyılda ortak bir yönleri daha oldu: Her ikisi de kelepir krallıkların sınırlarını keşfetti.

Değişim Rüzgârları

Hiç kimseye hayrı dokunmayan rüzgâr kötü rüzgârdır, der atasözü. Bu, Dünya'nın eksenindeki küçük kıpırdanmaların kuzey yarımkürenin her yerinde daha güçlü kış rüzgârları estirdiği MÖ 800 civarında o kadar doğruydu ki (Harita 5.3). Ana kış rüzgârlarını Atlantik Okyanusu'ndan esen batı rüzgârlarının oluşturduğu Batı Avrasya'da, kış yağışlarının artması anlamına geldi bu. Aslın-

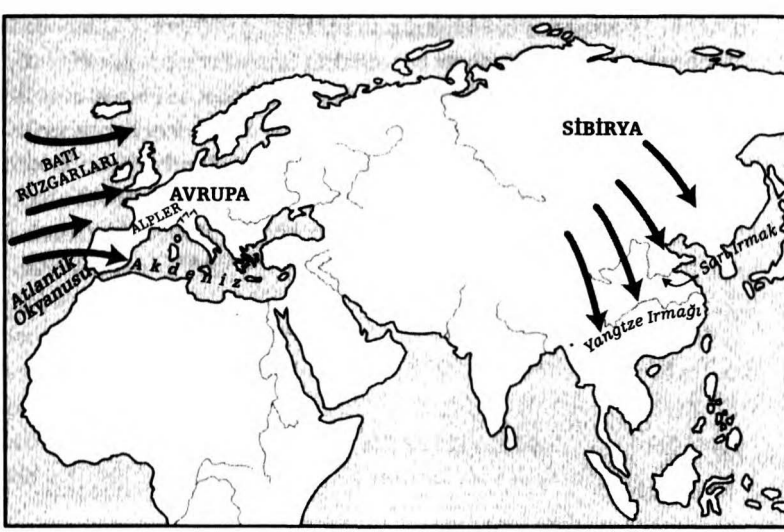
7 Aşurnasirpal II, çev. Luckenbill, 1926, paragraf 433, 445, 455, 472.

da bu, en yaygın ölüm nedeninin sıcak, kuru havada şiddetlenen bağırsak virüsleri olduğu Akdeniz Havzası halkları için iyiydi ve çiftçiler açısından temel sorun, kış rüzgârlarının iyi hasat için yeterli yağış getirmeme ihtimaliydi. Soğuk ve yağmur, hastalık ve açlıktan daha iyiydi.

Ne ki yeni iklim düzeni, ana katillerin soğuk ve rutubetli havada güçlenen solunum yolları hastalıkları ve temel tarımsal sorunun da ekinlerin büyüdüğü yaz mevsiminin kısa geçmesi olduğu Alplerin kuzeyindeki halklar için kötüydü. MÖ 800-500 arasında hava değiştikçe, Kuzey ve Batı Avrupa'da nüfus azalırken Akdeniz civarında yükseldi.

Çin'de kış rüzgârları temelde Sibirya'dan esiyordu; dolayısıyla MÖ 800'den sonra şiddetlendikleri zaman bu rüzgârlar havayı daha kuru olduğu kadar serin de yaptı. Bu muhtemelen taşkınları azaltarak Yangtze ve Sarı Irmakları civarında tarımı kolaylaştırdı ve her iki vadide de nüfus arttı; ama iklim değişimi Sarı Irmak'ın kuzeyindeki gitgide çoraklaşan platoda insanların yaşamını da zorlaştırdı.

Geniş ölçekli bu gelişim seyri kalıpları içinde sayısız yerel çeşitlilik vardı, ama temel sonuç, 4. Bölüm'de gördüğümüz iklim değişimi dönemlerindeki gibiydi; bölgeler içi ve arası dengeler

Harita 5.3. Serin kış rüzgârları: MÖ 1. binyıl başlarında iklim değişimi.

değişerek, insanları karşılık vermeye zorladı. Paleoiklimbilim üzerine standart bir ders kitabının yazarı bu yıllarla ilgili şöyle der: "İklim sisteminde böyle bir karışıklık bugün meydana gelseydi, toplumsal, ekonomik ve siyasal sonuçları felaket düzeyinde olurdu."[8]

Doğu da Batı da nüfus arttıkça aynı miktarda toprakta daha çok boğazı beslemek zorunda kaldı. Bu hem çatışmalar hem yenilikler üretti. Her ikisi de hükümdarlar açısından faydalı olma potansiyeline sahipti; daha fazla çatışma, dostlara yardım etmek ve düşmanları cezalandırmak için daha çok fırsat anlamına gelirken, daha fazla yenilikçilik de daha çok servet üretilmesi demekti ve her ikisinin arkasındaki motor –daha çok insan– daha fazla işgücü, daha fazla savaşçı ve daha fazla ganimet anlamına geliyordu.

Bütün bu avantajlar, denetimi elde tutan hükümdarlar açısından geçerliydi, ama MÖ 8. yüzyılın alt düzey hükümdarları kendilerini zor durumda buldular. En çok kazananlar, yeni fırsatlardan yararlanmak açısından en iyi konumda olanlar çoğu zaman yerel patronlar –alt düzey hükümdarların işlerini yaptırdığı valiler, derebeyleri ve garnizon kumandanları– oldu. Bu krallar için kötü haberdi.

MÖ 770'lerde Doğulu ve Batılı krallar aynı şekilde bağlı beylerinin denetimini kaybettiler. MÖ 945'ten beri az çok birleşmiş durumdaki Mısır devleti 804'te üç prensliğe ayrıldı ve 770'e gelindiğinde neredeyse bağımsız bir düzine hanedanlığın eline geçti. Asur'da V. Samsi-adad MÖ 823'te taht verasetini sağlama alabilmek için savaşmak zorunda kaldı, ardından tabi krallar ve valilerinin denetimini yitirdi. Cennetin Oğulları'ndan bazıları kendi adlarına savaşlara girişti. Asurbilimciler MÖ 783 ile 744 yılları arasını "fetret devri" olarak adlandırır; kralların pek az sözünün geçtiği, darbelerin yaygın olduğu, valilerin gönüllerince davrandığı bir dönemdir bu.

Yerel soylular, küçük prensler ve küçük kentdevletleri açısından bu bir altın çağdı. En ilginç örnek, günümüz Lübnan sahil şeridinde, sakinlerinin, Batı çekirdeğinin MÖ 10. yüzyılda yeniden canlanmasından beri Mısır ve Asur arasında aracılar olarak emtia taşıyarak zenginleştiği bir kentler silsilesinden oluşan Fenike'dir.

8 Bradley, 1999, s. 15.

Ne ki, servetleri Asur'un dikkatini çekti ve 850'ye gelindiğinde Fenikeliler himaye parası ödüyorlardı. Bazı tarihçiler bu durumun Fenikelileri barışın bedelini ödemeleri için gereken kârların peşinden Akdeniz'deki maceralara ittiği kanısındadır; diğerleri artan nüfustan ve Akdeniz'deki yeni pazarların cazibesinden kuşkulanırlar. Her halü kârda, MÖ 800'e gelindiğinde, Fenikeliler çok uzaklara yolculuk ederek Kıbrıs'ta ticaret yerleşimleri kuruyor, hatta Girit'te küçük bir tapınak inşa ediyorlardı. MÖ 750'ye gelindiğinde Yunan şairi Homeros, dinleyicilerinin Fenikelileri tanıdığından (ve onlara hiç güvenmediğinden) emin olarak şöyle yazmıştı: "Denizci Fenikeliler geldi buraya bir gün, bir sürü madrabaz, binbir çeşit incik boncuk getirdiler kara gemileriyle."[9]
Gene de Yunan nüfus, içlerinde en hızlı artan oldu ve Fenikeli kâşif ve tüccarlar peşlerinden aç Yunanları da sürüklemiş olabilirler. MÖ 800 olduğunda artık birileri Güney İtalya'ya Yunan çömlekleri taşıyordu ve MÖ 750'ye gelindiğinde Fenikeliler gibi Yunanlar da Batı Avrupa'ya kalıcı olarak yerleşmeye başlamıştı (bkz. Harita 5.2). Her iki grup da ırmaklarla iç kesimlere erişimi olan iyi limanları seviyordu, ama Fenikelilerden çok daha kalabalık olarak gelen Yunanlar, aynı zamanda çiftçiler olarak da yerleştiler ve en iyi sahil arazilerinden bazılarını kaptılar.

Yerli gruplar yer yer direniş gösterdi. İtalya'da Etruria ve Sardinya'daki kabileler gibi bazılarının koloniciler gelmeden evvel zaten kasabaları ve uzak mesafeli ticaret faaliyetleri vardı; artık kentler ve anıtlar inşa etmekte, alt düzey devletler örgütlemekte ve yoğun tarım yapmaktaydılar. Yunan modeli temelinde alfabeler yarattılar (Yunanlar da kendi alfabelerini MÖ 800-750 arasında Fenike'den uyarlamışlardı). Bu alfabeleri öğrenmesi ve kullanması, her biri sessiz ve sesli harften bir heceyi temsil eden binlerce işarete ihtiyaç duymuş daha önceki yazıların birçoğuna göre kolaydı; Mısır hiyerogliflerinden veya her biri ayrı bir kelimeyi ifade eden binlerce işarete ihtiyaç duyan Çin yazısından ise çok daha kolaydı. En iyimser tahminle, MÖ 5. yüzyılda Atinalıların %10'u basit ifadeleri okuyabiliyor veya kendi isimlerini yazabiliyordu; daha önceki dönemlerin hiçbirinde görülmemiş yükseklikte bir orandı bu.

9 Homeros, *Odysseia* 15.415-16.

MÖ 1. binyılda kentlerin, devletlerin, ticaretin ve yazının yayılması konusunda, (2. Bölüm'de tartıştığımız) 4000 veya 5000 yıl önceki tarımın yaygınlaşması hakkında bildiğimizden çok daha fazla şey biliyoruz; ama her bir örnekte neler olduğuna ilişkin argümanlar tuhaf bir şekilde benzeşir. Bazı arkeologlar MÖ 1. binyılda Doğu Akdeniz'den gelen kolonileştirmenin uzak batıdaki kentlerin ve devletlerin doğuşuna yol açtığını ileri sürerler; başkaları da yerli halkların sömürgeciliğe karşı direniş sürecinde kendi toplumlarını dönüşüme uğrattıklarını iddia ederek buna karşılık verirler. İkinci grubun çoğunlukla daha genç kuşak bilimciler olan üyeleri, kimi zaman önceki grubu, modern sömürge rejimlerinin dayatmacı uygarlaştırma misyonunun nostaljisini antik dünyaya yansıtmakla suçlar; buna karşılık, ilk grubun çoğunlukla daha eski kuşak üyeleri, kendilerini eleştirenlerin gerçekten neler olup bittiğini anlamaktan çok, ezilenlerin bayraktarlığını yapmakla ilgilendiklerini söyleyerek yanıt verir.

Yaftalama, itiraf etmeli ki, İsrail arkeolojisinin yarattığı öfke kasırgası yanında hafif kalır (bildiğim kadarıyla henüz hiç kimsenin bir koruma görevlisine ihtiyacı olmadı), ancak klasik akademisyenliğin zarif ölçülerine göre bu acı bir çekişme sayılır. Her ne olursa olsun, beni içine çekmeye yetti ve 2000-2006 arasında yazlarımı, meselelere bir anlam verme çabası içinde Monte Polizzo adında bir Sicilya yerleşim alanını kazarak geçirdim.[10] Burası MÖ 650-525 arasında Elymialılar denilen halkın işgal ettiği bir yerli kasabasıydı. Fenike ve Yunan kolonilerine öylesine yakındı ki, bizim tepeden bakınca oraları görebiliyorduk; uzun lafın kısası, Batı Akdeniz'in yükselişine kononileştirmenin mi, yoksa yerel gelişmenin mi yol açtığına dair rakip kuramları sınamak için ideal bir yerdi. Ve toplama, küreme, eleme, sayma, tartma ve yediğimiz sayısız tabak makarnayla geçen yedi yazın ardından vardığımız sonuç: her ikisinden de bir parça.

---

10 Fırsat bulmuşken, kazının benimle birlikte yöneticiliğini yapan Sebastiano Tusa (Trapani vilayetinin eski arkeoloji müfettişi), Kristian Kristiansen (Gothenburg Üniversitesi), Christopher Prescott (Oslo Üniversitesi), Michael Kolb (Northern Illinois Üniversitesi) ve Emma Blake'e (Arizona Üniversitesi); denetçiler Rossella Giglio ve Caterina Greco'ya; Salemi halkına (özellikle de Giovanni Bascone ve Nicola Spagnolo'ya); Stanford projesini mümkün kılan birçok bağışçıya ve projeye katılan tüm öğrencilere ve çalışanlara bir kez daha teşekkür etmek istiyorum.

Bu kuşkusuz, arkeologların binlerce yıl önceki tarımın yayılması hakkında ulaştıkları sonuçla aynı. Toplumsal gelişme her iki örnekte de hem çekirdekte hem de çevresindeki çeperlerde yükseldi. Tüccarlar ve koloniciler, ister rakipleri tarafından itilerek olsun, ister baştan çıkarıcı fırsatların çekimine kapılarak, çekirdeği terk ettiler ve bu çeperlerdeki bazı insanlar etkin bir şekilde çekirdek uygulamalarını taklit ettiler veya bağımsız olarak kendi versiyonlarını yarattılar. Sonuç olarak, daha yüksek toplumsal gelişme düzeyleri çekirdekten dışarı doğru yayılarak önceki sistemlerin üzerini örttü ve çeperlerdeki insanlar kendi değişikliklerini ekleyip geri kalmışlıklarındaki avantajları keşfettikçe, süreç içinde dönüşüme uğradı.

Monte Polizzo'da yerel inisiyatiflerin önemi açıkça görülüyordu. Öncelikle, bizim yerleşimimizin, MÖ 6. yüzyılda kendi devletlerini kuran Segestalı başka Elymialılar tarafından yıkıldığını düşünüyoruz. Fakat Yunan kolonicilerin gelişi de hayati önemdeydi; Segesta devletinin oluşumu kısmen toprağa yönelik Yunan rekabetine bir tepkiydi ve bu devlet ağırlıklı olarak Yunan kültürüyle biçimlendi. Segesta soyluları Yunanlara karşı ciddi rakipler olarak ortaya çıkmak için onların yöntemlerini benimseyip mücadele ettiler. Aslına bakılırsa, MÖ 430'larda birçok sanat tarihçisine Atina'daki Parthenon'u tasarlayan mimarları işe aldıklarını düşündürecek kadar mükemmel bir Yunan tarzı tapınak örneği inşa ettiler. Segestalılar bundan başka, Troya'nın düşmesinden sonra bir mülteci olan Aineias'ın soyundan geldiklerini ileri sürerek (Romalıların yaptığı gibi) kendilerini Yunan mitolojisine de soktular. MÖ 5. yüzyıla gelindiğinde, Batı Akdeniz'deki (bir Fenike yerleşimi) Kartaca ve (bir Yunan yerleşimi) Syrakusa gibi koloni kentleri, eski çekirdekteki tüm kentlerle boy ölçüşür hale gelmişti. Etrüsk toplumsal gelişmesi hiç de geride sayılmazdı ve Elymialılar gibi düzinelerce grup onlardan geri kalmıyordu.

Çekirdekteki devlet çökmesine oldukça benzer bir süreç, nüfus arttıkça çeperin genişlemesiyle Doğu'da da baş gösterdi. MÖ 810 civarında Zhou kralı Xuan, kendileri daha büyük servet ve güç kazandıkça artık onunla işbirliği yapmak için gitgide daha az neden gören beyleri üzerindeki hâkimiyetini kaybetti. Xuan'ın Zhou Ovası'ndaki başkenti hizip çatışmalarına teslim oldu ve kuzeybatıdan akıncılar krallığının ta içlerine kadar girip yağma

yaptılar. Xuan'ın oğlu You MÖ 781'de tahta geçince, görünüşe bakılırsa huysuz beylerine ve babasının fazlasıyla güç kazanmış nâzırlarına (You'nun ilk doğan oğlu ve oğlanın annesiyle işbirliği yapıyor olabilirlerdi) rest çekerek bu çürümeyi durdurmaya çalıştı.

Hikâye bu noktada, antik kaynaklarımızın birçoğunu fazlasıyla dolduran türden bir halk masalına dönüşür. MÖ 1. yüzyılın büyük tarihçisi Sima Qian, eski bir Zhou kralının vaktiyle ejderha salyası içeren 1000 yıllık bir kutuyu açtığına, kutudan siyah bir sürüngen çıktığına dair tuhaf bir masal aktarır. Sima Qian'ın müphem bıraktığı nedenlerle, kralın tepkisi, birkaç saray kadınını çırılçıplak soydurup canavara bağırtmak olur. Canavar kaçmak yerine içlerinden birini hamile bırakır; kadın sürüngen bir kız bebek doğurur, ama bebeği hemen terk eder. Tamamen ilgisiz bir mesele yüzünden kralın gazabından kaçmak üzere Zhou başkentini terk eden başka bir çift, yılan-çocuğu alıp, Zhou krallığının isyankâr tabi devletlerinden biri olan Bao'ya götürür.

Bu acayip hikâyenin önemli yönü, MÖ 780'de Bao halkının kral You'ya –artık Bao Si adında genç ve güzel bir kadına dönüşmüş olan– ejderha kızını cariye olarak göndererek onunla bir anlaşma yapma çabasına girmeye karar vermesiydi. You bu armağandan çok memnun kaldı ve ertesi yıl Bao Si ona bir oğul doğurdu. You'nun ilk doğan oğlundan ve yaşı ilerlemiş karısından kurtulmaya karar vermesinin nedeni buymuş gibi görünür.

MÖ 777'ye kadar You'nun bütün işleri yolunda gitti; o tarihte sürgündeki oğlu bir diğer serkeş Zhou devletine kaçtı ve You'nun en kıdemli nâzırı da ona katıldı. Bu noktada beylerden bir grup, Zhou'nun (basitçe "düşman yabancılar" anlamına gelen) Rong adını verdiği kuzeybatı halkıyla ittifak kurdu.

Kral You bunların hiçbirine kulak asmadan dikkatini daha acil bir soruna yöneltmişti: Bao Si'yi nasıl güldürmeli? Arka planı düşünülürse, cariye/kraliçe haliyle mizah duygusundan epeyce yoksundu. Bu konuda tek bir şey işe yaramış gibi görünür. You'nun selefleri, Rong saldırdığında davullar ve ateşler aracılığıyla beyleri uyarabilmek için gözetleme kuleleri kurmuşlardı; beyler acil durumu görünce maiyetleriyle kurtarmaya geleceklerdi. Sima Qian şöyle devam eder:

> Kral You uyarı ateşlerini yaktırdı ve büyük davulları çaldırdı. Ateşler ancak mütecavizler yaklaşınca yakılabileceğinden beylerin çoğu geldi. Vardıklarında ortalıkta mütecaviz filan olmadığını gördüler. Bu durum Bao Si Hanımı kahkahalarla güldürdü. Kral hoşnut oldu, bu yüzden ateşleri defalarca yaktırdı. Bu artık güvenilir bir işaret olmadığından, sonraları beylerin çoğu gelmekte isteksiz davranacaktı.[11]

Kral You yalancı çobanın özgün versiyonuydu; bu yüzden Rong ve asi Shen MÖ 771'de gerçekten saldırdığında beylerin çoğu uyarı ateşlerini dikkate almadı. Asiler You'yu öldürüp başkentini yakıp kül ederek, babasından nefret eden oğlunu kral Ping adıyla tahta çıkardılar.

Bu hikâyeyi fazla ciddiye almak zordur, ama birçok tarihçi gerçek olayların anılarını muhafaza ettiğini düşünür. MÖ 770'lerde, Mısır ve Asur hükümdarlarının denetimi yitirdiği 10 yıl içinde nüfus artışı, kabaran yerel güç, hanedan siyaseti ve dış baskılar, Çin'de monarşi açısından daha da sert bir gerilemeye yol açacak şekilde bir araya gelmiş gibi görünür.

MÖ 771'de kral You'yu kaderine terk eden beyleri, belki yalnız kendi kudretlerini sergilemek, Ping'i bostan korkuluğu olarak tahta çıkarmak ve monarşiyi görmezden gelmeye devam etmek istiyorlardı. Arkeologların 1970'lerden beri gün ışığına çıkarmakta olduğu çok sayıda tunç kâseyi Wei Vadisinin her yerine gömmeye karar vermeleri, Rong halkının You'nun sarayından topladıkları ganimetleri yüklenip kendi topraklarına döndüklerinde beylerin de mülklerine geri dönmeyi planladıklarını düşündürür. Fakat eğer böyle düşündüyseler, büyük bir yanılgıya düşmüş oldular. Rong kalmaya gelmişti ve beyler kral Ping'i Sarı Irmak vadisindeki Luoyi'de devletin sürgündeki reisi olarak tahta çıkarmak zorunda kaldılar.[12] Çok geçmeden Zhou kralının, Cennetin Oğlu olsa bile artık Wei Vadisi'ndeki topraklarını kaybetmiş olduğuna göre, güçsüz olduğu ortaya çıkmıştı ve Zheng'in beyleri, "vasal"ların en

---

11 Sima Qian, *Basic Annals* 4.148, çev. Nienhauser, 1994, s. 74.

12 Tarihçiler genellikle MÖ 1046-771 arasını Batı Zhou dönemi diye; kraliyet ailesinin MÖ 771'den MÖ 481, 453 veya 403'e kadar uzanan (bitiş tarihi tarihçiye göre değişiyor) doğuya göç dönemini ise Doğu Zhou olarak tanımlar. Tarihçiler aynı zamanda MÖ 722-481 dönemini, bu çağa dair temel kronik olan *Lu'nun Devletinin Baharlar ve Güzleri*'nden esinlenerek "Bahar ve Güz" dönemi diye adlandırıp, MÖ 480-221 arasını da Savaşan Devletler dönemi diye anınca işler iyice karışır.

güçlüleri, sabık krallarını sınamaya giriştiler. MÖ 719'da bir bey veliahtı rehin aldı; 707'de bir başka bey bir okla kralı vurmaya bile cüret etti.

MÖ 700'e gelindiğinde Zhou sarayı eski kolonilerinin dükleri, baronları, vikontları ve markileriyle* neredeyse tüm bağlantısını yitirmiş durumdaydı (bir antik kaynak bu beylerin sayısının 148 olduğunu söyler). Önde gelen "vasallar" hâlâ Zhou kralı adına hareket ettiklerini öne sürüyorlardı, fakat gerçekte sözde hükümdarlarına danışmadan kendi aralarında hâkimiyet savaşlarına girişiyor, diledikleri gibi antlaşmalar yapıp bozuyorlardı. MÖ 667'de, geçici olarak hâkimiyet kazanmış Qi markisi Huan, rakiplerini çağırdığı toplantıda lider olarak kabul bile gördü (gerçi beyler onunla ve diğer herkesle savaşmaya devam edeceklerdi). Ertesi yıl marki Huan, Zhou kralının gözünü korkutarak, (kuramsal olarak) Zhou'nun çıkarlarını temsil eden "derebeyi" olan *ba* unvanını kendisine vermesini sağladı.

Marki Huan bu konumu, kendisinden daha zayıf devletleri yabancı gördükleri halklardan –kuzeyde Rong ve Di, güneyde Man olarak tanınan gruplardan– korumak yoluyla elde etti. Gene de bu savaşların ana (ve kesinlikle kasıtsız) sonucu, Batı Akdeniz'deki Fenike ve Yunan kolonileştirmesine oldukça benzer şekilde Rong, Di ve Man'ı çekirdeğe çekti ve bu süreç içinde çekirdeği muazzam ölçüde genişletti.

MÖ 7. yüzyılda çekirdeğin kuzey ucundaki devletler Rong ve Di'yi müttefikleri olarak yanlarına çekerek bu bağları evliliklerle pekiştirdiler. Birçok Rong ve Di lideri Zhou edebiyatında ustalaştı ve gitgide büyüyen Qi, Jin ve Qin gibi sınır devletlerine kasıtlı olarak katıldı. Güneyde Man'dan bazıları, 7. yüzyılda Jin ve Qi ile savaşlar yaptıkları süreçte kendi büyük devletleri Chu'yu kurdular. MÖ 650'lere gelindiğinde Chu, toplantılarına katıldığı devletlerarası topluluğun tam üyesi olmuştu bile ve Batı'da Aineias'ın soyundan geldiklerini iddia eden Segestalılar ve Romalılara benzer şekilde, Doğulu çekirdeğin diğer devletleri gibi Chu liderleri

* Çin ve Japonya'nın ortaçağ feodal yapısı içinde, yönetici ve askeri sınıf mensuplarına, ortaçağ Avrupa'sındaki feodal toprak mülkiyetiyle bağlantılı soyluluk unvanlarına denk düşen, ancak yer yer farklı anlamlar taşıyan unvanlar verildi. Bu feodal yapıya göre; en üstte mutlak egemen kral, onun altında sırasıyla dük, marki, kont, vikont ve baron yer alırdı. Lord unvanı hepsini içerecek şekilde de kullanılabilir (ed.n.)

de kendilerinin de Zhou'nun bir kolonisi olduklarını iddia etmeye koyuldular. MÖ 600'e kadar, çekirdek ve güney unsurlarını birleştiren kendine özgü bir Chu maddi kültürü doğmuştu.

Chu MÖ 583'te öyle güçlenmişti ki, Jin devleti Chu'ya karşı düşman cephesi oluşturabilmek için diğer Man halklarıyla ittifaklar kurmaya karar verdi. 506'da bu müttefiklerden biri olan Wu devleti, Chu'nun ordusunu ezecek kadar güçlüydü; hatta o kadar güçlüydü ki, 482'de Jin markisi *ba* unvanını Wu vikontu –Chu kralları gibi artık atalarının Zhou olduğunu iddia eden– Fuchai'ye kaptırdı. O zamana kadar, bir başka güneyli devlet olan Yue de önemli bir güce dönüşmüştü. Yue vikontları, hepsinden eski hanedan olan Xia'dan geldikleri iddiasıyla Wu'yu gölgede bırakmaya çalıştılar; MÖ 473'te Yue orduları başkentini kuşattığında Wu vikontu Fuchai kendini astıktan sonra *ba* olarak yerini Yue vikontları aldı. Yaşadığı tüm bu siyasal kırılmalara karşın Doğu çekirdeği Batı çekirdeği kadar çarpıcı ölçüde genişlemiş durumdaydı.

Üst Düzeye Doğru

MÖ 750-500 arası, tarihin dönmediği bir dönüm noktasıydı. MÖ 750'de Batılı toplumsal gelişme, tıpkı MÖ 1200'deki büyük çöküş arifesinde olduğu gibi, 24 puanı zorluyordu; MÖ 500 civarlarında da Doğu aynı durumdaydı. Tıpkı 1200 civarında olduğu gibi iklim değişmekte, halklar göç etmekte, çatışmalar tırmanmakta, yeni devletler çekirdeğin içlerine sokulmakta ve eski devletler parçalanmaktaydı. Yeni çöküşler tümüyle mümkün görünüyordu, ama bunun yerine her iki çekirdek de kendini yeniden yapılandırarak, karşı karşıya kaldıkları güçlüklerle baş edecek ekonomik, siyasal ve entelektüel kaynaklar geliştirdiler. İşte Grafik 5.1'i bu kadar durgun –ve bu kadar ilginç– yapan da budur.

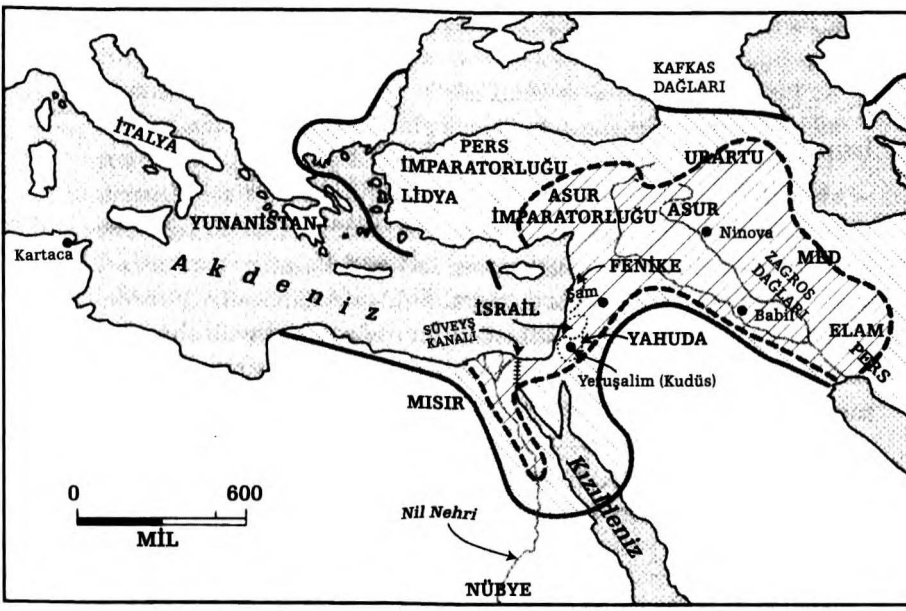
Değişiklikleri ilkin Asur'da görüyoruz. MÖ 744'te III. Tiglat-Pileser unvanıyla tahtı gasp eden türedi, başlangıçta 780'lerden beri hep aynı numarayı yapan diğer düzmece krallara çok benziyordu; ama 20 yıldan az zaman içinde Asur'u dağılmış, alt düzey bir devletten dinamik, üst düzey bir devlet haline getirdi. Bu süre içinde, meşru işlere doğru kayan bazı mafya mensupları gibi, adeta bir çete patronundan büyük (ama zalim) bir krala dönüştü.

Başarısının sırrı, Cennetin Oğulları soyluları tablonun dışına çıkarmasıydı. Tiglat-Pileser bunu, beylerinin gönderdiği birliklere güvenmek yerine, masraflarını bizzat karşıladığı ve sadece kendine bağlı bir düzenli ordu kurarak yaptı. Bugüne ulaşan metinler bunu nasıl yaptığını anlatmaz, ama bir şekilde savaş esirlerini kişisel ordusunu oluşturmakta kullanmış olabilir. Ordu muharebeleri kazandıkça, beyleriyle paylaşmak yerine ganimeti kendi askerlerinin paralarını ödemekte kullandı. Daha sonra ordunun desteğiyle soyluların gücünü kırarak üst düzey mevkileri böldü ve birçoğunu ele geçirilen hadımlarla doldurdu. Hadımların iki avantajı vardı; mevkilerini aktaracakları bir oğulları olmuyordu ve geleneksel aristokrasi tarafından öylesine horgörüyle bakılıyordu ki, isyanlara önderlik etme ihtimalleri çok düşüktü. Hepsinden önemlisi, Tiglat-Pileser, devletini yönetecek bürokrasiyi devasa bir hale getirerek, tümüyle kendisine sadık yöneticiler yaratmak üzere eski seçkinleri çiğneyip geçti.

Bütün bunlar pahalıya mal olan işlerdi, bu yüzden Tiglat-Pileser maliyesini düzenli hale getirdi. Dönemsel olarak ortaya çıkan ve karşılık bekleyen yabancıları silkelemeye çalışmak yerine düzenli katkılar –temelde vergiler– yapılmasında ısrarlıydı. Bir tabi kral tartışmaya girerse, bir Asur kumandanını derhal onun yerine getiriyordu. Örneğin MÖ 735'te İsrail kralı Pekah bir vergi ayaklanmasında Şam ve diğer Suriye kentlerine katıldı (Harita 5.4). Tiglat-Pileser sürüye dalan bir kurt gibi üzerlerine atıldı.[13] MÖ 732'de Şam'ı harap etti, başına bir vali yerleştirdi ve İsrail'in bereketli kuzey vadilerini ilhak etti. Pekah'ın hoşnutsuz uyrukları ona suikast yaptı ve Asur yanlısı kral Hoşea'yı tahta geçirdi.

Tiglat-Pileser'in MÖ 727'de ölmesine değin her şey yolunda gitti. Yeni Asur sisteminin de onunla birlikte öldüğünü varsayan Hoşea haraç ödemeyi bıraktı, ama Tiglat-Pileser'in kurumları en tepedeki bir değişime dayanacak kadar güçlü olduğunu kanıtladı. 722'de Asur'un yeni kralı Şalmaneser İsrail'i yerle bir edip Hoşea'yı öldürerek yerine bir vali atadı ve on binlerce İsrailliyi tehcir ettirdi. Asur MÖ 934-612 arasında 4,5 milyon kişiyi zorla bir yerden başka bir yere göndermişti. Muhacirler Asur ordularının saflarını doldurdu, kentlerini inşa etti ve imparatorluğun

13 Lord Byron, "The Destruction of Sennacherib" (1815), 1. kıta.

Harita 5.4. İlk üst düzey imparatorluklar. Kesintili çizgi Asur İmparatorluğu'nun MÖ 660 civarında ulaştığı en büyük sınırları, düz çizgi ise Pers İmparatorluğu'nun MÖ 490 civarında ulaştığı en büyük sınırları gösteriyor.

verimliliğini artıracak projelerde –ırmaklara bentler kurarak, ağaçlar dikerek, zeytin ağaçlarına bakarak ve kanallar kazarak– çalıştı. Mülksüzlerin emeği, her ikisi de tüm eski kentleri gölgede bırakıp çevredeki tüm kaynakları emerek 100 bin kişilik bir nüfusa ulaşan Ninova ve Babil'i besledi. Toplumsal gelişme yukarıya doğru kabardı; MÖ 700'e gelindiğinde Asur tarihteki tüm devletlerden daha güçlüydü.

Tiglat-Pileser 8. yüzyılda yıkımın önüne geçmekle tarihin seyrini mi değiştirmişti? Tarihçiler bir dönem bu soruya hiç duraksamadan olumlu yanıt veriyorlardı, ama bugünlerde birçoğu tek bir büyük ismin iradesine bu kadar güç atfetmekten çekiniyor. Batı çekirdeğinin her tarafında MÖ 8. yüzyıl sonu hükümdarları dertlerinin çaresi olarak merkeziyetçiliğe başvurdular. Mısır'da, bugünkü Sudan'dan gelen Nübyeliler ülkeyi Tiglat-Pileser'in Asur tahtına çıkmasından bile önce birleştirdiler ve sonraki 30 yıl boyunca onun da tanıyacağı reformlar yaptılar. MÖ 710'lara gelin-

diğinde küçük Yahuda'nın kral Hezekiya'sı bile aynını yapmaya koyulmuştu.

Tarihi değiştiren, tek bir dâhinin eylemlerinden çok, çaresiz insanların en iyi çözüme ulaşana kadar karşılarına çıkan her fikri denemeleri gibi görünüyor. Ya merkezileşeceklerdi ya da yok olacaklardı; yerel reisleri denetim altına almayı başaramayan hükümdarlar, başarabilenler tarafından ezildi. Asur'dan çekinen Hezekiya Yahuda'yı tahkim etme ihtiyacı hissetti; Asur'un yeni kralı Sanherib Yahuda'yı yağmaladı ve halkını alıp götürdü. Tanah'ta söylendiği üzere Rabbin bir meleği cezalandırdığı için mi, yoksa Sanherib'in anlatısında söylendiği gibi, Hezekiya daha fazla haraç ödemeyi kabul ettiği için mi oldu bilinmez, ama Sanherib Yeruşalim'i esirgedi.

Hangisi olursa olsun, Sanherib'in zaferi onu çetin bir yeni gerçeklikle yüz yüze getirdi: Asur'un kazandığı her savaş düpedüz yeni düşmanlar yaratıyordu. Tiglat-Pileser MÖ 730'ların başında Suriye'yi ilhak ettiği zaman Şam ve İsrail ona karşı örgütlendi; Şalmaneser MÖ 732-722 arasında Şam ve İsrail'i fethettiği zaman Yahuda uç boyu haline geldi. MÖ 701'de Yahuda'yı yıldırmak sadece Mısır'ı bir tehdit haline getirmeye yaradı; böylece 670'lerde Asur Nil Vadisi'ni istila etti. Ne ki, Mısır'ın çok uzak bir memleket olduğu ortaya çıktı ve Asurluların 10 yıl sonra çekildiği döneme gelindiğinde sorunlar bütün sınırlarını sarmış durumdaydı. Kuzeydeki başlıca düşmanları Urartu'yu tahrip ederek kendilerini Kafkasya'dan gelen yıkıcı akınlara açık hale getirdiler; güneydeki başlıca hasımları olan Babil'i yağmalamaları daha güneydoğudaki Elam'la savaşlardan başka bir şey getirmedi. MÖ 640'larda Elam'ı çökertmeleri Zagros Dağları Medlerinin bir tehdit haline gelmesini sağlayarak, Babil'in gücünü geri kazanmasına fırsat verdi.

Yale Üniversitesi tarihçisi Paul Kennedy *Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri* adlı tanınmış kitabında, geçmiş 500 yılda, Avrupa devletlerinin boylarını aşacak şekilde aralıksız büyük savaşlar yapma ihtiyacının, yıkılmalarına yol açacak denli güçlerini baltaladığını ileri sürdü. Muazzam gelir akışları, profesyonel bir ordu ve bürokrasisiyle üst düzey bir modele sıçramasına ve bütün rakiplerini yenilgiye uğratmasına karşın, Asur sonunda boyunu aşan imparatorluk ihtiraslarının simgesi oldu çıktı.

MÖ 630'a gelindiğinde, Medler ve Babillilerden oluşan bir birlik Ninova'yı yağmaladı ve imparatorluğu ikiye böldü.

Asur'un ansızın yıkılışı, 4. Bölüm'de gördüğümüz, askeri karışıklıkların vaktiyle çepere mensup halklara ilerleme fırsatı vererek çekirdeği genişlettiği bir gelişim seyri kalıbının tekrarlanmasıydı. Babil bir kez daha büyük bir devlet haline geldi; Mısır ise Doğu Akdeniz'de çoktandır yitirdiği imparatorluğunu yeniden kurma peşine düştü. Asur'dan kalanlar üzerine yapılan mücadele yayılmacı dinamiği sürdürdü. Med merkezileşmesi, bir başka çeper halkı olan İran'ın güneybatısındaki Persleri heybetli bir güce dönüştürdü. Med hizip çekişmesiyle önü açılan Pers kumandanı Kyros MÖ 550'de Medleri yıktı. (Med kralı budalalık ederek, Kyros'a karşı topladığı ordusunu, vaktiyle öldürülen oğlunun etini yemeye zorlamış olduğu bir kumandanın önderliğinde gönderdi. Kumandan derhal saf değiştirdi, ordu çöktü ve Kyros devleti ele geçirdi.)

Pers hükümdarları da, kendilerinden önceki Asur kralları gibi Tanrı tarafından verilen bir misyonla hareket ettiklerine inanıyorlardı. Onların gözünde kendi aileleri, yani Ahamenişler, karanlık ve kötülüğe karşı ezeli ve ebedi mücadelesinde ışık ve gerçek tanrısı Ahuramazda'nın yeryüzündeki çıkarlarını temsil ediyordu. Diğer insanların tanrılarının kendi davalarının haklılığını gördüğüne inanmışlardı ve bu halkları da kazanmak istiyorlardı. Böylece, MÖ 539'da Babil'i aldığında Kyros bunu, Babil tanrılarını onları ihmal eden yozlaşmış hükümdarların elinden kurtarmak için yaptığını ilan etti (görünüşe bakılırsa bunda samimiydi). Akabinde Yahudileri Babillilerin MÖ 586'da onları esarete sürüklemiş olduğu Yeruşalim'e geri gönderdiğinde, Kyros'un yüksek bir kişiliğe sahip olduğunu Eski Ahit yazarları bile doğruladı. Tanrılarının Kyros'tan "benim çobanım... mesihim... milletlere boyun eğdirsin ve kralları silahsızlandırsın diye sağ elinden tuttuğum" diye söz ettiğinde ısrarlıydılar.[14]

Kyros ordularını Ege Denizi'ne ve bugünkü Kazakistan, Afganistan ve Pakistan sınırlarına kadar götürdü. Oğlu Kambises Mısır'ı fethedip aldı ve ardından, Sima Qian'daki kadar tuhaf bir öyküde, uzak akrabası Dareios MÖ 521'de tahtı ele geçirdi. Yunan

14 *Yeşaya* 44.28-45.1, çev. *New Oxford Annotated Bible*, s. 927, OT.

tarihçi Herodotos'a göre, Kambises bir rüyasını yanlış yorumlayıp kardeşi Smerdis'in kendisine karşı komplo kurduğuna hükmetti ve Smerdis'i gizlice öldürttü. Ancak, Smerdis'in büyük bir dehşetle tanık olacağı gibi –ismi tesadüfen Smerdis olan ve tesadüfe bakın ki, ölen adaşına tıpatıp benzeyen– bir rahip, gerçek Smerdis gibi davranıp tahta oturdu. Kambises, kardeşini kendisinin öldürttüğünü itiraf edip sahtekârlığı ortaya çıkarmak üzere başkente dönmek için atına atladı, ama kendisini kazara uyluğundan hançerledi ve öldü. Bu arada, karılarından biri kulakları olmadığını keşfedince sahte Smerdis'in de foyası meydana çıktı (sahte Smerdis'in kulakları daha önce ceza olarak kesilmişti). Bunun üzerine yedi soylu sahte Smerdis'i öldürüp taht için bir yarışma düzenlediler: Komplocuların her biri atını belirlenen yere getirdi; plan, güneş doğarken kimin atı önce kişnerse onu kral yapmaktı. Dareios kazandı (hile yapmıştı).

Dikkat çekici olan husus, bunun kral seçmenin herhangi bir yolu kadar iyi olduğunun ortaya çıkmasıydı;[15] Dareios çabucak yeni bir Tiglat-Pileser olduğunu kanıtladı. Belki 30 milyon uyruğu olan topraklarının gelirlerini azamileştirmekte öylesine etkili olmuştu ki, Herodotos "Persler[in] Dareios'un... her şeyden kâr eden... bir esnaf olduğunu söylemekten" hoşlandığını bile kaydetti.[16]

Dareios paranın peşinden, Akdeniz sınırında yükselen toplumsal gelişmenin canlanmış olduğu batıya doğru ilerledi. MÖ 500'e gelindiğinde, saraylar ve tapınaklar için çalışmak yerine kendileri adına hareket eden tüccarlar canlı bir ekonomi yaratmış, deniz taşımacılığı maliyetlerini, lüks malların yanı sıra gıda maddeleri gibi havaleli malların nakliyesinden bile kâr etmelerini sağlayacak kadar düşürmüştü. MÖ 600 civarında Batı Anadolu'daki Lydia'da insanlar, ağırlıklarını tespit etmek amacıyla maden yumrularını damgalamaya başlamışlardı ve Dareios'un çağına gelindiğinde bu yenilik –madeni para sistemi– ticareti daha da hızlandıracak şekilde yaygın kullanımdaydı. Yaşam standartları yükseldi; MÖ 400'e gelindiğinde ortalama bir Yunan vatandaşı 300 yıl önceki öncüllerinden belki %20-25 daha çok tüketir

15 Tabii eğer doğruysa. Çoğu tarihçi Dareios'un gerçek Smerdis'i öldürdüğünden ve çevresindeki rahipler hizbini devirdiğinden kuşkulanır.

16 Herodotos, 3.89.

olmuştu. Evler daha büyük, besinler daha çeşitliydi ve insanlar daha uzun yaşıyordu.

Dareios, Pers ülkesinin ilk donanmasının mürettebatı olarak Fenikelileri tutmak, Süveyş'te Akdeniz ile Kızıldeniz'i birleştiren kanal açtırmak ve Yunan kentlerinin denetimini ele geçirmek yoluyla Akdeniz ekonomisinin kârlarından yararlanmaya başladı. Herodotos'a göre, İtalya'ya göz atmaları için casuslar gönderdi, hatta Kartaca'ya saldırmayı bile aklından geçirdi.

Dareios'un öldüğü MÖ 486'ya gelindiğinde Batılı toplumsal gelişme, MÖ 1200 civarında ulaştığı 24 puanın en az %10 üstüne çıkmış durumdaydı. Mısır ve Mezopotamya'daki sulu tarım mahsulleri sürekli olarak artırmıştı; Babil'in nüfusu 150 bine kadar varmış olabilir (kent o kadar büyüktü ki, der Herodotos, Kyros burayı zapt ettiğinde, haberin bazı mahallelerine ulaşması günler sürmüştü). Pers orduları o kadar büyüktü ki (yine Herodotos'a göre), ırmağın bütün suyunu içip kurutmuşlardı. Daha önce gördüğümüz gibi, belki her on Atinalıdan biri onun adını yazabiliyordu.

Doğu puanları da 24 düzeyine varıyordu ve devleti yeniden yapılandırma ve merkezleştirme alanında Batı'nın MÖ 8. yüzyıldan beri bildiklerine çok benzer süreçlerden geçiliyordu. MÖ 771'den itibaren Zhou yetkesinin kırılmasının, önceki tabi devletlerin hükümdarları açısından hem iyi hem kötü sonuçları oldu. Vaktiyle Zhou kralına bağlı vasallarken, kralın ordu konusunda kendilerine muhtaç olduğunu bildikleri için söz dinlemeyen dükler ve vikontlar, şimdi kendi soylularının da aynen kendileri gibi serkeşlik ettiğini görüyorlardı. Bir çözüm, Tiglat-Pileser'in ordusunu savaş esirleriyle doldurduğu zaman yapmış olduğu gibi, devlete dışarıdan birilerini getirmek yoluyla soyluların gücünün etrafından dolaşmaktı. Zhou dünyasının dört büyük uç devleti (Jin, Qi, Chu ve Qin; bkz. Harita 5.1) 7. yüzyılda bunu yapmaya başladı ve hepsi güçlendi.

Daha MÖ 690 gibi erken bir tarihte Zhou çağı aristokratik kurallarından daha çok Sarı Irmak vadisindeki devletlerle eli kolu bağlanmış olan Chu, valilerin doğrudan doğruya saraya bağlı olduğu yeni idari bölgeler yarattı. Bunu diğer devletler de taklit etti. MÖ 660'larda Jin hükümdarı marki Xian daha da şiddetli bir çözümü denedi: Devletinin önde gelen ailelerinin reislerini

katlettirip, daha itaatkâr olduğunu umut ettiği nâzırlar atadı. Diğer devletler bunu da taklit etti. 594'te Lu markisi Xuan emsalleri arasında başka bir yol buldu; köylülerin yerel beylerine karşı angarya yükümlülüklerini hafifletmek yoluyla, askeri hizmet ve doğrudan kendine ödenen vergiler karşılığında onlara işledikleri toprağın mülkiyetini fiilen verdi. Söylemeye bile gerek yok ki, diğer devletler bu siyasayı taklit etmek için de birbirleriyle yarıştı.

Modernleşmeci hükümdarlar tıpkı Batı'da olduğu gibi daha büyük ordular kurdular, daha şiddetli savaşlar yaptılar ve ekonomik büyümeden yararlandılar. Kendilerine ait olduğu zaman toprağı geliştirmek için çalışmaya daha hevesli olan köylüler, daha iyi ekinler geliştirerek ve öküz sabanlarına yatırım yaparak daha iyi hasatlar elde ettiler. Demir tarım aletleri yayıldı ve MÖ 5. yüzyıl demircileri, demir cevherini eriyip döküme uygun hale geldiği 1530oC kadar ısıtmak için körük kullanmayı öğrendiler.[17] Wu'daki zanaatkârlar demirin karbon içeriğini gerçek çelik üretecek şekilde ayarlamayı bile beceriyorlardı.

Kentler patlama yaptı; Lu'da Linzi'nin nüfusu MÖ 500'e kadar muhtemelen 50 bine ulaşmıştı ve tıpkı Batı'da olduğu gibi, yarattıkları talep özel tüccarları oralara yiyecek getirmeye teşvik etti. 625'te Lu'daki nâzır ticareti kolaylaştırmak için sınır denetim noktalarını kaldırdı. Suyolu ticareti gelişti; Jin ve Luoyi'deki Zhou sarayları Batı'daki icadından bağımsız olarak tunç sikkeler kullanmaya başladılar. Batı'yla bir diğer koşutluk da, ekonomik büyümenin yaşam standartlarını artırırken eşitsizliği de derinleştirmesiydi. Vergi oranları 6. yüzyılın başında %10'ken, 100 yıl sonra %20'ye kadar tırmandı. Beyler saraylarına buz depoları yaptırırken köylüler borç batağına gömülüyordu.

Batılı ekonomik genişleme MÖ 6. yüzyılda kalkışa geçtiği zaman krallar halihazırda iktidarlarını yeniden kabul ettirmişlerdi; oysa Doğu'da büyüme hükümdarların sorunlarını daha da büyüttü, zira güçlü soylara hizipçi beylerinin yerini alan nâzırların da çoğu mensuptu. Nâzırlar büyümenin meyvelerini toplamakta çoğu zaman efendilerinden daha iyi konumdaydılar ve sürekli güçlenerek rakip haline geldiler. MÖ 562'de Lu'da üç nâzırlık so-

17 MÖ 1. yüzyıla gelindiğinde demir dökümü Çin'de yaygınlaşmıştı; oysa MS 14. yüzyıla değin Batı'da bilinen yegâne teknik, cevherin 900°C'ye kadar ısıtılmasıyla oluşan yumuşak "ham demir"in sürekli çekiçlenmesiyle yapılan dövme demirdi.

yu markiyi devre dışı bıraktı ve 480'lerde devleti devraldı. Jin'de nâzırlar 50 yıl süren üç taraflı bir savaş başlatarak MÖ 453'te devleti bölüştüler.

Ne ki, o zaman dek hükümdarlar (ve iktidarı onların elinden alan nâzırlar) soruna bir çözüm bulmuşlardı. Madem soylu nâzırlar da yerlerini aldıkları soylular kadar sorunluydular, neden büsbütün devletin dışına çıkıp yöneticileri başka devletlerden almamalı? *Shi* olarak bilinen –genellikle "beyefendi" olarak tercüme edilen– bu kiralık yöneticiler, rakip olmalarını sağlayacak siyasi bağlantılardan yoksundu. Aslına bakılırsa birçoğu gayet mütevazı kökenlerden geliyordu; bu da neden evvelemirde iş arar olduklarını açıklıyor. *Shi*'nin mantar gibi çoğalması hem iktidarın merkezileşmesi hem de okuryazarlığın yayılmasının kanıtlarını verir. Binlerce *shi* sessiz taşra dairelerinde evrak tomarlarını karıştırıp fasulyeleri sayarak, mevkiler boşaldıkça devletten devlete dolaşıp durdu.

Birkaç mutlu *shi* baronların ve markilerin dikkatini çekerek daha yüksek konumlara çıkmayı başardı. Batılı bürokrasilerle ilginç bir karşıtlık vardır: Dönemin edebiyatının başlıca kahramanları, onları istihdam eden hükümdarlar değil de, doğru yolda tuttukları hükümdarların refaha ermesini sağlayan erdemli danışmanlar olarak betimlenen bu adamlar olmuştur. MÖ 300 civarında toplanan tarihsel belgeler üzerine bir açıklama olan *Zuozhuan* bu tür kahramanlarla doludur. Benim gözdem, Jin dükü Ling'in başnâzırı Zhaodun'dur. *Zuozhuan* biraz küçümsemeyle "dük Ling gerçek bir hükümdar değildi," der. "Terasından bir tatar yayıyla halkın üzerine ok atar ve yıldırım gibi kaçışmalarını seyredip eğlenirdi."[18] Aşçısı iyi hazırlanmamış ayı pençelerinden bir yemek pişirdiği zaman, onu öldürüp cesedini bir kutuya tıktırmış, kutuyu da karılarına taşıtarak kabul salonundan geçirtmişti.

Zhaodun, dük Ling'e o kadar çok itiraz ediyordu ki, hükümdar sonunda bu bıktırıcı danışmanının sesini kesmesi için bir sui-

18 *Zuozhuan*, Duke Xuan, 2. yıl, çev. Watson, 1989, s. 76: Burada bir sorun var: Zhaodun'un öyküsü MÖ 610 civarında geçer, ama tatar yayı ancak 5. yüzyıl ortalarında yaygınlaşmıştır. Bazı tarihçiler bu tür tutarsızlıklardan, *Zouzhoan*'ın aslında yüzyıllar boyunca tekrar tekrar anlatılarak büyüyen, genel idealleri ifade etse de bize gerçek danışmanlar ve hükümdarlar hakkında pek az bilgi veren bir halk masalları derlemesi olduğu sonucuna varmıştır.

kastçı gönderdi. Gelgelelim tetikçi şafak vakti Zhaodun'un evine vardığında, saygıdeğer *shi* saray kıyafetlerini çoktan giymiş ve işine koyulmuştu bile. Böylesine iyi bir adamı öldürmek ile hükümdarının emrine karşı gelmek gibi korkunç bir ikilemde kalan katil, kalan tek ahlaklı çıkar yolu tutarak, kafasını bir ağaca vura vura kendini öldürdü.

Bunu başka maceralar izledi. Dük Ling bir pusu kurdu, ama Zhaodun, uşağı bekçi köpeğini bir yumrukla yere serince kaçmayı başardı; dükün askerlerinden birinin Zhaodun'un yıllar önce açlıktan ölmekten kurtardığı bir adam olduğu ortaya çıktı. Tüm *Zuozhuan* öykülerinde olduğu gibi, sonunda dük Ling hak ettiği cezayı buldu; ancak bu ahlakçı metinde, çoğu zaman olduğu gibi, bunu önlemediği için onun ölümüyle de Zhaodun suçlandı.

Ne ki, başka (herhalde daha iyi davranan) hükümdarlar başarılı oldu ve MÖ 5. yüzyılın yeni mimari üslupları onların artan gücünü dile getiriyordu. Zhou kralları sadece 1-1,5 m yüksekliğinde dövülmüş toprak platformlar üzerine saraylar inşa etmişken, artık beyler daha yükseklere çıkıyor, kelimenin somut anlamıyla en üst düzeye tırmanıyorlardı. Chu'daki bir saray, söylendiğine göre, (mantık dışı olarak) bulutlara uzanıyor diye tanımlandığı 150 m yüksekliğinde bir platforma oturuyordu. Kuzey Çin'deki bir başkasına "Cennetin Yarı Yoluna Erişen Platform" deniyordu. Görünüşe göre, hükümdarlar düşman devletlerden olduğu kadar kendi halklarından da duydukları korkuyla saraylarını tahkim ettiriyorlardı.

MÖ 450'ye gelindiğinde Doğulu hükümdarlar, tıpkı Batı'da olduğu gibi, üst düzey modellere yönelerek, vergiler dayatıp sürekli ordular kuruyor ve sadece kendilerine sadık, ama aynı zamanda onlar öldükten sonra ayakta kalacak kadar bağımsız bürokrasilerle bu karmaşık ilişkileri yönetiyorlardı. Ekonomileri patlama yapıyordu ve toplumsal gelişme 24 puanı geride bırakmıştı. Batı'da çekirdek genişlemiş ve Pers İmparatorluğu buranın büyük bölümünü birleştirmişti; Doğu'da da benzer süreçler işliyordu. MÖ 771'de Zhou'nun çöküşünden beri ortaya çıkan 148 devletten MÖ 450'ye kadar sadece 14'ü ayakta kalmıştı ve bunlardan sadece 4'ü –Jin, Qi, Chu ve Qin– sahneye hâkimdi.

4. Bölüm'de, von Däniken'in bahsettiği uzaylıların MÖ 1250 civarında çekirdeklerin genişlemeyi sürdüreceğine ve her birinde

tek bir imparatorluğun doğacağına dair bir öngörüde bulunduklarını farz etmiştim. Eğer MÖ 450 civarında tekrar gelmiş olsalardı, haklı çıktıklarını düşünebilirlerdi; ne de olsa tahminleri yanlış çıkmamıştı. Sadece zamanlamada hata yapmışlardı.

Klasikler

Dünyalıların, insanüstü varlıklara bağlanan yardım hatları varmış gibi yapmaya olan hevesini kaybetmişe benzemeleri de uzaylıların ilgisini çekebilirdi. Tanrısal krallar binlerce yıl ritüel zincirlerine sıkıca tutunarak en mütevazı köylüyü, ziguratlarda insan kurban ederek veya mezarlıklarda esirleri katlederek gökyüzüne dokunan hükümdarlara bağlamışlardı. Fakat artık tanrısal krallar kendilerini baş yönetici olarak yeniden yarattıkça, sihir yeryüzünden yok olmaya yüz tutmuştu. MÖ 7. yüzyıl Yunan şairi Hesiodos şöyle yakınıyordu: "Keşke daha önce ölseydim veya daha sonra doğsaydım, zira şimdi tam bir demir çağı... Doğruculuk ve haksızlığa karşı öfke, aklara bürünmüş güzellikleri, yeryüzünün geniş yollarını bıraktılar. Olympos'taki ölümsüz tanrılara katılmak üzere insanlığı terk ettiler; ölümlü insanlara tek kalansa acı kederler oldu; kötülüğe karşı başvurulacak hiçbir güç kalmadı."[19]

Ancak olaylara bakmanın tek yolu bu değildi. Ege kıyılarından Sarı Irmak havzasına değin başka başka düşünürler dünyanın nasıl döndüğüne dair radikal yeni görüşler geliştirmeye başladılar. Sınırlardan konuşuyorlardı; toplumsal olarak, çünkü çoğu seçkinlerin alt basamaklarında yer alıyordu; ve coğrafi olarak, çünkü çoğu iktidarın uçlarındaki küçük devletlerden geliyordu.[20] Çaresizliğe kapılmayın, diyorlardı (hemen hemen), bu lekelenmiş dünyanın ötesine geçmek için tanrısal krallara ihtiyacımız yok. Kurtuluş kendi içimizdedir, yozlaşmış, zorba hükümdarların elinde değil.

---

19 Hesiodos, *Works and Days*, satır 174-76, 197-201.

20 Hepsi değil gerçi. Caynacılığın kurucusu Mahavira (y. MÖ 497-425) Hindistan'ın en güçlü devleti Magadha'dan çıkmıştı. Bazı tarihçilerin Eksen Çağı ustalarının arasına dahil ettiği Zerdüşt Persti. Bununla birlikte, Pers ülkesinin hâlâ Batı çekirdeğinin kıyısında olduğu sırada –muhtemelen MÖ 1400-600 arasında bir dönemde– yaşadı. (Kanıtlar çok karışık olduğu için burada Zerdüşt'ü tartışmayacağım.)

II. Dünya Savaşı sonunda, çağının ahlak krizinden bir anlam çıkarmaya çabalayan Alman düşünür Karl Jaspers, MÖ 500 civarındaki yüzyılları "Eksen Çağı" olarak adlandırdı;* terim, bu yüzyılların, tarihin çevresinde döndüğü bir eksen olduğu anlamına geliyordu. Eksen Çağı'nda, diye ilan etmişti Jaspers, uğursuz bir şekilde, "bugün bildiğimiz haliyle insan doğdu."[21] Eksen Çağı yazıları –Doğu'da Konfüçyüs ve Tao'ya ait metinler, Güney Asya'da Budist ve Caynacı metinler, Batı'da ise Yunan felsefesi ve Eski Ahit (onun soyundan gelen Yeni Ahit ve Kuran'la birlikte) metinleri– klasikler, yani o gün bugündür milyonlarca insana yaşamın anlamını sunan ebedi başyapıtlar haline geldi.

Buda ve Sokrates gibi, kendi eliyle pek az şeyi kaydetmiş kişiler açısından enikonu önemli bir başarıydı bu. Onların sözlerini kaydeden, süsleyen veya düpedüz uyduran, bazen bayağı uzak ardılları oldu. Çok kez bizzat kurucuların düşüncelerini gerçekten bilen hiç kimse yoktu ve onların ardından birbirine düşen varisleri konseyler topluyor, bu mesele yüzünden birbirlerini aforoz ediyor, cemaatten atıyorlardı. Modern filolojinin en büyük zaferi, ardılların, aralarında bozuşup kavgalar ederken, birbirlerine lanetler okuyup eziyetler çektirirken yazmaya da zaman bulduklarını, kendi kutsal kitaplarını çok defa yeniden yazarak, metinleri özgün anlamlarını kavramayı neredeyse imkânsız kılacak kadar çok değiştirdiklerini ortaya çıkarmış olmasıdır.

Eksen metinleri aynı zamanda çok çeşitlilik gösterir. Bazıları anlaşılması güç aforizmalar, diğerleri nükteli diyaloglar, daha başkaları ise şiirler, tarihler veya polemiklerden oluşan derlemelerdir. Bazı metinler tüm bu türleri birleştirir. Ve son bir zorluk olarak, klasiklerin hepsi nihai konularının, bizim maddi çıkara dayalı dünyamızın ötesindeki aşkıncı alanın tanımlanamaz olduğunda birleşir. Nirvana –sözcüğün tam karşılığı "üfleyip söndürmek, sönmek"; bu dünyanın tutkularının mum gibi söndürüldüğü bir zihin durumu– betimlenemez demişti Buda; bunu denemeye çalışmak bile yakışıksızdır. Konfüçyüs'e göre (çoğu zaman insancıllık, merhamet olarak tercüme edilen) *ren* de aynı şekilde lisa-

* Alman düşünür Karl Jaspers MÖ 800-200 arasındaki dönemi; Hindistan, Çin ve Garp arasında benzer devrimci düşüncenin ortaya çıktığı dönemi Eksen Çağı (Alm. *Achsenzeit*) olarak adlandırmıştı (ç.n.)

21 Jaspers, 1953, s. 1.

nın ötesindedir: "Ona ne kadar çok bakarsam, o kadar yükseğe çıkar; ona ne kadar nüfuz edersem, o kadar sertleşir; bir önümde görürüm, sonra bir bakarım ardımda... onun hakkında konuşurken tereddüt etmemek mümkün olabilir mi?"[22] Aynı şekilde Sokrates de *kalon*, yani "iyi"yi tanımlaması istendiğinde ellerini havaya kaldırıp "bu beni aşar, denemeye kalkışırsam da kendimi aptal durumuna düşürürüm," demişti.[23] Tek yapabileceği kıssalar anlatmaktı: İyi, gerçeklikle karıştırabildiğimiz gölgeler saçan bir ateş gibidir. İsa da Cennet Hükümdarlığı hakkında aynı derecede üstü kapalı konuşuyor ve o da kıssalardan hoşlanıyordu.

Hepsinden daha tanımlanmaz olanı ise Taocuların izlediği "Yol", yani *dao*'dur:

> *Dile getirilebilen Yol gerçek Yol değildir;*
> *Konulabilen isim gerçek isim değildir...*
> *Her ikisine de gizemli denebilir.*
> *Gizemli ve daha da gizemli,*
> *Som inceliklere açılan kapı!*[24]

Klasiklerin hemfikir olduğu ikinci husus, aşkınlığa nasıl ulaşılacağıdır. Konfüçyüsçülük, Budizm, Hıristiyanlık ve diğerlerinde tampon çıkartmalarındakinden daha fazlası vardır; ama ben en sevdiğim kafeteryada bu bölüm üzerine yazarken, dışarıdaki bir arabanın üzerinde bunları hoş bir şekilde özetleyen bir çıkartma gördüm: "Şefkat devrimdir," diyordu. Ahlaklı yaşa, tutkudan vazgeç ve başkalarına onların sana davranmalarını istediğin gibi davran, böylece dünyayı değiştirebilirsin. Tüm klasikler bizi diğer yanağımızı çevirmemiz ve benliği bu disiplinle eğitmenin teknikleri konusunda uyarır. Buda meditasyonu kullandı; Sokrates söyleşiyi yeğledi; Yahudi rabbiler[25] eğitim konusunda ısrar etti; Konfüçyüs aynı fikirdeydi, buna ibadet ve müziğin titizlikle uygulanmasını ekledi. Ve bu geleneklerin her birinin içinde bazı inananlar mistisizme eğilim gösterirken, diğerleri daha ayağı yere basan, halk tarzı bir yola girdiler.

Süreç daima *benliğin* biçimlendirilmesine, tanrısal krallara – hatta aslında tanrılara– bağımlı olmayan, aşkınlığa doğru içsel,

---

22 Confucius, *Analects* 9.11 ve 12.3, çevirisi: R. Dawson, 1993, s. 32, 44.

23 Platon, *Republic* 506e.

24 Laozi, *Daodejing* 1, çev. de Bary ve Bloom, 1999, s. 79-80.

25 Rabbi okulları özellikle MÖ 1. yüzyılda ve MS ilk birkaç yüzyıl içinde gelişti.

kişisel bir yönlenme oldu. İşin gerçeği, Eksen düşüncesinde doğaüstü güçler çoğunlukla konuyla ilgisiz görülür. Konfüçyüs ve Buda tanrısal varlıklar hakkında konuşmayı reddederler; kendisi dindar olduğunu söylese de, Sokrates kısmen Atina'nın tanrılarına inanmadığı için mahkûm edilmişti; rabbiler ise Tanrı'nın –adının gereksiz yere anılmamasını ve çok fazla övülmemesini gerektirecek kadar– sözcüklerle betimlenemez olduğu konusunda Yahudileri uyarıyorlardı.

Eksen düşüncesinde krallar tanrılardan bile kötü yerdedir. Taocular ve Buda büyük ölçüde onlara karşı kayıtsız kalırlar, ama Konfüçyüs, Sokrates ve İsa, hepsi ahlaki kusurları yüzünden hükümdarları açıkça azarlar. Eksen eleştirilerinin derdi iyi ve büyük olanlaydı; doğum, varlık, cinsiyet, ırk ve kast hakkında sorulmaya başlayan yeni sorular kendi dönemlerinin kültürüne kesinkes karşıt olabiliyordu.

Doğu, Batı ve Güney Asya klasikleri arasındaki bu benzerlikleri seçmekle, eşit derecede somut olan farklılıklarını silmek peşinde değilim. Hiç kimse Tripitaka'yı (Budist ilkelerin "Üç Sepeti"), Platon'un *Devlet*'iyle veya Konfüçyüs'ün *Seçmeler*'iyle karıştıramaz, ama aynı şekilde kimsenin Konfüçyüs'ün *Seçmeleri*'ni Taocu *Zhuangzi* veya "Eşitlikçi" *Efendi Shang'ın Kitabı* gibi Çin klasikleriyle rekabet etmesi konusunda yanılgıya düşmez. MÖ 500-300 arasındaki yıllar Çin geleneğinde "yüz düşünce okulunun mücadele ettiği çağ"dı ve bu tek bölgesel gelenek içindeki sıra dışı düşünceler yelpazesine bir göz atmak için biraz konuya ara vermek istiyorum.

Konfüçyüs MÖ 11. yüzyıl Zhou dükünü kendine erdem modeli olarak aldı ve amacını, ibadet sistemini yeniden getirmek yoluyla dükün çağının ahlaki mükemmeliyetini geri getirmek olarak tanımladı. "Ben yaratmıyor, aktarıyorum," diyordu Konfüçyüs. "Antik çağın bir hayranıyım yalnızca."[26] Gelgelelim arkeoloji, Konfüçyüs'ün dükün uzak çağı hakkında aslında pek fazla şey bilmediğini ileri sürer. Zhou toplumuna ölçülü, dikkatle derecelendirilmiş ayinler sunarak geniş bir seçkinler sınıfının her bir üyesine hiyerarşik bir düzen içinde konumlar tahsis eden dük değil, çok daha sonra, MÖ 850 civarında yaşanan geniş kapsamlı

26 Confucius, *Analects* 7.1, 12.1, 7.30, çev. R. Dawson, 1993, s. 24, 44, 25.

bir "ritüel devrimi" olmuştu. Ardından MÖ 600 civarında birkaç aşırı güçlü adam muazzam servetlerle birlikte gömülerek kendilerini seçkinlerin geri kalanından yukarıya yerleştirdiği zaman ritüeller tekrar değişti.

Eğitimli ama pek o kadar da zengin olmayan *shi*'den biri olarak Konfüçyüs, MÖ 850-600 arasında gelişen değişmez ritüel düzeni idealize ederek ve onu Zhou dükünün çağına yansıtarak muhtemelen bu ikinci değişime tepki gösteriyordu. "Kişinin nefsine hâkim olması ve ritüele dönmesi," diye üsteliyordu Konfüçyüs, "insancıllığı (*ren*) yaşamaktır."[27] Bu da atalardan çok hayattaki aileye özen göstermek, gösterişli sofuluktan çok içten saygıya değer vermek, soya değil erdeme itibar etmek, ritüelleri en basit donanımla doğru biçimde icra etmek ve emsali takip etmek anlamına geliyordu. Konfüçyüs, eğer bir tek hükümdarı bile *ren* uygulamaya ikna edebilirse, herkesin onu taklit edeceği ve dünyanın huzura ereceğinde ısrarlıydı.

Ne ki, MÖ 5. yüzyıl düşünürü Mozu buna tamamen karşıydı. Onun düşüncesine göre Konfüçyüs *ren*'i yanlış anlamıştı. Doğrusu bu, iyi *olmak* değil, iyilik *yapmak* anlamına geliyordu ve sadece ailenizle değil, herkesle ilgiliydi. Mozu ritüelleri, müziği ve Zhou dükünü reddetti. İnsanlar aç olmasına ve şiddete maruz kalmasına karşın, diyordu, Konfüçyüsçüler "dilenciler gibi hareket ediyor, hamsterler gibi tıkınıyor, tekeler gibi arzulu bir iştahla göz süzüyor ve iğdiş edilmiş domuzlar gibi paytak paytak yürüyorlar." Kaba saba kıyafetler giyip kuru toprakta uyuyan ve bulamaç yiyen Mozu, yoksullar arasında dolaşarak, evrensel sevgi ve katı eşitlikçiliğin bir bileşimi olan *jian ai*'yi vaaz etti. "Başkasını kendin gibi, başkasının ailesini kendi ailen gibi ve başkasının kişiliğini kendi kişiliğin gibi gör ve gözet," dedi. "Dünyadaki musibetlerin, mülksüzlüklerin, hınç ve nefretlerin doğmasının nedeni *jian ai*'nin yokluğudur."[28] Mozu savaşları önlemek için diplomasiye girişerek, sandaletleri parçalanana dek yürüdü. Tarikata benzer topluluğunun 180 delikanlıdan oluşan takipçilerini, haksız saldırıya uğrayan bir devleti savunmaya bile gönderdi.

Genelde Taocular başlığı altında kümelenen düşünürler ise Konfüçyüs'ten olduğu gibi Mozu'dan da etkilenmemiş gibi gö-

27 *Age.*

28 *Mozi* 39.2 ve 15.11-15, çev. Bloodworth ve Bloodworth, 2004, s. 31.

rünür. Evrenin Yolu değişimdir diyorlardı: Gece gündüze, sevinç kedere, yaşam ölüme dönüşür. Hiçbir şey sabit, hiçbir şey tanımlanabilir değildir. İnsanlar et yer, geyik ot yer, çıyan yılan yer, baykuş sıçan yer; en iyi yiyeceğin hangisi olduğunu kim söyleyebilir? Konfüçyüsçülerin gerçek dediği şeye, diyorlardı Taocular, Mozu'nun izleyicileri sahte derler, oysa gerçekte her şey başka her şeyle bağlantılıdır. Hiç kimse Yol'un nereye çıktığını bilmez. Günün birinde Yol'la bir olmamız gerekir, ama bunu çılgınca eyleyerek yapamayız.

Taocu üstatlardan Zhuangzi, Liezi adında bir başka büyük Taocu hakkında bir hikâye anlatmıştı. Yıllar boyunca Yol'u aradıktan sonra Liezi hiçbir şey öğrenmediğini anlayarak evine dönmüştür.

> Üç yıl boyunca [diye anlatır Zhuangzi] evden dışarı çıkmadı. Karısına yemek yaptı ve domuzlara hepsi birer insanmış gibi özenle baktı. Artık çalışmalarına hiç ilgi göstermez olmuştu. Arzularını bir yana attı ve gerçeği aramaya başladı. Bedenen toprağın kendisine benzemeye başladı. Her şeyin ortasında, Tek olanla kuşatılmış olarak kaldı ve sonuna kadar da böyle devam etti.[29]

Zhuangzi, Liezi'nin Konfüçyüs ve Mozu'nun eylemciliğinin gülünç –ve tehlikeli– görünmesine yol açtığını düşünüyordu. Birinin Konfüçyüs'e "bu tek kuşağın acılarını taşıyamazsın," dediğini farz etti, "bu yüzden git ve gelecek on bin kuşağa sorun yarat. Böyle sefil bir şey olmaya mı kalkışıyorsun, yoksa ne yaptığının farkında değil misin?... Yanlış olan zarardan başka bir şeye yol açamaz ve faal olanın yanlış olması kaçınılmazdır." Oysa Mozu, "bu dünyanın iyisi" ama yaşamdan duyulabilecek sevinci yok etmiş biri olarak etkilemişti Zhuangzi'yi. "Mohistler post ve kaba kumaştan giysiler, tahta ayakkabılar veya kendir lifinden sandaletler giyiyorlar, gece gündüz durmuyor ve böylesine hummalı faaliyeti başarılarının en yücesi olarak görüyorlar." Oysa bu sadece "meşakkatli bir yaşam ve basit bir ölümden başka bir şey getirmez... Mozu'nun kendisi bile dayanamamışken," diyerek soruyordu Zhuangzi, "dünyanın geri kalanının böyle yaşaması nasıl beklenebilir ki?"[30]

---

29 *Zhuangzi* 7. 26, 33, çev. Palmer vd., s. 63-6.

30 *Age.*, 239, 299-300.

Mozu Konfüçyüs'ü reddetti; Zhuangzi Konfüçyüs *ve* Mozu'yu reddetti; ama Eşitlikçi Gelenek denen akım hepsini birden reddetti. Eşitlikçilik Eksen-karşıtı seçenekti, Machiavelli'nin kendisinden bile Makyavelciydi. Eşitlikçiler *ren, jian ai* ve *dao*'nun hepsinin asıl meseleyi kaçırdıklarını hissediyorlardı. Gerçekliği aşkınlaştırmaya çalışmak budalalıktı: Tanrısal krallar yerlerini işletmeci, verimlilik peşinde koşan kişilere bırakmışlardı ve geri kalanımızın bu programa ayak uydurması gerekiyordu. MÖ 4. yüzyıl Qin başnâzırı ve Eşitlikçiliğin yol gösteren ışığı Efendi Shang'a göre amaç insancıllık değildi; amaç "devletin zenginleşmesi ve askeri kapasitesinin güçlenmesi"ydi. Efendi Shang "başkalarına kendinize davranılmasını istediğiniz gibi davranmayın," diyordu, çünkü "giriştiğiniz sorumluluklar düşmanın yapmaktan utanacağı işler ise, sizin bir avantajınız olur." Ne iyi olmalı ne de iyilik etmeliydi, zira "iyiyi yönetmek için kötüyü kullanan bir devlet her zaman düzene kavuşur ve güçlenir."[31] Ayrıca ritüeller, eylemcilik veya yazgıcılık için boşa zaman harcamayın. Bunun yerine zalimce cezalar (kelle uçurma, diri diri gömme, ağır angarya) ile kapsamlı kanunlar hazırlayın ve bunları herkese katı bir şekilde uygulayın. Eşitlikçilerin söylemeyi çok sevdiği üzere, bir marangozun gönyesi gibi, kanunlar karmakarışık malzemeyi uyum göstermek zorunda bırakır.

Çin Eksen düşüncesi mistisizmden otoriterciliğe kadar geniş bir yelpazeye yayılıyordu ve sürekli evrim halindeydi. Örneğin MÖ 3. yüzyıl âlimi Xunzi, Konfüçyüsçülüğü Mozu'nun düşünceleri ve Taoizmle birleştirdi ve Eşitlikçilikle bir ortak zemin yaratmaya çalıştı. Eşitlikçilerin pek çoğu Mozu'nun iş ahlakını ve Taocuların şeyleri kabullenişini kucakladı.Yüzlerce yıl içinde fikirler sürekli değişen bir karmaşıklık içinde tekrar tekrar birleşti.

Bunlar Güney Asya ve Batı'daki Eksen düşüncesinde de çoğunlukla geçerli oldu. Bu gelenekleri ayrıntılarıyla ele almayacağım, ama küçük Yunanistan toprağına hızlı bir bakış bile, fikirlerin kaynayan kazanı hakkında bir fikir verir. Tanrısal krallık MÖ 1200 öncesinde Yunanistan'da Güneybatı Asya'nın daha eski devletlerinden daha zayıf olmuş olabilir; üstelik 700'e gelindiğinde Yunanlar bunu düpedüz reddetmişti. Belki de, başka bir

31 *Book of Lord Shang* 8.8 ve 20, çev. Duyvendak, 1928.

dünyanın imkânlarından yararlanan hükümdarların yokluğunda iyi bir toplumun nasıl olması gerektiği sorusuyla, Eksen Çağı'ndaki diğer toplumlardan daha katı biçimde yüzleşmelerinin nedeni buydu.

Yunanların verdiği yanıtlardan biri, iyiyi kolektif siyaset aracılığıyla aramak oldu. Eğer hiç kimse doğaüstü bilgeliğe ulaşamıyorsa, diye sordu bazı Yunanlar, neden her bir insanın sahip olduğu sınırlı bilgiyi bir (eril) demokrasi yaratmak üzere birleştirmemeli? Bu son derece farklı bir düşünceydi (Mozu bile bunu düşünememişti) ve uzun vadeli kilitlenme kuramcıları çoğu zaman Yunanların icadı olan eril demokrasinin Batı ile geri kalanlar arasındaki belirleyici kopmayı simgelediğini ileri sürer.

Kitabın bu noktasına gelindiğinde, muhtemelen benim hiç mi hiç ikna olmadığımı duymak okur için sürpriz olmaz. Yunanların bir şeyler için oy kullanmaya başlamasından 14 bin yıl önce de Batılı toplumsal gelişme Doğu'dakinden daha yüksek olmuştu ve Batı'nın önderliği, Yunan demokrasinin altın çağı olan MÖ 5. ve 4. yüzyıllar boyunca da pek az değişmişti. Sadece MÖ 1. yüzyılda Roma İmparatorluğu demokrasiyi gereksiz hale getirdiği zaman Batı'nın Doğu'ya karşı öncülüğü keskin bir düşüş gösterdi. "Yunan kopuşu" kuramıyla ilgili (6. ve 9. Bölümler arasında daha açık hale gelecek) daha da büyük bir sorun, klasik Yunanistan'ı Amerikan ve Fransız devrimlerinden ayıran 2000 yıl içinde demokrasinin Batı'dan neredeyse bütünüyle silinip gitmiş olmasıdır. 19. yüzyıldaki radikal düşünürlerin, modern demokrasilerin nasıl işleyebileceğine ilişkin tartışmalarında antik Atina'yı kesinlikle faydalı bir emsal olarak gördükleri su götürmez; ama tarih boyunca Klasik Yunan'da (laf aramızda, "demokrasi" sözcüğünü suiistimal aracı anlamında, ayaktakımı hâkimiyetinden bir adım ötesi olarak kullanan) Kurucu Atalara kadar uzanan kesintisiz bir demokratik özgürlük ruhu görmek, destansı bir seçmece okuma yapmayı gerektirir.

Her durumda, Antik Yunan'ın Eksen düşüncesine gerçek katkısı demokratlardan değil, Sokrates öncülüğündeki demokrasi eleştirmenlerinden geldi. Sokrates, her şeyi görünüşüne bakarak değerlendiren insanların cehaletini birleştirmekten başka bir şey olmayan demokrasiye Yunanistan'ın ihtiyacı olmadığını ileri sürdü; asıl ihtiyacı olan, iş gelip de en önemli şeye –iyinin doğa-

sına– dayandığında, hiçbir şey bilmediklerini bilen kendisi gibi adamlardı. İyiyi anlamayı, felsefi tartışmaya yoğunlaşarak akıl yoluyla ancak bu türden adamlar ümit edebilirdi (tabii herhangi biri bunu yapabilirse; Sokrates bundan emin değildi).

Sokrates'in takipçilerinhden biri olan Platon, üstadın iyi toplum modelinin iki versiyonunu üretti: Tüm Konfüçyüsçüler için yeterince idealist olan *Devlet* ve Efendi Shang'ın yüreğini ısıtacak kadar otoriter olan *Yasalar*. Aristoteles (Platon'un öğrencilerinden biriydi) insancıl *Etik*'ten soğuk analitik *Politika*'ya uzanan benzer bir yelpaze içinde yazılar yazdı. MÖ 5. yüzyılın Sofist olarak tanınan bazı düşünürlerini, rölativizm açısından Taoculara denk sayabiliriz; tıpkı Parmenides ve Empedokles'i mistisizm bakımından düşçülere denk sayabileceğimiz gibi. Ve iş sıradan insanı savunmaya gelince, Protagoras'ın Mozu'dan aşağı kalır yanı yoktur.

Bu kitabın giriş bölümünde, Batı'nın bugün hükmetmesinin, Antik Yunanların demokrasiyi kendiliğinden icat etmesinden değil; onlar benzersiz ölçüde akılcı ve dinamik bir kültür yaratırken, Çin'in gerici ve tutucu olmasından kaynaklandığını kabul eden bir diğer uzun vadeli kilitlenme kuramından bahsetmiştim.[32] Ben bu kuramın da yanlış olduğu kanaatindeyim. Bu kuram Doğulu, Batılı ve Güney Asyalı düşünceyi karikatürize eder ve her birinin sahip olduğu içsel çeşitlilikleri görmezden gelir. Doğulu düşünce en az Batılı düşünce kadar akılcı, özgürlükçü, gerçekçi ve kuşkucu olabilir; aynı şekilde Batılı düşünce de en az Doğulu düşünce kadar mistik, otoriter, rölativist ve müphem olabilir. Zira Eksen düşüncesinin gerçek birliği, çeşitlilikteki birliktir. Doğulu, Batılı ve Güney Asyalı düşüncenin bütün farklılıkları, düşünceler *yelpazesi*, argümanları ve çatışmaları, bu bölgelerin her birinde kayda değer ölçüde aynıdır. Eksen Çağı'ndaki düşünürler Sarı Irmak Vadisinde, Ganj Ovasında veya Doğu Akdeniz kentlerinde yaşıyor olmalarından bağımsız olarak, tartışma için aynı alanın sınırlarını belirlediler.

Geçmişten gerçek kopuş, bu entelektüel alanın içindeki tek bir özellikte (örneğin Yunan felsefesinde) değil, *bir bütün olarak* biçimindeydi. Batılı toplumsal gelişmenin 24 puana ilk kez yaklaş-

32 Bazı düşünce tarihçileri ve birçok New Age bağlısı bunu tersyüz edip Doğu-Batı ayrımını alıkoyarak, Doğulu/Güney Asyalı düşüncenin insan ruhunu özgürleştirdiğini, Batılı soyutlamanın ise onu bir deli gömleğine soktuğunu ileri sürdü.

tığı MÖ 1300'de hiç kimsenin Eksen argümanları yoktu. En yakın aday, MÖ 1364 ile 1347 arasında Mısır firavunu olan, geleneksel tanrıları bir kenara atıp kendisi, karısı Nefertiti ve güneş diski Aton'dan oluşan bir teslis düşüncesi başlatan Akenaton'du. Aton tapınaklarıyla dolu yeni bir kent inşa etti, akılda kalan ilahiler besteledi ve son derece tuhaf bir sanat üslubunu destekledi.

Yüzyıldır Mısır bilimcileri Akenaton'un ne yapmış olduğuna dair tartışır dururlar. Bazıları onun tektanrıcılığı yaratmaya çalıştığı kanısındadır; Sigmund Freud kadar önemli bir isim, Yahudilerin Mısır'da olduğu dönemde Musa'nın bu kavramı Akenaton'dan çaldığını ileri sürdü. Akenaton'un "Büyük Aton İlahisi" ile Tanah'ın 106. Mezmuru olan "Yaratıcı Rabbe İlahi" arasında kesinlikle çarpıcı benzerlikler vardır. Gene de Akenaton'un dinsel devriminin Eksen'le hiç ilişkisi yoktu. Kişisel aşkınlığa hiç yer vermiyordu; aslına bakılırsa Akenaton basit ölümlülerin Aton'a tapmasını bile yasaklamış, firavunları bu dünya ile göksel âlem arasında, daha önce olduğundan da daha belirgin şekilde köprü haline getirmişti.

Atonculuk, tanrı-kralların iyice yerleşmiş olduğu toplumlarda büyük düşünsel değişimler yapmanın güçlüğünü örnekler. Akenaton'un yeni dini hiç mümin kazanmadı ve kurucusu öldüğü anda eski tanrılar geri getirildi. Akenaton'un tapınakları yıkıldı ve kurduğu kentin 1891'de kazılarla ortaya çıkarılmasına değin devrimi unutulup gitti.

O halde Eksen düşüncesi, Grafik 5.1'i bu kadar durağan kılan gizli malzeme midir? Konfüçyüs, Sokrates ve Buda toplumsal gelişme MÖ 1. binyıl ortasında 24 puana ulaştığında toplumlarını bazı düşünsel engelleri aşmaya yönlendirirken, böyle dehaların yokluğu 2. binyılda toplumsal gelişmeyi bloke mi etmişti?

Muhtemelen hayır. Öncelikle kronoloji buna karşıdır. Batı'da Asur bir üst düzey devlet haline geldi ve MÖ 8. yüzyılda 24 puanı geçti; ama Batılı düşüncede 300 yıl sonra, Sokrates'ten önce belirgin şekilde Eksen düşüncesinin varlığını görmek zordur. Doğu'da daha da kıl payıyla kaçırma söz konusudur; Qin, Chu, Qi ve Jin, tam da Konfüçyüs'ün en faal olduğu dönem olan MÖ 500 civarında 24 puana ulaştı; ama sonra Doğulu Eksen düşüncesinin ana dalgası MÖ 4. ve 3. yüzyıllarda düştü. Eğer Güney Asyacılar Buda'yı MÖ 5. yüzyıl sonlarına yeniden tarihlemede haklıysalar,

orada da üst düzey devlet oluşumu Eksen düşüncesinden önce meydana gelmiş demektir.

Coğrafya da bu soruya olumsuz yanıt verir. En önemli Eksen düşünürleri Antik Yunan, İsrail, Buda'nın yurdu olan Sakya veya Konfüçyüs'ün yurdu Lu gibi küçük kenar topluluklarından çıktı; siyasal olarak geri plandaki yerlerde aşkıncı atılımların büyük devletlerdeki toplumsal gelişmeyi nasıl etkilediğini anlamak güç.

Son olarak, mantık da buna karşı çıkar. Eksen düşüncesi, büyük hükümdarlara ve bürokratlarına en iyi ihtimalle kayıtsız ve çoğu zaman iktidarlarına karşı düpedüz düşman olmasıyla, üst düzey devlete bir tepki olarak doğdu. Eksen düşüncesinin yükselen toplumsal gelişmeye asıl katkısının, MÖ 1. binyılda daha sonra, tüm büyük devletlerin onu evcilleştirmeyi öğrenip kendi çıkarlarına kullanmaya başlamasının ardından geldiği kanaatindeyim. Doğu'da Han hanedanı Konfüçyüsçülüğü sadık bir bürokratlar sınıfına kılavuzluk eden resmi bir ideolojiye dönüşeceği noktaya getirene kadar hadım etti. Hindistan'da büyük hükümdar Aşoka, görünüşe bakılırsa kendi şiddet dolu fetihlerinden dehşete kapılarak MÖ 257 civarında Budist oldu, ama her nasılsa savaştan vazgeçmemeyi başardı. Batı'da da Romalılar önce Yunan felsefesini etkisizleştirdiler, derken Hıristiyanlığı imparatorluk için bir sahne aksesuarına dönüştürdüler.

Eksen düşüncesi içindeki daha akılcı kollar, tümü de insanların kendi dünyaları üzerindeki düşünsel hâkimiyetlerini artıran hukuk, matematik, bilim, tarih, mantık ve belagati teşvik etti; ama Grafik 5.1'in ardındaki gerçek motor, Buzul Çağı'nın sonundan beri olanla aynıydı. Tembel, açgözlü ve korkmuş insanlar işleri yapmanın daha kolay, daha kârlı ve daha güvenli yollarını buldular; bu süreç içinde daha güçlü devletler kurdular, daha uzak yerlerle ticaret yaptılar ve daha büyük kentler kurdular. Bundan sonraki beş bölümde birçok kez yineleneceğini göreceğimiz bir gelişim seyri kalıbıyla, toplumsal gelişme yükseldikçe yeni çağ ihtiyaç duyduğu kültürü elde etti. Eksen düşüncesi, insanların üst düzey devletler kurduğu ve dünyayı sihirden arındırdığı bir çağda olan şeylerden yalnızca bir tanesiydi.

Uç Boyu İmparatorlukları

Eksen düşüncesinin devletin yeniden yapılandırılmasının nedeni olmaktan çok bir sonucu olduğuna daha fazla kanıt gerekiyorsa, Doğu çekirdeğinin batı ucundaki yırtıcı Qin devletine bir göz atmamız bile yeter (Harita 5.5). Diplomatik hileler üzerine bir tür yordam kitabı olan *Savaşan Devletlerin Taktikleri*'nin anonim yazarı, "Qin'in âdetleri [barbar] Rong ve Di'yle aynıdır," diyordu. "Bir kaplan ya da kurdun yüreğine sahiptir; ritüel, görev veya erdemli hal ve hareket hakkında hiçbir şey bilmeyen açgözlü, kâr aşığı ve güvenilmezdir."[33] Gene de, Konfüçyüs beyefendilerinin aziz tuttuğu her şeyin antitezi olmasına karşın, Qin MÖ 3. yüzyılda tamamını fethedeceği Doğu çekirdeğinin ucundan yaptığı büyük patlamayla öne geçti.

Romalıların (sürekli kurtlara benzetilirlerdi) Batı çekirdeğinin ucundan çıkıp gelerek orayı ele geçirdiği ve kendilerine barbar diyen filozofları köleleştirdiği Avrasya'nın diğer ucunda da çok benzer şeyler meydana geldi. MÖ 167'de rehine olarak Roma'ya götürülen bir Yunan beyefendisi olan Polybios, bütün bunları kendi yurttaşlarına açıklamak için dört ciltlik *Tarihler* adlı eserini kaleme aldı. "Kim," diye soruyordu, "Romalıların nasıl tarihte eşi olmayan bir şekilde 50 yıldan kısa bir süre içinde [MÖ 220-167] neredeyse bütün meskün dünyayı[34] kendi egemenliği altına aldığını... bilmek istemeyecek kadar dar kafalı veya tembel olabilir?"[35]

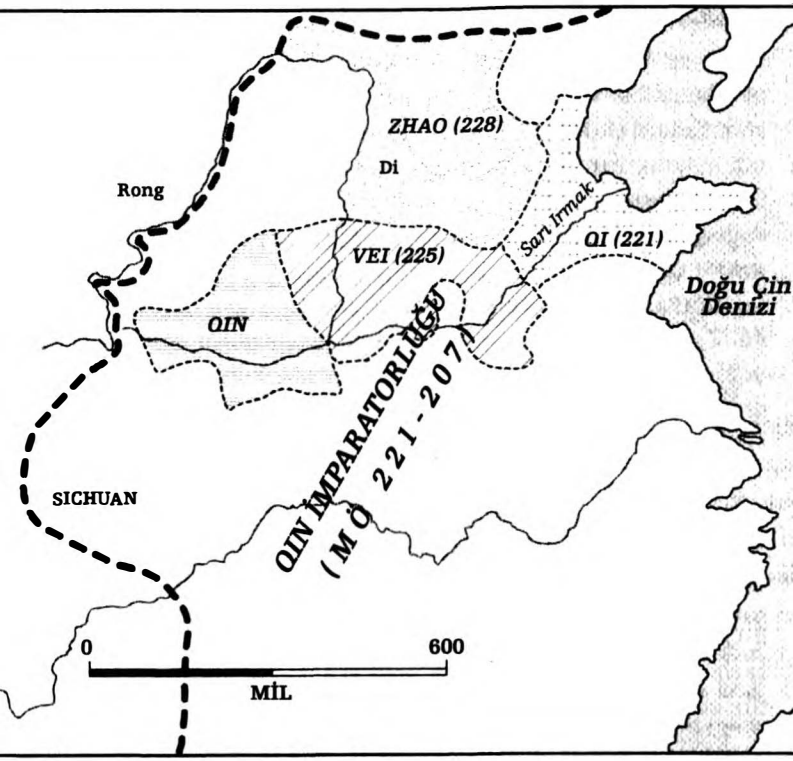
Qin ve Roma'nın pek çok ortak yönü vardı. Her ikisi de, eski bir çekirdekte öncü niteliğindeki örgütlenme yöntemleri ile şiddet dolu bir sınır boyunda geliştirilen askeri yöntemleri birleştirmesiyle, geri kalmışlığın avantajlı olmasının olağanüstü örneğiydi; her ikisi de milyonlarca kişiyi öldürdü, köleleştirdi ve mülksüzleştirdi; son olarak her ikisi de toplumsal gelişmeyi daha önce görülmemiş bir şekilde hızlandırdı. Qin ve Roma aynı zamanda, kan ırmakları kuruduğu zaman emperyalizmlerinin gerek Doğu gerek Batı'da çoğu insanı daha müreffeh kıldığı, şiddet paradoksu diyebileceğimiz olguyu örnekliyordu.

---

33 *Stratagems of Warring States (Zhanguo ce)*, 24. bölüm, s. 869, çev. M. Lewis, 2007, s. 40.

34 Yani Polybios'un bildiği bütün dünya. Qin'in ne yapmakta olduğuna dair en ufak fikri yoktu.

35 Polybius, 1.1.

Harita 5.5. Qin'in zaferi: Savaşan Devletler çağında Doğu, MÖ 300-221 (parantez içindeki tarihler ana devletlerin Qin'e boyun eğdiği zamanı gösteriyor).

Gerek Qin gerek Roma açısından başarının sırrı basitti: sayılar. Qin ve Roma buraya farklı yollardan vardılar, ama her ikisi de orduları toplama, silahlandırma, besleme ve yerini doldurmada tüm rakiplerinden daha iyiydi.

Doğu'da Qin yüzyıllar boyunca altı büyük savaşan devletin en zayıfı olmuştu.[36] Üst düzey örgütlenmeye doğru ilerlemeye geç başlamıştı; toprak vergilerini ancak MÖ 408'de uygulayabilmişti. O zamana gelindiğinde, aralıksız süren savaşlar diğer devletleri kendi uyruklarını askere almaya, vergi koymaya ve halkı disipline etmek için Eşitlikçi yöntemler kullanmaya zorlamıştı. Hü-

36 MÖ 6. yüzyılın dört büyük devleti (Jin, Qi, Chu ve Qin), Jin'in bir iç savaş sonunda üç devlete (Hann, Wei ve Zhao) bölünmesiyle altıya çıkmıştı. Bazı tarihçiler günümüz Pekin'i civarındaki Yan'ı da yedinci büyük devlet olarak bu gruba dahil eder.

kümdarlar gelirleri artırmak için ellerinden gelen her şeyi yaptılar ve en iyi uygulamalar çarçabuk yayıldı; çünkü insanların yok olmamak için onları taklit etmekten başka çaresi yoktu. MÖ 430 civarında Wei devleti tarım ürününü artırmak için işçiler toplayıp sulama kanalları kazdırmaya koyulmuştu; (eninde sonunda) Qin dahil diğer devletler de bu yola girdi. Zhao ve Wei sulanmış değerli topraklarını korumak için surlar inşa ettiler; diğerleri de aynını yaptı.

MÖ 4. yüzyılda Qin diğerlerine yetişti. Efendi Shang, 340'larda Qin hükümdarına devletini nasıl bir gözetim ve disiplin kabusuna dönüştürebileceği konusunda danışmanlık yaptığı Qin devletinde şöhreti yakaladı:

> [Efendi Shang] halkın onlara ve beşlere bölünüp, her birinin diğerine nezaret etmesi ve karşılıklı sorumlu olmasını emretti. Cürüm faaliyetini bildirmeyen herkes belinden ikiye bölünecekken, bunu bildirenler bir düşmanın kellesini elde etmek için aynı ödülü alacaklardı...[37]

Bu sadece otorite yanlısı bir hayal değildi; Qin yargıçlarının mezarlarından çıkarılan bambu şeritlerdeki kayıtlar, yasaların bütün vahşetiyle uygulandığını gösterir.

Eğer bir teselli olacaksa, Efendi Shang sonunda kendi yarattığı yıkım makinesiyle, el ve ayak bileklerinden savaş arabalarına bağlanarak paramparça olmaya mahkûm edildi. Ne ki, o zamana gelindiğinde üst düzey Eşitlikçi devlet muzaffer olmuş ve Doğu çekirdeği silahlı bir karargâha dönüşmüştü bile. 30 bin asker MÖ 500'de büyük bir ordu sayılıyordu, ama MÖ 250'ye gelindiğinde 100 bin artık normal bir sayı olmuştu. 200 bin pek özel sayılmıyordu ve gerçekten güçlü ordular bunun iki katı oluyordu. Zayiatlar da buna denk olacak şekilde muazzam sayılara çıkmıştı. Bir metinde, MÖ 364'te bir Qin ordusunun Wei'den 60 bin askeri katlettiği söylenir. Sayılar belki abartılıdır, ama Qin askerleri kelle başına (harfiyen; çünkü prim almak için kestikleri kulakları getiriyorlardı) ücret aldıklarından, gerçekten çok da uzak olamaz.

Dizginleri salınan kuvvetler öylesine dehşet verici boyutlara ulaşmıştı ki, MÖ 361'de büyük devletler anlaşmazlıklarını

37 Sima Qian, *Shi ji* 68, s. 2230, çev. M. Lewis, 2007, s. 30.

müzakere etmek için düzenli toplantılar yapmaya başladılar ve 350'lerde "ikna ediciler" denilen tutulmuş diplomatlar ortaya çıktı. Tek bir kişi birkaç büyük krallık arasında mekik dokuyup, aynı anda hepsinin başnâzırı olarak hizmet ederek, Henry Kissenger'a denk entrika ağları dokuyabiliyordu.

"Çene yormak her zaman savaşmaktan iyidir," demişti Winston Churchill, ama kaba kuvvet MÖ 4. yüzyılda hâlâ pazarlığı kolayca dize getiriyordu.[38] Asıl sorun Qin'di. Saldırmayı güçleştiren dağlık sınırların ardında güvende ve çekirdeğin ucundaki konumunu daha da batıdaki devletsiz toplumlardan insanları çekmek yoluyla insan gücünü desteklemekte kullanmakta özgür olan Qin'in orduları çekirdeği hiç aman vermeden sıkıştırıyordu. *Savaşan Devletlerin Taktikleri* "Qin 'Cennetin Altındaki Herkes'in ölümcül düşmanıdır," diyordu, amacı "bütün dünyayı yalayıp yutmaktır."[39]

Diğer devletler Qin'e karşı birleşmeleri gerektiğini anladılar; ama 400 yıllık savaş öylesine bir güvensizlik yaratmıştı ki, birbirlerini arkadan hançerlemekten kendilerini alamıyorlardı. MÖ 353-322 arasında Wei bir dizi koalisyonun başını çektiyse de, müttefikler birkaç zafer kazanır kazanmaz, geri kalanlardan daha iyi duruma geleceğinden korkarak Wei'ye sırt çevirdi. Wei, reddedilmiş pek çok âşık veya lider gibi, sevgisini eski düşmanı Qin'e yönelterek karşılık verdi. MÖ 310-284 arasında Qi yeni bir dizi ittifakın başını çekse de sonu tıpkı Wei gibi devrilmek oldu; ardından liderliği Zhao aldı. MÖ 269'da Zhao, Qin'e karşı iki büyük zafer kazandı ve her yürekte yer edinmeyi umut etti; ama zafer küçük, vakitse geçti. Qin kralı Zheng korkunç bir yeni strateji keşfetmişti: diğer devletlerin yeniden ordu kuramayacakları kadar çok kişiyi öldürmek. Qin ölü sayısını icat etmişti.

Qin generalleri bundan sonraki 30 yıl boyunca yaklaşık 1 milyon düşman askeri öldürdü. Katliamların iç bunaltıcı bir kaydı yıllıkları doldurur, sonra da Qin'in 100 bin Zhaolu erkeğin kellesini uçurduğu söylenen MÖ 234'te birdenbire sona erer. Bundan sonra kayda değer hiç düşman kalmayınca yıllıklarda katliamların yerini boyun eğen devletler alır.

---

38 Winston Churchill, Beyaz Saray konuşması, 26 Haziran 1954, *New York Times*, 27 Haziran 1954, s.1.

39 *Strategems of the Warring States (Zhanguo ce)*, 24. bölüm, s. 869, çev. M. Lewis, 2007, s. 40.

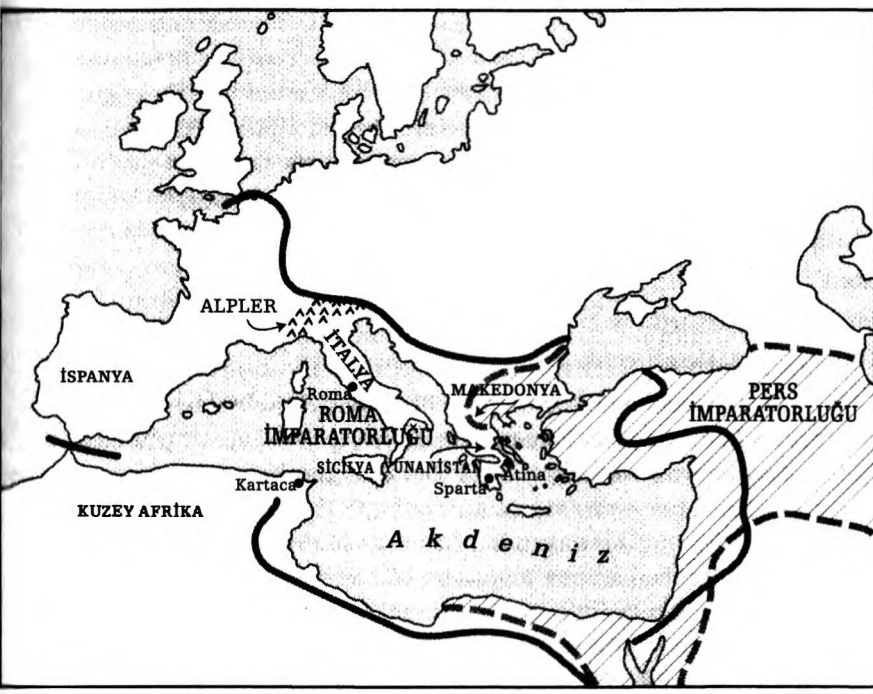
Ne çene çalmanın ne de savaşmanın işe yaraması üzerine, Qin'in geriye kalan düşmanları umutlarını cinayete bağladılar. MÖ 227'de bir tetikçi Qin kralı Zheng'in muhafızlarını atlatmayı başardı, Zheng'in kolunu tuttu ve zehirli bir hançerle ona doğru hamle etti; Zheng'in sadece giysisi yırtıldı. Zheng bir sütunun ardına gizlendi, gülünç derecede uzun tören kılıcını kınından çıkarmak için kıvrandı, ardından suikastçısını parça parça etti.

Başka hiç şansları kalmamıştı ve kalan son bağımsız devlet Qi MÖ 221'de yıkıldı. Kral Zheng de Shihuangdi yani Yüce Birinci İmparator unvanını aldı. "Biz Birinci İmparatoruz," diye gürledi, "ve sonsuz kuşaklar boyunca haleflerimiz İkinci İmparator, Üçüncü İmparator... ilah diye anılacaktır."[40] Hiç kimse itiraz etmedi.

Roma'nın imparatorluğa yolculuğu ise farklıydı (Harita 5.6). Pers İmparatorluğu, MÖ 521'de Dareios tahta çıktığında Batı çekirdeğinin o dönemki topraklarının büyük bölümünü halihazırda birleştirmiş durumdaydı; ama onun Akdeniz sınır boyunun zenginliğinden yararlanma arzusu, savunmacı devlet oluşum dalgalarını harekete geçirdi ve sonunda Pers İmparatorluğu'nu yıkacak güçleri yarattı. Yunan ve İtalyan kentleri zaten çok gelişmiş, enerji elde etme ve bilgi teknolojisinde yüksek puan yapar olmuşlardı; ama örgütlenme ve askeri güç bakımından o kadar iyi değillerdi. Dareios tek tek hepsinin hakkından geldiği sürece kabadayılıkla tümünü boyun eğmeye zorlayabildi; ama kabadayılığın kendisi kentleri birleşmeye, örgütsel ve askeri güçlerini birleştirmeye itti.

Dolayısıyla Dareios'un oğlu Kserkses MÖ 480'de Yunanistan'a devasa bir ordu götürdüğünde, Atina ve Sparta ona direnmek için anlaşmazlıklarını bir kenara itti. Tarihçi Herodotos (ve oldukça farklı bir biçimde *300 Spartalı* filmi), kentlerden oluşan bir birliğin başına geçen Atinalılara büyük bir güç bırakan sıra dışı zaferlerini ölümsüzleştirdi. Doğulu devletlerin Qin'e karşı ittifak kurmaya çalıştığı zaman olanlara benzer şekilde, Atina'nın gücü Sparta'yı Perslerin tehdidinden bile daha çok korkuttu ve MÖ 431'de Peloponnesos Savaşı olarak bilinen (henüz filme çekilmemiş olmakla birlikte Thukydides'in ölümsüzleştirdiği) korkunç Atina-Sparta çatışması patlak verdi. Yenilen ve açlık çeken Atina-

40 Alıntı: Paludan, 1998, s. 17.

Harita 5.6. Batı'da antik imparatorluklar: Pers İmparatorluğu'ndan Roma'ya, İÖ 500-501. Kesintili çizgi Pers İmparatorluğu'nun batı ucunun azami genişlemesini, düz çizgi ise Roma İmparatorluğu'nun İÖ 1. yüzyıldaki sınırlarını gösterir.

lıların donanmalarını teslim edip MÖ 404'te surlarını yıktıkları döneme gelindiğinde, savaş İtalya ve Kartaca'yı da içine çekmişti ve dokunaçları başta Makedonya olmak üzere Akdeniz'in çeşitli kesimlerini Yunan ekonomisine bağlı hale getirmişti.

Kaynakları (özellikle kereste ve gümüş bakımından) zengin fakat kaotik Makedonya bir tür antik muz cumhuriyetiydi. 50 yıl boyunca Yunan kentleri ona patronluk taslayarak, rakip taht adaylarını destekleyip siyaset yaşamını zina, ensest ve cinayetten oluşan bir pembe diziye dönüştürmüşlerdi; ama MÖ 359'da Tiglat-Pileser'in Makedon versiyonu II. Philippos kraliyet tahtını ele geçirdi. Philippos'un geri kalmışlığın avantajlarını kendisine açıklayacak bir sosyal bilimciye ihtiyacı yoktu: İçgüdüsel anlayışıyla Yunan kurumlarını büyük, zengin ama karışıklık içindeki krallığına uyarladı. Gümüş madenciliği yaptırdı, paralı askerler istihdam etti ve asi aristokrasiyi kendisiyle işbirliği yapacak

kıvama getirdi, ardından da Yunan kentlerine kulak asmamaya başladı. Rivayete göre bu eyleme Philippos'un sarhoşluk öfkeleri ve/veya eşcinsel bir çete tecavüzüyle sona eren bir aşk kavgası yüzünden sürüklenen gizemli bir suikastçı MÖ 336'da canını almasaydı, muhtemelen aynı şeyi Perslere karşı da yapardı. Tek bir işareti bile kaçırmayan Philippos'un oğlu İskender, sadece 4 yıl içinde (MÖ 334-330) Pers hükümdarını ölümüne dek kovalayıp kutsal kentini yakarak ve Hindistan sınırlarına dek ilerleyerek Philippos'un planlarını gerçekleştirdi. Fetihlerini durduran tek şey, askerlerinin daha uzağa gitmeyi reddetmesi oldu.

İskender yeni, sihirlerden arındırılmış bir dünyanın çocuğuydu (hocalarından biri Aristoteles olmuştu) ve muhtemelen tanrısal kralların yerinde olmanın nasıl bir şey olduğunu hiç düşünmemişti.[41] Dini bütün Persler krallarını, karanlıkla ezeli ve ebedi mücadelesinde Ahuramazda'nın yeryüzündeki temsilcisi olarak kabul ediyordu; bu bakımdan İskender kötülüğün bir aracı olmalıydı. Bu imaj sorunu kuşkusuz İskender'in (4. Bölüm'de sözü edilen) Persleri kendisinin de tanrısal olduğuna ikna etmek için çabalamasının ardında yatan etkendir. Belki zamanla başarılı olabilirdi; bununla birlikte Persleri kendi tanrısallığıyla etkilemek için ne kadar uğraştıysa, Yunanlara ve Makedonyalılara o kadar kaçık gibi görünmeye başladı. Üstelik süre de çok kısaydı: İskender –belki zehirlenerek– MÖ 323'te aniden öldü ve generalleri iç savaşlara girişerek imparatorluğu böldüler ve zamanla kendi krallıklarını oluşturdular.

Sonunda bu krallıklardan biri Qin'in güzergâhını izleyerek diğerlerini fethedebilirdi, ama İskender'in haleflerinin zamanı da büyük krallarınınki kadar kısıtlıydı. MÖ 4. yüzyılda Makedonya Yunan savaşlarının içine çekilmiş, Yunan kurumlarını kendi ihtiyaçlarına göre uyarlamış ve sonra zamanın büyük imparatorluğunu yıkmıştı; 2. yüzyılda Roma bu senaryoyu neredeyse tıpatıp tekrarladı.

Roma, kolonileştirme ve çeperdeki gelişmelerin çekirdekleri genişletecek şekilde nasıl birleştiğinin kusursuz bir örneğidir. Kent MÖ 8. yüzyıldan beri Yunanistan'ın yoğun etkisi altındaydı,

41 Sözcüğün gerçek anlamıyla: İskender Pers hükümdarından 30 cm daha kısaydı ve tahta ilk çıktığında ayakları yere yetişmiyordu. Bir saraylı koşup da ayağına bir tabure getirene dek ayakları hiç de tanrısal olmayan bir şekilde sallanıp dururdu.

ama komşularıyla yerel mücadelelerden güçlenerek çıktı, üst ve alt düzey örgütlenmelerin tuhaf bir karışımını kurdu. Aristokratlardan oluşan bir senato büyük kararların çoğunu alırken, orta çaplı çiftçilerin hâkimiyetindeki meclisler barış ve savaş konularında oy veriyorlardı. Qin gibi Roma da, üst düzey uca ilerlemekte geç kalmıştı; askerlerine para ödemeye ancak MÖ 406'da başladı ve muhtemelen ilk vergilerini de aynı dönemde saldı. Yüzlerce yıl boyunca Roma'nın bütçesi çoğunlukla yağmaya dayandı ve yenilmiş düşmanlarını vergilendirmek yerine, daha başka savaşlar için askerler alacak anlaşmalar yaptı.

Romalılar tanrısal krallardan tıpkı Yunanlar gibi nefret ediyorlardı, ama fetih ile tanrısallık arasındaki bağlantıyı da gayet iyi anlıyorlardı. Gerçekten başarılı generaller için zafer törenleri düzenleniyor; beyaz atların çektiği, kutsallık imgeleriyle bezeli ama kulaklarına "unutma, sen ölümlüsün," diye fısıldayan kölelerin eşliğinde, savaş arabalarına binmiş olarak Roma sokaklarında düzenlenen geçit alaylarıyla ödüllendiriliyorlardı.[42] Zafer fiilen ilahi krallığı bir kutuya koyup kudretli fatihi bir günlüğüne tanrı yapıyordu; ama hepsi o kadarla kalıyordu.

Bu sistem MÖ 3. yüzyılda Yunanlara eski usul görünse bile, üst ve alt düzey uygulamaların bileşimi Qin'e denk çapta bir insan gücü sağladı. Persler MÖ 480'de Yunanistan istilasında belki 200 bin asker toplamışlardı, ama onları kaybettikten sonra hazinelerini doldurmaları için onlarca yıl gerekti. Roma bu tür kısıtlamalarla karşılaşmadı. Yüzyıllık savaş ona İtalya'nın bütün insan gücünü verdi ve MÖ 264'te senato Batı Akdeniz'in denetimi için Kartaca'yla muazzam bir mücadeleye girişti.

Kartacalılar fırtınanın içine çektikleri Roma'nın ilk donanmasını –100 bin denizcisiyle birlikte– denizin dibine gönderdiler. Roma buna daha da büyük bir donanma inşa ederek karşılık verdi. Bu da iki yıl sonra bir başka fırtınada denizin dibini boyladı; bunun üzerine Roma üçüncü armadasını gönderdi, ama onun yazgısı da aynı oldu. Nihayet dördüncü donanma MÖ 241'de savaşı kazandı, çünkü Kartaca uğradığı büyük kayıpların yerini dolduramamıştı. Kartaca'nın toparlanabilmesi 23 yıl sürdü; sonra generali Hannibal fillerini Alpler'den aşırarak İtalya'ya ar-

42 Tertullian, *Apology* 33; Jerome, *Letters* 39.2.8 (Beard, 2007, s. 85-92'deki tartışmayla birlikte).

kadan saldırdı. MÖ 218-216 arasında 100 bin Romalıyı öldürdü veya esir aldı; ama Roma sadece daha çok adam toplayarak bir yıpratma savaşında Hannibal'i zayıflattı. Tıpkı Qin gibi Roma da zulmün tanımını değiştirdi. Polybios "Roma'nın âdeti," demişti, "hiçbir şeyi esirgemeden her tür yaşam formunu yok etmektir... bu yüzden, kentler Romalılar tarafından zapt edildiği zaman yalnız insan cesetleri değil, aynı zamanda ortadan ikiye ayrılmış köpekler ve uzuvları koparılmış başka hayvan leşleri de görebilirsiniz."[43] Kartaca nihayet MÖ 201'de pes etti.

Sürekli savaş, senatoda sürekli müzakereden daha iyi etki bıraktı. Sadece bir yaz dinlenmenin ardından Roma İskender'in haleflerinin Doğu Akdeniz'deki krallıklarına yöneldi ve MÖ 167'ye gelindiğinde hepsini ezmişti. Gerillalara karşı bir başka meşakkatli savaşlar kuşağı Roma ordularını İspanya'nın, Kuzey Afrika'nın ve Kuzey İtalya'nın içlerine götürdü. Roma Batı'nın tek süper gücüne dönüşmüştü.

İlk Temas

MÖ 200'e gelindiğinde, Doğu ve Batı'nın Buzul Çağı'ndan bu yana herhangi bir dönemde olduğundan daha çok ortak yönü vardı. Her birine on milyonlarca uyruğu olan tek bir imparatorluk hükmediyordu. Her birinin son derece üretken çiftçilerce beslenen ve ayrıntılı ticaret ağlarıyla tedarik edilen büyük kentlerde yaşayan, Eksen düşüncesinde eğitilmiş, okuryazar, kültürlü bir seçkin sınıfı vardı. Ve her bir çekirdekte toplumsal gelişme MÖ 1000'de olduğundan %50 daha yüksekti.

Bu bölüm insanların (büyük gruplar halinde) az çok aynı oldukları ilkesini gayet güzel gösterdi. Orta Asya ve Hint Okyanusu'nun geniş toprakları ve sularıyla ayrılmış olan Doğu ve Batı, evcilleştirilebilir bitki ve hayvanlara sahip coğrafyasının Buzul Çağı'nın sonunda kendisine verdiği avantajla Batı'nın toplumsal gelişmede küçük bir farkla hâlâ öncülüğü sürdürdüğü gerçeğinden temelde farklılaşmakla birlikte, tam bir yalıtılmışlık içinde ayrı fakat benzer tarihleri izlemişlerdi.

Ancak, bu bölüm ikinci bir temel ilkeyi daha örnekliyor; coğrafya toplumsal gelişmenin akışını belirlerken, toplumsal geliş-

43 Polybius, 10.15.

me aynı zamanda coğrafyanın anlamlarını da değiştirir. Çekirdeklerin genişlemesi, aralarındaki mesafeyi ortadan kaldırarak Doğu ve Batı'yı tek bir Avrasya hikâyesine dönüştürüyordu. Bunun çarpıcı sonuçları olacaktı.

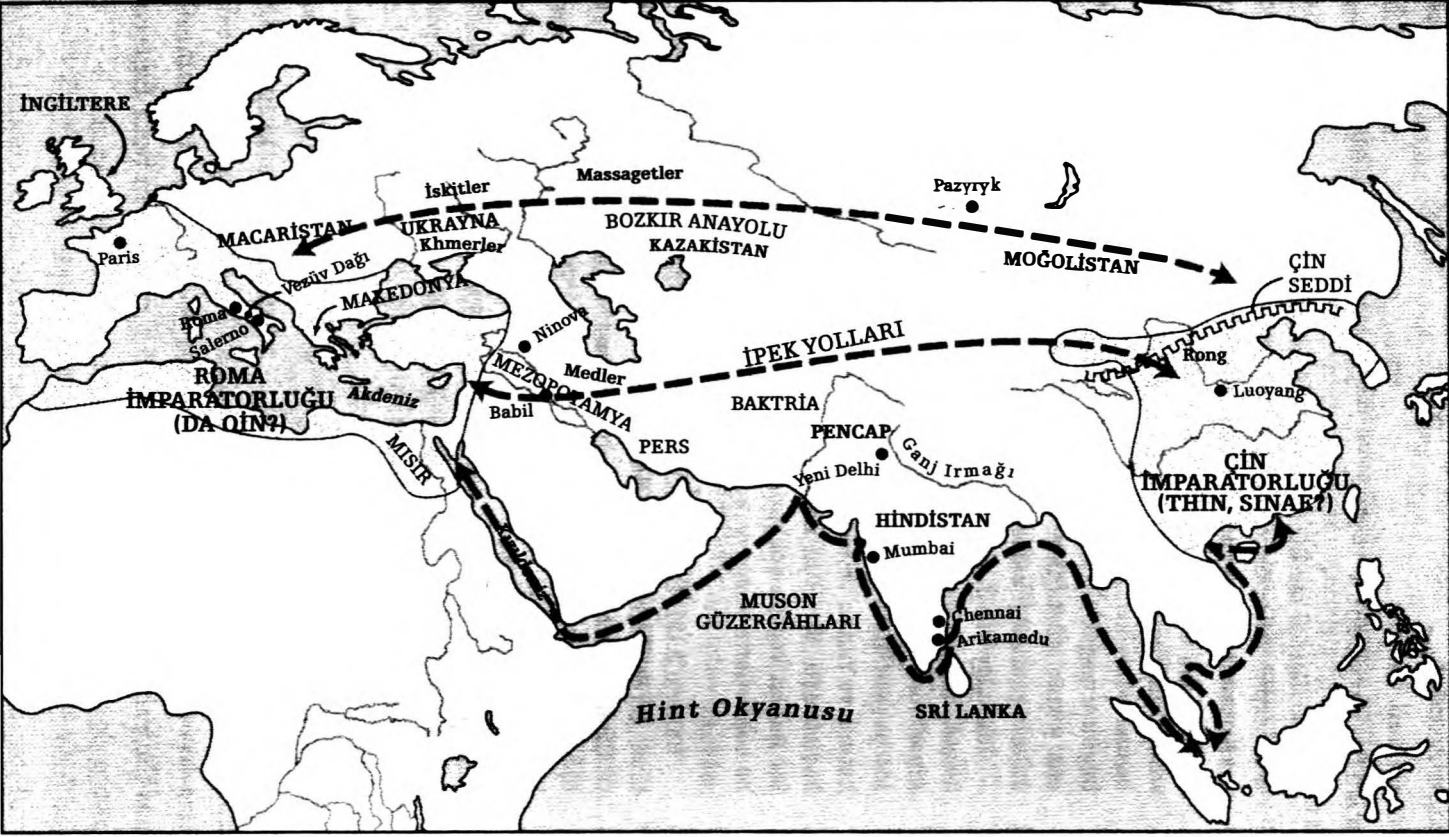
Makedonyalı İskender'in askerlerini Pencap'a götürdüğü MÖ 326 gibi geç bir tarihte (Harita 5.7) en eğitimli Doğulular ve Batılılar bile birbirlerinin varlığı hakkında pek az şey biliyordu. İskender adamlarına yakında Okyanus'un, yani dünyayı çevreleyen büyük ırmağın sularında yıkanabilecekleri sözünü verdi (Okyanus yerine müstahkem kalelerle diken diken olmuş Ganj Ovası önlerine serildiği zaman ayaklandılar).

İskender bir U dönüşü yaparak yurduna doğru yöneldi, ama birçok hoşnutsuzu yerleşimci olarak ardında bıraktı. Bugünkü Afganistan'da bir grup, Baktria adında bir krallık kurdu; MÖ 150'ye gelindiğinde bu krallık Ganj Ovasının bazı kesimlerini fethetmiş ve Yunan ve Hint kültürünün kayda değer bir füzyonunu başlatmıştı. Bir Hint metni, Yunanca konuşan Baktria kralının bir Budist keşişle sohbetlerini kaydetmiş olduğu iddiasındadır; bu sohbetlerin sonunda kral birçok uyruğuyla birlikte Budist olmuştu.

Baktria haklı bir şöhrete sahiptir: MÖ 130 civarındaki çözülüşü, gerek Doğulu gerek Batılı belgelerde sözü edilen en erken tarihsel olaydır. Sadece birkaç yıl sonra krallığın enkazı arasında dolaşan Çin sarayına mensup bir elçi, başta Orta Asya atları hakkında olmak üzere, imparatoruna olağanüstü hikâyeler götürdü ve MÖ 101'de bölgeye büyük güçlüklerle bir Çin seferi yapıldı. Bazı tarihçiler direnen yerel askerlerin arasında Romalılar, uzaklardaki Mezopotamya'da alınmış ve kendilerini Orta Asya dağlarında Çin'le savaşırken bulana değin sayısız kere alınıp satılmış savaş esirleri olabileceğini düşünür.

Daha az romantik tarihçiler Çinliler ile Romalıların fiilen karşılaşmasına 200 yıl daha süre tanırlar. Resmi bir Çin tarihine göre, MS 97'de bir Çinli general "yaveri Gan Ying'i Batı Denizi kıyısına kadar göndermişti."[44] Tam olarak yeri bilinmeyen bu uzak sahilde Gan Da Qin (sözcük anlamı "Büyük Qin"; bu adı almasının nedeni, Çinlileri kendi imparatorluklarının büyük, uzak bir yan-

44 Fan Ye, *History of the Latre Han*, alıntı: Leslie ve Gardiner, 1996, s. 43.

Harita 5.7. Doğu ve Batı arasında: MÖ 1. binyıl sonunda Hint Okyanusu, İpek Yolları ve bozkır anayolundan Doğu ile Batı'yı birbirine bağlayan ticaret dokusu.

sıması olarak etkilemesiydi) krallığını ziyaret etti. Batı Denizi'nin Akdeniz, Da Qin'in ise Roma olup olmadığı yanıtlanmamış sorular olarak duruyor. Hepsinden az romantik tarihçiler, Çinliler ile Romalıların ancak MS 166'da Da Qin'in Kral Andun'unun (kesinlikle Roma İmparatoru Marcus Aurelius) gönderdiği elçiler Luoyang'daki Çin başkentine ulaştığında nihayet aynı odada bulunduklarını düşünür.

Gelgelelim, bugüne ulaşan metinlerin çoğunu kaleme alan eğitimli beyefendilerin kayda geçirmeye değmeyecek kadar aşağı bulduğu türden insanlarla –sözgelimi köleler– ilgili çok daha verimli karşılaşmalar da yaşanmış olabilir. 2010'da genetikçiler MS 2. yüzyılda Güney İtalya'daki Vagnari'de gömülmüş bir adamın kemiklerinden alınan mitokondriyal DNA'nın, bu adamın anne tarafından atalarının Doğu Asya'dan gelmiş olduğunu gösterdiğini ilan etti; arkeologlar da adamın gömü koşullarının onun bir tarım kölesi olduğunu ima ettiğini ekledi. Ne tür bedbahtlıkların bu adamı yurdundan bu kadar uzaklara sürüklemiş olduğuysa herkesin kendi hayal gücüne kalıyor.

Hor görücü gezginlerin ikinci bir grubu tüccarlardan oluşuyordu; bütün bildiğimiz, bir Doğu Asyalıyı köle olarak İtalya'ya getiren tüccarların ta kendisi. Dünyanın ve acayipliklerinin muazzam bir betimlemesini yazan (Vezüv'ün patlamasından aşırı etkilenip seyretmek için lavlardan kaçmayı ihmal ettiği için MS 79'da ölen) bir Roma soylusu olan Yaşlı Plinius, Mısır'ın Kızıldeniz sahilinden Sri Lanka'ya her yıl bir ticaret filosunun kalkışından bahsetti ve kabaca çağdaşı olan bir Yunan metni, *Kızıldeniz Yolculuğu* adını taşıyan bir tüccar belgesi de bugüne ulaşmıştır. Bir tür tüccarın elkitabı olan bu belge, Hint Okyanusu'nun limanlarını ve rüzgârlarını betimler.

Romalı tüccarlar kesinlikle Hindistan'a damgalarını vurdu. Aslına bakılırsa, 18. yüzyılda İngiliz ve Fransız sömürgeciler oraya yerleşir yerleşmez, insanlar onlara antik Roma sikkeleri getirmeye başladılar; fakat 1943'e değin bu temasların ölçeği tam olarak açıklığa kavuşmadı. O yaz, Hindistan'ın kültürel mirasına yönelik onlarca yıllık ihmalin ardından –II. Dünya Savaşı'nın en kızışmış dönemi ve Britanya Hindistan (British Raj) hâkimiyetinin sonuyla birlikte– Britanya Sömürgeler Bakanlığı, Hint arkeoloji-

sini elden geçirmenin zamanının geldiğine karar vermişti. Derhal Tuğgeneral Mortimer Wheeler'ı bir İngiliz-Amerikan kuvvetinin İtalya işgaline henüz başladığı Salerno sahilinden çekerek, arkeolojik olarak neredeyse Mısır kadar zengin olan yaklaşık 3,9 milyon kilometrekarelik bir alanın idaresine getirdi.

Wheeler son derece tanınmış bir şahsiyetti. Her iki dünya savaşında çarpıştı, üç kıta boyunca ardında kırık kalplerden oluşan bir iz bıraktı ve Roma yerleşimlerinde yaptığı titiz kazılarla İngiliz arkeolojisinde devrim yaptı. Buna rağmen bu atama karşısında herkes şaşkınlığa kapıldı. Britanya İmparatorluğu'nun bir ayağı çukurda olduğu kesinken, diye soruyorlardı Hint milliyetçileri, öyleyse ne demeye, Britanya'daki çamurlu Roma yerleşimlerine Buda'nın memleketinden çok daha aşina olan emekliye ayrılmış bir Albay Blimp'i* başımıza bela ediyorlar?

Wheeler'ın kanıtlayacağı pek çok şey vardı ve (İngilizlerin Bombay olarak bildiği) Mumbai'ye adımını atar atmaz fırtına gibi bir arkeolojik tura çıktı. Yaklaşan muson mevsiminin sıcağında ter dökerek Chennai'ye (sömürge Madras'ı) varan Wheeler, hükümet dairelerini kapalı buldu ve yerel müzede biraz zaman geçirmeye karar verdi. Hatıratında "bir dolabın içinde," diye yazdı,

> elim, tropikal ortama tuhaf bir şekilde aykırı düşen bir çömlek kâsesinin boynu ve uzun sapının üzerine kapanıverdi. Buna uzun uzun bakarken, Yeni Delhi'deki Yasama Meclisi'nde sorulan kışkırtıcı soruyu hatırlayıverdim: "Roma Britanya'sının Hindistan'la ne ilişkisi olabilir?" Yanıt gözlerimin önündeydi.[46]

Wheeler, sahilden 13 km kadar mesafedeki Arikamedu (Pondicherry) kazısında çıkarılmış bir Roma şarap amforasının parçasını tutuyordu elinde. Gece trenine atlayıp, kentin Fransız temsilciliğinde uzun, alkollü bir kahvaltının akabinde Romalıları aramaya koyuldu.

> Halk kütüphanesinin bir iç odasında üç dört müze kutusu duruyordu. Umutla ilerleyip, iyiden iyiye terli kolumla tozunu temizleyip içlerine bir göz attım. Aynı ay içinde ikinci

* Karikatürist David Low'un 1930'larda Londra'da yayımlanan *Evening Standard* gazetesinde çizdiği azametli, huysuz ve tam bir İngiliz olan karakter (ç.n.)

45 Wheeler, 1955, s. 170-173.

> kez olarak gözlerim yuvalarından uğrayacak gibi oldu. Bir düzine daha Roma amforasının parçaları, bir Roma kandilinin parçası, bir Roma *intaglio*'su [mücevher kakmalı iğne], Hint malzemelerinden ibaret bir yığın –çömlek parçaları, boncuklar, kil parçalar– ve kırmızı cilalı çömleklerden çeşitli parçalar halindeki bu kalabalık malzeme grubu, klasik arkeoloji eğitimi almış hiç kimsenin yanılmayacağı şekilde oradaydı.[46]

Cebinde kırmızı çömlek parçalarından biriyle keyifle döndüğü Yeni Delhi'de, askerlik görevini hava fotoğrafçılığı yaparak yerine getiren İngiliz arkeolojisinin iki deviyle karşılaştığı zaman Wheeler'ın memnuniyeti daha da arttı. Arikamedu Müzesi'nden kırmızı sırlı çömleklere gönderme yaparak "bir Arretine [Arretium, günümüz Arezzo'sundan] çömlek kırığını gelişigüzel uzattım," der, "ve yarattığı etki çok memnuniyet vericiydi; kavrayışlı bir izleyici bulmak insanın içini nasıl da çocukça bir sevinçle dolduruyor!"[47]

Kazıların MÖ 200'e gelindiğinde Akdeniz mallarının Arikamedu'ya (ve birkaç diğer limana) ulaştığını göstermesi çok sürmedi. Bunu izleyen 300 yılda miktarları arttı ve Mısır'ın Kızıldeniz sahilinde yapılan son kazılarda da sadece Hindistan'dan gelmiş olabilecek kurutulmuş hindistancevizleri, pirinç ve karabiber bulundu. MS 1. yüzyıla gelindiğinde, Çin ve Hindistan arasında olduğu gibi, bu iki diyardan Güney Asya'ya da gidip gelmeye başlamıştı bile.

Doğu ve Batı'nın okyanuslar ötesinden el ele tutuştuğunu söylemek abartılı olabilir. Bu ilişkiler bir temaslar ağı olmaktan çok, bir uçtan diğerine gerilmiş incecik iplikler gibiydi. Bir tüccar İtalya'dan Mısır'a şarap götürebiliyor; diğeri bunu karayolundan Kızıldeniz'e taşıyabiliyordu; bir üçüncüsü bunları Arabistan'a aktarabiliyor; bir dördüncüsü de Hint Okyanusu'nu aşıp gemiyle Arikamedu'ya taşıyabiliyordu. Orada, Sarı Irmak vadisinden çıktığı yolculuğunda daha bile çok el değiştirmiş ipekliler satan bir yerli tüccarla pazarlığa oturabiliyordu.

Ancak bu daha bir başlangıçtı. *Kızıldeniz'de Yolculuk* kitabı muhtemelen (Çin diye telaffuz edilen) Qin'in bozulmuş hali olan

---

46 *Age.*

47 *Age.*

ve Batı'da kullanılan China adının geldiği "Thin" diye bir yerden söz eder; ve bir kuşak sonra Aleksandros adında bir Yunan, yine muhtemelen Çin olması gereken Sniae'yi ziyaret etmiş olduğunu iddia etmişti. Yaklaşık MÖ 100'e gelindiğinde, kısmen Çin'in Baktria'ya yaptığı askeri ilerleme sayesinde, ünlü İpek Yolu'nda ipek ve baharat batıya doğru, altın ve gümüş de doğuya doğru gidip gelmeye başlamıştı. Yükte hafif pahada ağır –ipek gibi– mallar, ancak altı ay boyunca 8000 km taşındıktan sonra kârlı olabiliyordu; ama bir iki yüzyıl içinde, kendine saygısı olan Romalı soylu kadınlar ipek şalsız yapamaz olmuş ve Orta Asyalı tüccarlar Çin'in tüm büyük kentlerinde şubeler açmışlardı.

Doğu ve Batı çekirdeklerini idare eden varlıklı aristokratların bu ilk temaslara kucak açması için birçok neden vardı; ama beri yandan endişe edecekleri çok şey de vardı, zira hareket halindeki bu insanlardan bazıları onlara tüccarlardan bile daha iğrenç gelmişti. Romalı tarihçi Amınianus MÖ 390 civarında bu insanlar hakkında "bedenleri tıknaz, uzuvları uzun, kalın enseli ve o kadar iğrenç ve şekilsiz görünüyorlar ki, gören de iki ayaklı hayvan sanır," diye yazmıştı. Şöyle devam ediyordu:

> Şekil ve şemailleri korkunç olmakla birlikte, gene de insan gibi, ama yaşamları öylesine kaba saba ki, ateş veya pişmiş gıda kullanmıyorlar, yabanıl bitki kökleri ve her türden yarı çiğ etle besleniyorlar; bu etleri uylukları ile atlarının sırtı arasına yapıştırarak hafifçe ısıtıyorlar.[48]

Bu insanlar Ammianus gibi toprak sahiplerine büsbütün yabancı görünen göçebelerdi. MÖ 3500 civarında atı evcilleştiren ve MÖ 2000 civarında arabaya koşarak, Batı çekirdeğini MÖ 1750 sonrası kaosa sürükleyen ve 500 yıl sonra Doğu'ya da ulaşan savaş arabalarını icat eden Orta Asyalı çobanlar olan atalarıyla daha önce de karşılaşmıştık. Atların sırtına atlayıp onları koşturmak tekerlekli araçlara bağlamaktan daha kolay gibi görünebilir; ama zaten daha büyük atların yetiştirilmesi, at koşumlarının iyileştirilmesi ve eyerde otururken fırlatılabilecek küçük, güçlü yayların icat edilmesi gibi yeniliklerin büsbütün yeni bir yaşam biçimi yaratmaya olanak vermesi yaklaşık MÖ 1000'e kadar görülmedi: Bu yeni tarz, hayvan sürüleri olan atlı göçebe çobanların yaşamıydı. At

48 Ammianus Marcellinus. *Histories* 31.2.

sırtında gitmek coğrafyayı bir kez daha dönüşüme uğrattı ve tedricen (her ikisi de göçebe halkların adını taşıyan) Moğolistan'dan Macaristan'a uzanan çorak ovaların kesintisiz genişliğini, Doğu ile Batı'yı bağlayan bir "bozkır anayolu" haline getirdi.

Bazı yönlerden bu bozkır göçebelerinin, büyük imparatorlukların uçlarında yaşayan, Eski Ahit'te Yakup ve oğullarına dek geçmişe uzanan görece hareketli ve azgelişmiş halklardan farkları yoktu. Yerleşik toplumun ürünlerine karşılık hayvan ve post satıyorlardı. Kâr her yerden elde edilebiliyordu: Sibirya'daki Pazyryk'te MÖ 5. yüzyıl mezarlarını Çin ipeklileri ve Pers halıları süslerken, MÖ 9. yüzyıl Asurluları bozkırlardan at ve yay ithal ediyor ve savaş arabalarını süvarilerle ikame ediyorlardı.

Ancak bir taraftan da her yerde sorunlar vardı. İpekliler ve halıların yanı sıra Pazyryk mezarları, ticaret ile savaş arasındaki çizginin ne kadar ince olduğunu gösteren demir silahlar ve kafa derisi yüzülmüş düşmanlarının altınla kaplanmış kafataslarından oluşan yığınları da içeriyordu. Özellikle daha soğuk, daha kuru havanın bozkırlardaki otlakları azalttığı MÖ 800'den sonra, sürülerini hızlıca uzak mesafelere götürebilen ve gittikleri yerde savaşabilen çobanlar büyük avantajlar elde etti. Kabilenin her üyesi at sırtında kış ve yaz otlakları arasında binlerce kilometre gidip geliyordu.

Onların göçü bir domino etkisi yarattı. MÖ 8. yüzyılda Massagetler olarak anılan bir grup bugün Kazakistan olan bölgeden batıya doğu göç ederek, tarihöncesi avcı-toplayıcıların çiftçilerin av alanlarına yerleştiği veya Sicilyalı köylülerin Yunan kolonicilerin sahillerine çıktığı zaman başvurduklarına benzer şekilde, göçleri sırasında yollarına çıkan İskitlerle çatıştılar: Savaşarak karşılık vermek için örgütlenerek, hatta krallar seçerek direndiler, bazen de düpedüz kaçtılar. Vazgeçenler Volga Irmağı'nın karşısına kaçtı, halihazırda orada yaşayan Khmerler önüne aynı savaş veya kaç seçeneğini koydular.

MÖ 710'larda Khmer grupları Batı çekirdeğine doğru ilerlemeye koyuldu. Aslında sayıları çok fazla değildi, ama çok fazla hasar verebiliyorlardı. Tarımsal devletlerde pek çok köylü birkaç askerin masraflarını karşılamak için tarlalarda çalışmak zorundaydı. Savaşlarının zirve noktasında Roma ve Qin belki altı erkekten birini seferber etmişti, ama barış döneminde yirmi kişiden birini ancak kullanıyorlardı. Bunun tersine, göçebeler arasında her erkek (kadınların da birçoğu) at sırtında doğmuş, büyümüş, ok

ve yay kullanabilen savaşçılar olabiliyordu. Bu asimetrik savaşın özgün bir örneğiydi. Büyük imparatorlukların paraları, levazım subayları ve kuşatma silahları vardı, ama göçebelerin de sürat, dehşet ve yerleşik kurbanlarının çoğu zaman birbirleriyle savaşması gibi bir avantajları vardı.

Bu yıllarda iklim değişimi ve yükselen toplumsal gelişme bir kez daha Batı çekirdeğinin sınır boylarını karıştıracak şekilde bir araya geldi ve bir kez daha sonuçları şiddet ve altüst oluşlar oldu. MÖ 700 civarında hâlâ Batı'nın en büyük devleti olan Asur İmparatorluğu Khmerleri rakiplerine karşı bir savaşa katılmaya davet etti. Başlangıçta işler yolunda gitti ve MÖ 695'te Anadolu'nun ortasında –ifrata kaçan zenginliğiyle ve şeyleri dokunarak altına çevirmesiyle Yunan efsanelerine konu olan– Frigya kralı Midas, Khmerlerin başkentini kuşatması üzerine intihar etti.

Ne ki, Asurlular Frigya gibi tampon devletleri ortadan kaldırmakla merkezi topraklarını göçebe akınlarına açmış oldular ve MÖ 650'ye kadar İskitler Mezopotamya'nın kuzeyini neredeyse kontrolleri altına almışlardı bile. Yunan tarihçi Herodotos, İskitlerin "şiddeti ve yasa tanımazlığı topyekûn kaosa yol açtı," diye yazdı. "Atlarının sırtında bir oraya bir buraya giderek herkesin malını çalarak, daha ziyade eşkıyalar gibi davranıyorlardı."[49] Göçebeler Asur İmparatorluğu'nun istikrarını bozarak MÖ 612'de Medlerin ve Babillilerin Ninova'yı yağmalamasına yardım ettiler, ardından derhal Medlerin üzerine yürüdüler. MÖ 590'a kadar Medler böylesine kurnaz, hızlı hareket eden düşmanlarla nasıl savaşacağını çözemedi; Herodotos'a göre, buldukları çözüm göçebelerin liderlerini ziyafet esnasında sarhoş edip öldürmekti.

Med, Babil ve Pers kralları göçebelerle nasıl baş edecekleri konusunda deneyim kazandılar. Bir seçenek, hiçbir şey yapmamaktı; fakat o zaman göçebe akınları sınır illerini tahrip ederek vergi alımını kesintiye uğratıyordu. Göçebelere rüşvet vermek bir başka seçenekti, ama korunma parası ödemek en az akına uğramak kadar yüksek bir bedel getiriyordu. Önleyici savaş bir üçüncü tepkiydi; bozkırlara hücum ederek, göçebelerin hayatta kalmak için ihtiyaç duyduğu otlakları işgal etmeye dayalı bu seçenek daha da masraflı ve riskliydi. Savunacak pek az şeyleri olan göçebeler ağaçsız, susuz boş arazilere çekilip peşlerinden

49 Herodotos, 1.106

sürükledikleri istilacıları tedarikleri tükenene dek oyalayarak yok edebiliyorlardı.

Pers İmparatorluğu'nun kurucusu Kyros, MÖ 530'da Massagetlere karşı önleyici savaşı denedi. Kendinden önce Medlerin de yaptığı gibi savaşında üzümden yararlandı: Massaget öncülerinin karargâhını yağmalamasına izin verdi ve sarhoş oldukları zaman tümünü kılıçtan geçirip kraliçelerinin oğlunu ele geçirdi. "Şu anda kanına susamış durumdasın," diye yazdı Kraliçe Tomris Kyros'a, "bana oğlumu geri verirsen, askerlerinin topraklarımdan zarar görmeden çıkmasına izin veririm... reddedecek olursan, efendimiz güneş üzerine yemin ederim ki, içebileceğinden fazla kanın dökülecektir."[50] Tomris sözünü tutarak Persleri yendi: Kyros'un kafasını keserek bir kan tulumunun içine tıktı.

Bu önleyici saldırılar açısından kötü bir başlangıç olmuştu; ama MÖ 519'da Pers hükümdarı Dareios, Perslerin "Sivri Şapkalı İskitler" olarak adlandırdığı bir konfederasyonu yenerek ve haraç ödemek zorunda bırakıp başlarına kukla bir hükümdar geçirerek, bu tür saldırıların işe yarayabileceğini gösterdi. Beş yıl sonra Tuna'yı geçip diğer İskitleri Ukrayna'nın derinliklerine kadar kovalayarak bunu bir kez daha yaptı. Ancak, günümüzdeki birçok asimetrik savaşta olduğu gibi, kazandığını söylemek zordu. Herodotos bunun bir felaket olduğunu düşünüyordu. Dareios bu felaketten canlı kurtulacak kadar şanslıydı; ama İskitler bir daha asla Pers topraklarını tehdit etmediğine göre, bir şeylerin yolunda gittiği açıktı.

Tıpkı savaş arabalarının Çin'e gelişinin Batı'ya ulaşmasından daha uzun sürmesi gibi, bozkırlardan kopan atlıların Doğu'da yaşamın bir gerçeği haline dönüşmesi de daha uzun sürdü; fakat göçebe domino etkisi geldiği zaman, aynı derecede acımasızca işledi. Göçebeliğin doğuya doğru yayılması, muhtemelen MÖ 8. yüzyılda Zhou'ya yönelik Rong saldırılarının ardında yatan gerçeklikti; ayrıca MÖ 7. ve 6. yüzyıllarda Qin ve Jin devletlerinin kuzey halkını asimile etmesi, gelen göçebelerle savaşmak yerine çoğu zaman onları asimile etmeyi tercih ettiğini gösteriyor olmalı. Bunu yaptıkları zaman, göçebe akınlarının baskısı ile Çin devletlerinin yayılmasının birleşik etkisi, Batı'da olduğu gibi, tampon toplumları ortadan kaldırdı.

---

50 Herodotos, 1.212.

Zhao devleti artık sınır boyu haline gelmişti. İskitlerin karşısında Asurluların yaptığı gibi, Zhao da komşularıyla savaşmak için derhal göçebe atlıları aldı ve kendi uyruklarını süvari olarak eğitti. Zhao aynı zamanda Batı'da pek az kullanılan bir göçebe karşıtı strateji geliştirdi: göçebeleri dışarıda tutmak için (en azından ticaret ve akın yaptıkları yerlere) surlar inşa ederek yürütülen bir yıpratma savaşı. Bu savaşmak veya korunma parası ödemekten daha az kötü gibi görünüyordu; MÖ 3. yüzyılda surlar iyice çoğaldı. Qin'in Birinci İmparatoru'nun 3200 km boyunca uzanan surlarının (efsaneye göre) inşa edilen her metresi bir işçinin canına mal olmuştu.[51]

Birinci İmparator bu olumsuzluk yüzünden uykuları kaçacak karakterde bir adam değildi. Aslına bakılırsa, sur inşasını öylesine takdir ediyordu ki, Büyük Sur'unu göçebelerin genelde otlak olarak kullandığı çok geniş bir alanı kapsayacak şekilde genişleterek bu savunma stratejisini bir silaha dönüştürdü. Ardından MÖ 215'te önleyici bir savaşla bunu tamamladı.

Çin Seddi bariz bir sinyal veriyordu: Coğrafya bir kez daha anlam değiştirmekteydi. Grafik 5.1'de toplumsal gelişmenin durgun tırmanışını sağlayan kuvvetler –artan enerji kullanımı, daha etkili örgütlenme, yaygın okuryazarlık, sürekli daha ölümcül hale gelen ordular– dünyayı dönüştürmekteydi. MÖ 200'e gelindiğinde her bir çekirdeğe tek bir büyük imparatorluk egemen olmuş, savaşçıları ve tüccarları çekirdekler arasındaki alanlara bile erişim sağlamışlardı. Bozkırlar Doğu ve Batı arasında aşılmaz bir bariyer olmaktan çıkmış, onları birbirine bağlayan bir anayola dönüşmüştü; ayrı fakat benzer tarihler yerine, Doğu ve Batı çekirdekleri birbirine geçişmeye başlıyordu. Avrasya'nın bir ucundan diğerine tüm yolu alabilen henüz çok az sayıda mal, insan veya fikir vardı; ama yeni coğrafi gerçeklikler şekillenmekteydi. Sonraki birkaç yüzyılda bu durum MÖ 200'de çekirdeklere hükmeden büyük imparatorlukları silerek, toplumsal gelişmenin yukarıya yönelik çizgisini tersine çevirip Batı'nın önderliğine son verecekti. Gelişmenin paradoksu tümüyle yeni bir evreye girmekteydi.

---

51 Büyük Qin Seddi Pekin'den gündüz turlarıyla ziyaret edebileceğiniz simgesel bir taş bariyer değildir (oradaki surlar çoğunlukla MS 16. yüzyıldan kalmadır). Çin Seddi'nin, Ay şöyle dursun, yörüngedeki uzay araçlarından görülebildiği de gerçek değildir.

6

GERİLEME VE ÇÖKÜŞ

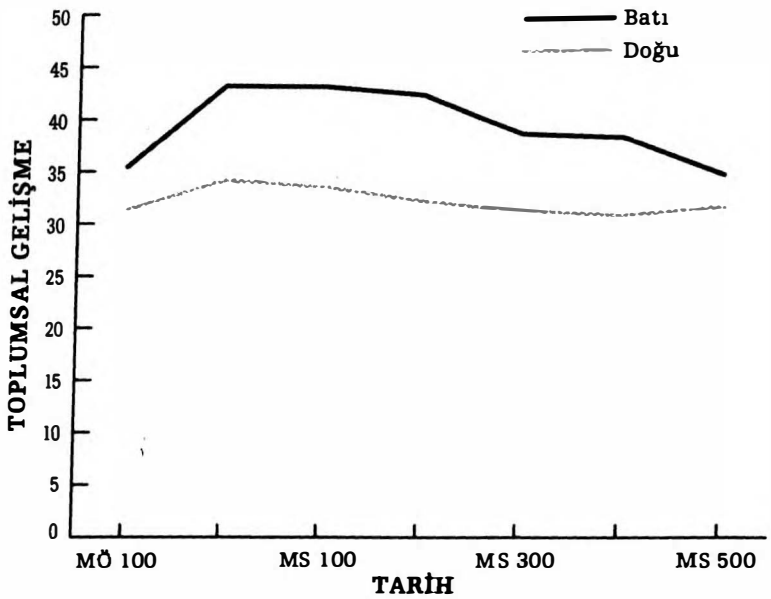
En İyi Dileklerle

Voltaire'in 18. yüzyıl klasik komedisi *Candide*'in kahramanlarından Üstat Pangloss, "olası dünyaların en iyisinde" yaşadıklarını defalarca kez söyler.[1] Frengiye yakalanmasına, bir gözünü ve bir kulağını kaybetmesine ve köle yapılıp asılmasına ve bir bile değil iki depreme yakalanmasına karşın Pangloss sözünden asla dönmez.

Kuşkusuz Pangloss, Voltaire'in çağdaş felsefenin aptallığıyla dalga geçen küçük şakasıdır, fakat tarih gerçek yaşamda onların pek çok örneğini yaratmıştır. MS ilk birkaç yüzyılda Doğu ve Batı çekirdeklerine hükmeden büyük imparatorluklar bunlardan yana özellikle zengin gibi görünür. Bir Çinli şair "imparator topraklarında gezi yaparken her yer ışıl ışıl parlar," diye yazmıştı. "Sınırsız sevinç on bin yıl hüküm sürer."[2] Roma İmparatorluğu'nda Yunan hatip Aristides'in düzdüğü methiyeler daha da coşkulu-

1 Voltaire, *Candide* (1759), 1. bölüm ve genelde.

2 Han hanedan şairi, alıntı: Lowell, 2006, s. 83.

Grafik 6.1. Eskidünya çapında buhran: Antik imparatorlukların zirvesi, gerilemesi ve düşüşü, MÖ 100-MS 500.

dur. "İmparatorluğun ebedi bekâsı için bütün uygar dünya hep birlikte dua ediyor," diyordu. "Bütün tanrılar bu imparatorluğun ve kentinin ebediyen gelişmesini sağlasın ve taşlar denizde yüzene ve ağaçlar sürgün vermeyi bırakana dek baki olsun."[3]

O halde bu Panglosslar Grafik 6.1'den ne anlam çıkarırlardı? MÖ/MS 1 civarında zirve yaptıktan sonra toplumsal gelişme gerek Doğu gerek Batı'da düştü. Bu tamamen yeni ölçekte bir çöküştü. Avrasya'nın her iki ucunu da etkilemesiyle, o güne dek olduğundan daha yaygın olmakla kalmıyordu, aynı zamanda daha uzun ve daha derin bir çöküştü. Yüzyıllar geçtikçe bir türlü durmak bilmedi. MS 400'e gelindiğinde Doğu'nun gelişme puanının %10'unu, 500'e gelindiğinde ise Batı'nın puanının %20'sini alıp götürmüştü. Toplumsal gelişmede Batı'nın 14 bin yıllık önderliğinin sonunu getiren bu durumun nasıl meydana geldiği, bu bölümün konusunu oluşturuyor.

3 Aelius Aristides, *To Rome* 29, 109.

Yeni Dünya Düzeni

Antik imparatorluklar her daim Panglosslarla dolu olmamıştı. 5. Bölüm'de değindiğim şiddet paradoksunun –savaşın eninde sonunda barış ve refah getirdiği gerçeğinin– kendisini açıkça göstermesi, yüzlerce yıllık savaşı ve milyonlarca ölümü gerektirdi. Birleşme savaşları sona erer ermez, Qin ve Roma süper devletlerinin her ikisi de korkunç iç savaşlarla kendi içine kapandı. Qin bu karışıklığa hemen düştü, Roma ise daha tedrici olarak.

Qin'in merkeziyetçi, baskıcı kurumları fetihlerde muhteşem iş görmüştü, ama hükmetmekte daha az faydalı olduğu ortaya çıktı. MÖ 221'de son düşmanlarını da alt ettikten sonra, Birinci İmparator tüm erkek uyruklarını savaştırmak yerine bu sefer inşaatta çalıştırmak için alıkoymaya başladı. Binlerce kilometre uzunluğunda yollar ve kanallar yaptıkları zaman olduğu gibi, kimi zaman verimli oldular, kimi zaman ise daha az verimliydiler. Sima Qian, tanrısal olduğuna kendi kendini ikna etmesine ve bu tanrısallığı sonsuza dek yaşatmayı vadeden şarlatanlara servetler harcamasına karşın, Birinci İmparator'un –belki bir sigorta olarak– mezarını inşa ettirmek için 700 bin adamı 36 yıl çalıştırdığını söyler. (İnşaatta ölen yüzlerce işçinin mezarı kazılarla ortaya çıkarılmıştır.)

Çoğu kesimi kazılmamış 52 kilometrekarelik mezar külliyesi, Çin'in Mısır kıskançlığına cevabıdır. Bugün en çok, mezarı koruyan gerçek boyutlarda 60 bin kil askerden oluşan Terakota Ordu'suyla tanınır; bu ordu 1974'te kuyu kazan bir ekip tarafından tesadüfen keşfedilmişti. Dünyadaki arkeoloji harikalarından biridir; ama daha da şaşırtıcı olan, Sima Qian'ın Birinci İmparator'un mezarını betimlerken, bugün tüm dünyadan ziyaretçilerin ağzını açık bırakan bu Terakota Ordu'nun sözünü bile etmemiş olmasıdır. Bunun yerine Sima mezarın, genişliği 360 m olan, krallığın ırmaklarının cıvadan yapılmış replikalarıyla çevrili tunçtan yeraltı sarayını anlatmayı yeğler. (1981 ve 2003'teki jeokimyasal incelemeler mezarın üstündeki toprağın muazzam düzeyde cıva içerdiğini doğrulamıştır.) Birinci İmparator'a çocuk verememiş tüm hükümdar cariyeleri, der Sima Qian, yaptıkları mezarın tüm sırlarını öğrenen zanaatkârlar ve herhalde imparatorluğun en tepedeki 100 memuru, hepsi MÖ 210'da imparatorla birlikte mezara gömüldü.

Birinci İmparator'un megalomanlığını yansıtan politikalar her kesimden direnç gördü. Soylular şikâyet ettiği zaman onları zorla başkentine getirtti; entelektüeller yakındığında içlerinden 460'ını diri diri mezara soktu; köylüler seslerini yükselttiğinde de hepsini kılıçtan geçirtti.[4]

Terör hâkimiyeti neredeyse Birinci İmparator öldüğü an çöktü. MÖ 209'da bir gün, diye devam eder hikâye, yoğun yağışlar iki küçük memurun fermanları bir karargâha zamanında yetiştirememesine yol açtı. Gecikmenin cezası elbette ölümdü. Sima Qian, içlerinden birinin "duruma bakılırsa, kalsak da kaçsak da ölümle yüz yüzeydik," dediğini aktarır, "bir isyan başlatırsak aynı şekilde ölüm tehdidi altında kalırdık. Her durumda öleceğimize göre, bari yurdumuz uğruna savaşırken [başkaldırıyla] sonumuz gelsin dedik."

Bekledikleri gibi, her iki asi de kısa zamanda öldürüldü, ama başlattıkları isyan yayıldı. Savaşan devletler aylar içinde yeniden örgütlenmişti. MÖ 206'ya gelindiğinde Qin ömrünü tamamladı ve isyan korkunç bir iç savaşa dönüştü. Kıyımlarla geçen 4 yıldan, sadece köylüden asilerin komutanına dönüşmüş Liu Bang ayakta çıktı. Han hanedanlığını kurdu, 80 bin savaş esirinin kellesini vurdurdu, evrensel barış ilan etti ve sonunda yeni Gaodi ("Yüce İmparator") unvanını aldı.[5]

Roma'nın sorunu Qin'inkinin tam tersiydi. Barış içinde hüküm süremeyecek kadar çok merkezileşmiş olmak yerine, Roma kurumları fazlasıyla dağınık, gevşekti. Zengin ihtiyarlardan oluşan senatosu ve yoksul yurttaşlardan oluşan meclisleri bir imparatorluk değil, bir kentdevleti yönetimi için evrim geçirmişti ve ganimet dağlarıyla, köle ordularıyla ve zaferin yarattığı süper zengin generallerin patırtısıyla baş edemiyordu. Yüce senatörler

4 En azından Konfüçyüsçü filozofların iddiası budur; birçok modern tarihçi, seçkin tabakanın olayları süslediği şüphesini taşır. Gelgelelim köylülerin kılıçtan geçirilmesi su götürmez gibi görünür.

5 Çin imparatorlarına atıf yapmanın pek çok farklı yöntemi vardır. Her birinin kendine ait bir veya birden çok adı (Liu Bang aynı zamanda Liu Ji diye tanınıyordu) vardı ve her birine ayrıca en azından bir "tapınak adı" tahsis ediliyordu (Liu, Gaodi haline gelmişti, ama aynı zamanda Gaozu, yani "Yüce Ata" olarak da biliniyordu). Karışıklıktan kaçınmak için tüm imparatorlara Anne Paludan'ın yararlı kitabı *The Chronicle of the Chinese Emperors* adlı kitabında kullanılan tapınak adlarıyla gönderme yapacağım. Buna hanedan isimlerini de ekleyeceğim (örneğin Han Wudi, Liang Wudi vb).

MÖ 133'teki bir siyasi tartışmada, oturdukları ahşap sıraları paramparça edip sopaya dönüştürdükleri sıra ayaklarıyla birbirlerine öldüresiye giriştiler ve MÖ 80'e gelindiğinde imparatorlukta gerçekte nelerin olup bittiğini bilen hiç kimse yoktu.

Qin gibi ansızın çökmek yerine, Roma 50 yıl boyunca iç savaşlara girdi çıktı. Ordular artık devletten ziyade kendi generallerine sadık hale geldi ve senatonun başarılı generalleri hizaya sokabilmesinin tek yolu, onları daha zayıf yabancılara saldırmaları için uzaklara göndermek (bu da generalleri öncekinden de güçlü kıldı) veya eski generallere saldırmak için yeni generallere yetki vermekten ibaret kaldı (bu da sadece yeni tehditler yaratmaya yaradı). MÖ 45'te Julius Caesar istikbal vadeden diğer herkesin hakkından gelmeyi başardı, ama o da ertesi yıl suikasta kurban gitti; bunun üzerine yeniden dönmeye başlayan çark, MÖ 30'da Octavianus'un Antonius ve Kleopatra'yı Mısır'da yenmesi sonucu çiftin intiharına dek aynen devam etti. Aralıksız savaşlardan bitap düşen Roma seçkinleri, sade bir yurttaşmış gibi davranmasına karşın (artık Augustus, yani "en muhteşem" adını benimseyen) Octavianus'un her söylediğini yapmaya karar verdi. Herkes bu tuhaf anlaşmayla görünüşü kurtardıktan sonra, Augustus MÖ 27'de cumhuriyeti yeniden kurduğunu ilan etti ve bir imparator olarak hükmetmeye koyuldu.

MÖ 1'e gelindiğinde, Doğu'da da Batı'da da çekirdeklerin neredeyse tamamı tek bir imparatorluğun hâkimiyeti altındaydı, ama bu kaçınılmaz son değildi. Han hanedanının kurucusu Gaodi aslında Doğu çekirdeğini son düşmanıyla paylaşmak üzere MÖ 203'te bir antlaşma yapmıştı, ama sonra sözünden dönerek rakibini öldürdü ve her şeyi kendine aldı. MÖ 30'larda Akdeniz de Octavianus'un Roma'dan yönettiği Latince konuşan batı ile Antonius ve Kleopatra'nın Mısır'dan yönettiği Yunanca konuşan doğu arasında bölüneceğe benziyordu. Gaodi daha şerefli veya Antonius içki ve seksten daha az çürümüş olsaydı, bu bölüm tümüyle farklı bir şekilde başlardı. Güney Asya'da işler farklı yürüdü. MÖ 1000-600 arasında Ganj Vadisi'nde küçük kentler ve devletler gelişti; bunlar sonra Doğu ve Batı çekirdeklerindekine benzeyen üst düzey devletlere dönüşmeye başladı. MÖ 3. yüzyılda, muhtemelen o dönem dünyanın en büyük devleti olan (Qin'in onu geride bırakması çok sürmeyecek olmakla birlikte) Maurya İmparator-

luğu bunların hepsini yuttu. Fakat Roma ve Çin gibi giderek daha da güçlenmek yerine, bu imparatorluk sonraki yüzyıl içinde gitgide parçalandı. Augustus'un çağına gelindiğinde Güney Asya bir kez daha birbiriyle didişen küçük krallıklar diyarı olmuştu.

Tolstoy'un ünlü bir sözüdür: "Bütün mutlu aileler birbirine benzer, oysa her mutsuz ailenin mutsuzluğu kendine özgüdür."[6] İmparatorluklar da öyle. İmparatorlukların çözülüp dağılmasının sayısız nedeni vardır; kaybedilen muharebeler, hoşnutsuz valiler, denetim altında tutulamayan soylular, çaresiz köylüler, yetersiz bürokratlar. Oysa bir arada kalmanın yolu tektir: uzlaşmak. Han ve Roma hükümdarları bu konuda olumlu bir deha örneği sergilediler.

Gaodi'nin MÖ 202'de iç savaşı kazanmasının tek nedeni, savaş beyleriyle anlaşma yaparak "imparatorluğunun" üçte ikisini yarı bağımsız krallıklar olarak içlerinden on kadarının denetimine bırakmasıydı. Yeni iç savaşları önlemek için imparatorluğun bu vasal kralları ezmesi gerekiyordu, ama fazlasıyla hızlı hamle edip onları ürkütmek, imparatorluğun önlemeye çalıştığı savaşların ta kendisini tetikleyebilirdi; tıpkı çok yavaş davranmanın bu kralları aşırı güçlendirecek olması gibi. Gelgelelim Han imparatorları tam gereken süratle hareket ederek, MÖ 100'e gelindiğinde şaşırtıcı ölçüde az isyanla bu krallıkları ortadan kaldırdılar.

Han imparatorları Qin'in Birinci İmparatoru kadar megalomanyak olmasalar da, zaman zaman megalomani nöbetleri geçirmediler değil. Sözgelişi, Jingdi MÖ 141'de kendi Terakota Ordu'suyla (Birinci İmparator'un ordusunun altı katı büyüklüğünde ama sadece üçte biri uzunluğunda) gömüldü. Ancak Han imparatorları, büyük fatih Wudi'yi kısmen hariç tutarsak, ölümsüzlük ve tanrısallık iddiasında bulunmaktan geri durdular; bununla birlikte, Shang ve Zhou krallarının bu dünya ile doğaüstü dünya arasındaki aracılık rolünü alıkoydular.

Bunun ölçüsünü dikkatlice ayarladılar. Büyük ailelerle iyi geçinmek kraliyet tanrısallığından vazgeçmeyi gerektirdi (gerçi pratikte soyluların servetini sarayın kendi başarısına bağlamak yönünde atılan adım da faydalı oldu). Soylu bilginleri yatıştırmak için hanedanı Konfüçyüsçü, ideal bir hiyerarşik evren modeline

6 LevTolstoy, *Anna Karenina* (1875), 1. kısım, 1. bölüm, çevirisi: http://www.gutenberg.org.

sokmak gerekti (bir diğer faydalı adım da, yönetim makamlarına getirilecek kişilere soylularla bağlantı kurmak yerine Konfüçyüs klasiklerini öğrenme zorunluluğu getirilmesiydi.) Devasa kırsal kesimde kraliyet otoritesini sürdürmek yine bir şey daha gerektiriyordu: monarşinin, Eksen Çağı öncesinde atalar ile tanrılar arasında gördüğü köprü vazifesini, askeri hizmet süresini kısaltmak, en zalim Qin yasalarını gevşetmek ve uygun zamanda vergi indirimleri yapmak gibi daha gerçekçi önlemlerle birleştirmek.

Uzlaşma barış ve birlik getirdi; bu da Doğu çekirdeğini zamanla tek bir devlet halinde birleştirdi. Hükümdarları bunu *zhongguo* (dünyanın merkezindeki "Orta Krallık") veya *tianxia* (sınırları ötesinde hiçbir şey önemli olmadığı için "Gökyüzünün Altındaki Her Şey") olarak adlandırıyordu; bu noktada Doğu çekirdeğini, günümüzde Batılıların "Qin" sözcüğünü yanlış telaffuz ederek "China" [Çin] diye adlandırdıkları tek bir bütün olarak düşünmeye başlamak gerçekten de anlamlı oluyor. Gökyüzünün Altındaki Her Şey'de muazzam kültürel farklılıklar varlığını korudu, ama Doğu çekirdeği Çinli olmaya başlamıştı.

Roma benzer uzlaşmalara girdi. MÖ 30'da iç savaşlar dindiğinde, muzaffer Augustus orduya zorla alınmış askerleri terhis etti ve sınır boyu muhafızları olarak profesyonel askerler istihdam etti. Han imparatorları gibi, o da ordunun kendi rejimini tehdit edebileceğinin farkındaydı; fakat Çin hükümdarları orduyu suçlular ve yabancılarla doldurduğu halde, Augustus ve ardılları düşmanlarını dostlarından bile yakında tutmaya karar verdiler. Orduyu merkezi bir toplumsal kuruma dönüştürdüler, ama doğrudan kendi denetimleri altına aldılar.

Savaş uzmanlara özel bir meslek haline geldi ve başka herkes barış sanatlarına yöneldi. Tıpkı Çin gibi Roma da vekil krallarını asimile etti ve aristokratların refahını imparatorunkine bağladı. İmparatorlar aristokrasiyle ilişkilerinde eşitler arasında birinci; orduyla ilişkilerinde başkomutan; hükümdarlarının esrarlı olmasını bekleyen imparatorluk kesimleriyle olan ilişkilerindeyse tanrısalmış gibi yaparak ince bir ip üzerinde yürüyorlardı. Eski bir-günlük-tanrı uzlaşmasının yerine öldüğüm-zaman-tanrı-olurum anlayışını geçirdiler: Bu kurama göre, imparatorlar ölene dek seçkin insanlarken, öldüklerinde tanrıların kucağına gidiyorlardı. İmparator Vespasian gibi bazıları bunu gülünç buluyor-

du; düşüp ölmek üzereyken saraylılarıyla "galiba bir tanrı olmak üzereyim," diye şakalaşmıştı.[7]

MS 1. yüzyıla gelindiğinde bir Greko-Romen kültür füzyonu gelişmekteydi. Zengin kişiler Ürdün'den Ren'e yolculuk edebiliyor; bu yolculukta birbirine benzer kentlerde mola veriyor; neredeyse aynı altın tabaklardan yemek yiyor; benzer Yunan trajedilerini seyrediyor; Homeros ve Virgilius'a zekice göndermeler yapıyor ve her yerde kendi inceliklerini takdir edecek benzer zihniyette insanlar bulabiliyorlardı. Senato taşra ekâbirlerini gitgide daha çok kabul etmeye, yerel kodamanlar Latince ve Yunanca kitabeler diktirmeye, hatta tarlalarındaki köylüler bile kendilerini Romalı olarak görmeye başladılar.

Uzlaşma, direnişi etkisizleştirdi. Bu konuda antik bir metni alıntılamak iyi olabilirdi, ama hiçbiri durumu 1979'da yayımlanan *Monty Python's Life of Brian* adlı film kadar güzel özetlemiyor. Yahudi Halk Cephesi lideri (John Cleese'in oynadığı) Reg, fazla hevesli davranmayan çömezlerini bir Roma karşıtı öfke kasırgasına sürüklemeye çalıştığı zaman, onların (başta şarap olmak üzere) imparatorluğun faydalarından söz etmeyi yeğlediklerini görür. Reg, Roma İmparatorluğu hakkında o güne kadar sorulmuş en ünlü soru haline gelecek sözle onları paylar: "Tamam o zaman. Temizlik, tıp, eğitim, şarap, kamusal düzen, sulama, içme suyu sistemi ve kamu sağlığı dışında, Romalılar bizim için ne yaptı ki?" Özgürlük savaşçıları bir an duralar, ardından biri elini kararsızca kaldırır. "Barış getirmek?" Bu aptallık karşısında soluğu kesilen Reg yanıtlar: "Barış, ha? Kes sesini!"[8]

Reg'in anlamadığı bir şey vardı: Barış Avrasya'nın her iki ucuna da refah getirecek şekilde her şeyi değiştirmişti. Nüfus her iki imparatorlukta da tırmanmış ve ekonomileri daha da hızlı büyümüştü. Gelgelelim en temel düzeyde –toplam ürün, toprağın her birimi başına ürün veya işgücü başına ürün düzeyinde– tarımsal çıktı patlama yapmıştı. Han ve Roma yasaları, toprak sahiplerine olduğu kadar köylülere de daha büyük mülk güvenliği sağlamıştı. Her düzeyden çiftçi yeni toprakları tarıma açıyor, sulama ve drenaj sistemlerini genişletiyor, köle veya ücretli emek satın alıyor ve daha çok gübre ve daha iyi aletler kullanıyordu. Mısır kayıtları

7 Suetonius, *Life of Vespasian*, 23.

8 *Monty Python's Life of Brian* (1979).

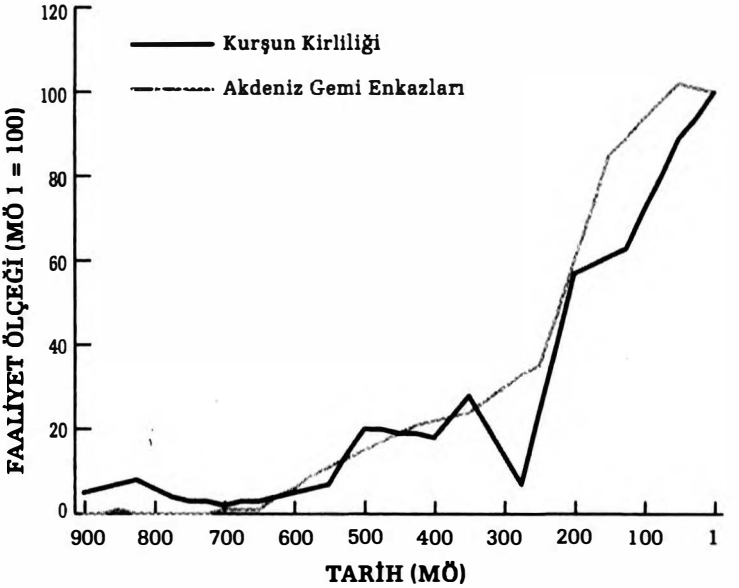
Roma çağı çiftçilerinin ektikleri tohumdan kilo başına 5 kg ürün hasat edebildiklerini gösterir; bu modern çağ öncesi tarım için göz kamaştırıcı bir düzeydir. Çin'den günümüze ulaşan istatistik yoktur, ama arkeolojik buluntular ve tarım kılavuzu kitapları, ürünlerin orada da, özellikle Sarı Irmak havzasında yüksek olduğunu düşündürür.

Çiftçiler ve zanaatkârlar enerji elde etme faaliyetini sessizce, hatta bugüne ulaşan külliyatı kaleme alan soyluların hemen hiç değinmediği kadar sessizce, bir tavana kadar itmişlerdi. İnsanlık tarihinin önceki döneminin tamamında kullanılan neredeyse tüm enerji, kas gücünden veya bitki ve hayvan atıklarından elde edilen (biyokütle) yakıtlardan gelmişti; ama insanlar şimdi devrimci potansiyele sahip dört kaynaktan daha yararlanmaya koyulmuşlardı: kömür, doğalgaz, su ve rüzgâr.

İlk ikisi çok marjinal kaldı; birkaç Çinli demirci, dökümhanelerinde kömür kullanırken, Sichuan'daki tuz imalatçıları da doğalgazı bambu tüpler aracılığıyla taşıyıp, tuzlu suyu buharlaştırmak için yakıyorlardı. MÖ 1. yüzyılda gerek Romalılar gerek Çinliler su değirmenleri yaparak bunları tahıl öğütmede kullanırken, fırınları ısıtmak için de körük kullanmaya başladılar. MS 100'den sonra Fransa'daki Barbegal'de inşa edilmiş bilinen en etkileyici örnek, kabaca 100 öküzün gücüne (veya tam kapasiteyle çalışan iki Model T Ford arabanınkine) denk 30 kilovat enerji üreten 16 çarkı bir araya getiriyordu.

Ne ki, rüzgâr ve su gücünün en önemli kullanımı, yepyeni bir icat olan su değirmenlerinden değil, eski yelken teknolojilerinde yapılan geliştirmelerden geldi. Hiç kimse binlerce ton buğday, milyonlarca litre şarap ve milyarlarca demir çivi üretmeye zahmet etmezdi; bunların tarladan veya dökümhaneden potansiyel alıcılara taşınabilmesi mümkün olsaydı, durum değişirdi tabii. Daha büyük, daha iyi, daha ucuz gemiler (ve limanlar ile kanallar) en az sabanlar ve su değirmenleri kadar önem taşıyordu. Ticaret ve sanayi birlikte büyüdü.

Artan gemi enkazları sayısını, 2005'teki bir araştırma sonucunda İspanya'daki Penido Velho'da göl çökeltilerinde kaydedilen kurşun kirliliği düzeyleriyle grafik olarak karşılaştırmak yoluyla Grafik 6.2, bu durumu Batı açısından çok düzgün bir şekilde sergiler. (Gemi enkazlarını gösteriyorum çünkü antik gemicilikle

Grafik 6.2. Mallar ve hizmetler: Akdeniz gemi enkazları ve İspanyol Penido Velho Gölü'ndeki kurşun kirliliğinde paralel artış. Enkaz sayıları ve kurşun miktarları, her birinin MÖ 1'deki miktarları 100 olarak hesap edilecek şekilde, aynı dikey ölçekte karşılaştırılabilmeleri için standartlaştırıldı.

ilgili günümüze kalan hiçbir yazılı kayıt yok, dolayısıyla –kaptanlar açıklanamaz bir şekilde sakarlaşıp zamanla kayalıklara daha çok bindirir olmamışsa şayet– gemi enkazları yolculukların sayısı için en uygun kaynak olabilir; gümüş işlemenin bir yan ürünü olan kurşun kirliliğini göstermemin nedeniyse, kurşunun jeokimyacıların araştırmaları açısından en kolay izotop olmasıdır.) Eğrilerin MÖ 1. yüzyılda çifte zirve yapacak şekilde birlikte yükselmesi, ticaret ve sanayinin ne kadar güçlü şekilde bağlantılı olduğunu (ve antik Roma'nın çevre açısından bir altın çağ sunmadığını) gösterir.

Grafik 6.2'yi Doğu için hazırlanmış eşdeğer bir grafikle henüz karşılaştıramıyoruz, zira Çinli arkeologlar sayısallaştırılabilecek çok fazla veri toplamamıştır. Gene de, mevcut olanlar da, Batı çekirdeğindeki kadar olmasa bile MÖ 300'den sonra Doğu çekirdeğindeki ticaretin patlama yaptığına işaret eder. Sözgelişi yakın geçmişteki bir araştırma, Roma İmparatorluğu'nun tedavüldeki sikke miktarının Han'dakinin kabaca iki katına çıktığı ve en zen-

gin Romalıların en zengin Çinlilerin iki katı zengin olduğu sonucuna varmıştır.

Aradaki bu fark muhtemelen coğrafyayla hayli ilişkiliydi. Roma'nın imparatorluğunda insanların %90'ı Akdeniz'e 15 km kadar mesafede yaşıyordu. MÖ 2. binyılda Batı çekirdeğinin Akdeniz Havzası'na genişlemesi, artan gelişme kadar artan karışıklık anlamına gelmişti; ama Roma MÖ 1. yüzyılda tüm sahil şeridini fethettiği anda bütün karışıklıklara bir son verdi. Deniz artık neredeyse herkesi birbirine bağlayan ucuz su nakliyesine imkân veriyordu ve gelişme aniden yükseldi.

Han İmparatorluğu'nda nüfusun çok daha düşük bir yüzdesi denize veya büyük ırmaklara yakın yaşıyordu ve her halü kârda ırmaklar her zaman gemiciliğe uygun değildi. Roma'nın askeri genişlemesi, en ileri teknikleri yeni fethedilmiş topraklarda uygulayan çiftçilerin İtalyan ve Yunan kentlerini besleyecek ürünlerini satabildiği yeni bir ekonomik sınır boyunu güvenceye almışken, Akdeniz'dekine benzer suyollarına sahip olmayan Qin ve Han fetihleri bunu çok daha küçük bir ölçekte başarabilmişti. Bazı Han imparatorları Sarı ve Wei Irmaklarını taraklamak ve en kötü kısımları kanallar açarak saptırmak yoluyla nakliyeyi geliştirmek için var güçleriyle çalıştılar; ama Çin'in kendi Akdeniz'ine sahip olmama sorununu aşması için daha yüzyıllar geçmesi gerekiyordu.

Gerek Doğu'da gerekse Batı'daki ekonomik büyümenin ardında, biri ekonomiyi çekerken diğeri ileri iten oldukça benzer iki güç yatıyordu. Çekme faktörü devletin büyümesiydi. Roma ve Han fatihleri çok geniş toprakları vergilendirerek, gelirlerinin büyük bölümünü sınır boylarındaki (muhtemelen Roma'da 350 bin, Çin'deyse en azından 200 bin askerden oluşan) ordulara ve alabildiğine büyümüş başkentlerine (muhtemelen Roma'da 1 milyon, Han başkenti Chang'an'da ise bunun yarısı kadar kişiye) harcadılar. Her ikisi de yiyeceklerin, malların ve paranın zengin, vergi ödeyen taşra kentlerinden aç, gelir-yutucu insan yoğunlaşmalarına aktarılmasına ihtiyaç duyuyordu.

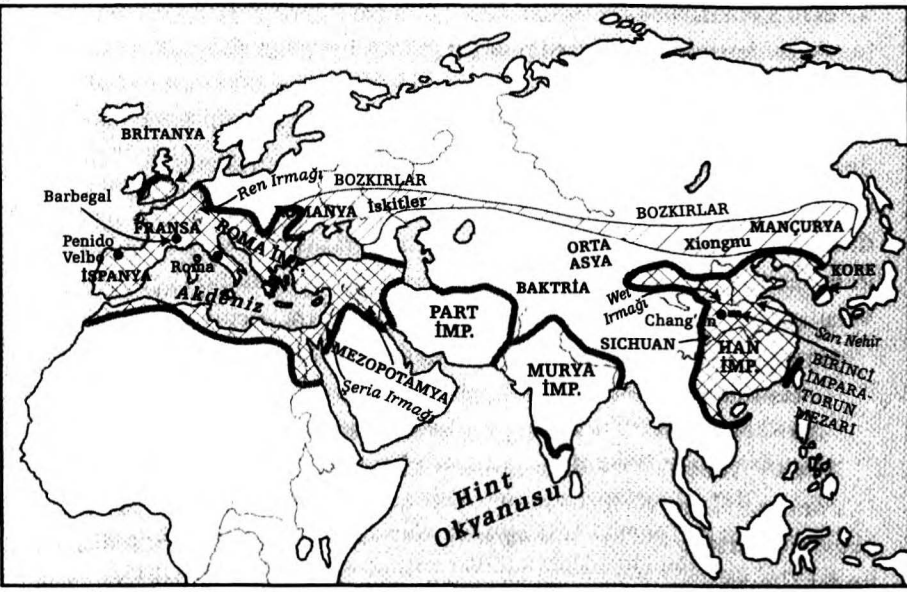
Roma banliyölerinde bir yerleşim olan Monte Testaccio ("Çömlekkırığı Dağı"), Batı'daki bu çekme faktörünün ölçeğini örnekler. Bu kırık çömlek parçalarından oluşan 45 m yüksekliğinde, ot bürümüş höyük, Qin'in Birinci İmparatoru'nun meza-

rından daha az çarpıcıdır, fakat kararlı arkeologların gözünde İtalya'nın Mısır kıskançlığına yanıtıdır. Afallatıcı sayıda (25 milyon) muhafaza kabı 300 yıl boyunca buraya atılmıştı. Çoğu Güney İspanya'dan Roma'ya zeytinyağı nakliyesinde (757 bin m^3) kullanılmıştı; Romalılar zeytinyağını yiyeceklerinde, içinde yıkanmak[9] ve kandillerinde yakmak için kullanıyorlardı. Monte Testaccio'da durup bakmak, aç insanların neler yapabileceği karşısında huşu duymaya yol açar. Üstelik bu Roma'nın yapay çöp dağlarından sadece bir tanesiydi.

Ekonomiyi yukarıya iten ikinci kuvvet, iklim değişiminden aşina olduğumuz bir etkendi. MÖ 800'den sonra küresel soğuma alt düzey devletleri kaosa sürüklemiş ve yüzlerce yıllık genişlemeyi başlatmıştı. MÖ 200'e gelindiğinde, devam eden yörünge değişiklikleri, iklimbilimcilerin Roma Isınma Dönemi olarak tanımladığı gelişmeyi başlattı. Bu değişim kış rüzgârlarını zayıflattı (Akdeniz'deki ve Çin'in büyük ırmak vadilerindeki çiftçiler için kötü haberdi), ama daha önceki küresel soğumaya tepki olarak kurulmuş üst düzey imparatorluklar şimdi Doğulu ve Batılı toplumlara yalnız iklim değişiminden ayakta çıkmaları değil, aynı zamanda bundan yararlanmaları için gereken esnekliği sağlamaktaydı. Daha çetin dönemler çeşitlenmeyi ve yenilikçiliği teşvik ediyordu. İnsanlar su değirmenleri ve kömür kullanmaya başladılar ve malları gemilerle nakletmek yoluyla bölgesel avantajlarından yararlanmaya koyuldular; üst düzey devletler, daha zengin uyrukların daha fazla vergi ödeyebileceğine ilişkin son derece mantıklı bir varsayımla bu girişimleri kârlı hale getirmek için yollar ve limanlar yaparken, ordular ve hukuk kuralları da kârları güvenli kıldı.

Üst düzey imparatorluklar ayrıca eski merkezi toprakları, Isınma Dönemi'nin çiftçiliği daha verimli kıldığı (Batı'da Fransa, Romanya ve yağışlı İngiltere ile Doğu'da Mançurya, Kore ve Orta Asya gibi) bölgelere doğru itti (Harita 6.1). Ne yaptıklarının

9 Sabunun bulunmadığı o günlerde, imkânı olanlar tepeden tırnağa zeytinyağına bulanıp, ardından kendilerini ovalayarak temizleniyorlardı. Bu herkesin damak tadına uygun gelmeyebilir, ama diş macunu olarak (Romalı şairlerin alay etmek için olsa bile değindiği) idrarın kullanılmasıyla karşılaştırılırsa kesinlikle hijyenik olduğu söylenebilir. Gerçek sabun ve diş macunu 1000 yıl sonra Çin'de icat edildi.

Harita 6.1. Havadan alabildiğine yararlanmak: Küresel ısınmadan yararlanan alanları eklemleyen Han (y. MS 100) ve Roma (MS 117) imparatorluklarının ulaştığı azami sınırlar.

farkında bile olmadan, imparatorluklar fiilen uğrayabilecekleri zarara karşı kendilerini korumuş oldular, zira daha sıcak bölgelerde zarar veren iklim değişimleri, daha soğuk olanlarda işlerine yarıyordu. Akdeniz'in tüccarların mallarını bölgeler arasında dolaştırmasını çok kolaylaştırdığı Roma'da faydalar kesinlikle muazzamdı; büyük ırmakların daha az elverişli olduğu Çin'de ise faydalar daha küçük, ama gene de somut oldu.

MÖ 1. binyılın tüm savaşlarının, köleleştirmelerinin ve katliamlarının karşılığı, bölümün başında bahsettiğim Pangloss coşkusunu esinleyen bolluk çağıydı. Meyveleri eşitsiz dağıldı: Köylülerin sayısı filozoflardan veya krallardan çok daha fazlaydı; fakat daha önceki tüm çağlarda olduğundan daha fazla insan daha büyük kentlerde yaşıyor ve topyekûn ele alındığında, önceden olduğundan daha uzun yaşıyor, daha iyi besleniyordu ve daha çok şeye sahipti.

1970'ler İngiltere'sinde arkeolojik kazılara katılmaya başladığım zaman birkaç Roma yerleşimini kazdım. Roma icatların-

dan biri olan dökülmüş betonların devasa temellerini kazmalarla açıp, kazı günlüğünü buluntular selinin bir adım ötesinde tutabilmek için yarışmak tüketici bir iş olabiliyordu. Fakat ardından, MÖ 700 civarında Yunan toplumu üzerine doktora yapmaya başladım ve 1983'te ilk kez o tarihe ait bir yerleşimde yapılan kazıya katıldım. Tam anlamıyla şoke oldum. Bu adamların hiçbir şeyleri yoktu. Bir çift paslı demir parçası bulmak bile büyük bir olaydı. Daha önceki nüfuslarla karşılaştırıldığında, Romalılar tam bir tüketici cennetinde yaşamışlardı. Roma İmparatorluğu'nun batı eyaletleri haline gelen yerlerde kişi başı tüketim MÖ 500 civarında ancak geçime yetecek kadarken, 600-700 yıl sonra belki %50 yükselmişti.

Daha önce değindiğim gibi, henüz tam anlamıyla ölçülebilir hale getirilmese bile, Doğu'da da benzer süreçlerin başladığı açıktı. Her iki çekirdekte de insanlar günümüz standartlarıyla sefil derecede yoksul kalmışlardı; tüm bebeklerin yarısı beşinci doğum gününü görmeden ölüyor, pek az insan 50 yaşını geçiyor ve kötü beslenme genelde yetişkinlerin bizlerden 15 cm kısa olmasına yol açıyordu. Ancak, daha önce olup bitenlere göre bu bir altın çağdı. Antik imparatorlukların neden bir sürü Üstat Pangloss ürettiğini anlamak güç değil.

Eskidünya Mübadelesi

Gelin görün ki, Panglossların göremediği nokta, çekirdekler içindeki kabaran toplumsal gelişmenin aynı zamanda imparatorlukların sınırları ötesindeki dünyaları da dönüşüme uğratmakta olmasıydı. İmparatorluklar güçlüyken iradelerini kendi sınır boylarında yaşayan insanlara dayatabiliyorlardı; tıpkı Pers İmparatoru Dareios'un MÖ 6. yüzyılda ve Qin'in Birinci İmparatoru'nun 3. yüzyılda Orta Asya bozkırlarının geniş bölgelerini kendi denetimleri altına aldıkları zaman olduğu gibi. Ancak imparatorluklar zayıfken göçebeler tekrar bastırıyorlardı. Batı'da Büyük İskender'in generallerinin MÖ 300'den sonra Pers İmparatorluğu'nun kalıntıları üzerine inşa ettikleri ardıl devletler, muhteşem öncüllerinin kudretine asla ulaşamadılar ve İskit akıncıları çok geçmeden Baktria ve Kuzey Hindistan'ı yağmalamaya koyuldu. Bir diğer Orta Asyalı grup olan Partlar İran'a sız-

maya başladı ve Makedonya krallıkları MÖ 200'den sonra Roma hücumlarının ağırlığı altında parçalanmaya başladığında Partlar bu durumdan yararlandı.

Partlar Batı çekirdeğini zorlayan daha önceki göçebelerden farklıydı. İskitler gibi göçebeler, tarımsal imparatorlukları soymak veya koruma parası sızdırmak yoluyla zenginleşti; esasen ne üst düzey devletleri fethetmekle ne de sersemletici bürokrasileri yönetmekle ilgilenen bildik eşkıyalardı. Part atlıları ise, ancak yarı-göçebeydi. Orta Asya'nın çorak merkezinden değil, çeperlerinden geliyorlardı; kuşaklar boyunca çiftçilerle yan yana yaşamışlardı. Hükümdarları askeri güçlerinin dayandığı at sırtındaki yaşam biçimini sürdürürken mazlum köylülerden nasıl vergi alınacağını biliyorlardı; yaklaşık MÖ 140 yılına gelindiğinde eski Pers İmparatorluğu'nun büyük kısmını, gevşek biçimde bütünleşmiş kendilerine ait bir krallık haline getirmişlerdi.

Part hükümdarları kendilerini Kyros ve Dareios'un varisleri olarak tanımladılar ve büyük bir istekle Batılı yüksek kültürü özümsediler; fakat onlarınki gerçekte her zaman bir alt düzey devlet oldu. Hiçbir zaman Roma'nın varlığını tehdit etmediyse de, hiçbir Romalının bu göçebe süvarilerin gücünü unutmasına asla imkân vermeyecek şekilde kısa, keskin bir şok yarattı. Part atlıları "Part atışı"yla nam salmıştı; burada bir süvari kaçar gibi yapar, ardından eğerinde dönerek, peşinden kovalayan askere oklarını fırlatırdı. Bunun gibi taktikler Partlara, MÖ 53'teki aceleci bir saldırıda ordusunu ve hayatını kaybeden Roma generali Crassus'un işini bitirme imkânı vermişti. Batılı kültürün büyük bir hayranı olan Part kralı, huzuruna Crassus'un kafası getirildiğinde bir Yunan tragedyasını seyretmekteydi; baş oyuncu bu dehşet verici yadigârı repliğine dahil ettiği zaman bu şakayı anlayacak kadar da eğitimliydi.

Gelgelelim Roma'nın bozkırların batı çeperindeki Partlarla sorunları, Çin'in, doğu çeperindeki Xiongnu'yla olan sorunlarına nazaran hiç sayılırdı. Orada Qin'in Birinci İmparatoru'nun MÖ 215'teki önleyici savaşı felaketle sonuçlanmıştı: Göçebeleri yıldırmak yerine bozkırlarda siyasal bir devrim başlatarak, birbiriyle kan davalı Xiongnu kabilelerini dünyanın ilk gerçek göçebe imparatorluğunda birleştirmişti. Xiongnu derebeyi Maodun son derece alt düzeyde olan devletini, Partların yaptığı gibi çiftçilere

atlı aristokrasiye vergi ödettirerek değil, tamamen Çin'i yağmalayarak ve ele geçirdiği ipek ve şarapla daha küçük göçebe şeflerin sadakatini satın alarak ayakta tutuyordu.

Maodun'un zamanlaması kusursuzdu. MÖ 209'da Birinci İmparator'un ölümünün hemen ardından Xiongnu'yu ele geçirdi ve 9 yıl boyunca Çin'in iç savaşlarından yararlanarak merkez topraklarının hazinelerini yağmaladı. MÖ 200'de ilk Han imparatoru Gaodi artık yeter deyip bozkıra devasa bir ordu gönderdiyse de, alabildiği tek sonuç, göçebelerle savaşmanın Çin tahtının rakipleriyle savaşmaktan farklı olduğunu öğrenmek oldu. Xiongnu düşerek, Çinlilerin bu yaban topraklarda açlıktan ölmelerine yol açtı ve Maodun geri dönüp ani bir saldırı yapana kadar, Gaodi'nin askerlerinin üçte biri soğuk ısırması yüzünden parmaklarını kaybetmişti. Çin imparatoru güçbela tek parça kurtulabildi; savaşta genellikle olduğu gibi, askerlerinin sonu çok daha kötü oldu.

Gaodi yıpratma, eylemsizlik ve önleyici girişim gibi yöntemlerin hepsinin Xiongnu karşısında başarısız olduğunu anlayınca bir dördüncü strateji buldu: Maodun'u ailesine almak. En büyük kızını Chang'an'ın cilalı taş odalarından ve inci kakmalı yataklarından koparan Gaodi, onu Maodun'un karısı olarak bozkırdaki bir keçe çadırda çile doldurmak üzere uğurladı.[10] 1000 yıl sonra Çinli şairler, vahşi atlılar arasında tek başına kalan Han kızının gönül kırıklığının türküsünü hâlâ söylüyordu.

Bu kraliyet evliliği, Çinli âlimlerin hüsnü tabirle "uyumlu akrabalık" siyasası adını verdiği olguyu başlattı; Gaodi, aşk yeterli olmazsa diye, Maodun'un dostluğunu yıllık altın ve ipek "hediyeler"le de kazanmaya çalıştı. Ne yazık ki, hediyeler de tam anlamıyla işe yaramayacaktı. Xiongnu fiyatı yükseltmeye, sonra da yağmaya devam etti; hasarın maliyeti, onu cezalandırmak üzere savaşa gitmenin maliyetinden daha az olduğu sürece, Han imparatorlarının elinden bir şey gelmedi.

Uyumlu akrabalık gitgide pahalanarak 60 yıl sürdü, ta ki, MÖ 130'da Han sarayı bunu kökünden kesip atıncaya kadar. Bazıları MÖ 200 felaketini hatırlayarak sabır telkin etti, diğerleri ise sa-

10 Chuci, alıntı: Paludan, 1998, s. 49: Şair Chuci MÖ 208'de Chang'an'ın saraylarının lüks ortamını böyle betimlemişti; gerçi bu benzersiz güzellikler henüz kazılarda ortaya çıkarılabilmiş değildir.

vaş naraları attı. MÖ 135'te ihtiyatlı annesi öldüğü zaman, genç İmparator Wudi kana susamış tarafa katıldı. MÖ 129'dan 119'a dek her yıl yüz binlerce kişilik ordularını bozkırlara gönderdi ve her yıl bu sayının ancak yarısı geri dönebildi. Can kaybı ve hazineye bedeli akla durgunluk verecek düzeydeydi ve Wudi'yi eleştirenler –tarih kitaplarını yazan eğitimli seçkinler– onun bu önleyici savaşının tam bir felaket olduğu sonucuna vardılar.

Ancak Wudi'nin seferleri, tıpkı Pers imparatoru Dareios'un 400 yıl önce İskitlere karşı verdiği (tarih yazarlarınca başarısız olarak değerlendirilmiş) savaşlar gibi, göçebe sorununu dönüşüme uğrattı. Astlarıyla paylaşacak hediyelerden ve yağmadan yoksun kalan ve otlak olarak kullandıkları araziler sürekli tehdit altına giren Xiongnu hükümdarları müttefiklerinin denetimini kaybedince, bunlar kendi aralarında savaşmaya koyuldular. MÖ 51'de Han hâkimiyetini tanıdılar ve yaklaşık 100 yıl sonra iki kabileye bölündüler. Biri kuzeye doğru çekildi, diğeri Çin İmparatorluğu topraklarına yerleşti.

MÖ 1. yüzyıla gelindiğinde Romalılar ve Han'ın her ikisi de göçebelere karşı inisiyatifi ele geçirmiş durumdaydı. Han, "barbarlarla savaşmak için barbarları kullanmak," dedikleri siyasayı başlatarak, diğer göçebelere karşı askerlik hizmeti karşılığında Güney Xiongnu'ya yaşayacak bir yer (ve aralıksız "hediyeler") verdiler. Bozkır anayolu boyunca çoğu hareketlerden Doğu Avrupa'nın ormanları, dağları ve çiftlikleriyle korunan Roma, yüzünü sadece Part diyarının (yarı) göçebelerine çevirmişti; Roma orada bile düşmanlarıyla, göçebelerin birçok avantaja sahip olduğu bozkırda değil, Mezopotamya'nın kentleri ve kanalları arasında çarpışıyordu. İmparatorların işi ciddiye aldığı her seferinde Roma lejyonları Part direnişini silip süpürdü.

Buna rağmen ne Roma'nın doğu ne Çin'in kuzey sınırı büsbütün huzura kavuşabildi. MÖ 114'te Roma, Mezopotamya'dan Partları kovarak bütün Batı çekirdeğinin denetimini ele geçirmekle birlikte, 117'de ırmaklar arasındaki toprakları bırakmak zorunda kaldı. MÖ 2. yüzyılda Roma dört kez daha Mezopotamya'yı istila etti ve dört kez daha bıraktı. Zenginliğine karşın Mezopotamya çok fazla uzak ve elde tutması güç bir diyardı. Çin ise Xiongnu'yu kendi topraklarına katarak sınır boylarını, tedricen harita üze-

rinde bir çizgi olmaktan akışkan bir sınır bölgesine, insanların dilediği gibi girip çıktıkları, devletin esamisinin hemen hiç okunmadığı ve iyi bir kılıcın yasal inceliklerden daha çok önem taşıdığı bir vahşi kuzey haline dönüştürdü.

Göçebe ve tarım imparatorluklarının gittikçe artan ilişkileri Avrasya'nın coğrafyasını değiştirerek dünyayı biraz daha küçültmekteydi. En gözle görünür sonuç, Ukrayna'dan Moğolistan'a uzanan, tüccarların ve savaşçıların Doğulu ve Batılı fikirleri, sanatı ve silahları elden ele aktardığı, ortak bir maddi kültürün devasa bölgesidir. Ne ki Doğu ve Batı arasında gidip gelen en önemli kargolar, hiç kimsenin göremedikleriydi.

Eskidünya çiftçileri, binlerce yıl önce köyleri doldurmaya başladıklarından beri çok iğrenç bir virüs takımı geliştirmişlerdi. Çoğu son derece bulaşıcı, birçoğu ölümcül olabiliyordu. Birbirine yakın nefes alıp veren ve vücut sıvısı alışverişinde bulunan büyük nüfuslar, aynı zamanda bunlara direnecek doğru antikorlara sahip olan birçok kişi anlamına geliyordu. Binyıllar boyunca bu insanlar kendi biyolojik savunmalarını gen havuzu aracılığıyla yaydı. Rastgele mutasyonlar hâlâ uyur haldeki hastalıkları, insan nüfusları arasında söndürülemeyen bir yangın gibi yayılan katillere çevirebiliyordu, ama ardından kalabalıklar ve virüsler, her ikisinin de ayakta kalabileceği yeni bir denge kurmanın bir yolunu hep buluyordu.

Aşina olmadıkları bir mikroplar grubuna ilk kez maruz kalan insanların bu sessiz katillere karşı pek az savunması vardır. En ünlü örnek, coğrafyacı ve tarihçi Alfred Crosby'nin "Kolomb Mübadelesi" adını verdiği, MS 1492'den itibaren Avrupa'nın Yenidünya fethinin dehşet verici, kasıtsız serpintisi oldu.[11] Avrupa'da ve Amerika'da tümüyle farklı hastalık havuzları evrilmişti. Amerika'nın frengi gibi kendine has tatsız hastalıkları vardı, ama küçük, oldukça seyrek dağılımlı Amerika nüfuslarının Avrupa'nın zengin mikrop repertuarıyla rekabet etmesi mümkün değildi. Sömürgeleştirilen halklar epidemiyolojik açıdan bakirdi. Avrupalılar geldiğinde kızamık ve menenjitten, çiçek ve tifüse kadar her şey –ve arada daha pek çoğu– vücutlarını istila etti, hücrelerini parçaladı ve onları korkunç ölümlere mahkûm etti. Tam olarak

11 Crosby, 1972.

kaç kişinin öldüğünü kimse bilmiyor, ama Kolomb Mübadelesi muhtemelen Yenidünya'da yaşayan her dört kişiden en azından üçünün yaşamına erken son verdi. "Tanrı'nın [yerlilerin] yerlerini yeni halklara bırakmasını arzu ettiği apaçık görülüyor," kanısına varmıştı bir 16. yüzyıl Fransızı.[12]

Benzer ama daha eşit dengelenmiş "Eskidünya Mübadelesi" MS 2. yüzyılda başlamışa benzer. Tarımın başlamasından itibaren binlerce yıl içinde Batı, Güney Asya ve Doğu çekirdeklerinin her biri kendi benzersiz ölümcül hastalıklar kombinasyonunu geliştirmiş durumdaydı ve bu çekirdekler MÖ 200'e değin sanki başka başka gezegenlerdeymişçesine kopuk yaşamışlardı. Ancak çekirdekleri birleştiren zincirlerde gitgide daha çok tüccar ve göçebe gidip gelmeye başladıkça, hastalık havuzları birleşerek herkese dehşet salmaya koyuldu.

Çin belgeleri, MS 161-162'de kuzeybatı sınırında göçebelerle savaşan bir orduda patlak vererek askerlerin üçte birini öldüren gizemli bir salgın hastalığı kaydeder. 165'te antik metinler yine ordu karargâhlarındaki hastalıktan söz eder; fakat bu kez metinler Roma'ya aitti ve Partlara karşı düzenlenen bir sefer sırasında, Çin salgınından yaklaşık 6500 km uzaklıkta, Suriye'deki askeri üslerdeki bir salgından söz ediyorlardı. Salgın hastalıklar 171-185 arasında Çin'e beş kez daha geri döndüğü gibi, aynı yıllarda Roma İmparatorluğu'nu da neredeyse aynı sıklıkta kasıp kavurdu. Ayrıntılı kayıtların günümüze ulaştığı Mısır'da ise salgın hastalıklar görünüşe göre nüfusun dörtte birinden fazlasını yok etti.

Antik hastalıkların tam olarak neler olduğunu anlamak güçtür; bunun nedeni kısmen virüslerin son 2000 yıl içinde evrilmeye devam etmesi olmakla birlikte, büyük ölçüde antik yazarların bunları çıldırtıcı derecede müphem betimlemesidir. Tıpkı günümüzün gözü yükseklerde yazarlarının *Aptallar İçin Senaryo Yazımı* tarzında bir kitap satın alıp, ardından seri üretim halinde bu formüle uygun filmler veya TV şovları yapmaları gibi, antik yazarlar da her iyi tarih anlatısının siyaset, savaşlar ve salgın hastalıklara ihtiyaç duyduğunu biliyorlardı. Bizler bugün sinemaya giderken nasıl besliyorsak, onların okuyucuları da bu hikâye unsurlarının neye benzemesi gerektiğine dair güçlü fikirler bes-

12 Alıntılayan Crosby, 2004, s. 215.

liyorlardı. Salgın hastalıklar da bir uğursuzluk işareti olarak gelmeli, dehşet verici semptomlar göstermeli ve akla durgunluk verici ölümlerle sonuçlanırken, ardında çürüyen cesetler, yıkılan hukuk ve düzenle, yürekleri burkan dullar, anne-babalar ve/veya çocuklar bırakmalıydı.

Bir salgın hastalık sahnesi yazmanın en kolay yolu, bunu başka bir tarihçiden alıp sadece isimleri değiştirmekten ibaretti. Batı'da arketip Thukydides'in MÖ 430'da Atina'yı vuran bir vebanın görgü tanıklığı ifadesi oldu. 2006'da bir DNA araştırması bunun bir tür karahumma olduğunu söylediyse de, Thukydides'in anlatısından bu bariz biçimde anlaşılamaz; ve başka tarihçilerin onun (itiraf etmeli ki sürükleyici) anlatısını 1000 yıl boyunca tekrar tekrar kullanmasından sonra, betimledikleri salgınlar hakkında hiçbir şey aşikâr olmayacaktı.

Bu belirsizlik sisine karşın Roma ve Çin kaynakları, MS 2. yüzyılda hiç salgın hastalıktan söz etmeyen Hint literatürüyle taban tabana zıttır. Bu sadece eğitimli sınıfların milyonlarca yoksul insanın ölümü gibi dünyevi şeylere ilgi duymamasını yansıtabileceği gibi, daha büyük ihtimal, salgın hastalıkların Hindistan'ı düpedüz baypas eden Eskidünya Mübadelesi'nin Hint Okyanusu ticaret güzergâhlarından değil de, çoğunlukla İpek Yolu ve bozkırlar boyunca yayılmış olmasıydı.

Bu mikrop mübadelesinin mekanizmaları ne olursa olsun, MÖ 180'lerden itibaren her kuşakta korkunç salgınlar tekrar tekrar baş gösterdi. Batı'da en kötü yıllar, bir ara Roma kentinde her gün 5000 bin kişinin öldüğü 251-266 yılları arasıydı. Doğu'da en karanlık günler, yine (raporlara göre) neredeyse herkesin öldüğü kuzeybatıdan başlayarak 310-322 yılları arasında yaşandı. Hastalığı geçiren bir hekim onu kızamık veya çiçek olduğunu düşündürecek şekilde anlatmıştı:

> Yakın geçmişte, yakalanan kişinin vücudunda kafa, yüz ve gövde kesimine musallat olan ağrılar çektiği bir salgın baş gösterdi. Beyaz bir madde içeren irinli çıbana benziyor. Bu irinli kesecikler kuruyunca yeni bir tabaka hâsıl oluyor. Erken tedavi edilmezse hastalar genellikle ölüyor. İyileşenlerin yüzünde mora çalan yara izleri kalıyor.[13]

13 He Gong, alıntı: McNeill, 1976, s. 118.

Eskidünya Mübadelesi'nin yıkıcı sonuçları oldu. Kentler küçüldü, ticaret geriledi, vergi gelirleri düştü ve tarlalar terk edildi. Ve sanki bütün bunlar yetmiyormuş gibi, tüm kanıt kaynakları –turba bataklıkları, göl çökeltileri, buz çekirdekleri, ağaç halkaları, mercan resiflerindeki stronsiyum-kalsiyum oranları, hatta alglerin kimyası– havanın da insanlığa sırt çevirdiğini, Roma Isınma Dönemi'nin sona erdiğini gösterir. Ortalama sıcaklıklar MS 200-500 arasında neredeyse 1°C düştü ve iklimbilimcilerin Karanlık Çağ Soğuma Dönemi adını verdiği çağın serin yazları okyanuslardaki buharlaşmayı azalttığı ve muson rüzgârlarını zayıflattığı için yağışlar da düştü.

Gelişen Doğu ve Batı çekirdekleri iklim değişimine başka koşullar altında, MÖ 2. yüzyılda başlayan Roma Isınma Dönemi'ne olduğu kadar etkili tepki gösterebilirdi. Ancak bu kez hastalık ve iklim değişimi –4. Bölüm'de çok öne çıkan mahşerin beş atlısından ikisi– birlikte dörtnala ilerliyordu. Bunun ne anlama gelebileceği ve kıtlık, göç ve devletin çöküşü olan diğer atlıların da onlara katılıp katılmadığı, insanların gösterdiği tepkilere bağlı olarak değişti.

Cennetin Vekâletini Yitirmek

Tüm örgütlenmeler gibi Han ve Roma imparatorlukları da özgül sorunları çözecek şekilde evrim göstermişlerdi. Tüm rakipleri nasıl yeneceklerini, geniş topraklara ve muazzam nüfuslara basit teknolojilerle nasıl hükmedeceklerini ve zengin vilayetlerden sınırlarındaki ordulara ve büyük kentlerindeki kalabalıklara yiyecek ve mali kaynakları nasıl aktaracaklarını öğrenmişlerdi. Gene de, her biri bütün bunları biraz farklı yollardan yaptı ve aralarındaki farklar Eskidünya Mübadelesi'ne nasıl karşılık verdiklerini belirledi.

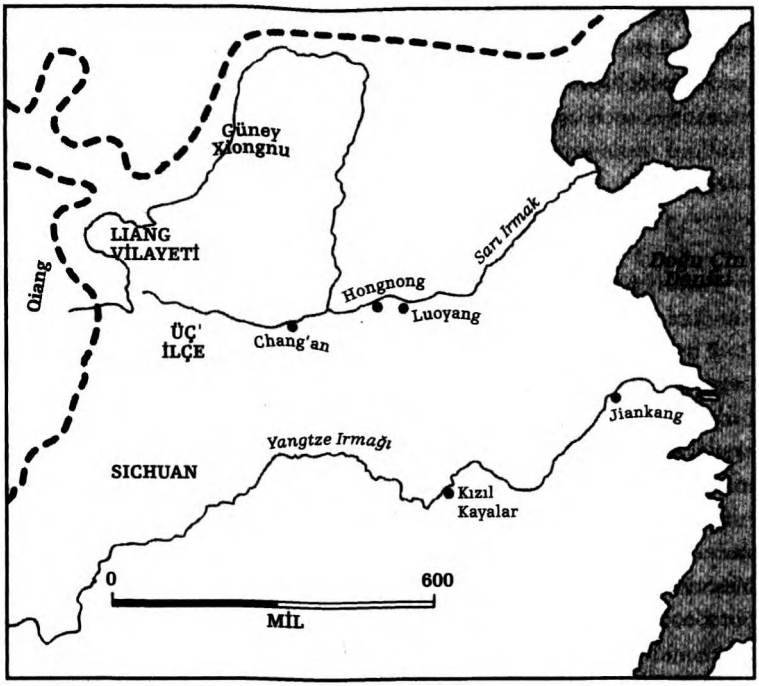
En önemlisi, her bir imparatorluğun ordusunu nasıl ele aldığıydı. MÖ 120'lerden itibaren Xiongnu'yla baş etmek zorunda kalan Han, muazzam süvari bölükleri kurmuş, bu birliklerin askerlerini gittikçe artan ölçülerde bizzat göçebelerden toplamaya koyulmuş ve MS 1. yüzyılda "barbarlara karşı savaşta barbarları kullanma" siyasasında mükemmelleştikçe bu göçebelerin birçoğunu imparatorluğu dahiline yerleştirmişti. Bunun, Xiongnu sa-

vaşçılarının pek az Han nezareti altında yaşadığı sınır boylarını askerileştirmek, iç kesimleri ise askersizleştirmek gibi ikili bir etkisi oldu. Başkent istisna edilirse, Çin'in yüreğinde pek az asker bulunuyordu ve orada bile daha az asker alınır olmuştu. Çin aristokratları başkentten çok uzaklara konuşlandırılan "barbarların" kumandanı olarak hizmet etmekte çıkarlarına yarayacak bir yön bulamıyorlardı. Savaş uzaklardaki yabancıların imparator adına yaptıkları bir faaliyete dönüşmüştü.

İmparatorlar açısından olumlu yönü, artık kendilerine karşı ordu kullanacak güçlü soylulardan çekinmeleri için neden kalmamış olmasıydı; olumsuz yönü ise, bela yaratan herhangi bir soyluyu dövebilecekleri bir sopadan yoksun kalmış olmalarıydı. Sonuç olarak, devletin iktidar tekeli zayıfladı, aristokratların yerel köylülerin gözünü korkutmaları kolaylaştı; topraklarını kendi devasa mülklerine katarak, bunları özel fiefler olarak işleten derebeylerine dönüştüler. Köylülerden zorla alınacak artıdeğerin bir sınırı vardı ve ne zaman derebeyi bu kadar yakın, imparator da bu kadar uzak olsa, artıdeğerin çoğu yerel efendilere kira olarak giderken, daha azı da vergi olarak Chang'an'a teslim ediliyordu.

İmparatorlar vergilerdeki bu azalmaya, aristokratların sahip olabileceği mülklerin boyutunu ve bu topraklarda yaşayan köylü sayısını sınırlayarak, toprağı özgür (ve vergilendirilebilir) küçük çiftçilere yeniden dağıtarak ve demir, tuz ve alkol gibi zorunlu tüketim maddelerindeki devlet tekellerinden gelen nakdi yükselterek karşılık verdiler. Ancak MS 9'da Wang Mang adlı bir yüksek memur tahtı ele geçirerek, bütün toprakları millileştirip kölelik ve serfliği ilga ettiği ve bundan böyle devletin sadece altına sahip olabileceğini ilan ettiği zaman, imparator-toprak sahibi didişmesi vahim bir noktaya tırmandı. Yeni imparatorun Maoculuğa yakın merkeziyetçiliği derhal yıkıldı, ama köylü ayaklanmaları imparatorluğu allak bullak etti ve MS 30'larda düzen nihayet yeniden kurulduğunda Han siyasası çok büyük değişimlerden geçmişti.

Wang Mang'ı deviren imparator Guangwu (hd. MS 25-57), gücünü eski sarayla bağlantılarından değil, mülk sahibi bir aileden alıyordu. Han otoritesini yeniden kurmak için Guangwu kendisi gibi ileri gelenlerle yakın işbirliğine girmek zorunda kaldı ve kaderini onlarla birleştirerek toprak sahipleri için bir altın çağ başlattı. Krallar kadar zenginleşen ve binlerce köylüye hükmeden

Harita 6.2. Han hanedanının sonu, MS 25-220: Metinde değinilen yer isimleri.

bu ekâbir devleti ve can sıkıcı vergi memurlarını neredeyse görmezden geldi. Vaktiyle Han imparatorları bela çıkaran toprak sahiplerini gözlerinin önünde olsunlar diye Chang'an'a yerleşmek zorunda bırakmışlardı, ama Guangwu bunun yerine başkentini, toprak sahiplerinin en güçlü olduğu ve ekâbirlerin sarayı göz altında tutabileceği Luoyang'a taşımayı yeğledi (Harita 6.2.).[14]

Seçkinler devleti etkisizleştirmeye koyuldular ve sürekli olarak onun en büyük bütçe kalemi olan ordudan kopmaya başladılar. MS 1. yüzyıl sonuna gelindiğinde, Xiongnu'nun artık büyük bir tehdit oluşturmamasıyla, onlarla savaşmak için kurulmuş büyük süvari ordusu kendi başının çaresine bakmaya terk edildi; bu da ordunun hesapta korumakla mükellef olduğu köylüleri

14 Tarihçiler MÖ 202-MS 2 dönemini, başkent batıdaki Chang'an'da olduğu için çoğunlukla Batı Han; MS 25-220 dönemini de başkent doğudaki Luoyang'da olduğu için Doğu Han dönemi olarak adlandırır. Eski Han ve Yeni Han adlandırmasını yeğleyen tarihçiler de vardır.

yağmalaması anlamına geldi. MS 150'ye kadar, teoride vasal olan Güney Xiongnu az çok bağımsız hale gelmişti.

Çinlilerin kabaca batı sınırları civarında yaşayan çiftçiler ve çobanlar için kullandıkları Qiang'ın yarattığı yeni tehditleri bertaraf etmek üzere orduda bir yeniden biçimlendirme de yapılmadı. Roma Isınma Dönemi'nin mutedil hava şartları sayesinde Qiang nüfusu kuşaklar boyunca büyümüş ve küçük gruplar batı vilayetlerine yerleşerek ellerinden geldiğince çok toprağı işgal ederek, bunu yapamadıklarında ise çalarak yaşamışlardı. Bunu kontrol altına almak için sınır boylarına göçebe süvariler değil garnizon birlikleri yerleştirilmesi gerekiyordu, ama Luoyang bölgesi toprak sahipleri bunun için para ödemek istemediler.

Bazı memurlar batı vilayetlerini topyekûn terk edip Qiang'ı kendi haline bırakmayı önerdi, ama diğerleri bunun bir domino etkisi yaratmasından korkuyordu. "Liang vilayetini kaybederseniz," dedi bir saraylı, "o zaman sınırınız Üç İlçe Olacaktır. Üç İlçe halkı içeriye doğru ilerlerse, o zaman sınır Hongnong olacaktır. Eğer Hongnong halkı içeriye doğru ilerlerse, o zaman sınır Luoyang olacaktır. Bunun böyle devam etmesine izin verirseniz, Doğu Çin Denizi kıyısına kadar gidersiniz ve sınırınız o olur."[15]

İkna olan hükümet yoluna devam etti ve bu uğurda bir servet harcadı, ama sınırdan içeriye sızmalar sürdü. MS 94'te ve 108'de Qiang grupları batı vilayetlerinin büyük kesimlerini tekrar ele geçirdi. 110'da genel bir Qiang artışı oldu ve 150 yılına gelindiğinde Qiang, tıpkı Xiongnu gibi, Luoyang'ın denetiminin ötesindeydi. Yerel toprak sahipleri gerek batı gerek kuzey sınır boylarında kendi savunmalarını kendileri örgütlemek, kendilerine bağlı köylüleri milis kuvvetlerine dönüştürmek zorunda kaldılar; kendilerini oraya gönderen devlet tarafından unutulmuş olan mülki yöneticiler de kendi ordularını kurdular (ve bunların masraflarını karşılamak için kendi vilayetlerini yağmaladılar).

Han'ın cennetin vekâletini yitirmiş olduğu sonucuna varmak zor olmasa gerektir ve MS 45'te üç ayrı ayaklanma yeni bir hanedan talep etti. Gelgelelim büyük toprak sahibi sınıf açısından bu kara bulutun kenarlarında kalın bir beyazlık, bir umut ışığı vardı. İmparatorluk daha küçüktü, toplanan vergiler azalıyordu ve ordu bir anlamda özelleşmekteydi; ama toprakları her zaman-

15 Wang Fu, *Discourses of a Hidden Man*, s. 258, çev. M. Lewis, 2007, s. 259.

kinden daha verimliydi, imparatorluğun vergi toplayıcıları onları rahat bırakmıştı ve savaş çok uzak bir söylentiden başka bir şey değildi. Her şey yolundaydı.

Eskidünya Mübadelesi'nin 160'larda bu ortamda patlak vermesi, Çin'in Panglosslarını hayal kırıklığına uğratacaktı. Hastalık salgınları, Qiang'ın imparatorluğun içlerine doğru girmekte olduğu kuzeybatıyı kasıp kavurdu ve her yana yayıldı. İmparatorluk sarayı güçlü bir liderlikle tepki vermek yerine kendi içine çöküp yıkıldı.

Luoyang'daki sarayda mevkileri dolduran yüzlerce bürokrat teoride sadece imparatorun arzularını hayata geçirmek için yaşıyordu, ama pratikte (pek çok çağdaki diğer memurlar gibi) kendilerine özgü çıkarları da vardı. Çoğu toprak sahibi ailelerden geliyordu ve toprak sahiplerinin nahoş bulduğu şeyleri (savaşlar için para toplamak gibi) yapmamak için sebepler bulmakta kayda değer hüner göstermeye teşneydiler. Kendine has fikirleri olan her imparator, çevresinde onlar varken çalışmak zorundaydı. Bazı imparatorlar işleri yaptırmak için akrabalarını, özellikle de sayıları çok olan eşlerinin akrabalarını getirdiler; diğerleri ise avantajlarından 5. Bölüm'de söz ettiğim hadımlara başvurdu. Akıllı imparatorlar her ikisini de çok etkili sonuçlar alacak şekilde kullandı, ama bu aktörlerin de kendilerine has gündemleri vardı ve imparatorların akıllı davranmamalarını sağlamak için ellerinden geleni yapıyorlardı. Aslına bakılırsa, işleri öyle düzenlediler ki, MS 88'den sonra 14 yaşından yukarı hiçbir prens tahta çıkacak kadar hayatta kalamadı. Saray siyaseti kıdemli nâzırlar, hadımlar ve çocuk imparatorların kayın aileleri arasında el altından yürütülen entrikalar içinde yozlaştı.

MS 168'de, Han Çin'inin en çok liderliğine ihtiyaç duyduğu anda, saray hadımları yeni tahta çıkmış 12 yaşındaki imparator Lingdi'nin kayın ailelerine karşı bir darbe yaptı. Salgınların kasıp kavurduğu, Xiongnu ve Qiang'ın akınlar yaptığı yaklaşık 20 yıl boyunca, saray binlerce cana mal olan ve yönetimi felç eden tasfiye ve karşı tasfiyelere girişti. Yolsuzluk ve yetersizlik görülmedik boyutlara ulaştı. Adaletsizlik ayaklanmaları tutuşturdu; ordu toplamayı veya ellerindeki askerlere kumanda etmeyi başaramayan Lindgi idarecileri, yerel zorbaları asker toplamak ve gerekli olduğunu düşündükleri şeyleri yapmakla yetkilendirdi.

Halk aniden içine düşülen bu kargaşanın nedenlerini öğrenmek istiyordu ve ne Konfüçyüsçü ritüeller ne de Taocu mistisizm buna cevap verdiğinde, bu boşluğu kerameti kendinden menkul önsezili kimseler doldurdu. Sarı Irmak vadisinde, günah işlemenin hastalığa yol açtığını ve günah çıkarmanın şifa getirdiğini tebliğ eden bir hekim çok geniş bir takipçi kitlesi buldu. 170'lerde bir adım daha ileri gitti: Ona göre günahın ve hastalığın asıl kaynağı hanedanın ta kendisiydi. Gitmek zorundaydı. "Altmış yıllık yeni bir döngü başladığı zaman," dedi, "dünyaya büyük bir bereket yağacak."[16]

Fakat büyük bereket gelmedi. Hatta 3 Nisan 184'te yeni takvim döngüsü başladığında işler iyiden iyiye sarpa sardı. Han yanlısı ordular (yeni çağı simgeleyen sarı renkli başlıkları nedeniyle Sarı Türbanlar olarak tanınan) asileri bastırsalar da, Çin'in dört bucağında onları taklit eden başkaları çıktı. Sarı Irmak kuvvetlice taşıp 365 bin köylüyü yerinden edince görüldü ki, cennet de durumdan pek memnun değildi. "Beş Ölçek Tahıl" olarak anılan (günah çıkaranlara ve beş ölçek pirinç ödeyenlere hastalıktan azade olacaklarını vaat eden) bir hareket Sichuan'ı bağımsız bir Taoist teokrasiye çevirdi; Qiang bu kargaşadan yararlanarak tekrar Batı Çin'i yağmalamaya girişti; bu tehditleri bastırmak üzere yetkilendirilen özel kumandanlar kendilerini bağımsız zorbalara dönüştürdüler; üstüne bir de sarayın eyleme geçmesi işleri daha da kötüleştirdi.

189'da Lingdi en kudretli zorba komutan olan Dong Zhou'yu çağırttıysa da, Dong yazdığı mektupta "Han ve komutamdaki barbar askerler hepsi bana gelip şöyle dediler... 'Tedariklerimiz kesildi, eşlerimiz ve çocuklarımız açlıktan ve soğuktan kırılıyor.' Arabamı çevirdiler, gelmeme izin vermiyorlar," dedi.[17] Lingdi emrinde üstelediği zaman Dong onun blöfünü görerek, Luoyang'a gitmeye, ama ordusunu da beraberinde götürmeye karar verdi. Dong'un yaklaştığı sırada Lingdi tam zamanında öldü de, Lingdi'nin kıdemli eşinin çevresindeki (13 yaşındaki bir prensi tahta çıkarmayı isteyen) saraylılar ve (8 yaşındaki bir prensi destekleyen) hadımlar birbirlerini öldürmeye giriştiler. Dong Luoyang'a zorla girdi, hadımları katletti, büyük oğlanı öldür-

16 Fan Ye, *History of the Later Han* 71, s. 2299, alıntı: Twitchett ve Loewe, 1986, s. 338.
17 Fan Ye, *History of the Later Han* 71, s. 2299, alıntı: M. Lewis, 2997, s. 262.

dü ve küçüğü İmparator Xiandi olarak tahta çıkardı. Ardından Luoyang'ı ateşe verdi ve bundan sonra olacakları bekledi.

Han artık egemen değildi, ama Dong da değildi, zira imparatorun idari anlamda üst düzey iktidarı başarısız olmuştu olmasına, ama belli belirsiz göksel, alt düzey iktidarı hâlâ ayak diriyordu. Xiandi hayattayken hiç kimse kendini imparator ilan etmeyi göze alamadığı gibi, çocuk imparatoru öldürmeye de cesaret edemiyordu. (Bununla birlikte, askeri zorbalar iyi bir hedef oluşturuyordu; Dong 192'de suikastla öldürüldü.) İktidar simsarları İmparator Xiandi'yi piyon gibi kullanarak aralarında dalaşınca, imparatorluk fiefliklere bölündü, Xiongnu ve Qiang sınırları ele geçirdi ve sağlam sanılan üst düzey kurumlar eriyip gitti.

Ara sıra şiirler yazan askeri zorba Cao Cao, "zırhım o kadar uzun zamandır öylesine yıpranmış durumda ki içinde bitler üredi," diye yazmıştı 197'den sonra.

> *Sayısız soylar yok olup gitti,*
> *Tarlaları ak kemikler bürüdü,*
> *Bin* li [kabaca 480 km] *boyunca tek bir horoz sesi bile işitilmiyor.*
> *Yüz kişiden anca biri yaşıyor.*
> *Düşünmek bile içimi parçalıyor.*[18]

Gelgelelim Cao kederini, Xiandi'yi yakalayacak ve çocuk imparatoru kendisini Kuzey Çin'in ana oyuncularından biri yapmaya yönlendirecek kadar uzun süre içinde tuttu.

Cao karmaşık bir adamdı. Eski usul bilge danışman rolüne bürünerek Han hanedanını geri getirmeye çalışıyor olması mümkündür. Toprak sahiplerinin eski üst düzey devleti nasıl baltaladıklarını görerek kendi askerlerini, bazılarını yiyecek yetiştirmek, bazılarını da savaş eğitimi vermek üzere kolonilere yerleştirmek yoluyla; siyasal sorunu da, liyakat sistemine göre konumları belirlenen seçkinleri dokuz rütbe halinde sınıflamak yoluyla çözmeye çalıştı. Asur'da Tiglat-Pileser'in 1000 yıl önce yaptığı gibi, o da nüfuzlu kimseleri tablonun dışına çıkarmaya çalışıyordu ve donanmasının Kızıl Kayalar Savaşı'nda yok edildiği 208'e kadar, Cao sanki Çin'i toparlayacakmış gibi görünüyordu.

---

18 Cao Cao, alıntı: M. Lewis, 2007, s. 28.

Ne var ki, bütün bu çabalarına karşın Cao (büyük ölçüde *Üç Krallık Macerası* adlı muazzam bir 14. yüzyıl romanı sayesinde) temelde Han'ı yıkan canavar olarak hatırlanmıştır. 20. yüzyıl Pekin Operası'nda, beyaza boyalı yüzü ve karakalem çekilmiş gözleriyle Cao maskı takan oyuncular, izleyicilerin nefret ettiği kötü adam rolündedir ve 1990'larda Cao ileri teknolojiye uyarlanıp sayısız video oyununda kötü adam olarak bilgisayar ekranlarında sıçramaya koyuldu. *Macera*'nın (84 bölümlük) TV versiyonunun kötü adamı olarak şöhretini daha büyük ekranlara taşıdıktan sonra, Asya'da finanse edilen gelmiş geçmiş en yüksek bütçeli filmiyle (80 milyon dolara mal olan, Birinci Kısmı'nın vizyona girişi 2008 Pekin Olimpiyatları'na denk getirilen *The Battle of the Red Cliffs*) beyaz perdede de boy gösterdi.

Cao'nun kötü şöhreti, kendi yaptığı kötülüklerden çok ölümünden sonra olanlardan gelir. Kızıl Kayalar Savaşı'ndan sonra önde gelen üç askeri zorba arasında bir denge oluştu ve Cao'nun oğlunun sonunda İmparator Xiandi'ye tahttan feragat etmesini söylediği 220'den sonra ülke üç krallığa bölündü. Ne ki Cao'nun kurduğu krallık hep en güçlü kaldı. 264'te rakiplerinden birini ezdi, kendisini Jin hanedanı olarak yeniden adlandırdı[19] ve 280'de Çin'in yeniden fethini tamamlayan devasa bir ordu ve donanma topladı.

Müteakip on yıl boyunca, Han sonrası çöküş, MÖ 2200 veya 1750'den sonra Batı çekirdeğinde iklim değişimi, göçler ve kıtlığın devletin çöküşüne yol açtığı, ama toplumsal gelişmeyi pek az etkilediği zaman baş gösteren çöküşle kıyaslayabileceğimiz kısa süreli bir sapma gibi göründü. Ancak Han'ın çöküşünün, uzun vadeli muazzam sonuçlarıyla aslında MÖ 1200 civarındaki Batılı çöküşe hayli benzediği yakında ortaya çıkacaktı.

Muharebe meydanlarındaki zaferler ayakta kalan askeri zorbaların sayısını teke indirmiş olabilirdi, ama Çin'in temelinde yatan sorunları düzeltemedi. Aristokrasi her zamanki kadar güçlü kaldı ve çabucak Cao'nun askeri kolonilerinin ve liyakat sisteminin altını oymaya koyuldu. Salgın hastalıklar ülkeyi hâlâ kasıp kavuruyordu ve Karanlık Çağ Soğuma Dönemi, yaşamı yalnız Sarı

19 Jin MÖ 8.-5. yüzyılları arasının büyük savaşan devletlerinden birinin adıydı. MS 220-589 arasındaki kopuş döneminde kurulan yeni devletlerin birçoğu, hükümranlıklarının meşru görünmesi için, görünüşe bakılırsa, günümüz öğrencilerinin işlerini ne kadar zorlaştırdıklarını umursamadan eski isimleri yeniden kullandılar.

Irmak vadisinin çiftçileri için değil, aynı zamanda Xiongnu ve Qiang için de güçleştiriyordu. 265-287 arasında çeyrek milyon Orta Asyalı Jin İmparatorluğu'na gelip yerleşti. Kimi zaman Jin onların sağladığı insan gücüne kucak açsa da, yetkililer onlara kesinlikle katlanamıyordu.

Bu bağlamda bir imparatorun aşk yaşamı gibi küçük şeyler olağanüstü önem kazanabiliyordu. Jin imparatoru oldukça düşüncesiz bir yaklaşımla 27 oğul babası oldu ve 289'da öldüğünde bunlardan bazıları birbirleriyle savaşmak için bulabildikleri en vahşi göçebeleri tuttular. Hiç de aptal olmayan göçebeler kendilerine ödenen ücretlerle yetinmek zorunda olmadıklarını çok çabuk çözdüler: Diledikleri her ücreti talep edebilirlerdi. Bir Xiongnu şefi 304'te parasını alamadığı zaman, yeni bir krallık kurmakta olduğunu ilan ederek işleri kızıştırdı. Jin istediği her şeyi buna rağmen vermeyince, oğlu 311'de Luoyang'ı yaktı, Jin hanedanının aile mezarlarının kutsallığını çiğnedi ve imparatoru esir alarak onu ziyafetlerde şarap servisi yapmakla görevlendirdi. Hak ettiğini düşündüğü ganimetleri yine elde edemeyince, 316'da Xiongnu şefi Chan'an'ı da yakıp yıktı ve yeni Jin imparatorunu ele geçirip ona şarap sunmanın yanı sıra kadehleri yıkama görevini verdi. Birkaç ay sonra bu oyundan sıkılan Xiongnu onu ve akrabalarını öldürdü.

Jin devleti yakıldı. Xiongnu ve Qiang çeteleri Kuzey Çin'i akıllarına estiği gibi yağmaladılar ve Jin sarayı, peşinde 1 milyon kadar takipçisiyle birlikte Yangtze Irmağı kıyısındaki Jiankang'a (bugün Nanjing) kaçtı. Terk ettikleri kuzey toprakları dünyanın en ileri tarımının yapıldığı yerlerdi, ama yüksek ölüm oranlarıyla (salgınlar geldikçe) ve yüksek göç oranlarının bileşik etkisiyle artık yaban topraklara dönüşmüştü. Buraya bozkırlardan gelmiş göçebeler için bunun bir sakıncası yoktu, ama geride kalan çiftçi topluluklar açısından kıtlığın yeniden baş göstermesi anlamına geliyordu. Mutlu günlerde yerel eşraf veya devlet yardıma gelebiliyordu, ama şimdi yardım istenebilecek kimse kalmamıştı. Çekirge sürüleri, köylülerin ürettiği artıdeğeri yiyip bitirerek, bu sefil koşulları daha da kötüleştirdi. Bozkırlardan gelen göçmenlerin taşımış olabileceği yeni salgınlar, zayıf düşmüş nüfusa yeni yeni acılar yaşattı. Muhtemelen çiçek hastalığı Çin'de ilk kez 317'de, Chang'an'ın yakılıp yıkılmasının ertesi yılı baş gösterdi.

Xiongnu ve Qiang şeflerinin bu çorak topraklarda yaptığı savaşlar, üst düzey devletler arasındaki çatışmalardan ziyade devasa köle toplama baskınlarını andırıyordu. Hükümdarlar her seferinde on binlerce köylüyü topluyor ve onları sürüler halinde yeni başkentleri civarındaki arazilere götürüyorlardı; esirler buralarda tam zamanlı süvarilerden oluşan orduları beslemek için tarlaları işliyorlardı. Bu arada atlılar, bozkırlardan piyadeyi neredeyse tamamen demode haline getiren yeni silahlar –doğru dürüst eyerler, üzengiler ve zırhlı süvarileri taşıyabilecek kadar iri, üstelik zırh kuşanmış atlar– getiriyorlardı. Çinli aristokratların güneye kaçmamış olanları dağlara sığındı; kendilerine bağlı köylüler, çapulcu atlılara karşı tek sığınak olan çitlerle çevrili büyük kamplara doldurudu.

Kuzey Çin'de oluşum halindeki yeni devletler (Çinli tarihçilerin aşağılayıcı biçimde verdiği adla "Beş Barbarın On Altı Krallığı") son derece istikrarsızdı. Sözgelişi 350'de bir devlet, yerli Çinlilerin İç Asyalıları kıyımdan geçirdiği bir etnik temizlik cümbüşünde yıkıldı. "Ölü sayısı iki yüz bindi," der resmi hanedan tarihi. "Kent surlarının dışına yığılan cesetleri çakallar, kurtlar ve yabani köpekler yedi."[20] Bu devletin bıraktığı iktidar boşluğunu doldurmak üzere diğer şefler üşüştüler. 383'e gelindiğinde bir ara içlerinden biri bütün Çin'i birleştirecekmiş gibi göründü; ama Jiankang'ı kuşattığı sırada, görünüşte küçük bir yenilgi, panik sonucu bozgun halinde çekilmeye dönüştü ve 385'e gelindiğinde bütün devleti yok olup gitmişti.

Chang'an'ın yıkımı üzerine güneye kaçan mülteciler, 317'de Jiankang'da bir "Doğu Jin"[21] devleti kurdu. Kuzey Çin'in eşkıya krallıklarının tersine bu devletin lüks, gösterişli bir sarayı vardı ve Çin kraliyet hanedanı nasıl yaşaması gerekiyorsa öyle yaşadı. Japonya ve Çinhindi'ne sefirler gönderdi, edebiyat ve sanatta muhteşem eserler yarattı ve asıl çarpıcı olan, yüzyıl boyunca ayakta kalmasıydı.

Ancak yüzeydeki ışıltının ardında Doğu Jin krallığı tüm diğer kuzey devletleri kadar keskin bir şekilde bölünmüştü. Güneye kaçan eski kuzeyli ileri gelenler, imparatorun emirlerine uymaya

20 *History of the Jin Dynasty*, 107. bölüm, s. 2791-92, çev. Graff, 2002, s. 63.

21 MS 28-316 arasında Chang'an'dan tüm Çin'e hükmetmiş "Batı Jin"den ayırmak için böyle adlandırılır.

hiç hevesli değillerdi. Bazı mülteci soylular asalak çıkarcılar olarak Jiankang'da kümelenmişlerdi ve bu sıcak, yağışlı yeni yurtta kendilerine mülkler edindiler. Yerli halkları sürdüler, ormanları kestiler, bataklıkları kuruttular ve mülteci köylüleri serfleri olarak yerleştirdiler.

Çatışma her düzeyde almış başını yürüyordu. Kuzeyden kaçıp gelmiş yeni soylular, daha eski güneyli ailelerle kavgalıydı; her türden aristokrat orta halli kodamanlarla mücadele ediyordu; gerek zengin gerek orta halli seçkinler köylülüğü eziyordu; her sınıftan Çinliler yerlileri dağlara ve ormanlara doğru itiyordu; üstelik bütün bu unsurlar Jiankang'da sıkışıp kalmış saraya direniyordu. Kuzeyin yitirilen topraklarına dair bütün yürek burkan şiirlerine karşın, Güney Çin'in toprak sahiplerinin, oraları yeniden fethetme imkânı verebilecek vergileri ödemek veya iktidarlarından vazgeçmek konusunda hiç aceleleri yoktu. Cennetin vekâleti yitirilmişti.

Korkunç Devrim

MÖ 12. yüzyıldaki krizin tersine, Eskidünya Mübadelesi'nin tetiklediği kriz Avrasya çapındaydı ve Batılı bileşeni, tartışmalı şekilde modern tarihyazımının ilk başyapıtı kabul edilen Edward Gibbon'ın *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi*'nin esin kaynağı oldu. Gibbon, konusunun "korkunç bir devrim" olduğunu yazdı:[22] "Yeryüzünün milletleri tarafından hâlâ hatırlanan [1770'lerde] ve daima hatırlanacak" bir devrim.[23] Haklıydı da: Batılı toplumsal gelişme, Roma İmparatorluğu hâkimiyetinde ulaşmış olduğu baş döndürücü yüksekliklere ancak onun yaşadığı çağda yeniden ulaşabildi.

Erken Roma ve Han imparatorları benzer sorunlarla yüz yüze kalmış, fakat farklı çözümler denemişlerdi. İç savaştan ölesiye korkan Çinli hükümdarlar orduyu etkisizleştirdi, fakat o zaman da kudretli toprak sahiplerine karşı ellerinde pek az silah kalmıştı; Romalı hükümdarlar bunun yerine orduyu ele geçirip komuta kademelerine akrabalarını getirdiler, saflarını da yurttaş-

22 Gibbon, *History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, c. 3 (1781), "Batı'da Roma İmparatorluğu'nun Çöküşü Üzerine Genel Gözlemler."

23 *Age.*, c. 1 (1776), 1. bölüm.

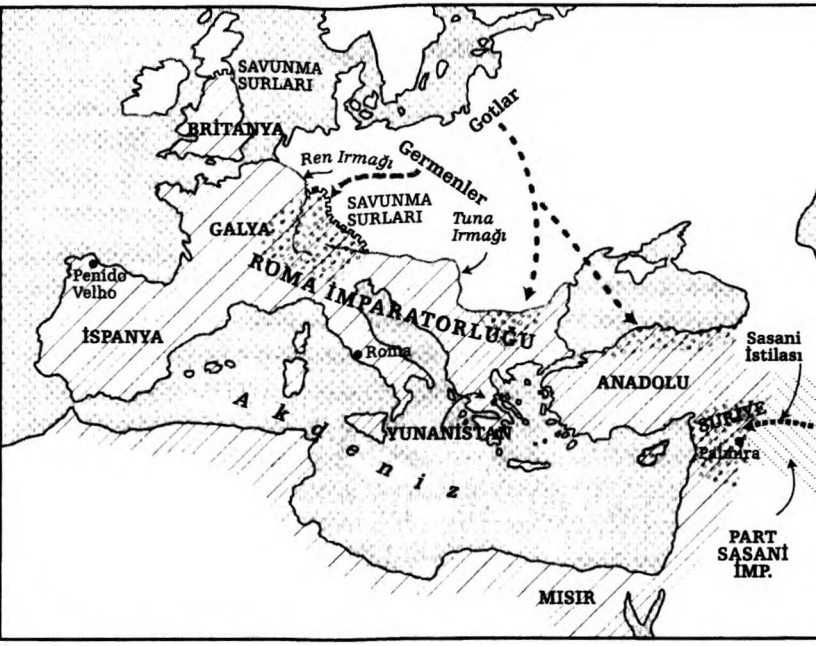
larla doldurdular. Bu durum sivillerin imparatora karşı koymasını daha da güçleştirirken, askerler açısından bunu kolaylaştırdı.

Bu sistemi yönetmek hüner gerektiriyordu ve Roma'nın hükümdarlarından birçoğu kaçık olduğu için dönemsel arızalar kaçınılmaz oldu. Caligula'nın cümbüşleri ve atını konsül yapma kararı yeterince kötü değilmiş gibi, Neron'un senatörleri halkın önünde şarkı söylemeye zorlaması ve onu sinirlendiren herkesi öldürtmesi artık işi çığırından çıkarmıştı. MS 68'de ordudaki üç farklı hizip kendi generallerini imparator ilan etti ve meseleleri çözüme ulaştırmak üzere gaddar bir iç savaş gerekti. Tarihçi Tacitus "artık imparatorluğun sırrı ortaya çıkmıştı," diyordu, "imparator Roma dışından olabilirdi."[24] Askerler neredeyse, oradan yeni bir imparator çıkabilirdi.

Gene de Roma'nın çözümü sınır boylarını korumayı başardı (Harita 6.3). Ren ve Tuna ötesindeki Germenler, tıpkı Çin'in batı sınırındaki Qiang gibi, MS 1. yüzyılda nüfus artışı yaşadılar. Buna birbirleriyle savaşarak, Roma kentleriyle ticaret yaparak ve ırmakları aşıp imparatorluğa sızarak karşılık verdiler. Bütün bu faaliyetler için, güçlü kralları olan büyük gruplar halinde örgütlenmek mantıklıydı. Tıpkı Han gibi Roma da gitgide delinen sınırlara (en ünlüsü İngiltere'nin bir ucundan diğerine uzanan Hadrianus Suru olmak üzere) surlar inşa ederek, ticarete nezaret ederek ve savaşarak karşılık verdi.

Marcus Aurelius Antoninus MS 161'de imparator olduğu zaman Roma hâlâ sağlıklı gibi görünüyordu ve Marcus tutkusu olan felsefenin peşinden gitmeyi iple çekiyordu. Ama bunun yerine Eskidünya Mübadelesi'yle mücadele etmek zorunda kaldı. İlk ciddi salgın hastalık, onun tahta çıktığı yıl Çin'in kuzeybatı sınırında patlak verdi ve aynı yıl Suriye'deki bir Part istilası Marcus'u askerlerini oraya yığmak zorunda bıraktı. Askerlerin kalabalık karargâhları hastalığın yayılması için en elverişli ortamı sağlayınca, 165'te bir ölümcül salgın (edebi anlatılar her zamanki gibi müphem olduğu için çiçek mi, kızamık mı bilemiyoruz?) onları perişan etti. Kuzeyin ve doğunun ücra köşelerinden başlayan nüfus hareketleri yeni, güçlü Germen federasyonlarını Tuna'nın karşısına geçirdikçe, salgın 167'de Roma'ya dek ulaştı.

24 Tacitus, *Histories* 1.4.

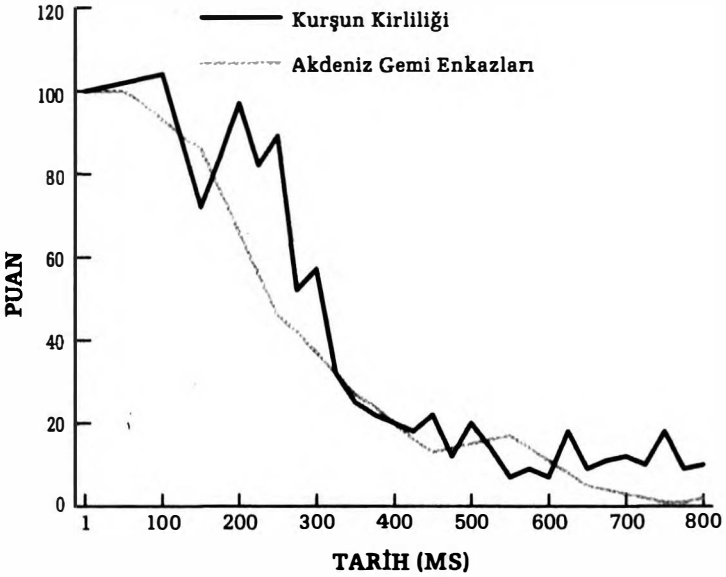

Harita 6.3. Roma'nın 3. yüzyıl krizi. Noktalı alanlar Germen, Got ve Pers akınlarının yaygın olduğu yerleri gösteriyor.

Marcus yaşamının geri kalan 13 yılını onlarla savaşarak geçirecekti.[25]

Çin'in tersine Roma 2. yüzyıl sınır savaşlarını kazandı. Bunu başaramasaydı, Roma da Han gibi 180'lerde bunalıma girerdi. Buna karşın Marcus'un zaferleri değişimin sonuçlarını değil yalnızca temposunu etkiledi; bu da orduların tek başına çöküşü durdurmaya yetmediğini düşündürüyor. Salgınların yol açtığı muazzam ölümler ekonomiyi kaosa sürükledi. Gıda fiyatları ve tarım ücretleri tepelere fırladı; bu da, daha az verimli tarlaları terk edip en iyi topraklarda yoğunlaşmalarına yol açması bakımından, hayatta kalmayı başaran çiftçiler için salgın hastalığın getirdiği bir nimetti. Ancak tarım küçüldükçe ve vergiler ile kiralar düştükçe, genel anlamda ekonomi serbest düşüşe geçti. Akdeniz'deki gemi enkazlarının sayısı MS 200'den sonra aniden düşer

25 Bununla birlikte akşamlarını, Stoa felsefesinin klasiklerinden biri olan *Meditasyonlar*'ı yazmaya adamıştı.

Grafik 6.3. Gerileme ve çökme: MS 1. binyıl boyunca Akdeniz gemi enkazlarının sayısı ve İspanya Penido Velho'daki göl yatağında görülen kurşun kirlilik düzeyleri. Aşağıya inen eğriler, Grafik 6.2'deki MÖ 1. binyılda yukarıya çıkan eğrileri yansılar. Grafik 6.2'deki gibi, enkaz sayıları ve kurşun miktarları, her birinin MÖ 1'deki miktarları 100 olarak hesap edilecek şekilde, aynı dikey ölçekte karşılaştırılabilmeleri için standartlaştırıldı.

ve bunu 250'den sonra buz çekirdekleri, göl çökeltileri ve turbalıklardaki kirlilik oranındaki düşüş izler (Grafik 6.3). O döneme gelindiğinde yoklukları herkes hissediyordu artık. Sığır, domuz ve koyun kemikleri, 200 sonrasına ait yerleşimlerde, yaşam standartlarındaki düşüşe işaret edecek şekilde daha küçük ve nadir hale gelmişti. 220'lere gelindiğinde varlıklı kent sakinleri de artık daha az büyük bina ve kitabe yaptırır olmuştu.

Roma yine de Marcus'un zaferlerinden 50 yıl sonra sınırlarının denetimini yitirdi. MÖ 1. yüzyılda Xiongnu'ya karşı muzaffer olmasının Han'ın sınırlarını denetlemesini güçleştirmesi şeklindeki paradoks gibi, Roma'nın zaferler silsilesi de Partları öylesine güçten düşürdü ki, MS 220'lerde bir Pers ayaklanmasından önce rejim çöktü. Doğan yeni Sasani hanedanı çok daha güçlü bir ordu kurdu ve 244'te bir Roma kuvvetini yendi, orduya komuta eden imparatoru da öldürdü.

Yıkılan doğu sınırını desteklemek için asker ve para yetiştirme çabası Roma'nın Tuna ve Ren boyundaki sınırlarını adamakıllı savunmasız hale getirdi. Sığır çalmak üzere küçük çeteler halinde geçmek yerine, artık yüzlerce veya binlerce kişilik savaş birlikleri, tümüyle boş bırakılmış sınırları aşarak yakıp yıkmaya, yağmalamaya ve köleler almaya koyuldular. Baltık sahillerinden Balkanlar'a henüz göç etmiş olan Gotlar, Yunan topraklarına kadar akınlar yaptılar ve 251'de bir başka Roma imparatorunu yenilgiye uğratıp öldürdüler. O döneme gelindiğinde yeni salgınlar patlak vermiş ve belki bu nüfus hareketleriyle taşınmıştı. Roma 259'da Perslerin karşısına nihayet yeni bir ordu çıkarabildiğinde yeni bir alçalmayla karşılaştı: İmparator Valerianus ele geçirilip bir kafese kapatıldı; köle gibi giydirilip, mahirane icra edilen korkunç işkencelerden geçirildiği kafeste bir yıl kaldı. Romalılar Valerianus'un metanetinin işkencecilerini etkilediğinde ısrarlı olsalar da, gerçekte Persler, tıpkı Çin imparatorlarını ele geçiren Xiongnu gibi, sonunda bundan sıkılmışa benzer. Valerianus'un derisini yüzüp başkentlerinin surlarına asarlar.

Eskidünya Mübadelesi ve Sasani Pers İmparatorluğu'nun doğuşu Roma'nın konumunu dönüşüme uğrattı. Tam da nüfusun düşmekte ve ekonominin tökezlemekte olduğu anda, imparatorlar eskisinden çok daha fazla paraya ve askere ihtiyaç duymaya başlamışlardı. İlk akıllarına gelen (pek de parlak olmayan) fikir, yeni ordulara parayı düpedüz değersiz yapan ve ekonomik çöküşü daha da hızlandıran düşük ayarlı sikkelerle ödeme yapmaktı. Merkezi hükümetin başarısızlıkları karşısında afallayan ordular işin çaresine kendileri bakmaya karar vererek, akla durgunluk veren bir hızla yeni imparatorları peş peşe ilan etmeye başladılar. Önceki imparatorların tersine bu adamlarda tanrısallığın zerresi bile yoktu. Çoğu zorlu askerlerdi, hatta bazıları okuma yazma bilmeyen erlerdi. Pek azının görev süresi iki yılı buldu ve hepsi de kılıç marifetiyle öldürüldü.

Ordu hiziplerinin eyaletleri korumaktan çok birbiriyle mücadeleye zaman harcamasıyla, yerel ileri gelenler Çin'deki muadilleriyle aynı yola başvurup, köylüleri kendi bağımlılarına dönüştürerek onları milis kuvveti olarak örgütlediler. Suriye'nin ticaret kenti Palmira, teoride Roma adına Persleri geri püskürtmeyi başardı, ama savaşçı kraliçesi (askerlerine bizzat komuta eden ve

zırh kuşanmış olarak kent meclislerine düzenli biçimde katılan) Zenobia (Zennube) sonradan Roma'ya da sırt çevirerek Mısır ve Anadolu'ya saldırdı. İmparatorluğun öteki ucunda, Ren'deki bir yönetici, Galya (günümüz Fransa'sı), İngiltere ve İspanya'yı da yanına alarak bağımsız "Galya Krallığını" ilan etti.

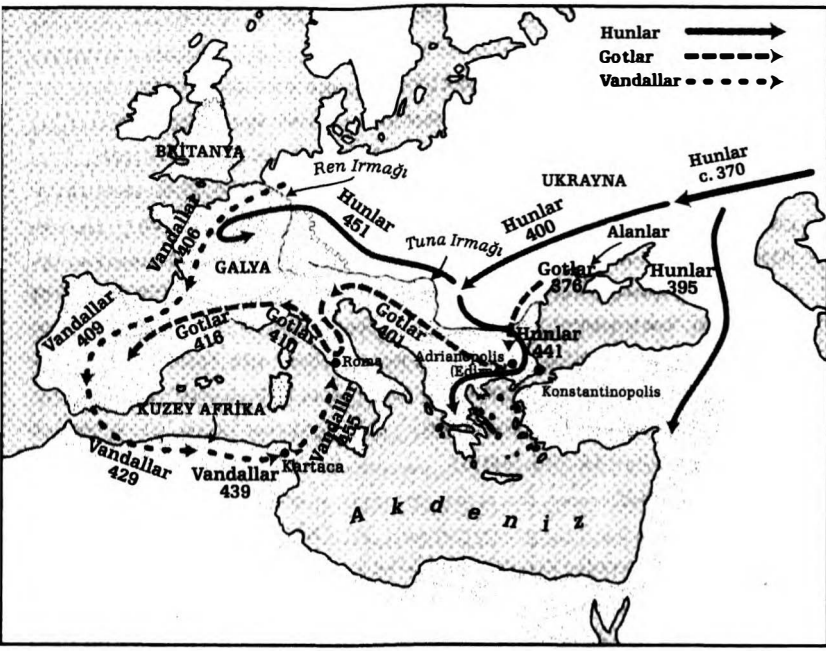
Roma 270'e gelindiğinde, Çin'in 220'deki durumuna çok benzer şekilde üç krallığa bölünmüş durumdaydı. Ne ki bütün bu karışıklıklara rağmen Roma'nın durumu fiilen daha az korkunçtu. 260'larda Persler ve Germenlerle uğraşmayı üstlenmekle aslında Palmira ve Galya imparatorluğa bir soluklanma imkânı vermişti ve –imparatorluğun mali belkemiği– Akdeniz çevresindeki kentler büyük ölçüde güvende kalmıştı. Mallar deniz yoluyla gidip gelmeye devam ettiği sürece imparatorluğun kasalarına para akışı sürdü ve tahta oturan yeni, kararlı asker kökenli imparatorlar toparlanıp yeniden güçlenmeyi başardı. Önceki imparatorların filozof sakallarının ve dalgalanan lülelerinin yerine matruş çeneleri ve asker tıraşlı saçları yeğleyen bu yeni hükümdarlar, hâlâ kontrol edebildikleri bölgelerde vergileri yükseltip, zırhlı süvariye dayanan bir vurucu güç oluşturduktan sonra tekrar düşmanlarına döndüler. 272'de Palmira'yı, 274'te Galya'yı ezdikten sonra, 282'ye kadar Germen savaş çetelerinin çoğunun hakkından gelmişlerdi. 297'de Roma Pers kraliyet haremini ele geçirerek Valerianus'un intikamını kısmen de olsa aldı.

İmparator Diokletianus (hd. 284-305) bu tersine dönüşü idare, maliye ve savunma alanlarında reformlar yapmakta kullandı; bu reformlar imparatorluğu yeni dünyayla baş edebilecek hale getirdi. Ordunun boyutu hemen hemen iki katına çıkarıldı. Sınır boyları hiçbir zaman tümüyle meskûn olmadı; ama Roma artık kaybettiğinden çok savaş kazanıyor, Germen akınlarını yoğun savunmayla köreltiyor ve Persleri kuşatmalarla yıpratıyordu. Bütün bu faaliyetin üstesinden gelmek için Diokletianus görevini dört kısma ayırdı; batı eyaletlerini bir hükümdar ve vekili, doğu eyaletlerini de bir başka hükümdar ve vekili idare edecekti. Tahmin edilebileceği üzere, imparatorluğun çoğul hükümdarları dış düşmanlarıyla yaptıkları kadar sıklıkla ikili, üçlü, hatta dörtlü iç savaşlara giriştiler; ama Çin'de Jin İmparatorluğu'nun 290'lardaki 27 taraflı iç savaşıyla karşılaştırıldığında Roma'nın durumu için istikrarlı bile denebilirdi.

Yeni bir imparatorluk biçimleniyordu. Batı eyaletlerindeki karar mercii sınır boylarındaki üslere, doğudaysa Konstantinopolis'teki yeni büyük kente kaydıkça, Roma'nın kendisi bir başkent olmaktan çıktı. Ancak nihayetinde, ne kadar yeniden örgütlenme yapılırsa yapılsın, imparatorluğun temelinde yatan sorunu çözemezdi. Bunca yüzyıldır inşa edilen ekonomik bütünlük sarsılmıştı. Doğu eyaletleri 4. yüzyılda tahıl, şarap ve zeytinyağı ticaretinden elde edilen serveti alt basamaklarına dek yaymasıyla yeniden canlandı; ancak batı eyaletleri gitgide devre dışı kalmaya başladı. Batı Avrupa'daki büyük toprak sahipleri 3. yüzyıl boyunca edinmiş oldukları kudreti sımsıkı ellerinde tutarak, toprağa bağladıkları "kendi" köylülerini devlet vergilerinden muaf tuttular. Mülkler kendine yeterli hale gelecek kadar büyüdükçe, çevrelerindeki kentler de büzüştü, sanayi ve ticaret daha da geriledi; tahtta kim otururşa otursun, en zorlu sorunlar imparatorun görüş alanının tamamen dışındaydı. Hükümdarlar ne derse desin, ne yaparsa yapsın, sıcaklıklar ve yağışlar azalmayı, salgınlar can almayı ve bozkırdaki halklar hareket etmeyi sürdürdü.

350 civarında Hunlar adı verilen bir topluluk Kazakistan üzerinden gelerek domino taşlarının her yöne devrilmesine yol açtı (Harita 6.4). Ne diye bu kadar korku saldıkları tartışmalıdır. Antik yazarlar onları tepeden tırnağa korkunç olmakla suçluyordu; günümüz akademisyenleri çoğu zaman kullandıkları güçlü yaylara işaret ederler. Burada olanların da sadece sonuçlarını gözlemleyebiliyoruz. Hunlardan kaçan göçebeler Hindistan ve İran'a girdiler veya günümüzde Macaristan olan bölgeye dek batıya çekildiler. Bu durum, Roma İmparatorluğu'na 3. yüzyılda akınlar yaptıktan sonra bugün Romanya olarak anılan bölgeye çiftçilik yapmak üzere yerleşen Gotları zora soktu. Hararetli iç tartışmaların ardından Gotlar Roma'dan sığınma istedi.

Aslında bu hiç yeni bir şey değildi. "Barbarlarla savaşta barbarları kullanmak" şeklindeki Han siyasasına benzer bir yol tutan Roma, rutin olarak göçmenleri kabul edip onları küçük gruplara böldükten sonra orduya kaydediyor, çiftliklere yerleştiriyor veya köle olarak satıyordu. Bu aynı anda sınır boylarındaki baskıyı hafifletiyor, asker sayılarını yükseltiyor ve vergilendirilebilir nüfusu artırıyordu. Doğal olarak göçmenler onlarla aynı fikirde olmuyordu çoğunlukla; onlar imparatorluk içinde bir grup olarak

Harita 6.4. Tanrı'nın Musibetleri: Hunların gelişi ve Batı Roma İmparatorluğu'nun yıkılışı, MS 376-476. Harita istilacıların üç büyük grubunu (düz çizgiler: Hunlar; kesintili çizgiler: Gotlar; noktalı çizgiler: Vandallar) ana hareket tarihleriyle birlikte gösteriyor. Sayısız küçük göç daha yaşandı.

yerleşmek ve daha önce yaptıkları gibi yaşamaya devam etmek istiyorlardı. Bunu önlemek için Roma'nın göçmenlerin gözünü korkutacak kadar çok sayıda askeri her zaman hazırdı.

Gotların 376 yazında Tuna'ya gelişi, Konstantinopolis'ten doğu eyaletlerine hükmeden İmparator Valens'in karşısına çetin bir ikilem çıkardı. Bir yandan çok fazla sayıda Got gelmişti. Öte yandan, bu kadar çok göçmeni kabul etmekten elde edilebilecek potansiyel kazançlar muazzamdı; hem zaten Valens'in en iyi birliklerinin Perslerle daimi bir savaş halinde olduğu düşünülürse, onları dışarıda tutmak zor olurdu. Gotları kabul etmeye karar verdi; ama neredeyse ırmağı geçer geçmez, onları belirli topraklara dağıtmaktan çok kâr peşinde koşan bölgedeki komutanları, göçmenler üzerindeki denetimi kaybettiler. Neredeyse açlıktan ölme sınırındaki Gotlar günümüzde Bulgaristan olan bölgeye dalıp buraları yağmaladılar ve imparatorluk içinde bir yurt talep

ettiler. Acımasızca davranan Valens bunu müzakere etmeyi bile reddetti. Ordusunu Pers sınırından çekip hızla Balkanlar'a çağırdıysa da, eş-imparatorun [I. Valentinianus] takviye getirmesini beklemeden muharebeye girişmek gibi bir başka yanlış karara imza attı.

Yaklaşık 15 bin (birçoğu Germen göçmeni olan) Romalı Ağustos 378'de Adrianopolis'te [Edirne] belki 20 bin Gotla savaşa tutuştu. İçlerinde Valens'in de bulunduğu Romalıların üçte ikisi, doğan bozgunda can verdi. Augustus'un zamanında olsaydı, 10 bin askerin kaybı kayıtlara bile geçmezdi; Roma derhal yeni lejyonlar çağırıp intikamını acı şekilde alabilirdi. Ne ki, 378'e gelindiğinde imparatorluğun durumu ölenlerin yerine yenilerini koymasına imkân vermiyordu. Gotlar imparatorluğun içlerine dağılıp iyiden iyiye kontrolden çıktı.

Tuhaf bir denge durumu gelişti. Gotlar, Xiongnu gibi, bir şeyleri çalıp sonra bozkırlara kaçan göçebelerden olmadığı gibi; Persler gibi, vilayetleri ilhak etmeye gelen emperyalistlerden de değildi. İmparatorlukta kendilerine ait bir yurt edinmek istiyorlardı. Ama kentlere saldırmak için kuşatma makineleri ve yine kentleri idare edecek bürokrasileri olmadığı için Roma'nın işbirliğine ihtiyaç duyuyorlardı; bu işbirliğinin ufukta görünmediği ortaya çıkınca Bulgaristan'da patırtı çıkararak, kendi krallıklarını vermesi için Konstantinopolis'e şantaj yapmaya çalıştılar. Onları sürüp atacak lejyonlardan yoksun olan Doğu Roma imparatoru, 401'de onları daha batıya göç etmeleri halinde daha iyi bir anlaşma yapabileceklerine ikna edene dek yoksulluğu bahane etti, Gotlara rüşvet verdi ve onlarla savaştı; o zaman Gotlar artık eş-imparatorunun sorununa dönüştüler.

Ancak bütün bu akıllıca diplomasi, Hunların batıdaki ilerleyişlerine yeniden başladıkları 405'ten sonra önemini yitirdi. Yeni domino taşları yıkıldı ve Roma'nın sınırlarını daha çok Germen kabilesi zorlamaya başladı. Artık çoğunlukla Germen göçmenlerden oluşan ve yarı-Germen bir generalin kumanda ettiği lejyonlar kanlı seferlerle onları yıpratırken, diplomatlar da yeni yeni ilişki ağları örüyorlardı; ama 406'da yılbaşı arifesinde binlerce Germen donmuş Ren'den geçtiği zaman Roma tümüyle denetimi yitirdi. Onları durduracak ordu yoktu. Göçmenler önlerine çıkan her şeyi alarak her yöne dağıldılar. Zenginlerin kaymak tabaka-

sına mensup olan şair Sidonius, bir çetenin Galya'daki mülküne girmesi üzerine katlanmak zorunda kaldığı aşağılanmaları betimledi. "Venüs'e şarkı söylemeye ne gerek var ki," diye yazdı Roma'da yaşayan yakınına, "uzun saçlı ayaktakımının ortasında kapana kısılmış, Germen lisanını dinlemek zorundayken; saçına kokuşmuş yağ süren, domuz hırıltıları çıkaran bir Burgonyalının şarkılarını överken yüzümden bir şey belli etmemeye çalışıyorsam?... Her sabahın köründe son on kahvaltısını üzerime geğiren birinin sarımsak ve soğan kokusunu çekmek zorundaysam."[26] Gene de Sidonius'un durumuna pek çok kişi gıpta etmiş de olsa gerek. Bir görgü tanığı olayları çok daha açık sözlü ifade etmişti. "Tüm Galya tek bir cenaze ateşinin dumanıyla tütüyor."[27]

Britanya'daki ordu ayaklanarak kendi savunmasını kendisi üstlendi ve 407'de Ren ordularından geri kalanlar da bu orduya katıldı. O zamana kadar her şey dağılmaya yüz tutmuştu. Bunca felaket ortasında Batı Roma imparatorunun dikkatini çekmeye çalışan Gotlar 408'de İtalya'yı istila ettiler ve 410'da Roma kentini yağmaladılar. Sonunda Gotlar istedikleri anlaşmayı 416'da elde ettiler; İmparator Galya ve İspanya'dan Germenleri ve çeşit çeşit gasıpları kovmakta yardım etmeleri halinde, bu toprakların bir kısmına el koymalarına razı olmuştu.

Roma sınırları, tıpkı Çin sınırları gibi, (her bir imparatorluğun dışarıdakilere verdiği adla) barbarların yerleştiği topraklara dönüşmüştü; bunlar daha sonra imparatorluğu sınırlarından girmeye çalışan başka barbarlara karşı savunmak için yapılan ödemeleri almaya başladılar. İmparatorlar açısından bu kaybet-kaybet durumuydu. Artık Roma'nın safında çarpışan Germen kökenli Gotlar, Roma'ya karşı çarpışan Germen kökenli Vandalları 429'da İspanya'da yenilgiye uğrattı; bunun üzerine Vandallar Kuzey Afrika'ya geçti. İnanması güç gibi görünebilir ama, bugün Tunus'ta bulunan Sahra Çölü o zamanlar Roma'nın ekmek sepetiydi; 26 bin kilometrekare civarındaki sulanan tarlalarıyla her yıl İtalya'ya yarım milyon ton tahıl ihraç ediyordu. Bu yiyecek olmasa Roma kenti aç kalırdı; bölgeye konan vergiler olmadan, Roma kendi Germenlerine, düşman Germenlerle savaşmaları için gereken ödemeleri yapamazdı.

26 Sidonius Apollinaris, *Poems* 12.

27 Orientus, *Commonitorium* 2.184.

Bir on yıl daha (kendileri de çoğunlukla Germen asıllı olan) Romalı parlak generaller ve diplomatlar, Vandalları denetim altında ve Galya ile İspanya'nın bazı kesimlerini sadık tutmayı başardılar, ama 439'da her şey yıkılmaya başladı. Vandallar Kartaca'nın tarımsal hinterlandını istila ettiler ve Roma'nın en kötü durum senaryosu anında gerçeğe dönüştü.

Konstantinopolis'teki hükümdarlar, Roma'daki potansiyel rakiplerinin ayakta kalma mücadelesi vermesinden çoğu zaman gayet mutluydu; ama imparatorluğun batı kesimlerinin fiilen dağılma ihtimali Doğu Roma İmparatoru II. Theodosios'u, bugünün Tunus'u olan bölgeyi kurtarmak için büyük bir ordu toplamasına yetecek kadar telaşlandırdı. Ancak 441'de birlikler toplanırken bir darbe daha indi. Hunların yeni hanı Attila –Romalı yazarların verdiği adla "Tanrının Kırbacı"– yalnız yırtıcı bir süvari değil, aynı zamanda modern bir kuşatma kafilesinin başında Balkanlar'ın tepesine çöktü. (Ona bu teknolojiyi Konstantinopolis'ten gelen sığınmacılar getirmiş olabilir; Theodosios'un gönderdiği bir elçi, 449 yılında Attila'nın sarayında böyle bir mülteciyle karşılaştığını anlatır.)

Kentleri Hunların şahmerdanlarının altında çatırdarken, Theodosios Vandallara yönelik saldırıyı iptal etti. Konstantinopolis'i –sadece– kurtardı, ama bunlar Roma'nın karanlık günleriydi. Kent MS 400 civarında hâlâ 800 bin kadar nüfusa sahipti; 450'ye gelindiğinde bu rakamın dörtte üçü gitmişti. Vergi gelirleri kuruyor ve ordu buharlaşıyordu; hepsinden kötüsü de, tahtı gasıplar ele geçirmeye çalışıyordu. Attila, yeterince ezip suyunu çıkardığını düşündüğü Balkanlar'dan batıya yönelmeye tam bu noktada karar verdi. Roma'nın batı ordularının yarı-Got komutanı, Attila'nın onların da düşmanı olduğuna ikna etmeyi başardığı Gotlarla birlikte, tümüyle Germen bir kuvvetin başına geçip savaşarak Attila'ya hayatındaki tek yenilgiyi tattırdı. Attila intikamını alamadan öldü. Kim bilir kaçıncı düğününü kutlamak için yapılan bir içki yarışı sırasında Tanrının Kırbacı kendini fazla zorlayınca yaradanına kavuştu.

Attila'nın yokluğunda, gevşek dokulu Hun İmparatorluğu çözülerek, Batı Roma İmparatorluğu'nu yeniden bir araya getirmeye çalışan Konstantinopolis'teki imparatorları serbest bıraktı; ama bunun için gerekenlerin –para, gemiler ve desteklemeye de-

ğer bir Romalı komutan– bulunması 467'yi bulacaktı. Hazinesini boşaltan Doğu Roma İmparatoru, amirali Basiliskos'u 1000 gemiyle Kuzey Afrika'yı ve batı eyaletlerinin mali belkemiğini hayata döndürmeye gönderdi.

Sonuçta imparatorluğun yazgısı rüzgâra bağlıydı. 468 yazında, Basiliskos neredeyse Kartaca'ya gelmişken, Kuzey Afrika sahili boyunca batıya esmesi gereken meltemler Basiliskos'un gemilerini uzaklaştırdı. Ancak son anda rüzgâr değişti ve onları kıyıya sıkıştırdı. Vandallar, tıpkı İngilizlerin 1588'de İspanyol Armadası'na yapacağı gibi, tutuşturdukları köhnemiş tekneleri sıkışık düzenli Roma gemilerinin üzerine gönderdiler. Tutuşmaya hazır kuru ipleri, ahşap güverteleri ve bez yelkenleriyle antikçağ gemileri saniyeler içinde cehenneme dönüşebiliyordu. Birbiri üzerine yığılmış yangın teknelerini sıriklarla uzaklaştırmaya çalışan ve kaçacak hiçbir yeri olmayan Romalıların düzeni tamamen dağıldı. Vandallar öldürmeye gelmişti ve her şey bitti.

5. Bölüm'de tarihin büyük adam kuramından söz etmiştim; bu kurama göre tarihi, Eskidünya Mübadelesi gibi muazzam çapta gayrişahsi güçler değil, Asur'un Tiglat-Pileser'i gibi eşsiz dehalar şekillendirir. Büyük adam madalyonunun öteki yüzü tarihin gerizekâlı çuvallayan adam kuramıdır. Basiliskos'un sahilde tuzağa düşmeyecek kadar zekâsı olsaydı ne olurdu diye sormamız gerekir.[28] Muhtemelen Kartaca'yı geri alırdı, ama bu İtalya-Kuzey Afrika mali eksenini onarabilir miydi? Belki. Vandallar 40 yıldan az zamandır Kuzey Afrika'daydı ve Roma İmparatorluğu ekonomik yapıları hızla onarabilirdi. Ama belki de onaramazdı. Batı Avrupa'da askeri hükümdarların en muktediri olan Got kralı Odoacer ne zamandır İtalya'ya göz koymuştu. 476'da Konstantinopolis'teki hükümdar Zenon'a yazdığı mektupta, dünyanın artık iki imparatora ihtiyacı olmadığı gözlemini dile getirmekteydi. Zenon'un şanı herkese yeter diyen Odoacer, bir de öneride bulunuyordu: Kendisi İtalya'ya Zenon adına –elbette sadakatle– hükmedebilirdi. Zenon, Odoacer'in aslında İtalya'yı ele geçirişini ilan ettiğini pekâlâ anlamıştı, ama aynı zamanda bunun üzerinde tartışmaya değmeyecek bir konu olduğunun da bilincindeydi.

28 Bu kuşkusuz Basiliskos'un gerçekten beceriksiz bir geri zekâlı olduğunu kabul eder. Romalılar komplo teorilerini yeğleyip Basiliskos'u rüşvet almakla suçlayarak neredeyse linç ederler.

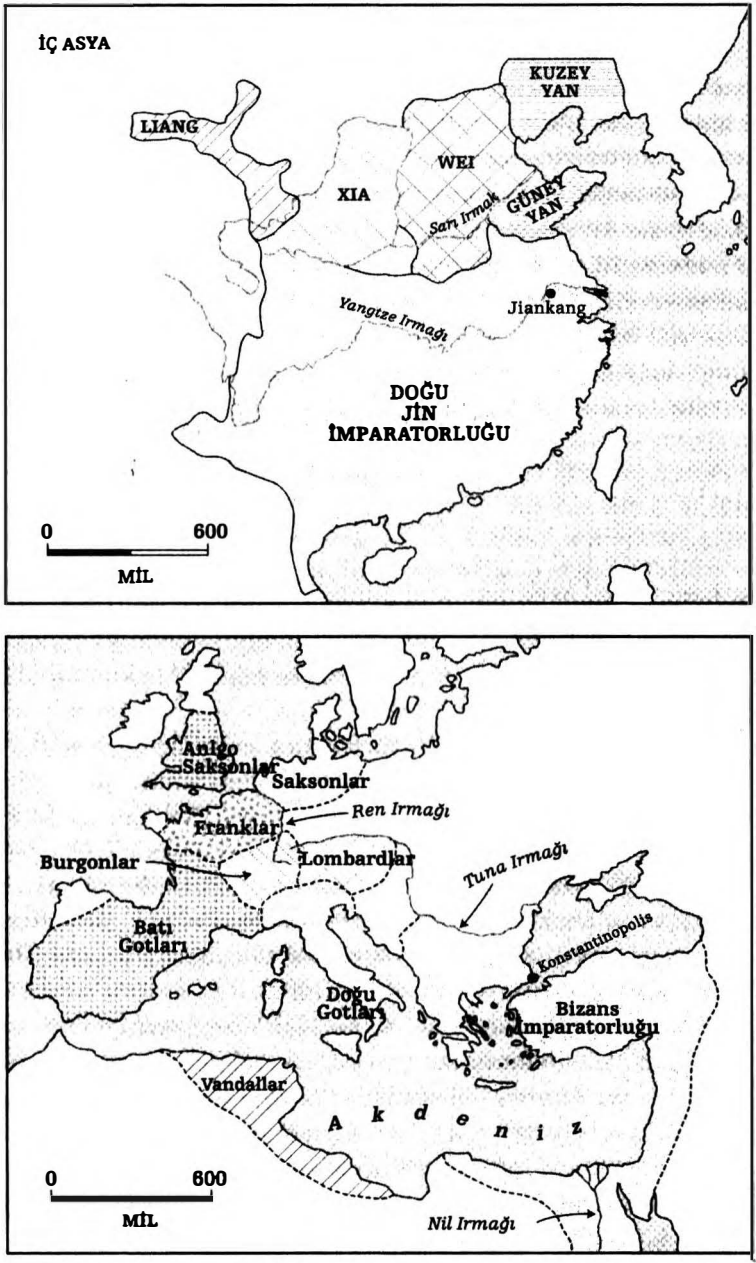
Ve işte Roma'nın sonu böyle, bir patlamayla değil, iniltiyle geldi. Basiliskos Kartaca'yı geri alabilseydi, Zenon İtalya'yı savunmak için 470'te olduğundan daha iyi bir konumda olabilir miydi? Şüpheliyim. Bu noktaya gelindiğinde, Akdeniz çapında bir imparatorluğu muhafaza etmek hiç kimsenin elinde değildi ve 5. yüzyılın her türlü çılgın dalavereleri, siyasi dolapları ve kan dökmeleri de ekonomik gerileme, siyasal çöküş ve göçlerin gerçekliğini değiştirebilmekte pek az etkili olabildi. Klasik dünyanın sonu gelmişti.

Küçülen Dünyalar

Doğu ve Batı çekirdeklerinin her biri ikiye bölündü. Çin'de Doğu Jin hanedanı eski imparatorluğun güney kesiminde hüküm sürdü, ama kendilerini bütün toprağın gerçek varisleri olarak görmeyi sürdürdüler. Aynı şekilde Batı'da Bizans İmparatorluğu (başkenti Konstantinopolis'in eski Yunan kenti Byzantion'un yerine kurulmuş olması nedeniyle böyle anılır) eski Roma İmparatorluğu'nun doğu kesimine hükmediyor, ama tamamı üzerinde hak iddia ediyordu (Harita 6.5).

Doğu Jin ve Bizans imparatorlukları bürokratları, vergileri ve ücretli ordularıyla üst düzey devletler olarak kaldılar. İkisi de büyük kentleri ve bilgili âlimleriyle gurur duyuyordu; üstelik Nil ve Yangtze vadilerindeki tarım arazileri her zamankinden de zengindi. Fakat ikisini de en muhteşem günlerindeki Roma ve Han imparatorluklarıyla karşılaştırmak olanaksızdır. Kuzey Çin ve Batı Avrupa çekirdeklerden kopup uzaklaştıkça dünyaları da küçülmekteydi.

Hastalık, göç ve savaş her iki imparatorluğu vaktiyle tutarlı bir bütün halinde tutmuş olan yöneticilerin, tüccarların ve para ağlarının çözülmesine yol açmıştı. 4. yüzyıl Kuzey Çin ve 5. yüzyıl Batı Avrupa'sının yeni hükümdarları kesin olarak alt düzeyi benimseyerek, ele geçirdikleri kocaman salonlarda uzun saçlı savaşçı komutanlarıyla işret âlemleri yaptılar. Bu hükümdarlar fethettikleri köylülerden vergi almaktan mutluydu, ama ödeme yapacak paralı askerler olmadığında aslında bu gelirlere ihtiyaçları yoktu. Zaten zengindiler, kesinlikle güçlüydüler ve bürokrasileri, idare etmeye ve yola gelmez uyruklarından düzenli vergileri

Harita 6.5. Bölünmüş Doğu ve Batı: (a) Doğu Jin ve Çin'in önemli göçmen krallıkları, MS 400 civarı; (b) Bizans ve Avrupa'nın önemli göçmen krallıkları, MS 500 civarı.

söküp almaya çalışmak çoğu zaman getirdiğinden daha çok götürüyor gibi görünüyordu.

Kuzey Çin ve Batı Roma İmparatorluğu'nun eski, zengin aristokrat ailelerinin birçoğu hazinelerini de yanlarına alıp Jiankang'a veya Konstantinopolis'e kaçtılar; ama daha da fazlası eski imparatorlukların harabeleri arasında, belki Sidonius gibi burunlarını tıkayıp oturarak, yeni efendileriyle ellerinden gelen anlaşmaları yaptılar. İpekli giysilerinin yerine yün pantolonlar giydiler, klasik şiirlerini bırakıp avlanmaya koyuldular ve yeni koşullara uyum sağladılar.

Bu koşullardan bazılarının bayağı iyi olduğu ortaya çıkacaktı. Eski zamanların süper zengin aristokratları, Han veya Roma İmparatorluğu'nun dört bir bucağına dağılmış mülkleriyle birlikte ortadan kayboldular; ancak bazı 4. ve 5. yüzyıl toprak sahipleri, tek bir krallıkla sınırlı mülkleriyle bile, akla durgunluk verecek servetlere sahipti. Eski Roma ve Çin seçkinleri fatihleriyle evlilikler yaptılar ve parçalanan kentlerden taşradaki muhteşem malikânelere taşındılar.

4. yüzyıl Kuzey Çin'i ve 5. yüzyıl Batı Avrupa'sında alt düzey devletlere doğru kayma hızlandıkça, hükümdarlar soylularının vaktiyle köylülerin kendi vergi memurlarına verdiği artıdeğere el koymasına izin vermeye başladılar. Öyle olmasa, bu artıdeğerler nüfus düştükçe artabilir, çiftçiler de gayretlerini en iyi topraklar üzerinde yoğunlaştırabilirlerdi. Kırsal kesim halkı yüzlerce yılda öğrenmiş olduğu becerilerin pek azını yitirmiş, hatta bunlara yenilerini bile eklemişti. Yangtze Vadisi'ndeki drenaj ve Nil Vadisi'ndeki sulama teknikleri 300'den sonra gelişti; öküzlerin çektiği sabanlar Kuzey Çin'de çoğaldı; ve tohum ekme aletleri, demir sabanlar ve su değirmenleri Batı Avrupa çapında yayıldı.

Ancak soyluların tüm azametine ve köylülerin becerikliliğine karşın, Han ve Roma imparatorlukları döneminde öylesine güçlenip zenginleşmiş bürokratlar, tüccarlar ve yöneticilerin saflarındaki dur durak bilmeyen seyrelme, daha büyük ekonomilerin Avrasya'nın her iki ucunda da sürekli küçülmekte olduğu anlamına geliyordu. Bu tipler çoğu zaman rüşvetçi ve yetersiz kişilerdi, ama gerçekten de bir hizmet *vermişlerdi*: Malların hareket etmesini sağlarken farklı bölgelerin avantajlarından yararlanıyorlardı; bu aracılar olmayınca ekonomiler gitgide yerelleşti ve sadece hayatta kalma amaçlı olmaya yüz tuttu.

Ticaret yolları kısaldı ve kentler küçüldü. Güneyli ziyaretçiler Kuzey Çin kentlerindeki çöküş karşısında şoke oluyorlardı ve eski Roma İmparatorluğu'nun bazı kesimlerinde gerileme öylesine şiddetliydi ki, şairler çevrelerinde çürümekte olan büyük taş harabelerin ölümlülerin eliyle inşa edilip edilmediğini merak eder olmuşlardı. "Çatırdamış çatı kirişleri, sendeleyen kuleler, Devlerin elinden çıkmış," diye gider MS 700 civarına ait bir İngilizce şiir. "Küf oyuyor kuleli kapıları; harçlarda küf; yağmur siperleri sarsılmış, çatılar harap olmuş. Zaman kemiriyor hepsini."[29]

MS 1. yüzyılda imparator Augustus, Roma'yı bir tuğla kentten mermer kente dönüştürmüş olmakla övünmüştü; ama 5. yüzyıla gelindiğinde Avrupa, eski Roma kent evlerinin ufalanan kabukları arasındaki açık alanlara öylece konduruluveren basit kulübelerden oluşan ahşap dünyasına geri döndü. Bugünlerde bu basit evler hakkında epeyce şey biliyoruz; ama benim 1970'lerde İngiltere'de kazı yapmaya başladığım günlerde, kazı ekipleri hâlâ bunların herhangi bir izini kurtarabilecek kadar dikkatli teknikler geliştirmeye çabalıyordu.

Daha basit olan bu dünyada para basımı, sayım ve yazının kullanım alanları daralmıştı. Para basımı için bakır madenciliği yapan kimse olmayınca, Kuzey Çin kralları ilkin sikkelerinin maden içeriğini azaltıp (bazılarının iddiasına göre, sikkeler suda yüzecek kadar hafiflemişti),[30] ardından para basmayı temelli bıraktılar. Muhasebe tutmak ve nüfus sayım faaliyetleri gitgide azaldı ve kütüphaneler çürüdü. Bu eşitsiz bir süreçti ve yüzyıllar boyunca devam etti; ama Kuzey Çin ve Batı Avrupa'nın hemen her yerinde nüfus azaldı, tarlaları otlar ve ormanlar bürüdü ve yaşam daha kısa ve acımasız hale geldi.

Sabır ve Korkaklık

Bütün bunlar nasıl olabilmişti? Çoğu Doğululara ve Batılılara göre yanıt açıktı: Eski usuller ve eski tanrılar başarısız olmuştu.

Çin'de sınırlar çöker çökmez, muhalifler Han'ı cennetin vekâletini yitirmekle suçlamış, binyıllık şifa kültleri her yeri sarsmış ve eğitimli seçkinler içindeki en yaratıcı zihinler Kon-

29 *The Ruin* (anonim), alıntı: Dixon, 1992, s. 146.

30 Dien, 2007, s. 217.

füçyüsçü ilkeleri sorgulamaya koyulmuştu. 3. yüzyıl özgür düşünürlerinin oluşturduğu "Bambu Korusunun Yedi Bilgesi" grubu, rivayete göre, günlerini klasikler üzerine çalışmak veya devlete hizmet etmek yerine sohbet, şiir, müzik, içki içmek ve uyuşturucuyla geçiren yeni bir duyarlığın simgelerine dönüştü. Bir hikâyeye göre, görgü kurallarını skandal yaratacak şekilde ihlal etmiş olan (baldızıyla şaperonsuz* yürümüştü) bilge Ruan Ji, sadece gülmüştü: "Herhalde *li*'nin –Konfüçyüsçülüğün temeli olan âdetin– *benim* için geçerli olduğunu söyleyecek değilsiniz?" Sözlerini şöyle açımlamıştı:

> Hiç pantolona yerleşmiş bir bit gördünüz mü? Dikişlerin derinliklerine sıçrayıp, kendilerini pamuklu vatkalara gizlerler ve yaşayacak hoş bir yer bulduklarına inanırlar. Yürürken o dikişin ucunun ötesine gitme riskini göze alamazlar; hareket ederken pantolonun paçasından çıkmamaya dikkat ederler ve böylece görgü kurallarına uyduklarını düşünürler. Ama pantolon ütülendiği zaman alevler tepeleri istila eder... o zaman da pantolona yerleşmiş bitler kaçamazlar. Dar bir dünyada yaşayan beyefendiler ile pantolonun paçasına yerleşmiş bitler arasında ne fark var ki?[31]

Han saray şairlerinin ahlaki ciddiyeti artık gülünç görünüyordu; iyisi mi, diyordu genç kuşak, kırsal yaşama çekilmeli, bahçelerin ve ormanların lirik betimlemelerini kaleme almalı, hatta bir keşiş olmalı. Ücra dağlardaki köşelerine çekilmekle onca meşgul estetler, kendi kır köşklerinin bahçelerinde münzevilik oyunu oynamış olabilirler; yahut –300 civarında Jiankang'daki sarayın başnâzırı olan Wang Dao gibi– kendi adlarına münzevi olsunlar diye adam tutmuş olmaları da mümkün. Ressamlar vahşi dağları yüceltmeye başladılar ve 4. yüzyılda büyük Gu Kaizhi ve diğer kuramcılar biçimi içeriğin üzerine çıkararak, ahlaki mesajlar yerine resim ve yazı teknikleri üzerine çalışmaya koyuldular.

Geleneğe karşı bu 3. yüzyıl ayaklanması, geleneksele karşı olumlu bir alternatif sunmayan, fazlasıyla olumsuz, alaycı ve yadsımacı bir yaklaşımdı; ama yüzyılın sonuna doğru durum değişti. 800 yıl önce Konfüçyüsçülük ve Taoculuk Çin'de yeni yeni gelişirken, bir yandan Budizm de Güney Asya'da yayılmaya başlamıştı.

---

* Genç ve bekar kadınlara eşlik eden görevli kadın (ed.n.)

31 Ruan Ji, "Biography of Mr. Greatman," çev. Balanz, 1964, s. 238.

Eskidünya Mübadelesi, muhtemelen Doğulu ve Güney Asyalı tüccarların Orta Asya vahalarında kaynaşması esnasında, Budizmi Çinlilerin algılama alanına soktu ve MS 65'te ilk kez bir Çin metninde anıldı. Birkaç kozmopolit seçkin Budizmi benimsedi, ama uzun zaman bozkırlardan akıp gelen pek çok egzotik felsefeden biri olarak kaldı.

Bu durum 3. yüzyıl sonlarında Orta Asyalı keşiş-mütercim Dharmaraksa sayesinde değişti. Chang'an ile büyük Dunhuang vahası arasında düzenli yolculuk yaparak, Çin'de gayet anlamlı bulunan Hint kavramlarını dile sokarak Budist metinlerin yeni tercümeleriyle Çinli entelektüelleri cezbetti. Çoğu Eksen bilgesi gibi Buda'nın da hiçbir şeyi yazıya dökmemiş olması, mesajının gerçekten ne olduğu konusundaki tartışmalara sonsuz bir alan açmıştı. Budizmin en erken biçimleri, disiplinli meditasyon ve benliği tanımanın altını çizmişti; ama Mahayana Budizmi olarak tanınan Dharmaraksa'nın yorumu, kurtuluşu daha çetin kılıyordu. Dharmaraksa Buda'yı ruhani bir arayışçı olarak değil, ezeli bir aydınlanma ilkesinin enkarnasyonu olarak sunuyordu. Dharmaraksa özgün Buda'nın bu dünya ve öteki dünyadaki Budalar zincirinin ilki olduğunda ısrarlıydı. Bu Budalar sayısız göksel figürle kuşatılmıştı; bunların başında Bodhisattvalar, yani aydınlanma yolunda epey ilerlemiş ama daha yetersiz ölümlülerin kendilerini mükemmelleştirmelerine ve sonu gelmez yeniden doğum ve acı döngüsünden kurtulmalarına yardım etmek için nirvanayı ertelemiş ölümlüler geliyordu.

Mahayana Budizmi aşırı uca gitmiş olabilir. Çoğu Budist mezhep Maitreya ("Müstakbel") Buda'nın günün birinde kitlelere özgürlüğe kavuşmakta önderlik edeceğine inanıyordu; ancak 401'de kendilerini Buda olarak tanımlayan gözleri dönmüş bir grup Çinli fanatik, herkese hemen kurtuluşu getirmek niyetiyle eşkıyalar, asi köylüler ve/veya hoşnutsuz memurlarla birleşerek yakıp yıkmaya giriştiler. Olayın sonu kanlı bitti.

Bununla birlikte, Mahayana Budizminin en önemli katkısı, geleneksel Budizmin yorucu taleplerini basitleştirmek ve kurtuluşu herkese açmak oldu. 6. yüzyıla gelindiğinde popüler "Göksel Adam Öğretisi", bağlılarından yalnızca heykellerin etrafında yürümeyi, yadigârlara (özellikle Buda'ya ait olduğu söylenen birçok diş, kemik ve sadaka çanağına) tapınmayı, ilahi söylemeyi, şefkatli dav-

ranmayı, özünden fedakârlık etmeyi ve Beş Kural'a uymayı (öldürmeyeceksin, çalmayacaksın, zina yapmayacaksın, içki içmeyeceksin, yalan söylemeyeceksin) talep ediyordu. Öğretmenleri bunların kişiyi dosdoğru nirvanaya götürmeyeceğini kabul etmekle birlikte sağlık, refah ve gitgide yukarıya tırmanacak yeniden doğumlar getireceğini söylüyorlardı. "Arı Toprak Ekolü" daha da ileri giderek, inananlar öldüğünde Şefkat Bodhisattva'sının Amitabha Buda'yla birlikte çalışarak yeniden doğum döngüsünü kesip onları dünyanın kaygılarından uzakta, kendilerini nirvanaya ulaşmaya verebilecekleri bir Batı Cenneti'ne götüreceğini de söyledi.

Nirvanaya ulaşmak isteyen Hintliler kendilerini düzenli olarak yollara vuruyor, yolda giderken de dileniyorlardı. Kutsal gezginler (para babası münzevi-şairlerin tersine) Çin geleneklerine yabancıydı ve burada hiç tutulmadı, ama aydınlanmaya yönelik ikinci Hint yolu –manastırcılık– tuttu. Konfüçyüsçü olarak eğitim gören, Orta Asyalı değil de yerli bir Çinli Budist olan Dao'an 365 civarında, Çin toplumuna uygun bir manastır kuralları külliyatı hazırladı. Keşişlerin kafaları tıraş edilecekti ve gerek kadın gerek erkek keşişler cinsel perhiz ve itaat yemini ederek dua, meditasyon ve ilim yoluyla kurtuluşu ararken, bir yandan da çalışarak ekmeklerini kazanacaklardı. Manastırcılık hareketi milenyumcu Budizm olarak alabildiğine aşırıya kaçmış olabilir: Kadın erkek birçok keşiş, Bodhisattvaların kendilerini feda etmelerini –daha küçük çapta– taklit ederek kendisini yaraladı, hatta birkaçı başkalarının günahlarının kefaretini ödemek üzere binlerce kişinin önünde kendini diri diri yaktı. Gene de Dao'an'ın büyük katkısı, manastırcılık hareketini 4. yüzyılda devlet kurumlarının çökmesiyle Çin'de baş gösteren örgütsel boşluğu kısmen doldurabilen bir dinsel kurum olarak biçimlendirmek oldu. Manastırlar su değirmenleri inşa etti, para topladı, hatta savunma örgütlenmeleri kurdu. Bu manastırlar ibadet merkezleri olmanın yanı sıra istikrar vahaları haline geldi, hatta zengin dindaşların bağışladığı toprak ve kiracılar sayesinde, mülksüz köylülerin himayesine sığındıkları zenginlik adalarına dönüştü. 5. yüzyılda binlerce manastır ortaya çıktı; 509'da bir memur "bugün manastırsız tek bir yer bile yoktur," diye yazdı.[32]

32 *History of Wei* 114.3,045, çev. Gernet, 1995, s. 7.

Budizmin Çin'i fethetmesi kayda değerdi. MS 65'te belki sadece birkaç yüz Budist vardı; 6. yüzyıla gelindiğinde çoğu Çinli –belki 30 milyon kişi– mümin olmuştu. Bu ne kadar hayret uyandırıcı olursa olsun, Avrasya'nın öteki ucunda bir başka yeni din, Hıristiyanlık, daha da hızlı büyüyordu.

Klasik gelenekler Batı'da, belki Roma sınır boylarının daha uzun dayanması yüzünden, Doğu'da olduğu kadar erken parçalanmadı ve 160'ların büyük salgınlarından sonra her ne kadar Batılı şifa kültleri ortaya çıktıysa da, Çinli versiyonlarında popüler olan türde şiddetli devrimlerden yana çıkmadılar. Gene de 3. yüzyıl kaosu Batı'da eski usulleri alt üst etti. İmparatorluğun dört bucağında yontulan heykeller, klasik sanatın heybetli ilkelerini, sanki başka, daha iyi bir yere bakıyormuş gibi yukarıya dikilmiş kocaman gözleri olan tuhaf orantılı biçimler lehine terk eden yeni bir ruh halinin sessiz tanıkları oldu. İmparatorluğun doğu kıyılarından yeni dinler –Mısır'dan İsis, Suriye'den Yenilmez Güneş, İran'dan (inananlarının yeraltı odalarında boğa kanında yuvarlandığı) Mitras– ebedi yaşam sunuyordu. İnsanlar bu sorunlu dünyanın açıklamasının değil, selametin peşindeydi.

Bazı düşünürler değer krizine, geçmiş yüzyılların ilminin hâlâ geçerli olduğunu göstermeye çalışarak karşılık verdi. Kendi dönemlerinde Platon geleneğini modern çağa uyarlamak için yeniden yorumlayan Porphyrios veya Plotinius gibi düşünürler (bu ikincisi belki Aristoteles'ten beri en büyük Batılı düşünürdür) Batı'nın en büyük isimleri arasındaydı; ama düşünürler gitgide tümüyle yeni yanıtların peşine düşüyorlardı.

Hıristiyanlık bu sıkıntılı çağda herkese bir şeyler sunuyordu. Mahayana Budizmi gibi, o da eski Eksen Çağı düşüncesinde yeni bir yönlenişti. Hıristiyanlık Yahudiliğin kutsal metinlerini devraldı, kurucusu İsa'nın orada kehanet edilen Mesih olduğunu ilan etti. Gerek Mahayana Budizmini gerek Hıristiyanlığı, Eksen dinlerinin "ikinci dalgası" olarak tanımlayabiliriz; her ikisi de, birinci dalga öncüllerinden daha çok kişiye yeni tür kurtuluş sunuyor ve kurtuluşa giden yolu daha kolay hale getiriyordu. Eşit önemde bir özellik de, her iki yeni dinin de evrensel olmasıydı. Ne İsa ne Buda seçilmiş insanlar grubuna bağlıydı; onlar herkesi kurtarmak için gelmişlerdi.

Buda gibi İsa da geride kutsal metin bırakmadı ve MS 50'ler gibi erken bir tarihte (İsa'yla hiç karşılaşmamış olan) havari Paulus, Hıristiyanları Hıristiyanlığın aslında ne olduğuna ilişkin birkaç temel noktada birleştirmeye çabalıyordu. Çoğu mürit vaftiz edilmek, Tanrı'ya yakarmak, diğer tanrılardan vazgeçmek, pazar günleri birlikte yemek yemek ve iyi işler yapmak üzerinde mutabıktı; ama bu temel şartların ötesine geçmek neredeyse olanaksızdı. Bazıları Yeni Ahit'in Tanrı'sının önceki bir dizi tanrıdan sonuncusu (ve en alttaki) olduğunu kabul ediyordu. Diğerleri dünyanın kötü olduğunu, dolayısıyla Yaratıcı Tanrı'nın da kötü ruhlu olması gerektiğini düşünüyordu. Veya belki iki tanrı olduğunu: biri kötücül Yahudi, diğeri de İsa'nın tepeden tırnağa iyi (ama bilinemez) babası. Veya iki İsa vardı: biri çarmıha gerilmekten kaçan ruhani, diğeri çarmıhta ölen cismani İsa. Kimileri belki de İsa kadındı ve kadınlar ile erkekler eşit olabilir diyorlardı. Belki yeni vahiyler eskilerini geçersiz kılabilirdi. Belki İsa'nın İkinci Gelişi yakındı; bu takdirde hiçbir Hıristiyanın seks yapmaması gerekirdi; belki yakında gerçekleşecek olması, Hıristiyanların özgürce aşk yapmaları gerektiği anlamına geliyordu; veya belki de korkunç şekillerde şehit olan kişiler cennete gideceklerdi ki, bu durumda cinsellik konu dışı kalmış olurdu.

Buda'nın aşkınlık konusunda faydacı olduğuna ilişkin yaygın bir kanı vardı; insanlara fikirlerinden hangisinin yardımı olursa onu kullanıp diğerlerini görmezden gelmelerini tavsiye ettiğine inanılıyordu. Nirvanaya giden yolların hangisinin seçileceğinin önemi yoktu. Gelgelelim Hıristiyanlar için cennete gitmek, Tanrı ve İsa'nın kim olduğunu bilmeye ve onların istediklerini yapmaya bağlıydı; dolayısıyla çeşitli tefsirlerin yarattığı kaos, inananları bir öz tanımlama çılgınlığına zorladı. 2. yüzyıl sonunda, İsa'nın ne demek istediğini değerlendirme yetkisine sahip özgün havarilerin ahfadı olarak muamele edilmesi gereken piskoposların varlığının zorunluluğu konusunda belirli bir mutabakat oluşmuş durumdaydı. Daha çılgın düşüncelere sahip vaizler unutulmaya mahkûm edildi; Yeni Ahit berraklaştırıldı ve vahiy penceresi kapatıldı. Artık hiç kimse Kutsal Kitap üzerinde oynayamazdı ve piskoposlar onaylamadığı sürece hiç kimse Kutsal Ruh'u işitemezdi; ayrıca, bizzat istemediği sürece, hiç kimse evlilik içi cinsellikten vazgeçmek veya şehit olmak zorunda değildi artık.

Bir sürü anlaşmazlık noktası kalmıştı gerçi, ama 200'e gelindiğinde Hıristiyanlık kurtuluşa ilişkin (makul ölçüde) berrak kurallarla birlikte disiplinli bir akideye dönüşmekteydi. Mahayana Budizmi gibi Hıristiyanlık da, sorunlu zamanlarda kurtuluşa giden pratik yolları sunmak açısından yeterince belirgin olmasıyla dikkat çekici, ama gene de anlaşılır olabilecek kadar aşinaydı. Bilge Yunanlar ikinci dalga Eksen Hıristiyanlığının birinci dalga Eksen felsefesinden hiç de o kadar farklı olmadığını bile ileri sürdüler: Platon (bazıları ona Atinalı Musa diyordu) aklının gücüyle gerçeğe giden yolu bulmuştu; Hıristiyanlara ise gerçek vahyolunmuştu, ama her durumda gerçek aynı gerçekti.

Üst düzey devlet kurumları yıkılmaya yüz tuttuğu zaman piskoposlar bu boşluğa girip, inananlarını kent surlarını yeniden inşa etmek, yolları onarmak ve Germen akıncılarla müzakere etmek için harekete geçirecek kadar güçlüydü. Kırsal kesimde, dünyadan herhangi bir Budist kadar vazgeçen, göze çarpacak kadar kutsal adamlar yerel liderler haline geldi. Bir münzevi, Mısır çölündeki bir mezarda oruç tutması, İblis'le çarpışarak yaşaması, bütün bu süre boyunca bir kıl gömlek giymesiyle imparatorluk çapında nam saldı. En büyük destekçisi onun "vücudunu kirden kurtarmak için asla yıkanmadığını, hatta ayaklarını bile yıkamadığını" söylüyordu.[33] Başka bir kutsal adam Suriye'de 12 m yüksekliğindeki bir sütunun üzerinde 40 yıl otururken, dünyadan geçen diğer kutsal kişiler hayvan postları giyip sadece ot yiyerek (herhalde kısa süreyle) "İsa'nın abdalları" olarak yaşadılar.

Tüm bunlar şenlik düşkünü Romalı beyefendilere çok garip geliyordu; fanatik bağlılara esin veren ve Tanrı'dan başka kimseye hesap vermeye yanaşmayan çılgın adamlar konusunda Hıristiyanlar bile endişeliydi. 320'de Pachomius adında bir Mısırlı kutsal adam, yerel çilecileri ilk Hıristiyan manastırına sokarak buna bir çözüm buldu; burada kendi katı disiplini altında çalışıp ibadet ederek kurtuluşu arayabileceklerdi. Pachomius ve Çinli Dao'an'ın birbirini tanımadığına şüphe yok; ama manastırları çarpıcı ölçüde benzer olduğu gibi, benzer toplumsal sonuçlar getirmişlerdir. 5. yüzyılda Hıristiyan erkek ve kadın manastırları daha büyük yapılar yıkıldığında çoğu zaman yerel ekonomilere

33 Athanasius, *Life of Saint Anthony* 27.

bile demir attılar; klasik âlimlik söndükçe irfan merkezlerine dönüştüler ve barışı korumak için keşiş milisleri sağladılar.

Hıristiyanlık Budizmden bile hızlı yayıldı. İsa MS 32 civarında öldüğü zaman birkaç yüz takipçisi vardı. İmparator Theodosios 391'de Hıristiyanlığı tek yasal din ilan ettiğinde, 30 milyonu aşkın Romalı din değiştirmişti (gerçi "dönme" kesinlikle esnek bir sözcüktür). Bazı yüksek eğitimli kadın ve erkekler yeni dini kabul etmeden önce öğretinin anlam ve sonuçlarını büyük bir mantık ve gayretle çalışarak kuşku işkencelerinden geçerken, çevrelerindeki binlerce kişiden oluşan kalabalıklar, Hıristiyan veya Budist mucize yaratıcılar sayesinde tek bir günde o dine girebiliyordu. Sonuçta tüm istatistikler hamdır; burada gene zincirli testere oymacılığına başvuracağız. Din değiştirme akımının tam olarak nerede ve ne zaman hız kazandığını ve yine tam olarak nerede ve ne zaman tavsadığını bilmiyoruz, muhtemelen asla da öğrenemeyeceğiz; fakat gerek Hıristiyanlığın gerekse Budizmin birkaç yüz takipçiyle başlayıp 30 küsur milyona ulaştığını biliyoruz. Grafik 6.4, Çin ve Roma İmparatorluklarının tamamı için basitleştirilen rakamlarla, bu yüzyıllar boyunca her bir dinin *ortalama* büyüme oranlarını gösteriyor. Ortalama olarak Çin Budizmi yılda %2,3 oranında büyümüş, yani müminlerini her 30 yılda bir iki katına çıkarmış; Hıristiyanlık ise %3,4 oranında büyümüş, yani takipçilerini her 20 yılda bir ikiye katlamış.

Grafik 6.4'teki eğriler doğruca yükselirken, Grafik 6.1'deki toplumsal gelişme eğrileri de sürekli düşer. Aşikâr soru –aralarında bir bağlantı var mı?– daha 1781'de Edward Gibbon'a kendini dayatmıştı. "Hıristiyanlığın gelişinin... Roma İmparatorluğu'nun gerileme ve çöküşünde bazı etkileri olduğunu duymamız sürpriz ya da skandal olmaz," gözlemini yaptı.[34] Ama Gibbon bu etkinin Hıristiyanların inanmak istediği türden olmadığını düşünüyordu. Hıristiyanlığın etkisi daha çok, diyordu, imparatorluğun yaşama gücünü, dinçliğini baltalamak şeklinde oldu:

> Ruhban başarılı bir şekilde sabır ve korkaklık öğretilerini vaaz etti; toplumun etkin erdemleri teşvik edilmedi; ve askeri ruhun son kalıntıları manastıra kapatıldı: Kamusal ve

34 Gibbon, *Decline and Fall of the Roman Empire*, c. 3 (1781), "Batı'da Roma İmparatorluğu'nun Çöküşü Üzerine Genel Gözlemler."

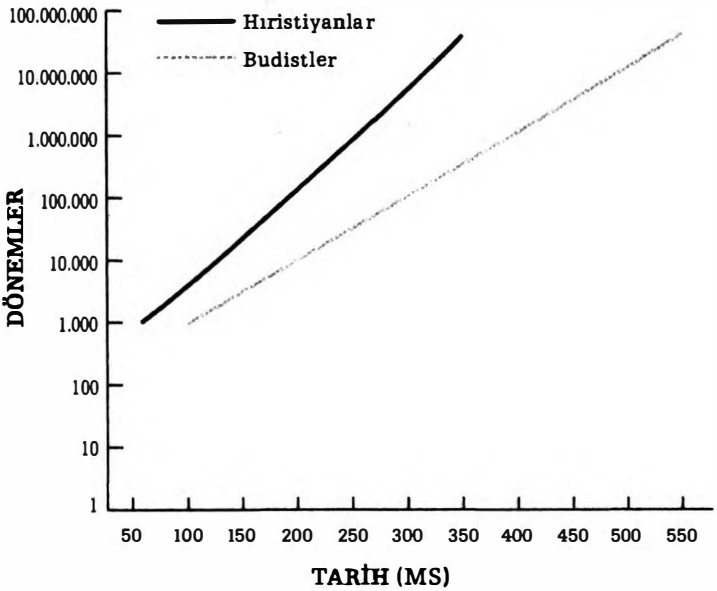
> özel zenginliğin büyük bir kısmı hayırseverlik ve sofuluğun sahteliğine tahsis edildi; ve askerlerin payı, tek yaptıkları dünya nimetlerinden kaçınma ve cinsel perhiz erdemlerini savunmak olan her iki cinsten işe yaramazlar sürüsüne saçılıp savruldu.[35]

Sabır ve korkaklık Hıristiyan olduğu kadar Budist erdemlerdi; o halde Gibbon'ın argümanını –rahipliğin siyasete, vahyin akla galebe çalmasını– genişletip, bu fikirlerin klasik dünyaya son vererek toplumsal gelişmeyi yüzlerce yıl boyunca aşağıya çektiği ve Doğu ile Batı arasındaki boşluğu daralttığı sonucuna varabilir miyiz?

Bu soru omuz silkip geçiştirilecek türden değildir, ama ben yanıtın hayır olduğu kanısındayım. Birinci dalga Eksen düşüncesi gibi, ikinci dalga Eksen dinleri de toplumsal gelişmedeki değişimlerin nedeni olmaktan çok sonucuydu. Yahudilik, Yunan felsefesi, Konfüçyüsçülük, Taoculuk, Budizm ve Caynacılık akımlarının tümü de MÖ 600-300 arasında, yani toplumsal gelişmenin, Batı çekirdeğinin MÖ 1200 civarında yıkıldığı zamanki düzeyini fersah fersah geride bıraktığı zaman ortaya çıktı. Üst düzey devletlerin yeniden örgütlenmesine ve dünyanın büyüsünden arınmasına verilen yanıtlardı. İkinci dalga Eksen dini bunun bir ayna imgesidir: Eskidünya Mübadelesi üst düzey devletleri istikrarsızlaştırdıkça, insanlar birinci dalgadaki düşünceleri eksik buldular ve bu boşluğu kurtuluş vaat eden dinler doldurdu.

Grafik 6.4'teki ortalama büyüme oranları çok yanlış değilse, Hıristiyanlığın ve Çin Budizminin Eskidünya Mübadelesi'nden önce son derece marjinal olduğu söylenebilir. Ne ki 250'ye kadar yaklaşık 1 milyon Hıristiyan vardı (kabaca 40 Romalıdan biri); bu da anlaşılan bir tür taşma noktası oldu. Hıristiyanlık artık imparatorları adamakıllı sinirlendirmeye başlamıştı; sadece Roma'nın en karanlık saatlerinde gelirler için rekabet ettiğinden değil; aynı zamanda kıskanç Tanrı'sı, bunca zamandır hükümdarların iktidarlarını meşrulaştırmasına yardım etmiş "öldüğüm zaman tanrı olurum" kuralını geçersiz kıldığı için. İmparator Decius 250'de Gotlar tarafından öldürülmeden hemen önce büyük zulümlere girişti. 257'de Valerianus bir başka kıyım başlattı, onun sonu da Perslerin elinden oldu.

35 *Age.*

Grafik 6.4. Mümin sayımı: Değişim oranları sabit kabul edilerek, Hıristiyanlığın ve Çin Budizminin büyümesi. Dikey ölçek Grafik 3.5 ve 3.6'daki gibi logaritmiktir, dolayısıyla ortalama sabit büyüme oranları (Hıristiyanlık için yıl başına %3,4, Budizm için %2,3) dümdüz yükselen eğriler üretir.

Bu cesaret kırıcı örneklere ve en yüce amaçları İsa kadar korkunç şekilde ölmek olan insanları yıldırmak için zor kullanmanın daha en baştan kaybetmek anlamına geldiği aşikâr olmasına karşın, imparatorlar Hıristiyanlığı silip atmak için bir 50 yıl daha bu yöntemlere zaman zaman başvurdular. Ancak kilise cemaatlerinin her yıl ortalama %3,4 büyümesiyle, bileşik faiz mucizesi kilise üyeliğini 310'larda imparatorluk nüfusunun dörtte biri olan 10 milyon civarına getirdi. Görünüşe bakılırsa bu da ikinci taşma noktası oldu: 312'de bir iç savaşın tam ortasında İmparator Constantinus Tanrı'yı buldu. Hıristiyanlığı ezmeye çabalamak yerine, tıpkı beş asır önceki seleflerinin en az onun kadar yıkıcı birinci dalga Eksen düşünceleri karşısında yaptıklarına benzer yeni bir uzlaşma yolu bulmaya çalıştı. Contantinus kiliseye muazzam bir servet aktardı, vergiden muaf kıldı ve hiyerarşisini tanıdı. Karşılığında kilise de Constantinus'u tanıdı.

Bunu izleyen 80 yıl boyunca nüfusun geri kalanı da Hıristiyanlığa döndü; soylular kilise liderliğini ellerine geçirdi; kilise ve

devlet imparatorluğun putperest tapınaklarını talan edip kendi aralarında paylaştı (bu belki de tarihin o zamana kadar gördüğü en büyük –yeniden– servet paylaşımıydı). Hıristiyanlık günü gelmiş bir fikirdi. Ermenistan kralı 310'larda Hıristiyanlığı benimsedi; 340'larda Habeşistan (bugün Etiyopya) hükümdarı da aynı yolu seçti. Pers hükümdarları bunu yapmadı, ama bunun nedeni herhalde İran Zerdüştçülüğünün zaten Hıristiyanlıkla benzer çizgide evriliyor olmasıydı.

Oldukça benzer taşma noktalarından Çin Budizmi de geçmişe benziyor. Grafik 6.4'te 400 civarında 1 milyon mümin sayısına ulaşır, ama Çin'in kuzeyi ile güneyinde koşullar çok farklı olduğu için, dinin büyümesinin her bir bölgedeki sonuçları farklı oldu. Taşların yerine oturmadığı kuzeyde, Budistler güvenlik için başkentlerde toplanma eğilimindeydi; bu da onları kraliyet baskısına fazlasıyla açık kılıyordu. 400'e gelindiğinde, krallıkların en güçlüsü olan Kuzey Wei, Budistlere nezaret edecek bir devlet dairesi kurdu ve 446'da Budistlere zulüm başladı. Güney Çin'de ise Budist keşişler Jiankang'daki başkentte yoğunlaşmak yerine Yangtze Vadisi'ne dağıldılar; buralarda kendilerini saraya karşı himaye edebilecek ve imparatorları imtiyazlar vermeye zorlayabilecek kudretli soylular buldular. 402'de bir imparator keşişlerin huzurunda eğilmesinin gerekmediği gibi bir imtiyazı bile verdi.

Grafik 6.4, 500'e gelindiğinde 10 milyon kadar Budist olabileceğini düşündürür; yeni din bu ikinci taşma noktasına ulaştığında, (güneyde olduğu gibi kuzeyde de) hükümdarlar Constantinus'la aynı karara vararak sürülerinin liderlerine servet, vergi muafiyeti ve nişanlar ihsan ettiler. Güneyde, samimi bir dindar olan imparator Wudi muazzam Budist şenlikleri tertip etti, hayvan kurbanını yasakladı (insanlar bunun yerine hamurdan yapılmış suretler kullanacaklardı) ve kutsal metinleri toplamaları için Hindistan'a elçiler gönderdi. Karşılığında Budist hiyerarşi de Wudi'yi bir Bodhisattva, yani halkının günahlarının kefaretçisi ve kurtarıcısı olarak tanıdı. Kuzey Wei'nin hükümdarları daha da iyi bir anlaşma yaptı: Kendi başkeşişlerini seçme hakkını almakla kalmayıp, keşişlere kralların Buda'nın reenkarnasyonları olduğunu ilan ettirdiler. Constantinus bunu duysa çok kıskanırdı.

Sabır ve korkaklık ne Doğu'nun ne de Batı'nın gerilemesine veya çöküşüne yol açtı. Bunu yapan toplumsal gelişme paradok-

suydu. Gerilemeler ve çökmeler, Batı'da MÖ 1200 civarında genişleyen çekirdeğin hiç kimsenin kontrol altında tutamadığı olaylar zincirini başlattığı zaman yazılan senaryoyu bir dereceye kadar izledi; ama bir dereceye kadar da, MS 160'a gelindiğinde toplumsal gelişmenin son derece büyük ölçeği senaryoyu yeniden yazarak, Orta Asya üzerinden Doğu ve Batı'yı birbirine bağladı, mikroplar ve göçmenlerin Eskidünya Mübadelesi'ni yarattı.

MS 160'ta klasik dünya imparatorlukları artık MÖ 1200'de Batı çekirdeğinin krallıklarının olduğundan çok daha büyük ve güçlüydü; ama onların ilkel küreselleşme versiyonlarının harekete geçirdiği karışıklıklar da öyleydi. Klasik imparatorluklar dizginlerinden boşalttıkları güçlerle baş edemediler. Birbirini izleyen yüzyıllar içinde toplumsal gelişme kayıp gitti. Yazı, kentler, vergiler ve bürokratlar değer kaybına uğradı ve eski kesinlikler anlamlarını yitirdikçe, 100 milyon kişi antik bilgeliğe yeni dönüşler yaparak, yolunda gitmeyen bir dünyada kurtuluş aramaya koyuldu. Birinci dalga Eksen düşüncesi gibi, kocaların karıları, zenginlerin yoksullar ve hükümdarların uyrukları üzerindeki yetkesine meydan okuyan ikinci dalga fikirleri de tehlikeliydi; ama güçlüler, iktidar ve serveti yeniden dağıtmak yoluyla bu yıkıcı akımlarla anlaşmanın bir yolunu bir kez daha buldular. MS 500'e gelindiğinde devletler daha zayıf, kiliseler daha güçlü olmuştu, ama yaşam devam ediyordu.

Bu kitabı MS 500 yılında yazıyor olsaydım, bir uzun vadeli kilitlenme kuramcısı olmam işten bile değildi. Toplumsal gelişmenin her 1000 yılda filan kendi kuyusunu kazdığını ve ileriye doğru her iki üç adıma karşılık bir geri adım attığını gözlemlemiş olurdum. Artık Batı kadar Doğu'yu da etkileyen karışıklıklar da büyüyordu, ancak gelişim seyri kalıbı son derece berraktı. İleri adımlarda Batı Doğu'yla arayı açıyor, geri adımlarda ise ara daralıyordu; bir dizi dalga halinde her biri bir öncekinden daha yüksek düzeylere ulaşırken, Batı'nın öncülüğü hiç değişmeyip, kilitlenmiş halde kalıyordu.

Ancak bundan bir asır sonra yazıyor olsaydım, her şeyin tepeden tırnağa değişmiş olduğunu görürdüm.

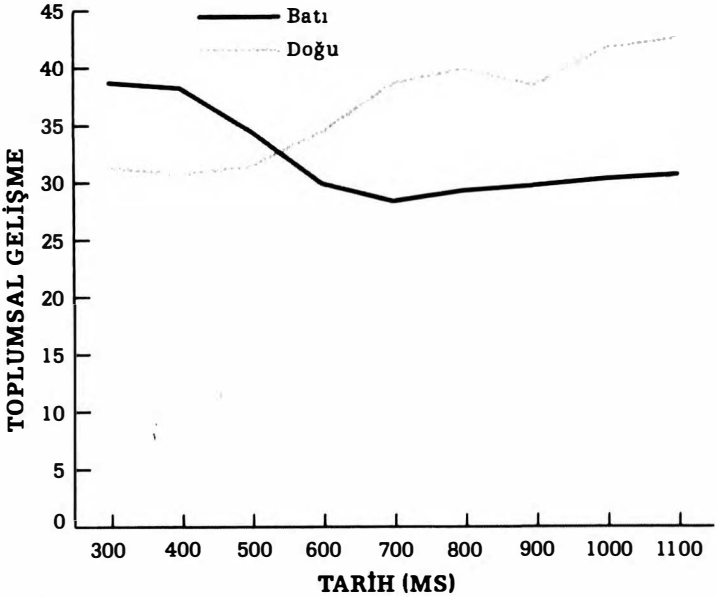
7

DOĞU ÇAĞI

Doğu Öne Geçiyor

Grafik 7.1'e bakılırsa, 541 yılı tarihin en ünlü noktalarından biri olmalıdır. O yıl (veya, endekste belli bir hata payı bırakırsak, 6. yüzyılın ortasında bir tarihte) Doğu'nun toplumsal gelişmesi Batı'nınkini geride bırakıp 14 bin yıllık bir gelişim seyri kalıbına son vererek, neden Batı'nın hükmettiğine dair her türlü basit uzun vadeli kilitlenme kuramını bir darbede geçersiz kıldı. 700'e gelindiğinde Doğu'nun puanı Batı'nınkinden üçte bir oranında yüksekti ve 1100'e kadar aradaki fark –neredeyse %40– (avantajın Batı'da olduğu) 2500 yıl boyunca olduğundan daha çok artmıştı.

Ne oldu da 6. yüzyılda Doğu öne çıktı? Ve sonraki 500 yılı aşkın süre boyunca toplumsal gelişme puanı o kadar hızlı yükselirken, Batı'nınki neden sürekli geride kaldı? Bu sorular bugün neden Batı'nın hükmettiğini açıklamak açısından hayati önemdedir; bu bölümde onlara yanıt vermeye girişirken son derece büyük kahramanlar ve kötü adamlarla, dehalar ve beceriksizlerle karşılaşacağız. Gene de bütün bu dramın ardında, hikâyenin

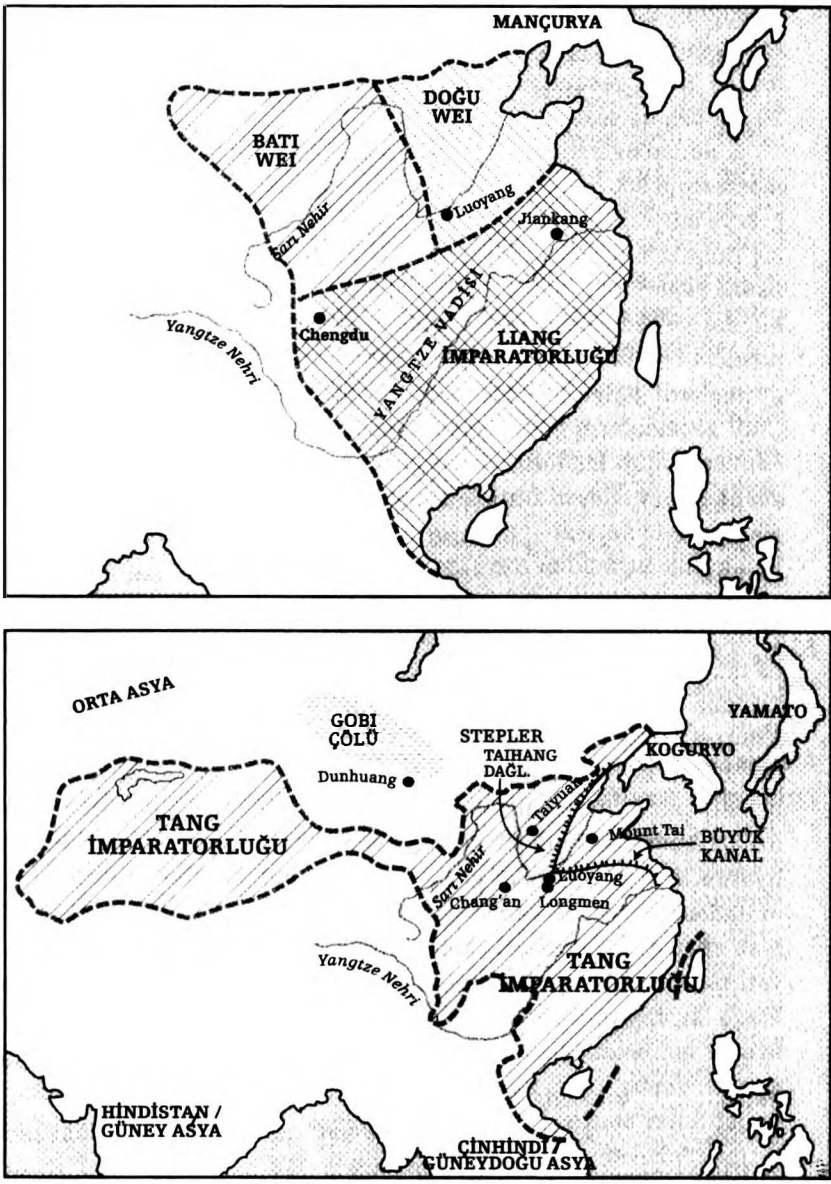
Grafik 7.1. Büyük tersine dönüş: Doğu gerilemesini tersine çeviriyor ve tarihte ilk defa Batı'nın önüne geçiyor.

başından sonuna değin Doğu-Batı farklarını belirlemiş olan aynı basit gerçeği bulacağız: coğrafya.

Savaş ve Pirinç

Doğulu toplumsal gelişme MS 100'den önce düşmeye başladı ve 400'e kadar düşüşünü sürdürdü ve en dibe vardığında, 500 yıldır olduğundan daha düşük bir noktaya gelmişti. Devletler yıkılmış, kentler yakılıp yıkılmış ve –İç Asya'dan Kuzey Çin'e ve Kuzey Çin'den güneye– göçler bütün çekirdeği sarsıp etkilemişti. Ne ki Doğulu canlanma tam da bu göçlerden doğdu.

4-6. Bölümlerde, yükselen toplumsal gelişmenin geri kalmışlığın avantajlarından yararlanarak ve okyanus ile bozkır aşırı anayolları açarak coğrafyayı nasıl değiştirdiğini gördük. Ancak 3. yüzyıldan beri bu ilişkinin aynı zamanda tersine işlediği de görülmüştü: *Düşen* toplumsal gelişme de coğrafyayı değiştiriyordu. Roma ve Çin kentleri küçülüp okuryazarlık gerilerken, ordular zayıflayıp yaşam standartları düşerken çekirdekler aynı zaman-

Harita 7.1. Doğu toparlanıyor, 400-700. Harita 7.1a, 541 yılında Batı Wei, Doğu Wei ve Güney Çin'deki Liang hanedanını gösteriyor. Sui hanedanı 589'da üçünü bir araya topladı. Harita 7.Lb, 700 civarında Tang İmparatorluğu'nun en geniş sınırlarını gösteriyor.

da coğrafi olarak da küçüldü; işte bu küçülmeler arasındaki farklar, Doğulu toplumsal gelişmenin nasıl bu kadar çabuk toparlanırken, Batılı gelişmenin 8. yüzyıla kadar düşmeye devam ettiğini büyük ölçüde açıklar.

6. Bölüm'de ayrıca, Doğu çekirdeğinin Sarı Irmak vadisindeki merkezinin 300'den sonra savaşan devletler arasında parçalandığını ve milyonlarca kuzeylinin güneye kaçtığını da gördük. Bu kaçış Yangtze'nin güneyindeki toprakları, Han dönemlerinin az gelişmiş çeperinden yeni bir refah diyarına dönüştürdü. Mülteciler, buğday ve akdarıdan oluşan başlıca tahılları iyi ürün vermezken pirincin bolluk içinde yetiştiği sıcak ve nemli yepyeni bir çevreye girmişlerdi. Bölge çoğunlukla seyrek yerleşimli, sıklıkla da Kuzey Çinli göçmenlerin getirdiği âdetler ve dillerden çok farklı dil ve âdetlere sahip kişilerin yaşadığı yerlerdi. Çoğu sömürge toprak gasplarını niteleyen bir tür şiddet ve sert pazarlıklar arasında, göçmenlerin sayısal ağırlığı ve daha sıkı örgütlü olması, eski sakinleri hiç durmadan daha uzaklara geriletti.

280 ve 464 arasında, Yangtze'nin güneyinde vergi defterlerine giren mükellef sayısı beş katına çıktı, ama göç güneye sadece daha fazla nüfus getirmedi. Aynı zamanda yeni teknikleri de getirdi. *Sıradan Halkın Temel Yöntemleri* adlı bir tarım kılavuzuna göre, 530'lara kadar bilinen pirinç çeşitleri 37'yi bulmuştu ve aşılama (tohumları altı haftalığına özel tarhlarda büyütmek, ardından su basmış çeltik tarlalarına aktarmak) kural haline gelmişti. Bu bedensel olarak çok yıpratıcı bir işti, ama yüksek mahsulü garantiliyordu. *Temel Yöntemler* gübrelemenin nasıl çiftçilere tarlalarını nadasa bırakmak yerine işleme imkânı verdiğini ve –özellikle hızlı akan dağ akarsuları yanına inşa edilen ve çoğunlukla büyük yatırım sermayesi gerektiren Budist manastırlarındakiler olmak üzere– su değirmenlerinin tahılları una dönüştürmeyi, pirinci işlemeyi ve tohumlardan yağ çıkarmayı ne kadar ucuza getirdiğini açıklar. Sonuç, tıpkı Romalıların MÖ 1. yüzyılda Batı Avrupa'yı fethettikleri zaman yarattıklarına benzer yeni bir tarımsal fırsatlar cephesinin yavaş yavaş gelişmesi oldu. Tedricen, yüzlerce yıllık bir süreç içinde, güneyin kırsal geri kalmışlığı bir avantaja dönüştü.

Ucuz nakliye ucuz gıdayı desteklemeye başladı. Çin'in ırmakları hâlâ Akdeniz'in Roma'ya sağladığı suyollarının ikame-

si sayılmazdı, ama insani beceri azar azar bunu telafi etti. Sualtı arkeologları Roma gemi enkazları için yapılanlara benzer istatistikleri henüz yapmış değil, ama yazılı kayıtlar teknelerin gitgide büyük ve hızlı olmaya başladığını düşündürür. Yandan çarklı gemiler Yangtze üzerinde 490'larda ortaya çıktı ve pirinç Chengdu'dan Jiankang'a kadar büyüyen kentleri besledi; kent pazarları (bugüne ulaşan kayıtlarda ilk olarak 270 civarında sözü geçen ve 500'e gelindiğinde yaygın bir lüks tüketim malı olmaya başlayan) çay gibi ihracat ürünlerini teşvik etti. İleri gelenler, tüccarlar ve manastırların tümü Yangtze Vadisi'ndeki kiralar, gemi taşımacılığı ve değirmencilikten zengin oldu.

Gelgelelim Jiankang'daki saray zenginleşmedi. Bu yönüyle durumu Roma İmparatorluğu'ndan çok, artan nüfus ve ticaretin meyvelerini devletin değil idarecilerin ve toprak sahiplerinin topladığı MÖ 8. yüzyıl Asur'unu andırıyordu; elbette Tiglat-Pileser'in işleri tersine çevirmesine değin. Ne var ki, Güney Çin'in bir Tiglat-Pileser'i hiç olmadı. Arada bir imparatorlardan birinin aristokrasiye dizgin vurmayı başardığı, hatta kuzeyi yeniden fethetmeye giriştiği oldu, ama bu çabalar her defasında iç savaşla sonuçlandı. 317 ile 589 arasında birbiri ardına beş hanedan Jiankang'dan bu topraklara (yarım yamalak) hükmetti.

Temel Yöntemler ileri tarımın kuzeyde 530'lara dek ayakta kaldığını düşündürür; ama bundan epeyce önce, atlı soyguncuların geniş çaplı yağmaları sonucu uzak mesafeli ticaret, hatta para basımı sönüp gitmişti. Başlangıçta bu kırılma güneydekinden de fazla siyasal kargaşa yarattı, ama yeni hükümdarlar kuzeyde düzeni tedricen sağlamaya başladı. Bunlar arasında başta geleni, Mançurya bozkırlarının uçlarından gelmiş Xianbei'ydi. 600 yıl önce İran'ı istila etmiş Partlar gibi, Xianbei de göçebe ve tarım geleneklerini bünyesinde birleştirmiş ve köylülerden korunma parası alırken kuşaklar boyunca atlı bir elit olarak savaşmıştı.

Kuzey Çin'in harabelerinde 380'lerde Xianbei, Kuzey Wei adlı kendi devletini kurdu.[1] Bu devlet Çin soylularını soymakla ye-

1 Bu terminoloji yine kafa karıştırıyor. Xianbei ismini, 5. Bölüm'de değindiğimiz antik Wei krallığından (MÖ 445-225) ödünç aldı. Bazı tarihçiler Xianbei devletini daha eski krallıktan ayırmak için ondan (devleti yöneten Xianbei klanının adından gelen) Tuoba Wei diye söz ederken, bazıları da benim burada kullandığım şekilde Kuzey Wei olarak anar.

tinmek yerine, eski üst düzey devletin en azından bazı maaşlı bürokratları ve vergilerini alıkoyup onlarla anlaşmalar yapmayı yeğledi. Bu Kuzey Wei'ye Kuzey Çin'in diğer düzensiz, birbiriyle dalaşan güruhlarına karşı bir üstünlük sağladı; aslına bakılırsa bu avantaj Kuzey Wei'nin 439'da bütün bölgeyi birleştirmesine yetecek düzeydeydi.

Buna karşın Kuzey Wei'nin eski Çin aristokrasisinin kalıntılarıyla yaptığı anlaşmalar ortadan kalktı. Çoğu Xianbei savaşçısı edebiyatçılarla düşüp kalkmak yerine sürülerini gütmeyi yeğliyordu ve akıncılar yerleşmiş olsalar bile genellikle kalelerini Çinli çiftçilerle haşır neşir olmaktan kaçınacak şekilde yapıyorlardı. Diğer kuzeyli soyguncu devletlerle savaşmaya devam ettikleri sürece işler yolundaydı; ama Xianbei atlıları 450'de Jiankang banliyölerine yaklaştıklarında, muharebeleri kazansalar ve yere sabitlenmiş olmayan her şeyi çalıp götürseler bile, gerçek kentleri tehdit edemediklerini keşfettiler. Bunu ancak gemileri, kuşatma makineleri ve tedarik katarları olan doğru dürüst bir üst düzey devlet yapabilirdi.

Bir üst düzey ordudan yoksun olması nedeniyle Güney Çin'i yağmalayamayan ve halihazırda hükmettiği Kuzey Çin'i yağmalama fırsatlarından da yoksun kalan Kuzey Wei hükümdarlarının, destekçilerinin sadakatini satın almalarını sağlayan kaynakları ciddi biçimde tükeniyordu; ki bu da, alt düzey bir devlet için vahim bir zaaf potansiyeli anlamına gelir. 480'lerde imparator Xiaowen sadece tek bir çözüm yolu kaldığını anladı: Üst düzey devlete doğru ilerlemek gerekiyordu. Bunu sonuna kadar götürdü. Tüm toprakları müsadere etti, onları vergi ve devlet hizmeti için kaydolan herkese dağıttı ve yurttaşlarının bir üst düzey devletin uyrukları gibi düşünüp hareket etmesini sağlamak için geleneğe bir cephe taarruzu başlattı. Xiaowen, Xianbei kıyafetlerini yasakladı, Xianbei isimlerini Çin aile adlarıyla değiştirdi, 30 yaş altı bütün saraylılara Çince konuşma zorunluluğu getirdi ve yüz binlerce Luoyang'ın bıraktığı yerdeki yeni bir kente yerleştirdi.

Bazı Xianbei elitleri atalarının usullerinden vazgeçip düzgün Çinli aristokratlar gibi hükmetmeye alıştı, ama diğerleri bunu reddetti. Kültür savaşları kızışarak iç savaşlara dönüştü ve 534'te Kuzey Wei, (modernleşmeci) Doğu ve (gelenekçi) Batı devletleri olarak ikiye bölündü. Göçebe yaşam biçimine bağlı kalan gelenek-

çiler hâlâ bozkırlardan atlıları çekebiliyordu ve askeri güçlerinin Xiaowen'in, başlattığı devrime ağır basması çok sürmeyecek gibi görünüyordu. Gelgelelim çaresizlik yeniliğin anası olarak hizmet etti. Xiaowen'in Xianbei savaşçılarını Çinli beyefendilere dönüştürmeye çalıştığı yerde, ardılları artık tam tersini yaparak Çinli askerlere vergi indirimleri sağlamaya, Çinli soyluları kumandanlığa getirmeye ve Çinli savaşçıların Xianbei isimleri almasına izin vermeye başladı. Köylüler ve aydınlar savaşmayı öğrendi ve 577'de muhalefetin hakkından geldiler. Uzun ve karışık bir süreç olmuş, ama Xiaowen'in vizyonu sonunda kazanmıştı.

Sonuç, Çin'in keskin bir şekilde kutuplaşması oldu. Kuzeyde parçalanmış, sağlıksız bir ekonominin tepesine oturan güçlü ordusuyla bir üst düzey devlet (581'deki bir askeri darbenin ardından Sui hanedanının adını aldı); güneyde patlama yapan bir ekonominin servetinden yararlanmaya çalışan, ama büyük ölçüde başarısız olan parçalanmış bir devlet vardı.

Kulağa kesinlikle işlemezmiş gibi geliyor, ama aslında toplumsal gelişmeyi hızlıca başlatmak için mükemmel bir ortamdı bu. 589'da ilk Sui imparatoru Wendi bir donanma kurdu, Yangtze Vadisi'ni ele geçirdi ve Jiankang'a (belki yarım milyon askerden oluşan) büyük bir ordu gönderdi. Kuzey ve güneydeki askeri güçler arasındaki aşırı dengesizlikten dolayı kent haftalar içinde düştü. Güney Çin'in soyluları Wendi'nin asıl niyetinin onları vergilendirmek olduğunu anladıklarında, rivayete göre, toplu halde ayaklanıp Sui valilerinin bağırsaklarını deştiler –hatta yediler– ama o yıl içinde yenilgiye uğratıldılar. Wendi, ekonomisini yıkıma uğratacak savaşlar vermek zorunda kalmadan Güney Çin'i fethetti ve Doğu'daki canlanma hız kazandı.

Wu'nun Dünyası

Sui hanedanı tek bir devasa imparatorluğu yeniden kurmakla aynı anda iki şeyi başarmıştı. İlkin, merkezi Kuzey Çin'de bulunan güçlü devletin güneyin yeni ekonomik sınır bölgesinden yararlanmasını; ikinci olarak da, güneyin ekonomik patlamasının bütün Çin'e yayılmasını sağladı.

Bu baştan beri niyet edilmiş bir sonuç değildi. Sui imparatorları, çağın en büyük anıtı olarak Yangtze'ye Kuzey Çin'e bağ-

layan, uzunluğu 2400 km, genişliği ise yaklaşık 40 m olan Büyük Kanalı inşa ettiklerinde, orduları her tarafa gönderebilecek bir süper anayol istemişlerdi. Ancak bir kuşak içinde burası Çin'in ekonomik can damarına dönüşerek, kuzey kentlerini besleyecek pirincin güneyden nakledilmesini sağladı. 7. yüzyıl âlimleri "Taihang Dağlarını delerek," diye yakınıyorlardı, "Sui insanlarını dayanılmaz acılara mahkûm etti"; gene de âlimler kanalın "halka büyük faydası olduğunu... Hatta sonsuz faydalar getirdiğini" de kabul ediyorlardı.[2]

Adeta insan eliyle yapılmış bir Akdeniz gibi işleyen Büyük Kanal, sonunda Çin'e antik Roma'nın hep tadını çıkardığı türden bir suyolu sağlayarak Doğu coğrafyasını değiştirdi. Şair Bai Juyi, bir kez daha Çin'in başkentine dönüşen Chang'an hakkında "yüzlerce ev, yüzlerce ev; kocaman bir satranç tahtasını andıran," diye yazmıştı. Kent "sıra sıra lahana ekilmiş devasa bir tarla gibi" 77,5 kilometrekareye yayılıyordu.[3] Bir milyon sakini, New York'un Beşinci Caddesi'nin beş katı genişliğindeki iki yanı ağaçlık bulvarlarına yığılmıştı. Chang'an eşsiz bir örnek de değildi; Luoyang muhtemelen onun yarısı kadardı ve bir düzine başka kentin de 100 bin nüfusu vardı.

Bununla birlikte, Çin'in toparlanması iki ucu keskin kılıç gibiydi, çünkü kuzeyli devletin kudreti ile güneyli pirinç bölgesinin birleşmesi iki taraflı kesiyordu. Bir yandan, tomurcuklanan bir bürokrasi çiftçileri ve tüccarları zenginleştiren kent pazarlarını örgütleyip güvenliğini sağlarken, toplumsal gelişmeyi yukarıya doğru itiyordu; öte yandan, aşırıya varan idare, ticaretin her bir ayrıntısını düzenleyerek çiftçi ve tüccarların elini ayağını bağlıyor ve gelişmeyi frenliyordu. Memurlar fiyatları sabitliyor, insanlara ne zaman alıp satacaklarını söylüyor, hatta tüccarların nasıl yaşayacağını belirliyordu (sözgelişi, ticaretle uğraşanların at binmesi yasaktı; at binmek alım satım yapanlar için fazla asil görülüyordu.)

Devlet memurları siyaseti her zaman ekonominin önüne koydular. İnsanların gayrimenkul alıp satmasına izin vermek yerine, bütün toprağın devlete ait olduğunu ve çiftçilere sadece ödünç verildiğini ileri sürerek Xiaowen'in sistemini muhafaza ettiler.

2 Pi Rixiu, *Quan Tang wen* 797.8363b, çev. Xiong, 2006, s. 93.

3 Bai Juyi, çev. Waley, 1961, s. 161. Şiir 827 yılına aittir.

Bu da köylüleri vergi mükellefi olarak kaydolmaya ve güçlü toprak sahiplerini denetim altında tutmaya zorladı, fakat her şey kırtasiyeciliğin karmaşıklığında tökezledi. Uzun yıllar boyunca tarihçiler bu toprak yasalarının gerçeği değil dönemin ideolojisini yansıttığını düşündüler; kuşkusuz, diye akıl yürütüyorlardı, hiçbir modern çağ öncesi devlet bu kadar çok kâğıt kalabalığıyla başa çıkamaz.[4] Ne ki, Gobi Çölü'nün kıyısındaki Dunhuang'ın çorak koşullarında iyi muhafaza edilmiş belgeler, 8. yüzyıl yöneticilerinin bu kuralları gerçekten de uyguladığını gösterir.

Çiftçiler, derebeyleri ve vurguncular elbette bu kurallardan kaçmanın yollarını buldular; ama kamu hizmeti, o koskoca belge dağlarını dolduracak memurlarla ardı arkası kesilmeden şişirildi ve sonunda bir devrimden geçti. Giriş sınavları, teoride Han döneminden beri Çin'in en iyi ve en parlak idaresini yaratmıştı; oysa pratikte, aristokrat aileler doğuştan gelen avantajlarıyla yüksek makamlara gelmeyi her zaman başardılar. Gelgelelim 7. yüzyılda sınav puanları gerçekten başarının tek ölçütü haline geldi. Çoğu kişinin yaptığı gibi, şiir yazmanın ve klasik edebiyattan alıntı yapmanın yönetsel beceriye giden en iyi kılavuzlar olduğunu kabul edersek, devlet hizmeti konusunda Çin'in tarihin gelmiş geçmiş en akılcı seçme süreçlerini geliştirmiş olduğunu söyleyebiliriz.[5]

Eski aristokrasinin yüksek mevkilerdeki tekeli zamanla çözüldükçe, yönetsel atamalar orta tabaka için servet ve nüfuza giden en emin yola dönüştü ve kamu hizmetine girme rekabeti kızıştı. Bazı yıllarda yüz kişide birden bile az kişi sınavları geçiyordu ve onlarca yıl boyunca bu sınavlara girenler hakkında anlatılan çok sayıda üzücü ve gülünç hikâye vardır. İhtiraslı aileler, tıpkı bugün ergenlik çağındaki çocuklarını en gözde üniversitelere girmeleri için sınavlara sokan birçok aile gibi özel hocalar tutuyordu ve yeni icat edilen matbaalar binlerce alıştırma kitabı

4 "Kâğıt kalabalığı" yerinde bir sözdür. Han döneminde Çin'de icat edilen gerçek kâğıt 7. yüzyılda yaygınlaşmıştı.

5 1880'lerde İngiltere kamu hizmetlerini yeniden düzenlerken bilinçli olarak buna benzer sınavlar başlatmış ve parlak genç erkekleri Hindistan'ı idare etmeye göndermeden önce Yunan ve Latin klasikleri konusundaki bilgilerini test etmişti. Bugün bile İngiliz devlet memurları *mandarin* diye anılır. 19. yüzyıl muhafazakârları bu sınavları İngiltere'yi "Çinlileştirme" amacı taşıyan sinsi bir komplonun parçası olarak görmüşlerdi.

basıyordu. Bazı adaylar, astarlarına deneme örnekleri yazılmış "kopya gömlekleri" giyiyordu. Notlarda edebi kompozisyon çok ağırlıklı olduğundan, her genç erkek şair olmaya can atıyordu; şiir yazan bu kadar çok parlak beyinle bu dönem, Çin edebiyatının altın çağına dönüştü.

Sınavlar eğitimli seçkinler içerisinde eşi benzeri görülmemiş bir toplumsal hareketlilik yarattı ve bazı tarihçiler, yeni dışa açılma anlayışının toplumsal cinsiyet ilişkilerine kadar yayılmasıyla bir tür "ön-feminizmin" doğuşundan bile söz ederler. Bu eğilimi fazla abartmamalıyız; günümüze ulaşan 8. yüzyıl kitapları arasında en yaygınlarından biri olan *Büyükbabanın Aile Kılavuzu*, 1000 yıl öncesine mensup hiç kimseyi şoke edecek gibi değildi:

> *Bir gelin kocasına hizmet eder,*
> *Tıpkı babasına hizmet ettiği gibi.*
> *Sesi hiç işitilmemelidir,*
> *Nasıl ki bedeni ve gölgesi görülmemeliyse.*
> *Kocasının babası ve ağabeyleri yanında*
> *Ağzını bile açmamalıdır.*[6]

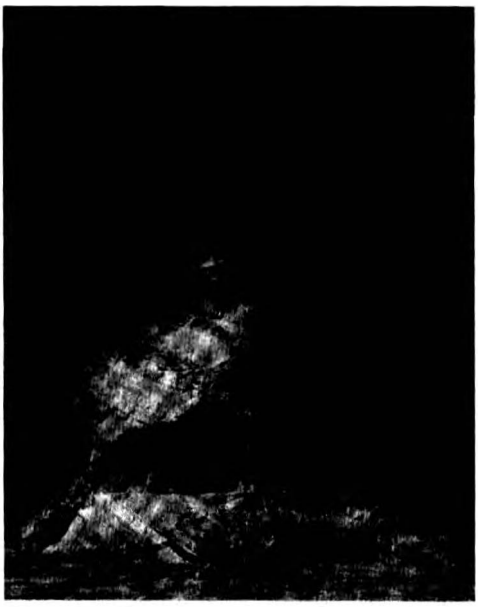
Öte yandan yeni çeyiz kalıpları ve kadınların becerileri konusunda (Konfüçyüsçü fikirlerle kıyaslandığında) özgürlükçü sayılabilecek Budist tutumları, en zengin kadınlara büyükbabanın bu talimatlarını görmezden gelme imkânları veriyordu. Budist rahibesi olarak bir çeşit hizmet verdikten sonra, oğlunun (13 yaşında) genç karısı olacağı imparatorun hareminde bir diğer hizmete başlayan Wu Zetian'ı alın örneğin. Wu, rivayete göre, bambu perde ardından yönettiği kuş beyinli, yumuşak başlı kocasını zekâca fersah fersah geride bırakıyordu. Ve kocası 683'te çok da işine gelecek şekilde öldüğünde, iddiaya göre, Wu veliahtını zehirledi, ardından kendi oğullarından ikisini tahttan indirdi (birini altı hafta sonra, diğerini altı yıl sonra). 690'da bambu perdeyi açarak, Çin tahtına oturmuş oturacak tek kadın olarak imparatoriçe oldu.

Bazı yönlerden Wu son gerçek ön-feministti. *Ünlü Kadınların Biyografileri Derlemesi*'nin yazılması için bir araştırma enstitüsü kurdu ve Çin'in en kutsal ritüeli olan Cennete Kurban töreni için Tai Dağı'na yürüyen bir kadın geçit alayının başına geçerek

6 *Family Instructions of the Grandfather*, çevirisi: Erey, 1996, s. 127.

tutucuları kızdırdı. Gene de, kadınlardan oluşan bu kardeşlik ruhunun da sınırları vardı; Wu en tepeye çıkmak için dolaplar çevirirken, kocasının kıdemli eşi ve gözde cariyesinin birer tehdit olarak yoluna çıkması üzerine (yine iddiaya göre) kendi bebeğini boğup suçu rakiplerinin üzerine attı, sonra da kollarını ve bacaklarını kestirip bir şarap fıçısında boğdurdu.

Wu'nun Budizmi de tıpkı ön-feminizmi kadar çelişkiliydi. Bir dönem kasap dükkânlarını yasaklayacak kadar dindar bir Budist olduğu kesindir; bir seferinde de, Hindistan'dan kutsal metinler toplamaktan dönen bir keşişi, Chang'an kent sınırlarının ötesine kadar gidip bizzat karşılamıştı. Gene de siyasal amaçlarla dini rezilce kullanmaktan geri durmadı. 685'te âşığı (o da bir keşişti) sonunda evrensel hükümdar olacak liyakatle doğmuş bir kadının yükselişine kehanet eden Büyük Bulut Sutra adında bir metin "buldu." Wu Eşsiz Maitreya (Müstakbel Buda) unvanını aldı. Efsaneye göre, Longmen'deki güzel Maitreya Buda'nın yüzü Wu'nun yüzüne benzer (Resim 7.1).

Resim 7.1. Wu Zetian'ın yüzü mü? Efsaneye göre, 700 civarında Longmen'de yontulan Müstakbel Buda'nın bu anıtsal çehresi için, Çin'i kendi adına yöneten tek kadın model alınmıştı.

Wu'nun devlet hizmetlileriyle de en az bu kadar karmaşık bir ilişkisi vardı. Aile bağlantılarına karşı giriş sınavlarını destekledi; ne ki sınavları, kadın hükümdarlarından nefret eden ve hisleri kendisinden de aynen karşılık gören Konfüçyüsçü beyefendi âlimler yönetiyordu. Wu bu âlimleri sürdü; onlar da yazdıkları resmi tarihlerde, kadınlar en tepedeyken işlerin nasıl kötüye gittiğini anlatırken onu örnek göstererek misilleme yaptılar.

Ancak Wu'nun egemenliğinin ihtişamını gizlemeyi o zaman bile başaramadılar. Bozkırların derinliklerine 1 milyon kişilik ordu ve kaynak gönderilmesini emretti. Han'dan ziyade Roma ordusu gibi, bu ordunun askerleri büyük ölçüde imparatorluğun içinden toplanmıştı ve subayları seçkin tabakadan geliyordu. İç rakiplerin gözünü yıldırabilirdi, ama özenli tedbirlerle komutanların sadakati sağlandı. On askeri bile izinsiz sevk eden her subay bir yıl hapisle cezalandırılıyordu; bir alayı sevk edenler boğdurulma riskini göze almış oluyordu.

Ordu Çin hükümranlığını kuzeydoğuda, güneydoğuda ve Orta Asya'da eskisinden de daha derinlere kadar genişletti, hatta 648'de Kuzey Hindistan'a bile müdahale etti. Çin'in "yumuşak" gücü daha da uzaklara ulaştı. 2. ile 5. yüzyıllar arasında Hindistan kültürel bir ağırlık merkezi olarak Çin'i gölgede bırakmıştı; misyonerleri ve tüccarları Budizmi dört bucağa yaymış ve yeni oluşan Güneydoğu Asya devletlerinin seçkinleri Hint giyim kuşam ve yazısının yanı sıra dinini de kabul etmeye koyulmuştu. Ancak 7. yüzyıla gelindiğinde Çin'in nüfuzu da hissedilir olmuştu. Güneydoğu Asya'da kendine has bir Çinhindi uygarlığı gelişti, Çin Budizmi ekolleri Hindistan'daki düşünceyi biçimlendirdi ve Kore ile Japonya'nın doğuş halindeki devletlerinde yönetici sınıflar Budizmlerini tümüyle Çin'den öğrendi. Çin giysilerini, kent planlamasını, hukuk kurallarını ve yazısını taklit ettiler ve Çin hükümdarlarının onayına sahip oldukları kadar onların soyundan geldiklerini de ileri sürerek kendi iktidarlarını perçinlediler.

Çin kültürünün çekiciliği kısmen yabancı fikirlere açık olmasından ve bunları karıştırarak yeni fikirler üretebilme yeteneğinden ileri geliyordu. Wu'nun dünyasındaki en kudretli insanların birçoğu, Çin'e göç etmiş bozkır göçebelerine dek atalarının izini sürebiliyordu ve Doğu ve Batı'yı birbirine bağlayan bozkır anayoluyla bağlarını da sürdürmekteydiler. İç Asyalı dansçılar ve lav-

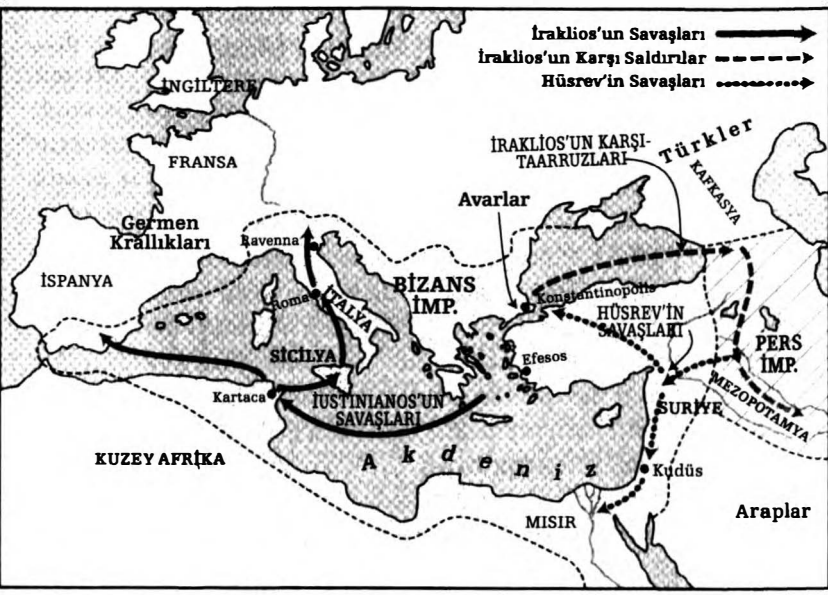
talar Chang'an'da pek gözdeydi; buradaki moda tutkunları vücuda sıkıca oturan korseler, pileli etekler ve upuzun peçelerle Pers kıyafetlerine çok düşkündü. Gerçek moda yaratıcıları kapıcı olarak sadece Doğu Afrikalı "şeytani köleler" kullanıyorlardı; "eğer ölmezlerse," diyordu bunların sahiplerinden biri, "onları yanınızda tutabilirsiniz; epeyce bir zaman geçtikten sonra, kendileri konuşamasalar bile, insanoğlunun dilini anlamaya başlıyorlar."[7]

Çin'in büyük hanelerinin evlatları, göçebelerin oyunu olan poloyu oynarken düşüp kemiklerini kırıyorlardı; herkes Orta Asya usulünde, şilteler yerine sandalyelere oturmayı öğreniyordu; şık hanımefendiler, Çin kentlerine akın eden Orta Asyalı, İranlı, Hintli ve Arap tüccarlarca taşınan Zerdüştçülük ve Hıristiyanlık gibi egzotik dinlerin tapınaklarında vakit geçiriyordu. 2007'de bir DNA araştırması, 592'de Kuzey Çin'deki Taiyuan'da gömülen Yu Hong diye birinin aslında Avrupalı olduğunu ileri sürdü (gerçi, batıdan onca yolu aşıp bozkırların doğu ucuna bizzat kendisi mi göç etmişti, yoksa bunu daha uzun evrelerle ataları mı yapmıştı, işte orası belirsiz). Wu'nun dünyası Çin'in 589'daki birleşmesinin ürünüydü; birleşme güneye güçlü bir devlet dayatarak geniş bir alanı güneyin ekonomik gelişmesine açmıştı. Bu da Doğulu toplumsal gelişmenin niye bu kadar hızla yükseldiğini açıklar, fakat Doğu ve Batı puanlarının 541 civarında neden kesiştiğini ancak kısmen açıklar. Tam bir yanıt için, Batılı toplumsal gelişmenin neden sürekli irtifa kaybettiğini de bilmemiz gerekiyor.

Türlerinin Sonuncusu

Buna karşın Batılı toparlanma en azından 6. yüzyıldaki Doğulu toparlanma kadar güçlü gibi görünüyordu. Her bir çekirdekte muazzam bir kadim imparatorluk yıkılarak ardında bütün bölgenin meşru hükümdarı olduğunu iddia eden daha küçük bir imparatorluk ile bu tür iddialara kulak asmayan bir "barbar" krallıklar kümesi bırakmıştı (Harita 7.2). 5. yüzyılın felaketlerinden sonra Bizans sınırlarını desteklemiş ve görece sükûnete kavuşmuştu ve İustinianos adında yeni bir imparatorun tahta çıktığı 527'ye gelindiğinde her şey yolunda gibi görünüyordu.

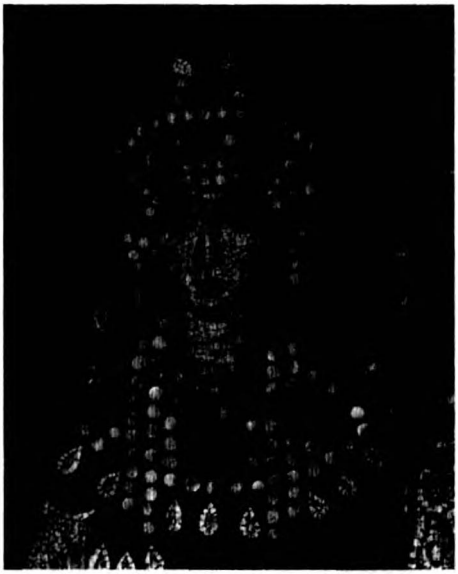
7 Zhu Yu, *Conversations in Pingzhou* 1,119, çev. Duyvendak, 1949.

Harita 7.2. Türlerinin sonuncusu mu? Önce Bizans'ın İustinianos'u (533-565), ardından Pers diyarının Hüsrev'i (603-627) Batı çekirdeğini yeniden birleştirme çabasına girdi; Bizanslı İraklios, Hüsrev'e saldırarak karşılık verdi (624-628).

Tarihçiler İustinianos'u sıklıkla Romalıların sonuncusu olarak adlandırır. İdari yapısını revize edip vergileri yükselterek ve Konstantinopolis'i yeniden inşa ederek (muhteşem Ayasofya Kilisesi onun mirasının bir parçasıdır) müthiş bir enerjiyle hüküm sürdü. Bir şeytan enerjisiyle çalışıyordu. Bazı muhalifler onun *gerçekten* şeytan olduğunda ısrarlıydı; ne yer ne içer ne de uyur diyorlardı, tıpkı bir Hollywood vampiri gibi. Öte yandan doymak bilmez bir cinsel iştahı vardı. Bazıları gecenin bir vakti koridorlarda sinsice dolaşırken kafasının gövdesinden ayrılıp kendi başına etrafta uçtuğunu gördüklerini bile iddia ettiler.

Söylentiye göre, İustinianos'u asıl güden kişi, Wu Zetian'dan bile daha kötü bir şöhrete sahip karısı Theodora'ydı (Resim 7.2). Theodora, İustinianos'la evlenmeden evvel bir oyuncuydu (antik çağda genelde fahişenin hüsnü tabiriydi bu). Rivayetler onun seks dürtüsünün kocasınınkini bile geride bıraktığını; bir ziyafet gecesinde bütün konuklarla yattığını ve ardından hepsi bitap düştüğünde onların 30 uşağıyla işe girişiğini; Tanrı ona sadece üç delik verdiği için sürekli yakındığını anlatır. Bunlar doğru olsa

Resim 7.2. Wu'dan daha mı kötü, yoksa daha mı iyi? Bakış açısına göre değişir. İmparator Theodora'nın 547'de tamamlanmış, İtalya Ravenna'da bulunan bir mozaikteki betimlemesi.

bile, gene de tam bir impara toriçeydi. Sözgelişi, İustinianos'un vergilerine karşı çıkan aristokratlar 532'de onu tahttan indirmek için imparatorluk araba yarışı taraftarlarını kullanmaya kalkıştığında, onu kaçmaktan alıkoyan Theodora oldu. "Doğan herkes ölmeye yazgılıdır," demişti, "ama ben insanların beni 'Majesteleri' diye çağırmadığı güne kadar yaşamayacağım. Eğer güvenlik peşindeysen, kocam, bu kolay... ama ben şu eski deyimi yeğlerim: Kefene en çok yakışan renk mordur [hükümdarların rengi]."[8] İustinianos kendini topladı ve ordusunu gönderip bir daha hiç geçmişe bakmadı.

Hemen ertesi yıl İustinianos Vandallardan geri alması için generali Belisarios'u Kuzey Afrika'ya gönderdi. 65 yıl önce yangın gemileri Bizans'ın Kartaca'yı geri alma hayallerini dumanda boğmuştu, ama şimdi yenilgi sırası Vandallardaydı. Belisarios Kuzey Afrika'yı baştan sona temizleyip ardından Sicilya'ya geç-

8 Prokopios, *History of the Wars* 1.24. İustinianos'un şeytaniliği ve Theodora'nın menfezlerine dair dedikodu, aynı yazarın *Gizli Tarih* 12.20 ve 9.18'inden gelir.

ti. Orada da Gotlar karşısında dağıldı ve İustinianos'un generali 536 Noel'ini Roma'da kutladı. Her şey mükemmel gidiyordu. Gene de, 565'te İustinianos'un öldüğü tarihe gelindiğinde yeniden fetih süreci tavsamış, imparatorluk iflas noktasına gelmiş ve Batılı toplumsal gelişme Doğu'nunkinin altına düşmüştü. Yolunda gitmeyen ne vardı?

Belisarios'un *Gizli Tarih* başlıklı bir anlatı yazan kâtibi Prokopios'a göre bütün bunlar kadınların suçuydu. Prokopios, imparatoriçe Wu'nun Konfüçyüsçü devlet memurlarına yaraşır son derece girift bir komplo teorisi yarattı. Prokopios'un anlattığına göre, Belisarios'un karısı Antonina imparatoriçe Theodora'nın en iyi arkadaşı ve cinsel cümbüşlerindeki partneriydi. Theodora, Antonina'yla kendisi hakkındaki tepeden tırnağa gerçek olan dedikodulardan kocasının dikkatini uzaklaştırmak için Belisarios'u imparatorun gözünden düşürmeye çalıştı. Belisarios'un kendisine karşı komplo hazırladığına ikna ettiği İustinianos generalini geri çağırdı; bu kararı, komutanlarını yitiren Bizans ordusunun yenilgiye uğramasına yol açacaktı. İustinianos durumu düzeltmesi için Belisarios'u geri gönderdi; ardından bir kez daha paranoyaklaşarak bu budalaca döngüyü (defalarca) tekrarladı.

Prokopios'un hikâyesinde ne kadar gerçek payı olduğu herkesin kendi hayal gücüne kalıyor; ama yeniden fetih sürecinin başarısız olmasının gerçek açıklaması, 6. yüzyılda Doğu ve Batı çekirdekleri arasında benzerlikler olsa da farkların daha önemli olmasıydı. İustinianos'un stratejik konumu, Wendi'nin Çin'i yeniden birleştirdiği zamanki konumunun tam tersiydi. Çin'de 577'ye gelindiğinde tüm kuzey "barbar" krallıkları tek bir devlet oluşturmuştu; Wendi de zengin fakat zayıf güneyi yenmek için bunu kullandı. İustinianos ise bunun tersine, zengin Bizans İmparatorluğu'ndan sayıca fazla, genelde yoksul ama güçlü "barbar" krallıkları fethetmeye çabalıyordu. 589'da Wendi'nin yaptığı gibi, tek bir askeri seferle çekirdeği yeniden birleştirmesi imkânsızdı.

İustinianos'un Perslerle de hesaplaşması gerekiyordu. Hunlarla bir asırlık savaşlar silsilesi, vergi çatışmaları ve dini ayaklanmalar Pers diyarını askeri olarak sakinleştirmişti, ama Roma İmparatorluğu'nun küllerinden yeniden doğma olasılığı eylem gerektiriyordu. 540'ta bir Pers ordusu Bizans'ın zayıflamış sa-

vunmalarını yararak Suriye'yi yağmaladı ve İustinianos'u iki cephede savaşmak zorunda bıraktı (muhtemelen Belisarios'un İtalya'dan geri çağrılmasının Antonina'nın entrikalarından çok bununla ilgisi vardı).

Sanki bunlar yetmezmiş gibi, 541'de nahoş bir yeni hastalık çıktığı bildirildi. İnsanlar ateşleniyorlar, kasıkları ve koltuk altları şişiyordu. Bir gün veya biraz daha fazla sürede bu şişler kararıyor ve hastalar komaya girip nöbetler geçiriyordu. Bir iki gün sonra çoğu kurban acılar içinde kıvranarak ölüyordu.

Bu hıyarcıklı vebaydı. Hastalık bir yıl sonra Konstantinopolis'e kadar gelerek muhtemelen 100 bin can aldı. Ölüm riski o kadar yüksekti ki, Efesos piskoposu İoanna "boynuna ismini taşıyan bir etiket takmadan hiç kimse evinden dışarı çıkmıyordu," diye yazdı.[9]

Kontanstinopolisliler vebanın Habeşistan'dan geldiğini söylüyorlardı; çoğu tarihçi de bunda hemfikirdir. Veba basili muhtemelen 541'den çok önce Afrika'nın Büyük Göller civarında evrim geçirmiş ve Habeşistan'ın dağlık kesimlerinde yaşayan siyah sıçanlar üzerindeki pireler arasında yaygınlaşmıştı. Kızıldeniz tüccarları yıllar içinde pek çok Habeşistan sıçanını Mısır'a taşımış olmalı; fakat veba taşıyan pireler ancak hava sıcaklığı 15-20°C olduğu zaman tam olarak aktif hale geldiği için, Mısır'ın sıcaklığı –anlaşılan 530 sonlarına dek– bir bulaşıcı hastalık bariyeri yaratmıştı.

O sırada tam olarak ne olduğu tartışmalıdır. Ağaç halkaları birkaç yıllık alışılmadık sıcaklık düşüşüne işaret eder; Bizans ve Anglo-Sakson gökyüzü gözlemcileri de büyük bir kuyruklu yıldız kaydetmiştir. Bazı tarihçiler yıldızın kuyruğunun atmosferde bir toz örtüsü yaratıp sıcaklıkları düşürdüğünü ve vebanın kutusundan çıkmasına yol açtığını düşünüyor. Diğerleri düşen sıcaklıkların nedeninin volkanik kül olduğu kanısında. Onların da dışında bazıları toz örtüsü ve volkanların olanlarla hiçbir ilişkisi olmadığını düşünüyor.

Hepsi göz önüne alındığında, 6. yüzyılda Batılı toplumsal gelişmeyi ne kuyruklu yıldız ne strateji, hatta ne de gevşek ahlak tek başına bu kadar düşürebilirdi. Savaş ve salgın şoklarının gelişmeyi nasıl etkilediğini belirleyen Doğu ve Batı arasındaki te-

9 John of Ephesus, alıntı: *Pseudo-Dionysus, Chronicle of Zuquin 5*, çev. Witakowski, 1996, s. 93.

mel tezat insanlar değil haritalar oldu. İustinianos'un ekonomisi gayet güzel işliyordu; Mısırlı ve Suriyeli çiftçiler her zamankinden de üretkendi ve tüccarlar hâlâ Konstantinopolis'e tahıl ve zeytinyağı taşıyıp duruyorlardı. Ama Batı'nın, Doğu'nun çeltik tarlalarından oluşan yeni ekonomik zenginliğine benzer bir şeyi yoktu. Wendi Güney Çin'i fethettiğinde en azından 200 bin asker kullanmıştı; 551'deki İtalyan savaşının en hararetli döneminde İustinianos ancak 20 bin asker toplayabilmişti. Wendi'nin zaferleri Güney Çin'in servetini ele geçirirken, İustinianos'unki sadece daha yoksul ve çoğu zaman savaşın yakıp yıktığı toprakları ele geçirebilmişti. Birkaç kuşak daha geçseydi, yeniden birleşmiş bir Roma İmparatorluğu Akdeniz'i yeniden bir süper ticaret anayoluna dönüştürüp yeni bir ekonomik alan açabilir, böylece toplumsal gelişmeyi yeniden toparlayabilirdi; ama İustinianos'un böyle bir lüksü olmadı.

Coğrafya İustinianos'un kahramanca, mağrur yeniden fethini daha başlamadan mahkûm etmişti ve çabaları muhtemelen bu korkunç sonu daha da kötüleştirdi. Askerleri İtalya'yı çorak bir diyara dönüştürdü ve onları besleyen tüccarlar Akdeniz'in her yanına sıçanlar, pireler ve ölüm taşıdı.[10] Veba 546'dan sonra yavaşladı, ama basil kök salmıştı ve yaklaşık 750'ye dek, şurada veya burada hastalığın baş göstermediği tek bir yıl bile geçmedi. Nüfus belki üçte bir oranında azaldı. Eskidünya Mübadelesi'nin 400 yıl önce dizginlerinden boşalttığı salgın hastalıklar zamanında olduğu gibi, kitlesel ölüm oranları bazılarının işine yaradı; işçilerin sayısı azalınca, hayatta kalanların ücreti yükseldi. Ama bu kuşkusuz zenginlerin durumunu daha da zorlaştırdı (çarpıcı bir acımasız söylemle, Efesos Piskoposu İoanna 544'te tüm bu ölümlerin çamaşır yıkama masraflarını inanılmaz derecede artırdığından yakındı). İustinianos buna ücretleri veba öncesi düzeylerine geri çekerek karşılık verdi. Anlaşılan bu hiç işe yaramadı. Topraklar terk edildi, kentler küçüldü, vergi gelirleri düştü ve kurumlar yıkıldı. Çok geçmeden herkes çok daha yoksul düştü.

Bunu izleyen iki kuşak boyunca Bizans içe doğru çöktü. İngiltere ile Galya'nın büyük bölümü 5. yüzyılda Batı çekirdeğinin dışı-

10 Vebayı yayanlar sıçanlar değil insanlar oldu. Ortalama bir sıçan yürüyerek 2 yıllık ömrü boyunca güçbela 402 m ilerler; sıçanlara kalsaydı, veba her yüzyıl sadece 20 km yayılırdı.

na düşmüştü; 6. yüzyılda savaşın yıprattığı İtalya ile İspanya'nın bazı kesimleri de onları izledi. Daha sonra yıkımın yükselen dalgası yavaş yavaş kuzeybatıdan güneydoğuya doğru inerek Bizans'ın merkezi topraklarını da içine aldı. Konstantinopolis'in nüfusu dörtte üçe düştü; tarımı, ticareti ve gelirleri viran oldu: Son çok yakın görünüyordu. 600'e gelindiğinde Batı çekirdeğini yeniden yaratmayı hayal eden tek bir kişi kalmıştı: Pers (Sasani) kralı II. Hüsrev (Pervez).

Nihayetinde Roma, yaratılabilecek tek Batılı imparatorluk değildi. Geçmişte, Roma'nın hâlâ geri planda olduğu MÖ 500 civarında, Persler Batı çekirdeğinin büyük bölümünü tek bir imparatorlukta birleştirmişti. Şimdi, Bizans'ın dizleri üzerine çöktüğü bu dönemde, Perslerin zamanı bir kez daha gelmiş gibi görünüyordu. 609'da Hüsrev köhneyen sınır kalelerini ezdi ve Bizans ordusu önünde eriyip gitti. 614'te Kudüs'ü aldı ve onunla birlikte Hıristiyanlığın en kutsal yadigârlarını da ele geçirdi: Bu yadigârlar, İsa'nın çarmıha gerildiği Gerçek Haç'ın parçaları, onun vücudunu delen Kutsal Mızrak ve onu rahatlatmak için kullanılan Kutsal Sünger'di. Sonraki 5 yıl Hüsrev'i Mısır'a kadar getirdi; 626'daysa, İustinianos'un tahta çıkışından 99 yıl sonra, Hüsrev'in orduları Boğaz'ın karşı kıyısından Konstantinopolis'in ta kendisine bakıyordu. Hüsrev'in Batı bozkırlarından topladığı göçebe müttefikler olan Avarlar Balkanlar'ı yakıp yıkarak geçtiler ve taarruz etmek üzere diğer kıyıda mevzilendiler.

Ancak Hüsrev'in hülyası İustinianos'unkinden bile daha hızlı yıkılacaktı. 628'e gelindiğinde ölmüş ve imparatorluğu paramparça olmuştu. Konstantinopolis'in surları önündeki orduları görmezden gelen Bizans imparatoru İraklios, kiliseden altın ve gümüş "ödünç alarak", bozkırlardaki Türkî kabilelerden kendi göçebe süvarilerini tutmak için bu ganimeti kullanmak üzere Kafkasya'ya yelken açtı.[11] Önemli olan atlılar diye düşünüyordu; Bizans'ta bunlar artık pek bulunmadığından kendisi de dışarıdan kiralayacaktı. Kiraladığı Türk atlılar, durdurmak için gönderildikleri Persleri yendiler ve Mezopotamya'yı yakıp yıktılar.

11 Tarihçiler "Türkî" (*Turkic*) terimini, bugün Türkiye denilen topraklara ancak 11. yüzyılda yerleşmiş olan modern Türklerin atası olan bozkır göçebelerini tanımlamak için kullanır.

Bu da yıkım dalgalarının Pers diyarına da ulaşmasına yetip arttı. Yönetici sınıf paramparça oldu. Hüsrev'in öz oğlu onu hapsedip açlığa mahkûm etti. Ardından Hüsrev'in fethettiği toprakları teslim edip, ele geçirmiş olduğu yadigârları geri gönderdi; hatta Hıristiyanlığı bile kabul etti. Ülke iç savaşın girdabına kapıldı. Orada 5 yıl içinde 8 kral gelip geçerken, İraklios tüm büyük adamların en büyüğü olarak selamlanıyordu. Bir çağdaşı "şiddetli bir sevinç ve tarif edilemez bir mutluluk bütün evreni ele geçirdi," diye övgüler düzüyordu.[12] Bir diğeriyse "şimdi hep bir ağızdan meleklere özgü övgü şarkısını söyleyelim," diye yazmıştı: "Yücelerin yücesi Tanrı'ya yücelik olsun, yeryüzünde O'nun hoşnut kaldığı insanlara esenlik olsun!"[13]

533'ten sonraki yüzyılda talihin çılgınca salınımları kadim Batılı imparatorlukların ölüm sancıları oldu. Çin'dekine benzer yeni bir ekonomik alandan yoksun Hüsrev, Batılı toplumsal gelişmeyi İustinianos'tan daha iyi bir yere getiremezdi ve her ikisi de ne kadar çok çabaladıysa, işleri o kadar sarpa sardırdı. Romalıların sonuncusu ile Perslerin sonuncusu, çekilmeleriyle doğan boşlukta Batı çekirdeğini yüzyıllık bir şiddet, veba ve ekonomik gerilemeyle baş başa bıraktı. İraklios'un 630'da Gerçek Haçı doğru yerine yerleştirmek için Kudüs'e girmesinden sadece 10 yıl sonra, bütün zaferleri ve trajedilerinin önemi yok olup gitti.

Peygamber Kelâmı

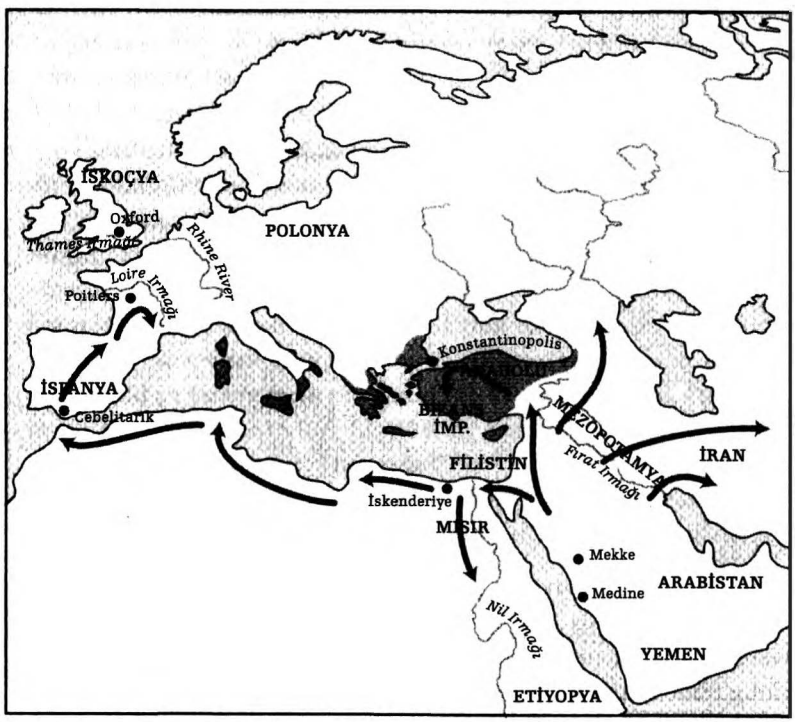
İustinianos ve Hüsrev farkında olmadan çok kadim kitap örneklerini izlemişlerdi. Çekirdeği denetleme çabaları istikrarsızlaştırmayla sonuçlandı ve bir kez daha çeperlerdeki insanları buraya çekti. Hüsrev Avarları Konstantinopolis'e getirdi; İraklios ise Türkleri Mezopotamya'ya çekti ve her iki imparatorluk, kendi garnizonlarına ödeme yapmaktan daha ucuza geldiği için çöl sınırlarının korunmasında Arap kabilelerinden yararlandı. Roma'nın sınır bölgelerini Germenleştiren ve Çin'inkini de Xiongnulaştıran zihniyet, şimdi de Bizanslılar ile Perslerin karşılıklı sınırlarını Araplaştırmıştı; 6. yüzyıl boyunca her iki imparatorluk da

12 Anonim risale, "Return of the Relics of the Holy Martyr Anastasius the Persian from Persia to His Monastery", 1.99, çev. Kaegi, 2003, s. 206.

13 Sebeos of Armenia, *History* 36, çevirisi: Thomson, 1999, s. 73.

Arabistan'la gitgide daha çok ilişkilenmeye başlamıştı. İkisi de kendilerine bağlı Arap krallıklar kurdu; Persler Arabistan'ın güneyini imparatorluklarına dahil etti; Bizans'ın Habeşistanlı müttefikleri de bunu dengelemek üzere Yemen'i istila etti. Arabistan çekirdeğin içine çekiliyordu; Araplar çölde kendi krallıklarını yaratmaya, ticaret güzergâhları üzerinde vaha kentleri kurmaya ve Hıristiyanlığa geçmeye başlıyordu.

Büyük Pers-Bizans savaşları bu Arap çeperini sarstı ve imparatorluklar parçalandığı zaman, zorba Arap komutanlar harabeleri için birbiriyle savaşa tutuştu. Batı Arabistan'da Mekke ve Medine (Harita 7.3) 620'lerde ticaret güzergâhları uğruna savaştı; savaş birlikleri müttefikler bulmak ve hasımlarının kervanlarına pusu kurmak için çölün her yanına dağıldı. Bu oyunda eski imparatorluk sınırlarının pek anlamı kalmamıştı ve Medine'nin liderinin 630'da Mekke'yi ele geçirdiği döneme gelindiğinde, a-

Harita 7.3. Cihat: Araplar Batı çekirdeğini neredeyse yeniden birleştiriyor, 632-732. Oklar büyük Arap istilalarının güzergâhlarını gösteriyor.

kıncıları halen Filistin'de savaşıyordu. Mekke'ye sadık olan Araplarla savaşan Medine'ye sadık Arapların yanı sıra, her iki grupla da savaşan, Konstantinopolis'ten ödeme alan Araplar da vardı.

Mısır ve Babil imparatorlukları MÖ 1200'den sonra çöktüğü zaman, aynı çöl çeperlerinde çatışan Arami kabilelere bütün bunlar tanıdık gelirdi: Devletler yıkıldığı zaman sınırlarda bunlar oluyordu. Fakat Aramilere tanıdık gelmeyecek bir şey daha vardı. O da Medine'nin lideri Muhammed bin Abdullah'tı.

610 civarında Pers İmparatorluğu Bizans'la korkunç savaşına başlarken Muhammed'e vahiy gelmişti. Başmelek Cebrail görünüp ona buyurdu: "Oku!" Haliyle bocalayan Muhammed kendisinin okuyamadığını söyledi, ama Cebrail iki kez daha ona emretti. Ardından sözcükler kendiliğinden Muhammed'in dilinden döküldü:

> *Yaratan Rabbinin adıyla oku;*
> *O insanı pıhtılaşmış kandan* (alâk) *yarattı.*
> *Oku! Rabbin en büyük kerem sahibidir.*
> *O Rab ki kalemle (yazmayı) öğretti.*
> *İnsana bilmediklerini öğretti.*[14]

Muhammed aklını kaçırdığını veya kendisine cin çarptığını düşündü, ama karısı böyle olmadığına ikna etti onu. Bundan sonraki 22 yıl boyunca Cebrail tekrar tekrar geldi; Muhammed'i titremeli ateş nöbetleri ve komalara sokarak Tanrı'nın sözlerinin peygamberin dudakları arasından gayriihtiyari dökülmesini sağladı. Hem de ne sözler: Hadise göre, işiten herkesi güzellikleriyle derhal kendine bağlıyorlardı. Yeni dine giren en önemli şahsiyetlerinden biri olan Hz. Ömer "yüreğim yumuşadı ve ağladım," demişti. "İslam benim içime girdi."[15]

İslam –sözcük anlamıyla Tanrı'nın iradesine teslimiyet– pek çok yönden klasik bir ikinci dalga Eksen diniydi. Kurucusu seçkinlerin kenar tabakasından (ticaretle uğraşan yeni zengin bir kabilenin önemsiz bir üyesiydi) ve imparatorluğun çeperinden geliyordu; hiçbir şey yazmadı (Kuran, ancak ölümünden sonra bir araya getirilmiştir), Tanrı'nın bilinemez olduğunu inanıyor-

14 Kuran 96.1-5 ulemadan bir azanlık, ezbere yapılan ilk okumanın fiilen Alak Sûresi'nde (96) olduğuna inanır.

15 Hazreti Ömer, alıntı: Ibn İshak, *Sira* 228, çev. Guillaume, 1971, s. 158.

du ve daha önceki bir Eksen düşüncesinin üzerine devam etti. Adalet, Tanrı'nın önünde eşitlik ve zayıfa karşı şefkat vaaz etti. Tüm bunları önceki Eksen düşünürleriyle paylaşıyordu. Fakat bir başka anlamda, o tümüyle yeni bir yaklaşımın temsilcisiydi: O bir Eksen savaşçısıydı.

Budizm, Konfüsyüsçülük veya Hıristiyanlığın tersine, İslam çökmekte olan imparatorlukların çeperinde doğdu ve aralıksız savaşların ortasında rüştüne erdi. İslam bir şiddet dini değildi (Kuran Eski Ahit'e göre daha az kanlıdır), ama Müslümanlar savaştan uzak duramadılar. "Seninle savaşanlarla Tanrı aşkına savaş," demişti Muhammed Peygamber, "ama ilk saldıran sen olma. Tanrı mütecavizleri sevmez."[16] Veya 20. yüzyılda Amerikalı Müslüman Malcolm X'in dediği gibi, "barışçıl ol, hürmetkâr ol, yasalara itaat et, herkese saygı göster; ama biri sana el kaldırırsa, onu doğruca mezarlığa gönder."[17] Dinin yayılmasında zorlamanın hiç yeri yoktu, ama Müslümanlar (Tanrı'ya "teslim olanlar") her tehdit altında kaldıklarında dinlerini savunmakla yükümlüydü; Kelâm'ı yayarken, bir yandan da yıkılmakta olan imparatorlukları zorlayıp yağmaladıklarından, bu da sıkça başlarına geliyordu.

Dolayısıyla, geri kalmışlığın kendilerine özgü avantajlarını Arap göçmenler de bulmuştu: Salâh ideolojisi ile militarizm kombinasyonu, her ikisinin de kıt olduğu bir dünyada onlara örgütlenme ve amaç sunmuştu.

Bir çekirdekte yer arayan birçok diğer çeper halkı gibi Araplar da, İbrahim'in oğlu İsmail'in ahfadı olarak doğuştan bu hakka sahip olduklarını ileri sürdüler. Müslümanlar Mekke'nin en kutsal tapınağı olan Kâbe'yi İbrahim ve İsmail'in kendi elleriyle inşa ettiklerini ileri sürüyorlardı; İslam aslında İbrahim'in gerçek diniydi; İbrahim'in dininden sapma sonucu Yahudilik doğmuştu. Kuran Yahudiliği İslamın akrabası olarak sundu; Kuran "Kim" diye soruyordu, "İbrahim'in dininden yüz çevirebilir, kendini bilmezlerden başka?" İbrahim'den İsa'ya dek tüm peygamberler geçerliydi (İsa, Mesih olmasa da); ayrıca Muhammed Yahudilik ile Hıristiyanlığın vaat ettiği, Tanrı'nın mesajına mührünü koyan son peygamberdi. "Bizim Rabbimiz ile sizin Tanrınız bir ve aynı-

16 Kuran 2.190.

17 Malcolm X, "Message to the Grassroots", Kasım 1963, alıntı: DeGroot, 2008, s. 117.

dır," demişti.[18] Kitap dinleri arasında çatışma olması gereksizdi: Aslına bakılırsa Batı'nın İslama ihtiyacı vardı.

Muhammed Hüsrev ve İraklios'a bütün bunları açıklayan mektuplar gönderdi, ama hiç yanıt alamadı. Sorun değildi; Araplar Filistin ve Mezopotamya'daki ilerleyişlerini zaten sürdürüyorlardı. Nadiren 5000'i aşan ve hiçbir zaman 15 bin askeri geçmeyen kuvvetleri, ordudan çok savaş çeteleri gibiydi; ama karşılarında direnen az sayıdaki kuvvetin de 5000'i aştığı çok nadirdi. 630'ların imparatorlukları iflas halinde, bölünmüş ve bu kafa karıştırıcı yeni tehdide karşılık verme yeteneğinden yoksundu.

Aslına bakılırsa Güneybatı Asya'daki çoğu insan, Arap şeflerinin Bizans ve Pers memurlarının yerini alıp almayacağı konusuna hiç aldırış etmemişe benzer. Yüzlerce yıl boyunca, her iki imparatorluk öğretisel incelikler nedeniyle pek çok Hıristiyan uyruğuna zulmetmişti. Sözgelişi Bizans İmparatorluğu'nun 451'den beri resmi konumu, İsa'nın biri insani diğeri ilahi olan, tek bir bedende birleşmiş iki doğası olduğu şeklindeydi. Bazı Mısırlı kuramcılar İsa'nın aslında tek (tamamen ilahi) doğası olduğu şeklinde sert bir itiraz yaptılar ve 630'lara gelindiğinde bu sorun yüzünden o kadar çok insan can vermişti ki, Suriye ve Mısır'daki Tek-Doğa[19] Hıristiyanları Müslümanları olumlu karşıladı. Bu sorun yüzünden etrafa dehşet saçan dindaşları yerine, sorunun kendileri açısından hiçbir anlam taşımadığı kâfir efendileri yeğlemişlerdi.

639'da Mısır'ı sadece 4000 Müslüman istila etti, ama İskenderiye hiç direnmeden teslim oldu. Hâlâ iç savaşlarla sendeleyen kudretli Pers İmparatorluğu, iskambilden yapılmış bir ev gibi çöktü; Bizanslılar ise imparatorluğun vergi kaynakları olan topraklarının dörtte üçünü teslim ederek Anadolu'ya çekildiler. Sonraki 50 yıl boyunca Bizans'ın üst düzey kurumları buharlaşıp yok oldu. İmparatorluk asker toplamayı her yörenin kendi ileri gelenine bırakıp, askerlerin maaş almak yerine kendi yiyeceğini yetiştirmesi gibi hızlı, alt düzey çözümlerle varlığını sürdürebildi. 700'e gelindiğinde Konstantinopolis'in ancak 50 bin civarında sakini kalmıştı. Kentin çevresine tahıl ekiliyordu; kent artık mal ithal etmeden yaşıyordu; sikke kullanımı yerini takas ekonomisine bırakmıştı.

18 Kuran 2.130 ve 29.46.

19 Teknik terim, Yunanca "tek doğa" anlamına gelen Monofizittir.

Bir asır gibi bir süre içinde, Araplar Batı çekirdeğinin en zengin kesimlerini topraklarına kattı. 674'te orduları Konstantinopolis surları altında kamp kurdu. 40 yıl sonra Pakistan'ın İndus kıyılarında duruyorlardı ve Kuzey Afrika'dan İspanya'ya geçmişlerdi. 732'de bir savaşçı birlik Orta Fransa'daki Poitiers'e kadar geldi. Ardından çöllerden imparatorlukların merkezi topraklarına göç yavaşladı. 1000 yıl sonra Gibbon'ın bu konudaki düşünceleri şöyleydi:

> Muzaffer bir yürüyüş kolu, Cebelitarık kayalığından Loire kıyılarına 1600 kilometreden fazla ilerlemişti; eşit bir mesafenin tekrarlanması Sarazenleri [Kuzey Afrikalı Müslümanlar] Polonya topraklarına ve İskoçya'nın dağlık kesimlerine kadar götürebilirdi: Ren artık Nil veya Fırat'tan daha aşılmaz sayılmazdı ve Arap donanması tek bir çarpışmaya bile girmeksizin Thames'in ağzına dek gelebilirdi. Belki Oxford'un fakültelerinde şimdi Kuran tefsirleri okutuluyor ve hatipleri Muhammed'in vahyinin kutsallığını ve gerçeğini gösteriyor olurdu.[20]

Gibbon alaycılık taşımayan bir anlatımla "Hıristiyanlık böylesi felaketlerden kurtarıldı," diye ekliyordu. 18. yüzyıl İngiltere'sinin geleneksel bilgeliği, tıpkı 7. yüzyıl Konstantinopolis'indeki gibi, Hıristiyanlığı Batı'nın tanımlayıcı değeri, İslamı ise onun antitezi olarak görüyordu. Çekirdeklerin hükümdarları gelenleri hep barbar olarak düşünmüşlerdi muhtemelen; ama Gibbon, Arapların aslında Batı çekirdeğinin Hıristiyanlığın zaferiyle başlayan –ilkine göre daha büyük– ikinci dalga Eksen dönüşümünün parçası olduğunu gayet iyi anlamıştı. Hatta Gibbon'ı bile geride bırakarak, Arapları MÖ 2200 Mezopotamya'sındaki Amoritlere kadar geriye uzanan daha eski bir geleneğin içine yerleştirip, onları kendi gözlerinden görebiliriz: Çekirdeğe kendi çatışmalarıyla çekilmiş ve artık hak ettikleri hâkimiyeti iddia eden insanlardı onlar. Batı'yı gömmeye değil, mükemmelleştirmeye; İustinianos'un ve Hüsrev'in ihtiraslarını önlemeye değil, bizzat gerçekleştirmeye gelmişlerdi.

Yüzyılımızın siyaset bilimcilerinin birçoğu, tıpkı Gibbon'ın 18. yüzyıl eleştirmenleri gibi, İslam uygarlığını "Batı" uygarlığının dışında ve ona karşı olarak düşünmeyi uygun görüyor (Batı

20 Gibbon, *Decline and Fall of the Roman Empire*, c. 5 (1788), 52. bölüm.

uygarlığıyla kastettikleri genellikle Kuzeybatı Avrupa ve onun denizaşırı kolonileri oluyor). Oysa bu tarihsel gerçekliklerin yadsınmasıdır. 700'e gelindiğinde İslam dünyası az çok Batı çekirdeğinin *ta kendisi* olmuşken, Hıristiyanlık sadece kuzey ucundaki bir çepere dönüşmüştü. Araplar, daha önce Roma'nın yaptığı gibi, Batı çekirdeğinin büyük kısmını bir araya getirmişti.

Arap fetihleri Wendi'nin Doğu'daki fetihlerinden daha uzun zaman aldı; ancak Arap orduları çok küçük ve halk direnişi genellikle çok sınırlı olduğu için, fethettikleri toprakları nadiren tahrip etti. 8. yüzyılda Batı'nın toplumsal gelişmesi nihayet düşmeyi bıraktı. Artık büyük ölçüde yeniden birleşen Batı çekirdeği, tıpkı 6. yüzyılda Doğu çekirdeğinin yaptığı gibi, sıçrama gösterebilir ve belki Doğu-Batı farkı yeniden kapanabilirdi.

Tutunamayan Merkezler

Ancak, Grafik 7.1'in de açıkça gösterdiği gibi, bu gerçekleşmedi. Her iki çekirdek de 700'e gelindiğinde hemen hemen birleşmiş olmasına ve 8. ve 10. yüzyıllar arasında benzer siyasal imkânlardan yararlanmasına veya felaketlerden yakınmasına karşın, Doğulu toplumsal gelişme Batılı gelişmeden daha hızlı yükselmeye devam etti.

Her ikisi de yeniden birleşmiş çekirdeklerin çürük olduğu ortaya çıkacaktı. Hükümdarları, Han ve Romalıların çok iyi bildiği bir dersi yeniden öğrenmek zorunda kaldı: İmparatorluklar hile yaparak ve taviz vererek yönetilir; ama ne Çin'in Sui hanedanı ne de Araplar bu konularda çok iyiydi. Han hanedanı gibi Sui de göçebeler (şimdi Xiongnu'dan çok Türkler[21]) konusunda endişelenmek zorundaydı; ama Doğu çekirdeğinin büyümesi sayesinde, aynı zamanda yeni kurulan devletlerden gelen tehditlere karşı da uyanık olmaları gerekiyordu. Günümüz Kore'sindeki Koguryo, Çin'e akın yapmak üzere Türklerle gizli müzakereler yapmaya koyulduğu zaman, Sui imparatoru harekete geçmeye karar verdi. 612'de Koguryo üzerine büyük bir ordu gönderdi, ama kötü hava, daha da kötü lojistik ve gaddar liderlik ordunun yıkımını getirdi. 613'te bir başka, 614'te de üçüncü bir ordu daha gönderdi. Dör-

21 İraklios'un 620'lerde Mezopotamya'yı istila etmek için tuttuğu Türk askerlerin bozkır anayolunun öteki ucundaki uzak akrabaları.

düncü bir ordu hazırlarken, talepleri karşısında çıkan ayaklanmalar imparatorluğunu paramparça etti.

Bir süre boyunca mahşerin atlıları yeniden iplerini koparacak gibi göründü. Zorba komutanlar Çin'i böldü; Türkî boy beyreri onları birbirlerine karşı kullanarak diledikleri gibi yağma yaptılar; kıtlık ve hastalık yayıldı. Bir salgın bozkırlardan inerken, korkunç şekilde hıyarcıklı vebaya benzeyen bir başkası da deniz yoluyla geldi. Ancak, nasıl ki beceriksiz budalalık krizi başlatmaya yeterliyse, iyi liderlik de son vermeye yetti. Çinli zorba komutanlardan biri olan Tang dükü, diğer Çinli komutanlara karşı kendisini desteklemeleri için büyük Türkî reislerle görüştü; Türkler yaptıkları hatanın henüz farkına varamadan kendisini yeni Tang hanedanının hükümdarı ilan etmişti bile. 630'da oğlu Çin hâkimiyetini bozkırlarda daha önce herhangi bir dönemde olduğundan daha derinlemesine yaymak için Türkler arasındaki bir iç savaştan yararlandı (Harita 7.1b). Devletin denetimi yeniden kuruldu; nüfus hareketleri, kıtlıklar ve salgınlar yavaş yavaş dindi; ve Wu'nun dünyasının yarattığı toplumsal gelişme seli var gücüyle yeniden akmaya koyuldu.

Merkezi birleştirmeye Han dönemlerinden bile daha güçlü bir şekilde el attı; ama insanların doğası gereği, bu kadar güçlü bir el her zaman bulunmuyordu. Aslına bakılırsa Tang İmparatorluğunu silen de duyguların en insani olanı oldu: aşk. Büyük şair Bai Juyi'ye göre, imparator Xuanzong "bir imparatorluğu sarsabilecek güzelliğin pençesine yakalanarak" 740'ta oğlunun karısı Yang Guifei'ye delicesine âşık oldu ve onu cariyesi yaptı.[22] Bu hikâye, 1500 yıl önce Batı Zhou hanedanını yıkmış olan kral You ve yılan kadın Bao Si arasındaki aşka şüphe uyandıracak kadar benzerdir; öyle bile olsa, gelenek Xuanzong'un Yang Guifei'yi memnun etmek için her şeyi yapmaya hazır olduğunu kabul eder. Bunun için bulduğu parlak fikirlerden biri, cariyesinin, aralarında Çin'in safında savaşan An Lushan adında bir Türkî generalin de bulunduğu gözdelerine nişanlar yağdırmaktı. Askeri güç çevresinde alışılmış koruyucu önlemleri ihmal eden Xuanzong, An'ın muazzam orduların denetimini ele geçirmesine izin verdi.

22 Bai Juyi, *Everlasting Wrong*, çev. Witter Bynner, alıntı: Birch, 1963, s. 266, 269: Guifei aslında "refika" anlamına gelir; Yang'ın asıl adı Yuhuan idi, ama Guifei unvanıyla tanındı.

Saray entrikalarının karmaşıklıkları göz önüne alındığında, An er ya da geç gözden düşecekti. 755'te bu olduğunda An muazzam ordularını Chang'an'ın üzerine yürüterek tavrını açıkça gösterdi. Xuanzong ve Yang kaçtı; ama onlara refakat eden askerler Yang'ı iç savaşa neden olmakla suçlayarak kellesini istediler. Xuanzong –sevdalı olduğu kadını askerlerin elinden kurtarmaktan umudunu kesince hıçkırıklara boğularak– onu baş hadım ağasına boğdurdu. "Çiçekli saç tokaları saçıldı yerlere, hiç kimse onları toplamaya kalkışmadı," diye yazdı Bai Juyi.

İmparator esirgeyemedi onu, sadece kapattı yüzünü elleriyle.
Sonra, dönüp baktığında, kan ve gözyaşları gölü
Serin bir rüzgârın getirdiği sarı tozun altına gizlenmişti.[23]

Efsaneye göre, Xuanzong bir falcı tutarak Yang'ın ruhunun izini sihirli bir adada bulur. Bai'nin şiirinde Yang imparatora şöyle söyler: "Ruhlarımız birbirine ait. Bir yerde, bir zaman, yeryüzünde veya gökyüzünde, kesinlikle birleşeceğiz."[24]

Gelgelelim, bu arada Xuanzong'un oğlu isyanı bastırdı, ama bunu yapma yöntemi –diğer askeri yöneticilere An'ınkiler kadar geniş yetkiler vermek ve bozkırlardan Türkleri çağırmak– yeni yeni felaketlere kapı açtı. Sınırlar çöktü, vergi kaynakları kurudu ve kuşaklar boyunca imparatorluk düzenin yeniden kurulması ve yeni başkaldırılar, istilalar ve ayaklanmalar arasında tökezleyip durdu. 907'de bir zorba komutan nihayet yeniyetme imparatoru öldürüp Tang hanedanını sefaletten kurtardı ve sonraki 50 yıl boyunca Kuzey Çin'e tek bir büyük krallık hükmederken, güneye de 8 ila 10 arasında daha küçük krallık egemen oldu.

Xuanzong Çin'in temel siyasal sorununu açığa çıkarmıştı: Kudretli imparatorların çok fazla iktidarı vardı ve diğer kurumları ezip geçebiliyorlardı. Yetkin imparatorlarla bu durum bir sorun yaratmıyordu, ama yetenek ve baş gösteren zorluklar yelpazesinin rastlantısal dağılımı, er ya da geç felaketlerin neredeyse kaçınılmaz olması anlamına geliyordu.

Batı çekirdeğinde bir anlamda bu sorunun tam tersi vardı: Liderlik çok zayıftı. Muazzam Arap İmparatorluğu'nun bir im-

23 *Age.*
24 *Age.*

paratoru yoktu. Muhammed hükümdar değil bir peygamberdi ve peşinden gelen insanlar, Tanrı'nın isteğini onun bildiğinden emin oldukları için yapmışlardı. 632'de öldüğünde, başka birini takip etmeleri için aşikâr bir neden kalmamıştı ve Muhammed'in Arap ittifakı dağılma noktasına geldi. Bunun önünü almak için sahabelerin birkaçı bütün gece oturup içlerinden birini *halife* seçtiler; hem "vekil" (Tanrı'nın vekili) hem de "halef" (Muhammed'in halefi) anlamına gelen sözcük bu ikili anlamıyla gayet yerinde bir tercihti. Ne ki, halifenin önderlik iddiası sadece merhum peygambere yakınlığından ileri geliyordu.

Bazıları Pers ve Bizans imparatorluklarını yağmalama, diğerleri imparatorlukları aralarında paylaşıp toprak sahipleri olarak yerleşme ve daha başkaları da yeni peygamberleri kutsama peşindeki Arap reislerinin parçalanmışlığı düşünülürse, ilk birkaç halifenin gerçekten başarılı olduğunu söylemek gerekir. Araplaın çoğunu Bizans ve Pers imparatorluklarını elden geldiğince az tahrip etmeye; fethedilen toprakların köylülerini tarlalarında, toprak sahiplerini mülklerinde ve bürokratlarını da sayım yaptıkları dairelerinde tutmaya ikna ettiler. Yaptıkları ana değişim, imparatorlukların vergilerini fethedilen diyarlardaki stratejik noktalarda, sadece Araplara özgü garnizon kentlerinde yaşayan Tanrı'nın savaşçıları olarak Araplara yönlendirmekti.

Ancak, halifeler bir halifenin tam olarak ne olduğu konusundaki muğlaklık sorununu ortadan kaldıramadı. Halifeler gelirleri merkezileştiren ve fermanlar çıkaran hükümdarlar mıydı, yoksa sadece yeni fethedilen eyaletlerdeki bağımsız şeyhlere tavsiye veren dini liderler miydi? İslam öncesi kabile seçkinlerini temsil ediyor olabilirler miydi? Yoksa bu sözcük Muhammed'in ilk takipçilerinin seçtiği Müslüman anlamına mı geliyordu? Yahut eşitlikçi bir inananlar topluluğunun başı mıydı? Hiçbir halife her zaman tüm Müslümanları hoşnut edemedi ve üçüncü halifenin öldürüldüğü 656'da bu konudaki sıkıntılar bir krize dönüşecek kadar tırmandı. Muhammed'in sahabelerinin pek azı hayattaydı ve seçim Muhammed'in kendisinden çok genç amcaoğlu (ve damadı) Ali'den yana sonuçlandı.

Ali İslamın özgün ruhu olarak gördüğü şeyi geri getirmek istiyordu, ama yoksuldan yana tavır alarak vergi gelirlerini askerlerin eline bırakıp ganimeti daha eşit paylaştırması, evvelce imti-

yazlı olan grupların öfkesini üzerine çekti. İç savaş ateşi için için yanıyordu, ama Müslümanlar (bu aşamada) bir başkasını öldürmek konusunda isteksizdi. 661'de uçurumdan döndüler: Ali'nin hayal kırıklığına uğramış destekçileri, bütün Arap dünyasını savaşa boğmak yerine onu öldürdü. Hilafet şimdi en büyük Arap savaşçıları birliğinin komutanına geçmişti; Şam'da bir başkent inşa etti ve çok başarılı olmamakla birlikte, merkezleştirilmiş vergileri ve bürokratlarıyla geleneksel bir imparatorluk yaratmaya çalıştı.

Çin'de Xuanzong'un aşkı siyasal felaketi tetiklemişti; Batı'daysa kardeşçe sevgi –veya daha doğrusu, onun eksikliği– yıkım anlamına geldi. 750'de yeni bir halifeler hanedanı Bağdat'a yerleşti ve daha da etkili biçimde merkezileşmeye çalıştı; ama 809'da biraderler arasındaki bir hilafet kavgası, Halife Memun'un Arap ölçütlerine göre bile zayıflamasına yol açtı. Cesaretle sorunun özüne gitmeye karar verdi: Tanrı. Hıristiyanların veya Budistlerin tersine Müslümanların kurumsallaşmış bir ruhban hiyerarşisi yoktu; hatırı sayılır bir dünyevi iktidara sahip halifelerin, Tanrı'nın ne istediğine dair başkalarından daha çok şey bildiklerine dair bir iddiaları yoktu. Memun İslamdaki eski bir yarayı yeniden açarak bunu değiştirmeye karar verdi.

Vaktiyle 680'de Muhammed'in amcaoğlu/damadı Ali'nin kendini öldürtmesinin üzerinden 20 yıl geçmeden, Ali'nin oğlu Hüseyin halifelere karşı isyan bayrağını kaldırdı. Hüseyin yenilip öldürüldüğü zaman parmağını kıpırdatan müslüman sayısı çok azdı; ama bunu izleyen yüzyıl içinde bir hizip (*Şiilik*), mevcut halifelerin konumlarını Ali'nin öldürülmesine borçlu olduklarına, bu yüzden de meşru olmadıklarına ikna olmuştu. Bu mezhep –Şiiler– Hüseyin, Ali ve Muhammed'in kanının aslında Tanrı'nın irfanının ayrıcalığını sağladığını ve İslama ancak bu soydan imamların önderlik edebileceğini ileri sürdüler. Çoğu Müslüman (peygamberin teamülünü, yani *sünnet*'i izledikleri için Sünni olarak adlandırılırlar) bu iddiayı gülünç bulsa da, Şiiler teolojilerini büyük bir özenle geliştirmeye devam ettiler. 9. yüzyıla gelindiğinde, artık bazı Şiiler imamlar silsilesinin bir mehdiye, yeryüzünde Tanrı'nın hükümranlığını kuracak bir mesihe varacağına inanıyordu.

Memun'un parlak fikri, mevcut imamı (Hüseyin'in üçüncü kuşak torunu) kendi halefi olarak seçmek, böylelikle Şiileri ken-

di şahsi mezhebi haline getirmekti. Manipülatif olsa da zekice bir oyundu, ama imam bir yıl içinde ölüp de oğlunun Memun'un dalavereleriyle ilgilenmediği anlaşılınca plan suya düştü. Hiç yılmayan Memun hemen B planını devreye soktu. Bağdat'ta istihdam ettiği din kuramcıları içinde Yunan felsefesinden etkilenmiş olan bazıları, Kuran'ın (çoğu Müslümanın düşündüğü gibi) Tanrı'nın özünün bir parçası olmayıp, insan eliyle yaratılmış bir kitap olduğunu söyleme eğilimindeydi. Bu itibarla, Kuran –ve onu yorumlayan bütün din adamları– Tanrı'nın yeryüzündeki vekili olan halifenin yetkisi altına giriyorlardı. Memun gözlerini korkutup diğer âlimlerin onayını almak için bir Irak enkizisyonu[25] kurdu; ama birkaç çetin ceviz din adamı tehditlerine kulak asmayıp Kuran'ın, –Memun da dahil– her şeyin üstünde olan Tanrı kelâmı olduğunda ısrar etti. Uzayıp giden mücadele nihayet halifelerin yenilgiyi kabullendikleri 848'de sona erdi.

Memun'un A ve B planlarının sinizmi hilafetin otoritesini zaten sarsmıştı, C planı ise bu otoriteyi büsbütün yıktı. Dinsel yetkeyi hâlâ eline geçirememenin hırsıyla, incelikle oynamaktan vazgeçip, –bir köle ordusu olarak Türkî atlıları satın aldığı düşünülürse sözcüğün gerçek anlamıyla– düpedüz askeri kuvvete yatırım yapmaya karar verdi. Kendinden önceki diğer hükümdarlar gibi Memun ve halefleri de, göçebelerin özleri gereği kontrol edilemez olduğunu öğrendiler. 860'a gelindiğinde halifeler kendi köle ordularının rehineleri konumuna düşmüşlerdi. Askeri güçten ve dinsel destekten yoksun olarak artık vergi toplayamadıklarından eyaletleri emirlere satmak zorunda kaldılar: Askeri valiler belirli bir miktar para ödüyor, ardından toplayabildikleri kadar vergi topluyorlardı. 945'te bir emir Bağdat'ı eline geçirdi ve hilafet bir düzine bağımsız emirliğe ayrıldı.[26]

O döneme gelindiğinde Doğu ve Batı çekirdeklerinin her biri 10'u aşkın devlete bölünmüştü; iki çekirdekteki kırılmalar arasındaki benzerliklere karşın, Doğulu toplumsal gelişme Batı'da-

25 Önceden de değinildiği üzere, tarihçiler genellikle 7. yüzyıl Müslüman fetihleriyle birlikte, Dicle ve Fırat ırmakları arasındaki bölgeyi tanımlarken Yunanca Mezopotamya yerine Arapça Irak'ı kullanmayı yeğlerler.

26 Halifeler 1258'e dek Bağdat'ta kaldılar (ve daha sonraları bile "gölge halifeler" Kahire'de devam etti), ama MÖ 771'den sonra Zhou Çin'i kralları gibi bunlar da sadece görünüşte hükümdar oldu. Emirler genelde Cuma hutbelerinde halifelerin adını anıyorlardı, ama bunun dışında umursamıyorlardı.

kinden daha hızlı yükselmeyi gene de sürdürdü. Açıklaması yine şu gibi görünüyor: Tarihi yapanlar imparatorlar veya entelektüeller değil, işleri yapmanın daha kolay, daha kârlı ve daha güvenilir yollarını arayan milyonlarca tembel, açgözlü ve korkmuş insandır. Sıradan insanlar yaşamlarında hükümdarların yol açtığı kargaşadan bağımsız olarak, her şeyden olabildiğince yararlanarak geçinip gitmeyi başarıyordu; Doğulular ve Batılıların geçinip gittiği coğrafi gerçeklikler birbirinden çok farklı olduğu için, her bir çekirdekteki siyasal krizler çok farklı sonuçlar getirebiliyordu.

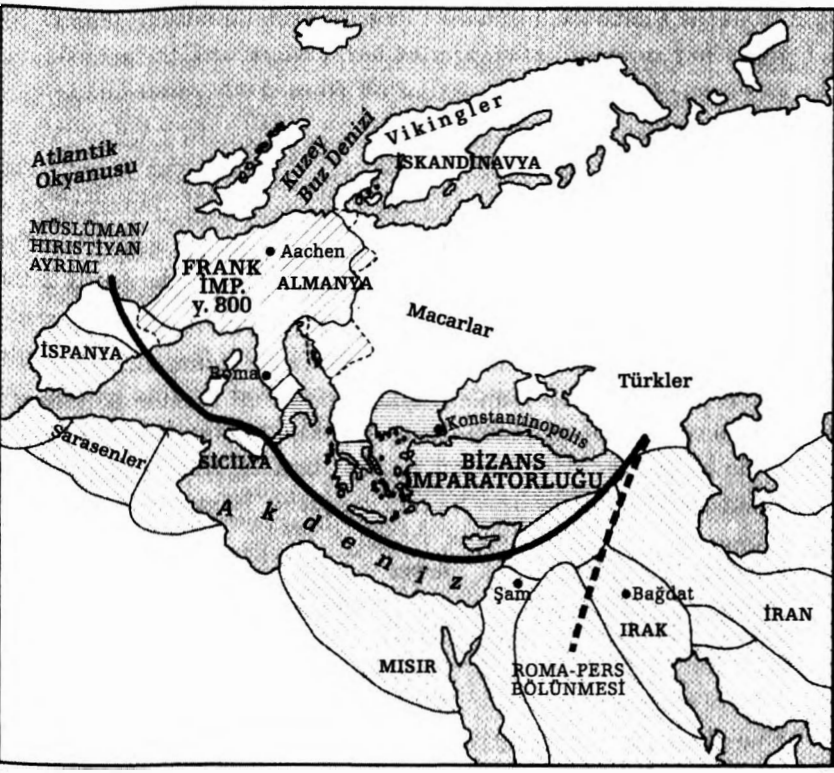
Doğu'da 5. yüzyıldan itibaren Yangtze'nin ötesinde yeni bir ekonomik ufuk yaratmış olan iç göç, toplumsal gelişmenin ardındaki asıl motordu. 6. yüzyılda birleşik bir imparatorluğun restorasyonu gelişmenin artışını hızlandırmıştı ve 8. yüzyıla gelindiğinde yukarıya doğru hareket öylesine güçlüydü ki, Xuanzong'un aşk hayatının olumsuz sonuçlarından bile kurtulmayı başardı. Siyasal kargaşanın hiç olumsuz etkisi olmadığı söylenemez kuşkusuz; örneğin 900'de Doğu puanındaki ani düşüş (Grafik 7.1) büyük ölçüde rakip orduların milyonluk Chang'an kentini yakıp yıkmasının sonucuydu. Fakat çatışmaların çoğu, hayati önemdeki çeltik tarlaları, kanallar ve kentlerden çok uzakta yapıldı ve önceden ticarete köstek vuran devlet memurlarını uzaklaştırmasıyla gelişmeyi fiilen hızlandırmış bile olabilir. Böyle sorunlu dönemlerde devlete ait toprakları denetlemeyi başaramayan devlet memurları, ticaretteki tekeller ve vergilerden para toplamaya koyuluyor ve tüccarlara işlerini nasıl yapmaları gerektiğini söylemeyi bırakıyorlardı. Kuzey Çin'in siyasal merkezlerinden güneyin tüccarlarına bir iktidar aktarımı vardı ve kendi başlarının çaresine bakmaya bırakılan tüccarlar ticareti hızlandırmanın daha başka yollarını buluyorlardı.

Kuzey Çin'in denizaşırı ticaretinin çoğu devletin yönetiminde, imparatorluk sarayı ile Japonya ve Kore hükümdarları arasında gerçekleşmişti ve 755'ten sonra Tang hanedanının siyasal iktidarının çöküşü bu bağlantıları kopardı. Bazı sonuçlar olumluydu: Çin modelinden kopan Japon seçkin kültürü, uzun bir kadın edipler silsilesinin *Genji Masalı* ve *Yastık Kitabı* gibi başyapıtlar yarattığı kayda değer ve özgün yönlerde ilerledi. Gelgelelim sonuçların çoğu olumsuzdu. 9. yüzyılda Kuzey Çin, Kore ve Japonya'da ekonomik yavaşlama ve devletin çöküşü el ele yürüdü.

Güney Çin'de ise, bağımsız tüccarlar devletin iktidarından uzakta bu yeni özgürlükten yararlanmayı başardılar. 1990'larda Cava Denizi'nde bulunan 10. yüzyıl gemi enkazlarının yalnız lüks Çin malları değil, aynı zamanda Güney Asya ve Müslüman dünyadan çömlekler ve cam eşyalar içermesi, bu bölgedeki pazarların genişlemesinin ipucunu verir; ve yerel seçkinler refah kazanan tüccarları vergilendirdikçe, ilk güçlü Güneydoğu Asya devleti, günümüz Sumatra'sı ile Kamboçya'daki Khmerler arasında doğdu.

Batı Avrasya'nın Doğu'nun pirinç bölgesinin eşdeğerinden yoksun olan çok farklı bir coğrafyası vardı, ki bu da kendi siyasal kırılmasının da çok farklı sonuçları olması anlamına geliyordu. 7. yüzyılda Arap fetihleri, Roma dünyasını Perslerinkinden ayıran eski sınırı silip süpürerek (Harita 7.4) Müslüman çekirdekte adeta bir patlama etkisi yarattı. Halifeler Irak ve Mısır'da sulama tesislerini genişlettiler ve tüccarlar İndus'tan Atlantik Okyanusu'na tahıl ve teknik taşıdılar. Pirinç, şeker ve pamuk Müslüman Akdeniz'in her yerine yayıldı; tahılları dönüşümlü olarak yetiştiren çiftçiler tarlalarından iki üç kez ürün almaya başladılar. Sicilya'yı sömürgeleştiren Müslümanlar makarna ve dondurma gibi klasik Batılı yiyecekleri bile icat ettiler.

Ne var ki, Roma ve Pers dünyası arasındaki eski bariyerin yıkılmasının kazançları, Akdeniz çapındaki İslamı Hıristiyanlıktan ayıran yeni bariyerin yol açtığı kayıplar karşısında gitgide önemsizleşiyordu. Güney ve Doğu Akdeniz gitgide daha sağlam şekilde Müslümanlaştıkça (750 gibi geç bir tarihte, Arap hâkimiyeti altındaki on kişiden ancak biri Müslümandı; 950'ye gelindiğinde bu oran tam tersine dönerek onda dokuz olmuştu) ve Arapça bu dünyanın *lingua franca*'sı haline geldikçe, Hıristiyanlıkla temas azaldı; ardından 800'den sonra hilafet parçalandıkça emirler İslam dünyası içinde de engeller çıkarmaya başladı. Müslüman çekirdek dahilindeki İspanya, Mısır ve İran gibi bazı bölgeler yalnızca iç taleple idare edecek kadar büyük topraklardı, ama diğerleri geriledi. Ve Çin'in 9. yüzyıl savaşları çoğunlukla ekonomik merkezlerden uzak kalmışken, Irak'ın kırılgan sulama ağı, rakip Türkî köle ordularınca ve Afrikalı plantasyon kölelerinin çeşitli dönemlerde bir şair, bir peygamber ve Ali'nin soyundan olduğu iddia edilen birinin önderliğinde 14 yıl süren ayaklanması sonucu tahrip edildi.

Harita 7.4. Fay hatları kayıyor: Kalın kesintili çizgi, MÖ 100 ile MS 600 arasında Roma'yı Pers dünyasından ayıran büyük ekonomik-siyasal-kültürel fay hattını temsil ediyor; düz çizgi ise MS 650'den sonra İslamı Hıristiyanlıktan ayıran ana çizgiyi gösteriyor. En üstte solda, 800 civarında gücünün doruğundaki Frank İmparatorluğu; en altta, 945 civarındaki siyasal bölünmeleri gösteren Müslüman âlemi yer alıyor.

Doğu'da Kuzey Çin çekirdeği krize girdiği zaman, Kore ve Japonya siyasal çöküşe doğru sürüklendi; benzer şekilde Batı'da da Müslüman çekirdek dağıldığı zaman, Hıristiyan çeper daha da parçalandı. Binlerce Bizanslı birbirini boğazladı ve (başta Tanrı'nın İsa, Meryem ve azizlerin suretlerini tasvip etmesi konusu olmak üzere) yeni doktriner meseleler yüzünden Roma Katolik Kilisesi'nden koptular ve Akdeniz'den büyük ölçüde tecrit olmuş Germen krallıkları da kendi dünyalarını yaratmaya koyuldular.

Batı'nın bu kadar uzak ucundaki bazıları, buranın başlı başına bir çekirdek olacağını umuyordu. 6. yüzyıldan beri Frank halkı

bölgesel bir güç haline gelmişti ve Frank aristokrasisinin lüks tüketim mallarına olan doymak bilmez iştahını karşılayabilmek için Kuzey Buz Denizi civarında küçük ticaret kentleri mantar gibi çoğalmıştı. Devletleri, çok az vergilendirme veya idari faaliyetle alt düzeyde kaldı. Kavgacı lordlarını seferber etmekte başarılı olan krallar, Batı Avrupa'nın büyük bölümünü kapsayan büyük fakat gevşek hükümranlık alanlarını çabucak ele geçirebiliyorlardı, ama zayıf krallar önderliğinde bu topraklar aynı hızla dağılabiliyordu. Çok fazla sayıda oğlu olan krallar çoğunlukla topraklarını oğulları arasında paylaştırıyordu; bu da çoğu zaman ata mirasını birleştirmeyi amaçlayan savaşlarla sonuçlanıyordu.

8. yüzyıl sonu Franklar için özellikle iyi bir dönemdi. 750'lerde Roma'daki papa yerel zorbalara karşı onların himayesine başvurdu ve 800'ün Noel sabahı Frank kralı Charlemagne[27] Papa III. Leon'a San Pietro Bazilikası'nda önünde diz çöktürüp Roma İmparatoru olarak taç giydirtmeyi bile başardı.

Charlemagne iddia ettiği unvana layık bir krallık inşa etmek için var gücüyle çabaladı. Orduları ateş, kılıç ve Hıristiyanlığı Doğu Avrupa'ya taşıyıp Müslümanları İspanya'ya geri püskürtürken, okuryazar bürokrasisi de vergi işlerini yürütüyor, (sarayının şairlerinden birinin ilan ettiği üzere "geleceğin Roma'sı" olan) Aachen'de âlimleri topluyor, istikrarlı bir para sistemi yaratıyor ve bir ticari canlanmaya nezaret ediyordu.[28] Charlemagne'ı, 300 yıl önce Çin'in çetin sınır bölgesindeki Kuzey Wei krallığını üst düzeye doğru ilerleterek, Doğu çekirdeğinin yeniden birleşmesine varacak süreci hızla başlatan Xiaowen ile karşılaştırmamak elde değil. Charlemagne'ın Roma'da taç giyişi, tıpkı Bağdat'ın dostluğunu kazanmak için elçiler gönderdiği zaman olduğu gibi, kesinlikle Xiaowen'inkine benzer ihtirasları yansıtır. Frank kronik yazarları, oldukça etkilenen halifenin Charlemagne'a bir fil gönderdiğini anlatır.

Gelgelelim Arap kaynakları ne Franklardan ne de fillerden söz eder. Charlemagne kesinlikle Xiaowen değildi ve anlaşılan halifenin meclislerinde de öyle sayılmıyordu. Charlemagne'ın Roma

27 Charlemagne'ın (Charlemangne) gerçek adı Carolus'tu; Charlemagne, Carolus Magnus yani "Büyük Charles"ın Fransızca söylenişidir.

28 Anonim, *Karolus Magnus et Leo Papa*, satır 97, çev. Godman, 1983, s. 202.

imparatoru olma iddiasının Bizans imparatoriçesi İrini'yi,[29] tahttan onun lehine feragat etmesine yol açacak kadar etkilemediği de ortadadır. Gerçek şu ki, Frank krallığı üst düzey bir devlete dönüşme yolunda hiçbir zaman çok fazla ilerleyemedi. Bütün iddialarına karşın, Charlemagne'ın çekirdeği yeniden birleştirme, hatta Hıristiyan çeperi tek bir devlete dönüştürme konusunda bile pek az şansı oldu.

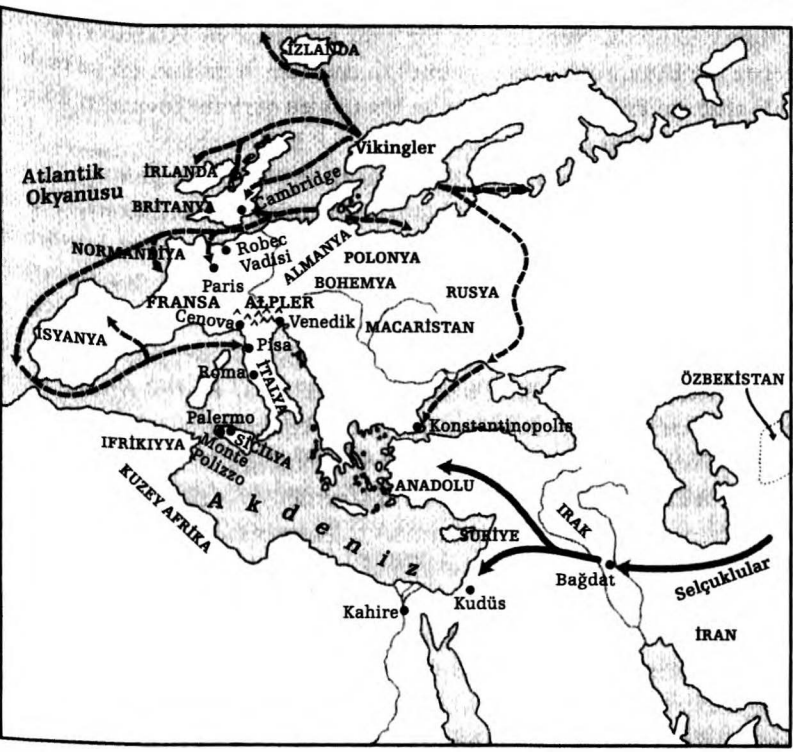
Charlemagne'ın gerçekten başardığı şeylerden biri, ne yazık ki, toplumsal gelişmeyi Hıristiyan çeperinin ötesindeki daha da vahşi diyarlardan akıncıları imparatorluğuna çekecek kadar yükseltmekti. 814'te öldüğünde, İskandinavya'dan gelen Viking uzun tekneleri imparatorluğun merkezindeki ırmaklarda yol alıyor; küçük dayanıklı midillilerdeki Macarlar Almanya'yı yağmalıyor ve Kuzey Afrika'dan Sarasen korsanlar Roma'yı yağmalamaya hazırlanıyordu. Aachen tepki veremeyecek kadar zayıftı; Vikingler teknelerini sahile yanaştırıp köyleri yaktıklarında, kraliyet orduları ya geç kaldı veya hiç gelmedi. Kırsal kesim halkı kendilerini savunmaları için giderek yerel önderlere yanaşırken, kent halkı da piskoposlarına ve belediye başkanlarına sığınıyordu. Charlemagne'ın üç torunu 843 yılında imparatorluğu aralarında bölüştüğü zaman, krallar uyruklarının çoğunun gözünde pek anlam taşımaz olmuştu.

Baskı Altında

Bu sıkıntılar yetmezmiş gibi, 900'den sonra Avrasya sözcüğün gerçek anlamıyla yeni tür bir baskının altına girdi. Dünya'nın yörüngesinin kaymayı sürdürmesiyle atmosfer basıncı kara kütlesi üzerindeki basıncını artırıp, Atlantik Okyanusu'ndan Avrupa'ya esen batı rüzgârlarını ve Hint Okyanusu'ndan Güney Asya'ya esen musonları zayıflattı. Avrasya çapında ortalama hava sıcaklıkları 900 ile 1300 yılları arasında muhtemelen 16-17°C yükseldi ve yağışlar belki %10 oranında azaldı.

Her zamanki gibi, iklim değişimi insanları ayak uydurmaya zorladı, ama bunu nasıl yapacaklarını onlara bıraktı. Soğuk, yağışlı Kuzey Avrupa'da, Ortaçağ Isınma Dönemi olarak adlan-

29 İrini, Theodora ve Wu'ya denk bir rakipti. 797'de hükümdarlıktan menetmek için öz oğlunun gözlerini oydurduktan sonra tahta çıkmıştı.

Harita 7.5. Soğuktan gelen: 11. yüzyılda Batı çekirdeğinde Selçuklu Türkleri (düz çizgili oklar) ve Vikingler/Normanlar (kesik çizgili oklar) göçleri.

dırılan bu süreç genellikle iyi karşılandı ve 1000 ile 1300 yılları arasında nüfus muhtemelen iki katına çıktı. Gelgelelim daha sıcak, kuru Müslüman çekirdeğinde durum daha olumsuzdu. Müslüman âleminde toplam nüfus muhtemelen %10 düştü, ama bazı bölgelerde, özellikle Kuzey Afrika'da gelişme gösterdi. 908'de İfrikiyya[30], yani aşağı yukarı günümüz Tunus'u (Harita 7.5) Bağdat'taki halifelerin hâkimiyetinden koptu. Radikal Şiiler[31] resmen yanılmaz halife-imamlardan oluşan, soylarının (ve imamlıklarının) Muhammed'in kızı Fatıma'dan gelmesi nedeniyle Fatımiler olarak anılan bir hilafet kurdular. 969'da Fatımiler Mısır'ı fethe-

30 İfrikiyya, Afrika'nın Arapça söylenişi; Roma'da Tunus'un adıdır.

31 Saklı on ikinci imamın dönüşünü barışçıl bir şekilde bekleyen "On İkinci" Şiilerden çok, çoğu zaman gayrimeşru Sünni rejimler olarak gördükleri ülkelere karşı şiddet kullanan İsmaili Şii mezhebine mensup olmaları anlamında radikal.

derek Kahire'de yeni, büyük bir kent kurdular ve sulamaya yatırım yaptılar. 1000 yılına gelindiğinde Mısır Batı'daki en yüksek toplumsal gelişmeye sahipti ve Mısırlı tüccarlar Akdeniz'in dört bucağına gidip geliyorlardı.

1890'da Kahire'deki Yahudi cemaati 9. yüzyıldan kalma sinagoglarında tadilat yapmaya karar vermemiş olsaydı, bu tüccarlar hakkında pek az bilgimiz olurdu. Birçok sinagog gibi bu tapınağın da, cemaat mensuplarının, Tanrı'nın adının yazıldığı kâğıtları imha ederek günah işlemekten kaçınmak için gereksiz belgeleri biriktirdikleri bir deposu vardı. Genelde bu depolar dönemsel olarak temizlenirdi, ama bu deponun yüzlerce yıllık atık kâğıtla tıka basa dolmasına izin verilmişti. Tadilata girişilince, eski belgeler Kahire'nin antikacılarında boy göstermeye başladı ve 1896'da iki İngiliz kız kardeş bir torba dolusu belgeyi Cambridge'e götürdü. Burada iki metni Talmud okutmanı Solomon Schechter'e gösterdiler. Başta kuşkucu davranan Schechter sonra birden bir "Aman Tanrım!" anı yaşadı: Bir tanesi, önceden sadece Yunanca tercümelerinden bilinen, Ecclesiasticus'un İncil kitabının bir parçasıydı. Bilgili doktor o yılın Aralık ayında Kahire'ye gidip 140 bin belgeyle Cambridge'e geri döndü.

Aralarında, 1025 ile 1250 civarı arasında İspanya ve Hindistan kadar uzak memleketlerden Kahire ticarethanelerine gönderilmiş yüzlerce mektup vardı. Arap fetihlerinin ardından oluşmuş ideolojik bölünmeler, nüfus artışının pazarları ve kârları genişletmesiyle yıkılıp gidiyordu ve siyasetten çok hava durumuyla, aileleriyle ve zengin olmakla ilgilenen bu mektupların sahiplerinin gözünde pek az anlam taşıdığı anlaşılıyordu. Bu bakımdan Akdeniz tüccarlarının tipik örneği olabilirler; gerçi daha az belgelenmiş olsa da, Hıristiyan Kuzey İtalya'yla ticaret yapan Müslüman Palermo'nun hızla gelişen bir kente dönüştüğü Sicilya ve İfrikiyya'da da ticaretin en az bu kadar uluslararası ve kârlı olduğu açıktır.

Son birkaç yıldır kazı yaptığım Sicilya'nın taşra köyü Monte Polizzo bile harekete geçmişti. 5. Bölüm'de değindiğim gibi, oraya MÖ 7. ve 6. yüzyıllardaki Fenike ve Yunan kolonileşmesinin etkilerini araştırmaya gitmiştim; ama 2000'de kazılara başladığımızda antik evlerin üzerinde bir ikinci köy daha bulduk. Bu ikinci köy MS 1000 civarında, muhtemelen İfrikiyya'dan gelen

Müslüman göçmenler tarafından kurulmuş ve 1125 civarında yakılıp yıkılmıştı. Botanikçimiz kazı sırasında harabeler arasında çıkarılan karbonlaşmış tohumları incelediği zaman, bir binanın – herkesi şaşırtacak şekilde– içinde tek bir yabancı madde bile bulunmayacak kadar özenle harmanlanmış tahılla dolu bir ambar olduğunu ortaya çıkardı.[32] Bu, MÖ 6. yüzyıl kalıntıları arasında bulduğumuz tahıllarla tam bir tezat oluşturuyordu; bunlar daima bir sürü ot ve samanla bir arada bulunurdu. Dolayısıyla bundan yapılan ekmek oldukça kaba dokulu olmalıdır; bu da insanların ekinleri kendi sofraları için yetiştirdiği ve ara sıra nahoş bir lokmaya aldırış etmediği basit bir çiftçi köyünden beklenebilecek bir şeydir. Ancak MS 12. yüzyıl buğdayını bütün yabancı maddelerden arındıracak aşırı dikkatli harman işlemi, kesinlikle müşkülpesent kent halkına üretim yapan ticari çiftçilerden bekleyebileceğimiz bir şeydir.

Küçük Monte Polizzo bile uluslararası ağlara bağlandıysa, Akdeniz ekonomisi gerçekten de patlama yapmıştı. Fakat Müslüman çekirdeğin Güneybatı Asya'daki eski kesiminde işler hiç de iyi gitmiyordu. 860'lardan beri, Iraklı halifelerin orduları için satın aldıkları Türkî kölelerin darbeler başlatması ve kendilerini sultan ilan etmeleri zaten yeterince kötüydü; ama daha kötüsü de gelecekti. 7. yüzyıldan beri Müslüman tüccar ve misyonerler Muhammed'in müjdesini bozkırlardaki Türk boylarına tebliğ etmekteydi ve 960'ta bugün Özbekistan olan bölgedeki –söylenenlere göre 200 bin aileden oluşan– Karluk boyu toplu halde Müslüman oldu. Bu din açısından bir zaferdi, ama siyasetçiler için bir kâbusa dönmesi çok sürmedi. Karluklar kendi Karahanlı İmparatorluğu'nu kurarken, bir diğer Türk boyu olan ve göç sonrası Müslümanlığa geçen Selçuklular, İran'ı baştan sona yağmaladıktan sonra 1055'te Bağdat'ı işgal ettiler. 1079'a gelindiğinde Bizanslıları Anadolu'nun büyük kesiminden, Fatımîleri de Suriye'den çıkarmışlardı.

Müslüman Güneybatı Asya hızla gelişen İslami Akdeniz'den uzaklaştı. Selçuklu Türkleri büyük bir imparatorluğu toparladılar, ama bu devlet hilafetten bile daha az işlevseldi. İlk amansız hükümdarı 1092'de öldüğünde, oğulları bozkır geleneklerini izleyerek

32 Bu buluntuları analiz ettiği için Dr. Hans-Peter Stika'ya teşekkürü borç biliyorum.

imparatorluğu dokuza bölüp birbirleriyle savaşmaya girişti. Yaptıkları savaşlarda temel unsur süvariydi, bu yüzden Selçuklu hükümdarları atlı askerler sağlayabilen komutanlara büyük topraklar verdiler. Bu göçebe beyler, tahmin edilebileceği gibi, yönetim ve ticareti gerilemeye terk ettiler, hatta para basımını bile durdurdular. Kentler küçüldü, sulama kanalları alüvyonlarla doldu, sınır köyleri terk edildi. Ortaçağ Isınma Dönemi'nin sıcak, kuru havasında çiftçilerin değerli tarlalarını bozkıra ve çöle dönüşmekten korumak için bile deli gibi çalışmaları gerekiyordu, ama Selçuklu siyasaları bu zorlu işi daha da zorlaştırıyordu. Göçebe yaşam biçimini kentli yaşama yeğleyen birçok fatih tarımın gerilemesini olumlu karşıladı ve 12. yüzyıl sonlarına doğru tarlasını terk edip sürü otlatmak üzere gitgide daha çok Arap Türklere katıldı.

Bu sorunlu yıllarda radikal Şii kuramlarının yaygınlaşması karşısında telaşa kapılan Doğu İran âlimleri, Selçuklu beylerinin de 12. yüzyılda büyük bir gayretle destekleyecekleri, tutarlı bir Sünni yanıtı geliştirecek ve öğretecek okullar kurdular. Bu hareketin –Gazali'nin İslam fıkhı, Sufi mistisizmi ve Muhammed'in vahyini uzlaştırmak için Yunan mantık biliminden yararlandığı *İhya-i Ulumü'd-Din*'i gibi– ilmi anıtları günümüze kadar Sünni düşüncesinin temelleri olmayı sürdürdü. Aslında Sünni canlanması o denli başarılı oldu ki, Şiiler tek çıkar yolun Sünni liderleri öldürmek olduğuna karar verdiler. İran dağlarına çekilerek, düşmanlarının Haşhaşiler olarak tanıdığı bir gizli topluluk kurdular (efsaneye göre, ajanlarının doğru ruh haline girebilmek için haşhaş kullanmaları nedeniyle bu adı taşıyorlardı). Zamanlama kötüydü, zira Güneybatı Asya'da böylesine ciddi zorluklar yaratan hava koşulları, Müslüman çekirdeğin Avrupa ucundaki itaatsiz akıncılar, tüccarlar ve istilacılar için de fırsatlar yaratıyordu. Aynı derecede önemli bir unsur da, daha sıcak havanın Kuzey Avrupa'ya daha uzun ekin yetişme mevsimleri ve daha yüksek rekolteler getirerek, vaktiyle verimsiz olan topraklara bereketli olma potansiyeli vermesiydi. Ortaçağ Isınma Dönemi'nin kapanmaya yüz tuttuğu zamana gelindiğinde, çiftçilerin bir zamanlar orman olan çok geniş toprakları sürmeye başlamış olması, Batı Avrupa ormanlarının belki yarısının kesilmesine yol açmıştı.

Tarımın Çekirdek Bölge'den çevreye yayılmasından beri yaşanan tüm genişleme dönemlerinde olduğu gibi, iki süreç birle-

şerek ileri tarım tekniklerini Batı Avrupa'dan Doğu Avrupa'ya getirdi. İlki, genelde sınır bölgelerindeki tek iyi örgütlenmiş kurum olan kilisenin önderliğinde yapılan sömürgeleştirmeydi. Gallerli Gerald "bu keşişlere çıplak bir çalılık arazi veya vahşi bir orman verin," diye yazmıştı, "sonra birkaç yılın geçmesini bekleyin, sonunda yalnız güzelim kiliseler değil, çevresinde inşa edilmiş konutlar da göreceksiniz."[33] Genişleme Tanrı'nın işiydi: 1108'deki bir istihdam seferberliğine göre, "putperestler insanların en kötüsü, ama toprakları eti, balı ve unuyla, mevcutların içinde en iyisidir... burada [kâfirleri din değiştirmeye zorlamak yoluyla] ruhlarınızı kurtarabileceğiniz gibi, dilerseniz, yerleşecek çok güzel topraklar edinirsiniz."[34]

Kimi zaman putperestler kaçıyordu; kimi zaman da teslim oluyor, çoğu zaman kölelerden biraz daha iyi duruma düşüyorlardı. Fakat binlerce yıl önce çiftçilerle çatışan avcı-toplayıcılar veya Yunan kolonicilerle karşılaşan Sicilyalılar gibi, kimi zaman örgütlenip topraklarını savunuyorlardı. Frank ve Germen çiftçiler ağaçları kesip otlakları sürerek doğuya doğru ilerledikçe, Bohemya, Polonya, Macaristan, hatta uzak Rusya'daki bazı köylüler onların tekniklerini kopya ederek, kendi arazilerini daha yoğun işlemek için daha iyi hava koşullarından yararlandılar. Hıristiyan olan şefleri onları vergi mükellefi uyruklar haline gelerek sömürgecilerle (veya birbirleriyle) savaşmaya zorladı veya ikna etti.

Devletlerin, kiliselerin ve yoğun tarımın Avrupa çapında yaygınlaşmasının 5. yüzyıldan itibaren Yangtze'nin güneyinde gelişmiş tarımsal bölgeyle pek çok ortak yönü varsa da, bir tek kritik yönden farklılaşıyordu: Yeni kırsal çeper boyu ile eski kentsel çekirdek arasında önemli ticaret akışı yaratmadı. Çin'in Büyük Kanal'ının bir Orta Avrupa eşdeğeri bulunmayınca, Polonya tahılını Palermo ve Kahire gibi büyük kentlere götürmenin ucuz bir yolu yoktu. Batı Avrupa kasabaları çeper boylarına daha yakındı ve büyümekteydi, ama yeterli pazarlar sunmak için çok az ve çok küçüktü. Bu Batı Avrupa kasabaları Doğu Avrupa'dan gıda ithal etmekten çok, genellikle yerel üretimi yoğunlaştırmak ve yeni enerji kaynaklarından yararlanmak yoluyla büyüdü.

33 Gerald of Wales, alıntı: Fagan, 2008, s. 36.

34 Anonim belge, alıntı: Bartlett, 1993, s. 136-37.

Müslüman çekirdekte halihazırda yaygın kullanılan su değirmenleri artık Hıristiyan çeperlerde de yaygınlaşmıştı. Sözgelişi Fransa'nın Robec Vadisi'ndeki değirmenlerin sayısı 10. ve 13. yüzyıllar arasında beş katına çıkmıştı; 1086'da yapılan bir tapu sayımı (*Domesday Book*) İngiltere'deki değirmenlerin sayısına gelince 5624 gibi etkileyici bir rakam verir. Çiftçiler ayrıca öküzden daha çok yem tüketen, ama sabanları daha hızlı çekip daha uzun süre çalışabilen atların erdemlerini de öğrenmişti. 8. Bölüm'de ele alacağım nedenlerle, Avrupalıların Müslümanlardan sürtünmeyi azaltan madeni nalları aldıkları ve kendilerinin kaba saba, boğucu kolan ipleri yerine, atların çekme gücünü beş katına çıkaran çekme koşumlarını kullanmaya başladıkları 1000 yılından sonra denge yavaş yavaş atlar lehine dönmeye başladı. 1086'da İngiliz baronlarının arazilerindeki yirmi yük hayvanından sadece biri attı; 1300'e gelindiğinde bu oran beşte bir olmuştu. Bu ekstra beygir gücüyle (ekstra gübre de cabası) çiftçiler nadasa bırakacakları arazi miktarını her yıl biraz daha azaltmaya başlamış, sahip oldukları topraklardan daha çok ürün alır olmuşlardı.

Avrupa'nın çiftlikleri Mısır ve Çin'in tarım arazilerinden daha az bereketli olmaya devam ettiyse de, kasabalara satacak artıürünleri gittikçe arttı ve büyüyen kasabalar yeni roller edinmeye başladı. Kuzeybatı Avrupalıların çoğu serfti, yani yasal olarak kendilerini akıncılardan (ve diğer lordlardan) koruyan lordların topraklarında çalışmak zorundaydılar. En azından teoride, lordlar savaşta zırhlı şövalye verdikleri kralların vasalı konumundaydı; krallar da konumlarını, Tanrı'nın onayını veren kiliseye borçluydu. Fakat lordlar, krallar ve kilise, şimdi kentlerde birikmeye başlayan servete erişmenin peşindeyken, kent halkı da çoğu zaman bu servetten hisse vermek karşılığında feodal yükümlülüklerden muaf tutulmak için pazarlık peşindeydi.

Ta Asur'dan Zhou'ya uzanan alt düzey hükümdarlar gibi Avrupalı krallar da, koruma karşılığında para sızdırma yöntemini etkili bir şekilde uyguluyorlardı; fakat onların yöntemi çoğu öncülünden bile daha karışıktı. Kentler, soylular, hükümdarlar ve kilise adamları dur durak bilmeden birbirlerinin işine burunlarını sokuyorlardı ve gerçek merkezi otoritelerin yokluğunda çatışma neredeyse garantiydi. Sözgelişi, 1075'te Papa VII. Gregorius Almanya'daki tüm piskoposları atama yetkisine sahip olduğunu

iddia etti. Amacı kilise liderlerinin ahlakını düzeltmekti; ama Almanya arazilerinin büyük bölümü piskoposlukların elinde olduğu için, bu hamlenin aynı zamanda Gregorius'a Almanya'nın kaynaklarının büyük bölümünde söz sahibi olmasını sağlamak gibi memnuniyet verici bir başka yönü daha vardı. Alman imparatoru IV. Heinrich dehşete kapıldı ve dinin savunucusu olarak kendisinin Gregorius'u azletme yetkisine sahip olduğunu iddia ederek karşılık verdi. "O artık papa değil," diye ısrar ediyordu Heinrich, "sahte keşiştir... Ben, Heinrich, Tanrı'nın inayetiyle, bütün piskoposlarımızla birlikte sana söylüyoruz: İn oradan aşağı! İn aşağı!"[35]

Gregorius ise tahtından inmek yerine Heinrich'i aforoz edip Alman imparatorunu Hıristiyan dininin dışına çıkardı. Uygulamada bu, Almanya'nın feodal beylerinin yasal olarak hükümdarlarına itaat etme zorunluluğunun kalkması anlamına geliyordu. Artık kendi toprağında sözünü geçirmeyi başaramayan Heinrich, bir yıl içinde, karlar altındaki bir Alp manastırının önünde üç gün boyunca çıplak ayakla diz çöküp papadan af dilemek zorunda bırakıldı. Bunu yaptı da; ardından gene de papayla savaşa girdi. Bu savaşta kazanan olmadı. Ücretleri ödenmedi diye kendi paralı askerlerinin Roma'yı yağmalamasının ardından, Papa Gregorius herkesin desteğini yitirdi; imparator kendi oğlundan kaçarken canına kıydı; ve teolojik tartışma hiçbir zaman tam anlamıyla çözülemedi.

11. yüzyıl Avrupa'sı buna benzer çetrefilli mücadelelerle dolup taşıyordu ama azar azar da olsa çözüme ulaşmaları, kurumları daha güçlü ve sorumluluk alanlarını daha berrak hale getirmekteydi. Krallar gitgide topraklarındaki insanları örgütler, seferber eder ve vergilendirir oldular. Bir tarihçi bu süreci, "zulüm toplumunun oluşumu" olarak adlandırmıştır:[36] Kraliyet memurları, halkı kendilerinin, kendilerinden olmayanlara –Yahudiler, eşcinseller, cüzamlılar ve ilk kez sistemli bir biçimde korumasız bırakılıp korkutulan sapkınlar– karşı korunduğu bir ulusun (İngiliz, Fransız ve benzeri) parçası olarak görmeye ikna ediyordu. Bu nahoş süreçten gittikçe artan şekilde güçlü devletler doğdu.

35 IV. Heinrich'in VII Gregorius'a mektubu, 24 Ocak 1076, çevirisi: Mommsen ve Morrison, 1962, s. 151-52.

36 R. Moore, 1987.

Diğer tarihçilerse, huşu uyandıran anıtların Avrupa'nın dört bucağına yayılması nedeniyle, daha hoşnut bir yaklaşımla bu dönemi "katedraller çağı" olarak tanımlar.[37] Sadece Fransa'da 1180 ile 1270 arasında 80 katedral, 500 manastır kilisesi ve 10 bin bölge kilisesi inşa edildi. Bunlar için taşocaklarından Mısır'daki Büyük Piramit'te kullanılandan daha fazla, 112 milyon km³'ü aşkın taş çıkarılmıştı.

Batı Avrupa'da bilim Roma İmparatorluğu'yla birlikte gerilemiş ve Charlemagne'ın Fransa'sında ancak kısmen dirilmişti; ama 1000'den sonra yeni katedrallerin çevresinde kümelenen akademisyenler, İslam âlemindeki bağımsız müftülerinkine benzer okullar kurdular. Müslüman İspanya'da öğrenim görmeye giden Hıristiyanlar, yurtlarına dönerken yüzlerce yıl boyunca Arap saray âlimlerince muhafaza edilmiş, Aristoteles'in mantık risalelerini de beraberlerinde getirdiler. Bütün bunlar Hıristiyan entelektüel yaşamını güçlendirerek, teologların Tanrı hakkında 9. yüzyıl Bağdat'ında Memun'un kuramcılarının düzeyinde incelikli düşünmelerine yardım etti; ama aynı zamanda eğitimli seçkinler arasında yeni çatışmalara da yol açtı.

Bunu Peter Abelard'dan daha iyi örnekleyen kimse yoktur. Yeni bilimlere dalan parlak bir delikanlı olarak, 1100 civarında Paris'te ortaya çıktı. Okuldan okula gezip ukala hocalarını Aristoteles mantığıyla oyuna getirerek alenen aşağılamaktaydı. Dürüst fakat tembel profesörler, Abelard gibi 20 küsur yaşındaki delikanlıların, ustura keskinliğindeki tartışma becerilerini gelenek konusunda (ve potansiyel olarak herkesin ruhunda) kafa karışıklığı yaratmakta kullandıklarını görünce, kariyerlerinin sonuna geldiklerini anladılar. Kendinden pek hoşnut olan Abelard kendi okulunu kurdu ve derhal, öğrencilerinden henüz yeniyetme çağındaki Héloïse'i baştan çıkarıp hamile bıraktı. Onuru çiğnenen kız ailesi karşılık verdi: "Bir gece derin uykuda olduğum bir sırada," diye anlatır Abelard mahcubiyetle, "tiksindikleri eylemi işlemiş olduğum organları kesip attılar."[38]

Her ikisi de utanç içinde Tanrı'nın evine çekilen Héloïse ve Abelard, yirmi yıl boyunca mektuplaşmayı sürdürdü; Abelard kendini haklı çıkarmaya çalışırken, Héloïse'ın mektupları iç yakacak

37 Duby, 1981.

38 Pierre Abelard, *Story of My Misfortunes*, çev. Muckle, 1964, s. 38.

kadar kişiseldi. Bu zorunlu emeklilikte Abelard, Hıristiyanlığın çelişkileri konusunda mantık uygulamalarına dair *Sic et Non* ("Öyledir ve Değildir") başlıklı bir kılavuz yazdı; her ne kadar adı yeni öğretinin tehlikelerine işaret eden bir darbımesele dönüştüyse de, Abelard'ın düşüncesi gene de Hıristiyan kuramcıları, kutsal yazıların yetkinliğini Aristoteles'in rasyonalizmiyle uzlaştırmaya zorlayan bir unsur oldu. 1270'e gelindiğinde Aquino'lu Tommaso *Hıristiyan Teolojisi Üzerine* adlı eserinde bunu mükemmelleştirdiği zaman, Hıristiyan öğretisi de Sünni canlanması kadar gelişmiş bir düzeye ulaşmış oldu.

Diğer Avrupalılar Abelard'ın yaptığının tam tersini yaptılar: Müslüman çekirdekten fikir ve kurumları Hıristiyan çeperlere getirmek yerine kendileri Müslüman çekirdeğe gittiler. Venedik, Cenova ve Pisa tüccarları, alıp satarak veya çalıp savaşarak, kazançlı Akdeniz ticaretinde Kahire ve Palermo tüccarlarıyla yarışıyorlardı. İspanya'da, gitgide kalabalıklaşan Kuzeybatı Avrupa'dan gelen göçmenler, yerel Hıristiyanların Müslümanları geriye itmelerine yardım etti ve Normanlar (veya *Norsemen*) Akdeniz'in dört bucağında bir yağma ve fetih fırtınasına girişti.

Normanlar, 9. yüzyılda Avrupa'nın uzaktaki kuzeybatı kıyısında akıncılar olarak doğup güçlenmiş ama 10. yüzyılda hırsızlığın daha heybetli biçimlerine ilerleyen İskandinavyalı putperest Vikinglerin soyundan geliyordu. Ortaçağ Isınma Dönemi, Kuzey Atlantik Okyanusu sularını açtığı zaman uzun teknelerini İzlanda, Grönland, hatta Kuzey Amerika'daki Vinland'a kadar götürdüler. İrlanda ve Britanya'da yoğun biçimde yerleştiler ve Kuzey Fransa'da şefleri Rollo 912'de Hıristiyanlığı benimseyerek kendisini (bugün Normandiya olarak bilinen bölgenin) kralı ilan etti.

931'de Rollo'nun cenazesinde 100 esiri kurban eden Normanlar dinin ayrıntıları konusunda kararsız kalmaya devam ettiler, ama kullandıkları şiddet onları ta Konstantinopolis kadar uzak yerlerde bile arzu edilir kıldı. 1016'da Güney İtalya uğruna yapılan sonu gelmez savaşlarda her iki tarafta savaşmak üzere tutulan Norman çeteleri, kendi devletlerini kurmak için harekete geçtiler ve 1061'de Sicilya'ya ilerleyerek Müslüman sakinlerine karşı neredeyse soykırıma dayalı bir savaş yürüttüler. Bugün Sicilya'ya giderseniz, adanın Akdeniz'in harikasına dönüştüğü iki asırlık

Müslüman hâkimiyetinden geriye tek bir anıt bulmak için bile çok çabalamanız gerekir.

Normanların İslama karşı özel bir husumetleri yoktu; dindaşları olan Hıristiyanlara karşı da aynı derecede acımasızca davrandılar. Bir İtalyan yazar onları "insanlıktan nasip almamış, vahşi, barbar ve dehşet verici bir ırk" şeklinde tanımlıyordu[39] ve Bizans prensesi Anna Komnenos'un kapıldığı dehşet bundan bile fazlaydı. "Ne zaman bir çarpışma ve savaş baş gösterse," diye yazmıştı, "[Normanların] yüreklerinden bir uluma kopuyor ve kimse onları durduramıyor. Yalnız askerler değil, liderleri de karşı konulmaz biçimde düşman saflarına atılıyorlar."[40]

Bizans Normanları zor yoldan tanıdı. 9. ve 10. yüzyıllarda Müslümanlar kendi aralarında savaşmaya koyulunca Bizans'ın gücü az çok canlanmıştı ve 975'te bir Bizans ordusu Kudüs'ü görecek kadar yakınına dek sokuldu (kutsal kenti zapt edemedi, ama İsa'nın sandaletleri ile Vaftizci Yahya'nın saçını kurtarmayı başardı). Ancak bir asır içinde Bizanslılar, güvenilmezlikleriyle (olanca gaddarlıklarına rağmen düzenli olarak kaçıyorlardı) 1071'de Türkler karşısında feci bir yenilgi alınmasına yol açan Norman paralı askerlerine tehlikeli ölçüde bağımlı hale geldiler. 20 yıl sonra, Konstantinopolis'in Türkler tarafından kuşatılması üzerine, görünüşe göre daha fazla paralı asker tutabilmek için yardım almayı umut eden Bizans imparatoru, Roma'daki papaya mektup yazdı. Ancak papanın derdi başkaydı. Avrupa'nın krallarıyla giriştiği mücadelede konumunu güçlendirmek isteyen papa 1095'te bir zirve toplantısı yaparak, Türkleri Kudüs'ten söküp atmak için bir askeri sefer –Haçlı Seferi– fikrini ortaya attı.

Çılgınca bir coşku doğdu; aslına bakılırsa bu coşku papanın veya Bizanslıların istediğinden daha fazlaydı. On binlerce köylü Orta Avrupa'yı yağmalayarak ve yollarına çıkan Yahudileri katlederek doğuya doğru yürüyüşe geçti. Ancak çok azı Anadolu'ya dek ulaşabildi; onları da Türkler kılıçtan geçirdi. Hiçbiri Kutsal Topraklar'a ulaşamadı; esir alınıp köle yapılanlar dışında.

Daha gerçekçi bir girişim, Ceneviz tüccarların desteğinde 1099'da Kudüs'te birleşen Fransız ve Norman şövalyelerinin üçlü orduları oldu. Zamanlamaları kusursuzdu: Selçuklular fazla di-

39 William of Apulia, *La geste de Roberst Guiscard* II.427-28.

40 Anna Comnena, *Alexiad* 11.6.3, çev. Bartlett, 1993, s. 86.

reniş gösteremeyecek kadar birbirleriyle savaşmakla meşguldü ve yürek durduracak heyecanlı yiğitlik eylemlerinden sonra Haçlılar kutsal kentin surlarını yardı. On iki saat boyunca yaptıkları yağma ve katliamlar, aralarındaki Normanları bile şaşırtacak düzeydeydi; Yahudileri diri diri yakıp Müslümanları paramparça ettiler (ne ki, en azından bir Yahudi kadının gözlemlediği gibi, Hıristiyanlar Türkler gibi kurbanlarına öldürmeden önce tecavüz etmiyorlardı). Nihayet, gün batarken fatihler ayak bileklerine kadar yükselen kan gölünün içinden geçerek, Tanrı'ya şükretmek üzere Kutsal Mezar Kilisesi'nde toplandılar.

Ne kadar gösterişli olursa olsun, çekirdeğe yapılan bu doğrudan taarruz hiçbir zaman İslama ciddi bir tehdit oluşturmadı. Kudüs'ün Hıristiyan Krallığı, 1187'de Müslümanların kenti geri almasına dek sürekli kan kaybetti. Bunu, çoğu büyük üzüntü yaratacak şekilde başarısızlığa uğrayan başka Haçlı Seferleri izledi; 1204'te yapılan Dördüncü Haçlı Seferi, gemi temin edilemediği için Venedikli bankerlere kas gücü kiralamakla ve Kudüs'ün değil Konstantinopolis'in yağmalanmasıyla sonuçlandı. Bu utancın yükünden ne Haçlı hareketi ne de Bizans İmparatorluğu kurtulabilecekti.

Batı, Ortaçağ Isınma Dönemi'nin baskısıyla biçim değiştiriyordu. Müslüman topraklar çekirdek olarak kalmayı sürdürdü, ama Güneybatı Asya'da toplumsal gelişme duraklayınca İslamın ağırlık merkezi Akdeniz'e kaydı. Akdeniz'in içinde bile kazananlar kadar kaybedenler de vardı. Mısır Müslüman tacının mücevherine dönüştü; Roma'nın son yadigârı Bizans ölümcül bir gerilemeye girmişti ve kaba saba, geri kalmış kuzeybatı çeperi hepsinden hızlı genişlemekteydi.

Şeytani Kara Değirmenler

Doğu çekirdeğindeki meseleler bundan pek az farklıydı. Tang İmparatorluğu 907'de çözülmüştü, ama 960'a kadar Çin yeniden birleşmişti bile. Yeni Song hanedanının ilk imparatoru Taizu zorlu bir askerdi, ama son birkaç yüzyıldır Çin'in bölgeleri arasındaki ekonomik ve kültürel bağların artışının, seçkinlerin büyük bölümüne Çin'in bir imparatorluk *olması gerektiğini* hissettirdiğini

gördü. Doğru koşullar sağlanırsa, onunla mücadele etmek yerine safına katılacaklarını hesapladı. Zora başvurmak gerektiğinde hiç duraksamadan zor kullandı; ama her iki çekirdeği birleştirmeye yönelik önceki çabaların tersine, çoğu devlet barışçıl şekilde teslim oldu ve çoğu Song hükümranlığını kabul etti.

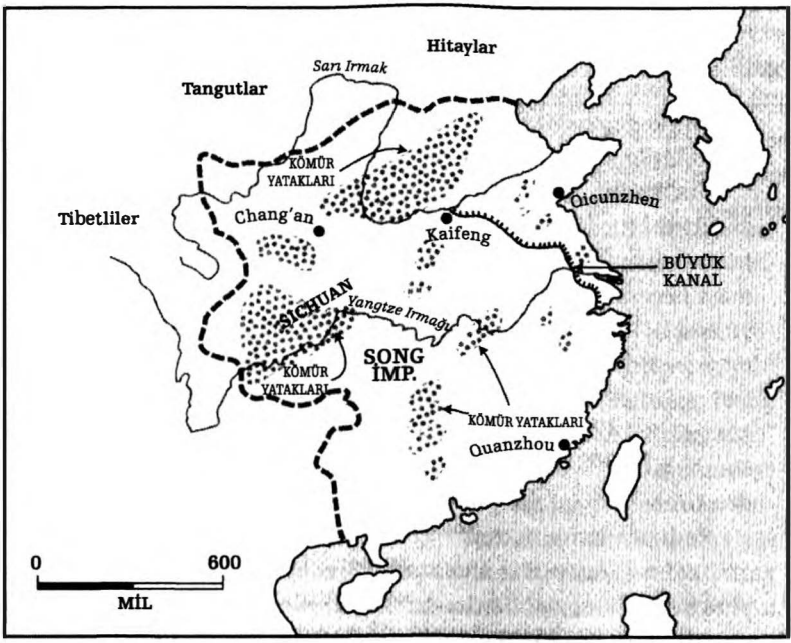
Taizu ordu kumandanlarının çoğunun eski hanedanlardan geldiğini de anladı ve derhal hepsinden kurtuldu. Kendisini tahta oturtmuş generalleri bir ziyafete davet ederek, resmi tarihin anlatımıyla "militaristlerin iktidarını bir şarap kupası ile feshetti."[41] Emekliliği gelmiş generallere kadeh kaldırarak onları görevlerinden azletti. Oldukça şaşırtıcı biçimde Taizu bu kansız darbeden zarar görmedi ve o andan itibaren, seferberlik olduğunda orduya genellikle kendisi kumanda etti.

Askeriden sivil yönetime kayış, barış ve birliğe yönelik genel arzudan yararlanmanın harika bir yöntemi oldu. Tek sakıncası, Çin'in kuzey sınırının ötesinde imparatorluklar kurmuş iki yarı göçebe grup olan Hitaylar ve Tangutlar başta olmak üzere, Çin'in hâlâ düşmanlarının bulunmasıydı (Harita 7.6). Bunlar şarapla ortadan kaldırılacak gibi değildi; bir ordu kaybedildikten ve bir imparator neredeyse esir düşecek gibi olduktan sonra, Song barışı hediyelerle satın almak şeklindeki eski siyasaya geri döndü.

Bir noktaya kadar bu düzen işledi ve Hitaylar veya Tangutlar, Selçukluların Batı çekirdeğinde yaptığı gibi, Doğu çekirdeğini istila etmeye kalkışmadılar. Düzenin bir sakıncası daha vardı: Song, önceki hanedanlar gibi, aslında barışı hiç de korumayan hediyelere ve garnizonlara harcadığı paralar yüzünden çok geçmeden iflas edecekti. 1040'lara gelindiğinde 1 milyonluk bir orduyu destekliyor ve her ay binlerce zırh takımı ile milyonlarca ok başı satın alıyordu; Taizu'nun niyetinin tam tersiydi bu.

Bazı generaller harika silahların Çin'i bozkırlarla eski mücadeleye kaymaktan kurtarabileceği umudunu taşıyordu. Taocu simyacılar 850'de (hem de kaderin bir cilvesiyle, ebedi yaşam iksirlerini ararken) bir tür ham barut keşfetmişlerdi; 950'ye gelindiğinde resimler, birbirlerine bambu tüplerle yanan barut püskürten insanları gösterir. 1044'te bir askerlik kılavuzu, kâğıt veya bambuya sarılarak mancınıkla fırlatılan "ateş eczası"ndan

41 Bi Yuan, *Continuation of the Comprehensive Mirror for Aidin Government* (1797), 2. yıl, çev. Mote, 1999, s. 103.

Harita 7.6. Anti-militarist imparatorluk: 1000 civarında Çin'in Song, Hitay ve Tangut devletleri arasında bölüşülmesi. Çin'in ana kömür yatakları noktalarla işaretlenmiş bölgelerdedir.

söz eder. Gelgelelim barutun havlaması ısırmasından beterdi ve atları ürkütmekle birlikte, insanlara zarar vermesi nadir görülüyordu; henüz tabii.

Teknolojik atılımların yokluğunda, Song askeri sisteminin düpedüz daha fazla paraya ihtiyacı vardı. Yardım hiç beklenmedik cenahlardan geldi. Biri Çin'in entelektüelleriydi. An Lushan'ın ayaklanmasının 755'te ülkeyi kaosa sürüklemesinin ardından birçok âlim, Çin'e Türkî generaller ve düzenin bozulmasından başka hiçbir şey getirmediğini düşündükleri yabancı her şeye karşı duyulan hevesi sorgulamaya başlamıştı. Han'ın çöküşünden itibaren beş asırlık dönemin tamamı, Çin geleneklerini yozlaştırmış barbar bir ara dönem olarak, hüsrana uğramış birçok seçkini yaralamıştı. Yozlaştırıcı yabancı ithal ürünlerden birinin Budizm olduğunu ileri sürüyorlardı.

819'da iyi eğitimli beyefendi Han Yu, bir manastırın Buda'nın olduğu söylenen (birçok) kemikten birinin yerini değiştirdiğinde

patlak veren kitlesel histeri karşısında duyduğu dehşeti ifade etmek üzere imparatora "Buda'nın Kemiği Üzerine Bir Tezkire" gönderdi. Han "Budizm," diyordu, "barbar halkların bir kültünden başka bir şey değildir." Geçmişte Budizmin Çin'i baştan çıkardığı o günlerde diyordu, "pek az liyakate ve bilgiye sahip olan memurlar, kadim hükümdarların yöntemlerini ve geçmişle bugünün zaruretlerini tam olarak anlamaktan aciz kaldılar ve dolayısıyla imparatorun bilgeliğini uygulamayı ve çağı yozlaşmadan kurtarmayı beceremediler."[42] Gelgelelim artık âlimlerin düzeyi çok daha yüksekti. Entelektüel kadim öncelleri gibi düşünmeyi, resim yapmayı ve hepsinden önemlisi yazmayı ve böylelikle kadim erdemleri yeniden elde edip milleti kurtarmayı öğreniyorlardı. "Nesir yazmak Yol için bir araç olarak hizmet etmelidir," diye uyarıyordu Han;[43] bunun için antikçağın tazeliğini ve yüksek ahlakını yeniden üretecek yeni bir yazı üslubu tasarladı.

Budizme karşı bu tepki, çekişmeli olmakla birlikte elverişliydi. Budist manastırlar muazzam bir zenginlik biriktirmişti ve imparator Wuzong 840'larda –keşişleri meslekten ihraç ederek, manastırları kapatarak, hazinelerini yağmalayarak– Budizmin tepesine bindiği zaman, onu ilmi parlamalardan çok mali baskıları harekete geçirmiş olabilir. Milyonlarca Budist kaldı, ama bu ithal din hakkında kuşku duyan milyonlarca Çinli de Buda'nın büyük sorularının –Gerçek ben nedir? Bu evrene nasıl uyum gösterebilirim?– yanıtlarının burunlarının dibinde, yani kendi Konfüçyüsçü klasiklerinde bulunma olasılığıyla gayrete gelmişti.

Bir "Yeni-Konfüçyüsçülük" hareketi, seçkinleri kasıp kavurmaya başladı ve Hitaylar ile Tangutların sınırları zorlamakta olduğu Çin'in bu ihtiyaç anında, imparatorluğun en iyi beyinleri hükümdara öğüt vermek için öne çıkarak Konfüçyüs'ün yolunu izledi. Yeniden doğumu ve ölümsüzlüğü bir yana bırakın, diye üstelediler, her şey burası ve şu andır ve gerçek başarı dünyadaki eylemden gelir. "Gerçek âlim," diyordu içlerinden biri, "ilkin dünyanın sıkıntıları hakkında kaygı duymalı, son olarak ise onun zevklerinin tadını çıkarmalıdır."[44]

---

42 Han Yu, "Memorial on the Bone of the Buddha" (819), çev. de Bary ve Bloom, 1999, s. 583-584.

43 *Age.*

44 Fan Zhongyan, *On Yueyang Tower*, çev. Hucker, 1975, s. 364.

Yeni-Konfüçyüsçüler klasik çalışmaları toplumu kusursuzlaştırmaya yönelik bir programa dönüştürdüler. Kadim kültürleri doğru dürüst anlayacak filolojik ve sanatsal becerileri olanlar, diyorlardı, modern dünyayı kurtarmak için antikçağın erdemini kullanabilir. Sözgelişi Han Yu'nun eserlerinde küçük bir oğlan olarak karşımıza çıkan Ouyang Xiu, kendi "antik nesir" üslubunu yarattı: Şair, tarihçi ve 2000 yıllık bronzları toplayan bir koleksiyoncu olarak şöhret yaptı; sonra imparatorluk hizmetinde yükselerek mali ve askeri reformları destekledi.

Devlete yardımlarını sunan en az onun kadar yetenekli düzinelerce entelektüel vardı; ama en dikkate değer olanı, seçkin bir antik tarihçi, büyük nesir üslupçusu ve başnâzır olan Wang Anshi'ydi. Wang'ın (Ouyang'ın da aralarında bulunduğu) düşmanları onun sinir bozucu ve iğrenç derecede kirli olduğunu söylüyorlardı ve sonunda onu utanca ve sürgüne mahkûm ettiler. Ancak radikal Yeni Siyasaları –Yeni Düzen'in Reagan ekonomisiyle birleşen 11. yüzyıl versiyonu– gerçek bir rahatlama getirdi. Wang vergileri indirdi, ama vergi toplamayı daha adil hale getirdiği için gelirleri yükseltti. Muazzam kamusal işlere finansman sağladı ve çiftçiler ile küçük tüccara borç vermek yoluyla ekonomiyi harekete geçirdi. Bütçeyi dengelemek için orduyu pahalı profesyonel askerlerden daha ucuz milislere kaydırdı. Tıtucu yöneticiler karşı çıktığı zaman yeni yöneticiler buldu. Devlet memuriyet sınavlarına ekonomi, coğrafya ve hukuku dahil etti; bunları öğretecek yeni okullar kurdu ve başarılı olanların maaşlarını yükseltti.

Ne ki, Yeni-Konfüçyüsçülerin başarıları ne kadar olağanüstü de olsa, bunlarla aynı zamanda meydana gelmekte olan ikinci bir gelişme ile karşılaştırıldığında gölgede kalıyordu: Antik Roma'nınkiyle rekabet eden bir ekonomik patlama. Ortaçağ Isınma Dönemi, Çin'in hemen her yerinde olumlu yaşandı: Göl çökeltileri, dikitlerin kimyası ve metinsel kayıtların tümü, yarı kurak kuzeyin tam da çiftçilerin istediği gibi daha çok yağış aldığını, nemli güneyin ise yine bölge çiftçilerinin işine yarayacak şekilde daha az yağış aldığını gösterir. Çin'in nüfusu 1100'e kadar belki 100 milyona çıktı.

1100'e gelindiğinde, 6. yüzyıl *Sıradan Halkın Temel Yöntemleri* kılavuzunda değinilen 37 tip pirincin tümünün yerini daha yüksek verimli çeşitler almıştı ve çiftçiler pirinçle tahılı dönü-

şümlü olarak ekmek yoluyla, sulanan ve gübrelenen tarlalarında düzenli olarak yıl boyu üç hasat yapmaya başlamışlardı. Genişleyen (sıklıkla kentlerin içinde taş ve kırsal kesimde bile bazen tuğla) yollar ağı ürünleri limanlara götürmeyi kolaylaştırırken, suyolu taşımacılığı bundan bile daha çarpıcı bir gelişme gösterdi. Çin tersane işçileri Pers, Arap ve Güneydoğu Asya teknelerinin en iyi özelliklerini kopya ederek, sugeçirmez bölümleri olan, dört hatta altı direkli, mürettebat sayısı 1000'e kadar çıkan okyanus aşırı büyük yelkenliler yaptılar. Gemi taşımacılık maliyetleri çok düştü ve tüccarlar büyük ölçekli ticari birlikler kurdular. Bir 12. yüzyıl yazarına göre:

> Irmaklar ve göller, bunlar aracılığıyla her yere gidebileceğiniz şekilde birbiriyle bağlantılıdır. Bir gemi ana limanından ayrıldığı zaman, on bin *li*'lik [kabaca 5000 kilometrelik] bir yolculuğu planlamış olabilir. Her yıl sıradan insanlar hem tohumluk hem yiyecek olarak ihtiyaç fazlası tahıllarının ticareti için gemileri kullanıyorlar. Büyük tüccarlar daha küçük hanelerin sahip olduklarını topluyor. Küçük tekneler büyük gemilere bağlanarak ortak operasyonlara katılıyor ve iyi bir kâr karşılığında tahılı satıyorlar.[45]

Neredeyse mevcut gemiler kadar önemli bir başka nokta da, gemi nakliye simsarlarıydı; bunlar kargoları satın alıp depolayan, borç veren ve gemileri hızla ana limana geri getiren aracılardı. Ancak bütün bu faaliyetler para gerektiriyordu ve ekonomi büyüdükçe hükümet yeterince bronz sikke basmakta zorlanmaya başladı. Yeni bakır kaynakları bulmak için gösterilen kahramanca çabalar (ve daha az kahramanca olsa da kurşun karıştırarak sikkelerin değerini düşürme çabaları), 983'te 300 milyon olan sikkeyi 1007'de 1,83 milyara çıkardıysa da talep hâlâ arzın üzerindeydi.

Açgözlülük ve tembellik günü kurtardı. Çay ticaretinin patlama yaptığı ve devletin ticaretteki denetiminin gerilediği 9. yüzyılda Sichuan'lı tüccarlar, çay karşılığında aldıkları sikkeleri "uçan para" denilen kâğıt kredi makbuzlarına çevirtebildikleri Chang'an'da bürolar açmaya başladılar. Sichuan'a döndükleri zaman, bu satıcılar ellerindeki makbuzları şirketin genel merkezinde yeniden nakit paraya çevirebiliyorlardı. Bir cep dolusu uçan paranın kırk cep dolusu bronz sikkeye bedel olduğu düşünülürse

45 Ye Shi, çev. Shiba ve Elvin, 1970, s. 76.

avantajlar barizdi ve çok geçmeden tüccarlar bu makbuzları para olarak kullanmaya koyuldu. Böylelikle, kabul edilen değeri madeni içeriğe değil karşılıklı güvene dayanan kâğıt parayı icat etmişlerdi. 1024'te devlet mantıken bir sonraki adımı atarak kâğıt banknot basmaya başladı ve tedavüldeki paranın içinde, banknotların miktarının sikkeleri aşması çok sürmedi.

Kâğıt para ve kredi kırsal kesime girip alım satımı kolaylaştırdıkça, köylüler arazilerinde ellerinden geldiğince çok ürün yetiştirip nakit karşılığı satmaya ve sonra kendilerinin kolayca üretemediği şeyleri satın almaya başladılar. Bir Budist keşiş ücra bir köydeki küçük pazarlardan birinde rastladıklarını şöyle betimliyordu:

Sabah güneşi henüz doğmamışken göl tarafından,
Böğürtlen çalıları bir anlığına çamdan kapılara benziyor
Yaşlı ağaçlar mahzun, sarp uçurumlara gömülmüş;
Maymunların kimsesiz çığlıkları havada yüzüyor.

Patika dönüyor ve bir vadi açılıyor
Uzakta, güçbela görünen bir köyle beraber.
Yol boyunda ırgatlar var haykıran ve gülüşen,
Arkasından yetiştiği birini geçen, sonra başkasına geçilen
Pazarda birkaç saatliğine zekâ yarıştırmaya giden.

Kulübeler ve dükkânlar bulutlar kadar çok.
Keten kumaş ve dut kâğıdı getiriyor,
Veya piliçler ile süt domuzlarını güdüyorlar önleri sıra.
Fırçalar ve faraşlar yığılı oraya buraya;
Sayılamayacak kadar çok ev ıvır zıvır.
Yaşlıca bir adam denetliyor hızlı alışverişi,
En küçük işaretine bile herkes itaat ediyor.
Titiz bir dikkatle karşılaştırıyor
Ölçek taşını birer birer
Ve tersyüz ederek her birini ellerinde.[46]

Kent pazarları kuşkusuz çok daha büyüktü ve yarım kıta büyüklüğündeki bir alandan gelen malları çekebiliyordu. Güneydoğu Asyalı tüccarlar Quanzhou limanını Endonezya'nın Baharat Adaları'na ve Hint Okyanusu'nun zenginliklerine bağlamışlardı ve ithal mallar buradan imparatorluğun dört bucağına yayılıyordu. Bunları satın almak için aile atölyeleri ipekli, porselen, vernik

46 Daoqian, "On the Way to Guizong Monastery", çev. Shiba ve Elvin, 1970, s. 357.

ve kâğıt üretiyordu ve en başarılı olanları fabrikalara dönüşmeye yüz tutmuştu. Vaktiyle lüks olan kitap gibi ürünleri köylüler bile satın alabilir olmuştu. 1040'lara gelindiğinde, görece ucuz milyonlarca kitap ahşap matbaa makinelerinin çarklarını döndürüyor ve son derece mütevazı alıcıların ellerine kadar ulaşıyordu. Okuryazarlık oranları muhtemelen 1000 yıl önceki Roma dönemi İtalya'sındakilerle rekabet edebilir düzeye ulaşmıştı.

Gene de, hepsinin içindeki en önemli değişim, 18. yüzyılda İngiliz Sanayi Devrimi'nin motoru olacak sektörlerle tıpatıp aynı faaliyet alanları olan dokuma ve kömürdü. 11. yüzyıl dokuma işçileri pedalla işleyen bir ipek ipliği eğirme makinesi icat etti ve 1313'te âlim Wang Zhen'in *Tarım Üzerine Risale*'si bunun ya hayvan veya su gücü kullanmaya uyarlanmış, kenevir eğiren bir versiyonunu betimliyordu. Wang bunun, "yerini aldığı kadınlardan birkaç kat ucuz" olduğuna ve "Kuzey Çin'in kenevir üreten bütün kesimlerinde kullanıldığına" değiniyordu. Wang bu beceriden öylesine etkilenmişti ki, teknik anlatısına ara verip hayranlığını şiire dökmekten kendini alamamıştı:

> *Bir ip eğirmecinin günlerini alır yüz* kati'*yi*[47] *eğirmek,*
> *Ama su gücüyle yapılabilir doğaüstü süratle!..*
> *Hem büyük hem küçük çarklardan geçer tek tahrik kayışı;*
> *Bir çark döndüğünde, diğerleri de döner onunla birlikte!*
> *Eğrilecek şeyler aktarılır düzen içinde makaralardan,*
> *Akarak dönüşür bükülmüş ipliklere!*[48]

Bir Fransız keten eğirme makinesinin planlarını Wang'ın 14. yüzyıl tasarımıyla karşılaştıran iktisat tarihçisi Mark Elvin, "Wang [Z]hen'in makinesine benzerliği o kadar çarpıcıdır ki, Çin kökenli olması kuşkusuna kapılmamak... neredeyse olanaksız" sonucuna vardı. Wang'ın makinesi Fransız modelden daha az etkiliydi. "Ama," der Elvin, "temsil ettiği ilerleme çizgisi devam ettirilmiş olsaydı, o zaman ortaçağ Çin'i tekstil üretiminde Batı'nın 400 yıl öncesinde gerçek bir sanayi devrimi yapabilirdi."[49]

Song çağı tekstil üretimine ve fiyatlarına ilişkin hiçbir istatistik günümüze ulaşmamıştır. Bu nedenle bu kuramı kolayca test

47 100 *kati* kabaca 60 kilodur; eğrilecek şeyler dediği bükülmüş elyaftır.

48 Wang Zhen, *Treatise on Agriculture* 19.13a, 22.4a, çev. Elvin, 1973, s. 195, 198.

49 Elvin, 1973, s. 198.

edemiyoruz, ama başka sektörler hakkında gereken bilgilere sahibiz. Vergi beyannameleri 800 ile 1078 arasında demir çıktısının altı kat artarak yaklaşık 125 bin tona ulaştığını gösterir; bu 1700'de neredeyse bütün Avrupa'nın ürettiği miktardır.[50]

Demirhaneler ana pazarları olan milyonluk Kaifeng kentinde kümelenmişti; demir burada (diğer kullanımlarının yanı sıra) ordunun ihtiyacı olan sayısız silah dökümünde kullanılıyordu. Büyük Kanal'a yakın elverişli konumu nedeniyle başkent olarak seçilen Kaifeng işlek bir kentti. Daha önceki başkentlerin tarihinden, iki yanı ağaçlı bulvarlarından ve zarif saraylarından yoksundu ve hiçbir büyük şiire esin kaynağı olmadı, ama 11. yüzyılda kalabalık, kaotik ve canlı bir metropole dönüştü. Velveleli barları şafak sökünceye kadar şarap satıyor,[51] 50 tiyatrosunun her biri binlerce seyirci çekiyor ve dükkânlar kentin tek büyük resmigeçit caddesine kadar taşıyordu. Surların ötesindeyse dökümhane fırınları gece gündüz yanıyor, demir cevherlerini eritmek için on binlerce ağacı yalayıp yutan şeytani kara atölyeler ateş ve duman püskürtüyordu; aslına bakılırsa, demir ustalarının bütün bir dağın ağaçlarını satın alıp kestirecek kadar çok ağaca ihtiyacı olması, odunkömürünün fiyatını sıradan konut sakinlerinin ulaşamayacağı bir noktaya çıkarmıştı. 1013'te çıkan yakacak ayaklanmalarında, yüzlerce Kaifengli ayaklar altında çiğnendi.

Kaifeng, görünüşe göre ekolojik bir darboğaza girmekteydi. Kuzey Çin'de, milyonlarca insanı ısıtacak ve binlerce ton demir üreten dökümhaneleri besleyecek kadar çok ağaç olmadığı açıktı. Bu da geriye sadece iki seçenek bırakıyordu: Ya insanlar ve sanayi başka yerlere gidecek veya biri yeni bir yakıt kaynağı yaratacak veya bulacaktı.

Homo sapiens yiyecek, giyecek, yakacak ve barınak için daima bitki ve hayvanları sömürerek yaşamıştı. Çağlar boyunca insanlar gitgide daha başarılı asalaklara dönüşmüşlerdi; sözgelimi MS ilk yüzyıllarda Han ve Roma imparatorluklarının uyrukları, 14 bin yıl önce Buzul Çağı atalarının elde etmiş olduğundan

50 11. yüzyıl vergi defterlerini yorumlamak olağanüstü zordur ve bazı tarihçiler artışın daha küçük olduğunu düşünür. Gelgelelim hiç kimse önemli ölçüde yükseliş olduğunu yadsımaz veya enerji kullanımındaki sonuçlarını tartışmaz.

51 1063'te sokağa çıkma yasağının kaldırılmasından sonra.

7-8 kat daha fazla enerji tüketmişlerdi.[52] Ayrıca Han ve Romalılar tekneleri hareket ettirmekte rüzgâr ve dalgaları kullanmayı, bitkilerin ve hayvanların kendileri için yapabildiklerinden daha ötesine gidebilmeyi ve su enerjisini değirmenlere uygulamayı da öğrenmişlerdi. Gene de, 1013'te ayaklanan üşümüş Kaifengliler, Büyük Enerji Zinciri'nde Taş Devri avcı-toplayıcılarından biraz daha üstte durarak, hâlâ temelde diğer organizmalardan geçiniyorlardı.

Yirmi-otuz yıl içinde başlayan değişim, Kaifeng'in demirci ustalarını farkında olmadan devrimcilere dönüştürdü. 1000 yıl önce, Han hanedanı döneminde, bazı Çinliler kömür ve gazı kullanmanın yollarını aramışlardı, ama bu enerji kaynaklarının pek az bariz uygulamaları olmuştu. Ancak şimdi, yakacak için ocaklar ve evlerle rekabet eden doymak bilmez demirhanelerle birlikte, sanayiciler antik organik ekonomi ile fosil yakıtların yeni dünyası arasındaki kapıyı daha güçlü zorlamaya başlamıştı. Kaifeng Çin'in en büyük kömür yataklarından ikisinin yakınındaydı (Harita 7.6) ve Sarı Irmak üzerinden kolayca erişilebiliyordu. Dolayısıyla demir cevherini eritmek üzere odunkömürü yerine kömür kullanmanın yolunu bulmak için dâhi olmak gerekmiyordu; bunun için açgözlülük, çaresizlik ve deneme-yanılma yeterliydi. Ayrıca kömürün yerini belirlemek, kazıp çıkarmak ve nakletmek için de sermaye ve emek gerekmesi, muhtemelen bu faaliyetin başını (yeterli kaynaklara sahip olmayan) hane sahipleri yerine (bu kaynaklara sahip) işadamlarının çekmesinin nedenini açıklıyor.

1080 civarında yazılan bir şiir bu dönüşüm anlayışını yansıtır. İlk dörtlük, yakacak karşılığında bedenini satmak zorunda kalan bir kadının çaresizliğini; ikincisi bir kömür madeninin imdada yetişmesini; üçüncüsü kocaman bir yüksek fırını; dördüncüsü de ne yardan ne serden geçmeden yaşayabilmenin verdiği rahatlamayı betimler: Artık büyük demir kılıçlar da dökülebilir, ama ağaçlar yaşayacaktır.

52 Kişi başı (her türlü amaçla) enerji elde etme faaliyeti Doğu'da MÖ 14.000 civarında kabaca günde ortalama 4000 kilokaloriden (toplumsal gelişme endeksinde 4,29 puan) MÖ/MS 1'de 27 bin kilokaloriye (29,35 puan) yükselmişti. Batı'daysa MÖ 14.000'de kabaca aynı düzeyden MÖ/MS 1'de 31 bin kilokaloriye (33,70) çıkmıştı.

Görmedin mi o kadını,
Geçen kış, yolcular yağmur ve kar yüzünden durduklarında,
Rüzgâr kentlilerin iliklerini dondurduğunda?
Bir çıkın ıslak odunla, "yatağına taşıyarak şafakta",[53]
Çaldı alacakaranlıkta kapıyı, ama kimse alışveriş etmek istemedi onunla.

Kim bilebilirdi o dağlarda bir hazinenin yattığını,
Yığınlar halinde, kapkara mücevherler gibi, on binlerce araba dolusu kömürün.
Hiç kimsenin tanımadığı bir lütuf ve inayet yağdı.

Pis kokulu bir patlama –zhenzhen–[54]*dağılıyor çevreye;*
Bir kez başlayınca [üretim] sınırsız enginlikte.
On bin kişi çalışıyor, bin kişinin nezaretinde.
Çamurlu suya atmak cevheri daha da ışıldatıyor,
Eriyik halinde yeşim ve altın, akıyor adeta onların gücüyle.

Güney Dağları'nda kestane ormanları artık rahat soluk alıyor;
Kuzey Dağları'nda ihtiyaç yok sert cevhere çekiç sallamaya.
Binbir incelikte bir kılıç dökerler size,
Koca bir eşkıya çetesini kıymaya doğrayacak keskinlikte.[55]

Kömür ve demir birlikte uçuşa geçti. Qicunzhen'de iyi belgelenmiş bir dökümhane, her yıl fırınlara 35 bin ton demir cevheri ve 42 bin ton kömür küreyecek 3000 işçi istihdam ediyor ve 14 bin ton pik üretiyordu. 1050'ye kadar o kadar çok kömür çıkarılır olmuştu ki, artık konutlarda da kullanıyordu ve hükümet 1098'de yoksul yardımında revizyon yaptığı zaman, memurların sözünü etmeye değer gördüğü tek yakacak kömürdü. Kaifeng'de 1102 ve 1106 arasında 20 kömür pazarı daha açıldı.

Doğulu toplumsal gelişme bu dönemde artık 1000 yıl önce antik Roma'nın ulaştığı zirveye yükselmişti. Bir Müslüman çekirdek ile Hıristiyan çeper arasında bölünmüş olan Batı ise artık çok geride kalmıştı ve bu toplumsal gelişme düzeyine, İngiltere'nin Sanayi Devrimi arifesi olan 18. yüzyıla dek yetişemeyecekti. As-

53 Fahişeliği anlatan hüsnütabir.

54 Şairin körüklerin çıkardığı sese dair betimlemesi.

55 Su Shi, "Stone Coal" (y. 1080), çev. Wagner, 2001b, s. 51-52. Bu metni benimle tartıştıkları için Profesör Wagner'e ve Profesör Nathan Sivin'e şükranlarımı sunuyorum.

lında tüm göstergeler bir Çin sanayi devriminin Kaifeng'in is karası duvarlarında için için mayalanmakta olduğunun ve toplumsal gelişmedeki bu devasa Doğu öncülüğünün Doğu hâkimiyetine dönüşeceğinin ipuçlarını veriyordu. Tarih, Ganimet'i Balmoral'a değil de Albert'ı Pekin'e götürecek gelişmelere gebe gibi görünüyordu.

8

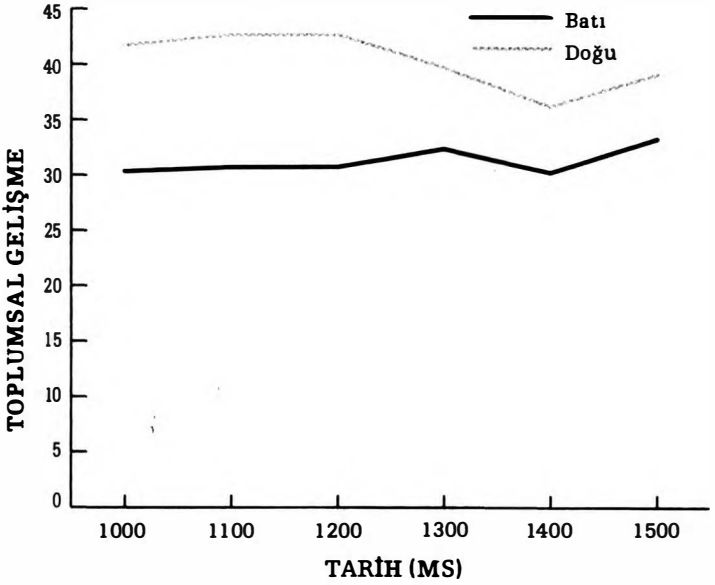
KÜRESELLEŞME

Üç Büyük Şey

Çin'le ilgili her şey Marco Polo'yu hayretten hayrete düşürmüştü. Dünyanın en muhteşem sarayları gibi, en zengin hükümdarları oradaydı. Bütün Hıristiyan âleminin sularında olduğundan çok daha fazla gemicilik yapılan ırmaklarında, kentlerine bir Avrupalının hayal edebileceğinden fazla yiyecek taşınıyordu. Hem de ne yiyecekler; bir Avrupalının inanmakta bile güçlük çekeceği kadar lezzetli gıdalardı bunlar. Çinli genç kızlar tevazuda ve nezakette kusursuzdu; Çinli eşler melek gibiydi; Hangzhou'nun fahişelerinin konukseverliğinden yararlanmış olan yabancılar onları bir daha asla unutamıyordu. Gene de hepsinden daha hayret uyandırıcı olan Çin'in ticaretiydi. Marco "size bütün gerçekliğiyle söyleyebilirim ki," diyordu, "iş âlemi... öyle muazzam bir ölçekte ki, bunu işiten hiç kimse kendi gözleriyle görmeden kesinlikle buna ihtimal veremez."[1]

---

1 Marco Polo, *The Travels*, çev. Latham, 1958, s. 223. Saraylar için bkz. s. 125-26; zenginlikler, s. 149; Yangtze, s. 209; köprüler, s. 163; yiyecekler, s. 215; genç hanım-

Grafik 8.1. Küçülen bir dünyada küçülen bir aralık: Ticaret, seyahat ve karışıklık dönemleri Doğu ve Batı'yı yeniden bir araya getiriyor.

Olan tam da buydu. Marco 1295'te Venedik'e döndüğü zaman, hikâyelerini dinlemek için etrafına toplananların çoğu hakikaten anlattıklarına itibar etmedi.[2] Fakat 4,5 kiloluk armutlar gibi ara sıra görülen tuhaflıklarına karşın, Marco'nın anlatısı Grafik 8.1'de gördüklerimizle son derece tutarlıdır. Çin'e gittiği zaman ülkenin toplumsal gelişmesi Batılı gelişmenin çok önündeydi.

Ancak, Marco'nun Doğu'daki harikalara şaşarken bilmediği üç büyük şey vardı. İlki, 1100'de toplumsal gelişme endeksindeki neredeyse 12 puanlık öncülüğünün 1500'de 6'nın altına inerek gerilemekte olmasıydı. İkincisi, 7. Bölüm'ün sonunda öngörülen senaryo –Doğulu demirci ustalarının ve dökümhane sahiplerinin fosil yakıtların enerjisini dizginlerinden boşaltarak bir sanayi devrimi başlatacağı beklentisi– gerçekleşmemişti. Marco Çin ocaklarında yanan "kara taş"a hayran olmuştu, ama Çin'in yağlı

lar, s. 196; eşler, s. 217; sosyete fahişeleri, s. 216; armutlar, s. 215; kara taş, s. 156; yağlı balık, s. 215; porselen, s. 238.

2 Marco'nun gerçekten Çin'e gidip gitmediğini bugün bile birkaç tarihçi hâlâ merak eder.

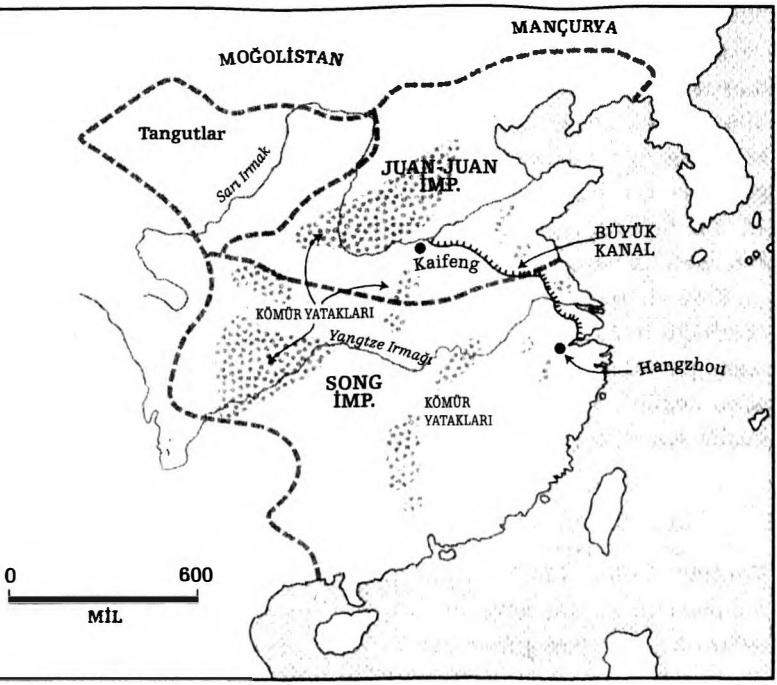
balık ve yarısaydam porselenlerine de en az bu kadar hayrandı. Betimlediği diyar bütün harikalarıyla geleneksel bir ekonomi olmayı sürdürüyordu. Üçüncüsü de, Marco'nun orada bulunması bile bundan sonra olacakların bir işaretiydi. Avrupalılar harekete geçmişti. 1492'de bir başka İtalyan, Kristof Kolomb, öldüğü güne dek Çin'e ulaştığını sansa bile, Amerika'ya ayak basacaktı; 1513'te Kolomb'un kuzeni Rafael Perestrello gerçekten Çin'e yelken açan ilk Avrupalı olarak ailenin yanılgısını düzeltecekti.

Kolomb'un karayı görmesi ile Batı'nın toplumsal gelişmede öncülüğü Doğu'nun elinden alması arasında bir 300 yıl daha geçmesi gerekti. Bu bölümün kapsadığı uzun dönem Doğu çağının sonu değildi. Hatta sonun başlangıcı bile sayılmazdı. Fakat hiç kuşku yok ki, başlangıcın sonuydu.

İblisin Irkı

Kaifeng, 9 Ocak 1127. Kent surları şahmerdanların ve patlayan bombaların altında sarsılıyordu. Hiç kimse şiddetli tipi altında neler olup bittiğini göremiyordu, ama yine de siperlerdeki Çinli savunmacılar, üzerlerine doğru gıcırdayarak yaklaşan kuşatma kulelerine çarpması umuduyla, devasa tatar yaylarından büyük okları fırlatıp karanlığın içine yanan barut püskürtüyorlardı. Çin'in kuzey sınırlarına son zamanlarda tehdit oluşturan Juan-Juan (Cücen) İmparatorluğu'ndan 3000 asker, surlara ilk taarruzlarında darmadağın oldular; bazıları yandı, bazıları taşlarla ezildi, daha fazlası oklarla delik deşik oldu. Ama gene de, hücum kuvvetleri ölülerini toplayıp yeniden saldırı düzenine geçti. Bundan daha kötülerini de görmüşlerdi.

Ne var ki, ancak 100 kişinin can verdiği surların içinde, ölülerin etrafa saçılmış cesetleri bile savunmacıların moralini bozuyordu. Subaylar ortadan kayboldu, rivayetler yayıldı ve hiç beklenmediği bir anda, karın sessizliğine bürünmüş olarak geri dönen kuşatma kulelerinin gümbürtüsü ve yeni yeni okların ölümcül vızıltıları geldi. Paniğin tam olarak nasıl başladığını bilmiyoruz, ama ansızın on binlerce asker kaçma çabasıyla siperlerinden fırladı. Düşman içerideydi; yağmalayarak, yakarak, tecavüz ederek ve öldürerek ilerledi. Saray kadınlarının birçoğu

Harita 8.1. Canavarları yaratmak: 1141'de Juan-Juan ve Song İmparatorlukları. Noktalı alanlar Çin'in ana kömür yataklarını gösteriyor.

başlarına geleceklere katlanmaktansa kendilerini suda boğdu, ama imparator esarete götürülmek üzere yakalanmayı bekledi.

Kaifeng'in düşüşü, bile bile lades gibi bir hatanın ürünü oldu. 11. yüzyıl ekonomik patlamasına karşın, Song hanedanının kuzey sınırında Hitaylara karşı sonu gelmez savaşı aralıksız bir mali yükümlülük getiriyor ve imparatorlar faturalarını ödemek için durmadan yeni yollar arıyorlardı. Sonuç olarak, 1115'te Mançuryalı "Vahşi Juan-Juanlar" Hitaylarla savaşta yardım önerdiği zaman İmparator Huizong büyük bir hevesle kabul etti (Harita 8.1). Bu Juan-Juanların, sadece 20 yıl içinde ağaçlık arazi çiftçilerinden korku veren süvarilere dönüşmüş olması onu endişelendirmeliydi, ama nafile. Huizong bir müzik erbabı, ünlü bir ressam ve deha derecesinde bir kaligraftı, ama devlet adamlığından nasibini almamıştı ve danışmanları çoğunlukla çetin gerçeklerle yüzleşmek yerine ofis siyasetini yeğliyorlardı. Huizong Juan-Juanları destekleyerek, ilkin Hitayları, ardından da bizzat kendini

yalayıp yutacak bir canavar yaratmıştı. Gemilere binip kaçmasalardı, Song sarayının çaresiz kalıntılarını da yutardı. Ancak 1141'de artık Kuzey Çin'e hükmeden Juan-Juanlar ile merkezi Hangzhou'ya kayan çok küçülmüş Song devleti arasında bir sınır antlaşması imzalanabildi.[3]

Kaifeng'in düşmesi ve ardından gelen kuzey-güney ticaretinin kopuşu, toplumsal gelişmenin, büyüdüyse bile 12. yüzyılda çok az büyüdüğü anlamına geliyordu. Gene de durgunluğa karşın gelişme fiilen durmadı; Kaifeng çabucak yağmadan toparlandı, hatta bir noktada Juan-Juan başkenti haline geldiği gibi, Hangzhou da Marco Polo'nun hayran olduğu metropole dönüşecek kadar büyüme gösterdi. Güney Çin'in kömür yatakları kuzeydekiler kadar zengin değildi, ama gene de boldu ve 12. yüzyıl sanayicileri daha ucuz, daha kirli kömürü demir üretiminde kullanmayı, hatta demir işlemenin kirlenmiş yan ürünlerinden bakır çıkarmayı bile öğrendiler. Ticaret, kâğıt para, fosil yakıtlar ve emtia üretimi büyümeyi sürdürdü ve 1200'de bir Çin sınai patlaması en az bir asır önceki kadar mümkün gibi görünüyordu.

Her şeyi değiştiren, Timuçin adında gaddar bir bozkırlı oldu. 1162'de soğuk Moğolistan bozkırlarında doğan Timuçin tam bir parçalanmış aileden geliyordu. Babası Yesügey, Timuçin'in annesi Hölün'ü asıl kocasının elinden kaçırıp hamile bırakmış ve doğan çocuğa öldürmüş olduğu bir adamın adını vermişti. Timuçin'in anne-babası çocuğa öylesine uzaktı ki, bir keresinde oba göçe kalktığında onu unuttular ve ancak bir yıl sonra dönüp aramak akıllarına geldi. Yesügey, Timuçin'i 8 yaşında evlendirdikten sonra (belki zamansız denemeyecek şekilde) öldürüldüğü zaman kabilesindekiler Hölün'ü oba dışına attılar, hayvanlarını çaldılar ve onu açlıktan ölmeye terk ettiler. Timuçin derhal işe koyulup sıçan avlayarak Hölün'e destek oldu. Aynı zamanda, kabile yasasına göre Hölün'le evlenmek zorunda olan üvey ağabeyini öldürdü. Ardından esir edilip satılan Timuçin kaçmayı başarana kadar kendi nişanlısı kaçırılmıştı ve belki başka bir adamın çocuğunu taşıyordu. Timuçin nişanlısını kaçıranı öldürüp onu geri aldı.

3 Tarihçiler genelde Song dönemini, hanedanın Çin'in büyük bölümünü Kaifeng'den yönettiği Kuzey Song evresi (960-1127) ile Hangzhou'dan sadece Güney Çin'e hükmettiği Güney Song evresi (1127-1279) şeklinde böler.

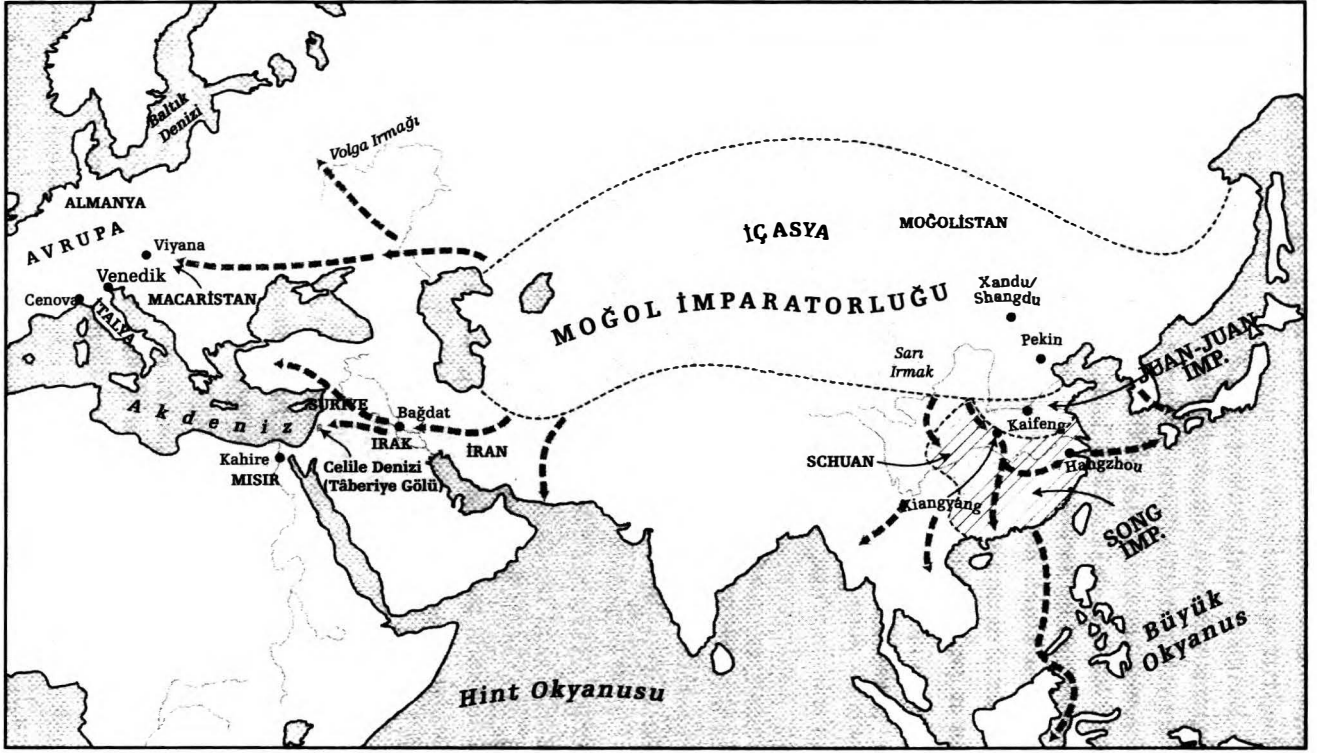
Timuçin zorlu bir adamdı; zaten olmasaydı, Moğollar ona Cengiz Han[4] –"Korkusuz Önder"– unvanını vermez ve o da tarihin en büyük fatihi olamazdı. Yolunun (kan kardeşi Camoka'yı yakalayıp öldürerek,[5] akrabalık iddialarını umursamadan Moğol savaş sanatını dönüşüme uğratarak ve her çatışmada kavgacı, alkolik oğullarının karşısına dikilerek) iktidara ulaşmasının, erken yaştaki aile deneyimlerine bazı şeyler borçlu olduğunu anlamak için terapist olmaya gerek yok.

Bozkırlarda 2000 yıl içinde bazı bakımlardan çok fazla bir değişim olmamıştı. Kendinden önceki birçok reis gibi Cengiz Han'ı güdüleyen de kısmen (Çin) korkusu, kısmen de (ülkenin sahip olduğu zenginliğe duyduğu) açgözlülük oldu. Bu teşvik unsurları onu Kuzey Çin'deki Juan-Juan krallığına saldırmaya ve buradan elde ettiği ganimetleri, peşinden gelmeleri için diğer Moğol liderlere rüşvet dağıtmakta kullanmaya itti. Ne ki, başka bakımlardan çok şey değişmişti ve hanın kendisi bile aynı ırmakta iki kere yıkanılamayacağına dair tarihsel yasayı aşamıyordu. Beş asır boyunca Çinli, Müslüman ve Hıristiyan yerleşimciler kentleri, sulama yöntemleri ve sabanlarıyla bozkırlara gelmişlerdi. Çiftçiler toprakları göçebelerden alıyorlardı, ama göçebelerin çiftçilerden neler aldığı, silahlarına ve yöntemlerine kalmış bir şeydi.

Göçebelerin, daha iyi hisseyi kaptıkları ortaya çıktı. Geri kalmışlığın avantajları bir kez daha işin içine girdi ve Cengiz Han –tüm göçebe liderler içinde en parlak olanı– kent sakini olan mühendisleri kendi süvari ordularına öylesine iyi entegre etti ki, herhangi bir orduyu ne kadar kolayca yeniyorsa, her türlü istihkâmı da aynı kolaylıkla yerle bir edebiliyordu. 1227'de ölmeden evvel, Büyük Okyanus'tan Volga'ya dek yoluna çıkan her yerleşimi yağmalayarak (Harita 8.2), bir Farisi görgü tanığına göre, önüne çıkan engelleri "kâğıttan silinen yazılı satırlar" gibi silip geçti. Ne ki, Moğollar bir yerden geçtikten sonra "bu kentler baykuşların ve kuzgunların yuvalarına dönüşür; o yerlerde cüce

4 Tarihçiler adını bazen Çingiz Han (Chinggis Khan) olarak kullanır. Bu ad, Moğolca telaffuzuna Cengiz'den daha yakın olsa da, bu kullanım artık geleneksel hale gelmiş durumdadır.

5 Gelgelelim, efsaneye göre, bu ancak Camoka'nın ona ihanet etmesinden ve yakalanması üzerine Timuçin'den kendisini idam etmesini istemesinden sonra gerçekleşti.

Harita 8.2. Göçebelerin dörtnala at sürdüğü topraklar: 1227'de Cengiz Han öldüğü zaman Moğol İmparatorluğu'nun sınırları ve (kesintili koyu çizgiler) oğulları ve torunlarının o yıl ile 1294 arasında yaptığı savaşlar.

baykuşlar birbirlerinin çığlıklarına yanıt verirler ve o salonlarda rüzgârlar uğuldar"dı.[6]

Cengiz Han'ın, Çin'in yağmalanacak ana maden damarı olduğunu anlaması için toplumsal gelişme endeksine filan ihtiyacı yoktu. Bilebildiğimiz kadarıyla, her şeyi çalmak, köylüleri topraklarından sürmek ve Kuzey Çin'in tamamını sağlam bozkır midillilerinin kış otlağına dönüştürmek niyetindeydi. 1215'te 90'ı aşkın kenti tahrip etti; ateşe verdiği Pekin'in yangını bir ay boyunca sürdü. Ancak, 1227'deki ölümünün ardından daha bilge (Çinli) danışmanlar galebe çaldı: Köylüleri yerinde bırakarak onları vergilendirmenin daha iyi gelir sağlayacağını kabul ettirdiler.

Yeni siyasayı deneme fırsatının doğması çok sürmedi. 1234'te yeni bir Song hükümdarı, Huizong'un Hitaylara karşı Juan-Juanlarla kurduğu ittifakın Juan-Juanların Kaifeng'i yağmalayıp imparatoru kaçırmasıyla sonuçlanmasından hiç rahatsız olmayarak, Juan-Juanlara karşı Moğollarla benzer bir ittifak kurmayı önerdi. Sonuç daha da kötü oldu: Moğollar Juan-Juan İmparatorluğu'nu topraklarına katarak Çin'in ordularını çöküşün eşiğine getirdiler.

1230'larda Song İmparatorluğu'nu çöküşten kurtaran, sadece Moğol siyasetinin kendine özgü tuhaflıkları oldu. 1227'de Cengiz Han öldüğü zaman oğlu Ögedey Büyük Han olarak yerine geçti, ama Cengiz'in torunları derhal Ögedey'in yerini kimin alacağı konusunda manevralara girişti. Ögedey'in Çin'i fethetmesinin, iktidarını fazlasıyla güçlendirmesinden ve ardıllık mücadelesinde kendi oğlundan yana çıkmasından korkarak, küçük Moğol şeflerini bunun yerine uzak batıda devasa bir akına çıkmaya yüreklendirdiler. 1237'de amaçlarına ulaştılar ve ana Moğol orduları hızla batıya yöneldi.

Avrupalılar, sözcüğün gerçek anlamıyla, kendilerine neyin çarptığını anlayamadılar. Bir İngiliz tarihçi olan Matthew Paris'e göre, istilacılar tam bir muammaydı. "Asla," diyordu, "onlara erişmenin bir yolu yok, kendileri de ortaya çıkmıyorlar, bu yüzden âdetlerine veya kişiliklerine dair herhangi bir bilgiye, diğer insanlarla ortak ilişkiler aracılığıyla ulaşmak da olanaksız."[7]

6 Yaqut al-Hamawi, çev. Browne, 1902, c. 2, s. 437.

7 Matthew Paris, *English History*, çev. Giles, 1852, c. 1, s. 314.

Tatarlar (Moğollar için kullanılan terimlerden biri) adını hatalı olarak antik Yunanların cehennem için kullandıkları Tartarus olarak yorumlayan Matthew, onların "İblis'in iğrenç ırkının devasa ordusu" mu olduğunu merak ediyordu. Belki de, diye tahmin yürütüyordu, sonunda yurtlarına giden İsrail'in Kayıp Kabileleri olabilirler. Moğolların İbranice konuşmadıklarını ve Musa'nın Yasası'ndan haberdar olmadıklarını fark etmesine karşın, Matthew gene de doğrusunun bu olması gerektiğine hükmetti: Musa'nın On Emri'nden önce yolunu şaşırmış olan bu adamlar,

> acayip tanrıların ve bilinmez âdetlerin peşinden gitmiş, bu yüzden şimdi daha mucizevi bir tarzda, Tanrı'nın intikamı yüzünden, bütün diğer milletlerin gözünde yabancı ve yürekleri ve dilleri karışmış ve yaşamları zalim ve akıldışı hayvanlarınkine dönüşmüş olan[8]

Yahudilerdi.

Bazı Hıristiyanlar İsrail'in Kayıp Kabilelerine karşı mantıklı savunmanın yerel Yahudileri katliamdan geçirmek olduğu sonucuna vardı, ama tahmin edilebileceği gibi bu da pek az sonuç verdi. Moğollar Almanya ve Macaristan'ın hepsi bir araya toplanmış şövalyelerine galip geldiler ve ta Viyana'ya kadar ilerlediler. Ancak o zaman –tıpkı Çin'i terk ettikleri gibi ansızın– buralardan ayrılarak, midillilerinin başını çevirip esirlerini İç Asya'ya doğru yürüttüler. Avrupa akınının bütün amacı hanlık taht silsilesini etkilemekti; dolayısıyla Ögedey'in 11 Aralık 1241'deki ölümü Avrupa'nın önemini bir anda silip atmıştı.

Moğollar tekrar Batı'ya göz diktikleri zaman, bu kez akıllılık ederek daha zengin bir hedefi, Müslüman çekirdeği seçtiler. 1258'de Bağdat surlarında gedik açmaları sadece iki haftalarını aldı. Halifelerin sonuncusunu üç gün boyunca aç susuz bıraktılar, ardından onu bir altın yığınının içine atıp bunları yemesini talep ettiler. Yapmadığı zaman da kendisi ve varisleri halılara sarılıp ölünceye kadar ayaklar altında çiğnendiler.[9]

Bir Mısır ordusu Moğolları nihayet 1260'ta Tâberiye Gölü kıyılarında durdurmayı başardı; ama o zamana kadar yarattıkları yıkım İran, Irak ve Suriye'nin eski Müslüman merkezlerinde 200

8 *Age.*

9 Moğollar kan dökülmediği için bu tür ölümü onurlu kabul ediyorlardı.

yıllık ekonomik gerilemeye damgasını vurmuştu bile. Ancak Moğolların Batı üzerindeki en büyük etkisi, *yapmadıkları* şey oldu. Kahire'yi yağmalamadıkları için bu kent Batı'nın en büyük ve zengin kenti olarak kaldı; yine Batı Avrupa'yı istila etmedikleri için Venedik ve Cenova Batı'nın en büyük ticari merkezleri olmayı sürdürdü. Gelişme eski Müslüman çekirdekte darmadağın oldu, ama Mısır ve İtalya'da yükselmeye devam etti ve Marco Polo'nun Çin'e doğru yola koyulduğu 1270'lere gelindiğinde, Batı çekirdeği kararlı bir şekilde, Moğolların yıkımdan esirgediği Akdeniz topraklarına doğru kaymış durumdaydı.

Moğollar bir han daha ölüp ardılı Kubilay yerine geçince Batı'daki savaşlarını tümüyle bıraktılar; İngiliz şair Coleridge'in uyuşturucunun ağır etkisi altında düşünde gördüğü Xanadu'daki[10] ünlü sarayıyla ölümsüzleştirdiği ("O güneşli kubbe! O buzdan mağaralar!") Kubilay, nihayet Çin'in sonunu getirdi.[11] Bu Moğolların gelmiş geçmiş en zorlu ve en yıkıcı savaşı oldu. Çin direnişini kırmak için büyük Xiangyang kalesinin kuşatması 5 yıl sürdü ve Kubilay'ın Song hanedanının son çocuk imparatorunu denize kadar kovaladığı 1279'a kadar, Çin'i bir sanayi devriminin eşiğine getirmiş karmaşık altyapı yıkılmaya yüz tutmuştu. Doğulu toplumsal gelişme serbest düşüşe geçti.

Bu gidişe doğal afetlerin de katkıda bulunduğu su götürmez. Juan-Juan yağmasından toparlandıktan sonra Kaifeng'in gerçek gerilemesi, 1194'te Sarı Irmak'ın setlerinden taşarak, kenti besleyen, kömürünü getiren ve üretilen malları dört bir yana taşıyan kanalları tahrip ettiği zaman başladı. Fakat Sarı Irmak daha önce de defalarca taşmıştı; bu defakinin büyük farkı, Moğol yıkımının doğanın acımasızlığını daha da ağırlaştırması oldu. 1230'larda Moğol ordularının peşinden kıtlık ve salgın hastalıklar gelerek Kaifeng civarında 1 milyon kişiyi, Sichuan'da belki daha da fazlasını beraberinde sürükledi ve 1270'lerde ölü sayısı daha da yükseldi. 13. yüzyılda Çin'in peşini bırakmayan mahşerin dört atlısı –göç, devletin çöküşü, kıtlık ve salgın– toplam olarak nüfusu belki dörtte bire kadar düşürdü. Marco Polo'nun büyük şaşkınlığına

10 Bu ünlü isim, genelde Shangdu olarak çevrilen kentin Çince adının yanlış anlaşılmasıdır. Kubilay'ın sarayının bulunduğu alanda şu anda kazı çalışmaları sürmektedir.

11 Samuel Taylor Coleridge, *Kubla Han* (1797), satır 47.

karşın, 1290'a gelindiğinde Çin bir sanayi patlaması yapma yolundan çoktan çıkmış durumdaydı. Aslına bakılırsa Doğu ve Batı arasındaki fark kapanıyordu.

Tüfek, Mikrop ve Dökme Demir

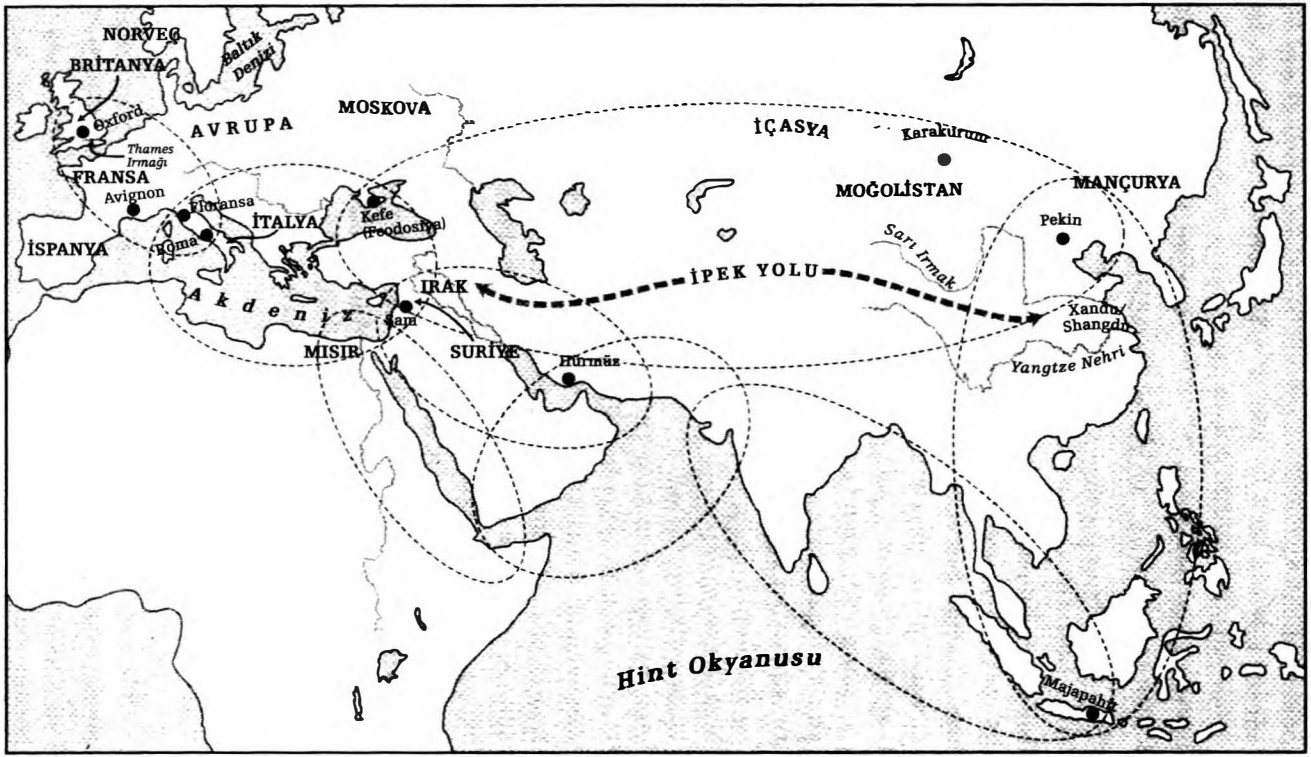
Doğulu toplumsal gelişme daha önce MS 1. yüzyıldan 4. yüzyıla dek düştüğü zaman, bu durum Avrasya çapındaki paradoksun bir parçası olmuştu. MÖ 1. binyılda toplumsal gelişmedeki güçlü yükseliş fiilen çekirdekler arasındaki mesafeyi küçültmüş ve bir avuç seyyah, tüccar ve akıncı, bozkırlar ve Hint Okyanusu'nda örtüşen temas bölgeleri yaratmıştı. Bu Eskidünya Mübadelesi, yükselen toplumsal gelişmenin bir sonucu olmasının yanı sıra, gelişmeyi baltalayan kuvvetleri de üretti ve Batı çekirdeği 43 puan civarındaki zorlu tavanı aşmakta başarısız olduğunda mahşerin atlıları her iki çekirdeği de aşağıya doğru çekti.

9. yüzyıla gelindiğinde Doğulu gelişme İkinci Eskidünya Mübadelesi'ni harekete geçirecek kadar toparlanmıştı. Tüccarlar, misyonerler ve göçmenler bozkırları ve Hint Okyanusu'nu aşarak, yine örtüşen temas bölgeleri yaratıyorlardı (Harita 8.3). Cengiz Han'ın çocukluk yıllarına gelindiğinde, tüccarlar daha o zamandan baharat ve ipek gibi lüks mallarla kalmayıp, havaleli gıdaları Romalıların bile kıskanacağı miktarlarda Hint Okyanusu'ndan öteye taşıyorlardı ve Basra Körfezi'ndeki Hürmüz'den Cava'daki Majapahit'e kadar bütün kozmopolit ticaret kentleri olanca hızıyla gelişiyordu.

Bozkırlardaki Moğol fetihleri ikinci bir Doğu-Batı arterine istikrar getirdi ve Karakurum'da inşa ettiği yeni başkentini imparatorluğa yakışır bir metropole dönüştürmek isteyen Ögedey Han, anlatıldığına göre, mallarına koydukları fiyatın üzerine %10 ödemek yoluyla tüccarları oraya çekti. İranlı âlim Reşidüddin "yemeğini bitirdikten sonra her gün sarayının önünde, dünyada bulunacak her türlü malın öbek öbek yığıldığı bir koltuğa geçip" oturduğunu yazdı.[12]

Tüccarlarla birlikte, Moğolların din hakkındaki rahat tutumlarının çekimine kapılmış din adamları da geldiler. Ögedey'in

12 Rashid al-Din, *Assembly of Histories*, çev. Boyle, 1971, s. 84.

Harita 8.3. İkinci Eskidünya Mübadelesi: Avrasya'nın bir ucundan diğerine ilerleme ve felaketi taşıyan sekiz örtüşen ticaret ve seyahat bölgesi.

halefinin bir Hıristiyana söylediği üzere, "nasıl ki Tanrı bir elin parmaklarını aynı yaratmamışsa," demişti, "insanlara da ayrı ayrı yollar verdi."[13] Bu yolları merak eden Han 1254'te Budistler, Müslümanlar ve Hıristiyanlar arasında halk önünde bir tartışma düzenlemeye karar verdi. Böyle bir şey ancak Karakurum'da olabilirdi.

Bilgili uzmanları dinlemek için büyük bir kalabalık toplandı, ama pek de başarılı bir deneyim olmadı. Moğol geleneklerini izleyerek, tartışma turları arasında yarışmacılara mayalanmış kısrak sütü ikram edildi ve saatler ilerledikçe tartışmalar odağını yitirdi. Mantıksal düşünme yetileri alkolün etkisiyle köreldi. Hıristiyanlar kendilerini ilahi söylemeye verdiler. Müslümanlar Kuran ayetlerini okuyarak onlara karşılık verirken, Budistler de sessiz bir tefekküre çekildiler. Sonunda, devam edemeyecek kadar sarhoş olan Hıristiyanlar ve Müslümanlar da onların izinden gitti.

Dinler arası diyaloğun başarısızlığına karşın Batılılar gelmeye devam etti. Müslüman tüccarlar Kırım'daki Kefe'ye Doğulu malları taşıyarak orada bu malları İtalyanlara sattılar; İtalyanlar bunları yalnız Kuzey Avrupalılara satmakla kalmayıp (Çin ipeklisi Fransız pazarlarında ilk olarak 1257'de görüldü), bu malları kaynağına kadar takip de ettiler. Marco Polo'nun amcaları Kefe'den 1260'ta yola çıkıp Pekin'e gelene dek yolculuğa devam ettiler; ardından 1274'te genç Marco'yu da yanlarına alıp ikinci bir yolculuk yaptılar. Onları misyonerler izledi ve 1305'te Pekin'e henüz gelmiş bir Hıristiyan frer, bozkır güzergâhının deniz güzergâhından daha kısa ve güvenli olmasıyla böbürleniyordu.

Birinci Eskidünya Mübadelesi Avrasya'nın bir ucu ile diğer ucunu bürümcük inceliğinde az sayıda iplikle bağlamıştı; ama İkinci Mübadele 1100'den sonra yeterli sayıda insanın yüzlerce yıl boyunca gidip gelerek ilk hakiki teknoloji transferini gerçekleştirecek kadar güçlü bir ağ dokumayı başardı. Bu transfer neredeyse tamamen geri kalmış Batı'nın lehine işledi. MS ilk yüzyılda Çin'de icat edilmiş el arabasının Avrupa'ya ancak 1250'de, atı arabaya koşmakta kullanılan ve Çin'de MS 5. yüzyıldan beri kullanılan hamutun da hemen hemen aynı dönemde ulaştığı düşünülürse, bu çok bariz bir şeydir.

13 Mongke Khan, William of Rubruck'u huzuruna kabul etmişken (1254), çev. C. Dawson, 1955, s. 195.

Ne ki, o döneme kadar en önemli teknoloji transferi ucuz dökme demir gereçler olmuştu. Bunlar Çin'de MÖ 6. yüzyılda ortaya çıktı ve MÖ 1. yüzyıla gelindiğinde yaygınlaşmış durumdaydı. Araplar dökme demiri MS 11. yüzyılda biliyorlardı, ama Avrupalılar 1380'e dek öğrenemediler. Eğer toprağı demir kazma kürekler olmaksızın kazmaya çalıştıysanız, bunun ne anlama geldiğini biliyorsunuzdur. Üniversiteden yeni mezun olmuşken Yunanistan'da katıldığım bir kazıda depomuzun anahtarını kaybetmiş ve demir gereçlerimiz olmaksızın kazıya girişmek zorunda kalmıştık. 1380 öncesi bir Avrupalı gibi yaklaştığınızda toprak inanılmaz derecede sert ve ağır gelir. İkinci Eskidünya Mübadelesi'nin Batı'da enerji elde etmede devrim yaptığına bizzat kefil olabilirim.

Aynı şekilde iletişim teknolojisine de. Çinli zanaatkârlar kâğıdı ilk olarak MS 105'te dut ağacı kabuğundan yaptı. Araplar kâğıdı 760 civarında (söylentiye göre, Orta Asya'da Çinli kâğıt yapımcılarını yakalayarak) öğrendi. Ama İtalyanlar bunları ancak 1150'den sonra satın almaya ve kendi başlarına 1276'da imal etmeye başladılar. O döneme gelindiğinde, Çinli yayıncılar kâğıt kitap basmak için oyulmuş ahşap baskı kalıplarını 500 yıldır, hareketli harfler takımı da 200 yıldır kullanmaktaydılar; Avrupalılar ahşap baskı kalıplarını ancak 1375'te, hareketli harfler takımını ise 1430 civarında ödünç alıp ihtiyaçları doğrultusunda değiştirdiler. Yelken halatları ve dümenler alanındaki Çin ve Hint yenilikleri de Arapların eliyle 12. yüzyıl sonunda Akdeniz'e taşınarak Batı'ya kadar ulaştı.

Batılılar el arabası gibi antik teknolojilerle birlikte en yeni gelişmeleri de devşirdiler. Bir Çin metninde ilk olarak 1119'da sözü edilen manyetik pusula, 1180'e kadar Araplara ve Avrupalılara ulaşmıştı bile; tüfeklerse bundan bile hızla aktarıldı. Çin'deki 13. yüzyıl Moğol istilası esnasında Doğulu zanaatkârlar barutu sadece yanmayıp patlamasına yetecek kadar hızlı oksitlemenin yolunu buldular ve kötülük dolu bu yeni numarayı bambu tüplerden okları fırlatmakta kullanmaya koyuldular. Bilinen en eski gerçek tüfek –Mançurya'da bulunan kurşun misketleri ateşlemekte kullanılmış olabilecek 38,40 cm uzunluğunda bronz tüp– muhtemelen 1288'e aittir. Güçbela bir kuşak ertesinde, 1326'da Floransa'dan bir elyazması bir pirinç tüfeği betimler ve ertesi yıl Oxford'dan bir elyazmasındaki illüstrasyonlar yanılgıya yer

bırakmayacak şekilde iki ilkel top gösterir. Araplarca top kullanımının bilinen ilk örneği, daha sonra, 1331'de İspanya'da yapılan bir savaşta görülür. Büyük olasılıkla Batı Avrupalılar topları doğrudan doğruya bozkırlardaki Moğollardan öğrendiler ve ardından İspanyol Müslümanlarına öğrettiler. Bu gürültülü yeni silahların Mısır'a kadar ulaşması bir kuşak daha alarak, 1360'a dek gerçekleşmeyecekti.

Bunu izleyen birkaç yüzyıl boyunca toplar Batı'da çok değişikliğe uğrayacaktı; ama gene de İkinci Eskidünya Mübadelesi'nde hareket eden en önemli değişim unsurları, tıpkı ilkindeki gibi, mikroplar oldu. Arap tarihçi İbn Haldun "milletleri tahrip eden ve nüfusların yok olmasına yol açan yıkıcı bir veba hem Doğu'daki hem Batı'daki uygarlıkları ziyaret etti," diye yazdı. "Uygarlığın birçok iyi unsurunu yalayıp yuttu ve bunları yeryüzünden sildi."[14] Kara Ölüm[15] gelmişti.

Veba muhtemelen İç Asya'da evrildi ve İpek Yolu üzerinden yayıldı. Kendisi de bu salgında ölen bir Arap âlimi hastalığın 1331 civarında bozkırlarda başladığını söylüyordu; o yıl, söylendiğine göre, her 10 kişiden 9'unu öldüren bir salgın Yangtze Vadisi'nin orta kesimini kasıp kavurmuştu. Bu salgının sonraki 20 yıl boyunca Avrasya'yı perişan edenle aynı basil olup olmadığını bilmiyoruz, ama 1338 ve 1339'da Moğol mezar taşlarında bir salgından söz edildiği kesindi. 1340'ta salgın birkaç yıllığına gözden kayboldu; ardından –ansızın– bir kez daha her yerde ortaya çıktı. Hastalık 1345'te Çin'in doğu kıyısını sardı ve ertesi yıl bir Moğol ordusu vebayı Kırım'daki Kefe'ye (Feodosiya)[16] getirdi; Kefe, Marco Polo'nun amcalarının yaklaşık bir asır önce Pekin'e giderken yola çıktığı kentti. İkinci Eskidünya Mübadelesi döngüsünü tamamlamıştı.

1347'de tüccarlar ölümcül hastalığı Akdeniz'in tüm limanlarına taşıdı. İngiltere'den Irak'a kadar hıyarcıklı vebanın klasik

14 Ibn Haldun, *The Muqaddimah*, c. 1, s. 64, alıntı: Dols, 1976, s. 67.

15 Bu isim 1832 gibi geç bir tarihte icat edildi; 14. yüzyıl Avrupalıları "büyük fanilik"ten söz ederken, Çin ve Arap kaynaklarının her biri bir düzine isim kullanıyordu.

16 O dönemde İtalya'da olan kronikçi Gabriele de' Mussi, Moğolların Kefe'ye mancınıklarla vebadan ölmüş kişilerin cesetlerini fırlattığında ısrarlıydı. Çoğu tarihçi –daha basit düşünerek– veba taşıyan pireli sıçanların, hastalığı kuşatmacıların karargâhlarından kente götürdüğünden şüphelenir.

belirtileri ortaya çıktı. "Şişkinlik ansızın koltuk altı veya kasıklarda, çoğu vakada her ikisinde birden ortaya çıkıyor," diye yazmıştı 1348'de bir Fransız kronikçi, "ve ölümün şaşmaz işaretleri oluyor."[17] Öksürükle havadan yayılan bir türü daha da ölümcüldü. "İnsanlar kan tükürüyorlardı; bir tanesinin her yanı lekelerle kaplandı ve öldü," diye anlatmıştı Şam'da bir şair.[18] Kendisi de 1363'te vebadan öldü.

Yazarlar, birbiri ardına daha fazla ölüyü kaldıramayacak kadar dolan mezarlıkları, ölünün son duasını yaparken düşüp ölen din adamlarını ve ölümler yüzünden bütünüyle boşalan köyleri betimler. Bir başka Şamlı şair "insanoğlunun canı pek ucuzlamıştı," diye gözlemliyordu, "canın değeri ancak bir habbe kadar."[19] Hem tahılın içi hem de hıyarcıklı vebanın ilk semptomu olan "irinli kesecik" anlamına gelen *habbe*'yle tüyler ürpertici bir kelime oyunu yapmıştı.

1351'e gelindiğinde hastalık bütün Batılıların üçte birini, hatta belki yarısını öldürmüş; Akdeniz'de ilerleyerek Moskova'nın uç kesimlerine, oradan da hızla gerisin geriye Çin'e varmıştı. O yıl imparatorun asilerle savaşmaları için İç Asya'dan topladığı "yeşil gözlü Hıristiyan[lar]" vebayı da beraberlerinde getirdi.[20] Ordunun yarısını kırdıktan sonra, 1360'a kadar her yıl Çin'i kasıp kavurmaya devam etti. Ölü sayısını hesaplayamıyoruz, ama dehşet verici boyutlarda olduğu su götürmez.

Kara Ölüm gibi bir şeyin insanlığı ziyareti için uygun zaman diye bir şey yoktur elbette, ama 1340'lardan daha kötü bir zamanı hayal etmek de güçtür. Ortaçağ Isınma Dönemi'nin huzuru, iklimbilimcilerin çoğu zaman Küçük Buzul Çağı dedikleri koşullara yerini bırakmak üzere kapanmak üzereydi. Norveç'ten Çin'e kadar buzullar genişledi. Grönland ile İzlanda'yı ayıran Danimarka Boğazı 1350'den sonra dondu. İskandinavlar Grönland'daki yerleşimlerini terk ettiler ve kutup ayıları, oluşan buzul köprüsünden, kendileri için artık yeterince soğuk olan İzlanda'ya geçmeye

17 Jean de Venette, *Chronicle*, 1348, çev. Kirchner ve Morrison, 1986, s. 455.

18 as-Safadi, alıntı: Dols, 1976, s. 80.

19 Ibn Nubatah, aktaran al-Maqrizi, *as-Suluk li-ma'rifat duwal al-muluk*, 2. kısım, c. 3, s. 790, alıntı: Dols, 1976, s. 174.

20 Chuan Heng, *Unofficial History of the Last Yuan Emperor* 23a-b, alıntı: Dardess, 1973, s. 105.

başladılar. Baltık Denizi 1303'te dondu; 1306-1307'de tekrar dondu; 1309-1310'da İngiltere'nin ılımlı kesiminde yer alan Thames Nehri de buzlarla kaplandı. 1315 ve 1317 arasında Kuzeybatı Avrupa o kadar çok yağış aldı ki, ekinler toprakta çürüdü ve toprak şövalyelerin savaşamayacağı kadar çamurlu hale geldi (gerçekten ilginç bir ayrıntı).

Kötü hasatlar ve yakınların ölümüyle, olanları Tanrı'nın bir mesajı olarak görmemek zordu. Çin'de iyice yerleşen eşkıyalık dini isyana dönüşerek temelde Moğol işgalcilere yöneldi. Yabancı imparator kendisini gezinti gemileri ve cümbüşlerle eğlendirirken, mesihçi kült liderleri Buda'nın dünyanın yanlışlarını düzeltmek ve herkesi Cennet'e götürmek üzere dönmekte olduğunu ilan ettiler. 1350'ye gelindiğinde imparatorluk dağılmaya başlamıştı.

Moğol hükümdarları en az Çin'dekiler kadar yetersiz olan Irak'taki eski Batı çekirdeğinde olup bitenler hakkında oldukça az şey biliyoruz, ama Mısır ve Suriye'de veba İslamı güçlendirmiş olabilir. Açıkçası vebanın sadece küffara ceza (inananlar içinse vebadan ölmek bir rahmet ve şehadet) olduğu şeklindeki resmi görüşe herkes kanmıyordu; vakanüvis İbnü'l-Verdi şöyle yazmıştı örneğin: "Tanrı'dan canımızı bağışlamasını istememiz kötü bir eğilimdir; veba şüphesiz O'nun cezasının bir parçasıdır."[21] Sihirli savunma satıcılarının günü gelmişti; ama en popüler yöntem toplu halde yapılan dualar, evliya mezarlarına düzenlenen geçit alayları ile alkole ve ahlaki gevşekliğe karşı daha sert yasalar oldu.

Olaylar Hıristiyanlara daha da korkunç görünüyordu. Tanrı onları cezalandırmakla kalmıyor ("ilahi adalet, sonsuz merhametiyle, insanlara dağıtılmayı bıraktı, cümlesini yazmaya hazırlandığım anda, başım dönmeye başlıyor," diye figan ediyordu bir İtalyan[22]), kilisenin ta kendisi de parçalanıyor gibi görünüyordu. 1303'te bir Fransız kral papayı dövdürüp zindana attırmıştı ve olayın üzerinden çok geçmeden papalık mahkemesi, yozlaşmanın ve çürümenin simgesine dönüşeceği Avignon'a taşındı. Bir papa İsa'nın yoksul olduğunu söylemeyi bile yasakladı. Sonunda bazı kardinaller tekrar Roma'ya döndüler ve Avignon papasıyla akla gelebilecek her konuda didişen bir karşı-papa seçtiler. 1409'dan

21 Ibn al-Wardi, *Risalat an'naba'*, alıntı: Dols, 1976, s. 114.

22 Matteo Villani, *Chronicles*, 1348, çevirisi: Kirchner ve Morrison, 1986, s. 448-49.

sonraki zayıf düşürücü birkaç yılın ardından, hepsi de Tanrı'nın yeryüzündeki vekili olduğunu iddia eden üç papa ortaya çıktı.

Kilisenin hüsrana uğrattığı insanlar meseleyi kendileri çözmeye karar verdiler. En yaratıcılar Flagelantlar oldu:

> Yarı beline kadar soyunup büyük gruplar ve takımlar halinde toplanarak kentlerde ve büyük kasabalarda kavşaklardan ve meydanlardan geçit alayı yapıyorlardı. Halka olarak kamçılarla birbirlerinin sırtına vuruyorlardı; bunu yapmaktan öylesine zevk alıyorlardı ki yüksek sesle ilahiler söylüyorlardı... Birçok saygıdeğer kadın ve dindar hemşirenin de bu kamçılamaya katıldığını, erkekler gibi kasabalarda ve kiliselerde ilahi söyleyerek yürüdüğünü de eklemek gerekir.[23]

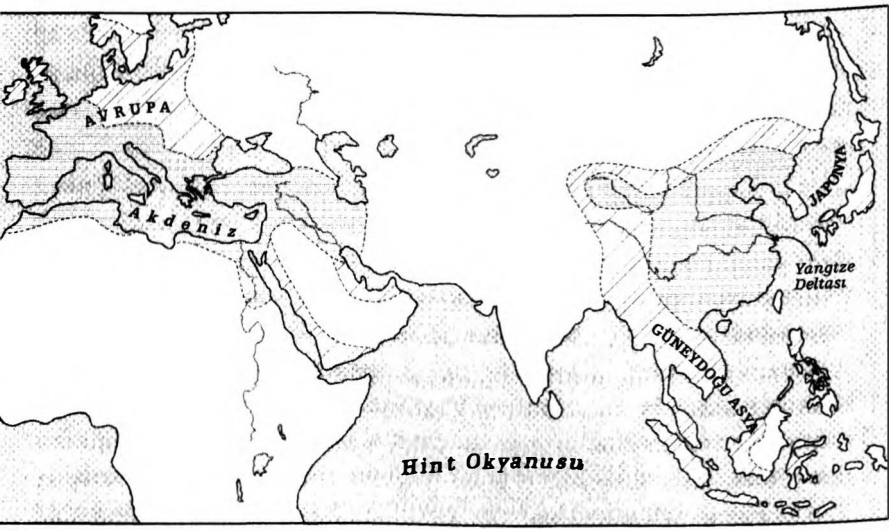
Bazıları ise Yahudileri katletmek gibi daha geleneksel çarelerden yanaydı, oysa (1348'de papalardan birinin işaret ettiği gibi) Yahudiler de Hıristiyanlar kadar hızla ölüyorlardı. Fakat bunların hiçbiri işe yaramadı ve Akdeniz etrafındaki Batı çekirdeğinde toplumsal gelişme, aynen ilk Eskidünya Mübadelesi'nin yarattığı salgınlar sırasında olduğu gibi, ikincisinin musallat ettiği büyük veba salgınının yayılması kadar hızla düştü. Dünyanın sonunun yakın görünmesine şaşmamak gerek.

Farklı Irmaklar

Tarih tekerrür ediyordu adeta. MS ilk yüzyılda Batılı toplumsal gelişme 43 puan civarında aşılması zor bir tavan düzeyine yükselmiş, onu iyiden iyiye zorlamış ve Eskidünya çapında yüzlerce yıl süren yıkım sürecine girmişti. 1100 yıl sonra Doğulu toplumsal gelişme aynı düzeye yükseldi ve benzer felaketlere duçar oldu. Von Däniken'in uzaylıları 1350'de yeniden Dünya'nın yörüngesinde dönmeye koyulsalardı, insanlık tarihinin kırılamaz bir sağlam tavan düzeyine çarpıp geri dönen, bir patlayıp yükselme ve çökme döngüleri dizisinde kilitlenip kaldığı sonucuna varmaları pekâlâ mümkündü.

Ancak şimdiye kadar gözümde canlandırdığım tüm uzaylılar gibi onlar da yanılmış olurlardı, zira bir diğer tarihsel yasa daha faaliyetteydi. Daha önce Cengiz Han'ın bile aynı nehre iki kez gi-

23 Jean de Venette, *Chronicle*, 1349, çev. Kirchner ve Morrison, 1985, s. 457-58.

Harita 8.4. Boyut önemlidir: Yatay çizgiler, MS 100 civarında, birinci Eski Dünya krizinin arifesinde Doğu ve Batı çekirdeklerindeki devletler tarafından yönetilen alanları gösteriyor; yanal çizgiler ise ikinci krizin hemen öncesinde, 1200'de devletlerin genişledikleri alanları gösteriyor.

remeyeceğini belirtmiştim; mahşerin atlıları için de aynı şey doğrudur. İkinci Eskidünya Mübadelesi esnasında mahşerin atlılarının kasıp kavurduğu çekirdekler, Birinci Eskidünya Mübadelesi sırasında yakıp yıktıklarından çok farklıydı; bu da İkinci Mübadelenin ilkinden çok farklı sonuçları olduğu anlamına geliyordu.

İkinci Mübadelenin 1200 civarında şiddetlenmesi sırasında her iki çekirdeğin de coğrafi anlamda ilkinde olduğundan daha büyük olması, geçmişle en bariz farktı (Harita 8.4) ve boyut önemliydi. Bir yandan daha büyük çekirdekler daha büyük gerilemeler yarattı. Musibetlerin niceliğini saptamak zor; ama 13. yüzyılda başlayan salgınlar, kıtlıklar ve göçler 2. yüzyılda baş gösteren benzerlerinden daha bile kötü gibi görünür. Öte yandan daha büyük çekirdekler şokları emecek daha derin ve toparlanmayı hızlandıracak daha büyük rezervler anlamına da geliyordu. Japonya, Güneydoğu Asya, Akdeniz Havzası ve Avrupa'nın büyük bölümü 13. yüzyıldaki Moğol yıkımından kurtulmayı başardı; Japonya ve Güneydoğu Asya 14. yüzyılda Kara Ölüm'den de yakayı sıyırdı. Çin'in tam merkezinde Yangtze Delta bölgesi felaketlerden dikkate değer ölçüde iyi çıkmış gibi görünüyordu.

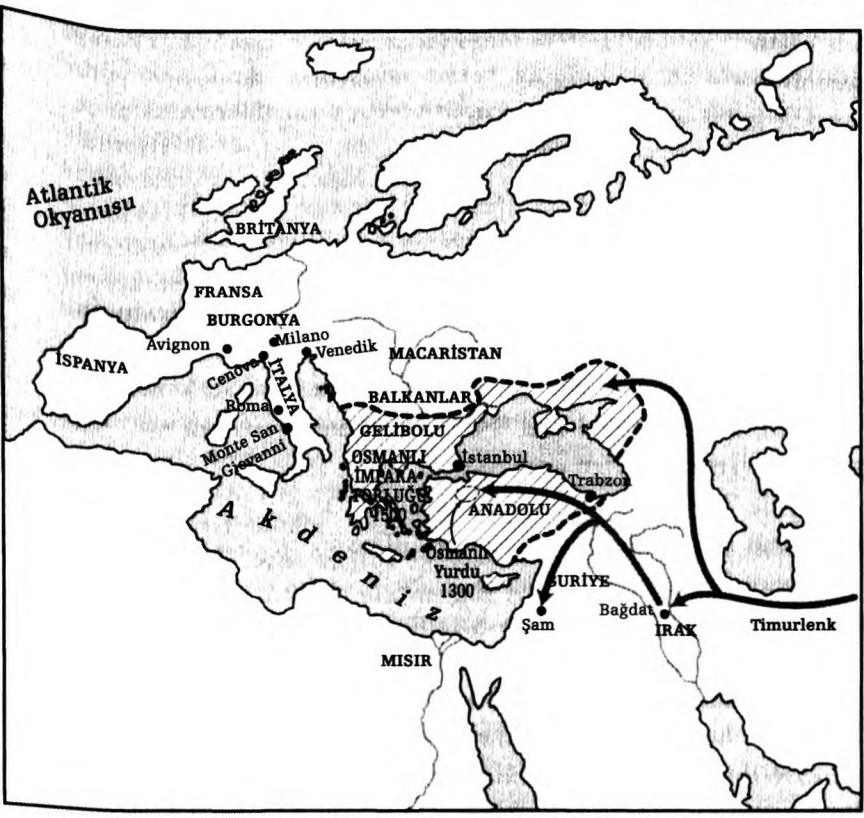
Ekonomik coğrafya da değişmişti. MS 100 civarında Batı çekirdeği Doğu çekirdeğinden daha zengin ve daha gelişmiş durumdaydı, ama 1200'e gelindiğinde tam tersi söz konusuydu. Şimdi zorlu tavanı zorlayıp aşmaya çalışan Batı değil, Doğu çekirdeğiydi ve Doğu ticaret ağları (özellikle Güney Çin, Güneydoğu Asya ve Hint Okyanusu'nu bağlayanlar) Batı'daki her türlü ticaret ağını gölgede bırakmıştı.

Siyasal coğrafyadaki değişimler ekonomiyi pekiştirdi. Geçmişte, MS 100'de her iki çekirdekteki ticaretin çoğu tek bir büyük imparatorluğun sınırları dahilinde olup bitiyordu; 1200'e gelindiğinde bu durum değişmişti. Her iki çekirdek de siyasal olarak antik çağda olduğundan daha büyüktü ve Kara Ölüm'den sonra büyük imparatorluklar eski merkezi topraklarda bir kez daha bütünleştiği zaman bile siyasal ilişkiler çok farklı oldu. Şimdi tüm büyük imparatorlukların, çevrelerini kuşatan daha küçük devletlerden oluşan halkayla baş etmeleri gerekiyordu. Doğu'da ilişkiler temelde ticari ve diplomatikti; Batı'daysa temelde şiddete dayalıydı.

Hepsi bir araya getirildiğinde, bu değişimler çekirdeklerin İkinci Eskidünya Mübadelesi'nden ilkine göre sadece daha hızlı değil, farklı yöntemlerle de çıkıp toparlandığını gösteriyor.

Batı'da Osmanlı Türkleri 14. yüzyılda eski merkezde imparatorluklarını çabucak inşa ettiler. Osmanlılar, Moğolların eski Müslüman devletleri yerle bir etmesinden sonra, 1300 civarında Anadolu'da yerleşen düzinelerce Türk boyundan sadece biriydi (Harita 8.5); fakat Kara Ölüm'ün birkaç yılı içinde rakiplerinden daha iyi hale gelmişler ve Avrupa'da güçlü bir konum elde etmişlerdi bile. 1380'lere gelindiğinde Bizans İmparatorluğu'nun acınası kalıntılarına kabadayılık ediyorlardı ve 1396'ya kadar Hıristiyanlığı öylesine ürkütmüşlerdi ki, Roma ve Avignon'un aralarında didişen papaları kısa süreliğine onlara karşı bir Haçlı ordusu göndermek üzere güçlerini birleştirmeye bile karar verdiler.

Tam bir felaketle sonuçlandıysa da, Cengiz Han'ı bile aratacak bir Moğol kabile reisi olan Timurlenk'in Müslüman dünyaya yönelik yeni bozkır akınlarını başlatmasıyla, Hıristiyan umutları kısa süreliğine olsa da yeniden dirildi. 1400'de Moğollar Şam'ı yerle bir ettiler ve 1401'de Bağdat'ı yağmalayarak, rivayete göre,

Harita 8.5. Batı'nın dirilişi, 1350-1500. Gölgelendirilmiş alanlar 1500'de Osmanlı Türk imparatorluğunun en geniş sınırlarını gösteriyor; o döneme gelindiğinde Batı çekirdeği kararlı bir şekilde kuzeye ve batıya doğru hareketlenmişti.

90 bin sakininin kafatasını, harabelerin çevresine inşa ettikleri bir dizi kule için tuğla olarak kullandılar. 1402'de Timurlenk Osmanlıları yenilgiye uğrattı ve padişahı kafese kapattı; padişah orada teşhir edilerek utanç içinde can verdi. Fakat arkasından Hıristiyanların umutları suya düştü. Timurlenk, geri kalan Müslüman toprakları yakıp yıkmak üzere kalmak yerine, uzaktaki Çin'in imparatorunun kendisine hakaret ettiğine karar verip atlılarının yönünü oraya çevirdi. 1405'te bu saygısızlığın intikamını almak üzere Doğu'ya at sürerken öldü.

Yıkımdan son anda kurtulan Osmanlılar 20 yıl içinde oyuna geri döndüler, ama Balkanlar'da ilerledikçe zorlu bir ders almak

zorunda kaldılar. 1402'de Moğollar karşısında uğradıkları yenilgi sırasında her iki ordu da, bozkır savaşçıları olarak 2000 yıldır yaptıkları gibi, daha ağır hareket eden düşmanlarına karşı çevirme hareketi yapıp ok atan atlı okçu birlikleriyle savaşıyordu.

Avrupa orduları hafif atlılardan oluşan bu sürülerle başabaş rekabet edemiyordu; ama yeni model silahlarını, 1444'te bir Macar ordusunun Osmanlılara nahoş bir yenilgi tattırabileceği noktaya dek geliştirmeyi başarmışlardı. Macar ateş gücü, seyyar hisar işlevi görmek üzere bir araya bağlanıp arabalara yüklenmiş küçük toplarla, peşlerindeki Türk süvarilerini durdurabildi. Macar kralı, adamlarının başında dörtnala koşturup kendini öldürtmemiş olsaydı, muhtemelen muharebeyi kazanmış olacaktı.

Çabuk öğrenen Türkler en iyi karşılığı nasıl vereceklerini buldular: Avrupa ateş gücünü satın alarak. Bu yeni teknoloji pahalıydı, ama Avrupa'nın Venedik ve Cenova gibi en zengin devletleri bile padişahlara göre meteliğe kurşun atıyor sayılırdı. İtalyanları amiral ve kuşatma mühendisleri olarak tutan, devşirme Hıristiyan oğlanları seçkin bir piyade kuvveti olarak eğiten ve Avrupalı topçuları istihdam eden Osmanlılar çok geçmeden yeniden harekete geçtiler. Hâlâ yeryüzünün en güçlü hisarlarına sahip olan ve Türk gücünün önündeki en büyük engel sayılan Konstantinopolis'e 1453'te saldırıya giriştiklerinde, Türkler Bizanslıların topçusu olan bir Macarı ayartıp kendileri tuttular. Bu topçu Osmanlılara demirden, 453 kilo ağırlığında bir taş gülle fırlatacak kadar büyük, (vakanüvislerin söylediğine göre) hamile bir kadına düşük yaptıracak kadar büyük bir gürültüyle patlayan bir top döktü. Aslına bakılırsa top ikinci gün çatladı ve dördüncü veya beşinci günde işe yaramaz hale geldi; ama Macar usta, dev topun yapamadığını başaran daha küçük, daha pratik bir top daha dökecekti.

Tarihte ilk ve son kez olarak Konstantinopolis'in surları yıkıldı. Panik halinde binlerce Bizanslı, kâfirler kiliseye saldırdığı zaman elinde kılıcıyla bir meleğin inerek Roma İmparatorluğu'nu yeniden kuracağı şeklindeki bir kehanete inanarak –Gibbon'ın "yeryüzündeki cennet, ikinci asuman, meleklerin arabası, Tanrı'nın yüceliğinin tahtı," diye tanımladığı– Ayasofya'nın içine doluştu.[24] Melek filan gelmedi: Konstantinopolis düştü. Gibbon'a

24 Gibbon, *Decline and Fall of the Roman Empire*, c. 6 (1788), 68. bölüm.

göre, onunla birlikte Roma İmparatorluğu da nihayet tarihe karıştı.[25]

Türkler ilerledikçe, Avrupa kralları kâfire karşı olduğu kadar birbirleriyle savaşlarında da giderek sertleştiler ve gerçek bir silahlanma yarışı başladı. Topçuları daha kalın namlulu toplar döken, barutu daha hızlı tutuşan taneler haline getiren ve taş yerine demir gülleler kullanan Fransa ve Burgonya 1470'lerde başı çekiyordu. Sonuç, daha eski silahları demode yapan daha küçük, daha güçlü ve daha kolay taşınabilir toplar oldu. Yeni toplar, kürekle değil yelkenle seyreden pahalı yeni gemilere yüklenebiliyordu; bu gemilerde top namlularının yuvaları, demir topların düşman gemilerinin hemen su seviyesindeki kısımlarında gedik açabilmesi için güvertenin alt tarafına yerleştirilebiliyordu.

Bu çeşit teknolojinin masraflarını karşılamak krallar dışında kimsenin yapamayacağı bir işti ve yavaş yavaş ama kesin bir biçimde Batı Avrupalı hükümdarlar yeni silahlardan satın alarak bunları, birbiriyle çakışan karışık yetki alanları evvelce Avrupa devletlerini bunca zayıf kılmış olan lordları, bağımsız kentleri ve piskoposları yıldırmakta kullanmaya koyuldular. Atlantik Okyanusu kıyısı boyunca, kraliyet emirlerinin, çok uzaktaki aristokrat klanlar veya halkın sadakatinde Roma'daki papaların ilk söz sahibi olmayacağı şekilde her yere ve ulusa egemen olduğu daha büyük, daha güçlü devletler –Fransa, İspanya ve İngiltere– kurdular. Ve lordlarını kenara iter itmez, krallar bürokrasilerini kurmaya, halkı doğrudan doğruya vergilendirmeye ve daha çok silah satın almaya başlayabildi; ki bu da, elbette komşu kralları daha çok silah satın almaya zorladı ve herkesten daha çok vergi almaya itti.

Bir kez daha geri kalmışlığın avantajları ortaya çıktı ve mücadele Batı'nın ağırlık merkezini sürekli olarak Atlantik Okyanusu'na doğru çekti. Kuzey İtalya kentleri çok uzun zamandır Avrupa'nın en gelişmiş kesimi olmuştu, ama şimdi ileride olmanın dezavan-

25 Kılı kırk yarmayı sevenler bunun gerçekten Roma İmparatorluğu'nun sonu olmadığını söyleyebilir: Bizans İmparatorluğu'nun son ileri karakolu Trapezus (Trabzon) 1461'e kadar direndi ve Charlemangne'ın kurduğu Kutsal Roma İmparatorluğu, Napoléon'un 1806'da lağvetmesine dek, en azından kuramsal olarak dayandı. Ama çoğu tarihçi, Roma İmparatorluğu'nun bitiş tarihi olarak 1453'ü almak konusunda Gibbon'ın yolundan gider.

tajlarını keşfediyorlardı: Milano ve Venedik gibi ihtişamlı kentdevletleri herhangi bir İtalyan ulusal devletine girmesi için gözü korkutulamayacak kadar zengin ve güçlüydü, ama Fransa ve İspanya gibi hakiki ulusal devletlere tek başına karşı durabilecek kadar zengin ve güçlü oldukları da söylenemezdi. Machiavelli gibi yazarlar bu özgürlükten keyif alıyordu, ama 1494'te bir Fransız ordusu İtalya'yı istila ettiği zaman bedeli kristal berraklığında kendini gösterdi. Bizzat Machiavelli'nin teslim ettiği üzere, İtalyan savaş gücü "öylesine çürümüştü ki savaşlar korkusuzca başlatılıyor, tehlikesizce sürdürülüyor ve kayıpsız bitiriliyordu."[26] Birkaç düzine modern Fransız topu şimdi yoluna çıkan her şeyi silip süpürüyordu. Monte San Giovanni'nin büyük taş kalesini paramparça ederek savaşı 10 Fransız zayiatına karşılık 700 İtalyanın ölümüyle sona erdirmesi, Fransız ordusunun sadece sekiz saatini almıştı. İtalyan kentleri Fransa gibi büyük devletlerin vergi gelirleriyle rekabet edemez duruma düştü. 1500'e gelindiğinde Batı çekirdeği Atlantik Okyanusu'ndaki uç boylarından yeniden düzenleniyor ve savaş bu düzende başı çekiyordu.

Bunun tersine, Doğu çekirdeği Çin'deki antik merkezinden itibaren yeniden düzenlendi; her ne kadar yeni imparatorlukların doğuşu, Batı'da olup bitenler kadar korkunç kan dökülmesine yol açsa da, nihai olarak başı çeken ticaret ve diplomasi oldu. Çin'i yeniden birleştiren Ming hanedanının kurucusu Zhu Yuanzhang, Moğol iktidarının dağılmaya başladığı 1328'de yoksul bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi. Vergi toplayanlardan kaçan göçmen işçiler olan anne babası, besleyemediği için erkek ve kız kardeşlerinden dördünü sattı ve en küçük çocukları olan Yuanzhang'ı Budist büyükbabasına bıraktı. Yaşlı adam çocuğun kafasını, Moğol hâkimiyetine karşı savaşan direniş hareketlerinden biri olan Kızıl Türbanların mesihçi fikirleriyle doldurdu. Son yakın, diye üsteliyordu ihtiyar adam, kötülerin cezasını vermek için Buda'nın Cennet'ten dönmesi an meselesi. Bunun yerine çekirge akınına uğrayıp kuraklıktan kavrulan 1344 yazında, hastalık –çok büyük olasılıkla Kara Ölüm– Yuanzhang'ın bütün ailesini alıp götürdü.

Yeniyetmelik çağına gelmiş olan Yuanzhang bir hizmetkâr olarak Budist manastırına girdi; ama keşişler kendilerini güçbela

26 Niccolò Machiavelli, *Florentine Histories* (1520-25), 5. kitap, 1. bölüm, çevirisi: http://www.gutenberg.org.

doyurabiliyorlardı ve kendi geçimini sağlamak üzere dilenmesi veya çalması için onu dışarı gönderdiler. Güney Çin'in ücra yollarında üç dört yılını geçirdikten sonra, Moğol hâkimiyetinin çöküşüne eşlik eden yaygın, hunharca iç savaşlarda yerle bir oluşunu görmek için tam zamanında manastıra döndü. Gidecek başka hiçbir yeri olmadığından, açlık çekerek dumanı tüten harabelerin arasında bekledi.

Yuanzhang uzun boylu, çirkin, koca çeneli, çopur çehresiyle hiç de hoş görünümlü olmayan bir delikanlıydı. Ama aynı zamanda zeki, dayanıklı ve (keşişler sayesinde) okuryazardı da; kısacası, her haydudun çetesinde olmasını isteyeceği türden biriydi. Yöreden geçtikleri sırada Kızıl Türbanlar'dan bir gruba alınan Yuanzhang diğer haydutları etkiledi, reisin kızıyla evlendi ve sonunda topluluğun başına geçti.

Yuanzhang savaşla geçirdiği 10-12 yıl içinde hunhar çetesini disiplinli bir orduya dönüştürdü ve Yangtze Vadisi'nden başka isyancıları da yanına kattı. En az bu kadar önemlisi, Kızıl Türbanlar'ın vahşi kehanetleriyle arasına mesafe koyarak, bir imparatorluğu yönetebilecek bürokrasiyi örgütlemesiydi. Ocak 1368'de kırkına girmek üzereyken adını Hongwu ("Dev Askeri Güç") olarak değiştirdi ve bir Ming ("Parlak") hanedanı kurduğunu ilan etti.

Hongwu'nun resmi duyuruları sanki tüm yetişkinlik yaşamının korkunç, köksüz, şiddet dolu çocukluğuna karşı bir tepkiymiş gibi görünür. Çin'in istikrarlı, huzurlu köylerden oluşan pastoral cennet imgesini destekledi; bu köylerde erdemli yaşlılar kendine yeten çiftçilere nezaret ediyor, tüccarlar sadece yerel olarak üretilmeyen malları alıp satıyor ve –Hongwu'nun kendi ailesinin tersine– hiç kimse oradan oraya gitmiyordu. Hongwu pek az kişinin evinden 10-12 km mesafe gitmesi gerektiğini ve evinden izin almaksızın 55 km uzaklaşanın kamçılanmayı hak edeceğini ileri sürdü. Ticaret ve sikkenin durağan ilişkilerde aşınacağından korkarak, üç kez yabancılarla ticareti yalnızca devletçe onaylanmış tüccarlarla kısıtlayan yasalar çıkardı, hatta Çinlileri yasadışı mübadeleler yapmaya kışkırtmasın diye yabancı parfümleri bile yasakladı. 1452'ye gelindiğinde ardılları onun yasalarını üç kez yenilemiş ve gereksiz ticareti fazlasıyla kolaylaştıracağı korkusuyla gümüş sikke kullanımını dört kez yasaklamışlardı.

Hongwu vasiyetinde "31 yıl boyunca Cennet'in hükümlerini yerine getirmek için," demişti, "tek bir gün bile rahatlamadan, kaygıların ve korkuların işkencesi altında çabaladım."[27] Ne ki, Hongwu'nun mücadelesinin sadece kendi zihninde mi olduğu konusunu merak etmemiz gerekiyor gibi görünüyor. Hongwu –Moğol seleflerinin tersine– ideal bir Konfüçyüsçü lider olarak görünmeye hevesliydi, ama asla fiilen dış ticareti yasaklamadı. Hatta oğlu Yongle dur durak bilmeden (sağlığına iyi geldiği iddiasıyla) seks için Kore bakirelerini ithal ederek bunu genişletti bile. Ancak Ming hükümdarları ticareti resmi ellerde tutmak konusunda çok ısrarcı davrandı. Defalarca duyurdukları gibi, bu (teoride) toplumsal düzeni koruyacak ve yabancıların gereken saygıyı göstermesini sağlayacaktı. Bir hükümdar "yabancı şeylere hiç ilgi duymam," diye izah etmişti. "Onları kabul ediyorum, çünkü çok uzaklardan geliyorlar ve uzak halkların içtenliğini gösteriyorlar."[28] Sarayın sınırlar ötesi ticarete verdiği adla, "haraç"ın imparatorluğun hazine sandıklarını doldurmakta olduğu gerçeğine değinmeye gerek görmemişti.

Tüm bu sözlere karşın ticaret gelişti. 1488'de deniz kazasına uğrayan bir Koreli, Hanzhou limanında "yabancı gemiler bir tarağın dişlerinin sıklığıyla yan yana dizilmiş duruyor," şeklinde bir gözlem yapmıştı.[29] Sualtı arkeologları ticaret gemilerinin gitgide daha büyük olduğunu tespit etti. İmparatorların yasadışı ticarete ilişkin yasalarını bu kadar sık yenilemek zorunda kalmış olması, insanların bu yasalara pek uymadığını düşündürür.

Ticari sıçramanın etkileri çok geniş kapsamlıydı. Köylü gelirleri bir kez daha yükseldi, aileler büyüdü ve çiftçiler yeni topraklar açmak veya kentlerde çalışmak üzere nehir yoluyla köylerinden ayrıldılar. Yerel ileri gelenler önceki yüzyılların şiddetinin ertesinde yolları, köprüleri ve kanalları onardılar ve ucuza üretebildiklerini satmak ve başka her şeyi almak üzere pazarlara her yerden insan akın etti. 1487'ye gelindiğinde bir memur, insanların "tahılı nakde çevirmesini, ardından nakdi giyecek, yiyecek ve gündelik ihtiyaçlarını satın almakta" kullanmasını, "impara-

27 Hongwu, çevirisi: Carrington-Goodrich, 1976, s. 390.

28 İmparator Xuande, *Xuanzong shi lu* (1438) 105, alıntı: Levathes, 1994, s. 173.

29 Ch'oe Pu, *Diary*, çev. Meskill, 1965, s. 135.

torlukta bunun geçerli olmadığı tek bir insan bile bulunmuyor," diyerek düpedüz bir olgu olarak kabul ediyordu.[30]

Ticaret nasıl Batı'nın devletlerini birbirine bağladıysa, genişlemiş Doğu çekirdeğini de birleştirdi. Nüfus, tarım ve finans 14. yüzyıl Japonya'sında hızla genişledi ve Ming kısıtlamalarına karşın Çin'le ticareti kesintisiz büyüdü. Güneydoğu Asya'yla alışverişler bundan bile daha fazla önem kazandı: Ticaret gelirleri, baharat ticaretine hâkim olan Cava'daki Majapahit gibi devletlerin doğuşunu finanse etti. Birçok yerel hükümdar, tahtları için Çin desteğine bağımlı hale geldi.

Bunlardan hiçbiri, Batı'ya musallat olan türden sonu gelmez şiddeti gerektirmemişti ve Vietnam'da dost bir rejimi desteklemeye yönelik felaketle sonuçlanan bir girişim dışında, erken Ming hükümdarları savaşlarını bozkır hudutlarıyla sınırlı tuttular. Moğollar hanedana yönelik tek gerçek tehdit olarak kaldı. Timurlenk 1405'te ölmeseydi Ming'i kolayca devirebilirdi. 1440'ta diğer Moğol kabileleri fiilen bir imparatoru esir ettiler. Ne ki Ming hanedanı bozkır savaşlarını sürdürebilmek için gelişmiş silahlara değil, geniş tedarik katarları ile geleneksel ordulara ihtiyaç duyuyordu. Sözgelimi, Yongle 1422'de bozkırı istila ettiği zaman beraberinde 340 bin eşek, 117 bin araba ve 235 bin öküz ile ordusunu besleyecek 20 bin ton tahıl götürmüştü.

Yongle sertlik yanlısı olmasa da sopasını yanından eksik etmedi. 1405'te bir diplomasi ağı dokuyarak "imparatorluk fermanlarını duyurmak ve ödüller ihsan etmek üzere Batı [Hint] Okyanusu'ndaki çeşitli ecnebi memleketlere" elçiler gönderdiğini ilan etti; fakat onlarla birlikte, dünyanın o güne dek gördüğü en büyük filoyu da göndermişti.[31] Bu filoyu inşa ettirmek için Nanjing'deki başkentine muazzam yeni rıhtımlar eklemeleri için 25 bin zanaatkâr getirtti. Sichuan'daki oduncular yelken direkleri için en iyi köknarları, gemi kaburgaları için karaağaç ve sedirleri, dümen yekeleri için de en iyi meşeleri seçtiler; sonra ormanları tepeden tırnağa kesip tomrukları Yangtze'den aşağıya tersanele-

30 Qiu Jun, *Supplement to "Expositions on the Great Learning"* (1487) 25.19b, alıntı: Brook, 1998, s. 103.

31 Yongle duyurusu, 1405, alıntılayan Ma Huan, *Overall Survey of the Ocean's Shores* (1416), önsöz, çev. Mills, 1970, s. 69.

re yüzdürdüler. İşçiler büyük gemileri yapabilmek için yüzlerce metre uzunluğunda devasa kuru havuzlar inşa ettiler. Hiçbir ayrıntıyı ihmal etmediler. Demir çivilerin bile özel bir sugeçirmez kaplaması vardı.

Bu savaş filosu değildi, ama şok ve dehşet yaratmayı amaçlıyordu. İşin doğrusu, 76 m uzunlukları ve 2000 ton su taşırma kapasiteleriyle gelmiş geçmiş en büyük ahşap gemilerdi; başında ise tarihin en büyük amirali, boyunun 2 metreyi aştığı, bel çevresinin 1,5 m olduğu söylenen (bazı anlatılarda boyu 2,75 m, bel çevresi ise 2,30 m olarak verilir) Müslüman hadım Zheng He bulunuyordu.[32]

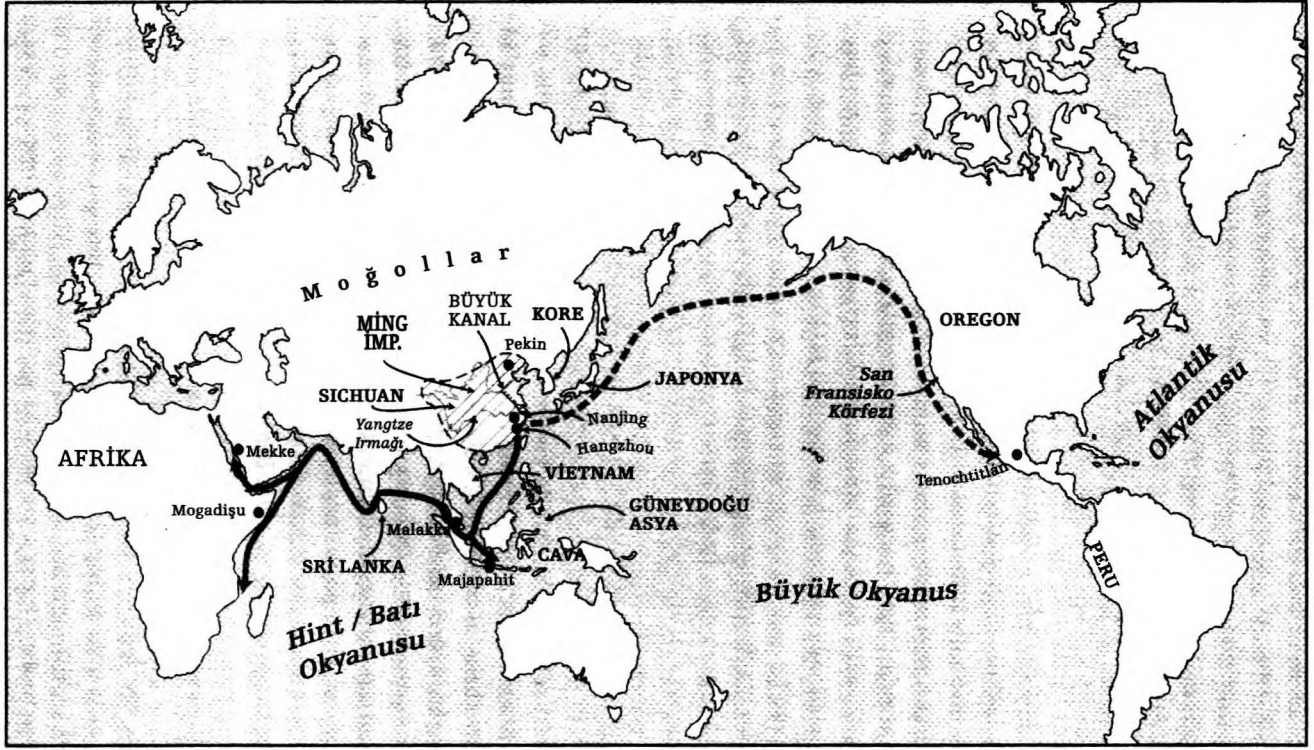
300'ü aşkın gemi içeren filo 27.870 kişi taşıyordu. Plan, Hint Okyanusu çevresindeki müreffeh kentlere kadar inerek ticareti resmi kanallara yönlendirmek, saraylarının penceresinden bakıp da denizin Çin yelkenlileriyle dolduğunu gören prenslerinin muazzam "haracı" kuzu kuzu ödemesini sağlamaktı. Fakat bu aynı zamanda çok büyük bir maceraydı: Denizciler her şeyin mümkün olduğu bir alacakaranlık kuşağına tepe üstü daldıklarını hissetmişe benziyor. Sri Lanka'da (Harita 8.6.) yerel Müslümanlar onlara Eski Ahit'te anlatılan Âdem'in ayak izlerini gösterirken, Vietnam'da denizciler bir tür ölüm perisi olan "ölü kafalı barbardan" kurtulmaya çalışmak zorunda olduklarını düşünüyorlardı:

> Gerçekte bir insan ailesine mensup bir kadın, tek özelliği gözbebekleri olmaması; geceleri, uyuduğu sırada, kafası uzaklara uçuyor ve insan yavrularının dışkılarını yiyor; çocuk, karnını istila eden kötü etkinin altında eninde sonunda ölüyor; ve uçan kafa o zaman geri dönüp önceki gibi bedeniyle birleşiyor. Eğer insanlar bunu bilir de, kafanın uzaklara uçacağı ana kadar bekleyip, ardından bedeni başka bir yere götürürlerse, geri dönen kafa bedeniyle birleşemiyor ve ardından kadın da ölüyor.[33]

---

32 Zheng, Arap tüccarların birçok kişiyi Müslümanlığa döndürdüğü Çin'in uzak güneybatısından geliyordu. 1381'de Ming hanedanının bölgedeki karışıklıkları yatıştırmak için yaptığı savaşlar esnasında küçük bir çocukken ele geçirilerek imparatorun hizmetine alındığında hadım edilmişti. Bütün bunları fazla dert edinmemişe benzer.

33 Ma Huan, *Overall Survey*, s. 5-6, çevirisi: Mills, 1970, s. 84. 1409'dan itibaren donanmaya eşlik eden Fei Xin de benzer bir hikâye anlatıyordu (çev. Mills ve Ptak, 1996, s. 35-36).

Harita 8.6. Harita 8.7 Çin'den görüldüğü haliyle 15. yüzyıl dünyası; Ming hanedanının Hint Okyanusu'na yaptığı diplomatik taarruzu (düz çizgi) ve Çin gemilerinin Yenidünya'ya ulaşmak üzere izlemiş olabilecekleri güzergâhı gösteriyor (kesintili çizgi).

Ne ki, kendi hayal güçlerinde yarattıkları dışında, denizciler pek az tehlikeyle yüz yüze geldiler. 1405 ile 1433 arasında yola çıkan 7 gemilik Hazine Donanması, devlet gücünün dünyanın o zamana dek görmüş olduğu en heybetli temsilini oluşturuyordu. Günümüzde olduğu gibi o dönemde de dünyanın en işlek suyolu olmasının yanı sıra, bugünkü gibi o zaman da korsanların musallat olduğu Malakka Boğazı'nda güvenliği sağlamak için üç kez savaşmak zorunda da kaldılar; ama onun dışında ancak Sri Lanka'da bir iç savaşın içine çekilmek istendiklerinde zora başvurdular. Çinli denizciler gözlerine hiç etkileyici görünmeyen Mogadişu'nun ("Gözlerinizi dolaştırdığınızda ancak iç çekmeler ve abus bakışlarla karşılaşıyorsunuz," diye yazmıştı Zheng'in subaylarından biri. "Perişanlık, bütün memlekette tepelerden başka bir şey yok!") ve (başka bir subayın İslamın en kutsal tapınağını her nasılsa bir pagodaya benzettiği) Mekke'nin sokaklarında yürüdüler.[34]

Hazine Donanması güneye ve batıya doğru en az 9 bin millik yol yaptı, ama bazı araştırmacılar bunun sadece başlangıç olduğunu düşünüyorlar. Pusulaları ve haritalarıyla, ağzına kadar içme suyu dolu tankerleriyle ve muazzam yiyecek stoklarıyla Zheng'in gemileri istedikleri her yere gidebilirdi. Eski denizaltı kaptanı Gavin Menzies, *1421: The Year China Discovered America* adlı çoksatan kitabında tastamam bunu yaptıklarını iddia eder. Menzies, haritası çıkarılmamış bilinmeyen Büyük Okyanus'a dalan Zheng'in teğmeni Zhou Man'ın 1423 yazında Oregon kıyısını gördüğünü, ardından Amerika'nın batı kıyısından aşağıya doğru seyrettiğini söyler. San Francisco Körfezi'nde bir gemisini kaybetmesine karşın Zhou'nun sebat ettiğini, Meksika kıyısına sokularak Peru'ya kadar ilerlediğini, ardından uygun rüzgârları yakalayarak tekrar Büyük Okyanus'a döndüğünü ileri sürer. Rotasından yaptığı dört aylık bir sapmanın ardından Ekim 1423'te Zhou güvenle Nanjing'e dönmüştür.

Menzies, Zheng'in resmi kayıtlarının 15. yüzyılda ortadan kaybolması nedeniyle tarihçilerin genellikle Zhou'nun başarılarını (Zheng'in astlarını Atlantik Okyanusu, Kuzey Kutbu, Antarktika, Avustralya ve İtalya'ya kadar götüren daha bile şaşırtıcı yolcu-

34 Fei Xin, *Overall Survey of the Star Raft* (1436), alıntı: Duyvendak, 1949, s. 31. Kâbe için bkz. Mills ve Ptak, 1996, s. 105.

luklarla birlikte) göz ardı ettiğini savunur. Menzies'in pratik navigasyon bilgisine sahip pek az tarihçi olduğu için, 15. ve 16. yüzyıl haritalarında saklı ipuçlarını anlamayı başaramamışlardır.

Gelgelelim tarihçiler hiç etkilenmişe benzemiyor. Menzies'in Zheng'in seyir defterlerinin kayıp olduğu iddiasını kabul ediyorlar; ama neden, diye soruyorlar, Ming hanedanının bugüne ulaşan –Zheng'in yolculuklarının bir de değil, iki görgü tanığının anlattıklarını içeren– devasa literatüründe bu keşiflerin herhangi birinden *hiç* bahsedilmemişti? 15. yüzyıl gemileri Menzie'nin kuramının gerektirdiği hızları nasıl yapabilmişlerdi? Zheng'in denizcileri dünyanın kıyılarının haritasını, Menzies'in yaptıklarını iddia ettiği şekilde nasıl çıkarabilmişlerdi? Ve Menzies'in Çinli dünya turu için kullandığı fiili kanıtlar bilimsel araştırma açısından neden bu kadar zayıf kalıyor?

İtiraf etmeliyim ki, ben de şüphecilerin tarafında yer alıyorum; benim düşünceme göre Menzies'in *1421*'i von Däniken'in *Tanrıların Arabaları*'yla eşit düzeyde. Ama von Däniken'in spekülasyonları –veya hatta bu kitabın başındaki Albert Pekin'de senaryosu– gibi *1421*'in de bize işlerin *neden* bu şekilde yürümediğini düşündürme gücüne sahip olduğunu düşünüyorum. Bu çok önemli bir soru, çünkü Menzies'in söylediği gibi olmuş olsaydı, Batı'nın şu anda hükmetmiyor olması çok muhtemeldi.

Zheng Tenochtitlán'da

Tenochtitlán, 13 Ağustos 1431. Zheng He başından yaralandı. Bunlar için çok yaşlıydı artık. Ve de çok şişman. Bütün gün yanan kente gönderdiği habercilerle, müttefiklerinden Azteklere karşı yürüttükleri katliamı durdurmalarını istemiş, ama güneş yükselen dumanların örtüsü ardından batarken pes etmişti. Eninde sonunda bu katliamdan sorumlu tutulamayacağını söyledi kendi kendine. Bu adamlar vahşi, ahlak yoksunu, Yol'dan veya Tanrı'dan bihaberdi. Bronzun ne olduğundan bile pek haberleri yoktu. Önem verdikleri tek şey, düşmanlarının göğüslerini camsı siyah taşlarla yarıp, hâlâ atan kalplerini söküp almak gibi görünüyordu.

Zheng ve adamları, adaletsiz hükümdarlarının binlerce yıl önce insan kurban ettiği Çin'in antik Shang hanedanının öykülerini

hiç kuşkusuz biliyorlardı ve zamanın hiç ilerlemediği ve Shang'ın hâlâ hükmettiği Doğu Okyanusu'nun ötesinde –ölü-kafalı barbarlar diyarından bile tuhaf– paralel bir dünya olduğuna dair rivayetler yaygındı. Zheng'in adamları, Cennet'in bir zamanlar antikçağın erdemli Zhou hanedanına verdiği rolü şimdi kendi seferlerine verdiği konusunda tahmin yürüttüler; Zheng, Cennet'in vekaletini bu toprağın kötülük dolu krallarının elinden alıp altın bir çağ başlatmak üzere gelen yeni bir kral Wu'ydu.

Zheng, imparator Doğu Okyanusu'na gitmesini emrettiği zaman bunların hiçbirini öngörmemişti. *Doğu Okyanusu'nun ötesine, Penglai Adaları'na yelken aç*, demişti Cennet'in Oğlu: *Win Birinci İmparatoru'ndan beri insanlar bu Adaları aramakta; bu adalarda ölümsüzler altın ve gümüş saraylarda yaşar, kuşlar ve hayvanlar tepeden tırnağa aktır ve sihirli otlar yetişir. On yıl önce amiralimiz Zhou Man bu büyülü yere adımını attı ve şimdi sana Bize ölümsüzlük otlarını getirmeni emrediyoruz.*

Zheng kendi çağına kadar yaşayan tüm insanlardan daha çok yer görmüştü dünyada. Artık onu hiçbir şey şaşırtmıyordu ve eğer eski hikâyelerin anlattığı üzere ejderhalara ve dev köpek balıklarına rastlamışsa, onlarla kolayca başa çıkabilirdi. Fakat en çok beklediği şey tastamam en başta bulduğuydu: hiçbir şey. Japonya kıyılarına yelken açıktan, onların yola gelmez savaşçı beylerine unvanlar ihsan edip haraçlarını topladıktan sonra, donanması rüzgârla yarışıp 2 ay boyunca ilerleyerek, denizin ve gökyüzünün birleştiği hiç durmadan uzaklaşan mavi ufku kovaladı. Ve artık neredeyse ayaklanacak hale gelen adamları nihayet karayı gördüğünde, her yerde ağaçlar, yağmur ve dağlar vardı; buranın hali Afrika'dan bile daha kötüydü.

Kendilerinden kaçmayan yerlileri bulmalarından önce kıyıya yanaşmaları uzun haftalar aldı; bu yerliler aslında onları karşılamak için yelken açmış ve beraberlerinde daha önce hiç tatmadıkları olağanüstü yiyecekler getirmişlerdi. Bu konuksever, yarı çıplak barbarların ölümsüzlük otları olmamakla birlikte, zihne hoş bir esriklik veren otlar tüttürüyorlardı. Gümüşten ve altından sarayları da yoktu, gene de iç kesimlerde bu şeylerin bulunduğunu söylüyorlardı sanki. Ve böylece Zheng birkaç yüz adam, birkaç düzine süvari ve yerli dilinden çat pat söylenen birkaç sözcükle, ölümsüzleri bulmak üzere yola koyuldu.

Kimi zaman savaşmak zorunda kaldı, ama alev bombalarının güçlü bir etkisi oldu ve vahşiler nadiren direndi. Barutunun iyiden iyiye azalmasından sonra bile atları ve çelik kılıçları neredeyse o kadar etkili oldu. Ne ki, onun en iyi silahları yerlilerin ta kendisiydi. Adamlarına tanrılar gibi davranıp onların eşyalarını taşıyor, onlar adına savaşmak için yanlarına doluşuyorlardı. Zheng yalnızca –kendilerine Purépecha diyen ve Aztek dedikleri komşu barbarlara karşı kadim bir kin besleyen– "kendi" barbarlarına yardım etmek suretiyle, barbarları barbarlara kırdırma yönündeki eski bilge geleneği izleyebilirdi. Zheng bu kinin ne olduğunu çözememişti, ama önemi yoktu; barbarların iç savaşı adım adım onu ölümsüzlere yaklaştırıyordu.

Ancak Aztek başkenti Tenochtitlán'ın dışında müttefiklerine katıldığı zamandır ki, Zheng ölümsüzler diye bir şey olmadığını nihayet kabul etmek zorunda kaldı. Tenochtitlán geniş, düz sokakları ve basamaklı piramitleriyle kendine göre heybetli bir kentti; ama hiç o saf beyaz hayvanlar, gümüş ve altın saraylar olmadığı gibi, ebedi yaşam otlarından da kesinlikle eser yoktu. Aslına bakılırsa her yerde ölüm vardı. İğrenç çıbanlar ve irinli şişler barbarların binlercesinin canını alıyor, bedenleri daha ölmelerine kalmadan leş gibi kokuyordu. Zheng daha önce bolca salgın görmüştü, ama böyle bir şeyi hiç. Kendi adamları arasında yüz kişiden ancak birinin hastalığa yakalanması, kuşkusuz Tanrı'nın Zheng'in görevinden hoşnutluğunun bir işaretiydi.

Salgın hastalığın ilkin ne yapacağı son ana kadar belirsiz kaldı: Zheng'in barbarlarını Tenochtitlán'a saldıramayacak kadar zayıf mı düşürecek, yoksa düşman barbarları savunma yapamayacak kadar zayıf mı bırakacaktı? Fakat bir kez daha Cennet Zheng'in lehine karar verdi ve kalan son bombalarıyla, tatar yaylarının ok yağmurunun koruması altında, atlılar engebeli araziden Tenochtitlán'a hücumu başlatmıştı. Sokaklarda acımasız fakat tek taraflı bir mücadelenin ardından –Aztek taş palaları ve pamuklu koruma dolguları, Çinlilerin çelik kılıçları ve zincirli zırhları karşısında– direniş çöktü ve Purépecha halkı işkence, tecavüz ve yağmaya koyuldu. Son Aztek kralı Itzcoatl'ı sarayının kapısında savaştığı sırada sayısız okla delik deşik ettiler; ardından onu ateşe atarak, ölmeden evvel kalbini söküp aldılar ve –inanılmaz bir dehşete başvurarak– etini dilimleyip parçalarını yediler.

Zheng'in soruları yanıtlanmamıştı. Bu insanlar ölümsüz filan değildi. Kendisi de, yeni bir erdem çağını başlatan kral Wu değildi. Aslında geriye kalan tek soru, bütün yağmaladığı şeyleri Nanjing'e nasıl götüreceğiydi.

Büyük Adamlar ve Beceriksiz Ahmaklar

Giriş bölümünde betimlediğim 1848'deki olaylar nasıl gerçekte hiç olmamışsa, 1431'de de bunların hiçbiri olmamıştı. Tenochtitlán gerçekten yağmalandı, savaşın çoğunu Mezoamerikalı komşuları yaptı ve ithal hastalıklar Yenidünya'daki insanların çoğunu gerçekten de öldürdü. Fakat yağma 1431'de değil 1521'de gerçekleşti; başını çeken kişi Zheng He değil Hernán Cortés'ti; ölümcül mikroplar da Asya'dan değil Avrasya'dan gelmişti. Zhou Man, Menzies'in ısrarla ileri sürdüğü gibi, Amerika kıtasını gerçekten keşfetmiş olsaydı ve hikâye benim anlattığım gibi gelişip Meksika İspanyol değil de Ming İmparatorluğu'nun bir parçası olsaydı, modern dünya çok farklı görünürdü. Amerika kıtası Atlantik değil Büyük Okyanus ekonomisine bağlanmış olurdu; kaynakları Batılı değil Doğulu bir sanayi devrimini beslerdi. Ganimet'in Balmoral'a gitmesi yerine Albert kendini Pekin'de bulurdu. Sonuçta Batı dünyaya hükmedemezdi.

Öyleyse ne oldu da olaylar bu şekilde gelişti?

Ming hanedanının gemileri, kaptanları isteseydi, kesinlikle Amerika kıtasına kadar gidebilirdi. Bir Zheng çağı yelkenlisinin muadili gerçekten de 1955'te Çin-Kaliforniya yolculuğunu başardı (gerçi tekrar geriye dönemedi) ve bir başkası, *Princess Taiping*, 2009'da bir yük gemisi tarafından ikiye bölünmeden önce Tayvan-San Francisco gidiş geliş yolculuğunda 20 mil yaptı.[35] Eğer onlar yapabildiyse neden Zheng yapamayacaktı ki?

En popüler yanıt, işlerin böyle yürümesinin nedeninin, 15. yüzyıl Çin imparatorları artık gemilerini denizaşırı yolculuklara göndermeye ilgi duymazken, Avrupalı kralların (en azından bazılarının) buna çok ilgi duymasıdır. Ve bir noktaya kadar bu yanıt bariz şekilde doğrudur da. 1424'te Yongle öldüğü zaman halefinin ilk edimi, uzak mesafeli yolculukları yasaklamak olmuştu. Tah-

35 Mürettebat kurtulduysa da, suda saatlerce kaldıkları için hastaneye kaldırılmaları gerekti.

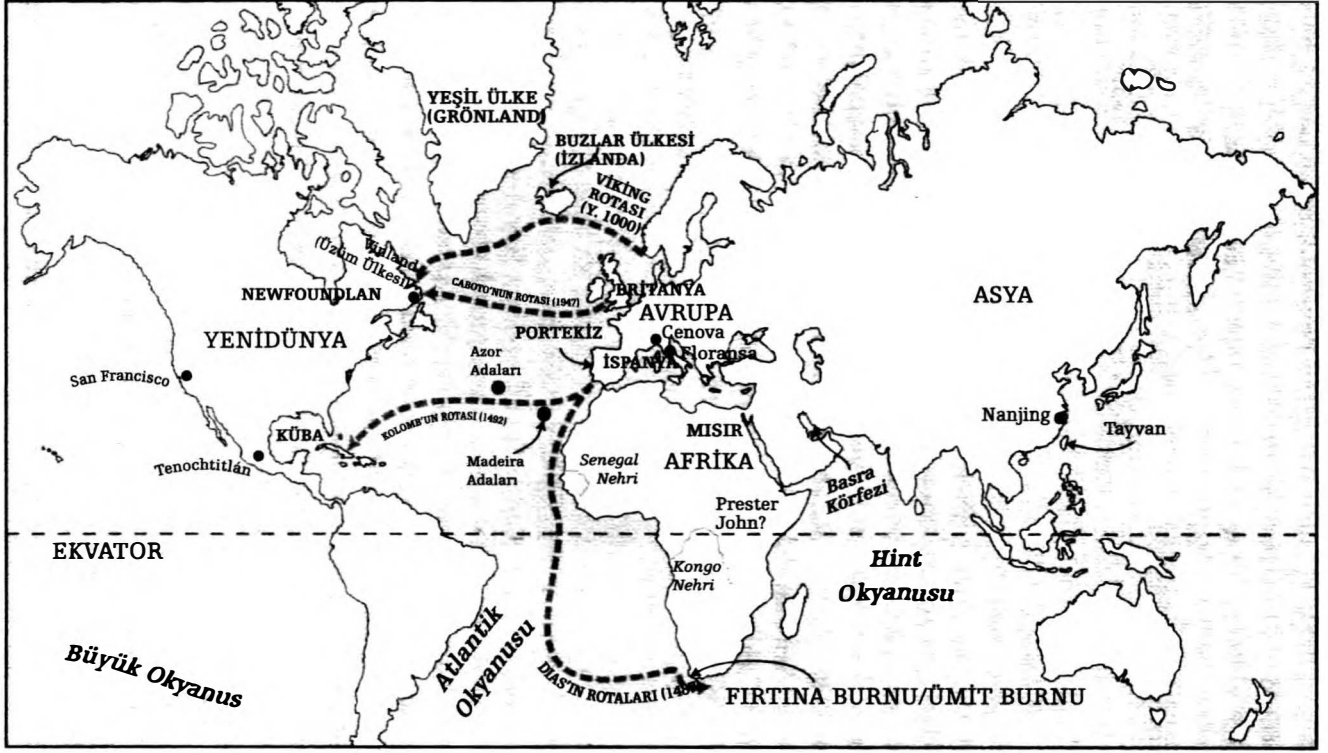
min edilebileceği gibi, Hint Okyanusu'nun prensleri haraç göndermeyi bıraktılar ve bir sonraki imparator Zheng'i 1431'de Basra Körfezi'ne yine gönderdiyse de, onun halefi Zhentong siyasayı tekrar tersine çevirdi. 1436'da saray Nanjing'deki tersanelerin daha fazla zanaatkâr gönderilmesi yönündeki arkası kesilmeyen taleplerini reddetti ve bunu izleyen 10-20 yıl boyunca büyük filo çürümeye terk edildi. 1500'e gelindiğinde artık hiçbir imparator Yongle'nin yolculuklarını istese bile tekrarlayamayacaktı.

Avrasya'nın diğer ucunda kraliyet tam tersine hareket ediyordu. Portekizli Prens "Denizci" Henrique keşiflere servetler akıttı. Onu harekete geçiren güdülerden bir kısmı (Afrika altınına yönelik iştahı gibi) hesapçı, bazılarıysa (Afrika'da bir yerlerde Presbiter John adında, Cennetin Kapılarını koruyan ve Avrupa'yı İslamdan kurtaracak ölümsüz bir Hıristiyan hükümdar bulunduğu inancı gibi) öteki dünyayla ilgiliydi. Her halü kârda Henrique keşif gezilerini finanse etti, haritacıları işe aldı ve Afrika'nın batı sahillerinin keşfi için mükemmel yeni gemilerin tasarımına önayak oldu.

Portekizlilerin işleri de hiç sorunsuz yürümedi. 1420'de iskân edilmemiş Madeira Adaları'nı bulmaları üzerine (Harita 8.7) sorumlu kaptan (Kristof Kolomb'un müstakbel kayınpederi) bu mülkün en gözde parçası Porto Santo'ya bir anne tavşan ile yavrusunu saldı. Kendi doğaları uyarınca çoğalan tavşanlar her şeyi yiyerek insanları Madeira'nın (Portekizce "koru") yoğun biçimde ormanlık ana adasına yerleşmeye zorladı. Sömürgecilerin ateşe verdiği bu ada, bir kronik yazarının bize anlattığı gibi, "bütün kadın, erkek, çocuk, tüm halkı [alevlerin] gazabından kaçıp denize sığınmaya zorladı; iki gün iki gece yiyip içmeden denizde boğazlarına dek suya batmış halde beklediler."[36]

Avrupalılar, ancak yerli ekosistemi tahrip ettikten sonra bu kömürleşmiş yeni dünyada şekerkamışının adeta fışkırdığını keşfetti ve Prens Henrique bir değirmen yapmaları için gereken parayı sağladı. Bir kuşak içinde, plantasyonlarında çalıştırmak üzere Afrikalı köle ithal etmeye başladılar. 15. yüzyıl sonunda yerleşimciler her yıl 600 bin tonu aşkın şeker ihraç eder olmuşlardı.

36 Gomes Eannes de Azurura, *The Chronicle of the Discovery and Conquest of Guinea* II, 99, alıntı: Crosby, 2004, s. 76.

Harita 8.7. Çin'den görüldüğü haliyle 15. yüzyıl dünyası; Ming hanedanının Hint Okyanusu'na yaptığı diplomatik taarruzu (düz çizgi) ve Çin gemilerinin Yenidünya'ya ulaşmak üzere izlemiş olabilecekleri güzergâhı gösteriyor (kesintili çizgi).

Atlantik Okyanusu'nun daha da ötesine dalan Portekizli denizciler Azor Adaları'nı buldular ve Afrika sahilinin daha aşağılarına inerek 1444'te Senegal Irmağı'na ulaştılar. 1473'te ilk gemileri ekvatoru geçti ve 1482'de Kongo Irmağı'na kadar geldiler. Burada bir süreliğine pruva rüzgârları gemilerin daha güneye seyrini imkânsız kıldı; ama 1487'de Bartelomeu Dias'ın aklına *volta do mar* yani "denizden dönmek" fikri geldi. Bu fikir, Atlantik'in çok açıklarına çıkarak, dehşete kapılmış mürettebatının ayaklanıp yurda dönmeye zorlayacağı Afrika'nın en güney ucuna, kendisinin Fırtınalar Burnu dediği (bugün daha iyimser bir yaklaşımla Ümit Burnu olarak adlandırılan) yere taşıyacak rüzgârları toplamaktan ibaretti. Dias Presbiter John'ı bulamamıştı, ama Şark'a giden bir deniz güzergâhının var olabileceğini göstermişti.

Yongle'nin standartlarıyla bakıldığında, Portekiz keşif gezileri gülünç derecede küçük (binlerce değil birkaç düzine adam) ve onursuz (büyük prenslerden hediyeleri değil, tavşanlar, şeker ve köleleri içeren) yolculuklardı; ama bugünden geriye baktığımızda, 1430'ları Batı hâkimiyetinin mümkün hale geldiği nokta, dünya tarihinin en belirleyici anlarından biri –belki de anı– diye görmemek zordur. Denizcilik teknolojisinin okyanusları anayollara dönüştürerek bütün gezegeni birbirine bağladığı anda prens Henrique imkânları görürken, imparator Zhengtong hepsini geri çevirdi. Eğer "büyük adam ve beceriksiz ahmak" diye tarihsel bir kuram varsa, tam burada pek çok şeyi açıklıyor gibi görünür: Gezegenin yazgısını bu iki adamın verdiği kararlar belirledi.

Yoksa öyle değil miydi? Henrique'in öngörüsü etkileyiciydi, ama kesinlikle benzersiz olduğu da söylenemez. Diğer Avrupalı hükümdarlar da hemen peşinden geliyordu ve aslına bakılırsa sayısız İtalyan denizcinin özel girişimleri en az hükümdarların kaprisleri kadar süreci ilerletti. Portekiz kralı Joäo, Kristof Kolomb'un Hindistan'a ulaşmak için batıya yelken açmaya dayalı çılgınca görünen planını reddettiğinde Kastilya kraliçesi Isabel araya girdi (gerçi Kolomb fikrini kraliçeye kabul ettirmek için de üç kez huzuruna çıkmak zorunda kalmıştı). Bir yıl içinde Kolomb büyük hanın toprağına ulaşmıştı (ilk yanılgısı, buranın aslında Küba olması; ikinci yanılgısı da, Moğol hanlarının Çin'den yüzyıl önce çıkartılmış olmasıydı). Kastilyalıların Asya'ya giden yeni güzergâhı bulduklarına dair raporlardan paniğe kapılan İngilte-

re kralı VII. Henry, Floransalı tüccar Giovanni Caboto'yu[37] 1497'de bir Kuzey Atlantik alternatif güzergâhı bulmaya gönderdi. Caboto buzlu Newfounland'a vardı ve – Kolomb kadar coşkuyla kafası karışmış olarak– buranın da büyük hanın diyarı olduğunda ısrar etti.

Aynı nedenle şimdi Zhengtong'un hatası ne kadar akıl almaz görünse de, 1436'da tersane işçilerini Nanjing'e göndermemeye "karar verdiği" zaman sadece 9 yaşında olduğunu da unutmamamız gerekiyor. Ona bu kararı aldıran danışmanlarıydı ve halefleri de 15. yüzyıl boyunca aynı kararı yinelediler. Bir rivayete göre, saraylılar 1477'de Hazine Donanmaları fikrini canlandırdığı zaman bir entrikacı memurlar çetesi Zheng'in yolculuklarının kayıtlarını imha etti. Söylenenlere göre, elebaşı Liu Daxia harbiye nâzırına durumu şöyle izah ediyordu:

> [Zheng'in] Batı Okyanusu'na yolculukları milyonlarca para ve tahıl ziyanına yol açtı ve dahası, bu yolculuklarda can verenlerin sayısı on binleri bulmuş olabilir... Bu, nâzırların kesinlikle karşı çıkması gereken bir kötü yönetim eyleminden başka bir şey değildi. Eski arşivler hâlâ muhafaza edilse bile aslında imha edilmeleri gerekirdi.

Liu'nun belgeleri kasten "kaybettiğini" kavrayan nâzır oturduğu koltuktan doğruldu. "Özünüzde saklı olan erdem," sözleri döküldü ağzından, "hiç küçük değil. Elbette bu koltuk eninde sonunda sizin olacaktır!"[38]

Henry ve Zhengtong yerine farklı kararlar verecek başka kişiler olsaydı da, tarih neredeyse bütünüyle aynı yönde akardı. Belki bazı prensler ve imparatorların neden şu değil de bu seçeneği tercih ettiklerini sormak yerine, tam da Çin'e içe yönelen bir muhafazakârlık çökerken neden Batı Avrupalıların riski kucakladıklarını sormalıyız. Tenochtitlán'a Zheng'i değil de Cortés'i gönderen, belki de büyük adamlar ile beceriksiz ahmaklar arasındaki fark değil de kültür farkıydı.

37 İngiltere'de John Cabot olarak tanınır.

38 Gu Qiyuan, *Idle Talk with Guests* (1617), s. 1, alıntı: Levathes, 1994, s. 179-80.

Yeniden Doğan

"Şu anda tekrar genç olmayı istiyorum neredeyse," diye yazmıştı Hollandalı düşünür Erasmus 1517'de bir dostuna,[39] "bunun yegâne sebebi de bir altın çağın çok yakın olduğunu düşünmem."[40] Bugün biz bu "altın çağı" Fransızların verdiği isimle *Rönesans*, "Yeniden Doğuş" olarak tanıyoruz. Bazılarının gördüğü gibi, bu yeniden doğuş, Avrupalıları dünyanın geri kalanından ansızın, geri dönülmez şekilde ayırarak Kolomb ve Caboto gibi adamlara yaptıklarını yaptıran kültürel gücün ta kendisiydi. Büyük ölçüde İtalyan bir kültürel elitin yaratıcı dehası –bir 19. yüzyıl tarihçisinin yaptığı ünlü tanımlamayla, "modern Avrupa'nın doğan ilk çocuğu" olan– Cortés'i Tenochtitlán yoluna düşürmüştü.[41]

Tarihçiler yeniden doğuşun köklerinin izini genelde 12. yüzyıla kadar geriye götürür; bu dönemde Kuzey İtalya kentleri Alman ve papalık hâkimiyetini sarsarak ekonomik güç merkezleri olarak ortaya çıkmışlardı. Yabancı hükümdarlara boyun eğmekle geçen yakın tarihlerini reddeden liderleri, bağımsız cumhuriyetler olarak nasıl bir yönetim getirmeleri gerektiğine kafa yormaya başladılar ve gittikçe artan şekilde bunun yanıtını klasik Roma literatüründe bulabilecekleri sonucuna vardılar. İklimin değiştiği, kıtlık ve hastalığın pek çok eski kesinliğin altını oyduğu 14. yüzyıla gelindiğinde, bazı entelektüeller antik klasikler üzerine yapılan yorumların kapsamını toplumsal yeniden doğuşa dair genel bir vizyon şeklinde genişlettiler.

Bu düşünürler antikçağın yabancı bir ülke olduğunu ileri sürmeye başladılar. Antik Roma olağanüstü bir bilgelik ve erdem diyarıydı, gelgelelim barbar "ortaçağ" o dönem ile modern çağlar arasına girerek her şeyi yozlaştırmıştı. İtalya'nın yeni özgürleşen kentdevletleri açısından ileriye doğru tek yol var, diyorlardı, o da geriye doğru bakmak: Geçmişle bir köprü kurulmasıyla antikçağın bilgeliği yeniden doğacak ve insanlık kusursuzlaşacaktı.

Bilim ve sanat köprü olacaktı. Eski yazmaları bulmak için manastırları aşındıran ve Romalılar kadar iyi Latince öğrenen düşünürler tıpkı Romalılar gibi düşünüp konuşabiliyorlardı; bu yolla

39 Erasmus o dönemde, 16. yüzyıla göre oldukça ileri bir yaş sayılan 51 yaşındaydı.

40 Erasmus, Mektup 522, çev. Nichols, 1904, s. 506.

41 Burckhardt 1958 [1860], s. 143.

gerçek hümanistler (yeniden doğanların kendilerine verdikleri ad) antikçağın bilgeliğini yeniden yakalayacaklardı. Aynı şekilde, mimarlar da Roma harabelerini yoklayıp incelemek yoluyla, en yüce erdemli yaşamları yeniden biçimlendiren kilise ve saraylar inşa edip antikçağın fiziksel dünyasını yeniden yaratabiliyorlardı. İnceleyecek Roma dönemi yadigârlarına hiç sahip olmayan ressamlar ve müzisyenler ise antik modellere ilişkin tahminler yürüttüler; dünyayı mükemmelleştiren olarak görünmeye hevesli hükümdarlar da hümanistleri danışman olarak tuttular, kendilerini ölümsüzleştirecek sanatçılara siparişler verdiler ve Roma çağı antikalarını topladılar.

Rönesans'ın tuhaf yönü, antikçağı yeniden yaratmaya yönelik bu görünüşte geriye dönük çabanın, aslında çılgınca bir gelenek karşıtı icat ve açık uçlu sorgulama kültürü olmasıydı. Daha radikal (Machiavelli gibi) düşünürleri sürgünlere mahkûm eden ve (Galileo gibi) diğerlerini yıldıran muhafazakâr sesler de vardı kesinlikle, ama yeni fikirlere yönelik atılımı pek köreltemediler.

Karşılığı muhteşem oldu. Michelangelo gibi "Rönesans adamları"[42] bilim, sanat ve zanaatların her bir kolunun diğerleriyle bağlantısını kurup tamamını antikçağın ışığında değerlendirerek hepsinde birden devrim yarattılar. Bu hayranlık uyandıran karakterlerden Leon Battista Alberti gibi bazıları, eserler yanında parlak kuramlar da yarattı ve Leonardo da Vinci gibi en büyükleri resim sanatından matematiğe varıncaya dek her şeyde büyük bir kusursuzluk örneği sergiledi. Yaratıcı zihinleri atölyeler ile iktidar koridorları arasında hiç güçlük çekmeden dolaşırken, orduları yönetecek, makam sahibi olacak ve hükümdarlara tavsiye verecek kuramlar geliştirmeye de zaman ayırabiliyordu. (Machiavelli *Hükümdar*'ın yanı sıra çağının en zarif komedilerini de yazmıştı.) Ziyaretçiler ve göçmenler yeni fikirleri Rönesans'ın Floransa'daki merkez üssünden, kendine özgü yerel Rönesansların filizleneceği Portekiz, Polonya ve İngiltere gibi uzak yerlere taşıdı.

Hiç kuşku yok ki, bu tarihin en nefes kesici epizotlarından biriydi. Rönesans dönemi İtalyanları Roma'yı yeniden yaratmadı; 1500'de bile Batılı toplumsal gelişme hâlâ 1500 yıl önceki Roma

42 Aynı zamanda az da olsa birkaç Rönesans kadını da vardı.

zirvesinden en az 10 puan gerideydi. Roma İmparatorluğu'nun en güçlü döneminde olduğundan daha çok İtalyan okuma yazma biliyordu, ama Avrupa'nın en büyük kenti, antik Roma'nın boyutunun ancak onda biri kadardı. Avrupa'nın askerleri ateşli silahlarla donanmış olmalarına karşın Caesar'ın lejyonları karşısında zorluk çekerlerdi. Avrupa'nın en zengin ülkeleri hâlâ Roma'nın en müreffeh eyaletlerinden daha az üretkendi. Fakat Rönesans İtalya'sı Avrupa'yı dünyanın geri kalanından ayırıp, muhafazakâr Doğuluların evde kaldıkları dönemde Batılı maceracıları Amerika kıtasını fethetmeye teşvik etmişse de, bu sayısal farkların hiçbiri çok da fazla önem taşımaz.

Çinli entelektüeller bu fikri duysaydı çok şaşırırdı sanırım. Mürekkep taşlarını ve fırçalarını bir kenara koyarak, bu kuramı ortaya atan 19. yüzyıl Avrupalı tarihçilerine, yakın geçmişlerinden umduklarını bulamayıp modern çağı mükemmelleştirmek üzere antikçağa ilk bakanların 12. yüzyıl İtalyanları olmadığını sabırla açıklamaya çalışmalarını hayal edebiliyorum. Çinli düşünürler –7. Bölüm'de gördüğümüz gibi– 400 yıl önce çok benzer bir şey yaparak, Han hanedanı edebiyat ve resminde daha üstün bir bilgelik bulmak için geçmişteki Budizme bakmışlardı. İtalyanlar antikçağa 15. yüzyılda toplumsal yeniden doğuşa yönelik bir program için baktı; oysa Çinliler bunu daha 11. yüzyılda yapmışlardı. 1500'de Floransa sanat, edebiyat ve siyaset arasında rahatça gidip gelebilen dahilerle kaynıyordu, ama 1100'de Kaifeng de öyleydi. Leonardo'nun geniş görüşlülüğü tarım, arkeoloji, kartografi, iklim değişimi, klasikler, etnografya, jeoloji, matematik, tıp, metalürji, meteoroloji, müzik, resim ve zooloji hakkında yazan Shen Kuo'nunkinden gerçekten daha mı şaşırtıcıydı? Mekanik sanatlar konusunda herhangi bir Floransalı mucit kadar rahat olan Shen, kanal kapaklarının ve matbaacıların hareketli harfler takımının işleyişini açıkladı, yeni tür bir su saati tasarladı ve 400 kilometrekarelik bir bataklığı kurutan pompalar inşa etti. Machiavelli kadar çok yönlü bir âlim kimliğiyle Astronomi Dairesi müdürü olarak ve göçebelerle antlaşma müzakereleri yaparak devlete hizmet etti. Leonardo tanısaydı kesinlikle ondan etkilenirdi.

Rönesans'ın Avrupa'yı benzersiz bir yola soktuğuna ilişkin 19. yüzyıl kuramı, Çin'in 400 yıl önce çok benzer bir Rönesans'ı ken-

dine özgü şekilde yaşadığı düşünülürse, daha az kabul edilir görünüyor. Belki Çin ve Avrupa'nın her ikisinin de Eksen düşüncesinin birinci ve ikinci dalgalarını yaşaması sonucu, aynı nedenlerle kendilerine özgü Rönesanslar yaşadığı sonucuna varmak daha mantıklı olur: Zira her çağ ihtiyaç duyduğu düşünceyi elde eder. Akıllı, eğitimli insanlar karşı karşıya kaldıkları sorunlara kafa yoracak benzer meselelerle karşılaşmışlarsa, nerede ve ne zaman yaşadıklarından bağımsız olarak, benzer tepki yelpazesine ulaşacaklardır.[43]

11. yüzyıl Çinlileri ve 15. yüzyıl Avrupalıları gerçekten de oldukça benzer meselelerle karşı karşıya kaldılar. Her iki grup da yükselen toplumsal gelişme dönemlerinde yaşıyordu. Her ikisi de ikinci Eksen düşüncesi dalgasının kötü sona ermiş olduğunu hissediyordu (Doğu'da Tang hanedanının yıkılışı ve Budizmin reddi; Batı'daysa iklim değişimi, Kara Ölüm ve Kilise krizi). Her ikisi de "barbar" yakın geçmişini geride bırakıp Eksen düşüncesinin birinci dalgasının şanlı antikçağına (Doğu'da Konfüçyüs ve Han İmparatorluğu, Batı'daysa Cicero ve Roma İmparatorluğu) dönüp baktı. Ve her iki grup da en ileri düzey bilimi antik literatür ile sanata uygulayarak ve sonuçlarını dünyayı yeni şekillerde yorumlamakta kullanarak benzer şekilde tepki gösterdi.

Avrupa Rönesans kültürü gözünü budaktan sakınmayan gemicileri Tenochtitlán'a gönderirken neden Çin'in tutucularının ülkelerinde kaldıklarını sormak, en az Batılı hükümdarlar büyük adamlarken neden Doğuluların beceriksiz ahmaklar olduğunu sormak kadar, asıl meseleyi kaçırıyor görünüyor. Bu soruyu kesinlikle yeniden formüle etmemiz gerekiyor. Avrupa'nın 15. yüzyıl Rönesans'ı gerçekten cesurca keşfi esinlediyse, o zaman Çin'in

43 Buna herkes katılmıyor. En yeni kitabı *1434: The Year a Magnificent Chinese Fleet Sailed to Italy and Ignited the Renaissance*'da Gavin Menzies, Zheng He'nin filosunun bir kısmının 1434'te Venedik'i ziyaret ederek, Alberti ve diğerlerine daha eski Çin Rönesans'ının sırlarını öğretmek yoluyla İtalyan Rönesans'ını başlattığını ileri sürüyor. Leonardo'nun yaratıcılığının nedeni Shen Kuo'nunkine o kadar benzer ki, der Menzies, İtalyanlar –7. Bölüm'de değindiğimiz– Wang Zhen'in *Tarım Üzerine Risale*'si başta olmak üzere Çinli prototipler üzerinde çalışmış olmalıdır; bu da 18. yüzyıl Avrupa'sında iplik bükme makinelerinin neden önceki Çinli muadillerine bu kadar benzediğini açıklar! Menzies'in *1434*'ü *1421*'inden bile daha çok kuşku çekti (en aşikâr nedeni, 15. yüzyıl İtalya'sından pek çok kaynağın bu muhteşem Çin filosundan hiç bahsetmemiş olmasıdır) ve bir kez daha itiraf etmem gerekiyor ki bu benim kaldırabileceğimden bile fazla şüpheli bir durum.

11. yüzyıl Rönesans'ı neden aynı şeyi yapmadı diye sormamız gerekiyor. Neden Çinli kâşifler, Menzies'in onların oraya gittiğini hayal ettiği çağdan bile önce, Song hanedanı döneminde Amerika kıtasına gitmedi?

Hemen yapıştırılabilecek bir cevap, gemilerinin bu yolculuğu yapabilecek olmasının dışında, Song maceracılarının Rönesans duygusuna sahip olmadığı ve 11. yüzyıl Çin gemilerinin muhtemelen bunu yapamayacağıdır. Bazı tarihçiler buna karşı çıkıyor; Vikingler, diyorlar, 1000 yılı civarında, Çin yelkenlilerinden çok daha basit olan uzun tekneleriyle Amerika'ya gidebilmişlerdi. Fakat yerküreye (veya Harita 8.8'e) şöyle bir göz atmak bile, Vikinglerin Amerika'ya varmak için açık denizde 5000 milden fazla seyretmediğini gösteriyor. Ne kadar müthiş görünmüş olsa bile, bunun Çinli kâşiflerin Kuro Siwo Akıntısı'yla Japonya'dan yelken açıp Aleut Takımadaları'ndan geçerek Kuzey Kaliforniya'da karaya çıkmasıyla (Ekvator karşı akıntısını izleyerek Filipinler'den Nikaragua'ya varmak açık denizde iki kat yol almak anlamına geliyordu) karşılaştırılması olanaksızdır.

Fiziksel coğrafya –ve bu bölümün daha ilerisinde göreceğimiz üzere diğer coğrafya türleri de– Batı Avrupalıların Atlantik Okyanusu'nu aşmasını Doğuluların Büyük Okyanusu aşmasından daha kolaylaştırmıştı. Ayrıca zaman zaman fırtınalar Çin gemilerini Amerika kadar uzağa savurmuş olsa bile[44] (Kuzey Ekvator Akıntısı onları pekâlâ geri getirebilirdi), 11. yüzyıl kâşiflerinin, Rönesans ruhuyla ne kadar dolu olsalar bile, Amerika kıtasını bulup hikâyelerini anlatmak üzere geri dönmüş olmaları ihtimali düşüktür.

Ancak 12. yüzyıldadır ki, gemi inşası ve navigasyon, Çin gemilerinin Nanjing'den Kaliforniya'ya 12 bin millik gidiş dönüş yolculuğunu güvenilir şekilde yapabileceği noktaya geldi; fakat bu

44 Bazı tarihçiler, Qin Birinci İmparatoru'nun ölümsüzlük otlarını bulmaya gönderdiği elçisi Xu Fu'nun MÖ 210'larda Amerika'nın batı kıyısına vardığına inanır. Gelgelelim hiçbir kanıt yoktur. Tim Severin'in 1993'te Xu'nun yolculuğunu tekrarlamaya yönelik gözüpek girişimi hiç yüreklendirici olmadı; birçok modern avantaja sahip olmasına karşın, Amerika'ya yaklaşık 1000 mil kala gemiyi terk etmek zorunda kaldı. Thor Heyerdahl'ın ünlü balzaağacı salı *Kon-Tiki* de güven telkin etmez. Heyerdahl Peru'dan Polinezya'ya ve sadece tek bir yönde, Ekvator Akıntısı'nı kullanarak Büyük Okyanus'un sadece yarısını geçti. Asya'dan Peru'ya yolculuk çok daha uzun ve çetindir.

tarihte elbette Kolomb ve Cortés'in Amerika'ya gitmesine daha neredeyse 400 yıl vardı.

Bunun nedeni, 12. yüzyıla gelindiğinde Çin'de Rönesans ruhunun (bu terimle tam olarak ne kastediyorsak artık) inzivaya çekilmesi olabilir. Toplumsal gelişme durağanlaştı ve ardından 13. ve 14. yüzyıllarda tepetaklak düştü ve Rönesans kültürünün önkoşulları gözden kayboldukça elit düşünce gerçekten de gitgide muhafazakârlığa yöneldi. Bazı tarihçiler, Wang Anshi'nin 1070'lerdeki Yeni Politikaları'nın başarısızlığının, Yeni-Konfüçyüsçü entelektüellerin dünyanın diğer kesimleriyle ilişkiye geçme fikrine karşı çıkmasına neden olduğunu düşünür; bazıları 1127'de Kaifeng'in düşüşüne işaret eder; başkaları ise nedenleri tümüyle farklı yerlerde görür. Fakat neredeyse tümü, entelektüellerin küresel olarak düşünmeyi sürdürürken aslında son derece yerel olarak hareket etmeye başladıklarında hemfikirdir. Başkentteki siyasal iç kavgalarda canlarını tehlikeye atmak yerine çoğu evlerinde kalmayı yeğledi. Bazıları yerel akademiler kurarak konferanslar ve okuma grupları düzenlediler, ama devlet sınavları için âlim yetiştirmeyi bıraktılar. Bazıları düzenli köyler ve aile ritüelleri için kurallar hazırladılar; daha başkaları özlerine odaklanmaya devam ederek, "sessiz oturma" ve tefekkür aracılığıyla her seferinde bir yaşamda mükemmelleşmeyi inşa ettiler. 12. yüzyıl kuramcısı Zhu Xi'ye göre:

> Eğer zihinlerimizi düşünceden azade bir halde tutarsak, o zaman ilerlememiz, büyük bir ırmağın bendini aşıp akması gibi kolaylaşacaktır... Bu yüzden şimdi zihinlerimizi erdemli doğalarımızı onurlandırmaya ve çalışmalarımızı sürdürmeye verelim. Her gün çalışmalarımızda herhangi bir konuda üşengeçlik yapıp yapmadığımızı ve erdemli doğamızda herhangi bir şeyde gevşeyip gevşemediğimizi soralım özümüze... Kendimizi bir yıl boyunca bu yolda tutarsak, gelişmememiz mümkün olur mu hiç?[45]

Zhu, çağının adamıydı. İmparatorluk mevkilerini geri çevirip mütevazı koşullarda yaşayarak, şöhretini yerel bir akademide ders vererek, kitaplar yazarak ve düşüncelerini izah ettiği mektuplar göndererek sıfırdan kazandı. Ulusal politikaya tek teşebbüsü,

45 Zhu Xi, *Reflections on Things at Hand* (1176), alıntı: Hucker, 1975, s. 371.

sürgünle ve yaşamının eserinin "düzmece irfan" olarak mahkûm edilmesiyle sonuçlandı. Fakat 13. yüzyılda dış tehditler tırmanıp da Song devlet memurları seçkin sınıfı davalarına çekmenin yollarını araştırmaya giriştiğinde, Zhu'nun felsefi olarak kusursuz ama siyasal olarak tehditkâr olmayan Konfüçyüs anlayışı daha faydalı gibi görünmeye başladı. İlkin iade-i itibara kavuşan kuramları, ardından devlet sınavlarına dahil edildi ve nihayet yönetsel ilerlemenin yegâne temeli haline getirildi. Zhu Xi düşüncesi ortodoks çizgiye dönüştü. 1400 civarında bir düşünür mutlulukla "Zhu Xi'nin zamanından beri Yol'un açıkça bilinmekte" olduğunu ilan ediyordu. "Artık yazmaya ihtiyaç yok; bizim için geriye kalan tek şey alıştırma yapmaktır."[46]

Zhu sık sık Çin tarihinde, yargılayanın bakış açısına bağlı olarak, ya klasikleri mükemmelleştiren veya Çin'i gerilemeye, kayıtsızlığa ve baskıya mahkûm etmenin sorumlusu olan ikinci en etkili düşünür (Konfüçyüs'ten sonra, ama Mao'dan önce) olarak anılır. Fakat bu Zhu'yu ya fazla övmek veya aşırı suçlamak olur. En iyi kuramcıların hepsi gibi onun yaptığı da çağına ihtiyaç duyduğu fikirleri vermekti. İnsanlar da bunları uygun gördükleri şekilde kullandılar.

Bu en belirgin şekilde Zhu'nun aile değerleri hakkındaki düşünce yapısında kendini gösterir. 12. yüzyıla gelindiğinde Budizm, ön-feminizm ve ekonomik büyüme daha önceki toplumsal cinsiyet rollerini dönüşüme uğratmıştı. Varlıklı aileler kızlarını artık sıkça okutuyor ve evlendikleri zaman onlara daha büyük çeyizler vermeleri de, evlenen kadınların daha güçlü olması anlamına geliyordu; kadınların mali gücü arttıkça, kız çocuklarının tıpkı erkek çocuklar gibi mülkleri miras alabilmesi ilkesini yerleştirdiler. Daha yoksul ailelerde bile, ticari dokuma üretiminin kadınlara daha fazla kazanç edinme gücü vermesi daha sağlam mülkiyet haklarına sahip olmaları anlamına geliyordu.

Zhu'nun henüz genç olduğu 12. yüzyılda zenginler arasında eril bir tepki başladı. Bu tepki dişil iffeti, zevcenin bağımlılığını ve kadınların evin iç kısımlarında kalmaları (veya ille dışarı çıkmak zorundaysalar, peçeyle örtünmeleri veya perdeli bir tahtırevanda taşınmaları) gerektiğini savunuyordu. Eleştirmenler, özellikle ye-

46 Xuexuan, çev. Hucker, 1975, s. 373.

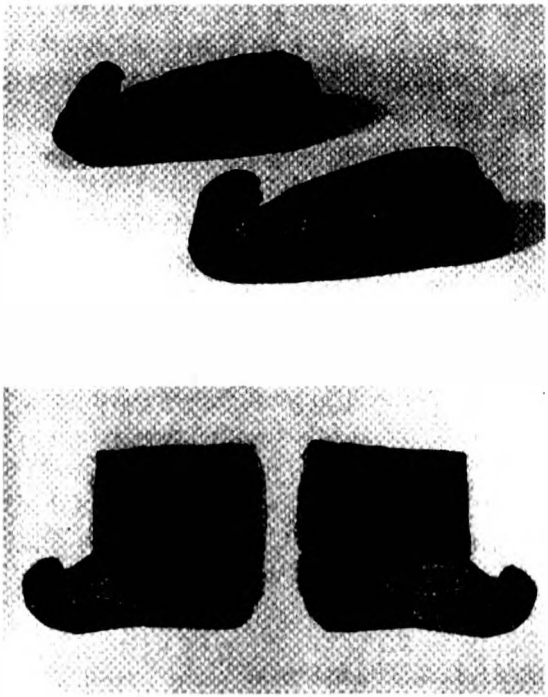
niden evlenerek mülklerini başka ailelere götüren dul kadınlara saldırıyordu. Zhu Xi'nin düşüncesinin 13. yüzyılda yeniden itibar kazandığı döneme gelindiğinde, kusursuz Konfüçyüsçü aileleri yeniden yaratmaya yönelik dindarca ideali, bu fikirlere felsefi bir biçim vermek için faydalı bir araç gibi görünmeye başlamıştı. Bürokratlar 14. yüzyılda kadınları gözeten mülkiyet yasalarını zayıflatmaya koyulduğu zaman, bunların tümünün Zhu Xi'nin düşüncesi adına yapıldığını büyük bir mutlulukla ilan ettiler.

Kadınların yaşamındaki bu değişimlere Zhu'nun yazıları neden olmadı. Bunlar sadece eğitimli devlet memurlarıyla kalmayıp, Zhu'yu okumuş olma ihtimalleri çok düşük insanları da etkisi altına alan daha geniş bir tepkici ruh halinin tezahüründen başka bir şey değildi. Sözgelimi zanaatkârların dişi güzellik temsilleri bu yıllarda çarpıcı biçimde değişti. Vaktiyle 8. yüzyılda, Budizmin ve ön-feminizmin en güçlü dönemlerinde, seramik heykelciklerin en yaygın üsluplarından biri, sanat tarihçilerinin kadınlara saygısızlık etme pahasına "şişman hanımlar" diye adlandırdığı biblolardı. Söylendiğine göre, çekiciliği 755'te An Lushan isyanına neden olan sosyete fahişesi Yang Guifei'den esinlenen, Rubens'i hoşnut edecek kadar gürbüz bu kadınlar, dans etmekten polo oynamaya dek her şeyi yapıyorlardı. 12. yüzyıl sanatçılarının resmettiği kadınlar ise tam tersine, erkeklere hizmet eden veya öylece oturarak erkeğinin eve gelmesini bekleyen genellikle solgun, benzi sararmış tiplerdi.

Bu ince güzeller ayakları acıdığı için oturuyor olabilir. Ayak bağlama olarak bilinen meşhur uygulama (küçük kızların ayaklarının zarafet uğruna, parmaklarını büküp kıracak şekilde sargılarla sıkıca bağlanarak bozulması) muhtemelen Zhu'nun dünyaya gelişinden 30 yıl kadar önce, 1100 civarında başladı. O sıralarda bir iki şiir buna gönderme yapıyor gibi görünür ve 1148'den hemen sonra bir âlim "kadınların ayak bağlaması son zamanlarda başladı," diye gözlemliyordu, "önceki çağlarda hiçbir kitapta sözü edilmeyen bir uygulamadır."[47]

Ayak bağlamanın en erken arkeolojik kanıtları, sırasıyla 1243 ve 1274'te bu ölümcül sargıları çıkarıp atan kadınlar olan Huang Sheng ve Bayan Zhou'nun mezarlarından gelir. Her ikisi de ayakları 1,80 metrelik sargılarla sarılı halde ve uçları sivri ipek

47 Zhang Bangji, *Mozhuang manlu* 8.5a-b, alıntı: Ko, 2007, s. 111.

Resim 8.1. Küçük ayak: 1243'te defnedilen Huang Sheng'in mezarından çıkarılan ipek terlikler ve çoraplar 17 yaşındaki bu genç kızı tarihin ikna edici şekilde belgelenmiş ilk ayak bağlayıcısı yapar.

ayakkabılar ve çoraplar eşliğinde gömüldü (Resim 8.1). Madam Zhou'nun iskeleti, çoraplara ve sandaletlere uyan deforme ayaklarının görüleceği şekilde iyi korunmuş durumdaydı: Sekiz ayak parmağının tabanlarına doğru bükülmesi, iki başparmağının da yukarıya doğru kıvrılmasıyla, dar, sivri uçlu terliklere girecek kadar ince bir çift ayak yaratılmıştı.

Bu kadın ayak modifikasyonunu icat eden 12. yüzyıl Çin'i değildi. Kadınların yürüyüşünde geliştirmeler yapmak neredeyse evrensel bir saplantıdır (en azından erkekler arasında). Ancak, Huang ve Zhou'nun çektiği işkenceler diğer kültürlerde dayatılan işkencelerden daha yüksek düzeydedir. Yüksek topuklu ayakkabı giymek parmaklarınızda nasır yapar, ayaklarınızı bağlamaksa sizi tekerlekli sandalyeye mahkûm eder. Bu uygulamanın –beşikten

mezara kadar her gün– yol açtığı acıyı hayal etmek bile zor. Madam Zhou'nun defnedildiği gün bir âlim ayak bağlamanın bilinen ilk eleştirisini yayımladı: "Daha dört beş yaşına bile gelmemiş, günahsız küçük kızlar, küçük olsun diye [ayaklarını] bağlamak zorunda bırakılıyor. Bunun ne faydası olduğunu anlamıyorum."[48]

Gerçekten ne faydası olabilirdi? Gene de ayak bağlama giderek daha da yaygınlaştı ve dehşet verici hale geldi. 13. yüzyıl ayak bağlaması ayağı daha ince yapıyordu; 17. yüzyıl ayak bağlama uygulaması ise ayak parmaklarını alta doğru çökerterek, kötürümleşmiş tendon kirişleri ve bükülmüş tendonlardan oluşan, "altın nilüfer" adı verilen bir şekle çeviriyordu. 20. yüzyılın son kurbanlarının ezilip büzülmüş ayaklarının fotoğraflarına bakmak bile zordur.[49]

Bütün bunların suçunu Zhu Xi'ye yüklemek aşırı olur. Onun felsefesi Çin seçkin kültürünün giderek tutuculaşmasına yol açmadı; bunun yerine kültürel tutuculuk onun fikirlerinin başarılı olmasına yol açtı denebilir. Zhu Xi düşüncesi askeri yenilgiye, masrafları kısmaya ve azalmakta olan toplumsal gelişmeye bir tepkiydi. Dünya 12. yüzyılda gitgide tatsızlaşmaya başladıkça, antikçağ yenilenmeden ziyade bir sığınma kaynağı haline geldi ve Bayan Zhou'nun 1274'te öldüğü zamana gelindiğinde, küresel keşif dürtüsü yaratabilecek türden Rönesans ruhu fena halde yok olmuştu.

Yani, 1100'den sonraki toplumsal gelişmenin durması ve gerilemesi, neden Zheng'in değil de Cortés'in Tenochtitlán'a gittiğini açıklar mı? Eh, kısmen. Muhtemelen neden 12. ve 13. yüzyıllarda büyük keşif yolculuklarının olmadığını açıklar. Fakat Zheng'in ilk Hazine Donanması'nın Nanjing'den yelken açtığı 1405'e gelindiğinde Doğulu toplumsal gelişme bir kez daha hızla yükselmekteydi. Yongle'nin Zheng'i Hint Okyanusu ötesine göndermesi olgusunun kendisi bile belirli bir kafa yapısına işaret eder. Toplumsal gelişme yine yukarıya doğru kabarmaya başladıkça, 15. yüzyıl entelektüelleri Zhu Xi düşüncesine alternatifler araştırmaya koyuldu.

Sözgelişi, sıra dışı Wang Yangming, Zhu'nun kurallarını izlemek için çok uğraştı. 1490'larda Wang, Zhu'nun salık verdiği gibi

48 Che Ruoshui, *Jiaoqi ji* 1.221, alıntı: Ebrey, 1993, s. 40.

49 Hataları ne olursa olsun, Mao Zedung 1949'da iktidara gelir gelmez ayak bağlamayı yasaklamıştı.

bir bambu sapını düşünmek için bir haftasını harcadı, ama bu ona bir feraset kazandırmak yerine düpedüz hastalanmasına yol açtı. O zaman Wang, başarılı, büyüyen bir topluma uygun türden bir aydınlanma yaşadı: Herkesin yıllarını sessizce oturmak ve Konfüçyüs yorumlarını okumakla geçirmesine gerek kalmaksızın gerçeği sezgisel olarak bildiğini anladı. Biz hepimiz bilgeliğe ulaşabiliriz, sadece çıkıp bir şey yapmamız buna yeter. Sözünün eri olan Wang yeni bir Rönesans adamına dönüşerek dönemin en üst düzey generalleri, yöneticileri, antik metin editörleri ve şairleri arasında yerini aldı. Zhu Xi düşüncesine bir kat daha isyan eden takipçileri, sokakların bilgelerle dolu olduğunu, herkesin doğru ve yanlışı kendi başına ayırt edebileceğini, zenginleşmenin iyi olduğunu ilan ettiler. Hatta kadınların eşitliğini bile savundular.

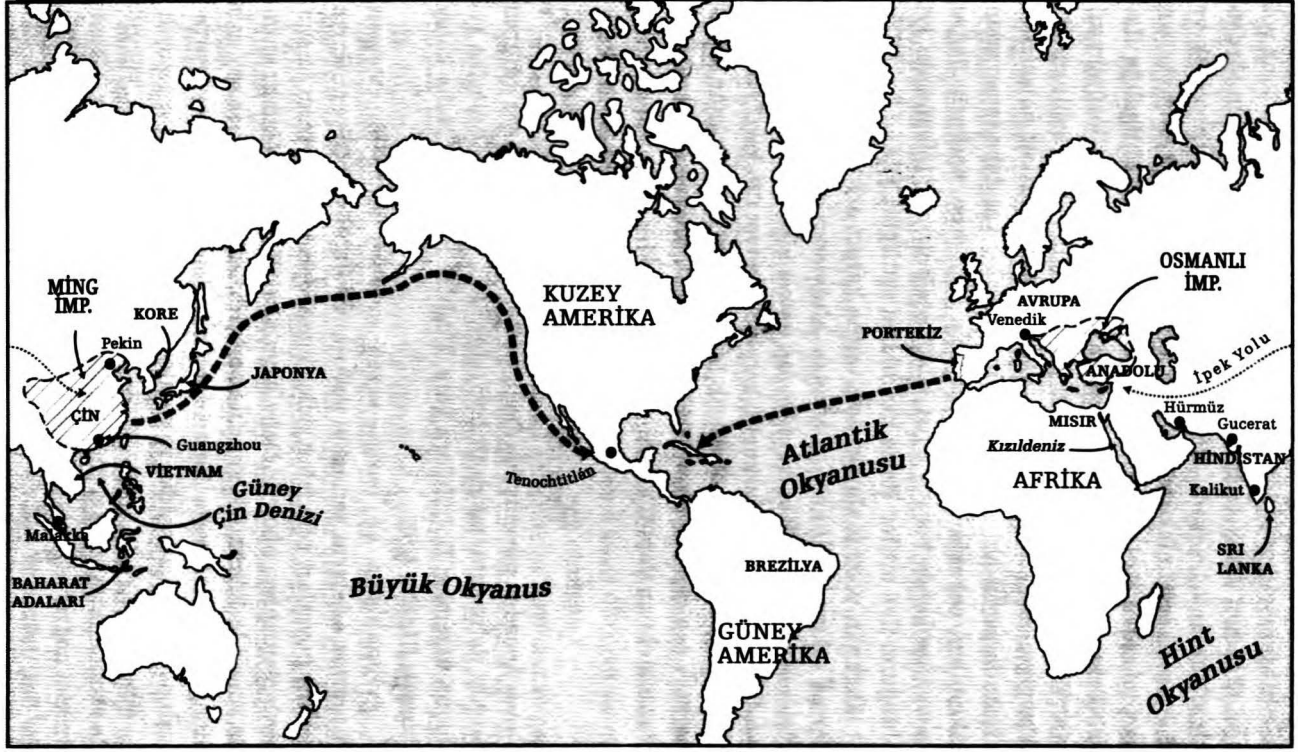
Zheng'in yolculuklarına son verme kararı aslında tutucu bir kemer sıkma politikası yüzünden alınmadı; evveliyatında genişleme, yenilikçilik ve karşılaşılıp üstesinden gelinen zorluklar vardı. 15. yüzyılda içine kapalı katı bir zihniyet Çin keşif faaliyetlerini yarıda keserken, dinamik bir Rönesans kültürünün Avrupalıları denizleri aşmaya yönelttiğini gösteren çok az şey vardır. O zaman bunu yapan neydi?

Tecridin Avantajları

Yanıtı önceden görmüştük: Doğu ve Batı'yı farklı yollara götüren bir kez daha şahıslar değil haritalar oldu. Coğrafya Amerika kıtasına ulaşmayı Doğululara göre Batılılar açısından daha kolay kılmıştı (Harita 8.8).

Avrupalıların en bariz coğrafi avantajı fizikseldi: Mevcut rüzgârlar, adaların yerleşimi ve Atlantik ile Büyük Okyanusların sadece boyutları bile işleri onlar açısından kolaylaştıran unsurlardı. Zamanları olsaydı, Doğu Asyalı kâşifler hiç kuşkusuz eninde sonunda Büyük Okyanus'u aşarlardı; ama başka her şey eşit olduğunda, Çinli veya Japon denizcilerdense Viking veya Portekizli denizcilerin Yenidünya'ya ulaşması her zaman daha kolaydı.

Kuşkusuz başka şeyler aslında nadiren eşit olur ve 15. yüzyılda ekonomik ve siyasal coğrafya, Batı Avrupa'ya avantaj sağlayan fiziksel coğrafyayla işbirliği halindeydi. Doğulu toplumsal gelişme Batı'dakinden çok daha yüksekti ve Marco Polo gibi adamlar

Harita 8.8. Dünyaya bakışın üçüncü bir yolu: Çin'in Yenidünya'ya uzaklığı 6000 milken, Amerika'ya sadece 3000 mil mesafedeki Batı Avrupa'ya fiziksel coğrafyanın tanıdığı ayrıcalıklar.

sayesinde Batılılar bunu biliyordu. Bu Batılılara Doğu'ya gitme ve yeryüzündeki en zengin pazarlardan yararlanma yönündeki ekonomik teşvikleri hissettirdi. Bunun tam tersine, Doğuluların Batı'ya gitmek için pek az nedenleri vardı. Başka herkesin kendilerine geleceğine güvenebilecek durumdaydı onlar.

Araplar İpek Yolu ve Hint Okyanusu ticaret yollarının Batı'daki kesimlerine hâkim olacak konumdaydı ve her iki Doğu-Batı arterinin en uzak ucundaki Avrupalılar ise yüzyıllar boyunca çoğunlukla evlerinde oturup, Venediklilerin Arap masalarından topladığı kırıntılarla yetindi. Ne ki, Haçlılar ve Moğol fetihleri siyasi haritayı değiştirmeye başlayarak Avrupa'nın Doğu'ya erişimini kolaylaştırdı. Açgözlülük tembellik ve korkuya ağır basmaya başlayarak tüccarları (özellikle Venediklileri) Kızıldeniz'den Hint Okyanusu'na veya Polo'lar gibi bozkırlardan Doğu'ya çekti.

Batı Avrupalı devletler üst düzeye dönüşmeye başlayarak Kara Ölüm'den sonra savaşlarını yoğunlaştırdığı zaman, siyasi coğrafya ekonomik çekişe yeni bir itiş gücü ekledi. Atlantik ucu boyundaki hükümdarlar daha fazla top satın almak için her şeyi göze almışlardı ve zenginleşmenin alışılmış yollarını (uyruklarını vergilendirmek üzere bürokrasiyi güçlendirmek, Yahudileri soymak, komşuları yağmalamak vb) tüketmişlerdi. Kendilerine yeni gelir kaynakları önerebilecek herkesle oturup konuşmaya hazırdılar; bunlar rıhtımlarda takılan karanlık, tamahkâr tipler olsa bile.

Atlantik krallıkları Kızıldeniz ve İpek Yolu güzergâhlarından ulaşılabilecek konumda uzanıyordu, doğru; ama harikulade yeni gemilerine pek güvenen her türden kaptan –hediyeler, borçlar ve ticaret tekelleri karşılığında– eski coğrafi tecridi bir avantaja dönüştürdü. Şark'a bir Atlantik güzergâhı bulacaklardı. Bazıları Venedikliler ve Müslümanlarla uğraşmaktan kaçınabilecekleri bir şekilde, Afrika'nın güney ucunun çevresinden dolaşıp Hint Okyanusu'na gitmeyi vaat ediyordu. Bazıları yerkürenin çevresini dolaşıp Doğu'ya varana dek batıya yelken açmakta ısrarcıydı.[50] (Bir üçüncü yaklaşım, yani Kuzey Kutbu'ndan seyretmek, aşikâr nedenlerle daha az çekici görünüyordu.)

Çoğu Avrupalı güneye yelken açmayı batıya seyretmeye yeğliyordu, zira –haklı olarak– Doğu'ya varmak için batıya doğru

50 Geri kalmış Avrupa'da bile eğitimli kesim 12. yüzyıldan itibaren dünyanın yuvarlak olduğunu kabul etmişti.

çok daha uzun bir yolculuk yapmak gerektiğini düşünüyorlardı. Bu hikâyede beceriksiz ahmaklar için bir yer varsa eğer, bu yer, yerkürenin çevresinin hesaplanmasında devasa bir hata yaparak ve rakamlarının yanlış olduğunu kabul etmeye yanaşmayarak, Tenochtitlán'a giden yolu açan Kolomb'un ta kendisine aittir. Bunun tersine, büyük adamlar için de bir yer varsa, bu yer de, Ming imparatorlarının, maliyetleri ve faydaları hesapladıktan sonra 1430'larda Zheng'in Donkişotvari yolculuklarına son verdiren zorlu danışmanlarına aitti.

Bazen biraz ahmaklık iyidir, ama gerçekte ne beceriksizlik ne aklı başında olmak pek bir fark yaratır, zira haritalar insanlara yaptıkları dışında bir şey yapmak için fazla bir seçenek bırakmaz. Yongle 1403'te Çin tahtına çıktığı zaman ülkesinin Güney Asya'daki konumunu düzeltmesi gerekiyordu. Zheng'in Hazine Donanması'nı Kalikut ve Hürmüz'e göndermek bunu yapmanın pahalı bir yoluydu, ama işe yaradı; fakat Zheng'i doğuya, bomboş bir okyanusa göndermek, orada ne kadar ölümsüzlük otu olursa olsun, kesinlikle söz konusu olamazdı. 15. yüzyıl yöneticilerinin eninde sonunda Hint Okyanusu'na yapılan pahalı yolculukları kaldırma ihtimali hep vardı ve Büyük Okyanus'a filolar göndermeleri ihtimali hiç olmadı. Ekonomik coğrafya, keşifleri akıldışı yapıyordu.

Avrupalı denizcilerin Doğu'nun zenginliklerine giden bir yol ararken Atlantik Okyanusu'nu aşınca karşılarında tesadüfen Amerika kıtasını bulamayacaklarını düşünmek de olanaksızdır. Rüzgârı arkalarına alıp, kendilerini eve götürecek başka bir rüzgârı bulma garantisi olmaksızın Kolomb ve adamlarının bu bilinmeyene kafa üstü dalmaları için yürekleri meşeden, bağırsakları demirden olmalıydı; ama duraksamış olsalardı, Avrupa'nın limanlarında bunu deneyecek daha pek çok adam vardı. Ve eğer Kraliçe İsabel 1492'de Kolomb'un üçüncü önerisini geri çevirseydi, Avrupalılar gene de batıya yelken açmaktan vazgeçmeyeceklerdi. Ya Kolomb başka bir destekçi bulacak veya başka bir denizciyi –belki Caboto veya 1500'de Hindistan'a giderken yoluna çıkan Brezilya'yı bulan Portekizli Pedro Alvares Cabral– ismini büyük kâşif olarak hatırlayacaktık.

Denebilir ki, haritalar, avcı-toplayıcıların yerini çiftçilerin ya da köylerin yerini devletlerin alması kadar kaçınılmaz olarak,

Atlantik Okyanusu kıyısının gözüpek denizcilerinin –Güney Çin Denizi'nin en az onlar kadar cesur denizcilerinden kesinlikle daha önce olmak üzere– Amerika kıtasını er ya da geç bulmasını sağladı.

Ve bir kez bu olduktan sonra sonuçları da büyük ölçüde önceden belirlenmiş oldu. Avrupalı mikroplar, silahlar ve kurumlar Yerli Amerika'ya özgü olanlardan o kadar güçlüydü ki, yerli nüfuslar ve devletler yok oldu. Montezuma veya Cortés başka seçimler yapmış olsalardı, ilk *conquistador*'lar (fatihler) Tenochtitlán'ın kana bulanmış sunaklarında öldürülmüş, yürekleri çığlık çığlığa haykıran gövdelerinden sökülmüş ve tanrılara sunulmuş olabilirdi; ama beraberlerinde daha çok çiçek hastalığı, top ve plantasyon da getirerek hemen arkalarından gelecek başka *conquistador*'lar olacaktı. Yerli Amerikalıların Avrupalı sömürgecilere karşı direnme şansının, yerli Avrupalı avcı-toplayıcıların 7-8 bin yıl önce çiftçilere karşı gösterebildikleri direnişten daha fazla olmasına imkân yoktu.

Coğrafya Avrupalıların Güney Afrika'dan dolaşarak Hint Okyanusu'na yelken açtıkları zaman da en az bu kadar önem arz etti, ama başka yollardan. Burada Avrupalılar kadim imparatorlukların, çok uzun zamandır yerleşik ticarethanelerin ve kendine özgü kuvvetli hastalıkların bulunduğu daha yüksek bir toplumsal gelişme dünyasına girdiler. Mesafe ve maliyet –fiziksel ve ekonomik coğrafya– Avrupa hücumlarını Amerika kıtasına yapılanlar kadar küçük boyutta tutuyordu. Afrika'nın çevresini dolaşarak Hindistan'a 1498'de seyreden ilk Portekiz misyonunda sadece dört gemi vardı. Kumandanı Vasco da Gama, başarısızlığa uğraması umuduyla seçilmiş bir hiçti.

Da Gama, gemilerini Afrika'nın güneyine getirecek rüzgârları yakalamak için 6000 millik açık deniz yolculuğunu yapan büyük bir kaptan olsa da, kesinlikle politikacı değildi. İnsanların ona karşı beslediği güvensizliği haklı çıkarmak için elinden gelen hemen her şeyi yaptı. Yerel rehberlerini kaçırıp kamçılatma alışkanlığı, daha Afrika'dan ayrılmadan onu neredeyse felakete sürüklüyordu; kötü muamele gören rehberleri onu Hindistan'a götürdüğü zaman da, Hıristiyan olduklarını varsaydığı Kalikut'un Hindu hükümdarlarını kızdırdı. Verdiği değersiz hediyelerle onlara daha da çok hakaret etti ve sonunda bir baharat ve değerli

taş kargosu toparlayabildiği zaman, bütün tavsiyeleri kulak ardı edip ters rüzgârlara karşı yelken açtı. Mürettebatının neredeyse yarısı Hint Okyanusu'nda can verirken, sağ kurtulanlar da iskorbüt yüzünden sakat kaldı.

Ancak Asya baharatında kâr marjları %100'ü aştığı için, da Gama devirdiği bütün bu devasa çamlara karşın, gene de kendine ve kralına büyük servetler kazandırmayı başardı. Düzinelerce Portekiz gemisi, da Gama'nın yolunu izleyerek, sahip oldukları tek avantajı kullandı: ateş gücü. Portekizliler, durum gerektirdikçe ticaret, kabadayılık ve savaş arasında gidip gelerek, güçlü bir topun sağlayabileceğinden daha iyi bir anlaşma yapılamayacağını gördüler. Hint sahil boyundaki limanları ele geçirerek kendi ticaret bölgeleri (veya, kimin gözünden anlatıldığına bağlı olarak, korsan yatağı) haline getirdiler ve Portekiz'e karabiber taşıdılar.

Sayılarının azlığı, Portekiz gemilerinin *conquistador*'lardan çok, Hint Okyanusu'nun muazzam krallıklarının çevresinde vızıldayan sivrisineklere benzediği anlamına geliyordu; ama bu sivrisineklerin yaklaşık 10 yıl aralıksız sokmasının ardından Osmanlı, Mısır, Gucerat ve Kalikut sultanları ve hükümdarları –Venedik'in de kışkırtmasıyla– yeter artık dediler. 1509'da 100'ü aşkın gemi toplayarak 18 Portekiz gemisini Hindistan sahilinde kıstırıp bordaladılar. Portekizliler onları toplarıyla paramparça etti.

Osmanlıların 100 yıl önce Balkanlar'da ilerledikleri zaman yaptıkları gibi, Hint Okyanusu çevresindeki tüm hükümdarlar da Avrupa toplarını kopyalamak için birbirleriyle yarıştılarsa da, Portekizlileri yenmek için toplardan fazlasına gereksinim olduğunu anlamaları çok sürmedi. Eksiksiz bir askeri sistemi ithal etmeleri ve yeni tür savaşçılara yer açmak için toplumsal düzeni dönüştürmeleri gerekiyordu; bunun, 3000 yıl önce Batı çekirdeği krallarının ordularını savaş arabalarına uyarlamaya çalıştıkları zaman olduğu gibi, 16. yüzyılın Güney Asya'sında da çok zor bir mücadele gerektirdiği ortaya çıktı. Çok yavaş hareket eden hükümdarlar bu haşin saldırganlara limanlarını birbiri ardına açmak zorunda kaldılar. 1510'da Portekizliler, Baharat Adaları'nın ta kendisine açılan boğazın hâkimi olan Malakka Sultanı'ndan ticaret yapma imtiyazı aldılar. Sultan bu onursuzluğa tahammül edemeyip onları kovduğu zaman Portekizliler kentin tamamını ele geçirdi. İlk Portekiz valisi olan Tomé Pires, "Malakka'nın

hâkimi kim olursa, Venedik'in gırtlağını ele geçirmiş olur," gözlemini dile getirdi.

1521

Üstelik sadece Venedik'in de değil, "Çin" diye yazdı Pires:

> Önemli, iyi ve çok zengin bir ülke ve denildiği gibi, Malakka Valisi'nin onu hâkimiyetimiz altına sokmak için çok fazla kuvvete de ihtiyacı yok, zira insanlar çok zayıf ve boyun eğdirilmeleri çok kolay. Ve çoğunlukla orada olan esas halk, Malakka'yı alan Hindistan Valisi'nin on gemiyle Çin kıyılarının tamamını ele geçirebileceğini onaylıyor.[51]

1500'ü izleyen baş döndürücü yıllarda, Atlantik Okyanusu'nu aşmış ve Afrika'nın çevresinden dolaşmış bu maceracılara hemen her şey mümkün gibi görünüyordu. Hazır oraya gelebilmişken neden düpedüz Doğu'yu ele geçirmeyeceklerdi ki? Böylece 1517'de Portekiz kralı, Pires'in kuramını sınamaya karar vererek, onu Göksel Krallığa barış ve ticaret yapmayı önermek üzere Guangzhou'ya gönderdi. Ne yazık ki Pires de ancak da Gama kadar diplomatik bir liderdi ve üç yıllık bir didişme sürecinin sonunda, Pires imparatorun huzuruna çıkmak isterken yerel memurlar işi yokuşa sürüyordu. Pires nihayet 1521'de, tam da Cortés'in Tenochtitlán'a girdiği yıl, istediğini elde etti.

Ne ki Pires'in hikâyesi Cortés'inkinden çok farklı sona erdi. Pekin'e vardığında Pires huzura kabul edilmek için haftalarca beklemek zorunda kaldıysa da, bu görüşme felaket kötü gitti. Pires müzakere ederken, Malakka sultanından Portekiz elçisini kendi tahtını çalmakla suçlayan bir mektup geldi. Pires'in Guangzhou'da kızdırdığı memurlardan onu yamyamlık ve casuslukla suçlayan başka mektuplar da gelip duruyordu. Ardından, olabilecek en kötü anda, Çin imparatoru ölüverdi. Bir suçlamalar ve karşı suçlamalar girdabı içinde Pires ve maiyeti parmaklıklar ardına atıldı.

Pires'e ne olduğu bilinmiyor. Onunla hapsedilmiş bir denizciden gelen bir mektup, zindanda öldüğünü söyler; ama başka bir anlatıya göre, bir köyde yaşamaya mahkûm edilmişti ve Porte-

51 Tomé Pires, *Sumo Oriental*, çev. Cortesao, 1944, s. lxxvii, 123.

kizli bir rahip 20 yıl sonra o köyde Pires'in kızıyla karşılaşmıştı. Rahip bu kızın Hz. İsa'nın Duası'nı Portekizce okuyarak kimliğini ispat ettiğinde ve Pires'in varlıklı bir Çinli kadın olan eşiyle yaşlanarak yakın zaman önce öldüğünü anlattığında ısrarlıydı. Ancak yine de Pires'in, elçilik heyetinin geri kalanıyla aynı yazgıyı paylaşmış olma ihtimali yüksektir. Maiyetindekiler boyunduruğa bağlanıp halk önünde küçük düşürüldükten sonra idam edilmiş ve uzuvları kesilmişti. Her bir erkeğin penisi doğranıp ağzına tıkıldıktan sonra bedeninin parçaları sopaların ucunda Guangzhou sokaklarında gezdirilmişti.

Yazgısı ne olursa olsun, Pires burada, dünyanın gerçek merkezinde, onca toplarına ve ateş gücüne karşın Avrupalıların hâlâ sayılmadıklarını zor yoldan öğrenmiş oldu. Aztekleri çökertmiş ve toplarıyla Hint Okyanusu'nun pazarlarına giden yolu açmışlardı, ama Gökyüzünün Altındaki Her Şey'in kapı muhafızlarını etkilemek için bundan fazlası gerekiyordu. Doğulu toplumsal gelişme Batı'dakinden hâlâ çok ilerideydi ve Avrupa'nın Rönesans'ı, denizcileri ve toplarına karşın, 1521'de Batı'nın aradaki farkı önemli ölçüde kapattığını düşündürecek çok az işaret vardı. Tenochtitlán'ı yakanın Zheng değil de Cortés olmasının nasıl bir fark yarattığının anlaşılması için 300 yıl daha geçmesi gerekiyordu.

9

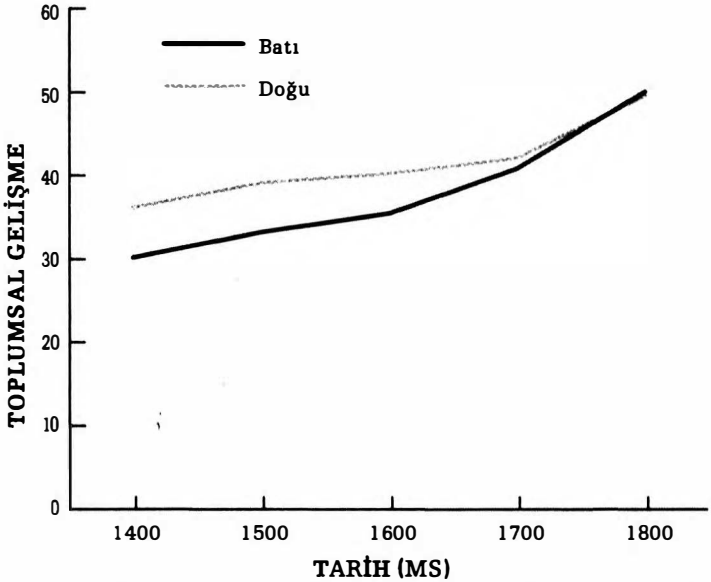
BATI ARKADAN YETİŞİYOR

Yükselen Dalga

"Gelgitin yükselen dalgasında bütün gemiler yükselir," demişti Başkan John F. Kennedy.[1] Bu söz, 300 yıl boyunca Doğulu ve Batılı toplumsal gelişmenin yukarıya doğru yükseldiği 1500 ile 1800 arasında olduğu kadar doğru olmamıştır hiç (Grafik 9.1). 1700'e gelindiğinde her ikisi de 43 puan civarındaki zorlu tavana gelip dayanmış, daha da yükselmeye çalışıyordu. 1750'ye kadar her ikisi de bu eşiği aşmıştı.

Kennedy bu ünlü sözünü, Arkansas eyaletindeki Heber Springs'de yeni bir barajın açılışı için yaptığı konuşmasında söylemişti. Proje, eleştirmenleri tarafından, yapılabilecek en kötü seçim yatırımı olarak nitelendirilmişti; elbette, diyorlardı, ne demişler, yükselen dalga bütün gemileri yükseltir, ama bazılarını diğerlerinden daha hızlı kaldırır. Bu gözlem 1500 ile 1800 arasındaki kadar doğru olmamıştı hiç. Doğulu toplumsal geliş-

1 John F. Kennedy, Arkansas'daki Heber Springs'de yaptığı konuşma, 3 Ekim 1963 (bkz. http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=9455).

Grafik 9.1. Bazı gemiler diğerlerinden daha iyi yüzer: 18. yüzyılda toplumsal gelişmenin yükselen dalgası, Doğu'yu ve Batı'yı, doğal ekonomileri her zaman zorlamış olan tavandan yukarıya yükseltti, ama Batı'yı daha güçlü, daha uzağa ve daha hızlı yükseltti. 1773'te, endekse göre, öncülüğü Batı yeniden ele geçirdi.

me dörtte bir oranında yükselirken, Batı'nınki onun iki katı hızlı yükselmişti. 1773'te (veya, makul bir hata payı bırakarak, 1750 ile 1800 arasında bir tarihte, diyelim) Batılı gelişme Doğu'nunkini yakalayıp geçerek 1200 yıllık Doğu çağına son verdi.

Tarihçiler küresel gelgitin 1500'den sonra neden bu kadar yükseldiği ve Batılı geminin neden özellikle bu kadar tepelere tırmandığı konusunu tutkuyla tartışmayı sever. Bu bölümde bu iki sorunun bağlantılı olduğunu ve bu soruları çok uzun geçmişe dayanan toplumsal gelişme destanında doğru bağlamlarına oturttuktan sonra yanıtların o kadar da gizemli kalmayacağını ileri sürüyorum.

Ambardaki Fare

Tomé Pires olayını aşmak zaman aldı. 1557'ye dek Çinli memurlar Macao'da yerleşmekte olan Portekizli tüccarları görmezden

Harita 9.1. Kalabalıklaşan bir dünya: Yükselen dalgalar çağında Doğu, 1500-1700.

gelmeye başlamadılar (Harita 9.1) ve 1570'e gelindiğinde diğer Portekizli tüccarlar ta Japonya'daki Nagasaki'ye varıncaya dek Asya kıyılarında çeşitli şubeler açmış olmalarına karşın, sayıları hâlâ acınacak kadar azdı. Çoğu Batılıya göre Şark diyarları sadece sihirli isimlerden ibaretti; çoğu Doğuluya göreyse Portekiz'in o kadar değeri bile yoktu.

16. yüzyılda bu Avrupalı maceracıların sıradan Doğulular'ın yaşamındaki başlıca etkisi, Yenidünya'dan getirdikleri olağandışı bitkiler –mısır, patates, tatlı patates, yerfıstığı– aracılığıyla oldu. Bunlar başka hiçbir şeyin yetişmediği yerlerde yetişip, kötü hava

şartlarında hayatta kalarak çiftçileri ve hayvanlarını muhteşem şekilde semirtti. 16. yüzyıl boyunca İrlanda'dan Sarı Irmak'a dek milyonlarca dönüm araziye bu bitkiler ekildi.

Belki de tam zamanında gelmişlerdi. 16. yüzyıl, Doğulu ve Batılı kültürler açısından bir altın çağdı. 1590'larda (kabul etmek gerekir ki, özellikle iyi geçen bir 10 yıldı) Londralılar Shakespeare'in *V. Henry, Julius Caesar* ve *Hamlet* gibi yeni oyunlarını izleyebiliyor veya yeni matbaa makinelerinin binlercesini seri üretim halinde bastığı ve kazığa bağlanmış gerçek müminlerin ahşap baskılarıyla doldurulmuş pahalı olmayan, John Foxe'un tüyler ürpertici *Book of Martyr*'i gibi dinsel risaleleri okuyabiliyordu. Avrasya'nın öteki ucunda, Pekinliler ise Tang Xianzu'nun yirmi saat uzunluğundaki, Çin'in en çok izlenen geleneksel operası olmayı sürdüren *Şakayık Kasrı*'nı izleyebiliyor veya *Batıya Yolculuk*'u (Budist sutraları bulmak üzere bir 7. yüzyıl keşişini Hindistan'a dek izlerken, yol üzerinde onu sayısız tehlikeden kurtaran Maymun, Domuz ve Frer Sand adında Şrek'e benzer bir gulyabaninin yüz bölümden oluşan masalını) okuyabiliyorlardı.

Ancak bu ışıltılı cephenin ardında her şey yolunda değildi. Kara Ölüm Batı ve Doğu çekirdeklerinde nüfusların üçte biri veya daha fazlasını alıp götürmüş ve 1350'den sonra yaklaşık bir asır boyunca defalarca baş gösteren salgınlar nüfus artışını önlemişti. Ne var ki, 1450 ile 1600 arasında, her bölgedeki aç boğazların sayısı kabaca iki katına çıktı. "Nüfus tarihte emsali görülmedik şekilde artmış durumda," diye yazmıştı bir Çinli âlim 1608'de.[2] Uzaklardaki Fransa'da gözlemciler aynı fikirdeydi; bir atasözündeki gibi, insanlar ambardaki fareler gibi ürüyordu.[3]

Korku her zaman toplumsal gelişmenin bir motoru olagelmiştir. Daha çok çocuk demek daha fazla bölünmüş tarlalar veya açıkta kalan daha çok varis demekti; bu da daima daha fazla sorun anlamına geliyordu. Çiftçiler ayrık otlarını daha sık ayıklayıp gübreleme yaptılar, akarsulara bentler kurup kuyular kazdılar veya daha çok dokuma yapıp satmaya çalıştılar. Bazıları anne babalarının asla dönüp bakmayacağı verimsiz arazilere yerleşip, tepelerdeki taşlı ve kumlu arazilerden kıt kanaat geçinmeye ça-

2 Xie Zhaozhe, *Wuza zu* 4.34a (1608), alıntı: Ho, 1959, s. 262.

3 Languedoc deyişi, alıntı: Le Roy Ladurie, 1972, s. 53.

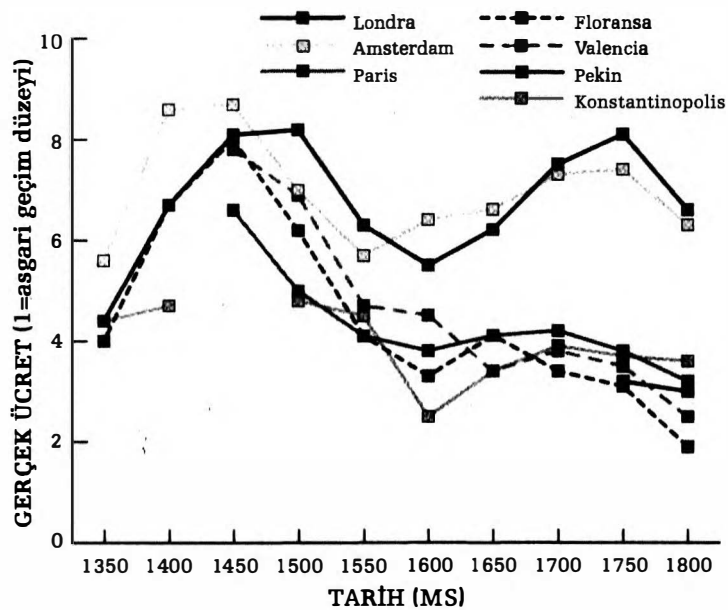
lıştılar. Bazıları yoğun yerleşimli çekirdekleri terk edip vahşi, düşük nüfuslu hudut boylarına yerleştiler. Gene de, Yenidünya'nın mucizevi bitkilerini ektikleri zaman bile, pek iyi ürün elde edemedikleri anlaşılıyor.

Emeğin kıt ve toprağın bol olduğu 15. yüzyıl gitgide sisli bir hatıraya dönüşmeye başladı: Biftek ve bira, domuz pirzolası ve şaraplı mutlu günlerdi o günler. 1609'da Nanjing yakınlarındaki bir kasabanın kaymakamı, o zamanlar her şeyin daha iyi olduğunu söylüyordu: "Her ailenin içinde yaşadığı bir evi, ekip biçecek toprağı, odununu keseceği ağaçlık tepeler, sebze yetiştirdiği bahçeleri vardı." Ne ki artık "on kişiden dokuzu yoksul... Tamahkârlık had safhada, et kemiğe yapışmış durumda... Heyhat!"[4] 1550 civarında bir Alman seyyah daha da açık sözlüydü: "Geçmişte köylünün evinde farklı yemek yenirdi. O zamanlar bol bol et ve yiyecek vardı." Gelgelelim bugün "her şey gerçekten değişti... Çoğu varlıklı köylü aileleri bile neredeyse geçmişin yevmiyeli işçilerinden ve uşaklarından daha kötü durumda."[5]

Dick Whittington'ı anlatan (çoğu benzer hikâye gibi 16. yüzyıla ait) İngiliz peri masalında yoksul bir oğlan ile kedisi kırsal kesimden Londra'ya gelirler ve başarıya ulaşırlar; ama gerçek dünyada, kentlere sığınan milyonlarca açın başına gelen, kızartma tavasından ateşe atlamak gibiydi. Grafik 9.2 kentsel gerçek ücretlerin (yani, enflasyon karşısında düzeltilmiş olarak, tüketicilerin temel gıdaları satın alma gücü) 1350'den sonra değiştiğini gösterir. Grafik, iktisat tarihçilerinin çok zahmetli dedektiflik çalışmalarıyla, çeşit çeşit dilde kaydedilmiş ve daha da karmaşık birimlerle ölçülmüş, döküntü haldeki kayıtların şifresini çözmekle geçirdikleri yılların ürünüdür. Avrupa arşivleri 14. yüzyıla değin gelirleri bu kesinlikte hesaplayacak kadar iyi veri sunmaya başlamazken, Çin'de bunun için 1700 sonrasını beklememiz gerekiyor. Ancak verilerdeki boşluklara ve kesişen çizgilere karşın, en azından Batılı eğilim açıktır. Temelde, Kara Ölüm'ün ertesi yüzyılında kanıtlara ulaştığımız her yerde ücretler kabaca ikiye katlanmış, sonra nüfus toparlanınca çoğu yeniden Kara Ölüm öncesi düzeyine düşmüştü. Taş blokları yüklenen ve Brunelleschi'nin katedralinin göklere erişen kubbesini 1420'lerde yükselten Floransalılar

4 Zhang Tao, *Gazetteer of She County* (1609), 6.10b-12a, alıntı: Brook, 1998, s. 1, 4.

5 Heinrich Müler (1560), alıntı: Braudel, 1981-84, c. 1, s. 194-95.

Grafik 9.2. Zenginler ve yoksullar: Altı Batılı kent ile Pekin'de niteliksiz kent işçilerinin gerçek ücretleri, 1350-1800. Her kent ve her sektörün kendine özgü hikâyesi vardı; ama neredeyse her yerde, 1350 ile 1450 arasında kabaca iki katına çıkmasının ardından, işçilerin satın alma gücünün 1550 veya 1600'e gelindiğinde 1350 öncesi düzeylerine düştüğünü görebiliyoruz. Bu bölümün daha ilerisinde berraklaşacak nedenlerle 1600'den sonra Avrupa'nın kuzeybatısındaki kentler gitgide geri kalanlarından ayrıldılar. (Veriler Paris ve Valencia'da ancak 1450 civarında, Pekin'de ise 1750 civarında başlar ve –şaşırtıcı olmayacak şekilde– Osmanlıların kenti yağmaladığı 1453 civarında Konstantinopolis'e ait rakamlarda bir açık vardır.) Veriler Allen 2006, Şekil 2'den.

et, peynir ve zeytinyağıyla ziyafet çekiyorlardı; Michelangelo'nun *Davud*'unu 1504'te yerine taşıyanlar ekmekle idare ediyorlardı. Bir asır sonra torunlarının torunları ise bunu buldukları zaman bile mutlu oluyorlardı.

O zamana gelindiğinde açlık Avrasya'nın bir ucundan diğerine kol gezer olmuştu. Hayal kırıklığına uğratan bir hasat, alınmış kötü bir karar veya düpedüz kötü talih, yoksul aileleri çöple beslenmeye itebiliyordu (Çin'de saman ve baklagil kabukları, ağaç kabuğu ve otlar, Avrupa'da lahana artıkları, ot ve çimen). Peş peşe gelen felaketler binlerce kişiyi yiyecek bulmak için yollara dökebiliyor, en zayıfları açlıktan ölmeye mahkûm edebiliyor-

du. Avrupa'nın en eski halk hikâyelerinin özgün versiyonlarında (*Dick Whittington* gibi), köylü hikâye anlatıcıların altın yumurtalar ve sihirli fasulye sırıkları değil de gerçek yumurta ve fasulyelerin hayalini kurması muhtemelen bir rastlantı değildir. Peri analarından diledikleri tek şey dolu bir mideydi.

Gerek Doğu gerek Batı'da orta halliler gitgide nasır tutan yürekleriyle avareleri ve dilencileri düşkünlerevine, hapishaneye sokup hudut boylarına göndermeye veya köle olarak satmaya koyuldular. Kesinlikle yüreklerin katılaşmasıydı bu; ama durumları az da olsa iyi olanların bile, görünüşe göre, kendilerine özgü, başkaları hakkında endişe edemeyecek kadar çok sorunu vardı. Zor zamanlardan olan 1545'te bir beyefendinin gözlemlediği gibi, "felakete uğrayanlara [yani en yoksullar] vergi muafiyeti tanındı", ama "varlıklılara da o kadar baskı yapıldı ki onlar da yoksullaştı."[6] Aşağıya doğru toplumsal hareketlilik bir zamanların saygın ailelerinin çocuklarının karşısına dikilmişti.

Seçkinlerin oğulları, gelenekleri hor görmeleriyle muhafazakârları dehşete sürükleyerek, bu daha zorlu dünyada servet ve iktidar yarışının yeni yollarını buldular. Bir Çinli memur dehşet içinde "nadir giysi ve şapka tarzlarının gittikçe fazla" kullanılmasına dikkati çekiyordu: "Aralarında tüccar olanlar bile var!"[7] Daha da kötüsü, diye yazmıştı meslektaşlarından biri, vaktiyle saygın olan aileler bile

> servet ve seçkinlik için can atıyor... Suçlamalar yapmaktan zevk alıyor, kendi davaları için baskı yapmakta nüfuzlarını o kadar güçlü kullanıyorlar ki, çarpık çurpuk olan ile doğru dürüst olan arasında ayrım yapamıyorsunuz. Savurganlığa ve zarif tarza düşkünlükleriyle, beyaz ipekli kıyafetlerini yerde sürüyerek etrafta öyle bir kurumla dolaşıyorlar ki, kimin onurlu kimin alçak olduğunu söyleyemiyorsunuz.[8]

Çin'de devlet memuriyeti özel bir parlama noktası haline gelmişti. Seçkin sınıfın safları gitgide şişerken, yönetim mevkilerinin sayısı artmıyordu; ayrıca öğrenimin çetrefilli kapıları da daraldıkça, zenginler servetin âlimlikten daha öne çıkmasını sağlaya-

6 Wang Wenlu, "Letter to Master Wei of Chengsong" (1545), alıntı: Brook, 1998, s. 106.

7 *Gazetteer of Shaowu Prefecture* (1543) 2.43b, alıntı: Brook, 1998, s. 144.

8 *Gazetteer of Chongwusuo Citadel* (1542), s. 39-40, alıntı: Brook, 1998, s. 149.

cak yollar buldular. Bir ilçe memuru, "yetkililer [sınavlarda] bir yer bulmayı uman yoksul âlimleri sanki kıtlık mültecileriymiş gibi kovuyorlardı," diye yakınmaktaydı.[9]

Bütün bu yığının en tepesinde bulunan hükümdarlar için bile bunlar zor zamanlardı. Vergilendirilecek, askere alınacak daha çok kişi anlamına gelen artan nüfus, teoride hükümdarlar açısından olumlu bir olguydu, ama uygulamada işler bu kadar basit yürümüyordu. Köşeye sıkışan aç köylüler vergilerini ödemek yerine ayaklanabiliyor ve dik kafalı, kan davası güden soylular çoğunlukla onlarla işbirliği yapabiliyordu. (Çin'de başarısız olan devlet memuru adayları tekrar tekrar asiler olarak ortaya çıkmak gibi bir âdet edinmişti.)

Sorun hükümdarlığın kendisi kadar eskiydi ve 16. yüzyıl hükümdarlarının çoğu eski çözümleri seçti: merkezileşme ve genişleme. Japonya belki en aşırı uçtaki örnekti. Burada siyasal otoritenin 15. yüzyılda büsbütün çökmesiyle köyler, Budist tapınaklar, hatta her bir kent mahallesi kendi yönetimlerini kurarak, korunmak veya komşularını soymak için zorbalar istihdam ettiler.[10] 16. yüzyılda nüfus artışı kaynaklara yönelik hunharca rekabeti harekete geçirdi ve oradaki çok sayıda küçük çaplı hâkimlerin arasından birkaç büyük derebeyi doğdu. İlk Portekiz tüfekleri Japonya'ya 1543'te (Portekizlerin kendisinden bir kuşak önce) ulaştı ve zaten büyük hâkimlerin daha da büyümek için yandaşlarını silahlandırabilmesi için tam zamanı olan 1560'lara gelindiğinde, Japon zanaatkârları kendilerine özgü dikkate değer misket tüfekleri yapar olmuşlardı. 1582'de tek bir şef, Toyotomi Hideyoshi, neredeyse takımadaların tamamının *şogun*'u haline geldi.

Hideyoshi kavgacı hemşerileriyle silahlarını bırakmaları için konuştu; bu silahları eritip çivi ve cıvataya dönüştürüp, Özgürlük Heykeli'nin iki katı büyüklüğünde, dünyanın en büyük Buda heykelini yaptıracağını vaat etti. Bunun "insanlara yalnız bu dünyada değil, öteki yaşamlarında da faydalı bir iş" olacağını açıkladı.[11] (Bir Hıristiyan misyoner hiç etkilenmemişti; Hideyoshi "akıl

9 Zhang Tao, *Gazetteer of She County* (1609) 3.9a, alıntı: Brook, 1998, s. 258.

10 Akira Kurosawa'nın klasik filmi *Yedi Samuray*'ın (1954) ve –biraz tarihsel ve coğrafi serbestiyle– John Sturges'in neredeyse klasikleşmiş uyarlaması *Muhteşem Yedili*'nin (1960) geçtiği ortam.

11 Toyotomi Hideyoshi, "Sword Collection Edict" (1588) 2, çev. Tsunoda vd, 1964, s. 320.

almayacak derecede becerikli ve kurnaz," diye bildirdi, "insanları Dine bağlılık gerekçesi altında silahsızlandırmayı başarıyor."[12])

Hideyoshi'nin ruhani niyeti ne olursa olsun, halkı silahsızlandırmak, nüfus sayımı, toprak ölçümü, vergi ve askerlik yükümlülüklerinin belirlenip dağıtılması gibi görevleri inanılmaz ölçüde kolaylaştırarak devleti merkezileştirmeye doğru atılmış dev bir adımdı. 1587'ye gelindiğinde, karısına gönderdiği bir mektuba göre, Hideyoshi genişlemeyi tüm sorunlarının çözümü olarak görerek Çin'i fethetmeye karar verdi. Beş yıl sonra, en yeni tüfeklerle donanmış –belki çeyrek milyon askerden oluşan– ordusu Kore'ye çıkarma yaparak Çin'den önce orayı silip süpürdü.

Genişlemenin değeri konusunda derin ayrışma içinde olan bir Çin İmparatorluğu'yla yüz yüze geldi. Ming imparatorlarından bazıları, Japonya'daki Hideyoshi gibi, imparatorluklarının cılızlaşmış maliyesini revizyondan geçirmek ve genişlemek için uğraşıyordu. Yeni nüfus ve arazi sayımları yapılmasını emrediyor, kimin ne vergi borcu olduğunun ortaya çıkarılması için uğraşıyor ve karmaşık emek haraçları ve tahıl katkılarını basit, gümüşle yapılan ödemelere çevirmeye gayret ediyordu. Gelgelelim devlet memurları ağırlıklı olarak tüm bu kargaşa ve öfkeden sakındılar. Yüzyılların geleneğinin, ahlaki emsalin yol göstericiliğinde, ideal hükümdarların sessizce (ve masrafsızca) merkezde oturması olduğuna işaret ettiler. Hükümdarlar toprak sahibi seçkin sınıfa savaş açmaz ve elbette onlardan para sızdırmazdı. Hideyoshi'nin gururu ve sevinci olan sayımlar ve arazi tahrirlerinin göz ardı edilmesi güvenliydi. Yangtze Vadisi'ndeki bir yönetici 1492'de 80 yıl önceki sakin sayısıyla aynı rakamı verse ne olurdu yani? Hanedan, diye ısrar ediyorlardı âlimler, insanlar sayılsa da sayılmasa da, nasılsa 10 bin yıl ayakta kalacaktı.

Eylemci imparatorlar tam bir bürokratik bataklığa saplanmıştı. Bazen sonuçlar komik bile oluyordu; tıpkı 1517'de imparator Zhengde Moğollara karşı bir ordunun başına geçmek için üstelediğinde, Büyük Çin Seddi'nden sorumlu memur, imparatorların Pekin'de kalması gerektiği gerekçesiyle kapıları açmayı reddettiği zaman olduğu gibi. Zhengde'nin, üst düzey yöneticilerini inatçılıkları yüzünden bazılarının ölümüne yol açacak şekilde

12 JesuitAnnual Letter (1588), alıntı: Perin, 1979, s. 27.

kırbaçlattırmasında olduğu üzere, kimi zaman işler daha az eğlenceli görünüyordu.

Pek az imparator Zhengde'nin enerjisine sahipti; bürokratların ve toprak sahiplerinin çıkarlarıyla boy ölçüşmektense, vergi defterlerindeki gecikmelere çoğu göz yumdu. Para sıkıntısı dolayısıyla orduya maaş ödemeyi bıraktılar (1569'da harbiye nâzırının yardımcısı, defterlerde kayıtlı askerlerin sadece dörtte birini bulabildiğini itiraf ediyordu). Moğollara rüşvet vermek onlarla savaşmaktan daha ucuza geliyordu.

İmparatorlar donanmaya ödeme yapmayı da bıraktılar; oysa Hongwu'nun 14. yüzyılda özel deniz ticareti teşebbüslerini yasaklamasından sonra mantar gibi çoğalmış devasa karaborsayı baskılayan tek gücün donanma olduğu kabul ediliyordu. Çinli, Japon ve Portekizli kaçakçılar en yeni yapım tüfekleri satın alıyor; kendilerini durdurmaya kalkan düşük maaşlı sahil korumacıları kolayca yenerek, işi korsanlığa döktükleri kârlı faaliyetlerini rahatça yürütüyorlardı. Sahil korumacılar gerçekten çaba gösterdiklerinden değil; ne de olsa, kaçakçılardan gelen rüşvetler başlıca gelir kaynaklarından birini oluşturuyordu.

Çin sahili hunhar suçlular, yerel ileri gelenler ve şaibeli siyasetçiler arasındaki ayrımları bulandıran kara parayla, gitgide *The Wire* tarzında polisiye televizyon dizilerinden fırlamış bir hal alıyordu. Dürüst fakat naif bir vali, kuralları harfiyen izleyerek, içlerinden biri bir yargıcın amcası olmasına karşın kaçakçıları idam ettirdiği zaman, bu dersi zor yoldan alacaktı. Bazı ipler çekildi. Vali kovuldu ve imparator tutuklanması için bir emir çıkarınca intihar etti.

Hükümet 1550'lerde sahilin denetimini fiilen yitirdi. Kaçakçılar korsan krallara dönüşerek 20 kentin denetimini ele geçirdiler, hatta Nanjing'deki kraliyet mezarlarını yağmalama tehdidinde bulunmaya başladılar. Sonunda, onlara baş eğdirmek, yolsuzluktan uzak olmalarının yanı sıra siyasal kavrayışa sahip koca bir memurlar takımının ortak çabasını gerektirdi. Bu dokunulmazların en ünlüsü, Qi Jiguang'ın adından mülhem "Qi'nin Ordusu" olarak tanınan, 3000 silahşörden oluşan gizli kuvvet, yerel seçkinlerden aldığı vergileri masanın altından onlara aktaran Yangzhou idarecisi tarafından finanse ediliyordu. Qi'nin Ordusu, kararlılık olduğu zaman imparatorluğun hâlâ muhalifleri ezebildiğini

gösterdi ve başarısı (kısa) bir reform çağına esin verdi. Kuzeye gönderilen Qi, Büyük Çin Seddi'ne inşa ettiği kulelere eğitimli silahşörler ve yüzyıl önce Macarların Osmanlılara karşı kullanmış olduğu hareketli hisarlara benzer, arabalara yüklenmiş toplar yerleştirerek Çin Seddi'nin savunmasında devrim yaptı.[13]

Çin tarihinin tartışmasız en ehil yöneticisi Baş Mabeyinci Zhang Zhuzheng 1570'lerde vergi yasasını güncelledi, gecikmiş borçları topladı ve orduyu modernleştirdi. Qi gibi parlak genç adamları destekledi ve genç imparator Wanli'nin eğitimine bizzat göz kulak oldu. Hazine yeniden dolduruldu ve ordu canlandırıldı; ama Zhang 1582'de öldüğünde bürokratlar karşı hamleye girişti. Ölümünden sonra Zhang gözden düşürüldü ve yardımcıları kovuldu. Gerçekten liyakat sahibi olan Qi, karısı tarafından bile terk edilmiş olarak yapayalnız ve beş parasız öldü.

Artık sürekli olarak büyük nâzırını kaybettiğine hayıflanan imparator Wanli bütün sabrını kaybetti ve 1589'da grev yapmaya karar verdi. Bir zevk dünyasına çekilip giysilere servet harcadı; bu arada öylesine şişmanlamıştı ki, ayağa kalkmak için bile yardıma ihtiyaç duyuyordu. 25 yıl boyunca imparatorluk tahtına oturmayı reddederek nâzırlarını boş bir tahta secde etmek zorunda bıraktı. Hiçbir iş yürümedi. Ne memur alındı, ne mevcut memurların terfileri yapıldı. 1612'ye gelindiğinde imparatorluktaki makamların yarısı boştu ve mahkemelerde yıllardır süren davalar yığılmış durumdaydı.

Hideyoshi'nin 1592'de kolay bir zafer beklemesine şaşmamak gerek. Ancak ister Hideyoshi'nin yaptığı hatalardan olsun, ister Kore gemicilik yenilikleri veya Çin ordusunun (özellikle Qi'nin kurduğu topçu kuvvetleri) şaşırtıcı şekilde iyi performans göstermesi sayesinde olsun, Japon taarruzu çıkmaza girdi. Bazı tarihçiler, Hideyoshi'nin 1598'de ölmemiş olması halinde Çin'i gene de fethedebileceğini düşünür; ama bu ölüm üzerine Hideyoshi'nin komutanları derhal genişleme politikasını yeniden gözden geçirmeye karar verdi. Kore'den ayrılarak, ülkelerine dönüp kendilerini birbirleriyle savaşmak gibi ciddi bir işe verdiler; böylece Wanli ile bürokratları da temelde hiçbir şey yapmamak olan ciddi işlerine geri dönme fırsatı bulabildiler.

13 Eğer bugün kalabalıkları ve işportacıları göze alarak Çin Seddi'ni ziyaret edecek olursanız, Pekin yakınlarında dağlara doğru yılan gibi kıvrılan muazzam seddin, çoğu Qi ve çağdaşlarının eseri olan bölümlerini görürsünüz.

1600'den sonra Doğu çekirdeğinin büyük devletleri üstü kapalı olarak bürokratların haklı olduğunda anlaştı: Sorunlarının çözümü merkeziyetçilik ve genişleme değildi. Bozkır sınırı Çin açısından sorun olmayı sürdürürken, Avrupalı korsan/tüccarlar hâlâ Güneydoğu Asya'da ciddi bir tehdit oluşturuyordu; ama Japonya o kadar az tehditle karşılaştı ki –dünya tarihinde bir tek o bu durumdaydı– fiilen ateşli silah kullanımını topyekün bıraktı ve hünerli tüfek yapımcıları yeniden (heyhat, pulluk değil) kılıç imal etmeye döndü. Gelgelelim Batı'da hiç kimsenin böyle bir lüksü yoktu.

İmparatorluk Tâcı

Doğu ve Batı çekirdekleri 16. yüzyılda bir bakıma birbirine çok benziyordu. Her birinde geleneksel çekirdeğe büyük bir imparatorluk hükmederken (Doğu'da Sarı ve Yangtze ırmak vadilerinde Ming Çin'i, Batı'da Doğu Akdeniz'de Osmanlı İmparatorluğu), ticari açıdan etkin daha küçük devletler bu imparatorlukların uç kesimlerinde gelişmekteydi (Doğu'da Japonya ve Güneydoğu Asya, Batı'da Batı Avrupa). Fakat benzerlikler burada sona eriyordu. Ming Çin'indeki didişmelerin tersine, genişlemenin sorunlarına bir çözüm olduğundan Osmanlı'nın ne padişahları ne de bürokratları bir an olsun kuşku duydular. Konstantinopolis'te nüfus 1453'teki Osmanlı yağmasından sonra 50 bine düşmüştü, ama bir kez daha büyük bir imparatorluğun başkenti haline geldiğinde çabucak toparlandı. 1600'e gelindiğinde kentte 400 bin kişi yaşıyordu ve –yüzyıllar öncesinin Roma'sı gibi– beslenmek için Akdeniz'in dört bucağının ürünlerine ihtiyaç duyuyordu. Ve antik Roma senatörleri gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun padişahları da fethin tüm bu gıdaları temin etmenin en iyi yolu olduğuna hükmetti.

Padişahlar bir ayaklarını Batı çekirdeğinde, diğerini de bozkırlarda tutarak karmaşık bir dansı icra etmeyi sürdürdüler. Bu başarılarının sırrıydı. 1527'de Sultan Süleyman, ordusunda bulunan, çoğu geleneksel göçebe tarzı aristokrat okçular olan 75 bin sipahi ve silahşör olarak eğitilen ve topçu kuvvetleriyle desteklenen 28 bin yeniçeriyle iftihar ediyordu. Atlıların hoşnut kalması için padişahlar fethedilen toprakları tımarlar olarak par-

selliyordu. Yeniçerileri hoş tutmak –yani maaşlarını zamanında ve tam ödemek– ise, Hideyoshi'yi çok etkileyecek kapsamlı arazi tahrirleri yaptırıp, son kuruşuna dek nakit akışını sağlamayı gerektirmekteydi.

Bütün bunlar iyi yönetilmesi gereken işlerdi ve gitgide genişleyen bir bürokrasi imparatorluğun en iyi ve parlak unsurlarını çekerken, padişahlar rekabet halindeki çıkar gruplarını birbirlerine karşı kullanmakta ustalaştılar. 15. yüzyılda yeniçeriler çoğu zaman merkeziyetçi hükümeti ve kozmopolit kültürü himayeden yana oldular. 16. yüzyılda aristokrasiye, iktidarı devralmaya ve İslamı teşvik etmeye meylettiler. Ne ki, bu akıllıca eğilimlerden bile daha önemlisi, her şeyi besleyen ve güçlendiren yağmaydı. Osmanlıların savaşmaya ve genelde kazanmaya ihtiyacı vardı.

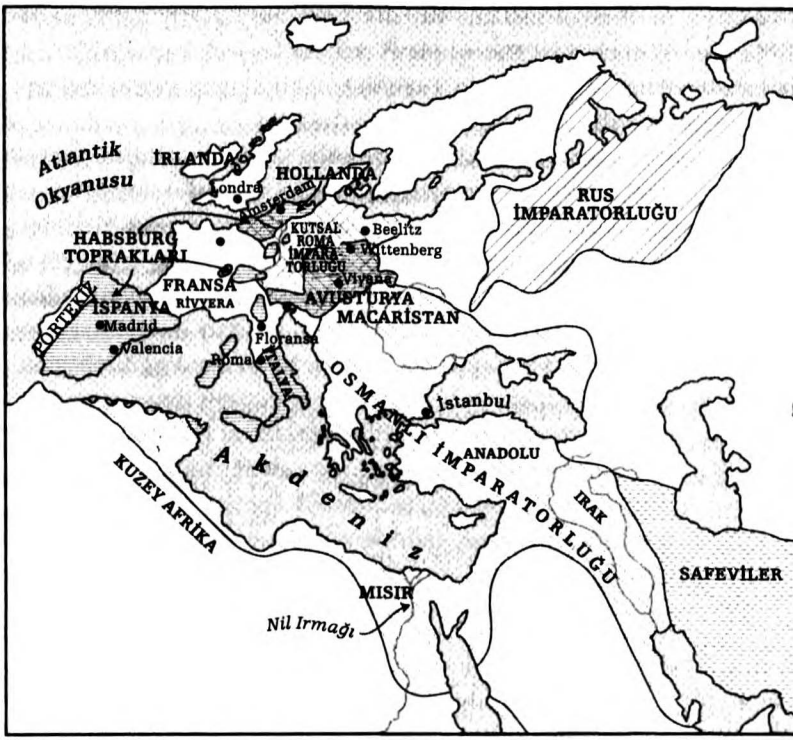
En çetin sınavları doğu cephesinden geldi. Anadolu'da Kızılbaş[14] Şii militanların, yozlaşmış Sünni despotlar olarak gördükleri padişahlara karşı ayaklandıkları düşük düzeyli bir başkaldırıyla yıllarca uğraştılar (Harita 9.2); ama kanayan bu yara, Safevi şahının 1501'de kendini Ali'nin halefi olarak ilan etmesi üzerine iyiden iyiye irinlendi. Şii sorunu imparatorluğun aç, mülksüzleştirilmiş ve mazlum kesimine odaklanıyordu; bu insanların vahşi öfkesi en belalı askerleri bile dehşete düşürmekteydi: Bir çavuş asiler hakkında "her şeyi tahrip ettiler; kadın, erkek ve çocuk," demişti. "Kedileri ve tavukları bile kestiler."[15] Türk padişahı kendi din adamlarına Şiileri zındık ilan etmeleri için baskı yaptı ve 16. yüzyıl boyunca cihada nadiren ara verildi.

Daha üstün ateşli silahlar Osmanlılara avantaj sağladı ve Safevileri hiçbir zaman adamakıllı yenilgiye uğratamasalar da, bu mücadeleyi durma noktasına getirecek kadar iyi savaşmayı başardılar ve ardından 1517'de bütün ödüllerin en büyüğü olan Mısır'ı ele geçirmek üzere güneybatıya yöneldiler. Yaklaşık 900 yıl önceki Arap fetihlerinden bu yana Konstantinopolis'in aç halkı ilk kez Nil'in ekmek sepetine ulaşma imkânı bulacaktı.

Fakat Asurlulardan bu yana tüm yayılmacı devletler gibi Osmanlılar da bir savaşı kazanmanın sadece bir diğerini başlatma-

14 Kullandıkları on iki dilimli taç (veya elifi taç) tabir edilen uzun kırmızı serpuşlardan gelen bu ad, hükümranlıkları mesihin gelmesiyle doruğuna ulaşacak on iki imamı sembolize eder.

15 İskender Çavuş (1511), alıntı: Finkel, 2005, s. 99.

Harita 9.2. Batılı imparatorluklar: Habsburglar, Kutsal Roma, Osmanlı ve Rus imparatorlukları, 1550 civarı.

ya yarayacağını öğreneceklerdi. Mısır-İstanbul tahıl ticaretini yeniden kurmak için, ticaret gemilerini koruyacak bir donanma inşa etmek zorundaydılar; fakat Akdeniz'in yırtıcı (Hıristiyan olduğu kadar Müslüman) korsanlarına karşı zaferleri sadece donanmalarını daha da batıya sürüklemeye yaradı. 1560'lara gelindiğinde Osmanlı bütün Kuzey Afrika sahilini hâkimiyeti altına almıştı ve Batı Avrupa donanmalarıyla savaşıyordu. Osmanlı orduları 1526'da acımasız Macarlara galip gelip krallarını ve soylularının büyük bölümünü öldürerek bir yandan Avrupa'nın derinliklerine de nüfuz ediyordu.

1529'da Sultan Süleyman Viyana önlerinde karargâhını kurdu. Kenti zapt edemedi, ama kuşatma Hıristiyanların içini, Osmanlıların çok yakında bütün Avrupa'yı yalayıp yutacakları dehşetiyle doldurdu. İstanbul'a giden bir elçi, ülkesine yazdığı bir mektup-

ta, "[büyük bir savaşın] sonuçlarının neler olabileceğini düşünmek bile tüylerimi ürpertiyor," diye yazmıştı.

> Onların elinde imparatorluklarının muazzam zenginliği, zarar görmemiş kaynakları, silahlarda deneyim ve idman, tecrübeli bir ordu, kesintisiz bir zaferler dizisi var... Bizde ise boş bir hazine, lüks alışkanlıklar, tükenmiş kaynaklar, yılgın ruhlar... ve hepsinden kötüsü de, düşman zafere, bize yenilgiye alışkınız. Sonucun ne olacağından kuşku duyulabilir mi?[16]

Fakat bazı Avrupalıların, özellikle de V. Karl'ın [Şarlken] kuşkuları vardı. Kara Ölüm'den beri Orta Avrupa'ya hâkim olmaya çalışmış birkaç zengin klandan biri olan Habsburg ailesinin reisiydi. Akıllıca evlilikler ve kayın ailesinin neredeyse yapay denilebilecek kadar uygun zamanda ölümleri sayesinde Habsburglar Tuna'dan Atlantik Okyanusu'na dek tüm tahtları ele geçirdi ve 1516'da bütün mirası –Avusturya, Almanya'nın bazı kesimleri ve bugünün Çek Cumhuriyeti, İtalya, İspanya ve günümüz Belçika ve Hollanda'sı– Karl'ın kucağına düştü. Çok sayıda tacı ona Avrupa'nın en iyi askerlerine, en zengin kentlerine ve önde gelen finansörlerine erişim imkânı sağladı; ayrıca 1518'de Almanya prensleri onu Kutsal Roma İmparatoru seçti. Avrupa'nın karmakarışık ortaçağlarından kalma bir yadigâr olan bu özgül taç hem olumlu hem olumsuz denebilecek bir nimetti; Voltaire'in 1750'lerde çok bilinen deyişiyle, Kutsal Roma İmparatorluğu "ne kutsal ne Romalı ne de imparatorluktu."[17] Didişip duran prenslerini gütmek genelde tahtın değerinden daha fazlasına mal oluyordu; ama gene de, imparatorluk tahtına oturan kişi ilke olarak Charlemagne'ın [Charlemangne] varisiydi: Türk'e karşı harekete geçen Avrupa'da hiç de küçümsenmeyecek bir özellikti bu da.

Birçok gözlemci Batı Avrupa için sadece iki seçenek öngörüyordu: ya İslam fethi veya Türkleri durdurabilecek güce sahip tek kuvvet olan Habsburglara boyun eğme. Karl'ın başnâzırı bunu 1519'da imparatora yazdığı bir mektupta özetlemişti: "Tanrı size daima merhamet göstermiştir. Sizi Hıristiyanlığın tüm kralları ve

16 Ogier Ghiselin de Busbecq, Mektup 3 (1560), alıntı: Ross ve McLaughlin, 1953, s. 255.

17 Voltaire, *Essay on General History and on the Manners and Spirit of the Nations* (1756), 70. bölüm.

prenslerinin üzerinde öyle bir konuma yükseltti ki, başka hiçbir hükümdar, atanız Charlemagne'dan beri böyle bir kudrete sahip olmamıştır. Sizi bir dünya hükümranlığının yoluna, Hıristiyanlığı tek bir çobanın altında birleştirme yoluna soktu."[18]

İster elçi ister başnâzır haklı olsun, tek bir büyük karasal imparatorluğun egemenliğine giren Batı Avrupa, dünyanın çekirdek bölgelerinin geri kalanına daha çok benzemeye başlamıştı. Fakat çobanlık edilme fikri Hıristiyan âleminin krallarını ve prenslerini öylesine telaşlandırdı ki, bazıları Karl'ın yolunu kesmek için caydırıcı savaşlara girişti. Fransa Habsburglara karşı Osmanlılarla bir antlaşma bile yaptı ve bir Fransız-Osmanlı ortak donanması (o dönemde Karl'ın denetiminde olan) Fransız Rivyera'sını bombardımana tuttu; bunların tümü elbette Karl'ın Hıristiyanlığın çobanlığına soyunma faaliyetlerini daha da güçlendirdi.

Karl ve oğlu II. Felipe uzun hükümranlıklarının[19] çoğunu Müslümanlarla değil Hıristiyanlarla savaşarak geçirdiler; fakat Batı Avrupa'yı bir kara imparatorluğuna dönüştürmekten ziyade, mücadeleleri Avrupa'yı parçalayarak yeni yeni bölünmeler yaratırken, bir yandan da eski bölünmeleri derinleştirdi. Sözgelişi Alman keşiş Martin Luther Hıristiyan uygulamalarına ilişkin 95 itirazını 1517 yılının Cadılar Bayramı günü (31 Ekim) Wittenberg Şatosu Kilisesi'nin kapısına çivilediği zaman, yaptığı hiç de olağandışı bir şey değildi; bu teolojik tartışmaları kamuya ilan etmenin geleneksel bir yöntemiydi (ve Kara Ölüm'den bu yana Kilise'nin pek çok eleştirmenine nazaran Luther kesinlikle ılımlıydı). Fakat iyiden iyiye hararetlenmiş atmosfer onun dini protestosunu, çağdaşlarının düzenli olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun Şii-Sünni bölünmesine benzettiği siyasal ve toplumsal bir deprem yarattı.

Luther Karl'ın kendisini destekleyeceğini ummuştu; ama Karl Hıristiyan âlemine çobanlık etmenin bölünmemiş, tek bir Kilise gerektirdiğine inanıyordu. Luther'e "tek bir keşiş bütün Hıristiyanlık anlayışına karşı duruyorsa, hata kendisinde olsa gerektir," dedi. "Krallıklarım ve topraklarımla, dostlarımla, bedenimle, kanım, canım ve ruhumla, var gücümle buna saldırmaya

18 Mercurino Gattinara, V. Karl'a Mektubu, 12 Temmuz 1519, alıntı: Brandi, 1939, s. 112.

19 Pek çok karmaşık olayı atlayarak ikisinin ortak hükümranlıklarının 1516'dan 1598'e kadar sürdüğünü söyleyebiliriz.

kararlıyım."[20] Ve böyle de yaptı; fakat tamamı Habsburglara karşı veya onlarla birlikte silaha sarılmış bir Avrupa'yla, Hıristiyan âlemindeki anlaşmazlıkları yadsımanın felaketle sonuçlanacağı ortaya çıktı. Kimi zaman ilkesel nedenlerle, kimi zaman dar avantaj anlayışıyla ve kimi zaman da sadece kafa karışıklığı yüzünden milyonlarca Hıristiyan Roma Kilisesi'nden ayrıldı. Protestanlar ve Katolikler birbirlerini öldürdü, Protestanlar diğer Protestanları öldürdü. Protestonun yorumları çoğaldıkça çoğaldı. Bazı Protestanlar Mesih'in geldiğini, özgür aşkı veya komünizmi ilan ettiler. Birçoğu kanlı, korkunç sonlara uğradı. Ve, protestoları ister şiddete dayansın ister ulvi olsun, tümü Habsburgların işini daha güç –ve daha masraflı– hale getirdi.

Düşmanlarının Deccal'ın temsilcileri olduğuna inanan insanlar nadiren uzlaşmaya yanaşır; bu yüzden küçük çatışmalar büyük çatışmalara dönüştü, büyük çatışmalar bir türlü sona ermedi ve maliyetler katlanarak tırmandı. Nihayet Habsburglar açısından sonuç fiili sonucun ta kendisi oldu: Batı Avrupa'yı birleştirmenin gerektirdiği maliyetleri karşılayamadılar.

Mücadelelerden yorgun düşen Karl 1555-1556'da çeşitli tahtlarından çekilerek bunları Avusturya ve Kutsal Roma İmparatorluğu'nu alan bir kuzeni ile İspanya ve diğer batı topraklarını alan Felipe arasında paylaştırdı. Bu zekice bir hamleydi. Felipe Habsburg topraklarını İspanyol toprağıyla eşanlamlı hale getirerek idareye çeki düzen verip, gerçek soruna yani paraya odaklanabilirdi.

Kırk yıl boyunca Felipe Habsburg maliyesini ıslah etmek için müthiş bir çaba harcayarak adeta Herkül gibi çalıştı. Madrid dışındaki, arzusuna göre inşa ettirdiği binalarda olağanüstü saatlerini yerleştiren, fakat mülklerini ziyaret edemeyecek kadar meşgul, tuhaf bir adamdı. Fakat uyruklarını Hideyoshi kadar hevesle sayıp vergilendirmesine, gelirlerini artırmasına, Fransa ve Osmanlı İmparatorluğu'nu adamakıllı yenilgiye uğratmasına karşın, Batı Avrupa'yı birleştirecek nihai zafere asla yaklaşamadı. Vergi memurları halkı sıkıştırdıkça sorunlar arttı. Felipe'nin –ambardaki fareler gibi üreyen, açlık ile devlet arasında sıkışan ve yaptıkları katkıların halkları hakkında hiçbir şey bilmedikleri

20 V. Karl (Şarlken), Edict of Worms, 19 Nisan 1521, alıntı: Brandi, 1939, s. 132

çok uzak ülkelerle didişmelere harcandığını gören– uyrukları gitgide daha çok direnmeye başladı.

1560'larda Felipe Tanrı ve tamah tanrısı Mamon'u aynı tarafa çekmeyi bile başardı. Hollanda'nın genelde ağırkanlı kentli halkı, Protestanlıkları nedeniyle Habsburgların zulmüne uğradı, ağır vergilere maruz bırakıldı ve sunakları kırıp kiliselerin kutsallığını çiğnedikleri bir yakıp yıkma eylemine kalkıştılar. Varlıklı Hollanda'nın bir Kalvenci yuvasına dönüşerek elden gitmesi kabul edilemeyecek bir şeydi; dolayısıyla Felipe derhal bir ordu gönderdiyse de Hollandalılar da kendi ordularını topladılar. Felipe muharebeleri sürekli kazandıysa da savaşı bir türlü kazanamadı. Hollandalılar Habsburglara yeni vergiler ödemeye yanaşmıyordu; ama dinleri söz konusu olduğunda harcayacakları paraya sınır koymadıkları gibi, inançlarını savunmak için kaç canın gittiğine de bakmıyorlardı. 1580'lere gelindiğinde savaşın Felipe'ye maliyeti neredeyse imparatorluğunun tamamının gelirlerine denkti ve zaferi veya yenilgiyi karşılayamayacak hale geldiğinde İtalyan bankerlerden daha da fazla borç aldı. Ne askerlerine ne alacaklılarına para ödeyemez olduğu zaman iflasını ilan etti; bunu defalarca tekrarladı. Maaş alamayan orduları başkaldırdı, geçinmek için soygunlara girişti ve kredi notu çöktü. İspanya (denizde) 1639'a ve (karada) 1643'e kadar kesin olarak yenilgiye uğramadı; ama 1598'de Felipe öldüğünde, borçları gelirlerinin on katına ulaşmış imparatorluk halihazırda harap olmuş durumdaydı.

Batı Avrupalı bir kara imparatorluğunun tekrar kurulma ihtimalinin doğması için 200 yıl geçmesi gerekti ve o döneme gelindiğinde diğer Batı Avrupalılar dünyayı dönüşüme uğratmaya koyulmuş bir Sanayi Devrimi'ni başlatmıştı artık. Habsburglar veya Osmanlılar 16. yüzyılda Avrupa'yı birleştirmiş olsalardı, belki de bu Sanayi Devrimi asla olmayacaktı; belki Batı Avrupa'yı birleştirmeyi başaramayan Karl ve Felipe'nin veya Batı Avrupa'yı fethetmeyi başaramayan Sultan Süleyman'ın şahsında nihayet tarihin akışını değiştiren o beceriksiz ahmakları bulmuşuzdur.

Gelgelelim bir kez daha bu herhangi bir âdemoğlu için fazla ağır bir suçlama olur. Türk fethinden o kadar kaygılanmış olan Avrupalı elçi, "bunun önünde tek engel İran," diye belirtmişti, "artçı kuvvetleri üzerindeki hâkim konumuna karşı [Türk] isti-

lacı önlem almak zorunda."[21] İran'ı, Şiileri ve Avrupa'yı yenilgiye uğratmak kesinlikle Türklerin kapasitesinin dışındaydı. Aynı şekilde Karl ve Felipe'nin Hıristiyan âleminin çobanı haline gelmeyi başaramamalarının nedeni, çok kritik bir savaşı kaybetmeleri (aslında 1580'lere dek girdikleri hemen her savaşı kazandılar) veya sonucu belirleyecek bir kaynak yoksunluğu değil (aslında sahip oldukları talih, yetenek ve itibardan daha çok kaynakları vardı), Türkleri, mezhepçi Hıristiyanları ve Batı Avrupa'nın diğer devletlerini yenmenin örgütlenmelerini ve zenginliklerini aşan bir iş olmasıydı. Ve eğer Habsburglar sahip oldukları onca avantajla Batı Avrupa'yı birleştirmeyi başaramadılarsa bunu kimse yapamazdı. Batı Avrupa, Osmanlı'dan Çin'e uzanan imparatorluklar grubundan ayrı kalmaya yazgılıydı.

Zorlu Tavan

İmparatorluğun bu deneyimlerinin çeşitliliğine karşın toplumsal gelişme her iki çekirdekte de yükselmeye devam etti ve Hideyoshi ve Felipe'nin öldükleri 1598 yılından sonraki 20-30 yılda, gelişme paradoksunun bir kez daha iş başında olduğunun her türlü işareti vardı. Geçmişte onca sık görüldüğü gibi, büyüyen krize hava koşulları da katkıda bulundu. 1300'den beri serinken şimdi daha da soğumaya yüz tutmuştu. Bazı iklimbilimciler bu durumun sorumlusu olarak 1600'de Peru'daki bir yanardağ patlamasını gösterirler; diğerleri daha zayıf bir güneş lekesi etkinliğine bağlar. Fakat çoğunluğu 1645-1715 yılları arasının Eskidünya'nın büyük bölümünde gerçekten soğuk geçtiğinde birleşir. Londra'dan Guangdong'a kadar günlük yazarları ve memurlar kardan, buzdan ve soğuk geçen yazlardan yakınırlar.

Üşüyen kent halkı ile toprağa susamış çiftçiler, 17. yüzyılı, ister ormanlar, sulak alanlar, yaban yaşamı isterse sömürgeleştirilen halklar olsun, bütün savunmasız canlılar için bir felakete dönüştürmek üzere elbirliği ettiler. Vicdan, hükümetleri bazen bütün bu kurbanları savunacak yasalar yapma yönünde dürttüyse de, çekirdeklerin sınırlarını sürekli dışa doğru iteleyen sömürgeciler bunu nadiren umursadılar. Çin'de kulübelerde yaşayan insanlar dağları ve ormanları istila edip kırılgan ekolojileri yerelması ve mısır ekerek tahrip ettiler. Miao gibi yerli grupları açlık sınırına

21 Ogier Ghiselin de Busbecq, Mektup 3 (1560), alıntı: Ross ve McLaughlin, 1953, s. 255.

dayandılar; ama Miao isyan ettiği zaman Çin devleti tepelerine binmek için ordu gönderdi. Kuzey Japonya'nın Ainu, İngiltere'nin en eski sömürgesindeki İrlandalı ve Kuzey Amerika'nın doğu yerlileri, hepsi aynı yürek burkucu hikâyeleri anlatabilirdi.

Sömürgeciler, çekirdekler kendi kaynaklarını tüketmeye başladığı için ortaya çıktı. Bir Çinli memur "toprağın her metresinden veya karışından cüzi de olsa bir gelir elde edilecek," diye üsteliyordu ve Avrasya'nın her iki ucunda hükümetler çalılık ve sulak alanları otlaklara ve ekilebilir topraklara çevirmek için uzmanlarla çalışmaya başlamıştı.[22] Bir başka Çinli memur 1620'lerde gerekçesini şöyle açıklamıştı:

> Sazlıkların ve çayırların sakinlerinin önemsiz kârını durdurun! ...bazı tembel insanlar, uzun vadeli geleceğe dair kaygıları olmaksızın, kamışların önemsiz kârının peşine düşüyor ve tahıl yetiştirmenin muazzam değerini reddediyor. Kendileri arazi ıslahını yapmadıkları gibi, bunu yapanlardan da nefret ediyorlar... pazar yerleri her gün biraz daha tenhalaşıyor, devletin gelirleri her zamanki kotalarının altında kalıyor. Bu koşullar altında bunlara nasıl izin verebiliriz?[23]

Hollandalı ve İngiliz girişimciler de sulak arazilerin üstüne aynı coşkuyla atıldılar. Devletin finanse ettiği devasa drenaj projeleri çok büyük miktarda verimli toprağı ortaya çıkardı, ama oralarda yaşayan insanlar bu faaliyete mahkemede ve sokaklarda direndiler. Çoğunlukla anonim olan protestoları yürek sızlatıcıydı:

> *Sakının büyük tasarımdan, [drenajcıların] şimdi kazmakla meşgul olduğu,*
> *Acaba bedenlerimizi güçten düşürür, kuzgunlarla solucanların avı mı yapar;*
> *Çünkü niyetleri bütün sazlıkları kurutmak, suları yok etmek;*
> *Her şey kurusun, bizler de ölelim, Essex buzağıları çayır istedi diye*
> *Kuşların kanatları var, başka ülkelere uçmaya,*
> *Ama yok bizim kanatlarımız uçmaya;*
> *Bırakmamız gerekiyor yurdumuzu boynuzlu hayvanlarla sığırlara*
> *Ancak çarpışarak onları sürüp atmamız dışında.*[24]

---

22 Chang Ying, "Remarks on Real Estate" (bas. 1697 civarı), alıntı: John Richards, 2003, s. 119.

23 Resmi duyuru, 17. yüzyıl; alıntı: John Richards, 2003, s. 120.

24 Anonim şarkı (bas. 1661), alıntı: Wiesner-Hanks, 2006, s. 409.

İstilacı insanoğlu, kendisi kadar istilacı bitkiler ve hayvanları da beraberinde getirip, yerli türleri yerlerinden etti veya türünü yeryüzünden silecek kadar avladı, yaşam alanlarını sabanla sürüp ormanları keserek tarlaya dönüştürdü. Bir âlim 1660'larda Japonya'nın dağlarının beşte dördünün ormansızlaştırıldığından yakınıyordu. 1550 civarında İngiltere ve İskoçya'nın sadece %10'u hâlâ ormanlıktı ve 1750'lere gelindiğinde bu ağaçların yarıdan da fazlası gitmişti. Bunun tersine, İrlanda 1600'de hâlâ %12 oranında ormanlıktı, ama sömürgeciler 1700'e kadar bu ağaçların altıda beşini yok edecekti.

Büyük kentler civarında odun fiyatı aşırı derecede arttı ve insanlar başka alternatiflere yöneldi. Edo yakınında Japon tuz ve şeker üreticileri, çömlekçiler ve nihayet ev sahipleri kömür yakmaya başladılar; yapabilen Avrupalılar da odun kömürü yerine turba ve kömür yaktılar. Tıpkı 500 yıl önce Kaifenglilerin yaptığı gibi, Londralılar odun fiyatları yükseldikçe fosil yakıtlara sarıldı. Başkent dışındaki İngiliz hanelerinin çoğu hâlâ odun bulabiliyordu, ama 1550'ye gelindiğinde ortalama Londralı yılda çeyrek ton kömür yakmaya başlamıştı bile. 1610'a kadar bu miktar üç katına çıktı ve 1650'ye gelindiğinde Britanya yakıt enerjisinin yarısından çoğu kömürden geliyordu. "Londra kömür isine öyle bir sarılıp sarmalandı ki," diye yakınıyordu bir Londralı 1659'da, "yeryüzünde cehenneme benzer bir yer varsa, işte sisli bir gündeki bu yanardağda olur ancak."[25]

Ne yazık ki yanılıyordu, zira diğer Avrasyalılar kendilerine daha da beter cehennemler yaratmakla meşguldüler. İklim değişimi mahşerin dizginlerinden boşanan ilk atlısıydı yalnızca; rejimler stres altında parçalanmaya yüz tutarken, kaynaklar üzerinde artan baskılar da devletlerin çökmesini başlattı. Hükümdarlar tasarrufa gittikçe memurlarını ve askerlerini yabancılaştırdılar; vergi verenleri daha fazla sıkıştırdıkça da tüccarlarını ve çiftçilerini kendilerinden gitgide soğuttular. Yoksulların şiddete dayalı protestoları devletlerin icadından beri bir gerçek olagelmişti, ama şimdi mülksüzleşen seçkin sınıf, müflis tüccarlar, maaşlarını alamayan askerler ve başarısız memurların hepsinin katılmasıyla bu ayaklanmalar daha da şiddetlenmekteydi.

25 John Evelyn, *A Character of England* (1659), alıntı: John Richards, 2003, s. 233.

Zamanlar gitgide kötüleştikçe, Batılı hükümdarlar kendilerinin Tanrı'nın iradesini temsil ettiklerini daha da ısrarla savunarak ayaklanmanın maliyetini yükseltmeyi denediler. Osmanlı padişahları din âlimlerine daha fazla yaranmaya çalıştılar ve Batı Avrupalı entelektüeller "mutlakıyet" kuramları geliştirdiler. Onlara göre kralların yetkesinin tek kaynağı Tanrı'nın inayetiydi ve ne parlamentolar ne kilise adamları ne de halkın iradesi onu kısıtlayabilirdi. Fransızcada çok yerleşik bir deyimdeki gibi, "un roi, une foi, un loi": tek kral, tek din, tek hukuk. Paketle gelen bu anlaşmanın herhangi bir kısmına meydan okumak, iyi ve saf olan her şeye meydan okumak anlamına geliyordu.

Ancak çok sayıda hoşnutsuz uyruk tam da bunu yapmaya hazırdı. 1622'de Osmanlı padişahı ve halife olarak hem Muhammed'in halefi hem Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisi olan II. Osman, kendisine gitgide pahalıya patlayan yeniçerileri kısıtlamaya çalıştı; verdikleri karşılık, onu sarayından sürüyerek çıkarıp boğmak ve ilahi bedenini keserek sakatlamak oldu. Osman'ın kardeşi muhafazakâr din adamlarıyla ittifak kurmak yoluyla durumu kurtarmaya çalıştı; onları memnun etmek için kahveyi yasaklayıp, tütün içenlere idam cezası bile getirdi; ancak 1640'larda padişahın meşruiyeti büsbütün çöktü. 1648'de artık din adamlarıyla ittifak kurmuş olan yeniçeriler Deli İbrahim'i idam ettiler (belki de geç kalarak; ne de olsa, lakabını tümüyle hak ediyordu) ve 50 yıl sürecek iç savaşlar patlak verdi.

1640'lar neredeyse her yerde hükümdarlıklar açısından bir kâbustu. Mutlakıyetçilik karşıtı isyanlar Fransa'yı felç etti ve İngiltere'de Parlamento saldırgan kralıyla savaşa gidip onun kafasını kesti. Bu şişedeki cini serbest bıraktı; eğer Tanrı gibi bir kral yargılanıp idam edilebiliyorsa neler yapılmazdı ki? Belki antik Atina'dan beri ilk kez demokratik düşünceler fokurdamaya başlamıştı. Parlamento'nun yeni model ordusunda bir albay "İngiltere'de en yoksulun bile en zengin gibi yaşam sürmeye hakkı vardır," diye ileri sürmüştü, "her insan öncelikle kendi onayıyla tabi olacağı bir hükümetin hâkimiyeti altında yaşamalıdır."[26]

26 Albay Thomas Rainsborough, Putney Kilisesi'ndeki konuşmasından, 29 Ekim 1647, alıntı: Woodhouse, 1938 (bkz. http://oll.liberty.fund.org/?option=com_staticxt&staticfile=show.php%3Ftitle=2183).

Bunlar 17. yüzyıl için bayağı ağır konulardı, ama İngiliz radikalleri arasındaki hizipler daha da ileri gittiler. Kendilerine Leveller (Eşitleyiciler) adını veren bir hizip tüm toplumsal ayrımları reddediyordu. "Hiç kimse dünyaya sırtında bir eyerle gelmez," diyorlardı, "onun sırtına binmek için çizmeleri ve mahmuzlarıyla da doğmaz."[27] Hiyerarşi doğal olmadığına göre, o zaman mülkiyetin de doğal olmadığı muhakkaktı. Kralın infazının üzerinden bir yıl geçmeden, kendilerine Gerçek Eşitleyiciler diyen bir grup dağılmış ve on komün kurmuşlardı. Bir diğer hizip olan Ranters (Bağırganlar) Tanrı'yı "o kudretli Eşitleyici" diye adlandırarak kesintisiz devrim vaaz etti: "Devirin, devirin, devirin... Her şeyi ortak yapın, yoksa Tanrı'nın gazabı sahip olduğunuz her şeyi çürütüp yok edecektir."[28]

Eşitleyicilik, zamanı gelmiş bir fikirdi. Sözgelişi 1644 tarihli bir rapora göre Eşitleyiciler,

> çapalarını keskinleştirip kılıç yaptılar ve kendilerine "Eşitleyici Krallar" unvanını verip efendiler ile serfler, unvanlı ve adi, zengin ve yoksul arasındaki ayrımları eşitlemekte olduklarını ilan ettiler. Kiracılar efendilerinin en iyi giysilerine el koydular... efendilerine önlerinde diz çöküp kupalarına şarap doldurmalarını emrettiler. Yanaklarına şamarı yapıştırarak onlara dediler ki: "Biz hepimiz eşit insanlarız. Hangi hakla bize serf diyorsun ki?"[29]

Gelgelelim bu eşitleyici diktatörler İngiliz değillerdi; aslına bakılırsa Çin'in doğu kıyısını yakıp yıkmakla meşguldüler. Hem Doğu'da hem Batı'da, daha önce ele alınan –1490'larda Çin'de Wang Yangming'in Zhou Xi düşüncesine ve 1510'larda Martin Luther'in Katolikliğe karşı kalkışması gibi– yerleşik hiyerarşiye karşı radikal kalkışmalar devletin çöküşüyle birleştiğinde, insanın eşitliği hakkında yeni fikirler doğurmaktaydı. Ne ki, göreceğimiz üzere, bu fikirlerin yazgıları 18. yüzyılda çok farklı olacaktı.

Çin'de Ming hanedanı iflas ve hizipçilik yüzünden felç oldu ve kıtlık –mahşerin atlılarından üçüncüsü– 1628'de gemi azıya

27 Richard Rumbold, kendi idamında yaptığı konuşmadan, Londra, 1685, alıntı: Hill, 1984, s. 37.

28 Abiezer Coppe, *A Fiery Flying Roll* I (1649), s. 1-5, alıntı: Hill, 1984, s. 43.

29 Alıntı: Elvin, 1973, s. 246.

aldığında, imparatorlar cennetin vekâletini kaybetmiş gibi görünmeye başladı. Asiler gitgide hiçbir eylemin aşırıya kaçmadığını hisseder oldular. Ülke 1630'larda zorba komutanların etki alanına bölündü; 1644'te Pekin düştü. Son Ming imparatoru sarayının arka tarafındaki bir ağaca kendini astı. Cübbesine "ben, zayıf ve erdemden yana küçük kişi, Cennet'e karşı suç işledim," diye yazmıştı. "Atalarıma karşı duyduğum utançla ölüyorum. İmparatorluk serpuşumu çıkarıp saçlarımla yüzümü örtüyorum ve bedenimi parçalama işini asilere bırakıyorum. Bir tek halkıma zarar vermesinler."[30]

Son sözlerini boşa harcıyordu. Zorba komutanların bu şişirilmiş ordulara para ödeyecek imkânları Avrupa'daki krallar, Osmanlı padişahları veya bizzat Ming imparatorundan daha fazla değildi; bu yüzden sivillerden para sızdırsınlar diye adamlarının dizginlerini saldılar. Ordular savaş başladığından beri masumlardan çalıp yağmalamıştı ve muhtemelen vahşetin her türünü daha baştan denemişlerdi; sonraki dehşet çağları boyunca bu eylemleri yankılanan karşı sürümler halinde tekrar ettiler. Ancak Avrasya'nın dört bucağında öfkeli, açgözlü ve korkmuş askerler 17. yüzyıl vahşetinde zulmün yeni yöntemlerini keşfetmişe benziyorlar. Kaynaklarımız işkence, kitlesel idamlar ve çete tecavüzleri örnekleriyle dolup taşar. Pekin düştüğü zaman siviller

> ellerinde kalmış olabilecek son gümüşleri de söküp almak amacıyla hunharca dövüldüler. Bazıları parmakları veya uzuvları üç dört kez ezilmek suretiyle işkencelere uğradı. Ve bazılarının diğerlerini ele vermesiyle, halka ait binlerce hane etkilendi... insanlar yaşam isteklerini yitirmeye başladı.[31]

Devletin çöküşünün dizginlerinden boşalttığı şiddetin Batı'daki etkisi daha da ağır oldu. Avrupa'nın din savaşları Almanya'da 1618 ile 1648 arasında korkunç bir doruğa ulaştı. Hıristiyanlığın dört bir köşesinden devasa ordular geldi; maaş alıyorlarsa bile düzensiz ödeme yapılan bu askerler bulabildikleri her şeye el koyarak yaşamlarını sürdürdüler. Bugüne ulaşan kaynaklar büyük zulüm

30 İmparator Chongzhen, intihar notu (1644), alıntı: Paludan, 1998, s. 187.

31 Liu Shangyou, *A Short Record to Settle MyThoughts* (1644 veya 1645), çev. Struve, 1993, s. 15.

ve acımasızlıklarla doludur. 1637'de Kutsal Roma İmparatoru'nun ordusunun yolu üzerinde bulunacak kadar talihsiz küçük Beelitz kasabası buna iyi (veya kötü) bir örnek oluşturur. Bir gümrük memurunun yazdığına göre, yerliler toparlandıktan sonra,

> soyguncular ve katiller bir tahta parçasını alıp biçarelerin boğazına sokuyor, karıştırıyor ve su döküyor, suya kum hatta insan dışkısı ekliyorlardı ve kısa süre sonra ölen David Örtel adında bir Beelitz yurttaşının durumunun da gösterdiği üzere, halka para uğruna dayanılmaz işkenceler yaptılar.[32]

Başka bir asker çetesi bir Beelitzliyi, talihsiz adam sakladığı paraların yerini söyleyene dek ateşin üzerinde tutup adeta kızarttılar; ama yoldaşlarının onu ateşte kızartarak paralarını sızdırdıklarını öğrenen bir başka çete tarafından yeniden ateşe sürüklenip, "ölümüne yol açacak kadar uzun süre" böyle tutulan talihsiz adamın yüzü "boğazlanmış bir kaz gibi soyulup düştü."[33]

Tarihçiler uzun zaman bu tip hikâyelerin gerçek olamayacak kadar korkunç, birer din propagandasından ibaret olduğunu düşünüyordu, ama yakın geçmişte yapılan araştırma tersini düşündürüyor. 2 milyonu aşkın insan vahşice öldürüldü (20. yüzyıl savaşlarına dek bu sayıların eşi benzeri olmayacaktı) ve belki bunun on katı kadarı da, orduların peşi sıra gelen kıtlık ve hastalıktan –mahşerin üçüncü ve dördüncü atlıları– hayatını kaybetti. Gerek Çin gerek Orta Avrupa'da nüfusun üçte biri, Kara Ölüm kadar korkunç olan bu insan yapımı afetlerde can verdi.

Azgınlaşmış yeni biçimlerle dönen veba da kendi rolünü oynadı. Daniel Defoe'nun olaylardan 50 yıl sonra romanlaştırdığı *Journal of the Plague Year* ("Veba Yılı Günlüğü") 1665'te Londra'yı kasıp kavuran rivayetleri, panik ve acıları canlı bir şekilde betimler ve Çinli hekimlerin raporları da neredeyse bu kadar canlıdır. Bunlardan biri 1642'de Yangtze Deltası'nda "bazen herkesin boyun bezeleri, bazen de kafası ve yüzü şişiyor," diye kaydetmişti, veya "bazen de herkes ishal ve aralıklı ateşten yakınıyor. Veya kramplar, irinli kesecikler veya kurdeşen veya kaşıntılı kabuklar

32 Peter Thiele, *Account of the Town of Beelitz in the Thirty Years' War*, alıntı: C Clark, 2006, s. 32-34.

33 *Age.*

veya çıbanlardan mustarip."[34]

Mahşerin beş atlısından dördü dörtnala koşturuyordu; ama gene de, Grafik 9.1'in gösterdiği gibi, 17. yüzyılda çöküş olmadı. Toplumsal gelişme tırmanışını sürdürerek, Doğu'da 1710'da (endeksin doğruluğuna bağlı olarak artı/eksi 25 yıl) ve Batı'da 1723'te Roma ve Song puanlarının doruğunu oluşturan (yine yaklaşık) 43 puanı geçti. 1800'e gelindiğinde gerek Doğu gerek Batı 50 puana yaklaşıyordu. O zaman sormamız gereken soru şu: Neden gelişme tarihsel eğilime karşı geldi?

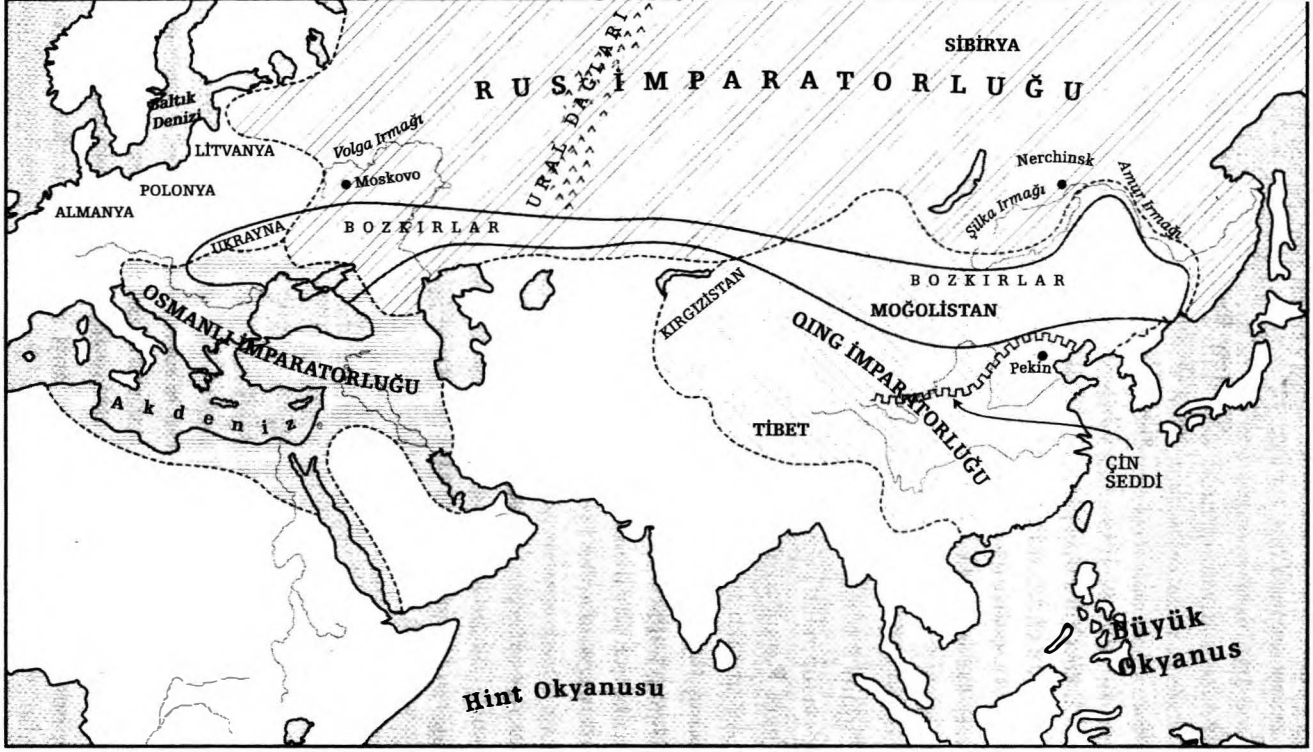
Bozkırların Kapanışı

Nerchinsk, 22 Ağustos 1689. Sibirya'nın kısa yazları garip bir şekilde güzel olabilir. Her yıl buzlar çözüldükçe, yumuşak tepeleri filizlenen çimenlerle yeşile bürünür; kırmızı, sarı ve mavi yaban çiçekleri ve kelebeklerle bezenir. Fakat o yaz durum farklıydı: Şilka Irmağı kıyıları boyunca (Harita 9.3), bir çadır kent belirmişti ve şartlarını Latince sunmak üzere Hıristiyan misyonerleri kullanan yüzlerce Çinli müzakereci, ortak bir sınır belirlemek amacıyla kır saçlı Ruslarla birlikte oturuyordu.[35]

Ruslar yurtlarından çok uzaktaydı. Daha 1500 gibi yakın bir geçmişte Moskova, Avrupa'nın vahşi doğusunda, bozkırlardan akın yapan Moğollar ile Polonya, Almanya ve Litvanya'dan sıkıştıran şövalyeler arasında bir yurt kurmaya çalışan çok sayıdaki beylikten biriydi. Eşkıyaları andıran, okuma yazma bilmez prensleri, kendilerine çar (*caesar*) diyerek Bizans hatta Roma'nın devamı olma iddialarında bulunuyorlardı; ama Avrupa tarzı krallar mı, yoksa Moğol tarzı hanlar mı olmak istedikleri konusunda çoğu zaman kararsız gibi görünüyorlardı. 1550'lerde Korkunç İvan'ın, Rus hükümdarlarının rahatsız edici ölçütlerine göre bile sadistçe hükümranlığına değin Moskova'nın pek esamisi okunmuyordu. Ama İvan çabucak arayı kapattı. Tüfekli maceracılar Ural Dağları'nı aşıp 1598'de yerel Moğol hanını yenilgiye uğratarak Sibirya yolunu açtılar.

34 Alıntı: Spence, 1990, s. 23-24.

35 İşlerini iyi yaptılar; sınır Amur Nehri üzerinde, o dönemde belirlenmiş yerdedir. Temmuz 2008'deki en yeni müzakereler sınır boyunu ırmaktaki bir adanın 2-3 km karşısına çekmiştir.

Harita 9.3. Bozkırların sonu: İmparatorluklar karşılık veriyor. 1750'ye gelindiğinde Rusya ve Çin bozkır anayollarını kapattı.

Bugün en çok Soljenitsin'in *gulag*'dan yazdığı hikâyelerin buz tutmuş ortamından tanınan Sibirya, o dönemde Rusların gözüne kendilerini zengin edecek bir yer gibi görünüyordu. Kürk sıtmasına tutulmuşlardı: Çok uzun zaman önce kendi zerdeva, samur ve erminlerini yok olma noktasına dek avlamış olan Avrupa, şimdi paltoları için onlara bol para ödeyebilirdi. Kırk yıl içinde, bu kârlı pazarı beslemek üzere tundralarda birbiriyle yarışan Rus kürkçüleri Büyük Okyanus sahillerine dek gelmişlerdi bile. Sibirya'nın donmuş ormanlarının ucundan çitlerle çevrilmiş ince bir hattan çıkarak, ya mink tuzakları kuruyor veya yerel Taş Çağı avcılarının kürklerini ele geçiriyorlardı. Bu bomboş araziler Süleyman veya Hideyoshi'nin ölçütlerine göre bir imparatorluk sayılamasa bile, kürke konulan vergiler birden çok çarı felaketlerden kurtaracaktı.

Rus tuzakçılar ve Çinli askerler çok geçmeden Amur Irmağı boyunda karşı karşıya geldiler, ama 1680'lere gelindiğinde her iki taraf da artık müzakereye hazırdı. İki taraf da karşı tarafın, kötü tavsiyeler alan kendilerinden önceki onca hükümdar gibi, Moğolları ittifaka davet edeceğinden ve mahşerin beşinci atlısı olan bozkır göçünü başlatacağından korkuyordu. Böylece Nerchinsk'e geldiler.

O Sibirya yazında vardıkları anlaşma dünya tarihindeki en büyük değişimlerden birini formüle etti. 2000 yıldır bozkırlar genellikle büyük tarım imparatorluklarının denetimi dışında bir Doğu-Batı anayolu olagelmişti. Göçmenler, mikroplar, fikirler ve icatlar o anayol üzerinde hızla gidip gelerek, gelişme ve çöküşün bağlantılı ritminde Doğu ile Batı'yı bir araya getirmişti. Nadir koşullar altında ve büyük maliyetlerle, Pers kralı Dareios, Han imparatoru Wudi veya Tang imparatoru Taizong gibi fatih hükümdarlar bozkırlara kendi iradelerini hâkim kılmışlardı, ama bunlar istisnai durumlar olmuştu. Kural ise, tarımsal imparatorlukların göçebelerin istediği her şeyi ödeyip en iyi sonucu ummasıydı.

Silahlar bütün bunları değiştirdi. Göçebeler düzenli olarak ateşli silah kullanıyordu (1288'e ait bilinen en eski top Mançurya'daki bir göçebe yurtta bulundu[36]) ve muhtemelen topları Çin'den Batı'ya getirenler Moğollar oldu. Fakat toplar geliştirildikçe (daha uzağa ve daha hızlı ateşlenir oldukça) ve imparator-

36 Bkz. yukarıda, s. 396 "Mançurya'da bulunan kurşun misketleri" diye geçen kısım.

lar daha örgütlü hale geldikçe, on binlerce piyade toplayabilecek durumdaki komutanlar askerlerini misket tüfekleri ve toplarla silahlandırarak, onları göçebe süvarilerini yenilgiye uğratacak şekilde yaylım ateşine tutmaları için eğitmeye başladılar. 1500 civarında, bozkırlardan gelen atlı okçular hâlâ tarım krallıklarının piyadesini düzenli olarak yenilgiye uğratıyorlardı. 1600'e kadar bunu zaman zaman yapmaya devam ettiler. Ama 1700'e gelindiğinde bu neredeyse artık hiç görülmez oldu.

Bu konuda Ruslar başı çekti. 1550'lerde Korkunç İvan'ın topçusu Volga Havzası'ndaki zayıf Moğol hanlıklarını silip süpürdü ve sonraki asır boyunca Ruslar, Türkler ve Lehler sürekli olarak kuru Ukrayna bozkırlarını garnizonlar, hendekler ve tabyalarla çevirdiler. Misket tüfekleriyle silahlandırılmış köylüler ilkin göçebelerin hareketlerini engellediler, ardından onları büsbütün yok ettiler ve Nerchinsk'te Rusya ve Çin hiç kimsenin –mülteciler, tüccarlar, asker kaçakları ve her şeyden önemlisi de göçebelerden hiçbirinin– kendi izinleri olmaksızın bozkırlarda hareket edemeyeceği konusunda anlaştı. Artık hepsi tarımsal imparatorlukların uyrukları olmuşlardı.

İç Asyalıların 1644'teki son narası işlerin ne denli değişmiş olduğunu ortaya koyar. Çin'in Ming hanedanı o yıl bir zorba hükümdarın Pekin'i almasıyla çöktü ve iç savaş denetlenemeyecek şekilde tırmanırken, eski bir Ming generali, –Mançurya'nın yarı göçebe halkı– Mançuları Çin Seddi'ni geçmeye davet etmenin sayısız musibetten daha iyi olduğuna karar verdi. Çinli liderlerin, genellikle felaket getiren sonuçlarına karşın, İç Asyalıları imparatorluğun iç savaşlarına dahil etmeye yönelik uzun bir geleneği vardı. Fakat önceki istilacıların tersine Mançular bir göçebe süvari gücü olarak değil, Portekizlilerden kopya edilerek yapılmış misket tüfekleri ve toplar kullanan çok sayıda piyadeye dayalı, Çin'inkinden ayırt edilemez bir orduyla geldiler.

Mançular Pekin'i hiç direniş görmeksizin aldılar, kendilerini yeni Qing hanedanı ilan ettiler ve ardından iktidarlarını pekiştirmek için 40 yıl savaştılar. Bu mücadeleler de daha önceki bozkır istilalarının ertesinde yaşananlardan farklıydı. Bu uzun mücadele, dışarıdan daha fazla göçebenin gelmesi için sel kapaklarını açmaktan çok, sadece İç Asya'ya geri püskürtme gücüne sahip bir Qing ordusu oluşturdu. 1697'de Qing Moğolistan'ın derinlik-

lerinde büyük bir göçebe kuvveti yok etti ve 1720'de Çin gücünü tarihte ilk kez dağlık Tibet'e genişletti. 1750'lerde, toplarını, barutlarını ellerinden almak ve günümüz Kırgızistan'ının sınırlarını kapatıp orada son direnişlerini de kırmak yoluyla göçebe sorununa temelli son verdi.

17. ve 18. yüzyıllarda tarımsal imparatorluklar –hepsinden çok da Romanov Rusya'sı ile Qing Çin'i– mahşerin atlılarından birini etkili biçimde öldürmüştü. Bu nedenle, toplumsal gelişmenin zorlu tavana yaptığı baskı, 2. ve 12. yüzyıllarda yaptığı gibi, bozkırdan göç dalgalarını tetiklemedi; gene bu nedenle, öyle görünüyor ki, devletin çöküşü, kıtlık, hastalık ve iklim değişiminin bileşik ağırlığı bile çekirdekleri çöküşe sürüklemeye yetmedi. Bozkır anayolu kapanmıştı ve onunla birlikte Eskidünya tarihinin bütünlük içeren bir bölümü de bitmişti.

Göçebeler açısından bu tam anlamıyla felaketti. Savaşlardan sağ çıkanlar gitgide buralarda kısılıp kaldılar. Yaşam biçimlerinin temelini oluşturan hareket serbestisi uzaklardaki imparatorların kaprislerine bağlı kalır oldu. 18. yüzyıldan itibaren, bir zamanların mağrur bozkır cengâverleri gitgide itaatsiz köylüleri hizaya getirmekte kullanılan kiralık güçlere, Kazaklar gibi katillere dönüştüler.

Gelgelelim imparatorluklar açısından bozkır anayolunun kapanışı tam bir zafer oldu. Onca zamandır tehlikenin kaynağı olan İç Asya artık bir sınıra dönüşmüştü. Göçebe akınları geriledikçe, 1-2 milyon Rus ve 5-10 milyon Çinli kalabalık çekirdeklerden bozkır hududunun uçlarındaki yeni topraklara kaydılar. Oraya gittikten sonra, buralarda hayatta kalabilecek kadar güçlü olanlar araziyi çiftçilik, madencilik ve kerestecilik için kullanılır hale getirerek imparatorlukların merkezi topraklarına hammadde ve vergiler göndermeye koyuldular. Bozkır anayolunun kapanışı sadece çöküşü önlemekle kalmadı, aynı zamanda binlerce yıldır toplumsal gelişmeyi 40'lı puanların başında tutan zorlu tavanı çatlatarak bir bozkır bolluğu da yarattı.

Okyanusların Açılışı

Ruslar ve Çinliler eski bozkır anayolunu kapatırken, Batı Avrupalılar da tarihi daha da çarpıcı bir değişime uğratacak yeni bir okyanus anayolunu açmakla meşguldüler.

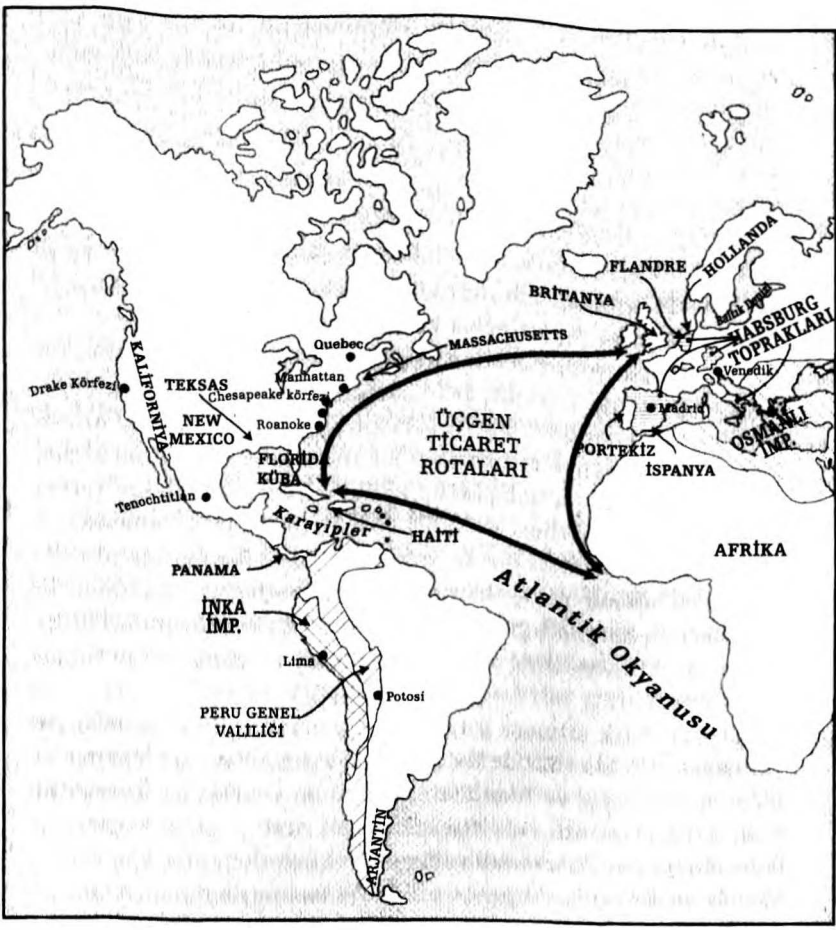
Batı Avrupalıların Atlantik Okyanusu'nu ilk kez aşıp Hint Okyanusu'na girmelerinden sonraki bir asır boyunca, kıyı imparatorlukları artık alışılmış hale gelmişti. Venedikliler 13. yüzyıldan beri yararlandıkları Hint Okyanusu ticaretiyle zenginleşmişlerdi; Portekizli denizciler ise Osmanlı İmparatorluğu'nun sularından geçmek için pazarlık etmek yerine Afrika'nın güney ucundan yelken açmak yoluyla aynı şeyi daha ucuz ve hızlı bir şekilde yaptılar. Amerika kıtasında İspanyollar tümüyle Yenidünya'ya girmişlerdi, ama burada yaptıkları tastamam Rusların daha sonraları Sibirya'da yaptıklarına benziyordu.

Gerek İspanyollar gerek Ruslar elden gelen her şeyi dışarıya ihale ediyorlardı. Korkunç İvan Uralların doğusundaki her şeyin tekelini kazancın belli bir hissesi karşılığında Stroganov ailesine vermişti; İspanya'nın kralları ise Habsburglar %20'sini almak şartıyla, Amerika kıtasında bulabildikleri her şeyi elde tutma hakkını, dileyen herkese verdiler. Gerek Sibirya gerek Amerika'da küçük haydut çeteleri etrafa yayılarak, haritalanmamış toprakların akıl almaz genişliklerinin çeşitli yerlerine, masraflarını kendilerinin karşıladığı karargâhlar kurdular ve memleketlerine sürekli mektup yollayarak daha çok para ve daha çok Avrupalı kadın istediler.

Rusları kürk sıtması tutmuştu. İspanyollar da altın ateşiyle yanıyordu. Cortés 1521'de Tenochtitlán'ı yağmalayarak İspanya'yı bu yola sokmuştu ve Francisco Pizarro bu yoldaki ilerleyişlerini daha da hızlandırdı. 1533'te İnka kralı Atahualpa'yı kaçırdı ve fidye olarak uyruklarından yaklaşık 7 m uzunluğunda, 5 m genişliğinde ve 3 m yüksekliğinde bir odayı hazineyle doldurmalarını istedi. Pizarro, And uygarlığının sanatsal ihtişamından topladıkları ürünleri eriterek külçe altına dönüştürdü (6.087 kg altın ve 11.793 kg gümüş) ve ardından Atahualpa'yı gene de boğdurdu.

1535'e gelindiğinde görece kolay yağmalar tükendi, ama her köşesinde hazinelerin yattığı bir diyarın Altın Kralını anlatan El Dorado düşleri peşindeki caniler gelmeye devam etti. Bir kronik yazarı, "her gün altın ve gümüşle Peru yerlilerinin zenginliklerinden başka bir şey geçmiyor akıllarından," diye esef ediyordu. "Altın ve gümüş hırsıyla akıllarını kaçırmışlar, gözleri dönmüş, çaresizlik içindeki çılgınlara dönmüşler."[37]

37 Felipe Guaman Poma, *New Chronicle and Good Government* (1614), alıntı: Kamen, 2003, s. 117.

Harita 9.4. Okyanus imparatorlukları, 1500-1750. Oklar Atlantik Okyanusu çevresindeki başlıca köle, şeker, rom, gıda ve mamul malların "üçgen ticaret"ini gösteriyor.

Bu delilik 1555'te gümüş madenciliğinde ileri tekniklerin ansızın Yenidünya madenciliğini gayet kârlı hale getirmesiyle yeni bir menfez buldu. Çıktı akıl almaz boyutlardaydı: 1540 ile 1700 arasında 50 bin ton kadar Amerikan gümüşü Avrupa'ya ulaştı; bunun üçte ikisi, bugün Bolivya olan topraklardaki Potosí Dağı'ndaki neredeyse som bir cevher yatağı olduğu ortaya çıkan madenden çıkarılmıştı. 1580'lere gelindiğinde Avrupa'nın gümüş stoku iki katına çıkmış ve Habsburg hissesi on kat büyümüştü;

1638'de Potosí'yi ziyaret eden bir İspanyol, "Potosi'de basılan her peso on yerlinin yaşamına mal olmaktadır" demesine karşın.[38] Rusya'yla başka bir koşutluk da, Habsburgların vahşi çeperinin fethine başat olarak Avrupa'da bir kara imparatorluğu inşa edecek savaşları finanse etmenin bir yolu olarak bakmalarıydı. "Potosi İspanya'nın dayatmacı özlemlerine hizmet etmek için yaşıyor," diye yazmıştı bir ziyaretçi. "Türkleri cezalandırmaya, Mağribileri küçük düşürmeye, Flamanları titretmeye ve İngiltere'yi dehşete düşürmeye hizmet ediyor."[39]

Habsburglar Yenidünya gümüşlerinin çoğunu İtalyan bankerlere olan borçlarını ödemekte kullandılar; onların da ellerindeki külçelerin çoğunu gönderdikleri Çin'in patlama yapan ekonomisinin bu gümüşün her bir sikkesine ihtiyacı vardı. "Çin hükümdarı, ülkesine taşınan gümüş külçelerden bir saray inşa ettirebilir," diye yazmıştı bir tüccar.[40] Habsburg İmparatorluğu gümüşü ihraç, Ming İmparatorluğu ise ithal ediyordu; gene de iki imparatorluk arasında, pastanın kendisini büyütmek yerine pastadaki kendi paylarını artırma konusunda pek çok ortak yön vardı. Her iki imparatorluk da denizaşırı ticareti, vergilendirmesi kolay devlet destekli tekelleri ellerinde tutan seçilmiş bir avuç kişiyle sınırlamıştı.

İspanya teoride her yıl sadece bir büyük kalyon dolusu gümüşün Atlantik Okyanusu'nu aşmasına izin veriyordu ve yine teoride, diğer mallardaki ticareti de sıkı bir şekilde denetliyordu. Pratikte sonuç Çin'in sorunlu sahillerine benziyordu: O yağlı ballı resmi anlaşmaların dışında tutulanlar devasa bir karaborsa yarattı. Bu "yetkisiz tüccarlar," tıpkı Çin'in kaçakçı korsanları gibi, vergi ödemeyip karşı çıkan herkese ateş açarak resmi tüccarlardan çok daha fazla fiyat kırabiliyorlardı.

1520'ler ve 1530'larda Habsburgların Avrupa savaşlarının asıl yükünü taşıyan Fransızlar, ortaya ilk atılanlar oldu. Kaydedilen en erken korsan saldırısı 1536'daydı; 1550'lere gelindiğinde alabildiğine yaygınlaşmışlardı. "Bütün [Haiti] sahili boyunca, Fransızlar tarafından yağmalanmamış tek bir köy bile yok," diye yakınıyordu 1555'te bir yetkili.[41] 1560'larda İngiliz kaçakçılar da

38 Antonio de la Calancha (1638), alıntı: Hemming, 2004, s. 356.

39 Alıntı: Kamen, 2003, s. 286.

40 *Age.*, s. 292.

41 Alıntı: Lane, 1998, s. 18.

gümrük vergisiz köleler satmaya veya fırsat buldukça karaya çıkıp, merkeplerle taşınan gümüş katarlarını soymaya koyuldular. Kârlar iyiydi ve 20 yıl içinde Avrupa'nın en vahşi ve en çaresiz erkekleri (birkaç da kadın) onlara katılmak üzere akın etmeye başlamıştı.

İspanya tıpkı Çin gibi ağırkanlı ve gönülsüz bir tepki verdi. Her iki imparatorluk da genellikle korsanları görmezden gelmenin onlarla çatışmaktan daha ucuza geldiğini görüyordu ve İspanya tıpkı Çin gibi ancak 1560'lara gelindiğinde gerçek bir tepki gösterecekti. Korsanlığa karşı küresel çapta onlarca yıl süren bir savaş patlak verdi ve Çin'den Küba'ya dek (ve Akdeniz'de Osmanlılarca) palalar ve toplarla savaşa girişildi. 1575'te İspanyol ve Çin gemileri Filipinler açıklarında korsanlara karşı işbirliği bile yaptı.

O zamana kadar Ming ve Osmanlılar korsan savaşlarını az çok kazanmış durumdaydı; ama İspanya çok daha tehlikeli bir yetkili korsanlık tehdidiyle, devletin finanse ettiği korsanlık faaliyetiyle, mücadele ediyordu. Yetkili korsanlar [*Corsair*], hükümdarlarından İspanyolları yağmalama ruhsatı ve kimi zaman gemiler alan kaptanlardı ve cesarette sınır tanımıyorlardı. 1550'lerde yırtıcı Fransız yetkili korsanı Tahta Bacak Le Clerc Küba'nın başlıca kentlerini yağmaladı ve 1575'te İngiltere'den John Oxenham Karayipler'e yelken açıp gemisini Panama yakınlarında karaya çekerek toplarından ikisini kıstağa taşıdı. Büyük Okyanus tarafına vardığı zaman ağaçları kestirip yeni bir gemi inşa ettirdi, kaçak kölelerden bir mürettebatı alıp birkaç hafta boyunca Peru'nun savunmasız sahillerinde dehşet saçtı.

Oxenham sonunda kendini Lima'da bir ipin ucunda sallanırken buldu; ama dört yıl sonra eski gemi yoldaşı –onun kadar yalancı, hırsız ve hayalperest, sözün özü, dört dörtlük bir korsan olan– Francis Drake, Güney Amerika'nın en güneyinin çevresinden dolanarak Peru'yu adamakıllı yağmalamak gibi daha da çılgınca bir planla geri döndü. Altı gemisinden sadece biri Horn Burnu'nu geçmeyi başardı; öylesine ağır silahlıydı ki, daha o anda Büyük Okyanus'ta İngiliz hâkimiyetini kurdu. Drake bir İspanyol gemisinden ele geçirilen en büyük (25 tonu aşkın) gümüş ve altın yükünü kapmak üzere ilerledi; derken, geldiği yoldan geri dönemeyeceğini anlayarak, büyük bir sükûnetle ganimetiyle yerküreyi dolaştı. Korsanlık ödülünü aldı. Drake'in destekçileri yatırımla-

rının %4.700 getiri sağladığını fark ettiler ve Kraliçe Elizabeth hissesinin sadece dörtte üçünü kullanarak İngiltere'nin tüm dış borçlarını kapattı.

Başarıyla daha da yüreklenen İspanya'nın rakipleri Yenidünya'ya kendi *conquistador* adaylarını gönderdiler. Bu daha az iyi gitti. Umudun deneyime olağandışı bir galebe çalışıyla, Fransa 1541'de altın ve baharat bulma beklentisiyle Quebec'de bir koloni kurdu. Quebec'in her ikisinden yana da yoksul olması sonucu sömürge başarısız oldu. Bir sonraki Fransız çabası da iyi sonuçlanmadı: İspanyolları daha da titizlikle taklit eden sömürgeciler, Florida'daki bir İspanyol kalesinin neredeyse yanı başına yerleştiler ve derhal katliama uğradılar.

İlk İngiliz girişimleri de en az bunlar kadar gerçekçilikten uzak çabalar oldu. 1579'da Peru'ya dehşet saldıktan sonra Francis Drake Amerika'nın batı kıyısına yelken açtı ve Kaliforniya'da (belki de San Francisco yakınlarında bugün Drake Körfezi diye anılan resim gibi güzel koyda) karaya çıktı. Burada kendisini kumsalda karşılayan yerlilere yurtlarının bundan böyle Nova Albion –Yeni İngiltere– adını taşıyacağını ve Kraliçe Elizabeth'e ait olduğunu bildirdi ve ardından bir daha dönmemek üzere tekrar yelken açtı.

1585'te Drake'in büyük rakibi Walter Raleigh (veya rakiplerinin ona verdiği adla Walter Raw Lie*) kendi kolonisi Roanoke'u, günümüz Kuzey Carolina'sı olan bölgede kurdu. Drake'den daha gerçekçi olan Raleigh en azından gerçek yerleşimcileri karaya çıkardı; ama Roanoke'u İspanyol gemiciliğine karşı bir korsan yatağı olarak kullanma planı felaketle sonuçlandı. Roanoke'un konumu zayıftı ve Drake ertesi yıl buradan geçtiği sırada, açlıktan kırılan yerleşimciler ülkelerine dönmek için onun gemisine bindiler. Raleigh'in adamlarından biri ikinci bir parti yerleşimciyi Roanoke'a bıraktı (sözde onları Chesapeake Koyu'nda daha iyi bir yere bırakacaktı, ama yolunu kaybetti). Hiç kimse bu gruba ne olduğunu bilmiyor; valileri 1590'da geri döndüğünde herkes gitmişti ve bir ağaca kazınmış bir tek sözcük buldu: Hırvatça Roanoke'un ismi.

Bu yeni sınır boyunda hayat çok ucuzdu ve Yerli Amerikalılarınki bedava sayılırdı. İspanyollar Madrid'deki emperyal hüküm-

* Soyadının okunuşuna istinaden yapılan bir söz oyunu. Birebir anlamı "ham yalan" (ç.n.)

ranlarının yetersizliklerini "ölüm İspanya'dan gelecek olsaydı ebediyen yaşardık" sözleriyle alaya almaktan hoşlanıyorlardı;[42] ama Yerli Amerikalılar muhtemelen bunu pek komik bulmuyordu. Onlar açısından ölüm İspanya'dan *geliyordu*. Atlantik ve Büyük Okyanuslarının koruma kalkanı altında Eskidünya mikroplarına karşı savunma geliştirmeleri gerekmemişti ve Kolomb'un karaya çıkmasından itibaren birkaç kuşak içinde, ölenlerin sayısı nüfuslarının dörtte üçüne ulaşmıştı. Bu 6. Bölüm'de değindiğimiz "Kolomb Mübadelesi"ydi: Avrupalılar yeni bir kıta almış, Yerli Amerikalıların payına düşense çiçek hastalığı olmuştu. Avrupalı sömürgeciler bazen karşılaştıkları insanlara dehşet verici zulümler uygulamalarına karşın, ölüm yerlilere çoğunlukla gözle görülmez şekilde, nefesle veya beden sıvılarıyla gelen mikroplarla ulaşıyordu. Dahası, Avrupalıların kendilerinden de çok ötelere giderek sömürgecilerden yerlilere bulaşıyor, ardından da mikrop kapan bir yerlinin hâlâ sağlıklı olan bir başka yerliyle ilişkisi sonucu iç kesimlere doğru yayıldıkça yayılıyordu. Sonuç olarak, Beyaz adamlar yüzlerini gösterdikleri sırada, küçülmüş yerli nüfusların elinden her şeylerini almak konusunda nadiren güçlük çektiler.

Nerede iyi bir toprak varsa, koloniciler tarihçi ve coğrafyacı Al Crosby'nin "Yeni Avrupalar" adını verdiği şeyi yarattılar: bilindik tahıllar, otlar ve hayvanlarla tamamlanan kendi yurtlarının transplantasyonu. Ve kolonicilerin hiç istemediği –bir İspanyol genel valinin ileri sürdüğü üzere, "çıplak insanlar, sahte mercan parçaları ve dört çakıltaşı" dışında hiçbir şey barındırmayan New Mexico gibi– toprakları da (Crosby'nin çok yerinde bir diğer deyişi olan) ekolojik emperyalizmleri dönüşüme uğratacaktı.[43] Arjantin'den Teksas'a kadar sığır, domuz ve koyunlar yayılıyor, vahşileşiyor; milyonlarca baş sürü besleniyor ve ovaları istila ediyordu.

Daha da iyisi, sömürgeciler *geliştirilmiş* Avrupalar yarattılar; burada huysuz köylülerden zorla kira almaktansa, hayatta kalan yerlileri serfliğe mahkûm ediyor veya –yerliler yoksa– Afrikalı köleleri getirebiliyorlardı (1510'da ilk grup bildirildi; 1650'ye kadar

42 Bu deyiş çeşitli kaynaklara atfedilmiştir. Ancak Kardinal Antoine Perrenot de Granvelle 11 Mayıs 1573 tarihli bir mektupta çok benzer bir şey yazmıştı. Alıntı: Kamen, 1999, s. 252.

43 Juan de Onate'ye mektup (1605), alıntı: Kamen, 2003, s. 253.

İspanyol Amerika'sında sayıları Avrupalıları aşmıştı). "Burada yoksul bile olsanız, İspanya'dakinden daha iyi durumda oluyorsunuz," diye yazmıştı Meksika'ya yerleşen biri yurduna, "çünkü burada daima en üstte siz oluyorsunuz ve şahsen çalışmanız gerekmiyor; ayrıca hep at sırtında oluyorsunuz."[44]

Gelişkin Avrupalar inşa etmekle sömürgeciler coğrafyanın anlamında bir devrimi daha başlatmıştı. Geleneksel zihniyetli Avrupalı emperyalistlerin Yenidünya'ya öncelikle Avrupa'daki bir kara imparatorluğu mücadelesini finanse etmek için bir yağma kaynağı olarak baktığı 16. yüzyılda, Amerika'yı Eskidünya'dan ayıran okyanuslar bir musibetten başka bir şey olmamıştı. Gelin görün ki, 17. yüzyılda coğrafi yalıtım bir artı olarak görünmeye başladı. Koloniciler Yenidünya ile Eskisi arasındaki ekolojik farklardan, ya Avrupa'da hiç bulunmayan emtiayı üretmek veya Amerika'da ülkelerinde olduğundan daha iyi ürün almak üzere yararlanıyorlar, ardından da bunları Avrupa pazarlarına satıyorlardı. Atlantik Okyanusu bir engelden çok, tüccarların farklı dünyalara eklemlenmesine olanak veren bir anayol olarak görünmeye başlıyordu.

1608'de Fransız yerleşimciler Quebec'e, bu kez hazine avcıları değil kürk tüccarları olarak geri döndüler. Gelişip güçlendiler. Jamestown'daki İngiliz yerleşimciler 1612'de Virginia'da tütünün çok iyi yetiştiğini fark edene dek neredeyse açlıktan kırılıyorlardı. Tütün yaprağı İspanyolların Karayipler'de yetiştirdikleri kadar narin değildi, ama ucuzdu ve çok geçmeden servetler kazanmaya başladılar. 1613'te Hollandalı kürk tacirleri Manhattan'a yerleşip ardından bütün adayı satın aldılar. 1620'lerde Massachusetts'e gitmek üzere İngiltere'den kaçan dini mülteciler de ülkelerine gemi direkleri için keresteler göndererek bu avantaya katıldılar. 1650'lere gelindiğinde Karayipler'e sığır ve kurutulmuş balık gönderiyorlardı; oradansa beyaz altın denilen şeker ihracı yeni bir çılgınlık dalgası halinde başlamıştı. Yerleşimciler ve köleler önce damla damla, sonra sel halinde Atlantik Okyanusu'nun batısına akarken, egzotik mallar ile vergiler doğu sahillerine aktı.

Yeni sınır boylarındaki yerleşimciler öteden beri buna benzer bir şeyi bir noktaya kadar yapmışlardı. Antik Yunanlar ülkelerin-

44 Yerleşimcinin vatanı İspanya'ya mektubu, alıntı: Kamen, 2003, s. 131.

den Batı Akdeniz'e buğday göndermişlerdi; Yangtze Vadisi'ndeki Çinli yerleşimciler de Büyük Kanal'dan kuzeye gemilerle pirinç taşımışlardı; şimdiyse bozkırın çeperlerindeki yerleşimciler Moskova ve Pekin'e kereste, kürk ve mineral göndermekteydi. Ancak Atlantik Okyanusu civarındaki ekolojik nişlerin sadece çeşitliliği ve okyanusun boyutu bile –modern gemiciliğin gelişmişliği göz önüne alınırsa büyük ama baş edilebilir bir meydan okuma– Batı Avrupalılara yeni bir şey yaratma imkânı verdi: bağımsız, örtüşen üçgen ticaret ağlarıyla bağlanan kıtalararası bir ekonomi (Harita 9.4).

Sadece A'dan B'ye mal taşımaktan çok, tüccarlar Batı Avrupa'nın mamul maddelerini (dokuma, silah vs) Batı Afrika'ya götürüyor ve onları bir kârla satıp köle satın alıyorlardı. Derken gemilerle kòleleri Karayipler'e taşıyor ve onları (yine bir kâr karşılığında) şekerle mübadele ediyorlardı. Nihayet şekeri Avrupa'ya getirip orada daha da büyük kârlarla sattıktan sonra yeni bir mamul mallar konsinyesi alarak tekrar Afrika sahillerine yelken açıyorlardı. Alternatif olarak, Kuzey Amerika'da yerleşmiş Avrupalılar Afrika'ya rom götürebiliyor ve oradan Karayipler'e köle taşıyarak şeker pekmeziyle mübadele ediyorlar, ardından şeker pekmezini daha çok rom yapılması için Kuzey Amerika'ya getiriyorlardı. Başkaları Kuzey Amerika'dan (şeker üreten arazilerin köleler için gıda üretimine ayrılamayacak kadar değerli olduğu) Karayipler'e gıda getiriyor, buradan şeker satın alıp Batı Avrupa'ya taşıyorlar, nihayet oradan aldıkları mamul malları Kuzey Amerika'ya getiriyorlardı.

Geri kalmışlığın avantajlarının da katkısı oldu. 16. yüzyıl Avrupa'sının büyük emperyal devleti olan İspanya en gelişmiş mutlak monarşiydi; genel olarak tüccarlarına her talep halinde tehdit üzerine ödeme yapan yazarkasa, sömürgelerine yağma kaynağı muamelesi yapıyordu. Habsburglar Avrupalı rakiplerini bir kara imparatorluğuna zorlamayı başarmış olsalardı, Atlantik ekonomisi pekâlâ 17. yüzyılın ilerisine dek bu mecrada devam ederdi. Ne ki bunun yerine, kralların daha zayıf olduğu Avrupa'nın görece geri kalmış kuzeybatı ucundaki tüccarlar işleri yeni bir mecraya yönelttiler.

Bunlar arasında başı Hollandalılar çekiyordu. 14. yüzyılda Hollanda minik kent devletlerine bölünmüş, su basmış bir çeper-

di. Teoride Hollandalılar Habsburglara sadakat borçluydu; oysa pratikte bu meşgul, uzak hükümdarlar kuzeybatının en ucuna irade dayatmayı, attığı taş ürküttüğü kuşa değmez misali gereksiz görüyor ve yönetimi yerel kentli ileri gelenlere bırakıyordu. Hollanda kentleri ayakta kalabilmek için yenilik yapmaya mecburdu. Ahşaptan yoksun olduklarından enerji kaynağı olarak turba kömürünü geliştirdiler; yiyecek kaynaklarından yoksun olduklarından Kuzey Denizi'nde balık avladılar ve avlarını tahıl karşılığında Baltık Denizi civarındaki ülkelere sattılar; ve müdahaleci hükümdarlar ve soylulardan yoksun varlıklı kentliler kentlerini ticaret dostu yaptılar. Sağlam para ve daha da sağlam politika daha çok parayı çekti, ta ki 16. yüzyıl sonuna gelindiğinde eski geri kalmış Hollanda Avrupa'nın bankacılık merkezi haline gelene dek. Düşük faiz oranlarıyla borçlanmayı başaran Hollandalılar, İspanyol gücünü yavaş yavaş kıran bir yıpratma savaşını finanse edebildiler.

İngiltere de hiç ara vermeden Hollandalıların yönünde ilerliyordu. Kara Ölüm'den önce İngiltere halihazırda gerçek bir krallığa dönüşmüştü; ama patlama yapan yün ticareti, tüccarlarını Hollanda dışındaki tüm meslektaşlarından daha nüfuzlu yaptı. Tüccarlar 17. yüzyılda görece zayıf hükümdarlarına karşı gelmekte, onlarla savaşıp sonunda kafalarını uçurmakta başı çektiler; ardından hükümeti büyük, son model donanmalar inşa etmeye zorladılar. Bir darbe/kansız istila bir Hollandalı prensi 1688'de İngiltere tahtına oturttuğu zaman, tüccarlar bundan en çok yararlananlar arasında geliyordu.

İspanya'nın hâkimiyeti 1600'den sonra zayıfladı ve Hollandalı ve İngiliz tüccarlar saldırgan bir şekilde Atlantik Okyanusu'na dayandılar. Grafik 9.2'nin gösterdiği gibi, 1350'de sıradan insanların ücretleri Avrupa'nın Anglo-Hollandalı kuzeybatı ucunda, İtalya'nın daha zengin fakat daha kalabalık kentlerinde olduğundan biraz daha yüksekti. Ne ki uçurum 1600 sonrası gitgide açıldı. Başka yerlerde aç boğazların durmak bilmez baskısı ücretleri Kara Ölüm öncesi düzeylere çekti. Ancak kuzeybatıda ücretler 15. yüzyılın altın çağında olduğu yere dönmeye yaklaştı.

Bu, İspanyolların yaptığı gibi, sadece Amerika kıtasından elde edilerek dev gemilerle Avrupa'ya taşınan servetin bir sonucu değildi. Uzmanlar kuzeybatının yeni servetinin ne kadarının doğ-

rudan doğruya sömürgeleştirme ve ticaretten geldiği konusunda tartışadursunlar, en yüksek tahminler bile bunu %15 gibi düşük bir oranda gösterir (ve en düşük tahmin de sadece %5 oranındadır). Atlantik ekonomisinin devrimci yönü, insanların çalışma tarzını değiştirmesi olmuştu.

Bu kitabın birkaç yerinde tarihin motorlarının korku, tembellik ve açgözlülük olduğunu belirtmiştim. Dehşet tembelliğe ağır basma eğilimindedir; nitekim 1450 sonrası nüfus arttığı zaman da insanlar Avrasya'nın her yerinde statü kaybetme, kıtlık çekme, hatta açlıktan ölme korkusuyla harekete geçtiler. Fakat 1600'den sonra Atlantik ekonomisinin ekolojik çeşitliliği, ucuz taşımacılık ve açık pazarlar bir küçük lüksler dünyasını Kuzeybatı Avrupa'nın sıradan halkının erişimi dahiline getirdikçe, açgözlülük de tembelliği alt etmeye başladı. 18. yüzyılda, cebinde küçük bir nakit parası olan bir adam, sadece fazladan bir dilim ekmek alabilmenin ötesine geçiyordu artık; çay, kahve, tütün ve şeker gibi ithal mallara veya kil pipo, şemsiye ve gazete gibi ülkeye özgü mucizevi yeniliklere ulaşabiliyordu. Ve bu ganimeti üretmiş olan Atlantik ekonomisi, aynı zamanda böyle bir adama ihtiyacı olan nakit parayı verebilecek insanları da yaratmıştı; zira tüccarların gemiyle Afrika veya Amerika'ya götürebilecekleri her bir şapkayı, silahı veya battaniyeyi satın almaya hazır olması sonucu, imalatçılar bunları yapan insanlara para ödeyebilir olmuşlardı. Bazı çiftçiler ailelerini iplik bükme veya dokuma işlerine soktu; diğerleri atölyelere katıldı. Bazıları çiftçiliği büsbütün bıraktı; bazıları da bu aç işçileri beslemenin, toprağı çitlerle çevirip daha yoğun şekilde kurutma ve gübrelemenin yanında daha çok canlı hayvan satın almayı meşrulaştıracak kadar istikrarlı pazarlar yarattığını gördü.

Ayrıntılar çeşitlilik gösteriyordu, ama Kuzeybatı Avrupalılar gitgide artan şekilde emeklerini satmaya ve daha uzun saatler çalışmaya başlamıştı. Bunu ne kadar çok yaparlarsa, o kadar çok şeker, çay ve gazete satın alabiliyorlardı; ki bu da, Atlantik Okyanusu ötesine o kadar çok kölenin sürüklenmesi, ağaçların kesilerek o kadar çok dönüm toprağın plantasyona dönüştürülmesi ve daha çok fabrika ve dükkânın açılması anlamına geliyordu. Satışlar yükseldi, ölçek ekonomileri başladı ve fiyatlar düşerek bu emtia dünyasını daha da çok Avrupalının erişimine açtı.

Sonuç ne olursa olsun, 1750'ye gelindiğinde dünyanın ilk tüketim kültürü Kuzey Atlantik kıyılarında biçimlenmiş ve milyonlarca insanın yaşamını değiştirmeye yüz tutmuştu. Deri ayakkabılar giyip bir cep saati takmadıkça bir kafeye gitmeye cesaret edemeyen erkekler –konukları geldiğinde eşlerine çaya şeker koymamalarını söylemek şöyle dursun– düzinelerce dinsel bayramı tatil kabul edip, pazar günlerini akşamdan kalmalıktan kurtulmak için uyuyarak geçirerek eski "Kutsal Pazar" geleneğine riayet etmemeye teşneydi. Satın alacak bu kadar çok şey varken vakit nakit anlamına geliyordu; romancı Thomas Hardy'nin esef ettiği gibi, "tek kollu saatler günü bölümlere ayırmaya" artık yetmez olmuştu.[45]

Saat Gibi Tıkır Tıkır

İki kollu saatler aslında bu yeni çağın yarattığı taleplerin en küçüğüydü. Batılılar tohum ekme aletleri ve üçgen sabanlar, vakumlar ve kaynatma kazanları ve yalnız iki kollu olmakla kalmayıp, dünyanın öteki ucuna taşındığında bile zamanı göstererek kaptanların enlemi hesaplamasına izin verecek saatler hakkında bilgi almak istiyorlardı. 2000 yıldır –aslına bakılırsa Batılı toplumsal gelişmenin endeksteki 40'lı puanların başındaki zorlu tavana son kez baskı yapmasından beri– antikçağların eski bilge sözleri yaşamın yakıcı sorularının çoğunda rehberlik etmişti. Fakat klasiklerin insanlara şimdi ihtiyaç duydukları şeyleri artık anlatamayacağı berraklaşmaya yüz tutmuştu.

Francis Bacon'un 1620 tarihli kitabının başlığı *Novum Organum* ("Yeni Yöntem") hepsini anlatıyordu. *Organum* filozofların Aristoteles'in mantık üzerine altı kitabı için kullandıkları etiketti; şimdi Bacon yerlerine yenisini koymaya girişmişti. "Antikçağ düşünürlerini onurlandırma ve onlara gösterilen saygı aynen yerinde durmakta ve asla azalmamaktadır," diye vurguluyordu Bacon. Amacının "sadece yolu işaret edecek bir kılavuz gibi görünmek" olduğunu söylüyordu. Gene de, bu yolda ilerlemeye başladığımız zaman, diyordu Bacon, "geriye tek bir yol kaldığını göreceğiz... bilimler, sanatlar ve tüm beşeri bilgilerin adamakıllı temeller üzerinde yükseltileceği topyekûn bir yeniden inşa."[46]

45 Thomas Hardy, *Tess of the D'Urbenvilles* (1891), 1. kısım, 3. bölüm.

46 Francis Bacon, *Novum Organum* (1620), önsöz.

İyi ama bu temeller nereden gelecekti? Basit, diyordu Bacon (ve gittikçe sayısı artan muadilleri), gözlemden. Düşünürler burunlarını kitaplardan kaldırmalı ve bunun yerine çevrelerindeki şeylere –yıldızlara ve böceklere, toplara ve küreklere, düşen elmalara ve titreyen şamdanlara– bakmalıydılar. Ve demircilerle, saat yapımcılarıyla ve fizikçilerle, şeylerin nasıl işlediğini bilen insanlarla konuşmalıydılar.

Bunu yaptıkları zaman aynı sonuca varmamaları çok zor, diye düşünüyordu Bacon, Galileo ve Fransız filozofu René Descartes ve daha az tanınan daha birçok düşünür: Çoğu antikçağ düşünürünün söylediğinin tersine, doğanın kendine ait arzuları ve niyetleriyle canlı, nefes alıp veren bir organizma olmadığı sonucuna ulaşmak kaçınılmazdı. Aslında doğa mekanikti. Doğrusu aranırsa, bir saate çok benzerdi. Tanrı, doğayı çalıştıran birbirine geçişmiş çarkları kurup sonra geri çekilen bir saat yapımcısıydı. Ve durum buysa, o zaman insanların doğanın işleyişini tüm diğer mekanizmalar gibi kolayca çözebilmesi gerekiyordu. Ne de olsa, diye akıl yürütüyordu Descartes, "gereken sayıda çarktan oluşan bir saatin zamanı göstermesi, şu ya da bu tohumdan fışkırıp büyümüş bir ağacın belirli bir meyveyi vermesinden daha az doğal değildir."[47]

Doğanın bu saat mekanizması modeli –yanı sıra bazı şeytanca zeki deney ve akıl yürütmeler– olağandışı sonuçlar verdi. Zamanın şafağından beri saklı sırlar ansızın şaşırtıcı bir şekilde ortaya dökülüverdi. Havanın bir yokluk değil, bir töz olduğu anlaşıldı; kalp, tıpkı bir tulumba gibi, kanı vücutta pompalıyordu. Ve en akla durgunluk vereni, Dünya evrenin merkezi değildi.

Antik düşünürlerle, hatta kutsal yazılarla çelişen bütün bu keşifler eleştiri kasırgaları başlattı. Galileo'nun gökleri seyretmesinin ödülü 1633'te bir Papalık mahkemesine sürüklenmek ve gerçek bildiği şeyden geri dönmesi için yıldırılmak oldu. Gene de, bütün bu göz korkutmaların aslında yol açtığı tek sonuç, yeni düşünce biçiminin eski Akdeniz çekirdeğinden, toplumsal gelişmenin en hızlı yükseldiği, antik düşüncelerin eksiklerinin en berrak şekilde görüldüğü ve otoriteye meydan okuma kaygılarının en zayıf olduğu yere, yani kuzeybatıya göç etmesi olacaktı.

47 René Descartes, *Principles of Philosophy* (1644), 203. bölüm.

Kuzeyliler Rönesans'ı ters yüz ederek, yanıtları antikçağda aramak yerine onu reddettiler ve 1690'larda, toplumsal gelişmenin Roma dönemindeki zirvesine ulaşmasına ramak kalmışken, Paris'teki iyi eğitimli beyefendiler resmen modernlerin antikleri geride bırakıp bırakmadığını tartışmaya koyulmuşlardı. O zamana kadar bu sorunun yanıtı, görecek gözü olan herkese göre açıkça ortaya çıkmıştı zaten. Isaac Newton'un, göklerin matematikselliğine ilişkin kendi mekanik modelini ifade etmek üzere bizzat geliştirdiği yeni matematiksel analiz yöntemini kullanan *Principia Mathematica*'sı 1687'de çıkmıştı.[48] Bu yöntem, eğitimli okurun gözünde bile, tıpkı 1905'te ilk yayımlandığında Einstein'ın genel izafiyet kuramı kadar anlaşılmazdı; ama gene de (tıpkı izafiyet kuramında olduğu gibi) herkes bunun yeni bir çağı başlattığında hemfikirdi.

Böyle zihinsel anıtlara övgüler ne kadar abartılsa yetmez gibi görünüyordu. Newton'u ölümsüzleştirmesi istendiğinde, İngiltere'nin önde gelen şairi Alexander Pope şöyle yazmıştı:

> *Doğa ve Doğa'nın yasaları yatıyordu gecede saklı,*
> *Tanrı buyurdu,* Newton olsun! *Ve her şey* Işık *oldu.*[49]

Geceden gündüze kayma gerçekte biraz daha ani olmuştu. Newton'un *Principia*'sı İngiltere'nin son cadı idamından sadece 5 yıl sonra ve Massachusetts'teki Salem Cadı Mahkemeleri'nin başlamasından 5 yıl önce çıktı. Bizzat Newton, 1936'da kişisel evrakından binlercesi açık artırmaya çıktığında açıkça anlaşıldığı gibi, simyaya da yerçekimine olduğu kadar ilgi duymuş, hayatının sonuna dek kurşunu altına dönüştürebileceği inancını korumuştu. Bugün açıkça tuhaf gibi görünen görüşlere sahip tek 17. yüzyıl bilimcisi de değildi üstelik. Fakat tedricen Batılılar

---

48 1670'lerde benzer matematiksel yöntemler üzerine çalışan Alman düşünür Gottfried Leibniz'in aslında matematiksel analizi ilk geliştiren, Newton'unsa itibarını çalan kişi olması dışında. Büyük olasılıkla iki düşünür matematiksel analizi birbirinden bağımsız olarak icat etmişti, ama karşılıklı bilimsel hırsızlık suçlamaları sonunda ilişkilerini bozacaktı.

49 Alexander Pope, "Epitaph: intended for Sir Isaac Newton" (1730). Bir nüktedan daha sonra iki dize daha ekleyecekti:

> Böyle sürmedi; Şeytan uluyarak, "Ho!
> Einstein olsun!" statükoyu korudu.
> (J.C. Squire, "In Continuation of Pope on Newton" [1926])

dünyayı sihrinden soymaya, ruhlarını ve şeytanlarını matematik aracılığıyla dağıtmaya başlamışlardı. Sayılar gerçekliğin ölçüsü haline gelmekteydi.

Galileo'ya göre,

> Felsefe sürekli bakışımıza açık duran bu muazzam kitapta, evrende yazılıdır... Matematiğin diliyle yazılmıştır, harfleri ise üçgenler, çemberler ve diğer geometrik şekillerdir ki bunlar olmaksızın insanoğlunun tek bir kelimesini bile anlaması mümkün değildir; bunlar olmaksızın kişi karanlık bir labirentte dolaşır durur.[50]

O halde, doğa için doğru olan şey, diye spekülasyon yapıyordu bazı bilim insanları, toplum için de doğru olabilir. Bir noktaya kadar hükümet yetkilileri –özellikle bankerler– bu düşünceye kucak açtı. Devlet de bir makine olarak görülebilirdi; istatistikçiler onun gelir akışını hesaplayabilir, bakanlar çetrefil dişlilerini ölçebilirdi. Ancak yeni düşünme yolları da endişe vericiydi. Doğa bilimi antik otoritenin keyfiliğini ortaya dökerek yeni bir viraj almıştı. Sosyal bilim de krallara ve kiliselere bunu yapacak mıydı?

Bilim insanları haklıysa, gözlem ve mantık Tanrı'nın iradesini anlamanın en iyi aletleriyse, o zaman devletleri yönetmenin en iyi aletleri de olacağı çıkarımını yapmak gerekiyordu. İngiliz kuramcı John Locke, başlangıçta Tanrı'nın insanları belirli doğal haklarla donatmış olmasının aynı derecede mantıklı olduğunu ileri sürdü: "İnsan, doğası gereği özelliklerini –yani yaşamını, özgürlüğünü ve mülkünü– zararlara ve diğer insanlardan gelecek girişimlere karşı muhafaza etme gücüne sahiptir" çıkarımında bulundu. Bu yüzden de Locke'un vardığı sonuç: "İnsanların uluslar topluluğu halinde birleşip hükümetlerin yönetimi altına girmesinin en önemli başlıca amacı, kendi özelliklerini muhafaza etmektir." Bu doğruysa ve insan, "doğası gereği tümüyle özgür, eşit ve bağımsız" ise, o zaman "hiç kimse bu özelliklere son veremez ve kendi onayı olmaksızın bir başkasının siyasal iktidarına tabi kılınamaz."[51]

Bu fikirler sadece duvarları sarınaşık kaplı üniversitelerde Latince tartışan entelektüellerle sınırlı kalmış olsaydı bile yeterin-

50 Galileo Galilei (1605), çev. Drake, 1957, s. 237-38.

51 John Locke, *Second Treatise of Civil Government* (1690), 7. bölüm, 87. kısım; 9. bölüm, 124. kısım; 8. bölüm, 95. kısım.

ce sıkıntı yaratırdı. Ama oralarla sınırlı kalmadı. Varlıklı kadınlar önce Paris'te, ardından daha da yaygınlaşarak, âlimlerin nüfuzlu simalarla dirsek teması kurdukları salonları finanse ettiler ve yeni düşünce şekli her yere yayılmaya başladı. Amatörler tartışma kulüpleri kurarak, yeni fikirleri açıklayacak ve deneyler yapacak konuşmacılar davet ettiler. Daha ucuz baskı, daha iyi dağıtım ve artan okuryazarlık yeni gazete ve dergilerin çıkarılmasına olanak vererek, haberciliği toplumsal eleştiri ve okur mektuplarıyla birleştirerek bu ateşi on binlerce okura da yaydı. Girişimci kahvehane sahipleri Starbucks'tan 300 yıl önce, eğer bedava gazete ve rahat koltuklar sunarlarsa, müşterilerin –okuyarak, tartışarak ve kahve içerek– bütün gün orada oturacağını fark ettiler. Yeni bir şey meydana gelmekteydi: kamuoyu.

Kanaat oluşturucular, Aydınlanma'nın Avrupa çapında yayılarak, asırlardır batıl inançla gölgelenmiş karanlık köşelere ışık saçtığından söz etmeyi seviyorlardı. Fakat Aydınlanma ne demekti? Alman düşünür Immanuel Kant sözünü sakınmıyordu: "Bilme cüretinde bulunmak! Kendi anlayış gücünüzü kullanma cesaretine sahip olmak!"[52]

Yerleşik yetkeye meydan okuyuş gözleri kamaştırıyordu, ama 18. yüzyıl hükümdarlarının çoğu savaşmak yerine onunla uzlaştı. Kendilerinin baştan beri aydınlanmış despotlar olduklarında, ortak yarar için akılcı şekilde hükmettiklerinde ısrar ettiler. "Filozoflar dünyanın eğitmenleri ve hükümdarların öğretmenleri olmalıdır," diye yazdı Prusya kralı, "onlar mantıklı düşünmeli, biz de mantıklı hareket etmeliyiz."[53]

Ne ki uygulamada hükümdarlar çoğunlukla uyruklarının mantığını sinir bozucu buluyorlardı. Britanya'da[54] krallar buna tahammül etmek zorunda kalırken, İspanya'da susturmayı başardılar; ama Fransa'da, ülkenin aydınlanmış eleştirmenlerle dolup taşmasına izin verecek kadar avangard olsalar da (tam da duruma uygun olarak Fransızca bir terimdir bu), zaman zaman onları hapse atıp kitaplarını yasaklayacak kadar da mutlakıyetçi oldular. Tarihçi Thomas Carlyle bunun "nüktelerle yumuşatılmış bir

52 Immanuel Kant, "An Answer to the Question: What is Enlightenment?" (1784) (bkz. http://www.english.upenn.edu/~mgamer/Etexts/kant.html.).

53 II. Frederick, Christian Wolff'a mektup (1740), alıntı: Upton, 2001, s. 307.

54 1707'de Birlik Yasası İngiltere, Galler ve İskoçya'yı tek bir Büyük Britanya Krallığı'nda birleştirdi; ayrı bir yasa da 1800'de bu krallığa İrlanda'yı dahil etti.

despotizm" olduğunu düşünüyordu: yani Aydınlanma'nın çiçek açacağı mükemmel bir bahçe.

1750'lerde Paris'i cıvıl cıvıl yapan bütün o kitaplar ve nükteli sözler arasında, kavgacı ruhla aydınlanmış *Ansiklopedi veya Bilimler, Sanatlar ve Zanaatlar Açıklamalı Sözlüğü*'yle boy ölçüşebilecek bir başkası daha yoktur. *Ansiklopedi*'nin editörlerinden biri, "kişinin hiç istisnasız ve kesinlikle ihtiyatsız biçimde her şeyi deşmesi, eşelemesi gerekir," diye yazmıştı. "Bütün o eski aptallıkları ayaklarımızın altında çiğnemeliyiz; aklın koymadığı her türlü engeli devirmeliyiz; bilimlere ve sanatlara paha biçilmez hürriyetlerini iade etmeliyiz."[55] Bu peruklu asi ruhlar peş peşe köleliğin, sömürgeciliğin ve kadınlar ile Yahudilerin yasal olarak ikinci sınıf olmasının doğaya ve akla ters düştüğünü söylüyordu; nüktedanların en büyüğü Voltaire, 1760'larda İsviçre'deki sürgününden, "kepazelik" olarak adlandırdığı şeye –kilisenin ve tahtın imtiyazlarına– bile meydan okuyordu.

Voltaire Avrupalıların daha aydınlanmış modeller için nereye bakmaları gerektiğini gayet iyi biliyordu: Çin. Orada, akılcı bir kamu hizmeti sistemine danışarak hükmeden, anlamsız savaşlar ve dinsel zulümlerden uzak duran gerçek anlamda bilge bir despot bulacaklarını belirtiyordu. Orada ayrıca batıl inanç veya aptalca efsanelerden âri, (Hıristiyanlığın tersine) bir akıl dini olan Konfüçyüsçülüğü de bulacaklardı.

Voltaire büsbütün yanılmıyordu, zira Çinli entelektüeller onun doğumundan bir asır önce mutlakıyetçiliğe meydan okumaya başlamıştı bile. Matbaa yeni fikirler için Batı Avrupa'da olduğundan bile daha geniş bir okur kitlesi yaratmıştı ve özel bilimsel kurumlar canlanmıştı. Bunlardan en tanınmışı olan Donglin Akademisi o kepaze şeyle Voltaire'den bile daha doğrudan bir şekilde savaşa tutuşmuştu. 1630'larda akademinin yöneticisi, âlimlere yanıtları daha eski metinlerde değil, kendi muhakemeleri aracılığıyla bulmaları uyarısında bulunarak[56] özgüveni desteklemişti. Donglin akademisyenleri Ming sarayını eleştirdikleri için birbiri ardına hapse atıldılar, işkence görüp idam edildiler.

---

55 Denis Diderot, "Encyclopedia [Philosophy]" (1751), çev. Philip Stewart, bkz. http://www.hti.umich.edu/d/did.

56 Müdür Chen Zilong yukarıda s. 426'da ("Sözgelişi, sıradışı Wang Yangming" diye geçen yer) değindiğimiz Wang Yangming'in argümanlarından esinlenmişti.

Entelektüel eleştiri, fetihçi Qing hanedanının 1644'te iktidarı ele geçirmesinden sonra daha da şiddetlendi. Yüzlerce akademisyen Mançular için çalışmayı reddetti. Bunlardan biri, en yüksek derece sınavları asla geçemeyen alt düzey bir devlet memuru olan Gu Yanwu'ydu. Gu, tiranın lekelemesinden uzağa, ücra sınır boylarına attı kendini. Orada, 12. yüzyıldan beri entelektüel yaşama egemen olmuş kılı kırk yaran metafizik düşünceye sırt çevirdi; onun yerine, tıpkı İngiltere'de Francis Bacon'ın yaptığı gibi, gerçek insanların fiilen yaptığı fiziksel şeyleri gözlemlemek yoluyla dünyayı anlamaya çalıştı.

Gu neredeyse 40 yıl boyunca seyahat ederek çiftçilik, madencilik ve bankacılığın ayrıntılı görünümleri hakkında defterler dolusu gözlem yaptı. Şöhret kazandı. 1640'ların salgınları karşısındaki yetersizliklerinden dehşete kapılan hekimler başta olmak üzere birçok kesim onu taklit etti. Gerçek hastalardan vaka öykülerini toplayarak kuramları gerçek sonuçlarla sınamak gerektiğinde ısrar ettiler. 1690'lara gelindiğinde imparator bile "bir sorunun kökünü incelemenin, onu sıradan insanlarla tartışmanın ve bundan sonra çözmenin" avantajlarından bahseder olmuştu.[57]

18. yüzyıl entelektüelleri bu yaklaşıma *kaozheng* yani "kanıtsal araştırma" adını verdiler. Bu yaklaşım spekülasyon karşısında olguları öne çıkararak matematik, astronomi, coğrafya, dilbilim ve tarih gibi çeşitlilik gösteren alanlara yöntemli, titiz yaklaşımlar getirdi ve kanıtları değerlendirmekte tutarlı kurallar geliştirdi. *Kaozheng* Batı Avrupa'nın bilimsel devrimine her bakımdan koşutluk gösteriyordu; tek bir yönü dışında: Doğanın mekanik bir modelini geliştirmedi.

Batılılar gibi Doğulu bilim insanları da toplumsal gelişmenin endekste 43 puan civarındaki zorlu tavana son kez yaklaştığı (onların örneğinde, 11. ve 13. yüzyıllardaki Song hanedanı dönemi) zamandan miras aldıkları irfandan çoğu kez hayal kırıklığına uğramışlardı. Ancak ruhla (*qi*) harekete geçirilen bir evrene dair temel öncülüğü reddetmek ve bunun yerine bir makine gibi işleyen bir evren hayal etmek yerine, Doğulular çoğunlukla daha da saygın yetkililere, antik Han hanedanı metinlerine dönüp bakmayı yeğlediler. Gu Yanwu bile, madencilik veya tarım hakkında

57 Emperor Kangxi, *Kangxi's Conversations with His Sons* 71b-72 (bas. 1730), çev. Spence, 1974, s. 72.

olduğu kadar kadim metinler hakkında da heyecan duyuyordu; vaka öyküleri toplayan hekimlerin birçoğu, bunları insanları tedavi etmekte olduğu kadar, Han tıbbi metinlerini açıklığa kavuşturmakta kullanmaktan da hoşlanıyordu. Rönesans'ı baş aşağı çevirmek yerine Çinli entelektüeller bir İkinci Rönesans'ı seçmişlerdi. Birçokları parlak âlimlerdi, ama bu tercih yüzünden hiçbiri Galileo veya Newton olamadı.

İşte Voltaire'in yanıldığı yer burasıydı. Çin'i tam da bir model oluşturmaktan çıktığı anda, aslına bakılırsa Avrupa'nın salonlarındaki rakiplerinden bazılarının Çin hakkında taban tabana zıt sonuçlar çıkarmaya başladığı bir anda, model almaya devam ediyordu. Ellerinde Batılı toplumsal gelişmenin Doğu'nun öncülüğünü aşındırmış olduğunu gösterecek bir endeks olmamasına karşın, bu adamlar Çin'in ideal bir aydınlanmış imparatorlukla uzaktan yakından ilgisi olmadığına hükmettiler. Avrupalılar dinamizm, akıl ve yaratıcılığı antik Yunan'dan öğrenmiş ve şimdi hocalarını bile geride bırakmışken, Çin zamanın durduğu bir diyardı.

Böylelikle Batı hâkimiyetine dair uzun vadeli kilitlenme kuramı doğmuş oldu. Baron de Montesquieu iklimin nihai açıklama olduğuna karar verdi: Canlandırıcı hava şartlarının Avrupalılara (özellikle de Fransızlara) verdiği "beden ve zihin dinçliği", onları "sabırlı ve azimli kılarak, meşakkatli işlerde vasıflı" hale getirirken; "sıcak iklimlerin insanlarının efemineliği daima onları köleliğe mahkûm eder... İşte bu yüzden Asya'da da, hiçbir zaman üstlerinden silkip atamadıkları bir kul ruhu hüküm sürer."[58]

Diğer Avrupalılar daha da ileri gittiler. Çinliler yalnızca köle ruhuna sahip olmakla kalmıyorlardı: Onlar farklı bir insan türüydü. Genetik biliminin kurucu babası Carolus Linnaeus, insanların dört ırkı olduğunu ileri sürdü: Beyaz Avrupalılar, Sarı Asyalılar, Kızıl Amerikalılar ve Siyah Afrikalılar. 1770'lerde filozof David Hume, bir tek Beyaz ırkın gerçek uygarlığa ulaşabileceğine hükmetmişti. Kant, Sarı ırkın gerçek bir ırk olup olmadığından bile emin değildi. Belki de, diye akıl yürütüyordu, onlar sadece Hintliler ile Moğollar arasındaki çiftleşmeden doğan piçlerdi.

Bilmeye cüret etmek görünüşe göre sadece Avrupalılara özgü bir şeydi.

---

58 Baron de Montesquieu, *The Spirit of the Laws* (1748), 17. kitap, çev. bkz. http://www.constitution.org/cm/sol1 1_17.htm#002.

Teleskoplu Müsabaka

Öğrenim görmekte olan üç genç bilim adamı İngiltere'ye gitmek üzere 1937'de Çin'in başkenti Nanjing'den gemiye bindiler. Buharı tüten rutubeti yüzünden Çin'in "dört hamamından" biri olarak tanınan kentlerinin hareketliliği ve gürültü patırtısını Cambridge'in dingin revaklı bahçeleri, durmak bilmez yağmur çisentisi ve çelik gibi sert rüzgârlarıyla değiştirmek onlara zor gelmiş olmalıydı; ama o yaz hava özellikle sertti. Üç genç, ailelerini ve arkadaşlarını bir daha görüp göremeyeceklerini bile bilmiyorlardı. Bir Japon ordusu Nanjing'e neredeyse girmek üzereydi. Aralıkta hemşerilerinden binlercesini öyle bir acımasızla katledecekti ki, bu felakete tanık olan bir Nazi yetkilisi bile şok olacaktı.

Üç sığınmacının, gittikleri yerde sıcak bir karşılama bulma umudu da yoktu. Bugünlerde Cambridge'in bilimsel laboratuvarları Çinli öğrencilerle dolu, ama 1937'de Hume ve Kant'ın mirası hâlâ çok güçlüydü. Üç delikanlı gerçek bir tedirginlik yarattı ve Biyokimya Enstitüsü'nün yükselen yıldızı Joseph Needham diğerlerinden de çok rahatsızdı. Öğrencilerinden biri olan Lu Gwei-djen şöyle demişti: "Bizi tanıdıkça, bilimsel kavrayış ve entelektüel nüfuz açısından kendisine yakın buluyor; bu da onun soruşturmacı zihninin, modern bilimin neden yalnızca Batı dünyasında doğduğunu merak etmesine yol açıyor."[59]

Needham'ın filoloji veya tarih alanında hiç eğitimi yoktu, ama her ikisinde de nam salmış bir üniversitedeki en keskin, en alışılmadık zihinlerden birine sahipti. Lu onun sevgilisi oldu ve ustasının Çince ve Çin tarihi öğrenmesine yardım etti; Needham aslında Lu'nun ülkesine öylesine delice âşık oldu ki, 1942'de üniversitesinin güvenli ortamını, Çin üniversitelerinin Japonya'yla girilen yıkıcı savaşı atlatmasına yardım etmek üzere İngiltere Dışişleri Bakanlığı'ndan aldığı bir göreve feda etti. BBC ondan izlenimlerini kaydetmesini istedi, ama Needham bundan fazlasını yaptı. Onlara yazdığı mektubun kenar boşluğuna yaşamını değiştirecek bir soru yazdı: *"Bilim genel olarak Çin'de neden gelişmedi?"*[60]

59 Lu Gwei-djen, alıntı: Winchester, 2008, s. 37.

60 Joseph Needham (1942), alıntı: Winchester, 2008, s. 57.

Bu soru –Çin onca asır bilime öncülük ettikten sonra, neden modern bilimi 17. yüzyılda Batı Avrupalılar yarattı?– bugün çoğunlukla "Needham Problemi" olarak bilinir.[61] Needham bundan 40 yıl sonra onu tanıdığım (karımın Cambridge'de –hâlâ Needham'ın sevgilisi olan– Lu Gwei-djen'in ders verdiği antropoloji kolejinde öğrenim gördüğü ve Dr. Lu'nun evinin üst katını tuttuğumuz) sıralarda hâlâ aynı problemle boğuşuyordu. Problemini hiçbir zaman çözemedi; ama kısmen Çin'in bilimsel başarılarının kataloglarını hazırlamakla geçirdiği onlarca yıl sayesinde, neler olup bittiğini anlamak konusunda bugün 1930'lara göre daha iyi bir konumda bulunuyoruz.

7. Bölüm'de gördüğümüz gibi, Çin, toplumsal gelişmesi zorlu tavanı iyiden iyiye zorladığı 11. yüzyılda, özellikle hızlı bilimsel ve teknolojik ilerlemeler gerçekleştirmişti; ama gelişme çöktüğü zaman bütün bunlar da rayından çıktı. Asıl soru şu: 17. ve 18. yüzyıllarda gelişme bir kez daha tavanı zorladığı sırada Çinli entelektüeller neden Avrupalılar gibi mekanik modeller oluşturmak yoluyla doğanın sırlarını çözmedi?

Yanıt, bir kez daha, entelektüellerin toplumsal gelişmenin onları zorladığı soruları sormasıdır: Her çağ kendi ihtiyaçlarını elde eder. Batı Avrupalılar okyanusların ötesindeki yeni sınır boyları ile standartlaşmış uzam, para ve zamanın kesin ölçülerine gereksinim duyuyorlardı ve iki kollu saatin kurala dönüştüğü döneme gelindiğinde, Avrupalıların doğanın kendisinin bir mekanizma olup olmadığını merak etmemeleri için tam anlamıyla budala olmaları gerekirdi. Aynı şekilde, Batı'nın yönetici sınıflarının da bilimsel düşüncede, onun eksantrik, öngörülemeyecek düşünürlerine birazcık hoşgörüyle bakacak kadar çok avantaj görmemeleri için gerçekten budala olmaları gerekirdi. Eksen düşüncesinin birinci ve ikinci dalgaları ile Rönesans gibi, bilimsel devrim ve Aydınlanma da önceleri Batı'nın yükselen toplumsal gelişmesinin nedenleri olmaktan çok sonuçlarıydı.

Elbette Doğu'nun da bozkırlarda kendine özgü yeni sınır boyları vardı; ama bu Atlantik'e göre daha geleneksel türden bir sınırdı ve yeni düşünce şekli ihtiyacı da kendini bununla paralel olarak daha az dayatıyordu. Doğa ve toplum filozofları Batı Av-

61 Boulding, 1976, s. 9.

rupalıların sorduklarına benzer sorular sordular, ama düşünceyi evrenin mekanik modelleri açısından yeni baştan şekillendirme ihtiyacı daha az belirgin olarak kaldı. Bunun yanı sıra, Çin'in entelektüellerini yeni rejime kazanmaya çok ihtiyacı olan Qing hükümdarlarına göre, radikal düşünceye balıklama atlamanın tehlikeleri, getirebileceği her avantajın yanında hafif kalıyordu.

Qing sarayı, âlimleri kendi özel akademilerinden ve sınır boylarındaki delil toplama seyahatlerinden devlet hizmetine geri getirmeye ikna etmek için elinden gelen her şeyi yaptı. Özel sınavlar başlattı; cömert maaşlar ödediği âlimleri sınırsızca şımarttı. Genç imparator Kangxi kesintisiz şekilde kendisini bir Konfüçyüsçü olarak sunarak, klasikleri kendisiyle birlikte incelemek için özel bir âlimler grubu topladı ve 1670'te ciddiyetini gösteren bir "Kutsal Ferman" çıkarttı. Devasa ansiklopedileri finanse etti (ölümünden hemen sonra basılan *En Erken Çağdan Günümüze İllüstrasyonlar ve Yazmalar Derlemesi* 800 bin sayfa tutar);[62] fakat çağdaşı Fransız ansiklopedileri gibi her şeyi birbirine katmak yerine, bu kitaplar hiçbir şeyi yerinden etmeden kadim metinleri aslına sadık şekilde muhafaza etmeyi ve sadık âlimler için, ömür boyu rahatça çalışıp maaş alacakları bir tür arpalık olmayı amaçlıyordu.

Strateji müthiş bir başarıydı ve entelektüeller devlet hizmetine geri döndükçe *kaozheng*'i başlı başına bir meslek haline getirdiler. Sınavlara girecek adaylar kanıtsal araştırma sunmak zorundaydılar, ama ancak iyi kütüphanelere erişimi olan âlimler bunda ustalaşabiliyordu; bu da fiilen en yüksek puanlı dar elit dışında herkese kapalı olması anlamına geliyordu. Devlet memurları olarak kârlı nişlerin baştan çıkarıcılığı, âlimleri geleneksel düşünceye çeken güçlü bir teşvik unsuru oldu

En önemli soruyu –daha çok zamanları olsaydı, Çinli entelektüeller kendi bilimsel devrimlerini yapabilirler miydi?– ele almayı 10. Bölüm'e bırakıyorum. Olayların gerçekte geliştiği mecrada Batılılar onlara bu zamanı vermedi. Cizvit misyonerler 1570'lerden itibaren Macao'dan Çin'e sızmışlardı ve bilim satmaya değil de ruhları kurtarmaya gelmiş olsalar bile, iyi hediyelerin iyi ev sahipliği anlamına geldiğini de biliyorlardı. Batılı saatler çok rağbet gördü, aynı şekilde gözlükler de. Gözleri uzun zaman önce

62 Bunu izleyen, 1782'de tamamlanan *Dört Hazine Kütüphanesi*, parmak ısırtacak şekilde 36 bin cilt dolduruyordu.

zayıflamış olan Çin'in en büyük şairlerinden biri büyük bir sevinçle şu betimlemeyi yapacaktı:

> *Batı Denizleri'nin ötesinden gelen berrak cam*
> *Macao üzerinden getirilir.*
> *Sikke büyüklüğünde mercekleri var,*
> *Çifte çerçevesiyle kaplar insanın gözlerini.*
> *Taktım birini; her şey birdenbire berraklaştı.*
> *Nesnelerin en ucunu bile görebiliyorum artık!*
> *Ve loş pencere ışığında okuyabiliyorum en küçük yazıları,*
> *Aynen gençliğimdeki gibi.*[63]

Ne ki Cizvitlerin getirdiği en büyük armağan astronomiydi. Misyonerler takvimlerin Çin'de çok ağırlıklı, önem taşıyan bir mesele olduğunu biliyorlardı; kış gündönümünü yanlış günde kutlamak, tıpkı Hıristiyanlıkta Paskalya'nın gününü şaşırmak kadar, kozmosu şirazesinden çıkarabilecek bir hataydı. Çinli memurlar bu konuyu o kadar ciddiye alıyorlardı ki, Astronomi Dairesi'nde, yıldızlar hakkında yerlilerden daha çok şey bildiklerini kanıtlarlarsa, yabancıları –çoğu zaman Araplar ve İranlıları– istihdam ettikleri bile oluyordu.

Cizvitler akıllılık ederek bunun Çin'in hükümdarlarına erişimlerini sağlayacak en iyi güzergâh olacağını gördüler. Cizvit matematikçiler 1580'lerde Katolik takvimin reformuna derinlemesine katılmışlardı ve her ne kadar onların astronomisi Kuzeybatı Avrupa ölçütlerine göre modası geçmiş olsa bile (evrenin Dünya merkezli modellerine azimle bağlı kalmışlardı), Çin'deki her türlü astronomik görüşten iyiydi gene de.

Başlangıçta her şey tıkırında gitti. 1610'a gelindiğinde birkaç kıdemli devlet memuru Cizvit matematiğinden etkilenerek gizlice Hıristiyanlığı benimsedi. Batılı âlimliğin Çin'dekilerden üstünlüğünü açıkça desteklediler ve Avrupa metinlerini tercüme ettiler. Gelgelelim daha geleneksel âlimler bu yurtseverce olmayan tutuma bazen içerlediler. Bu yüzden 1630'larda Cizvitlerin ana destekçisi biraz profilini düşürdü. "Batılı bilginin madde ve özünü eriterek," diye teminat verdi Çinli yoldaşlarına, "bunları [geleneksel Çin] Büyük Uyum Sistemi'nin kalıbında yeniden dökeceğiz."[64]

---

63 Kong Shangren, *Trying On Glasses* (y. 1690), alıntı: Strassberg, 1997, s. 204.

64 Xu Guangqi (1631), alıntı: Elman, 2006, s. 30.

Batılı irfanın aslında daha önceki Çin bilgeliğinin yan ürünü olabileceğini bile söyledi.

Mançular 1644'te Pekin'i zapt ettiği zaman, Cizvitler güneş tutulması tahmini için halka açık bir müsabaka yapılmasını önerdiler; ve bunu kazandılar. İtibarları hiç bu kadar yüksek olmamıştı ve 1656'daki baş döndürücü birkaç ay boyunca, sanki imparator bile Hıristiyan olacakmış gibi göründü. Zafer çok yakın gibi görünüyordu, ta ki yeniyetme hükümdar Hıristiyanların cariye tutamayacağını öğrenene kadar. Bunun yerine Budist oldu. Gelenekselciler Cizvitlerin liderini casuslukla suçlayarak karşılık verdi.

1664'te Cizvitler, Astronomi Dairesi ve bir Müslüman astronom arasında, teleskopla her birinin yaklaşan güneş tutulmasının tam saatini tahmin etmesine dayalı yeni bir deneme daha yapılması buyruldu. Astronomi dairesi 2:15 saatini verirken, Müslüman 2:30, Cizvitler ise 3:00 dediler. Mercekler, karartılmış bir odaya güneşin görüntüsünü yansıtacak şekilde ayarlandı. 2:15 tutulma olmadan gelip geçti. 2:30 oldu, hâlâ bir şey yok. Fakat neredeyse tam 3:00'te bir gölge ateşten çembere doğru süzülmeye koyuldu.

Hakemler bunu yeterli görmeyip Hıristiyanlığı yasakladı.

Her şey buraya kadardı demek; Çin takviminin hâlâ yanlış olması gibi önemsiz bir gerçek dışında. Bu yüzden imparator Kangxi 1668'de tahta çıkar çıkmaz bir rövanş müsabakası düzenledi. Yine Cizvitler kazandı.

Cizvitlerin üstünlüğüne kani olan Kangxi, kendisini onların öğretisine verip, saatlerce zaman geçirdiği rahiplerden aritmetik, geometri ve mekanik öğrendi. Hatta klavsen çalmayı öğrenmeye bile başladı. "Batılı matematiğin nasıl kullanıldığını anladım," diye yazdı imparator. "Daha sonraları teftiş gezilerinde, ırmak işlerini planlarken nasıl daha doğru hesaplamalar yapacaklarını memurlarıma göstermek için bu Batılı yöntemleri kullandım."[65]

Kangxi "hesaplamanın 'yeni yöntemleri'nin temel hataları imkânsız kıldığını" ve "Batılı takvim biliminin genel ilkelerinin hatadan yoksun" olduğunu kabul ettiyse de, Cizvitlerin, bilimleri ve Tanrılarına ilişkin daha genel iddialarına karşı hâlâ dire-

65 İmparator Kangxi, çeşitli metinler, çev. Spence, 1974, s. 72-75.

niyordu. "Batılı yöntemlerin bazılarının bizimkilerden farklı ve belki gelişmiş olmasına karşın yeni yönleri pek az sayılır" sonucuna varmıştı Kangxi. "Matematiğin ilkelerinin hepsi *Değişimler Kitabı*'na dayanıyor ne de olsa ve Batılı yöntemlerin kökeni Çinli," diye ekleyerek, "onlar benim bildiklerimin çok küçük bir parçasını biliyor ancak."[66]

Cizvitlerin Hıristiyanlıktan çok astronomiyi yaymasından kaygı duyan papa, onları daha sıkı gözetim altında tutmak üzere 1704'te Pekin'e bir temsilci gönderdi ve bunun bir ayaklanmaya varacağından kaygılanan Kangxi de misyonerleri devre dışı bıraktı. Paris'teki Bilimler Akademisi'ni andıran yeni bilimsel akademiler kurdu; buralarda Çinli bilimciler Cizvit etkisinden uzakta, astronomi ve matematik öğrenebiliyordu. Cizvitlerin öğrettiği matematik, biraz cebir ve daha da az matematiksel hesaplamayla halihazırda Kuzey Avrupa'dan onlarca yıl gerideydi; ne var ki Kangxi Batı bilimiyle bu bağlantıyı koparır koparmaz, Doğu-Batı arasındaki bilimsel boşluk uçuruma dönüşecek kadar büyüdü.

Kangxi'yi (Resim 9.1) Çin bilimini 18. yüzyıla taşıyabilecekken bunu yapmayan beceriksiz ahmak, yani Needham Problemi'nin çözümü olarak görmek çok çekici gelebilir. Gelgelelim Göksel Taht'a oturan bütün erkekler (ve bir kadın) içinde kesinlikle böyle bir etiketi hak edecek son kişi Kangxi'dir. Cizvitlerin kendi bildiklerinin ancak bir parçacığını biliyor olduğunu söylemesi tevazudan uzaktı, ama büsbütün yanlış da sayılmazdı. Kangxi gerçek bir entelektüel, güçlü bir lider ve (56 çocuğun babası olması da dahil) bir eylem adamıydı. Batılılara daha geniş bir bağlamdan bakıyordu. 2000 yıl boyunca Çin imparatorları göçebe savaş yönteminin kendilerininkine üstün olduğunu kabullenmişlerdi ve genelde atlıları satın almayı onlarla savaşmaktan daha ucuz görmüşlerdi. Bu durum değiştiği zaman, bunu ilk anlayan Kangxi oldu ve 1690'larda bozkır anayolunu kapatmaya başlayan seferlere bizzat komuta etti. Batılılarla işler ise tam tersi yönde gelişti. Kangxi 1660'lardan beri Batılılarla yakın ilişkiye geçmişti; ama 1704'ten sonra onları görmezden gelmek daha az riskli gibi görünmeye başladı. Bazı Güneydoğu Asya hükümdarları aynı sonuca 16. yüzyılda ulaşmış ve Japonya'nın *şogun*'ları da 1613'te on-

66 *Age.*

Resim 9.1. Büyük beceriksiz mi? Çin İmparatoru Kangxi'nin İtalyan ressam Giovanni Gherardi'nin fırçasından portresi, 1700 civarı.

ların yolundan gitmişti. Japonya'da 1637'de başlayan şiddet dolu, Hıristiyan temelli bir ayaklanma, Batı'yla ilişkileri toptan kesme yönündeki bu kararın bilgeliğini doğruluyor görünür sadece. Bu bakımdan Kangxi'nin kararı hiç de beceriksizlik gibi görünmez.

Ve her durumda, sormamız gereken bir soru daha kalıyor: Kangxi, Batı biliminin nereye gittiğini görebilmiş ve onu desteklemiş olsaydı bile, 18. yüzyılda Doğulu toplumsal gelişmeyi Batılı gelişmenin önünde tutabilir miydi?

Yanıt neredeyse kesin olarak olumsuzdur. Çin, Kuzeybatı Avrupa'nın yüz yüze geldiği sorunların bazılarıyla karşılaştı ve düşünürlerinden bazıları benzer yönlerde ilerledi. Sözgelişi 1750'lerde (tıpkı Gu Yanwu gibi asla üst düzeye ulaşmayı başaramamış küçük bir memur olan) Dai Zhen, Batı'nın niyetler veya amaçlar olmadan işleyen ve ampirik analize açık mekanik doğa vizyonuna benzer bir şeyi öne sürdü. Fakat kusursuz bir filolog olan Dai argümanlarını daima kadim metinlere dayandırdı; ne ki sonuçta Çin'de, geçmişin şanını muhafaza etmek, küresel geniş-

lemenin Batılıları düşünmeye ittiği türden soruları ele almaktan daha önemli görünüyordu.

Atlantik bölgelerinin zorlukları, yeni tip sorulara yanıtlar talep eden Batılılar yarattı. Buna yanıt veren Newtonlar ve Leibnizler, daha önceki âlimlerin aklına hayaline gelmeyecek ölçüde şöhret ve servet kazandılar; Locke ve Voltaire gibi yeni tip kuramcılar bu ilerlemelerin toplumsal düzendeki yansımalarının izini sürdüler. Çin'in yeni bozkır sınır boyu ise çok daha ılımlı zorluklar sundu. Kangxi'nin bilimsel kurumlarında iyi maaşlı âlimler, matematiksel hesaplamayı icat etmek gibi bir ihtiyaç hissetmedikleri gibi, Dünya'nın Güneş'in çevresinde dönüp dönmediğini de araştırmaya ihtiyaç duymadılar. Matematiği –tıpkı tıp gibi– klasik araştırmalar dalına dönüştürmek çok daha faydalı gibi görünüyordu.

Doğu ve Batı, her biri ihtiyaç duyduğu düşünceye sahip oldu.

Demir Yasa

Kangxi 1722'de öldüğü zaman toplumsal gelişme her zamankinden de daha yükseğe doğru tırmanıyordu. Geçmişte iki kez, MS 100 civarında Roma İmparatorluğu ve 1000 yıl sonra Çin'de Song hanedanı döneminde gelişme 43 puana ulaşmış, ama bu noktaya ulaştığı anda tekrar düşmesine yol açacak felaketler yaratmıştı. Ne ki 1722'ye gelindiğinde bozkır anayolu kapanmıştı. Mahşerin atlılarından biri ölüydü ve toplumsal gelişme zorlu tavana baskı yapıp onu aştığında çökmedi. Bunun yerine, bozkırların uç kesimlerindeki yeni sınır boyu Doğu'daki gelişmenin yükselmeyi sürdürmesini sağlarken, Kuzeybatı Avrupalılar Çin ve Rus imparatorlukları eliyle bozkır göçlerine karşı korunmuş olarak Atlantik'te kendi yeni sınır boylarını açmışlardı. Batılı gelişme Doğu'dakinden de hızlı yükselip 1773'te (veya o civarlarda) bu tavanı aşmıştı. Avrasya'nın her iki ucunda da yeni bir çağ başladı.

Yoksa öyle değil miydi? Roma veya Song Çin'inden herhangi biri 18. yüzyıl Londra veya Pekin'ine ışınlanabilseydi, kesinlikle birçok sürprizle karşılaşırdı. Silahlar gibi. Veya Amerika. Ya da tütün, kahve ve çikolata. Ya modalara ne demeli; pudralı peruklar? Mançu tarzı saç örgüleri? Korseler? Bağlanmış ayaklar? Cicero'nun söylediği gibi, *O tempora, O mores!* ("Ah zamanlar! Ah âdetler!").[67]

67 Cicero, *Against Catiline* (63 BCE) 1.1.

Daha da fazlası, hatta çok daha fazlası ise aşina görünürdü. Modern dünyanın barutlu devasa orduları antikçağdakilerden kesinlikle daha güçlüydü ve eskisinden çok daha fazla kişi okuma biliyor ve okuyordu; ama ne Doğu ne de Batı, antik Roma veya ortaçağ Kaifeng'i gibi 1 milyon nüfuslu kentleriyle iftihar ediyordu artık.[68] Ne ki, hepsinden önemlisi, geçmişten gelen ziyaretçiler, her ne kadar toplumsal gelişme her zamankinden de yukarıya doğru tırmanmaktaysa da, insanların onu yukarıya doğru itme *yöntemlerinin* Roma'dan veya Song Çinlilerinin yaptığından pek az farklılaştığını fark edecekti. Çiftçiler daha çok gübre kullanıyor, daha çok hendek kazıyor, daha çok dönüşümlü tahıl ekiyor ve nadas uygulamasını azaltıyordu. Zanaatkârlar daha çok maden dökmek için daha çok odun yakıyor ve odun bitmeye yüz tuttukça kömüre dönüyordu. Değirmen dolaplarını çevirmek, yükleri taşımak ve daha düzgün yollarda daha iyi arabaları çekmek için gitgide daha çok ve daha iri hayvanlar yetiştiriliyordu. Maden cevherlerini ezmekte, tahılları öğütmekte ve ıslah edilmiş ırmaklarda ve yapay kanallarda tekneleri yürütmekte su ve rüzgâr daha etkili kullanılıyordu. Gene de, Song ve Romalı ziyaretçiler muhtemelen 18. yüzyılda birçok şeyin 1. veya 11. yüzyıldakinden daha büyük ve daha iyi olduğunu teslim ederken, işlerin temelden değiştiğini kabul etmeye yanaşmazlardı.

Bir sorun vardı. Bozkırların ve okyanusların fethi, Romalıların veya Song dönemi Çin toplumunun 43 puan civarında yüz yüze geldiği zorlu tavanı tuzla buz etmemişti: Sadece biraz daha yukarı itmişti ve 1750'ye gelindiğinde, gelişmenin bir kez daha fazlasıyla gerilip kopma noktasına geldiğine dair uyarıcı işaretler vardı. Grafik 9.2'nin gerçek ücretleri gösteren sağ tarafı hoş bir resim sunmaz. 1750'ye gelindiğinde yaşam standartları her yerde, Avrupa'nın dinamik kuzeybatısında bile düşüyordu. Doğu ve Batı çekirdekleri zorlu tavanı yukarıya doğru itmek için zorladıkça zamanlar gitgide çetin hale geliyordu.

Ne yapılması gerekiyordu? Pekin'deki bürokratlar, Paris'teki salon müdavimleri ve ikisi arasında yaşayan kendine saygılı her entelektüel kuramlar ortaya atmaya koyuldu. Bazıları tüm zen-

68 Doğu'da Pekin'in nüfusu 1722'de yaklaşık 650 bindi ve Edo (günümüz Tokyo'su) muhtemelen biraz daha kalabalıktı. Batı'da Londra'nın 600 bin sakine sahip olması olasıyken, İstanbul'un nüfusu da belki 700 bin kadardı.

ginliğin tarımdan geldiğini ileri sürüp, hükümdarları bataklıkları kurutan veya dağlık arazileri teraslayan çiftçilere vergi indirimleri yapılması gerektiğine ikna etmeye çalıştılar. Yunnan'dan Tennessee'ye kadar barakalar ve kütük evler, daha az gelişmiş toplulukların avlandığı ormanların içlerine dek süzüldü. Diğer kuramcılar bütün servetin ticaretten geldiğini, dolayısıyla hükümdarların (çoğunlukla aynı hükümdarların), komşularının ticaretini ele geçirmek yoluyla onları yoksullaştırmaya daha da çok kaynak akıtması gerektiğinde ısrarcıydı.

Muazzam çeşitlemeler vardı, ama bir bütün olarak (15. yüzyıldan beri olanca güçleriyle savaşmakta olan) Batılı hükümdarlar sorunlarını savaşın çözebileceğini düşünürken, (genellikle daha az şiddetle savaşan) Doğulu hükümdarlarsa bunun işe yaramayacağı kanısındaydı. Japonya aşırı uçta bir örnek oldu. 1598'de Kore'den çekildikten sonra liderleri fetihte hiçbir kazanç olmadığına karar verdikleri gibi, 1630'lara gelindiğinde, denizaşırı ticaretin kendilerine gümüş ve bakır gibi değerli malları kaybettirmekten başka bir işe yaramadığı sonucuna vardılar. Çinli ve (1640'a gelindiğinde Japonya'ya girmelerine izin verilen tek Avrupalı ulus) Hollandalı tüccarlar Nagasaki'de minik gettolara yerleştiler; buralarda yanlarına gelmesine izin verilen Japon kadınlar yalnızca fahişelerdi. Dış ticaretin gitgide küçülmesi şaşırtıcı değildi.

Geniş mavi sularla saldırganlığa karşı korunan Japonya 1720'ye dek gelişip güçlendi. Nüfusu iki katına çıktı ve Edo belki de dünyanın en büyük kentine dönüştü. Pirinç, balık ve soya çoğu insanın besinindeki daha ucuz gıdaların yerine geçti. Ve barış hüküm sürmekteydi: Silahlarını geçmişte, ta 1587'de Hideyoshi'ye teslim etmiş olan sıradan Japonlar bir daha hiç silahlanmadı. Huysuz samuray savaşçıları bile münakaşalarını sadece kılıç oyunlarıyla çözmeye razı oldular; bu oyunlar 1850'lerde Japonya'ya zorla giren Batılıları şaşırtıyordu. "Bu insanların ateşli silahları kullanmayı bile bilmedikleri anlaşılıyordu," diye hatırlıyordu biri. "Bu, çocukluğundan itibaren çocukların bile ateş ettiğini gören bir Amerikalıya, silahlar konusundaki bilgisizliğin, ilkel masumiyetin ve kırsal bir cennetin yalınlığının göstergesi olan bir anomali olarak çok garip görünüyor."[69]

69 Komutan John Rodgers, Harbiye Nâzırına rapor (1865), alıntı: Perin, 1979, s. 4.

Gelgelelim 1720'den sonra resim aralıksız şekilde kararacaktı. Japonya adamakıllı doymuştu. Bir teknolojik atılım olmaksızın bu kalabalık manzaradan daha fazla yiyecek, yakacak, giyecek ve konut yaratmak imkânsızdı; ticaret olmaksızın da bunların daha fazlasını getirmek mümkün değildi. Japon çiftçileri parmak ısırtan bir yetenek sergiliyorlardı ve Japon memurları yakıt gereksiniminin ormanlarına vermiş olduğu hasarı görerek orman arazilerini büyük bir özenle korumaya giriştiler. Japon seçkin kültürü, kaynakların muhafazasını destekleyen sert, güzel bir minimalizme dönüştü. Ama gene de gıda fiyatları yükseliyor, kıtlıklar artıyor ve aç kitleler sokaklara dökülüp itirazlarını dile getiriyordu. Burası kırsal bir cennet olmaktan çok uzaktı.

Japonya'nın bu aşırı uçtaki yola girmesinin tek nedeni, güvenliğine tek ciddi tehdidi oluşturan Çin'in de aynı yönde hareket etmesiydi. Çin'in geniş, açık sınırları nüfusun 18. yüzyıl boyunca artmaya devam etmesi anlamına geliyordu, ama suların ötesindeki tehlikeli dünyaya Qing de giderek kapılarını kapatmaktaydı. 1760'ta dış ticaretin tamamı Guangzhou'yla kısıtlandı ve İngiltere'nin Doğu Hindistan Kumpanyası 1793'te bu kısıtlamalardan şikâyet etmesi için Lord Macartney'i gönderdiğinde, imparator Qianlong buyurganca şu karşılığı verdi: "Biz o marifetli nesnelere asla değer vermediğimiz gibi, ülkenizin ürünlerine en ufak bir ihtiyaç bile duymuyoruz." Daha ileri ilişkinin "Göksel İmparatorluğun kurallarıyla uyumlu olmayacağı gibi... ülkenize de bir fayda getirmeyeceği [kanısındayım]," dedi.[70]

Qianlong'un izolasyona olan inancını paylaşan pek az Batılı hükümdar vardı. Onların yaşadığı dünyaya Qing Çin'i gibi tek bir büyük imparatorluk hükmetmiyordu; daha çok, didişmeler ve aralıksız değişen bir güç dengeleri dünyasıydı bu. Çoğu Batılı hükümdarın görüşüne göre, dünyanın refahı sabitlenmiş olsa bile, bir ulus daima pastadan daha büyük bir dilim kapabilirdi. Savaşa harcanan her bir florin, frank veya pound sonuna kadar karşılığını veriyordu; üstelik sadece bazı hükümdarlar böyle hissettiği sürece, tüm hükümdarlar savaşa hazır olmak zorundaydı. Batı Avrupa'nın silahlanma yarışı hiç durmadı.

Avrupa'nın ölüm tacirleri dur durak bilmeden ticaret araçlarını geliştirdiler (daha iyi süngüler, önceden ambalajlanmış ba-

70 İmparator Qianlong, Britanya kralı III. George'a mektup (1793), alıntı: Cranmer-Byng, 1963, s. 340.

rut kartuşları, daha hızlı ateş eden mekanizmalar), ama gerçek atılım şiddeti daha bilimsel olarak örgütlemekten geldi. Disiplin –üniformalar, üzerinde mutabık kalınan rütbeler ve subaylar için, dediklerini tastamam yerine getiren atış mangaları (daima zalimce cezalandırılan sıradan askerlerin tersine)– mucizeler yarattı ve yıl boyu devam eden eğitimi de buna eklemek, karmaşık manevralar icra eden ve silahlarını hiç durmadan ateşleyen savaş makineleri yarattı.

Bu çeşit düzenli ölüm makineleri para karşılığı daha çok cana kıyıyordu. İlkin Hollandalılar, derken rakipleri cani ayaktakımını istihdam edip onlara ya düzensiz ödeme yaparak veya hiç yapmayarak savaş faaliyetini hepsini sivillerden para sızdırmaya çalışan hırsızlara dönüştüren, özel girişimcilere ihale etme şeklindeki ucuz fakat nahoş geleneği kaldırdılar. Savaş cehennemi kaldı, ama en azından birkaç sınırlama getirildi.

Aynı şey, kurukafa bayrağı, güvertedeki kalastan yürüme ve hazine gömme çağının perdesinin inmekte olduğu denizde de geçerliydi. İngiltere, tıpkı 16. yüzyılda Çin'in yaptığı gibi, maceracılık kadar yolsuzlukla da ilgili olan korsanlığa karşı yeni bir savaşa giden yolda başı çekti. Dile düşmüş Kaptan Morgan İspanya'yla yapılmış bir İngiliz barış antlaşmasını görmezden gelip 1671'de Karayipler'deki İspanyol kolonilerini yağmaladığında, güçlü konumlardaki destekçileri şövalye unvanı alıp Jamaika valiliğine getirilmesinde etkili olmuşlardı. Ne ki, 1701'e gelindiğinde, en az onun kadar kötü şöhrete sahip Kaptan Kidd, sadece bir İngiliz gemisini soymak yüzünden derdest edilip, kendini Londra'ya giden bir gemide buldu ve oraya vardığı zaman (kralın da dahil olduğu) güçlü destekçilerinin ona yardım edemediğini veya etmediğini gördü. Son şilinine kadar roma yatıran Kaptan Kidd, idam sehpasında debelenirken "içinizde en masum olan benim!" diye kükredi; öyle ki boynuna geçirilen ip koptu.[71] Eskiden olsa bu onu kurtarabilirdi, ama artık mümkün değildi. İkinci yağlı ilmek işini görecekti. 1718'de donanma Karasakal'ı (Edward Teach) kuşattığı zaman, yardım etmeye yeltenen bile olmadı. Karasakal'ın canını almak Kidd'inkini almaktan bile daha çok çaba gerektirdi: 5 misket mermisi ve 25 kılıç darbesi. Ama

71 (Yaşlı) William Pitt (1757), alıntı: Hernan, 2004, s. 279.

sonunda denizciler onu öldürdü. O yıl Karayipler'de 50 korsan baskını oldu. 1726'ya gelindiğinde baskın sayısı 6'ya düştü. Başına buyruk yakıp yıkma çağı artık sona ermişti.

Bütün bunların bir parasal maliyeti oldu ve örgütlenmedeki ilerlemeler maliyedeki gelişmelere daha da bağımlı hale geldi. Hiçbir hükümet yıl boyunca askerleri ve denizcileri besleme, maaş ödeme ve teçhiz etme yükümlülüğünü kaldırabilecek durumda değildi gerçekte, ama çözümü bulan yine Hollandalılar oldu: kredi. Para kazanmak para gerektiriyordu ve Hollanda'nın ticaretten bunca istikrarlı geliri ve nakit parayı idare etmek için bunca sağlam bankaları olduğu için, tüccar hükümdarları daha büyük meblağları daha hızlı ve daha düşük faiz oranlarıyla bulabiliyordu ve savurgan rakiplerine göre daha uzun vadelerde geri ödeme imkânına sahiptiler.

İngiltere bir kez daha Hollanda'nın yolunu izledi. 1700'e gelindiğinde, her iki ülkenin de artık menkul kıymetler borsasında satış yaparak kamusal borcu yöneten, hükümetlerin alacaklıların heyecanını bonolara faiz ödemek üzere özgül vergiler koymak yoluyla yatıştırdığı bir ulusal bankacılık sistemi vardı. Sonuçlar görülmeye değerdi. Yeni okyanus anayolunun destanı olan *Robinson Crusoe*'nun yazarı Daniel Defoe'nun açıkladığı gibi:

> Savaşı ve barışı kredi yapıyor; ordular topluyor, donanmalar kuruyor, muharebeleri yapıyor, kentleri kuşatıyor; krediyi para olarak değil de, tek kelimeyle, savaşın kasları diye adlandırsak daha doğru olur... Kredi askerlerin para almadan savaşmasını, orduların teçhiz edilmeksizin yürümesini sağlıyor... ve Hazine'yi ve bankaları, talebe bağlı olarak, dilediği kadar milyonlarla dolduruyor.[72]

Sınırsız kredi, sonu olmayan savaş demekti. Britanya ticaret pastasının en büyük dilimini kazanmak için Hollandalılarla 20 yıl savaşmak zorunda kaldı; ama o zaferin tek sonucu da, daha da büyük bir kavgaya giden yolları döşemek oldu. Fransa'nın hükümdarları, Habsburgların kaçırdığı kara imparatorluğu fırsatını yakalamanın eşiğine gelmişe benzer; İngiliz siyasetçiler "Fransa karada korkacağı hiçbir şey kalmayınca bizi denizden de silecek" korkusuna kapıldı.[73] Tek çözüm, diye üsteliyordu İngiltere'nin başbakanı

72 Daniel Defoe, *The Complete English Tradesman* (1725), c. 1, 27. bölüm.

73 Newcastle Dükü (1742), alıntı: P. Kennedy, 1987, s. 98.

(Yaşlı) William Pitt, "Almanya üzerinden Amerika'yı fethetmek";[74] yani, kendileri denizaşırı sömürgeleriyle kapışırken, Fransızları Avrupa'da bağlı tutacak kıtasal koalisyonları finanse etmekti.

Fransa'nın İngiltere'yi ilk istila girişiminin boşa çıktığı 1689 ile Wellington'ın nihayet Waterloo'da Napoléon'u yenilgiye uğrattığı 1815 arasındaki dönemin neredeyse yarısı İngiliz-Fransız savaşlarıyla geçti. Bu destansı mücadele Batı'nın, Avrupa çekirdeğinin hâkimiyeti için girdiği bir savaştan ibaretti. Büyük ordular Almanya'ya hücumla yaylım ateşe geçti ve Flandre'de siperler kazdı; savaş gemileri fırtınalı Fransa kıyısı açıklarında ve Akdeniz'in ışıltılı sularında toplarını gümbürdetip birbirlerine bordaladılar; Kanada ve Ohio'nun ormanlarında, Karayipler'in plantasyonlarında ve Batı Afrika ve Bengal cangıllarında Avrupalılar ve (özellikle) yerel müttefikler, Batı'nın Savaşı'nı ilk kez dünya çapında bir mücadeleye dönüştürecek şekilde düzinelerce şiddetli, tekil muharebelerde çarpıştılar.

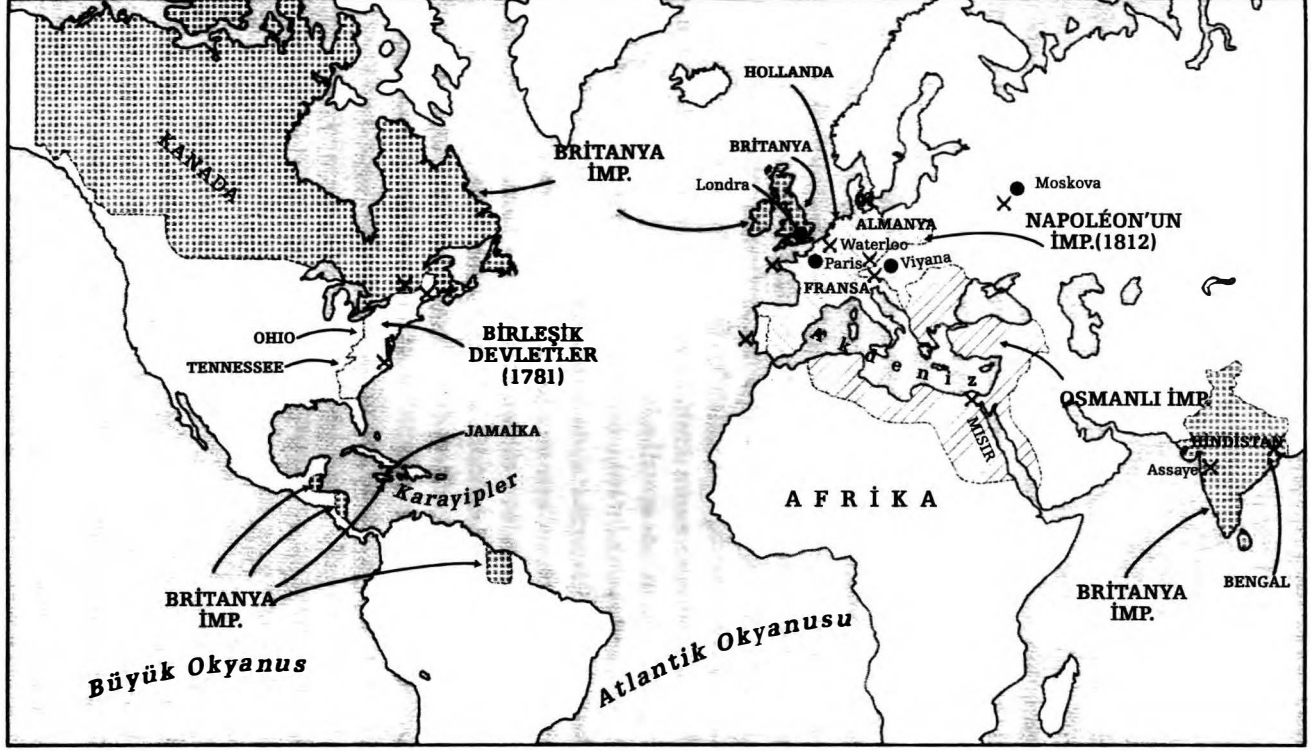
Bir sürü kitabı dolduracak kadar cesaret ve ihanet yaşandı gerçi, ama gene de gerçek hikâye poundlarla, şilinlerle ve penilerle anlatıldı. Britanya orduları ve donanmalarına sürekli kredi takviyesi yapılıyordu; Fransa faturalarını ödeyemez olmuştu. 1759'da yüksek konumdaki bir İngiliz, "çanlarımız zaferleri duyurmak için çalmaktan yıprandı," diye böbürleniyordu;[75] 1763 yılına gelindiğinde, yorgun düşen Fransızların, denizaşırı imparatorluklarının çoğunu elden çıkaracak bir barış antlaşması yapmaktan başka çareleri kalmamıştı (Harita 9.5).

Gelgelelim Batı'nın Savaşı henüz yarılanmamıştı bile. İngiltere dahi mali sıkıntıyı hissediyordu ve Amerikan kolonicilerini kendi saflarında savaşa katmaya yönelik kötü hazırlanmış bir planın 1776'da bir isyan başlatması üzerine, Fransa asiler için çok önemli olan nakit ve gemileriyle birlikte Amerikalı yerleşimcilerin yanında yer aldı. Onca İngiliz kredisi bile neredeyse 5000 km uzaktaki bu kararlı asilere ve bir diğer büyük devlete hâkim olmaya yetmemişti.

Gene de finans yenilginin acısını alıp götürmeyi başardı. Akılcı bir dünyada Amerika'yı Fransız Aydınlanması'nın dilindeki mut-

74 (Yaşlı) William Pitt (1757), alıntı: Herman, 2004, s. 279.

75 Horace Walpole, George Montagu'ye mektup, 21 Ekim 1759, alıntı: W.S. Lewis, 1941, s. 250-51.

Harita 9.5. Bütün dünya bir sahnedir: Britanya ve müttefiklerinin 1689 ile 1815 arasında Fransa'ya karşı verdiği "Batı'nın Savaşı"nın küresel ortamı. Çapraz kılıçlar büyük muharebelerden bazılarını imliyor; 1815'teki sınırlarıyla Britanya İmparatorluğu noktalarla gösteriliyor.

luluk arayışlarını kutlayan devrimcilere kaptırmak, İngiltere'nin Atlantik ekonomisini iflas ettirip Avrupa'da bir Fransız hâkimiyeti başlatabilirdi. Pitt öyle korkuya kapılmıştı ki, eğer İngiltere kaybederse Britanya'daki her beyefendinin mallarını satıp savıp Amerika'ya yelken açabileceği uyarısını yaptı; ama ticaret ve kredi tekrar imdada koştu. İngiltere borçlarını ödedi, donanmaları denizyollarında devriye gezmeye ve Amerikalıların hâlâ ihtiyaç duyduğu malları taşımaya devam etti. 1789'a gelindiğinde Anglo-Amerikan ticareti devrim öncesi düzeylerine dönmüştü bile.

Gelgelelim Fransa açısından 1789 tam bir felaket oldu. XVI. Louis Amerikan savaşını kazanmak uğruna ödeyemeyeceği borçlara batmıştı; bu yüzden şimdi soyluları, ruhbanı ve zengin burjuvaları toplayıp yeni vergiler istediyse de, aldığı karşılık, burjuvazinin Aydınlanma'yı aleyhine çevirmesi oldu. İnsan Haklarını (ve iki yıl sonra Kadın Haklarını da) ilan eden zengin burjuvalar ise kendilerini sahne amirliğinde olduğu kadar, öngörülememiş bir başkaldırı ve iç savaşın yolunun üzerinden çekilmeye çalışır halde bulacaklardı. Radikaller "terörü günün düzeni yapalım!" diye haykırdıktan sonra kralı, ailesini ve devrimci yoldaşlarından binlercesini idam ettiler.[76]

Bir kez daha akılcı beklentiler boşa çıktı. Bu ihtilal İngiltere'yi Batı'nın efendisi konumunda bırakmak yerine yeni kitlesel savaş biçimlerinin yolunu açtı ve zorbalıkla geçen birkaç yıl boyunca dâhi general Napoléon nihayet bir Avrupa kara imparatorluğu yaratacakmış gibi göründü. 1805'te Büyük Ordu'sunu 1689'dan beri dördüncü kez İngiltere'de bir Fransız istilası için kullandı: "Gelin altı saat boyunca Kanal'ın efendileri olalım," dedi askerlerine, "o zaman dünyanın efendileri de olacağız!"[77]

Napoléon bu altı saatini asla elde edemedi ve Avrupa'daki her limana girişlerini yasaklayarak İngiliz tüccarların en korkunç kâbuslarını gerçeğe dönüştürmesine karşın mali güçlerini kırmayı başaramadı. 1812'de Avrupa nüfusunun dörtte birine egemen olmuştu ve bir Fransız ordusu Moskova'daydı; iki yıl sonra ise iktidardan düşmüştü ve (İngilizlerin maaş bordrosunda savaşan) bir Rus ordusu Paris'e girmişti; 1815'teyse o büyük Viyana Kongresi'nde, diplomatlar Batı'nın Savaşı'nı sonraki 99 yıl bo-

76 M. Barère, Ulusal Kongre konuşması, 5 Eylül 1793, çev. Baker, 1987, s. 351.

77 Napoléon Bonaparte, Boulogne konuşması (1805), alıntı: J.R. Green, 1879, s. 171.

yunca durduracak şartları inceden inceye tartışmaya koyulmuştu.

Bütün bu savaşlar sonuçta büyük bir fark yaratmış mıydı? Bir bakıma, evet. 1683'te, İngiliz-Fransız çatışmasının arifesinde, Viyana yine Türk ordusunun kuşatması altındaydı; ama 1815'te, orada en büyük ve en önemli kişilerin toplandığı zamana gelindiğinde, Batı'nın Savaşı Batı Avrupalı ateş gücünü, disiplinini ve maliyesini dünyadaki başka her şeyin çok ilerisine taşımış ve Türk orduları artık oralara gelemez olmuştu. Napoléon 1798'de Mısır'ı işgal ettiğinde, Osmanlılar onları söküp atmak için İngiltere'den yardım istemek zorunda kalmıştı ve 1803'te (yarısı yerel düzeyde toplanıp Avrupa atış talimleriyle eğitilmiş olan) 5000'den az İngiliz askeri Assaye'de sayılarının on katı Güney Asyalıyı darmadağın edecekti. Askeri güç dengesi nefes kesici şekilde Batı Avrupa'dan yana kaymıştı.

Ancak sorunun yanıtı bir başka yönden de olumsuzdu: Hayır, fark yaratmamıştı. Bütün muharebelere ve bombardımanlara karşın gerçek ücretler 1750'den sonra da düşmeye devam etti. 1770'lerde başlayarak, kendilerine ekonomipolitikçiler diyen yeni tür bir âlimler kuşağı, bu sorunu ele almak için bilimin ve Aydınlanma'nın bütün gereçlerini kuşandılar. Araştırmalarından ulaştıkları sonuç iyi değildi: İnsanlığa hükmeden demir yasalar olduğunu ileri sürdüler. İlkin, imparatorluk ve fetih üretkenliği ve geliri artırabilirse de, insanlar fazladan refahı daima daha fazla çocuk doğumuna tahvil ediyorlardı. Bebeklerin boş mideleriyse bu fazladan refahın tamamını derhal tüketiyor ve daha da kötüsü, bebekler büyüyüp de iş bulmaları gerektiği zaman, aralarındaki rekabet reel ücretleri açlık sınırına kadar geriye çekiyordu.

Bu zalim döngüden hiçbir çıkış yok gibi görünüyordu. Ekonomi politikçiler toplumsal gelişme endeksini biliyor olsalardı, herhalde zorlu tavanın biraz yukarıya itilmiş olmasına karşın gücünü her zamanki kadar koruduğuna işaret ederlerdi. Batı'nın puanının 1773'te Doğu'nunkine yetişmiş olduğunu öğrenmekten büyülenirlerdi; ama herhalde bunun önemli olmadığını, zira demir yasaların her iki puanın da daha fazla yükselmesini önleyeceğini söylerlerdi. Ekonomipolitik hiçbir şeyin gerçekten değişemeyeceğini bilimsel olarak kanıtlamıştı.

Derken her şey değişti.

10

BATI ÇAĞI

Bütün Dünyanın Arzuladığı Şey

Arada sıra tek bir yıl, ayağımızın altındaki toprağı adamakıllı değiştiriyor gibi görünür. Batı'da 1776 işte böyle bir andı. Amerika'da bir vergi devrimi ihtilale dönüştü; Glasgow'da Adam Smith ekonomi politiğin ilk ve en büyük eseri *Milletlerin Zenginliği*'ni tamamladı; Londra'da Edward Gibbon'ın *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi* kitapçılarda satılmaya başladı ve bir gece içinde büyük sansasyon yarattı. Büyük adamlar büyük işler yapıyordu. Gene de 22 Mart'ta –Dokuzuncu Auchinleck Beyi, kösteklenmiş edebiyatçı, zengin ve ünlülerin ihtiraslı asalağı– James Boswell, nükteyle dolup taşan bir salonda değil, ama Orta İngiltere'de Birmingham dışındaki bir mülk olan Soho'ya doğru giden yolda çamurlar sıçratan bir arabanın içinde bulunuyordu (Harita 10.1).

Soho'nun saat kulesi, anayolu ve palladyen cephesi uzaktan buranın Boswell'in sadece çay ve hoşbeş için ziyaret etmek isteyebileceği türden bir kır evi olabileceğini düşündürüyordu; ama

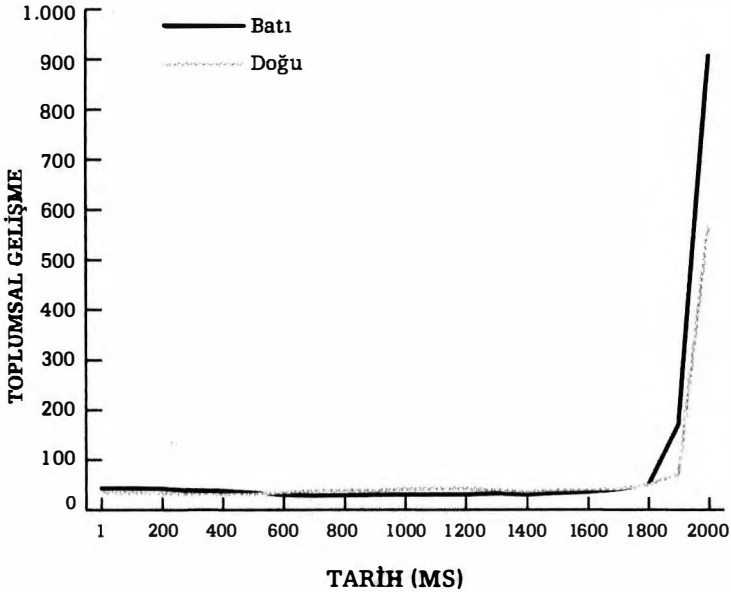
Harita 10.1. Satılık enerji: 19. yüzyıl Sanayi Devrimi'nin beşiği.

yaklaşıldığında çekiçlerin takırtısı, torna tezgâhlarının gıcırtısı ve küfreden işçilerin keşmekeşi bütün bu yanılsamayı ortadan kaldırıyordu. Burası bir Jane Austin romanının geçeceği türden bir ortam değildi; bir fabrikaydı. Boswell de imtiyazlı konumuna ve gösterişçiliğine karşın burayı görmek istiyordu, zira dünyada Soho gibi bir başka yer yoktu.

Soho'daki her şey Boswell'in beklentilerine tastamam uyuyordu; yüzlerce işçisi, "makinelerden bazılarının muazzam büyüklüğü ve düzenekleri" ve hepsinden çok da, mülk sahibi Matthew Boulton (Boswell onu bir "*demir reis*" olarak adlandırıyordu). Boswell, günlüğüne "Bay Bolton'un [*böyle geçiyor*] bana söylediği şu sözleri asla unutmayacağım: 'Ben, beyefendi, bütün dünyanın istediği şeyi satıyorum: ENERJİ.'" diye yazmıştı.[1]

Ekonomi politikçilerin kasvetli öngörülerini yalancı çıkaran da işte Boulton gibi adamlar oldu. 1776'da, Boswell ve Boulton

1 James Boswell, *Life of Samuel Johnson* (1791), c. 2. 22 Mart 1776 girişi (italikler özgündür).

Grafik 10.1. Evrensel mayalanma: Dünyanın gelmiş geçmiş tüm tarihinin dramını bir gülünç taklide dönüştüren, 1800'den beri Batı öncülüğündeki tırmanışı gösteren son 2000 yıllık toplumsal gelişme.

karşılaştıkları sırada Batılı toplumsal gelişme, Buzul Çağı'nın avcı-toplayıcılarının bir öğün yemek için tundrada kol gezmelerinden beri, 45 puan sınırını henüz aşabilmişti; sonraki bir asır içinde bir *100* puan daha yapacaktı. Dönüşüm inanılmaz düzeydeydi. Dünyayı tersyüz etti. 1776'da Doğu ve Batı hâlâ başabaş giderek şu malûm 43 puanlık zorlu tavanın üstüne güçbela çıkabilmişti; bir asır sonra enerji satışı Batı'nın öncülüğünü Batı'nın egemenliğine dönüştürmüştü. Şair Wordsworth 1805'te "gerçekten de öyle," diyordu:

... saatiydi
Evrensel mayalanmanın; en mutedil insanlar bile
Heyecana kapılmıştı; ve arbedesi, çekişmesi
Tutkunun ve görüşlerin, doldurmuştu duvarlarını
Huzurlu evleri suskun olmayan seslerle.
Sıradan yaşamın toprağı o günlerde
Basılamayacak denli sıcaktı; sıkça söylediğim gibi o zamanlar,

Üstelik sadece o zaman da değil, "Bu nasıl bir gülünç taklididir
Tarihin; geçmişin ve gelecek olanın!"[2]

Nasıl da gülünç bir taklidiydi gerçekten, en azından geçmişin; ama aslına bakılırsa gelecek olanın değildi. Evrensel mayalanma yeni yeni başlıyordu ve bunu izleyen yüzyıl boyunca Batılı gelişmeye endeks dayanamaz olacaktı. Çağdaş Batı'nın dikey eksendeki 906 puanına uyan herhangi bir grafik (Grafik 10.1 gibi), bu kitabın ilk dokuz bölümünü dolduran bütün o iniş çıkışlar, öncülükler ve geri kalmalarla trajedileri önemsizleştirir. Ve hepsi de Boulton'un sattığı şey sayesinde oldu.

Buharın Neşesi

Dünya kuşkusuz Boulton'dan önce de enerjiye sahipti. Onun satmakta olduğu ise *daha iyi* enerjiydi. Milyonlarca yıl boyunca şeyleri hareket ettirmeye yönelik neredeyse bütün enerji kaslardan gelmişti; kaslar gerçekten dikkate değer olmakla birlikte (piramitleri inşa etmiş, Büyük Kanal'ı kazmış ve Sistine Şapeli'ni boyamıştı) sınırları vardı. En bariz şekilde kaslar hayvanların parçasıdır ve hayvanların yiyecek, barınma ve çoğu zaman yakıt ve giyeceğe gereksinimi vardır. Bütün bunlar bitkilerden veya diğer hayvanlardan gelir ki, onlar da yiyecek, barınak ve benzerini gerektirir; bu zincir içindeki her şey nihai olarak toprağa ihtiyaç duyar. Böylece 18. yüzyılda çekirdeklerde toprak gitgide azalırken, kaslar da daha pahalı hale geldi.

Yüzlerce yıl rüzgâr ve su enerjisi gemileri iterek ve değirmentaşlarını çevirerek kas gücünü büyütmüştü. Fakat rüzgâr ve suyun da sınırları vardır. Ancak belirli yerlerde mevcutturlar; akarsular kışın donabilir veya yazın kuruyabilir. Ayrıca, hava ne zaman durgunlaşsa, yel değirmenlerinin pervaneleri durur.

Enerji taşınabilir olmalıydı ki, insanlar işlerini ona götürmek yerine onu işlerine getirebilsin; güvenilir olmalıydı ki, hava durumuna bağlı olmasın; ve uzamsız olmalıydı ki, milyonlarca dönüm ağaçlık veya ekilebilir araziyi tüketmesin. 11. yüzyıl Kaifeng'inin

2 William Wordsworth, *The Prelude* (1805), 9. kitap, dize 161-69. Wordsworth münhasıran Fransız İhtilali'nden söz ediyordu.

demircileri bir çözüm buldular, ama bunun da bir sınırı vardı. Bu çözüm enerjiyi sadece ısı olarak serbest bırakıyordu.

Gerçek atılım –ısıyı harekete dönüştürmek– 18. yüzyılda ortaya çıktı ve bizatihi kömür madenlerinde başladı. Bu madenlerde su baskınları hiç bitmeyen bir sorun oluşturuyordu; kaslar ve kovalar maden kuyularındaki suyu boşaltmakta kullanılsa bile (işbilir bir İngiliz kuyu sahibi bir kova zincirine 500 at koşmuştu), muazzam ölçüde pahalıydı. Bugünden geriye baktığımızda çözüm aşikâr görünür: suyu madenden yiyecek tüketen hayvanlar yerine makinelerle çıkarmak. Ancak bunu söylemesi yapmaktan kolaydı.

Doğu ve Batı çekirdeklerinin her ikisi de 18. yüzyılda kömüre ihtiyaç duydu ve her ikisi de su basmış maden kuyuları sorunuyla karşılaştı, ama yanıtı bulan İngiliz makine yapımcıları oldu. 9. Bölüm'de gördüğümüz gibi, Kuzeybatı Avrupa'nın en uzak ucunda, Atlantik ekonomisinin yarı bilimsel denemeleri fazlasıyla ödüllendirdiği bir ortam vardı. Bu ortam tam da bu sorunun gerektirdiği türden insanları, yani ticari zekâlarını madenler konusundaki pratik deneyimleri ve temel fizik kavrayışlarıyla birleştiren insanları ortaya çıkardı. Bu tür kişiler Çin'de ve Japonya'da da vardı elbette, ama daha enderdiler ve bildiğimiz kadarıyla hiçbiri kömürle çalışan makineler yapmayı denemedi.

İlk çalışan Batılı pompa olan "Madencinin Dostu"na (Miner's Friend) İngiltere'de 1698'de patent verildi. Suyu kaynatmak için kömür yakıyor, ardından buharı bir vakumda yoğunlaştırıyordu; bunun ardından operatörlerin bir valfı açmasıyla birlikte vakum, suyu madenden yukarıya emiyordu. O zaman valf kapatılıyor, işçiler bu suyu da kaynatıp buhara dönüştürmek üzere ateşi kömürle besliyordu; ardından yerçekimine kafa tutan bu kaynatma ve yoğunlaştırma süreci sonsuzcasına sürüyordu.

Madencinin Dostu yavaştı, suyu ancak 12 metreye çıkarabilmesinin yanı sıra, patlamak gibi belirgin bir nahoş eğilimi vardı; ama gene de (genellikle) yüzlerce atı beslemekten daha ucuzdu. Ayrıca varlığı bile yeni yeni denemelere esin verdi, ama geliştirilmiş makineler bile dehşet verici derecede savurgandı. Suyu kaynatıp ardından vakum yaratmak üzere bu suyu soğutmada aynı silindiri kullanmaları nedeniyle, pistonun her hareketi için silindiri yeniden ısıtmak zorundaydılar. En iyi makineler bile, kö-

mür olarak kullanılan enerjinin ancak %1'ini suyu pompalayacak kuvvete çevirebiliyordu.

Onlarca yıl boyunca bu verimsizlik, buhar gücünün kömür madenlerinden suyu pompalamak gibi tek bir işle sınırlanmasına yol açtığı gibi, bunda bile bir kuyu sahibi şöyle yakınıyordu: "Bu makinelerin muazzam yakıt tüketimi madenlerimizin kârı üzerinde çok ağır bir engel oluşturuyor... Bu ağır vergi miktarları ise neredeyse yasaklamaya varıyor."[3] Madenlerden fabrikalara kömür nakletmek zorunda olan her sektör için buharlı makineler düpedüz çok pahalıydı.

Gelgelelim makineler profesörler için tam bir eğlenceydi. Glasgow Üniversitesi bir minyatür örnek satın aldı; ama akademisyenlerin hiçbiri onu çalıştırmayı başaramayınca, makine 1765'te Üniversite'nin Matematiksel Alet Yapımcısı James Watt'ın atölyesini boyladı. Watt makineyi çalıştırdı, ama verimsizliği onun zanaatkâr ruhuna aykırı hareket ediyordu. Diğer işlerinin arasında, suyu buharlaştırıp sıkıştırmanın daha iyi yollarını aramaya kafasını taktı; kendi deyişiyle, sonunda,

> bu fikir aklıma geldiğinde, güzel bir pazar öğle sonrası yürüyüşe çıkmıştım... Buhar elastik bir bünye olarak bir vakumun içine sıkıştırılabildiğine göre, [ısıtılmış] silindir ile boşaltılmış bir hazne arasında bir temas kurulursa onun içine dolacak ve silindiri soğutmaya gerek kalmaksızın orada yoğunlaşacaktı... Kafamda bütün olayı düzene soktuğumda Golf evine henüz gelmiştim.[4]

Günlerden pazar olduğundan, Tanrı korkusuna sahip Watt hiçbir şey yapamadan öylece oturmak zorunda kaldı, ama pazartesi günü kondansatörü buhar silindirinden ayıran yeni bir modeli hemen kuruverdi. Tek bir silindiri önce ısıtıp sonra soğutmak yerine, artık kazan sıcak, kondansatör ise soğuk kalarak, kömür kullanımını neredeyse beşte dört oranında düşürecekti.

Bunun da getirdiği bir sürü yeni sorun vardı elbette, ama Watt yıllar içinde her birinin üzerinden özenle geçti. Karısı öldü, destekçisi iflas etti, ama o makineyi doğru dürüst çalıştırmayı hâlâ başaramamıştı. Fakat 1774'te, neredeyse bu çabasını bırak-

3 *Minerologia Cornubiensis* (1778), alıntı: Landes, 2003, s. 99-100.

4 James Watt, 1817'de Robert Hart'la konuşması (sözünü ettiği yürüyüşü 1765'te yapmıştı), alıntı: Uglow, 2002, s. 101.

mak üzereyken, "Demir Reis" Matthew Boulton imdadına yetişip Watt'ın borca batmış destekçisinin hisselerini satın aldı ve makine yapımcısını beraberinde ta Birmingham'a kadar sürükledi. Boulton bu soruna hem para akıttı hem de parlak maden ustası "Demir Adam" Wilkonson'ı onun yanına kattı. (Wilkonson, kendi tabutu da dahil, her şeyin demirden yapılabileceğine inanıyordu.)

Sadece altı ay sonra Watt babasına –gelmiş geçmiş en büyük ikinci azımsama olarak beni çarpan bir ifadeyle (en büyüğünü bu bölümün daha ilerisinde ele alacağım)– makinesinin artık "epeyce başarılı" sayılabileceğini yazdı.[5] Mart 1776'da halka açık büyük bir gösteride Watt ve Boulton'ın makinesi, eski makinelerin sadece dörtte biri oranında kömür yakarak, tam olarak altı dakikada bir maden kuyusundan 18 m derinlikteki suyu pompaladı.

Boswell o ay Soho'ya ziyaretine geldiğinde Boulton'ın o kadar coşkulu olmasına şaşmamak gerek. Artık kuyuların dışında bulunan uygun maliyetli makinelerle, sınır ancak gökyüzü olabilirdi. "Eğer... yüz küçük makinemiz... ve çalışır halde yirmi büyük makinemiz olsaydı, hepsini derhal satabilirdik," diye yazdı Boulton, Watt'a. "En iyisi, güneş hâlâ parlarken otlarımızı kurutalım."[6]

Öyle de yaptılar, gerçi kapılarını çalan müşterilerden bazıları onları bile şaşırtmış olabilir. Buhar enerjisi fırsatını ilk kavrayan imalatçılar pamuklu kumaş üreticileri oldu. Pamuk Batı Avrupa'da yetişmiyordu ve 17. yüzyıla dek Britanyalılar genelde o kaşındıran, terleten yünlü kumaşları yıl boyunca kullanırlar ve iç çamaşırı kullanmayı çoğunlukla göz ardı ederlerdi. Tahmin edilebileceği gibi, tüccarlar hafif, parlak boyalı pamuklu kumaşı Hindistan'dan ithal etmeye başladığında, bu kumaşlar büyük rağbet gördü. "Evlerimize, dolaplarımıza, yatak odalarımıza dek sokuldu," diye hatırlıyordu 1708'de Daniel Defoe. "Perdeler, yastıklar, koltuklar ve en sonunda yatakların kendisi, Kaliko veya Hint kumaşından başka bir şeyden yapılmaz oldu."[7]

İthalatçılar servetler kazandı, ama Hint pamuğuna harcanan para elbette İngiliz yününe harcanmadı. Yünlü kumaşın büyük tüccarları bu yüzden pamuklunun yasaklanması için

5 James Watt, (Baba) James Watt'a mektubu, 11 Aralık 1774 (James Watt Evrakı, Birmingham Kent Arşivi, 4/60), alıntı: Uglow, 2002, s. 248.

6 Matthew Boulton, James Watt'a mektubu, 1776 yazı, alıntı: Uglow, 2002, s. 256.

7 Daniel Defoe, *Weekly Review*, 31 Ocak 1708, alıntı: Ferguson, 2003, s. 17.

Parlamento'da lobi yaptı; bunun üzerine diğer Britanyalılar (hâlâ yasal olan) ham pamuk ithal edip kendi kumaşlarını dokumaya koyuldular. Ne yazık ki bunlar Hint kumaşları kadar iyi değildi ve 1760'lar gibi geç bir tarihte İngiliz pamuklu piyasası İngiliz yün piyasasının ancak otuzda biri kadardı.

Gene de pamuk bir konuda çok işe yaradı: Liflerini eğirip ipliğe dönüştürmenin gerektirdiği zahmetli iş makineleşmeye yol açtı. 10 bin yıllık dokuma üretimi, minik yün tutamlarını veya liflerini bir milin etrafında büken kadınların (sonraları nadir de olsa erkeklerin) çevik parmaklarına bağımlı kaldı. 7. Bölüm'de, 1300'e gelindiğinde Çinli iplik bükücülerin verimliliği artırmak üzere su ve hayvan enerjisine dayalı makineler kullandığını gördük. Bu makineler sonraki yüzyıllarda daha yaygın hale gelerek çıktıyı aralıksız artırdı; ama İngilizlerin makineleşme hamlesi ansızın bütün kadim hünerleri gereksiz kılıverdi. 1700'de pedallı çarkı olan bir eğirmecinin yapağıdan yaklaşık yarım kiloluk yün ipliği üretmesi için ihtiyacı olan süre 200 saatti;[8] 1800'e gelindiğinde, –Hargreave'in Jenny'si, Arkwright'ın cıvıltısı, Crompton'un katırı gibi– olağanüstü isimler taşıyan olağanüstü makineler aynı işi 3 saatte yapıyordu (Roberts'ın 1824'te icat edilen otomatik katırı bu işi sadece 1 saat 20 dakikada tamamlıyordu). Makinelerin yinelemeli hareketleri, onları buhar gücü ve büyük fabrikalarda yoğunlaşma konusunda da ideal hale getiriyordu ve tamamen (doğal olarak Boulton ve Watt'ın tedarik ettiği) buharlı makinelerle donanmış ilk iplik bükme fabrikası 1785'te açıldı.

Makineler İngiliz pamuklusunu Hint benzerinden bile daha ucuz, daha ince, daha güçlü ve daha birörnek hale getirdi ve İngiliz mamul kumaş ihracatı 1760 ile 1815 arasında yüz katına çıkarak, pamuklu dokumayı küçük bir sektörden ulusal gelirin neredeyse on ikide birinin kaynağına dönüştürdü. 100 bin erkek, kadın ve (özellikle) çocuk haftada 6 gün ve günde 12 veya daha uzun saatler fabrikalarda çalışarak pazara o kadar çok pamuklu akıttı ki, pamuk ipliğinin fiyatı 1786'da yarım kilosu 38 kuruştan 1807'de 7 şiline kadar düştü. Ayrıca fiyatlar düştükçe pazar genişledi. Kârlar patlama yapmaya devam etti.

8 İplik hükme çarkları Avrupa'ya 12. yüzyılda ulaştı; yarım kiloluk iplik üretimi, çark olmadan bükücünün yaklaşık 500 saatini alıyordu.

Coğrafya, pamuğu İngiltere için mükemmel bir sanayi sektörüne dönüştürecekti. Hammadde denizaşırı yetiştirildiğinden ülkede toprak için rekabet yaratmadı. Bunun yerine İngiliz nakdine göz diken Amerikalılar milyonlarca dönüm araziyi pamuk plantasyonlarına dönüştürdü ve yüz binlerce köleyi buralarda işe koştu. Üretim 1790'da 3000 balyadan 1810'da 178 bin ve 1860'ta 4,5 milyon balyaya kadar yükseldi. İplik bükümünde İngiliz yenilikleri plantasyonlarda Amerikan yeniliklerini harekete geçirdi; bunlardan biri de, pamuktaki yapışkan tohumları kölelerin parmaklarından daha iyi ayıran Eli Whitney'in pamukcini (*cotton gin*[9]) adı verilen makinesiydi. Amerikan pamuk arzı İngiliz talebini karşılayacak şekilde yükselerek fiyatları düşük tutarken, fabrika ve plantasyon sahiplerini de zengin etti ve Atlantik Okyanusu'nun her iki yakasında devasa yeni emekçi orduları yarattı.

İngiltere'de teknoloji sektörden sektöre yayılarak daha da fazla teknolojik atılımı harekete geçirdi. En önemli sıçrama, diğer yeni sanayilerin kullandığı malzemeleri üreten sektör olan demir işleme sanayisinde oldu. İngiltere'nin demirci ustaları demiri kok kömürüyle nasıl eriteceklerini (Çinli madencileri 700 yıl geriden takip ederek) 1709'dan beri biliyorlardı, ama kokla eritme için fırınlarını yeterince sıcak tutmakta sıkıntı çekiyorlardı. 1776'dan sonra Boulton ve Watt'ın makineleri sürekli basınçlı hava dalgası sağlayarak bu sorunu çözdü ve 10 yıl içinde Cort'un demir tavlama ve haddeleme işlemi geri kalan teknik güçlükleri giderdi. Pamuklu sektörünün yolundan giden sektörde istihdam, verimlilik ve kârlar patlarken, demirciler emek maliyetlerinde ani düşüşüne tanık oldu.

Artık Boulton ve rakipleri enerjiyi ele geçirmenin sırrını açığa çıkarmışlardı. Yaptıkları devrimin tam olarak kendini göstermesi için 20-30 yıl gerekse de (1800'de İngiliz imalatçıları hâlâ buharlı makinelerden, su değirmenlerinden elde edilen enerjinin üç katını elde edebiliyordu), bu gene de dünya tarihindeki en büyük ve en hızlı dönüşümdü. Üç kuşak içinde teknolojik değişim zorlu tavanı yıkıp geçti. 1870'e gelindiğinde İngiltere'nin buharlı makineleri –eğer sektör hâlâ kas gücüne dayanmak zorunda kalsaydı–

9 *Gin*: Makinenin (*engine*) kısaltması.

İngiltere'nin bütün buğday rekoltesinin üç katını tüketecek olan 40 milyon kişinin emeğine eşdeğer 4 milyon beygirgücü enerji üretmeye başlamıştı bile. Fosil yakıtlar imkânsız olanı mümkün kılmıştı.

Büyük Ayrılık

Kentin yerlileri, Orta İngiltere'deki doğduğum kent olan Stoke-on-Trent'i Sanayi Devrimi'nin beşiği olarak adlandırmayı pek sever. Bu şöhret iddiası, Josiah Wedgwood'un 1760'larda vazo imalini makineleştirdiği Çömlekçiler'in yüreği olmasından ileri gelir. Endüstriyel çapta çömlekçilik Stoke'ta her yere nüfuz etmişti. 200 yıl kadar sonra benim yeniyetmelik çağımda, Wegdwood'un zanaatını öğrendiği Whieldon fabrikasının arka tarafındaki bir çöp alanından çıkarılan hatalı fırınlanmış çömlekler üzerinde çalışarak geçen en eski arkeolojik deneyimlerim bile Wedgwood'un gölgesini izliyordu.

Stoke kömür, demir ve kil üzerine inşa edilmişti; ben çocukken kentin emekçilerinin çoğu hâlâ şafaktan önce kalkıp madene, çelik işliğine veya kil atölyesine giderdi. Büyükbabam bir çelik işçisiydi; babam on dördüncü doğum gününden hemen önce, madende çalışmak üzere okulu bırakmıştı. Benim okul günlerimde bize sürekli İngiltere'yi atalarımızın yürekliliğinin, metanetinin ve maharetinin bu kadar büyük yaptığı ve dünyayı nasıl değiştirdiği anlatılırdı. Gelgelelim, hatırladığım kadarıyla, çocukluk çağındaki sanayiye beşiklik edenin, başka yerlerde başka kişilerin değil de *bizim* tepelerimiz ve vadilerimiz olduğunu bize anlatan olmamıştı.

Ancak bu soru, Batı ile Doğu arasındaki büyük ayrılığa ilişkin tartışmalardaki cephe hattıdır. Sanayi Devrimi'nin Batı'da başka herhangi bir yerde değil de İngiltere'de (aslına bakılırsa Stoke-on-Trent ve civarında) başlaması kaçınılmaz mıydı? Değilse, bunun başka yerden çok Batı'da olması kaçınılmaz mıydı? Veya – hatta– bu devrimin kendisi kaçınılmaz mıydı?

Bu kitabın girişinde, bu sorular esasında Batı hâkimiyetinin çok uzak geçmişe kilitlenip kilitlenmediğine ilişkin olsa da, buna yanıt veren uzmanların 4000 veya 5000 yıldan daha önceye nadiren bakmalarından yakınmıştım. Bu kitabın ilk dokuz bölü-

münde kısaca öyküsünü anlattığım Sanayi Devrimi'ni uzun tarihsel perspektifine oturtmanın daha iyi yanıtlar sağlayacağını umuyorum.

Sanayi Devrimi, toplumsal gelişmeyi ne kadar çok ve ne kadar hızlı yukarıya ittiği konusunda benzersizdi, ama onun dışında tarihin daha erken evrelerindeki tüm iniş çıkışlara çok benzerdi. Daha önceki (görece) hızlı yükselen gelişmenin tüm örneklerinde olduğu gibi, yakın geçmişe kadar ana hikâyenin oldukça kıyısında kalmış bir alanda meydana geldi. Tarımın başlangıcından beri, başlıca çekirdekler kolonileştirme ve taklidin çeşitli kombinasyonları yoluyla uzak kesimlerdeki nüfusların çekirdekte yapılanları benimsemeleri ve kimi zaman kendi bölgelerinin çok farklı ortamlarına uyarlamaları sayesinde genişlemişti. Bu sürecin bazen geri kalmışlığın avantajlarını ortaya çıkardığı da oldu: MÖ 5. binyıl çiftçileri Mezopotamya'da hayatta kalmanın tek yolunun sulama olduğunu görerek bu süreçte Mezopotamya'yı yeni bir çekirdeğe dönüştürdüğünde; veya kentler ve devletler MÖ 1. binyılda Akdeniz Havzası'na yayılarak yeni deniz ticareti örgüleri geliştirdiğinde; yahut Kuzey Çinli çiftçiler güneye kaçarak Yangtze ötesindeki toprakları MS 400 ertesinde yeni bir pirinç bölgesine dönüştürdüğünde olduğu gibi. Batı çekirdeği MS 2. binyılda Akdeniz'deki merkezinden kuzeye ve batıya genişlediği zaman, Batı Avrupalılar sonunda yeni denizcilik teknolojisinin, çok uzun zamandır geri kalmışlıklarının kaynağı olmuş kendi coğrafi yalıtılmışlıklarını bir avantaja dönüştürebileceğini gördüler. Batı Avrupalılar planlı olmaktan çok tesadüf eseri yeni okyanus imparatorlukları kurdular ve yeni Atlantik ekonomileri toplumsal gelişmeyi tırmandırdıkça tümüyle yeni zorluklar yarattı.

Avrupalıların bu zorlukları aşacakları hiçbir şekilde garanti altında değildi; ne (MS 1. yüzyılda) Romalılar ne (11. yüzyılda) Song Çin'i bu zorlu tavanı aşmanın bir yolunu bulabilmişti. Bütün göstergeler kasların nihai enerji kaynağı olduğu, insanların %10-15'inden fazlasının okumayı öğrenemeyeceği, kentlerin ve orduların asla 1 milyonun üzerine çıkamayacağı ve –sonuç olarak– toplumsal gelişmenin asla endeksteki 40'lı puanların başındaki zorlu tavanı aşamayacağı izlenimi veriyordu. Ancak 18. yüzyılda Batılılar bu sınırları yerle bir ettiler; enerji satarak, daha önce baş gösteren bütün gelişmeyi gülünç bir taklide dönüştürdüler.

Romalıların ve Song'un başarısız olduğu yerde Batı Avrupalıların başarılı olmasının nedeni, üç şeyin değişmiş olmasıydı. İlkin, teknoloji birikmeye devam etmişti. Toplumsal gelişmenin her çöküşünde bazı beceriler kayboldu, ama çoğu öyle olmadı ve yüzyıllar içinde onlara yenileri eklendi. Aynı nehirde iki kere yıkanılmaz ilkesi böylelikle işlemeye devam etti: 1. yüzyıl ile 18. yüzyıl arasında zorlu tavanı aşmak için zorlayan her toplum öncellerinden farklıydı. Her biri kendilerinden önce olanı biliyor ve bunlardan daha çoğunu yapabiliyordu.

İkincisi, büyük ölçüde teknolojinin birikmiş olması sonucu tarımsal imparatorlukların artık etkili silahlarının bulunması, Romanovlar ile Qing hükümdarlarının bozkır anayolunu kapatmalarını sağladı. Sonuç olarak, toplumsal gelişme 17. yüzyılda zorlu tavana baskı yaptığı zaman mahşerin beşinci atlısı –yani büyük çaplı göçler– dörtnala kalkamadı. Çetin bir dönem oldu, ama çekirdekler diğer dört atlıyla başa çıkmayı ve çöküşten kurtulmayı başardı. Bu değişim olmasaydı, 18. yüzyıl 3. ve 13. yüzyıllar kadar korkunç sonlanabilirdi.

Üçüncüsü, yine büyük ölçüde teknolojinin birikmesi sayesinde, gemilerin artık istenen hemen her yere seyredebilmesi, Batı Avrupalıların daha önce hiç görülmemiş türden bir Atlantik ekonomisi yaratmasını sağladı. Ne Romalılar ne de Song böylesine muazzam bir ticari büyüme makinesi inşa edecek konumdaydı; bu yüzden ikisi de Batı Avrupalıların 17. ve 18. yüzyılda karşılaştığı türden sorunlarla karşı karşıya gelmedi. Newton, Watt ve meslektaşları muhtemelen Cicero, Shen Kuo ve meslektaşlarından daha zeki değillerdi; onlar farklı şeylere kafa yormuşlardı sadece.

18. yüzyıl Batı Avrupa'sı zorlu tavanı yıkıp geçebilmek açısından önceki tüm toplumlardan daha iyi konumdaydı; Batı Avrupa içinde kuzeybatı –zayıf kralları ve daha özgür tüccarlarıyla– güneybatıdan daha iyi konumdaydı; kuzeybatı içinde de İngiltere hepsinden iyi konumdaydı. 1770'e gelindiğinde İngiltere diğer her ülkeye kıyasla yalnız daha yüksek ücretlere değil, daha çok kömüre, daha güçlü maliyeye ve tartışmalı olsa da daha açık kurumlara (en azından orta ve üst sınıf erkeklere) sahipti; ancak –Hollandalılar ve Fransızlarla yaptığı savaşlardan galip çıktığı için– bunların yanı sıra en çok sömürgeye, ticarete ve savaş gemisine sahip olan da oydu.

Bir Sanayi Devrimi'nin İngiltere'de olması başka her yerden daha kolaydı, ama İngiltere henüz sanayileşmeye kilitlenmemişti. Eğer –pekâlâ olabileceği üzere– 1759'da Fransız çanları zaferleri duyurmaktan yıpranmış olsaydı ve gerçekte olanın tersine, İngiltere'yi donanmasından, sömürgelerinden ve ticaretinden ayıran Fransa olsaydı, büyüklerim beni Stoke-on-Trent'in Sanayi Devrimi'ne nasıl ebelik ettiğine ilişkin hikâyelerle büyütemeyeceklerdi. İplik bükmekte olanlar, onunla aynı derecede isten kararmış, örneğin Lille gibi bir Fransız kentindeki büyükler olurdu. Ne de olsa, Fransa'nın da pek çok mucidi ve kâşifi vardı; ulusal yeteneklerde veya kralların ve generallerin kararlarındaki ufak bir kayma bile büyük bir fark yaratabilirdi.

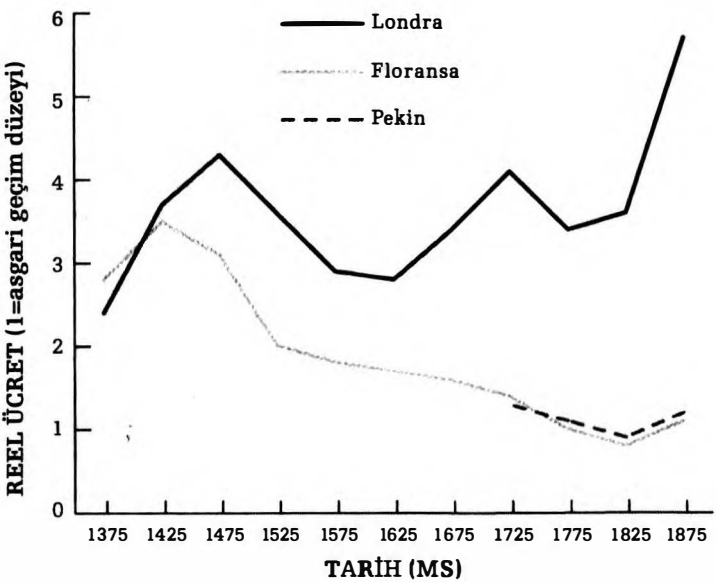
Sanayi Devrimi'nin Fransız değil de İngiliz olmasında büyük adamlar, beceriksiz aptallar ve kör talihin çok büyük etkisi vardı, ama ilk önce neden Batı'nın bir Sanayi Devrimi yaptığıyla bunun çok fazla ilgisi yoktu. Bunu izah etmek için daha genel etkilere bakmamız gerekiyor; zira yeterince teknoloji birikmiş, bozkır anayolu kapatılmış ve okyanus anayollarının açılmış olduğu anda –diyelim ki 1650 veya 1700'e gelindiğinde– bir Sanayi Devrimi'nin Batı Avrupa'da *bir yerlerde* ortaya çıkmasının durdurulabileceğini hayal etmek zordur. İngiltere yerine Fransa veya Çukur Ülkeler* dünyanın atölyesi haline gelmiş olsaydı, Sanayi Devrimi daha ağır ilerleyerek belki 1770'ler yerine 1870'lerde patlak verirdi. Bugün yaşadığımız dünya farklı olurdu, ama Batı Avrupa gene de ilk Sanayi Devrimi'ni yapmış ve Batı hâlâ hükmediyor olurdu. Ben hâlâ bu kitabı yazıyor olurdum, ama belki İngilizce değil de Fransızca olurdu.

Tabii Doğu'nun bağımsız olarak ilk sanayileşen çekirdek olması dışında. Batılı sanayileşme daha ağır olsaydı bu mümkün olabilir miydi? Burada yaptığım kuşkusuz "ya şu olsaydı"ları üst üste istiflemekten başka bir şey değil; ama bence tüm bunların yanıtı oldukça açık: Muhtemelen olmazdı. Doğulu ve Batılı toplumsal gelişme puanları 1800'e dek başabaş olmasına karşın, kendi haline bırakılsa Doğu'nun 19. yüzyılda başlayacak sanayileşmeye doğru hızla gittiğini gösteren pek az işaret vardır.

Doğu'nun büyük pazarları ve yoğun ticareti vardı, ama bunlar Batı'nın Atlantik ekonomisi gibi işlemiyordu ve Doğu'da sıradan

---

* Tarihsel olarak bugünkü Hollanda'dan farklı ve daha geniş (Hollanda, Belçika ve Lüksemburg topraklarını içeren) bir bölgeyi ifade eder (ed.n.)

Grafik 10.2. Dünyanın işçileri ayrılıyor: Britanyalı işçiler, çektikleri bütün meşakkatlere karşın, 1780 ile 1830 arasında dünyanın tüm diğer işçilerinden daha çok kazandılar ve 1830'dan sonra daha da fazla kazanır oldular. Bu grafik Londra, (Güney Avrupa'nın düşük ücretlerinin oldukça tipik bir örneği) Floransa ve (Çin ve Japonya işçilerinin ücretlerini örnekleyen) Pekin kentlerindeki vasıfsız emeğin gerçek ücretlerini karşılaştırıyor.

insanlar Adam Smith'in *Milletlerin Zenginliği*'nde ("Çin'deki halkın alt sınıflarının yoksulluğu Avrupa'daki en yoksul uluslarınkini çok geride bırakır" diye) iddia ettiği kadar fakir değildi belki, ama Grafik 10.2'ye bakılırsa zengin oldukları da söylenemezdi.[10] Pekinliler[11] Floransalılardan çok da kötü durumda değildi, ama Londralılardan daha yoksuldular. Çin ve Japonya'da (ve Güney Avrupa'da) emeğin bu kadar ucuz olması Boulton'ın buradaki muadillerinin makineye yatırım yapma dürtüsünü azalttı. 1880 gibi geç bir tarihte, 600 Çinli işçiyle bir maden açmanın belli maliyetleri hâlâ 4272 dolar olarak hesaplanıyordu; bu tek bir buharlı pompanın kaba maliyetiydi. Seçenekleri olduğu zaman

10 Adam Smith, *Wealth of Nations* (1776), 1. kitap, 8. bölüm.

11 Tokyo, Suzhou, Şanghay ve Guangzhou'daki işçilerin tümü 18. ve 19. yüzyılların çoğu döneminde Pekinlilerden biraz daha az ücret alıyordu.

bile akıllı Çinli yatırımcılar çoğu zaman pahalı buhar yerine ucuz kasları tercih ettiler.

Makineleşmeden elde edilecek bu kadar az kazançla ne Doğulu girişimcilerin ne de imparatorluk akademilerindeki akademisyenlerin, Jennyler, cıvıltılar, katırlar şöyle dursun, kazanlar ve kondansatörlere fazlaca ilgi göstermesi gerekiyordu. Kendi sanayi devrimini yapabilmesi için Doğu'nun daha yüksek ücretler ve yeni zorluklar üreterek, bilimsel düşünceyi, mekanik deneyleri ve ucuz enerjiyi toplu bir paket halinde harekete geçirebilecek Atlantik ekonomisine denk bir şey yaratması gerekirdi.

Yine, zaman verilmiş olsa bu da olabilirdi. Daha 18. yüzyılda Güneydoğu Asya'da gelişen bir Çin diasporası vardı; diğer şeyler eşit olmak kaydıyla, Atlantik ekonomisini niteleyen türden coğrafi karşılıklı bağımlılık 19. yüzyılda baş gösterebilirdi. Ama diğer şeyler eşit değildi. Jamestown'dan James Watt'a ulaşmak Batılıların 200 yılını aldı. *Eğer* Doğu muhteşem yalıtılmışlığında kalsaydı; *eğer* 19. ve 20. yüzyıllarda, coğrafi olarak çeşitlenmiş bir ekonomi yaratmaya doğru Batı'yla aynı yolda ilerleseydi; *eğer* kabaca Batı'yla aynı hızda hareket etmiş olsaydı, bir Çinli Watt veya Japon Boulton tam bu noktada ilk buharlı makinesini Şanghay veya Tokyo'da sergiliyor olabilirdi. Ancak bu olsaydı dediğimiz şeylerin hiçbiri olmadı, zira Batı'nın Sanayi Devrimi bir kez başladığında bütün dünyayı yutacaktı.

Gradgrindler*

1750 gibi geç bir tarihte Doğu ve Batı çekirdekleri arasındaki benzerlikler hâlâ çarpıcıydı. Her ikisi de karmaşık işbölümlerine, geniş ticaret ağlarına ve büyüyen imalat sektörlerine sahip ileri tarım ekonomileriydi. Avrasya'nın her iki ucunda da, düzenlerinin istikrarına, geleneklerine ve değerine güven duyan zengin toprak sahibi seçkinler göz alabildiğine her şeyin efendisiydi. Her bir seçkin grup, konumunu ayrıntılı saygı ve görgü kurallarıyla savunuyor ve her biri büyük bir incelik ve kibarlık kültürünü üretip tüketiyordu. Bariz üslup ve anlatı farklılıklarının

* Charles Dickens'ın *Zor Yıllar* romanı kahramanlarından öğretmen Thomas Gradgrind gibi, insan doğasını göz ardı ederek yalnızca bilimsel, ölçülebilir özelliklere ve gözlemlenebilir olgulara değer veren kişi anlamında kullanılan bir deyim (ç.n.)

hepsinin ardında, sözgelişi Samuel Richardson'ın *Clarissa*'sı ile Cao Xueqin'in *Kırmızı Odanın Rüyası* gibi, 18. yüzyılda gittikçe yaygınlaşan şu toplumsal kuralları anlatan romanlar arasında, belirli bir kan bağı görmemek zordur.

1850'ye gelindiğinde tek bir devasa fark bütün bu benzerlikleri alıp götürmeye başlamıştı: Batı'da, en ünlü eleştirmenlerine göre, "insanları doğal efendilerine düğümleyen cicili bicili feodal kurdeleleri acımasızca koparıp atmış" olan buhar enerjili yeni bir demir reisler sınıfının doğuşuydu bu. Bu yeni sınıf, diye devam ediyordu Marx ve Engels, "dindar esrikliğin kutsal ürpertilerini de, şövalyece yüksek heyecanları da, dar kafalı burjuva duygusallığını da bencil hesapçılığın buz gibi suyunda boğmuştur."[12]

Bu yeni sınıfın tam olarak ne yaptığı konusunda görüşler – ciddi şekilde– farklılık gösteriyordu, ama çoğu, her ne olursa olsun, onun her şeyi değiştirmekte olduğunda hemfikirdi. Bazılarına göre, enerjiyi elinde tutup satan milyonerler, "sağlam muhakeme yetisi rehberliğinde gayret ve azimleriyle [sadece] alışılmış ödülleri temin eden" kahramanlardı.[13] Victoria dönemi klasiği *Self-Help*'in yazarı Samuel Smiles da böyle düşünüyordu. Smiles "eski zamanlarda," diye izah ediyordu, "hüner gerektiren sanayi ürünleri, büyük bölümü itibariyle birkaç kişi için üretilen lükslerdi," oysa şimdi sanayi kaptanları sayesinde "en ileri düzeyde aletler ve makineler toplumun büyük kitleleri için sıradan tüketim kalemlerini üretmekte kullanılıyor."

Ne ki başkalarına göre sanayiciler son derece bencil, frak giyen, Dickens'ın *Zor Yıllar*'da betimlediği Bay Gradgrind'e benzer canavarlardı. "Yaşamda sadece olgular önemlidir" diye üsteliyordu Gradgrind. "Başka hiçbir şey dikmemek ve diğer her şeyi kökünden söküp atmak gerekir."[14] Babası borçlar yüzünden hapiste çürürken bir ayakkabı boya fabrikasında çalışan Dickens Sanayi Devrimi'ni zor yoldan öğrenmişti ve Gradgrindler hakkında çok kesin bazı düşünceleri vardı. Onun gözünde, yaşamdan güzelliğini süzüp atarak işçileri, "olgunun bir zaferi... bir makine ve kesintisiz duman yılanlarını sonsuza dek kusan uzun bacalar ken-

12 Karl Marx ve Friedrich Engels, *The Communist Manifesto* (1848), 1. bölüm.

13 Samuel Smiles, *Industrial Biography* (1863), s. 325, 332.

14 Charles Dickens, *Hard Times* (1854), 1. bölüm.

ti," diye tanımladığı kendi hayali Coketown'ı gibi, ruhu yıpratan kentlere tıkıştırmıştı.[15]

Gerçek yaşamda Gradgrindlerin bolluğuna diyecek yoktu. Genç Friedrich Engels 1840'larda Manchester'da rastladığı birine bu Coketown işçilerinin çileleri konusunda nasıl bir nutuk çektiğini anlatır. "Beni sabırla dinledi," demişti Engels, "ve sokağın köşesinde ayrıldığımız sırada şöyle söyledi: 'Ama gene de burada iyi para kazanılıyor. İyi günler beyefendi.'"[16]

İşadamı haklıydı: Boulton ve Watt'ın makineleri, fosil yakıtlarda saklı tutulan enerjiyi kullanarak bir servet yapma fırtınasının dizginlerini salmıştı. Ne var ki Engels de haklıydı: Para kazanan işçiler bunun zırnık denecek kadarını görebiliyorlardı. 1780 ile 1830 arasında işçi başına çıktı %25'ten fazla arttı, ama ücretler güçbela %5 yükseldi. Geri kalanı kâr olarak yalanıp yutuldu. İşçiler sendikalar kurarak bir Halk Bildirgesi talep etti; radikaller hükümeti havaya uçurmak için komplo kurdu. Mekanik harman dövücüler yüzünden geçim kaynakları tehlikeye giren çiftlik işçileri 1830'da makineleri kırıp saman balyalarını yakarak, korsanvari "Kaptan Swing" imzasıyla toprak beylerine tehdit mektupları yazdılar. Her yerde yargıçlar ve din adamları, Fransız tarzı ayaklanmalar için kullandıkları yaygın terimle Jakobenciliğin nefesini enselerinde hissettiler ve mülk sahipleri devletin olanca ağırlığıyla bunların üzerine çullandılar. Süvariler göstericileri atlarının ayakları altında çiğnediler; sendikacılar hapse tıkıldılar; makine kırıcılar Britanya İmparatorluğu'nun en uzak köşelerindeki ceza kolonilerine gönderildiler.

Marx ve Engels'e göre bu süreç kristal berraklığındaydı: Batılı sanayileşme toplumsal gelişmeyi her zamankinden de hızla yukarıya itmişti itmesine, ama aynı zamanda gelişme paradoksunu da ışık hızına çıkmaya zorluyordu.[17] Kapitalistler insanları atölye ve fabrikalarda etten kandan yapılma dişlilere, "ellere" dönüştürerek, aynı zamanda ortak bir dava verdiği işçileri de dev-

15 *Age.*, 5. bölüm

16 Friedrich Engels, *The Condition of the Working Class in England* (1844), 12. bölüm.

17 Marx ve Engels kuşkusuz farklı bir terminoloji kullanarak, feodalden kapitalist üretim tarzına değişimin, emekten elde edilen artıdeğeri artırdığını, ama alt ve üstyapı arasındaki çelişkileri de şiddetlendirdiğini söylemişlerdi.

rimcilere dönüştürmüş oluyordu. "Bu yüzdendir ki, burjuvazinin ürettiği," sonucuna varıyordu Marx ve Engels, "her şeyden önce kendi mezar kazıcılarıdır... Varsın egemen sınıflar bir komünist devrim ürküntüsüyle tir tir titresinler. Proleterlerin, zincirlerinden başka kaybedecek şeyleri yok. Bir dünya var kazanacakları. Bütün ülkelerin işçileri, birleşin!"[18]

Marx ve Engels, kırsal kesimi çitlerle çevirerek mülksüzleştirdikleri insanları ücretli köleler olarak kentlere sürmek yoluyla kapitalistlerin bunu kendi elleriyle getirdiklerine inanıyorlardı, ama olguları yanlış değerlendirmişlerdi. Kırsal kesim halkını topraklarından süren zengin toprak sahipleri olmamıştı; bunu seks yapmıştı. 19. yüzyılın entansif tarımı daha az değil, fiilen daha çok rençpere ihtiyaç duyuyordu ve insanların kentleri tarlalara tercih etmesinin asıl nedeni nüfus artışıydı. Yaşam süresi beklentisi 1750 ile 1850 arasında yaklaşık 3 yıl artmıştı ve her ne kadar tarihçiler bunun nedeninde uzlaşamasa da (Salgın hastalıkların daha az çıkması mı? Daha besleyici gıdalar mı? Daha iyi içme suyu kaynakları ve kanalizasyonlar mı? Daha akıllıca çocuk yetiştirme uygulamaları mı? Pamuklu iç çamaşırları mı? Tümüyle başka bir şey mi?), bu fazladan hamilelik yılları, kadınlar daha geç evlenmedikleri, farklı yollardan seks yapmadıkları veya bebeklerini düşürmedikleri/açlıktan ölüme terk etmedikleri takdirde, daha çok çocuk yetiştirecekleri anlamına geliyordu. Kadınlar gerçekten de davranışlarını değiştirdiler, ama daha uzun yaşam sürelerini dengeleyecek kadar değil ve İngiltere'nin nüfusu 1780 ile 1830 arasında kabaca iki katına (yaklaşık 14 milyona) çıktı. Bu fazladan nüfusun yaklaşık 1 milyonu ait olduğu toprakta kaldı; ama 6 milyonu yeni işler bulmak için kentlere gitti.

Üremenin bu somut olguları Sanayi Devrimi bardağının yarı boş olmaktan çok yarı dolu görünmesini sağlar: Sanayileşme travma yaratan bir süreçti, ama alternatifleri daha da kötüydü. 16. yüzyılda nüfus arttığında Batı'nın dört bucağında ücretler düşmüştü, ama 1775'ten sonra İngiliz ücretleri fiilen alıp başını giderek başka tüm ülkelerdekinden daha yüksek oldu (Grafik 10.2). 1840'larda İrlanda kıtlığının yaşandığı o korkunç yıllarda Britanyalıların kitlesel olarak açlık çekmeye başlamasının

18 Marx ve Engels, *Communist Manifesto*, bölüm 1 ve 4.

(İrlanda'da çarpıcı ölçüde nadir olan) sanayiden ziyade açgözlü toprak beyleri ve budala siyasetçilerle ilgisi vardı.

İşin ironik yönü, Marx ve Engels'in öğretilerini formüle ettikleri yıllarda, dalganın emekçilerin lehine dönmüş olmasıdır. 1780'den beri kapitalistler kârlarının çoğunu kır evlerine, asalet unvanlarına ve sonradan görmeliğin tüm diğer tuzaklarına harcamaktaydı, ama daha da çoğunu yeni makine ve atölyelere yatırıyorlardı. Yaklaşık 1830'a kadar bu yatırımlar her bir kirli, kötü beslenmiş, yetersiz eğitimli "el"in mekanik olarak artırılmış emeğini öylesine kârlı hale getirmişti ki, patronlar çoğu zaman grevcileri kovmak ve yeni işçiler bulmak için diğer patronlarla rekabet etmek yerine onlarla anlaşmayı yeğler olmuştu. Bunu izleyen 50 yılda ücretler kârlar oranında yükseldi; 1848'de Marx ve Engels *Komünist Manifesto*'yu yayımladıkları zaman, Britanyalı işçilerin ücreti nihayet Kara Ölüm sonrası ulaştığı seviyelere yeniden tırmanmaktaydı.

Tüm diğer çağlar gibi 1830'lar da ihtiyacı olan düşünceyi elde etmişti ve işçiler daha değerli olmaya başladıkça orta sınıflar mazlumlara karşı –bir tür– sempati duygusu geliştirdiler. Bir yandan işsizlik mutlak anlamda kötü bir şey olarak görülmekte ve yoksullar (orta sınıfların dediğine göre kendi iyilikleri için) hapishane işliklere itilmekteydi; öte yandan Dickens'ın bu işliklerden bazılarını betimlemesi *Oliver Twist*'i çoksatan bir kitap yaptı ve reform günün sloganı haline geldi. Resmi komisyonlar kentsel sefaleti kötülemeye başlamıştı. Parlamento 9 yaş altı çocukların fabrikalarda çalışmasını yasakladı, 13 yaş altındakilerin haftalık çalışma süresini 48 saatle sınırladı. Ayrıca tökezlese de kitlesel eğitime yönelik ilk adımlar atıldı.

Bu erken Victoria çağı reformcuları bugün ikiyüzlü gibi görünebilir, ama yoksulların yaşamını düzeltmek için pratik adımlar atma düşüncesinin kendisi bile devrimciydi. Doğu çekirdeği ile karşıtlık özellikle güçlüdür: Gradgrindlerin, Coketownların ve fabrika "elleri"nin bariz şekilde nadirattan kaldığı Çin'de, eğitimli beyefendiler, imparatorluk bürokratlarına kendi elleriyle adeta resmettikleri kaligrafi parşömenlerinde ütopyacı planlarını anlatmak şeklindeki o asırlık geleneği sürdürdüler; zaten o bürokratların da bu planları görmezden gelmek şeklinde en az o kadar uzun bir geleneği vardı. Sözde reformcular çoğunlukla

elit kesimin kıyısında yaşayanlardan gelmeye devam etti. Hong Lianji (toplumsal meselelerde hükümetin etkisizliğini eleştirmesi üzerine "aşırı edepsizlik" suçlamasıyla ölüme mahküm edildi) ve Gong Zizhen (tuhaf giyinen, dağınık bir kaligrafi kullanan ve çılgınca kumar oynayan bir eksantrik) üst düzey sınavlarda defalarca kez başarısız olmuş ve çok fazla etki gösterememiş olsalar da, ikisi de herhalde en yapıcı toplumsal eleştirmenlerdi. Büyük Kanal boyunca yaygınlaşmış çürüme ve yozlaşmadan uzak durmak için pirincin Pekin'e deniz yoluyla taşınmasının öngörüldüğü 1820'lerdeki bir program gibi fazlasıyla pratik planlar bile tavsamaya terk ediliyordu.

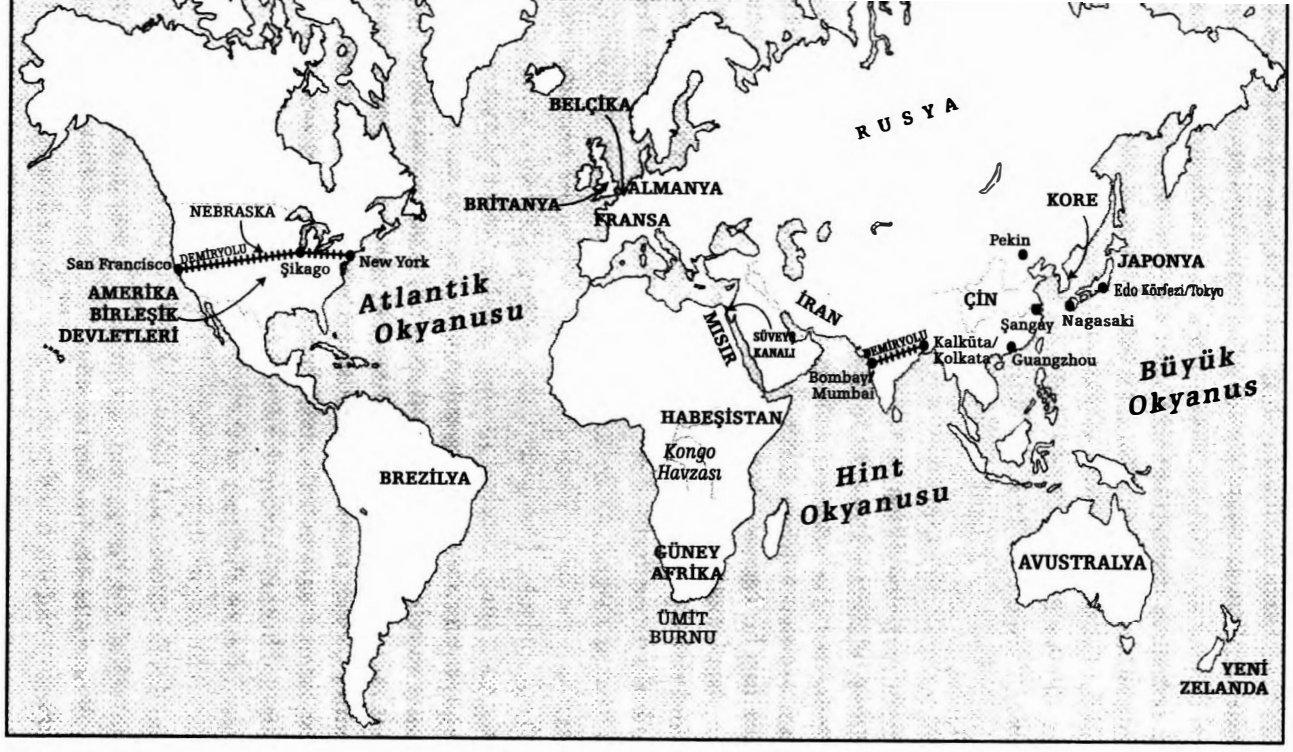
Demek ki başka hiçbir yerde değil, sadece Batı'da kömür ve demirden cesur bir yeni dünya doğuyordu ve tarihte ilk kez olanaklar gerçekten de sınırsız gibi görünüyordu. İngiliz dergisi *The Economist* 1851'de büyük bir coşkuyla şöyle yazmıştı: "Bu asrın ilk elli yılında kısmetimize düşeni bir mutluluk ve imtiyaz olarak görüyoruz. Son elli yıllık dönem... kendisinden önceki *tüm* yüzyıllardan daha hızlı ve parmak ısırtacak bir ilerlemeye tanık olmuştur. 18. ve 19. yüzyıl arasındaki fark, çeşitli hayati hususlarda, uygar Avrupa göz önüne alındığında 1. ve 18. yüzyıl arasındakinden çok daha büyüktür."[19] Batı'da zaman hızlanıyor, dünyanın geri kalanını ardında bırakıyordu.

Tek Bir Dünya

Londra, 2 Ekim 1872, 19:45. Ünlü bir sahnedir: "İşte geldim, beyler!" diye bildirir kulübüne girerken Phileas Fogg.[20] Mısır'da bir banka soyguncusuyla karıştırılmasına, Nebraska'da Siyuların hücumuna uğramasına ve Hindistan'da intihara zorlanan güzel bir dulun hayatını kurtarmasına karşın (Harita 10.2), Fogg yapacağını söylediği şeyi yapmıştı. Geriye bir yedek saniye de bırakarak dünyanın etrafını 80 günde dolaşmıştı.

Bu da kurgusal bir sahnedir gerçi, ama tüm Jules Verne masalları gibi, *Seksen Günde Devriâlem* de son derece gerçekçi bir hikâyeydi. İsmiyle müsemma George Train gerçekten de 1870'te dünyanın çevresini 80 günde dolaşmıştı ve her ne kadar hayali

19 Anonim, "The First Half of the Nineteenth Century", *The Economist* 9 (1851), s. 57.
20 Jules Verne, *Around the World in Eighty Days* (1873), 37. bölüm.

Harita 10.2. Dünyanın çevresinde: Batı hâkimiyeti yerküreyi küçültüyor.

Fogg, teknolojinin azizliğine uğradığında fillere, kar kızaklarına ve yelkenlilere başvurmuş olsa da,[21] mühendisliğin yepyeni zaferleri –(1869'da açılan) Süveyş Kanalı, (aynı yıl tamamlanan) San Francisco-New York demiryolu hattı ve (1870'te bitirilen) Bombay-Kalküta demiryolu[22]– olmaksızın ne o ne de Train yolculuğunu tamamlayabilirdi. Yola çıkmadan önce Fogg'un gözlemlediği gibi, dünya artık eskiden olduğu kadar büyük değildi.

Koloniciler yeni yaşam tarzlarını dışarıya taşıdıkça ve çeperdeki insanlar kopya etme, direnme veya kaçma şeklinde onlara tepki gösterdikçe, yükselen toplumsal gelişme ve genişleyen çekirdekler hep el ele yürümüştü. 19. yüzyıl yalnızca ölçek ve hız bakımından farklılık gösteriyordu, ama işte tarihin akışını değiştiren de bu farklar oldu. 19. yüzyıl öncesinde büyük imparatorluklar dünyanın şu ya da bu kesimine hâkim olmuş, orayı kendi iradesine göre şekillendirmişti; gelgelelim yeni teknolojiler bütün sınırları kaldırıp attı. Toplumsal gelişmedeki öncülük ilk kez küresel bir egemenliğe dönüştürülebildi.

Fosil yakıtların enerjisini harekete dönüştürmek mesafeyi bertaraf etti. Daha 1804 gibi erken bir tarihte Britanyalı bir mühendis hafif, yüksek basınçlı makinelerin demir raylar üzerinde vagonları taşıyabileceğini göstermişti ve 1810'lara kadar benzer makineler yandan çarklı gemileri hareket ettirir olmuştu bile. İlham dolu çalışmalarla dolu bir diğer kuşağın ardından, George Stephenson'ın ünlü *Rocket*'i saatte 46,6 km hızla[23] Liverpool-Manchester demiryolunda çuflamaya koyuldu ve gemiler yandan çarklı motorlarıyla Atlantik Okyanusu'nu tıkır tıkır aşmaya başladı. Toplumsal gelişme coğrafyayı her zamankinden daha hızla dönüştürüyordu: Rüzgârın ve dalgaların insafına kalmaktan kurtulan gemiler, istedikleri yere istedikleri zaman seyredebiliyordu ve birileri ray döşediği sürece, mallar karayoluyla da aynen gemilerle olduğu gibi ucuza taşınabiliyordu.

Teknoloji sömürgeciliği de dönüşüme uğrattı. 1851 ile 1880 arasında, (27 milyonluk bir nüfustan) 5 milyonu aşkın Britanyalı çoğunlukla Kuzey Amerika'daki yeni bir bölgeye göç etti. 1850 ile

21 Araçları arasında balon yoktur. Bu ayrıntı ancak 1956'da, David Niven'ın başrolde oynadığı muhteşem sinema uyarlamasında eklendi.

22 Günümüz Mumbai ve Kolkata'sı.

23 İtiraf etmeli ki bu boş olduğu zamanki hızıydı. 13 tonluk bir yükle dolu olduğu zaman 19,3 km/s gibi çok daha ağırbaşlı bir hıza ulaşabiliyordu.

1900 arasında, tarihçi Niall Ferguson'ın verdiği adla bu "Beyaz veba",[24] Britanya'nın ekilebilir yüzölçümünün on katını aşan 672 milyon dönüm ormanı kesti. Daha 1799'da bir seyyah, Amerikan öncülerinin "ağaçlara karşı yenilmez bir düşmanlığı," olduğunu kaydetmiş, "hiç acımadan önlerine çıkan her ağacı kesiyorlar... hepsi aynı kaderi paylaşıyor ve aynı yıkıma uğruyor," demişti.[25] Yüzyıl sonra, ağaç köklerini söken makineler, alev makineleri ve dinamitle beslenen düşmanlıkları daha da büyümüştü.

Eşi benzeri görülmemiş bir tarımsal patlama, en az bu kadar hayrette bırakacak nitelikteki kentleri besledi. 1800'de 79 bin New Yorklu vardı; 1890'da 2,5 milyon olmuşlardı. Bu arada Şikago dünyanın harikası haline geldi. 1850'de 30 binlik bir bozkır kasabasıyken, 1890'a kadar 1 milyonu aşan nüfusuyla yeryüzünün altıncı büyük kenti olmuştu. Şikago, Coketown'ı aratan bir kentti. Hayretler içindeki bir eleştirmeni, "bu kent için," diye yazdı:

> bütün Orta Amerika Eyaletleri, bütün Büyük Kuzeybatı trafik ve sanayiyle kükrüyor; hızarhaneler gıcırdıyor; dumanları gökyüzünü karartan fabrikalar gümbürdüyor, alev alev yanıyor; çarklar dönüyor, pistonlar silindirlerinin içinde sıçrıyor; çark dişlileri birbirini kavrıyor; kayışlar dev çarkların davullarına kenetleniyor; demirhanelerin çelik fırınları bulutlu havaya eriyik haldeki çeliğin şiddetli soluğunu püskürtüyordu.[26]
>
> Bu İmparatorluktu.

Öykünme, sanayileşmeyi Avrupa'dan doğuya doğru yaymakta sömürgecilikten çok daha fazlasını yaptı. 1860'ta İngiltere hâlâ gerçekten sanayileşmiş tek ekonomi olarak, dünyanın demir ve tekstilinin yarısını üretiyordu; ama buhar ve kömür çağı ilkin (kömür ve demir yataklarından yana zengin) Belçika, ardından Kuzey Fransa'dan başlayıp Almanya ve Avusturya'ya uzanan bir kuşak halinde kalkışa geçti. 1910'a gelindiğinde Almanya ve ABD'nin eski çevre bölgeleri geri kalmışlıklarının avantajlarını keşfedince boynuz kulağı geçti.

---

24 Ferguson, 2003, s. 59.

25 Isaac Weld, *Travels Through the States of North America and Provinces of Upper and Lower Canada During the Years 1795, 1796, and 1797*, c. 1 (1799), s. 232-3. Alıntı: Williams, 2003, s. 310.

26 Frank Norris, *The Pit* (1903), s. 57.

Kömür konusunda İngiltere'den daha az talihli olan Almanlar bu yakıtı daha verimli kullanmayı öğrendiler ve –kuşaklardır bu işi yaparak öğrenmiş– bir valfı ne zaman kapatacağını veya bir bobini ne zaman sıkıştıracağını bilen önsezili işçilerden yoksun olması nedeniyle, Almanya bu açığını teknik eğitimle kapattı. Sermaye biriktirmiş aile şirketlerinden yoksun Amerikalılar farklı bir avantaj keşfetti. Devasa modern girişimlere gereken parayı bulmak için hisseleri satarak iş sahiplerini maaşlı yöneticilerden ayırmaları sayesinde, bu yöneticiler zaman etütleri, montaj hatları ve yeni işletme bilimiyle denemeler yapmakta kendilerini özgür hissettiler. Bütün bu kitabi öğrenme süreci Britanyalılara çok gülünç görünüyordu; ama optik ve kimya gibi yeni, ileri teknolojili sektörlerde bilimden ve işletme kuramından biraz anlamak sezgilerle iş yapmaktan daha iyi sonuçlar getirdi. 1900'e gelindiğinde, doğaçlama, el yordamıyla ilerleme ve yaratıcı amatörlere olan inancıyla gülünç görünmeye başlayan artık İngiltere olmuştu.

Almanya ve ABD, tarihçilerin çoğu zaman İkinci Sanayi Devrimi dedikleri, bilimin teknolojiye daha sistemli olarak uygulanmasında başı çektiler. Phileas Fogg'un kahramanlıklarının çabucak arkaik görünmesine yol açacak şekilde, 20. yüzyılı bir petrol, otomobiller ve hava taşıtları çağına dönüştürdüler. 1885'te Gottlieb Daimler ve Karl Benz (o zamana dek lambalarda kullanılan gazyağının düşük değerli bir yan ürünü olan) benzini bir içten yanmalı motorda verimli bir şekilde nasıl yakacaklarını buldular; aynı yıl İngiliz mekaniği bisikleti mükemmelleştirdi. Yeni hafif motorları sağlam yeni şasilerle birleştirmek, arabaları ve uçakları yarattı. 1896'da otomobiller hâlâ öyle yavaştı ki, Amerika'nın ilk araba yarışında hoşnutsuzlar sürücülere "git de kendine bir at al!" diye laf attılar;[27] ama 1913'te Amerikan fabrikaları 1 milyon araç üretti. O zamana gelindiğinde North Carolina'lı iki bisiklet tamircisi Wright Kardeşler, benzin motoruna iki kanat ekleyip uçurmuşlardı.

Petrol coğrafyayı dönüşüme uğratıyordu. 1911'de bir Britanyalı petrolcü "İçten yanmalı motorun geliştirilmesi dünyanın gördüğü en büyük gelişmedir," diyordu heyecanla, "buharı geri-

27 Alıntı: Yergin, 1992, s. 79.

de bırakacak, hem de neredeyse trajik bir tezlikle."[28] Zira petrol kömürden daha hafifti, daha fazla enerji veriyor ve eşyanın daha hızlı gitmesini sağlıyordu; buhara saplanıp kalanlar yeni motorlara yatırım yapanlara göre kaçınılmaz olarak kayba uğradılar. İngiltere'nin en yüksek donanma danışmanı 1911'de "bütün zaruretlerden en önemlisi," diyordu ısrarla, "HIZ'dır."[29] Ve kaçınılmaz olana boyun eğen İngiltere'nin genç harbiye nâzırı –Winston Churchill– Kraliyet Donanması'nı kömürden petrole çevirdi. İngiltere'nin sonsuz kömür yatakları Rusya, İran, Güneydoğu Asya ve hepsinden çok da Amerika'da bulunan petrol yataklarına erişimden daha az önemli olmaya başlıyordu.

İletişim de en az bu kadar hızlı değişiyordu. 1800'de dünyanın herhangi bir yerine mesaj göndermenin en hızlı yöntemi, gemiyle gidecek bir mektup yazmaktı; ama 1851'e gelindiğinde Britanyalılar ve Fransızlar bir sualtı kablosuyla gönderilen elektrik sinyallerini kullanarak mesaj alışverişi yapabiliyorlardı. 1858'de Britanya kraliçesi ve Amerika başkanı Atlantik aşırı telgraflaştılar; *Seksen Günde Devriâlem*'de birçok kez her şeyin zamanında gelecek bir telgrafa bağlı olduğu durumlar vardı. 1866 ile 1911 arasında Atlantik aşırı telgrafın maliyeti %99,5 düştü; ama o zamana gelindiğinde bu tür tasarruflar zaten garantili sayılıyordu. İlk telefonlar 1876'da, Verne'in kitabının çıkışından tam 3 yıl sonra çalmaya başladı; 1895'te telsiz telgraf, 1906'da da radyo çıktı.

Daha hızlı nakliye ve haberleşme pazarlarda patlama derecesinde bir büyümeyi getirdi. 1770'lerde Adam Smith, refahın pazarların büyüklüğüne ve işbölümüne bağlı olduğunu anlamıştı. Pazarlar büyük olursa, herkes en ucuz ve en iyi yapabileceği şeyi üretebilir, ardından bunu satarak kârını ihtiyaçlarını karşılamakta kullanabilir. Smith, herkesin her şeyi kendi başına yapmaya çalışmak yerine bunu yapması halinde, herkesin daha zengin olacağı kanısındaydı. Bunun anahtarının liberalleşme olduğunu ileri sürdü: İktisadi mantık, insanları ayıran duvarları yıkmayı ve onları "bir şeye karşılık diğer bir şeyi nakil, takas ve mübadele etme eğilimlerini" hayata geçirmeleri için serbest bırakmayı gerektiriyordu.[30]

---

28 Marcus Samuel, Amiral John Fisher'a mektup, Kasım 1911, alıntı: Yergin, 1992, s. 154-55.

29 Amiral John Fisher, Winston Churchill'e mektup, 1911, alıntı: Yergin, 1992, s. 155.

30 Smith, *Wealth of Nations* (1776), 2. bölüm.

Ancak bu söylenmesi gerçekleştirilmesinden kolay bir şeydi. Dünyada en ucuz malları üretenler, örneğin Britanyalı sanayicilerin tümü serbest piyasa yanlısıydı; ama rekabetçi olmayan, yüksek fiyatlı malları üretenler –Britanyalı çiftçiler gibi– çoğu zaman daha etkili rakiplerine tarifeler konulması için Parlamento'da lobi yapmayı yeni iş kollarına dönmekten daha ehven görüyorlardı. İngiltere hükümdarlarını himayecilikten vazgeçmeye ikna etmek kan dökülmesini, bir hükümetin düşmesini ve kıtlık endişesini gerektirdi; ama bunu yaptıkları zaman (ve ithal mallar üzerindeki ortalama gümrük vergisinin 1825'te %50'yi aşkın oranlardan, 50 yıl sonra %10'un altına düşmesi gibi) küresel pazarlar uçuşa geçti.

Bazılarına göre serbest piyasa modası çılgınlık gibi bir şeydi. Britanyalı imalatçılar trenler, gemiler ve makineler ihraç ediyor; Britanyalı bankerler de bunları satın almaları için yabancılara borç para veriyordu. İngiltere fiilen kendi ekonomik hâkimiyetine meydan okuyacak yabancı sanayileri inşa etmekteydi. Gelgelelim, serbest ticaret yanlılarına göre, bu çılgınlıkta bir yöntem vardı. İngiltere her yere, rakiplere bile mal satarak ve borç para vererek, en fazla kâr getiren endüstriyel (ve gittikçe artan şekilde mali) becerilere yoğunlaşabilecek kadar büyük bir piyasa yaratmış oluyordu. Hepsi bu da değildi. İngiliz makineleri, Amerikalılara ve Avrupalılara Britanyalıların satın alması gereken yiyecekleri üretmekte yardım ediyordu. İngiltere'ye gıda satarak elde ettikleri kârlar yabancıların daha da fazla İngiliz malı almasını sağlıyordu.

Serbest ticaret yanlıları bundan –en azından Gradgrind gibilerin zorlu liberalleşme mantığını hazmetmeye istekli olan– herkesin kazançlı çıkacağını ileri sürüyorlardı. Pek az ülke İngiltere kadar coşkuluydu (özellikle Almanya ve ABD emekleme çağındaki sanayilerini İngiliz rekabetine karşı koruyorlardı), ama 1870'lere gelindiğinde Batı çekirdeği fiilen tek bir finans sisteminde bir araya gelmişti bile. Çeşitli para birimlerinin değeri altına karşı sabitlenerek, ticaret daha öngörülebilir hale getirilip hükümetlerin piyasanın kurallarına göre oynamaları sağlandı.

Ancak henüz her şey yeni başlıyordu. Liberalleşme sınırlarda dur durak bilmeden ülkeler arasındaki bariyerleri yıkıp geçerken, içerideki bariyerler el değmeden kalacaktı. Marx ve Engels'in a-

çıkça gördükleri gibi, liberalleşme paket halinde gelen bir anlaşmaydı:

> Üretimde kesintisiz devrim, tüm toplumsal kesimlerin aralıksız sarsıntıya uğratılması, sonsuz güvensizlik ve hareket burjuvazi çağını önceki tüm çağlardan ayırır. Tüm sabit, donmuş ilişkiler, doğurdukları eski değer yargıları ve görüşlerle birlikte çözülüp dağılıyor; yeni oluşanlarsa daha kemikleşemeden eskiyor. Katı olan her şey buharlaşıyor, kutsal olan her şey dünyevileşiyor ve insan sonunda kendi gerçek yaşam koşullarıyla ve hemcinsleriyle olan ilişkileriyle ciddi şekilde yüzleşmek zorunda kalıyor.[31]

Eğer insanların nasıl giyinebileceğine, kimlere tapacağına, hangi işleri yapabileceğine ilişkin geleneksel kurallar ve düzenlemeler pazarın verimliliğine ve büyümesine müdahale ediyorsa, o geleneklerin gitmesi gerekiyordu. Liberal kuramcı John Stuart Mill, "İnsanların içlerinden herhangi birinin eylem özgürlüğüne bireysel veya toplu olarak müdahale edebileceği yegâne durum nefsi müdafaadır," sonucuna varmıştı. "Kendisi, bedeni ve aklı üzerinde birey egemendir."[32] Diğer her şey zorla alınmaya açıktı.

Serflik, loncalar ve hareket özgürlüğü ile meslek üzerindeki tüm diğer kısıtlamalar kalktı. 1865'te Amerikan köleliğini sona erdirmek bir savaşı gerektirdi, ama bir kuşak içinde Batı'nın diğer köleci devletleri bu kadim kuruma barışçıl (ve çoğu zaman kârlı) bir şekilde son verdiler. İşverenler gittikçe artan şekilde işçilerle uzlaştılar ve 1870'ten sonra çoğu ülke işçi sendikalarını ve sosyalist partileri yasallaştırarak erkeklere genel oy hakkı tanıdı ve parasız, zorunlu ilköğretim hizmeti sunmaya başladı. Ücretler yükseldikçe bazı hükümetler emeklilik için tasarruf planları, kamusal sağlık programları ve işsizlik sigortası sunmaya başladı. Karşılığında işçiler ordu ve donanmada askerlik hizmeti yapmaya razı oldu; bu kadar koruma altında kim savaşmak istemezdi ki?

Liberalleşme en eski ve saygın önyargıları bile kemirdi. Yaklaşık 2000 yıldır Hıristiyanlar Yahudilere ve İsa'nın münasebetsiz takipçilerine zulmetmişti; ama aniden diğer insanların inançları kendilerini ilgilendiren bir mesele olarak görülüp, mülk edinme

31 Marx ve Engels, *Communist Manifesto*, 1. bölüm.

32 John Stuart Mill, *On Liberty* (1859), 1. bölüm.

veya oy kullanma hakkını onların elinden almak için hiçbir neden yokmuş gibi görünmeye başladı. Aslında, gittikçe artan şekilde, din bütünüyle daha az önemli bir mesele gibi görülüyordu ve sosyalizm, evrimcilik, milliyetçilik gibi yeni inanışlar, dinin onca zamandır işgal ettiği yeri doldurmaya başlamıştı. Önyargıların en katısı sayılan Tanrı artık yeterli gelmiyordu; aynı şekilde kadının aşağı konumu da sorgulanmaya başlamıştı. "İki cinsiyet arasındaki mevcut toplumsal ilişkileri düzenleyen ilkeler –bir cinsin diğerinden aşağı konuma indirgenmesi– başlı başına yanlıştır ve artık insani gelişmenin önündeki başlıca engellerden biridir," diye yazdı Mill. "Hiçbir köle aynı sürelerle köle olarak kalmaz ve hele hele birinin karısı olması durumunda bu daha da böyledir."[33]

Filmler ve romanlar Victoria çağını çoğu zaman mumların, çıtır çıtır yanan şöminelerin ve yerlerini bilen insanların sıcak dünyası olarak sunar; oysa çağdaşları bu dönemi çok farklı deneyimlemişti. Marx ve Engels 19. yüzyıl Batı'sını, "büyü yapmak için çağırdığı ölüler diyarının güçlerinin kontrolünü kaybeden bir büyücü" gibi görüyorlardı.[34] Sanatçılar ve entelektüeller bundan büyük zevk alıyordu; muhafazakârlarsa ellerinin tersiyle itiyordu. Kiliseler sosyalizme, materyalizme ve bilime karşı (kimi kabaca, kimi zekice) görüşler serdediyordu; toprak sahibi soylular kendi düzenlerinin imtiyazlarını savunuyordu; Yahudi düşmanlığı ve kölelik bazen yeni maskeler altında yeniden baş gösteriyordu. Çatışmalar çok şiddetli olabilirdi; Marx ve Engels'in 1848'de *Komünist Manifesto*'da fikirlerini dile getirmelerinin nedeni, aslında o yıl devrimlerin neredeyse her Avrupa başkentini sallaması ve kıyamet saatinin gelip çatmış gibi görünmesiydi.

Batı toplumu, 1750 gibi yakın bir döneme kadar Doğu'ya o denli benzemesine yol açan özelliklerini hızla üstünden atıyordu. Çoğu zaman olduğu gibi, bunu da romanlarda olduğu kadar açıkça ortaya koyan bir şey yoktur. 19. yüzyıl başı Çin edebiyatında Avrupa romanlarının sayfalarını dolduran kadın kahramanları bulmak için boşuna uğraşırsınız. Kadınların aşağı konuma indirgenmelerini protesto etmeye en yakın şey, Li Ruzhen'in *Aynadaki Çiçekler* adlı garip yergisidir; burada bir erkek tacir, ayak bağlama uygulamasına varıncaya kadar her yönden zorla kadınlaştı-

33 John Stuart Mill, *The Subjection of Women* (1869), 1. bölüm.

34 Marx ve Engels, *Communist Manifesto*, 1. bölüm.

rılır. ("Ayakları asıl biçiminin çoğunu yitirdi," diye yazıyordu Li.[35] "Kan ve et sıkışarak lapaya dönüştü... ayaklarından geriye aslında küçük boyutta kuru kemikler ve deri dışında bir şey kalmadı.") Dickens'ın sınıf atlayan kahramanlarını bulmak kuşkusuz çok zordur ve Samuel Smiles'ın kendini baştan yaratan adamlarından ise eser yoktur. Shen Fu'nun yürek paralayan *Dalgalanan Bir Yaşamın Altı Kaydı*'nın –romantik ve dokunaklı, ama katı bir hiyerarşiyle ezilmiş– ruh hali çok daha tipiktir.

Ne ki, Batı'ya ilişkin gerçekten yeni olan şey, ne kadar hızla yükselir ve dünyanın geri kalanından tümüyle farklı yollarda ne kadar koşturursa, dünyanın geri kalanını kendi yolunda ve çılgınca bir hızla yürümeye o kadar zorlamasıydı. Pazar uyumuyordu, uyuyamazdı; genişlemek her zamankinden daha çok faaliyeti bütünleştirmek zorundaydı, aksi takdirde gözü dönmüş sanayi canavarı ölürdü. Batı'nın aşındırıcı, liberal asidi toplumlar içindeki engelleri ve onların arasında olan insanları yiyip bitirdi ve hiçbir âdet, gelenek veya imparatorluk fermanı, Shen Fu'yu öylesine baskılayan kadim düzene benzer bir şeyi muhafaza edemedi. Hazır olunsun olunmasın, bu artık tek bir dünyaydı.

Nemesis

Küreselleşme, çağın sırrını ifşa etmişti; bu yeni dünyada, Batı'nın sadece toplumsal gelişmede dünyaya *öncülük ettiğini* söylemek saçmalıktı. Binlerce yıl boyunca özgün tarımsal çekirdekler gezegenin çeşitli yerlerinde büyük ölçüde birbirinden bağımsız olarak genişlemişti; ama toplumsal gelişmenin yukarıya doğru hareketi hiç durmadan coğrafyayı değiştirerek dünyanın çekirdeklerini birbirine bağladı.

Daha 16. yüzyılda, yeni tür gemiler Avrupalıların Aztek ve İnkalara galip gelerek Yenidünya'nın vaktiyle bağımsız çekirdeklerini, muazzam ölçüde büyüyen Batı'nın çok uzak bir çeper bölgesine dönüştürmesine imkân vermişti. 18. yüzyılda Avrupalılar Güney Asya çekirdeğini buna benzer bir başka çeper bölgeye dönüştürmeye giriştiler ve 19. yüzyılda buharlı gemiler, demiryolları ve telgraf Batı'ya tüm dünyaya erişim imkânı vererek

35 Li Ruzhen, *Flowers in the Mirror* (bas. 1810'lar), çev. T. Lin, 1965, s. 113.

coğrafyayı bir kez daha dönüştürdü. Batı'nın en büyük gücü İngiltere, iradesini gezegenin neredeyse her yerine yansıtabiliyordu ve Batılılar çeperden daha çok enerji çıkardıkça, bunu savaşa dönüştürme oranları da hızla yükseliyordu. Batı'nın ele geçirdiği enerji 1800 ile 1900 arasında iki buçuk katına çıktı, ama askeri kapasitesi on kat büyüdü. Sanayi Devrimi Batı'nın toplumsal gelişmedeki öncülüğünü Batı'nın egemenliğine dönüştürdü.

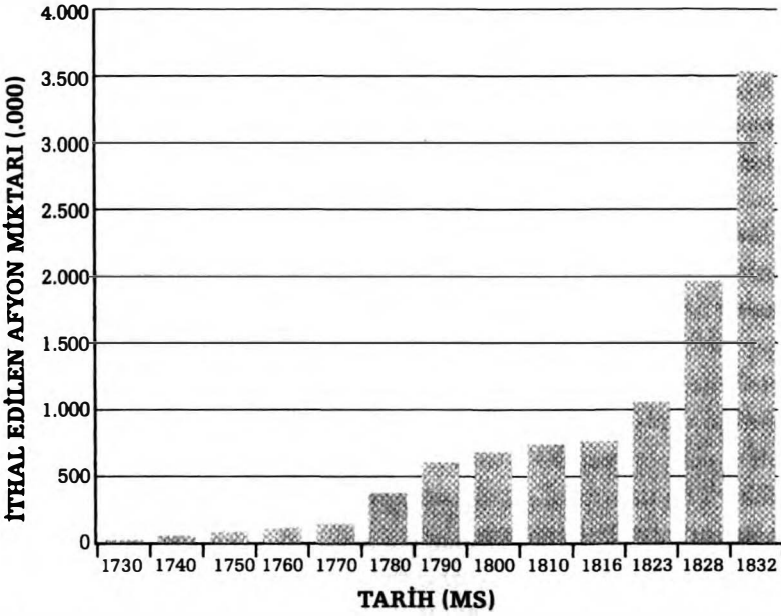
Çok sinir bozucu bir durumdu; bu yüzden Doğu'nun büyük devletleri bunu görmezden gelmeyi yeğleyip Batılı tüccarları Guangzhou ve Nagazaki'deki küçük ticaret bölgeleriyle sınırladılar. 9. Bölüm'de değindiğim gibi, İngiltere'den Lord Macartney 1793'te serbest pazar talebiyle Pekin'e geldiği zaman imparator Qianlong kararlı bir şekilde bu talebi reddetti; Macartney'in günlüğünde iğneleyici biçimde belirttiği gibi, sıradan Çinliler "tamamen kaçakçılara dönüşmüş durumda; uğradığımız limanlarda onları gemilerimizin sık sık gelip gittiğini görmekten daha fazla mutlu edecek bir şey yokmuş gibi görünüyordu."[36]

1830'larda işler iyiden iyiye kızışmıştı. Batılı tüccarlar 300 yıl boyunca Guangzhou'ya yelken açmış ve Çinli memurların kendilerinden istiyor gibi göründüğü gümüşü çay ve ipekle değiş tokuş etmişlerdi. 1780'lere gelindiğinde aşağı yukarı 700 ton Batı gümüşü her yıl Guangzhou'ya akıtılır olmuştu. Gelgelelim Doğu Hindistan Kumpanyası, bürokratlar ne söylerse söylesin, Çinlilerin çoğunun, Hindistan'da yetişen mucizevi uyuşturucu afyonla ilgilendiğini keşfetti. Batılı satıcılar (özellikle Britanyalılar) bu uyuşturucuyu Çin pazarına sokmaya çabaladı; 1832'ye gelindiğinde, yıl boyunca 2-3 milyon bağımlının kafasını iyi yapacak kadar afyon (yaklaşık 12 ton) Guangzhou'ya aktarılıyordu (Grafik 10.3). Uyuşturuculara ödenen para Çin'e yönelik gümüş akışını yaklaşık 400 tonluk net bir dış akışa dönüştürdü. Çok miktarda uyuşturucu ve bir sürü para demekti bu.

Satıcılar "İngiltere'de toplumun üst tabakaları için brendi ve şampanya neyse, afyon da Çin toplumunun aynı tabakaları için o anlama gelir," diye savunuyorlardı, ama bu doğru değildi ve aslında kendileri de bunu pekâlâ biliyorlardı.[37] Afyon, günümüzün

36 Lord Macartney (1793), alıntı: Cranmer-Byng, 1963, s. 153.

37 James Matheson'ın J.A. Smith'e bir mektubundan (24 Eylül 1839), alıntı: Fay, 1997, s. 191.

Grafik 10.3. Sen evet de yeter: Doğu Hindistan Kumpanyası'nın Guangzhou'da zirve yapan afyon satışları, 1730-1832.

uyuşturucuya batmış yoksul mahallelerinde yaşananlar kadar kasvetli, yıkılmış yaşamlardan oluşan bir iz bırakıyordu ardında. Hayatında bir kez bile afyon çubuğu görmemiş köylülere bile zarar verdi; zira uyuşturucuya akan gümüşler madenin değerini artırarak, çiftçileri vergileri için gereken parayı ödemek için daha çok gümüş biriktirmek zorunda bıraktı. 1832'de vergiler 50 yıl öncesine göre iki katına çıkmış durumdaydı.

İmparator Daoguang'ın danışmanlarından bazıları sinik bir piyasa çözümü tavsiye etti: Afyonu yasallaştırmak, böylelikle İngiltere'den yapılan ithalatın önünü ülkede büyüyen haşhaşlarla alarak, gümüşün dışarı akmasını durdurup vergi gelirlerini artırmak gerekiyordu. Ama Daoguang iyi bir Konfüçyüsçüydü ve kendi uyruklarını alçakça dürtülere teşvik etmeyi değil, onları kendilerinden kurtarmayı istiyordu. 1839'da uyuşturucuya karşı savaş ilan etti.

Giriş bölümünde uyuşturucuya karşı bu ilk savaşa dair bir iki şey söylemiştim. Başlangıçta iyi gitti. Daoguang'ın uyuşturucu çarı tonlarca afyona el koydu, bunları yaktı ve (diyarını kirlettiği

için deniz tanrısına uygun şekilde klasik bir özür şiiri yazdıktan sonra) okyanusa döktü. Fakat daha sonra işler o kadar iyi yürümedi. İngiliz ticaret temsilcisi, piyasanın sihrinin işlemeyeceği yerde silahın daha çok işe yarayacağını görerek, gönülsüz ülkesini Çin'le sıcak savaşa sürükledi.

Bunun ardından olanlar, sanayi çağı savaş sanatının kudretinin dehşet verici bir gösterisiydi. İngiltere'nin gizli silahı *Nemesis* idi [İntikam Tanrıçası]: tepeden tırnağa demirden yepyeni bir buharlı gemi. Kraliyet Donanması'nın bile bu denli radikal bir silaha ilişkin çekinceleri vardı; kaptanının itiraf ettiği gibi, "biçimi veya tarzı dışında, ahşabın *suda yüzme* özelliği" bile başlı başına "onu gemi inşası için en doğal malzeme yaparken, *batma* özelliğinden dolayı demir ilk bakışta böyle bir amaç için son derece uygunsuz görünüyordu."[38]

Bu kaygılar yersiz değilmiş gibi görünüyordu. Demir gövde pusulanın yanlış işlemesine yol açtı; *Nemesis* daha İngiltere'den ayrılmadan bir kayaya çarptı ve Ümit Burnu'nda neredeyse ortadan ikiye ayrılıyordu. Kaptan kükreyen bir kasırgada güvertenin kenarına tutunup kereste ve demir parçalarını yanlara fırlatarak, gemisini yüzdürmeyi ancak başardı. Ama Guangzhou'ya vardıklarında, çekilen bütün güçlükler unutuldu, eksikleri bağışlandı. *Nemesis* ismine yaraşır şekilde işleyerek, hiçbir ahşap geminin giremeyeceği sığlıklardan dumanını tüttürerek geçti ve kendisine yönelik bütün direnişi havaya uçurup paramparça etti.

1842'de İngiliz gemileri Büyük Kanal'ı kapatarak Pekin'i kıtlığın eşiğine getirdi. Barış müzakeresinin sorumluluğunu alan Genel Vali Qiying, imparatoruna hâlâ "bu küçük meseleleri aşıp daha büyük planımızı başarabiliriz" teminatı verse de, gerçekte İngilizlere –ardından Amerikalılara, ardından Fransızlara, ardından tüm diğer Batılılara– talep ettikleri Çin limanlarına girme hakkını tanıdı.[39] Çin'in bu yabancı şeytanlara (Resim 10.1) duyduğu düşmanlık imtiyazları beklenenden daha az kârlı hale getirince, Batılıların baskıları da arttı.

Batılılar, ticari bir rakibin yeni pazarları kendi tüccarlarına kapatacak bir imtiyaz elde etmesi korkusuyla birbirleriyle de dalaşıyorlardı. 1853'te rekabetleri Japonya'ya da sıçradı. Ami-

38 Bernard ve Hall, 1844, s. 6.

39 Genel Vali Qiying (1842), alıntı: Spence, 1990, s. 164.

Resim 10.1. Kültürel uyumsuzluk: Ateş üfleyen bir Britanyalı denizcinin bir Çinlinin elinden çıkma eskizi, 1839.

ral Matthew Perry Edo Körfezi'ne girip, Çin'e seyreden Amerikan buharlı gemileri için burada yakıt alma hakkı talep etti. Sadece dört modern gemi getirmişti, ama bu gemiler Japonya'nın tüm toplarından daha fazla ateş gücü taşıyordu. Şaşkınlığa kapılmış bir tanık, gemileri "sularda serbestçe hareket eden kalelerdi," demişti. "Denizde yangın sandığımız şey aslında gemi bacalarından yükselen kara bir dumanmış."[40] Japonya Amerikalılara iki limanında ticaret yapma hakkı verdi, İngiltere ve Rusya da derhal aynını talep etti ve elde etti.

İmtiyazlı konum elde etmeye yönelik manevralar bununla da kalmadı. Britanyalı hukukçular Çin'le imzalanan 1842 antlaşmasına bir ek yaparak, Çin'i başka bir Batılı devlete verdiği her türlü imtiyazı İngiltere'ye de vermek zorunda bırakan "en çok kayırılan ülke" diye yeni bir statü icat etmişlerdi. ABD'nin 1843'te Çin'le imzalamış olduğu antlaşma, 12 yıl sonra yeni bir müzakereye olanak veren bir şart içeriyordu; böylelikle 1854'te Britan-

40 Japon gözlemciler (1853), alıntı: Feifer, 2006, s. 5.

yalı diplomatlar da aynı hakkı talep etti. Qing ayak sürüdü ve İngiltere tekrar savaşa girdi.

İngiltere Parlamentosu bile bunun biraz fazla ileri gitmek olduğunu düşünüyordu. Başbakan Palmerston'ı kınadılar; hükümet düştü. Ancak seçmenler daha da büyük bir çoğunlukla onu yeniden koltuğuna oturttu. 1860'ta İngiltere ve Fransa Pekin'i işgal etti. Yaz Sarayı yakıldı ve Ganimet Balmoral'a geri gönderildi. Yeniden müzakere konusunda geri kalmak istemeyen Amerikan başkonsolosu ise, alternatiflerinin İngiliz gemilerinin ülkeyi yeniden afyona açması olacağı tehdidinde bulunarak Japonya'yı yeni bir antlaşmaya zorladı.

Batı 1860'ta bir dev gibi dünyanın tepesine çullanmıştı; anlaşılan o ki erişim alanının sınırı yoktu. Daha bir asır önce dünyadaki toplumsal gelişmede en yüksek düzeye ulaşmakla iftihar eden antik Doğu çekirdeği, tıpkı Güney Asya ve Amerika kıtasındaki eski çekirdekler gibi, Batı çekirdeğinin yeni çeper bölgesi haline geliyordu; artık Avrupalılarca yoğun şekilde iskân edilmiş Kuzey Amerika da kendi adına çekirdeğe doğru yolunu zorlamaktaydı. Coğrafyanın bu kitlesel yeniden düzenlenişine tepki olarak Avrupalılar daha da fazla yeni sınır boyu açmaya koyuldu. Buharlı gemileri Beyaz yerleşimci vebasını Güney Afrika, Avustralya ve Yeni Zelanda'ya taşıdı ve ambarları tahıl ve koyunla tıka basa dolu döndü. 1870 gibi geç bir tarihte bile Batılı haritalarda hâlâ büyük ölçüde boş bir alan olan Afrika, 1900'e gelindiğinde neredeyse tümüyle Avrupa egemenliği altına girmişti.

1919'da dönüp o yıllara bakan iktisatçı John Maynard Keynes'in altın çağ olarak anımsadığı dönemde,

> yaşam [Batılı] orta sınıflara düşük bir maliyet ve pek az zahmetle, diğer çağların en zengin ve en kudretli hükümdarlarının bile erişemeyeceği kolaylıklar, konforlar ve rahatlıklar sunuyordu. Londra'nın bir sakini telefonla sipariş verebilirdi, sabah çayını yatağında yudumlayabilirdi ve yeryüzünün her nevi ürünlerinin... erkenden kapısına kadar teslim edilmesini bekleyebilirdi; refahını dünyanın herhangi bir köşesindeki doğal kaynaklar ve yeni teşebbüsler için aynı anda ve aynı araçlarla riske atabilirdi; ... istese oracıkta, pasaportsuz veya başka formalitelerden uzak şekilde, istediği ülkeye veya iklime ucuz ve rahat ulaşım imkânına erişebilirdi... ve ardından dinleri, dilleri veya âdetleri hakkında

> hiçbir bilgisi olmaksızın, sadece refah simgesi parasını üzerinde taşıyarak yurtdışındaki yabancı diyarlara gidebilir ve kendisine karşı en küçük bir resmi müdahalede kendini son derece mağdur ve şaşkın hissederdi.[41]

Ancak 1890 yılının büyük bölümünü Kongo Havzası'nda geçiren roman yazarı Joseph Conrad'a işler farklı görünüyordu. Sömürgecilik karşıtı klasiği *Karanlığın Yüreği*'nde, "Genelde bizden farklı görünen veya burunları bizimkinden biraz yassı olanların elindekileri çekip almak anlamına gelen yeryüzünün fethi, biraz dikkatlice incelediğiniz zaman hiç de hoş bir şey değil," diye gözlemliyordu.[42]

Kongo kesinlikle aşırı uçta bir örnekti: Belçika kralı Leopold burayı şahsi mülkü olarak ele geçirdi ve kendisine sessizce kauçuk ve fildişi vermeye teşvik etmek üzere işkence edilen, sakatlanan ve öldürülen 5 milyon, hatta daha fazla Kongolu pahasına milyarder oldu. Ne ki bunun benzersiz bir durum olduğu da söylenemezdi. Kuzey Amerika ve Avustralya'da Beyaz yerleşimciler neredeyse yerlilerin kökünü kazıdı; ayrıca bazı tarihçiler Avrupa emperyalizmini 1876-1879 ve 1896-1902 arasındaki zayıf musonları felakete dönüştürmekle de suçlar. Kötü hasatlara karşın toprak sahipleri Batılı pazarlara gıda ihracını sürdürdü ve Çin'den Hindistan'a ve Habeşistan'dan (bugün Etiyopya) Brezilya'ya varıncaya dek her yere kıtlık egemen oldu. Dizanteri, çiçek, kolera ve bizzat Kara Ölüm arkadan gelerek zayıf durumdakiler arasından belki 50 milyon can aldı. Bazı Batılılar açlık çekenler için yardım topladı; bazıları hiçbir şey olmuyormuş gibi davrandı. *The Economist* dergisi gibi bazıları da, kıtlık yardımının açlık çekenlerde sadece "onları hayatta tutmanın hükümetin görevi" olduğu hissi uyandıracağını söyleyip homurdanmakla yetindi.[43] Conrad'ın cangılda kişisel bir krallık kuran kötü ruhlu dâhisi Bay Kurtz'un can çekişen fısıltısının, Avrupa emperyalizminin mezar taşı yazısı olmasına hiç şaşmamak gerek: "Dehşet! Dehşet!"[44]

---

41 John Maynard Keynes, *The Economic Consequences of the Peace* (1919), 1. bölüm.

42 Joseph Conrad, *Heart of Darkness* (1902), 1. bölüm.

43 *The Economist* 32 (Temmuz 1874), s. 802, alıntı: Davis, 2001, s. 37.

44 Şimdilerde bu sözler en çok muhtemelen *Karanlığın Yüreği*'ni 1960'lar Vietnam ortamında yeniden yaratan Francis Ford Coppola'nın *Apocalypse Now!* adlı filminde Marlon Brando'nun ağzından çıkan sözlerle hatırlanır. (Conrad, *Heart of Darkness*, 1902, 3. bölüm)

Doğu en kötüden kaçabilmişti, ama hâlâ Batı'nın elinden yenilgi, küçük düşme ve sömürüyü yaşıyordu. Her şey için hükümetlerini suçlayan yurtseverler, muhalifler ve suçluların çeşit çeşit grupları silaha sarıldıkça, Çin ve Japonya parçalanıyordu. Kökten dinciler ve milisler, tahkim edilmiş yerleşkelerinden çıkıp tek başlarına dolaşan Batılıları ve bu mütecavizleri hoşnut etmeye çalışan bürokratları öldürmeye koyuldular; Batılı donanmalar misilleme olarak liman kentlerini bombaladı; rakip hizipler Batılıları birbirlerine karşı kullanıyordu. İngiltere destekli bir hizbin 1868'de meşru hükümeti devirdiği Japonya'ya Avrupa silahları akıtıldı. Çin'de iç savaş, Batılı finansörlerin rejim değişiminin alacaklarını tehlikeye atacağına karar vermesinden önce 20 milyon can aldı; finans dünyasının bu kararından sonra, Amerikan ve Britanyalı subaylar ve hücumbotlarından oluşan bir "Her Daim Muzaffer Ordu" Qing'i kurtarmaya geldi.

Batılılar Doğulu hükümetlere ne yapmaları gerektiğini söylüyor, bütün varlıklarına el koyuyor ve hükümet toplantılarını kendi danışmanlarıyla dolduruyorlardı. Şaşırtıcı olmayacak şekilde, Batılı ithal mallarına konan gümrük vergisi oranları ve Batılıların satın almak istediği malların fiyatları düşük tutuldu. Kimi zaman bu gidişat Batılıları bile huzursuz ediyordu. Ulysses S. Grant 1879'da Japon imparatoruna, "Avrupalı devletlerin Asyalı milletleri aşağılamak üzere öyle şeyler yaptıklarını gördüm ki kan beynime çıktı," demişti.[45]

Gelin görün ki çoğu Batılı gidişatın tam da olması gerektiği gibi olduğu kanısındaydı ve Doğu'nun çöküşü sırasında Batı'nın hâkimiyetine ilişkin uzun vadeli kilitlenme kuramları güçlendi. Yozlaşmış imparatorları, sefil Konfüçyüsçüleri ve milyarlarca yarı aç vasıfsız işçisiyle Doğu, daima dinamik Batı'ya boyun eğmeye yazgılıymış gibi görünüyordu. Dünya nihai, mukadder biçimine ulaşmakta gibiydi.

Doğu'nun Savaşı

19. yüzyıl uzun vadeli kilitlenme kuramlarının kibirli, başarılarından gurur duyan savunucuları tek bir büyük şeyi atlamışlardı:

45 Başkan Ulysses S. Grant (1879), alıntı: Feifer, 2006, s. 322.

kendi piyasa güdülü emperyalizmlerinin mantığını. Piyasa nasıl Britanyalı kapitalistleri Almanya ve ABD'deki en çetin rakiplerinin sanayi altyapılarını kurmaya yönelttiyse, şimdi de Doğu'ya sermaye, icat ve teknik bilgi akıtan Batılıları ödüllendiriyordu. Batılılar ellerinden geldiği zaman durumu kendi lehlerine çevirecek dolaplar çeviriyordu, ama sermayenin yorulmak bilmez yeni kârlar arayışının sunduğu fırsatları yakalamaya hazır Doğulular da vardı.

Doğuluların bunu yapmakta gösterdiği hız parmak ısırtıcıydı. 1860'larda Çinli "kendini güçlendirme" ve Japon "uygarlaşma ve aydınlanma" hareketleri, Batı'nın en iyi yönleri olarak gördükleri ne varsa almaya; bilim, devlet, hukuk ve tıp üzerine Batılı kitapları Çince ve Japoncaya çevirmeye ve araştırma yapmaları için Batı'ya heyetler göndermeye koyulmuşlardı bile. Batılılar en yeni teknik aletlerini Doğululara satmak için birbiriyle yarışırken, Çinli ve Japon Gradgrindler de kırsal kesimi fabrikalarla kirletmekle meşguldü.

Bir bakıma bu pek de şaşırtıcı sayılmazdı. Doğulular Batılı toplumsal gelişmeyi böylesine yükseltmiş gereçleri ele geçirdikleri zaman, Batılıların 600 yıl önce pusula, dökme demir ve toplar gibi Doğulu aletler konusundaki tutumunun aynını göstermekteydi. Fakat bu başka bir yönden de çok şaşırtıcıydı. Batı'nın hâkimiyetine Doğu'dan gelen tepki, önceki 300 yıl boyunca çeper bölgeler olarak Batı'ya eklemlenmiş olan Yenidünya ve Güney Asya'daki eski çekirdeklerde gösterilen tepkiden çok büyük bir fark içeriyordu.

Yerli Amerikalılar hiçbir zaman yerli sanayiler geliştirmedi; Güney Asyalılar bunu yapmakta Doğu Asyalılardan çok daha yavaş davrandı. Bazı tarihçiler (az çok açıkça) Batılı kültürün çok çalışmayı ve akılcılığı kuvvetle teşvik ederken, Doğulu kültürün bunu pek zayıf şekilde yaptığını, diğer kültürlerin ise hiç yapmadığını ileri sürerek bu durumu kültürle açıklamaya çalışıyorlar. Ancak sömürgeci zihniyetin bu mirası doğru olamaz.

Batılı hâkimiyete daha uzun bir zaman çerçevesinden baktığımız zaman, aslında iki çarpıcı bağıntı görüyoruz. İlki, Batı'nın hâkimiyetinden önce görece yüksek toplumsal gelişmeye sahip olan Doğu çekirdeği gibi bölgeler, görece düşük gelişme puanlarına sahip yerlerden daha hızlı sanayileşme eğilimi gösterdi; ikin-

cisi, doğrudan Avrupa sömürgesi olmaktan kaçabilen bölgeler, sömürge haline gelmiş olanlardan daha hızlı sanayileşme eğilimi gösterdi. Japonya 1853'ten önce yüksek toplumsal gelişmeye sahipti ve sömürge haline gelmedi; modernleşmesi 1870'lerde hızlı bir kalkışa geçti. Çin'in gelişme düzeyi yüksekti ve kısmen sömürgeleşti; modernleşmesi 1950'lerde kalkışa geçti. Hindistan'ın gelişmesi orta düzeydeydi ve tamamen sömürgeleşti; modernleşmesi 1990'lara kadar kalkışa geçmedi. Sahra altı Afrika'sının gelişme düzeyi düşüktü ve tümüyle sömürgeleşti ve ancak şimdi arayı kapatmaya başlıyor.

19. yüzyıl Doğu'su (sanayi öncesi ölçütlerle) bir ileri tarım, büyük kentler, yaygın okuryazarlık ve güçlü ordular dünyası olduğu için, sakinlerinin birçoğu Batılı yöntemleri yeni bir ortama uyarlamanın yollarını buldu. Doğulular sanayileşmeye ilişkin Batılı tartışmaları bile benimsedi. Her Doğulu kapitalist için, yakınacağı yaşlı bir samuray vardı. "Faydasız güzelliğin eski yaşamda yeri vardı, ama yeni yaşam sadece çirkin faydayı talep ediyor."[46] 1900'e gelindiğinde gerçek ücretler kentlerde pek az yükselmiş olsa da, Çinli ve Japon muhalifler büyük bir hevesle sosyalist partiler kurdular. 1920'ye gelindiğinde üyeleri arasında genç Mao Zedung da bulunuyordu.

Sanayileşme üzerine Doğu'da yapılan tartışmalar ülkeden ülkeye değişiklik göstermekteydi. Tıpkı Batı'da olduğu gibi, olasılık bir kez doğduktan sonra sınai kalkışı önleyecek büyük adamlar, beceriksiz ahmaklar, kültür veya kör talih etkenleri ya hiç yoktu veya çok az oldu; ama –yine Batı'yla koşut olarak– bu etkenlerin hangi ülkenin başı çekeceğine karar vermekle çok ilgisi oldu.

W.S. Gilbert ve Arthur Sullivan 1885'te Londra'da komik operaları *Mikado*'yu sergilediği zaman, egzotik Şark modeli olarak minik kuşların aşk uğruna öldüğü ve yüce cellat efendilerin kendi kafalarını kesmek zorunda kaldığı türden bir yer olan Japonya'yı almışlardı. Ne ki, aslında Japonya halihazırda tarihteki tüm diğer toplumlardan daha hızlı sanayileşmekteydi. İç savaştan sonra 1868"de, genç imparator usta işi bir sahne amirliğiyle, Tokyo'da, ülkelerini Batılı devletlerle savaşlardan uzak tutacak, büyük ölçüde yerli sermayeyle sanayileşmeyi finanse edecek ve

46 Sugimoto Etsu Inagaki, 1870'lerden bir sohbete ilişkin anıları, alıntı: Feifer, 2006, s. 310.

öfkeli halkı yabancılara kışkırtıcı saldırılardan alıkoyacak zeki yöneticileri başa getirdi. Pekin'deki acemi yöneticilerse, bunun tersine, misyonerlere yönelik şiddeti hoş görüp, hatta teşvik edip, yaptıkları gaflarla 1884'te ülkeyi sürükledikleri Fransa savaşında pahalı yeni donanmalarının çoğunu bir saat içinde kaybederek yıkıcı bir çapta borçlandılar, hatta boğazlarına kadar battılar.

Japonya'nın seçkinleri liberalleşmenin bir paket anlaşma olduğu gerçeğiyle yüzleşti. Silindir şapkalar veya çemberli kabarık etekler giydiler. Bazıları Latin alfabesini benimsemeyi tartıştı; diğerleri Japonların İngilizce konuşmasını istedi. İşe yarayabilecek her şeyi dikkate almaya hazırdılar. Gelgelelim Çin'in Qing hükümdarları bölünmenin canlı örnekleriydi. Dul imparatoriçe Cixi 46 yıl boyunca hanedanı tehlikeye atabilecek her türlü modernleşmeye karşı durarak, ülkeyi bambu perdenin ardından yönetti. Batılı fikirlerle tek flörtü, donanmayı yeniden inşa için düşünülen parayı, yazlık sarayı için bir Mississippi yandan çarklı vapurunun mermerden kopyasına aktarmak oldu (hâlâ oradadır ve görülmeye değer niteliktedir). Yeğeni Guangxu 1898'de 100 günlük bir reform programı (devlet memurluğunu modernize etmek, sınavları güncelleştirmek, modern okullar ve kolejler kurmak, çay ve ipek üretimini ihracat amaçlı koordine etmek, madenciliği ve demiryollarını desteklemek ve orduyla donanmayı Batılılaştırmak) için zamanla yarışırken, Cixi, Guangxu'nun kendisinden naip olarak geri gelmesini istediğini ilan etti, sonra da onu saraya hapsedip modernleştirmeci nâzırlarını da idam ettirdi. Guangxu 1908'de –kendisi de ölüm döşeğinde yatan– Cixi tarafından zehirlenerek verdiği son nefesine dek bir reformcu olarak kaldı.

Çin modernlik yolunda düşe kalka ilerlerken, Japonya doludizgin koşuyordu. 1889'da Japonya varlıklı erkeklere seçme hakkı tanıyan, Batı tipi siyasi partilere izin veren ve modern devlet bakanlıkları kuran bir anayasa çıkardı. Çin ise erkeklere sınırlı seçme hakkı veren bir anayasayı ancak 1909'da, Cixi'nin can çekiştiği günlerde onayladı; ama Japonya kitlesel eğitime öncelik verdi. 1890'da Japon erkek çocuklarının üçte ikisi, kız çocuklarının da üçte biri parasız ilköğretim alırken, Çin kitleleri eğitmek için neredeyse hiçbir şey yapmadı. Her iki ülke de ilk demiryollarını 1876'da yaptı; ama Şanghay'ın valisi 1877'de asilerin kullanabileceği korkusuyla rayları söküp attı. 1896'da Japonya'nın

3700 km demiryolu vardı; Çin'inse sadece 600 km. Demir, kömür, buhar veya telgraf hatlarında da durum hemen hemen aynıydı.

Tarih boyunca, çekirdeklerin genişlemesi çoğu zaman çeper bölgelerde, uç boylarının hangi kesiminin büyük devletlere direnişin (veya asimilasyonun) başını çekeceğini belirleyecek şiddetli savaşlar başlatmıştır. Sözgelimi MÖ 1. binyılda Atina, Sparta ve Makedonya Pers İmparatorluğu'nun uçlarında 1,5 yüzyıl boyunca savaşmışlardı; Sarı Irmak vadisindeki çekirdek büyüdükçe, Güney Çin'de Chu, Wu ve Yue da aynı şeyi yapmıştı. MS 19. yüzyılda Doğu Batı'nın bir çeper bölgesi haline geldiği zaman süreç kendini yineliyordu.

Japonya'nın 1590'larda Çin'i fethetmeye yönelik boşa çıkan çabasından beridir, Doğu çekirdeğindeki hükümdarlar devletlerarası savaşın faydadan çok zarar getireceğini kabullenmişti; ama Batı'nın çıkıp gelmesi bu kabulü tersine çevirdi. Hangi Doğulu ülke en hızlı şekilde sanayileşip yeniden örgütlenerek silahlanırsa, Batılı emperyalistleri uzak tutmakla kalmayıp, Doğu'nun geri kalanına da boyun eğdirecekti.

Çin'in intikam tanrıçası son tahlilde İngiliz savaş gemileri değil, Japon sanayileşmesi oldu. Japonya kaynaklardan yoksundu; Çin'in kaynaklarıysa çok boldu. Japonya'nın pazarlara ihtiyacı vardı; Çin'de bunlardan bir sürü vardı. Tokyo'da ne yapılması gerektiğine ilişkin tartışmalar son derece hararetli, hatta ölümcüldü; ama iki kuşak boyunca ülke tedricen Çin'in kaynakları ve pazarlarına zorla girmeye kararlı hale geldi. 1930'lara gelindiğinde Japonya'nın en militarist subayları Doğu çekirdeğinin tamamını ele geçirmeyi, Çin ve Güneydoğu Asya'yı kolonileri haline getirmeyi ve Batılı emperyalistleri kovmayı akıllarına koymuştu. Doğu'nun Savaşı başlamıştı.

Ne ki bu Doğu'nun Savaşı ile 18. yüzyıldaki Batı'nın Savaşı arasındaki büyük fark, Doğu'nun Savaşı'nın Batı'nın zaten hâkim olduğu bir dünyada meydana gelmesiydi. Bu her şeyi karmaşıklaştırıyordu. Dolayısıyla, Japonya'nın Kore'deki ilerleyişine yönelik Çin direnişini silip süpürdüğü 1895'te, Almanya'nın Kayzer II. Wilhelm'i, "Sarı Tehlike" adlı (Resim 10.2) oldukça korkunç bir çizim gönderdiği kuzeni Rus çarı II. Nikolay'ı, "Asya Kıtasını geliştirmesi ve Avrupa'yı Büyük Sarı Irk'ın akınlarına karşı sa-

vunması" yönünde uyarmıştı.[47] Nikolay Japonya'nın Çin'den zapt ettiği toprakların çoğunu müsadere ederek karşılık verdi.

Ne ki diğer Batılılar, kendileri adına Batı'yı denetim altında tutacak gücü oluşmaya başlayan Japonya'yı kullanmakta fayda görüyordu. İlk fırsat, Dürüstlükte Birleşen Boksörler denen bir Çin gizli örgütünün (başka şeylerin yanı sıra, yüz günlük savaş sanatları eğitiminin üyelerini kurşungeçirmez kılacağını iddia ederek) Batı emperyalizmine karşı ayaklandığı 1900 yılında çıktı. Bu ayaklanmayı bastırmak için 20 bin yabancı asker gerekti; askerlerin çoğu –Batılı anlatılardan (özellikle 1963 yılında Hollywood'da gişe rekoru kıran *Pekin'de 55 Gün* filminden) öğrenemeseniz bile– Japonlardı. İngiltere bu sonuçtan o denli hoşnut kaldı ki, 1902'de Japonya'yı Doğu'da büyük devlet olarak tanıyan bir deniz antlaşması imzaladı. İngiltere'nin tarafsız kalacağından emin olan Japonya, 1904'te Uzak Asya donanmasını batırıp, o güne dek yapılan en büyük kara savaşında ordusuna galip gelerek Rusya'dan intikamını aldı. Çar Nikolay işleri yoluna koymak

Resim 10.2. "Sarı Tehlike", II. Wilhelm'in kendi deyişiyle, Avrupalıları "Budizm, putperestlik ve barbarlığın akınına karşı Haçın Savunusu için direnişte birleşmeye"[48] yüreklendirmeyi amaçlayan bir eskizine dayanan 1895 çizimi.

47 Kayzer II. Wilhelm (1895), alıntı: Ferguson, 2007, s. 44.

48 II. Wilhelm, Çar II. Nikolay'a mektup (26 Eylül 1895) (bkz. http://wwi.lib.byu.edu/index.php/VI_Jagdhaus_Rominten_26/IX/95).

üzere ana donanmasını Eskidünya'nın çevresinden 32 bin km öteye gönderdi, ama Japon savaş gemileri onu da batırdı.

Ganimet'in Londra'ya geri gönderilmesinin üzerinden 50 yıldan az zaman geçmişken, eski Doğu çekirdeği öylesine dinamik şekilde tepki göstermişti ki, Batılı bir imparatorluğu yenilgiye uğratmıştı bile. Kepaze olan bir Rus kumandanı Aleksey Nikolaviç Kuropatkin, "19041905'te olan," diyecekti, "öncü kuvvetle bir çatışmadan başka bir şey değildi... Ancak Asya'yı barış içinde tutmanın tüm Avrupa açısından önemli bir mesele olduğunun genel kabulüyle... 'Sarı tehlike'yi uzakta tutabiliriz."[49] Ama Avrupa onun tavsiyesini görmezden geldi.

Dünyanın Savaşları

1914 ile 1991 arasında Batı çekirdeği tarihin en büyük savaşlarına tutuştu: 1914 ile 1918 arasında, Almanya'nın bir Avrupa kara imparatorluğu kurup kurmayacağını belirleyecek olan I. Dünya Savaşı; 1939 ile 1945 arasında aynı meseleyi çözecek II. Dünya Savaşı; 1947-1991 arasında da ABD ile Sovyetler Birliği'nin artanları nasıl bölüşeceğine dair Soğuk Savaş (Harita 10.3). Bunlar bir araya gelince, 18. yüzyıl versiyonunu gölgede bırakan yeni bir Batı'nın Savaşı oldu. Doğu'nun Savaşı'nı da içine çekip geride 100 milyon ölü bıraktı ve bizzat insanlığın varlığını tehdit etti. 1991'de Batı hâlâ hükmediyordu, ama Kuropatkin'in korkularının birçoğu sonunda gerçekleşmiş gibi görünüyordu: Doğu bu hâkimiyeti devralmaya hazırdı.

Yeni Batı'nın Savaşı'nın nasıl başladığının öyküsü –Osmanlı

Harita 10.3. Dünya savaşta, 1914-1991. Gri kesimler ABD'yi ve 1980 civarındaki başlıca müttefiklerini gösteriyor; Sovyetler Birliği ve başlıca müttefikleri ise çapraz çizgilerle gösteriliyor.

Bunu izleyenler de en az bu kadar iyi bilinir: Avrupa'nın modernleşmiş devletlerinin genç yaştaki erkek yurttaşlarını eşi görülmemiş sayılarda vatan hizmetine çağırması, onları eşi benzeri görülmemiş silahlarla donatması ve muazzam enerjilerini eşi benzeri görülmemiş bir kıyıma adaması. 1914'ten önce bazı entelektüeller büyük devlet savaşının artık imkânsız hale geldiğini ileri sürmüştü; onlara göre dünya ekonomileri öylesine bağlantılı hale gelmişti ki, savaş patlak verdiği anda hepsi çökerek çatışmaya son verirdi. Ne ki, 1918'e gelindiğinde çıkan ders, 20. yüzyıldaki topyekûn savaşın cefalarına ancak büyük ölçekli, karmaşık ekonomilerini etkili biçimde kullanan ülkelerin dayanabileceğiydi.

Savaş, yurttaşları mücadeleye kendilerini en çok veren liberal, demokratik devletlerin avantajlı olduğunu göstermiş gibiydi. Geçmişte, MÖ 1. binyılda Doğulular ve Batılıların tamamı savaşları yönetmekte en etkili örgütlenmelerin hanedan imparatorlukları olduğunu öğrenmişti; ama artık, sadece 10 yıl içinde, bu hanedan imparatorluklarının –Asur, Pers ve Qin'den beri varlığını sürdüren tarihin en kalıcı yönetim biçiminin– artık savaşın gerekleriyle bağdaşmadığını öğrendiler.

İlk giden Çin'in Qing hanedanıydı. Borca, yenilgiye ve kargaşaya batan ülkede çocuk imparator Puyi'nin nâzırları daha 1911'de ordunun denetimini kaybetmişti; ancak asi general Yuan Shikai –asi generallerin 2000 yıldır yaptığı gibi– 1916'da kendini imparator ilan ettiği zaman, ülkeyi kendisinin de bir arada tutamadığını gördü. Başka bir askeri hizip 1917'de Puyi'ye tahtını iade etti, ama sonuç değişmedi. Çin'in imparatorluk tarihi birkaç gün sonra, bir iniltiyle değilse bile, küçük bir patlamayla sona erdi: Tek kişilik bir uçak Pekin'deki Yasak Kent'e bir bomba bıraktı. Puyi yeniden tahttan indirildi ve ülke anarşinin pençesine düştü.

Sırada Rusya'nın Romanov hanedanı vardı. Japonya karşısındaki mağlubiyeti Çar Nikolay'ı neredeyse 1905'te tahtından ediyordu, ama I. Dünya Savaşı işi tamamladı. 1917'de liberaller ailesini iktidardan indirdi ve 1918'de Bolşevikler hepsini vurdu. Almanya'nın Hohenzollernleri ve Avusturya'nın Habsburgları ellerini çabuk tutarak, Romanovların kaderinden ancak kendi yurtlarına kaçarak kurtulabildiler. Türkiye'de Osmanlılar biraz daha direndiler, ama ancak 1922'ye kadar.

Yarattığı yıkıma karşın I. Dünya Savaşı Avrupa'nın arkaik hanedan imparatorluklarını temizleyerek ve Çin'i her zamankinden de zayıf bırakarak Batı hâkimiyetini pekiştirdi. En büyük galipler Fransa ve hepsinden çok da İngiltere gibi görünüyordu; İngiltere, Alman sömürgelerini yalayıp yutarak bir yandan okyanus imparatorluğunu Afrika, Pasifik ve eski Osmanlı İmparatorluğu'nun petrol yataklarına doğru daha da uzaklara genişletirken, bir yandan da Doğulu müttefiki Japonya'ya kabadayılık ederek, Japonların ele geçirdiği Alman sömürgelerinin çoğunu devralmıştı. 1919'a gelindiğinde dünyanın kara kütlesinin üçte birinden çoğu ve nüfusunun neredeyse üçte biri ya Londra veya Paris'ten yönetilir olmuştu.

Gene de, ben okula gittiğim sırada, eski atlaslardaki çeşit çeşit renkler bu imparatorlukları işaretlemeye devam ediyordu. Savaş Batılı iktidarı pekiştirmekle kalmayıp aynı zamanda yeniden şekillendirmişti. Avrupa kendi imkânlarının ötesinde savaşmış ve faturalar İngiltere'nin kredisini bile tüketmişti. 1920'de enflasyon %22'ye vurmuştu; ertesi yıl işsizlik %11'i geçti. 86 milyon işçinin emeği günlerce süren grevlerde kaybedildi. Güneş İngiltere'nin üzerinde hâlâ asla batmıyordu, ama iş âlemini çalışır tutmakta güçlük çekiyordu.

İngiltere borçlarını ödemek için –çoğu Atlantik'in karşı yakasına olmak üzere– sermaye akıtıp durdu. Savaş cehennem gibi olmuştu, ama ABD'nin de gerek işyeri gerek banker olarak tüm dünyayı etkileyen başka bir savaş cehennemi vardı. Geçmişte Batı çekirdeği 15. yüzyılda Akdeniz'den Batı Avrupa'ya, 17. yüzyılda yine kuzeybatının okyanus imparatorluklarına doğru kaymıştı. 20. yüzyılda ise, Kuzeybatı Avrupa'nın müflis okyanus imparatorlukları bir bir Kuzey Amerika imparatorluğunun eline geçtikçe, bir kez daha yer değiştirmekteydi.

ABD kendini bir altkıta imparatorluğu denilebilecek yeni tür bir örgütlenmeye dönüştürmüştü. Geleneksel hanedan imparatorluklarının tersine, mazlum köylülere hükmeden kadim bir aristokrasisi yoktu; Avrupa'nın okyanus imparatorluklarının tersine, palmiye ve çam üzerinde hâkimiyet kuran* küçük, özgürlük-

---

* *Dominion over palm and pine.* Şair Rudyard Kipling'in 1897'de Kraliçe Victoria'nın Elmas Jübilesi onuruna yazdığı, Britanya İmparatorluğu'ndan gurur duyan şiirine gönderme yapılıyor (ç.n.)

çü, sanayileşmiş bir anavatanı yoktu. Bunun yerine, yerli nüfusunu neredeyse büsbütün yok ettikten, acımasız bir iç savaşa girişip milyonlarca eski köleyi neredeyse serfliğe mahkûm ettikten sonra, Avrupalı-Amerikalılar, kuzeydoğu ve yukarı Ortabatı'daki dev sanayi merkezini besleyip oradan mal satın alan müreffeh çiftçilerle birlikte, demokratik yurttaşlığı bir kıyıdan öteki kıyıya kadar genişletmişti. 1914'e gelindiğinde bu altkıtasal Amerikan İmparatorluğu Avrupa'nın okyanus imparatorluklarıyla rekabet eder hale gelmişti. 1918'den sonra işadamları yerküreye açıldı.

ABD'nin Avrupa'nın refahını emerken çıkardığı muazzam ses, çağdaşlarını şaşkına çeviriyordu. Bir Amerikan dışişleri bakanı, "Fırat kıyılarından Thames ve Sen kıyılarına yolculuğu binlerce yıl süren, dünyanın finans merkezi, şafak sökmesinden karanlık çökmesine kadar bir sürede Hudson kıyılarına geçiyor gibi görünüyor," diye gözlemlemişti.[50] 1929'a gelindiğinde Amerikalılar 15 milyar doları aşkın yabancı yatırıma sahipti; bu 1913'te Britanyalıların sahip olduğu kadar bir miktardı ve küresel ticaretleri neredeyse %50 daha fazlaydı.

Küresel kapitalizmin altın çağı Amerikan önderliğinde yeniden doğmuşa benziyordu, ama çok vahim bir fark vardı. 1914'ten önce Keynes, "Londra'nın etkisi dünyanın her yerindeki kredi koşullarına öylesine baskındı ki, İngiltere Bankası (Bank of England) uluslararası orkestranın şefi olduğunu bile iddia edebilirdi," diye düşünüyordu.[51] Ancak 1918'den sonra ABD görevi devralmaya istekliydi. Avrupa'nın bulaşıcı rekabet ve çekişmelerinden kaçan Amerikalı siyasetçiler, orkestra şefi podyumunu boş bırakıp, 18. yüzyıl Çin veya Japonya'sınınkine eşdeğer bir siyasal inzivaya çekildi. Zamanlar iyiyken orkestra doğaçlamayla ve düşe kalka işini yaparken, gidişat kötüleştiğinde yaptığı müzik kakofoniye dönüştü.

Ekim 1929'da bir parça beceriksizlik, çokça kötü talih ve bir şefin yokluğu, bir Amerikan menkul kıymetler borsası balonunu uluslararası bir mali felakete dönüştürdü. Hastalık kapitalist dünyanın her yanına hızla bulaştı: Bankalar iflas etti, kredi

50 Dışişleri Bakanı John Hay, alıntı: Frieden, 2006, s. 141.

51 Keynes, 1930, c. 2, s. 306-307.

buharlaştı ve para birimleri çöktü. Pek az kişi açlık çekti, ama 1932 Noel'ine gelindiğinde dört Amerikan işçisinden biri işsizdi. Almanya'da bu oran, iki işçiden birine yakındı. Solgun benizli işsizlerden oluşan kuyruklar uzayıp giderken, "tuzağa düşmüş hayvanlar gibi, yazgılarına bir tür hissiz şaşkınlık içinde bakıyorlardı," diye yazmıştı İngiliz gazeteci George Orwell. "Onlara neyin çarptığını anlayamamışlardı."[52]

En azından 1930'ların ortasına değin, liberal demokrasilerin yaptığı her şey işleri düpedüz kötüleştirdi. Batı çekirdeğini aşağıya çeken sadece gelişme paradoksu değildi sanki; aynı zamanda geri kalmışlığın avantajları da başka yerde oyuna giriyordu. Yüzlerce yıldır oldukça geri bir çeper bölge olarak kalan Rusya, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği olarak yeniden yapılandırılmıştı. ABD gibi o da geniş bir tarımsal hinterlanda, doğuş halindeki bir sanayi çekirdeğini katmıştı; ama ABD'nin tersine devlet mülkiyetini, kolektif tarımı ve merkezi planlamayı destekliyordu. Sovyetler Birliği, halkını eski bir hanedan imparatorluğundan çok modern bir Batılı toplum gibi seferber ediyordu; gelgelelim otokratları olan Lenin ve Stalin ülkeye demokratik başkanlardan çok birer çar gibi hükmediyordu.

Sovyetler Birliği bir tür anti-Amerika gibiydi: onun gibi altkıtasal ama kesinlikle liberal olmayan bir imparatorluk. Stalin eşitlik vaaz ediyordu, ama yoldaşlarının milyonlarcasını imparatorluğunun orasına burasına zorunlu olarak gönderen, bir diğer milyonunu da *gulag*'larda hapseden merkeziyetçi bir ekonomi inşa etti. İdeolojik olarak şüpheli etnik gruplar ve sınıf düşmanları (çoğu zaman aynı şey) tasfiye edildi. Ve başarısızlığa uğrayan kapitalist ekonomilerin tersine başarılı Sovyetler Birliği, 10 milyon uyruğunun açlıktan ölmesine izin verdi. Gene de Stalin açıkça bir şeyleri doğru yapıyordu. Zira kapitalist sanayi 1928 ile 1937 arasında çökerken, Sovyet çıktısı dört katına yükseldi. Gazeteci Lincoln Steffens'ın Sovyetler Birliği'ni ziyaret ettikten sonra Amerikalı okurlarına söylediği şu söz çok ünlüdür: "Geleceği gördüm ve çalışıyor."[53]

---

52 George Orwell, *The Road to Wigan Pier* (1937), s. 85-86.

53 Steffens Sovyetler Birliği'ni 1919'da ziyaret etti, ama görünüşe bakılırsa bu açıklamayı yolculuğundan önce hazırlamıştı. Bu tür ayrıntılara aldırış etmeyen komünistler 1930'lar Avrupa ve Amerika'sında bu sözü şiarları haline getirdiler. (Lincoln Steffens, 1919, alıntı: Steffens, 1938, s. 463.)

1930'a gelindiğinde, birçok kişiye I. Dünya Savaşı'nın verdiği asıl ders liberal demokrasi değil, geleceğin biçimi gibi görünmeye başlamıştı: İngiliz-Fransız-Amerikan ittifakı kazanmıştı, ancak liberalizmi sayesinde değil, bilakis ona rağmen. Gerçek yanıt altkıtasal imparatorluktu ve ne kadar az liberal olursa o kadar iyiydi. Liberal örnekleri izlemekten onca yarar sağlamış olan Japonya, küresel pazarlar ve ticarete endeksli ekonomileri kargaşaya düştüğü zaman liberal kurumlarından vazgeçti. İşsizliğin tırmanması, demokrasinin debelenmesi ve komünist ajitasyonun artmasıyla militarist eğilimliler devreye girip, Japonya'nın geçim kaynağı olacak bir imparatorluk için bağrışmaya koyuldu. Ordu –özellikle köktenci genç subaylar– iyiden iyiye kontrolden çıkmış, Batılı demokrasilerin karışıklığından ve Çin'in iç savaşlarından yararlanarak Mançurya'yı ilhak etmeye ve Pekin'e kadar yürümeye niyetlenmişti. Bir yarbay "ancak Japonya-Mançurya işbirliğini ve Japon-Çin dostluğunu kurmakladır ki," diye izah ediyordu düşüncesini, "Japon halkı Asya'nın hâkimi haline gelebilir ve çeşitli Beyaz ırklara karşı nihai ve kesin savaşı yapmaya hazırlanabilir."[54]

Bir noktaya kadar militarizm işe yaradı. Japonya'nın ekonomisi 1930'larda %72 büyüdü; çelik çıktısı 18 katına çıktı. Fakat bir kez daha maliyetleri yüksek oldu. "İşbirliği" ve "dostluk" çoğu zaman köleleştirme ve katliam anlamına geliyordu ve Japon vahşeti 1930'ların alçakça, dürüstlükten uzak ölçütlerine göre bile dehşet vericiydi. Dahası, 1940'a gelindiğinde, fethin Japonya'nın sorunlarına yanıt olmadığı da açıkça anlaşılmıştı; zira savaş, kaynakları ele geçirdiğinden bile daha hızlı bir şekilde tüketiyordu. Savaş gemileri ve bombardıman uçaklarının yaktığı her beş galonluk benzinden dördünün Batılılardan satın alınması gerekiyordu. Ordunun planı –fethe devam etmek– rahatlama getirmedi ve Çin'in bir bataklığa dönüşmesiyle daha da dehşet verici bir plan rağbet bulmaya başladı: Amerika'yla savaş anlamına gelecek olsa bile Güneydoğu Asya'yı vurmak ve buranın petrolü ve kauçuğunu Batılı emperyalistlerden kurtarmak.

Hepsinden daha dehşet verici olan plan ise Almanya'dan çıktı. Yenilgi, işsizlik ve mali çöküş Goethe ve Kant'ın varislerini öylesi-

54 Yarbay Ishiwara Kanji (1932), alıntı: Totman, 2000, s. 424.

ne derinden yaralamıştı ki, Yahudileri suçlayan ve her derde deva fetih ilacının işportacısı bir delinin sözlerine bile kulak vermeye hazır hale gelmişlerdi. Adolf Hitler, Almanya'nın iş dünyasının Yahudi sınıfına karşı gaddarca davranıp onları sürgüne gönderir ve sendikacıları hapse atarken, maliye bakanını "para birimimizin istikrarının ilk şartı toplama kampıdır" diye temin ediyordu.[55] Gene de Hitler'in çılgınlığında da bir yöntem vardı: Bütçe açığı, devlet mülkiyeti ve silahların modernleştirilmesi 1930'larda işsizliğe köklü çözüm olarak, sanayi çıktısını ikiye katladı.

Hitler okyanus imparatorluklarını mağlup ederek Almanya'nın batı kanadını sağlama aldıktan sonra, Doğu Avrupa'nın Slavlarını ve Yahudilerini güçlü kuvvetli Ari çiftçilerle ikame etme planını açıkça duyurdu. Almanya merkezli bir altkıta imparatorluğu vizyonu, liberal olmamanın ötesine geçip düpedüz soykırıma doğru gidiyordu; gerçekten niyetinin bu olduğuna pek az Batılı inanabildi. Böylece kendilerini aldatmaları, en çok uzak durmak istedikleri şeyi, yani bir diğer topyekûn savaşı doğurdu. Birkaç karanlık ay boyunca –1812'den bu yana ilk kez olarak– nihayet Avrupa bir kara imparatorluğunda birleştirilebilecekmiş gibi göründü; ancak Hitler, Napoléon'un tekinsiz bir yankısıyla, Manş Denizi'nden Moskova'nın karlarına ve Mısır'ın çöllerine yöneldi. Çok ötelere uzanıp, Japonya'nın verdiği Doğu'nun Savaşı'nı kendi Batı'nın Savaşı'na eklemeye çalıştı; ama bu, İngiltere'yi savaşın dışına itmek yerine ABD'nin savaşa girmesine yaradı sadece. Savaş liberal Amerikan ve liberalizm karşıtı Sovyet imparatorluklarını aynı yatağa soktu. Avrupa'nın ve Doğu'nun madenlerini ve emeğini yağmalamalarına karşın Almanya ve Japonya bu imparatorlukların birleştirilmiş para, insan gücü ve üreticilerine karşı duramadı.

Nisan 1945'te Amerikan ve Sovyet birlikleri Almanya'da buluşup kucaklaştılar, şerefe kadeh kaldırarak dans ettiler; birkaç gün sonra Hitler kendini öldürdü ve Almanya teslim oldu. Ağustos'ta göklerden ateş yağarken ve atom bombaları Hiroşima ve Nagazaki'yi küle dönüştürürken, Japonya'nın tanrı-kralı, halkına doğrudan hitap etmek konusundaki bütün gelenekleri çiğnedi. Benim gözümde, durumun vahametini olduğundan hafif

55 Adolf Hitler'den Hjalmar Schacht'a (1936), alıntı: Frieden, 2006, s. 204.

göstermenin tarihe geçecek en büyük örneğini vererek, halkına şu bilgiyi verdi: "Savaşın durumu, Japonya'nın lehine olduğu söylenemeyecek şekilde gelişmiştir."[56] O zaman bile tutucu generaller savaşa devam etmek umuduyla bir darbe girişiminde bulundu, ama 2 Eylül'de Japonya da teslim oldu.

1945 yılı, Japonya'nın Doğu'nun Savaşı'nı kazanma ve Batılı emperyalistleri kovalama çabası ile Almanya'nın Avrupa'da bir altkıta imparatorluğu yaratma çabasına aynı anda son verdi; ama bunların yanı sıra Batı Avrupalı okyanus imparatorluklarının da sonunu getirdi. Topyekûn savaşa bütün kaynaklarını akıtmaları yüzünden artık milliyetçi ayaklanmalara direnecek güçleri kalmayan bu imparatorluklar bir kuşak içinde eriyip gitti. Avrupa paramparçaydı. 1945'te bir Amerikan subayı, "Ekonomik, toplumsal ve siyasal çöküşü," diye düşünüyordu, "Roma İmparatorluğu'nun çöküş günleri dışında, tarihte benzeri olmayacak bir düzeyde."[57]

Gelgelelim Batılı toplumsal gelişme 1945'te çökmedi, çünkü o zamana kadar çekirdek öylesine büyümüştü ki, gelmiş geçmiş savaşların en büyüğü olan bu savaş bile tümünü yok edememişti. Sovyetler sanayilerini Almanya'nın erişiminin ötesinde yeniden inşa etmişti; bombalar ise ABD'ye neredeyse hiç değmemişti.[58] Ne ki Japonya'nın Çin'e, ABD'nin de Japonya'ya verdiği tahribat Doğu çekirdeğini delik deşik ederek, II. Dünya Savaşı'nın –tıpkı ilki gibi– Batı hâkimiyetini daha da pekiştirmesiyle sonuçlanmıştı. Batı egemenliğinin kalıcı olduğu su götürmüyor gibiydi; asıl mesele, liderliğini Sovyetlerin mi, yoksa Amerikalıların mı alacağıydı.

Bu iki imparatorluk eski Avrupa çekirdeğini aralarında bölüşerek Almanya'yı ortasından ikiye ayırdı. Ardından Amerikan maliyecileri kapitalizm için yeni bir uluslararası para sistemi üzerine tartışıp, belki de kayıtlı en aydınlanmış kişisel çıkar belgesi olan Marshall Planı'nı ortaya koydular. Eğer Avrupalıların ceplerinde paraları olursa, diye hesaplamıştı Amerikalılar, Amerikan gıdalarını satın alabilir, kendi sanayilerini yeniden inşa

56 İmparator Hirohito (15 Ağusots 1954), alıntı: R. Frank, 1999, s. 320.

57 John J. McCloy (1945), alıntı: Judt, 2005, s. 39.

58 Pearl Harbor baskını dışında, Amerikan toprağının uğradığı tek yıkım, 1942'de (bir denizaltıdan kalkarak) Oregon'daki Brookings'i vuran tek bir Japon uçağından geldi.

etmek için Amerikan makinelerini ithal edebilir ve –hepsinden de önemlisi– komünizme kaymaktan uzak durabilirlerdi. Böylece Amerika, 1948 üretiminin tamamının yirmide biri olan 13,5 milyar dolarlık tutarı çıkarıp onlara verdi.

Batı Avrupalıların çoğu Amerika'nın parasını havada kaparak askeri liderliğini benimsediler ve zamanla demokratik, ticaret yanlısı bir Avrupa birliğine ya katıldılar veya sürüklendiler.[59] (ABD'nin Avrupalıları Batı Alman sanayi hâkimiyeti altında bir kara imparatorluğunun soluk bir versiyonuna doğru itelemesindeki ironi de hiç kimsenin gözünden kaçmadı.) Doğu Avrupalılar ise Sovyet askeri liderliğini ve komünist, içe dönük bir Karşılıklı Ekonomik Yardım Konseyi'ni [COMECON] benimsediler. Kaynakları Doğu Avrupa'ya pompalayıp demokrasiyi desteklemek yerine, Sovyetler kaynakları oradan dışarıya akıtıp muhaliflerini hapse atıyor veya vuruyordu; gene de, 1949'a gelindiğinde Doğu Avrupa toplam üretimi savaş öncesi düzeylerine dönmüştü. Amerikan nüfuz alanında işler daha da iyi gitti ve dikkate değer ölçüde az hapse atma veya adam vurmalarla, üretim 1948 ile 1964 arasında iki katına çıktı.

Amerikan ve Sovyet imparatorlukları Batı çekirdeğini paylaşan ilk güçler değildi, ama nükleer silahlar onları tüm öncüllerinden farklı kılıyordu. Sovyetler 1949'da bir bombayı test etti ve 1954'e gelindiğinde her iki tarafta da Hiroşima'yı –ve Churchill'in günlüğünde yazdığı gibi, "atom bombası bir kez yaydan çıktıktan sonra" çok daha ötelerini– yerle bir eden silahtan bin kat daha güçlü hidrojen bombaları vardı.[60] Bir Kremlin raporu, savaşın "bütün yerkürede yaşamı imkânsız kılacak sonuçlar yaratacak" güçte olabileceğini bildiriyordu.[61]

Gene de mantar biçimli bulutun kenarlarında bir umut ışığı vardı: "Tuhaf görünebilir ama," demişti Churchill İngiltere Parlamentosu'nda, "bu evrensel yıkım potansiyeline umut bağla-

59 Bu birleşme 1948'de kurulan Avrupa Ekonomik İşbirliği Örgütü ile 1952 Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu'yla başladı. Bunlar 1958'de Avrupa Ekonomik Topluluğu olarak yeniden kuruldu ve 1993 Maastricht Antlaşması'yla Avrupa Birliği'ne dönüştürüldü.

60 Churchill, alıntı: Reynolds, 2000, s. 36.

61 Kremlin iç raporu (1953), alıntı: Hollway, 1994, s. 337.

yabilir, hatta güven duyabiliriz."[62] Karşılıklı Kesin İmha Doktrini (MAD) doğmuştu ve her ne kadar dehşet verici hatalar zinciri dünyayı birkaç kez Kıyamet'in eşiğine getirse de, Batı bir Üçüncü Dünya Savaşı'na girmedi.

Bunun yerine, Batı Avrupa ve Japon imparatorluklarının harabeleri üzerine Üçüncü Dünya'da bir savaşa girişerek, çoğunlukla vekiller üzerinden (genelde Sovyetleri temsilen kırsal devrimciler ve Amerikalıları temsilen de cani diktatörler eliyle) savaştılar. İlk bakışta, yerküreyi bir asır önce İngiltere'nin yaptığından bile daha sıkı zapturapt altına almış Amerika açısından bunun kolay bir zafer olması gerekir gibi görünüyordu. Özellikle Doğu'da, Washington görünüşte bütün kozları elinde tutuyordu. Japonya'ya yarım milyar dolar pompalayarak sadık, müreffeh bir müttefik yarattı ve cömert bir Amerikan yardımıyla desteklenen milliyetçi bir ordunun Mao Zedung'un komünistlerini yeneceğine ve nihayet Çin'in iç savaşına son vereceğine kesin gözüyle bakılıyordu.

Milliyetçilerin 1949'da apansız çöküşü her şeyi değiştirerek Doğu'nun, artık "Soğuk" diye tabir edilen Batı'nın Savaşı'nın en sıcak noktasına dönüşmesine yol açtı. Stalin Kuzey Kore'yi Amerika'nın vekil devleti Güney Kore'yi istila etmeye yüreklendirdi ve işler kötü gitmeye başladığında savaşa Mao da katıldı. 1953'te savaşın durma noktasına geldiği döneme kadar 4 milyon kişi ölmüş (içlerinde Mao'nun oğullarından biri de vardı) ve gerilla savaşları Filipinler, Malaya ve Çinhindi'ni kasıp kavurmaya başlamıştı. Amerika'nın vekilleri ilk ikisinin yanı sıra Endonezya'daki mücadeleyi de kazandı, ama 1968'e gelindiğinde 1 milyon Amerikalı Vietnam'da savaşıyor ve kaybediyordu.

Bu mücadeleler hem Sovyet-Amerikan Batı'nın Savaşı'nın hem de ulusal kurtuluş savaşlarının cepheleriydi, fakat yeni bir Doğu'nun Savaşı kesinlikle başlamamıştı. Çin ve Japonya, yani Doğu'nun büyük devletleri genişlemede 1945'ten sonra pek fayda görmüyordu. Çin'in yeterince iç sorunu varken, Japonya –Batı Almanya'nın Avrupa'daki başarısı kadar tuhaf bir ironiyle– 1941'de şiddet yoluyla gerçekleştirmeye çalıştığı hedefleri şimdi barışçıl yollardan gerçekleştirmekle meşguldü. Amerikan desteğini akıllıca kullanan Japonya, bütün eski sanayilerinin tahrip

62 Churchill, Avam Kamarası konuşması (1955), alıntı: Gaddis, 2005, s. 65.

olmasını yeniden örgütlenme, makineleşme ve kârlı nişler bulma konusunda avantaja çevirdi.

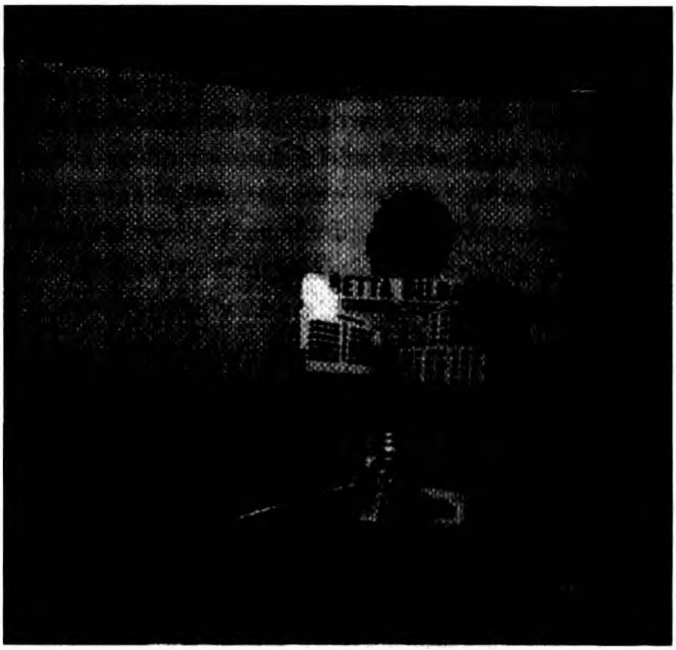
O zamana kadar ABD Soğuk Savaş'ın çoklu cephelerinde sıkıntı çekmeye başlamıştı. Vietnam'a Almanya'ya attığından bile daha çok bomba atmasına karşın Amerika'nın küçük düşürücü bir yenilgiye uğraması, ulusal kamuoyunun ikiye bölünmesine ve yurtdışındaki Amerikan nüfuzunun yara almasına yol açtı. Sovyet vekilleri Afrika, Asya ve Latin Amerika'da kazanmaya başladı ve Amerika'nın başarıları bile boşa gitti. ABD'nin onca gayretle özene bezene inşa ettiği Doğulu vekil devletler artık kendi başlarına o kadar başarılıydılar ki, Amerikan pazarlarını istila ediyorlardı; öte yandan, onca masrafla savunduğu Avrupalı müttefikleriyse artık silahsızlanmadan ve bağlantısızlığa gitmekten söz eder olmuştu. Washington'un İsrail'i vekil devleti haline getirmesi Arap hükümetlerini Sovyetlere yanaşmaya itti; İsrail 1973'te Arap istilalarını püskürttüğü zaman Arap petrol ambargoları ve fiyat yükseltmeleri, büsbütün yeni bir durum olan stagflasyon –eşzamanlı durgunluk ve enflasyon– canavarını ortalığa saldı.

1970'ler İngiltere'sinde geçen ilkgençlik dönemimde arkadaşlarımla Amerikan kotları giyip Amerikan filmleri seyreder ve Amerikan gitarları çalarken, bir yandan da, yaklaşan Amerikan çöküşünden konuşurduk. Hatırladığım kadarıyla, hiçbirimiz bunda bir tutarsızlık görmüyorduk ve Amerikan İmparatorluğu'nun sonunu görmek şöyle dursun, aslında Batı'nın Savaşı'nı Washington'ın kazanması için üstümüze düşen rolü oynadığımız gerçeğinin aklımızın ucundan bile geçmediğinden neredeyse eminim. Çok geçmeden belirecek nihai cephe Vietnam veya Angola'da değildi. Alışveriş merkezlerindeydi.

Her Şeyin Çağı

İngiltere başbakanı 1957'de seçmenlere şöyle söylemişti: "Gelin, bu konuda içten olalım. Halkımızın çoğu hiçbir zaman bu kadar iyi durumda olmamıştı."[63] İngilizler bir imparatorluk kaybetmiş ve yeni bir rol bulmayı başaramamış olabilirdi, ama dünyanın her yerindeki gittikçe artan sayıda insan gibi, onların da bir sürü

63 Başbakan Harold Macmillan, Bedford'da yaptığı konuşmadan (20 Temmuz 1957), alıntı: Sandbrook, 2005, s. 65.

Resim 10.3. Anasının evinde bu kadar da yoktu! Yazar ve oyuncakları, Noel sabahı, 1964.

şeyi vardı hiç değilse. 1960'lara gelindiğinde, bir asır önce mevcut dahi olmayan lüks mallar –radyolar, televizyonlar, pikaplar, arabalar, buzdolapları, telefonlar, elektrik lambaları (ve en iyi hatırladıklarım, plastik oyuncaklar)– Batı çekirdeğinin gündelik eşyaları oldu (Resim 10.3).

Bazıları bunu bayağılık çağı olarak görüyor, bir şairin söylediği gibi:

> *...o çiğ diyarların sakinleri, getirdiler*
> *Dümdüz ölü milleri, çalarak yassı yüzlü tramvayları,*
> *Arzularına açılan dökme camlı döner kapıları itip;*
> *Ucuz takımlar, kırmızı tencere-tavalar, sivri pabuçlar, buzlu lolipoplar,*[64]
> *Elektrikli mikserler, ekmek kızartıcılar, bulaşık makineleri, kurutucular;*

64 Popsicle: buzlu dondurma.

Bir tenzilat ahalisi, kentli ama basit, ikamet eden
Ancak satıcıların ve ilişkilerin geldiği yerde.[65]

Banliyöler ve uydu kentler, Amerika'nın Levittown'ından İngiltere'nin Telford'una dek her çevreyolu çıkışı ve yan yolu civarında yayılmaya, kutu gibi olmaları ve tekdüzelikleriyle estetlerin gözünü yormaya koyuldular; ama insanlara istedikleri şeyi –küçük bir mekân, ev içi su tesisatı ve ışıl ışıl Ford arabalarımıza garajlar– veriyorlardı.

20. yüzyıl her şeyin, hayallerin ötesindeki bir maddi bolluğun çağıydı. Ucuz kömür ve petrol herkese elektrik vererek, tek bir düğmeyle açılıp kapatılan makineleri çalıştırıp evleri ışığa boğuyordu. 2000 yılı aşkın zaman önce Aristoteles, *automata* –kendi kendine işleyen makineler– onların işini yapmadığı sürece, kölelerin hep bizimle olacağını gözlemlemişti. Artık Aristoteles'in hayali gerçek oluyor; elektrik, en mütevazılarımıza eğlence, ısınma ve –özellikle– yiyecek konusunda her talebimizi düzinelerce köle emeğine eşit düzeyde karşılıyordu.

Bu enerji devrimi 16. yüzyılın uçsuz bucaksız peri masallarını gerçekliğe dönüştürdü. 1500 ile 1900 arasında buğday hasadı, daha iyi örgütlenmiş çiftçilik ve daha çok yük hayvanı ve gübre sayesinde Batı çekirdeğinde kabaca ikiye katlanmıştı; ama 1890'larda çiftçiler yaratıcılığın sınırlarına ulaşmaktaydı. Daha fazla hayvan eklemek üretkenliği ancak bu kadar yükseltmişti ve 1900'e gelindiğinde Kuzey Amerika'nın tarım topraklarının dörtte biri atları beslemekte kullanılıyordu. Derken imdada benzin yetişti. Amerika'nın ilk traktör fabrikası 1905'te açıldı ve takvimler 1927'yi gösterdiğinde traktörler Amerikan çiftliklerinde atlar kadar çok iş yapıyordu.

Çaba olmadan kazanç da olmuyordu. Amerikalıların yarısı 1875'te toprakla uğraşıyordu, ama bir asır sonra ancak ellide biri böyleydi. Makineler insanları yiyip bitiriyor, toplulukları bir bütün halinde araziden çıkarıp, birkaç rençber ve dizel motorlarca daha kârlı işletmek üzere toprağı insanlardan boşaltıyordu. "Kalkık burunlu canavarlar," diye adlandırıyordu romancı John Steinbeck bu traktörleri, "burnu havaya kalkık devler toz kaldıra kaldıra, burunlarını toza daldıra daldıra toprağa girdiler, toprağı kestiler boylu boyunca, tel örgüleri yardılar, evlerin bahçelerin

65 Philip Larkin, "Here" (1964), yeni basımı: Larkin, 2004, s. 79.

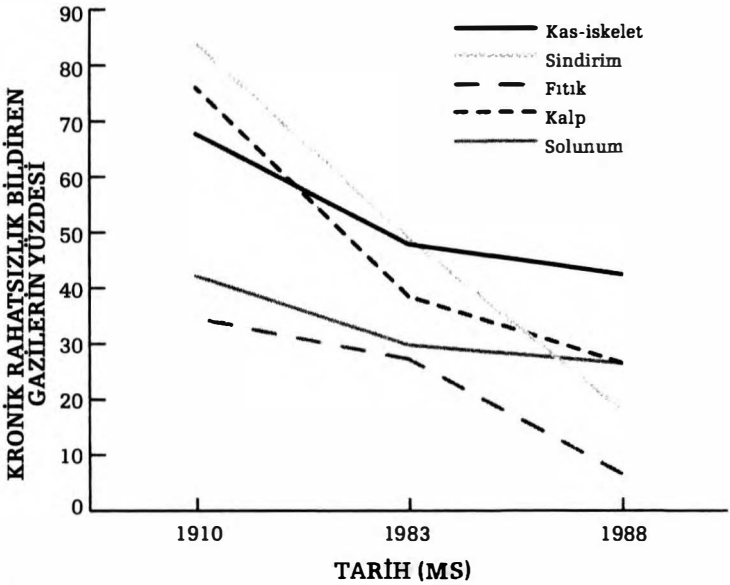
den geçtiler, su yataklarının içinde ve dışında dümdüz çizgiler çizdiler. Toprağın üstünde değil, kendi yol yataklarının üstünde yürüyorlar. Tepe, hendek, su yatağı ve çit tanımıyorlar."[66]

Steinbeck yeryüzünün sefillerinin devrime uyanışını bekliyordu, ama fazla gelen Oklahomalıları batıya sürükleyen ve Siyah pamuk toplayıcıları kuzeye iten mülksüzleşmenin kabaran dalgaları her yanı kaplayıp geri çekildiğinde, çoğu göçmen kentlerde, kaçtıkları kırsal öğütücüden çok daha iyi ücret veren işler buldular. Onları yerlerinden eden ticari tarımcılar artık onlara ucuz gıda satmaya ve kârlarını gübrelere ve gereksiz otları öldüren kimyasallara, kuru tarlalara su pompalayacak elektrik motorlarına ve sonunda hemen her şeye direnebilecek genetik olarak değiştirilmiş tahıllara yatırmaya koyulmuşlardı. 2000'e gelindiğinde Amerikan tarım topraklarının her bir dönümü 1900'de olduğunun 80 katı enerji emiyor ve 4 kat fazla gıda veriyordu.

Amerika'nın bugün gittiği yeri ertesi gün dünya takip ediyordu. Bir "yeşil devrim" 1950-2000 arasında küresel gıda üretimini dört katına çıkardı. Fiyatlar sürekli düştü, besinlerde tahılın yerini et aldı ve –felaket, aptallık ve zalimliğin araya girdiği zamanlar dışında– açlık olgusu sürekli olarak defedildi.

Tüm organizmalar gibi insanoğlu da fazla enerjilerini çoğalmaya dönüştürdü ve dünya nüfusu 20. yüzyılda gıda arzıyla birlikte neredeyse dört katına çıktı. Ancak başka yönlerden insanlar kuraldan saptı. Bütün enerji fazlalarını yeni bedenlere dönüştürmek yerine bir kısmını kendi bedenlerinde istiflediler. 2000'de yetişkinler 1900'de olduğundan ortalama %50 daha iriydi. Öncekinden 10-16 cm daha uzun, daha dolgun ve çalışmak için daha çok enerjiye sahiptiler. Daha güçlü organlar geliştirerek ve daha fazla yağ taşıyarak (zengin ülkelerde çok çok fazla yağ), bu daha iri insanlar daha çok hastalığa ve travmaya direnebilecek duruma gelmişlerdi. Modern Amerikalılar ve Batı Avrupalılar tipik olarak büyük-büyük ebeveynlerinden 30 yıl daha uzun yaşarlar ve gözleri, kulakları ve diğer organlarının zayıf düşmesinden ve romatizmanın eklemlerini kıpırdamaz hale getirmesinden önce, onlara göre fazladan 10-20 yılları daha olur. Çin ve Japonya da dahil, dünyanın geri kalanının çoğunda ortalama ömür 40 yıla

66 John Steinbeck, *The Grapes of Wrath* (1939), 5. bölüm.

Grafik 10.4. Olabileceğin her şeyi ol: ABD Ordusu gazilerinin sağlığı, 1910-1988.

yakın uzamış durumda. AIDS ve sıtmanın pençesindeki Afrika'da bile ortalama yaşam süresi beklentisi 2009'da 1900'de olduğundan 20 yıl fazlaydı.

İnsan bedeni son yüzyılda önceki 50 bin yılda olduğundan daha çok değişime uğramış durumda ve –özellikle varsıl ülkelerde– insanlar geri kalan kusurları düzeltecek müdahaleleri öğrendiler. Avrupalılar 1300'den beri gözlük kullanmaktaydı, ama bunlar şimdi yerkürenin her yerine yayılmış durumda. Doktorlar işitmeyi düzeltmek, kalbin pompalamaya devam etmesini sağlamak, uzuvları yeniden yerlerine eklemek, hatta hücrelere müdahale etmek için bile yeni teknikler icat ettiler. Kamu sağlığı programları kitlesel katiller olarak çiçek ve kızamık hastalıklarını yeryüzünden sildi; çöp toplama sistemi ve temiz içme suyu daha fazlasını yaptı.

Amerikan ordusundan emekli askerlerin yaşadığı kronik rahatsızlık çeşitlerini gösteren Grafik 10.4, sağlığın ne kadar geliştiği konusunda bir fikir verir. İşlerinin şiddet gerektiren yönü düşünülürse, emekli askerler, araştırılacak en ideal insan grubu

olmayabilir; ama saplantılı askeri kayıt tutma sayesinde elimizdeki en iyi altkümeyi onlar oluşturuyor ve gösterdikleri gelişme akla durgunluk veriyor.

Bu emekli askerlerin çoğu erkekti, ama kadınların yaşamları daha da çok değişmişti. Tarih boyunca kadınlar bebek doğurma makineleri olmuşlardı. Bebeklerinin yarısı ilk yaşları bitmeden (aslına bakılırsa çoğu ilk haftalarında) öldüğü ve hayatta kalanların ancak yarısı kırkıncı doğum günlerini görebildiği için, istikrarlı bir nüfusu korumak (bir kadının ve kocasının kendi yerlerini alacak iki çocuk yetiştirmesi), ortalama kadının yaklaşık beş doğum yaparak yetişkinlik yaşamının çoğunu hamile ve/veya emzirerek geçirmesini zorunlu kılıyordu. Ancak 20. yüzyılda bu yüksek ölüm oranı, düşük teknoloji dünyası yıkıldı.

1900 öncesi bile daha iri, daha iyi beslenmiş, güçlü kadınlar daha sağlıklı bebekler doğuruyor, onları daha iyi besliyor ve daha temiz tutuyorlardı. Çocukların çok daha azı hayatını kaybetmeye başladı ve nüfus patlama derecesinde arttı; ta ki kadınlar doğurganlıklarını kontrol altına alıncaya dek. İnsanoğlu gebelikten kaçınmanın yollarını her zaman bulmuştu (efsaneye göre, 18. yüzyıl âşığı Casanova limonları yarıya keserek kendi prezervatiflerini yaparmış) ve 1900'e gelindiğinde doğum oranları en varlıklı ülkelerde düşmeye başlamıştı. Ancak 20. yüzyıl Amerikan teknolojisi bu zorluğu da aşacak şekilde ilerledi. 1920'de lateks kondomlar, 1960'ta da doğum kontrol hapları çıktı ve zengin ülkelerde doğum oranı, çift başına iki olan çocuk sayısının bile altına düştü.

Daha sağlıklı çocuklar ve doğum kontrol hapı kadınları ömür boyu üreme zorunluluğundan kurtarırken; ucuz elektrikli ısıtma bobinleri sayesinde ütüler ve ekmek kızartıcılar, küçük motorlar sayesinde çamaşır makineleri ve elektrik süpürgeleri de üzerlerindeki ev işi yükünü hafifletti. Vaktiyle saatler boyunca tekdüze çalışmayı gerektiren işler bir düğmeye basarak halloluyordu. Yine de kadının işi asla bitmiyordu; ama 1960'a gelindiğinde, (hemen her Amerikan ailesinde en az bir tane olan) arabaya atlayıp (ülkenin gıdasının üçte ikisinin satıldığı) markete gittikten, satın aldıklarını (evlerin %98'inde olan) buzdolabına yerleştirdikten ve iki ya da üç çocuğu okuldan dönmeden önce çamaşır makinesini çalıştırdıktan sonra televizyonun karşısına oturacak vakti bulması mümkündü.

Bu değişimler kadınların evin dışında, imalattan hizmet sektörüne hızla kayarak mavi-yakalı [kol] emeğini gözden çıkarırken, pembe yakalı emekçilere çok ihtiyaç duyan bir ekonomide kendilerine yer bulmakta serbest bıraktı. En varsıl ülkelerde, ücretli işlerde çalışan ve yüksek öğrenim gören kadınların oranı 1960'tan sonra düzenli olarak yükseldi ve kendinden önceki tüm çağlar gibi bu çağ da ihtiyacı olanı aldı. *Feminine Mystique* ve *Sexual Politics* gibi kitaplar orta sınıf Amerikan kadınlarını geleneksel rolleri dışında bireyselliklerini gerçekleştirme arayışına itti. 1968'de 100 protestocu Atlantic City'deki Amerikan Güzeli yarışmasını bastı. 1990'lara gelindiğinde (her ne kadar kız arkadaşları veya karıları genel olarak daha fazlasını yapsa da) erkekler de artık fiilen ev işlerini ve ebeveynliği paylaşır olmuştu.

Daha 1951'de David Riesman adında bir Amerikalı sosyolog işlerin nereye doğru gittiğini gördü. Amerikan tüketimciliğini hem kutlayan hem alaya alan "Naylon Savaşları" adlı bir öyküde, başkana "Amerika'nın zenginliklerini örneklemesine izin verilse, Rus halkının kendilerine elektrik süpürgesi yerine tank ve casus veren efendilerine artık tahammül etmeyeceği" tavsiyesini veren stratejistler hayal etti.[67] ABD uçakları Sovyetler Birliği'ne ince çoraplar ve sigaralar atarsa komünizm derhal yıkılırdı.

Gerçek neredeyse kurgu kadar tuhaftı. 1958'de Sovyetler Birliği ve ABD, her ikisi de birbirini sınai gücüyle korkuttuğundan emin olarak, diğer ülkede imalat sergileri açmaya razı oldu. Sovyetler NewYork'ta yapılan ilk fuara, kapitalistleri direnişin boşuna olduğuna ikna etmek amacıyla traktörler, kamyonlar ve roket maketleri gönderdi. 1959'da ABD çok zekice bir karşılık vererek (o sırada başkan yardımcısı olan) Richard Nixon'ı, 4600 metrekarelik bir alanı, Long Island'daki banliyö evlerinin bir modeli de dahil olmak üzere Amerikan ev aletleriyle dolduran bir sergiyle Moskova'ya gönderdi. Kafası karışan Moskovalıların şaşkın bakışları altında Nixon ve Kruşçev bir Westinghouse çamaşır makinesinin önünde kapıştılar.

"Kadınları daha az çalıştıracak her şey iyidir," diye başlattı tartışmayı Nixon, ama Kruşçev'in yanıtı hazırdı. "Demek kadınlarınızı mutfakta tutmak istiyorsunuz," diye atıldı. "Bizse kadınlara

67 Riesman, 1964 (ilk basım 1951), s. 64.

bu gözle bakmayız. Onların daha iyisini hak ettiğini düşünürüz."[68] Herhalde öyleydi; Sovyetler Birliği'nde ev dışında çalışan kadın sayısı ABD'de olduğundan yüksekti. Ne ki Sovyet hanelerinin bir çamaşır makinesi edinebilmesi için bir 10 yıl daha geçmesi gerecekti. Tipik Sovyet kadını fabrikadaki işinden otobüsle eve döndükten sonra haftada fazladan 28 saat ev işi yapıyordu. Ancak sekiz evden birinde bir elektrikli süpürge vardı ve belki de iyi komünistler olarak bu süpürgeleri yoldaşlarıyla paylaşıyorlardı.

Nixon buna serbest girişime bir övgüyle karşılık verdi. "Bizde hiçbir karar en tepede, hükümet makamlarınca alınmaz," diye açıkladı. "Birçok farklı üreticimiz ve çeşit çeşit çamaşır makinelerimiz vardır; böylece ev kadınlarımız içinden istediklerini seçebilirler... Roketlerin gücü yerine çamaşır makinelerinin nitelikleri konusunda rekabet etmek daha iyi olmaz mıydı?... Biz [kendi yaşam tarzımızı] zorla size benimsetmeye çalışmayacağız," diye bitirdi sözlerini, "ama torunlarınız görecek."[69]

Nixon haklıydı. 1959'da Kruşçev Amerikan işçilerinin böyle evlerde yaşadıklarını düpedüz inkâr etmişti, ama 1980'lere gelindiğinde torunları kendilerine yalan söylendiğini göreceklerdi. Bir bakıma gelişme paradoksu suçlanabilirdi burada da: Çoğu Sovyet yurttaşının artık çamaşır makinesi ve elektrikli süpürgesi vardı, ama aynı zamanda radyosu, televizyonu ve karaborsa rock müzik plakları da vardı. Amerikalıların daha da öne geçtiklerini kendi başlarına fark edebiliyorlardı. Bir fıkra ağızdan ağza dolaşmaya başladı. Eski Sovyet liderlerini taşıyan bir tren bozkırlardan geçiyormuş. Ansızın tren durmuş. Tam beklenebileceği gibi, Stalin ayağa fırlayıp bağırmaya başlamış: "Makinisti kırbaçlayın!" Makinist kırbaçlanmış ama tren hareket etmemiş. O zaman Kruşçev emir vermiş: "Makinisti rehabilite edin!" Bu da yapılmış, trende hâlâ hareket yok. Derken Brejnev gülümseyerek önermiş: "Haydi, hepimiz tren gidiyormuş gibi yapalım."[70]

Sovyet İmparatorluğu uyruklarının televizyonlarını açıp, gitarım ve kotumla benim gibi insanları görmesi yeterince kötüydü zaten; ama iletişim teknolojisinin verdiği güçle Sanayi

68 Richard Nixon ve Leonid Brejnev, "Mutfak Münazarası" (Moskova, 24 Temmuz 1959), alıntı: http://teachingamericanhistory.org/library/index.asp?document=176.

69 *Agy.*

70 Reynolds, 2000, s. 541 nottan alıntılanan fıkra.

Devrimi'nin büsbütün yeni bir evresinin başladığını ve bunun Demir Perde'nin doğru tarafında olanlara daha da büyük bir refah getirdiğini görmek felaketle eşdeğerdi aslında. İlk Amerikan bilgisayarı Electronic Numerical Integrator and Calculator (ENIAC) 1946'da çıkmıştı. 30 ton çekiyordu ve o kadar çok elektrik harcıyordu ki, açıldığı zaman bütün Philadelphia'daki ışıklar zayıflıyordu. Sonraki 30 yıl boyunca International Business Machines (IBM) daha küçük, ama hâlâ canavar boyutlarda makineleri Batılı şirketlere sattı; ama gerçek dönüşüm 1971'de mikroişlemcinin icadının ardından geldi.

Çoğu zaman olduğu gibi, yenilikçiler elit kesimin uç kesimlerinden geldi; bu örnekte, IBM gibi son derece saygın şirketlerden değil, Kaliforniya'daki Menlo Park banliyösü gibi yerlerdeki garajlarda çalışan Steve Wozniak gibi. Sadece 91 bin dolar sermayeyle ve kafaları zehir gibi çalışan birkaç arkadaşı ve şirket ortağı Steve Jobs'la işe başlayarak 1976'da Apple I mikrobilgisayarı dünyaya tanıttı. 1982'ye kadar Apple'ın satışları 583 milyon dolara yükselmiş, IBM de onunla rekabet etmek üzere Personal Computer'ı (PC) piyasaya sürmüştü. O zamana gelindiğinde, Harvard'ı bırakan Bill Gates ve Paul Allen Microsoft'u kurmuşlar ve şirketlerini Batı Kıyısı'na taşımışlardı. Bilgisayar her yıl biraz daha ucuz ve kolay hale gelerek her ofise ve eve girmeye başlamıştı. Hatta artık eğlence bile sunuyordu.

Bilgisayarlar Batı çekirdeğinin eğlence, iş ve savaşma anlayışını kökünden değiştirdi. 1985'e gelindiğinde Batılı yaşamda bilgisayarların girmediği tek bir alan kalmamıştı; Sovyet İmparatorluğu dışında. Tren gidiyormuş gibi yapmak artık bir seçenek olmaktan çıkmıştı.

Halkın Cenneti

Amerika'nın vekil devletlerinin hızla komünist Çin'den uzaklaşmakta olduğu Doğu'da da bir seçenek değildi bu. Japonya, ardından gelen Tayvan ve Güney Kore'yle birlikte ekonomik besin zincirinde, 1960'larda benim bayıldığım plastik oyuncaklardan ağır sanayiye ve elektroniğe çarçabuk yükseldi; diğer Doğulu ülkeler de (Singapur, Malezya, Tayland) merdivenin alt basamaklarında onlardan açılan yerleri aldı. Doğu'nun her yerinde ücretler yükledi. Yaşam süreleri uzadı; bebekler şişmanladı; daha büyük

apartmanlar çeşit çeşit donatılarla dolduruldu. Çin'de Sovyetler Birliği'nde olduğundan çok daha az televizyon vardı. Pekin'deki siyasi karar mercileri, kendi doğu kıyılarındaki refahın ileri karakollarının ortaya koyduğu tehdidi çok daha berrak şekilde görebiliyorlardı. Tanınmaya başladıkları adla bu "Asya Kaplanları" bir küçük düşme vesilesiydi. Hepsi az çok tek parti yönetimine dayanan ve Çin'in Konfüçyüsçü ve Budist birikimini paylaşan ülkelerdi. Bu şimşek gibi yükselişlerini ne otoriterlik ne de Doğulu kültürel gelenekler önlemediyse, sorun komünizmin kendisi dışında nereden kaynaklanıyor olabilirdi ki?

1840'lar ve 1940'lar arasındaki yüzyıllık iç savaş ve hizip çekişmeleri Çin'i Japonya'nın hızlı sanayileşmesini izlemekten alıkoymuştu; ama 1949'daki zaferinden sonra Mao Zedung çabucak Lenin örneğini izleyerek ülkesini bir altkıta imparatorluğu olarak yeniden şekillendirdi. Barış muazzam getiriler sağladı ve tıpkı Sui hanedanının 6. yüzyılda, Song'un 10. yüzyılda ve Ming'in 14. yüzyılda Çin'i yeniden birleştirmesinde olduğu gibi, ekonomi canlandı. Kore Savaşı şiddetini kaybettiği zaman Mao'nun başlattığı Sovyet tipi Beş Yıllık Plan Asya Kaplanları'nın kapitalizminden çok daha etkisiz oldu, ama gene de sınai üretimi iki katına çıkararak reel ücretleri üçte bir oranında yükseltti. Doğum sırasında hayatta kalma beklentisi 1950'de 36'ydı; bu sayı 1957'de 57'ye çıktı.

Çin ekonomisinin 1960'lar ve 1970'ler arasında güçlü bir şekilde büyümeye devam edeceğini düşünmek için makul nedenler vardı; tabii eğer Mao izin verseydi. Gelgelelim, tıpkı vaktiyle birçok Çin imparatorunun yaptığı gibi, Mao da bürokratlarına güvenmiyordu. Düzmece ekonomi yasalarının Marksizmin daha gerçek yasalarına boyun eğmesinde ısrarlıydı, ama planlama uzmanları –sürgülü cetvelleri ve grafikleriyle birlikte– şüphe uyandıracak kadar burjuva görünüyorlardı. Mao halkın cennetinin, ancak kitlelerin evcilleştirilemez iradesinin serbest bırakılması halinde kurulabileceğinde ayak diredi.

Mao 1910'larda entelektüel yetişkinlik çağına Marx (ve Spencer) okuyarak erişmişti; Doğu'nun geri kalmasının değiştirilemez şekilde yüzlerce yıl önce başladığına inanan bir uzun vadeli kilitlenme kuramcısıydı. Yanıtın "Dört Eski"nin –eski âdetler, eski alışkanlıklar, eski kültür ve eski düşünce yapısı– bertaraf edilmesi olduğuna karar verdi. Aile bile gitmek zorundaydı: "Dünya-

da en sevdiğimiz kişiler anne babamızdır," diye açıklıyordu *Çin Gençliği Gazetesi*, "gene de onlar bile... her şeyimizi veren... Başkan Mao ve Komünist Parti'yle karşılaştırılamaz."[71] Çin'in Batı'yı yakalaması için "Büyük Atılım"ı başlatan Mao, nüfusun %99'unu yüzlerce üyeli kolektif çiftliklerde topladı. Bazı yerlerde ütopyacılık kural tanımaz bir azgınlık anlamına geliyordu:

> Paoma kasabası Parti Sekreteri Ekim 1958'de sosyalizmin 7 Kasım'da sona ereceğini ve 8 Kasım'da komünizmin başlayacağını ilan etti. Toplantıdan sonra herkes derhal sokaklara dökülerek dükkânlardan malları kapmaya başladı. Raflar bomboş kaldığı zaman, başka insanların evlerine dalıp tavuklarını ve sebzelerini alıp evlerine götürdüler. İnsanlar hangi çocuğun kime ait olduğunu ayırt etmeyi bile bıraktı. Sadece kadınlar bu paylaşımdan muaf kaldı, çünkü Parti Sekreteri bu konuda yapılması gerekenden emin değildi.[72]

Başka yerlerde sinizm varlığını sürdürüyordu. Bazıları bunu Her Şeyi Silip Süpürme Dönemi olarak adlandırdı: Çalışmaya ve tasarrufa yönelik her türlü teşvikin ortadan kaldırılmasıyla birçok insan ikisinden de büsbütün vazgeçmişti.

Tarımsal üretim düşerken bile, yukarıdan gelen daha yüksek hasadı kaydetmeye yönelik baskılarla, parti yetkilileri bunu yapıyor ve sonra bildirdikleri rakamları doğrulamak üzere üretimin gitgide daha büyük dilimlerine el koyuyorlardı. Bir komiser "yiyecek yok diye bir şey yok," diye üsteliyordu. "Bir sürü tahıl var, ama halkın %90'ının ideolojik problemleri var."[73]

İşleri daha da kötüleştiren, Mao'nun Kruşçev'le bozuşması oldu. Sovyet yardımından yoksun kalınca, Batı'nın çelik üretimine yetişmek için bulduğu çözüm, 40 milyon köylüyü arka bahçe dökümhaneleri kurmak üzere tarlalarından ayırarak, yerel olarak bulabildikleri her türlü cevheri, hatta kendi tencere ve tavalarını erittirerek ev yapımı çelik ürettirmek oldu. Ürettiklerinden pek azı kullanılabilir nitelikteydi, ama kimse bunu söylemeye cesaret edemedi.

Kırsal kesim gitgide gerçeküstü bir görünüme bürünmeye başlamıştı. Bir gazetecinin anlatımıyla, "hava amfilerle yükseltilen yerel operaların tiz ezgileriyle doluydu ve müziğe hava kö-

---

71 *China Youth Journal* (27 Eylül 1958), alıntı: Becker, 1996, s. 106.

72 Bo Yibo, *Retrospective of Several Big Decisions and Incidents* (1993), alıntı: Becker, 1996, s. 107-108.

73 Lu Xianwen (güz 1959), alıntı: Becker, 1996, s. 113.

rüklerinin uğultusu, benzinli motorların tıknefes patırtıları, tepeleme doldurulmuş kamyonların kornaları ile cevher ve kömür yüklü öküzlerin böğürtüleri eşlik ediyordu."[74]

Köylülerden şu türküyü söylemeleri bekleniyordu: "Komünizm bir cennettir; Halk'ın Komünleri de ona giden köprüdür."[75] Ama cennette dert çoktu. Şarkı söylemedikleri zamanlar insanlar açlık çekiyordu. Aşağıdaki anılar ancak hissizliği açısından olağandışı sayılabilir:

> Ailemizden hiç kimse ölmedi. Şubat 1960'a gelindiğinde büyükbabamın bacakları tümüyle şişmişti. Saçları döküldü, bedeni yaralarla kaplandı ve ağzını bile açamayacak kadar bitaptı. Bir ahbabı uğradı ve yaralardan bazılarının irinini akıtınca bayağı işe yaradı. Hâlâ üç küçük keçimiz vardı ve teyzelerimden biri ona yardım etmek için ikisini kesti. Ne yazık ki yetkililer bunu fark etti ve ölü keçileri alıp götürdüler.[76]

Gene de bu büyükbabanın talihli olduğunu anlıyoruz. Çünkü başka bir bilgi kaynağına göre:

> Kıtlık sırasında olan en kötü şey, anne babaların çocuklarından küçüğün mü, yoksa büyüğün mü önce ölmesine izin vermeye karar vermek zorunda olmasıydı... bir anne kızına şöyle söyleyebiliyordu: "Gidip cennette büyükannenle buluşman gerekiyor." Kız çocuklarına yiyecek vermeyi bırakıyorlardı. Onlara sadece su veriyorlardı... Bir kadının bu yaptığı bildirilince Halk Güvenliği Dairesi tarafından tutuklandı. Birkaç yıl sonra çalışma kampından döndüğünde köydeki hiç kimse onu kınamadı.[77]

1958-1962 arasında yaklaşık 20 milyon insan açlıktan öldü. Mao'nun ölümünden sonra Çin Komünist Partisi (ÇKP) Merkez Komitesi resmen Büyük Lider'in kararlarının %70 doğru, %30 yanlış olduğunu kabul etti, ama 1960 civarında parti yanlışın çok daha az olduğu kanısındaydı. Bir teknokrat hizbi Mao'yu devre dışı bırakıp özel mülkiyete bazı serbestiler tanıdı. 1965'e gelindiğinde hasatlar 1957'deki düzeylerine yükselmişti.

---

74 Jiagxi'den rapor (güz 1958), alıntı: Spence, 1990, s. 580.

75 Kang Sheng'in şarkısı (1958), alıntı: Becker, 1996, s. 104.

76 Bilgi veren kişi, alıntı: Becker, 1996, s. 136.

77 Bilgi veren kişi, alıntı: *Age.*, s. 138.

Ancak Mao yenilmedi. Çin, tıpkı Batı gibi, bir savaş sonrası nüfus patlaması yaşayarak, sabırsız yeniyetmelerden oluşan devasa bir topluluğa sahip olmuştu. Liberal Batı çekirdeğindeki müreffeh gençler satın alma güçlerini müzik, giysiler ve cinsellikle ilgili zevklerine yeni bir yön kazandırmakta kullanıyorlardı; Çin'deyse Mao bu öfkeli gençlerin zevklerini kendine yöneltti. 1966'da kesintisiz bir "Büyük Proletarya Kültür Devrimi" vaaz ederek gençleri her şeye saldırmaya kışkırttı.

Okullarını ve üniversitelerini terk eden milyonlarca genç, yakıp yıkan Kızıl Muhafızlar'a dönüştü; en başta hocalarını, ardından gerici görünen herkesi adamakıllı pataklayıp küçük düşürmeye koyuldular. Batılı gençler devrim hakkında şarkı söylerken, Çinli gençler bunu yaşıyordu. "[Sınıf arkadaşım] Li Jianping'i ele vermemin nedeni sınıf düşmanlığıydı," diye yazmıştı bir postere bir edebiyat öğrencisi:

> ve kitleleri böyle bir popüler öfkeye sürükleyen bu oldu. Bu kadar yıldır eski bölgesel parti komitesinde barınmış bir karşıdevrimci unsur olarak sopalarıyla onu öldüresiye dövdüler. İnanılmaz derecede tatmin sağlayan bir olaydı, devrimci insanların öcünü almak, şehitlerimizin intikamını almak. Şimdi sırada vatan hainlerine yataklık eden şu alçakların dersini vermek var.[78]

Mao bu öfkeyi rakiplerine yöneltmeye çalıştı, ama bunu hiçbir zaman tam anlamıyla denetleyemedi. Kimse bir karşıdevrimci olarak ihbar edilmeye karşı bağışık olmadığından, insanlar eleştirilerini ilk ifade eden kişi olmak için koşuşturuyordu. Birçoklarına göre bu akla durgunluk veren bir şeydi: Bir tuvalet bekçisi, bir sürü profesöre yeniden eğitilmek için tuvalet temizletilmesi yüzünden artık işini kaybettiğinden yakınıyordu. Gene de bunu coşku verici bulanlar da çoktu. Genç işçiler sürüler halinde öğrencilere katıldılar ve fabrikalar çalışmaz oldu. Kızıl Muhafızlar film ekiplerini çağırarak Budist heykelleri, Konfüçyüsçü tapınakları ve Han hanedanı yadigârlarını yakıp yıkarken kendilerini çekmelerini istiyorlardı. Bir çete Dışişleri Bakanlığı'nı işgal edip, gerçek proleter olarak gördükleri kendi diplomatlarını atadı.

78 "Li XX", Pekin'de kamusal afiş (2 Eylül 1966), alıntı: MacFarquhar ve Schoenhals, 2006, s. 127.

1969'da işlerin Büyük Atılım kadar büyük ölçekte bir felakete doğru gitmesiyle Mao bile korkuya kapıldı. Binlerce kişi ölmüştü. Milyonlarcasının yaşamı mahvolmuştu. Asya Kaplanları hiç durmadan Halk Cumhuriyeti'yle aralarını açmakla meşguldü. Sovyetlerle ilişkiler o kadar kötüleşmişti ki, 800 Çinli sınır çatışmalarında can vermişti. Mao gecikmeli de olsa köktencilerle arasına mesafe koyarak bir cankurtaran halatı aramaya koyuldu.

Ona bir can simidi gönderen, yeryüzünde belki de en olmayacak kişi oldu: ABD'nin en şiddetli komünizm karşıtı başkanı Richard Nixon. Nixon Çin'le yapılacak bir anlaşmanın Soğuk Savaş'ta Sovyetleri arkadan kuşatmanın bir yolu olacağını düşünüyordu ve gizli kapaklı diplomasinin ardından 1972'de Pekin'e uçarak Mao'yla tokalaştı. "O hafta dünyayı değiştirdi," diye övündü Nixon, bazı yönlerden haklıydı da.[79] Bir Washington-Pekin ekseni ihtimali Brejnev'i öylesine korkutmuştu ki, Çin ziyaretinden sonraki üç ay içinde Nixon şimdi de Moskova'da oturmuş anlaşmalar yapıyordu.

Mao da neredeyse onun kadar kazançlı çıkmıştı. Nixon'la buluşarak, Batılı teknolojiye susamış pragmatistler kadar, Çin'in eğitimli sınıflarını boğmaya çalışan köktencilere muhalif olanlara da desteğinin işaretini vermişti. Devrimci saflığın, "yıllarca işi kolayından alıp faydalı bir şey yapmayan kitap kurtlarından" daha değerli olduğunu söyleyen bir not yazıp sınav kitapçığını boş halde teslim ederek çok gözde bir üniversite kürsüsünde yer bulan öğrenci herkesin dilindeydi.[80] Sovyet nüktedanlarının çok takdir edeceği bir rivayete göre, köktenci bir kodaman, "geciken bir sosyalist tren, zamanında gelen bir revizyonist trenden yeğdir," demişti.[81]

1972'den sonra pragmatistler yeniden atağa geçti, ama ancak 1976'da Mao'nun ölümünden sonra dalga kesin bir şekilde onlardan yana dönecekti. Mao döneminde iki kez Sağ Sapmacı ithamıyla tasfiye edilen Deng Xiaoping, rakiplerini bertaraf ede-

79 Başkan Richard Nixon, Şanghay'da bir akşam yemeğinde kadeh kaldırırken söylediği sözler (27 Şubat 1972), alıntı: Reynolds, 2000, s. 329.

80 Zhang Tiesheng (1973), alıntı: Spence, 1990, s. 638. 1976'da "Dörtlü Çete" (Mao Zedung'un dul karısını da içeren aşırı solcu bir hizip) bütün bu epizotu icat etmekle suçlandı.

81 Dörtlü Çete'ye atfedilen slogan (1976), alıntı: Spence, 1990, s. 651.

cek kadar güçlenince gerçek yüzünü gösterdi. Mao'nun "gerçeği olgularda aramak" şeklindeki eski şiarını kendi sloganı haline getiren Deng, Çin'in en nahoş gerçeğiyle açıkça yüzleşti: ekonomik büyümeyi aşan nüfus artışı. Her yıl iş piyasasına sel gibi akan bütün o boş mideleri doldurmak için, Çin ekonomisinin en az bir kuşak boyunca her yıl %7 büyümesi gerekiyordu. Aksi halde, Büyük Atılım'ı bile geride bırakacak kıtlıklar olabilirdi.

Her deneyim, –her ikisi de 1840'lardan beri görülmeyen– barış ve birleşik bir yönetim söz konusu olduğunda, Batı hâkimiyetindeki küresel ekonomi içinde Çin'in de refaha ulaşabileceğini gösteriyordu; ama Deng daha da öteye giderek Çin'i eklemlenmeye doğru yönlendirdi. Kaynaklar üzerindeki baskıyı azaltmak için şu dile düşmüş Tek Çocuk politikasını başlattı; bu politika (teoride) iki bebeği olan kadınların kısırlaştırılmasını gerektiriyordu.[82] Deng mevcut kaynakları artırmak için küresel ekonomiye kucak açtı. Çin Dünya Bankası ve Uluslararası Para Fonu'na (IMF) katıldı, Macao, Hong Kong ve Tayvan'dan kapitalistleri çekmek için Özel Ekonomik Bölgeler açtı, hatta Şanghay'a bir üretim tesisi açılmasına bile onay verdi.

1983'e gelindiğinde Deng, Mao'nun komünlerini tamamen bertaraf etmişti. Köylüler kişisel kazanç için "ek" faaliyetler peşine düşerken, işadamları kârlarının bir kısmını kendilerine ayırıyorlardı. Çiftlik arazileri hâlâ komünlere aitti, ama aileler artık tarlaları 30 yıllığına kiralayabiliyor ve bu toprakları kendi adlarına ekip biçebiliyorlardı. Daha uzun vadeli kiralarla kentsel mülkler ipotekli gayrimenkule dönüştürülebiliyordu. Üretim doruğa çıktı ve liberalleşme tutucuları dehşete düşürse de artık geriye dönüş yoktu. Deng "Kültür Devrimi esnasında," diye ilan etti:

> yoksul komünizmin zengin kapitalizmden iyi olduğuna dair bir görüş vardı... Ben bu görüşü çürüttüğüm için görevden alındım... [ama] sosyalizmin temel ödevi, üretici güçleri geliştirmek, insanların yaşamını sürekli geliştirmek ve toplumun maddi refahını yüksek tutmaktır... Zenginleşmek günah değildir.[83]

---

82 Bunun gerçekte ne kadar uygulandığı açık değildir. 1974'te ortalama doğum oranı kadın başına 4,2 çocuktu. Bu siyasanın iyiden iyiye yerleştiği 1980'e gelindiğinde bu oran 2,2'ye düşmüştü. Sonra gerileme yavaşladı ve oranın kadın başına 1,0'a düşmesi 15 yıl aldı. Çin'in nüfusu 2015 civarında muhtemelen zirve yapacak.

83 Deng Xiaoping, konuşma (2 Eylül 1986), alıntı: Gittings, 2005, s. 103.

Benzer düşünceler 6400 km ötedeki Moskova'ya da dadanmıştı. Nixon'ın Çin gezisinin yarattığı şokun ardından, 1970'ler Sovyetler Birliği açısından oldukça iyi gitmişti. Arap devletleri petrol fiyatlarını yükselttiği zaman, bundan dev bir ihracatçı olan Sovyetler Birliği de faydalandı ve içeriye para akışıyla Moskova bir dizi dolaylı savaşı (*proxy war*) finanse edip kazandı ve 1978'de nükleer silahlanmada Amerika'yı geride bıraktı. Ancak bu komünizmin ulaşabileceği en yüksek nokta oldu. Afganistan'da bir vekil rejim kurmak amacıyla yapılan müdahale, 1980'ler boyunca bitmek bilmeyen bir savaş bataklığına dönüştü. Petrol fiyatları üçte ikiye düştü ve ABD özellikle ileri teknolojili silahlardaki askeri harcamalarını ani bir şekilde artırdı.

Politbüro sıradan Rusların, trenlerinin öylece durduğunu görmeye başlamasından zaten endişeliydi. Devlet yönetimindeki ekonomisi hiç durmadan tanklar ve kalaşnikoflar üretse de bilgisayar veya arabalardan eser yoktu (bir diğer Sovyet şakası: "Bir Lada'nın[84] değerini nasıl ikiye katlarsın? Yanıt: Benzin deposunu doldurarak."[85]) Hoşnutsuzluk her yerde fokurdamaya başlamıştı. Yeni bir silahlanma yarışı düşüncesi Sovyet imparatorluğunun yöneticilerini dehşete düşürüyordu.

Mihail Gorbaçov, 1985'te bahçelerinde yürürlerken karısı Raisa'ya "Böyle yaşamaya devam edemeyiz," diye itiraf etmişti.[86] Gorbaçov birkaç saat içinde Sovyetler Birliği'nin yeni lideri ilan edilecekti; gene de bahçesi, her şeye burnunu sokan kendi casuslarından kaçabildiği tek yerdi. 1986'da Çernobil'deki köhne nükleer reaktörün patlaması gösterdi ki, Sovyetler Birliği yalnızca geri kalmamıştı, dökülüyordu da. Gorbaçov yeniden yapılanma (*perestroyka*) ve saydamlık (*glasnost*) politikalarında vites yükseltti; tek öğrendiği, Marx ve Engels'in 150 yıl önce bildiği şey oldu: Liberalleşme yalnız sevmediklerimizi değil, sabit, donmuş olan *tüm* ilişkileri silip süpürüyordu.

Katı olan her şey buharlaşıyordu; gerek Deng gerek Gorbaçov, ekonomik özgürlüklerin siyasal özgürlüklere yönelik iştahı kabarttığını öğrendi. Kimi zaman Deng protestocuları tutucu komünistlere karşı yararlı müttefikler olarak gördü; kimi zaman

84 Bir Sovyet araba markası.

85 Alıntı: "Soviet Cars: Spluttering to a Halt", *The Economist*, 10 Temmuz 2008.

86 Mihail Gorbaçov, özel konuşma (1985), alıntı: Gorbaçov, 1995, s. 165.

onların tepesine çöktü. Ne ki Gorbaçov güç kullanmanın bütün rejimin çökmesine yol açabileceğinden korkuyordu. 1989'da Halk Temsilcileri Kongresi'nin serbest seçimlere gitmesine izin verdiği ve temsilciler bunun karşılığını televizyonda onu yuhalamakla verdiği zaman Kongre'yi askıya almaktan vazgeçti. Bunun yerine, tek parti yönetimine karşı çıkan protestocuların onu alkışladığı Pekin'e uçtu. "Sovyetler Birliği'nde onların Gorbaçov'u var," diyordu bir öğrenci posteri. "Çin'de bizim kimimiz var?"[87]

Durumdan hiç hoşlanmayan Deng, Gorbaçov'un gittiği gün sıkıyönetim ilan etti. Haziran 1989 başında, kimi dans eden, kimi açlık grevlerinde can çekişen 1 milyon gösterici Tiananmen Meydanı'nda toplanmıştı. Deng onları "tamamen Batı'ya bağımlı bir burjuva cumhuriyeti kurmaya" kararlı kişilerden oluşan "toplumun posası" olarak tanımlayarak askerleri üzerlerine gönderdi.[88] Paramparça bedenler, ezilmiş bisikletler ve ilerleyen tankların yolunu kapatan tek başına, isimsiz bir göstericinin görüntüleri tüm dünya basınına yayıldı.

Çin'de baskı kazandı, ama Macaristan ve Polonya çok partili seçimleri ilan ettiği zaman bile Gorbaçov hâlâ Deng'in öncülüğüne direniyordu. Bir bakanın Sinatra Doktrini dediği politikayı izleyerek Sovyet uydu devletlerini kendi yollarında yürümeye bıraktı. Sınırları zorlayan Macar birlikler Avusturya sınırı boyunca uzanan dikenli telleri toplayıp kaldırdı. Macaristan'da "tatil yapan" binlerce Doğu Alman, arabalarından inip sınırı geçerek özgürlüğe yürüdüler.

Gorbaçov ise hâlâ bir şey yapmıyordu. Ekimde Berlin ziyaretinde kalabalıklar yine ona tezahürat yapmak için toplanarak, kalması için yalvardılar. Sonraki birkaç hafta boyunca Doğu Almanlar Berlin Duvarı'nın tepesinde dans etmeye ve çekiçler ve keskilerle duvarı yavaş yavaş yontmaya koyuldular. Hiç kimse üzerlerine ateş açmayınca, binlercesi Batı Berlin'e geçti. Kafası karışmış ve yetersiz kalan Doğu Alman rejimi dağıldı. Sonraki birkaç ay boyunca Doğu Avrupa'nın her yerinde komünist diktatörlerin hepsinin başına aynı şeyler geldi ve Sovyetler Birliği'nde bir araya gelmiş ülkeler bağımsızlıklarını ilan etmeye başladılar. Yeni Rus Federasyonu başkanı birlikten ayrılma niyetini ilan ettiği zaman, Gorbaçov

87 Gorbaçov, 1995, s. 490.

88 Deng, parti liderleri ve subaylara yaptığı konuşmadan (9 Haziran 1989), alıntı: Spence, 1990, s. 744.

artık mevcut olmayan bir imparatorluğun genel sekreteri olarak kaldı. 1991 Noel'inde, bu imparatorluğu resmen fesheden bir belgeyi imzalaması için yapılan baskıya boyun eğdi. Son, neredeyse çok fazla mükemmeldi: Sovyet kalemi yazmayınca, Gorbaçov bir CNN kameramanının kalemini ödünç almak zorunda kaldı.

Batı'nın Savaşı'nı ABD kazanmıştı.

Doğu Rüzgârı, Batı Rüzgârı

Hanedan imparatorlukları topyekûn savaşla başa çıkamayacaklarını anlaşılıp da yeryüzünden tümüyle silindikleri zaman, ABD son derece gönülsüz bir Leviathan olarak ortaya çıkmıştı; 1989-1991 arasında komünistlerin de en az onlar kadar yetersiz olduğu ortaya çıktığında ise, Amerikalılar bu boşluğu doldurmaya hazırdı. Savunma Bakanlığı her iki yılda bir genel stratejisini Savunma Planlama Kılavuzu adlı bir raporda gözden geçirir. Mart 1992'de, Sovyetler Birliği'nin çöküşünden sadece 3 ay sonra hazırlanan raporun ilk taslağı, çok gözü kara bir yeni vizyon sunuyordu:

> İlk hedefimiz, ister eski Sovyetler Birliği topraklarında olsun, ister başka bir yerde, vaktiyle Sovyetler Birliği'nin yarattığı tehdidi yöneltecek yeni bir rakibin yeniden ortaya çıkışını önlemektir. Bu... her türlü düşman gücün, takviyeli bir denetim altında küresel güç yaratmaya yetecek kadar kaynağı olan bölgelere hâkim olmasını önlemeye çalışmamızı gerektiriyor. Bu bölgeler arasında Batı Avrupa, Doğu Asya, eski Sovyetler Birliği toprakları ve Güneybatı Asya yer almaktadır.[89]

New York Times'in yazdığına göre, "Soğuk Savaş sonrası strateji tartışmasının kamusal alanda yürütülmesi gerektiğine inanan bir yetkili" bu taslağı sızdırdığı zaman, hükümet derhal tonunu yumuşattı;[90] ama ABD'nin tek süper güç olduğu özgün dünya vizyonuna çok yakın bir şey, gene de ortaya çıkacaktı.

Eski Sovyetler Birliği, varlıklarının yağmalanmasına yönelik bir mücadelenin içine savruldu. Durum Romanovların düşüşünü

89 Zalmay Khalilzad, *Defense Planning Guidance, FY 1994-1999*, Section IB, alıntı: http://www/gwu.edu/~nsarchiv/nukevault/ebb245/index.htm (erişim: 17 Ekim 2008).

90 Patrick Tyler, *New York Times* (8 Mart 1992), s. 11, alıntı: J. Mann, 2004, s. 210.

izleyen iç savaş kadar kötü değildi, ama ana halef devlet olan Rusya gene de 1990'larda üretiminde %40, reel ücretlerde ise %45 düşüş gördü. 1970'te ortalama Sovyet yurtta§ı 68 yaşında, yani ortalama bir Batı Avrupalıdan sadece 4 yıl genç ölüyordu; 2000'e gelindiğinde ortalama Rus yurttaşı 66'sında, yani Avrupa Birliği (AB) sakinlerinden 12 yıl önce hayatını yitiriyordu. Rusya hâlâ devasa, kaynakları zengin ve dünyanın en büyük nükleer gücüydü. 2008'e kadar, güçlü hükümetin dönüşü ve artan enerji fiyatları, Rusya'yı eski Sovyet cumhuriyetlerine kabadayılık edecek ve Avrupa Birliği'ne (AB) şantaj yapacak kadar cesaretlendirdi. Fakat Savunma Planlama Kılavuzu'nun öngördüğü üzere, Rusya eski Sovyetler Birliği'ne benzer bir tehdit yaratmadı.

Amerika'nın Batı çekirdeğindeki hâkimiyetine AB de karşı çıkmadı. Bazı gözlemcilere göre, Avrupa'nın ekonomik ve siyasal bütünleşmeye (ardından ondan uzaklaşmaya) doğru biraz kararsızca sendelemesi Habsburglar, Bourbonlar, Napoléon ve Hitler'in şiddet aracılığıyla başaramadığını nihayet barışçıl olarak gerçekleştirecek bir altkıta imparatorluğuna giden adımlara benziyordu; ama gerçeklikte Avrupa'nın bitmek bilmez bölünmeleri, yavaşlayan ekonomik büyümesi, yaşlanan nüfusu ve askeri zayıflığı, bir süper güç konumuna asla gelemeyeceğinin belirtileriydi.

Güneybatı Asya'nın, 1992 strateji planlamacılarının zihinlerinde yer etmesinin temel nedeni, 1990'da Irak'ın yapmayı denediği gibi, bölgenin petrol yataklarını düşman bir devletin ele geçirmesinden duydukları korkuydu. 1970'lerden beri büyüyen aşırı İslamcılığı görmezden geldiler ve (başka birçokları gibi) ABD'ye yönelen 11 Eylül 2001 saldırılarıyla gafil avlandılar. Ama planlamacıların varsayımlarının en görkemli şekilde yanlış çıktığı yer Doğu oldu. Savunma Planlama Kılavuzu'nun basına sızdırılmasından sonra birkaç hafta içinde, Amerika'nın temel Doğulu müttefiki Japonya resesyona girerken, başlıca Doğulu rakibi Çin kalkışa geçti.

Batı'nın eski Doğu çekirdeğini bir çeper bölgesine dönüştürmeye başlamasından itibaren 150 yıl geçmişti ve görecek gözü olanın alacağı dersler son derece barizdi. Doğulular barış, sorumlu hükümet ve Batılı gücü kabullenme istekliliği söz konusu olduğu zaman, 19. yüzyıl Batılılarına Doğu'nun geri kalmışlığının kanıtı gibi görünmüş o muazzam nüfuslarını ve eğitimli seçkinlerini ekonomik büyüme makinelerine dönüştürerek, kapitalist dünya

ekonomisini kendi lehlerine çevirebiliyorlardı. 1840'lardan beri Çin o paha biçilmez barış, sorumluluk veya esneklik özelliklerine nadiren sahip olmuştu, ama 1990'larda artık küresel düzende hak ettiği yeri almaya koyulmuştu.

Deng bir tema parkının ortasında, bir golf arabasının arkası gibi aykırı bir podyumdan, ekonomik reformun artık "ayakları bağlı kadınlar gibi ağır ilerlemeyeceğini, aksine... ardında bir jet izi bırakarak cesurca yükseleceğini," söyledi.[91] Kızıl kapitalizmin önündeki engeller çökmüştü. Mao ve Nixon 1970'lerin başında buluştuğu zaman tipik Amerikan işçisi, düşük kapitalistleşme aşamasındaki tipik Çin işçisinin yaklaşık 20 katı verimliydi ve ABD dünya emtiasının %22'sini üretirken, Çin sadece %5'ini üretiyordu. Sonraki 30 yıl boyunca Amerikan verimliliği yükselişini devam ettirdi; gelgelelim yatırımlar Çin'in verimliliğini ondan 3 kat daha hızlı yükseltmeye başlamıştı. ABD'nin dünya üretiminde hissesi %21'le hemen hiç değişmezken, Çin'inki neredeyse 3 katına çıkarak %14'e ulaştı.

Çin bu büyüme için korkunç bir bedel ödedi. Neredeyse her türlü düzenlemeden uzak fabrikalar, atıklarını kafalarına göre boşaltarak büyük ırmakları zehirledi. Bu akarsu kıyılarında kanser oranları çoğunlukla ulusal ortalamanın 2 katıydı. Aynı şekilde düzenlemeden yoksun tarımda yararlanılan diğer ırmaklar temelli kurudu. Tomrukçuluk alıp başını gitti ve çöller 1970'ler öncesine oranla 2 kat daha hızlı genişledi. Hükümetin yetersizliğine ve yaygın yolsuzluklara karşı gösteriler giderek şiddetlenmeye başladı. 2000'den bu yana çoğu yıl, polis kayıtlarına 25 bin civarında "kitlesel olay" ve bundan çok daha fazla küçük ayaklanma geçti.

Ne ki bunun karşılığında Deng'in programı açlığı ortadan kaldırdı ve büyük gelir artışları sağladı. Çin nüfusunun hâlâ üçte ikisini oluşturan kırsal kesim halkı yılda %6 reel ücret artışı elde etti. Gelgelelim kazançlar doğunun kıyı bölgelerinde yoğunlaştı ve çok yoksul iç kesim köylerinde, Mao'nun tam gelişmemiş olsa da bedavaya sağladığı eğitim ve sağlık imkânları büsbütün ortadan kalktı. Bir sonuç, tarihteki en büyük göç oldu: 1990'lardan

91 Deng, Shenzhen Halk Kültür Köyü'nde yaptığı konuşmadan (1992), alıntı: Gittings, 2005, s. 252.

beri 150 milyon kişi kentlere yerleşerek, her yıl yeni bir Şikago'ya eşdeğer nüfus artışı yaratıyor. Kırdan kente yerleşmek genel olarak bir çiftçinin gelirini %50 artırırken, aynı anda imalatçılara zengin ülkelerdeki maliyetinin küçük bir parçası değerinde işgücü de getiriyor.

1992-2007 arasında Çin'in ihracatı 12 kat arttı ve ABD'yle olan ticaret fazlası 18 milyar dolardan 233 milyar dolara kadar şişti. Wal-Mart gibi indirimli Amerikan marketlerinde Çin yapımı mallar 2008'e kadar genel olarak rafların %90'ını doldurur oldu; en az bir Çin malı giysiyi pek az Amerikalı her sabah üzerine geçirmez oldu. *Business Week* dergisi "Çin fiyatı"nın "ABD sanayisindeki en korkunç iki sözcüğe dönüştüğünü" gözlemledi.[92]

19. yüzyıl İngiltere'si ve 20. yüzyıl Amerika'sı gibi Çin de dünyanın atölyesi haline geldi. Finans muhabiri James Kynge, İtalya'da bir trende kulak kabarttığı, bütün dünyaya Dickens'ın kitabının sayfalarından fırlamış bir çift Gradgrind gibi görünecek iki Çinli işadamı arasındaki konuşmayı şöyle betimliyor:

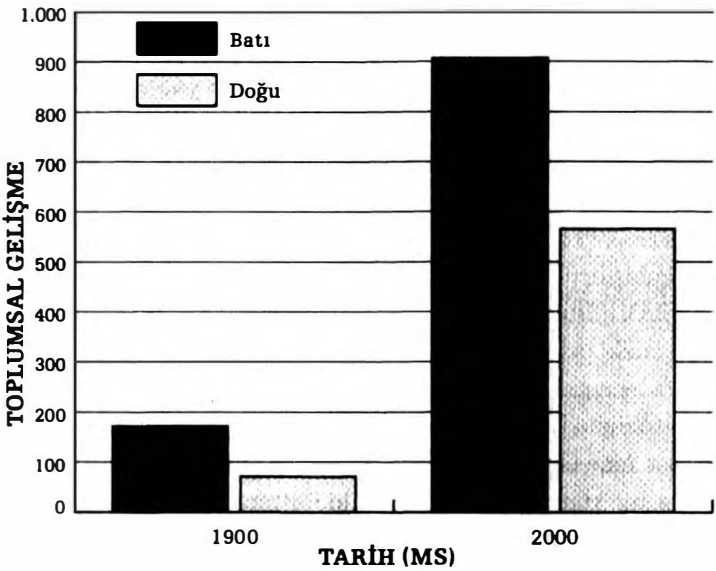
> Patron olanı, bir buçuk saattir yolculuk ettiklerini ve doğru dürüst bir fabrika bile görmediğini söyledi. "Yabancılar manzarayı seyretmeyi seviyorlar," diye fikrini belirtti genç olanı. Patron biraz durup düşündü, sonra gene sordu: "Manzara mı yoksa üretim mi, hangisi daha önemli?"... Patronun merakı çok çeşitli konulara yayılıyordu... Neden biz yabancılar bu kadar tembeldik? Avrupa hiç sanayisi kalmadığında ne yapacaktı? Sadece hizmetlerle bir ekonomiyi sürdürmeniz mümkün müydü? Avrupalı inekler gerçekten tarım teşvikleri üzerinden günde iki dolar tüketiyorlar mıydı?[93]

Yarım asır önce Mao "dünyada rüzgârın yönü değişmiştir," diye iddia etmişti. "Şu anda Doğu rüzgârına hükmeden Batı rüzgârı değil, Batı rüzgârına hükmeden doğu rüzgârıdır."[94] O dönemde aslında kendini kandırıyordu; 1950'ler Doğu'su, Sovyet ve Amerikan nüfuz alanları arasında bölünmüş Batı'nın rüzgârı altındaydı tamamen. Ama 2000'e gelindiğinde Mao'nun sözleri, her ne kadar onun istediği yönde olmasa da, gerçeğe dönüşmüştü. Batılı toplumsal gelişme Doğulu gelişmenin her zamankinden de

92 *Business Week* (6 Aralık 2004), s. 104.

93 Kynge, 2006, s. 89-90.

94 Mao, Moskova'da yaptığı konuşmadan (Kasım 1957), alıntı: Schram, 1969, s. 409.

Grafik 10.5. Rüzgârın hangi yönden estiğini bilmek: 20. yüzyıl, Batı hâkimiyetinin hem en yüksek hem de bitiş noktası mıydı? Batı'nın toplumsal gelişmedeki önderliği 1900'de 101 puandan, 2000'de 336'ya yükseldi, ama Batı ve Doğu puanları arasındaki oran 1900'de 2.4:1'den, 2000'de 1.6:1'e düştü.

çok –yaklaşık 300 puan– önündeydi; ama Batı ve Doğu puanları arasındaki oran 1900'de neredeyse 2.4:1 iken, 2000'e kadar sadece 1.6:1 düzeyine gelmişti. 20. yüzyıl, Batı çağının hem en yüksek noktası hem de sonunun başlangıcıydı.

AYRIM
III

11

NEDEN BATI HÜKMEDİYOR...

Neden Batı Hükmediyor

Batı, coğrafya yüzünden hükmediyor. Biyoloji insanların toplumsal gelişmeyi neden yukarıya doğru zorladığını anlatır; sosyoloji bunu (yapmadıkları zamanlar dışında) nasıl yaptıklarını anlatır; coğrafya ise başka bir bölgenin değil de neden Batı'nın son 200 yıldır yerküreye egemen olduğunu anlatır. Biyoloji ve sosyoloji, gelmiş geçmiş tüm zaman ve yerlerdeki insanların hepsine uygulanabilen evrensel kuralları verir; coğrafya ise farklılıkları izah eder.

Biyoloji bize hayvan olduğumuzu ve tüm canlılar gibi ancak çevremizden enerji elde edebildiğimiz için var olabildiğimizi anlatır. Enerjiden yoksun kalınca cansızlaşır ve ölürüz; onunla dolduğumuz zamansa çoğalır ve yayılırız. Diğer hayvanlar gibi bizler de meraklıyız, ama aynı zamanda açgözlü, tembel ve korkağız; diğer hayvanların tersine, bu ruh hallerimizin peşinden gitmemiz ancak bazı gereçlerle mümkün olur: evrimin bize verdiği daha hızlı beyinler, daha esnek hançereler ve diğer parmakların hemen

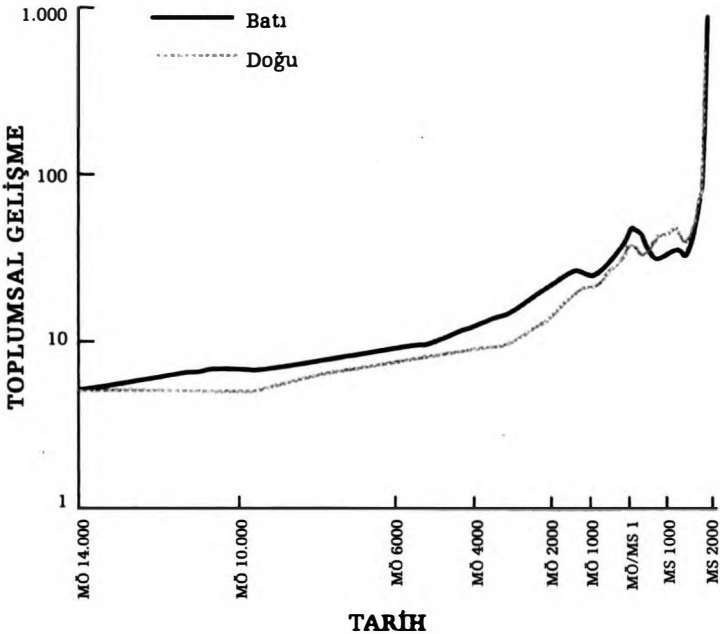
karşısında kavramaya uygun başparmaklar. Biz insanlar bunları kullanarak iradelerimizi çevreye kabul ettirip, diğer hayvanlara hiç benzemeyen yollardan gitgide daha çok enerji elde edip örgütleyerek köyler, kentler, devletler ve imparatorluklarımızı gezegenin dört bucağına yaymayı başardık.

19. yüzyılda ve 20. yüzyıl başında Batılıların pek çoğu neden Batı'nın hükmettiğinin tek yanıtının biyoloji olduğunu düşünüyordu. Beyaz Avrupalı ırk, diye üsteliyorlardı, başka herkesten daha çok evrim geçirmiştir. Yanılıyorlardı. Öncelikle, 1. Bölüm'de ele aldığımız genetik ve iskelet kanıtları su götürmez niteliktedir: Yaklaşık 100 bin yıl önce Afrika'da yavaş yavaş evrilmiş, ardından yerkürenin her yanına yayılarak daha eski insan türlerini tükenişe mahkûm etmiş olan tek bir insan türü vardır. Dünyanın farklı kesimlerindeki modern insanlar arasındaki genetik farklar önemsiz düzeydedir.

İkinci olarak, Batılılar gerçekten genetik olarak başka herkesten üstün olsalardı, 4. ve 10. Bölümler arasını dolduran toplumsal gelişme grafikleri çok farklı görünürdü. Erken bir liderliğin ardından Batı hep önde kalırdı. Ancak elbette böyle olmadı (Grafik 11.1). Batı, Buzul Çağı sonunda avantajlı bir çıkış yaptı, ama önderliği diğerlerine göre bazen arttı, bazen azaldı. MS 550 civarında büsbütün kaybolup gitti ve bunu izleyen 1200 yıl boyunca Doğu toplumsal gelişmede başı çekti.

Bugünlerde pek az araştırmacı Batılıların genetik olarak diğer herkese üstün olduğuna dair ırkçı kuramlardan yana çıkıyor; zira bu yola girmek isteyen kişinin, Batılıların MS 6. yüzyılda bütün bu özelliklerden yoksun kaldığını, derken 18. yüzyılda tekrar kazandığını veya Doğuluların 6. yüzyılda kendilerini üstün olacak şekilde yeniden yaratıp, ardından 18. yüzyılda bunu kaybettiklerini göstermesi gerekecektir. Ilımlı bir ifadeyle, bunun çok çetin bir görev olduğunu söylemekle yetinelim. Her şey, nereye bakarsak bakalım, (büyük gruplar halindeki) insanların hemen hemen aynı olduğunu düşündürüyor.

Biyolojiden başlamazsak, neden Batı'nın hükmettiğini açıklayamayız, zira toplumsal gelişmenin neden sürekli yukarı çıkıp durduğunu biyoloji açıklar; fakat tek başına biyoloji yanıt olamaz. Bir sonraki adım, sosyolojiyi işin içine katmaktır; o da bize toplumsal gelişmenin *nasıl* bu kadar arttığını anlatır.

Grafik 11.1. Tarihin şekli: Bir logaritmik-doğrusal ölçekte gösterilen Doğulu ve Batılı toplumsal gelişme ve zorlu tavan, MÖ 14.000-MS 2000.

Grafik 11.1'in gösterdiği gibi, bu pürüzsüz bir süreç olmamıştır. Giriş bölümünde tarihin bütün akışını izah etmek üzere (büyük bilimkurgu yazarı Robert Heinlein'ın fikrini açarak) bir "Morris Teoremi" önermiştim: Değişime (ne yaptıklarının nadiren bilincinde olarak) işleri yapmanın daha kolay, daha kârlı ve daha güvenli yollarını arayan tembel, açgözlü, korkmuş insanlar yol açar. Umarım 2-10. Bölümlerde sunulan kanıtlar bunu doğrulamıştır.

İnsanların hiç durmadan kurcalayıp denediğini, hayatlarını daha kolay veya daha zengin yapmaya çalıştıklarını ya da koşullar değiştikçe halihazırda sahip olduklarını ellerinde tutmak için mücadele ettiklerini, bu süreç içinde genellikle toplumsal gelişmeyi de yukarıya doğru ittelediklerini gördük. Gene de toplumsal gelişmedeki –tarımın çıkış noktaları, kentlerin ve devletlerin doğuşu, farklı türlerde imparatorlukların kuruluşu, Sanayi Devrimi gibi– büyük dönüşümlerin hiçbiri bir deneme meselesi değildi; her biri acilen önlem almayı gerektiren çaresizlik dönemlerinin

bir sonucuydu. Buzul Çağı sonunda avcı-toplayıcılar öylesine başarılı oldu ki, hayatlarını sürdürmelerini sağlayan kaynaklara fazlasıyla yüklendiler. Yiyecek bulmaya yönelik daha fazla çaba, avladıkları ve buldukları hayvan ve bitkilerden bazılarını evcilleştirdi ve yiyecek peşinde dolaşan gezgin insan topluluklarından bazılarını da çiftçilere dönüştürdü. Bazı çiftçiler öylesine başarılı oldular ki, kaynakları bir kez daha fazlasıyla zorladılar ve hayatta kalabilmek için –özellikle hava koşulları aleyhlerine işlediği zaman– köylerini kent ve devletlere dönüştürdüler. Bazı kent ve devletler öylesine başarılı oldu ki, onlar da kaynak sorunları yaşadılar ve kendilerini (önce kara temelli, daha sonra bozkırlara ve okyanuslara da hükmeden) imparatorluklara dönüştürdüler. Aynı döngüyü bu imparatorluklardan bazıları da tamamlayarak kaynaklarına aşırı baskı yaptılar ve kendilerini sanayi ekonomilerine dönüştürdüler.

Tarih birbirini izleyen lânetlerden ibaret değildir. Aslında tarih hep aynıdır; yeni sorunlar üreterek yeni yeni uyarlanmalar gerektiren, dünyaya yönelik uyarlanmaların tek bir büyük ve aman vermez sürecidir. Bu süreci, bu kitabın başından beri gelişme paradoksu olarak adlandırdım: Yükselen toplumsal gelişme, onu baltalayacak güçlerin ta kendisini yaratır.

İnsanlar bu tür paradokslarla her gün yüz yüze gelir ve bunları çözerler; ama arada bir, paradoks, ancak gerçek anlamda dönüştürücü değişimin başa çıkabileceği zorlu tavanlar yaratır. Nasıl yapılacağı şöyle dursun, ne yapılması gerektiği nadiren bariz olur ve bir toplum bu tavanlardan birine yaklaştıkça, gelişme ile çöküş arasında bir yarış başlar. Toplumlar, toplumsal gelişmeleri yüzlerce yıl boyunca duraklarken bir tavana nadiren –belki de asla– öylece yapışıp kalır. Daha çok görülen, bu tavanı nasıl ezip geçeceklerini bulamadıkları zaman sorunların birbirine dolanıp büyüyerek kontrolden çıkması olur. Mahşerin beş atlısı dediğim lânetlerden bazıları veya tümü birden vahşi koşularına başlarlar ve kıtlık, hastalık, göç ve devletin yıkılışı –hele ki bir iklim değişimi dönemine denk düşmüşlerse– gelişmeyi bazen yüzlerce yıl geriye, hatta karanlık bir çağa kadar götürür.

Bu tavanlardan biri, toplumsal gelişme endeksinde 24 puan civarında ortaya çıkar. Bu, Batılı toplumsal gelişmenin durakladığı, ardından MÖ 1200'den sonra çöktüğü düzeydi. Ne ki, adına

zorlu tavan dediğim en önemli tavan, 43 puan civarında kendini gösterir. Batılı gelişme bu tavana MS 1. yüzyılda vurdu, ardından yıkıldı; Doğulu gelişme 1000 küsur yıl sonra aynını yaptı. Bu zorlu tavan tarımsal imparatorlukların kapasitesine katı bir sınır koyar. Bunu kırıp geçmenin tek yolu, Batılıların 1750'den sonra yaptıkları gibi, fosil yakıtların depolanmış enerjisinden yararlanmaktır.

Biyolojiye sosyolojiyi eklemek, insanların toplumsal gelişmeyi nasıl yukarıya doğru ittiklerini; toplumsal gelişmenin neden bazı dönemlerde onca hızla artarken, başka dönemlerde öyle yavaşladığını ve kimi zaman niye durduğunu anlatarak tarihin biçimini büyük ölçüde izah eder. Gene de, bütün bunları bir araya getirdiğimizde bile, biyoloji ve sosyoloji bize neden Batı'nın hükmettiğini anlatmaz. Bunu izah etmek için coğrafyaya ihtiyaç duyarız.

Coğrafya ile toplumsal gelişme arasındaki iki yönlü ilişkinin altını daha önce çizmiştim: Fiziksel çevre toplumsal gelişmenin nasıl değişeceğini belirler, ama toplumsal gelişmedeki değişimler de fiziksel çevrenin ne anlama geldiğini belirler. Bir kömür yatağının tepesinde yaşamanın 2000 yıl önce pek az bir anlamı olabilirdi, ama 200 yıl önce çok önem kazandı. Kömürden yararlanmak toplumsal gelişmeyi her zamankinden de hızla yukarıya itti; aslına bakılırsa, o kadar hızlı ki, 1900'den hemen sonra kömürün yerini yeni yakıtlar almaya başladı. Her şey değişir, coğrafyanın anlamı da dahil.

Benim tezimle ilgili bu kadar konuşmak yeter. Bu bölümün çoğunu, bu teze getirilebilecek en bariz itirazlardan bazılarını ele almaya ayırmak istiyorum. Ama oraya dönmeden önce, 2-10. Bölümleri dolduran öykünün ana hatlarını özetlemek faydalı olabilir.

Buzul Çağı sonunda, 15 bin yıl kadar önce küresel ısınma büyük, evcilleşme potansiyeline sahip bitkiler ve hayvanların evrildiği Şanslı Enlemler kuşağının (Eskidünya'da kabaca 20-35o kuzey ve Yenidünya'da 15o güney ile 20o güney) sınırlarını çizdi. Bu geniş kuşak dahilinde, Asya'nın güneybatısında, Çekirdek Bölge olarak anılan bir bölge, diğerleri içinde en şanslısıydı. Potansiyel evcilleştirmelerin en yoğun yığılmalarına sahip olduğu için, orada yaşayan insanların tarıma başlaması başka her yerdekilere göre çok daha kolay oldu. Böylece, (büyük gruplar halindeki) insanlar

hemen hemen aynı olduğundan, MÖ 9000 öncesinden itibaren köylere yerleşip bitki ve hayvanları evcilleştirmeye ilk başlayanlar Çekirdek Bölgeliler oldu. Batılı toplumlar bu ilk çiftçilerin kuşağından gelir. Yaklaşık 2000 yıl sonra –evcilleştirme potansiyeli Çekirdek Bölge'deki kadar olmasa da gene de yüksek olan– bugün Çin olan bölgedeki insanlar aynı yönde ilerledi; onlardan da Doğu'nun toplumları doğdu. Sonraki birkaç bin yıl boyunca insanlar birbirinden bağımsız olarak dünyanın yarım düzine diğer bölgesinde bitkileri ve/veya hayvanları evcilleştirmeye, her defasında başka bir bölgesel gelenek yaratmaya koyuldular.

Batılılar ilk tarım yapanlar olduğu ve (büyük gruplar halindeki) insanlar hemen hemen aynı olduğu için, Batılılar aynı zamanda gelişme paradoksunu ciddi şekilde ilk hissedenler ve benim geri kalmışlığın avantajları dediğim şeyi ilk öğrenenlerdi. Yükselen toplumsal gelişme daha büyük nüfuslar, daha incelikli yaşam tarzları ve daha yüksek refah ve askeri güç anlamına geliyordu. Kolonileşme ve öykünmenin çeşitli bileşimleri sayesinde toplumsal gelişmesi görece yüksek olan toplumlar, daha aşağı gelişme aşamasındakiler aleyhine genişlediler ve tarım her yere yayıldı. Mezopotamya'nın bunaltıcı ırmak vadileri gibi yeni topraklarda tarım yapmak için çiftçilerin buraları neredeyse yeniden yaratması gerekti ve sulu tarımı yaratma süreci içinde, oldukça geri kalmış sınır bölgelerini Çekirdek Bölge'deki özgün çekirdekten bile daha bereketli yapmanın yollarını buldular. Ve MÖ 4000'den bir süre sonra, en büyük tarım köyleriyle kalabalık Çekirdek Bölge ayakta kalmaya çalışırken, kentler ve devletler halinde yeniden örgütlenmeyi başaranlar Mezopotamyalılar oldu. 2000 yıl kadar sonra aynı süreç, gelişme paradoksunun Sarı Irmak havzasını besleyen vadilerin geri kalmışlığının benzer avantajlarını ortaya koyduğu Doğu'da da yaşandı.

Yeni devletlerin, komşularıyla yeni yöntemlerle etkileşimde bulunması gerekiyordu; bu da sınır boylarında gelişmenin daha da yıkıcı paradokslarını yarattı. Bunlarla başa çıkmayı öğrenmek zorundaydılar; işleri yanlış yaptıkları zaman –MÖ 3100 civarında Mezopotamya'daki Uruk'ta ve 2300 civarında Çin'deki Taosi'de olduğu gibi– kaosa sürüklendiler. Her yıkım dönemi, insan eliyle yaratılan mahşerin dört atlısına eklendiğini ileri sürdüğüm bir beşinci atlı olarak iklim değişimi dönemiyle örtüştü.

Yükselen toplumsal gelişme daha kötü karışıklıklar ve yıkımlar getirdi, ama aynı zamanda daha fazla esneklik ve toparlanma gücü de yarattı. MÖ 1550'den sonra Batılı kentler ve devletler felaketlerden kurtulup toparlanarak, Akdeniz'in doğu sahilleri civarına doğru genişledi. Doğu ile Batı arasındaki ikinci büyük coğrafi karşıtlık o sırada oyuna katıldı; Doğu'nun, ucuz ve kolay ulaşımı sağlayan bu olağanüstü iç denize benzer bir şeyi yoktu. Fakat tıpkı diğer şeyler gibi, Akdeniz'in kendisi de hem fırsatlar hem güçlükler getiren bir paradokstu. Toplumsal gelişme 24 puan civarına ulaştığı zaman, bu sonuna kadar açık sınırda karışıklık çıkaran güçler kontrol dışına çıktı ve MÖ 1200 civarında mahşerin atlıları bir kez daha dörtnala kalktı, (veya teşbihi ilerletirsek) yelken açtı. Batılı çekirdeği öncekinden de daha çarpıcı şekilde çöküşe uğratarak, yüzlerce yıl süren bir karanlık çağ başlattı.

Gelişme paradoksu sayesinde coğrafyanın Buzul Çağı sonunda Batı'ya sağlamış olduğu toplumsal gelişmedeki öncülük uzun dönemli olsa da bir kilitlenme durumu değildi. Çöküşler beklenmedik şeylerdir. Bazen birkaç farklı karar veya biraz talih felaketi erteleyebilir, küçültebilir, hatta savuşturabilir; seçimlerimizin bir önemi olabilir. Devletlerin 24 puan tavanını yarıp geçmek için kendilerini yeniden örgütleyerek dünya hakkında, Birinci Dalga Eksen Düşüncesi diyebileceğimiz yepyeni bir düşünme biçimi geliştirmeleri gerekti. Batılılar MÖ 1200 civarında yeniden örgütlenmeyi ve yeni bir düşünme biçimi geliştirmeyi başaramadıkları için, Doğu'nun önünde olan toplumsal gelişmeleri durakladı, aradaki fark azaldı ve gelişme düzeyi yükseldikçe gerek Doğulular gerek Batılılar MÖ 1. binyılda gereken ayarlamaları yapmayı başardıkları için 1000 yıl boyunca başabaş gittiler.

Batılılar ve Doğulular aynı şekilde daha merkezileşmiş devletler, ardından da adamakıllı gelişkin imparatorluklar yarattılar ve MÖ 200'den sonra işler coğrafyanın anlamını bir kez daha değiştiren bir ölçeğe ulaştı. Batı'da Roma İmparatorluğu yola gelmez Akdeniz'i denetimi altına aldı ve toplumsal gelişme ok gibi yükselerek 40 puanı geçti. MS 1. yüzyıla gelindiğinde zorlu tavana baskı yapıyordu. Ne ki, aynı zamanda Roma ve Han imparatorluklarının yükselişi Doğu ve Batı'yı ayıran muazzam mesafelerin anlamını da değiştirmişti. Avrasya'nın her iki ucundaki bunca refahla, tüccarlar ve bozkır göçebeleri, gidip gelerek çekirdekler

arasında bağlantı kurmak ve Birinci Eskidünya Mübadelesini başlatmak için yeni nedenler bulmuşlardı. Temaslar Doğulu ve Batılı gelişmeyi daha da yükseğe çıkardı, ama aynı zamanda eşi benzeri görülmemiş karışıklıkları da başlattı. Mahşerin beş atlısı mal ve düşünceler gibi mikropları da yayarak ilk kez çekirdekleri birbirine bağladı. Roma ve Han imparatorlukları zorlu tavanı yarıp geçmek yerine MS 150'den sonra parçalandı.

Hem Doğu hem Batı, İkinci Dalga Eksen Düşüncesinin (Hıristiyanlık, İslam ve yeni Budizm biçimleri) eski Birinci Dalga fikirlerinin yerini aldığı yeni karanlık çağlara gömüldü. Batı'da Germen istilacılar Batı Akdeniz civarında Roma İmparatorluğu'nun az gelişmiş kesimine girdiler ve çekirdek Doğu Akdeniz civarındaki daha eski, daha gelişmiş merkezine doğru çekildi. Doğu'da İç Asyalı istilacılar eski Han İmparatorluğu'nun Sarı Irmak civarındaki daha kadim ve gelişkin kesimine girdiler ve çekirdek Yangtze Irmağı'nın ötesindeki daha az gelişmiş topraklarına çekildi.

Bu coğrafi karşıtlık farklı bir dünya yarattı. MS 450'ye kadar, pirinç tarımına dayalı yeni bir sınır dünyası Yangtze civarında patlama yapmaya yüz tutmuştu; 600'e gelindiğindeyse Çin yeniden birleşmişti; ertesi yüzyıl boyunca Yangtze ve Sarı Irmakları birbirine bağlayan Büyük Kanal, Çin için bir suyolları sistemi işlevi gördü (tıpkı Akdeniz'in antik Roma için gördüğü gibi). Ne ki, Arap istilacıların eski Akdeniz çekirdeğine zorla girecek kadar güçlü olsalar da onu yeniden yaratacak güçte olmadıkları Batı'da, toplumsal gelişme 700'e dek düşmeye devam etti.

541 civarında Doğulu gelişme (Batılı hâkimiyetin asla kilitlenip kalmadığını kuşkuya yer bırakmayacak şekilde kanıtlayarak) Batılı gelişmenin üstüne çıktı ve 1100'e gelindiğinde zorlu tavana baskı yapmakla meşguldü. Ekonomik büyüme kaynakları aştıkça, demirci ustaları fosil yakıtlardan yararlanıyor, mucitler yeni makineler yaratıyor ve Song hanedanı entelektüelleri gerçek bir Çin Rönesans'ına dalıyordu. Fakat tıpkı 1000 yıl önceki Roma gibi Song Çinlileri de zorlu tavanı yarıp geçemedi.

MÖ 2. binyıl başındaki olaylar 1. binyıldakilere bir dereceye kadar koşuttu, ama Doğu ve Batı yer değiştirmişti. Yükselen gelişme bir diğer mübadeleyi, İkinci Eskidünya Mübadelesini başlattı ve beş atlının dizginlerini yine boşalttı. Toplumsal gelişme her iki çekirdekte de düştü, ama en uzun ve en fazla düşüş

Doğu'da baş gösterdi. Batı'da Doğu Akdeniz'in daha gelişkin Müslüman merkezi en çok zararı gördü ve 1400'e gelindiğinde Batı Avrupa'da yeni bir çekirdek oluşmaya ve kendi yeniden doğuşunu yaratmaya koyulmuştu.

Bu parçalanmış, vaktiyle çeper olan Avrupa toprakları artık kendi geri kalmışlığının avantajlarını keşfetmekle meşguldü. Batı Avrupalıların İkinci Eskidünya Mübadelesi esnasında Doğu'dan öğrenmiş oldukları gemi inşa etme ve topçuluk teknolojileri, bir kez daha coğrafyanın anlamını değiştirecek şekilde, Atlantik Okyanusu'nu bir anayola dönüştürmelerini sağladı. Doğu'nun refahından yararlanmaya hevesli Batılı denizciler okyanusun her yerine yayılınca –en çok da kendilerini şaşırtacak bir keşifle– Amerika kıtasına tosladılar.

Doğulular Amerika kıtasının keşfini 15. yüzyılda *gerçekleştirebilirdi* (bunu yaptıklarına inananlar da vardır), ama coğrafya bu keşfi ilkin Batılıların yapmasını adeta mukadder kılıyordu. Doğuluların bomboş Büyük Okyanus'a yelken açmak yerine Hint Okyanusu'na gitmek ve neredeyse 2000 yıldır güvenliklerine en büyük tehdidi oluşturan bozkırlara ilerlemekle elde edecekleri kazançlar zaten yeterince yüksekti.

17. yüzyılda çekirdeklerin genişlemesi coğrafyanın anlamını o güne dek olduğundan çok daha fazla değiştirdi. Misket tüfekleri ve toplarıyla merkeziyetçi imparatorluklar, Doğu ile Batı'yı birbirine bağlayan İç Asya bozkır anayolunu kapatarak, göçebelerin göçünü sona erdirip mahşerin atlılarından birini fiilen bertaraf ettiler. Atlantik Okyanusu'nda, bunun tersine, Batı Avrupalı tüccarların açmış olduğu okyanus anayolu yeni tür pazarların doğuşunu besledi ve doğal dünyanın nasıl işlediğine dair büsbütün yeni sorular doğurdu. 1700'e gelindiğinde toplumsal gelişme yine zorlu tavana gelip dayanmış ve geçmeye çalışıyordu, ama bu kez mahşerin bütün atlıları harekete geçemediği için, felaket, Batı Avrupalı girişimcilerin okyanus anayolunun teşviklerine, kömür ve buharın muhteşem güçlerini serbest bırakarak tepki verecek kadar uzakta tutulabildi.

Yeterince zaman verilseydi, Doğulular muhtemelen aynı keşifleri yapacak ve kendi sanayi devrimlerini gerçekleştireceklerdi. Ancak coğrafya Batılılara bu yönde kolaylık sağladı; bu da, (büyük gruplar halindeki) insanların hemen hemen aynı olmaları

yüzünden, ilk Sanayi Devrimi'ni yapanların Batılılar olduğu anlamına geliyordu. Prens Albert'ı Pekin'e götürmek yerine Ganimet adlı köpeği Balmoral'a götüren coğrafyaydı.

Neden Batı Hükmediyor Değil

İyi ama ya insanlar, diye sorabilirsiniz. Bu kitabın sayfaları büyük adamlar (ve kadınlar), beceriksiz aptallar, savundukları fikirler ve onların sonu gelmez çatışmalarıyla dolu. Son tahlilde bunların bir önemi var mıydı?

Hem evet hem hayır. Hepimiz özgür iradeye sahibiz ve tekrar tekrar altını çizdiğim gibi, seçimlerimiz dünyayı gerçekten de değiştiriyor. Mesele, seçimlerimizin çoğunun dünyayı pek fazla değiştirmemesi. Sözgelişi, tam şu anda bu kitabı yazmayı bırakmaya, işimden ayrılmaya ve bir avcı-toplayıcı olmaya karar verebilirdim. Bu kesinlikle bir fark yaratırdı. Evimi kaybederdim ve avcılık veya toplayıcılığa ilişkin pek az şey bildiğim için muhtemelen ya kendimi zehirler veya açlıktan ölürdüm. Çevremdeki pek az kişi çok etkilenir ve çok daha fazla kişi hafifçe etkilenirdi. Örneğin sizler kitabını okuyacak başka birini bulurdunuz. Fakat bunun dışında dünya dönmeye devam ederdi. Benim verebileceğim hiçbir karar Batı'nın hüküm sürüp sürmediği konusundaki gerçeği değiştirmeyecektir.

Kuşkusuz diğer milyonlarca Amerikalı da sabah dokuzdan akşam beşe kadar çalışmayı bırakıp yiyecek toplamaya koyulsaydı, benim o tuhaf bireysel kararım çılgınca bir kişisel sapma olmaktan çıkar, (hâlâ tuhaf olmakla birlikte) ciddi bir fark yaratacak kitlesel bir harekete dönüşürdü. Bu tür kitlesel kararların bir sürü örneği vardır. Sözgelişi II. Dünya Savaşı sonunda yarım milyar kadın, annelerine göre daha genç yaşta evlenip daha çok çocuk sahibi olmaya karar verdi. Bundan 30 yıl sonra da onların kızlarının tam 1 milyarı tam tersini yapmaya karar verdi ve nüfus artışı yavaşladı. Bu kararlar toplu olarak modern tarihin akışını değiştirdi.

Gelgelelim bunlar sadece gelgeç hevesler değildi. Karl Marx 150 yıl önce sözün özünü söylemişti: "İnsanlar kendi tarihlerini kendileri yaparlar, ama kendi keyiflerine göre değil, kendi seçtikleri koşullar içinde değil; doğrudan karşı karşıya kaldıkları, be-

lirlenmiş olan ve geçmişten gelen koşullar içinde yaparlar."[1] 20. yüzyıl kadınlarının, bu konuda başka seçenekleri olmadığını hissettikleri zamanlara göre daha çok (ve sonra daha az) bebek sahibi olmaya karar vermeleri için iyi nedenleri vardı; tıpkı 10 bin yıl önce tarıma başlamaya veya 5000 yıl önce kentlere yerleşmeye veya 200 yıl önce fabrikalarda iş bulmaya karar veren insanların çoğunlukla başka seçenekleri olmadığını hissettikleri gibi.

Hepimizin üzerinde, gerçekliğe ayak uydurmak üzere kararlar almaya yönelik güçlü baskılar vardır. Hepimizin bu baskıları görmezden gelen ve her şeye karşın sıra dışı kararlar veren türden tanıdıklarımız vardır. Bu radikallere, asilere ve romantiklere çoğu zaman hayranlık duyarız, ama nadiren onların peşinden gideriz. Çoğumuz ne yapacakları öngörülebilir konformistlerin Anna Karenina'lara göre çok daha iyi bir hayat süreceğini (bununla daha çok yiyecek, barınak ve eş bulmayı kastediyorum) gayet iyi biliriz.

Ne ki sıra dışı seçimler bariz bir şekilde olağanüstü sonuçlar getirebilir. En uç örnek olarak Hz. Muhammed'i ele alabiliriz. Orta halli Arap bir tacir olan Muhammed, MS 610 civarında Başmelek Cebrail'le karşılaşmasını akla gelebilecek binlerce nedene yorarak rasyonel davranmayı seçebilirdi. Ancak bunun yerine, bu vahyin gerçekliğiyle ilgili ona inanan karısının desteğini de gördü. Yıllar boyunca Muhammed çoğu peygamberin yaşadığını yaşadı; gülünç duruma düşüp, aşağılanıp unutulacak gibi göründü. Ama o gene de Arapları birleştirmeyi başardı. Ondan sonraki halifeler İran'ı tahrip etti, Bizans'ı dağıttı ve Batı'yı ortadan ikiye böldü.

Herkes Muhammed'in büyük bir adam olduğunda birleşir. Pek az insanın tarihe daha büyük bir etkisi olmuştur. Ancak gene de Batı çekirdeğinin 7. yüzyıl ve ertesinde uğradığı dönüşüm sadece onun farklı kişilik özelliklerine yorulamaz. Cebrail'in Muhammed'i ziyaretinden bir süre önceden beri Araplar zaten yeni bir tektanrıcılık versiyonu icat etmekte ve çölde kendi devletlerini kurmaktaydı. Bizans ve İran, Müslüman savaşçılar sınırlarını delmeye başlamadan önce bile adamakıllı belaya batmış durumdaydı ve Akdeniz 3. yüzyıldan itibaren parçalanmaya yüz tutmuştu.

---

1 Marx, *The Eighteenth Brumaire of Louis Napoleon* (1852).

Muhammed farklı seçimler yapmış olsaydı, 7. yüzyıl Hıristiyanları istilacı Müslümanlar yerine savaşacak başka birini bulacaklardı sadece. Belki Muhammed olmasaydı, Batılı toplumsal gelişme 750'den sonra daha hızlı toparlanırdı, belki de bunu yapamazdı, ama gene de Doğu'ya yetişmesi yüzlerce yıl alırdı. Batı çekirdeği, Muhammed ne yapmış olursa olsun, Doğu Akdeniz'de kalırdı; 11. yüzyılda Türkler ve 13. yüzyılda Moğollar (sonra 1400 civarında bir kez daha) bu çekirdeği gene de istila ederdi; çekirdek gene de batıya, İtalya'ya ve daha sonra 15. yüzyılda Atlantik Okyanusu kıyılarına doğru kaymaya devam ederdi. Muhammed çağrıya daha konformist tepki vermiş olsaydı, Fas'tan Malezya'ya kadar müminlere ilham veren hilal değil haç olabilirdi; hiç de önemsiz bir şey sayılmaz. Ama Avrupalıların gene de Amerika kıtasını fethedeceği veya Batı'nın bugün hüküm süreceğinden kuşkulanmak için bir neden yoktur.

Muhammed için doğru olan muhtemelen diğer büyük adamlar için daha da geçerlidir. Gerek Asur'un III. Tiglat-Pileser'i gerek Qin'in Birinci İmparatoru dehşet salan, merkeziyetçi, üst düzey antik imparatorluklar yaratmıştı; gerek Avrupa'da Habsburglar gerek Japonya'da Hideyoshi, 16. yüzyılda büyük kara imparatorlukları kurmakta başarısız oldu; İngiltere'nin 1688 Devrimi ve 1976'da Mao'nun ölümü reformcu hizipleri iktidara getirdi. Gene de, bu büyük adamlar/beceriksiz ahmaklardan herhangi birinin yaptığı çoğu şey, zaten işlemekte olan süreçleri hızlandırma ya da yavaşlatma işlevi gördü. Hiçbiri gerçekten tarihle savaşarak tümüyle yeni bir yol açmadı. Belki de içlerinde en megaloman olan Mao bile, Çin'i dönüştüren adam olarak tanınma fırsatını Deng Xiaoping'e bırakarak, Çin'in sınai gelişimini ancak geciktirmeyi başarabildi. Bir deney yapmak için, başka her şeyi aynı bırakıp sadece büyük adamlar yerine beceriksiz ahmakları (veya tersini) koyarak geçmişi yeniden oynatabilseydik, farklı bir hızla yürüse bile, işler hemen hemen aynı sonuçlanırdı. Büyük adamlar (ve kadınlar) dünyayı sadece irade gücüyle değiştirdiklerini düşünmeyi severler, ama bunda yanılmaktadırlar.

Bu iç siyasette olduğu kadar dış siyasette de geçerli. Sözgelişi Matthew Boulton ve James Watt'ın büyük adamlar olduğuna kuşku yok; dünyayı gerçekten değiştiren makineleri ikincisi icat etmiş, ilki de pazarlamıştı. Fakat *benzersiz* büyük adamlar de-

ğillerdi; tıpkı Alexander Graham Bell'in benzersiz olmadığı gibi: İcat ettiği telefon aygıtı için onun patent aldığı 14 Şubat 1876'da, Elisha Gray de yeni icat ettiği *kendi* telefonu için patent almıştı. Ne Boulton ne Watt, bir İsveçli kimyacının bir yıl önce keşfetmiş olduğu oksijeni 1774'te keşfeden ahbapları Joseph Priestley'den daha benzersizdi; ya da 1611'de güneş lekelerini ayrı ayrı keşfeden dört Avrupalıdan daha eşsizdi.

Tarihçiler çoğunlukla icatların genelde birçok kişi tarafından yapılması, ampulün birçok kişinin zihninde neredeyse aynı anda yanması durumuna çok şaşırırlar. Büyük fikirler genellikle zekâ pırıltısından çok, aynı sorular ve yöntemlerle çalışan bir dizi düşünür bulunmasının mantıklı bir sonucudur. 17. yüzyıl Avrupalı bilim insanları da böyleydi; biri teleskopu icat ettiğinde (bunu yaptığını iddia eden 9 farklı kişi vardı), güneş lekelerini birçok astronomun birden derhal keşfetmemesi şaşırtıcı olurdu, aksi değil.

Modern icatların çok büyük bir bölümü birden çok kişi tarafından yapıldı ve istatistikçi Stephen Stigler, hiçbir keşfin gerçek kâşifinin adıyla anılmamasına dair bir yasa bile ileri sürdü (Stigler Yasası'nın bile aslında 25 yıl önce sosyolog Robert Metron tarafından keşfedildiğini belirtiyordu). Boulton ve Watt sürünün önünden gidiyorlardı, ama bir sürü *vardı* ve eğer Boulton ve Watt görece yakıt-verimli buhar makinesini 1770'lerde pazarlamamış olsaydı, çok sayıdaki rakiplerinden birinin kısa süre sonra bunu yapacağı su götürmezdi. Aslına bakılırsa, Watt bütün rakiplerini bu alandan ihraç eden olağanüstü bir patent almayı başaramasaydı, sürü ondan çok daha hızlı da davranabilirdi.

Büyük adamlar/kadınlar ve beceriksiz ahmaklar kendi çağlarının ürünleridir. O halde, tarihin gidişini belirleyenin özgül bireylerden ziyade, kimi zaman büyüklüğe götüren, diğer zamanlardaysa bir beceriksizlik kültürü üreten bir tür çağın ruhu olduğu sonucuna mı varmalıyız? Bu düşüncede olan bazı tarihçiler, sözgelişi, Batı'nın hüküm sürmesinin gerçek nedeninin, Çin kültürünün 14. yüzyılda bu dünyadan vazgeçip içe dönerken, Avrupa kültürünün dışa dönerek Amerika kıtasına ulaşıncaya dek okyanuslardaki kâşiflerini teşvik etmesi olduğunu ileri sürerler.

Bu düşünceyi 8. Bölüm'de ele alarak, gerçekler konusunda pek anlam ifade etmediğini ileri sürmüştüm. Kültür, kafalarımızın içinde bize ne yapacağımızı söyleyen bir ses olarak, seçenekle-

rimizi tartıştığımız bir belediye sarayından daha güçlü değildir. Coğrafya ve toplumsal gelişmenin dayattığı türden sorunların belirlediği ihtiyaçları her çağ elde eder.

Bu, Doğulu ve Batılı düşünce tarihlerinin son 5000 yıldır genel anlamda neden benzer olduğunu da açıklar. İlk devletlerin, Batı'da MÖ 3500 ve Doğu'da MÖ 2000'den sonra olmak üzere her iki çekirdekte doğuşu, ilahi hükümranlığın doğası ve sınırları üzerine tartışmaları başlatmıştı. Her iki çekirdekteki devletler Batı'da MÖ 750'den sonra, Doğu'daysa MÖ 500'de daha bürokratik hale geldikçe, bu tartışmalar kişisel aşkınlığın doğasını ve dünyevi otoriteyle ilişkisini ele alan Birinci Dalga Eksen Düşüncesini doğurdu. Karşılaşılan yeni sorunlar da, büyük Han ve Roma imparatorluklarının dağılmakta olduğu MS 200 civarına gelindiğinde örgütlü kiliselerin kaotik, tehlikeli bir dünyada inananı selamete çıkarabileceğini ileri süren İkinci Dalga Eksen Düşüncesini ortaya çıkardı. Toplumsal gelişme Çin'de 1000, İtalya'da 1400'de yeniden canlandığı vakit, yeniden doğuşun düşünsel meselesi – birinci Eksen Çağı'nın yitik bilgeliğine yeniden ulaşmak üzere, hayal kırıklığı yaratan yakın geçmişten nasıl kurtulmak gerektiği– daha da ilginç hale geldi.

Doğulu ve Batılı düşünce uzun süre o kadar benzer şekilde gelişmiştir ki, toplumsal gelişmenin yükselmeyi sürdürebileceği tek bir yol olmasının bunun nedeni olduğunu düşünüyorum. 24 puan tavanını yıkıp geçmek için Doğulular da Batılılar da devletlerini merkezileştirdi; bu da entelektüelleri Birinci Dalga Eksen Düşüncesine götürdü. Bu devletlerin yıkılması da insanları İkinci Dalga Eksen Düşüncesine itti; bunların yeniden canlanması neredeyse kaçınılmaz olarak Rönesansları getirdi. Her büyük değişim, insanları çağın ihtiyaç duyduğu düşüncelere yöneltti.

Peki ama, Batı Avrupalılar bilimsel düşünceye yönelirken Doğuluların (ve Atlantik sahilleri civarındaki çekirdek dışında yaşayan Batılıların) bunu yapmadığı 1600'lerdeki o büyük kopuşa ne diyeceğiz? Düşünme biçimindeki bu çığır açıcı değişim, basitçe çağın ihtiyaç duyduğu düşünceyi edinmesinden çok, Doğulular ile Batılılar arasındaki derin kültürel farkları mı yansıtıyordu?

Bazı (Batılı) sosyologlar bu kanıdadır. Psikologlar insanları işlevsel manyetik rezonans görüntüleme makinelerine bağlayarak problem çözmelerini istediğinde, bu araştırmacılar şu nokta-

ya işaret ediyor: Problem, olguları arka planlarından sıyırıp her birini bağımsız olarak ele almak yerine, bilgiyi geniş bir bağlama oturtmayı gerektirdiğinde, Batılı deneklerin beyinlerinin frontal ve parietal alanları daha fazla hareketleniyor (bu da dikkatlerini sürdürmek için daha çok çaba gösterdikleri anlamına geliyor). Doğulu deneklerde ise durum tam tersi.

Bu fark ne anlama gelir? Olguları izole edip bağlamlarından bağımsız olarak ele almak modern bilimin ayırıcı özelliğidir ("diğer şeyler eşit olduğunda..." şeklindeki çok sevilen uyarıdaki gibi); belki, deniyor bir teoride, beyin fonksiyonundaki tezat, Batılıların düpedüz Doğululardan daha mantıklı ve bilimsel olduğu anlamına geliyordur.

Belki de değildir. Deneyler Doğuluların olguları arka planlarından *ayıramadığını* veya Batılıların şeyleri perspektiflerine *yerleştiremediğini* göstermiyor; sadece her bir grubun o şekilde düşünmeye daha az alışkın olduğunu ve bunu yapmak için daha çok çalışması gerektiğini ortaya koyuyor. İki grup da her iki türlü görevi yapabiliyor ve düzenli olarak yapıyor da.

Her çağda ve her diyarda rasyonalistler ve mistikleri, ayrıntılardan soyutlama yapanlar ve karmaşıklıklardan zevk alanları, hatta az da olsa her ikisini aynı anda yapanları buluyoruz. Buradaki tek değişken, karşı karşıya kaldıkları zorluklar oluyor. Avrupalılar 1600 civarında Atlantik ekonomisini yaratmaya koyuldukları zaman önlerine yeni sorunlar da koymuş oldular ve bunları en iyi şekilde çözeceği düşünülen gerçekliğin mekanik, bilimsel modelleri ortaya çıktı. Sonraki 400 yıl boyunca bu düşünme yöntemleri Batılı eğitime içkin hale gelerek gitgide varsayılan düşünce tarzına dönüştü. Atlantik ekonomisinin yarattığı türden zorlukların 19. yüzyılın epeyce ileri dönemlerine dek daha az zorlayıcı gibi göründüğü Doğu'da bu süreç o kadar ileri gitmedi.

1960'lar kadar yakın bir geçmişte bazı Batılı sosyologlar, Doğulu kültürün –özellikle de Konfüçyüsçülüğün–, kendi içine gömülmüş olanları, ekonomik başarının temelini oluşturan girişimciliğin rekabetçi ve yenilikçi ruhunu geliştirmekten alıkoyduğunu ileri sürüyordu. 1980'lerde Japonya'nın ekonomik başarısının aşikâr gerçeğiyle yüz yüze gelen yeni sosyologlar kuşağı, otoriteye saygı göstermek ve grup için özveri gibi Konfüçyüsçü

değerlerin kapitalizme ket vurmadığı sonucuna vardı; tam tersine, bu değerler Japonya'nın başarısını açıklıyordu. Daha akıllıca bir çıkarım, insanların kendi kültürlerini toplumsal gelişmenin ihtiyaçlarına göre düzeltip uyarladığı olurdu; nitekim 20. yüzyıl sonu, liberallerin yanı sıra Konfüçyüsçü ve komünist kapitalistler de üretmişti.

Sonuç, ihtiyacımız olan düşünceyi elde ediyor olmamızın, ayrıca, psikologların Flynn Etkisi adını verdiği diğer tuhaf bir olguyu da açıklayabileceğidir. Zekâ testleri uygulanmaya başladığından beri, ortalama puanlar sürekli olarak (ve her 10 yılda yaklaşık 3 puan) yükselmektedir. Hepimizin daha akıllı hale geldiğini düşünmek sevindirici olurdu; ama durum daha çok, sadece bu testlerin ölçtüğü modern, analitik yolla düşünmede daha başarılı olmamızdan ibaretmiş gibi görünüyor. Kitap okumak bizi hikâyeler anlatmaktan daha modern yaptı ve (benim dönemimin eğitimcilerinin büyük dehşetle karşılayacağı üzere) bilgisayar oyunları oynamak görünüşe bakılırsa bizi daha da modern yapıyor.

Değişen koşullara bütün kültürlerin eşit derecede tepki göstermediği kesinlikle doğrudur. Sözgelişi İslam ülkeleri dile düşecek kadar az sayıda demokrasi, Nobel Ödüllü bilimci veya çeşitlenmiş modern ekonomiler üretmiş durumda. Bazı gayrimüslümler buna bakarak İslamın milyonları batıl inançlara gömen kara cahil bir din olması gerektiği sonucuna varıyor. Fakat bu doğru olsaydı, neden 1000 yıl önce dünyanın en iyi âlimlerinin, filozoflarının ve mühendislerinin Müslüman olduğunu veya neden Müslüman astronomların 16. yüzyıla dek herkesten üstün olduğunu açıklamak çok zor olurdu.

Gerçek açıklama, sanırım, 1700'den beri birçok Müslümanın, tıpkı 13. ve 14. yüzyılda birçok Çinli Konfüçyüsçünün yaptığı gibi, askeri ve siyasi yenilgilere tepki olarak içe dönmüş olmasıdır. İslam geniş bir çadır olarak kalmayı sürdürüyor. Bir uçta, AB'ye katılması akla yatkın bir aday olacak derecede etkili bir şekilde modernleşmiş Türkiye; öteki uçta, kamusal alanda yüzlerini gösterdiler diye kadınları öldüren Taliban bulunuyor. Ne ki, bir bütün olarak Müslüman dünya, Batı'nın çekirdeği olmaktan sömürülen bir çeper bölgeye doğru kaydıkça, toplumsal gelişmesi bir kurban anlayışı içinde duraklamaya uğradı. Bunu değiştirmek günümüz İslam âlemine çok önemli bir sorumluluk yüklüyor. Hem ayrıca,

İslam âleminin kendi geri kalmışlığında keşfedebileceği avantajların neler olabileceğini kim bilebilir?

Kültür ve özgür irade, değişime (ne yaptıklarının nadiren bilincinde olarak) işleri yapmanın daha kolay, daha kârlı ve daha güvenli yollarını arayan tembel, açgözlü, korkmuş insanların yol açtığını ileri süren Morris Teoremi'ni karmaşıklaştıran joker kartlarıdır. Kültür ve özgür irade, değişen koşullara tepkilerimizi hızlandırabilir veya yavaşlatabilir. Her türlü basit kuram onlara çarpıp seker veya gömülür. Ancak –1. Bölüm'den 10. Bölüm'e kadar anlatılan öykünün son derece açık şekilde gösterdiği üzere– kültür ve özgür irade asla biyoloji, sosyoloji ve coğrafyayı uzun süre yalancı çıkaramaz.

Geleceğe Dönüş

Batı egemenliğinin gerek uzun gerek kısa vadeli nedenleri, coğrafya ve toplumsal gelişmenin aralıksız değişen etkileşiminde yatar, ama Batı egemenliğinin kendisi ne kilitlenmiştir ne de rastlantısaldır. Onu, olasılıkları coğrafyanın Batı'nın lehine istiflediği bir oyunda, büyük bölümü itibariyle tarihin olması en mümkün sonucu şeklinde adlandırmak daha doğru olur. Batı egemenliğinin çoğu zaman yüksek bir bahis olduğunu söyleyebiliriz.

Oldukça esrarengiz görünen bu yorumları açmak için Robert Zemeckis'in 1985 tarihli komedi filmi *Geleceğe Dönüş*'ten bir yöntem ödünç alacağım: Filmin başında çılgın bir profesör dev gibi bir gitar amplifikatörünü, çalınmış plütonyumu ve bir DeLorean arabayı birleştirerek bir zaman makinesi yapar. Teröristler profesörü öldürdüğü zaman (Michael J. Fox'un oynadığı) yeniyetme Marty McFly peşlerine düşer ve zaman makinesi/araba onu 1955'e geri fırlatır. Burada, kendi yaşındaki haliyle, gelecekteki anne babasıyla tanışır. Felaket gelip çatar: Marty'nin müstakbel annesi müstakbel babası yerine Marty'nin ta kendisine âşık olmuştur. Tarihin akışında küçük bir dikiş patlaması diyebiliriz, ama bunun Marty için anlamı çok daha büyüktür: Geçmişi film sona ermeden eski haline getiremezse asla doğmayacaktır.

Tarihin, bir hikâyeye başından başlayıp kendi zamanımıza dek olanları anlatmak şeklindeki genel yöntemini izlemek yerine, sanırım geçmişe McFly gibi bir sıçrama yapmak, sonra da tıpkı

filmin yaptığı gibi, durup geleceğin –diyelim ki 2000 yılının– aşağı yukarı bugün olduğu gibi olmasını önlemek için ne yapılabileceğini sormak bizim için de faydalı olabilir.

200 yıl öncesinden yani 1800'den başlayacağım. Jane Austen çağına dönersek, 2000'e gelindiğinde Batı'nın egemen olma olasılığının halihazırda çok yüksek olduğunu görürüz. İngiltere'nin Sanayi Devrimi seyir halindeydi, bilim hızla gelişiyordu ve Avrupa askeri gücü diğer tüm ülkeleri gölgede bırakmıştı. Elbette, değiştirilemez bir şey yoktu henüz; biraz daha şansla Napoléon savaşlarını kazanabilir veya biraz daha az şansla İngiltere'nin hükümdarları sanayileşmenin güçlükleriyle baş edemeyebilirdi. Her iki durumda da Britanyalıların başarıları daha yavaş olabilir veya –10. Bölüm'de değindiğim gibi– Sanayi Devrimi Kuzey Fransa'ya kayabilirdi. Her çeşit olasılık söz konusuydu. Ancak, 1800'den sonra bir Batılı Sanayi Devrimi'ni topyekûn önleyebilecek makul bir şeyin ne olabileceğini kestirmek çok güçtür. Bir kez sanayileşme yolunu almaya başlayınca, onun doymak bilmez pazarlarının küreselleşmesini önleyebilecek bir şeyin olabileceğini hayal etmek de zordur. Çin hükümeti 1793'te ticaret heyetini geri çevirdiğinde, Lord Macartney "beşeri bilginin ilerleyişini durdurmaya çalışmak," deyip sonra tükürürcesine eklemişti: "nafiledir!"[2] Evet, biraz kendini beğenmişçe ifade etmişti, ama haksız da sayılmazdı.

Sözgelimi, sanayileşmesinde 100 yıllık bir gecikme ve 20. yüzyıla dek Avrupa kaynaklı pek az emperyal genişlemesi olduğunu düşünerek, Batı aleyhine ne kadar zar tutarsak tutalım, bundan önce bağımsız bir Doğulu sanayi devrimi olabileceğini düşünmek için bariz bir neden bulamayız. Böyle bir Doğulu havalanma muhtemelen Batılıların Atlantik Okyanusu sahillerinde yaratmış olduğuna benzer çeşitlenmiş bir bölgesel ekonominin doğuşunu gerektirirdi ve bunun oluşması da yüzlerce yıl alırdı. 2000'e gelindiğinde Batı egemenliği %100 kesin olma anlamında 1800'e kilitlenip kalmamıştı belki, ama bunun en azından %95 olası olduğunu düşünüyorum.

1800'den Newton'ın henüz bir çocuk olduğu 1650'ye bir 150 yıl daha geçmişe sıçrarsak, 2000'e gelindiğinde Batı egemenliği daha az kesin ama hâlâ olası görünür. Toplar bozkırları kapat-

2 Lord Macartney (1793), alıntı: Cranmer-Byng, 1963, s. 191.

mak, gemiler de Atlantik ekonomisini yaratmakla meşguldü. Sanayileşmenin henüz hayali bile kurulmamıştı, ama önkoşulları Batı Avrupa'da oluşmaya başlamıştı. Hollandalılar 1650'lerde İngiltere'yle yaptıkları savaşları kazanmış olsalardı, 1688'de İngiltere'deki Hollanda destekli darbe başarısız olsaydı veya Fransızlar 1689'da İngiltere'yi istila edebilselerdi, Boulton ve Watt'a sütannelik yapan özgül kurumlar hiçbir zaman biçimlenmeyebilirdi; bu durumda da Sanayi Devrimi, daha önce ileri sürdüğüm gibi, onlarca yıl gecikebilir veya Batı Avrupa'nın başka bir yerinde meydana gelebilirdi. Fakat 1650'den sonra bunu topyekûn önleyebilecek akla yakın bir şey hayal etmek aynı derecede zordur. Belki Batılı sanayileşme gecikmiş olsa ve aynı zamanda Qing hükümdarları 17. ve 18. yüzyıllarda farklı hareket etmiş olsalardı, Çin Avrupa bilimini daha çabuk yakalayabilirdi; ama 9. Bölüm'de gördüğümüz üzere, Doğu'nun Batı'dan önce sanayileşmesi için bundan fazlası gerekirdi. 2000'e gelindiğinde Batı egemenliği 1650'de 1800'de olacağından daha az kilitlenmiş durumdaydı, ama gene de en akla yakın sonuçtu; belki %80 olasılıkla.

Bir 150 yıl daha önce, 1500'de, teşhis daha da belirsizleşir. Batı Avrupalıların Yenidünya'ya yelken açabilen gemileri vardı, ama ilk amaçları burayı yağmalamaktan ibaretti. Habsburglar olduklarından daha şanslı olsalardı (belki Luther hiç doğmasaydı veya V. Karl onunla işbirliği yapmış olsaydı veya İngiltere'ye karşı sefere çıkan armada 1588'de başarılı olsaydı ve ardından gelen Felemenk isyanı başarısız olsaydı), belki gerçekten Hıristiyanlığın çobanları olabilirlerdi; o takdirde İspanyol Enkizisyonu Newton ve Descartes gibi radikal sesleri susturabilir ve keyfi vergilendirme İspanya ticaretini tarihsel gerçeklikte nasıl yok ettiyse Hollanda, İngiltere ve Fransa ticaretini de bertaraf edebilirdi. Ne ki bu çok fazla eğer anlamına gelir ve de bildiğimiz kadarıyla, bir Habsburg İmparatorluğu'nun tamamen zıt bir etki yapıp, daha fazla Püritenin Atlantik Okyanusu ötesine geçmesine ve tepelerde kentler inşa etmesine yol açarak, bir Atlantik ekonomisine ve bilimsel devrime uzaklardan ivme kazandırması da mümkündü.

Alternatif olarak, Habsburgların gidişatı gerçekte olduğundan çok daha kötü de olabilirdi. Osmanlılar Şii İran'ı daha adamakıllı yenilgiye uğratabilseydi, Türkler 1529'da Viyana'yı alabilirdi; minareler ve müezzinler İngiltere göklerini inletebilir ve Gibbon'ın

ifadesiyle, Oxford gibi üniversitelerde Kuran tefsirleri eğitimi veriliyor olabilirdi. Bir Türk zaferi belki Batı'nın ağırlık merkezini Akdeniz'de tutarak Atlantik ekonomisini daha doğmadan kurutabilirdi; ama öte yandan, az önce tasavvur ettiğim Habsburg zaferi gibi, bunun daha da güçlü bir Atlantik dünyasını harekete geçirmesi de mümkündü. Bir başka olasılık: Osmanlılar ve Ruslar birbirleriyle 17. yüzyılda daha zorlu savaşmış olsalardı, Batı dünyası, bozkırları göçebelere kapatamayacak kadar zayıf olabilirdi. Bu durumda 17. ve 18. yüzyıllardaki Qing zaferleri Moğolları Avrupa'ya itebilir, Batı'nın 17. yüzyıl buhranını, Roma'nın son günleri gibi karanlık bir çağa dönüştürebilirdi. Batı'da yeni bir karanlık çağın açılmasıyla, Çin yeterince yüzyıl geçtikten sonra, toplumsal gelişmenin zorlu tavana baskı yapması sonucu, kendi bilimsel ve sanayi devrimini yapabilirdi. Kim bilir? Ne ki, bariz olan bir şey var: 1500'de, 2000'e gelindiğinde bir Batı egemenliğine ilişkin olasılıklar, 1650'de olduğundan çok daha az, belki ancak %50 kadardı.

Bir 150 yıllık sıçrama daha bizi 1350'ye, Kara Ölüm'ün korkunç günlerine götürür ve bu konumdan bakıldığında Batı egemenliği 2000'e kadar gerçekten olasılık dışı görünürdü. Yakın gelecekteki en vahşi beklenmedik kart, Hindistan ve İran'ı yakıp yıkıp sonra 1402'de Osmanlı İmparatorluğu'nu yerle bir etmek üzere Orta Asya'dan çıkıp gelen Timurlenk'ti. O noktada Timurlenk Çin imparatorundan hayali bir hakaretin intikamını almak üzere doğuya dönmeye karar verdi, fakat amacına ulaşamadan öldü. Bunun yerine 1402'den sonra batıya doğru at sürmüş olsaydı, İtalya'yı yok ederek Rönesans'ına son vermesi ve Batılı gelişmeyi yüzlerce yıl geriye itmesi işten bile değildi. Öte yandan, 1405'te doğuya giderken ölmek yerine birkaç yıl daha dayanmış olsaydı, Kubilay Han'ın vahşi Çin istilasını yineleyebilir, Batılı değil Doğulu gelişmeyi yüzlerce yıl geriletebilirdi.

İşlerin başka türlü gidebileceği bir sürü durum vardı. Ming hanedanı kurucusu Hongwu iç savaşların ardından Çin'i yeniden birleştirmekte kolayca başarısız olabilir, bu da 15. yüzyıl Doğu çekirdeğinde büyük bir imparatorluk yerine savaşan devletler kümesi bırakmasına yol açardı. Bunun sonuçlarının ne olacağını kim söyleyebilir? Kaos olabilirdi, ama belki de Ming otokrasisinin ağır yumruğunun olmaması daha da dinç bir deniz ticaretine

yol açabilirdi. 8. Bölüm'de Ming Çin'inin, Batı'nın daha sonraki Atlantik ekonomisinin Doğulu versiyonunu asla yaratamayacağını ileri sürmüştüm (coğrafya buna kuvvetle engeldi); ama Ming olmasaydı, Doğulu koloniciler ve tüccarlar Güneydoğu Asya ve Baharat Adaları'nda, ülkelerine daha yakın, daha küçük bir Atlantik tarzı ekonomi yaratabilirlerdi. Gelgelelim, sonuçta varacağımız nokta, seçenekler 1350'de 1500'de olduğundan daha çoktu. 2000'e gelindiğinde Batı hâkimiyeti pek çok olasılıktan yalnızca biri, belki %25'i aşmayan bir olasılıktı.

Buna devam edebilirim; ya şöyle olsaydı, ya böyle olsaydı demek, oynanması eğlenceli bir oyun. Fakat ne demek istediğim muhtemelen anlaşılmıştır. 2000'e gelindiğinde Batı'nın hükmedip etmeyeceği, kilitlenmeler veya rastlantılar değil, bir olasılıklar meselesiydi ve zamanda ne kadar geriye gidersek, joker kartları o kadar çok kendini gösterir. 1800'de farklı kararların, kültürel eğilimlerin veya tesadüflerin Batı egemenliğini 2000'den sonrasına dek geciktirmesi son derece düşük bir olasılıktı; 1350'de bu sonuç pekâlâ olasıydı. Ne ki 1350'den sonra Doğu'nun Batı'dan önce sanayileşmesini sağlayacak veya sanayileşmeyi topyekûn önleyecek herhangi bir şeyin olabilirliğini düşünmek güçtür.

2000'e gelindiğinde Doğu egemenliğine yol açması akıl alır bir geçmiş bulmak için tam 900 yıl öncesine, 1100'e gitmemiz gerekir. Eğer o noktada Song hanedanı imparatoru Huizong 1127'de Juan-Juan göçebeleriyle daha iyi başa çıkabilseydi veya Timuçin'in anne babası bebekliğinde gerçekten onu bozkırlarda unutsaydı ve büyüyüp Cengiz Han olmak yerine bebekken ölmüş olsaydı, neler olabileceğini kim bilebilir? Mesafe ve denizcilik teknolojisi muhtemelen Avrupa'nın 18. yüzyılda Atlantik ekonomisi üzerinden gittiği sanayileşme güzergâhının bir Pasifik versiyonunu olasılık dışı bırakırdı; ama herhalde başka imkânlarla benzer bir ekonomi yaratılabilirdi. Eğer Çin Juan-Juan ve Moğol yıkımından yakayı sıyırmış olsaydı, yarattığı Rönesans kültürü, kayıtsızlıkta ve ayak bağlamada solup gitmek yerine bir bilimsel devrimde çiçek açabilirdi. 100 milyon Çin uyruğundan gelen iç talep, tarımsal güney ve sınai kuzey arasındaki ticaret ve Güneydoğu Asya'daki kolonileşme, sonucu değiştirmeye yetebilirdi. Ama yetmeyebilirdi de; bozkırları kapatmaya yetecek türden topların ve orduların çıkmasına dek, Çin yıkıcı göçlere hep açık kaldı. Mandarinlerin

bu kadar çok topu sonsuza dek havada tutabileceğini düşünmek muhtemelen fazla iyimserlik olur. 12. yüzyılda bir Doğulu ekonomik havalanmaya karşı olasılıklar kanımca çok fazlaydı.

Zaman makinesinde son bir yolculuğa daha çıkıp, Song'dan önce 1000 yıl daha geçmişe dalarsak, büyük soru yeniden değişir. Şimdi, Doğu'nun 2000'e geldiğinde hükmedip hükmetmeyeceği değil, Roma İmparatorluğu'nun Batı'nın fiilen gerçekleştirmesinden 1700 yıl önce o zorlu tavanı yarıp geçmeyi başarıp başaramayacağıdır mesele. Açıkçası ben bunun herhangi bir şekilde olabilirliğini göremiyorum. Atlantik ekonomisinin getirileri olmaksızın, Song gibi Roma'nın da zorlu tavanı aşmak şöyle dursun, mahşerin beş atlısından yakayı sıyırması için parmak ısırtacak yenilikçi bir yönteme ihtiyacı vardı. Çin'in Han İmparatorluğu 3. yüzyılda yıkıldığı zaman, Roma zayıflamış bir devletle iyi kötü idare etti, ama 5. yüzyılda çöktü. Roma'nın Gotlardan sonra toparlanmasının yolları kesinlikle vardı, ama o takdirde imparatorluğun 7. yüzyıl bunalımıyla başa çıkması mümkün müydü? Üstelik daha büyük bir Roma İmparatorluğu ayakta kalmış olsaydı bile, Batılı toplumsal gelişmenin uzun süre irtifa kaybetmesinden nasıl kurtulacaktı? MS 100'den sonra bir Roma sanayi devrimi 1100 sonrası bir Song atılımından bile daha az olası görünür.

Bütün bunların anlamı, 2000'e gelindiğinde Batı egemenliğinin ne uzun vadeli kilitlenme ne de kısa vadeli rastlantı sonucu olduğudur. Batı'nın eninde sonunda yaptığı gibi, ilk sanayileşen, gücünü yerkürenin tamamına yansıtma yeteneği kazanan ve toplumsal gelişmedeki öncülüğünü egemenliğe çeviren bir güç olmak Doğu'nun tarihinde güçlü bir olasılık olarak kendini göstermedi. Ne ki, eninde sonunda birilerinin bozkırları kapatmaya muktedir toplar ve okyanusları açmaya muktedir gemiler ve pazarlar geliştirmesi hep olasıydı. Bunlar baş gösterdikten sonra, yeni coğrafi avantajlarının Batılıları bir Sanayi Devrimi'ne Doğululardan önce götürmesi de gitgide daha olası hale geldi. Bunu önleyebilecek tek şey kanımca hakiki bir Gece Karanlığı anı, yani Isaac Asimov'un 2. Bölüm'de sözünü ettiğim aynı adlı ("Nightfall") öyküsünde tasvir ettiği türden bir felaket olabilirdi: Bütün tepkileri alt eden, uygarlığı yıkıma uğratan ve insanlığı başlangıç noktasına döndüren bir felâket.

Gece Karanlığı

Ancak bu da çok olası değildi. Batı egemenliği çağından önce dünyanın Gece Karanlığına en çok yaklaştığı an, MÖ 10.800 civarında geniş bir buzlu gölün Kuzey Atlantik'e akarak okyanusun ısısını Golf Stream akıntısını çevirecek kadar düşürdüğü zamandı. Bunu izleyen ve Genç Dryas olarak bilinen 1200 yıl süren mini buzul çağı toplumsal gelişmeyi durdurdu ve Çekirdek Bölge'deki yerleşik köy yaşamı ve erken tarıma yönelik ilk denemeleri söndürdü. Genç Dryas o günden sonraki küresel soğumanın her bir örneğini, üzerine bir kazak daha giymenin ötesinde bir çabaya değmeyecek gibi gösterir.

Son birkaç bin yıl içinde herhangi bir dönemde Genç Dryas ölçeğinde bir olayın sonuçları, üzerinde fazla düşünmeyi gerektirmeyecek kadar korkunçtur. Dünyanın hasatları birbirini izleyen yıllar boyunca kötü olurdu. Milyonlarca insan açlıktan ölürdü. Kitlesel göçler Avrupa, Kuzey Amerika ve Orta Asya'nın büyük bölümünün boşalmasına yol açardı. Bundan kaynaklanan savaşlar, devlet çöküşleri ve salgınlar, bilinen her şeyi gölgede bırakırdı. Sanki mahşerin beş atlısı küheylanlarını tanklarla değiştirmiş gibi olurdu. Küçülmüş, parçalanmış nüfus, Şanslı Enlemler civarındaki köylerde kümelenip yağmur duası ederek, kuru topraktan güçbela yaşayacak kadar ürün almaya çabalardı. Binlerce yıllık toplumsal gelişme grafikten silinip giderdi.

Gece Karanlığı türünden başka patikalar da tasavvur edilebilir. Ürkütücü konulara eğilimli astronomlar, 1,5 kilometre civarında bir asteroidin yeryüzüne çarpması halinde yaratacağı patlamanın 100 milyar ton dinamitin aynı anda patlatılmasına eşdeğer olacağını hesaplamışlardır. Fikirler sadece bunun ne kadar büyük bir felaket yaratacağı konusunda farklılaşır. Böyle bir olayın atmosferin üst tabakalarını geçici olarak tozla doldurarak güneş ışığının geçişini engelleyeceğine ve milyonlarca kişinin açlıktan ölmesine yol açacağına kuşku yoktur. Ozon tabakasını aşındıracak kadar nitrojenoksidi serbest bırakabilir ve göktaşı çarpmasından sağ çıkanları ölümcül güneş radyasyonuna maruz bırakabilir. Bunun tersine, 3 km çapındaki bir asteroit çarpmasını modellemek daha kolaydır. Bu 2 milyon ton dinamiti patlatmak demektir ki, bu da muhtemelen herkesi öldürür.

İyi haber –bariz bir şekilde– yolumuzun üzerinde böylesi kayaların bulunmaması, dolayısıyla ne kadar kötü şeyler olabileceğini düşünerek kendimizi üzmemize gerek olmaması. Asteroit çarpmaları ve buzul çağları savaşlar veya kültür gibi değildir: Bunlar insani denetimin ötesindedir (veya en azından yakın geçmişe kadar öyleydi diyebiliriz). Hiçbir beceriksiz ahmak, kültürel eğilim veya rastlantı, Golf Stream'in akıntısını çevirecek kadar büyük başka bir buzlu su kütlesini toplayamaz; başka bir deyişle, yeni bir Genç Dryas imkânsızdır ve astronomların en gamlı baykuşları bile, çapları kilometreyi aşan asteroitlerle ancak birkaç yüz bin yılda bir çarpıştığımız kanısındadır.

Aslına bakılırsa, beceriksiz ahmakların ve benzerlerinin, insanlık tarihinin herhangi bir noktasında Gece Karanlığı anı yaşatabilmesi neredeyse olanaksızdır. Birbirimize karşı yaptığımız en kanlı savaşlar olan 20. yüzyılın Dünya Savaşları dahi, sadece zaten seyretmekte olan eğilimleri teyit etti. 1900'de bir sanayi çekirdeğine sahip yeni tür bir altkıta imparatorluğu olan ABD, Batı Avrupa'nın okyanus imparatorluklarına halihazırda meydan okuyordu. Dünya Savaşları büyük ölçüde Batı Avrupalıların yerini kimin alacağı mücadelesiydi. Birleşik Devletler mi? 1930'lara gelindiğinde hızla sanayileşmekte olan Sovyetler Birliği mi? 1940'larda kendi altkıta imparatorluğunu fetihle yaratmaya çalışan Almanya mı? Doğu'da Japonya 1930'lar ve 1940'larda bir altkıta imparatorluğu fethedip sanayileştirmeye ve Batı'yı kovmaya çalıştı; bunda başarısız olunca, Çin halihazırda sahip olduğu altkıtasal imparatorluğu 1950'ler ve 1960'larda korkunç şekilde, 1980'lerden beri de nefes kesici biçimde sanayileştirmeye girişti. Avrupa'nın okyanus imparatorluklarının böylesi bir rekabete dayanabileceğini tasavvur etmek çok zordur; hele ki Afrika'dan Çinhindi'ne kadar milliyetçiliğin yükselen dalgasını ve Batı Avrupa'nın nüfus ve sanayisinin rakiplerine oranla sürekli düşmesini bu denkleme eklediğimizde.

Avrupa'nın büyük devletleri 1914 ve 1939'da kendilerini uçurumdan aşağı atmasalardı, sahip oldukları okyanus imparatorlukları elbette daha uzun yaşardı; ABD 1919'da küresel sorumluluklarından kaçmamış olsaydı, okyanus imparatorlukları daha bile hızlı yıkılabilirdi. Hitler Churchill ve Stalin'i yenilgiye

uğratmış olsaydı, işler belki farklı bir yönde gelişebilirdi; ama belki de hiçbir şey değişmezdi. Robert Harris'in romanı *Fatherland* buna harika bir örnek oluşturur. 1964 Almanya'sında geçen bir cinayet romanıdır, ama –çabucak ortaya çıkacağı üzere– II. Dünya Savaşı'nı kazanmış bir Almanya'dır bu. Her şey tekinsiz ölçüde farklıdır. Hitler Avrupa'nın Yahudilerinin çoğunu değil, tümünü öldürmüştür. Mimarı Albert Speer, efendisinin hayallerini gerçeğe dönüştürerek, Paris'in Champs Elysées'sinin iki katı uzunluğunda olan ve içinde yağmur bulutlarının oluşabildiği kubbesinin altında Führer'in söylevlerini verdiği, dünyanın en büyük yapısına giden bir Zafer Bulvarı'yla Berlin'i yeniden inşa etmiştir. Ama gene de, hikâye ilerledikçe manzara daha da tekinsiz bir aşinalık kazanmaya başlar. Doğu Avrupa merkezli devasa, köhnemiş, totaliter bir imparatorluk ile ABD arasında soğuk savaş sürmektedir. İki imparatorluk, nükleer füzelerden oluşan çitlerin ardından birbirine yiyecek gibi bakmakta, vekâleten savaşlar (*proxy war*) yapmakta ve Üçüncü Dünya'daki vekil devletleri manipüle etmekte ve daha yumuşak siyasi ilişkilere doğru yaklaşmaktadır. Bazı bakımlardan işler gerçekte olduğundan hiç de farklı değildir.

20. yüzyıl Dünya Savaşları'nın tümüyle farklı bir sonuç getirebilmesinin tek akla uygun yolu, topyekûn bir nükleer savaşa kadar alçalmak olurdu. Hitler atom bombası geliştirmiş olsaydı, hiç kuşkusuz bunları kullanırdı; ama 1942'de nükleer programını neredeyse iptal ettiği için bu hiç ihtimal dahiline girmedi. Bu da hiç karşılık görmeden Japonya'ya iki bomba atmak konusunda ABD'nin elini rahatlatırdı. Fakat Sovyetler 1949'da ilk nükleer silahlarını test ettiği zaman Gece Karanlığı gitgide mümkün hale geldi. Doruk düzeyinde olduğu 1986'da bile, dünyadaki savaş başlıklarının toplamı, 3 km çapında bir asteroidin yıkım gücünün sadece seksende birine sahipti; ama bu bile modern uygarlığı imha etmek için yeter de artardı.

Nükleer savaşı oldukça serinkanlı bir tavırla düşünebilen – Başkan Mao gibi– insanları anlamak zordur. 1957'de komünist dünya liderlerine "gelin biraz spekülasyon yapalım," demişti:

> Savaş patlak verirse kaç kişi ölür? Bütün dünyada 2,7 milyar kişi var... En kötüsü olursa, belki yarısı ölür. Fakat gene de yarısı kalmış olur; emperyalizm temelinden çöker ve

> bütün dünya sosyalist olur. Birkaç yıl sonra dünya nüfusu bir kez daha 2,7 milyara ulaşır ve kesinlikle daha da artar.[3]

Şansımıza ki, 1950'lerde Sovyetler Birliği ve ABD'de bilfiil karar veren merciler, nükleer silahlarla baş etmenin tek yolunun Karşılıklı Kesin İmha olduğunu; birinin yanlış hamlesinin her tarafta imha anlamına geleceğini; bir orta yol bulmanın olanaksız olduğunu anladı. Bu oyunun nasıl oynanacağının ayrıntıları gene de nahoş derecede belirsiz kalmaya devam etti ve özellikle John F. Kennedy ve Nikita Kuruşçev'in 1962 güzünde kuralları belirlemeye çalıştığı zaman olduğu gibi, kıl payı kurtulma durumları yaşandı. Amerikan savaş tehditleriyle telaşlanan Kruşçev Küba'ya Sovyet füzeleri konuşlandırdı ve endişelenen Kennedy adayı abluka ya aldı. Sovyet savaş gemileri denizde Amerikan hattının birkaç mil ötesinden olanları izlemekteydi; Kennedy yollarını kesmek için bir uçak gemisi gönderdi. Bu noktada Kennedy felaket ihtimalinin üçte bire, hatta yarı yarıya yükseldiğini düşünüyordu. Ve ardından 24 Ekim Çarşamba saat 10:00 civarı işler aniden sarpa sardı. Kennedy ve en yakın danışmanları gergin bir sessizlik içinde otururken, bir Sovyet denizaltısının Amerikan uçak gemisinin yolunu kestiği haberi geldi. Saldırmaktan başka ne niyeti olabilirdi ki? Kennedy "yüzüne doğru kaldırdığı eliyle ağzını kapadı," diye hatırlıyordu kardeşi. "Yumruğunu açıp kapattı. Yüzü çökmüş, gözleri acıyla dolu, neredeyse grileşmişti."[4] Bir sonraki hamlesi, 4000 savaş başlığını fırlatmak olacaktı. Ama Sovyet denizaltısı ateş açmadı. Dakikalar geçti; saat 10:25'te Sovyet gemileri yavaşladı, ardından geri döndü. Gece Karanlığı çökmeyecekti.

Otuz yıl boyunca riske atılma ve falsolar dışarıdaki karanlığın ıstırap dolu enstantaneler silsilesini getirdi, ama en korkulan şey olmadı. 1986'dan itibaren dünyadaki savaş başlıklarının sayısı üçte ikiye düşmekle kalmadı, 2010'da daha da azaltılması konusunda anlaşmaya varıldı. Amerikalıların ve Rusların hâlâ ellerinde bulunan binlerce silah, yedek megatonluk güçleriyle hâlâ yeryüzünden insan türünü silecek kadar güçlü; ama Gece Karanlığı artık 40 yıllık Karşılıklı Kesin İmha dönemi boyunca oldu-

3 Mao, Moskova'da yaptığı konuşmadan, 18 Kasım 1957, alıntı: Short, 1999, s. 489.
4 R.F. Kennedy, 1969, s. 71.

ğundan daha küçük bir olasılık haline geldi. Biyoloji, sosyoloji ve coğrafya ağlarını örmeyi sürdürüyor; tarih devam ediyor.

Vakıf

Asimov'un "Gece Karanlığı" öyküsü, en azından bugüne dek, tarihin ileriye gidişini açıklamakta iyi bir örnek vermedi; ama belki *Vakıf* [*Foundation*] adlı romanı bundan iyisini yapabilir. Çok, çok zaman sonra, gelecekte, der Asimov, Hari Seldon adında genç bir matematikçi, 12 bin yıldır devam eden bir Galaktik İmparatorluğun güçlü başkenti olan Trantor'a giden bir uzaygemisine biner. Orada on yılda bir yapılan Matematik Kongresi'nde psiko-tarih denilen yeni bir bilimin kuramsal temelini açıklayan bilimsel bir tebliğ sunar. Seldon kuramını, tarih, kitle psikolojisi ve ileri düzey istatistiği bir araya getirirsek insanlığı güdüleyen güçleri tanımlayabilir, ardından bunları geleceği öngörmekte kullanabiliriz ilkesel olarak, diye izah eder.

Taşradaki gezegeninden Trantor'un en büyük üniversitesinde bir kürsüye terfi eden Seldon, psiko-tarihin yöntemleri üzerine çalışmaya koyulur. Vardığı en önemli sonuç, Galaktik İmparatorluğun yıkılmak üzere olduğu, bunun da bir ikinci imparatorluğun doğuşundan önce 30 bin yıllık bir karanlık çağa yol açacağıdır. İmparator Seldon'ı başvekilliğe yükseltir; bu saygıdeğer mevkideyken, Vakıf adını verdiği bir düşünce kuruluşunu planlar. Vakfın bilim insanları bir yandan bütün bilgiyi bir *Galaktik Ansiklopedi*'de toplarken, bir yandan da imparatorluğu sadece 1000 yıl sonra yeniden kuracak gizli bir plan hazırlayacaklardır.

Foundation romanları yarım yüzyıl boyunca bilimkurgu severleri tatmin etti; ama Hari Seldon, adını duymuş profesyonel tarihçiler arasında hâlâ bir espri konusu olarak varlığını koruyor. Ancak, diyorlar, Asimov sınır tanımaz hayal gücünde, halihazırda olan bitenleri bilmenizi, gelecekte neler olabileceğinizi söyleyebilmenizi sağlar. Birçok tarihçi, geçmişte herhangi bir büyük gelişim seyri kalıbı bulunabileceğine karşı çıkarken, bu tür kalıpların olabileceğini düşünenler de genelde bunları keşfetmenin bizim gücümüzün ötesinde olduğu kanısındadır. Örneğin, Cambridge Üniversitesi'nde Modern Tarih bölümünde kraliyet kürsüsü profesörlüğü yapmakla kalmayıp, aynı zamanda tarihsel

her konuda öne çıkan güçlü fikirleriyle de şöhret kazanan Geoffrey Elton, belki de bir çoğunluğun sözcülüğünü yapıyor: "Kayıtlı tarih," diye ifade etmişti görüşünü, "yaklaşık iki yüz kuşağı aşmayan bir faaliyettir. Tarihte daha büyük bir amaç bulunsa bile, şimdiye kadar elimizdeki azıcık tarihten onu çıkarmayı başarabilmeyi aklımıza bile getiremeyeceğimizi söylemek gerek."[5]

Bu kitapta tarihçilerin kendilerini fazla küçük gördüklerini ortaya koymaya çalıştım. Kendimizi insanların belgeler yazdığı 200 kuşakla sınırlamak zorunda değiliz. Perspektifimizi arkeoloji, genetik ve dilbilimi –bu kitabın ilk beş bölümüne hâkim olan türden kanıtları– kapsayacak şekilde genişletecek olursak, çok daha fazla tarihe ulaşırız. Aslına bakılırsa bizi 500 kuşak kadar geriye götürmeye yetecek kadar. Böylesine büyük bir zaman diliminden bazı gelişim seyri kalıpları çıkarmamız gerçekten mümkün bence. Ve şimdi, tıpkı Seldon gibi, bir kez bunu yaptıktan sonra, geleceği öngörmek için geçmişten gerçekten yararlanabiliriz.

5 Elton, 1967, s. 62.

12

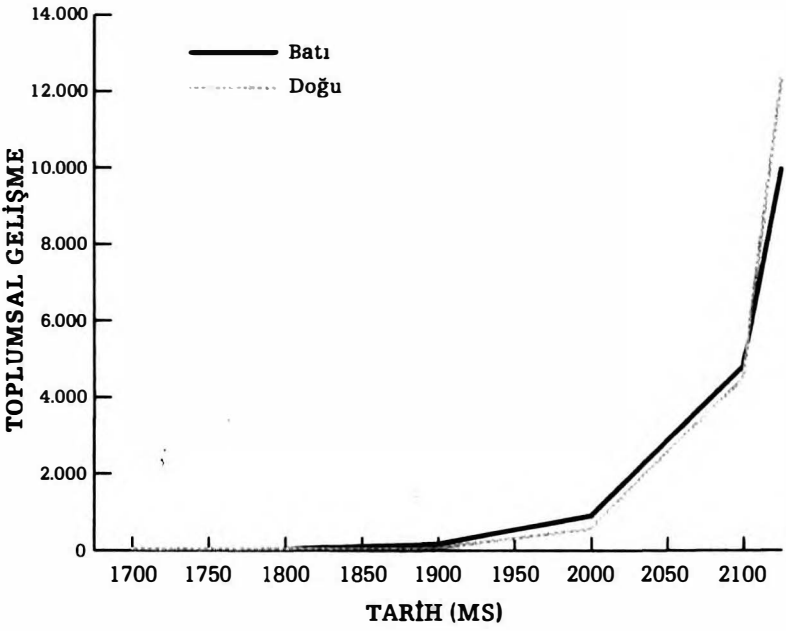
... ŞİMDİLİK

Tarihin Mezarlığında

Ebenezer Scrooge'u 3. Bölüm'ün sonunda, dehşet içinde kendi bakımsız mezar taşına bakarken bırakmıştık. Gelecek Noel'in Hayaleti'nin eline yapışarak haykırmıştı: " gölgeleri mi, yoksa sadece olabilecek şeyleri mi?"

Doğulu ve Batılı toplumsal gelişme 20. yüzyıldaki hızıyla yükselirse, Doğu'nun 2103'te önderliği yeniden ele geçireceğini gösteren Grafik 12.1 için de aynı soruyu sorabileceğimizi düşünüyorum. Fakat toplumsal gelişmenin yükselme hızı gerçekte 17. yüzyıldan beri artmakta olduğundan, Grafik 12.1 aslında ılımlı bir tahmindir; grafiği yorumlamanın en iyi yolu, 2103'ün muhtemelen Batı çağının sona ereceği *son* nokta olduğunu söylemek olur.

Doğulu kentler şimdiden Batılılar kadar büyük ve Çin ile ABD'nin toplam ekonomik çıktısı arasındaki fark (belki en kolay öngörülebilecek değişken) hızla kapanıyor. Amerika'nın Ulusal İstihbarat Konseyi'ndeki stratejistler Çin'in çıktısının 2036'da

Grafik 12.1. Kesin gerçek mi? Eğer Doğulu ve Batılı toplumsal gelişme puanları 20. yüzyıldaki hızlarıyla artmaya devam ederse, Batı hâkimiyeti 2103'te sona erecek.

ABD seviyesini yakalayacağı fikrinde.[1] Goldman Sachs'taki bankacılar bunun 2027'de olacağını düşünüyor; Pricewaterhouse-Coopers'taki hesap uzmanları ise 2025'te. Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü'nden Angus Maddison ve Nobel ödüllü Robert Fogel gibi iktisatçılar ise daha da yakın tarihler (sırasıyla 2020 ve 2016) öngörüyor. Doğu'nun savaşma kapasitesi, iletişim teknolojisi ve kişi başına elde edilen enerji miktarı gibi alanlarda Batı'yı geride bırakması daha uzun zaman alacak; ama 2050'den sonra Doğulu toplumsal gelişmenin arayı çabucak kapatacağını düşünmek bir hayli makul görünüyor.

Gene de geride zihne dadanan kuşkular kalıyor. Yukarıda değinilen tüm uzman öngörüleri, 2006-2007'de bu aynı bankacı, hesap uzmanı ve iktisatçıların öngöremediği finans krizinin arifesinde açıklanmıştı. Unutmamamız gereken bir husus da, *A Christmas*

1 Ulusal İstihbarat Konseyi, 2008, s. 6; Wilson ve Stupnytska, 2007; Hawksworth ve Cookson, 2008; Maddison, 2006; Fogel, 2007.

Carol'un ana fikri Scrooge'un yazgısının, taşa *yazılmamış* olmasıdır. Scrooge, "eğer izlenen yoldan ayrılırsak," diye temin eder Hayalet'i, "sonlar da değişebilir"; gerçekten de Scrooge Noel sabahı yatağından yeni bir adam olarak kalkar. Dickens "şu güzel eski Kentin veya şu güzel eski dünyada başka tüm eski iyi kentin, kasabanın veya semtin tanıdığı," der, "iyi bir dost, iyi bir efendi ve iyi bir adam haline geldi."[2]

Batı, Scrooge gibi, 21. yüzyılda kendini yeniden yaratıp en tepede kalacak mı? Bu son bölümde bu soruya hayli şaşırtıcı bir yanıt önermek niyetindeyim.

Bu kitabın başından beri, neden Batı'nın hükmettiğini açıklamaya ve bundan sonra ne olacağına dair tahmin yürütmeye yönelik çoğu girişimin en büyük zaafının, tahmincilerin genellikle bize tarihin ne anlama geldiğini anlatmadan önce sadece birkaç yüzyıl geriye giderek dar bir perspektiften bakmaları olduğunu ileri sürüyorum. Bu sanki Scrooge'un sadece Şimdiki Noel'in Hayaleti'yle konuşarak dersini almaya çalışmasına benzer.

Scrooge'un fiili yöntemini izleyerek Geçmiş Noel'in Hayaleti'nin sözlerine bakmamız veya Galaktik İmparatorluğun geleceğine bakmadan önce binlerce yıllık tarihi soruşturan Hari Seldon'a öykünmemiz daha yerinde olur. Scrooge ve Seldon gibi, mevcut eğilimlerin bizi nereye götürdüğünü değil, aynı zamanda bu eğilimlerin, kendilerini baltalayacak güçler üretip üretmediğini de saptamamız gerekiyor. Gelişme paradoksu etkenlerini ayırt etmemiz, geri kalmışlığın avantajlarını belirlememiz ve yalnız coğrafyanın toplumsal gelişmeyi nasıl biçimlendirdiğini değil, aynı zamanda toplumsal gelişmenin coğrafyanın anlamını nasıl değiştirdiğini de öngörmemiz gerekiyor. Bütün bunları yaptığımız zaman, hikâyenin hâlâ beklenmedik bir sonla bitebileceğini göreceğiz.

Çimerika'dan Sonra

Çok ilginç zamanlardan geçmeye yazgılıymışız.

Yaklaşık 2000'den beri dünyanın Batı çekirdeği ile Doğu çeper bölgesi arasında çok tuhaf bir ilişki gelişmekte. Geçmişte,

2 Dickens, *Christmas Carol*, Staves, 4 ve 5.

1840'larda Batı çekirdeği küreselleşerek kudretini dünyanın her bir kuytusuna köşesine yansıtmış ve vaktiyle bağımsız olan Doğu çekirdeğini Batı'nın yeni çeper bölgesine dönüştürmüştü. Çekirdek ile çeper bölge arasındaki ilişki, tarih boyunca hep görülen çekirdek ve çeper bölgeler arasındaki ilişkilerle oldukça benzer şekilde gelişti (gerçi bu kez ölçek çok daha büyüktü): Doğulular ucuz emek ve doğal kaynak avantajlarını zengin Batı çekirdeğiyle alışverişlerinde kullandılar. Çeper bölgelerde sıkça olageldiği gibi, bazıları geri kalmışlıkta avantajlar yakaladılar; nitekim Japonya kendini böylece yeniden yarattı. 1960'larda birkaç Doğu Asya ülkesi onun peşinden Amerika egemenliğindeki küresel piyasaya girdi ve refaha ulaştı; nihayet barış, sorumluluk ve esnekliğe kavuştuğu 1978'den sonra Çin de aynını yaptı. Daha önceleri Batılı gözlemcilerin geri kalmışlığın güçleri olarak gördüğü Doğu'nun muazzam, yoksul nüfusları ve yerli entelektüel kesimleri artık çok büyük avantaj olarak görünmeye başlamıştı. Sanayi Devrimi nihayet Doğu'ya yayılıyordu ve Doğulu girişimciler fabrikalar inşa etmeye, düşük maliyetli mallarını Batı'ya (özellikle ABD'ye) satmaya koyuldular.

Bu senaryoda özellikle yeni hiçbir şey yoktu ve on küsur yıl boyunca (düşük maliyetli Doğu Asya mallarıyla rekabet etmeye çalışan Batılılar açısından olmasa da) her şey iyi gitti. Gelgelelim, 1990'lara gelindiğinde, Çin'deki imalatçılar –pek çok çeper bölgedeki insanların kendilerinden önce yaptığı gibi– en zengin çekirdeğin bile, bir çeper bölgesinin potansiyel olarak ihraç edebileceği her şeyi satın alamayacağını keşfettiler.

Doğu-Batı ilişkisini bu denli alışılmadık yapan, 2000'den sonra bu sorunun çözümü olarak doğan şey oldu. Ortalama Amerikalı ortalama Çinli işçinin yaklaşık on katı kazanmasına karşın, Çin, Doğu'nun mallarını satın almaya devam etmeleri için fiilen Batılılara borç vermeye başladı. Bunu da devasa cari hesap fazlasının bir kısmını, ABD Hazine Bonoları gibi, dolar üzerinden tahvillere yatırarak yaptı. Ayrıca, yüz milyarca dolar stoklamak Çin'in para birimini yapay olarak ABD'ninkine göre ucuz tutarak, Çin mallarının Batılılar için daha da ucuz olmasını sağladı.

Ekonomistler bu ilişkinin daha çok, bir eşin tasarruf ve yatırım yaparken diğerinin sürekli harcadığı ve her iki tarafın da boşanmayı kaldıramayacağı türden bir evlilik olduğunu fark ettiler.

Çin dolar satın almayı bırakırsa Amerikan para birimi çökebilir ve Çin'in halihazırda elinde tuttuğu 800 milyar Amerikan doları değerini kaybederdi. Gelgelelim Amerikalılar Çin mallarını almayı bırakırsa yaşam standartları düşer ve kolay kredileri suyunu çekerdi. Bir Amerikan boykotu Çin'i endüstriyel kaosun içine sürükleyebilirdi, ama Çin de dolarlarını satıp ABD ekonomisini tahrip ederek karşılık verebilirdi.

Tarihçi Niall Ferguson ve iktisatçı Moritz Schularick bu tuhaf çifti "Chimerica" (Çimerika) diye adlandırdı: parmak ısırtacak bir ekonomik büyüme gerçekleştiren, ama aynı zamanda bir düş (*chimera*) –dünyanın eninde sonunda uyanacağı bir düş– olan bir Çin ve Amerika füzyonu.[3] Amerikalıların Çin mallarını satın almak için Çin'e sonsuza dek borçlanmaları mümkün değildi. Çimerika'nın ucuz kredi okyanusu yarış atlarından gayrimenkule dek her türlü varlığın fiyatını şişirdi ve 2007'de balonlar patlamaya başladı. 2008'de Batılı ekonomiler serbest düşüşe geçerken dünyanın geri kalanını da peşlerinden sürüklediler. 2009'a gelindiğinde 13 trilyon dolarlık tüketici varlığı buharlaşmış durumdaydı. Çimerika çökmüştü.

2010 başına kadar hızlı hükümet müdahaleleri 1930 Büyük Buhran'ının bir tekrarını savuşturmuştu, ama Çimerika'nın çöküşünün sonuçları gene de çok büyük oldu. Doğu'da işsizlik ok gibi fırladı, borsalar tepetaklak oldu. Çin'in ekonomisi 2009'da 2007'deki büyümenin ancak yarısı kadar büyüdü. Gene de Çin'in 2009'daki %7,5'lik büyümesi, Batı çekirdeğindeki ekonomilerin ancak en iyi yıllarında umut edebilecekleri bir düzeydeydi. Pekin bir teşvik paketi için 586 milyar dolar bulmak zorunda kaldı, ama en azından bunu karşılayacak rezerve sahipti.

Ne ki Batı'da hasar çok daha ağırdı. ABD mevcut borç dağının üstüne 787 milyar dolarlık bir teşvik daha yığdı, ama 2009'da gene de ekonomisinin %2'den çok küçülmesine tanık oldu. Uluslararası Para Fonu (IMF), o yaz Çin'in ekonomik büyümesi 2010'da %8,5'e sıçrarken ABD'nin sadece %0,8'e ulaşabileceğinin beklendiğini ilan etti. Hepsinden daha telaşlandırıcı olansa, Kongre Bütçe Ofisi'nin ABD'nin teşvik paketi için aldığı borçları 2019'a dek ödemeyeceği öngörüsünde bulunmasıydı; bu yıla gelindiğin-

3 Ferguson ve Schularick, 2007; Ferguson, 2009.

de, yaşlanan nüfusunun sahip olduğu kazanımlar ekonomiyi daha da aşağıya çekecekti.[4]

Dünyanın en büyük yirmi ekonomisinin liderleri krize bir çözüm bulmak üzere Nisan 2009'da toplandığı zaman yeni bir nükte yayıldı: "1989'da [Tiananmen Meydanı'ndan] sonra kapitalizm Çin'i kurtardı. 2009'dan sonra da Çin kapitalizmi kurtardı."[5] Bunda epey bir hakikat payı vardı, ama 2009 için daha da iyi bir benzetme 1918 olabilirdi: Atlantik'in öte yakasından, Avrupa'daki müflis eski çekirdekten ABD'deki capcanlı yeni çekirdeğe iktidar ve servet emiliminin artık yadsınamaz hale geldiği yıl. 2009, müflis Amerika'dan güçlü Çin'e Büyük Okyanus ötesinden yapılan drenajın sesinin eşit derecede işitilir hale geldiği yıl olabilir. Çimerika Doğu egemenliği yolu üzerinde sadece bir mola yeri olabilir.

Söylemeye bile gerek yok ki, bu teşhise herkes katılmıyor. Bazı uzmanlar, Scrooge'nun başarıyla yaptığı gibi, ABD'nin de kendini pek çok kez yenilediğine işaret ediyor. Birçok yorumcu, 1930'ların Büyük Buhran'ı ve 1970'lerin stagflasyonu sırasında üstünü çizdikleri ABD'nin, 1940'larda Nazileri ve 1980'lerde Sovyetleri dize getirecek şekilde sıçrama yapışına tanık olmuştu. İyimserler Amerikalı girişimcilerin ve bilim insanlarının bir çıkış yolu bulacağında ve ABD'nin 2010'larda krize girse bile 2020'lerde Çin'den daha iyi durumda olacağında ısrarlı.

Diğerleri Çin'in de sorunları olduğunu vurguluyor. En bariz olanı, ekonomik başarı ücretleri yükselttikçe, Çin'in geri kalmışlığın avantajlarından bazılarını kaybedecek olması. 1990'larda alt düzey imalat işleri Çin'in sahillerinden iç kesimlerine kaymaya başlamışken, şimdi daha da düşük ücretli Vietnam gibi ülkelere doğru kayarak Çin'i büsbütün terk ediyor. Çoğu iktisatçı bunu Çin'in küresel ekonomiye eklemlenmesinin doğal sonucu olarak görüyor; pek az kişiye göre de bu, Çin'in avantajını kaybetmekte olduğunun bir işareti.

Çin'i hırpalamaya meraklı olanlar demografisini en büyük zorluk olarak görüyor. Düşük doğum ve iç göç oranlarından

4 Ulusal İstihbarat Konseyi, 2008, s. 6; Wilson ve Stupnytska, 2007; Hawksworth ve Cookson, 2008; Maddison, 2006; Fogel, 2007.

5 Alıntı: "May the Good China Preserve Us", *The Economist*, 23 Mayıs 2009, s. 47 (bkz. http://www.economist.com).

dolayı ortalama yaş Çin'de Amerika'da olduğundan daha hızlı yükseliyor; 2040'a gelindiğinde yaşlıların sosyal hakları Çin ekonomisine ABD ekonomisine olduğundan daha ağır bir yük oluşturabilir. Çin'in doğal kaynaklardan yoksunluğu da ekonomik büyümeyi yavaşlatabilir ve patlama yapan kentler ile köhneyen kırsal kesim arasındaki gerilimler daha da kötüleşebilir. Bu etkenlerden biri bile olursa, (zaten yükselişte olan) halktaki hoşnutsuzluk denetimden çıkabilir. Etnik ayaklanmalar ve yolsuzluk ile çevre felaketlerine karşı protestolar geçmişte bir sürü Çin hanedanını devirmişti; belki yakın gelecekte aynı şey tezahür edebilir. Eğer Çin Komünist Partisi devrilirse, kırsal kesim tıpkı Han, Tang, Yuan ve Qing hanedanlarının sonunda olduğu gibi darmadağın olabilir. Sonuçta 2020 Çin'inin en iyi analojisi, eski çekirdeğin refahını emen 1920 ABD'si değil, iç savaşa yuvarlanan Çin'in kendisi olabilir.

Kaldı ki nüfuzlu bir Batılı Pangloss'lar grubu, bu tahminlerden hiçbirinin gerçekten bir önemi olmayabileceği, çünkü herkesin daha iyiye ulaşacağında ısrarlılar. Refah ve iktidarın 20. yüzyılda Atlantik ötesine akmasına karşın, 2000'de ortalama Batı Avrupalı, Avrupa'nın emperyal ihtişamının zirvesinde olduğu dönemdeki atalarından çok daha zengin durumda, çünkü yükselen kapitalist dalga bütün gemileri birlikte yükseltiyor. 21. yüzyılda Pasifik ötesine akan refah ve iktidar herkesin gemisini daha da yükseltecek. Çin'in gayrisafi yurtiçi hasılasının (GSYİH) 2020'de ABD'ninkini geride bırakacağı tahminine yukarıda değindiğimiz Angus Maddison, 2003-2030 arasında Çin'de gelirlerin üç katına (kişi başı ortalama 18.991 dolara) çıkacağını öngörüyor. Amerikan gelirleri sadece %50 artacak, ama zaten çok daha yüksekten başladığı için 2030'da tipik bir Amerikalı tipik bir Çinlinin üç katı, yani 58.722 dolar kazanacak. Çin ekonomisinin 2016'da ABD'ninkini geride bırakacak kadar büyüyeceği tahmininde bulunan Robert Fogel daha da iyimser. 2040 yılında, diyor, Çinlilerin geliri 85 bin dolara kadar yükselerek parmak ısırtacak; ama o yıl ortalama Amerikalı 107 bin dolar kazanıyor olacak.[6]

6 Ulusal İstihbarat Konseyi, 2008, s. 6; Wilson ve Stupnytska, 2007; Hawksworth ve Cookson, 2008; Maddison, 2006; Fogel, 2007. Bütün rakamlar, satın alma gücü paritesini 2000 değerleriyle yansıtacak şekilde ayarlanmış Amerikan dolarıdır.

Hepsinden daha Panglossvari olanıysa, gazeteci James Mann'ın "Yatıştırıcı Senaryo" dediği, refahın Doğu'yu Batılılaştıracağı iddiasıdır.[7] O takdirde hâlâ Batı'nın hükmedip etmediği anlamsız bir soru olacaktır, zira bütün dünya Batılı olacaktır. 1999'da George W. Bush "Çin'le rahatça ticaret yapın," diye uyarmıştı, "zaman bizden yana."[8]

Modern küresel ekonomide gelişmenin tek yolu, diye izah eder bu argüman, liberal ve demokratik olmaktır; yani Batı çekirdeğine daha çok benzemektir. Japonya, Tayvan, Güney Kore ve Singapur, hepsi 20. yüzyıl sonlarında zenginleştikçe tek partili rejimden az da olsa demokratik bir yönetime geçti; Çin Komünist Partisi kapitalizme kucak açabiliyorsa, belki demokrasiye de kucak açabilir. Küresel ticarete en çok giren bölgeler bunu şimdiden yapıyor olabilir. Sözgelişi Guangdong ve Fujian vilayetlerinde birçok yerel yetkili bugünlerde doğrudan seçilmeye başladı. Ulusal siyaset kesinlikle otoriter bir yönetim olmayı sürdürüyor. Ama Pekin'deki yöneticiler doğal afetler, kamusal sağlık krizleri ve yolsuzluklara karşı kamusal kaygılar konusunda belirgin bir şekilde daha duyarlılar.

Ne ki, Doğu'da bir süre kalmış birçok Batılı, Doğu'nun yerküreye hükmedebilecek güce ulaştığı anda kültürel olarak Batılılaşmış hale geleceği fikrine pek yakınlık duymuyor. Ne de olsa, Avrupa'yı Batı çekirdeğinin egemen bölgesi olarak yerinden ettikten sonra Amerikalılar daha Avrupalı gibi davranmadılar; bunun yerine Avrupalılar kültürlerinin Amerikanlaşmasından yakınmaya başladı.

Çin'in kent kökenli seçkinleri 1980'lerde Amerikan egemenliğindeki küresel ekonomiye girdikleri zaman Batılı kültürde sevebilecekleri pek çok şey buldular. Mao kıyafetlerini bırakıp İngilizce okullar açtılar, hatta (kısa bir süre) Yasak Şehir'deki Starbucks'ta *latte*'lerini bile yudumlamaya başladılar. Pekin'in Back Lakes semtinde aşırı pahalı barlar, tıpkı New York veya Londra'dakiler gibi, cep telefonlarından borsa kotalarını takip eden yirmilerindeki hiperaktif gençlerle dolu. Gene de, iktidar

7 J. Mann, 2007, s. 1.

8 George W. Bush, Kaliforniya Simi Valley'deki Ronald Regan Kütüphanesi'nde yaptığı konuşma (19 Kasım 1999), alıntı: Dietrich, 2005, s. 29.

ve refahın Pasifik'in öte yakasına akması sürerse, Batılılaşmanın devam edip etmeyeceği sorusu olduğu gibi kalıyor.

Gazeteci Martin Jacques'ın bu soruya yanıtı olumsuz. Doğulular ve Güney Asyalılar 19. yüzyıl Batı çekirdeğinde icat edilen sanayileşme, kapitalizm ve liberalizmi kendi ihtiyaçlarına göre uyarladıkça, kendisinin "çekişmeli modernlikler" dediği olguya zaten tanık olduğumuzu ileri sürüyor.[9] 21. yüzyılın ilk yarısında Batı hâkimiyeti, diyor Jacques, her biri kendi kültürel geleneklerinin (Avro-Amerikan, Konfüçyüsçü vs) hâkimiyeti altındaki çoklu para birimi bölgeleri (dolar, avro ve *renminbi*) ve ekonomik/askeri nüfuz alanlarıyla (Avrupa, Güneybatı Asya ve belki Güney Asya'da bir Amerikan nüfuz alanı ile Doğu Asya ve Afrika'da Çin nüfuz alanı) parçalı bir küresel düzene yol açacaktır. Fakat yüzyılın ikinci yarısında, diye devam ediyor öngörüsüne, sayılar hükmedecek, Çin egemen olacak ve dünya Doğululaşacaktır.

Jacques, Çin'in 1990'lardan beri gücünü kullanma biçiminden yola çıkarak, 21. yüzyıl sonlarının Çin merkezli dünyasının 19. ve 20. yüzyılın Batılı dünyasından çok farklı olacağını söylüyor. Bu dünya, yabancıların Orta Krallığa ancak haraç taşıyan ricacılar olarak saygıyla yaklaşabileceğine ilişkin kadim Çin düşüncesinin, devlet ve kurumların nominal eşitliği fikrinin yerini almasıyla daha da hiyerarşik olacak. Aynı zamanda Batı'nın evrensel insani değerler retoriğini bir yana bırakmasıyla liberallikten uzak; siyasi yöneticilerin kendi iktidarlarına muhalefete hiç tahammül etmemesiyle devletçi olacak. Dünyanın her yanında insanlar Avro-Amerikan geçmişin zaferlerini unutacak. İngilizce değil Mandarince öğrenecek; Kolomb'u değil Zheng-He'yi onurlandıracak; Platon yerine Konfüçyüs okuyacak ve Leonardo gibi İtalyanlar yerine Shen Kuo gibi Çinli Rönesans adamlarının eserlerine hayran olacaklar.

Bazı stratejistler Çin'in küresel egemenliğinin peşinden barışçıl devlet yönetme sanatı ve Batı'dan daha az askeri saldırganlık göstermek gibi Konfüçyüsçü geleneklerin geleceğini düşünüyor; bazıları ise aynı fikirde değil. Çin tarihi bariz bir rehber oluşturmuyor. Bir siyasal gereç olarak savaşa karşı olan Çin liderleri (özellikle seçkin sınıf ve bürokrasi arasında) olduğu su

9 Jacques, 2009, s. 100.

götürmezken, Song hariç her hanedanın ilk birkaç imparatorunun da aralarında bulunduğu, zor kullanmaya hazır olanlar da pek çok. Kendilerine "realist" süsü veren uluslararası ilişkiler kuramcıları, genellikle Çin'in Kore Savaşı'ndan beri gösterdiği ihtiyatın Konfüçyüs'ten çok güçsüzlüğünden ileri geldiğini söylüyorlar. Pekin'in askeri harcaması 2006'dan beri %16 artış gösterdi ve 2020'lerde Amerika'nınkine ulaşacak gibi görünüyor. Gelecekteki liderlerin vereceği kararlara bağlı olarak, Doğu'nun 21. yüzyıldaki küresel egemenliği Batı'nın 19. ve 20. yüzyıllardaki egemenliğinden bile daha kanlı olabilir.

İşte yine karşımıza çıktı. Belki büyük adamlar ve kadınlar, birkaç kuşak daha Batı'nın egemenliğini muhafaza etmesinde Amerika'nın yardımına koşacak; yahut beceriksiz ahmaklar Çin'in yükselişini bir süre durduracak. Belki Doğu Batılılaşacak veya belki de Batı Doğululaşacak. Belki hepimiz küresel bir köyde bir araya geleceğiz, belki de medeniyetler çatışmasında paramparça olacağız. Belki herkes daha zengin olacak, belki de bir Üçüncü Dünya Savaşı'nda kendimizi yok edeceğiz.

Bu çelişkili teşhisler kargaşası kadar, 4. Bölüm'de sözünü ettiğim, her biri dokunduğu şeyin tümüyle farklı bir şey olduğunu sanan körler ile fil hikâyesini çağrıştıracak bir şey olamaz. Kitabın tam o noktasında, neden Batı'nın hükmettiğini açıklamanın tek yolunun, sahneye biraz olsun ışık tutacak toplumsal gelişme endeksinden yararlanmak olduğunu ileri sürmüştüm. Şimdi aynı yaklaşımın, bugünden 100 yıl sonra bu filin neye benzeyeceğini anlamamıza yardım edebileceğini söylemek istiyorum.

2103

Öyleyse şimdi Grafik 12.1'e, özellikle Doğu ve Batı eğrilerinin 2103'te kesiştiği noktaya tekrar bakalım. Dikey eksen, o zamana gelindiğinde toplumsal gelişmenin 5000 puanı aşacağını gösteriyor.

Bu nefes kesici bir sayı. Buzul Çağı ile MS 2000 arasındaki 14 bin yılda toplumsal gelişme 900 puana yükseldi. Grafik 12.1, gelecek yüzyıl içinde toplumsal gelişmenin *4000 puan daha* artacağını söylüyor. 900 puan bizi Altamira'nın mağara resimlerinden atom çağına getirdi; buna bir 4000 puan daha eklendiğinde ne-

relere varacağız? Bana öyle geliyor ki asıl soru bu. Çimerika'dan sonra ne geleceğini anlamak için önce 5000 puanda dünyanın neye benzeyeceğini anlamamız gerekiyor.

2000'de verdiği bir röportajda iktisatçı Jeremy Rifkin, "yaşam tarzımız bundan sonraki 20-30 yıl içinde, önceki binlerce yılda olduğundan daha köklü bir dönüşüme uğrayacak gibi görünüyor," demişti.[10] Bu biraz ileri gitmek gibi görünebilir; ama Grafik 12.1 gerçekten geleceğin biçimini gösteriyorsa, Rifkin'in projeksiyonu olayı fazla hafife alıyor bile olabilir. Grafiğe göre, 2000-2050 arasında toplumsal gelişme önceki 15 bin yılda olduğunun iki katına çıkacak; 2103'e gelindiğinde yeniden iki katına çıkacak. Bu tarihi nasıl da gülünç düşüren bir gelişme olurdu!

İşte burası, önceki kısımda ele aldığım tüm kehanetlerin yerle bir olduğu nokta. Hepsi bugünden yola çıkarak yakın gelecekten anlam çıkarıyor ve hepsi de daha zengin bir Çin dışında, geleceğin bugüne çok benzeyeceği sonucuna varıyor. Bunun yerine, tarihin bütün ağırlığını bu soruya yükleyerek –yani Geçmiş Noel'in Hayaleti'yle konuşursak– toplumsal gelişmedeki yaklaşan kabarmanın ne denli eşsiz olacağını teslim etmek zorunda kalırız.

5.000 puanlık gelişme düzeyinin yaratabileceği sonuçlar afallatıcıdır. Varsayalım ki enerji sağlama, kentleşme, enformasyon teknolojisi ve savaşma kapasitesinden oluşan dört özellikten her birinin 2103'teki toplam toplumsal gelişme puanındaki oranı 2000'dekiyle aynı olacak;[11] o zaman günümüzden bir asır sonra, ortalama insanın her gün 1,3 milyon kilokalori enerji tüketeceği 140 milyonluk kentler olacaktır (Tokyo, Meksiko, New York, São Paolo, Mumbai, Delhi ve Şanghay'ın toplam nüfuslarının tek bir kentte toplandığını düşünün).

Savaşma kapasitesinde beş kat artışı göz önüne getirmek daha da zor. Dünyayı birkaç kez yok edecek güçte silahlara zaten sahipken, sadece savaş başlıklarını, bombaları ve topları sayıca artırmaktan çok, 21. yüzyıl muhtemelen 20. yüzyıl silahlarını –tıpkı makineli tüfeğin misket tüfeğini yaptığı gibi– demode yapacak teknolojilere ulaşacak. Amerikalı araştırmacıların 1980'lerden

10 Jeremy Rifkin, 2000'de verdiği bir röportajdan, alıntı: Singer, 2009, s. 105.

11 Bunun yerine dengenin değişerek, bir özellikte daha az çarpıcı değişimlerin olacağını varsaymak, kuşkusuz, bir başka özellikte daha da nefes kesici dönüşümler olacağını hayal etmek anlamına gelir.

beri üzerinde çalıştığı, "Yıldız Savaşları" gibi bir şey olan anti-balistik füze kalkanının gerçekleşeceğine şüphe yok. Savaşlarımızı robotlar yapacak. Siber-savaş hayati önem kazanacak. Nanoteknoloji gündelik malzemeleri her şeye karşı dayanıklı zırha veya ölümcül silahlara dönüştürecek. Her bir yeni saldırı biçimi eşit derecede gelişmiş savunmalar gerektirecek.

Ne ki, hepsinden daha akıl almaz olanı, Grafik 12.1'de gizli olan iletişim teknolojisindeki değişimlerdir. 20. yüzyıl bizi hantal radyo ve telefonlardan internete taşıdı; 21. yüzyılın, gelişmiş çekirdeklerdeki her bir insana dünyanın tüm bilgilerine anında erişim; hatta beyinlerine, çağımızın bütün beyinleri ve makinelerinin toplamından trilyonlarca kez daha güçlü devasa bir bilgisayar gibi –veya böyle bir bilgisayara– bağlanarak hatırlama imkânı vereceğini ileri sürmek çok da gerçekdışı bir tahmin olmaz.

Bütün bunlar kuşkusuz olanaksız gibi geliyor. Bugün 140 milyonluk kentlerin işlerliğini sürdürebilmesine imkân yoktur. Günde 1,3 milyon kilokalorilik enerji tüketimi olan insanlara tedarik edilecek kadar çok petrol, kömür, benzin ve uranyum yok. Nano, siber ve robot savaşları hepimizin kökünü kazıyabilir. Zihinlerimizi makinelerle birleştirmeye gelince, bu da insanlıktan çıkacağımız anlamına gelir.

Kanımca Grafik 12.1'deki en önemli ve sıkıntı yaratacak sorun da bu.

Bu kitapta iki genel iddiada bulundum. İlkin, biyoloji, sosyoloji ve coğrafyanın birleşerek, toplumsal gelişme tarihini açıkladığını söyledim: biyoloji gelişmeyi yukarıya iterek; sosyoloji gelişmenin nasıl yükseleceğini (veya yükselmeyeceğini) biçimlendirerek; coğrafya da gelişmenin nerede en hızlı yükseleceğini (veya düşeceğini) belirleyerek. İkincisi, coğrafyanın bir yandan toplumsal gelişmenin nerede yükseleceğini veya düşeceğini belirlerken, toplumsal gelişmenin de coğrafyanın anlamını değiştirdiğini söyledim. Şimdi bu argümanları genişletmek istiyorum. 21. yüzyılda toplumsal gelişme, biyoloji ve sosyolojinin anlamını değiştirecek kadar çok yükseleceği vaadinde –veya tehdidinde– bulunuyor. Tarihteki en büyük kesintisizliğe doğru yaklaşıyoruz.

Mucit ve fütürist Ray Kurzweil, bunu Tekillik olarak adlandırıyor: "Gelecek dönemde teknolojik değişim adımları öyle hızlı, etkisi öyle derin olacak ki... teknoloji sonsuz bir hızla genişliyor

gibi görünecek."[12] Savının dayanaklarından biri, mühendis (ve Intel'in gelecekteki yönetim kurulu başkanı) Gordon Moore'un 1965'te yaptığı, her geçen yıl bilgisayar çiplerinin minyatürleşme hızının kabaca ikiye katlandığına, fiyatlarının da yarı yarıya düştüğüne ilişkin ünlü gözlemi olan Moore Yasası'dır. 40 yıl öncenin dev gibi anabilgisayarları tipik olarak saniyede birkaç yüz bin hesaplama yapar ve milyonlarca dolara mal olurdu; ama şu anda tuşlarına bastığım 1000 dolarlık küçük dizüstü bilgisayarım saniyede 1-2 milyar işlemle başa çıkabiliyor. Bu da, tıpkı Moore'un kehanetindeki gibi, fiyat performansında 10 milyon kat veya her 18 ayda bir ikiye katlanan bir gelişme demek.

Kurzweil, bu böyle devam edecek olursa, yaklaşık 2030'a kadar bilgisayarların bir insan kafatası içindeki 22 milyar nöron arasında her saniye yollanan 10.000 trilyon elektrik sinyalini yeniden üretebilecek programları işletecek kadar güçlü olacağına dikkati çekiyor. Ayrıca tipik bir beynin barındırdığı 10 trilyon anıyı depolayacak belleğe de sahip olacaklar. O tarihe kadar tarama teknolojisi insan beyninin nöron be nöron haritasını çıkaracak kadar kesin olacak; bu da, teknoloji yandaşlarının söylediğine göre, fiilen insan zihnini makinelere yüklemenin mümkün olacağı anlamına geliyor. Kurzweil, yaklaşık 2045'e gelindiğinde, bilgisayarların dünyadaki bütün beyinleri barındırıp, karbon ve silikon temelli zekâyı tek bir küresel bilinçte birleştirebileceği kanısında. İşte bu Tekillik olacak. Biyolojiyi aşacağız ve tek tek hücrelerin birleşerek bedeni yarattığı, *Homo sapiens*'in çok ilerisinde insanlar olarak yeni, birleşik bir varlığa doğru evrim geçireceğiz.

Kurzweil'ın coşkulu vizyonu hayranlık kadar alaycılık da uyandırdı (bazıları bunu "Dâhi İneklerin Esrikliği"[13] olarak adlandırıyor) ve ihtimaller –tıpkı kendinden önceki peygamberler gibi– onun da haklı çıkmaktan çok, yanılmış olabileceğini gösteriyor. Fakat Kurzweil'ın hakkında yanılmadığı şeylerden biri, onun "inanmazlıktan gelen eleştirellik" dediği, düpedüz bu kadar tuhaf bir şeyin olabileceğine duyulan inançsızlığın, bir karşı sav

12 Kurzweil, 2005, s. 5, 24.

13 Bilimkurgu yazarı Ken MacLeod'un *The Cassini Division* adlı romanında icat ettiği bir deyim (1998).

oluşturamayacağıdır.[14] Nobel ödüllü kimyacı Richard Smalley'in söylediği gibi, "bilim insanı bir şeyin mümkün olduğunu söylediğinde, muhtemelen bunun ne kadar zaman alacağı konusunda biraz düşük tahmin yapar. Ama bir şey imkânsız dediğinde muhtemelen yanılıyordur."[15] İnsanoğlu halihazırda bir tür Tekilliğe doğru bebek adımları atmaya başlamış durumda; hükümetler ve askeri yetkililer bir Tekillik ihtimalini, bu konuda planlama yapmaya başlayacak kadar ciddiye alıyorlar.

Bu bebek adımlarından bazılarının neler yapmış olduğunu belki şimdiden de görebiliriz. 10. Bölüm'de Sanayi Devrimi'nin insan olmanın anlamı konusunda tarım devriminden bile daha büyük değişimler yarattığına işaret etmiştim. Dünyanın büyük bölümünde, daha iyi beslenme artık insanların büyük-büyük atalarından iki kat uzun yaşamasına ve onlardan 15 cm daha uzun olmasına olanak veriyor. Bugün yaşamlarının küçük bir bölümünden fazlasını hamile olarak ve çocuk büyüterek geçiren çok daha az kadın var ve daha önceki çağla karşılaştırıldığında artık daha az çocuk bebeklik çağında ölüyor. En zengin ülkelerde doktorlar mucizeler yaratmaya yetkin gibi görünüyor: Sürekli genç görünmemizi sağlıyorlar (2008'de ABD'de 5 milyon botoks işlemi yapıldı); ruh hallerimizi denetim altına alıyorlar (Amerikalıların onda biri Prozac kullanmakta) ve kıkırdaklardan ereksiyonlara kadar her şeyi güçlendiriyorlar (2005'te Amerikan doktorları 17 milyon adet Viagra, Cialis ve Levitra reçetesi yazdı). Öyle sanıyorum ki, antikçağın yaşlanmakta olan hükümdarları bu küçük mor hapların Kurzweil'in Tekilliği kadar mucizevi olduğunu düşünürdü.

21. yüzyıl genetik araştırmaları, insanlığı daha da çok dönüşüme uğratarak, hücrelerimizdeki kopyalama hatalarını düzeltip, doğuştan sahip olduğumuz organlarımızdan biri teklediğinde yeni organlar yaratmayı vaat ediyor. Bazı bilim insanları "kısmi ölümsüzlüğe" yaklaştığımızı düşünüyor: Abraham Lincoln'ün (sapını üç kez ve başını iki kez değiştirdiği) ünlü baltası gibi, her bir parçamız yenilenebilirken, bizler süresiz olarak hayatlarımıza devam edeceğiz.

---

14 Kurzweil, 2005, s. 432.

15 Richard Smalley, alıntı: Nicholas Thompson, "Downsizing: Nanotechnology - Why You Should Sweat the Small Stuff", *Washington Monthly*, Ekim 2000 (http://washingtonmonthly.com/features/2000/0010.thompson.html)

Hem zaten bozulanı tamir etmeyi neden bırakmalı ki? Lee Majors'ın oynadığı, Steve Austin adında bir pilotun bir uçak kazasında bir kolunu, bir gözünü ve her iki bacağını kaybetmesiyle başlayan 1970'lerin televizyon dizisi *Altı Milyon Dolarlık Adam*'ı hatırlayın. Bir dış ses "onu yeni baştan yaratabiliriz, bu teknolojiye sahibiz," der ve hemen arkasından Austin, arabalarla yarışan, kolunda bir Geiger sayacı ve gözünde bir zoom merceğinden başka, sonunda biyonik bir kız arkadaşı bile (Linsday Wagner) olan biyonik bir adam olarak yeniden ortaya çıkar.[16]

30 yıl sonra atletler biyonik oldular bile. Golfçü Tiger Woods 2005'te bir göz ameliyatı geçirmesi gerektiğinde mükemmel ötesi 20/15 görüş gücüyle kendini yeniledi; hatta 2008'de Uluslararası Atletizm Federasyonları Birliği, yapay bacaklarının ona gerçek bacaklı koşuculara karşı avantaj sağlıyor gibi görünmesi nedeniyle, sprinter Oscar Pistorius'u Olimpiyatlar'a katılmaktan geçici olarak men etti.[17]

2020'lere gelindiğinde, gelişmiş çekirdeklerdeki orta yaşlılar artık gençliklerinde olduğundan bile daha uzağı görebilir, daha hızlı koşabilir, daha iyi görünebilirler. Gene de sonraki kuşaklar kadar kartal gibi keskin görüşlü, hızlı ve güzel olamayacaklar. Genetik testler daha şimdiden anne babalara istenmeyen kusurlara eğilimli fetüs olaylarında hamileliği sonlandırma fırsatı veriyor ve genetik bilimi özgül genleri açıp kapatma konusunda daha da ilerledikçe, anne babalarının hoşlandığı özelliklere sahip tasarım bebeklerin yaratılması bir seçenek haline gelebilir. Doğanın genetik piyangosunun risklerini niye alalım ki, diye soruyor bazıları, küçük bir oynamayla istediğimiz bebeği elde edebilmek dururken?

Çünkü, diye yanıtlıyor diğerleri, genetik ıslahı –ister Hitler gibi ırkçı manyakların ister tüketici tercihinin güdümünde olsun– ahlak dışıdır. Tehlikeli de olabilir: Biyologlar "evrim sizden daha zekidir" demekten hoşlanıyorlar ve aptallık, çirkinlik, obezite ve tembellik gibi özelliklerden sıyrılarak doğayı alt etmeye çalışırken günün birinde bunun bedelini ödememiz gerekebilir. Eleştirmenler bütün bu biyolojiyi aşma iddialarını Tanrı rolüne

16 *The Six Million Dolar Man*, ABC Televizyonu, 1974-78.

17 Sonunda Pistorius saniyenin onda yedisi gibi bir farkla olimpiyat takımına girme hakkını kaçırdı.

soyunmak olarak görüyor; insan genom dizilimini ortaya çıkaran ilk bilim insanlarından olan Craig Venter'ın buna "oynamıyoruz," diye karşılık verdiği söylenir.[18]

Anlaşmazlık devam ediyor, ama ben çağımızın, daha önceki birçok çağ gibi, sonunda ihtiyaç duyduğu şeyleri alacağını düşünüyorum. 10 bin yıl önce de insanların bazıları evcilleşmiş buğday ve koyunun doğal olmadığından kaygılanmış olabilir; 200 yıl önce de kimileri buhar makineleri konusunda kesinlikle benzer şeyler hissediyordu. Tedirginliklerini dizginleyebilenler gelişti; bunu yapamayanlar gelişemedi. Tedavi amaçlı klonlamayı, herkes için güzellik ve daha uzun ömür için çalışmaları yasadışı yapmaya çalışmak pek yürüyecek gibi görünmüyor; hele doğayı kurcalamanın askeri kullanımlarını yasaklamanın önünde durulacağa hiç benzemiyor.

ABD Savunma İleri Araştırma Projeleri Dairesi (DARPA) insanları dönüştürme araştırmalarının en büyük finansörlerinden biri. 1970'lerde bize (o zamanlar Arpanet diye adlandırılan) Internet'i getiren DARPA'ydı ve bu kurumun Beyin Arayüz Projesi şimdilerde askerlerin beyinlerine yerleştirilebilecek, silikon yerine enzimler ve DNA moleküllerinden inşa edilen moleküler ölçekli bilgisayarlar üzerinde çalışıyor. İlk moleküler bilgisayarlar 2002'de piyasaya çıktı ve 2004'e kadar daha iyi versiyonları kanserle savaşa yardım etmeye başlamıştı bile. Gelgelelim DARPA daha ileri modellerin, sinaptik bağlantılarını hızlandırmak, bellek eklemek, hatta kablosuz internet erişimi sağlamak yoluyla askerlere makinelerin bazı avantajlarını kazandırmasını umuyor. Aynı mecrada, DARPA'nın Sessiz Konuşma projesi de, beyin içindeki preverbal elektrik sinyallerinin şifresini çözüp internete göndererek askerlerin telsiz veya e-posta olmaksızın iletişim kurabilmesini sağlayacak implantlar üzerinde çalışıyor. Ulusal Bilim Vakfı'nın bir raporu, bu tür "ağ-etkin telepati"nin 2020'lerde bir gerçekliğe dönüşeceğini ileri sürüyor.[19]

Kurzweil'ın Tekilliğinin son bileşeni, biyolojik beyinlerin işleyişini yeniden üretebilen bilgisayarlar daha bile hızlı ilerliyor. Nisan 2007'de IBM araştırmacıları bir Blue Gene/L süper bilgisayarını, bir farenin beyin fonksiyonlarını taklit eden bir programı işleten

18 Craig Venter, alıntı: Carr, 2008.

19 Roco ve Bainbridge, 2002, s. 19.

büyük paralel korteks simülatörüne dönüştürdü. Program gerçek bir fare beyninin karmaşıklığının ancak yarısına sahipti ve kemirgenin beyin hızının ancak onda biri hızında işliyordu; ama aynı yılın Kasım ayına kadar, aynı laboratuvar daha büyük, daha karmaşık sıçan beyinlerini taklit etme düzeyine ulaşmıştı bile.

Yarı yarıya yavaşlatılmış bir sıçandan tam hızlı bir bütün insana kadar henüz çok uzun bir yol var ve laboratuvar ekibi aslında bir insan simülasyonunun bunun 400 katı güçte bir bilgisayar gerektireceğini tahmin ediyordu; bu da 2007 teknolojisiyle karşılanamayacak kadar enerji, soğutma ve mekân gereksinimi anlamına geliyordu. Gelgelelim daha 2008'de maliyetler hızla düşmeye başlamıştı ve IBM, 2011'de hazır olup işletilebilecek Blue Gene/Q süper bilgisayarın, oraya giden yolun dörtte birini alacağını tahmin ediyordu. Binlerce Blue Gene'i birbirine bağlayacak daha da ihtiraslı Kittyhawk Projesi 2020'lerde tamamlanmaya yaklaşmış olabilir.

Bütün bunların 2045'e kadar Kurzweil'ın Tekilliğine varacağında üstelemek biraz acelecilik olur. Ne var ki, devasa bir süreksizliğe doğru yaklaşmakta olduğumuzu yadsımak daha büyük bir acelecilik olacaktır. Nereye baksak bilim insanları biyolojinin sınırlarına taarruz halinde. Craig Venter'ın basına fazlasıyla yansıyan yaşamı sentezleme ihtirası ona "Dr. Frankenstein" lakabını kazandırdı; ama 2010'da, ekibi tümüyle kimyasallardan basit bir bakteri genomu üretmeyi ve bunu yeryüzünün ilk sentetik kendini yeniden üreten organizması JCVI-syn1.0'ı yaratacak hücre duvarlarına yerleştirmeyi başardı. Genetiğin kendi Moore Yasası bile var: Carlson Eğrisi.[20] 1995-2009 arasında DNA sentez maliyeti baz başına 1 dolardan 0,1 sentin altına düştü. Bazı genetikçiler 2020'ye kadar tümüyle yeni organizmaların yapılmasının yaygınlaşacağı kanısında. Bizim zihinlerimizin alması zor olsa bile, son 200 yılın eğilimleri, 5000 puanlık toplumsal gelişme düzeylerinin ima ettiği geniş kentleri, hayret verici enerji düzeylerini, kıyamet silahlarını ve bilimkurgu türü iletişim teknolojisini mümkün kılarak, insan olmanın anlamını değiştirmeye doğru ilerliyor.

Bu kitap, toplumsal gelişmenin yukarıya sıçrayarak, daha önceki kuşakların yaşamlarına egemen olmuş sorunlardan birço-

20 Adını genetikçi Robert Carlson'dan alıyor.

ğunu geçersiz kıldığı büyük devrimlerle dolu. *Homo sapiens*'in evrimi tüm önceki maymun adamları bertaraf etti; tarımın icadı avcı-toplayıcı yaşamın çok önemli sorunlarından birçoğunu alıp götürdü; kentlerin ve devletlerin doğuşu da tarihöncesi köylülerin kaygılarına bunu yaptı. Bozkır anayolunun kapanması ve okyanusların açılması, Eskidünya gelişmesini 2000 yıl boyunca kısıtlamış olan koşullara son verdi ve Sanayi Devrimi elbette daha önce olup bitmiş her şeyi anlamsız kıldı.

Bu devrimler, toplumsal gelişmeyi her seferinde daha hızlı ve daha ileriye götürecek şekilde ivme kazanarak birbiri üzerine eklendi. Eğer gelişme, Grafik 12.1'in kehanet ettiği gibi 21. yüzyılda 4000 puana sıçrarsa, sürmekte olan bu devrim belki hepsinin en büyüğü ve en hızlısı olacak. Birçok fütüristin hemfikir olduğu gibi, bu devrimin çekirdeği genetik, robot teknolojisi, nanoteknoloji ve bilgisayar programlamanın birbiriyle bağlantılı dönüşümlerinde yatıyor ve sonuçları, bildiğimiz hemen her şeyi tersyüz edecek.

Ancak Grafik 12.1, Doğulu gelişme puanının Batı'nınkine yaklaştığını açıkça göstermekle birlikte, bu Ayrım'da aktardığım her örneğin –DARPA, IBM, *Altı Milyon Dolarlık Adam*– Amerikan olduğu dikkatinizi çekmiş olabilir. Doğulu bilim insanları yeni teknolojilere (sözgelişi robot teknolojisi Japonya ve Güney Kore'de başka yerlerdeki kadar ileridir) pek çok katkılarına karşın, şimdiye değin devrim ağırlıklı olarak Batı'dan gelmiştir. Bu, Amerika'nın gerilemesine ve yaklaşan bir Çin çağına işaret eden uzmanların yanıldığı anlamına geliyor olabilir: Eğer ABD –tıpkı 200 yıl önce İngiltere'nin sanayiye hükmettiği gibi– yeni teknolojilere hükmediyorsa, genetik/nanoteknoloji/robot teknolojisi devrimi, refah ve iktidarı Sanayi Devrimi'nden bile daha çarpıcı şekilde Batı'ya kaydırabilir.

Öte yandan, refahın alttan alta Batı'dan Doğu'ya kayması, mevcut Amerikan egemenliğinin sadece 20. yüzyıldan kalan bir bakiye olduğu ve 2020'lerdeki büyük ilerlemelerin Doğulu laboratuvarlarda olacağı anlamına da gelebilir. Çin daha şimdiden en iyi bilim insanlarını Amerika'dan geri getirebilmek için cömert fonlar kullanıyor; kim bilir belki 2040'ların küresel bilincine sunuculuk yapacak anabilgisayarları IBM değil, Lenovo sağlar ve Grafik 12.1 az çok gerçek olur.

Keza, belki de Tekillik 10 bin yıllık "Doğu" ve "Batı" gibi kadim kategorileri temelli geçersiz kılar. Coğrafyayı dönüştürmek yerine, büsbütün lağvedebilir. Ölümlüler ile makinelerin birleşmesi enerji sağlama ve kullanmanın yeni yolları, birlikte yaşamanın yeni yolları, savaşmanın yeni yolları ve iletişim kurmanın yeni yolları anlamına gelecek. Bu yeni çalışma, düşünme, sevme ve gülme yolları; doğmanın, yaşlanmanın ve ölmenin yeni yolları demek olacak. Bütün bunların sonu ve bizim geliştirilmemiş, sadece biyolojik beyinlerimizin hayal edebileceği her şeyin ötesinde bir dünyanın yaratılması anlamına bile gelebilir.

Bütün bunlar veya herhangi biri gerçekleşebilir.

Onları engelleyen bir şey çıkmazsa elbette.

En Kötü Durum Senaryosu

2006 sonunda karımla birlikte Stanford Üniversitesi'nde "Risk Altında Bir Dünya" başlıklı bir konferansa davet edildik. Dünyanın önde gelen siyasetçilerinden bazılarını da içeren şöhretli simalarla dolu bu konferans ışıltılı bir kış günü yapıldı. Konferans salonuna yürüdüğümüz sırada berrak mavi gökyüzünde güneş parlıyordu. Borsa, ev fiyatları, işsizlik ve tüketici güveni her zamankinden de çok gündemdeydi. Amerika'da sabahtı.

Kahvaltı esnasında eski dışişleri ve savunma bakanlarından yüz yüze olduğumuz nükleer, biyolojik ve terörist tehditleri dinlemiştik. Öğle yemeğinden önce çevresel bozulmanın dehşet verici ölçeğini ve uluslararası güvenliği çökertecek yüksek riski öğrendik ve yemeğimizi yerken bize neredeyse kaçınılmaz olan küresel salgınlar anlatıldı. Böyle böyle işler gitgide daha da kötüleşti. Felaketin yükselen dalgası hakkında birbirini izleyen uzman raporlarının kasvetinin altında ezilerek oturumdan oturuma savrulduk. Konferans tam bir güç gösterisi olmuştu; ama akşam yemeği sonrasına geldiğimizde, sunucu teröre karşı savaşı kaybediyor olduğumuzu bildirdiğinde izleyiciler hemen hiç tepki vermedi.

Bu çaresizlik dolu gün beni (ılımlı bir dille söylersem) düşündürdü. Toplumsal gelişme MS 1. yüzyılda, ardından 1000 yıl sonra yeniden, bir zorlu tavana gelip dayanmış ve gelişmenin bizzat yarattığı parçalama güçleri Eskidünya çapında yıkımların dizginlerini koyuvermişti. Yoksa şimdi de endeksteki 1000 puan

civarında bir yerlerde yeni bir zorlu tavan mı keşfediyoruz? Mahşerin atlılarının nal sesleri, daha siz bu sözcükleri okuduğunuz sırada, Tekilliğe giden bebek adımlarımızın yerini mi alıyor?

Beş aşina figür –iklim değişimi, kıtlık, devletin çöküşü, göç ve salgın hastalık– hepsi geri dönüyor gibi. Bunlardan ilki, küresel ısınma, gelişme paradoksunun son örneği olabilir, çünkü toplumsal gelişmedeki sıçramayı getiren fosil yakıtlar aynı zamanda 1800'den bu yana havayı karbonla doldurarak ısıyı hapsetmektedir. Plastik oyuncaklarımız ve buzdolaplarımız dünyayı bir seraya dönüştürdü. 1850'den bu yana, artışın büyük bölümü son 30 yılda olmak üzere, hava sıcaklığında 1°F bir artış oldu; üstelik termometrenin cıvası hâlâ yükselişini sürdürüyor.

Geçmişte yüksek sıcaklıklar çoğu zaman (Roma ve Ortaçağ Isınma Dönemlerinde olduğu gibi) daha iyi tarımsal ürün ve yükselen gelişme anlamına gelmişti, ama bu kez farklı olabilir. Birleşmiş Milletler Hükümetler Arası İklim Değişimi Paneli'nde (IPCC) 2007'de şöyle dendi: "Olağanüstü hava koşullarının değişen sıklık ve şiddetinin, deniz suyundaki yükselmeyle birlikte, doğal ve beşeri sistemlere çoğunlukla olumsuz etkiler yapması bekleniyor... ısınma ani veya geri döndürülemez bazı etkilere yol açabilir."[21] Üstelik bu oldukça ılımlı bir şekilde dile getirilmiş olabilir; rapordaki küçük yazılmış bölümler daha da telaşlandırıcı nitelikte.

Buzul örtüsündeki hava baloncukları, karbondioksit düzeylerinin son 650 bin yıldır buzul çağlarında havadaki 1 milyon molekül başına 180 molekül karbondioksitten, buzul çağları arası sıcak dönemlerde 1 milyon molekül başına 290 parçaya (ppm) kadar dalgalanmış olduğunu gösteriyor. Karbondioksit asla 300 ppm'ye yükselmedi; 1958'e dek. Mayıs 2010'a gelindiğinde 393 ppm'ye ulaştı ve IPCC, eğer mevcut eğilim denetimsiz devam ederse, 2050'ye gelindiğinde karbondioksit düzeylerinin 550 ppm'ye ulaşacağını –bu 24 milyon yıldır olduğundan daha yüksek bir düzey– ve ortalama sıcaklıkların 5°F artacağını tahmin ediyor. Ve eğer enerji sağlama Grafik 12.1'in gösterdiği gibi yükselmeye devam ederse, dünya çok daha hızla, çok daha sıcak bir yer olabilir.

21 İklim Değişimi Üzerine Hükümetler Arası Panel 2007, s. 12-13.

Sera gazlarını pompalamayı yarın durdursak bile, havada zaten o kadar çok karbon var ki, ısınma devam edecek. Atmosferin kimyasını değiştirmiş durumdayız. Artık ne yaparsak yapalım, kuzey kutbu eriyecek. IPCC'ninki gibi ılımlı tahminlere göre, 2100'e kadar buz gitmiş olacak; en radikal tahmine göre ise kutup yazları 2013'e dek buzdan yoksun kalacak. Çoğu bilim insanı tarih olarak 2040 civarında birleşiyor.

Kutuplar eridikçe deniz seviyesi de yükselecek. Sular daha şimdiden 1900'de olduğundan 12,7 cm yüksek ve IPCC 2100'e kadar 60,96 cm kadar bir artış daha bekliyor. Kutup erimesine yönelik en karamsar tahminler deniz seviyesinde 15,24 m bir yükseliş beklerken, gezegenin en iyi tarım arazilerinin ve en zengin kentlerinin milyonlarca kilometresinin suya gömüleceğini öngörüyor. Dünya bildiğimizden çok başka şekillerde de küçülüyor.

Ancak buzların erimesinden kaynaklanan bu suya karşın, denizler atmosferden ısıyı emdikçe ısınmaya devam edecek ve okyanuslar artık kış mevsimlerini eskiye göre daha az soğutacağı için, kasırga ve hortum mevsimleri uzayacak ve şiddetlenecek. Nemli yerler daha şiddetli fırtınalar ve sellerle daha da nemli hale gelirken, kuru yerler de daha fazla yangın ve toz fırtınalarıyla daha da kuruyacak.

Birçoğumuz küresel ısınmayı kişiselleştirecek türden bir uyarı çağrısı aldık bile. Benimki 2008'de geldi. Kaliforniya'nın yangın sezonunun her zamanki döneminden bir hayli önce, evimizin civarındaki ormanlar yanarken hava küllerle ağırlaştı. Gökyüzü tüyler ürpertici bir turuncuya döndü; itfaiye helikopterlerinin pervaneleri seslerimizi bastırıyordu. Yaklaşacak alevlere karşı evin etrafına geniş bir yangın önleme şeridi açtık ve yağmurların başlamasından önce gerçekten ciddi tek bir tehlike atlattık. Veya belki yağmurlar *nihayet* başladığında demeliyim: ABD'nin batısındaki fiili yangın mevsimi artık 1970'lere göre 78 gün daha uzun sürüyor. Tipik bir yangın 30 yıl öncesinden 5 kat uzun sürüyor. Ve itfaiyeciler çok daha kötüsünün geleceğini öngörüyorlar.

Bütün bunlar, gazeteci Thomas L. Friedman'ın "halihazırda bildiğimiz gerçekten ürkütücü şeyler" kategorisine giriyor. Daha da kötüsü, onun deyişiyle, "bilmediğimiz daha da ürkütücü şeyler." Sorun, diye açıklıyor Friedman, yüz yüze geldiğimiz du-

rumun küresel ısınma değil "küresel tekinsizleşme" olması.[22] İklim değişimi doğrusal değil: Her şey başka her şeyle, modeli akla durgunluk verecek kadar karmaşık yollardan geri besleyecek şekilde bağlantılı. Çevrenin ani ve geri dönülmez şekilde değiştiği taşma noktaları olacak, ama bunların nerede olacağını veya buraya ulaştığımız zaman ne olacağını bilmiyoruz.

Bilmediğimiz şeylerin en ürkütücüsü, insanların nasıl tepki vereceği. Geçmişteki tüm iklim değişimi örneklerindeki gibi, bu da doğrudan çöküşe yol açmayacak. 2006'da bir İngiliz araştırması *Stern Review*, 2100'e kadar iş dünyasının alışılmış şekilde işlemeye devam etmesi halinde, iklim değişiminin küresel ekonomik çıktıyı mevcut düzeylerden %20 aşağıya çekeceği tahmininde bulundu; iç karartıcı bir ihtimal, ama bildiğimiz haliyle dünyanın sonu değil. Ayrıca, 10°F yükselen hava sıcaklıklarıyla en kasvetli tahminler gerçekleşse bile, insanlık düşe kalka da olsa yoluna devam edecek. Asıl kaygı bizatihi hava durumundan çok, 2100'den çok daha önce insanların iklim değişimine verecekleri tepkilerin, mahşerin daha çok atlısının dizginlerini boşaltma ihtimalinden kaynaklanıyor.

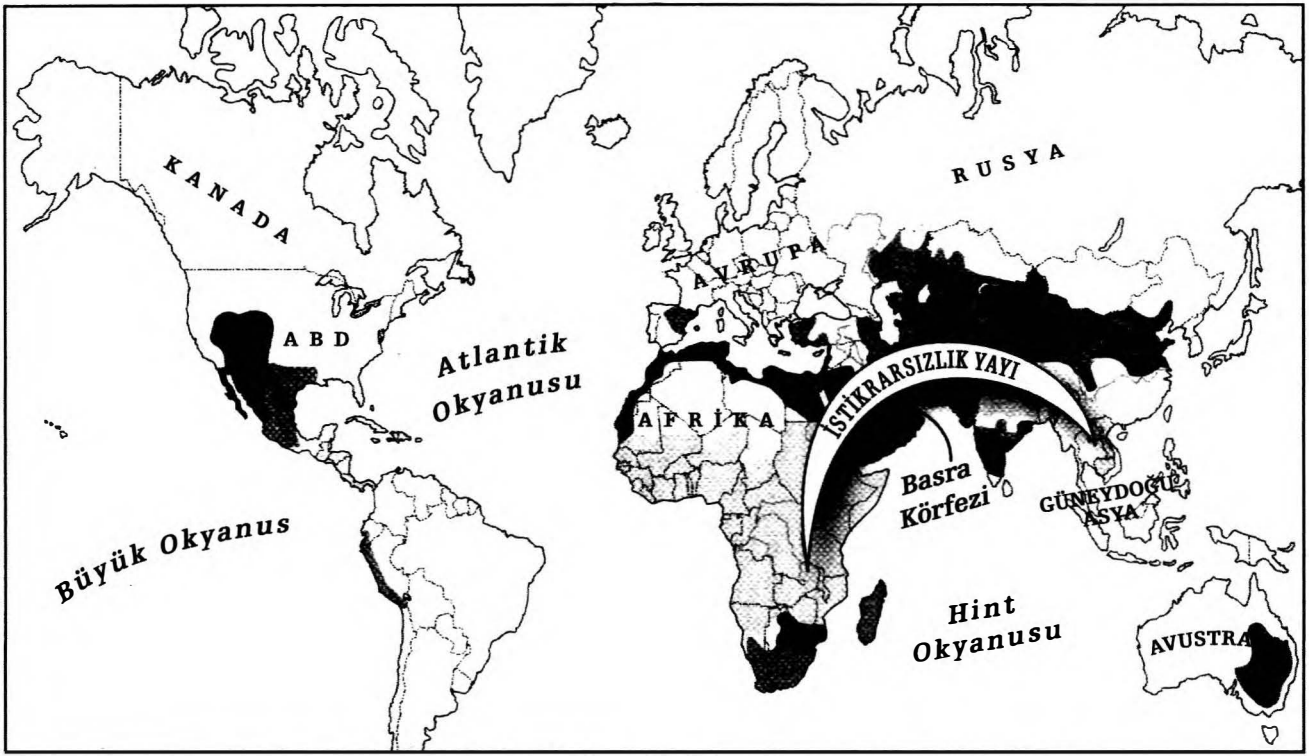
Bunlardan en bariz olanı kıtlıktır. Gıda üretimini nüfus artışından bile hızla artıran Yeşil Devrim, belki 20. yüzyılın en büyük başarısı oldu. 2000'e gelindiğinde, diktatörlerin ve zorba komutanların ahlaksızlığını ve aptallığını frenleyebilirsek, açlıktan ölmek bile ortadan kaldırılabilecekmiş gibi görünüyordu. Ne ki, 10 yıl sonra bu artık daha az olası görünüyor. Refah arttıkça, biz o pahalı etleri yiyelim diye çiftçiler hayvanlarını gitgide daha ucuz tahılla beslemeye veya benzin yakmadan araba sürebilelim diye gittikçe daha büyük arazileri biyoyakıt üretimine ayırmaya başladılar. Sonuç: Temel gıda maddelerinin fiyatları 2006-2008 arasında 2 veya 3 katına çıktı ve aç kitleler Afrika ve Asya'da ayaklanmaya başladı. Tarihteki en büyük tahıl hasadı (2,3 milyar ton) ile mali krizin bileşimi 2009'da fiyatları aşağıya çekti; ama dünya nüfusunun 2050'ye kadar 9 milyara dayanacak olması nedeniyle BM Gıda ve Tarım Örgütü (FAO) fiyat esnekliği ve gıda sıkıntılarının artmasını bekliyor.

22 T. Friedman 2008, s. 117, 122, 133. Friedman üçüncü deyimi, Rocky Mountain Institute kurucularından olan Hunter Lovins'e atfeder.

Coğrafya 21. yüzyılda da adaletsiz olmaya devam edecek. Küresel ısınma Rusya ve Kanada gibi soğuk, zengin ülkelerdeki ürün verimini artıracak, ama ABD Ulusal İstihbarat Konseyi'nin "istikrarsızlık yayı" olarak adlandırdığı Afrika'dan Asya'ya uzanan kuşakta (Harita 12.1) aksi tesir yaratacak.[23] Dünyadaki en yoksul insanların çoğu bu yayda yaşıyor ve gerileyen hasatlar mahşerin son üç atlısını da ortalığa salma potansiyeline sahip.

Ulusal İstihbarat Konseyi, 2008 ile 2025 arasında gıda ve su sıkıntılarıyla karşı karşıya kalacak insan sayısının 600 milyondan, çoğu bu yayda yaşamak üzere 1,4 milyara kadar fırlayacağını hesaplıyor; kıyamet kehanetlerinin sonunun gelmediği *Stern Review* da 2050'ye kadar açlık ve kuraklığın 200 milyon kişiyi "iklim göçmenlerine" dönüştüreceği sonucuna varıyor.[24] Bu rakam dünyanın 2008'deki bütün göçmen nüfusunun 5 katı.

Batı çekirdeğindeki insanların birçoğu halihazırda göçü bir tehdit olarak görüyor; gerçi 300 yıl önce bozkır anayolunun kapanışından beri göç çoğu zaman gelişmeye bir tehlike oluşturmaktan çok, onun motoru olmuştur.[25] 2006'da bir Gallup araştırması Amerikalıların, göçü ülkenin (Irak savaşından sonra) ikinci büyük sorunu olarak gördüğünü ortaya koydu.[26] Birçok Amerikalıya göre, Meksikalıların uyuşturucu kaçakçılığı yapma ve kendi alabilecekleri işleri ele geçirme tehlikesi, sağlayabileceği her türlü yarara ağır basıyor. Birçok Avrupalıya göre, İslamcı terör korkuları da en az bu kadar büyük bir tehdit oluşturuyor. Her iki bölgede de, yerlilerin hakkını savunan lobiler yeni yerleşimcileri asimile etmenin son derece zor olduğunu ileri sürüyor.

Harita 12.1. Büyük susuzluk: Ulusal İstihbarat Konseyi'nin "istikrarsızlık yayı" (Afrika'dan Asya'ya kadar uzanan), 2025'e kadar su sıkıntılarıyla karşı karşıya kalma ihtimali yüksek bölgelerle ilgili belirlenen bir senaryodur. En koyu gölgelendirilen alanlar, sularının %75'inden fazlasını tarım, sanayi ve/veya konut kullanımına tahsis etmiş olarak tanımlanan, "fiziksel kıtlık" yaşayacak kesimler. Orta koyuluktaki alanlar, sularının %60'ını bu amaçlara harcayan "fiziksel kıtlığa yakın" kesimleri ve en açık alanlar da, sularının %25'ini ayırmak zorunda kalıp "ekonomik kıtlık"la karşılaşacak kesimleri temsil ediyor. ABD, Avustralya ve Çin gibi zengin ülkeler, sulak alanlardan kuru bölgelere borularla su taşıyabilirken, yoksul ülkeler bunu yapamıyor.

gölgede bırakabilecek büyüklüğe ulaşarak, bozkır anayolunun vaktiyle yarattığı türden sorunları diriltebilir.

Mahşerin dördüncü atlısı olan salgın hastalık bu sorunlardan biri olabilir. Bozkırlar üzerinden göçler 2. ve 14. yüzyıl veba salgınlarını yaymıştı. 20. yüzyılın en büyük salgını olan 1918 yılının H1N1 gribi, Amerika ve Avrupa arasında silah altındaki genç askerler aracılığıyla yayıldı. H1N1 bir yıl içinde, Kara Ölüm'ün bir asırda ve AIDS'in son 30 yılda yaptığından daha çok –belki 50 milyon– can aldı.

Hava yolculuğu salgın hastalığı zapt etmeyi daha da güçleştirmiş durumda. En azından 1959'dan beri Afrika'daki kuluçka döneminin ardından AIDS 1980'lerde dört kıtada birden patlak verdi ve Akut Solunum Yetmezliği Sendromu (SARS) 2003'te Güney Çin'de evrim geçirmesinin ardından haftalar içinde 37 ülkeye sıçradı. Genetikçiler sendromun DNA'sını 31 günde saptadı (HIV için bunu 15 yılda yapmışlardı) ve etkin uluslararası müdahale sayesinde, başlangıcında bastırılması mümkün oldu. Ne ki, epidemiyologların (1918 grip salgınından ayırmak için "Yeni H1N1" olarak da bilinen) domuz gribi denen salgını 2009'da tanımladığı zamana gelindiğinde, hastalık önü alınamayacak kadar çok yayılmış durumdaydı.

Eğer domuz gribi veya en az onun kadar alarm veren havayolu griplerinden biri, 1957'de 1-2 milyon kişiyi öldüren H2N2 virüsü gibi hareket etmeye başlarsa, Dünya Sağlık Örgütü (WHO) böyle bir salgının 2-7,4 milyon kişiyi öldüreceği tahmininde bulunuyor; 1918 gribi gibi davranırsa, 200 milyon kişiyi öldürecek. Dünya 1918'de olduğundan daha hazırlıklı; ama bu ölçeğin onda biri ölüm bile, 2007-2009 finans krizini aratacak kısa dönemli bir ekonomik erimeye yol açabilir. Dünya Bankası bir salgının küresel ekonomik çıktının %5'ini alıp götüreceğini öngörüyor ve WHO'nun internet sitesinde sıralanan "Grip Salgını Hakkında Bilmeniz Gereken On Şey"den bazıları daha da korkutucu görünüyor:[27]

- Dünya bir salgın hastalığın eşiğinde olabilir.
- Bütün ülkeler etkilenecektir.
- Tıbbi tedarikler yetersizdir.

27 Dünya Sağlık Örgütü, "Ten Things You Need to Know About Pandemic Influenza", http://www.who.int/csr/disease/influenza/pandemic10things/en/index.html (erişim: 29 Kasım 2008).

- Büyük çapta ölüm baş gösterebilir.
- Ekonomik ve toplumsal kargaşa büyük olacaktır.

Geçmişte atlıların dörtnala gittiği zaman olduğu gibi, iklim değişimi, kıtlık, göç ve salgın hastalık muhtemelen birbirini besleyip beşinci atlının, devlet çöküşünün dizginlerini salıverecektir. İstikrarsızlık yayı dünyanın en köhne rejimlerinden bazılarını içerir. Dolayısıyla, baskılar tırmandıkça, bazıları Afganistan veya Somali gibi büsbütün çökebilir; çekilen acıların artmasıyla buralar teröristler için yeni sığınaklara dönüşebilir. Ve eğer istikrarsızlık, ekonomileri bu yayın kaynaklarıyla adamakıllı iç içe geçmiş çekirdeklere süzülecek olursa, tüm kötü senaryoların en kötüsüne doğru sürüklenebiliriz.

Daha 1943 gibi erken bir tarihte, Basra Körfezi'ne giden bir Amerikan heyeti temel sorunu teşhis etmişti. "Bu bölgedeki petrol," diye bildiriyordu, "tüm tarihin en büyük biricik ödülü."[28] Batı çekirdeğindeki zengin uluslar çok geçmeden büyük stratejilerini Körfez petrolü etrafında yeniden şekillendirdiler. Batı Avrupa'nın gücü 1950'lerde söndüğü zaman ABD buraya girdi; dostlarına yardım etmek, düşmanlarına zarar vermek ve bu istikrarsızlık yayına erişimini korumak için üstü kapalı veya alenen müdahalelere girişti. Körfez petrolüne daha az bağımlı olmasına karşın, Sovyetler Birliği de buradaki petrolün Amerikan çıkarlarına hizmet etmesini önlemek için en az onun kadar büyük bir gayrete girdi ve 1990'larda Rusya bölgeden çekildiği zaman, Çin'in (2000'den beri küresel talepte %40'lık artış yüzünden) petrole bağımlılığı onu da büyük oyuna katılmaya zorladı.

Çin'in kaynaklara olan (petrole olduğu kadar soya fasulyesi, demir, bakır, kobalt, kereste ve doğalgaz) açlığı 2010'larda istikrarsızlık kuşağındaki Batı çıkarlarıyla aralıksız çatışmalar vaat ediyor. Çinli diplomatlar, ülkelerinin "barışçıl yükselme"sinin altını çiziyorlar (bazıları bunu "barışçıl kalkınmaya" kadar indirgiyor),[29] ama Batılıların kaygıları 1990'lardan beri gitgide artmakta. Sözgelişi, 2004'te Çin'in demir arayışı, gazetelerin hiç gecikmeden "Büyük Drenaj Soygunu" adını verdiği, bütün dünyada hırsızların rögar kapaklarını yerlerinden söküp, eritilmek

28 *Summary of Report on Near Eastern Oil*, 800.6363/1511-1512 (National Archives, State Department, Washington, DC), 3 Şubat 1943, alıntı: Yergin, 1992, s. 393.

29 B. Zheng, 2005.

üzere Doğu'ya gönderdiği hareketi başlattı.[30] Sadece Şikago bir ayda 150 rögar kapağını kaybetti. Bu nerede sona erecek, diye soruyordu Batılılar, bugün rögar kapakları, yarın bütün dünya. 2005'teki bir ankete göre, Amerikalıların %54'ü Çin'in yükselişini "dünya barışına bir tehdit" olarak görüyordu; 2007'deki bir anket-te Amerikalılar Çin'i küresel istikrar için İran'dan sonra ikinci en büyük tehdit olarak adlandırdılar.[31]

Çin de komplimana karşılık veriyor. NATO uçakları 1999'da Belgrad'daki Çin elçiliğini bombalayarak üç gazeteciyi öldürdüğü zaman, öfkeli kalabalıklar Pekin'deki Batılı elçilikleri taşa tuttu ve Chengdu'daki bir konsolosluğa yangın bombası attı. *China Daily*'nin manşeti "CANİCE EYLEM, HALKI AYAĞA KALDIRDI" diye kükrüyordu.[32] 2004'te Çin Komünist Partisi hâlâ "düşmanlık güden güçlerin Çin'i Batılılaştırmaya ve bölmeye yönelik stratejik komplosu"nun gerçekliğinde ısrarlıydı.[33]

1914'te Avrupa'nın büyük devletleri Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar'daki harabeleriyle yüz yüze geldiği zaman, Sırbistan'ın terörist Kara El çetesinin I. Dünya Savaşı'nı başlatmak için bir tek tabancaya ihtiyacı olmuştu. 2008'de bir ABD heyeti, "2013 sonuna gelindiğinde, dünyanın bir yerindeki terörist saldırıda bir kitle imha silahı kullanılması olası görünüyor" sonucuna varmıştı.[34] Şimdi büyük devletlerin Avrupa'nın istikrarsızlık yayındaki imparatorluklarının harabeleriyle yüzleşmesiyle, El Kaide veya Hizbullah'ın bu tür silahlarla verebileceği hasarı düşünmek bile korkunç geliyor.

İstikrarsızlık yayındaki karışıklıklar bir asır önce Balkanlar'da yaşanan olaylardan çok daha ürkütücü, zira kolayca nükleere dönüşme ihtimali taşıyor. İsrail 1970'ten beri çok büyük bir silah varlığı inşa etmiş durumda. 1998'de gerek Hindistan gerek Pakistan, atom bombalarını test etti. 2005'ten beri de Avrupa Birliği

30 Alıntı: Kynge, 2006, s. xiii.

31 Ipsos-Reid araştırması (Nisan 2005), alıntı: "Balancing Act: A Survey of China", *The Economist*, özel haber, 25 Mart 2006, s. 20 (bkz. http://www.economist.com/speicalreports).

32 *China Daily* manşeti (Mayıs 1999), alıntı: Hessler, 2006, s. 20.

33 Çin Komünist Partisi açıklaması (2004), alıntı: "Balancing the Act: A Survey of China", *The Economist*, özel haber, 25 Mart 2006, s. 15 (bkz. http://www.economist.com/specialreport).

34 Graham ve Talent, 2008, s. xv.

(AB) ve ABD İran'ı aynı amacın peşine düşmekle suçluyor. Çoğu gözlemci, İran'ın 2010'larda nükleer kapasiteye ulaşmasını bekliyor ki, bu da yarım düzine Müslüman ülkenin[35] nükleer caydırıcılık arayışına girmesine yol açabilir. İsrail 2011'e kadar nükleer silahlı bir İran'ı bekliyor, ama işlerin bu noktaya ulaşması bu kadar bile sürmeyebilir. İsrail savaş uçakları halihazırda Irak ve Suriye'deki nükleer reaktörleri tahrip etmiş durumda ve İran'ın programı ilerledikçe yeni saldırılar gelebilir.

Hiçbir Amerikan yönetimi, istikrarsızlık yayındaki en yakın dostu ile can düşmanı arasındaki bir nükleer çatışmada tarafsız kalamaz. Belki Rusya ve Çin de öyle. Her ikisi de İran'ın nükleer ihtiraslarına karşı olmakla birlikte, büyük ölçüde Orta Asya'daki Amerikan çıkarlarına darbe vurmayı amaçlayan gevşek bir örgütlenme olan Şanghay İşbirliği Örgütü'ne İran'ın katılım başvurusunu kabul ettiler.[36]

Topyekûn bir Doğu-Batı savaşı elbette tam bir felaket olacaktır. Çin açısından intihar anlamına gelir: ABD nükleer savaş başlıklarında 20 kat, düşman topraklarına ulaşacağı kesin olan savaş başlıklarında ise muhtemelen 100 kat önünde Çin'in. Ocak 2010'da bir füzesavar füze test etmekle birlikte, Çin hâlâ Amerika'nın imkânlarının çok gerisinde. Çin'in hiç olmamasına karşılık, ABD'nin 11 adet uçak gemisinden oluşan muharip grupları (gerçi Çin de ilk uçak gemisini 2009'da inşa etmeye girişti) ve askeri teknolojide aşılamaz bir önderliği var. ABD Çin'i zapt edip işgal edemeyebilir, bunu istemeyebilir de; ancak akla gelebilecek her türlü savaş Çin açısından küçük düşürücü bir yenilgi, Çin Komünist Partisi'nin devrilmesi ve belki de ülkenin parçalanmasıyla sona erecektir.

Bununla birlikte, bir savaşı kaybetmek Çin açısından ne kadar kötüyse, o savaşı kazanmak da ABD açısından o kadar olumsuz sonuçlar getirebilir. Düşük yoğunluklu bir çatışma bile korkunç maliyetler getirebilir. Eğer Çimerika ansızın ve kin dolu bir şekilde bölünürse, bu her iki taraf için de eşit derecede bir mali

35 En olası görünenler Mısır, Libya, Suudi Arabistan, Suriye, Türkiye ve Birleşik Arap Emirlikleri.

36 Özbekistan'ın yer almadığı 1996 tarihli "Şanghay Beşlisi"nden hareketle Çin, Kazakistan, Kırgızistan, Rusya, Tacikistan ve Özbekistan tarafından 2001'de kurulan örgüt. Pakistan da katılma yönündeki ilgisini duyurdu.

felaket anlamına gelecektir. Nükleer bir alışveriş daha da kötü olur; Kuzey Amerika'nın batı kıyısını ve Çin'in büyük bölümünü radyoaktif harabeye dönüştürüp milyonlarca kişinin ölümüne yol açar ve dünya ekonomisini tam bir kargaşaya sürükler. En kötüsü de, bugün hâlâ dünyanın en büyük nükleer silah deposuna sahip Rusya'yı da Çin-Amerikan savaşının içine kolayca çekebilecek olması.[37]

Neresinden bakarsak bakalım, topyekûn bir savaş çılgınlık olur. Neyse ki uzmanların araştırmalarının büyük bir bölümü, küreselleşmiş bir dünyada böylesi çılgınlıklara yer olmadığına temin ediyor bizi. "Hiçbir fiziksel güç kredinin gücünü hiçe sayamaz," diyor bir otorite.[38] Bir diğerine göre, "uluslararası sermaye hareketi dünya barışının en büyük garantörüdür."[39] Bir üçüncüsü de, savaş çıkması halinde "o kadar çok fazla para harcanması ve ticarete öylesine çok müdahale edilmesi gerekecektir ki... savaşın eşliğinde veya akabinde kredi sektörü ve sanayi çökecektir," diye ekliyor.[40] Bu "topyekûn tükenme ve yoksullaşma, sanayi ve ticaretin tahrip olması ve sermayenin gücünün yok edilmesi" anlamına gelecektir.[41]

Bu sözler rahatlatıcıdır; bu uzmanların 2010'larda Çin-Amerikan çatışması riski hakkında konuşmamış olması gerçeği dışında. Bütün bunlar, modern dünyanın karmaşık ticaret ve finans ağının, Avrupa'da bir büyük güç savaşına yönelik her türlü ihtimali ortadan kaldırdığından emin olarak, 1910-1914 arasında kaleme alınmış yazılardı. İşin sonunun nasıl geldiğini hepimiz biliyoruz.

Belki dünyanın devlet adamları bizi uçurumdan uçuruma sürüklenmekten kurtarır. Kim bilir, nükleer bir 1914 savaşından bir kuşak daha uzak durabiliriz; belki de 40 yıl kadar. Ama bombayı teröristlerin ve zorba devletlerin elinden sonsuza dek uzak tutabileceğimizi düşünmemiz gerçekçi olur mu? Ya da, ulusal çıkar

37 Elbette Rusya'nın füzelerinin hâlâ işler durumda olduğunu varsayarsak. Stratejik nükleer füze kuvvetinin komutanı 2009'da bir dizi füzenin kalkmayı başaramaması üzerine görevden alınmıştı.

38 Norman Angell, *The Great Illusion* (1910), alıntı: Ferguson, 1998, s. 190.

39 Jean Jaurès, alıntı: Ferguson, 1998, s. 190.

40 Başbakan Edward Grey, Avusturya'nın Londra sefiriyle yaptığı bir sohbette, Temmuz 1914, alıntı: Ferguson, 1998, s. 191.

41 Grey, Almanya'nın Londra sefirine yazdığı mektup, 24 Temmuz 1914, alıntı: Ferguson, 1998, s. 191.

ne olursa olsun, her lideri nükleer savaşın en iyi çözüm olduğuna karar vermekten vazgeçirebileceğimizi? Sayılarının artışını mevcut hızla sınırlasak bile, 2060'a gelindiğinde, birkaçı istikrarsızlık kuşağında olmak üzere, nükleer devletlerin sayısı 20'ye yaklaşmış olacak.

Her yıl hiç durmadan oluşup duran mahşerin atlılarından kaynaklanan Kıyamet tehdidini savuşturuyoruz. Kaynaklar üzerindeki baskılar tırmanacak, yeni hastalıklar evrilecek, nükleer silahlar çoğalacak ve –hepsinden sinsi şekilde– küresel tekinsizlik, değişkenler hesabını beklenmedik yollardan değiştirecek. Bütün bu tehlikelerle jonglörlük yapmayı sonsuza dek sürdürebileceğimize inanmak delice bir iyimserlik gibi görünüyor.

Yeni bir zorlu tavana yaklaşmışa benziyoruz. Romalılar MS 1. yüzyılda ilk zorlu tavana çarptıklarında iki olası sonuçla yüz yüze geldiler: Bir yol bulup geçmeleri halinde toplumsal gelişme yukarıya doğru sıçrayacaktı; veya bunu başaramamaları halinde atlılar onları ezip geçecekti. Başarısızlıkları 600 yıllık bir gerilemeyi başlatarak Batılı toplumsal gelişmeyi üçte birden fazla düşürdü. Song Çin'inin aynı zorlu tavana ulaştığı ve aynı şekilde yarıp geçmeyi başaramadığı 11. yüzyılda da Doğulu toplumsal gelişme 1200 ile 1400 arasında neredeyse altıda bir düştü.

21. yüzyılda yeni bir zorlu tavana dayandıkça, aynı ama daha haşin seçeneklerle yüz yüzeyiz. Romalılar ve Song çözümler bulmakta başarısız olduğu zaman, yüzlerce yıllık ağır bir gerileme gibi göreli bir lükse sahip olmuşlardı; ama biz bu kadar şanslı olmayacağız. Geleceğimizin gideceği yön konusunda pek çok farklı patika olmakla birlikte, bu patikalar ne kadar kıvrılıp bükülse de, çoğu eninde sonunda aynı yere çıkacağa benziyor: Gece Karanlığı.

Bir Tekilliğin Batı egemenliği açısından ne anlama geleceği tartışmaya açık, ama Gece Karanlığı'nın ne anlama geleceği çok daha berrak görünüyor. 1949'da Einstein bir keresinde gazetecinin birine şöyle demişti: "Üçüncü Dünya Savaşı'nın nasıl yapılacağını bilmiyorum, ama size Dördüncüsünde ne kullanacaklarını söyleyebilirim: taş."[42] Gece Karanlığı'ndan sonra artık hiç kimse hükmedemeyecek.

---

42 Albert Einstein, Alfred Werner'e verdiği röportajda, *Liberal Judaism* (Nisan-Mayıs 1949), alıntı: Isaacson, 2007, s. 494.

Büyük Yarış

Geçmiş Noel'in Hayaleti'yle konuşmak dehşet verici bir sonuca yol açar: 21. yüzyıl bir yarış olacak. Kulvarların bir tanesinde bir tür Tekillik, diğerinde ise Gece Karanlığı olan bir yarış. Biri kazanacak, diğeri kaybedecek. Gümüş madalya filan olmayacak. Ya çok geçmeden (belki 2050'den önce) mevcut sorunlarımızın çoğunu konu dışı haline getirecek, Sanayi Devrimi'nden bile daha muazzam bir dönüşümü başlatacağız veya önceki hiçbir şeye benzemeyen bir çöküşe doğru yuvarlanacağız. Herhangi bir orta çözümün –diyelim, herkesin biraz daha zengin olacağı, Çin'in tedricen Batı'yı geride bırakacağı ve işlerin az çok eskisi gibi yürüyeceği bir uzlaşma– olabileceğini düşünmek zor.

Bu da önümüzdeki 40 yılın, tarihin en önemli dönemi olacağı anlamına geliyor.

Gece Karanlığı'nın çöküşünü önlemek için dünyanın neye ihtiyaç duyduğu ise gerçek bir gizem. En büyük öncelik, topyekûn nükleer savaştan kaçınmak ve bunu yapmanın yolu da, büyük devletlerin ellerindeki nükleer silahları azaltmasından geçiyor. Çelişkili biçimde, topyekûn silahsızlanmaya gitmek de daha riskli bir yol olabilir, zira nükleer silahlar icat edilmemiş gibi yapacak halimiz yok. Büyük devletler her zaman çarçabuk yeni bombalar yapabilir ve gerçekten kötü adamlar –teröristler ve zorba devletler– her durumda her türlü uluslararası antlaşmayı çiğnemeye hazır olacaktır. Nükleer silahların çoğalması, önümüzdeki 30-40 yıl boyunca savaşların nükleer hale getirilmesi riskini artıracak; fakat en istikrarlı durum, büyük devletlerin saldırıyı caydırmaya yetecek, fakat hepimizi öldürmeye yetmeyecek kadar silaha sahip olduğu nokta olacaktır.

Eski nükleer güçler –ABD, Rusya, İngiltere, Fransa, Çin– 1980'lerden beri bu yönde ilerliyor. Soğuk Savaş esnasında matematikçi, pasifist ve meteorolog (hava kuvvetlerinin ne kadar işine yaradığını fark edip hava durumu araştırmalarını terk edinceye dek) Lewis Fry Richardson'ın yaptığı, çok yaygın şekilde alıntılanan hesaplamaya göre, 2000 öncesi bir nükleer savaşın çıkma olasılığı %15-20'ydi. Gelgelelim, 2008'e gelindiğinde, enerji bilimci Vaclav Smil, II. Dünya Savaşı çapında (50 milyon can alan) bir çatışma ihtimalinin %1'in epeyce altında olduğu yönünde kesin-

likle iyimser bir tahmin yapabiliyordu.[43] Ocak 2010'da ise *Bulletin of the Atomic Scientists*, Gece Karanlığı'na ne kadar kaldığını gösteren ünlü "Kıyamet Saati"nin yelkovanını, gece yarısına beş dakika kaladan, altı dakika kalaya getirdi.

İkinci öncelik, küresel tekinsizleşmeyi yavaşlatmaktır. Bu husta işler daha az iyi gidiyor. 1997'de dünyanın büyük ve iyi ülkeleri bir çözüm bulmak için Kyoto'da toplandı ve 2012'ye dek sera gazları emisyonunu 1990'lardaki düzeyinden %5,2 aşağıya çekmekte anlaştılar. Gelgelelim önerilen kesinti oranları çoğu zengin Batılı ülkede düştü; 1990'larda dünyanın en büyük kirleticisi olan ABD ise protokolü onaylamayı reddetti. Birçok eleştirmene göre bu (bir Hintli yetkilinin deyişiyle) "alabildiğine obez adamların, iğne iplik olmaktan yeni yeni çıkmaya başlamış adamlara ciddi bir diyete girmeleri gerektiğini söylemesine" benziyordu;[44] ama Amerikan siyasasının karar vericileri, (2006'da dünyanın en büyük kirleticileri olarak ABD'nin yerini alan) Hindistan ve Çin de kesintiye gitmediği sürece emisyonların düşmeyeceğini söyleyerek karşılık verdiler.

2008'e kadar hem ABD hem Çin değişim konusunda daha istekliydi, ama kapsamlı antlaşmalar için gereken siyasal irade eksik gibi görünüyordu. *Stern Review* yazarları, karbon düzeylerini 2050'ye dek 450 ppm'de tutarak felaketi savuşturabilecek türde düşük karbon teknolojileri, orman korumaları ve enerji verimliliklerinin yaklaşık 1 trilyon dolara mal olacağını hesaplıyor. Hiçbir şey yapmamanın bedeli ile kıyaslandığında önemsiz bir meblağ; ama birçok hükümet, 2007-2009 ekonomik krizinin ardından dökülmekte olan maliyeleriyle, emisyonları düşürmeye yönelik pahalı planlardan geri çekildi ve Aralık 2009'daki Kopenhag Zirvesi'nden hiçbir bağlayıcı karar çıkmadı.

Bariz farklarına karşın nükleer savaş ve küresel tekinsizleşmenin ikisi de aslında aynı sorunu getiriyor. 5000 yıl boyunca devletler ve imparatorluklar yeryüzünün en etkili örgütlenmeleri olmuştu, ama toplumsal gelişme coğrafyanın anlamını dönüştürdükçe bu örgütlenmeler daha az etkili hale geldi. Thomas Fried-

43 Richardson, 1960; Smil, 2008, s. 245, bkz. http://www.thebulletin.org/content/doomsday-clock/overview.

44 Hindistan Dışişleri Bakanlığı'ndan anonim bir memur, alıntı: "Melting Asia", *The Economist*, 7 Haziran 2008, s. 30 (bkz. http://www.economist.com)

man bunu veciz bir biçimde özetlemiştir: "İlk küreselleşme çağı [kabaca 1870-1914] dünyayı 'büyük' boydan 'orta' boya küçülttü," diye gözlemlemişti 1999'da, ama "[1989'dan beri] bu küreselleşme çağı dünyayı 'orta' boydan 'küçük' boya indiriyor."[45] Altı yıl sonra bu küçülme öylesine ileri gitmişti ki, Friedman "küreselleşme 3.0"ı tümüyle yeni bir evre olarak tanımladı. Bunun "dünyayı küçük boydan minik boya indirirken aynı zamanda oyun alanını da düzlemekte," olduğunu ileri sürdü.[46]

Bu minik, düzleştirilmiş dünyada, saklanacak hiçbir yer yoktur. Nükleer silahlar ve iklim değişimi (terörizm, salgın hastalık, göç, maliye ile gıda ve su tedariki bir yana) küresel çözümler gerektiren küresel sorunlardır. Sadece kendi sınırları dahilinde egemenliğe sahip olan devletler ve imparatorlukların bu sorunlara etkili şekilde çözüm bulması olanaksız.

Einstein, 1945'te atom bombalarının Hiroşima ve Nagazaki'yi yerle bir etmesinin üzerinden bir ay bile geçmeden aşikâr çözümü işaret etmişti. "Uygarlığın ve insanlığın tek kurtuluşu," demişti *New York Times*'e, "bir dünya hükümeti yaratılmasından geçiyor."[47] Anlamadığı işlere burnunu sokan naif bir bilim adamı olarak alenen alaya alınması üzerine, Einstein, düşüncesini bu kez biraz daha sözünü sakınmadan açıkladı: "Dünya hükümeti fikri gerçekçi değilse, o zaman geleceğimize dair tek bir gerçekçi görüş olabilir: İnsanın insan eliyle topyekûn imhası."[48]

Dönüp son 15 bin yıla bakınca, Einstein tarihin yönünü doğru yargılamışa benziyor. Taş Devri köylerinden Uruk ve Shang gibi erken devletlere, Asur ve Qin gibi erken imparatorluklara ve Britanya'nınki gibi okyanus imparatorluklarına kadar gittikçe daha büyük siyasal birimlere doğru bariz bir eğilim olagelmiştir. Mantıklı sonuç, 21. yüzyılda bir Amerikan küresel imparatorluğunun doğuşu –veya ekonomik denge Batı'nın aleyhine değiştikçe, 21. yüzyıl ortasında veya sonunda bir Çinli küresel imparatorluk– olacağa benziyor.

---

45 T. Friedman, 1999, s. xix.

46 T. Friedman, 2005, s. 10.

47 Albert Einstein, *New York Times*, 15 Eylül 1945, alıntı: Isaacson, 2007, s. 487-88

48 Albert Einsetin, *Where Will You Hide?* adlı film üzerine yorumu (Mayıs 1948), Albert Einstein Archives (Hebrew University, Kudüs) 28-817, alıntı: Isaacson, 2007, s. 494.

Ne ki, bu mantıkla ilgili sorun, daha büyük siyasal birimlerin neredeyse her zaman savaşlar aracılığıyla yaratılmasıdır; oysa bu tam da Einstein'ın dünya hükümeti düşüncesinin önleyeceği varsayılan sorundur. Nükleer savaştan kaçınmanın tek yolu dünya hükümeti ve bir dünya hükümetinin yaratılmasının tek yolu bir Çin-Amerikan nükleer savaşı ise, bu çok kasvetli bir beklenti olur.

Gelgelelim, işin gerçeği, bu önerilerden hiçbirinin tam anlamıyla doğru olmadığıdır. 1945'ten beri devletten bağımsız örgütler gittikçe daha fazla işlev üstlenmektedir. Bu örgütler, devlet egemenliğine müdahale eden AB, BM, Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) gibi kuruluşların yanı sıra, devletlerin şemsiyesi altında çalışan hayır kuruluşlarından çokuluslu özel şirketlere kadar farklılık gösteren geniş bir yelpaze oluşturuyor. Devletler kesinlikle güvenliğin (BM savaşları durdurmakta Milletler Cemiyeti'nden biraz daha başarılı) ve finansın (2008-2009'da kapitalizmi kurtarmak hükümetlerin mali yardımlarını gerektirdi) garantörleri olarak kalmayı sürdürüyorlar ve çok yakın zamanda devlet ortadan kalkacağa benzemiyor; ancak Gece Karanlığı'nı bir 40 yıl daha uzak tutmanın en etkili yolu, devletleri, kendilerinden bağımsız örgütlerle gitgide daha derinlemesine bağlantılandırmak; hükümetleri, tek başlarına ulaşamayacakları çözümler karşılığında egemenliklerinin bir kısmını devretmeye ikna etmek olabilir.

Bu gerçekten karmakarışık bir iş olacak ve geçmişte pek çok kez olduğu gibi, yeni zorluklar yeni fikirleri gerektirecek. Ama önümüzdeki yarım yüzyılda küresel sorunlara küresel çözümler bulacak kurumlar yaratmayı başarsak bile, bu hâlâ yarışı Tekilliğin kazanması için yeterli olmaktan çok, sadece gerekli koşulu oluşturacak.

Durumumuzu, toplumsal gelişmenin endeksteki 43 puana denk gelen zorlu tavana dayandığı 1, 11 ve 17. yüzyıllarda olan bitenlerle karşılaştırabiliriz. 11. Bölüm'de Romalıların veya Song'un 1. ve 11. yüzyıllarda zorlu tavanı aşmasının tek yolunun, 17. yüzyılda Avrupa ve Çin'in yaptığı şeyi yapabilmeleri olduğunu ileri sürmüştüm: Yani, bozkır anayolunu kapatarak ve okyanus anayolunu açarak coğrafyayı yeniden yapılandırmaları gerekirdi. Ancak o zaman kendilerini göçlere karşı güvenceye alabilir, bir bilimsel devrimi gerektiren türden soruları sorabilir ve bir sanayi devrimini harekete geçirecek türden teşvikleri yaratmaya baş-

layabilirlerdi. Kuşkusuz ne Romalılar ne de Song bunu yapmayı başarabildi ve birkaç kuşak süren göç, salgın hastalık, kıtlık ve devletin çöküşüyle birleşen iklim değişimi, Avrasya çapında bir yıkımı başlattı.

Avrupalılar ve Çinliler 17. yüzyılda coğrafyayı yeniden yapılandırmayı başardıkları zaman zorlu tavanı daha yukarıya ittilerse de, 9. Bölüm'de gördüğümüz gibi, büsbütün yıkamadılar. 1750'ye gelindiğinde sorunlar bir kez daha tırmanışa geçmişti; ama o zamana dek Britanyalı girişimciler coğrafyayı, enerji sağlamada bir devrim başlatacak şekilde yeniden yapılandırmayı başarmıştı.

21. yüzyılda benzer bir yol izlememiz gerekiyor. İlkin, savaşı ve küresel tekinsizleşmeyi yavaşlatacak türden küresel kurumlara yer açacak şekilde siyasal coğrafyayı yeniden yapılandırmamız gerek; ardından zamanı, enerji sağlamada fosil yakıtlar tavanını yıkacak yeni bir devrim gerçekleştirmemizi sağlayacak şekilde kullanmamız gerekiyor. 20. yüzyılda yaptığımız üzere petrol ve kömür yakmaya devam etmek, hidrokarbonlar sona ermeden Gece Karanlığı'nı getirecektir.

Bazı çevreciler, enerji kullanımını küresel tekinsizleşmeyi durdurmaya yetecek kadar düşürecek daha basit yaşam tarzları benimsememiz gerektiği uyarısında bulunarak farklı bir yaklaşım öneriyor; fakat bunun yürüyebileceğini düşünmek zor görünüyor. Dünya nüfusu muhtemelen 2050 civarında 9 milyar zirvesine ulaşmadan önce 3 milyar daha artacak ve bu insanların yüz milyonlarcası aşırı yoksulluktan çıkmaya çalışırken daha fazla enerji kullanacaklar. Sun Microsystems'ta sürdürülebilirlik konusunda baş sorumlu olan David Douglas, bu yeni nüfusun her bir unsurunun 60 vatlık ışıl ışıl yanan bir ampul kullandığı varsayılırsa, dünyanın 500 megavatlık elektrik santrallerinden 60 küsur tane daha yapması gerektiğine işaret ediyor. Uluslararası Enerji Ajansı, 2007'de günde 86 milyon varil olan dünya petrol talebinin 2030'da 116 milyon varile yükselmesini bekliyor; o zaman bile, 1,4 milyon kişinin hâlâ elektrikten yoksun olacağını hesaplıyor.[49]

Dünya yoksullarının hem çoğalıp hem de zenginleşmesinin çifte darbesi, önümüzdeki 50 yılı aşkın sürede enerji elde etme

49 T. Friedman, 2008, s. 31, 73, 59-60.

miktarının düşmesini son derece küçük bir olasılık yapıyor. Eğer gübreler için daha az enerji veya gıdayı etrafa dağıtırken daha az yakıt kullanırsak, yüzlerce milyon yoksul açlıktan ölecek; bu da muhtemelen Gece Karanlığı'nı her şeyden daha hızlı getirecek bir durum. Fakat eğer insanlar aç kalmazsa, bu kez gitgide daha çok enerji talep edecek. Sadece Çin'de her gün 14 bin yeni araba trafiğe çıkıyor. 2000 ile 2030 arasında (ABD'nin toplam nüfusunu aşan) 400 milyon kişi muhtemelen düşük enerji çiftliklerinden yüksek enerji kentlerine göç edecek. Jet yakıtı harcayarak ve otellerde kalarak denizaşırı tatil yapan turistlerin sayısı 2006'da 34 milyondu; muhtemelen bu sayı 2020'de 115 milyona çıkacak.[50]

Yıkıma yol açan güçler bizi mecbur bırakmadığı sürece, enerji elde etme miktarını düşüremiyoruz. Bu da şu anlama geliyor: Kaynaklardan yoksun kalmaktan, gezegeni zehirlemekten veya her ikisinden de uzak durmanın tek yolu, yenilenebilir, temiz enerji kullanmaktan geçiyor.

Atom enerjisi muhtemelen bunun büyük bir parçasını oluşturabilir. Radyasyon korkusu 1970'lerden beri nükleer programlara darbe vuran en önemli etken oldu, ama yeni çağ yeni fikirler getirdikçe bu durum değişebilir. Veya belki güneş enerjisi daha önemli hale gelir: Güneş'in yaydığı enerjinin sadece milyarda birinin yarısı Dünya'ya geliyor ve kabaca üçte biri geri yansıtılıyor. Gene de bütün bir yıllık insani ihtiyacın tamamını karşılamaya yetecek kadar güneş enerjisi her saat bize ulaşıyor; tabii eğer etkili biçimde kullanabilirsek. Buna alternatif olarak, nanoteknoloji ve genetik radikal anlamda yeni enerji kaynakları yaratabilir. Bunların çoğu şimdi kuşkusuz bilimkurgu gibi görünüyor ve temiz enerjinin bol miktarda bulunduğu böyle bir çağa ulaşmamız için muazzam teknolojik sıçramalar gerekeceği kesin. Ama eğer bu tür sıçramaları –hiç gecikmeden– yapmazsak, yarışı Gece Karanlığı kazanacak.

Tekilliğin kazanması için savaş köpeklerinin kayışlarını çok sıkı bağlamamız, küresel tekinsizleşmeyi kontrol altına almamız ve enerji elde edilmesinde bir devrimi başarmamız gerekiyor. Her şeyin yolunda gitmesi gerekiyor. Zira tek bir aksilikte Gece Karanlığı kazanacak. Şansımız bir hayli düşük görünüyor.

---

50 *Age.*

Gelecek Şeylerin Şekli

Bazı bilim insanları, yanıt yıldızlarda yazılı olduğu için, yarışı kimin kazanacağını şimdiden bildiklerini düşünüyorlar. 1950 civarında bir gün (hiç kimse tam olarak zamanını hatırlamıyor) fizikçi Enrico Fermi ve üç meslektaşı, New Mexico'daki Los Alamos Ulusal Laboratuvarı'nda öğle yemeğinde buluştular. Bir uçan daire hakkındaki *New Yorker* karikatürüne güldükten sonra, bilimin daha geleneksel konularına dönmeden önce genel olarak dünya dışı varlıklardan konuştular. Ansızın Fermi patladı: "İyi ama neredeler?"[51]

Fermi'nin hâlâ uzaylılardan bahsettiğini anlamak arkadaşlarının bir iki saniyesini aldı. Yemeğini yerken aklından birkaç sayı geçiriyordu ki, galaksimizin 250 milyon yıldızından ancak çok küçük bir kısmı yaşanabilir gezegenler[52] olsa bile, dış uzayın gene de uzaylılarla kaynıyor olabileceği düşüncesi onu sarsmıştı. Dünya, yaşı 5 milyar yılı geçmeyen, görece genç bir gezegendir; öyleyse bu türlerden bazıları bizden daha yaşlı ve daha ileri olabilir. Uzaygemileri bizimkiler kadar yavaş olsa bile, bütün galaksiyi keşfetmeleri onların en fazla 50 milyon yılını almış olmalı. O zaman neredeydiler? Niçin temasa geçmemişlerdi?

1967'de astronomlar Iosif Shklovskii ve Carl Sagan, Fermi'nin paradoksuna akla yakın bir çözüm önerdi. Eğer her çeyrek milyonda bir yıldızın yörüngesinde sadece bir tane yaşanabilir gezegen olsa, Samanyolu'nda 1 milyon potansiyel uzaylı uygarlık olabileceğini hesapladılar. Shklovskii ve Sagan şu sonuca vardılar: Hiçbirinden henüz bir haber almamamız,[53] ileri uygarlıkların daima kendilerini imha ettikleri anlamına geliyor. Astronomlar bunu, nükleer silahların icadından itibaren bir asır içinde son derece değişmez biçimde yapmış olmaları gerektiğini bile ileri sürdüler; zira aksi halde uzaylıların, kozmosu bizim de alabile-

---

51 Enrico Fermi, Los Alamos, 1950 civarı, alıntı: Jones, 1985, s. 3.

52 Ağustos 2009'da Uluslararası Astronomi Birliği, 1995'teki ilk keşiften bu yana güneş sistemimizin dışında 360 gezegen bulduğunu açıkladı. Hiçbiri yaşamı destekler gibi görünmemekle birlikte, Fransız Uzay Dairesi'nin gezegen avcılık programının yöneticisi, Uluslararası Astronomi Birliği'ne "önümüzdeki iki yıl içinde Dünya'ya benzer bir gezegen bulacağımızdan gerçekten eminim," dedi.

53 Fermi'nin paradoksu kuşkusuz belirli gazeteleri doldursa da, ne von Däniken'in uzaylılarını ne de UFO tanıklıklarını, uzaylı kaçırmalarını vs gerçek olarak kabul eder.

ceğimiz sinyallerle doldurmak için bir sürü zamanları olmalıydı. O halde, bütün kanıtlar (daha doğrusu, kanıtların yokluğu), Hiroşima ve Nagazaki'nin 100. yıldönümü olan 2045'e kadar bir Gece Karanlığı'nın çökeceğine işaret ediyor. (Biraz huzursuz edici bir tesadüfle, 2045 aynı zamanda Kurzweil'ın Tekillik için verdiği tarih.)

Bu zekice bir argüman, ama her zamanki gibi, sayıları ele almanın birden çok yolu var. Gece Karanlığı'na koşturan 1 milyon uygarlık sadece bir tahmin ve Drake Denklemi[54] (astronom Frank Drake 1961'de galaksideki uygarlıkların sayısını hesaplamanın yaklaşık bir yolu olarak icat etmiştir) aslında çok daha düşük sonuçlar verir. Bizzat Drake, galaksimizin bütün tarihi boyunca yalnızca 10 ileri uygarlık yarattığını bulmuştu; bu durumda ET bizim varlığımızdan haberdar olmaksızın oralarda bir yerde olabilir.

Nihayetinde Fermi'nin paradoksu pek faydalı olmaz, zira büyük yarışın nasıl sona ereceği sorusunun yanıtı yıldızlarda değil, kendi geçmişimizde yatar. Tarih bize Asimov'un *Vakıf*'ta tasavvur ettiği kesin kehanet araçlarını veremese bile, oldukça somut bazı ipuçları sunar. İleriye bakmanın tek gerçek temelini de bunlar oluşturur kanımca.

Kısa vadede, geçmişte yerleşen gelişim seyri kalıpları, refah ve gücün Batı'dan Doğu'ya kaymasının önlenemez olduğunu düşündürüyor. Eski Doğu çekirdeğinin 19. yüzyılda bir Batı çeper bölgesine dönüşümü, Doğu'nun kendi geri kalmışlığının avantajını keşfetmesini sağladı ve bunlardan en sonuncusu –Çin'in büyük, yoksul işgücünün küresel kapitalist ekonomiye eklemlenmesi– halen kullanılıyor. Beceriksizlik, iç bölünmeler ve dış savaşlar, 1840'lar ile 1970'ler arasında sıkça olduğu gibi, Çin'in önüne engel olarak çıkabilir; ama eninde sonunda –muhtemelen

54 $N = R^* \times f_p \times n_e \times f_l \times f_i \times f_c \times L$ denkleminde:
N: galakside iletişim kurmanın mümkün olduğu uygarlıkların sayısı;
R^*: galaksideki yıldız oluşumunun ortalama hızı;
f_p: gezegenli yıldızlar kesri;
n_e: gezegenli yıldız başına yaşanabilir gezegenlerin ortalama sayısı;
f_l: yaşamın fiilen evrildiği gezegenler kesri;
f_i: zekâ evrimi geçiren gezegenler kesri;
f_c: varlıklarının ayırt edilebilir işaretlerini üreten teknolojiler geliştiren uygarlıklar kesri;
L: bu tür uygarlıkların uzaya ayırt edilebilir sinyaller gönderdiği zaman uzunluğu.

2030'a gelindiğinde, ama 2040'a kadar kesinlikle– Çin'in GSYİH'sı ABD'ninkini geride bırakacak. 21. yüzyılın bir noktasında Çin kendi geri kalmışlığının avantajlarını kullanıp tüketmiş olacak; ama bu olduğunda, dünyanın ekonomik çekim merkezi muhtemelen hâlâ Doğu'da kalmış, Güney ve Güneydoğu Asya'yı da içine alacak şekilde genişliyor olacak. Güç ve refahın 21. yüzyılda Batı'dan Doğu'ya kayması, tıpkı 19. yüzyılda Doğu'dan Batı'ya kayması gibi, muhtemelen kaçınılmaz.

Batı'dan Doğu'ya kayma kesinlikle tarihin önceki dönemlerinde olduğundan daha hızlı gerçekleşecek; ama eski Batı çekirdeği şu anda elde edilen kişi başına enerji, teknoloji ve askeri kapasitede muazzam bir liderliğe sahip ve neredeyse kesin olarak bu yüzyılın ilk yarısında şu ya da bu şekilde hâkimiyetini sürdürecek. ABD küresel jandarma olacak kadar güçlü kaldığı sürece, büyük savaşlar, 19. yüzyılda İngiltere'nin küresel jandarma olduğu zamanki kadar nadir olabilir. Ama tıpkı 1870'ten sonra İngiltere'ye olduğu gibi, 2025 ile 2050 arasında bir tarihten itibaren Amerika ile dünyanın geri kalanı arasındaki fark daralacak ve yeni bir dünya savaşı için riskler artacak.

Teknolojik değişim hızı, ileri teknolojili silahlara erişimi kolaylaştırmak yoluyla istikrarsızlığı daha da artırabilir. ABD Kara Harp Okulu'nda ders veren Steven Metz'e göre, "yığınla üretildiği için, [ABD dışında] özdeş değilse bile paralel teknolojiler geliştirildiğini göreceğiz. Kötü adamların bunları geliştirmeye ihtiyaç duymadığı noktaya eriştik; artık kendileri geliştirmek yerine sadece satın alabiliyorlar."[55] 2001'de bir RAND Corporation raporu, "ABD ve ordusunun, muhtemel askeri çatışma planlamasına, 2020'ye kadar Çin'in teknolojik ve askeri olarak daha ileri olabileceği olasılığını dahil etmesi" gerektiğini bile ileri sürdü.[56]

ABD muhtemelen işlevsel bir füzesavar kalkanının yanı sıra, insan savaşçıları demode kılacak savaşan robotlar ve nano-silahları; düşman bilgisayar ve robotlarını etkisizleştirecek veya bunların yönetimini ele geçirecek siber-teknolojiyi ve uzayı askeri üslere çeviren uyduları ilk geliştirecek ülke olacak. Bir tehlike, eğer --olası

55 Steven Metz, Peter Singer'a verdiği röportajdan, 19 Eylül 2006, alıntı: Singer, 2009, s. 240.

56 Roger Cliff, *The Military Potential of China's Commercial Technology* (2001), alıntı: Singer, 2009, s. 240.

göründüğü gibi– ABD bu harika silahlarından bazılarını 2040'tan evvel konuşlandırabilirse, liderleri bu geçici ama muazzam teknolojik avantajı, uzun vadeli stratejik gerilemelerini tersine çevirmekte kullanma fikriyle baştan çıkabilir. Gene de bunun pek olası olduğunu sanmıyorum. ABD, 1950'lerin en hararetli atmosferinde bile, nükleer silah depolarını inşa etmesine vakit bırakmadan Sovyetler Birliği'ne saldırma fikriyle baştan çıkmaya direnmişti. Gerçek risk, diğer ülkelerin muhtemelen önümüzdeki 20-30 yılda Amerikan askeri atılımından korkarak, daha da geri kalmamak için ilk saldıran olmayı tercih edebilecek olması. Bu düşünce şekli 1914'te Almanya'yı savaşa götürmekte büyük bir rol oynamıştı.

Bu çılgın 21. yüzyılda barışı korumak hakikaten büyük devlet adamlığı gerektirecek. Bu kitabın başından beri, büyük adamlar/kadınlar ve beceriksiz ahmakların tarihi biçimlendirmekte, zannedildiği kadar büyük bir rol oynamadıklarını ileri sürdüm. Tarihin akışını değiştirmekten çok, bu kişilerin elinden gelenin sadece haritaların dayattığı daha etkili süreçleri hızlandırmak ve yavaşlatmak olduğunu anlattım. Bizans imparatoru İustinianos ile Sasani hükümdarı Hüsrev'in MS 530-630 arasında yaptıklarına benzer savaşları başlatan en feci kararlar bile, halihazırda yürümekte olan bir çöküşü hızlandırmıştı. İustinianos ve Hüsrev'in savaşları olmasa, Batılı toplumsal gelişme daha erken toparlanmaya başlayabilirdi; ama bunlara karşın bile, gelişme eninde sonunda rayına girmişti.

Gelgelelim 1945'ten beri liderler gerçekten tarihi değiştirme yeteneğine sahipler. Kruşçev ve Kennedy 1962'de bunu yapmaya çok yaklaştılar. Nükleer silahlar bize hiç hata payı, ikinci şans bırakmıyor. Hatalar gerileme ve çöküşe neden olurdu, şimdi Gece Karanlığı'na neden oluyor. Tarihte ilk kez olarak, liderlik gerçekten de belirleyici nitelikte. Tek yapabileceğimiz, çağımızın, tıpkı önceki birçok dönemde olduğu gibi, ihtiyacı olanı elde edeceğini umut etmek.

11. Bölüm'ü, Batı hâkimiyetine dair açıklamaların kesinlikler değil olasılıklar şeklinde ifade edilmesi gerektiğini ve bunun 21. yüzyılın büyük yarışı açısından daha da gerçek olduğunu söyleyerek bitirmiştim. Şimdi olasılıklar bize karşı gibi duruyor; ama bana öyle geliyor ki, çağımız ihtiyacı olan düşünceyi edinmeyi başarırsa, şans gitgide Tekillikten yana kayacak.

Eğer yenilenebilir, temiz enerji kaynakları önümüzdeki 50 yıl içinde hidrokarbonların yerini alırsa, büyük devletlerin kaynaklar konusunda yumruk yumruğa gelmesi veya istikrarsızlığın yanı sıra kan davalarına sürüklenmesi riskini (tam olarak bertaraf edemese de) azaltabilir. Bundan başka, söz konusu yay içindeki baskıları azaltarak küresel tekinsizleşme sürecini yavaşlatabilir ve gıda üretimini Sanayi Devrimi'nden bile daha çarpıcı şekilde artırabilir. Robot teknolojisi birçok bilim insanının beklediği ilerlemeleri yaparsa, zeki makineler yaşlanan nüfusların ihtiyaç duyduğu ucuz emek ve bakımı sunarak müreffeh Avrupa ve Japonya'yı demografik afetten kurtarabilir. Keza nanoteknoloji de beklentileri gerçekleştirebilirse, 2040'lara kadar havayı ve okyanusları temizlemeye bile koyulabiliriz.

Ne ki en sonunda güvenebileceğimiz tek bir kehanet var: Yarışın bir bitiş çizgisi olmadığı için, bu yarışı fiilen ne Gece Karanlığı ne de Tekillik kazanacak. 2045'e geldiğimizde (Kurzweil'ın Tekilliğin geliş tarihi, Shklovskii ve Sagan'ın da Hiroşima ve Nagazaki'den yüzyıl sonra Gece Karanlığı için verdikleri son tarih) tarihin sonunun geldiğini söyleyip, kazananı ilan etmeyeceğiz. Benim olacağını düşündüğüm gibi, 21. yüzyıl ortasında hâlâ Gece Karanlığı'nı risk olarak görüyorsak ve toplumsal gelişme 2000 puanın üzerine çıkmışsa, doğmakta olan Tekillik, yarışa son vermek yerine yarışı –ve en önemlisi, insan ırkını– dönüştürecek.

Gerçekten uzun bir perspektiften bakıldığında, bugün bizi o kadar dehşete düşüren tehditlerin, geçmişte evrimi defalarca dördüncü vitese takmış olan türden güçlerle pek çok ortak yönü var gibi görünüyor. Defalarca, çevredeki görece ani değişimler, mutasyonların gelişerek gen havuzunu dönüştürdüğü koşullar yarattı. Yaklaşık 1,8 milyon yıl önce Doğu Afrika ormanlarının kuruması, anlaşılan, büyük beyinli ucubelerin *Homo habilis*'ten çok daha iyi yaşamasını sağladı. Buzul Çağı'nın yaklaşık 100 bin yıl önceki acımasız bir evresi *Homo sapiens*'e, ışıldamak için buna denk bir fırsat vermiş olabilir. Ve şimdi, 21. yüzyılda belki benzer bir şey oluyordur.

Bitki veya kara hayvanının bir türünün her yirmi dakikada bir ortadan kalkmasıyla, kitlesel yok oluşlar şimdiden kendini gösteriyor. 2004'te yapılan bir araştırma, en iyimser tahminle, Dünya'nın 10 milyon bitki ve kara hayvanı türünden %9'unun yok

oluşla karşı karşıya kalacağını gösterdi ve birçok biyolog, biyoçeşitliliğin üçte bir ila yarı yarıya oranında azalmasını bekliyor. 2100'e kadar Dünya'daki canlı türlerinin üçte ikisinin ölmesiyle altıncı bir kitlesel tükeniş[57] yaşanacağından söz edenler bile var. Bunlar arasında insanoğlu da olabilir; ama *Homo* türünü gezegenden öylece silip atmak yerine, 21. yüzyılın acımasız koşulları 1,8 milyon veya 100 bin yıl önceki gibi hareket ederek, eski varlıkların yerini alacak yeni tür beyinleri olan –bu durumda, insan ve makineyi birleştiren beyinler– organizmalara bir fırsat yaratabilir. Bizi yok etmek bir yana, mahşerin atlılarının toynakları, Tekilliğe doğru bebek adımlarımızı büyük bir sıçramaya çevirebilir.

Bununla birlikte, Tekilliğin her yönüyle Gece Karanlığı kadar ürkütücü olması da olası. Kurzweil'ın vizyonunda Tekillik 2040'larda insan ve makine zekâsının birleşmesiyle zirveye çıkıyor ve aramızdan yeterince uzun yaşayanlar bu sayede sonsuza dek yaşayabiliyor; ama bu konuda en deneyimli insanlardan bazıları –ABD Ordusu'ndaki teknologlar– işlerin bu noktada duracağından kuşkulu. Sözgelimi emekli albay Thomas Adams, silahlar "insanların yönetemeyeceği bir çevre yaratacak kadar... çok hızlı, çok küçük, çok fazla" hale geldikçe, savaşın "beşeri uzamın" ötesine geçtiğini düşünüyor. Teknolojinin, "gitmek istemesek bile bizi hızla, muhtemelen kaçınamayacağımız bir yere götürmekte olduğunu" ileri sürüyor.[58] İnsanların ve bilgisayarların birleşmesi, bizim küçümsercesine "yapay" dediğimiz zekânın, tıpkı *Homo sapiens*'in önceki bütün maymun adamların yerini alması gibi, *Homo sapiens*'in tamamen yerini almasından önceki kısa bir dönemden ibaret olabilir.

Eğer bir Tekilliğin 21. yüzyıl sonlarında bizi ele geçireceği yer buysa, bizim bildiğimiz anlamda biyolojinin sonu olmakla kalmayacak, onunla birlikte tarihin motorları olarak tembellik, korku ve açgözlülüğün de sonu gelmiş olacaktır. O durumda, benim Morris Teoremi –işleri yapmanın daha kolay, daha kârlı ve daha

57 "Büyük Beş" olaylarını (yaklaşık 440 milyon yıla dayanan) Son Ordovisiyen, (365 milyon yıl önceki) Geç Devoniyen, (225 milyon yıl önceki) Son Permiyen, (210 milyon yıl önceki) Son Triyas ve (65 milyon yıl önceki) Son Kretase tükenişleri izleyecek. Bu olayların her biri yeryüzündeki türlerin en azından %65'inin tümüyle sonunu getirmişti.

58 Adams, 2001.

güvenli yollarını arayan tembel, açgözlü, korkmuş insanların (ne yaptıklarının nadiren farkında olarak) değişime yol açtığı görüşü– nihayet sınırlarına ulaşmış olacak.

Bildiğimiz haliyle sosyoloji de aynı şekilde ortadan kalkacak olsa da, robotik bir toplumu ne türden kuralların yöneteceği, tam bir muamma olarak kalıyor; ayrıca Tekilliğin eski coğrafyayı da geçersiz kılacağı su götürmüyor. Doğu ve Batı arasındaki kadim ayrımlar robotlar için anlam ifade etmeyecek.

Tarihçiler (böyle işler hâlâ kalmışsa) 2103'ten geriye, karbon-temelli zekâdan silikon-temelli zekâya doğru değişime baktıkları zaman, bu onlara kaçınılmaz –hatta, ileri sürmüş olduğum, gezgin avcı-toplayıcılıktan köy ve kentlere, tarıma ve sanayiye doğru olan önceki değişimlerin kaçınılmazlığı kadar kaçınılmaz– olarak görünebilir. Özgün tarımsal çekirdeklerde Buzul Çağı sonundan beri gelişmiş olan bölgesel geleneklerin tek bir insan-sonrası dünya uygarlığında birleşmeye yazgılı olması kadar aşikâr görünebilir. 21. yüzyıl başının, neden Batı'nın hükmettiği veya bunu yapmakta devam edip etmeyeceğine dair kaygısı da onlara doğrusu biraz gülünç görünebilir.

İkilinin Buluşması

Bütün bunlarda biraz ironi olduğu kesin. Bu kitaba Çin İmparatorluğu'nun 1848'de Prens Albert'ı rehine olarak Pekin'e götürdüğüne dair bir "ya olsaydı" hikâyesiyle başladım ve sonraki on bir bölümü de bunun neden olmadığını açıklamaya hasrettim. Kitabın ana sorusunun yanıtının coğrafya olduğu sonucuna vardım: Albert'ı Pekin'e göndermek yerine küçük köpek Ganimet'i Balmoral'a gönderen, insanlar değil haritalar olmuştu.

Bu bölümde argümanı biraz daha ilerletip, neden Batı'nın hükmettiğini açıklamanın aynı zamanda bundan sonra ne olacağı sorusunu da büyük ölçüde yanıtladığını ileri sürdüm. Coğrafya, Batı'nın hâkimiyetini belirlediği kesinlikle, kendi geri kalmışlığının avantajlarından yararlanarak toplumsal gelişmede Batı'yı geçinceye kadar Doğu'nun ilerlemesini de belirliyor. Ancak burada bir başka ironiyle daha karşı karşıyayız. Yükselen toplumsal gelişme öteden beri coğrafyanın anlamını değiştirmiştir ve 21. yüzyılda gelişme, coğrafyanın herhangi bir anlam ifade etmeye-

ceği noktaya kadar yükselecek. Önemli olan tek şey, Tekillik ile Gece Karanlığı arasındaki yarış olacak. Gece Karanlığı'nı uzak tutmak için kaygılarımızı gitgide daha çok küreselleştirmek zorunda kalacağız ve dünyanın hangi kısmının en yüksek toplumsal gelişmeye sahip olduğuna ilişkin argümanlar gitgide daha az önem taşıyacak.

İşte şimdi en derin ironi geliyor: Kitabın birinci sorusunu (neden Batı hükmediyor?) yanıtlamak, aynı zamanda ikinci sorusunu da (bundan sonra ne olacak) büyük ölçüde yanıtlıyor; ama ikinciyi yanıtlamak ilkinin önemini büyük ölçüde ortadan kaldırıyor. Bir sonra gelecek olanı görmek belki baştan beri bariz olanı ortaya koyuyor: Önemli olan, Doğu, Batı veya insanlığın herhangi başka bir altbölümünün tarihi değil. Önemli olan, tek hücreli organizmalardan Tekilliğe gelişimizin öyküsünü anlatan küresel ve evrimci tarihtir.

Kitabın başından beri, tarihi ne uzun vadeli kilitlenme ne de kısa vadeli rastlantı kuramlarının pek iyi açıklayabildiğini söyledim, ama şimdi bir kez daha bundan biraz daha öteye gitmek istiyorum. *Gerçekten* uzun vadede, evrimci tarihin zaman ölçeğinde, aslına bakılırsa ne uzun vadeli kilitlenme ne de kısa vadeli rastlantı kuramları önem taşır. 15 bin yıl önce, Buzul Çağı sona ermeden Doğu ve Batı pek az anlam taşıyordu. Bugünden bir asır sonra da pek anlam taşımayacak. Aradaki dönemdeki önemleri, ilk çiftçilerin toplumsal gelişmeyi yaklaşık 6 puanı aşacak şekilde yükselttikleri çağ ile post-biyolojik yaratıkların toplumsal gelişmeyi 5000 puanı geçecek şekilde yükselttikleri çağ arasında coğrafyanın bir yan etkisinden ibaretti. 5000 puan sınırının aşılması –kanımca 2045 ile 2103 arasında bir tarihte– gerçekleştiği zaman, coğrafyanın artık hemen hiç anlamı kalmayacak. Doğu ve Batı sadece aştığımız bir evre olarak bilinecek.

Bu evrede her şey akla gelebilecek her şekilde farklı olsaydı bile –diyelim ki Zheng He gerçekten Tenochtitlán'a gitmiş olsaydı; yeni bir Atlantik ekonomisinden çok yeni bir Pasifik ekonomisi bulunsaydı; Sanayi Devrimi İngiltere'den önce Çin'de gerçekleştirilmiş olsaydı ve Ganimet Balmoral'a gideceği yerde Albert Pekin'e gitseydi– biyoloji, sosyoloji ve coğrafyanın etkili güçleri yine de tarihi aynı yönde zorlamaya devam ederdi. Amerika (*veya* o zaman vereceğimiz adla Zheng Ülkesi) Batı çekirdeği yerine

Doğu çekirdeğinin bir parçasını oluşturur ve Doğu Batı'ya değil Batı Doğu'ya yetişmek üzere olurdu; ama dünya hâlâ büyük boydan küçük boya küçülmüş ve halen minik boya doğru küçülmekte olurdu. 21. yüzyıl başına halen Çimerika'nın hâkimiyeti altında giriyor olurduk ve ister çöksün ister çökmesin, Gece Karanlığı ile Tekillik arasındaki yarış hâlâ devam ediyor olurdu. Ancak Doğu ve Batı yine de önemini kaybeden tanımlar olarak kalırdı.

Bu şoke edici bir sonuç değil. Dünyanın henüz büyük boydan orta boya doğru küçülmekte olduğu 1889 gibi erken bir tarihte, Rudyard Kipling adındaki genç şair aynı gerçeği kısmen görebilmişti. Çok uzaklardaki cephe hattından henüz Londra'ya dönen Kipling, "Doğu'yla Batı'nın Baladı" adlı, emperyal yiğitliğin sürükleyici öyküsüyle büyük ün kazandı.[59] Şiir bir İngiliz albayın kısrağını çalan sınır akıncısı Kamal'ın öyküsünü anlatır. Albayın oğlu kendi atına atlayıp, çölde destansı denebilecek bir takiple Kamal'ın peşine düşer ("Gökyüzünden alçalan aya bindiler, nalları şafağı döverken sürdüler,/ [Albayın oğlunun] Bindiği boz at koşuyordu yaralı bir boğa gibi, kısrak yeni doğmuş bir ceylan gibi uçarken"). Ama sonunda İngiliz atından düşer. Kamal tüfeğini doğrultarak üzerine hücum eder. Fakat her şey iyi sonuçlanır: İki adam "Baktılar birbirlerinin gözlerinin içine ve orada bir yanlış göremediler,/ Mayalı ekmek ve tuz üzerine Kan Kardeşlik Andını içtiler."[60]

Heyecan verici dizeler, ama bunları 19. yüzyıl Batı'sının o çekilmez kendinden hoşnutluğunun bir örneği olarak alıntılayanların çoğunun tüm dikkatini üzerine toplayan aslında şiirin başlangıç dizesidir: "Ah, Doğu Doğu'dur, Batı da Batı, ve ikisi gelemezler asla bir araya." Ancak Kipling'in yaratmaya çalıştığı izlenimin bu olmadığı su götürmez. Aslında o şunları yazmıştı:

> *Ah, Doğu Doğu'dur, Batı da Batı, ve ikisi gelemezler asla bir araya,*
> *Ta ki Yer ve Gök, Tanrı'nın büyük mahşer Tahtı'nın huzuruna çıkana dek;*

59 Kipling'in şiirindeki "Doğu" aslında Hindistan'dı; Güney Asya ile Doğu Asya arasında pek ince ayrım yapmamıştı. Ne de olsa bunların hepsi İngiltere'nin doğusundaydı.

60 Rudyard Kipling, "The Ballad of East and West", *MacMillan's Magazine*, Aralık 1889.

Fakat ne Doğu ne Batı kalır, ne Sınır ne Soy ne de Köken,
İki güçlü erkek gelince yüz yüze,
Yeryüzünün iki ucundan gelmiş olsalar bile![61]

Kipling'in gördüğü gibi, insanlar (en azından gerçek erkekler) birbirinin aynıdır; tıpkı bizi sorunları çözmek için dünyanın öteki ucuna yolculuğa çıkararak gerçeği karartan coğrafya gibidir. Ancak 21. yüzyılda göklere tırmanan toplumsal gelişme ve küçülen dünya bu tür yolculukları gereksiz kılıyor. Biyolojiyi aştığımız zaman ne Doğu kalacak ne Batı, ne sınır ne soy, ne de köken. Gece Karanlığı'nı yeterince uzun süre uzak tutabilirsek, bu ikili nihayet bir araya gelecek.

Peki, bunu yapabilecek miyiz? Ben bu sorunun yanıtının evet olduğunu düşünüyorum. Bugün yüz yüze geldiğimiz güçlükler ile 1000 yıl önce (zorlu tavana baskı yaptığı sırada) Song Çin'ini, ondan 1000 yıl önce de Roma İmparatorluğu'nu yenilgiye uğratan güçlükler arasındaki büyük farkın bu meselelerle ilgili olduğunu biliyoruz artık. Romalılar ve Song'un tersine, bizim çağımız ihtiyacı olan düşünceye ulaşmayı başarabilir.

Biyolog ve coğrafyacı Jared Diamond, *Çöküş* adlı kitabının son sayfasında, dünyayı felaketten kurtarabilecek iki kuvvet olduğunu ileri sürdü: (eski toplumların hatalarını ayrıntılarıyla ortaya çıkaran) arkeologlar ile (onların bulgularını yayınlayacak) televizyon.[62] Bayağı çok televizyon seyreden bir arkeolog olarak, bu görüşe kesinlikle katılıyorum, ama aynı zamanda bir üçüncü kurtarıcıyı, yani tarihi de bunlara eklemek istiyorum. Toplumsal gelişmenin geniş bir anlatısını ancak tarihçiler bir araya getirebilir; insanlığı bölen anlaşmazlıkları ve bunların hepimizi imha etmesinin nasıl önüne geçeceğimizi sadece tarihçiler açıklayabilir.

Bu kitap umarım bu sürece az da olsa katkıda bulunur.

61 *Age.*

62 Diamond, 2005, s. 525.

EK:

TOPLUMSAL GELİŞME ÜZERİNE

Toplumsal gelişme endeksi, arkeologların ve tarihçilerin biriktirmiş olduğu olgular külliyatını bir araya getirmesiyle, bu kitabın belkemiğini oluşturuyor. Endeksin kendisi neden Batı'nın hâkim olduğunu açıklamıyor ama tarihin gelişim seyri kalıbının açıklanması gerektiğini bize gösteriyor. Hesaplamaların ardındaki yöntemler ve ayrıntılı kanıtlarla ilgilenenler için endeksin tam bir anlatısını www.ianmorris.org adlı websitesinde sunuyorum; bu ek bölüm sadece başlıca teknik güçlüklerin ve temel sonuçların hızlı bir özeti olmayı amaçlıyor.

Dört İtiraz

Toplumsal gelişme endeksine dört bariz itiraz görüyorum:

1. Farklı zaman ve yerlerdeki toplumsal gelişmeyi sayısallaştırma ve karşılaştırma insanları makineleştirmektir ve bu nedenle bunu yapmamalıyız.
2. Toplumların sayısallaştırılması ve karşılaştırılması makul bir işlemdir, ama benim tanımladığım anlamda (toplumla-

rın iş görme yetenekleri) toplumsal gelişmenin ölçülmesi yanlış olur.

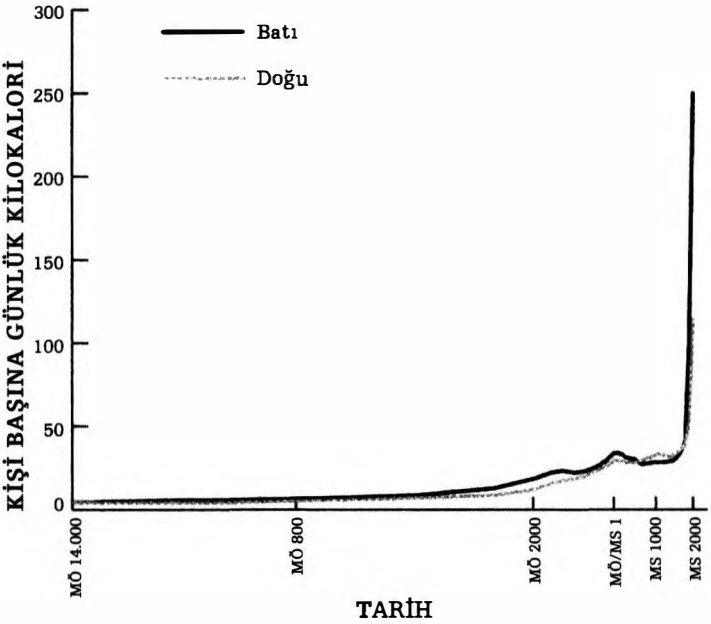
3. Benim tanımladığım anlamda toplumsal gelişme, Doğu ve Batı'yı karşılaştırmanın faydalı bir yoludur, ama bunu ölçmekte kullandığım dört özellik (enerji elde etme, örgütlenme/kentleşme, savaşma ve iletişim teknolojisi) en iyileri değildir.
4. Bu dört özellik toplumsal gelişmeyi ölçmenin iyi bir yoludur, ama olgusal hatalar yaptığımdan ölçüler de yanlıştır.

Birinci itirazı 3. Bölüm'de irdelemiştim. Toplumsal gelişmeyi sayısallaştırıp karşılaştırmak konusundaki birçok tarihsel ve antropolojik sorunun hiç yardımı olmuyor, ama neden Batı'nın hükmettiğini sormak doğası gereği bir karşılaştırma ve sayısallaştırma meselesi. Eğer ona yanıt vermek istiyorsak, sayısallaştırmamız ve karşılaştırmamız gerekiyor.

3. Bölüm'de ikinci itiraza dair de birkaç şey söylemiştim. Belki ölçüp karşılaştırabileceğimiz, toplumsal gelişmeden daha çok işe yarayacak şeyler de vardır, ama bunların ne olduğunu ben bilmiyorum. Ölçülebilecek diğer konu başlıklarını tanımlamayı ve bunun daha iyi sonuç vereceğini göstermeyi diğer tarihçilere ve antropologlara bırakıyorum.

Üçüncü itiraz üç biçim alabilir: Benim dört özelliğime başka özellikler eklenmesi; farklı özelliklerin kullanılması veya daha az özelliğe bakılması gerektiği söylenebilir. Ben bu kitabı yazarken diğer birkaç özelliği de keşfettim (örneğin en büyük siyasal birim alanı, [yetişkinler için ölçülen] yaşam standartları, ulaşım hızları veya en büyük anıtların boyutu), ama hepsinde de aşırı derecede kanıt sorunları vardı veya hepsi karşılıklı bağımsızlık testinde kaldılar. Her durumda, çoğu özellik tarihin büyük bölümü boyunca gereğinden fazla olma niteliği taşıyordu ve akla gelebilecek herhangi bir özellikler bileşimi hemen hemen aynı sonucu verme eğilimi gösterecekti.

Gereğinden fazla olma kuralının bir sürü küçük ve iki büyük istisnası var. İlk büyük istisna bizim "göçebe anomalisi" diyebileceğimiz şeydir: bozkır toplumlarının genelde enerji elde etme, örgütlenme ve iletişim teknolojisinde düşük, ama savaşında yüksek puan yapması. Bu anomali gerçek anlamda göçebe top-

Grafik A.1. Sadece enerji: Eğer sadece elde edilen kişi başına enerji miktarına bakarsak, Doğu ile Batı'nın karşılaştırılması.

lumların imparatorlukları yenmede bu kadar iyiyken, bunları idare etmede neden bu kadar kötü olduğunu açıklamayı da kolaylaştırır[1] ve geniş araştırmayı hak eder; ama bu kitaptaki yerleşik, tarımsal Doğu ve Batı çekirdekleri arasındaki karşılaştırmaları doğrudan etkilemez.

Üçüncü itirazın bir başka versiyonu, sadece enerji *kullanma* yolları olmaları gerekçesiyle örgütlenme, savaşma ve iletişim teknolojisini analizden çıkarmaktır. Grafik A.1 sadece enerji endeksinin neye benzeyeceğini gösteriyor. Grafik 3.2'deki tam endeks grafiğinden farklı, ama çok da büyük bir fark göstermiyor. Sadece enerji grafiğinde, tıpkı tam toplumsal gelişme grafiğindeki gibi, Batı zamanın %90'ında hâlâ Doğu'nun önünden gidiyor;

1 Partlar, Xianbei, Osmanlı Türkleri ve Mançular gibi yarı göçebe fatihler imparatorluk yöneticileri olarak başarılı olmuşlardı; ama Xiongnu, Hunlar ve Selçuklu Türkleri gibi tam göçebeler bunu yapamadılar. Bunun bir istisnaya en yakın örneği, tümüyle göçebe Moğollardır. Ama onların imparatorluk yöneticileri olarak sicilleri bile kesinlikle şöyle böyleydi.

Doğu MS 550-1750 arasında onu geride bırakıyor. MS 100-1100 arasında hâlâ gelişmeyi bloke eden bir zorlu tavan var (günde kişi başı 30 bin kilokaloriyi biraz geçmişken), sanayi sonrası devrimi hâlâ önceki dönemlerinkini gölgede bırakıyor ve 2000'de Batı hâlâ hükmediyor.

Sadece enerjiye odaklanmanın, toplumsal gelişmeye benim dört özellikli yaklaşımımdan daha tasarruflu olmak gibi bir avantajı var, ama aynı zamanda büyük bir mahzuru da. Bu mahzur da, gereğinden fazlalık kuralına ikinci büyük istisna olmasıdır. Yeni teknolojiler sayesinde 20 yüzyıl boyunca kent boyutları 4 katına çıktı, savaş kapasitesi 50 kat arttı ve iletişim teknolojisi 80 kat yükselirken, elde edilen kişi başına enerji miktarı sadece 2 katına çıktı. Sadece enerjiye bakmak *fazlasıyla* yalındır ve tarihin gelişim seyri kalıbını çarpıtır.

Dördüncü itiraz çok farklı sorunları ortaya çıkarır, zira kanıtları yanlış anlayıp anlamadığımı veya uygun olmayan yöntemleri kullanıp kullanmadığımı değerlendirmenin tek yolu, son 16 bin yıl boyunca Doğu ve Batı puanlarını hesaplamakta kullandığım tüm bilgi kaynaklarını yeniden incelemektir. Bu bölümde bunu yapmak, zaten fazlasıyla uzun bir kitabı daha da uzatacak, fazlasıyla maliyetli bir önerme olurdu. Okurlar zamanlarını verip heves ederlerse, kullandığım kaynakları ve kanıtlardaki muğlaklıklar konusundaki görüşlerimi orada tam olarak bulabilir.

Bu ek bölümün kalanında verileri özetleyeceğim, puanları nasıl hesapladığımın ana hatlarını hızlıca çizeceğim ve hata paylarına ilişkin birkaç söz söyleyeceğim.

Enerji Elde Etme

Enerji elde etmeyi ilk ve en ayrıntılı olarak ele alacak olmamın nedeni, bunun nicel olarak dört özellikten en önemlisi olmasıdır. Zaman içinde yeterince geriye gidebilirsek, kentleşme, savaş yapma ve iletişim teknolojisi puanlarının hepsi 0'a düşer; zira o dönemde beşeri etkinlikler öylesine minik ölçekteydi ki endekste 0,01 puanın altında değerler verir. Enerji elde etme puanlarıysa, bunun tersine, asla 0'a düşmez, çünkü 0 enerji elde eden insanlar ölür. Bedenen ve ruhen sağlam kalmak için kabaca günde kişi başı 2000 kilokalori gerekir ve modern Batılı biçimde elde

edilen enerji yaklaşık 288 bin kkal/gün (=250 puan) olduğundan, kuramsal olarak en düşük puan 2,19 olabilir; gerçekteyse enerji elde etme daima Buzul Çağı'nın sonundan beri 4 puanın üstünde olmuştur, çünkü insanların kullandığı enerjinin çoğu gıda dışı biçimler (giysiler, barınak, alet, yakıt ve benzeri) alır. Sanayi Devrimi'ne değin, enerji elde etme puanı genel olarak toplam toplumsal gelişme puanlarının %75-90'ını oluşturur. 2000'de bile Batı puanının %28'i, Doğu puanının da %20'si enerjiye gider.

Enerji elde etmenin kanıtları modern istatistik derlemelerden; çiftçilik, sanayi ve yaşam tarzlarına ilişkin edebi anlatılara; diyet, zanaatlar ve yaşam kalitesine ilişkin arkeolojik kanıtlara dek geniş bir yelpazeye yayılıyor. Böylesine çeşitlilik gösteren malzemeleri bir araya getirmek başlı başına bir güçlük; ama ben, başka her yerde olduğu gibi, burada da daha önceki araştırmacıların katkılarının üzerinden devam ettim. 3. Bölüm'de açıkladığım gibi, Earl Cook'un 1971 tarihli enerji akışı araştırması, aralıksız olarak diğer tahminlerle doğrulanabilecek elverişli bir çıkış noktası oluşturuyor. Bütün bunlar Batı çekirdeğinde enerji elde etme faaliyeti 230 bin kkal/gün civarındaki çağdaş düzeylerde birleşiyor; Cook bunu yem/gıda (insanlar kadar evcil hayvanlar için), konut/ticaret, sanayi/tarım ve ulaşım gibi ana kategorilere bölüyor.

Vaclav Smil (1991, 1994) faydalı bir şekilde gıda dışı tüketimi biyokütle ve fosil yakıtlara ayırıyor ve bunların zaman içinde Batı çekirdeğindeki gelişimlerinin grafiğini çıkarıyor. Onun verilerini Batı'nın enerji elde etme puanlarına dönüştürmek için birkaç adım gerekiyor, ama sonuçlar 1900'de 93 bin kkal/kişi/gün ve 1800'de 38 bin ile, Cook'un 1860'da sanayileşmiş Avrupa için yaptığı 77 bin tahminiyle sorunsuz örtüşüyor.

1800'den ne kadar geriye gidersek, devlet eliyle yapılmış istatistikler de o kadar azalıyor; ama ekonomiler ne kadar çok biyokütle yakıtlara bel bağlarsa, iktisat tarihçileri ve antropologlar tarafından toplanmış o kadar çok karşılaştırmalı bilgiyi resmi belgelerin yerine kullanabiliyoruz. 1700'de Batı çekirdeğindeki insan ortalama 30 bin ila 35 bin kkal/gün tüketiyor olmalıydı. Batılı toplumlar hakkındaki kanıtlarımız, önceki binyıllara doğru ne kadar geriye gidersek, sayının o kadar düştüğünü açıkça gös-

Tablo A.1. Enerji elde etme, kkal/kişi/gün (seçilmiş tarihler).

TARİH	BATI	DOĞU
2000 (MS)	230	104
1900	92	49
1800	38	36
1700	32	33
1600	29	31
1500	27	30
1400	26	29
1200	26	30,5
1000	26	29,5
800	25	28
600	26	27
400	28	26
200 (MS)	30	26
1 (MÖ/MS)	31	27
200 (MÖ)	27	24
400	24	22
600	22	20
800	21	18
1000	20	17
1200	21	17
1500	20,5	15
2000	17	11
2500	14	9,5
3000	12	8
3500	11	7,5
4000	10	7
5000	8	6,5
6000	7	6
8000	6	5
10.000	5,5	4
12.000	4,5	4
14.000 (MÖ)	4	4

teriyor[2] olmakla birlikte, karşılaştırmalı kanıtlar aynı zamanda Batılı enerji tüketiminin hiçbir zaman 30 bin kkal/gün'den aşağı düşmediğini de açıkça gösteriyor. Burası biraz tartışmaya açık, ama ortaçağ Batı Avrupa enerji elde etme faaliyetinin MS 8. yüzyılda bile 25 bin kkal/kişi/gün'den aşağı düştüğünü ben sanmıyorum. Daha sonra döneceğim nedenlerle, bu sezgisel tahminlerin hedeften %5-10'dan fazla şaşması mümkün.

Roma çağı konutları ve anıtlarının etkileyici harabeleri, gemi enkazlarının sayısı, mamul malların hacmi, buz çekirdeklerindeki sınai kirlilik düzeyi ve yerleşimlerdeki hayvan kemiklerinin akla durgunluk verici miktarı, MS 1. yüzyılda Batı'nın enerji elde etme faaliyetinin 8. hatta 13. yüzyılda olduğundan bile daha yüksek olduğunu gösterir. Ama ne kadar yüksektir? İktisat tarihçilerinin zekice yaptığı hesaplamalar bir yanıta işaret ediyor. Robert Allen (2007a), MS 300'de Batı çekirdeğindeki reel ücretlerin (modern çağ öncesi yoksullarının çoğu açısından enerji tüketimini yansıtır) MS 8. yüzyılda Güney Avrupa'dakilerle benzer olduğunu göstermiş; Walter Scheidel (2008) ise Roma çağı ücretlerinin ortaçağ Avrupa'sındakilerden haydi haydi yüksek olduğunu ileri sürmüştür. Geof Kron (2005) ile Nikola Koepke ve Joerg Baten (2005, 2008) tarafından derlenen veriler durumun 1. ve 18. yüzyıllar arasında az değiştiğine işaret eder ve Kron (yakında çıkacak) antik barınmanın genel olarak 18. yüzyıl Avrupa'sının zengin kesimlerindekinden daha iyi olduğunu ileri sürer. Benim tahminlerim, MÖ/MS 1 yıllarında 31 bin kkal/kişi/gün olan enerji elde etme faaliyetinin, MS 500'e dek yavaş yavaş, derken 700'e kadar hızla gerilediğini gösteriyor.

Enerji elde etme MÖ 1000 civarında Batı çekirdeğinde yalnız Roma döneminden değil, MS 8. yüzyılda olduğundan da düşük olmalıydı. En keskin artış dönemi MÖ 300'den sonra, Akdeniz'in daha geniş siyasal ve ekonomik birimlerinin eklemlenmesi ve Roma Isınma Dönemi'nin çıktıyı artırmasıyla baş gösterdi; ama ar-

2 Ortaçağ uzmanları, Tablo A.1'deki Batı puanının, (iyi bilindiği üzere) Batı Avrupa toplumunun güçlü bir şekilde genişlemekte olduğu 1000-1400 arasında 26 bin kkal/kişi/gün'de kaldığını görünce şaşabilirler; ama bu dönemde Batı puanları fiilen (7. Bölüm'de betimlenen) bir duraklama sürecinden geçmekte olan Müslüman Doğu Akdeniz'deki çekirdeği temsil ediyor. Batı Avrupa'nın enerji elde etme düzeyi bu yüzyıllar boyunca 25 bin kkal/kişi/gün kalarak, Akdeniz dünyasını ancak 15. yüzyılda yakalayabilmişti.

keolojik veriler bütünü ayrıca MÖ 600'den sonra daha önceki bir hızlanma dönemini de gösterir. Geçici olarak, MÖ 1000'de enerji elde etmenin, MÖ 2. binyıl sonu düzeylerinden hafif bir düşme gösterse de 3. binyıldan hâlâ yüksek olan 20 bin kkal/kişi/gün olduğunu ileri sürmek istiyorum.

Tarihöncesinde daha önceki dönemlerin puanları daha da düşüktü. Genç Dryas sonunda gezici avcı-toplayıcılar muhtemelen yaklaşık günde 5000 kilokalori enerji alarak yaşıyorlardı; ama iklimin ısınmasıyla bitkiler ve hayvanların gıda amaçlı evcilleştirilmesi ve hayvanların yük taşıma amaçlı kullanımıyla, bu rakam (daha önce olana göre) hızla yükselmiş olmalıdır. MÖ 3000'e gelindiğinde, Çekirdek Bölge'deki yerleşik köylerde yaşayan insanların, her ne kadar besinleri 4000 yıl öncekinden daha iyi olmasa da, giysi, yakıt, çiftlik hayvanı, konut ve hane eşyaları ve anıtları için tükettikleri enerji miktarı 12 bin kkal/gün olmalıydı.

Doğu puanlarını hesaplamak, kısmen Cook ve Smil gibi araştırmacılar bölgesel karşılaştırmalarla değil, yalnızca dünyanın en yüksek enerji elde edilen bölgeleriyle ilgilendikleri için daha da zordur. Gene de, MS 2000'de ortalama bir Japonun günde 104 bin kilokalori (Batılı düzeyin yarıdan azı) tüketmekte olduğuna dair BM (2006) verisinden yola çıkabiliriz. 1900'de Doğu çekirdeği hâlâ büyük ölçüde tarımsaldı; Japon petrol kullanımı, hatta kömürle çalışan sanayi henüz emekleme çağındaydı. Japon enerji elde etme faaliyeti 49 bin kkal/gün (yine Batılı tüketimin yarıdan azı) civarında olması mümkündür. Önceki 500 yılda kömür kullanımı ve tarımsal çıktı sürekli yükselmişti. 1600'de Yangtze Deltası'nda verimlilik Batı'daki her yerden daha yüksekti; ama 1750'ye gelindiğinde Hollanda ve İngiltere tarımı ona yetişmişti ve Doğu'daki reel ücretler artık zengin Kuzey Avrupa'dan çok Güney Avrupa'dakilerle karşılaştırılabilir nitelikteydi. Doğu çekirdeğindeki enerji elde etme düzeyinin 1400'de 29 bin ve (18. yüzyılda büyük ölçüde artmasıyla) 1800'de 36 bin kkal/gün olduğunu hesapladım.

Bundan başka, 1200'den sonraki krizin Çin enerji kullanımına ne kadar darbe indirdiğine dair tartışmalar vardır, ama tüketimin 30 bin kkal/günü geçtiği Song çağı zirvesinden en azından hafif bir düşüş yaşanmış olması muhtemeldir.

Arkeolojik kanıtlar, Batı'da olduğu gibi, enerji elde etmenin MS 1. binyıl ortasında bir çöküşten geçtiğini ortaya koyuyor, ama

yine bu gerilemenin ne kadar dik olduğunu söyleyebilmek zordur. 5. Bölüm'de gözden geçirdiğim kanıtlar, Han hanedanının enerji tüketiminin Doğu'da daha önce görülen her şeyden daha yüksek, fakat çağdaşı Roma veya daha sonraki Song düzeylerinden düşük olduğunu düşündürür; hafif bir düşüşten sonra MS 700'e kadar aynı düzeye geri dönerek MÖ/MS 1'de 27 bin kkal/gün olduğunu hesapladım.

Yine Batı'ya paralel olarak, MÖ 1. binyılda sürekli artışlar gören Doğu enerji elde etme faaliyeti MÖ 500 civarından sonra hızlandı; ama kanal sistemi, ticaret ve madeni aletlerin yaygınlaşmasıyla MÖ 300'de daha da hızlandı. MÖ 1000'de ortalama elde edilen enerji 17 bin kkal/gün olabilir; Qin Birinci İmparatoru'nun dönemine gelindiğinde muhtemelen 26.000 gibi bir düzeydeydi.

Tarihöncesi dönemlerde Doğu enerji elde etme faaliyeti Batı'yla aynı eşiklerden geçmişe benzemekle birlikte, tırmanışa geçmesi oradan daha sonra başladı ve genel olarak 1000-2000 yıl geriden takip etti.

Örgütlenme

Sanayi öncesi dönemlerin başından sonuna değin, örgütlenme toplumsal gelişme puanlarının ikinci büyük bileşeni oldu. Bu özelliği 3. Bölüm'de ana örneğim olarak kullanarak, toplumsal örgütlenmenin göstergesi olarak neden en büyük kent boyutunu kullandığımı açıklamıştım. Uzmanlar arasında, kent boyutlarına ilişkin verilerdeki muğlaklığa ek olarak, her dönemde tanımlardaki esneklik konusunda yeterince görüş ayrılığı vardır ve ben kendi kararlarımı internet sitemde açıklıyorum. Tablo A.2'de sadece temel hesaplamalarımdan bazılarını özetliyorum.

Savaşma

Yazının başlangıcından beri insanlar savaşlarını kaydetmiş ve erken tarihöncesinden beri çoğu zaman ölülerini silahlarla gömmüşlerdir. Sonuç olarak, modern çağ öncesi savaş teknolojisi hakkında bile şaşırtıcı miktarda bilgiye sahibiz. Savaşma kapasitesini puanlandırmaktaki temel güçlük ampirik değil kavramsaldır: çoğu zaman başlıca amacı önceki sistemlerden farklı olmak

Tablo A.2. Her bir çekirdekteki en büyük yerleşimin nüfusu, 1000. (seçilmiş tarihler)

TARİH	BATI	DOĞU
2000 (MS)	16.700 (New York)	26.700 (Tokyo)
1900	6.600 (Londra)	1.750 (Tokyo)
1800	900 (Londra)	1.100 (Pekin)
1700	600 (Londra, İstanbul)	650 (Pekin)
1600	400 (İstanbul)	700 (Pekin)
1500	100 (İstanbul)	600 (Pekin)
1400	125 (Kahire)	500 (Nanjing)
1200	250 (Bağdat, Kahire, Konstantinopolis)	800 (Hanzhou)
1000	200 (Kurtuba)	1.000 (Kaifeng)
800	175 (Şam)	1.000 (Chang'an)
600	125 (Konstantinopolis)	250 (Daxingcheng)*
400	500 (Roma)	150 (Luoyang)
200 (MS)	800 (Roma)	120 (Luoyang)
1 (MÖ/MS)	1.000 (Roma)	500 (Chang'an)
200 (MÖ)	300 (İskenderiye)	125 (Linzi)
500	150 (Babil)	80 (Luoyang, Linzi)
1000	25 (Susa)	35 (Qi)
1200	80 (Babil, Teb)	50 (Anyang)
1500	75 (Uruk, Teb)	35 (Zhengzhou, Yanshi)
2000	60 (Memfis)	15 (Erlitou)
3000	45+ (Uruk)	2 (Dadiwan)
4000	5 (Uruk, Tell Brak)	<1 (Xipo? Dadiwan?)
6500	3 (Çatalhöyük)	
7500 (MÖ)	1 (Beidha, Basta, Çatalhöyük)	

* Chang'an'ın 7. yüzyıldaki adı.

olan, birbirinden köklü farklılıklar gösteren savaşma sistemlerini nasıl karşılaştırabileceğimiz. En bilindik örnek şudur: İngiltere 1906'da HMS *Dreadnought*'u denize indirdiğinde ana fikir, 1890 çağı gemilerinin tümü bir araya gelse bile 1906 sonrası bir geminin toplarının ve zırhının gücüne ulaşamayacağıydı.

Ne ki gerçekte işler hiçbir zaman bu kadar basit olmamıştır. Baştan savma patlayıcı gereçler, doğru koşullar altında, en ileri teknolojili ordunun bile pabucunu dama atabilecek güce ulaşabilir. İlke olarak, uzmanlar bu puanların ne olması gerektiği konusunda tartışsa bile, tek bir endeksteki puanları bile birbirinden çok farklı silah sistemlerine verebiliriz.

MS 2000'de Batı'nın eşi benzeri olmayan askeri gücü 250 puanı hak ediyor ve kesinlikle Doğu'nunkinden çok daha büyük. Bazı Doğulu ordular büyük, ama silah sistemleri sadece sayılardan daha çok önem taşıyor. ABD ile Çin arasındaki fark 10:1 oranında ve uçak gemilerinde 11:0, nükleer savaş başlıklarında ise 26:1 önde. ABD'nin M1 savaş tankları ve uzun menzilli silahları ile Çin'in demode sistemleri arasındaki nitel farklar daha da fazla. Batı:Doğu puan oranını 10:1 kadar düşük veya 50:1 kadar yüksek belirlemek iki aşırı uç olur; dolayısıyla ben, 2000'de Batı'nın 250 puanına karşılık Doğu'nun 12,5 puanda olduğu anlamına gelecek şekilde, bu oranı 20:1 olarak hesapladım.

2000'deki puanları daha önceki dönemlerle karşılaştırmak daha da güçtür; ama kuvvetlerin boyutu, hareket hızı, lojistik kapasitesi, taarruz kuvvetinin menzili ve yıkım gücü ile ellerindeki zırh ve istihkâmlardaki değişimlere bakmak yoluyla kaba tahminlerde bulunabiliriz. Bir hesaplamaya göre, 1900-2000 arasında topçu ateş gücü 20 kat, tanksavar ateş gücü ise 60 kat arttı. 20. yüzyıldaki tüm diğer değişimleri hesaba katarak, Batılı savaşma kapasitesinin 2000-1900 arasındaki oranını 50:1 olarak belirliyorum; bu da Batı'nın 2000'deki 250 puana karşılık 1900'de 5 puan yaptığı anlamına geliyor.

Batılı askeri güç 1900'de Doğulu güçten çok daha büyük olsa da, aradaki fark kesinlikle 2000'de olduğu kadar açık değildi. İngiltere donanmasının tonajı 1902'de Japon donanmasının 6 katıydı ve Avrupa'nın büyük devletlerinin tümünün silah altındaki asker sayısı Japonya'nınkinden çoktu; 1900'deki Batı:Doğu oranını 5:1 olarak kabul ediyorum; demek ki (1900'de Batı'nın 5 puanı ve 2000'de Doğu'nun 12,5 puanına karşılık) 1900'de Doğu'nun sadece 1 puanı vardı.

Bu türden hesaplamalardaki öznellik düzeyi konusunda herkesin içi rahat etmeyebilir, fakat önemli olan husus Batı'nın 2000'deki askeri kapasitesinin tüm diğer puanların –1900'de Batı'nın, hatta 2000'de Doğu'nun puanları da dahil– tüm diğer

puanları kaçınılmaz olarak minik hale getirecek kadar muazzam olmasıdır; bu nedenle de kestirimdeki hatalar önemini yitiriyor. 1900'e kadar tüm dönemlerdeki savaş gücü puanlarını yarıya da bölsek, ikiyle de çarpsak, toplam gelişme puanları üzerinde dikkate değer bir etki yapmayacaktır.

1800-1900 arasında Batı'nın savaş gücündeki karşıtlığın, 1900-2000 arasındaki kadar aşırı olmasa bile gene de muazzam olması, bizi yelken, süvari hücumları ve yivsiz, namludan doldurulan misket tüfekler çağından mayınlar, zırhlı mazotlu gemiler ve makineli tüfekler çağına taşırken, tanklar ve savaş uçakları da hemen ardından geldi. 19. yüzyıl muhtemelen Batı'nın savaş kapasitesini sıralamada yukarı çekti; ben de 1800'de Batı'nın savaş kapasitesini sadece 0,5 puan olarak belirledim. O noktada bile Batı'nın savaş kapasitesi, 1800'de belki sadece 0,1 puan alabilecek olan Doğulu savaş gücünden muazzam ölçüde daha etkiliydi.

1500-1800 arasında Avrupa, tarihçilerin genel olarak "askeri devrim" dedikleri bir süreçten geçerek, savaş gücünün etkisini belki 4 katına çıkardı. Bunun tersine, Doğulu savaş gücü, (Kangxi'nin bozkırları fethe giriştiği) 1700-1800 arasında fiilen gerilemeye yüz tuttu. Varlıklarına yönelik tehditler ortadan kalktıktan sonra Çin hükümdarları silahlı kuvvetleri küçülterek ve pahalı teknolojik ilerlemeleri görmezden gelerek düzenli olarak barışa yatırım yaptılar. Doğulu savaş gücü 1800'de, 1500'deki haliyle kıyaslandığında hemen fark edilebilecek fazlaca bir etkililik kazanmamıştı ve 1700'de olduğundan kesinlikle daha *az* etkiliydi; bunda İngiltere'nin birliklerinin 1840'larda Çin'i kolayca yenilgiye uğratmasının çok etkisi oldu.

14. yüzyılda barutun ortaya çıkışı gerek Doğu gerek Batı'da savaşma gücünü artırdıysa da, 19. ve 20. yüzyılların icatlarının yaptığından daha az çarpıcı bir artıştı bu. Avrupa'da 1500 civarında en iyi ordular (özellikle Osmanlı orduları) muhtemelen 500 yıl öncekinden iki kat etkili olmakla birlikte, bunun ateş gücü kadar boyut ve lojistikle de ilgisi vardı.

1500 civarında Batılı savaş gücü ile Roma İmparatorluğu'nun büyük, son derece örgütlü, ama barut öncesi kuvvetleri arasındaki ilişkiyi hesaplamak güçtür. Bir araştırma, MS 2000 civarında tek bir bombardıman jetinin bir Roma lejyonerinin yarım milyon katı

Tablo A.3. Toplumsal gelişme endeksinde gösterilen savaşma kapasitesi (seçilmiş tarihler).

TARİH	BATI	DOĞU
2000 (MS)	250,0	12,5
1900	5,0	1,0
1800	0,50	0,10
1700	0,35	0,15
1600	0,18	0,12
1500	0,13	0,10
1400	0,11	0,11
1200	0,08	0,09
1000	0,06	0,08
800	0,04	0,07
600	0,04	0,09
400	0,09	0,07
200 (MS)	0,11	0,07
1 (MÖ/MS)	0,12	0,08
200 (MÖ)	0,10	0,07
400	0,09	0,05
600	0,07	0,03
800	0,05	0,02
1000	0,03	0,03
1200	0,04	0,02
1500	0,02	0,01
2000	0,01	0
2500	0,01	0
3000 (MÖ)	0,01	0

öldürme kapasitesi bulunduğunu hesaplar;[3] bunu MÖ/MS 1'deki Batı puanının 0,0005 olacağı anlamında kabul edebiliriz; ama kuşkusuz Roma'nın ABD'nin jet uçaklarından çok daha fazla lejyoneri vardı ve ben modern Batılı ve Roma savaş gücü arasındaki oranı 2000:1 olarak kabul ederek MÖ/MS 1'deki Batı puanını 0,12 ola-

3 Sean Edwards, "Swarmings and the Future of Warfare", yayımlanmamış doktora tezi, Pardee Rand Lisansüstü Enstitüsü, 2005, s. 136, alıntı: Singer, 2009, s. 100.

rak belirledim. Bu da Roma savaş makinesini zirvede bulunduğu sırada, toplarına ve tüfeklerine karşın 15. yüzyıl Avrupa ordu ve donanmalarına ciddi bir rakip haline getirir; ama "askeri devrim" çağının güçleri karşısında durum değişir. Bu aynı zamanda Roma savaş gücünün, zirvesindeyken Moğollarla rekabet edebileceği ve Tang hanedanı Çin'inden üstün olduğu anlamına da gelir.

Bronz silahların MÖ 200'de bile hâlâ norm olduğu Doğu'da, Eskidünya Mübadelesi'nde Çin askeri gücü Batı'dan daha az gerilemesine karşın, Han hanedanı (MÖ 200-MS 200) kuvvetleri Romalılardan daha az etkili gibi görünür. Sui'nin 6. yüzyılda Çin'i birleştirmekte kullandığı ordular ve donanmalar Batı'daki tüm benzerlerinden daha güçlüydü ve 700 civarında İmparatoriçe Wu'nun dönemine gelindiğinde aradaki fark olağanüstü büyümüştü.

MÖ yüzyılların askeri güçleri Roma ve Han imparatorluklarının güçlerinden çok daha zayıftı. Doğu'da MÖ 1900 civarındaki Erlitou döneminden önce hiçbir kuvvetin 0,01 puanını yapacak kadar etkili olmadığını varsayıyorum; Batı'da ise Mısır ve Mezopotamya orduları muhtemelen MÖ 3000 civarında 0,01 puan yapıyordu.

İletişim Teknolojisi

Arkeolojik ve yazılı kaynaklar bize çeşitli dönemlerde ne tür iletişim teknolojileri bulunduğunu gösterir ve bu araçların ne kadar bilgiyi, ne hızda ve ne mesafeye yaydığını hesaplamak çok zor değildir. Asıl mesele, farklı teknolojilerin kullanım alanı genişliğini tahmin etmektedir; bununla tarihçilerin çoğu, kaç kişinin ve hangi yetkinlik düzeylerinde okuyup yazabildiğini kasteder.

Moore Yasası –iletişim teknolojisinin maliyet etkinliğinin 1950'den beri her 18 ayda bir ikiye katlandığı– 2000'deki puanın 1900'dekine göre yaklaşık 1 milyar kat yüksek olması gerektiği anlamına gelerek, 1900'de Batı'nın puanını 0,00000025 olarak verir. Fakat bu kuşkusuz hem (basılı kitaplar gibi) bilginin eski moda şekillerinin muhafazasının esnekliğini (ki buna dijital medya daha yeni yeni meydan okumaya başlayabildi) hem de en ileri tekniklere erişimde zaman içindeki değişimleri gözden kaçırır.

Modern ve daha önceki iletişim teknolojisi arasındaki doğru oran 1 milyara 1'den çok daha azdır; ancak yine de bu kuşkusuz

muazzam bir orandır. Sonuçta 1900 öncesi puanların (hatta 1900 öncesi hata payları için daha da geçerli olmak üzere) savaş gücü örneğindekinden de daha küçük olması anlamına gelir. Öte yandan, kaç kişinin çeşitli beceri düzeylerinde okuyup yazabildiği ve hesap yapabildiği, savaş kanıtlarından çok daha muğlaktır ve benim sezgisel tahminlerim bu noktada hepten izlenimsel hale geliyor.

Tablo A.4'te iletişim teknolojisini sayısallaştırmaya çok adımlı bir yaklaşım getirilir. İlkin, tarihçiler arasında yaygın uygulamayı takip ederek, becerileri tam, orta ve temel diye bölüyorum. Her bir kategorinin sınırları düşük tutuluyor: Okuryazarlık açısından temel, bir ismi; orta, basit bir cümleyi, tam ise daha uzun bir düzyazıyı okuyup yazabilme becerisi anlamına geliyor. 1950'de okuma yazma kampanyaları sırasında Çin Komünist Partisi'nin tanımlaması (tam okuryazarlık 1000 karakteri; yarı okuryazarlık 500-1000 karakteri; temel okuryazarlık ise 300-500 karakteri tanıma becerisi) buna oldukça benzerdi.

İkincisi, mevcut araştırmalardan yararlanarak, bu üç kategoriyi farklı dönemlerdeki yetişkin erkek nüfusuna bölüyorum. Tam okuryazarlık kategorisine giren her %1 erkeğe 0,5 puan; orta kategoridekilere 0,25 puan; temel kategorisindeki her yüzdeye ise 0,15 puan özgülüyorum. Ardından aynı puanları kadınlar için de veriyorum. Gerçi 20. yüzyıla değin erkeklerden daha az (genellikle çok daha az) kadının okuyup yazabildiği bariz olmakla birlikte, kadın okuryazarlık kanıtları erkeklerden daha az bulunuyor. Yakın geçmişten önceki dönemler için temelde tahminde bulunuyor olmama karşın, kadının iletişim teknolojisi kullanımını erkek kullanımı yüzdesinden tahmin etme riskine giriyorum. Ardından iletişim teknolojisi kullanım miktarı ve düzeyine dayanarak her dönem için puanları veriyorum.

2000'de gerek Batı gerek Doğu çekirdeklerinde kadın ve erkeklerin %100'ü tam okuryazarlık kategorisine girerek,[4] her iki bölge için de iletişim teknolojisinde 100 puan yapıyor. 1990'da Batı çekirdeğindeki neredeyse tüm erkekler en azından belirli bir

4 Benim temel, orta ve tam okuryazarlık kategorilerimin, sınırı 21. yüzyıl okuryazarlığının yapabileceğinden çok daha düşük tuttuğunu tekrar vurgulamam gerek. Günümüzde bir iş başvurusu veya vergi iade formunu doldurabilen herkes tam okuryazarlık kategorisinin yukarılarında yer alırdı.

Tablo A.4. İletişim teknolojisi puanları.

BATI ÇEKİRDEĞİ

	ERKEK KATEGORİLERİ (%)							
Tarih	**Tam (@0,5 pts)**	**Orta (@0,5 pts)**	**Temel (@0,5 pts)**	**Erkek puanlar**	**Kadın (%E)**	**Okuryazarlık puanları**	**Çarpan**	**Toplam puanlar**
2000 (MS)	100(50)	0	0	50	%100 = 50	100,0	x 2,5	250,0
1900	40 (20)	50(12,5)	7 (1,05)	33,6	%90 = 30,2	63,8	x 0,05	3,19
1800	20 (10)	25 (6,25)	20 (3)	19,3	%50 = 9,65	28,95	x 0,01	0,29
1700	10 (5)	15 (3,75)	25 (3,75)	12,5	%10 = 1,25	13,75	x 0,01	0,14
1600	5 (2,5)	10 (2,5)	10 (1,5)	6,5	%2 = 0,13	6,63	x 0,01	0,07
1500	4 (2)	8 (2)	6 (0,9)	4,9	%2 = 0,10	5,0	x 0,01	0,05
1400	3 (1,5)	6 (1,5)	4 (0,6)	3,6	%1 = 0,04	3,64	x 0,01	0,04
1300	3 (1,5)	6 (1,5)	4 (0,6)	3,6	%1 = 0,04	3,64	x 0,01	0,04
1200	3 (1,5)	6 (1,5)	4 (0,6)	3,6	%1 = 0,04	3,64	x 0,01	0,04
1100	2 (1)	4 (1)	2 (0,3)	2,3	%1 = 0,02	2,32	x 0,01	0,02
1000	2 (1)	4 (1)	2 (0,3)	2,3	%1 = 0,02	2,32	x 0,01	0,02
600-900	2 (1)	2 (0,5)	1 (0,15)	1,65	%1 = 0,02	1,67	x 0,01	0,02
300-500 (MS)	3 (1,5)	4 (1)	3 (0,45)	2,95	%1 = 0,03	2,98	x 0,01	0,03
MÖ 100-MS 200	4 (2)	6 (1,5)	5 (0,75)	4,25	%1 = 0,04	4,29	x 0,01	0,04
500-200 (MÖ)	2 (1)	3 (0,75)	2 (0,3)	2,05	%1 = 0,02	2,07	x 0,01	0,02
900-600 (MÖ)	1 (1)	2 (0,5)	1 (0,15)	1,65	%1 = 0,02	1,67	x 0,01	0,02
1100-1000 (MÖ)	1 (1)	1 (0,25)	1 (0,15)	1,4	%1 = 0,01	1,41	x 0,01	0,01
2200-1200 (MÖ)	1 (1)	2 (0,5)	1 (0,15)	1,65	%1 = 0,02	1,67	x 0,01	0,02

2700-2300 (MÖ)	1 (1)	1 (0,25)	1 (0,15)	1,4	%1 = 0,01	1,41	x 0,01	0,01
3300-2800 (MÖ)	0 (1)	1 (0,25)	2 (0,3)	0,55	%1 = 0,01	0,56	x 0,01	0,01
6000-3400 (MÖ)	0	0	1 (0,15)	0,15	%1 = 0	0,15	x 0,01	0
9000-6100 (MÖ)	0	0	0	0	0	0	x 0,01	0
9300-9000 (MÖ)	0	0	1 (0,15)	0,15	%1 = 0	0,15	x 0,01	0

DOĞU ÇEKİRDEĞİ

ERKEK KATEGORİLERİ (%)

Tarih	Tam (@0,5 pts)	Orta (@0,5 pts)	Temel (@0,5 pts)	Erkek puanlar	Kadın (%E)	Okuryazarlık puanları	Çarpan	Toplam puanlar
2000 MS	100 (50)	0	0	50,0	%100 = 50	100,0	x 1,89	189,0
1900	15 (7,5)	60 (15)	10 (1,5)	24,0	%25 = 6	30,0	x 0,01	0,3
1800	5 (2,5)	35 (8,75)	10 (1,5)	12,75	%5 = 0,64	13,39	x 0,01	0,13
1700	5 (2,5)	20 (5)	10 (1,5)	9	%2 = 0,18	9,18	x 0,01	0,09
1600	4 (2)	15 (3,75)	10 (1,5)	7,25	%2 = 0,15	7,4	x 0,01	0,07
1500	3 (1,5)	10 (2,5)	10 (1,5)	5,5	%2 = 0,11	5,61	x 0,01	0,06
1400	3 (1,5)	10 (2,5)	10 (1,5)	5,5	%2 = 0,11	5,61	x 0,01	0,06
1300	3 (1,5)	5 (1,25)	5 (0,75)	3,5	%1 = 0,04	3,54	x 0,01	0,04
1200	3 (1,5)	5 (1,25)	5 (0,75)	3,5	%1 = 0,04	3,54	x 0,01	0,04
1100	2 (1)	2 (0,5)	3 (0,45)	1,95	%1 = 0,02	1,97	x 0,01	0,02
MÖ 600-MS 1000	2 (1)	2 (0,5)	2 (0,3)	1,8	%1 = 0,02	1,82	x 0,01	0,02
1000-700 (MÖ)	2 (1)	1 (0,25)	1 (0,15)	1,4	%1 = 0,01	1,41	x 0,01	0,01
1300-1100 (MÖ)	1 (0,5)	1 (0,25)	1 (0,15)	0,9	%1 = 0,01	0,91	x 0,01	0,01
7000-1400 (MÖ)	0	0	1 (0,15)	0,15	%1 = 0	0,15	x 0,01	0

okuryazarlık derecesine (%50'si tam, %40'ı orta ve %7'si temel düzeyde olmak üzere) sahipti ve kadınların da en az onlar kadar iyi eğitimli olması, Batılı iletişim teknolojisi puanını 63,8 yapıyordu. Doğu'da okuryazarlık keza erkekler arasında yaygın olmakla birlikte, o kadar yüksek düzeylerde olmasa da (benim hesaplamalarım %15 tam, %60 orta ve %10 temel), kadın okuryazarlığı bunun ancak dörtte biri yaygınlıktaydı. Sonuçta, Doğulu iletişim teknolojisi puanı 30 oluyor. Bu hesaplamaları tarihin gerilerine doğru yineledikçe, tahminlerim etrafındaki olası hata payı gitgide artıyor; bununla beraber, okuryazar insanların çok az sayıda olması bu hataların etkisini de buna bağlı olarak küçültüyor.

Üçüncü adım, iletişim teknolojilerinin değişim hızı ve erişimi için bir çarpan uygulamak. İletişim ağını yaymaktaki en ileri gereçleri üç genel kategoriye bölüyorum: (2000'e gelindiğinde hem Doğu hem Batı'da kullanılan), elektronik, (1900'e gelindiğinde Batı'da kullanımda olan) elektrik ve (Batı'da belki 11 bin yıl, Doğu'da da belki 9000 yıldır kullanılan) elektrik-öncesi.

Çoğu tarihçinin tersine, ben matbaa ile matbaa öncesi çağlar arasında belirgin bir ayrım yapmıyorum: matbaanın başlıca katkısı, iletişimi telgraf veya internetin yapacağı tarzda dönüşüme uğratmaktan çok, daha fazla ve daha ucuz malzemeler sağlamak oldu ve bu sayısal değişimler zaten hesaba katıldı. Elektronik teknolojilerde, 2000 yılında Batı'da ve Doğu'da bilgisayarların ve geniş bant iletişimin göreli mevcudiyetini yansıtacak şekilde, Batı için 2,5, Doğu için de 1,89'luk bir çarpan kullanıyorum. 1900'e gelindiğinde, Batı'da belirli bir etkisi olan elektrik teknolojilerinde 0,05'lik çarpan, tüm diğer dönemlerde kullanılan elektrik öncesi teknolojileri için de hem Doğu hem Batı'da 0,01'lik bir çarpan kullanıyorum. Sonuç olarak, 2000'de Batı olabilecek azami 240 toplumsal gelişme puanı (100 ET puanı x 2,5) yapıyor, Doğu ise 189 (100 ET puanı x 1,89) alıyor; 1900'de Batı 3,19 puan (63,8 x 0,05) ve Doğu 0,3 (30 x 0,01) puan yapıyor. Batı çekirdeği toplumsal gelişme endeksine girebilmek için asgari düzeye, yani 0,01 puana ancak MÖ 3300 civarında ulaşırken, Doğu MÖ 1300 civarında bu düzeye geliyor.

Hata Payları

Önceki Ayrım'da tekrar tekrar kestirimler ve tahminlerden söz ettim, zira bunlar olmaksızın bir toplumsal gelişme endeksi oluşturmanın hiç yolu yok. Bunun bir sonucu, hiçbir endeksin asla "doğru" olamayacağı; bu sözcüğü tüm uzmanların aynı kestirimleri yapacağı anlamına gelecek şekilde, her bir ayrıntının tamamen doğru olduğuna ilişkin güçlü anlamıyla kullanalım ya da kullanmayalım; durum bu. Bunun sonucu olarak da, benim hesapladığım toplumsal gelişme puanlarının yanlış olup olmadığını sormanın hiç manası yok. Elbette bunlar doğru olamaz. Ama burada sorulması gereken, *ne kadar* yanlış oldukları. 4-10. Bölümlerdeki grafiklerde gösterildiği biçimiyle toplumsal gelişme tarihinin temel gelişim seyri kalıbının yanıltıcı olmasına yol açacak kadar mı yanlış? Elinizdeki kitabın tamamının korkunç şekilde kusurlu olduğu anlamına gelirdi bu. Yoksa hatalar aslında görece önemsiz mi?

Bu sorular ilke olarak kolayca yanıtlanabilir; tek yapmamız gereken şu soruları sormak: (1) Bu puanları ne kadar değiştirmeliyiz ki, geçmişin görünümü de bu kitapta geliştirilen argümanların yanlış olmasına yol açacak kadar değişmiş olsun? (2) Bu tür değişimler akla uygun olur mu?

Son tahlilde, bunu yapmanın tek yolu, yaptığım her bir hesaplama için internet sitemde (www.ianmorris.org) sıralanan kanıtları incelemektir; ama burada sistemli hataların benim tarihin gelişim seyrinin bütüncül kalıbına ilişkin savlarımı baltalama olasılığını kısaca ele almak istiyorum. Benim endeksime göre (Grafik 3.6'da logaritmik-doğrusal olarak gösterilen) Batı MÖ 14.000'de öne geçti. Doğu yavaş yavaş yetişti ve MÖ 1. binyılın büyük bölümü boyunca Batı'yla arasındaki fark daraldı. MÖ 100 civarında Batı gene arayı açtı, ama MS 541'de Doğu öne geçti. 1773'e kadar da orada kaldı. Ardından Batı yine öne geçti ve 20. yüzyıl eğilimleri devam ederse 2103'e kadar da orada kalacak. Batılı gelişme, Buzul Çağı sonundan itibaren geçen sürenin %92,5'inde Doğulu gelişmenin önünde oldu.

3. Bölüm'de verdiğim puanların tamamının %10 kadar hatalı olabileceğini ve ama bu durumun ortaya çıkan gelişim seyri kalıbı önemli ölçüde değiştirmeyeceğini ileri sürmüştüm. Grafik A.2a, eğer Batılı gelişme puanlarını tutarlı olarak %10 az ve Doğu

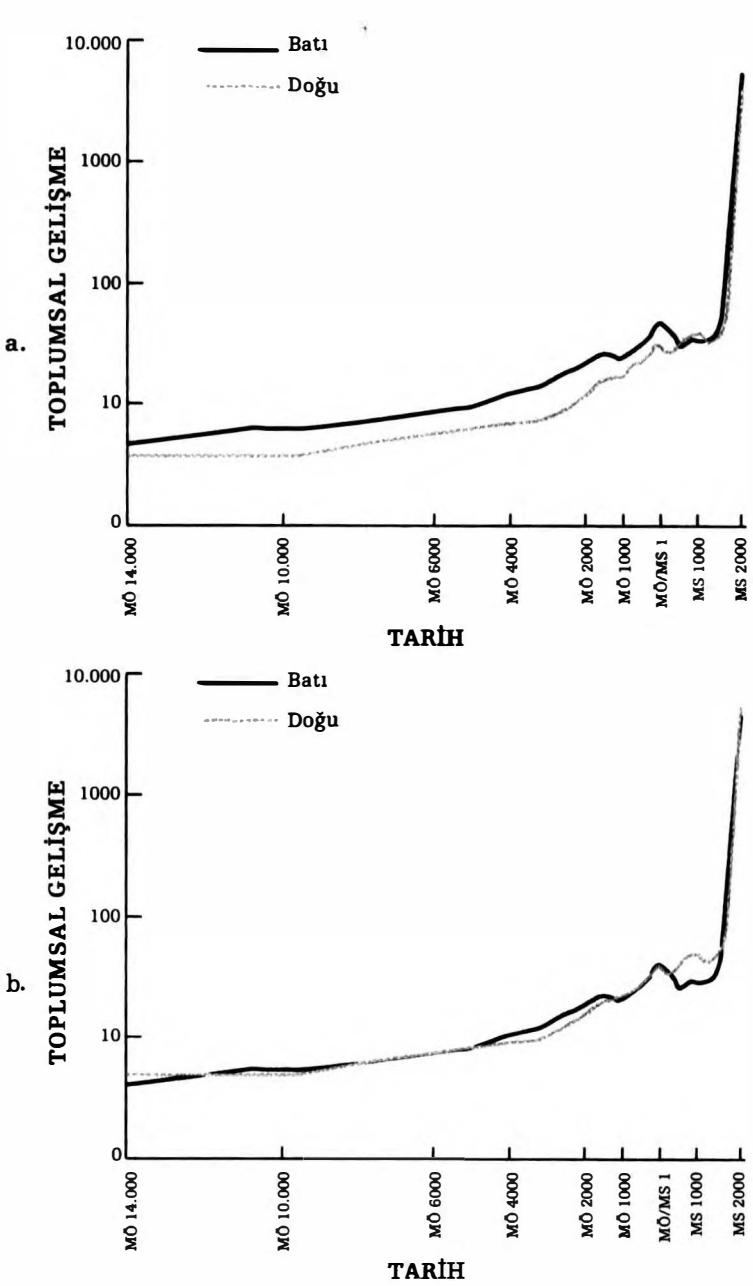
puanlarını da aynı miktarda fazla hesaplamış olsaydım, eğilimlerin nasıl olacağını gösteriyor; Grafik A.2b ise, Doğulu gelişme puanlarını %10 az ve Batı puanlarını da aynı miktarda fazla hesaplasaydım çıkacak sonucu ortaya koyuyor.

İşaret edilmesi gereken ilk husus, bu puanların istikrarını güçlü bir şekilde koruduğudur. Batı puanlarını yükseltip Doğu puanlarını düşüren Grafik A.2a, Batı'nın MS 1400'de, Zheng He'nin Hint Okyanusu'na yelken açmasından hemen önce, Doğu'dan daha gelişkin olduğunu kabul etmeye zorluyor bizi; bunun yanı sıra, Hannibal MÖ 218'de fillerini Roma'ya saldırmaya yönelttiği zaman Batılı gelişmenin, Zheng'in zamanında Doğu'nun olabileceğinden daha ileride olduğu anlamına da gelir. Bu yeterince tuhaf değilmiş gibi, grafik buna ek olarak bize Batı'nın Julius Caesar'ın MÖ 44'te öldürüldüğü zaman, Çin imparatoru Qianlong'un 1793'te Lord Macartney'in ticaret heyetini geri çevirdiği zaman Doğu'nun ulaşacağı gelişmeden daha ileride olduğunu da anlatır.

Grafik A.2b belki daha da tuhaf sonuçlar verir. Sözgelişi, Arapların Şam'dan büyük bir hilafete hükmettiği MS 700'de Batı'ya verdiği toplumsal gelişme puanı, Konfüçyüs çağı Doğu'sundaki gelişme puanından daha düşüktür ki bu doğru olamaz; ayrıca Sanayi Devrimi'nin halihazırda yoluna girdiği 1800'de Batı puanı, 1000-1200 arası Song hanedanı dönemindeki Doğu puanından düşük kalır ki, bu daha da akıl almaz bir şey.

Gelgelelim, tarihçiler bu tür tuhaf sonuçları sindirse bile, Grafik A.2'de ortaya çıkan tarihin gelişim seyri kalıpları, Grafik 3.6'daki temel gelişim seyri kalıbında açıklama gerektirecek kadar büyük bir değişime yol açmaz. Kısa vadeli rastlantı kuramları yetersiz kalır, çünkü Batı puanı Grafik A.2b'de bile, geçen sürenin çoğunda hâlâ daha yüksektir ("çoğu" artık 92,5 yerine %56 anlamına gelse bile); bu anlamda uzun vadeli kilitlenme kuramları da yetersizdir, çünkü Grafik A.2a'da bile Doğu 700 yıl boyunca önde kalır. Biyoloji ve sosyoloji, yukarıya doğru ama fasılalı gelişme hareketinin en akla yakın açıklamaları olarak kalırken, coğrafya neden Batı'nın hükmettiğinin en akla yakın açıklaması olmayı sürdürür.

Temel gelişim seyri kalıpları değiştirmek için, benim yaptığım kestirimlerin %20 hedeften sapmış olması gerekirdi. Grafik A.3a, tutarlı bir biçimde Batılı gelişme puanlarını %20 az, Doğu puan-

Grafik A.2. İfşa edilen hata: Toplumsal gelişme puanlarındaki sistemli hataların sonuçları. (a) Bütün Batı puanlarını %10 yükseltip, tüm Doğu puanlarını da aynı oranda düşürür; (b) tüm Doğu puanlarını %10 yükseltip, tüm Batı puanlarını da aynı oranda düşürür.

larını ise aynı miktarda çok hesaplamış olsaydım, tarihin nasıl görüneceğini gösteriyor; Grafik A.3b ise, Doğulu gelişme puanlarını %20 az, Batı puanlarını ise aynı miktarda çok hesaplasaydım ortaya çıkacak sonucu gösteriyor.

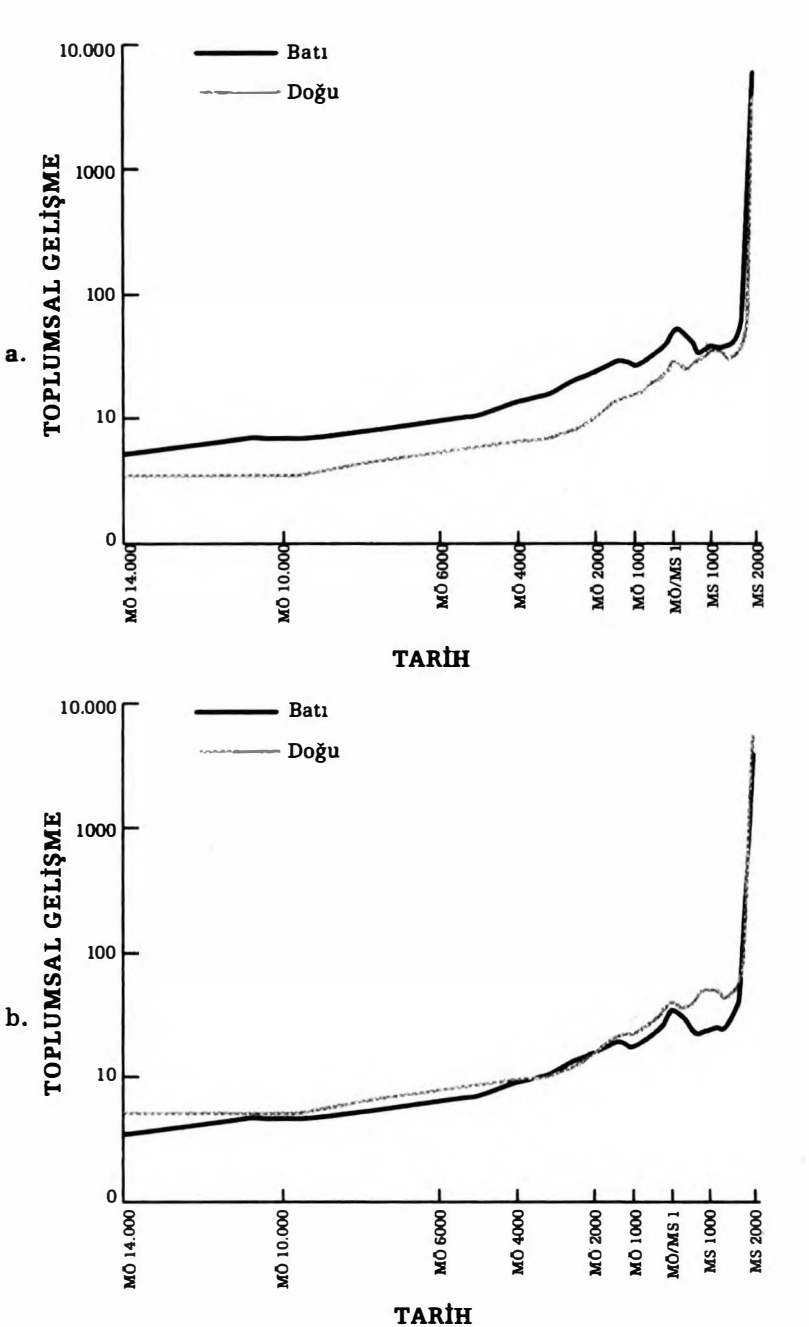
Gelişim seyri kalıpları bu kez çok farklı oluyor. Grafik A.3a'da Batı puanı her zaman Doğu puanından yüksek olarak, uzun vadeli kilitlenme kuramlarının çok akla yakın görünmesine yol açıyor ve aynı zamanda toplumsal gelişmenin coğrafyanın anlamını değiştirdiğine dair savımı geçersiz kılıyor. Bunun tersine, Grafik A.3b de benim fiili endeksimin sonuçlarını tam tersine çevirerek, Doğu'nun öncülüğünü Buzul Çağı'ndan bu yana geçen zamanın %90'ına yayıyor.

Grafik A.3a veya A.3b'nin doğru olması halinde, bu kitapta okuduğunuz her şey yanlıştır. Ne ki bunların yanlış olmadığından emin olabiliriz. %20 oranında Batı puanlarını yükseltip Doğu puanlarını düşüren Grafik A.3a, bize imparatorluk Roma'sının MÖ/MS 1'deki gelişmesinin 1900'deki sanayileşmiş Japonya'nın sadece 5 puan gerisinde olduğunu anlatır ki, bu doğru olamaz; %20 oranında Doğu puanlarını yükseltip Batı puanlarını düşüren Grafik A.3b ise Doğulu gelişmenin Shang öncesi dönemde Pers İmparatorluğu dönemindeki Batılı gelişmeden yüksek olacağını; Batı'nın Doğu'ya ancak 1828'de, Afyon Savaşları'nın arifesinde yetiştiğini ve Batı hâkimiyetinin halihazırda (2003) sona erdiğini gösterir. Bunların hiçbiri güvenilir görünmez.

Nitekim 3. Bölüm'deki önermelerim, (a) kestirimlerimdeki hata payının %10'dan muhtemelen ve %20'den kesinlikle az olduğu; ve (b) hata payı %10'a yükselse bile, burada açıklamaya çalıştığım temel tarihsel kalıpların hâlâ yerli yerinde kaldığı yönündedir.

Sonuç

3. Bölüm'de birkaç kez, bir toplumsal gelişme endeksi yapmanın bir tür zincirli testere sanatı olduğuna değinmiştim. Olabilecek en iyi endeks bile, bize ancak endeks tasarımcısının varsayımlarını ortaya koyan kaba saba, idare edecek nitelikte bir kestirim verebilir. Bu kadar uzun zamandır neden Batı'nın hükmettiğini açıklamakta başarısız olmamızın temel nedeninin, kuramların öncülerinin terimlerini farklı şekillerde tanımlayıp, sorunun

Grafik A.3. Daha da büyük hatalar: (a) Tüm Batı puanlarını %20 yükseltip, tüm Doğu puanlarını aynı oranda düşürür; (b) tüm Doğu puanlarını %20 yükseltip, tüm Batı puanlarını aynı oranda düşürür.

farklı kısımlarına odaklanmaları olduğunu öne sürdüm. Bir endeks oluşturmak gibi basit bir eylem bile bu yüzden tartışmayı daha ileriye götürebiliyor. Bu kitabı eleştirecek olanlardan, Ek Bölüm'ün başında sıraladığım itirazlardan ilkini –insanları makineleştireceği için nicel karşılaştırmaların kabul edilemez olduğunu– dile getirenler, neden Batı'nın hükmettiğini veya bu soruyu sormamıza bile gerek olmadığını açıklamanın bir yolunu bulmak zorundadır; ikinci, üçüncü ve dördüncü –toplumsal gelişmeyi kötü tanımladığıma, yanlış özellikleri kullandığıma veya kanıtları yanlış anladığıma ilişkin– itirazları yöneltecek eleştirmenler ise, kendilerine özgü daha iyi endekslerle ortaya çıkmak zorundadır. İşte belki o zaman gerçek bir ilerleme görebiliriz.

OKUMA ÖNERİLERİ

Bu kitabı yazarken, veri dağlarını derleyen, çözümleyen ve yorumlayan pek çok araştırmacı kuşağının olağanüstü çabalarından yararlandım. Doğu ve Batı tarihi külliyatı neredeyse sonsuz olmakla kalmayıp, aynı zamanda son derece tartışmaya açıktır; bu da en azından bazı uzmanların itirazına maruz kalmaksızın, önemli bir mesele üzerine herhangi bir söz söylemeyi imkânsız kılıyor. Hepsini okumaya vakit ayırmış olsam bile, bütün ihtilaflı konuları ele alacak kadar geniş kapsamlı bir kaynakçaya ayıracak kadar yer yok; ama bu kısımda benim muhakememi en çok etkileyen eserlerin listesini yapacağım.

Listedeki eserler, genel okuru amaçlayan giriş niteliğindeki araştırmaları, daha akademik genel bakışları ve benim özellikle faydalı gördüğüm ayrıntılı incelemeleri bir araya getiriyor. Mümkün mertebe daha yakın geçmişe ait, kendileri de geniş kaynakça barındıran eserlerden söz etmeye çalıştım. Kitapçılarda mevcut en yeni kitaplar ve birçok dergi makalesi internet üzerinden ulaşılabilir durumda, ama şimdilik bu araştırmaların çoğu sadece araştırma kütüphanelerinde bulunuyor. Ben başvuru kaynaklarımı mümkün mertebe İngilizce yazılmış olanlarla sınırladım.

Haber dergilerindeki kısa makaleler dışında, eserlere yazarının veya editörünün soyadı ve yayım tarihiyle gönderme yapıyorum. Tam ayrıntılar sonraki kaynakçada bir arada yer alıyor.

Benden önceki sayısız tarihçi gibi ben de Cambridge Üniversitesi yayınlarının dünyanın çeşitli kesimlerini kapsayan çok ciltli yayınlarından çok yararlandım. Bu diziler genellikle temel olguları bulmanın en iyi yolunu oluşturuyor ve her kullandığımda bunların adını tekrar tekrar zikretmek yerine, burada en çok yararlandığım dizilerin listesini vermekle yetineceğim:

The Cambridge Ancient History (2. bas., 14 cilt, 1975-2001)

The Cambridge History of China (10 cilt, 1979-)

The Cambridge History ot Egypt (2 cilt, 1980-1999)
The Cambridge History of Iran (8 cilt, 1968-1991)
The Cambridge History of Islam (2 cilt, 1970)
The Cambridge History of Japan (6 cilt, 1988-1999)
The New Cambridge Medieval History (7 cilt, 1995-2006)
The New Cambridge Modern History (12 cilt, 1957-1990)
The Cambridge History of Southeast Asia (2 cilt, 1993)

Bu dizilere ek olarak, Cambridge tarih yayınları arasında tek ciltlik paha biçilmez eserleri de aşağıda editörlerinin isimleri ve basım tarihleriyle birlikte aktardım.

Giriş

Qiying'in İngiltere'ye gelişi hakkındaki temel kaynağımız "The Chinese Junk, 'Keying'", *Illustrated London News* 12, no. 340, 1 Nisan 1848, s. 220, 222. 1830-1840 arasında İngiltere-Çin ilişkileri: Fay, 1997; Waley, 1958. Hong Xiuquan: Spence, 1996.

Batı hâkimiyetinin doğası: Mandelbaum, 2005. Çin ekonomik kalkınması: Jacques, 2009.

16. yüzyılda Çin-Avrupa ilişkileri: Spence, 1983. Batı hâkimiyetine dair Doğulu kuramlar: Fukuzawa, 1966 (ilk basımı 1899); Y. Lin, 1979.

Batılılar 18. yüzyıldan beri yüzlerce uzun vadeli kilitlenme kuramı üretmiştir. Diamond (1997), S. Huntington (1996) ve Landes (1998) modern yaklaşımın mükemmel örnekleridir.

Torr (1951) Karl Marx'ın Çin yazılarını toplar.

Zheng ve Kolomb üzerine bkz. 8. Bölüm. Menzies (2002) küresel deniz yolculuğunu Zheng'in yaptığını savunur. Chiasson (2006), daha da çarpıcı şekilde, Kanada Yeni İskoçya'daki (Nova Scotia) Cape Breton'da bir Çin kolonisi bulduğunu öne sürer. 1763/1418 haritası için bkz. http://news.nationalgeographic.com/news/2006/01/0123_060123_chinese_map.html. 15. yüzyıl Çin haritaları: R. Smith, 1996.

Goldstone (2009), Lee ve Wang (1999), Pomeranz (2000) ve Wong (1997) klasik Orange County/kısa vadeli rastlantı kitaplarıdır; Arrighi (2007) onların argümanlarının sonuçlarını açımlar. A.G. Frank (1998) köktenci kuramların en etkilisidir; Goody (2004) ve Hobson (2004) en aşırıları sayılabilir. Allen vd. (2005) ve Bengtsson vd (2005) sayısal kanıtları verir.

Kaliforniya ekolüyle ilgili tartışmalara iyi örnek oluşturan makalelerin derlemesi: *Journal of Asian Studies* 61, 2002, s. 501-662; *Canadian Journal of Sociology* 33, 2008, s. 119-167.

Biyoloji, sosyoloji ve coğrafya: Bu konudaki görüşlerimi en çok şekillendiren kitaplar, daha pek çokları arasında şunlardır: Conway Morris, 2003; Coyne, 2009; Dawkins, 2009; Ehrlich ve Ehrlich, 2008; Maynard-Smith ve Dawkins, 2008 (biyoloji). Boserup, 1965; Gerring, 2001; North vd., 2009; Smelser ve Swedberg, 2005; J. Wood, 1998 (sosyal bilimler/sosyoloji). Konner, 2002; Vermeij, 2004; E.O. Wilson, 1975 (biyoloji ve sosyal bilimler arayüzü). Castree vd., 2005; de Blij, 2005; Martin, 2005;

Matthews ve Herbert, 2004 (coğrafya). Acemoğlu vd. (2002), neden Batı'nın hükmettiğinin bir açıklaması olarak coğrafyaya en büyük meydan okumayı içeren çalışmadır. Jim Robinson'a bu meseleleri benimle tartıştığı için teşekkür etmek istiyorum.

1. Doğu ve Batı'dan Önce

Batı'yı tanımlamak: Pomeranz, 2000, s. 3-10. Evrenin tarihi: Steinhardt ve Turok, 2007. Evrenin içinde insanoğlunun yeri: Christian, 2004; Morowitz, 2002.

Klein (2009) insan evriminin eksiksiz araştırmasıdır ve bu bölümdeki bütün konu başlıklarını kapsar. Wrangham (2009) en kolay okunur kısa anlatıdır. Genel olarak evrim ilkeleri: Coyne, 2009.

Beynin işleyişi: Zeman, 2008. Yineleme ve FOXP2 geni: P. Liebarman, 2007.

Movius Hattı: Norton ve Bae, 2008; Petraglia ve Shipton, 2008. Dmanisi: Lordkipanidze vd., 2007.

Zhoukoudian: Boaz ve Ciochon, 2004. Flores aletleri: Brumm vd., 2010. Flores "Hobbitleri": Morwood ve van Osterzee, 2009; Tocheri, 2007; Jungers vd., 2010. Şempanze zekâsı: Savage-Rumbaugh ve Lewin, 1994. Orta Asya "yeti"si: Krause vd., 2010.

Neandertaller: Mithen 2005. Dağıtım: Krause vd., 2007a. Kemik kırılması ve rodeo binicileri: Berger ve Trinkaus, 1995. FOXP2 geni: Krause vd., 2007b. *Clan of the Cave Bear*: Auel, 1980. Cebelitarık: Finlayson vd., 2006. Ruhani yaşam: Renfrew ve Morley, 2009.

Homo sapiens: Mithen, 1996; Fleagle ve Gilbert, 2008. Afrikalı Havva: Cann vd, 1987; Ingman vd., 2000. Afrikalı Âdem: P. Underhill vd., 2001.

Beden bitleri: Kitler vd., 2003. Ne ki yeni bir DNA araştırması (Kitchen vd., 2010) bitlerin Neandertallerle birlikte 190.000 yıl önce evrim geçirdiğini ileri sürer.

İleriye Doğru Bebek Adımları: Yeni kanıtlar içeren McBrearty ve Brooks, 2000; Bouzzouggar vd., 2007; Morean vd., 2007; Morgan ve Renne, 2008; Vanaeren vd., 2006. Demografi ve tam modern kültür: Powell vd., 2009.

Homo sapiens/Neandertal çiftleşmesine karşı çıkanlar: Krings vd., 1997; Caramelli vd., 2003. Yana çıkanlar: Zilhao, 2006. Genom kanıtları: R. Green vd., 2010. Süregiden insan evrimi: Cochran ve Harpending, 2009; Jakobsson vd., 2008; Voight vd., 2006; E. Wang vd., 2007. Afrika'dan dışarı göçler: Gunz vd., 2009. Göç tarihleri: Endicott vd., 2009; O'Connell ve Allen, 2004. Çin'de ilk modern insanlar: Shen vd., 2002, 2007; Shang vd., 2007.

Çok bölgeli model: Wolpoff, 1996; Wolpoff ve Caspari, 2002; Cochran ve Harpending, 2009. Yeni Zhokoudian buluntuları: Shang vd., 2007. Yeni Xuchang buluntuları: http://www.chinadaily.com/cn/opinion/2008-01/28/content_6424452.htm; ve yorumlar: http://afp.google.com/article/ALeqM5inq53Ltnn7sNiN7mspQ6tDxCqQOA. Kemiklerin istatistiksel analizi: Manica vd., 2007.

Amerika'da ilk insanlar: Dillehay vd., 2008; Gilbert vd., 2008; Goebel vd., 2008.

Antik iklim: N. Roberts, 1998. Buz çekirdek verileri: EPICA, 2004.

Lewis-Williams (2002) Buzul Çağı mağara sanatının canlı bir yorumunu sunar; Bahn ve Vertut (1997) güzel illüstrasyonlarla kanıtları derler. Altamira tarihleri: http://www.timesonline.co.uk/tol/travel/specials/artistic_spain/article5904206.ece. Hohle Fels heykelciği: Conrad, 2009. Xuchang kuşu: http://news.xinhuanet.com/english/2009-04/28/content_11274877.htm.

2. Batı Başı Çekiyor

Tarımın kökleri üzerine geniş bir külliyat bulunuyor. İyi haber, arkeologların yakın geçmişte bu bölümde değindiğim sit alanlarından birçoğunu ele alan birkaç mükemmel küresel araştırma üretmiş olmasıdır (özellikle Mithen, 2003; Bellwood, 2005; Barker, 2006; Fuller, 2007; Cohen vd., 2009). Kötü haber (en azından bir bakıma), bu alanın, sözünü ettiğim çalışmaların daha şimdiden demode olmasına yol açacak kadar hızla değişmesidir. Aşağıda ayrıntılar konusunda veya araştırmaları güncellemek üzere ek çalışmaları aktarıyorum.

Karadeniz tufanı: Major vd., 2006; Yanko-Hombach vd., 2007.

Enerji ve tarih: Smill (1994) klasik çalışma olarak yerini koruyor. Bitkiler ve fotosentez: Morton, 2007.

Kayıp uygarlıklar: Hancock, 2003.

En erken çömlekçilik: Boaretto vd., 2009; Kuzmin, 2006.

Kuyrukluyıldızlar ve Genç Dryas: Kennett vd., 2009.

Gece Karanlığı: Asimov, 1941.

Çekirdek Bölge: Halihazırda değinilmiş araştırmalara ek olarak bkz. Cappers ve Bottema (ed.), 2002; Akkermans ve Schawartz, 2003; Bar-Yosef, 2004.

Köpeğin evcilleştirilmesi: Savolainen vd., 2002. Çöp ve yerleşik düzen: Hardy-Smith ve Edwards, 2004. Doğulu yerleşik düzen: Liu, 2010.

Abu Hureyra: A. Moore vd., 2000. Çavdar ve Genç Dryas: Hillman vd., 2001; Willcox vd., 2008.

Din arkeolojisi: Renfrew, 1985. Dinin evrimsel psikolojisi: Boyer, 1999; Dennett, 2007.

Çekirdek Bölge'deki erken dinsel yerleşimler: Baumgarten, 2005. Longwangcan: X. Wang, 2008.

İncir ağaçları: Kislev vd., 2006. En erken hububat ambarları: Kuijt ve Finlayson, 2009.

Çiftçilik ve doğum aralıkları: Bocquet-Appel ve Bar Yosef, 2008.

Çatalhöyük: Hodder, 2006; http://www.catalhoyuk.com. Kendilerini evcilleştiren insanlar: Hodder, 1990.

Evlilik, miras ve çiftçilik: Goody (1976) bir klasik olmayı sürdürüyor.

Tarihöncesinde şiddet: LeBlanc ve Register, 2003; Otterbein, 2004. Eriha istihkâmları: McClellan, 2006. Özgün refah toplumuna ilişkin şüpheler: D. Kaplan, 2000.

Tarımın Avrupa'ya yayılışı: Kolonileştirmeyi vurgulayan Renfrew, 1987; Cavalli-Sforza vd., 1994; Bellwood, 2005. Renfrew ve Boyle (2000) ile Bellwood ve Renfrew (2003) mutabakata yaklaşan bazı makaleler içerir.

Tarımın kaçınılmazlığı: Richerson vd., 2001.

Evcilleştirme: Diamond (1997) bu konuda klasik, Fuller (2007) ise en güncel anlatıdır. Peru: Dillehay vd., 2007. Oaxaca: Pohl vd., 2007. İndus

Vadisi: Fuller, 2006. Yeni Gine: Denham vd, 2005. Sahra: Marshall ve Hildebrand, 2002. Sukabağı: Erickson vd., 2005.

Doğu Asya: Küresel araştırmalara ek olarak bkz. L. Liu, 2004; Chang ve Xu, 2005, s. 27-83; Stark, 2006, s. 77-148. Chang'ın *Archaeology of Ancient China* (1986) adlı çalışması çok uzun süre tek ayrıntılı genel bakış olarak kaldı, ama Liu ve Chen (2010) şimdi onu geride bıraktı. Japonya: Habu, 2004. Kore: Nelson, 1993. Barnes (1999) Çin, Kore ve Japonya'yı kapsar. Carleton College'dan Bryan Gordon pirincin kökenleri hakkında bir web sitesi kurdu: http://htpp-server.carleton.ca/~bgordon/Rice/paper_database.htm.

Yangtze Deltası sit alanları: Jiang ve Liu, 2006; Jiang, 2008. Domuz: Yuan ve Flad, 2002; Yuan, 2008. Wei Vadisi tarım aletleri: Chang ve Xu, 2005, s. 60-64. Çin'deki evcilleştirme üzerine büyük ölçüde Fuller (2007) ve Fuller vd.'ni (2007) takip ettim. G. Lee vd. (2007) ve Liu vd. (2007) bu argümanlara meydan okur (tartışma *Antiquity* dergisinin online edisyonunda devam etti).

Pirinç (çeltik) tarlaları: Zong vd., 2007.

Jiahu: J. Zhang vd., 2004; X. Li vd., 2003. Erken Çin yazısı: Keightley, 2006. 'Ain Ghazal: Schmandt-Besserat, 1998. Şamanlar: Chang, 1983. Tarım Havzası mumyaları: Barber, 1999. Ata tapımı: Liu, 2000.

Doğu Asya tarımsal genişlemesi: Bellwood, 2005, s. 128-145; Barker, 2006, s. 199-230; Stark, 2006, s. 77-118; Sanchez-Mazan, 2008.

Erken çiftçilerin iskeletleri: C. Larsen, 1995, 2006; Armelagos ve Harper, 2005. Seçkin mutfaklar: Goody, 1982.

Malinowski'nin *A Diary in the Strict Sense of the Term* (1976) onun Trobriand Adaları'nda geçirdiği dönemi anlatır. Kuper (1983) onun antropoloji tarihindeki yerini açıklar.

3. Geçmişin Ölçüsünü Almak

Herbert Spencer: Francis, 2007. Trigger (1995) en iyi arkeoloji anlatısıdır. Arkeoloji ve toplumsal evrim üzerine daha genel olarak: Sanderson, 2007; Trigger, 1998. Pluciennek (2005) evrimciliğe karşı çıkar.

Talcott Parsons'ın *Societies: Evolutionary and Comparative Perspectives* (1966) en önemli yeni-evrimci çalışmadır. Ama arkeologlar daha çok Service (1962) ve Fried'e (1967) gönderme yapar. Toplumsal gelişme endeksleri: Naroll, 1956; Carneiro, 1962, 1968 ve 1970.

Eddington'un deneyleri: Isaacson, 2007, s. 256-62.

Özellikleri ve endeksleri değerlendirme ölçütleri: Naroll, 1956; Gerring, 2001.

BM İnsani Gelişim Programı'nın yıllık raporlarının indirileceği bağlantılar: http://hdr.undp.org/. Ray (1998, s. 27-29) eleştirileri düzgün biçimde özetler.

Çağdaş istatistikler: Birleşmiş Milletler Örgütü, 2006; Gıda ve Tarım Örgütü, 2006; Uluslararası Stratejik Araştırmalar Enstitüsü, 2009. Daha önceki dönemlere ait enerji istatistikleri çok dağınık verilere dayanır. Ama Madison (2003), Allen (2006b) ve Allen vd. (2005 ve 2007) değerli malzeme içerir. Tarım üzerine Perkins (1969) ve Slicher van Bath

(1963) vazgeçilmez nitelikte. Erken sanayi: Crafts, 1985; Mokyr, 1999; Morris-Suzuki, 1994. Smil (1991 ve 1994) olağanüstü bir genel bakış sunar. Genel olarak bkz. http://www.ianmorris.org.

Roma dönemi kirliliği: De Callatay (2005) o dönemde mevcut kanıtları özetler; daha yakın yıllara ait çalışmalar arasında Boutron vd. (2004), Kylander vd. (2005) ve Schettler ve Romer (2006) çeşitli kanıt kaynakları içerir.

Robert Hartwell'in 1960'lara ait makaleleri (özellikle Hartwell, 1967) Çin demiri ve kömürü konusunda standart çalışmalar olarak durmaktadır. Donald Wagner (2001a, 2001b, 2008), Hartwell'in kanıtlara ilişkin varsayımlarını ve kullanımını eleştirir, ama genel olarak sonuçlarını benimser. Bu konuları benimle tartıştığı için Profesör Wagner'e teşekkürü borç biliyorum.

Roma tüketimi: Jongman, 2007a.

4. Doğu Arkadan Yetişiyor

Yakın tarihli mükemmel genel bakışlar var. Mezopotamya: van de Mieroop, 2007; Snell, 2007. Mısır: Kemp, 2005. Kuhrt (1995) her iki çekirdek alanı da ele alır. Çin: Liu (2004), Chang (1986) ve Chang ve Xu (2005) paha biçilmez değerdedir.

Daha dar odaklı araştırmalar:

Batı-Erken Mezopotamya: Postgate, 1993. Susa ve Eridu: Potts, 1999; Pollock, 1999. Uruk: Liverani, 2006; Rothman, 2001. Tell Brak: Ur vd., 2007. Erken Mısır: Wilkinson, 2003; Wengrow, 2006. Piramitler: Lehner, 1997. Akad: Liverani, 1993. Suriye: Akkermans ve Schwartz, 2003. Hititler: Bryce, 1998, 2002. Ege: Shelmerdine, 2008. Troya Savaşı: Latacz, 2004; Strauss, 2006. Uluslararası Çağ: Liverani, 2001. Avrupa periferisi: Kristiansen ve Larsson, 2005.

Doğu-Üç Hanedan Kronoloji Projesi: Y.K. Lee, 2002; X. Zhang vd., 2008. Shandong araştırması: A. Underhill vd., 2002. Çin müziği: von Falkenhausen, 1003a. Şamanizm: Chang, 1983, 1989, 1994. Taosi anıtı: He, 2005. Xia üzerine tatışmalar: von Falkenhausen, 1993b; Liu ve Şu, 2007. Erlitou ve erken Shang: Liu ve Chen, 2003. Çevresel değişim: Xiao, 2007; A. Rosen, 2007. Shang: Thorp, 2006. Anyang bronz dökümhanesi: Yinxu Ekibi, 2008. Kehanet kemikleri: Keightley, 2000 (yazarın çok sayıda önemli araştırmasına göndermelerle birlikte); Flad, 2008; A. Smith, 2008. Peter Hessler'in *Oracle Bones* (2006) adlı çalışması tarihsel analizi (özellikle kehanet kemiklerinin kendisini) etkili bildirimle bir arada dokuyarak Çin'in harikulade bir kişisel anlatısını sunar. Shang krallığı: Puett (2002, 1. Bölüm) rakip kuramları tartışır. Savaş arabaları konusunda çok büyük bir ihtilaf vardır; ben Shaughnessy'i (1988) takip ediyorum genellikle.

Tanrıların Arabaları: von Däniken, 1968.

Atın evcilleştirilmesi: A. Outram vd., 2009.

Genel olarak kopmalar: Diamond, 2005. McAnany ve Yoffee (2010) karşıt görüşler sunar. G. Schwartz (2006) MÖ 2200-1200 arasındaki birkaç kopmayı gözden geçirir. Sing (2007) tüm Batılı kopmaların ekolojik nedenleri olduğunu ileri sürer.

Batı'daki kopmalar Doğu'dakilerden daha çok araştırılmıştır. Liu (2004) Çin'in iklim kaydını gözden geçirir (2. Bölüm) ve örnek olay araştırmalarına göz atar (6. ve 7. Bölümler). MÖ 2200-2000 arasında Batı'da yaşanan kopmalar için bkz. Dalfes vd., 1997. Weiss vd. (1993) Tell Leilan'ı ele alır. Cooper (2006) iklim değişimini önemsemez. MÖ 1750-1550: Drews, 1988. Hurriler: Wilhelm, 1989. Hyksos: Redford, 1992. MÖ 1200-1000: Drews, 1993 (askeri etkenler); Nur ve Cline, 2000 (depremler); Fagan 2004a, 9. Bölüm; Sing, 2007, s. 84-89 (iklimle ilgili yapılan tartışmalar).

5. Başabaş Yarış

Erken devletlerüzerine devasa birkülliyatvardır. Özellikle yararlandıklarım: North, 1981; Tilly, 1992; Turchin, 2009; Scheidel (yakında çıkacak).

Doğu'ya genel bakış: M. Lewis, 2007; F. Li, 2006, 2009; Nylan ve Loewe, 2010; von Falkenhausen, 2006; Zhao (yakında çıkacak). Batı'ya genel bakış: *Cambridge Ancient History* (c. 3-9) ve Kuhrt (1995, c. 2) Batı Asya üzerine muazzam ayrıntılar içerir.

Aşağıdaki daha dar odaklı çalışmalar da değerlidir:

Doğu– Hsu ve Linduff (1988), X. Li (1985) ve Z. Wang (1982) kusursuz fakat demodedir; X. Yang (2004) kısmen günceldir. Zhou bronzları: Rawson, 1990; J. So, 1995. Zhou toplumsal örgütlenmesi: F. Li, 2003; Chu, Cook ve Major, 1999. *Zouzhuan*: Pines, 2002. Demir: Wagner, 1993, 2001c, 2008. Savaş: Kiser ve Cai, 2003, 2004; M. Lewis, 1990; Yates vd., 2009; Zhao, 2004. Yazı: M. Lewis, 1999. Qin hukuku: Hulsewé, 1985. Anıtlar: Wu, 1995. Qin ve Han: M. Lewis, 2007; Loewe, 2006; Portal, 2007. Hui (2005) Qin ve erken modern Avrupalı devlet oluşumunun büyüleyici bir karşılaştırmasıdır.

Batı– demir üzerine: Wertime ve Muhly (1980) henüz aşılamamış durumda. Erken İsrail'le ilgili her şeyi muazzam bir ihtilaf kuşatır; Provan vd. (2003) genellikle Eski Ahit anlatısını desteklerken, Finkelstein ve Silberman (2001, 2006) ve Liverani (2005) daha eleştireldir. Asur hakkında genel çalışmalar pek yoktur, ancak bkz. Yamada, 2000 (9. yüzyıl); Mattila, 2000 (aristokrasi); Oded, 1979 (sürgünler); Bedford, 2009; M. Larsen, 1979; Liverani, 1995; Parpola, 1997 (imparatorluk). Urartu: Zimansky, 1985. Fenikeliler: Aubet, 2001. Yunanistan: Morris ve Powell, 2009. Akdeniz kolonileştirmesi: Hodos, 2006; Dietler, 2010. Monte Polizzo: Morris ve Tusa, 2004; Mühlenbock, 2008. Persiya: Bedford, 2007; Briant, 2002. İskender: Bosworth, 1988. Roma: Eich ve Eich, 2005; Eckstein, 2007. Okur-yazarlık: W. Harris, 1989. Genel olarak erken yazı: B. Powell, 2009. Batılı imparatorlukların karşılaştırması: Morris ve Scheidel, 2009.

Mafya ile devlet arasındaki fark olarak meşruiyet: Gambetta, 1994.

İklim değişimi: Bao vd., 2004; Garcia vd., 2007; Issar, 2003; Issar ve Zahor, 2005; Kvavadze ve Connor, 2005; P. Zheng vd., 2008. Mevsimsel ölüm oranı: Shaw, 1996; Scheidel, 2001.

Rise and Fall of the Great Powers: P. Kennedy, 1987.

Eksen Çağı: Jaspers (1949) kurucu araştırmadır. B. Schwartz (1975) konuya en açık giriş, Armstrong (2006) ise en kolay okunan araştırmadır.

Ama Bellah (2005) en kavrayışlı karşılaştırmalı araştırmadır. Hall ve Ames (1995a, 1995b) gibi bazı araştırmacılar Çin ve Batı düşüncesi arasındaki benzerliklere karşın farklılıkları vurgular; B. Schwartz (1985) ve Roetz (1993) gibi diğerleri ise daha çok birliğe işaret eder. Ben ikinci yaklaşımı, özellikle Puett'in (2002) geliştirdiği haliyle, çok daha inandırıcı buluyorum. Konfüçyüs için arka plan: Shaughnessy, 1997; von Falkenhausen, 2005. Legalistler: Fu, 1996. Çin düşünce ekolleri arasındaki bağlantılar: K. Holloway, 2009. Erken Yunan felsefesi: Graham, 2006. Yunan demokrasisi ve eleştirileri: Ober, 1998. Yunan ve Çin düşüncesinin birkaç mükemmel karşılaştırması vardır. Örneğin Lloyd, 2002; Lloyd ve Silvin, 2002; T. Martin, 2009; Shankman ve Durant, 2000; Sim, 2007. Akenaton ve Musa: Freud, 1955; Assmann, 2008.

Roma-Çin temasları: Leslie ve Gardiner, 1996; Mair, 2006. Vagnari DNA: http://www.independent.co.uk/news/science/archaeology/news/ambassador-or-slave-east-asian-skeleton-discovered-in-vagnari-roman-cemetery-1879551.html, *The Independent*, 26 Ocak 2010. Mısır'daki' buluntular: Cappers, 1999. Arikamedu'daki buluntular: Begley, 1996. *Voyage on the Red Sea*: Casson, 1989. İpekYolları: F. Wood, 2002. Baktria: Holt, 1999. Bozkır anayolu: Beckwith, 2009; Christian, 1998; Kohl, 2007; Koryakova ve Epimakhov, 2007. Partiya: Curtis ve Stewart, 2007. Göçebeler ve Çin: Barfield, 1989; Di Cosmo, 2002; Lovell, 2006, s. 66-116.

6. Gerileme Ve Çöküş

Doğu'ya genel bakış: M. Lewis, 2007, 2009a. Batı: Garnsey ve Saller (1987) erken Roma İmparatorluğu'nun, Cameron (1993a, 1993b) da geç Roma İmparatorluğu'nun en iyi araştırmaları olmayı sürdürür. 1960'lardan beri birçok Roma tarihçisi geç Roma tarihinin "gerileme ve çöküş" kuramlarını reddetmiştir (bkz. özellikle Brown, 1971, 1978), ancak daha yakın tarihçiler ve arkeologlar (örneğin Goldsworthy, 2008; Heather, 2005; Jongman, 2007b; McCormick, 2001; Ward-Perkins, 2005) –benim de burada yaptığım gibi– MS 200 sonrası toplumsal gelişmedeki çöküşte ısrar eder.

Han ve Roma ilahi hükümdarlık anlayışı: Puett, 2002; Price, 1984. Roma zaferleri: Beard, 2007. Konfüçyüsçü ahlak kültürü: Ivanhoe, 2000.

Adshead (2000, s. 4-21) Han ve Roma imparatorlukları arasında ilginç karşılaştırmalar yapar. Mutschler ve Mittag (2009) ve Scheidel (2009a) İngilizce yazılmış ilk sistemli araştırmalardır.

Doğulu ekonomik büyüme: Bray, 1984; Hsu, 1980; Peng, 1999; Qagner, 2001c. Batılı büyüme: Bowman ve Wilson; 2009; de Callatay, 2005; Manning ve Morris, 2005; Scheidel vd, 2007; Scheidel, 2009; A. Wilson, 2009; devam eden Oxford Roma Ekonomi Projesi (http://oxrep.classics.ox.ac.uk/index.php). Roma ve Han ekonomik büyüme karşılaştırması: Scheidel, 2009b. Yunan ve Roma yaşam standartları: Morris, 2004; Saller, 2002. Han konutları: Guo, 2010. Roma ve Han konutlarının karşılaştırması: Razerto, 2008.

Grafik 6.2 ve 6.6 için kaynaklar: A. Parker, 1992; Kylander vd., 2005.

Monte Testaccio: http://ceipac.gh.ub.es/MOSTRA/u_expo.htm (4 Aralık 2007 itibariyle). Batının altın çağı: Scheidel, 2007; Jongman, 2097a.

Kolomb Mübadelesi: Crosby, 1972. McNeill (1976) hastalık tarihi üzerine hâlâ en iyi kitaptır. Roma salgınları: Scheidel, 2002; Sallares, 2007. MÖ 430 Atina vebası: Papagrigorakis vd., 2006.

İklim değişimi: 5. Bölüm'de aktarılan çalışmaların yanı sıra bkz. Bao vd., 2004; Garcia vd., 2007; Ge vd., 2003; B. Yang vd., 2002.

Qiang: M. Wang, 1999. Çin sınır boyları: Lattimore (1940) klasik olarak yerini korur. Roma sınır boyları: Whittaker, 1994.

Han'dan sonra Çin: De Crespigny, 1984; A. Dien, 1990, 2007; Eberhard, 1965; M. Lewis, 2009a; S. Pearce vd., 2001; L. Yang, 1961. Üzengiler: A. Dien, 1986.

Roma hayvan kemikleri: Jonman, 2007b; Ikeguchi, 2007. Genel Batılı ekonomik gerileme: McCormick, 2001, s. 25-119; MacMullen, 1988, s. 1-57.

Sasani İran'ı: Daryaee, 2009. Roma ve Persiya: Dignas ve Winter, 2007. Roma'nın Got savaşları: Kulikowski, 2006. 5. yüzyıl Galya: Drinkwater ve Elton, 1992. Batı Roma İmparatorluğu'nun çöküşü: Goldsworthy, 2008; Heather, 2005; Kelly, 2009; Ward-Perrkins, 2005. Roma sonrası Batı Avrupa: Cameron, 1993b; McCormick, 2001; McKitterick, 2001; Wickham, 2005.

3. yüzyıl Çin kültürü: Balazs, 1964, s. 173-254; Holcombe, 1994. Çin Budizmi: Gernet, 1995; X. Liu, 1988; Zürcher, 2007. Hıristiyanlığın gelişi: Brown, 1971, 1978; Lane Fox, 1986. Johnson ve Johnson (2007) Budizm ve Hıristiyanlığı (ayrıca İslamı) karşılaştırmalı olarak ele alır. Geç Roma sanatı: Elsner, 1999; Trimble, 2009. Manastırcılık hareketi: Bechert ve Gombrich, 1984; Dunn, 2000. Dinden dönme: MacMullen, 1984; Morrison, 1992. Grafik 6.9. Hopkins'in (1998) yaklaşımına dayanır. İmparatorluğun Hıristiyanlığa uyarlanması: Brown, 1992; Fowden, 1993.

7. Doğu Çağı

Sui hanedanından önce Doğu'ya genel bakış: A. Dien, 1990, 2007; Eisenberg, 2008; Gernet, 1995; Graff, 2002; M. Lewis, 2009a; Pearce vd., 2001. Sui hanedanı: Wright, 1978; Şiong, 2006. Tang hanedanı: Adshead, 2004; M. Lewis, 2009b; Perry ve Smith, 1976; Rozman, 1973; Wright ve Twitchett, 1973; Xiong, 2000. "Beş Hanedan" dönemi: G. Wang, 2007. Kuzey Song hanedanı: Haeger, 1975; Hymes ve Schirokauer, 1993; D. Khun, 2009. 900-1100 döneminin tamamı üzerine: Mote, 1999.

Temel yöntemler: Bray, 2001. Doğu tarihinde genel olarak pirinç: Bray, 1984, 1986.

Wu Zetian: Guisso, 1978; D. Dien, 2003; Barrett 2008.

Yu Hong'un DNA araştırması: Xie vd., 2007.

Çin gemileri: Needham, 1971; McGrail, 2001, s. 346-93.

Sınavlar ve devlet memuriyeti: Chaffee, 1985; Kracke, 1968; McMullen, 1988.

Doğulu genişleme: Abramson, 2007; Holcombe, 2001; Piggott, 1997; von Glahn, 1987; von Verschuer, 2006.

7. yüzyıl Çin'inde salgınlar: Twitchett, 1979.
Cava Denizi gemi enkazları: Flecker, 2002; V. Lieberman, 2003.
Evlin (1973), Harthwell (1967 ve 1982), Shiba ve Evlin (1970) 11. Yüzyıl Çin'inde hızlı ekonomik büyümeye eğilir. Golas (1988), P. Smith (1994), Smith ve von Glahn (2003) bu konumun bazı kısımlarını sorgular. Maliye: von Glahn, 1996, 2004. Kömür ve demir: Golas, 1999; Wagner, 2001a, 2008. Ticaret: P. Smith, 1991. Tekstil: Bray, 1997; Chao, 1977; Mokyr, 1990, s. 209-238. 11. yüzyıl Yeni-Konfüçyüsçülüğü: Bol, 1992, 2009; X. Ji, 2005; D. Kuhn, 2009; T. Lee, 2004.
900'e dek Batılı toplumsal ve ekonomik eğilimler: McCormick, 2001; Wickham, 2005, 2009.
İustinianos: Maas, 2005; O'Donnell 2008. Bizans ekonomisi (özellikle Mısır): Banaji, 2001; Hickey, 2007; Laiou ve Morrison, 2007; Sarris, 2006. Robert Grave'in 1938 tarihli romanı *Count Belisarius* hâlâ okumaya değerdir. Veba: Keys, 2000; Little, 2007; S. Rosen, 2007; Sarris, 2002; Stathakopoulos, 2004. Hüsrev ve İraklios: Dignas ve Winter, 2007; Haldon, 1997; Kaegi, 2003; Whittow, 1996.
Arap tarihi üzerine genel anlatılar: Hourani, 2003; Lapidus, 2002. İslam öncesi Arabistan: Hoyland, 2001. Muhammed: M. Cook, 1983; Mattson, 2007; Peters, 1994. İslam fetihleri: Donner, 1981; Kaegi, 1992; Pourshariati, 2008. Hilafet: Crone ve Hinds, 1986; H. Kennedy, 2004a, 2004b, 2007; Madelung, 1997; Walmsley, 2007. Me'mun: Cooperson, 2005.
Mısır: Walker, 2002. Kahire ticaret belgeleri: Goitein, 1967-1988. Ghosh (1992) çok keyifle okunan kişisel bir anlatı sunar.
9. yüzyıl Türk köle orduları: M. Gordon, 2001. Selçuklular: D. Morgan, 1988.
İslam ekonomileri: A. Watson, 1982.
Charlemagne: Barbero, 2004; Hodges ve Whitehouse, 1983; Verhulst, 2002. Sypeck (2006) eğlenceli bir karşılaştırmalı anlatıdır. 8. yüzyıl genel olarak Batı: Hansen ve Wickham, 2000.
Avrupa'nın genişlemesi: Bartlett, 1993; Jordan, 2001; McKitterick, 2001; R. Moore, 2000. IV. Henry ve VII. Gregorius: Bulenthal, 1988. Zulüm toplumu: R. Moore, 1987. Katedraller çağı: Duby, 1981. Hıristiyan bilim adamlığı: Colish, 1997. Vikingler: Christiansen, 2006. İtalya'da Normanlar: Matthew, 1992; Loud, 2000; ve canlı anlatımıyla Norwich, 1992. İtalyan kent devletleri: D. Waley, 1988. Haçlılar: Maalouf, 1984; Tyerman, 2006. Genel olarak Eski Dünya göçleri: A. Lewis, 1988.
Ortaçağ Isınma Dönemi: Fagan (2008) kolay okunan bir anlatıdır; Kerr vd. (2005) nedenleri ele alır. Dereceler: Oppo vd., 2009. Çin: Chu vd., 2002; J. Ji vd., 2005; Qian ve Zhu, 2002; D. Zhang, 1994; P. Zheng vd., 2008.

8. Küreselleşme

Marco Polo: Haw, 2006; Jackson, 1998. Kaifeng'in düşüşü: Lorge, 2005, s. 51-54. Juan-Juanlar: Tillman ve West, 1995. Huizong: Ebrey ve Bickford, 2006.
Moğollar: Allsen, 2004; Amitai-Rice ve Morgan, 2001; di Cosmo vd., 2009; Rossabi, 1988. Moğol egemenliğinde Çin: Langlois, 1981; Smith ve von

Glahn, 2003; Brook, 2010. Moğollar üzerine yeni çalışmalar, onların Doğu-Batı iletişimini başlatmalarının olumlu sonuçlarını, Asya'nın büyük kesimlerini tahrip etmelerinin olumsuz sonuçları aleyhine vurgulamaktadır.

İpek Yolları ve Hint Okyanusu üzerinden hareketler: Abu-Lughod, 1989; Chaudhuri, 1985, 1990; Wood, 2002. S. Gordon (2006) bireysel olarak bazı seyyahları betimler.

Joseph Needham vd.'nin 1954'te çıkmaya başlayan ve hâlâ devam eden *Science and Civilization in China* adlı çalışması, Doğu ve Batı arasındaki ödünç almalarla ilgili açık tartışmalarıyla, Çin bilim ve sanatı üzerine muazzam (hatta baskın) bir çalışmadır. Hobson (2004) önemli aktarımları daha kısa betimler ve belki Batı'nın Doğu'ya olan borcunu biraz abartır. İslam teknolojisi: Hassan ve Hill, 1986. Toplar ve gemiler: Lorge, 2005; McNeill, 1982; Needham vd,. 1986.

Avrupa'da Kara Ölüm üzerine devasa bir külliyat vardır. Benedictow (2004) ölüm oranlarını ele alır; Herlihy (1997) sonuçlarını gözden geçirir; Ziegler (1969) ve Hatcher (2008) kolay okunur anlatılar sunar. İslam âlemi veya Doğu üzerine çok daha az çalışma vardır. Dols (1976) İslam âlemi konusunda klasik bir anlatıdır. McNeill (1976) en iyi karşılaştırmalı tartışma vasfını korur.

Küçük Buzul Çağı'nın başlangıcı: Bond vd., 2001; X. Liu vd., 2007; Mangini vd., 2005, 2007; Qian ve Zhu, 2002; E. Zhang vd., 2005; P. Zheng vd., 2008. Fagan (2004b) genel bir anlatı sunar. Jordan (1996) Batı Avrupa'ya odaklanır.

Hıristiyan kilisesinin bunalımı: Oakley, 1979. Tuchmann (1978) 14. yüzyıl Avrupa'sının çok canlı bir anlatısını sunar.

Timurlenk: Manz, 1989.

Erken Osmanlı İmparatorluğu: Barkey, 1997; Finkel, 2005; Imber 2004; İnalcık ve Quataert, 1994. Konstantinopolis'in düşüşü: Nicole vd., 2007; Runciman, 1990.

Güneydoğu Asya'nın gelişmesi: Christie, 1998; V. Lieberman, 2003.

Ming'in yükselişi: Dreyer, 1982. Zheng He: Levathes, 1994; Dreyer, 2006. Gemiler üzerine: McGrail, 2002, s. 380-81, 390-92.

15. yüzyıl Meksika'sı: Pollard, 1993; M. Smith, 2003.

Çoklu Rönesanslar: Goody, 2010.

Gavin Menzies'nin iddiaları: Menzies, 2002, 2008, www.1421.tv ve www.gavinmenzies.net. Tarihçilerin tepkisi: Finlay, 2004. İnternet üzerinden pek çok tartışma bulunabilir (örneğin http://en.wikipedia.org/wiki/1421_hypothesis ile http://www.dightonrock.com/commentsandrebuttalsconcering142.htm).

Prenses Taiping: http://www.chinesevoyage.com. Gemi enkazı üzerine: http://www.chinapost.com.tw/taiwan/national/national-news/2009/04/27/205767/Princess-Taiping.htm.

Denizci Henry: Russell, 2000.

Hongwu: Farmer, 1995. Yongle: Tsai, 2001.

Yeni-Konfüçyüsçü kültür: Bol, 1992; Hymes ve Schirokauer, 1993; Ivanhoe, 2009; Mote, 1999; T. Lee, 2004.

Çin'de cinsiyet ilişkileri ve ayak bağlama: Birge, 2002; Ebrey, 1993; Ko, 2007. Ayak bağlama fotoğrafları: al-Akl, 1932.

Portekizlilerin yolculukları: Fernandez-Armesto, 2006. Portekiz'in 16. yüzyıl başında Hint Okyanusu'na ne kadar etkileri olduğuna ilişkin fazlasıyla ihtilaf vardır; Bethencourt ve Curto (2007) ve Subrahmanyam'daki (2007) anlatıları karşılaştırınız.

9. Batı Arkadan Yetişiyor

Genel arkaplan: Brook, 1998, 2010; Mote, 1999; Rowe, 2009; Spence, 1990 (ilk bölümleri); Struve, 2004 (Çin); V. Lieberman, 2003 (Güneydoğu Asya); Cullen, 2003; Totman, 1993 (Japonya). Braudel (1972 ve 1981-1984) ve Wiesner-Hanks (2006) Avrupa'nın kolay okunur anlatılarını verir. Barkey (2008) ve Finkel (2006) Osmanlı İmparatorluğu'nu gözden geçirir. Bu dönemle uğraşan tarihçiler bazı incelikli Doğu-Batı karşılaştırmaları yapan araştırmalar vermiştir (örneğin Brook, 2008; Darwin, 2008; A.G. Frank, 1998; Goldstone, 2009; V. Lieberman, 1999; Madison, 2005; Pomeranz, 2000; Robinson, 2010; Wong, 1997. Wills (2002) 1688 yılında çok zevkli bir dünya turu sunar.

Reel ücretler: Allen, 2001, 2003a; Angeles, 2008; Broadberry ve Gupta, 2006; Pamuk, 2007.

Nüfus artışı: Ho, 1959; Le Roy Ladurie, 1972.

Avrupa halk masalları: Darnton, 1984, s. 9-72.

Hideyoşi: Berry, 1989; Swope, 2005, 2009.

Wanli ve Zhang Zhuzheng: R. Huang, 1981.

Korsanlığa karşı küresel savaş: Earle, 2003; Lane, 1998; K. So, 1975.

Habsburglar: Ingrau, 2000; Kamen, 1999; Kann, 1980; G. Parker, 2001.

Protestan Reformasyonu: Fasolt, 2008; MacCullagh, 2003. Elton (1963) en kolay okunur kısa anlatı niteliğini korur.

Hollanda Cumhuriyeti: Israel, 1995; Tracy, 2008; van Bavel ve van Zanden, 2004; van Zanden, 2002.

Ekoloji: Allen 2003b; Marks, 1998; John Richards, 2003.

17. yüzyıl bunalımı: G. Parker, 2009. Eşitlikçiler (Leveller): Hill, 1984; Mendle, 2001. Otuz Yıl Savaşı: G. Parker, 1997; P. Wilson, 2009.

Ming/Qing geçişi: Struve, 1993.

Bozkırların kapatılması: Perdue, 2005; Stevens, 1995. Korkunç İvan: de Madriaga, 2008.

İspanyol Amerika'sı: Elliott, 2006; Kamen, 2003. Gümüş: D. Flynn, 1996; Flynn vd., 2003; von Glahn, 1996. Kolomb Mübadelesi: Crosby, 1972. Ekolojik emperyalizm: Crosby, 2004. Jamestown ve erken kölecilik: E. Morgan (1975) olağanüstüdür. Genel olarak Atlantik köleciliği: Blackburn, 1997; Inikori, 2002, 2007; Mintz, 1985.

Sanayi Devrimi: de Vries, 2008; Mazumdar, 1998; Voth, 2001. Tüketim: Brewer ve Porter, 1993; Clunas, 1991.

Saatler: Landes, 1983.

Bilimsel devrim: Dear (2001) ve Shapin (1994 ve 1996) mükemmel araştırmalardır. Kuhn (1962) bir klasik olarak yerini korur. Saliba (2007) Avrupa'da İslam biliminin etkilerini ileri sürer. Crosby (1997) ve Huff (2003) 12. yüzyıldan itibaren Avrupa'daki gelişmelerin altını çizer. Kahvehaneler ve bilim: Stewart, 1992.

Aydınlanma: D. Outram (2005) ve Youlton (1992) güvenilir, sarih giriş kitaplarıdır. Gay (1966-69) ise bir klasiktir.

Donglin Akademisi: Dardess, 2002. Qing bilim adamlığı ve bilim: Elman, 2001, 2006; Sivin, 1982.

Joseph Needham ve Lu Gwei-djen: Winchester, 2008.

Cizvitler: Brockey, 2007.

Kangxi: Spence, 1974. 18. yüzyıl Çin toplumu: Naquin ve Rawski, 1987. Çin'in içine kapanması: Johnston, 1995. Qianlong: Elliott ve Stearns, 2009.

Avrupa askeri devrimi: Black, 2006; P. Kennedy, 1987; McNeill, 1982; G. Parker, 1996; Rogers, 1995. Osmanlı savaş düzeni: Murphey, 1999. Çin savaş düzeni: Lorge, 2005; Yates vd., 2009. Japonya ve silahlar: Perin, 1979.

Finans krizleri ve mali devrimler: Bonney, 1999; Goldstone, 1991.

İngiliz ve Hollanda ticaret ve kurumları: Brenner, 2003; H. Cook, 2008; de Vries ve van der Woude, 1997; Jardine, 2008; Pincus, 2009.

İngiliz-Fransız ticaret ve savaş düzeni: Finday ve O'Rourke, 2007; Simms, 2008. Merkantilizm: Tracy, 1990, 1991.

Ekonomi politik: Adam Smith'in *Wealth of Nations* (1776), Thomas Malthus'un *Essay on the Principle of Population* (ilk basım 1798) ve David Ricardo'nun *Principles of Political Economy and Taxation* (1817) defalarca basılmış klasik eserlerdir.

10. Batı Çağı

Bayly (2004) ve Darwin (2008 ve 2009) küresel çaplı dikkat çekici yeni araştırmalardır, ama Eric Hobsbawm'ın dört ciltlik eseri (1964, 1975, 1987, 1994) benim en beğendiğim çalışma niteliğini koruyor. Ekonomik büyüme tahminleri: Madison, 1995, 2001. Batı askeri-mali eğilimleri: P. Kennedy, 1987. Genel olarak Çin: Rowe, 2009; Spence, 1990. Japonya: Cullen, 2003, Jansen, 2000. Güneydoğu Asya: Owen vd., 2005.

18. yüzyıl bilim ve sanayisi: Jacob, 1997; Jacob ve Stewart, 2004; Mokyr, 2002, 2010; R. Porter, 2003. Teknoloji: Mokyr, 1990; Smil, 2005, 2006. Uglow (2002) Boulton, Watt ve çevrelerindeki şahsiyetlere ilişkin çok rahat okunur bir anlatıdır.

Batı Sanayi Devrimi ihtilaflı bir konu olarak kalmaya devam ediyor; krş. Acemoğlu vd., 2005; Landes, 2003 [1969]; Mokyr, 1999; Allen, 2009. Floud ve McCloskey (1994) en iyi başvuru kitabıdır. Tedricilikten yana görüşler: Wrigley, 2000; Bayly, 2004.

Reel ücretler: Allen, 2001, 2007b, 2007c; Allen vd., 2007.

Pamuk fiyatları: Harley, 1998.

Sanayileşmeye direniş: Klasik anlatılar Thompson (1963, 1993) ve (Kaptan Swing hakkında) Hobsbawm ve Rudé (1969) olmakla birlikte, yukarıda anılan daha yakın çalışmalarla birlikte okunmaları gerekir.

Kültür ve geri kalmışlığın avantajları: Weber (1905) klasik kuramdır. Landes (1998) ve G. Clark (2007) daha sofistike versiyonları sunar. Acemoglu vd. (2002) kurumların rolünü vurgular.

Doğu'nun 1800 civarında bağımsız bir sanayi devrimine yakın olup olmadığı üzerine çok farklı argümanlar için bkz. Goldstone, 2009;

Madison, 2005; Pomeranz, 2000; Sivin, 1982; Tetlock vd., 2006; Wong, 1997. Doğu'nun yetişmesinin kaçınılmazlığı: Sugihara, 2003.

1880 Çin madenlerinin maliyetleri: Golas, 1999, s. 170.

19. yüzyıl Amerikan yayılmacılığı: Howe, 2007; R. White, 1993. Çevresel etkisi: Williams, 2003.

Petrol: Yergin, 1992. Serbest ticaret: Irwin, 1996. Modernizm ve hızlanan dünya: Kern, 1983; Gay, 2008.

18. yüzyıl sonu emperyalizm kuramları akıl almaz şekilde çeşitlilik gösterir. Cain ve Hopkins (2000), Darwin (2009), Davis (2001), Ferguson (2003) ve A. Porter (2001) bu kuramların yelpazesi hakkında bir fikir verir. Hochschild (1998) Kongo'nun dehşet verici bir anlatısıdır. 1876-1879 ve 1896-1902 kıtlıkları: Davis, 2001; Cane, 2010.

Afyon Savaşı: bkz. girişte sayılan kitaplar.

Japonya'nın açılması: Feifer (2006) kolay okunan bir kitaptır. Japonya'nın 19. yüzyıl dönüşümü: Duus, 1976; Jansen, 2000. Meiji imparatoru: Kene, 2002. Japon emperyalizmi: Beasley, 1987. Çin-Japon savaşı: Paine, 2003. Guangxu'nun ölümü: http://www.cnn.com/2008/WORLD/asiapcf/11/04/china.emperor/index.html.

Boksörler İsyanı: Preston (1999) rahat okunur bir anlatıdır.

1914-1991 arası çatışmaları bir araya toplamak: Ferguson, 2007. Genel olarak 20. yüzyıl ekonomisi: Frieden, 2006. I. Dünya Savaşı: Ferguson, 1998; Stevenson, 2004; Strachan, 2005. Savaş sonrası hesaplaşma: MacMillan, 2002. Büyük Buhran: Eichengreen, 1992; Shlaes, 2007. Sovyet tepkisi: Conquest, 1986; Figes, 1996; Fitzpatrick, 1999; Applebaum, 2003. Japonya: Harries ve Harries, 1991; Iriye, 1987. Nazi Almanya'sı: R. Evans, 2005; Tooze, 2006. II. Dünya Savaşı: Dower, 1986; Ferguson, 2007; Overy, 1995; A. Roberts, 2009; Weinberg, 2005. Soğuk Savaş: Behrman, 2008; Eichengeen, 2007; Gaddis, 2005; Judt, 2005; Reynolds, 2000; Sheehan, 2008; Westad, 2005. Karşılıklı İmha Antlaşması: Krepon, 2008. Dekolonizasyon: Abernethy, 2000; Brendon, 2008; P. Clarke, 2008; Darwin, 2009. Avrupa Birliği: Gillingham, 1991, 2003. Maddi bolluk: de Grazia, 2005; Fogel, 2004; Grigg, 1992; Sandbrook, 2005. Yükselen yaşam süresi beklentisi: Riley, 2001. *Feminine Mystique*: Friedan, 1963. *Sexual Politics*: Millet, 1970. Amerikan banliyöleri: Hayden, 2002. 1980'lerdeki ekonomik canlanma: Yergin ve Stanislaw, 2002.

The Oxford History of the United States dizisi (D. Kennedy, 1999; Patterson, 1997, 2005) 20. yüzyıl Amerikan tarihinin incelikli bir araştırmasıdır. Amerika'nın coğrafi avantajları: Cumings, 2009.

Bilgisayarlar ve 1970'ler ile 1980'lerde Batı çekirdeği: Castells, 1996-1998; Saxenian, 1994; ve eğlenceli anlatımıyla Wozniak ve Smith, 2007.

Savaş sonrası Japonya: Dower, 2000; D. Smith, 1995. Maocu Çin: Becker, 1996; P. Clark, 2008; MacFarquhar ve Schoenhals, 2006; Short, 1999. Mao sonrası Çin: Gittings, 1995; Greenhalgh, 2008; Y. Huang, 2008; Naughton, 1995; Walder, 2009; L. Zhang, 2008. Nixon ve Çin: Nixon, 1967; MacMillan, 2008.

Sovyetler Birliği'nin çöküşü ve Sovyet sonrası Rusya: Gaidar, 2008; Goldman, 2008. 1990'lar Japonya'sı: Amyx, 2004; Hutchison ve Westermann, 2006. 1992 Savunma Planlama Kılavuzu ve bunu izleyen Amerikan dış politikası: J. Mann, 2004.

1990'lardan beri Çin'in ekonomik patlamasının maliyetleri: Chen ve Wu, 2006; Chen, 2009; Economy, 2004; Goldman, 2005; Shapiro, 2001. Kynge (2006) ve Fishman (2006) Çin'in bir ticari süper güce dönüşümü üzerine pek çok kitap arasında en iyileridir.

11. Neden Batı Hükmediyor...

Genetik üstünlük: Bazı ekonomistler gerçekten de Avrupa Sanayi Devrimi'nin doğal ayıklanmanın bir sonucu olduğunu ileri sürüyor. Galor ve Moav (2002) bunun en açık örneğidir. G. Clark (2007) aynı iddiayı İngiltere için ileri sürmeye yaklaşır.

Bilimsel icatlar: Metron, 1957; Stigler, 1980. Malcolm Gladwell'in makalesi son derece akıcıdır: "In the Air", *New Yorker*, 12 Mayıs 2008, s. 50-60 (bkz. http://www.newyorker.com/archive).

Doğu-Batı psikolojik farkları: Hedden vd., 2008. Doğu mantıksızlığı: krş. Nisbett, 2003; Ho ve Yan, 2007; McGilchirst, 2008. Lloyd (2007) bilişsel çeşitlemenin dengeli bir tartışmasıdır. Bu konuyu benimle tartıştığı için Profesör Nisbett'e teşekkürü borç biliyorum.

Flynn Etkisi: Neisser, 1998; J. Flynn, 2007; ve Malcolm Gladwell, "None of the Above: What IQ Doesn't Tell You About Race", *The New Yorker*, 17 Aralık 2007 (bkz. http://www.newyorker.com/archive).

Konfüçyüsçülük ve Japonya'nın yetersizlikleri: J. Hall, 1966. Konfüçyüsçülük ve Japonya'nın başarıları: Morishima, 1982.

Eğer olsaydı: Tetlock vd., 2006 (özellikle Goldstone, Pestana, Pomeranz ve Mokyr tarafından kaleme alınan bölümler). Karşı-olgusal analiz ilkeleri: Ferguson, 1997; Tetlock ve Beklin, 1996. Benim yaklaşımımın eksiksiz bir açıklaması için bkz. Morris, 2005.

Beceriksizlik: Tuchmann (1984) mutlaka okunması gereken bir kitap.

Gece Karanlığı: Genç Dryas için bkz. 2. Bölüm. Asteroitler: Brown vd., 2002; Toon vd., 1997; Ward ve Asphaug, 2000. Genel olarak afetler: Smil, 2008. 1980'de savaş başlıkları: Sakharov, 1983.

II. Dünya Savaşı'nı kazanan Hitler: Rosenfeld, 2005. *Fatherland*: R. Haris, 1992. Nükleer silahlar: Gaddis vd., 1999. Küba: Fursenko ve Naftali, 1997.

Foundation (Vakıf): Asimov, Mayıs 1942 ile Ocak 1950 arasında *Astounding Magazine*'de sekiz kısa hikâyesini yayımladı, ardından bunları 1951-1953 arasında yayımlanan üç kitapta topladı. 1980'ler ve 1990'larda iki devam ve üç giriş öyküsü yazdı. Psiko-tarih üzerine en eksiksiz yorumları *Foundation* (1951) ve *Prelude to Foundation*'da (1988) yer alır.

12. ... Şimdilik

21. yüzyılda Çin gücü: Jacques, 2009; Halper, 2010.

Çimerika: Ferguson ve Schularick, 2007; Ferguson, 2009; "A Wary Respect: A Special Report on China and America", *The Economist*, 24 Ekim 2009 (bkz. http://www.economist.com/specialreports).

Kendini yeniden yaratan Amerika: Jack Welch, "Who Will Rule the 21st Century?" *Business Week*, 2 Temmuz 2007 (http://www.kurzweilai.net/meme/frame.hatml?main=memelist.html?m=7%23713).

Kabaran dalga bütün gemileri yükseltir: Fogel, 2007; Madison, 2006, 2007.
Yatıştırıcı Senaryo: J. Mann, 2007. Çin ve demokrasi: Y. Zheng, 2004, 2010.
Batı'nın Doğululaştırılması: Kurlantzick, 2007.
Uluslararası ilişkiler gerçekçileri: Johnston, 1995.
Enerji: Smil, 2006.
Tekillik: Kurzweil, 2005, ayrıca http://www.singularity.com, http://www.kurzweilAI.net ve http://www.singularitysummit.com. Eleştiriler: Lanier, 2000; Richards vd., 2002; McKibben, 2003. Moore Yasası: G. Moore, 1965, 1999, 2003. Beyin haritalaması: Sürekli güncellenen http://www.loni.ucla/ICBM/ ve http://www.brainmapping.org siteleri.
Tiger Woods ve Oscar Pistorius: http://www.slate.com/id/2116858/; http://www.slate.com/id/2191801/.
Genetik ıslahı tartışmaları: Geliştirilmiş bedenler ve beyinler üzerine yazılar kimliğin muhafazası hakkında ya fazlasıyla neşeli (örneğin Naam, 2005; R. Green, 2007) veya aşırı derecede kaygılı (örneğin Fukuyama, 2002; S. Rose, 2006) olma eğilimindedir. Rifkin (1998) bugün için biraz demode olmakla birlikte daha dengelidir.
Beyin Arayüz Projesi: http://www.wired.com/dangerroom/2009/05/pentagon-preps-soldier-telepathy-push); Singer, 2009, s. 72-74. Moleküler programlama: Benenson vd., 2004.
IBM Blue Gene bilgisayarları: http://www.research.ibm.com/journal/rd49-23.html. Fare ve sıçan simülasyonları: Frye vd., 2007, Anantanarayanan ve Modha, 2007; http://p.9.hostingprod.com/@ modha.org/blog/2007/11/faq_anatomy_of_a_cortical_simu.html. Enerji ve serinleme gereklilikleri: *The Economist Technology Quarterly*, 6 Aralık 2008, s. 6-8 (bkz. http://economist.com/specialreports). Kittyhawk Projesi: Appavoo vd., 2008.
Sentetik yaşam: Gibson vd., 2010 (http://www.sciecemag.org/cgi/content/abstract/science.1190719).
Carlson Eğrisi: Robert Carlson, "Open Source Biology and its Impact on Industry", *IEEE Spectrum*, Mayıs 2001 (bkz. http://synthesis.cc/Biol_Tech_2050.pdf); Carlson, 2010.
Freeman-Spogli Enstitüsü'nün "World at Risk" (Dünya Tehlikede) konferansı: http://fsi.stanford.edu/events/2006_fsi_international_conference_a_world_at_risk/.
Genel olarak en kötü durum senaryoları: Diamond, 2005; Smil, 2008; Sunstein, 2007.
İklim değişimi: Intergovernmental Panel on Climate Change, 2007 (Hükümetler Arası İklim Değişimi Paneli); Smil, 2008. Kutup erime tahminleri: http://news.bbc.co.uk/2/hi/science/nature/7139897.stm. Küresel tekinsizleşme: T. Friedman, 2008. Ani değişim: Pearce, 2008. *Stern Review*: Stern, 2006.
İklim ve gıda: Easterling, 2007; Battisti ve Naylor, 2009; Lobell ve Burke, 2010. Gıda: http://www.fao.org/worldfoodsituation/en/, http://www.fao.org/docrep/011/ai474e/ai474e13.htm, ve http://en.wikipedia.org/wiki/Food_crisis. Bölgesel etkiler: Bättig vd., 2007. Su: Pearce, 2007.
ABD ve Batı Avrupa'ya yönelik göçlere ilişkin, çoğu son derece taraflı muazzam bir külliyat vardır: Swain (2007), *The Economist* dergisinin yaptığı göç anketi ("Open Up: A Special Report on Immigration", *The*

Economist, 5 Ocak 2008; http://www.economist.com/specialreports adresinden bulunabilir), Caldwell (2009), R. Hsu (2010) sorunları her yönüyle ele almaya çalışır. 2008 sonrası eğilimler: Papademetriou ve Terrazas, 2009.

Göç ve hastalık: http://www.cdc.gov/ncidod/dq/. Grip: Barry, 2005; MacKellar, 2007; Davis, 2006; http://www.flutrackers.com/forum/index.php ve http://www.who.int/en/.

İstikrarsızlık kuşağına büyük güç müdahalesi: G. Friedman, 2004; Oren 2007. Çin ve kaynakları: Zweig ve Bi, 2005. Barışçıl yükseliş: B. Zheng, 2005. Terörist riskler: Graham ve Talent, 2008. İsrail ve İran: "The Gathering Storm", *The Economist*, 7 Ocak 2010 (bkz. http://www.economist.com). 21. yüzyılda çatışma: G. Friedman, 2009; Fukuyama, 2008; Khanna, 2008; Krepinevich, 2009; Zakaria, 2008. Çin ve Amerikan askeri güçleri: R. Kaplan, 2005. Çin nükleer füze testi: http://news.xinhuanet.com/english/2010-01/11/content_12792329.htm. Çin uçak gemisi: http://www.cbsnews.com/stories/2009/04/22/world/main4960774.shtml?source=RSSattr=HOME_4960774.

Nükleer silahları azaltma: George Schultz vd., "A World Free of Nuclear Weapons?", *Wall Street Journal*, 4 Şubat 2007, s. A15 (bkz. http://www.fcnl.org/issues/item.php?item_id=2252&issue_id=54; "Toward a Nuclear-Free World", *Wall Street Journal*, 15 Şubat 2008 (bkz. http://online.dsj.com/public/article_print/SB120036422673589947.html); Perkovich ve Zaum, 2008; Sagan ve Miller, 2009-2010. Silah depolarının gerilemesi: Norris ve Kristensen, 2008, 2009a, b, 2010. Kıyamet Saati: http://www.thebulletin.org/content/media-center/announcement/2010/01/14/it-6-minutes-to-midnight.

Tüketimi düşürmek: McKibben, 2010; Wells, 2010.

Kyoto Protokolü: metin için bkz. http://unfccc.int/kyoto-protocol/items/2830.php. 1990'dan beri emisyon üzerine veriler: http://unfccc.int/files/inc/graphics/image/gif/total_excluding_2008.gif; http://co2now.org/. Maliyet tahminleri: Juliette Jowit ve Patrick Wintour, "Cost of Tackling Global Climate Change Has Dobuled, Warns Stern", *The Guardian*, 26 Haziran 2008 (http://www.guardian.co.uk/environment/2008/june/26/climatechange.scienceofclimatechange). Bazı ekonomistler (örneğin Nordhaus, 2007) eleştirel bakar, ama bir Avustralya raporu (Garnaust, 2008) Stern'le aynı sonuçlara ulaşmıştır.

Devlet dışı örgütler: T. Friedman, 1999; van Creveld, 1999.

Enerji sorunları: Smil, 2006.

Fermi Paradoksu: E. Jones, 1985; Webb, 2002. Dünya dışı varlıkları arayış: Impey, 2007; P. Davies, 2010.

Milyonlarca uygarlık: Shklovskii ve Sagan, 1968, s. 448. Drake Denklemi: http://en.wikipedia.org/wiki/Drake_equation.

İleri teknolojik silahlar: Adams, 2008; Singer, 2009.

Türlerin tükenişi: Thomas vd., 2004. Altıncı büyük tür tükenişi: Leakey ve Lewin, 1995.

KAYNAKÇA

Dipnotlar, ana metinde ismen verilen alıntılar ve eserlere referansları içeriyor. Kaynaklara yazarların veya editörlerin soyadları ve basım tarihiyle atıf yapıyorum; tam ayrıntılı künyeler daha sonraki kaynakçada yer alıyor. Son yüz küsur yılın eserleri için kesin bir sayfa numarası veriyorum; değişen sayfa numaralarıyla birkaç versiyon halinde tekrar basılan daha eski eserler için kaynağın tam başlığını veriyorum ve alıntıyı aktardığım bölüme veya diğer bir altbölüme gönderme yapıyorum. Çeviriler aksi belirtilmedikçe bana aittir. "Okuma Önerileri" kısmı, bu kitabın yazımında özellikle faydalı gördüğüm kitaplar ve makaleleri içeriyor.

Abernethy, David, *The Dynamics of Global Dominance: European Overseas Empires, 1415-1980*, Yale University Press, New Haven, CT, 2000.

Abramson, Marc, *Ethnic Identity in Tang China*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2007.

Abu-Lughod, Janet, *Before European Hegemony. The World System ad 1250-1350*, Oxford University Press, New York, 1989.

Acemoglu, Daron, Simon Johnson ve James Robinson, "Reversal of Fortune: Geography and Institutions in the Making of the Modern World Income Distribution", *Quarterly Journal of Economics* 118 (2002), s. 1231-1294.

_____, "The Rise of Europe: Atlantic Trade, Institutional Change, and Economic Growth", *American Economic Review* 95 (2005), s. 546-579.

Adams, Thomas, "Future Warfare and the Decline of Human Decisionmaking", *Parameters: Journal of the US Army War College* 31.4 (2001), s. 57 (15).

_____, *The Army After Next: The First Postindustrial Army*, Stanford University Press, Stanford, 2008.

Adshead, Samuel, *China in World History*, 3. basım, Longmans, Londra, 2000.

_____, *Tang China*, Longmans, Londra, 2004.

Akkermans, Peter ve Glenn Schwartz, *The Archaeology of Syria*, Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 2003.

al-Akl, F.M., "Bound Feet in China", *American Journal of Surgery* 18 (1932), s. 545-550.

Allen, Robert, "The Great Divergence in European Wages and Prices from the Middle Ages to the First World War", *Explorations in Economic History* 38 (2001), s. 411-448.

_____, "Poverty and Progress in Early Modern Europe", *Economic History Review* 56 (2003a), s. 403-443.

_____, "Was There a Timber Crisis in Early Modern Europe?", *Economia e energia secc. xiii-xviii, Serie II-Atti delle "Settimane di Studi" e altri Convegni*, s. 469-482. 34, Istituto Internazionale di Storia Economica "F. Datini", Prato, 2003b.

_____, "The British Industrial Revolution in Global Perspective: How Commerce Created the Industrial Revolution and Modern Economic Growth", 2006a. http://www.nuffield.ox.ac.uk/General/Members/allen.aspx

_____, "Agricultural Productivity and Rural Incomes in England and the Yangtze Delta, c. 1620-c. 1820", 2006b. http://www.nuffield.ox.ac.uk/General/Members/allen.aspx

_____, "How Prosperous Were the Romans? The Evidence of Diocletian's Price Edict (301 AD)", Oxford Üniversitesi Ekonomi Bölümü Çalışma Evrakı 363, 2007a. http://www.numeld.ox.ac.uk/General/Members/allen.aspx

_____, "Pessimism Preserved: Real Wages in the British Industrial Revolution", Oxford Üniversitesi Ekonomi Bölümü Çalışma Evrakı 314, 2007b. http://www.numeld.ox.ac.uk/General/Members/allen.aspx

_____, "Engels' Pause: A Pessimist's Guide to the British Industrial Revolution", Oxford Üniversitesi Ekonomi Bölümü Çalışma Evrakı 315, 2007c. http://www.nuffield.ox.ac.uk/General/Members/allen.aspx

_____, *The British Industrial Revolution in Global Perspective*, Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 2009.

Allen, Robert vd, "Wages, Prices, and Living Standards in China, Japan, and Europe, 1738-1925", 2007. http://www.nuffield.ox.ac.uk/General/Members/allen.aspx

Allen, Robert, Tommy Bengtsson ve Martin Dribe (ed.), *Living Standards in the Past: New Perspectives on Well-Being in Asia and Europe*, Oxford University Press, Oxford, 2005.

Allsen, Thomas, *Culture and Conquest in Mongol Eurasia*, Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 2004.

Amitai-Rice, Reuven ve David Morgan, *The Mongol Empire and its Legacy*, E.J. Brill, Leiden, 2001.

Amyx, Jennifer, *Japan's Financial Crisis*, Princeton University Press, Princeton, 2004.

Ananthanarayanan, Rajagopal ve Dharmendra Modha, "Anatomy of a Cortical Simulator", Uluslararası "High Performance Computing, Networking, Storage, and Analysis" Konferansı sunum metni, Reno,

NV (11 Kasım 2007). http://sc07.supercomp.org/schedule/event_detail.php?evid=11063

Angeles, Luis, "GDP Per Capita or Real Wages? Making Sense of Conflicting Views on Pre-Industrial Europe", *Explorations in Economic History* 45 (2008), s. 147-163.

Appavoo, Jonathan, Volkmar Uhlig ve Amos Waterland, "Project Kittyhawk: Building a Global-Scale Computer. Blue Gene/P as a Generic Computing Platform", *ACM Sigops Operating System Review, Ocak* 2008. http://domino.research.ibm.com/comm/research_projects.nsf/pages/kittyhawk.index.html

Applebaum, Anne, *Gulag: A History of the Soviet Camps*, Penguin, New York, 2003.

Armelagos, George ve Kristin Harper, "Genomics at the Origins of Agriculture", *Evolutionary Anthropology* 14 (2005), s. 68-77, 109-121.

Armstrong, Karen, *The Great Transformation: The Beginning of Our Religious Traditions*, Knopf, New York, 2006.

Arrighi, Giovanni, *Adam Smith in Beijing: Lineages of the Twenty-First Century*, Verso, Londra, 2007.

Asimov, Isaac, "Nightfall", *Astounding Science Fiction, Eylül 1941. Alıntı:* Isaac Asimov, *The Complete Short Stories* I, Bantam, New York, 1990, s. 330-362.

_____, *Foundation*, Bantam, New York, 1951.

_____, *Prelude to Foundation*, Bantam, New York, 1988.

Assmann, Jan, *Of God and Gods: Egypt, Israel, and the Rise of Monotheism*, University of Wisconsin Press, Madison, 2008.

Astour, Michael, "New Evidence on the Last Days of Ugarit", *American Journal of Archaeology* 69 (1965), s. 253-258.

Aubet, Maria Eugenia, *The Phoenicians in the West*, 2. basım, Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 2001.

Auel, Jean, *The Clan of the Cave Bear*, Crown, New York, 1980.

Bagnall, Roger, *Egypt in Late Antiquity*, University of California Press, Berkeley, 1993.

Bahn, Paul ve Jean Vertut, *Journey Through the Ice Age*, University of California Press, Berkeley, 1997.

Baker, Keith (ed.), *The Old Regime and the French Revolution*, University of Chicago Press, Chicago, 1987.

Balazs, Etienne, *Chinese Civilization and Bureaucracy*, Yale University Press, New Haven, CT, 1964.

Banaji, Jairus, *Agrarian Change in Late Antiquity: Gold, Labour, and Aristocratic Domi-nance*, Oxford University Press, Oxford, 2001.

Bao, Yang vd, "Evidence for a Late Holocene Warm and Humid Climate Period and Environmental Characteristics in the Arid Zones of Northwest China During 2.2 ~ 1.8 kyr BP", *Journal of Geophysical Research* 109 (2004), 10.1029/2003JD003787.

Barber, Elizabeth, *The Mummies of Ürümchi*, Norton, New York, 1999.

Barbero, Alessandro, *Charlemagne: Fatherof a Continent*, University of California Press, Berkeley, 2004.

Barfield, Thomas, *The Perilous Frontier: Nomadic Empires and China, 221 bc-ad 1757*, Blackwell, Oxford, 1989.

Barker, Graeme, *The Agricultural Revolution in Prehistory: Why Did Foragers Become Farmers?*, Oxford University Press, Oxford, 2006.

Barkey, Karen, *Bandits and Bureaucrats: The Ottoman Route to State Centralization.* Ithaca, Cornell University Press, NY, 1997.

_____, *Empire of Difference: The Ottomans in Comparative Perspective,* Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 2008.

Barnes, Gina, *The Rise of Civilization in East Asia,* Thames and Hudson, Londra, 1999.

Barrett, T.H., *The Woman Who Discovered Printing,* Yale University Press, New Haven, CT, 2008.

Barry, John, *The Great Influenza,* Penguin, New York, 2005.

Bartlett, Robert, *The Making of Europe: Conauest, Colonization and Cultural Change 950-1350,* Princeton University Press, Princeton, 1993.

Bar-Yosef, Ofer (ed.), *East to West: Agricultural Origins and Dispersal into Europe, Current Anthropology özel yayını,* c. 45, 2004.

Bâttig, Michele vd, "A Climate Change Index: Where Climate Change May Be Most Prominent in the 21st Century", *Geophysical Research Letters* 34 (2007), 201705.

Battisti, David ve Rosamund Naylor, "Historical Warnings of Future Food Insecurity with Unprecedented Seasonal Heat", *Science* 32 (2009), s. 240-44.

Baumgarten, Jürgen (ed.), *The Early Neolithic Origin of Ritual Centers. Neo-Lithics* 2/05, 2005.

Bayly, Christopher, *The Birth of the Modern World 1780-1914,* Blackwell, Oxford, 2004.

Beard, Mary, *The Roman Triumph,* Harvard University Press, Cambridge, MA, 2007.

Beasley, William, *Japanese Imperialism, 1894-1945,* Oxford University Press, Oxford, 1987.

Bechert, Heinz ve Richard Gombrich (ed.), *The World of Buddhism: Buddhist Monks and Nuns in Society and Culture,* Facts on File, New York, 1984.

Becker, Jasper, *Hungry Ghosts: Mao's Secret Famine,* Owl Books, New York, 1996.

Beckman, Gary, *Hittite Diplomatic Texts,* 2. basım, Scholars Press, Atlanta, 1999.

Beckwith, Christopher, *Empires of the Silk Road: A History of Central Eurasia from the Bronze Age to the Present,* Princeton University Press, Princeton, 2009.

Bedford, Peter, "The Persian Near East", *The Cambridge Economic History of the Greco-Roman World içinde, ed.* Walter Scheidel vd, Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 2007, s. 302-29.

_____, "The Neo-Assyrian Empire", *The Dynamics of Ancient Empires içinde,* ed. Ian Morris ve Walter Scheidel, Oxford University Press, New York, 2009, s. 30-65.

Begley, Vimala, The Ancient Ports of Arikamedu, Ecole française de l'extreme orient, Pondicherry/Arikamedu, 1996.

Behrman, Greg, *The Most Noble Adventure: The Marshall Plan and How America Helped Rebuild Europe,* Free Press, New York, 2008.

Bellah, Robert, "What Is Axial About the Axial Age?", *Archives europeenes de sociologie* 46 (2005), s. 69-87.

Belhwood, Peter, *First Farmers: The Origins of Agricultural Societies,* Blackwell, Oxford, 2005.

Belhwood, Peter ve Colin Renfrew (ed.), *Examining the Farming/Language Dispersal Hypothesis,* Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 2003.

Benedictow, Ole, *The Black Death 1346-1353: The Complete History,* Boydell Press, Rochester, NY 2004.

Benenson, Yaakov vd, "An Autonomous Molecular Computer for Logical Control of Gene Expression", *Nature* 429 (2004), s. 423-29.

Bengtsson, Tommy, C. Campbell ve James Lee (ed.), *Life Under Pressure: Mortality and Living Standards in Europe and Asia, 1700-1900,* Harvard University Press, Cambridge, MA, 2005.

Bentley, Edmund, *Biography for Beginners,* T.W. Laurie, Londra, 1905.

Berger, Thomas ve Erik Trinkaus, "Patterns of Trauma Among the Neandertals", *Journal of Archaeological Science* 22 (1995), s. 841-52.

Bernard, W.D. ve W.H. Hail, *Narrative of the Voyages and Services of the Nemesis,1840 to 1843,* c. 1, H. Colburn, Londra, 1844.

Berry, Mary, *Hideyoshi,* Harvard University Press, Cambridge, MA, 1989.

Bethencourt, Francisco ve Diogo Ramada Curto (ed.), *Portuguese Oceanic Expansion, 1400-1800,* Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 2007.

Bierce, Ambrose, *The Devil's Dictionary,* Neale Publishing, New York, 1911; yeni basım Dover, 1993.

Birch, Cyril (ed.), *Anthology of Chinese Literature I: From Early Times to the Fourteenth Century,* Columbia University Press, New York, 1965.

Birge, Bettina, *Women, Property, and Confucian Reaction in Sung and Yüan China,* Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 2002.

Birleşmiş Milletler İnsani Gelişim Programı, *Human Development Report 2009. Overcoming Barriers: Human Mobility and Development:* Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı, New York, 2009. http://hdr.undp.org/en/

Birleşmiş Milletler Örgütü, *2003 Energy Statistics Yearbook,* Birleşmiş Milletler Örgütü, New York, 2006.

Black, Jeremy, *Warfare in the Eighteenth Century,* Cassell, Londra, 2006.

Blackburn, Robin, *The Making of New World Slavery, from the Baroque to the Modern, 1492-1800,* Verso, Londra, 1997.

Bloodworth, Dennis ve Ching Ping Bloodworth, *The Chinese Machiavelli: 3000 Years of Chinese Statecraft,* 2. basım, Transaction Books, New Brunswick, NJ, 2004.

Blumenthal, Uta-Renate, *The Inuestiture Conflict: Church and Monarchy from the Ninth to the Tuelfth Century,* University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1988.

Boaretto, Elisabetta vd, "Radiocarbon Dating of Charcoal and Bone Collagen Associated with Early Pottery at Yuchanyan Cave, Hunan Province, China", *Proceedings of the National Academy of Sciences* 106 (2009), doi: 10.1073/pnas.0900539106.

Boaz, Noel ve Russell Ciochon, *Dragon Bone HM: An Ice-Age Saga of Homo erectus, Oxford University Press, New York, 2004.*

Bocquet-Appel, Jean-Pierre ve Ofer Bar-Yosef (ed.), The Neolithic Demographic Transition and its Consequences, Springer, Amsterdam, 2008.

Bol, Peter, *"This Culture of Ours": Intellectual Transitions in T'ang and Sung China*, Stanford University Press, Stanford, 1992.

_____, *Neo-Confucianism in History*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 2009.

Bond, Gerard vd, "Persistent Solar Influence on North Atlantic Climate during the Holocene", *Science* 294 (2001), s. 2130-36.

Bonney, Richard, *The Rise of the Fiscal State in Europe, c. 1200-1815*, Oxford University Press, Oxford, 1999.

Boserup, Esther, *Conditions of Agricultural Grou/th*, Aidine, Chicago, 1965.

Bosworth, Alan, *Conauest and Empire: The Reign of Alexander the Great*, Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 1988.

Boulding, Kenneth, "Great Laws of Change", *Evolution, Welfare, and Time in Economics içinde, ed.* Anthony Tang, Fred Westfield ve James Worley, Lexington Books, Lexington, MA, 1976.

Boutron, C. vd, "Anthropogenic Lead in Polar Snow and Ice Archives", *Comptes Rendus Geoscience* 336 (2004), s. 847-67.

Bouzouggar, Abdeljalil vd, "82,000-Year-Old Shell Beads from North Africa", *Proceedings of the National Academy of Sciences* 104 (2007), s. 9964-69.

Bowman, Alan ve Andrew Wilson (ed.), *Quantifying the Roman Economy: Methods and Problems*, Oxford University Press, Oxford, 2009.

Boyer, Pascal, *Religion Explained*, Basic Books, New York, 1999.

Boyle, John (çev.), *The Successors of Genghis Khan*, Columbia University Press, New York, 1971.

Bradley, Raymond, *Paleoclimatology*, Academic Press, New York, 1999.

Brandi, Kari, *The Emperor Charles V.*, çev. C.V. Wedgwood, Knopf, New York, 1939.

Braudel, Fernand, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, 2 cilt, çev. Siân Reynolds, Fontana, Londra, 1972.

_____, *Civilization and Capitalism, 15th-18th Century*, 3 cilt, çev. Siân Reynolds, Harper and Row, New York, 1981-84.

Bray, Francesca, *Science and Civilisation in China VI: Biology and Biological Technology*, 2. Kısım: *Agriculture*, Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 1984.

_____, *The Rice Economies: Technology and Development in Asian Societies*, Oxford University Press, Oxford, 1986.

_____, *Technology and Gender: Fabrics of Power in Late Imperial China*, University of California Press, Berkeley, 1997.

_____, "The *Qimin yaoshu* (Essential Techniques for the Common People)", yayımlanmamış evrak, 2001.

Brendon, Piers, *The Decline and Fall of the British Empire*, Vintage, New York, 2008.

Brenner, Robert, *Merchants and Revolution: Commercial Change, Political Conflict, and London's Overseas Traders, 1550-1653*, Verso, Londra, 2003.

Brewer, John ve Roy Porter (ed.), *Consumption and the World of Goods*, Routledge, Londra, 1993.

Briant, Pierre, *From Cyrus to Alexander: A History of the Persian Empire*, Eisenbrauns, Winona Lake, IN, 2002.

Briggs, Asa, *A Social History of England*, Penguin, Londra, 1994.

Broadberry, Stephen ve Bishnupriya Gupta, "The Early Modern Great Divergence: Wages, Prices and Development in Europe and Asia, 1500-1800", *Economic History Review* 59 (2006), s. 2-31.

Brockey, Liam, *Journey to the East: The Jesuit Mission to China, 1519-1124*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 2007.

Brook, Timothy, *The Confusions of Pleasure: Commerce and Culture in Ming China*, University of California Press, Berkeley, 1998.

_____, *Vermeer's Hat: The Seventeenth Century and the Dawn of the Global World*, Vintage, New York, 2008.

_____, *The Troubled Empire: China in the Yuan and Ming Dynasties*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 2010.

Brown, P. vd, "The Flux of Small Near-Earth Objects Colliding with the Earth", *Nature* 420 (2002), s. 294-96.

Brown, Peter, *The World of Late Antiquity*, Thames and Hudson, Londra, 1971.

_____, *The Making of Late Antiquity*, University of California Press, Berkeley, 1978.

_____, *Power and Persuasion in Late Antiquity*, University of Wisconsin Press, Madison, 1992.

Browne, Edward, *The Literary History of Persia, 2* cilt, Unwin, Londra, 1902.

Brumm, Adam vd, "Hominins on Flores, Indonesia, by One Million Years Ago", *Nature* 464 (2010), s. 748-52.

Bryce, Trevor, *The Kingdom of the Hittites*, Oxford University Press, Oxford, 1998.

_____, *Life and Society in the Hittite World*, Oxford University Press, Oxford, 2002.

Burckhardt, Jacob, *The Civilization of the Renaissance in Italy, 2 cilt*, New York, 1958 (Almanca ilk basım, 1852).

Cain, P.J. ve A.G. Hopkins, *British imperialism, 1688-2000*, Longmans, New York, 2002.

Caldwell, Christopher, *Reflections on the Revolution in Europe: Immigration, Islam, and the West*, Doubleday, New York, 2009.

Cameron, Averil, *The Later Roman Empire*, Routledge, Londra, 1993a.

_____, *The Mediterranean World in Late Antiquity, AD 395-600*, Routledge, Londra, 1993b.

Cane, Mark, "Climate in the Currents of History" (2010), Robinson (ed.) içinde, 2010.

Cann, Rebecca vd, "Mitochondrial DNA and Human Evolution", *Nature* 325 (1987), s. 31-36.

Cappers, Rene, "Archaeobotanical Evidence of Roman Trade with India", *Archaeology of Seafaring içinde, ed.* Hi-manshu Prabha Ray, Pragati Publications, New Delhi, 1999, s. 51-69.

Cappers, Rene ve Sytze Bottema (ed.), *The Dawn of Farming in the Near East*, Brill, Leiden, 2002.

Caramelli, D. vd, "Evidence for a Genetic Discontinuity between Neandertals and 24,000-Year-Old Anatomically Modern Humans", *Proceedings of the National Academy of Sciences* 100 (2003), s. 6593-97.

Carlson, Robert, *Biology Is Technology: The Promise, Peril, and Business of Engineering Life,* Harvard University Press, Cambridge, MA, 2010.

Carneiro, Robert, "Scale Analysis as an Instrument for the Study of Cultural Evolution", *Southwestern Journal of Anthropology* 18 (1962), s. 149-69.

_____, "Ascertaining, Testing, and Interpreting Sequences of Cultural Development", *Southwestern Journal of Anthropology* 24 (1968), s. 354-74.

_____, "Scale Analysis, Evolutionary Sequences, and the Rating of Cultures", *A Handbook of Method in Cultural Anthropology içinde, ed.* Raoul Naroll vd, Natural History Press, New York, 1970, s. 834-71.

_____, *Evolutionism in Cultural Anthropology,* Westview Press, Boulder, CO, 2003.

Carr, Geoffrey, "Shocking Science", *The World in 2009 içinde, The Economist* özel yayını, Londra, 2008, s. 26.

Carrington-Goodrich, L. (ed.), *Dictionary of Ming Biography I,* Columbia University Press, New York, 1976.

Casson, Lionel, *The Periplus Maris Erythraei,* Princeton University Press, Princeton, 1989.

Castells, Manuel, *The Information Age: Economy, Society, and Culture,* 3 cilt, Blackwell, Oxford, 1996-98.

Castree, N., A. Rogers ve D. Sherman (ed.), *Questioning Geography: Fundamental Debates,* Blackwell, Oxford, 2005.

Cavalli-Sforza, Luigi, Paolo Menozzi ve Alberto Piazza, *History and Geography of Human Genes,* Princeton University Press, Princeton, 1994.

Chadwick, John, *Linear B and Related Scripts,* British Museum, Londra, 1987.

Chaffee, John, *The Thorny Gates of Learning in Sung China: A Social History of Examinations,* 2. basım, State University of New York Press, Albany, 1995.

Chang, Kwang-chih, *Art, Myth, and Ritual,* Harvard University Press, Cambridge, MA, 1983.

_____, *The Archaeology of Ancient China,* 4. basım, Yale University Press, New Haven, CT, 1986.

_____, "An Essay on *Cong*", *Orientations* 20 (1989), s. 37-43.

_____, "Shang Shamans", *The Power of Culture içinde, ed.* Willard Peterson vd, Chinese University Press, Hong Kong, 1994, s. 10-36.

Chang, Kwang-chih ve Xu Pingfang (ed.), *The Formation of Chinese Civilization,* Yale University Press, New Haven, CT, 2005.

Chao, Kang, *The Development of Cotton Textile Production in China (1977),* Harvard University Press, Cambridge, MA, 1977.

Chaudhuri, K.N., *Trade and Civilisation in the Indian Ocean,* Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 1985.

_____, *Asia Before Europe,* Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 1990.

Chen, Gang, *Politics of China's Environmental Protection: Problems and Progress,* World Scientific Publishing Company, Pekin, 2009.

Chen, Guidi ve Wu Chuntao, *Will the Boat Sink the Water? The Life of China's Peasants,* Public Affairs, New York, 2006.

Chiasson, Paul, *The Island of Seven Cities: Where the Chinese Settled When They Discovered America*, St. Martin's Press, New York, 2006.

Childe, V. Gordon, *What Happened in History*, Penguin, Londra, 1942.

Christian, David, *A History of Russia, Central Asia, and Mongolia I: Inner Eurasia from Prehistory to the Mongol Empire*, Blackwell, Oxford, 1998.

_____, *Maps of Time: An Introduction to Big History*, University of California Press, Berkeley, 2004.

Christiansen, Eric, *Norsemen in the Viking Age*, Blackwell, Oxford, 2006.

Christie, Jan, "Javanese Markets and the Asian Sea Trade Boom of the 10th to 13th Centuries AD", *Journal of Economic and Social History of the Orient* 41 (1998), s. 344-81.

Chu, Guoqing vd, "The 'Medieval Warm Period' Drought Recorded in Lake Huguagyan, Tropical South China", *The Holocene* 15 (2002), s. 511-16.

Clark, Christopher, *Iron Kingdom: The Rise and Doumfall of Prussia, 1600-1947*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 2006.

Clark, Gregory, *A Farewell to Alms: A Briet Economic History of the World*, Princeton University Press, Princeton, 2007.

Clark, Paul, *The Chinese Cultural Revolution*, Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 2008.

Clarke, Arthur C., *2001: A Space Odyssey*, New American Library, New York, 1968.

Clarke, Peter, *The Last Thousand Days of the British Empire: The Demise of a Superpower, 1944-47*, Allen Lane, New York, 2008.

Clunas, Craig, *Superftuous Things: Material Culture and Social Status in Early Modern China*, Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 1991.

Cochran, Gregory ve Henry Harpending, *The 10,000 YearExplosion: How Civilization Accelerated Human Evolution*, Basic Books, New York, 2009.

Cohen, Mark Nathan (ed.), *Rethinking the Origins of Agriculture, Current Anthropology özel yayını*, c. 50, 2009.

Colish, Marcia, *Medieval Foundations of the Western Intellectual Tradition, 400-1400*, Yale University Press, New Haven, CT, 1997.

Conquest, Robert, *Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine*, Oxford University Press, New York, 1986.

Conrad, Nicholas, "A New Figurine from the Basal Aurignacian of Hohle Fels Cave in Southwestern Germany", *Nature* 459 (2009), s. 248-52, doi: 10.1038/nature07995.

Conway Morris, Simon, *Life's Solution: Inevitable Humans in a Lonely Universe*, Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 2003.

Cook, Constance ve John Major (ed.), *Defining Chu: Image and Reality in Ancient China*, University of Hawaii Press, Honolulu, 1999.

Cook, Earl, "The Flow of Energy in an Industrial Society", *Scientific American* 225 (1971), s. 135-44.

Cook, Harold, *Matters of Exchange: Commerce, Medicine, and Science in the Dutch Golden Age*, Yale University Press, New Haven, CT, 2007.

Cook, Michael, *Muhammad*, Oxford University Press, Oxford, 1983.

Cooper, Lisa, *Early Urbanism on the Syrian Euphrates*, Routledge, Londra, 2006.

Cooperson, Michael, *Al Ma'mun*, Oneworld, Oxford, 2005.
Cortesâo, Armando, *The Suma Oriental of Tome Pires, 2* cilt, Hakluyt Society, Londra, 1944.
Coyne, Jerry, *Why Evolution Is True*, Viking, New York, 2009.
Crafts, Nicholas, *British Economic Growth During the Industrial Revolution*, Clarendon Press, Londra, 1985.
Cranmer-Byng, J.L. (ed.), *An Embassy to China: Lord Macartney's Journal, 1793-1794*, Longmans, Londra, 1963.
Crone, Patricia ve G. Hinds, *God's Caliph: Religious Authority in the First Centuries of Islam*, Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 1986.
Crosby, Alfred, *The Columbian Exchange: Biological and Cultural Consequences of 1492*, Westview Press, Westport, CT, 1972.
_____, *The Measure of Reality: Quantification and Western Society, 1250-1600*, Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 1997.
_____, *Ecological Imperialism: The Biological Expansion of Europe, 900-1900*, 2. basım, Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 2004.
Cullen, L.M., *A History of Japan, 1582-1941. Internal and External Worlds*, Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 2003.
Cumings, Bruce, *Dominion from Sea to Sea: Pacific Ascendancy and American Power*, Yale University Press, New Haven, CT, 2009.
Curtis, Vesta Sarkhosh ve Sarah Stewart (ed.), *The Age of the Parthians*, I. B. Tauris, Londra, 2007.
Dalfes, Nüzhet vd (ed.), *Third Millennium BC Climate Change and Old World Collapse*, Springer, Berlin ve New York, 1997.
Dardess, John, *Conquerors and Confucians: Aspects of Political Change in Late Yüan China*, Columbia University Press, New York, 1973.
_____, *Blood and History in China: The Donglin Faction and its Repression, 1620-1627*, University of Hawaii Press, Honolulu, 2002.
Darnton, Robert, *The Great Cat Massacre and Other Essays in Cultural History*, Vintage, New York, 1984.
Darwin, John, After Tamerlane: The Global History of Empire Since 1405, Allen Lane, New York, 2008.
_____, *The Empire Project: The Rise and Fall of the British World-System, 1830-1970*, Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 2009.
Daryaee, Touraj, *Sasanian Persia*, I. B. Tauris, Londra, 2009.
Davies, Norman, *Europe: A History*, Oxford University Press, Oxford, 1994.
Davies, Paul, *The Eerie Silence: Reviewing Our Search for Alien Intelligence*, Houghton Mimin Harcourt, New York, 2010.
Davis, Mike, *Late Victorian Holocausts: El Nino Famines and the Making of the Third World*, Verso, New York, 2001.
_____, *The Monster at Our Door: The Global Threat of Avian Flu*, New Press, New York, 2006.
Dawkins, Richard, *The Greatest Show on Earth: The Evidence for Evolution*, Simon and Schuster, New York, 2009.
Dawson, Christopher, *The Mongol Mission: Narratives and Letters of the Franciscan Missionaries in Mongolia and China in the Thirteenth and Fourteenth Centuries* (1955), Sheed and Ward, New York, 1955

Dawson, Raymond, *Confucius: The Analects*, Penguin, Harmondsworth, İngiltere, 1993.

Dear, Peter, *Revolutionizing the Sciences: European Knowledge and Its Ambitions, 1500-1700*, Princeton University Press, Princeton, 2001.

de Bary, Theodore ve Irene Bloom (ed.), *Sources of Chinese Tradition I*, 2. basım, Columbia University Press, New York, 1999.

de Blij, Harm, *Why Geography Matters*, Oxford University Press, New York, 2005.

de Callatay, François, "The Graeco-Roman Economy in the Super-Long Run: Lead, Copper, and Shipwrecks", *Journal of Roman Archaeology* 18 (2005), s. 361-72.

de Crespigny, Rafe, *Northern Frontier: The Policies and Strategy of the Later Han Empire*, Australian National University, Canberra, 1984.

de Grazia, Victoria, *Irresistible Empire: America's Advance through 20th-Century Europe*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 2005.

DeGroot, Gerard, *The Sixties Unplugged: A Kaleidoscopic History of a Disorderly Decade*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 2008.

de Madriaga, Isabel, *Ivan the Terrible*, Yale University Press, New Haven, CT, 2005.

Denham, Tim vd, "New Evidence and Revised Interpretations of Early Agriculture in Highland New Guinea", *Antiquity* 79 (2005), s. 839-57.

Dennett, Daniel, *Breaking the Spell: Religion as a Natural Phenomenon*, Penguin, New York, 2007.

de Vries, Jan, *The Industrious Revolution: Consumer Behavior and the Household Economy, 1650 to the Present*, Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 2008.

de Vries, Jan ve Ad van der Woude, *The First Modern Economy: Success, Failure, and Perseverance in the Dutch Economy, 1500-1815*, Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 1997.

Diamond, Jared, *Guns, Germs, and Steel: The Fates of Human Societies*, Norton, New York, 1997.

Di Cosmo, Nicola, *Ancient China and Its Enemies*, Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere. 2002.

Di Cosmo, Nicola, Allen Frank ve Peter Golden (ed.), *The Cambridge History of Inner Asia: The Chingissid Age*, Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 2009.

_____, *Collapse: How Societies Choose to Fail or Succeed*, Viking, New York, 2005.

Dien, Albert, "The Stirrup and its Effect on Chinese History", *Ars Orientalia* 16 (1986), s. 33-56.

_____(ed.), *State and Society in Early Medieval China*, Stanford University Press, Stanford, 1990.

_____, *Six Dynasties Civilization*, Yale University Press, New Haven, CT, 2007.

Dien, Dora, *Empress Wu Zetian in Fiction and in History: Female Defiance in Confucian China*, Nova Science, Hauppauge, NY, 2003.

Dietler, Michael, *Archaeologies of Colonialism: Consumption, Entanglement, and Violence in Ancient Mediterranean France*, University of California Press, Berkeley, 2010.

Dietrich, John (ed.), *The George W. Bush Foreign Policy Reader,* Michael Sharpe, New York, 2005.

Dignas, Beate ve Engelbert Winter, *Rome and Persia in Late Antiquity,* Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 2007.

Dillehay, Tom vd, "Preceramic Adoption of Peanut, Squash, and Cotton in Northern Peru", *Science* 316 (2007), s. 1890-93.

_____, "Monte Verde: Seaweed, Food, Medicine, and the Peopling of North America", *Science* 320 (2008), s. 784-86.

Dixon, Philip, "The Cities Are Not Populated as Once They Were", *The City in Late Antiquity içinde, ed.* John Rich, Routledge, Londra, 1992, s. 145-60.

Dols, Michael, *The Black Death in the Middle East,* Princeton University Press, Princeton, 1976.

Donner, Fred, *The Early Islamic Conquests,* Princeton University Press, Princeton, 1981.

Dower, John, *War Without Mercy,* Pantheon, New York, 1986.

_____, *Embracing Defeat: Japan in the Wake of World War II,* Norton, New York, 2000.

Drake, Stillman, *Discoveries and Opinions of Galileo,* Doubleday, New York, 1957.

Drews, Robert, *The Corning of the Creeks,* Princeton University Press, Princeton, 1988.

_____, *The End of the Bronze Age,* Princeton University Press, Princeton, 1992.

Dreyer, Edward, *Early Ming China,* Stanford University Press, Stanford, 1982.

_____, *Zheng He: China and the Oceans in the Early Ming Dynasty, 1405-1433,* Pearson Longman, New York, 2006.

Drinkwater, John ve Hugh Elton (ed.), *Fifth-Century Gaul: A Crisis of Identity?,* Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 1992.

Duby, Georges, The Age of Cathedrals: Art and Society, 980-1420, University of Chicago Press, Chicago, 1981.

Dunn, Marilyn, *Emergence of Monasticism from the Desert Fathers to the Early Middle Ages,* Blackwell, Oxford, 2000.

Duus, Peter, *The Rise of Modern Japan,* Houghton Mifflin, Boston, 1976.

Duyvendak, J.J.L., *The Book of Lord Shang,* A. Probsthain, Londra, 1928.

_____, *China's Discovery of Africa,* A. Probsthain, Londra, 1949.

Earle, Peter, *The Pirate Wars,* St. Martin's, New York, 2003.

Easterling, William (ed.), "Climate Change and Food Security", *Proceedings of the National Academy of Sciences* 104 (2007), s. 19679-714.

Eberhard, Wolfram, *Conquerors and Rulers: Social Forces in Medieval China,* E.J. Brill, Leiden, 1965.

Ebrey, Patricia, *The Inner Quarters: Marriage and the Lives of Chinese Women in the Sung Period,* University of California Press, Berkeley, 1993.

_____, *The Cambridge Illustrated History of China,* Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 1996.

Ebrey, Patricia ve Maggie Bickford (ed.), *Emperor Huizong and Late Northern Song China,* Harvard University Press, Cambridge, MA, 2006.

Eckstein, Arthur, *Mediterranean Anarchy, Interstate War, and the Rise of Rome*, University of California Press, Berkeley, 2007.

Economy, Elizabeth, *The River Runs Black: The Environmental Challenge to China's Future*, Cornell University Press, Ithaca, NY, 2004.

Ehrlich, Paul ve Anne Ehrlich, *The Dominant Animal: Human Evolution and the Environment*, Island Press, New York, 2008.

Eich, Armin ve Peter Eich, "War and State-Building in Roman Republican Times", *Scripta Classica Israelica* 24 (2005), s. 1-33.

Eichengreen, Barry, *Golden Fetters: The Gold Standard and the Great Depression, 1919-1939*, Oxford University Press, New York, 1992.

_____, *The European Economy Since 1945*, Princeton University Press, Princeton, 2007.

Eisenberg, Andrew, *Kingship in Early Medieval China*, E.J. Brill, Leiden, 2008.

Elliott, J.H., *Empires of the Atlantic World: Britain and Spain in America, 1492-1830*, Yale University Press, New Haven, CT, 2006.

Elliott, Mark ve Peter Stearns, *Emperor Qianlong: Son of Heaven, Man of the World*, Longman, Londra, 2009.

Elman, Benjamin, *From Philosophy to Philology: Intellectual and Social Aspects of Change in Late Imperial China*, 2. basım, University of California Asian Pacific Monograph Series, Los Angeles, 2001.

_____, *A Cultural History of Modern Science in China*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 2006.

Elsner, Jas, *Imperial Rome and Christian Triumph: The Art of the Roman Empire ad 100-450*, Oxford University Press, Oxford, 1999.

Elton, Geoffrey, *Reformation Europe*, Fontana, Londra, 1963.

_____, *The Practice of History*, Fontana, Londra, 1967.

Elvin, Mark, *The Pattern of the Chinese Past*, Stanford University Press, Stanford, 1973.

Endicott, Phillip vd, "Evaluating the Mitochondrial Timescale of Human Evolution", *Trends in Ecology and Evolution* 24 (2009), s. 515-21.

EPICA Komitesi Üyeleri, "Eight Glacial Cycles from an Antarctic Ice Core", *Nature* 429 (2004), s. 623-28.

Erickson, David vd, "An Asian Origin for a 10,000-Year-Old Domesticated Plant from the Americas", *Proceedings of the National Academy of Sciences* 102 (2005), s. 18315-20.

Evans, Richard, *The Third Reich in Power*, Penguin, New York, 2005.

Fagan, Brian, *The Long Summer: How Climate Changed Civilization*, Basic Books, New York, 2004a.

_____, *The Little Ice Age*, Basic Books, New York, 2004b.

_____, *The Great Warming: Climate Change and the Rise and Fall of Civilizations*, Bloomsbury Press, New York, 2008.

Farmer, Edward, *Zhu Yuanzhang and Early Ming Legislation: The Reordering of Chinese Society Following the Eras of Mongol Rule*, E.J. Brill, Leiden, 1995.

Fasolt, Constantin, "Hegel's Ghost: Europe, the Reformation, and the Middle Ages", *Viator* 39 (2008), s. 345-86.

Fay, Peter Ward, *The Opium War, 1840-1842*, 2. basım, University of North Carolina Press, Chapel Hill, 1997.

Feifer, George, *Breaking Open Japan: Commodore Perry, Lord Abe, and American Imperialism in 1853*, Smithsonian Books, New York, 2006.
Ferguson, Niall (ed.), *Virtual History*, Basic Books, New York, 1997.
_____, *The Pity of War: Explaining World War I*, Basic Books, New York, 1998.
_____, *Empire*, Basic Books, New York, 2003.
_____, *The War of the World: Twentieth-Century Conflict and the Descent of the West*, Penguin, New York, 2007.
_____, "What 'Chimerica' Hath Wrought", *The American Interest*, Ocak-Şubat 2009. http://www.the-american-interest.com/article.cfm?piece=533
Ferguson, Niall ve Moritz Schularick, "'Chimerica' and the Global Asset Market Boom", *International Finance* 10.3 (2007), s. 215-39.
Fernandez-Armesto, Felipe, *Pathfinders: A Global History of Exploration*, Norton, New York, 2006.
Figes, Orlando, *A People's Tragedy: The Russian Revolution, 1891-1924*, Penguin, New York, 1996.
Findlay, Robert ve Kevin O'Rourke, *Power and Plenty: Trade, War, and the World Economy in the Second Millennium*, Princeton University Press, Princeton, 2007.
Finkel, Caroline, *The History of the Ottoman Empire: Osman's Dream*, Basic Books, New York, 2005.
Finkelstein, Israel ve Neil Silberman, *The Bible Unearthed: Archaeology's New Vision of Ancient Israel and the Origin of Its Sacred Texts*, Free Press, New York, 2001.
_____, *David and Solomon*, Free Press, New York, 2006.
Finlay, Robert, "How Not to (Re)Write World History: Gavin Menzies and the Chinese Discovery of America", *Journal of World History* 15 (2004), s. 299-42.
Finlayson, Clive vd, "Late Survival of Neanderthals at the Southernmost Extreme of Europe", *Nature* 443 (2006), s. 850-53.
Fishman, Ted, *China, Inc*, Scribner, New York, 2005.
Fitzpatrick, Sheila, *Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times-Soviet Russia in the 1930s*, Oxford University Press, Oxford, 1999.
Flad, Rowan, "Divination and Power: A Multiregional View of the Development of Oracle Bone Divination in Early China", *Current Anthropology* 32 (2008), s. 403-37.
Fleagle, John ve Christopher Gilbert (ed.), "Modern Human Origins in Africa", *Evolutionary Anthropology* 17.1 (2008), s. 1-80.
Flecker, Michael, *The Archaeological Excavation of the Tenth-Century Intan Shipwreck*, British Archaeological Reports, Oxford, 2002.
Floud, Roderick ve Donald McCloskey (ed.), *The Economic History of Britain Since 1700*, 2 cilt, 2. basım, Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 1994.
Flynn, Dennis, *World Silver and Monetary History in the 16th and 17th Centuries*, Variorum, Aldershot, İngiltere, 1996.
Flynn, Dennis, Arturo Giráldez ve Richard von Glahn (ed.), *Global Connections and Monetary History, 1470-1800*, Ashgate, Aldershot, İngiltere, 2003.

Flynn, James, *What Is Intelligence? Beyond the Flynn Effect,* Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 2007.

Fogel, Robert, *The Escape from Hunger and Premature Death, 1700-2100: Europe, America, and the Third World,* Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 2004.

_____, "Capitalism and Democracy in 2040: Forecasts and Speculations", Ulusal Ekonomik Araştırma Bürosu Çalışma Evrakı 13,184, 2007.

Fowden, Garth, *Empire to Commonwealth: Consequences of Monotheism in Late Antiquity,* Princeton University Press, Princeton, 1993.

Francis, Mark, *Herbert Spencer and the Invention of Modern Life,* Cornell University Press, Ithaca, NY, 2007.

Frank, Andre Gunder, *ReOrient: Global Economy in the Asian Age,* University of California Press, Berkeley, 1998.

Freud, Sigmund, *Moses and Monotheism,* Vintage, New York, 1955 (Almanca ilk basım, 1939).

Fried, Morton, *The Evolution of Political Society,* Random House, New York, 1967.

Friedan, Betty, *The Feminine Mystique,* Dell, New York, 1963.

Frieden, Jeffrey, *Global Capitalism: Its Fall and Rise,* Norton, New York, 2006.

Friedman, George, *America's Secret War: Inside the Hidden Worldwide Struggle Between America and Its Enemies,* Doubleday, New York, 2004.

_____, *The Next Hundred Years: A Forecast for the Twenty-First Century,* Doubleday, New York, 2009.

Friedman, Thomas, *The Lexus and the Olive Tree,* Anchor, New York, 1999.

_____, *The World Is Flat: A Brief History of the Twenty-First Century,* Farrar, Straus and Giroux, New York, 2005.

_____, *Hot, Flat, and Crowded: Why We Need a Green Revolution,* Farrar, Straus and Giroux, New York, 2008.

Frye, James, Rajagopal Ananthanarayanan ve Dharmendra Modha, "Towards Real-Time, Mouse-Scale Cortical Simulations", IBM Araştırma Raporu RJ10404 (A0702-001), 2007. http://www.modha.org/papers/rj10404.pdf

Fu, Zhengyuan, *China's Legalists: The Earliest Totalitarians and Their Art of Ruling,* Michael Sharpe, Armonk, NY, 1996.

Fukuyama, Francis, *Our Posthuman Future,* Picador, New York, 2002.

_____(ed.), *Blindside: How to Anticipate Forcing Events and Wild Cards in Global Politics,* Brookings Institution, Washington, DC, 2008.

Fukuzawa, Yukichi, *The Autobiography of Yukichi Fukuzawa,* Columbia University Press, New York, 1966 (orijinal Japonca basım, 1899).

Fuller, Dorian, "Agricultural Origins in South Asia", *Journal of World Prehistory* 20 (2006) , s. 1-86.

_____, "Contrasting Patterns in Crop Domestication and Domestication Rates", *Annals of Botany* 2007, s. 1-22.

Fuller, Dorian, Emma Harvey ve Ling Qin, "Presumed Domestication? Evidence for Wild Rice Cultivation and Domestication in the 5th Millennium BC of the Lower Yangtze Region", *Antiquity* 81 (2007), s. 316-31.

Fursenko, Aleksandr ve Timothy Naftali, *"One Hell of a Gamble": Khrushchev, Castro, and Kennedy, 1958-1964,* Norton, New York, 1997.

Gaddis, John Lewis, *The Cold War: A New History,* Penguin, New York, 2005.
Gaddis, John Lewis vd (ed.), *Cold War Statesmen Confront the Bomb: Nuclear Diplomacy Since 1945,* Oxford University Press, New York, 1999.
Gaidar, Oleg, *Collapse of an Empire,* University of California Press, Berkeley, 2008.
Galor, Oded ve Omer Moav, "Natural Selection and the Origin of Economic Growth", *Quarterly Journal of Economics* 117 (2002), s. 1133-91.
Garcia, Maria Jose vd, "Late Holocene Environments in Las Tablas de Daimiel (South Central Iberian Peninsula, Spain)", *Vegetation History and Archaeobotany* 16 (2007), s. 241-50.
Garnaut, Ross, *Garnaut Climate Change Review: Final Report,* 2008. http://www.garnautreview.org.au
Garnsey, Peter ve Richard Saller, *The Roman Empire,* Duckworth, Londra, 1987.
Gay, Peter, *The Enlightenment: An Interpretation, 2* cilt, Knopf, New York, 1966-69.
_____, *Modernism: The Lure of Heresy,* Norton, New York, 2008.
Ge, Quansheng vd, "Winter Half-Year Temperature Reconstruction for the Middle and Lower Reaches of the Yellow River and Yangtze River, China, During the Past 2000 Years", *The Holocene* 13 (2003), s. 933-40.
Gernet, Jacques, *Buddhism in Chinese Society. An Economic History from the Fifth to the Tenth Centuries,* Columbia University Press, New York, 1995.
Gerring, John, *Social Science Methodology,* Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 2001.
Gerschrenkon, Alexander, *Economic Backwardness in Historical Perspective,* Harvard University Press, Cambridge, MA, 1962.
Gerth, H.H. ve C. Wright Mills (ed.), *From Max Weber,* Oxford University Press, New York, 1946.
Ghosh, Amitav, *In an Antique Land: History in the Guise of a Traveler's Tale,* Vintage, New York, 1992.
Gıda ve Tarım Örgütü, *Statistical Yearbook,* c. 2, 1. kısım, Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü, Roma, 2006.
Gibson, Daniel vd, "Creation of a Bacterial Celi Controlled by a Chemically Synthesized Genome", *Science* 328 (20 Mayıs 2010), doi: 10.1126/science.1190719.
Giles, J.A. vd, *Mattheur Paris's English History from the Year 1235 to 1213,* H.G. Bohn, Londra, 1852.
Gilbert, M. Thomas vd, "DNA from Pre-Clovis Human Coprolites in Oregon, North America", *Science 320 (2008), online edisyon, 120b.*
Gillingham, John, Coal, Steel, and the Rebirth of *Hurope, 1945-1955,* Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 1991.
_____, *European Integration, 1950-2003: Superstate or New Market Economy?* Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 2003.
Gittings, John, *The Changing Face of China: From Mao to Market,* Oxford University Press, Oxford, 2005.
Godman, Peter, *Poetry of the Carolingian Renaissance,* University of Oklahoma Press, Norman, 1985.

Goebel, Ted vd, "The Late Pleistocene Dispersal of Modern Humans in the Americas", *Science* 319 (2008), s. 1497-1502.

Goitein, Shlomo, *A Mediterranean Society: The feutish Communities of the Arab World as Portrayed in the Documents of the Cairo Geniza*, 5 cilt, University of California Press, Berkeley, 1967-88.

Golas, Peter, "The Sung Economy: How Big?", *Bulletin of Sung-Yuan Studies* 20 (1988), s. 90-94.

_____, *Science and Civilization in China V: Chemistry and Chemical Technology*, 13. Kısım: *Mining*, Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 1999.

Goldman, Marshall, *Petrostate: Putin, Power, and the New Russia*, Oxford University Press, New York, 2008.

Goldman, Merle, *From Comrade to Citizen: The Struggle for Political Rights in China*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 2005.

Goldstone, Jack, *Revolution and Rebellion in the Early Modern World*, University of California Press, Berkeley, 1991.

_____, "Europe's Peculiar Path: Would the World be 'Modern' if William IH's Invasion of England in 1688 Had Failed?", Tetlock vd (ed.) içinde, 2006, s. 168-96.

_____, *Why Europe? The Rise of the West in World History, 1500-1850*, McGraw-Hill, Boston, 2009.

Goldsworthy, Adrian. *How Rome Fell: Death of a Superpower*, Yale University Press, New Haven, CT, 2009.

Goody, Jack, *Production and Reproduction: A Comparative Study of the Domestic Domain*, Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 1976.

_____, *Cooking, Cuisine, and Class*, Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 1982.

_____, *Capitalism and Modernity: The Great Debate*, Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 2004.

_____, *Renaissances: The One or the Many?*, Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 2010.

Gorbaçov, Mikhail, *Memoirs*, Doubleday, New York, 1995.

Gordon, Matthew, *The Breaking of a Thousand Swords: A History of the Turkish Military of Samana (AH 200-275/815-889 CE)*, State University of New York Press, Albany, 2001.

Gordon, Stuart, *When Asia Was the World*, Da Capo, New York, 2008.

Gould, Stephen Jay, *Punctuated Equilibrium*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 2007.

Graff, David, *Medieval Chinese Warfare, 300-900*, Routledge, Londra, 2002.

Graham, Bob ve Jim Talent, *World at Risk: The Report of the Commission on the Prevention of Weapons of Mass Destruction Proliferation and Terrorism*, Vintage, New York, 2008. http://documents.scribd.com/ocs/2avb51ejt0uadzxm2wpt.pdf

Graham, Daniel, *Explaining the Cosmos: The Ionian Tradition of Scientific Philosophy*, Princeton University Press, Princeton, 2006.

Graves, Robert, *Count Belisarius*, Literary Guild, Londra, 1938.

Grayson, Kirk, *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BCI*, University of Toronto Press, Toronto, 1991.

Green, John Richard, *A History of the English People*, c. 8, Macmillan, Londra, 1879.

Green, Richard vd, "A Draft Sequence of the Neandertal Genome", *Science* 328 (7 Mayıs 2010), s. 710-22.

Green, Ronald, *Babies by Design: The Ethics of Genetic Choice*, Yale University Press, New Haven, CT, 2007.

Greenhalgh, Susan, *Just One Child: Science and Policy in Deng's China*, University of California Press, Berkeley, 2008.

Grigg, David, *The Transformation of Agriculture in the West*, Blackwell, Oxford, 1992.

Guillaume, Alfred, *The Life of Muhammad*, Oxford University Press, Lahore, 1969.

Guisso, R, *Wu Tse't'ien and the Politics of Legitimation in T'ang China*, University of Western Washington Press, Bellingham, 1978.

Gunz, Philipp vd, "Early Modern Human Diversity Suggests Subdivided Population Structure and a Complex Out-of-Africa Scenario", *Proceedings of the National Academy of Sciences* 106 (2009), doi: 10.1073/pnas.0901515106.

Guo, Qinghua, *The* Mingqi *Pottery Buildings of Han Dynasty China, 206 BC-AD 220*. Sussex Academic Press, Eastbourne, İngiltere, 2010.

Habu, Junko, *Ancient Jomon of Japan*, Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 2004.

Haeger, John vd, *Crisis and Prosperity in Sung China*, University of Arizona Press, Tucson, 1975.

Haldon, John, *Byzantium in the Seventh Century*, 2. basım, Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 1997.

Hall, David ve Roger Ames, *Anticipating China: Thinking Through the Narrative of Chinese and Western Culture*, State University of New York Press, Albany, 1995a.

_____, *Thinking from the Han: Self, Truth, and Transcendence in Chinese and Western Culture*, State University of New York Press, Albany, 1995b.

Hall, John, "Changing Conceptions of the Modernization of Japan", *Changing Japanese Attitudes Toward Modernization içinde, ed.* Marius Jansen, Princeton University Press, Princeton, 1966.

Halper, Stefan, *The Beijing Consensus: How China's Authoritarian Model Will Dominate the Twenty-first Century*, Basic Books, New York, 2010.

Hancock, Graham, Underworld: The Mysterious Origins of Civilization, Three Rivers Press, Londra, 2003.

Hansen, Ilse ve Chris Wickham (ed.), *The Long Eighth Century*, E.J. Brill, Leiden, 2000.

Hardy-Smith, Tania ve Phillip Edwards, "The Garbage Crisis in Prehistory", *Journal of Anthropological Archaeology* 23 (2004), s. 253-89.

Harley, Knick, "Cotton Textile Prices and the industrial Revolution", *Economic History Review*, New Series 51 (1998), s. 49-83.

Harries, Meirion ve Susie Harries, *Soldiers of the Sun: The Rise and Fall of the Imperial Japanese Army, 1868-1945*, Heinemann, Londra, 1991.

Harris, Robert, *Fatherland*, Book Club Associates, New York, 1992.

Harris, William, *Ancient Literacy,* Harvard University Press, Cambridge, MA, 1989.

Hartwell, Robert, "A Cycle of Economic Change in Imperial China: Coal and Iron in Northeast China, 750-1350", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 10 (1967), s. 102-59.

_____, "Demographic, Political, and Social Transformation of China, 750-1550", *Harvard Journal of Asiatic Studies* 42 (1982), s. 365-442.

Hassan, Ahmad ve Donald Hill, *Islamic Technology,* Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 1986.

Hatcher, John, *The Black Death: A Personal History,* Doubleday, New York, 2008.

Haw, Stephen, *Marco Polo's China: A Venetian in the Realm of Khubilai Khan,* Routledge, Londra, 2006.

Hawksworth, John ve Gordon Cookson, *The World in 2050: Beyond the BRICs,* PricewaterhouseCoopers, New York, Mart 2008. www.pwc.co.uk/economics

Hayden, Dolores, *Building Suburhia: Green Fields and Urban Growth,* Pantheon, New York, 2002.

He, Nu, "Monumental Structure from Ceremonial Precinct at Taosi Walled Town", *Chinese Archaeology* 5 (2005), s. 51-58.

Headrick, Daniel, *Power over Peoples: Technology, Environments, and Western Imperialism, 1400 to the Present,* Princeton University Press, Princeton, 2010.

Heather, Peter, *The Fall of the Roman Empire,* Oxford University Press, Oxford, 2005.

Hedden, Trey vd, "Cultural Influences on Neural Substrates of Attentional Control", *Psychological Science* 19 (2008), s. 12-17.

Heinlein, Robert, *Time Enough for Love,* Ace Books, New York, 1973.

Hemming, John, *The Conquest of the Incas,* Penguin, New York, 1970.

Herlihy, David, *The Black Death and the Transformation of the West,* Harvard University Press, Cambridge, MA, 1997.

Herman, Arthur, *To Rule the Waves: How the British Navy Shaped the Modern World,* Harper, New York, 2004.

Hessler, Peter, *Oracle Bones,* Harper, New York, 2006.

Hickey, Todd, "Aristocratic Landholding and the Economy of Byzantine Egypt", *Egypt in the Byzantine World içinde, ed.* Roger Bagnall, Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 2007, s. 288-308.

Hill, Christopher, *The Experience of Defeat: Milton and Some Contemporaries,* Penguin, New York, 1984.

Hillman, Gordon vd, "New Evidence of Lateglacial Cereal Cultivation at Abu Hureyra on the Euphrates", *The Holocene* 11 (2001), s. 383-93.

Ho, Mun Chan ve Hektor Yan, "Is There a Geography of Thought for East-West Differences? Why or Why Not?", *Educational Philosophy and Theory* 39 (2007), s. 383-403.

Ho, Ping-ti, *Studies on the Population of China, 1368-1953,* Harvard University Press, Cambridge, MA, 1959.

Hobsbawm, Erk, *The Age of Revolution, 1789-1848,* Vintage, New York, 1964.

_____, *The Age of Capital, 1848-1875,* Vintage, New York, 1975.

_____, *The Age of Empire, 1875-1914,* Vintage, New York, 1987.

_____, *The Age of Extremes: A History of the World, 1914-1991*, Vintage, New York, 1994.
Hobsbawm, Eric ve George Rude, *Captain Sunng*, Penguin, Londra, 1969.
Hobson, John, *The Eastern Origins of Western Civilisation*, Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 2004.
Hochschild, Adam, *King Leopold's Ghost*, Mariner, New York, 1998.
Hodder, Ian, *The Domestication of Europe*, Blackwell, Oxford, 1990.
_____, *The Leopard's Tale: Revealing the Mysteries of Çatalhöyük*, Thames and Hudson, Londra, 2006.
Hodges, Richard ve David Whitehouse, *Mohammad, Charlemagne, and the Origins of Europe*, Routledge, Londra, 1983.
Hodos, Tamar, *Local Responses to Colonization in the Iron Age Mediterranean*, Routledge, Londra, 2006.
Holcombe, Charles, *In the Shadow of the Han: Literati Thought and Society at the Beginning of the Southern Dynasties*, University of Hawaii Press, Honolulu, 1994.
_____, *The Genesis of East Asia, 221 BC-AD 907*, University of Hawaii Press, Honolulu, 2001.
Holloway, David, *Stalin and the Bomb: The Soviet Union and Atomic Energy, 1939-1956*, Yale University Press, New Haven, CT, 1994.
Holloway, Kenneth, *Guodian: The Newly Discovered Seeds of Chinese Religious and Political Philosophy*, Oxford University Press, Oxford, 2009.
Holt, Frank, *Thundering Zem: The Making of Hellenistic Bactria*, University of California Press, Berkeley, 1999.
Hopkins, Keith, "Christian Number and its Implications", *Journal* of *Early Christian Studies* 6 (1998), s. 185-226.
Hourani, Albert, *A History of the Arab Peoples*, 2. basım, Warner, New York, 2003.
Howe, Daniel, *What Hath God Wrought: The Transformation of America, 1815-1848*, Oxford University Press, New York, 2007.
Hoyland, Robert, *Arabia and the Arabs: From the Bronze Age to the Coming of Islam*, Routledge, Londra, 2001.
Hsu, Cho-yun, *Han Agriculture. The Formation of Early Chinese Agrarian Economy (206 bc-ad 220)*, University of Washington Press, Seattle, 1980.
Hsu, Cho-yun ve Kathryn Linduff, *Western Chou Civilization*, Yale University Press, New Haven, CT, 1988.
Hsu, Roland, *Ethnic Europe: Mobility, Identity, and Conflict in a Globalized World*, Stanford University Press, Stanford, 2010.
Huang, Ray, *1587, A Year of No Significance: The Ming Dynasty in Decline*, Yale University Press, New Haven, CT, 1981.
Huang, Yasheng, *Capitalism with Chinese Characteristics: Entrepreneurship and the State*, Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 2008.
Hucker, Charles, *China's Imperial Past*, Stanford University Press, Stanford, 1975.
Huff, Toby, *The Rise of Early Modern Science: Islam, China, and the West*, 2. basım, Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 2003.
Hui, Victoria, *War and State Formation in Ancient China and Early Modern Europe*, Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 2005.

Hulsewé, A., *Remnants of Ch'in Law*, E.J. Brill, Leiden, 1985.
Huntington, Ellsworth, *Civilization and Climate*, 1. basım, Yale University Press, New Haven, CT, 1915.
Huntington, Samuel, *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, Simon and Schuster, New York, 1996.
Hutchison, Michael ve Frank Westermann (ed.), *Japan's Great Stagnation*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 2006.
Hymes, Robert ve Conrad Schirokauer (ed.), *Ordering the World: Approaches to State and Society in Sung Dynasty China*, University of California Press, Berkeley, 1993.
Ikeguchi, Mamoru, "The Dynamics of Agricultural Locations in Italy", yayımlanmamış doktora tezi, King's College, Londra, 2007.
Imber, Colin, *The Ottoman Empire, 1300-1650: The Structure of Power*, Palgrave, Londra, 2002.
Impey, Chris, *The Living Cosmos: Our Search for Life in the Universe*, Random House, New York, 2007.
Ingman, Max vd, "Mitochondrial Genome Variation and the Origin of Modern Humans", *Nature* 408 (2000), s. 708-13.
Ingrau, Charles, *The Habsburg Monarchy, 1618-1815*, 2. basım, Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 2000.
Inikori, Joseph, *Africans and the Industrial Revolution in England*, Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 2002.
_____, "Africa and the Globalization Process: Western Africa, 1450-1850", *Journal of Global History* 2 (2007), s. 63-86.
Iriye, Akira, *The Origins of the Second World War in Asia and the Pacific*, Longman, Londra, 1987.
Irwin, Douglas, *Against the Tide: An Intellectual History of Free Trade*, Princeton University Press, Princeton, 1996.
Isaacson, Walter, *Einstein: His Life and Universe*, Simon and Schuster, New York, 2007.
Israel, Jonathan, *The Dutch Republic: Its Rise, Greatness, and Fall, 1411-1806*, Oxford University Press, Oxford, 1995.
Issar, Arie, *Climate Changes During the Holocene and their Impact on Hydrological Systems*, Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 2003.
Issar, Arie ve Mattanyah Zahor, *Climate Change-Environment and Civilization in the Middle East*, Springer, New York, 2005.
Ivanhoe, Philip, *Confucian Moral Cultivation*, 2. basım, Hackett, Amsterdam, 2000.
_____(ed.), *Readings from the Lu-Wang School of Neo-Confucianism*, Hackett, Amsterdam, 2009.
İklim Değişimi Üzerine Hükümetlerarası Panel, *Fourth Assessment Report*, Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 2007. http://www/ipcc.ch/
İnalcık, Halil ve Donald Quataert (ed.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 1994.
Jackson, Peter, "Marco Polo and his 'Travels'", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 61 (1998), s. 82-101.

Jacob, Margaret, *Scientific Culture and the Making of the Industrial West,* Oxford University Press, New York, 1997.

Jacob, Margaret ve Larry Stewart, *Practical Matter: Newton's Science in the Service of Industry and Empire,* Harvard University Press, Cambridge, MA, 2004.

Jacques, Martin, *When China Rules the World: The Rise of the Middle Kingdom and the End of the Western World,* Allen Lane, Londra, 2009.

Jakobsson, Mattias vd, "Genotype, Haplotype and Copy-Number Variation in Worldwide Human Populations", *Nature* 451 (2008), s. 998-1003.

Jansen, Marius, *The Making of Modern Japan,* Harvard University Press, Cambridge, MA, 2000.

Jardine, Lisa, *Going Dutch: How England Plundered Holland's Glory,* Harper, New York, 2008.

Jaspers, Kari, *The Origin and Goal of History,* Yale University Press, New Haven, CT, 1953 (Almanca ilk basım, 1949).

Ji, Junfeng, vd, "Asian Monsoon Oscillations in the Northeastern Qinghai-Tibet Plateau Since the Late Glacial as Interpreted from Visible Reflectance of Qinghai Lake Sediments", *Earth and Planetary Science Letters* 233 (2005), s. 61-70.

Ji, Xiao-bin, *Politics and Conservatism in Northern Song China: The Career and Thought of Sima Guang (ad 1019-1086),* Chinese University Press, Hong Kong, 2005.

Jiang, Leping, "The Shangshan Site, Pujiang County, Zhejiang", *Chinese Archaeology* 8 (2008), s. 37-43.

Jiang, Leping ve Li Liu, "New Evidence for the Origins of Sedentism and Rice Domestication in the Lower Yangzi River, China", *Antiquity* 80 (2006), s. 355-61.

Johnson, Donald ve Jean Johnson, *Universal Religions in World History: The Spread of Buddhism, Christianity, and Islam to 1500,* McGraw-Hill, New York, 2007.

Johnston, Alastair, *Cultural Realism: Strategic Culture and Grand Strategy in Ming China,* Princeton University Press, Princeton, 1995.

Jones, Eric, "'Where is Everybody?' An Account of Fermi's Question", Los Alamos Teknik Raporu LA-10311-MS, 1985. http://library.lanl.gov/infores/reports/

Jongman, Willem, "The Early Roman Empire: Consumption", *The Cambridge Economic History of the Greco-Roman World içinde, ed.* Walter Scheidel vd, Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 2007a, s. 592-618.

_____, "Gibbon Was Right: The Decline and Fall of the Roman Economy", *Crises and the Roman Empire içinde, ed.* Olivier Hekster, Gerda de Kleijn ve Danielle Slootjes, E.J. Brill, Leiden, 2007b, s. 183-99.

Jordan, William Chester, *The Great Famine,* Princeton University Press, Princeton, 1996.

_____, *Europe in the High Middle Ages,* Penguin, Londra, 2001.

Judt, Tony, *Postwar: A History of Europe Since 1945,* Penguin Press, New York, 2005.

Jungers, William vd, "Long-Bone Geometry and Skeletal Biomechanisms in *Homo floresiensis*", *79. Amerikan Fiziksel Antropologlar Derneği*

Yıllık Toplantısı sunum metni, Nisan 2010, Abstracts of AAPA Poster and Podium Presentations, s. 143-44. http://physanth.org/annual-meeting/2010/79th-annual-meeting-2010/2010%20AAPA%20Abstracts.pdf

Kaegi, Walter, *Byzantium and the Early Islamic Conquests*, Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 1992.

_____, *Heraclius, Emperor of Byzantium*, Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 2003.

Karnen, Stanley, *Philip of Spain*, Yale University Press, New Haven, CT, 1999.

_____, *Empire: How Spain Became a World Power, 1492-1763*, Harper, New York, 2003.

Kann, Robert, *A History of the Habsburg Empire, 1526-1918*, University of California Press, Berkeley, 1980.

Kaplan, David, "The Darker Side of the 'Original Affluent Society'", *Journal of Anthropological Research* 56 (2000), s. 301-24.

Kaplan, Robert, "How We Would Fight China", *The Atlantic* 295.5 (Haziran 2005), s. 49-64.

Ke, Yuehai vd, "African Origin of Modern Humans in East Asia: A Tale of 12,000 Y Chromosomes", *Science* 292 (2001), s. 1151-53.

Keene, Donald, *Emperor of Japan: Meiji and His World, 1852-1912*, Columbia University Press, New York, 2002.

Keightley, David, *The Ancestral Landscape: Time, Space, and Community in Late Shang China (ca. 1200-1045 bc)*, University of California Press, Berkeley, 2000.

_____, "Marks and Labels: Early Writing in Neolithic and Shang China", Stark (ed.) içinde, 2006, s. 177-201.

Kelly, Christopher, *The End of Empire: Attila the Hun and the Fall of Rome*, Norton, New York, 2009.

Kennedy, David, *Freedom from Fear: The American People in Depression and War, 1929-1945*, Oxford University Press, New York, 1999.

Kennedy, Hugh, *The Prophet and the Age of the Caliphates*, 2. basım, Longmans, Londra, 2004a.

_____, *When Baghdad Ruled the Muslim World: The Rise and Fall of Islam's Greatest Dynasty*, Da Capo, New York, 2004b.

_____, *The Great Arab Conauests*, Da Capo, Londra, 2007.

Kennedy, Paul, *The Rise and Fall of British Naval Mastery*, Allen Lane, Londra, 1976.

_____, *The Rise and Fall of the Great Powers*, Vintage, New York, 1987.

Kennedy, Robert F., *Thirteen Days: The Cuban Missile Crisis*, Norton, New York, 1969.

Kennett, Douglas vd, "Nanodiamonds in the Younger Dryas Boundary Sediment Layer", *Science* 323 (2009), s. 94.

Kerr, Richard vd, "Atlantic Climate Pacemaker for Millennia Past, Decades Hence?", *Science* 309 (2005), s. 41-42.

Keynes, John Maynard, *A Treatise on Money*, Macmillan, Londra, 1930.

Keys, David, *Catastrophe: An Investigation into the Origins of Modern Civilization*, Ballantine, New York, 2000.

Khanna, Parag, *The Second World: Empires and Influence in the New Global Order,* Random House, New York, 2008.

Kirchner, Julius ve Kari Morrison (ed.), *Medieval Europe,* University of Chicago Press, Chicago, 1986.

Kiser, Edgar ve Yong Cai, "War and Bureaucratization in Qin China", *American Sociological Review* 68 (2003), s. 511-39.

_____, "Early Chinese Bureaucratization in Comparative Perspective: Reply to Zhao", *American Sociological Review* 69 (2004), s. 608-12.

Kislev, Mordechai vd, "Early Domesticated Fig in the Jordan Valley", *Science* 312 (2006), s. 1372-74.

Kitchen, Andrew, "Genetic Analysis of Human Head and Clothing Lice Indicates an Early Origin of Clothing Use in Archaic Hominins", 79. Amerikan Fiziksel Antropologlar Derneği Yıllık Toplantısı sunum metni, Nisan 2010, Abstracts of AAPA Poster and Podium Presentations, s. 154. http://physanth.org/annual-meeting/2010/79th-annual-meeting-2010/2010%20AAPA%20Abstracts.pdf

Kittler, Ralf vd, "Molecular Evolution of *Pediculus Humanus* and the Origin of Clothing", *Current Biology* 13 (2003), s. 1414-17.

Klein, Richard, *The Human Career,* 3. basım, University of Chicago Press, Chicago, 2009.

Ko, Dorothy, *Cinderella's Sisters: A Revisionist History of Footbinding,* University of California Press, Berkeley, 2007.

Koepke, Nikola ve Joerg Baten, "The Biological Standard of Living in Europe During the Last Two Millennia", *European Review of Economic History* 9 (2005), s. 61-95.

_____, "Agricultural Specialization and Height in Ancient and Medieval Europe", *Explorations in Economic History* 45 (2008), s. 127-46.

Kohl, Philip, *The Making of Bronze Age Eurasia,* Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 2007.

Konner, Melvin, *The Tangled Wing: Biological Constraints on the Human Spirit,* 2. basım, Holt, Reinhart, and Winston, New York, 2002.

Koryakova, Ludmila ve Andrej Epimakhov, *The Urals and Western Siberia in the Bronze and Iron Ages,* Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 2007.

Kracke, Edward, *Civil Service in Sung China: 960-1076,* Harvard University Press, Cambridge, MA, 1968.

Kramer, Samuel Noah, *The Sumerians,* University of Chicago Press, Chicago, 1963.

Krause, Johannes vd, "Neanderthals in Central Asia and Siberia", *Nature* 449 (2007a), s. 902-904.

_____, "The Derived FOXP2 Variant of Modern Humans Was Shared with Neanderthals", *Current Biology* 17 (2007b), s. 1908-12.

_____, "The Complete Mitochondrial DNA Genome of an Unknown Hominin from Southern Siberia", *Nature* 64 (2010), s. 894-97.

Krepinevich, Andrew, 7 *Deadly Scenarios: A Military Futurist Explores War in the 21st Century,* Bantam, New York, 2009.

Krepon, Michael, *Better Safe Than Sorry: The Ironies of Living with the Bomb,* Stanford University Press, Stanford, 2008.

Krings, Matthias vd, "Neanderthal DNA Sequences and the Origin of Modern Humans", *Cell* 90 (1997), s. 19-30.

Kristiansen, Kristian ve Thomas Larsson, *The Rise of Bronze Age Society*, Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 2005.

Kron, Geof, "Anthropometry, Physical Anthropology, and the Reconstruction of Ancient Health, Nutrition, and Living Standards", *Historia* 54 (2005), s. 68-83.

_____, "The Use of Housing Evidence as a Possible Index of Social Equality and Prosperity in Classical Greece and Early Industrial England", yakında yayımlanacak.

Kuhn, Dieter, *The Age of Confucian Rule: The Song Transformation of China*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 2009.

Kühn, Herbert, *On the Track of Prehistoric Man*, Random House, New York, 1955.

Kuhn, Thomas, *The Structure of Scientific Revolutions*, University of Chicago Press, Chicago, 1962.

Kuhrt, Amelie, *The Ancient Near East, 2* cilt, Routledge, Londra, 1995.

Kuijt, Ian ve Bill Finlayson, "Evidence for Food Storage and Predomestication Granaries 11,000 Years Ago in the Jordan Valley", *Proceedings of the National Academy of Sciences* 106 (2009), doi: 10.1073/pnas.0812764106.

Kulikowski, Michael, *Rome's Gothic Wars: From the Third Century to Alaric*, Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 2006.

Kuper, Adam, *Anthropology and Anthropologists*, 2. basım, Routledge, Londra, 1983.

Kurlantzick, Joshua, *Charm Offensive: How China's Soft Power Is Transforming the World*, Yale University Press, New Haven, CT, 2007.

Kurzweil, Ray, *The Singularity Is Near: When Humans Transcend Biology*, Vintage, New York, 2005.

Kuzmin, Yaroslav, "Chronology of the Earliest Pottery in East Asia", *Antiquity* 80 (2006), s. 362-71.

Kvavadze, Eliso ve Simon Connor, *"Zelkova Carpinifolia* (Pallas) K. Koch in Holocene Sediments of Georgia an Indicator of Climatic Optima", *Review of Palaeobotany and Palynology* 133 (2005), s. 69-89.

Kylander, M. vd, "Refining the Pre-Industrial Atmospheric Pb Isotope Evolution Curve in Europe Using an 8000-Year-Old Peat Core from NW Spain", *Earth and Planetary Science Letters* 240 (2005), s. 467-85.

Kynge, James, *China Shakes the World: A Titan's Rise and Troubled Future*, Houghton Mimin, New York, 2006.

Laiou, Angeliki ve Cecile Morrisson (ed.), *The Byzantine Economy*, Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 2007.

Landes, David, *Revolution in Time: Clocks and the Making of the Modern World*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1983.

_____, *The Wealth and Poverty of Nations: Why Some Are So Rich and Some Are So Poor*, Norton, New York, 1998.

_____, *The Unbound Prometheus: Technological Change 1750 to the Present*, gözden geçirilmiş basım, Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 2003.

Lane, Kris, *Pillaging the Empire: Piracy in the Americas, 1500-1750*, M.E. Sharpe, Armonk, NY, 1998.

Lane Fox, Robin, *Pagans and Christians,* Harper and Row, New York, 1986.
Langlois, John vd, *China Under Mongol Rule,* Princeton University Press, Princeton, 1981.
Lanier, Jaron, "One Half of a Manifesto", *The Edge,* 2000. http://www.edge.org/3rd_culture/lanier/lanier_index.html
Lapidus, Ira, *A History of Islamic Societies,* 2. basım, Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 2002.
Larkin, Philip, *Collected Poems,* Farrar, Straus and Giroux, New York, 2004.
Larsen, Clark, "Biological Changes in Human Populations with Agriculture", *Annual Review of Anthropology* 24 (1995), s. 185-213.
_____, "The Agricultural Revolution as Environmental Catastrophe", *Quaternary International* 150 (2006), s. 12-20.
Larsen, Mogens (ed.), Power and Propaganda: A Symposium on Ancient Empires, Akademisk Forlag, Kopenhag, 1979.
Latacz, Joachim, *Troy and Homer,* Oxford University Press, Oxford, 2004.
Latham, Ronald (çev.), *Marco Polo: The Travels,* Penguin, Harmondsworth, İngiltere, 1955.
Lattimore, Owen, *Inner Asian Frontiers of China,* American Geographical Society, New York, 1940.
Lau, D.C., *Mencius,* 2. basım, Penguin, Harmondsworth, İngiltere, 2003.
Leakey, Richard ve Roger Lewin, *The Sixth Extinction: Patterns of Life and the Future of Mankind,* Doubleday, New York, 1995.
LeBlanc, Steven ve Katherine Register, *Constant Battles: Why We Fight,* St. Martin's Press, New York, 2003.
Lee, Gyoung-ah vd, "Plants and People from the Early Neolithic to Shang Periods in North China", *Proceedings of the National Academy of Sciences* 104 (2007), s. 1087-92.
Lee, James ve Wang Feng, *One Quarter of Humanity: Malthusian Mythology and Chinese Realities,* Harvard University Press, Cambridge, MA, 1999.
Lee, Thomas vd, *The New and the Multiple: Sung Senses of the Past,* Chinese University Press, Hong Kong, 2004.
Lee, Yun Kuan, "Special Section: The Xia-Shang-Zhou Chronology Project", *Journal of East Asian Archaeology* 4 (2002), s. 321-86.
Legge, James vd, *The Chinese Classics III: The Shoo King,* Trübner, Londra, 1865; yeniden basım, Hong Kong University Press, Hong Kong, 1960.
_____, *The Chinese Classics* V: *The Ch'un Ts'ew and the Tso Chuen,* Trübner, Londra, 1872; yeniden basım, Hong Kong University Press, Hong Kong, 1960.
Lehner, Mark, *The Complete Pyramids,* Thames and Hudson, Londra, 1997.
Le Roy Ladurie, Emmanuel, *The Peasants of Languedoc,* çev. John Day, University of Illinois Press, Urbana, 1972.
Leslie, D.D. ve K.J.H. Gardiner, *The Roman Empire in Chinese Sources,* Bardi, Roma, 1996.
Levathes, Louise, *When China Ruled the Seas: The Treasure Fleet of the Dragon Throne, 1405-1433,* Oxford University Press, New York, 1994.
Lewis, Archibald, *Nomads and Crusaders, A.D. 1000-1368,* Indiana University Press, Bloomington, 1988.
Lewis, Mark, *Sanctioned Violence in Early China,* State University of New York Press, Albany, 1990.

_____, *Writing and Authority in Early China*, State University of New York Press, Albany, 1999.

_____, *The Early Chinese Empires: Qin and Han*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 2007.

_____, *China Between Empires: The Northern and Southern Dynasties*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 2009a.

_____, *China's Cosmopolitan Empire: The Tang Dynasty*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 2009b.

Lewis, W.S. vd, *Horace Walpole's Correspondence I*, Yale University Press, New Haven, CT, 1941.

Lewis-Williams, David, *The Mind in the Cave*, Thames & Hudson, Londra, 2002.

Li, Feng, "Feudalism and the Western Zhou", *Harvard Journal of Asiatic Studies* 63 (2003), s. 115-44.

_____, *Landscape and Power in Early China: The Crisis and Fall of the Western Zhou, 1045-771 bc*, Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 2006.

_____, *Bureaucracy and the State in Early China: Governing the Western Zhou*, Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 2009.

Li, Xueqin, *Eastern Zhou and Qin Civilization*, Yale University Press, New Haven, CT, 1985.

Li, Xueqin vd, "The Earliest Writing?", *Antiquity 77* (2003), s. 31-44.

Lichtheim, Miriam vd, *Ancient Egyptian Literatüre*, 3 cilt, University of California Press, Berkeley, 1973-80.

Lieberman, Philip, "The Evolution of Human Speech", *Current Anthropology* 48 (2007), s. 39-66.

Lieberman, Victor, *Beyond Binary Histories: Re-imagining Eurasia to c. 1830*, University of Michigan Press, Ann Arbor, 1999.

_____, *Strange Parallels: Southeast Asia in Global Context, c. 800-1830*, Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 2003.

Lin, Tai-yi (çev.), *Liju-chen, Flowers in the Mirror*, University of California Press, Berkeley, 1965.

Lin, Yusheng, *The Crisis of Chinese Consciousness: Radical Antitraditionalism in the May Fourth Era*, University of Wisconsin Press, Madison, 1979.

Little, Lester (ed.), *Plague and the End of Antiquity: The Pandemic of 541-150*, Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 2007.

Liu, Li, "Ancestor Worship: An Archaeological Investigation of Ritual Activities in Neolithic North China", *Journal* of *East Asian Archaeology 2* (2000), s. 129-64.

_____, *The Chinese Neolithic*, Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 2004.

_____, "The Emergence of Sedentism in China", *Sedentism: Worldwide Research Perspectives for the Shift of Human Societies from Mobile to Settled Ways of Life içinde, ed.* Markus Reindel vd, Harrassowitz, Wiesbaden, 2010.

Liu, Li ve Xingcan Chen, *State Formation in Early China*, Routledge, Londra, 2003.

_____, *The Archaeology of China,* Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 2010.
Liu, Li ve Hong Xu, "Rethinking Erlitou: Legend, History, and Chinese Archaeology", *Antiquity* 81 (2007), s. 886-91.
Liu, Li vd, "Evidence for the Early Beginning (c. 9000 cal. BP) of Rice Domestication in China", *The Holocene* 17 (2007), s. 1059-68.
Liu, Xiaohong vd, "Dendroclimatic Temperature Record Derived from Tree-Ring Width and Stable Carbon Isotope Chronologies in the Middle Qilian Mountains, China", *Arctic, Antarctic, and Alpine Research* 39 (2007), s. 651-57.
Liu, Xinru, *Ancient India and Ancient China: Trade and Religious Exchanges 100-600,* Oxford University Press, Oxford, 1988.
Liverani, Mario (ed.), *Akkad, the First World Empire,* Sargon, Padua, 1993.
_____(ed.), *Neo-Assyrian Geography,* Eisenbrauns, Rome, 1995.
_____, *International Relations in the Ancient Near East, 1600-1100 BC,* Palgrave, New York, 2001.
_____, *Israel's History and the History of Israel,* Equinox, Londra, 2005.
_____, *Uruk: The First City,* Equinox, Londra, 2006.
Lloyd, Geoffrey, *The Ambitions of Curiosity: Understanding the World in Ancient Greece and China,* Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 2002.
_____, *Cognitive Variations: Reflections on the Unity and Diversity of the Human Mind,* Oxford University Press, New York, 2007.
Lloyd, Geoffrey ve Nathan Sivin, *The Way and the Word: Science and Medicine in Early China and Greece,* Yale University Press, New Haven, CT, 2002.
Lobell, David ve Marshall Burke (ed.), *Climate Change and Food Security: Adapting Agriculture to a Warmer World,* Springer, Amsterdam, 2010.
Loewe, Michael, *The Government of the Qin and Han Empires, 221 bce-220 ce,* Hackett, Indianapolis, 2006.
Lordkipanidze, David vd, "Postcranial Evidence from Early *Homo* from Dmanisi, Georgia", *Nature* 449 (2007), s. 305-10.
Lorge, Peter, *War, Politics and Society in Early Modern China, 900-1795,* Routledge, Londra, 2005.
Loud, G, *The Age of Robert Guiscard: Southern Italy and the Norman Conquest,* Longman, Londra, 2000.
Lovell, Julia, *The Great Wall: China Against the World, 1000 bc-ad 2000,* Atlantic Books, Londra, 2006.
Luckenbill, D.D., *Ancient Records of Assyria and Babylonia* I, University of Chicago Press, Chicago, 1926.
Maalouf, Amin, *The Crusades Through Arab Eyes,* Shocken, New York, 1984.
Maaş, Michael (ed.), *The Cambridge Companion to the Age of Justinian,* Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 2005.
MacCullagh, Diarmaid, *The Reformation: A History,* Penguin, New York, 2003.
MacFarquhar, Roderick ve Michael Schoenhals, *Mao's Last Revolution,* Harvard University Press, Cambridge, MA, 2006.
MacKellar, Landis, "Pandemic Influenza: A Review", *Population and Development Review* 33 (2007), s. 429-51.

MacMillan, Margaret, *Paris 1919: Six Months That Changed the World*, Random House, New York, 2002.

_____, *Nixon and Mao: The Week That Changed the World*, Random House, New York, 2008.

MacMullen, Ramsay, *Christianizing the Roman Empire*, Yale University Press, New Haven, CT, 1984.

_____, *Corruption and the Decline of Rome*, Yale University Press, New Haven, CT, 1988.

Maddison, Angus, *The World Economy: Historical Statistics, Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü, Paris*, 2003.

_____, *Growth and Interaction in the World Economy: The Roots of Modernity*, American Enterprise Institute Press, Washington, DC, 2005.

_____, *Asia in the World Economy 1500-2030*, Australian National University Press, Canberra, 2006.

_____, *Chinese Economic Petformance in the Long Run: 960-2030*, 2. basım, *Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü, Paris*, 2007.

Madelung, Wilferd, *The Succession to Muhammad: A Study in the Early Caliphate*, Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 1997.

Mair, Victor (ed.), *Contact and Exchange in the Ancient World*, University of Hawaii Press, Honolulu, 2006.

Majör, Candace vd, "The Co-Evolution of Black Sea Level and Composition Through Deglaciation and Its Paleoclimatic Significance", *Quaternary Science Reviews* 25 (2006), s. 2031-47.

Malinowksi, Bronislaw, *A Diary in the Strict Sense of the Term*, Harcourt, Brace, and World, New York, 1967.

Mandelbaum, Michael, *The Casefor Goliath: How America Acts as the World's Government in the 21st Century*, Public Affairs, New York, 2005.

Mangini, A. vd, "Reconstruction of Temperature in the Central Alps During the Past 2000 yr from a 5180 Stalagmite Record", *Earth and Planetary Science Letters* 235 (2005), s. 741-51.

_____, "Persistent Influence of the North Atlantic Hydrography on Central European Winter Temperature During the Last 9000 Years", *Geophysical Research Letters* 34 (2007), s. 10.1029/2006GL028600.

Manica, Andrea vd, "The Effect of Ancient Population Bottlenecks on Human Phenotypic Variation", *Nature* 448 (2007), s. 346-48.

Mann, James, *Rise of the Vulcans: The History of Bush's War Cabinet*, Penguin, New York, 2004.

_____, *The China Fantasy*, Penguin, New York, 2008.

Manning, J.G. ve Ian Morris (ed.), *The Ancient Economy: Evidence and Models*, Stanford University Press, Stanford, 2005.

Manz, Beatrice Forbe, *The Rise and Rule of Tamerlane*, Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 1989.

Marks, Robert, *Tigers, Rice, Silk, and Silt: Environment and Economy in Late Imperial South China*, Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 1998.

Marshall, Fiona ve Elisabeth Hildebrand, "Cattle Before Crops", *Journal of World Prehistory* 16 (2002), s. 99-143.

Martin, Geoffrey, *All Possible Worlds: A History of Geographical Thought*, 4. basım, Oxford University Press, New York, 2005.

Martin, Thomas, *Herodotus and Sima Qian: The First Great Historians of Greece and China*, Bedford/St. Martin's, New York, 2009.

Matthew, Donald, *The Norman Kingdom of Sicily*, Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 1992.

Matthews, John ve David Herbert (ed.), *Unifying Geography*, Routledge, Londra, 2004.

Mattila, Raiji, *The King's Magnates: A Study of the Highest Officials of the Neo-Assyrian Empire*, Neo-Assyrian Text Corpus Project, Helsinki, 2000.

Mattson, Ingrid, *The Story of the Our'an*, Blackwell, Oxford, 2007.

Maynard-Smith, John ve Richard Dawkins, *The Theory of Evolution*, 3. basım, Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 2008.

Mazumdar, Sucheta, *Sugar and Society in China: Peasants, Technology, and the World Market*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1998.

McAnany, Patricia ve Norman Yoffee (ed.), *Questioning Collapse: Human Resilience, Ecological Vulnerability, and the Aftermath of Empire*, Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 2010.

McBrearty, Sally ve Alison Brooks, "The Revolution That Wasn't: New Interpretation of the Origin of Modern Human Behavior", *Journal of Human Evolution* 39 (2000), s. 453-563.

McClellan, Thomas, "Early Fortifications: The Missing Walls of Jericho", *Baghdader Mitteilungen* 18 (2006), s. 593-610.

McCormick, Michael, *Origins of the European Economy: Communications and Commerce, ad 300-900*, Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 2001.

McGilchrist, Iain, *The Master and His Emissary: The Divided Brain and the Making of the Western World*, Yale University Press, New Haven, 2009.

McGrail, Sean, *Boats of the World from the Stone Age to Medieval Times*, Oxford University Press, Oxford, 2004.

McKibben, Bill, *Enough: Staying Human in an Engineered Age*, Times Books, New York, 2003.

_____, *Earth: Making Life on a Tough New Planet*, Times Books, New York, 2010.

McKitterick, Rosamund, *The Early Middle Ages: Europe, 400-1000*, Oxford University Press, Oxford, 2001.

McMullen, David, *State and Scholars in T'ang China*, Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 1988.

McNeill, William, *Plagues and Peoples*, Viking, New York, 1976.

_____, *The Pursuit of Power*, University of Chicago Press, Chicago, 1982.

Mendle, Michael, *The Putney Debates of 1647: The Army, the Levellers and the English State*, Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 2001.

Menzies, Gavin, *1421: The Year China Discovered the World*, Bantam, New York, 2002.

_____, *1434: The Year a Magnificent Chinese Fleet Sailed to Italy and Ignited the Renaissance*, Bantam, New York, 2008

Merton, Robert, "Priorities in Scientific Discovery: A Chapter in the Sociology of Science", *American Sociological Review 22* (1957), s. 635-59

Meskill, John (ed.), *Ch'oe Pu's Diary: A Record of Drifting Across the Sea*, University of Arizona Press, Tucson, 1965

Michalowski, Piotr, *The Lamentation Over the Destruction of Sumer and Ur*, Eisenbrauns, Winona Lake, IN, 1989

Millett, Kate, *Sexual Politics*, Abacus, New York, 1970.

Mills, J.V.G. (ed.), *Ma Huan, "Overall Survey of the Ocean's Shores" [1433]*, Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 1970.

Mills, J.V.G. ve Roderich Ptak (ed.), *Hsing-Ch'a Sheng-Lan, The Overall Survey of the Star Raft by Fei Hsin*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 1996.

Mintz, Sidney, *Sweetness and Power: The Place of Sugar in Modern History*, Viking, New York, 1985.

Mithen, Steven, *The Prehistory of the Mind: The Cognitive Origins of Art and Science*, Thames & Hudson, Londra, 1996.

_____, *After the Ice: A Global Human History, 20,000-5000 bc*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 2003.

_____, *The Singing Neanderthals: The Origin of Music, Language, Mind and Body*, Weidenfeld and Nicholson, Londra, 2005.

Mokyr, Joel, The Lever of Riches: Technological Creativity and Economic Progress, Oxford University Press, New York, 1990.

_____, "Editor's Introduction: The New Economic History and the Industrial Revolution", *The British Industrial Revolution: An Economic Perspective içinde, ed.* Joel Mokyr, Westview Press, Boulder, CO, 1999, s. 1-127.

_____, *The Gifts of Athena: Historical Origins of the Knowledge Economy*, Princeton University Press, Princeton, 2002.

_____, *The Enlightened Economy: An Economic History of Britain, 1700-1850*, Yale University Press, New Haven, CT, 2010.

Momssen, Theodor ve Kari Morrison, *Imperial Lives and Letters of the Eleventh Century*, Columbia University Press, New York, 1962.

Moore, Andrew, Gordon Hillman ve A.J. Legge, *Village on the Euphrates*, Oxford University Press, New York, 2000.

Moore, Gordon, "Cramming More Components onto Integrated Circuits", *Electronics* 38.8 (19 Nisan 1965), s. 114-17. ftp://download.intel.com/research/silicon/moorespaper.pdf

_____, "Our Revolution", 1999. http://www.sia-online.org/downloads/Moore.pdf

_____, "No Exponential Is Forever... But We Can Delay 'Forever'", Uluslararası "Solid State Circuits" Konferansı sunum metni, 10 Şubat 2003. ftp://download.intel.com/research/silicon/Gordon_Moore_ISSCC_021003.pdf

Moore, Robert, *The Formation of a Persecuting Society: Power and Deviance in Western Europe, 950-1250*, Blackwell, Oxford, 1987.

_____, *The First European Revolution, c. 970-1215*, Blackwell, Oxford, 2000.

Morean, Curtis vd, "Early Human Use of Marine Resources and Pigment in South Africa During the Middle Pleistocene", *Nature* 449 (2007), s. 905-908.

Morgan, David, *Medieval Persia 1040-1797*, Longman, Londra, 1988.

Morgan, Edmund, *American Slavery, American Freedom*, Norton, New York, 1975.

Morgan, Leah ve Paul Renne, "Diachronous Dawn of Africa's Middle Stone Age: New $^{40}Ar/^{39}Ar$ Ages from the Ethiopian Rift", *Geology* 36 (2008), s. 967-70.

Morishima, Michio, *Why Has Japan "Succeeded"?*, Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 1982.

Morowitz, Harold, *The Emergence of Everything: How the World Became Complex*, Oxford University Press, New York, 2004.

Morris, Ian, "Economic Growth in Ancient *Greece*", *Journal of Institutional and Theoretical Economics* 160 (2004), s. 709-48.

_____, "The Athenian Empire (478-404 BC)", Princeton/Stanford Klasikler Çalışma Evrakı, no. 120508, 2005. http://www.princeton.edu/~pswpc/index.html

Morris, Ian ve Barry Powell, *The Greeks: History, Culture, and Society*, 2. basım, Prentice-Hall, Upper *Saddle River, NJ, 2009.*

Morris, Ian ve Walter Scheidel (ed.), The Dynamics of Ancient Empires, Oxford University Press, New York, 2009.

Morris, Ian ve Sebastiano Tusa, "Scavi sull'acropoli di Monte Polizzo, 2000-2003", *Sicilia Archeologica* 38 (2004), s. 35-90.

Morrison, Kari, *Understanding Conversion*, University of Virginia Press, Charlottesville, 1992.

Morris-Suzuki, Tessa, *The Technological Transformation of Japan: From the Seventeenth to the Twenty-First Century*, Cambridge University Press, New York, 1994.

Morton, Oliver, *Eating the Sun: How Plants Power the Planet*, Harper, New York, 2007.

Morwood, Mike ve Penny van Oostersee, *A New Human: The Startling Discovery and Strange Story of the "Hobbits" of Flores, Indonesia*, Left Coast, New York, 2007.

Mote, Frederick, *Imperial China, 900-1800*, University of California Press, Berkeley, 1999.

Muckle, Peter (çev.), *The Story of Abelard's Adversities*, Pontifical Institute of Mediaeval Studies, Toronto, 1964.

Mühlenbock, Christian, *Fragments from a Mountain Society: Tradition, Innovation, and Interaction at Archaic Monte Polizzo, Sicily*, University of Gothenburg Press, Gothenburg, 2008.

Murphey, Rhoads, *Ottoman Warfare*, Routledge, Londra, 1999.

Mutschler, Fritz-Heiner ve Achim Mittag (ed.), *Conceiving the Empire: China and Rome Compared*, Oxford University Press, New York, 2009.

Naam, Ramez, *More Than Human: Embracing the Promise of Biological Enhancement*, Broadway, New York, 2005.

Naquin, Susan ve Evelyn Rawski, *Chinese Society in the Eighteenth Century*, Yale University Press, New Haven, CT, 1987.

Naroll, Raoul, "A Preliminary Index of Social Development", *American Anthropologist* 58 (1956), s. 687-715.

Naughton, Barry, *Growing Out of the Plan: Chinese Economic Reform, 1978-1993*, Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 1995.

Needham, Joseph, *Science and Civilisation in China* IV: *Physics and Physical Technology*, 3. Kısım: *Civil Engineering and Nautics*, Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 1971.

Needham, Joseph, Ho Ping-yü, Lu Gwei-djen ve Wang Ling, *Science and Civilisation in China* V. *Chemistry and Chemical Technology*, 7. Kısım: *Military Technology; The Gunpowder Epic*, Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 1986.

Neisser, Ulric (ed.), *The Rising Curve: Long-Term Gains in IQ and Related Measures*, American Psychological Association, New York, 1998.

Nelson, Saralı, *The Archaeology of Korea*, Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 1993.

Nichols, F.M, *The Epistles of Erasmus* II, Longmans, Green, Londra, 1904.

Nicolle, David, Stephen Turnbull ve John Haldon, *The Fall of Constantinople: The Ottoman Conquest of Byzantium*, Osprey, Londra, 2007.

Nienhauser, William, *The Grand Scribe's Records* I, Indiana University *Press, Bloomington, 1994.*

Nisbett, Richard, *The Geography of Thought: How Asians and Westerners Think Differently... and Why*, Free Press, New York, 2003.

Nixon, Richard, "Asia After Viet Nam", *Foreign Affairs* 46 (1967), s. 111-45.

Nordhaus, William, "A Review of the *Stern Review* on the Economics of Climate", *Journal of Economic Literature* 45 (2007), s. 686-702.

Norris, Robert ve Hans Kristensen, "Chinese Nuclear Forces, 2008", *Bulletin of the Atomic Scientists* 64.2 (2008), s. 42-45.

_____, "Worldwide Deployments of Nuclear Weapons, 2009", *Bulletin of the Atomic Scientists* 65.6 (2009a), s. 74-81.

_____, "US Nuclear Warheads, 1945-2009", *Bulletin of the Atomic Scientists* 65.4 (2009b), s. 72-81.

_____, "Russian Nuclear Forces, 2010", *Bulletin of the Atomic Scientists* 66.1 (2010) s. 74-81.

North, Douglass, *Structure and Change in Economic History*, Norton, New York, 1981.

North, Douglass, John Wallis ve Barry Weingast, *Violence and Social Orders: A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History*, Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 2009.

Norton, Christopher ve Kidong Bae, "The Movius Line Sensu Lato (Norton vd, 2006) Further Assessed and Defined", *Journal of Human Evolution* 55 (2008), s. 1148-50.

Norwich, John Julius, *The Normans in Sicily*, Penguin, Londra, 1992.

Nur, Amos ve Eric Cline, "Poseidon's Horses: Plate Tectonics and Earthquake Storms in the Late Bronze Age Aegean and Eastern Mediterranean", *Journal of Archaeological Science* 27 (2000), s. 43-63.

Nylan, Michael ve Michael Loewe (ed.), *China's Early Empires: A Re-Appraisal*, Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 2010.

Ober, Josiah, *Political Dissent in Democratic Athens*, Princeton University Press, Princeton, 1998.

O'Connell, J. ve F. Allen, "Dating the Colonization of Sahul (Pleistocene Australia-New Guinea): A Review of Recent Research", *Journal of Archaeological Science* 31 (2004), s. 835-53.

Oded, B., *Mass Deportations and Deportees in the Neo-Assyrian Empire*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 1979.

O'Donnell, James, *The Ruin of the Roman Empire*, Ecco, New York, 2008.

Oppo, Delia vd, "2,000-Year-Long Temperature and Hydrology Reconstructions from the Indo-Pacific Warm Pool", *Nature* 460 (2009), s. 1113-16, doi: 10.1038/nature08233.

Oren, Michael, *Power, Faith, and Fantasy: America in the Middle East, 1116 to the Present*, Norton, New York, 2007.

Ortner, Sherry, "Theory in Anthropology Since the Sixties", *Comparative Studies in Society and History* 26 (1984), s. 126-66.

Otterbein, Keith, *How War Began*, Texas A&M University Press, *College Station, 2004.*

Outram, Alan vd, "The Earliest Horse Harnessing and Milking", *Science* 323 (2009), s. 1332-35.

Outram, Dorinda, *The Enlightenment*, 2. basım, Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 2005.

Overy, Richard, *Why the Allies Won*, Norton, New York, 1995.

Owen, Norman vd, *The Emergence of Modern Southeast Asia*, University of Hawaii Press, Honolulu, 2005.

Paine, S.C.M., *The Sino-Japanese War of 1894-1895*, Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 2003.

Palmer, Martin, Elizabeth Breuilly, Chang Wei Ming ve Jay Ramsay, *The Book of Chuang Tzu*, Penguin, Harmondsworth, İngiltere, 2006.

Paludan, Ann, *Chronicle of the Chinese Emperors*, Thames & Hudson, Londra, 1998.

Pamuk, Şevket, "The Black Death and the Origins of the 'Great Divergence' Across Europe, 1300-1600", *European Review of Economic History* 11 (2007), s. 289-317.

Papademetriou, Demetrios ve Aaron Terrazas, *Immigrants and the Current Economic Crisis: Research Evidence, Policy Challenges, and Implications*, Migration Policy Institute, Washington, DC, 2009. www.migrationpolicy.org

Papagrigorakis, Manolis vd, "DNA Examination of Ancient Dental Pulp Incriminates Typhoid Fever as a Probable Cause of the Plague of Athens", *International Journal of Infectious Diseases* 10 (2006), s. 206-14.

Parker, A.J., *Ancient Shipu/recks of the Mediterranean and Roman Provinces*, British Archaeological Reports, Oxford, 1992.

Parker, Geoffrey, *The Military Revolution: Military Innovation and the Rise of the West, 1500-1800*, 2. basım, Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 1996.

_____, *The Thirty Years' War*, 2. basım, Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 1997.

_____ *The World Is Not Enough: The Imperial Vision of Philip II of Spain*, Baylor University Press, Waco, TX, 2001.

_____, *The World Crisis, 1635-1665*, Basic Books, New York, 2009.

Parpola, Simo (ed.), *Assyria 1995: Proceedings of the Tenth Anniversary Symposium of the Neo-Assyrian Text Corpus Project*, Neo-Assyrian Text Corpus Project, Helsinki, 1997.

Parsons, Talcott, *Societies: Evolutionary and Comparative Perspectives*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs, NJ, 1966.

Patterson, James, *Grand Expectations: The United States, 1945-1974*, Oxford University Press, New York, 1997.

_____, *Restless Giant: The United States from Watergate to Bush vs. Gore*, Oxford University Press, New York, 2005.

Pearce, Fred, *When the Rivers Run Dry. Water: the Defining Crisis of the 21st Century*, Beacon Press, Boston, 2007.

_____, *With Speed and Violence: Why Scientists Fear Tipping Points in Climate Change*, Beacon Press, Boston, 2008.

Pearce, Scott, Audrey Spiro ve Patricia Ebrey (ed.), *Culture and Power in the Reconstitution of the Chinese Realm, 200-600*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 2001.

Peng, Ke, "Coinage and Commercial Development in Classical China, 550-221 **bc**", yayımlanmamış doktora tezi, University of Chicago, 1999.

Perdue, Peter, *China Marches West: The Qing Conauest of Central Eurasia*, Harvard University Press, Cambridge, **MA, 2005.**

Perkins, Dwight, *Agricultural Development in China 1368-1968*, Aidine, Chicago, 1969.

Perkovich, George ve Dominick Zaum, *Abolishing Nuclear Weapons*, Uluslararası Stratejik Araştırmalar Enstitüsü, Adelphi Evrakı 396, Chicago, 2008.

Perrin, Noel, *Giving Up the Gun: Japan's Reversion to the Sword, 1543-1879*, Godine, Boston, 1979.

Perry, John ve Bardwell Smith (ed.), *Essays on T'ang Society*, E.J. Brill, Leiden, 1976.

Peters, Francis, *Muhammad and the Origins of Islam*, State University of New York Press, Albany, 1994.

Petraglia, Michael ve Ceri Shipton, "Large Cutting Tool Variation West and East of the Movius Line", *Journal of Human Evolution* 55 (2008), s. 962-66.

Piggott, Joan, *The Emergence ofjapanese Kingship*, Stanford University Press, Stanford, 1997.

Pincus, Steve, *1688: The First Modern Revolution*, Yale University Press, New Haven, 2009.

Pines, Yuri, *Foundations of Confucian Thought: Intellectual Life in the Chunaiu Period, 722-453 bce*, University of Hawaii Press, Honolulu, 2002.

Pinker, Steven, *How the Mind Works*, Norton, New York, 1997.

Pluciennik, Mark, *Social Evolution*, Duckworth, Londra, 2005.

Pohl, Mary vd, "Microfossil Evidence for Pre-Columbian Maize Dispersals in the Neotropics from San Andres, Tabasco, Mexico", *Proceedings of the National Academy of Sciences* 104 (2007), s. 6870-75.

Pollard, Helen, *Tariacuri's Legacy: The Prehispanic Tarascan State*, University of Oklahoma Press, Norman, 1993.

Pollock, Susan, *Ancient Mesopotamia*, Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 1999.

Pomeranz, Kenneth, *The Great Divergence: China, Europe, and the Making of the Modern World Economy*, Princeton University Press, Princeton, 2000.

Popper, Karl, *Conjectures and Refutations*, Routledge, Londra, 1963.
Portal, Jane (ed.), *The First Emperor: China's Terracotta Army*, British Museum, Londra, 2007.
Porter, Andrew (ed.), *The Oxford History of the British Empire* III: *The Nineteenth Century*, Oxford University Press, Oxford, 2001.
Porter, Roy (ed.), *The Cambridge History of Science* IV: *The Eighteenth Century*, Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 2003.
Postgate, Nicholas, *Early Mesopotamia: Society and Economy at the Dawn of History*, Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 1993.
Potts, Dan, *The Archaeology of Elam: Formation and Transformation in an Ancient Iranian State*, Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 1999.
Pourshariati, Parvaneh, *The Decline and Fall of the Sasanian Empire*, I.B. Tauris, Londra, 2008.
Powell, Adam, Stephen Shennan ve Mark Thomas, "Late Pleistocene Demography and the Appearance of Modern Human Behavior", *Science* 324 (2009), s. 1298, doi: 10.1126/science.1170165.
Powell, Barry, *Writing: Theory and History of the Technology of Civilization*, Blackwell, Oxford, 2009.
Preston, Diana, *The Boxer Rebellion*, Berkley Books, New York, 1999.
Price, Simon, *Rituals and Power: The Roman Imperial Cult in Asia Minor*, Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 1984.
Pritchard, James B. (ed.), *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*, 3. basım, Princeton University Press, Princeton, 1969.
Provan, Iain, V. Philips Long ve Tremper Longman, *A Biblical History of Israel*, Westminster John Knox Press, Louisville, KY, 2003.
Puett, Michael, *To Become a God: Cosmology, Sacrifice, and Self-Divinization in Early China*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 2002.
Qian, Weihong ve Zhu, Yafen, "Little Ice Age Climate Near Beijing, China, Inferred from Historical and Stalagmite Records", *Quternary Research* 57 (2002), s. 109-19.
Qiao, Yu, "Development of Complex Societies in the Yiluo Region: A GIS-Based Population and Agricultural Area Analysis", *Bulletin of the Indo-Pacific Prehistory Association* 27 (2007), s. 61-75.
Quattrocchi, Angelo ve Tom Nairn, *The Beginning of the End: France, May 1968*, Penguin, Londra, 1968.
Rawson, Jessica, *Western Zhou Ritual Bronzes from the Arthur M. Sackler Collections, 2* cilt, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1990.
Ray, Debraj, *Development Economics*, Princeton University Press, Princeton, 1998.
Razeto, Anna, "Life in the Ghetto: Urban Living in Han China and the Roman Mediterranean" (2008), "State Power and Social Control in Ancient China and Rome" Konferansı'nda sunulan yayımlanmamış metin, Stanford Üniversitesi, 19 Mart 2008.
Redford, Donald, *Egypt, Canaan, and Israel in Ancient Times*, Princeton University Press, Princeton, 1992.
Renfrew, Colin, *The Archaeology of Cult*, British School at Athens, Londra, 1985.

_____, *Archaeology and Language,* Pelican, Londra, 1987.
Renfrew, Colin ve Katie Boyle (ed.), *Archaeogenetics,* Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 2000.
Renfrew, Colin ve Iain Morley (ed.), *Becoming Human: Innovation in Prehistoric Material and Spiritual Culture,* Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 2009.
Reynolds, David, *One World Divisible: A Global History Since 1945,* Norton, New York, 2000.
Richards, Jay vd, *Are We Spiritual Machines? Ray Kurzweil vs. the Critics of Strong A.I.,* Discovery Institute, Seattle, 2002.
Richards, John, *Unending Frontier: An Environmental History of the Early Modern World,* University of California Press, Berkeley, 2003.
Richardson, Lewis Fry, *Statistics of Deadly Quarrels,* Boxwood Press, Pacific Grove, CA, 1960.
Richerson, Peter, Robert Boyd ve Robert Bettinger, "Was Agriculture Impossible During the Pleistocene but Mandatory During the Holocene?", *American Antiquity 66* (2001), s. 387-411.
Riesman, David, *Abundancefor What?,* Doubleday, Garden City, NY, 1964.
Rifkin, Jeremy, *The Biotech Century: Harnessing the Gene and Remaking the World,* Tarcher, New York, 1998.
Riley, James, *Rising Life Expectancy: A Global History,* Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 2001.
Roberts, Andrew, *The Storm of War: A New History of the Second World War,* Allen Lane, Londra, 2009.
Roberts, Neil, *The Holocene,* Blackwell, Oxford, 1998.
Robinson, James (ed.), *The Emergence of the Modern World: Comparative History and Science,* Cambridge University Press, New York, 2010.
Roco, Mihail ve William Bainbridge, "Converging Technologies for Improving Human Health: Nanotechnology, Biotechnology, Information Technology, and Cognitive Science", National Science Foundation, Washington, DC, 2002. http://www.wtec.Org/ConvergingTechnologies/1/NBIC_report.pdf
Roetz, Heiner, *Confucian Ethics of the Axial Age,* State University of New York Press, Albany, 1993.
Rogers, Clifford (ed.), *The Military Revolution Debate,* Westview Press, Boulder, CO, 1995.
Rose, Steven, *The Future of the Brain: The Promise and Perils ofTomorrow's Neuroscience,* Oxford University Press, Oxford, 2006.
Rosen, Arlene, "The Role of Environmental Change in the Development of Complex Societies in Early China", *Bulletin of the Indo-Pacific Prehistory Association* 27 (2007), s. 39-48.
Rosen, Stanley, *Justinian's Flea: Plague, Empire, and the Birth of Europe,* Viking, New York, 2007.
Rosenfeld, Gavriel, *The World Hitler Never Made,* Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 2005.
Ross, James Bruce ve Mary Martin McLaughlin (ed.), *The Portable Renaissance Reader,* Penguin, New York, 1953.
Rossabi, Morris, *Khubilai Khan: His Life and Times,* University of California Press, Berkeley, 1988.

Rothman, Mitchell (ed.), *Uruk Mesopotamia and Its Neighbors*, School of American Research, Santa Fe, NM, 2001.

Rowe, William, *Saving the World: Chen Hongmou and Elite Consciousness in Eighteenth-Century China*, Stanford University Press, Stanford, 2001.

_____, *China's Last Empire: The Great Oing*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 2009.

Rozman, Gilbert, *Urban Networks in Ching China and Tokugau/a Japan*, Princeton University Press, Princeton, 1973.

Runciman, Steven, *The Fall of Constantinople, 1453*, Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 1990.

Russell, Peter, *Prince Henry "The Navigator": A Life*, Yale University Press, New Haven, CT, 2000.

Ryan, William ve Walter Pitman, *Noah's Flood*, Simon and Schuster, New York, 1999.

Sağan, Scott ve Steven Miller (ed.), *The Global Nuclear Future. Daedalus* 138.4 (2009), s. 7-171 ve 139.1 (2010), MIT Press, Cambridge, MA, s. 7-140.

Sahlins, Marshall, "La premiere societe d'abondance", *Les temps modernes* 268 (1968), s. 641-80.

_____, *Stone Age Economics*, Aldine, Chicago, 1972.

_____, *Culture in Practice*, Zone Books, New York, 2005.

Sakharov, Andrei, "The Danger of Thermonuclear War", *Foreign Affairs* 61 (1983), s. 1001-1016.

Saliba, George, *Islamic Science and the Making of the European Renaissance*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 2007.

Sallares, Robert, "Ecology" (2007), *The Cambridge Economic History of the Greco-Roman World içinde, ed.* Walter Scheidel vd, Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 2007, s. 15-37.

Saller, Richard, "Framing the Debate on the Ancient Economy", *The Ancient Economy içinde, ed.* J.G. Manning ve Ian Morris, Stanford University Press, Stanford, 2005, s. 223-38.

Sanchez-Mazas, Alicia (ed.), *Past Human Migrations in East Asia: Matching Archaeology, Linguistics, and Genetics*, Routledge, Londra, 2008.

Sandbrook, Dominic, *Never Had It So Good: A History of Britain from Suez to the Beatles*, Abacus, Londra, 2005.

Sanderson, Stephen, *Evolutionism and Its Critics*, Westview Press, Boulder, CO, 2007.

Sarris, Peter, "The Justinianic Plague: Origins and Effects", *Continuity and Change* 17 (2002), s. 169-82.

_____, *Economy and Society in the Age of Justinian*, Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 2006.

Savage-Rumbaugh, Sue ve Roger Lewin, *Kanzi: The Ape at the Brink of the Human Mind*, Wiley, New York, 1994.

Savolainen, Peter vd, "Genetic Evidence for an East Asian Origin of Domestic Dogs", *Science* 298 (2002), s. 1610-13.

Saxenian, AnnaLee, *Regional Advantage: Culture and Competition in Silicon Valley and Route 128*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1994.

Scheidel, Walter, *Death on the Nile: Disease and the Demography of Roman Egypt*, E.J. Brill, Leiden, 2001.

_____, *"A Model of Demographic and Economic Change in Roman Egypt After the Antonine Plague"*, *Journal of Roman Archaeology* 15 (2002), s. 97-114.

_____, "A Model of Real Income Growth in Roman Italy", *Historia* 56 (2007), s. 322-46.

_____, "Real Wages in Ancient and Medieval Economies: Evidence for Living Standards from 2000 **bce** to 1300 **ce**", 2008. http://www.princeton.edu/~pswpc/index.html

_____(ed.), *Rome and China: Comparative Perspectives on Ancient World Empires*, Oxford University Press, New York, 2009a.

_____, "The Monetary Systems of the Han and Roman Empires", *Rome and China içinde, ed.* Walter Scheidel, Oxford University Press, New York, 2009b, s. 137-207.

_____, "In Search of Roman Economic Growth", *Journal of Roman Archaeology 22*, 2009c, s. 46-70.

_____, *"Studying the State"*, *The Oxford Handbook to the Ancient State içinde, ed.* Peter Bang ve Walter Scheidel, Oxford University Press, Oxford, yakında çıkacak.

Scheidel, Walter, Ian Morris ve Richard Saller (ed.), *The Cambridge Economic History of the Greco-Roman World*, Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 2007.

Schettler, G. ve R. Romer, "Atmospheric Pb-Pollution by Pre-Medieval Mining Detected in the Sediments of the Brackish Karst Lake An Loch Mor, Western Ireland", *Applied Geochemistry* 21 (2006), s. 58-82.

Schmandt-Besserat, Denise, "'Ain Ghazal 'Monumental' Figures", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 310 (1998), s. 1-17.

Scholz, Christopher vd, "East African Megadroughts Between 135 and 75 Thousand Years Ago and Bearing on Early-Modern Human Origins", *Proceedings of the National Academy of Sciences* 104 (2007), s. 16416-21.

Schram, Stuart, *The Political Thought of Mao Tse-Tung*, Praeger, New York, 1969.

Schwartz, Benjamin, *The World of Thought in Ancient China*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1985.

Schwartz, Benjamin (ed.), *Wisdom, Revelation, and Doubt: Perspectives on the First Millennium bc., Daedalus özel yayını*, Güz 1975.

Schwartz, Glenn (ed.), *After Collapse*, University of Arizona Press, Tucson, 2006.

Service, Elman, *Primitive Social Organization*, 1. basım, Random House, New York, 1962.

Shang, Hong vd, "An Early Modern Human Tooth from Tianyuan Cave, Zhoukoudian, China", Proceedings of the National Academy of Sciences 104 (2007), s. 6573-78.

Shankman, Steven ve Stephen Durant (ed.), *The Siren and the Sage: Knowledge and Wisdom in Ancient Greece and China*, Cassell, Londra, 2000.

Shanks, Michael ve Christopher Tilley, *Social Theory and Archaeology*, Polity Press, Cambridge, 1987.

Shapin, Steve, *A Social History of Truth: Credibility and Science in Seventeenth-Century England*, University of Chicago Press, Chicago, 1994.

_____, *The Scientific Revolution*, University of Chicago Press, Chicago, 1996.

Shapiro, Judith, *Mao's War Against Nature: Politics and the Environment in Revolutionary China*, Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 2001.

Shaughnessy, Edward, "Historical Perspectives on the Introduction of the Chariot into China", *Harvard Journal of Asiatic Studies* 48 (1988), s. 189-237.

_____, *Sources of Western Zhou History: Inscribed Bronze Vessels*, University of California Press, Berkeley, 1991.

_____, *Before Confucius: Studies in the Creation of the Chinese Classics*, State University of New York Press, Albany, 1997.

Shaw, Brent, "Seasons of Death: Aspects of Mortality in Imperial Rome", *Journal of Roman Studies* 86 (1996), s. 100-138.

Sheehan, James, *Where Have All the Soldiers Gone?*, Houghton Mifflin, Boston, 2008.

Shelmerdine, Cynthia (ed.), *The Cambridge Companion to the Aegean Bronze Age*, Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 2008.

Shen, Guanjen vd, "U-Series Dating of Liujiang Hominid Site in Guangxi, Southern China", *Journal of Human Evolution* 43 (2002), s. 817-29.

_____, "Mass Spectrometric U-Series Dating of Liabin Hominid Site in Guangxi, Southern China", *Journal of Archaeological Science* 34 (2007), s. 2109-14.

Shiba, Yoshinobu ve Mark Elvin, *Commerce and Society in Sung China*, University of Michigan Press, Ann Arbor, 1970.

Shklovskii, Iosif ve Carl Sagan, *Intelligent Life in the Universe*, Holden-Day, San Francisco, 1966.

Shlaes, Amity, *The Forgotten Man: A New History of the Great Depression*, HarperCollins, New York, 2007.

Short, Philip, *Mao: A Life*, Owl Books, New York, 1999.

Sim, May, *Remastering Morals with Aristotle and Confucius*, Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 2007.

Simms, Brendan, *Three Victories and a Defeat: The Rise and Fall of the First British Empire*, Basic Books, New York, 2008.

Sing, Chew, *The Recurring Dark Ages*, AltaMira Press, Walnut Creek, CA, 2007.

Singer, P.W., *Wired for War: The Robotics Revolution and Conftict in the 21st Century*, Penguin, New York, 2009.

Sivin, Nathan, "Why the Scientific Revolution Did Not Take Place in China- Or Didn't It?" *Chinese Science* 5 (1982), s. 45-66.

Slicher van Bath, B.H., *The Agrarian History of Western Europe, ad 500-1850*, Arnold, Londra, 1963.

Smelser, Neil ve Richard Swedberg (ed.), *The Handbook of Economic Sociology*. 2. basım, Russell Sage Foundation, New York, 2005.

Smil, Vaclav, *General Energetics: Energy in the Biosphere and Civilization*, Wiley, New York, 1991.

_____, *Energy in World History*, Westview Press, Boulder, CO, 1994.

_____; *Creating the Twentieth Century: Technical Innovations of 1867-1914 and Their Lasting Impact*, Oxford University Press, New York, 2005.

_____; *Transforming the Twentieth Century: Technical Innovations and Their Consequences*, Oxford University Press, New York, 2006.

_____, *Global Catastrophes and Trends: The Next Fifty Years*, MIT Press, Cambridge, MA, 2008.

_____, *Why America Is Not a New Rome*, MIT Press, Cambridge, MA, 2010.

Smith, Adam, "Writing at Anyang", yayımlanmamış doktora tezi, University of California, Los Angeles, 2008.

Smith, *Dennis, Japan Since 1945: The Rise of an Economic Superpower*, St. Martin's Press, Londra, 1995.

Smith, Grafton Elliot, *The Migrations of Early Culture*, Manchester University Press, Manchester, İngiltere, 1915.

Smith, Michael, *The Aztecs*, 2. basım, Blackwell, Oxford, 2003.

Smith, Paul, *Taxing Heaven's Storehouse: Bureaucratic Entrepreneurship and the Sichuan Tea and Horse Trade, 1074-1224*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1991.

_____, "Do We Know as Much as We Need to About the Song Economy? Observations on the Economic Crisis of the Twelfth and Thirteenth Centuries", *Journal of Sung-Yuan Studies* 24 (1994), s. 327-33.

Smith, Paul ve Richard von Glahn (ed.), *The Song-Yuan-Ming Transition in Chinese History*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 2003.

Smith, Richard, *Chinese Maps: Images of "All Under Heaven."*, Oxford University Press, New York, 1996.

Snell, Daniel (ed.), *A Companion to the Ancient Near East*, Blackwell, Oxford, 2007.

So, Jenny, *Eastern Zhou Ritual Bronzes from the Arthur M. Sackler Collections*, Smithsonian Institution, Washington, DC, 1995.

So, Kwan-wai, *Japanese Piracy in Ming China During the 16th Century*, Michigan State University Press, East Lansing, 1975.

Spence, Jonathan, *Emperor of China: Self-Portrait of K'ang-hsi*, Vintage, New York, 1974.

_____, *The Memory Palace of Matteo Ricci*, Penguin, New York, 1983.

_____, *The Searchfor Modern China*, Norton, New York, 1990.

_____, *God's Chinese Son*, Norton, New York, 1996.

Spencer, Herbert, "Progress: Its Law and Cause", *Westminster Review* 67 (1857), s. 445-85.

Stark, Miriam (ed.), *Archaeology of Asia*, Blackwell, Oxford, 2006.

Stathakopoulos, Dionysios, *Famine and Pestilence in the Late Roman and Early Byzantine Empire*, Ashgate, Burlington, VT, 2004.

Steffens, Lincoln, *The Letters of Lincoln Steffens* I, Harcourt, Brace, & Co., New York, 1938.

Steinhardt, Paul ve Neil Turok, *Endless Universe: Beyond the Big Bang*, Broadway Books, New York, 2007.

Stern, Nicholas, *The Economics of Climate Change: The Stern Review*, Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 2006. http://www.occ.gov.uk/activities/stern.htm

Stevens, Carol, *Soldiers on the Steppe: Army Reform and Social Change in Early Modern Russia*, Northern Illinois University Press, DeKalb, 1995.

Stevenson, David, *Cataclysm: The First World War as Political Tragedy*, Basic Books, New York, 2004.

Stewart, Larry, *The Rise of Public Science*, Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 1992.

Stigler, Stephen, "Stigler's Law of Eponymy", *Science and Social Structure içinde*, ed. Thomas Gieryn, New York Academy of Sciences, New York, 1980, s. 147-57.

Strachan, Hew, *The First World War*, Penguin, New York, 2005.

Strassberg, Richard, "Trying On Glasses", *Macao: Mysterious Decay and Romance içinde*, ed. Ronald Pittis ve Susan Henders, Oxford University Press, Hong Kong, 1997, s. 204-205.

Strauss, Barry, *The Trojan War*, Simon and Schuster, New York, 2006.

Struve, Lynn, *Voicesfrom the Ming-Qing Cataclysm*, Yale University Press, New Haven, CT, 1993.

_____(ed.), *The Qing Formation in World-Historical Time*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 2004.

Subrahmanyam, Sanjay, "The Birth-Pangs of Portuguese Asia: Revisiting the Fateful 'Long Decade,' 1498-1509", *Journal of Global History* 2 (2007), s. 261-80.

Sugihara, Kaoru, "The East Asian Path of Economic Development: A Long-Term Perspective", *The Resurgence of East Asia: 500, 150, and 50 Year Perspectives içinde*, ed. Giovanni Arrighi, Takeshi Hamashita ve Mark Selden, Routledge, New York, 2003, s. 78-123.

Sunstein, Cass, *Worst-Case Scenarios*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 2007.

Swain, Carol (ed.), *Debating Immigration*, Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 2007.

Swope, Kenneth, "Crouching Tigers, Secret Weapons: Military Technology Employed During the Sino-Japanese-Korean War, 1592-1598", *Journal of Military History* 69 (2005), s. 11-42.

_____, *A Dragon's Head and a Serpent's Tail: Ming China and the First Great East Asian War, 1592-1598*, University of Oklahoma Press, Norman, 2009.

Sypeck, Jeff, *Becoming Charlemagne: Europe, Baghdad, and the Empires of A.D. 800*, Harper, New York, 2006.

Tetlock, Philip ve Aaron Belkin (ed.), *Counterfactual Thought Experiments in World Politics*, Princeton University Press, Princeton, 1996.

Tetlock, Philip, Richard Ned Lebow ve Geoffrey Parker (ed.), *Unmaking the West: "What-If" Scenarios That Reu/rite World History*, University of Michigan Press, Ann Arbor, 2006.

Thomas, Chris vd, "Extinction Risk from Climate Change", *Nature* 427 (2004), s. 145-48.

Thompson, E.P., *The Making of the English Working Class*, Penguin, Londra, 1963.

_____, *Customs in Common: Studies in Traditional Popular Culture*, Merlin, Londra, 1991.

Thomson, R.W., *The Armenian History Attributed to Sebeos*, Liverpool University Press, Liverpool, İngiltere, 1999.

Thorp, Robert, *China in the Early Bronze Age*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2006.

Tillman, Hoyt ve Stephen West (ed.), *China Under Jurchen Rule*, State University of New York Press, Albany, 1995.

Tilly, Charles, *Coercion, Capital, and European States, ad 990-1990*, Blackwell, Oxford, 1992.

Tocheri, Matthev vd, "The Primitive Wrist of *Homoftoresiensis* and Its Implications for Hominin Evolution", *Science* 317 (2007), s. 1743-45.

Toon, O. vd, "Environmental Perturbations Caused by the Impact of Asteroids and Comets", *Review of Geophysics* 35 (1997), s. 41-78.

Tooze, Adam, *The Wages of Destruction: The Making and Breaking of the Nazi Economy*, Penguin, New York, 2006.

Torr, Dona (ed.), *Marx on China, 1855-1860: Articlesfrom the "New York Daily Tribune"*, Lawrence & Wishart, Londra, 1951.

Totman, Conrad, *Early Modern Japan*, University of California Press, Berkeley, 1993.

_____, *A History of Japan*, Blackwell, Oxford, 2000.

Tracy, James (ed.), *The Rise of Merchant Empires: Long-Distance Trade in the Early Modern World, 1350-1750*, Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 1990.

_____(ed.), *The Political Economy of Merchant Empires*, Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 1991.

_____, *The Founding of the Dutch Republic: War, Finance, and Poiitics in Holland, 1512-1588*, Oxford University Press, Oxford, 2008.

Trigger, Bruce, *A History of Archaeological Thought*, 2. basım, Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 1995.

_____, *Sociocultural Evolution*, Blackwell, Oxford, 1998.

Trimble, Jennifer, *Replicating Women in the Roman Empire*, Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 2009.

Tsai, Shih-shan, *Perpetual Happiness: The Ming Emperor Yongle*, University of Washington Press, Seattle, 2001.

Tsunoda, Ryusaku, William de Bary ve Donald Keene (çev.), *Sources of Japanese Tradition, 2* cilt, Columbia University Press, New York, 1964.

Tuchmann, Barbara, *The Guns of August*, Macmillan, Londra, 1962.

_____, *A Distant Mirror: The Calamitous Fourteenth Century*, Ballantine, New York, 1978.

_____, *The March of Folly: From Troy to Vietnam*, Ballantine, New York, 1984.

Turchin, Peter, "A Theory for Formation of Large Empires", *Journal of Global History* 4 (2009), s. 191-217.

Twain, Mark, *Autobiography* I, Harper, New York, 1924.

Twitchett, Denis, "Population and Pestilence in T'ang China", *Studia Sino-Mongolica: Festschrift für Herbert Franke içinde*, ed. Wolfgang Bauer, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 1979, s. 35-68.

Twitchett, Denis ve Michael Loewe (ed.), *The Cambridge History of China*, c. 1, Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 1986.

Tyerman, Christopher, *God's War: A New History of the Crusades*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 2006.

Uglow, Jenny, *The Lunar Men*, Farrar, Straus and Giroux, New York, 2002.

Ulusal İstihbarat Konseyi, *Mapping the Global Future*, Devlet Basım Ofisi, Washington, DC, 2004. http://www.foia.cia.gov/2020/2020.pdf

_____, *Global Trends 2025: A Transformed World*, Devlet Basım Ofisi, Washington, DC, 2008. http://www.dni.gov/nic/NIC_2025_project.html

Uluslararası Para Fonu, *World Economic Outlook Update*, 8 Temmuz 2009. http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2009/update/02

Uluslararası Stratejik Araştırmalar Enstitüsü, *The Military Balance 2009*, Uluslararası Stratejik Araştırmalar Enstitüsü, Londra, 2009.

Underhill, Anne vd, "Regional Survey and the Development of Complex Societies in Southeast Shandong, China", *Antiquity* 76 (2002), s. 745-55.

Underhill, Peter vd, "The Phylogeography of Y Chromosome Binary Haplotypes and the Origins of Modern Human Populations", *American Journal of Human Genetics* 65 (2001), s. 43-62.

Upton, Anthony, *Europe, 1600-1189*, Arnold, Londra, 2001.

Ur, Jason vd, "Early Urban Development in the Near East", *Science* 317 (2007), s. 1188-89.

Vanaeren, Marian vd, "Middle Paleolithic Shell Beads in Israel and Algeria", *Science* 312 (2006), s. 1785-88.

van Bavel, Bas ve Jan Luiten van Zanden, "The Jump-Start of the Holland Economy During the Late-Medieval Crisis, c. 1350-c. 1500", *Economic History Review* 57 (2004), s. 502-32.

van Creveld, Martin, *The Rise and Decline of the State*, Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 1999.

van de Mieroop, Marc, *A History of the Ancient Near East*, 2. basım, Blackwell, Oxford, 2007.

van Zanden, Jan Luiten, "The 'Revolt of the Early Modernists' and the 'First Modern Economy': An Assessment", *Economic History Review* 55 (2002), s. 619-41.

Verhulst, Adriaan, *The Carolingian Economy*, Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 2002.

Vermeij, Geert, *Nature: An Economic History*, Princeton University Press, Princeton, 2004.

Voight, Benjamin vd, "A Map of Recent Positive Selection in the Human Genome", *Public Library of Science Biology* 4 (2006), e72.

von Daniken, Erich, *Chariots of the Gods? Was God an Astronaut?*, Putnam's, New York, 1968.

von Falkenhausen, Lothar, *Suspended Music: Chime Bells in the Culture of Bronze Age China*, University of California Press, Berkeley, 1993a.

_____, "On the Historiographical Orientation of Chinese Archaeology", *Antiquity* 67 (1993b), s. 839-49.

_____, *Chinese Society in the Age of Confucius (1000-250 bc): The Archaeological Evidence*, Cotsen Institute of Archaeology, Los Angeles, 2006.

von Glahn, Richard, *The Country of Streams and Grottoes: Expansion, Settlement, and the Civilizing of the Sichuan Frontier in Song Times*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1987.

_____, *Fountain of Fortune: Money and Monetary Policy in China, 1000-1700*, University of California Press, Berkeley, 1996.

_____, "Revisiting the Song Monetary Revolution", *International Journal of Asian Studies* 1 (2004), s. 159-78.

von Verschuer, Charlotte, *Across the Perilous Sea: Japanese Trade with China and Korea from the Seventh to the Sixteenth Centuries*, Cornell University Press, Ithaca, NY, 2006.

Voth, Hans-Joachim, "The Longest Years: New Estimates of Labor Inputs in England, 1760-1830", *Journal* of *Economic History* 61 (2001), s. 1065-82.

Wagner, Donald, *Iron and Steel in Ancient China*, E.J. Brill, Leiden, 1993.

_____, "The Administration of the Iron Industry in Eleventh-Century China", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 44 (2001a), s. 175—97.

_____, "Blast Furnaces in Song-Yuan China", *East Asian Science, Technology, and Medicine* 18 (2001b), s. 41-74.

_____, *The State and the Iron Industry in Han China*, Nordic Institute of Asian Studies, Kopenhag, 2001c.

_____, *Science and Civilisation in China* V. *Chemistry and Chemical Technology*, 11. Kısım: *Ferrous Metallurgy*, Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 2008.

Walder, Andrew, *Fractured Rebellion: The Beijing Red Guard Movement*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 2009.

Waley, Arthur, *The Book of Songs*, Houghton Mifflin, New York, 1937.

_____, "The Fall of Lo-yang", *History Today* 1 (1951), s. 7-10.

_____, *The Opium War Through Chinese Eyes*, George Allen & Unwin, Londra, 1958.

_____, *Chinese Poems*, Unwin, Londra, 1961.

Waley, Daniel, *The Italian City-Republics*, 3. basım, Weidenfeld and Nicolson, Londra, 1988.

Walker, Paul, *Exploring an Islamic Empire: Fatimid History and its Sources*, I.B. Tauris, Londra, 2002.

Walmsley, Alan, *Early Islamic Syria*, Routledge, Londra, 2007.

Wang, Eric, vd, "Recent Acceleration of Human Adaptive Evolution", *Proceedings of the National Academy of Sciences* 104 (2007), s. 20753-58.

Wang, Gungwu, *Divided China: Preparingfor Reunification, 883-947*, National University of Singapore University, Singapur, 2007.

Wang, Mingke, "From the Qiang Barbarians to the Qiang Nationality: The Making of a New Chinese Boundary", *Imagining China: Regional Division and National Unity içinde, ed.* Shu-min Huang ve Cheng-kuang Hsu, Academica Sinica, Taipei, 1999, s. 43-80.

Wang, Xiaoqing, "The Upper Paleolithic Longwangcan Site at Yichuan in Shaanxi", *Chinese Archaeology* 8 (2008), s. 32-36.

Wang, Zhongshu, *Han Civilization*, Yale University Press, New Haven, CT, 1982.

Ward, Steven ve Erik Asphaug, "Asteroid Impact Tsunami: A Probabilistic Hazard Assessment", *Icarus* 145 (2000), s. 64-78.

Ward-Perkins, Bryan, *The Fall of Rome and the End of Civilization*, Oxford University Press, Oxford, 2005.

Watson, Andrew, *Agricultural Innovation in the Early Islamic World*, Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 1982.

Watson, Burton, *The Tso Chuan*, Columbia University Press, New York, 1989.

_____, *Records of the Grand Historian: Han Dynasty* I, gözden geçirilmiş basım, Columbia University Press, New York, 1993.

Webb, Stephen, *If the Universe Is Teeming with Aliens... Where is Everybody? Fifty Solutions to Fermi's Paradox and the Problem of Extraterrestrial Life*, Springer, New York, 2002.

Weber, Max, *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, Scribner's, New York, 1958 (Almanca ilk basım, 1905).

Weinberg, Gerhard, *A World at Arms: A Global History of World War II*, 2. basım, Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 2005.

Weiss, Harvey vd, "The Genesis and Collapse of North Mesopotamian Civilization", *Science 261 (1993), s. 995-1004.*

Wells, Spencer, *Pandora's Seed: The Unforeseen Cost of Civilization*, Random House, New York, 2010.

Wengrow, David, *The Archaeology of Early Egypt*, Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 2006.

Wertime, Theodore ve James Muhly (ed.), *The Coming of the Age of Iron*, Yale University Press, New Haven, CT, 1980.

Westad, Odd Arne, *The Global Cold War*, Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 2005.

Wheeler, Mortimer, *Still Digging: Adventures in Archaeology*, Pan, Londra, 1955.

White, Leslie, *The Science of Culture*, Farrar, Straus, New York, 1949.

White, Richard, *"It's Your Misfortune and None of My Own": A New History of the American West*, 2. basım, University of Oklahoma Press, Norman, 1993.

Whittaker, C.R., *Frontiers of the Roman Empire*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1994.

Whittow, Mark, *The Making of Byzantium, 600-1025*, University of California Press, Berkeley, 1996.

Wickham, Chris, *Framing the Early Middle Ages: Europe and the Mediterranean 400-800*, Oxford University Press, Oxford, 2005.

_____, *The Inheritance of Rome: Illuminating the Dark Ages, 400-1000*, Viking, New York, 2009.

Wiesner-Hanks, Merry, *Early Modern Europe 1450-1789*, Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 2006.

Wilhelm, Gernot, *The Hurrians*, Aris and Philips, Warminster, İngiltere, 1989.

Wilkinson, Toby, *Genesis of the Pharaohs*, Routledge, Londra, 2003.

Willcox, George vd, "Early Holocene Cultivation Before Domestication in Northern Syria", *Vegetation History and Archaeobotany* 17 (2008), s. 313-25.

Williams, Michael, *Deforesting the Earth,* University of Chicago Press, Chicago, 2003.

Wills, John, *1688: A Global History,* Norton, New York, 2002.

Wilson, Andrew, "Indicators for Roman Economic Growth", *Journal of Roman Archaeology* 22, 2009, s. 46-61.

Wilson, Dominic ve Anna Stupnytska, *The N-11: More Than an Acronym,* Goldman Sachs Global Economics Evrakı no. 153, 28 Mart 2007. https://portal.gs.com

Wilson, Edward O., *Sociobiology: The New Synthesis,* 25. yıl anısına özel basım, Harvard University Press, Cambridge MA, 2000.

Wilson, Peter, *The Thirty Years War: Europe's Tragedy,* Harvard University Press, Cambridge, MA, 2009.

Winchester, Simon, *The Man Who Loved China,* Harper, New York, 2008.

Witakowski, Witold, *Pseudo-Dionysius of Tel-Mahre,* III. Kronik, Liverpool University Press, Liverpool, 1996.

Wolpoff, Milford, *Human Evolution,* McGraw-Hill, New York, 1996.

Wolpoff, Milford ve Rachel Caspari, *Race and Human Evolution: A Fatal Attraction,* Simon and Schuster, New York, 2002.

Wong, Bin, *China Transformed: Historical Change and the Limits of European Experience,* Cornell University Press, Ithaca, NY, 1997.

Wood, Frances, *The Silk Road: Two Thousand Years in the Heart of Asia,* University of California Press, Berkeley, 2002.

Wood, James, "A Theory of Preindustrial Population Dynamics", *Current Anthropology* 39 (1998), s. 99-135.

Woodhouse, A.S.P. (ed.), *Puritanism and Liberty,* University of Chicago Press, Chicago, 1938.

Wozniak, Steve ve Gina Smith, *iWoz: Computer Geek to Cult Icon,* Norton, New York, 2007.

Wrangham, Richard, *Catching Fire: How Cooking Made Us Human,* Basic Books, New York, 2009.

Wright, Arthur, *The Sui Dynasty: The Unification of China, ad 581-617,* Knopf, New York, 1978.

Wright, Arthur ve Denis Twitchett (ed.), *Perspectives on the T'ang,* Yale University Press, New Haven, CT, 1973.

Wrigley, E.A., *Continuity, Chance, and Change: The Character of the Industrial Revolution in England,* Cambridge University Press, Cambridge, İngiltere, 2000.

Wu, Hung, *Monumentality in Early Chinese Art and Architecture,* Stanford University Press, Stanford, 1995.

Xie, C. Z. vd, "Evidence of Ancient DNA Reveals the First European Lineage in Iron Age Central China", *Proceedings of the Royal Society B: Biological Sciences* 274 (2007), s. 1597-1601.

Xiong, Victor, *Sui-Tang Chang'an: A Study in the Urban History of Medieval China,* University of Michigan Press, Ann Arbor, 2000.

_____, *Emperor Yang of the Sui Dynasty,* State University of New York Press, Albany, 2006.

Yamada, Shigeo, *The Construction of the Assyrian Empire,* E.J. Brill, Leiden, 2000.

Yang, B. vd, "General Characteristics of Temperature Variation in China During the Last Two Millennia", *Geophysical Research Letters* 29 (2002), 10.1029/ 2001GL014485.

Yang, Liensheng, "Notes on the Economic History of the Chin [Jin] Dynasty", *Studies in Chinese Institutional History*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1961, s. 119-97.

Yang, Xiaoneng (ed.), *New Perspectives on China's Past: Chinese Archaeology in the Twentieth Century, 2* cilt, Yale University Press, New Haven, CT, 2004.

Yanko-Hombach, Virginia vd (ed.), *The Black Sea Flood Question: Changes in Coast-line, Climate, and Human Settlement*, E.J. Brill, Leiden, 2007.

Yates, Robin vd, *Military Culture in Imperial China*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 2009.

Yergin, Daniel, *The Prize: The Epic Quest for Oil, Money, and Power*, Free Press, New York, 1992.

Yergin, Daniel ve Joseph Stanislaw, *The Commanding Heights: The Battle for the World Economy*, gözden geçirilmiş basım, Free Press, New York, 2002.

Yinxu Archaeological Team, "The Shang Bronze Foundry-Site at Xiaomintun in Anyang City", *Chinese Archaeology* 8 (2008), s. 16-21.

Youlton, John (ed.), *The Blackwell Companion to the Enlightenment*, Blackwell, Oxford, 1992.

Yuan, Jing, "The Origins and Development of Animal Domestication in China", *Chinese Archaeology* 8 (2008), s. 1-7.

Yuan, Jing ve Rowan Flad, "Pig Domestication in Ancient China", *Antiquity* 76 (2002), s. 724-32.

Zakaria, Fareed, *The Post-American World*, Norton, New York, 2008.

Zeman, Adam, *A Portrait of the Brain*, Yale University Press, New Haven, CT, 2008.

Zhang, De'er, "Evidence for the Existence of the Medieval Warm Period in China", *Climatic Change* 26 (1994), s. 289-97.

Zhang, E. vd, "Quantitative Reconstruction of the Paleosalinity at Qinghai Lake in the Past 900 Years", *Chinese Science Bulletin* 49 (2004), s. 730-34.

Zhang, Juzhong vd, "The Early Development of Music. Analysis of the Jiahu Bone Flutes", *Antiquity* 78 (2004), s. 769-78.

Zhang, Lijia, *"Socialism Is Great!" A Worker's Memoir of the New China*, Anchor, New York, 2008.

Zhang, Xuelian vd, "Establishing and Refining the Archaeological Chronologies of Xinzhai, Erlitou and Erligang Cultures", *Chinese Archaeology* 8 (2008), s. 197-211.

Zhao, Dingxin, "Spurious Causation in a Historical Process: War and Bureaucratization in Early China", *American Sociological Review* 69 (2004), s. 603-607.

_____, *The Rise of the Qin Empire and Patterns of Chinese History, yakında yaımlanacak.*

Zheng, Bijian, "China's 'Peaceful Rise' to Great-Power Status", *Foreign Affairs* 84.5 (2005), s. 18-24.

Zheng, Pingzhong vd, "A Test of Climate, Sun, and Culture Relationships from an 1810-Year Chinese Cave Record", *Science* 322 (2008), s. 940-42.

Zheng, Yongnian, *Will China Become Democratic? Elite, Class and Regime Transition*, East Asian Institute, Singapur, 2004.

_____, *The Chinese Communist Party as Organizational Emperor: Culture, Reproduction, and Transformation*, Routledge, Londra, 2010.

Ziegler, Philip, *The Black Death*, Harper, New York, 1969.

Zilhao, João, "Neandertals and Modern Humans Mixed, and It Matters", *Evolutionary Anthropology* 15 (2006), s. 183-95.

Zimansky, Paul, *Ecology and Empire: The Structure of the Urartian State*, University of Chicago Press, Chicago, 1985.

Zong, Yeng vd, "Fire and Flood Management of Coastal Swamp Enabled First Rice Paddy Cultivation in Eastern China", *Nature* 449 (2007), s. 459-63.

Zürcher, Erik, *The Buddhist Conauest of China: The Spread and Adoption of Buddhism in Early Medieval China*, 3. basım, E.J. Brill, Leiden, 2007.

Zweig, David ve Bi Jianhai, "China's Global Hunt for Energy", *Foreign Affairs* 84.5 (2005), s. 25-38.

DİZİN

ABD 10, 19, 21, 24, 30, 48, 69, 169, 191, 589, 590, 592, 599, 603, 608, 609, 611-613, 615-617, 619, 623, 625, 626, 632, 634, 636-639, 666-668, 671, 672, 674-677, 684, 686, 688, 691, 693, 694, 696-698, 701, 702, 706, 709, 710, 712, 727, 729, 756
ABD Ordusu 10, 623, 712
Abelard, Peter 430, 431, 790
Abraham 684
Abu Hureyra (Suriye) 113, 114, 117, 118, 121, 129, 150, 744, 777
Acheulean el baltaları 65
Adams, Thomas 712, 757, 759
Adrianopolis (Edirne) Muharebesi 366, 367
Afganistan 293, 319, 634, 696
Afrikalı Havva 92, 743
Afyon Savaşları 20, 754
Agassiz, Louis 105, 115, 117
Ahamenişler 293
Ahhiyava 233, 235
Ahuramazda 293, 316
AIDS 623, 695
Aineias 285, 288
'Ain Ghazal (Ürdün) 110, 125, 128, 153, 745, 797
'Ain Mallaha (İsrail) 109-112, 118, 120, 125
Ainu 520
Akad İmparatorluğu (Mezopotamya) 248
Akaiwasha halkı 258
Akrep Kral 220, 221, 222
Alberti, Leon Battista 484, 486
Albert, Prens 13, 15-17, 20-22, 25, 30, 31, 46, 50, 176, 190, 444, 475, 478, 652, 667, 700, 703, 713, 714, 769, 778
Aleut Takımadaları 487
'Ali 415, 416, 419, 513, 798
Allen, Paul 506, 627, 723, 742, 743, 745, 752, 753, 760, 767-769, 780, 781, 791, 795, 803
Almanya 72, 75, 77, 100, 101, 171, 193, 223, 422, 428, 429, 453, 515, 524, 526, 562, 589, 590, 592, 603, 606, 608, 610, 613-616, 618, 619, 666, 667, 699, 710, 754
Altamira (İspanya) 7, 61, 94-97, 101, 680, 744
Altı Milyon Dolarlık Adam (televizyon dizisi) 685, 688
Alvarez Cabral, Pedro 496
Amarna (Mısır) 213, 235, 254
American Journal of Human Genetics 138, 802
Amerika 9, 22, 28, 31, 33, 45-49, 84, 85, 88, 89, 97, 102, 103, 107, 115,-117, 122, 144-146, 153, 171, 172, 183, 186, 188, 193, 266, 346, 431, 447, 474, 478, 485, 487, 488, 493, 494, 496, 497, 520, 531, 534, 535, 537-540, 556, 562, 564, 567, 588-591, 600, 601, 611, 613, 614, 617-619, 621, 622, 625, 627, 634, 637, 639, 651, 654, 655, 665, 671, 674,-677, 680, 688, 689, 693, 695, 698, 699, 709, 714, 743, 752, 754, 755
Amoriler 227, 228, 248
Anadolu 133, 234, 236, 237, 265, 276, 294, 326, 364, 410, 425, 432, 464, 513
Anban (Çin) 149, 154, 155
Andun (kral) 321
Angola 619
An Lushan 413, 435, 490
Antonina 402, 403
Antoninus, Marcus Aurelius (imparator) 360
Antonius 333
Anyang (Çin) 240, 250-254, 261, 262, 271, 272, 726, 746, 799, 806

Apollo 11 61, 99, 217
Apollo 11 Mağarası (Namibia) 61, 99
Apple bilgisayarları 627
Arabistan 28, 87, 323, 407, 698, 750
Aramiler 258
Araplar 407-412, 458, 495, 552, 653
Archaeology (dergi) 154, 170, 745, 760, 761, 765, 766, 769, 772, 776, 777, 780, 784-786, 791, 794-799, 802-806
"Arı Toprak Ekolü" 377
Arikamedu (Hindistan) 320, 322, 323, 748, 762
Aristides 329, 330
Aristoteles 307, 316, 378, 430, 431, 541, 621
Arjantin 536
Arkwright, Richard 574
Arzava 236
Asimov, Isaac 116, 117, 664, 669, 708, 744, 755, 761
Assaye muharebesi 563, 565
Astounding Science Fiction (dergi) 116, 761
Asur 8, 168, 235, 236, 260, 278-280, 282, 283, 287, 289-293, 308, 326, 355, 370, 391, 428, 610, 654, 703, 747
Asya Kaplanları 628, 632
Aşoka 309
Aşur-dan II (kral) 278, 279
Aşurnasirpal 280
Aşurnasirpal II (kral) 280
Atahualpa (kral) 531
atalar kültü 273
Atapuerca (İspanya) 61, 72-74
ateşli silahlar 513
Atina 12, 36, 259, 277, 285, 302, 306, 314, 315, 348, 522, 606, 749
atom bombası 617, 667
Atonculuk 308
Attila 369, 781
Auel, Jean 76, 90, 743, 761
Augustus (imparator) 333-335, 367, 374
Austen, Jane 660
Avarlar 400, 405
avcı-toplayıcılar 97, 108, 131, 141, 143, 187, 427, 646, 724
Avignon (Fransa) 456, 461, 464, 465
Avustralya 28, 45, 87, 89, 90, 97, 99, 144-146, 192, 474, 600, 601, 694, 757
Avusturya 515, 517, 589, 608, 610, 635, 699
ayak bağlama 492, 594, 751
Ayasofya (Konstantinopolis) 400, 466
Aydınlanma 376, 493, 603
Aynadaki Çiçekler (Li Ruzhen) 594
Aztekler 170

1421: The Year China Discovered America ("1421: Çin'in Amerika'yı Keşfettiği Yıl", Menzies) 474, 475, 486, 751, 788
1434: The Year a Magnificent Chinese Fleet Sailed to Italy and Ignited the Renaissance ("1434: Muhteşem bir Çin Donanması'nın İtalya'ya Gittiği ve Rönesans Kıvılcımını Tıtuşturduğu Yıl", Menzies) 486, 788
1688 Devrimi (Şanlı Devrim) 654
Baas Partisi 113
Babil 168, 213, 233-237, 255, 259, 260, 291-293, 295, 320, 326, 408, 726
Bacon, Francis 541, 542, 547
Bağdat 224, 416, 417, 420-423, 425, 430, 451, 453, 464, 465, 726
Bağırganlar (Ranters) 523
Baharat Adaları 439, 498, 663
Bai Juyi 394, 413, 414
Baktria 319, 324, 342, 748
Balkanlar 363, 367, 369, 405, 465, 498, 608, 697
Bambu Korusunun Yedi Bilgesi 375
Bao Si 286, 287, 413
Barbegal (Fransa) 337, 341
Barker, Graeme 133, 744, 745, 762
Basiliskos 370, 371
Başmelek Cebrail 408, 653
Batı Almanya 618
Batı'nın Savaşı 10, 562-565, 606, 608, 615, 618, 619, 636
Battle of the Red Cliffs, The (film) 356

Belçika 193, 515, 579, 589, 601
Belisarius 750, 775
Belize 149
Bell, Alexander Graham 655
Belloc, Hilaire 23
Bentley, Edmund 43, 763
Benz, Karl 590
Berlin Duvarı 635
"Beş Barbarın On Altı Krallığı" 358
Beş Yıllık Plan(lar) 628
Bierce, Ambrose 39, 763
Bin Wong 12, 30
Birleşik Monarşi 276, 277
Birleşme Yasası (Britanya, 1707) 806
Birleşmiş Milletler (AB) 177, 690, 745, 763, 774
Birmingham Üniversitesi 35
"Bir Sanayi Toplumunda Enerji Akışı" (Cook) 187
Bizans İmparatorluğu 371, 372, 402, 410, 433, 464, 467
Blombos Mağarası (Afrika) 61, 84
Blue Gene süper bilgisayarları 686, 687, 756, 761
Bodhisattvalar 376
Bohemya 427
Bolivya 532
Bolşevikler 610
Bombay-Kalküta demiryolu 588
Borneo 156
Boswell, James 55, 567, 568, 573
Botoks 684
Boulton, Matthew 568, 570, 573-575, 580, 581, 583, 654, 655, 661, 753
Bourbonlar 637
Boyne muharebesi 32
Brejnev, Leonid 626, 632
Brezilya 496, 601
Britanya [İngiltere] 14, 19, 20, 43, 166, 225, 321, 322, 368, 431, 521, 545, 559, 561-564, 583, 589, 591, 611, 703
bronz 730
Brunelleschi, Filippo 505
Buda 300-302, 308, 309, 322, 376-379, 384, 397, 435, 436, 461, 468, 508
Budizm 301, 375, 377, 382, 383, 409, 435, 489, 607, 650, 749
Bulgaristan 366, 367
Bulletin of the Atomic Scientists 702, 791
Bush, George W. 678, 770, 787, 793
Business Week 639, 755
Buzul Çağı 8, 25, 42, 44-46, 49, 74, 88, 97, 98, 101-103, 106-108, 111, 112, 115-117, 120, 125, 144, 162, 170, 181, 187, 191, 193, 194, 200, 209, 309, 318, 441, 460, 569, 644, 646, 647, 649, 680, 711, 713, 714, 721, 735, 738, 744, 751
Büyük Atılım 81, 629, 632, 633
Büyük Bulut Sutra 397
Büyük Enerji Zinciri 104, 106-108, 133, 174, 175, 188, 442
Büyük Kanal (Çin) 17, 394, 427, 441, 538, 570, 586, 598, 650
Büyük Piramit 430
Büyük Uyum sistemi 552

Caboto, Giovanni (John Cabot) 482, 483, 496
Caesar, Julius 270, 333, 485, 504, 736
Caligula (imparator) 360
Cambridge Üniversitesi 35, 133, 669, 741
Camoka 450
Candide (Voltaire) 329
Cann, Rebecca 91, 92, 743, 765
Cao Cao 355
Cao Xueqin 582
Carlson Eğrisi 687, 756
Carlson, Robert 687, 756, 766
Carlyle, Thomas 545
Carpenter Uçurumu (Avustralya) 61, 99
Casanova, Giovanni Giacomo 624
Cava 64, 70, 79, 419, 455, 471, 750
Cavalli-Sforza, Luca 8, 137-139, 744, 766
Caynacılık 382
Cengiz Han 450-452, 455, 462, 464, 663
Cennete Kurban 396
Cenova 423, 431, 451, 454, 465, 466, 480

Chang'an (Çin) 185, 339, 341, 344, 350, 351, 357, 358, 376, 389, 394, 397, 399, 414, 418, 435, 438, 726, 805
Chang, Kwang-chih 153, 155, 185, 242, 243, 247, 339, 341, 344, 350, 351, 357, 358, 376, 389, 394, 397, 399, 414, 418, 435, 438, 520, 726, 745, 746, 766, 792, 805
Chauvet Mağarası (Fransa) 96
Chengdu (Çin) 389, 391, 697
Cheng (kral) 272, 274, 803
Chennai (Hindistan) 320, 322
Chicago Üniversitesi 35
Childe, Gordon 276, 767
China Daily 93, 697
Christmas Carol, A ("Noel Şarkısı", Dickens) 204, 672, 673
Chu (Çin) 275, 288, 289, 295, 298, 308, 311, 606, 747, 750, 767
Churchill, Winston 19, 24, 313, 591, 617, 618, 666
Cialis 684
Cizvitler 552, 553, 753
Clan of the Cave Bear (Auel) 76, 743, 761
Clarissa (Richardson) 582
Clarke, Arthur C. 82, 83, 181, 217, 231, 754, 767
Cleese 336
Coca-Cola Şirketi 633
Cohn-Bendit, Daniel 132
Coleridge, Samuel Taylor 454
Collapse ("Çöküş", Diamond) 768, 769, 774, 788, 797, 804
Collège de France 132
Conrad, Joseph 601, 744, 767, 779, 801
Constantinus (Bizans imparatoru) 383, 384
Cook, Earl 8, 187-190, 721, 724, 747, 750, 753, 767
Coppola, Francis Ford 601
Cortes, Hernán 29, 478
Cort, Henry 575
Crassus 343
Crompton, Samuel 574
Crosby, Alfred 34, 35, 346, 347, 479, 536, 749, 752, 768
Çatalhöyük (Türkiye) 110, 125, 127, 128, 131, 152, 153, 726, 744, 778
Çayönü (Türkiye) 110, 128, 131, 153
Çek Cumhuriyeti 100, 515
Çekirdek Bölge 45, 48, 109, 110, 112, 113, 116-118, 120-122, 124, 126-131, 133, 134, 136-138, 140, 141, 143-148, 150, 151, 154-156, 158, 192, 212, 214-216, 219, 225, 238, 426, 647, 648, 665, 724, 744
Çernobil felaketi 609, 634
çiftçilik 125-127, 133, 134, 139-141, 158, 159, 179, 212, 238, 365, 530, 547, 621, 721, 744
Çin 7-10, 12-32, 36-38, 46, 47, 49, 56, 57, 64, 67, 69, 70, 74, 79, 81, 88, 90, 93, 94, 101, 108, 121, 141, 143, 144, 146-157, 167, 174, 179, 185, 189, 191-193, 201, 202, 238-246, 249-254, 262, 263, 270, 272, 278, 281, 283, 287, 288, 296, 298, 300, 302, 305, 307, 311, 319, 321, 323-325, 327, 328, 331-335, 337, 339-341, 343-348, 350-361, 363, 364, 368, 371-378, 381-384, 388-399, 402, 404, 406, 412-414, 416-421, 427, 428, 433-438, 440-443, 445-450, 452-455, 457-461, 463-465, 468, 469, 471-473, 475, 478, 480-482, 485-489, 491-494, 496, 497, 499, 504-512, 519, 520, 523, 525, 527-530, 533, 534, 546, 548-557, 559, 560, 571, 577, 580, 581, 585, 594, 596, 598, 599, 601, 602, 604-607, 610-612, 614, 616, 618, 622, 627-635, 637-639, 648, 650, 654-656, 660-664, 666, 671, 674-681, 688, 694-702, 704, 706, 708, 709, 713, 714, 716, 724, 727, 728, 730, 731, 736, 742, 743, 745-757
Çin Seddi 328, 509, 511, 529
Çukur Ülkeler 579

Daimler, Gottlieb 590
Dai Zhen 555
Dalgalanan Bir Yaşamın Altı Kaydı (Shen Fu) 595
Dao'an 377, 380

Daoguang (imparator) 14, 15, 17, 18, 20, 21, 597
Dareios (Pers imparatoru) 293-295, 314, 327, 342, 343, 345, 528
Darwin, Charles 62, 94, 166, 170, 752-754, 768
Davies, Norman 57, 144, 757, 768
Davud (kral) 276, 277, 506
Day After Tomorrow, The ("Yarından Sonra", film) 115, 116
Decius (imparator) 382
Defoe, Daniel 525, 561, 573
de Gaulle, Charles 132
demir 76, 296, 455, 472, 556, 573, 598, 606, 627, 747
demiryolları 23, 595
Deng Xiaoping 632, 633, 654
deoksiribonükleik asit 77
Descartes, René 542, 661
Devlet (Platon) 238, 302, 307, 394, 437, 544, 551, 634, 757, 802
Dharmaraksa 376
Diamond, Jared 11, 29, 34, 145, 716, 742, 744, 746, 756, 769
Diaotonghuan Mağarası (Çin) 150
Dias, Bartolomeu 481
Dickens, Charles 204, 581, 582, 585, 595, 639, 673
Dinggong (Çin) 240, 241
Diokletianus (imparator) 364
Discover (dergi) 154
Disraeli, Benjamin 197
Di Xin (kral) 252, 262
Dmanisi (Gürcistan) 61, 64, 65, 743, 786
DNA 8, 77, 79, 91-94, 122, 137, 138, 146, 321, 348, 399, 686, 687, 695, 743, 748, 749, 765, 774, 782, 783, 792, 805
Doğu Akdeniz 48, 225, 284, 293, 307, 318, 419, 512, 650, 651, 654, 723
Doğu'nun Savaşı 602, 606, 608, 615, 616, 618
"Doğu'yla Batı'nın Baladı" Kipling 715
Dolní Vestonice (Çek Cumhuriyeti) 100
Domesday Book 428
Donglin Akademisi 546, 753
Dongxiafeng (Çin) 240, 247
Douglas, David 705, 779, 781
Drake Denklemi 708, 757
Drake, Francis 532-535, 544, 708, 757, 770
Dul imparatoriçe 250, 605
Dunhuang (Çin) 376, 389, 395
Dünya Bankası 633, 695
Dünya Sağlık Örgütü (WHO) 695
Dünya Ticaret Örgütü (WTO) 704

Economist, The (dergi) 165, 586, 601, 634, 676, 693, 697, 702, 755-757, 766
Eddington, Arthur 176, 182, 745
Efendi Shang'ın Kitabı 302
Einstein, Albert 176-178, 182, 190, 543, 700, 703, 704, 779
Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD) 672, 787
Eksen düşüncesi 305, 308, 309, 382, 385, 486
Elam 233, 292, 794
Electronic Numerical Integrator and Calculator (ENIAC) 627
Eliot, George 165
El Kaide 697
Elliot, Charles (yüzbaşı) 18, 19, 23, 263, 799
Elvin, Mark 11, 438-440, 523, 771, 798
Elymialılar 284, 285
Empedokles 307
Endonezya 68, 74, 87, 439, 618
enerji elde etme 134, 186, 314, 337, 441, 705, 706, 718, 721, 723-725
En Erken Çağdan Günümüze İllüstrasyonlar ve Yazmalar Derlemesi (Kangxi) 551
Engels, Friedrich 582-585, 592-594, 634, 760
Erasmus, Desiderius 483
Eridu (Mezopotamya) 213, 214, 746
Eriha (Filistin) 110, 127, 130, 131, 158, 744
Erlitou (Çin) 240, 245-249, 253, 263, 726, 730, 746, 786, 806
Ermenistan 384
Esad Gölü (Suriye) 110, 113, 118, 120, 126

Eski Ahit 84, 103, 130, 227, 257, 258, 276-278, 293, 300, 325, 409, 472, 747
Eşitlikçi Gelenek 305
Eşitlikçiler (Levellers) 305, 752
Etik (Aristoteles) 307
Etruria 283
Eynan 109, 110

Fan Kuan 179
Fatherland (Harris) 667, 755, 776
Fatımiler 423
Felipe II (İspanya kralı) 516
Feminine Mystique, The (Friedan) 625, 754, 773
Fenike 277, 282-285, 288, 424
Ferguson, Niall 11, 573, 589, 607, 608, 675, 699, 754, 755, 772
Fermi, Enrico 707, 708, 757, 780, 804
Filipinler 156, 487, 534, 618
Filistin 408, 410
Flagelantlar 462
Floransa 10, 456, 458, 480, 484, 485, 506, 514, 580
FloransaFlores 482
Flores 61, 70-73, 79, 743, 765, 790
Flynn Etkisi 658, 755
Fogel, Robert 672, 676, 677, 754, 756, 773
fosil yakıtlar 449, 690, 705
Foundation ("Vakıf", Asimov) 669, 755, 761, 795, 798
Foxe, John 504
FOXP2 geni 743
France, Anatole 73, 132, 769, 794
Frank, Andre Gunder 31-33, 420-422, 427, 589, 616, 708, 742, 752, 769, 773, 778, 779
Fransa21, 32, 47, 75, 79, 89, 90, 93, 96, 98, 99, 193, 337, 340, 364, 411, 428, 430, 431, 467, 468, 504, 516, 517, 522, 535, 545, 561, 562, 563, 564, 579, 589, 600, 605, 611, 660, 661, 701
Freud, Sigmund 308, 748, 773
Friedman,Thomas L. 691, 692, 702, 703, 705, 756, 757, 773
Frigya 326
Fujian (Çin) 678

Galileo 484, 542, 544, 548, 770
Galler 545
Galya 364, 368, 369, 404, 749
Gama, Vasco da 497-499
Gan Ying 319
Gaodi (imparator) 332-334, 344
Gates, Bill 627, 766
Gazali 426
Gazze 213, 255, 258
Genç Dryas 106, 116-118, 120, 125, 141, 147, 150, 210, 665, 666, 724, 744, 755
Genji Masalı 418
geri kalmışlığın avantajları 48, 51, 467, 613, 648, 753
gezgin toplayıcılık 139
Gherardi, Giovanni 555
Gıda ve Tarım Örgütü (FAO) 692, 745, 774
Gılgamış Destanı 224
Gılgamış (kral) 224
Gibbon, Edward 359, 381, 382, 411, 466, 467, 567, 662, 780
Gilbert, W.S. 604, 743, 772, 774, 796
Girit 225, 233, 234, 283
Gizli Tarih (Prokopios) 401, 402
Glasgow Üniversitesi 572
Goethe, Johann Wolfgang von 614
Goldman Sachs 672, 805
Goldstone, Jack 11, 32, 742, 752, 753, 755, 775
Gong Zizhen 586
Gorbaçov, Mihail 634-636, 775
Gorbaçov, Raisa 634-636, 775
Gotlar 361, 363, 365-368, 382, 402
Gould, Stephen Jay 62, 775
göç 42, 66, 87, 97, 98, 156, 180, 215, 234, 237, 258, 264, 265, 287, 289, 325, 349, 357, 363, 366, 367, 371, 390, 398, 399, 411, 418, 425, 454, 530, 542, 588, 638, 646, 676, 690, 693, 696, 703, 705, 706, 756
"Göksel Adam Öğretisi" 376
Grant, Ulysses S. 602
Gray, Elisha 655
Gregorius VII (papa) 428, 429, 750
Grönland 431, 460
Guangdong (Çin) 519, 678
Guangwu (imparator) 350, 351
Guangxu (imparator) 605, 754

Guangzhou (Çin) 10, 17, 18, 20, 181, 494, 499, 500, 559, 580, 587, 596-598
Gu Kaizhi 375
Guns, Germs, and Steel ("Tüfek, Mikrop ve Çelik", Diamond) 769
Gutianlar 227
Gu Yanwu 547, 555
gümüş 31, 315, 701, 752
Güney Afrika 64, 80, 83, 86, 497, 600
Güney Kore 618, 627, 678, 688

H1N1 gribi 695
Habsburglar 514, 515, 517-519, 531, 533, 538, 637, 654, 661, 752
Habuba Kabira (Suriye) 213, 219
Haçlılar 432, 495, 750
Hadrianus 360
Haiti 48, 533
Hamlet (Shakespeare) 81, 504
Hangzhou (Çin) 185, 445, 448, 449, 451, 473
Han hanedanı 309, 412, 442, 485, 547, 631, 730
Hannibal 317, 318, 736
Han Yu 435, 436, 437
Hardy, Thomas 541, 744, 776
Harris, Robert 171, 667, 747, 776, 777
Harvard Üniversitesi 153
hastalık 21, 29, 112, 134, 135, 180, 221, 265, 281, 346-349, 360, 403, 413, 460, 468, 530, 646, 690, 695, 696, 703, 705, 749, 757
Hazine Bonoları (ABD) 674
Hazine Donanmaları 482
Heidelberg Adamı 72-74
Heinlein, Robert 41, 112, 645, 777
Héloïse 430
Hemudu (Çin) 149, 150
Henrique, Prens ("Denizci") 479, 481
Henry VII (kral) 482
Henry V (Shakespeare) 504
Herodotos 43, 46, 294, 295, 314, 326, 327
Hezekiya (kral) 292
Hıristiyanlık 301, 378, 380-384, 399, 411, 412, 516, 650
Hıristiyan Teolojisi Üzerine (Aquino'lu Tommaso) 431
hıyarcıklı veba 403, 413, 459, 460
Hideyoshi, Toyotomi 508, 509, 511, 513, 517, 519, 528, 558, 654, 763
Hiksoslar 234
Hindistan 13, 16, 18, 28, 36, 46, 66, 68, 122, 299, 300, 309, 316, 321-323, 342, 348, 365, 384, 395, 397, 398, 424, 481, 496-499, 504, 559, 573, 586, 596, 597, 601, 604, 662, 697, 702, 715
Hitaylar 434-436
Hititler 233-236, 254, 255, 261, 746
Hitler, Adolf 132, 615, 637, 666, 667, 685, 755, 795
Hitler Gençliği 132
Hizbullah 697
Hobbes, Thomas 161
Hokkaido (Japonya) 158
Hollanda 179, 193, 515, 518, 538, 539, 561, 569, 579, 661, 724, 752, 753, 815
Homeros 167, 236, 257, 283, 336
Homo antecessor 72, 73
Homo erectus 67, 68, 70-73, 79, 87, 90, 92, 94, 102, 186, 763
Homo ergaster 67, 68
Homo habilis 60, 62-65, 82, 188, 711
Homo sapiens 79, 80, 83, 86-89, 91-93, 101, 102, 111, 141, 218, 441, 683, 688, 711, 712, 743
Hong Kong 17, 156, 633, 766, 780, 784, 800
Hongwu (imparator) 469, 470, 510, 662, 751
Hong Xiuquan 20, 742
Honshu (Japonya) 158
Hoşea (kral) 290
Huang Sheng 9, 490, 491
Huizong (imparator) 448, 452, 663, 750, 770
Hume, David 548, 549
Hunlar 365, 366, 719
Huntington, Ellsworth 44, 742, 779
Hurriler 234, 261, 747
Hükümdar (Machiavelli) 15, 224, 242, 262, 272, 297, 309, 327, 331, 364, 370, 397, 415, 417, 470, 471, 479, 516, 528, 553, 559

Hürmüz (İran) 455, 456, 494, 496
Hüseyin 113, 214, 416
Hüsrev II (kral) 9, 400, 405, 406, 410, 411, 710, 750

I. Dünya Savaşı 85, 163, 608, 610, 611, 614, 697, 754
II. Dünya Savaşı 171, 300, 321, 608, 616, 652, 667, 701, 754, 755
Intel 683
International Business Machines (IBM), 627
IQ (zekâ) testleri 755, 791
Irak 47, 75, 113, 118, 133, 168, 193, 212, 214, 417, 419, 453, 459, 461, 637, 693, 698

2001: A Space Odyssey (2001: Uzay Yolu Macerası, Clarke) 82, 181, 767
İbn Haldun 459
İbnü'l-Verdi 461
İbrahim, "Deli" (sultan) 409, 522
İç Savaş, Amerika 21, 244, 311, 360, 529, 602, 628, 637
iklim değişimi 74, 89, 103, 244, 265, 281, 326, 349, 356, 422, 485, 486, 646, 648, 690, 692, 696, 703, 705
"İlerleme: Yasası ve Nedeni" (Spencer) 165
İlyada (Homeros) 236
İngiltere 12, 14, 16-19, 21, 25, 32, 33, 35, 38, 44, 46, 47, 56, 57, 97, 102, 105, 115, 189, 191-193, 197, 231, 340, 341, 360, 364, 374, 395, 404, 411, 428, 443, 459, 461, 467, 481, 482, 484, 520-522, 533-535, 537, 539, 543, 545, 547, 549, 559-562, 564, 565, 567, 571, 575, 576, 578, 579, 584, 589-592, 596-600, 602, 607, 611, 612, 615, 617-619, 621, 639, 654, 660-662, 688, 701, 709, 714, 715, 724, 726-728, 742, 755, 760-764, 766-770, 772-805
İnsan İlişkileri Alan Dosyaları 169
internet 176, 183, 686, 695, 725, 735, 741
İoanna (Efesos piskoposu) 403, 404
İpek Yolları 320, 748, 751
İraklios (imparator) 9, 400, 405, 406, 410, 412, 750
İran 36, 124, 168, 214, 219, 225, 227, 233, 240, 266, 293, 342, 365, 378, 384, 391, 419, 425, 426, 453, 518, 519, 591, 653, 661, 662, 697, 698, 749, 757
İrlanda 431, 504, 521, 545, 584, 585
İsa, Hz. 20, 21, 301, 302, 378-381, 383, 405, 409, 410, 420, 432, 461, 500, 593
İskandinavlar 460
İskandinavya 422
İskenderiye (Mısır) 407, 410, 726
İskitler 320, 326, 327, 341, 343
İskoçya 411, 521, 545, 742
İslam 214, 408, 409, 411, 412, 415, 419, 426, 430, 515, 650, 658, 659, 750, 751, 752
İsmail 409
İspanya 47, 72, 73, 89, 94, 96, 98, 99, 189, 193, 225, 229, 255, 318, 337, 340, 362, 364, 368, 369, 405, 411, 419, 421, 424, 430, 431, 459, 467, 468, 515, 517, 518, 531, 533-539, 545, 560, 661
İspanyol Armadası 370
İsrail 83, 109, 122, 234, 237-260, 276-278, 284, 290, 292, 309, 453, 619, 697, 698, 747, 757
İsrail'in Kayıp Kabileleri 453
İsrailliler (İsrailoğulları) 258, 260, 277
İsveç 237
İtalya 192, 193, 233, 237, 255, 266, 283, 295, 315, 317, 318, 321-323, 340, 368, 370, 371, 401, 403-405, 424, 431, 440, 454, 459, 467, 468, 474, 483, 485, 486, 515, 539, 639, 654, 656, 662, 750
İustinianos (imparator) 399-406, 411, 710, 750
İvan, "Korkunç" (çar) 526, 529, 531, 752
İzlanda 431, 460

Jackson, Peter 71, 750, 779
Jacques, Martin 22, 679, 742, 755, 774, 780
Jamaika 560
Japonya 21, 23, 25, 26, 29, 30, 46, 47, 69, 88, 157, 158, 175, 183, 186, 191, 193, 288, 358, 398, 418, 420, 463, 471, 476, 487, 503, 508, 509, 512, 520, 521, 549, 554, 555, 558, 559, 571, 580, 598-600, 602, 604-607, 610-612, 614-616, 618, 622, 627, 628, 637, 654, 657, 658, 666, 667, 674, 678, 688, 711, 727, 738, 745, 752-755
Jaspers, Karl 300, 747, 780
Jerf al-Ahmar (Suriye) 120, 126, 152
Jiahu (Çin) 149-153, 158, 240-242, 251, 745, 806
Jiangzhai (Çin) 149, 151
Jiankang (Çin) 351, 357-359, 372, 373, 375, 384, 389, 391-393
Jingdi (imparator) 334
Jin hanedanı 356, 371
Jinsha (Çin) 240, 254
Jobs, Steve 627
Jocelyn, Lord Robert 174
John (kral) 11, 30, 336, 403, 479-482, 501, 504, 508, 520, 521, 534, 544, 558, 591, 593, 594, 600, 601, 612, 616, 621, 622, 668, 752, 762, 764, 766-768, 770, 772, 774, 776-778, 781, 784, 788-791, 793-795, 805, 806
Johnson, Lyndon Baines 46, 55, 56, 568, 749, 759, 780
Johnson, Samuel 46, 55, 56, 568, 749, 759, 780
Journal of the Plague Year (Defoe) 525
Juan-Juan İmparatorluğu 9, 447-450, 452, 454, 663
Julius Caesar (Shakespeare) 270, 333, 504, 736
Kadeş (Suriye) 213, 233, 236, 253
Kahire (Mısır) 263, 417, 423, 424, 427, 431, 451, 454, 726, 750
Kaifeng (Çin) 185, 189, 435, 441-443, 447-449, 451, 452, 454, 485, 488, 557, 570, 726, 750
Kaliforniya Üniversitesi 30, 32
Kalikut (Hindistan) 494, 496, 497, 498
Kalvencilik 518
Kambises (kral) 293, 294
Kamboçya 419
Kanada 562, 693, 742
Kangxi 10, 547, 551, 553-556, 728, 753
Kant, Immanuel 545, 548, 549, 614
kaozheng (kanıtsal araştırma) 547, 551
Kara El 608, 697
Karahanlı İmparatorluğu 425
Karakurum (Moğolistan) 455, 456, 457
Karanlık Çağ Soğuma Dönemi 349, 356
Kara Ölüm 459, 460, 463, 464, 468, 486, 495, 504, 505, 515, 516, 525, 539, 585, 601, 662, 695, 751
Karl V (Şarlken, Kutsal Roma İmparatoru) 515-517, 661
Kartaca 277, 285, 291, 295, 315, 317, 318, 366, 369, 370, 371, 400, 401
Kassiler 233, 234
Katanda (Kongo) 61, 83
Katoliklik 32, 420, 552
Kazakistan 233, 261, 293, 325, 365, 698
Kazaklar 530
Keightley, David 251, 252, 745, 746, 781
Kennedy, John F. 12, 292, 501, 561, 668, 710, 747, 750, 753, 754, 773, 781
Kennedy, Paul 12, 292, 501, 561, 668, 710, 747, 750, 753, 754, 773, 781
Kenyon, Kathleen 127, 130, 131
Kepler, Johannes 140
Keynes, John Maynard 600, 601, 612, 781
Kıbrıs 133, 159, 256, 258, 276, 283
Kırgızistan 530, 698
Kırım 76, 103, 457, 459
Kırmızı Odanın Rüyası (Cao Xueqin) 582
kıtlık(lar) 42, 104, 215, 244, 265, 278, 349, 413, 454, 483, 508, 523, 525, 530, 540, 592, 601, 646, 690, 694, 696, 705

Kızılbaş Şiiler 513
Kızıl Kayalar Savaşı 355, 356
Kızıl Muhafızlar 631
Kızıl Türbanlar 469
Kidd, William (kaptan) 560
Kipling, Rudyard 611, 715, 716
Kittyhawk Projesi 687, 756
Kizzuwatna 233
Klein, Richard 11, 77, 743, 782
Kleopatra 333
Koguryo 412
Kolomb Mübadelesi 346, 347, 536, 749, 752
Komnenos, Anna 432
Komünist Manifesto (Marx ve Engels) 585, 594
komünizm 625, 632
Konfüçyüs 16, 22, 25, 152, 179, 300-305, 308-310, 335, 436, 486, 489, 493, 679, 680, 736, 748
Konfüçyüsçülük 21, 301, 375, 382, 436, 755
Kongo 83, 480, 481, 587, 601, 754
Konstantinopolis 365-367, 369-373, 400, 403-408, 410, 411, 420, 423, 431-433, 466, 506, 512, 513, 726, 751
Kore Savaşı 628, 680
korsanlar 422, 534
Koukounaries (Yunanistan) 213, 259
köleler 321, 363, 399, 534, 537, 538, 584
Köln Katedrali 223
kömür 21, 23, 32, 33, 97, 124, 168, 189, 337, 340, 435, 442, 443, 448, 449, 521, 571-573, 576, 586, 589, 591, 606, 621, 630, 647, 651, 682, 705, 724
Kruşçev, Nikita 625, 626, 629, 668, 710
Kubilay Han 662
Kubrick, Stanley 82
Kudüs 277, 291, 400, 405, 406, 423, 432, 433, 703
kuraklık 230, 244, 257, 265
Kuran 300, 408, 409, 410, 411, 417, 457, 662
Kuropatkin, Aleksey Nikolayeviç 608
Kurzweil, Ray 682, 683, 684, 686, 687, 708, 711, 712, 756, 783, 795
Kutsal Roma İmparatorluğu 467, 515, 517
Kuveyt 214
Küba 481, 534, 668, 755
Küçük Buzul Çağı 460, 751
küresel ısınma 647, 690, 692
Kynge, James 639, 697, 755, 783
Kyoto protokolü 757
Kyushu (Japonya) 158

Lagos (Nijerya) 180
Landes, David 29, 572, 742, 752, 753, 783
Leakey, Louis 60, 757, 784
Leakey, Mary 60, 757, 784
Le Clerc, Tahta Bacak 534
Leibniz, Gottfried 543
Lenin, Vladimir İlyiç 27, 28, 613, 628
Lenovo 688
Leon III (papa) 421
Leopold (kral) 601, 778
Levitra 684
Libya 698
Liezi 304
Li Jianping 631
Lincoln, Abraham 613, 684, 799
Lingdi (imparator) 353, 354
Ling (dük) 297, 298, 773, 791
Linnaeus, Carolus 548
Lin Xin (kral) 253
Lin Zexu 18
Linzi (Çin) 272, 296, 726
Li Ruzhen 594, 595
Litvanya 526
Liu Bang 332
Liu Daxia 482
Liujiang (Çin) 61, 88, 798
Locke, John 544, 556
Londra 7, 9, 10, 13, 16, 18, 20, 28, 31, 55, 61, 105, 115, 163, 176, 180, 181, 185, 322, 505, 514, 519, 521, 523, 525, 556, 557, 560, 563, 567, 568, 580, 586, 600, 604, 608, 609, 611, 612, 678, 699, 715, 726, 759-768, 770, 771, 774-781, 783-786, 788-804, 807

Longmen (Çin) 9, 389, 397
Longwangcan (Çin) 105, 121, 149, 744, 803
Los Alamos Ulusal Laboratuvarı 707
Louis XVI (kral) 564
Lu (Çin) 287, 296, 309, 549, 550, 629, 753, 779, 791
Lu Gwei-djen 549, 550, 753, 791
Luoyang (Çin) 320, 321, 351-355, 357, 389, 392, 394, 726
Luoyi (Çin) 272, 287, 296
Luther, Martin 516, 523, 661
Lübnan 225, 226, 237, 282
Lü Buwei 242
Lydia (Anadolu) 294

Macaristan 325, 365, 427, 453, 635
Macarlar 420, 422
Macartney (lord) 559, 596, 660, 736, 768
Machiavelli, Niccolò 305, 468, 484, 485, 763
MacNeish, Richard 148-150
Madam Zhou 491, 492
Maddison, Angus 672, 676, 677, 787
Madeira Adaları 479
madencilik 530, 547
Mafya 195, 747
Majapahit (Cava) 455, 456, 471, 473
Majors, Lee 685
Makedonyalı İskender (Büyük) 319
Malakka 473, 474, 494, 498, 499
Malaya 61, 67, 100, 156, 618
Malaya Siya (Sibirya) 61
Malcolm X 409
Malezya 627, 654
Malinowski, Bronislaw 163, 167, 745
Malta 225, 229
Mançular 529, 547, 553, 719
Mançurya 155, 159, 340, 391, 458, 528, 529, 614
Manhattan 251, 532, 537
Mann, James 636, 678, 754, 756, 787
Maodun 343, 344
Mao Zedung 28, 81, 181, 492, 604, 618, 628, 632
Marki Ai 276
Marki Huan 288
Marshall Planı 616
Marx, Karl 27, 34, 582-585, 592-594, 628, 634, 652, 653, 742, 801
Massachusetts 12, 537, 543
Massagetler 320, 325
Maurya İmparatorluğu 333
Medine 407, 408
Medler 293, 320, 326
Mehrgarh 105, 131, 143
Mekke 132, 407-409, 473, 474
Meksika 20, 29, 31, 46, 143, 144, 149, 192, 252, 474, 478, 537, 751
Melbourne (lord) 19, 23, 180
Memfis (Mısır) 726
Memun (halife) 416, 417, 430
Mencius 274, 784
Menes 220, 221, 222
Menzies, Gavin 474, 475, 478, 486, 487, 742, 751, 772, 788
Merneptah (firavun) 258
Merton, Robert 788
Metz, Steven 709
Mezopotamya 47, 48, 152, 153, 212, 214, 215, 218-221, 223, 224, 227, 228, 230-234, 238, 239, 243-245, 248, 249, 255, 258, 259, 261, 265, 278, 295, 319, 326, 345, 405, 406, 410-412, 417, 577, 648, 730, 746
Mısır 47, 48, 80, 87, 168, 193, 217, 219-223, 225-239, 244, 252-260, 263, 265, 271, 276, 278, 282, 283, 287, 291-293, 295, 308, 321-323, 331, 333, 336, 340, 347, 364, 378, 380, 403, 405, 408, 410, 419, 423, 424, 428, 430, 433, 453, 454, 459, 461, 498, 513, 514, 565, 586, 615, 698, 730, 746, 748, 750
Miao 503, 519, 520
Michelangelo 484, 506
Michigan Üniversitesi 132
Microsoft 627
Midas (kral) 326
Mikenler 233, 234
Milankoviç döngüleri 85
Milano 465, 468
Military Balance (yıllık) 183, 802
Milletler Cemiyeti 704

Milletlerin Zenginliği (Smith) 56, 567, 580
Mill, John Stuart 593, 594
Milton, John 46, 777
Ming hanedanı 471, 523, 529, 662
Mitanni 233, 234, 235
Mitras 378
Mogadişu (Somali) 473, 474
Moğolistan 325, 346, 449, 529
Moğollar 450, 452-454, 464, 466, 471, 473, 503, 526, 528, 548, 654, 750, 751
Monte Circeo (İtalya) 61, 78
Monte Polizzo (Sicilya) 284, 285, 424, 425, 747, 790
Monte San Giovanni (İtalya) 468
Montesquieu, Baron de 548
Monte Testaccio (İtalya) 339, 340, 749
Monte Verde (Şili) 122, 770
Montezuma 29, 497
Monty Python's Life of Brian (film) 336
Moore, Gordon 429, 683, 687, 730, 744, 750, 756, 789
MooreYasası 683, 687, 730, 756
Morgan, Kaptan Henry 560, 743, 750, 752, 760, 789, 790
Moskova 460, 526, 538, 563, 564, 609, 615, 625, 626, 632, 634, 639, 668
Movius, Hallam 7, 65-68, 78, 79, 96, 743, 791, 793
Movius Hattı 7, 65-68, 78, 79, 96, 743
Mozu 303-307
Muhammed, Hz. 653
Mumbai (Hindistan) 180, 320, 322, 587, 588, 681
Mureybet (Suriye) 110, 118, 121
Musa 258, 308, 380, 453, 748
Musa'nın Yasası 453
Müslümanlar 409, 411, 416, 419, 432, 457, 472, 654

Nagasaki (Japonya) 503, 558, 587
Nanjing 28, 357, 471, 473, 474, 478-480, 482, 487, 492, 503, 505, 510, 549, 726
Napoléon (imparator) 14, 168, 467, 562, 564, 565, 615, 637, 660
Naram-Sin (kral) 225, 228
Nariokotome (Kenya) 61, 62
Narmer (kral) 220, 221, 222
Naroll, Raoul 169, 170, 171, 175, 183, 745, 766, 790
National Geographic (dergi) 7, 154
"Naylon Savaşları" (Riesman) 625
Nbcon, Richard M. 149, 155
Needham, Joseph 549, 550, 554, 749, 751, 753, 791
Nefertiti (Mısır kraliçesi) 308
Nemesis (gemi) 7, 19, 595, 598, 763
Nerchinsk (Sibirya) 526, 527, 528, 529
Neron (imparator) 360
Nesbit, Edith 217
Newton, Isaac 140, 543, 548, 578, 660, 661, 780
New York 20, 27, 69, 70, 77, 115, 185, 313, 394, 587, 588, 609, 625, 636, 678, 681, 703, 726, 759, 761-807
New Yorker (dergi) 707, 755
New York Times 77, 313, 636, 703
"Nightfall" ("Gece Karanlığı", Asimov) 116, 117, 664, 761
Nikaragua 487
Nikola II (çar) 723, 782
Ninova 204, 291, 293, 320, 326
Niuheliang (Çin) 149, 155
Noah's Flood (Ryan ve Pitman) 103, 796
Normanlar 423, 431, 750
Norveç 177, 179, 460
Novum Organum (Bacon) 541
Nübyeliler 233, 291
nüfus 29, 32, 33, 86, 93, 129, 147, 169, 180, 182, 184, 185, 224, 239, 244, 281-283, 285, 287, 360, 363, 373, 374, 390, 391, 413, 423, 424, 504, 505, 508, 509, 512, 540, 584, 624, 631, 633, 639, 652, 665, 666, 692
nükleer silahlar 23, 617, 700, 701

Octavianus 333
Odoacer (kral) 370

Olduvai Dağ Geçidi (Tanzanya) 60, 61, 64
Olimpiyat Oyunları 24
Oliver Twist (Dickens) 585
Orange'lı William 32
ortaçağ 104, 422, 426, 431, 433, 437, 460, 690, 723, 750
Orwell, George 613
Osman II (sultan) 522
Osmanlılar 464-466, 513, 518, 534, 565, 610, 661, 662
Ouyang Xiu 437
Oxenham, John 534
Oxford Üniversitesi 760
Ögedey (han) 452, 453, 455
Özbekistan 78, 425, 698
Özel Ekonomik Bölgeler 633

Pachomius 380
Pakistan 46, 131, 133, 143, 222, 293, 411, 697, 698
Palermo (Sicilya) 423, 424, 427, 431
Palmerston, Henry 600
Palmira (Suriye) 361, 363, 364
Paludan, Anne 314, 332, 344, 524, 792
Panlongcheng (Çin) 240, 249, 253
Paradise Lost ("Kayıp Cennet", Milton) 46
Paris 105, 131-133, 139, 171, 320, 423, 430, 452, 506, 543, 545, 546, 554, 557, 563, 564, 609, 611, 667, 774, 787
Paris, Matthew 452
Paris Üniversitesi 131
Parmenides 307
Parthenon (Atina) 285
Partlar 342, 343, 391, 719
Pazyryk (Sibirya) 320, 325
Pearl Harbor 70, 616
Pearsall, Deborah 149, 150
Pekah (kral) 290
Pekin 9, 10, 13-17, 20-22, 25, 28, 30, 46, 50, 61, 68-75, 79, 83, 90, 91, 148, 185, 238, 239, 243, 249, 250, 311, 328, 356, 444, 451, 452, 456, 457, 459, 473, 475, 478, 494, 499, 503, 506, 509, 511, 524, 527, 529, 538, 553, 554, 556, 557, 580, 586, 587, 596, 598, 600, 605, 607, 609, 610, 614, 628, 631, 632, 635, 652, 675, 678, 680, 697, 713, 714, 726, 766
Pekin Adamı 68, 70-75, 79, 83, 90, 91, 148, 250
Pekin Operası 356
Pekin Üniversitesi 148
Peloponnesos Savaşı 314
Pencap (Hindistan) 319
Pengtoushan (Çin) 148, 149
Penido Velho (İspanya) 337, 338, 362
Pepi II (kral) 229
Perestrello, Rafael 447
Perry, Amiral Matthew 21, 26, 599, 749, 772, 793
Persiya 747, 749
Peru 31, 46, 108, 141, 143, 144, 147, 474, 487, 519, 531, 534, 535, 744, 770
petrol 590, 591, 611, 619, 621, 634, 637, 682, 696, 705, 724
Philippos II (Makedonya kralı) 315
Picasso, Pablo 94, 95
Ping (kral) 287, 763, 777, 791
Pinker, Steven 108, 793
Pinnacle Point (Güney Afrika) 61, 83, 84
Pires, Tome 498-500, 502, 768
Pistorius, Oscar 685, 756
Pitman, Walter 103, 796
Pitt, William 560, 562, 564
Pisa 423, 431
Pizarro, Francisco 531
Polo, Marco 490
Polonya 139, 411, 427, 484, 526, 635
Pol Pot 28
Pomeranz, Kenneth 30, 33, 56, 57, 191, 192, 201, 203, 742, 743, 752, 754, 755, 793
Pope, Alexander 543
Popper, Karl 190, 794
Portekiz 47, 69, 481, 484, 497-499, 503, 508, 752
Priestley, Joseph 655
Princess Taiping (gemi) 478
Principia Mathematica (Newton) 543

Prokopios 401, 402
Protagoras 307
Prozac 684
Puabi (kraliçe) 224
Puyi (imparator) 610
Pylos (Yunanistan) 213, 256

Qermez Dere (Irak) 118, 120, 121, 127
Qiang halkı 252, 261, 351-355, 357, 358, 360, 749, 803
Qianlong (imparator) 559, 596, 736, 753, 771
Qicunzhen (Çin) 442
Qi (Çin) 276, 288, 295, 298, 308, 311, 313, 314, 510, 511, 726
Qin (Çin) 8, 48, 242, 288, 295, 298, 305, 308, 310-314, 316-319, 321, 323, 325, 327, 328, 331-335, 339, 342, 343, 487, 610, 654, 703, 725, 747, 773, 782, 785, 786, 806
Qing hanedanı 529
Qiying 7, 13-17, 20, 598, 742
Qiying (gemi) 7, 13-17, 20, 598, 742
Quaid, Dennis 115
Quanzhou (Çin) 435, 439

Raleigh, Walter 535
Ramses II (firavun) 236, 255, 258, 260
Ramses III (firavun) 256, 258
Ramses XI (firavun) 260
RAND Corporation 709
Ravenna (İtalya) 400, 401
Rembrandt 179
Renfrew, Colin 12, 138, 139, 743, 744, 763, 794, 795
Rengeyiği Mağarası (Fransa) 61, 89, 90
Reşidüddin 455
Richardson, Lewis Fry 582, 701, 702, 795
Richardson, Samuel 582, 701, 702, 795
Riesman, David 625, 795
Rifkin, Jeremy 681, 756, 795
Roberts, Richard 11, 574, 743, 754, 795
Robinson Crusoe 561
Rollo (kral) 431
Roma Isınma Dönemi 340, 349, 352, 723
Roma İmparatorluğu 9, 26, 180, 189, 192, 202, 306, 315, 329, 336, 338, 342, 347, 359, 365, 366, 369-371, 373, 374, 381, 391, 402, 404, 430, 466, 467, 485, 486, 515, 517, 556, 567, 616, 649, 650, 664, 716, 728, 748, 749
Roma kenti 368
Romalılar 309, 317-319, 336, 337, 340, 342, 345, 363, 370, 441, 483, 577, 578, 700, 705, 716
Romanovlar 578
Romanya 340, 365
Rome (televizyon dizisi) 180, 330, 770, 771, 775, 781, 783, 786, 787, 790, 794, 797-799, 804
Rönesans 483-488, 492, 493, 500, 543, 548, 550, 650, 662, 663, 679
Rusya 192, 427, 527, 529, 530, 533, 591, 599, 607, 610, 613, 637, 693, 696, 698, 699, 701, 754
Ryan, William 103, 796

Saddam Hüseyin 113, 214
Sagan, Carl 707, 711, 757, 798
Sahlins, Marshall 12, 132, 133, 136, 171, 796
Sahra Çölü 46, 143, 368
Sakya (Hindistan) 309
Salem Cadı Mahkemeleri 543
salgın hastalıklar 224
Salgın hastalıklar 257, 347, 348, 356
Samsi-adad V (kral) 282
Sanayi Devrimi 10, 23, 25, 31-34, 50, 56, 124, 201, 203, 270, 440, 443, 518, 568, 576, 577, 579, 581, 582, 584, 590, 596, 626, 645, 652, 660, 661, 664, 674, 684, 688, 701, 711, 714, 721, 736, 752, 753, 755
Sandy Creek (Avustralya) 99
Sanxingdui (Çin) 240, 254
Sarasenler 420
Sardinya 233, 237, 283
Sargon 224, 225, 228, 786

Sarı Türbanlar 354
Sasani hanedanı 362
Sautuola, Don Marcelino Sanz de 94-96
Sautuola, Maria Sanz de 94-96
Savaş ve Barış (Tolstoy) 140
Savunma Bakanlığı (ABD) 636
Savunmada İleri Araştırma Projeleri Dairesi (DARPA), ABD 686
Schechter, Solomon 424
Schmandt-Besserat, Denise 153, 745, 797
Schöningen (Almanya) 61, 75
Schularick, Moritz 675, 755, 772
Scientific American (dergi) 154, 187
Seçmeler (Konfüçyüs) 302
Segestalılar 285, 288
Seksen Günde Devriâlem 586, 591
Selçuklu Türkleri 423, 425, 719
Self-Help (Samuels) 582
Sexual Politics (Millett) 625, 754, 789
Shakespeare, William 81, 504
Shandong (Çin) 239-241, 244, 245, 254, 746, 802
Shang, Efendi 152, 248-254, 260-262, 271-275, 278, 302, 305, 307, 312, 334, 475, 476, 703, 738, 743, 746, 766, 770, 781, 784, 797, 806
Shang hanedanı 152, 249
Shangshan (Çin) 105, 131, 149, 780
Shanks, Michael 171, 798
Shar Kali Sharri (kral) 228-230
Sheklesh (Sicilyalılar) 257, 258
Shen 272, 287, 485, 486, 578, 595, 679, 743, 798
Shen Fu 595
Shen Kuo 485, 486, 578, 679
Sherden (Sardinyalılar) 257, 258
Shihuangdi 314
Shklovskii, Iosif 707, 711, 757, 798
Shulgi (kral) 230, 231
Sırbistan 697
Sibirya 74, 87, 97, 100, 102, 136, 144, 154, 281, 325, 526, 528, 531
Sic et Non ("Öyledir ve Değildir", Abelard) 430
Sicilya 36, 119, 233, 237, 260, 284, 401, 419, 424, 431
Sidonius 368, 373
Sierra Leone 177, 178, 179
silahlar 23, 216, 220, 227, 237, 244, 246, 247, 325, 358, 497, 513, 558, 617, 700, 701, 703, 710, 712, 753, 755, 757
Sima Qian 250, 253, 254, 286, 287, 293, 312, 331, 332, 788
Singapur 609, 627, 678, 803, 807
Sistine Şapeli 570
Smalley, Richard 684
Smerdis 294
Smiles, Samuel 582, 595
Smil, Vaclav 701, 702, 721, 724, 746, 753, 755-757, 799
Smith, Adam 11, 56, 263, 567, 580, 591, 596, 742, 744, 746, 749-751, 753, 754, 761, 776, 788, 793, 799, 805
Smith, Grafton Elliot 11, 56, 263, 567, 580, 591, 596, 742, 744, 746, 749-751, 753, 754, 761, 776, 788, 793, 799, 805
Soğuk Savaş 236, 667
Sokrates 25, 300, 301, 302, 306-308
Soljenitsin, Aleksandr 526
Somali 87, 696
Song hanedanı 201, 487, 547, 556, 650, 663, 736, 749
Sovyetler Birliği 608, 609, 613, 625, 626, 628, 634-637, 666, 668-710, 754
Sparta 314, 315, 606
Speer, Albert 667
Spencer, Herbert 165, 166, 168-170, 172, 173, 180, 628, 745, 773, 799, 804
Sri Lanka 28, 321, 472, 474
Stalin, Joseph 613, 618, 626, 666, 778
Stanford Üniversitesi 11, 36, 137, 689, 794
Stargate (televizyon dizisi) 221
Steffens, Lincoln 613, 799
Steinbeck, John 621, 622
Stephenson, George 588
Stern Review 692, 693, 702, 756, 791, 800
Stigler, Stephen 655, 755, 800

Stoke-on-Trent (İngiltere) 568, 576, 579
Stonehenge 217, 225
Sudan 237, 266, 291
Sui hanedanı 389, 393, 412, 749
sulama 129, 189, 212, 215, 217, 312, 336, 373, 419, 426, 450, 577
Sullivan, Arthur 276, 277, 278, 512, 514, 518, 528
Sumatra 419
Sun Microsystems 705
Suriye 75, 113, 114, 120, 152, 215, 219, 225, 227, 228, 234-237, 244, 256, 258, 260, 265, 290, 292, 347, 360, 363, 378, 380, 403, 410, 425, 453, 461, 698, 746
Susa (Mezopotamya) 213, 214, 240, 726, 746
Süleyman, "Hz. Süleyman" (kral) 276-278, 512, 514, 518, 528
Süleyman (padişah) 276-278, 512, 514, 518, 528
Sümerler 221, 224
Süveyş Kanalı 588
Sykes, Bryan 138, 139
Syrakuza 277

Şakayık Kasrı (Tang Xianzu) 504
Şalmaneser (kral) 290, 292
Şam 290-292, 416, 420, 456, 460, 464, 465, 726, 736
Şanghay (Çin) 25, 580, 581, 605, 609, 632, 633, 681, 698
Şanghay İşbirliği Örgütü 698
Şanidar Mağarası (Irak) 75
Şanslı Enlemler 107, 108, 141, 647, 665
Şiiler 416, 423, 426
Şikago 587, 589, 639, 697
Tacitus 360
Taiyuan (Çin) 389, 399
Taizong (imparator) 528
Taizu (imparator) 433, 434
Taliban 658
Tanah 167, 292, 308
Tan, Amy 69
Tang (dük) 9, 389, 394, 413, 414, 418, 433, 486, 504, 528, 677, 730, 749, 759, 760, 764, 785, 805
Tang hanedanı 730, 749
Tangutlar 434, 435, 448
Tanrıların Arabaları (von Däniken) 217, 475, 746
Taosi (Çin) 240-246, 264, 648, 746, 777
tarım 32, 47, 122, 129, 130, 134, 136, 138, 139, 141, 143, 147, 148, 158, 161, 187, 203, 212, 218, 224, 246, 263, 283, 295, 296, 312, 321, 337, 346, 361, 371, 390, 391, 427, 428, 471, 485, 528, 529, 547, 581, 604, 621, 622, 639, 648, 684, 691, 694, 721, 745
Tarım Havzası 154, 155, 263, 745
Tarım Üzerine Risale (Wang Zhen) 440, 486
tarihöncesi 35, 67, 69, 71, 90, 96, 98, 114, 119, 139, 141, 157, 162, 167, 241, 242, 249, 325, 688
Taş Devri 442, 703
Tatarlar 453
Tayland 148, 156, 627
Tayvan 156, 251, 478, 480, 627, 633, 678
Teach, Edward ("Karasakal") 560
Teb (Mısır) 229, 230, 231, 235, 255, 260, 726
Tekillik 682-684, 689, 701, 708, 711, 712, 714, 715, 756
teknoloji 31, 77, 102, 169, 179, 266, 457, 458, 466, 575, 578, 579, 624, 682, 683, 709
Tell Brak (Suriye) 213, 215, 219, 726, 746
Tell Leilan (Suriye) 213, 228, 230, 244, 747
Temps modernes, Les (gazete) 132, 796
Tenochtitlán 473, 475, 477, 478, 480, 482, 483, 486, 492, 494, 496, 497, 499, 500, 531, 532, 714
Teşik-Taş (Özbekistan) 61, 78
The Great Divergence ("Büyük Ayrılık", Pomeranz) 33, 56, 201, 760, 793
Theodora (imparatoriçe) 9, 400, 401, 402, 422

The Wire (televizyon dizisi) 510
Thukydides 314, 348
Tibet 530, 780
Tierra del Fuego 170
Tiglat-Pileser III (kral) 289-292, 294, 295, 315, 355, 370, 391, 654
Tilley, Christopher 171, 798
Timuçin 449, 450, 663
Timurlenk 464, 465, 471, 662, 751
Tinghai (Çin) 174, 177, 179, 180
Tokyo 26, 135, 180, 184, 185, 557, 580, 581, 587, 604, 606, 609, 681, 726
Tolkien, J.R.R. 71
Tolstoy, Lev 140, 334
Tomris (Massaget kraliçesi) 327
Tongling (Çin) 240, 249
Tripitaka (Budist ilkelerin "Üç Sepet"i) 302
Trobriand Adaları 163, 167, 745
Troya 213, 233, 236, 277, 285, 746
Tunus 368, 369, 423
Turkana Çocuğu 62, 70, 75
Türkçe 2
Türkiye 103, 120, 122, 125, 128, 153, 234, 405, 610, 658, 698
Türkmenistan 154, 225
Türlerin Kökeni (Darwin) 94, 166

Ugarit (Suriye) 213, 256, 260, 266, 761
Ukrayna 327, 346, 529
Uluburun (Anadolu) 213, 233, 237
Ulusal Bilim Vakfı 686
Ulusal İstihbarat Konseyi (ABD) 671, 672, 676, 677, 693, 694, 802
Uluslararası Atletizm Federasyonları Birliği (IAAF) 685
Uluslararası Çağ 8, 233, 235, 277, 279, 746
Uluslararası Enerji Ajansı 705
Uluslararası Para Fonu (IMF) 633, 675, 802
Uluslararası Stratejik Araştırmalar Enstitüsü 183, 745, 793, 802
Ur'a Ağıt (Sümer şiiri) 230
Urartu 292, 747
Ur (Mezopotamya) 213, 224, 230, 231, 746, 789, 802
Uruk (Mezopotamya) 213, 216-219, 220, 221, 222, 224, 226, 228, 231, 241, 244, 245, 249, 264, 271, 277, 648, 703, 726, 746, 786, 796
Uyuşturucu Kaçakçılığıyla Mücadele Dairesi (ABD) 19
Üç Hanedan Kronolojisi Projesi 238
Üç Krallık Macerası 356
Ünlü Kadınların Biyografileri Derlemesi (Wu Zetian) 396
Ürdün 109, 122, 125, 141, 152, 219, 234, 336

Vaftizci Yahya 432
Vagnari (İtalya) 321, 748
Valens (imparator) 366, 367
Valerianus (imparator) 363, 364, 382
Vandallar 366, 368-370, 372
veba salgınları 32
Venedik 423, 431, 446, 451, 454, 465, 466, 468, 486, 494, 498, 499, 532
Venter, Craig 686, 687
Verne, Jules 586, 591
Vespasian (imparator) 335, 336
Viagra 684
Victoria (İngiltere kraliçesi) 12-18, 22, 26, 166, 180, 582, 585, 594, 611, 769, 778
Vietnam 132, 156, 171, 471, 472, 601, 618, 619, 676, 801
Vietnam Savaşı 132, 171
Vikingler 420, 422, 423, 487, 750
Vinland 431, 480
Virgilius 336
Viyana Kongresi 564
Voltaire 24, 329, 515, 546, 548, 556
von Däniken, Erich 217, 218, 225, 231, 298, 475, 707, 746
Voyage on the Red Sea ("Kızıldeniz'de Yolculuk") 748
Wagner, Lindsay 12, 443, 685, 746, 747, 750, 803
Wal-Mart 639
Wang Anshi 437, 488
Wang Feng 30, 784
Wang Mang (imparator) 350
Wang Qirong 249
Wang Yangming 492, 523, 546
Wang Zhen 440, 486

Wanli (imparator) 511, 752
Watt, James 572-575, 578, 581, 583, 654, 655, 661, 753
Wayne, John 30
Wealth and Poverty of Nations, The (Landes) 29, 783
Weber, Max 167, 753, 774, 804
Wedgwood, Josiah 576, 764
Wei (Çin) 48, 149, 151, 240, 261, 272, 287, 311-313, 339, 341, 377, 384, 389, 391, 392, 421, 507, 745, 792
Weiss, Harvey 228, 747, 804
Wellington (dük) 13, 17, 562
Wendi (imparator) 393, 402, 404, 412
Wheeler, Mortimer (tuğgeneral) 322, 323, 804
White, Leslie 179, 754, 804
Whitney, Eli 575
Wilhelm II (kayzer) 10, 606, 607
Wilkinson, John ("Demir Adam") 746, 804
Woods, Tiger 685, 756
Wordsworth, William 569, 570
Wozniak 627, 754, 805
Wright kardeşler 590
Wuding (kral) 251-255, 260, 261
Wu Zetian 396, 397, 400, 749, 769
Wuzong (imparator) 436

Xianbei 391-393, 719
Xiandi (imparator) 355, 356
Xianfeng (imparator) 21
Xiangyang (Çin) 451, 454
Xian (marki) 295
Xiaowen (imparator) 392-394, 421
Xiongnu 341, 343-345, 349, 351-353, 355, 357, 358, 362, 363, 367, 412, 719
Xishan (Çin) 149, 153
Xishuipo (Çin) 149, 155
Xuanzong (imparator) 413, 414, 416, 418, 470
Xuchang (Çin) 61, 93, 101, 743, 744
Xunzi 305

Yahgan halkı 170
Yahudiler 429, 462
Yahudilik 382, 409
Yale Üniversitesi 44, 228, 292
Yan (Çin) 148, 150, 311, 755, 777
Yang Guifei 413, 490
Yang (prens) 148, 150, 311, 755, 777
Yangzhou (Çin) 503, 510
Yanshi (Çin) 240, 248, 726
Yan Wenming 148
Yasalar (Platon) 42, 50, 461, 469, 519, 565
Yastık Kitabı 418
Yaşlı (Büyük) Plinius 321
Yemen 277, 407
Yeni Ahit 26, 300, 379
Yeni Gine 46, 89, 143, 144, 147, 163, 745
Yeni-Konfüçyüsçüler 436
Yenilmez Güneş 378
Yeni Zelanda 144, 600
Yerli Amerikalılar 536, 603
Yesügey 449
Yeşim Cong Çağı 243
yetkili korsanlar / devlet korsanları 534
Yih (kral) 276
Yom Kippur/"Kefaret Günü" savaşı 114
Yongle (imparator) 470, 471, 478, 479, 481, 492, 496, 751, 801
You (kral) 286, 287, 413, 684, 695, 703, 755
Yuan Shikai 610
Yue (Çin) 289, 606
Yu Hong 399, 749
Yukichi, Fukuzawa 26, 773
Yu (kral) 242-246, 253, 399, 435-437, 749, 794
Yunanistan 12, 36, 133, 193, 229, 235, 237, 255, 256, 258-260, 265, 276, 305, 306, 314, 316, 317, 458, 747
Yusuf 227, 228, 230
Yüzüklerin Efendisi (film, Tolkien) 71

Zemeckis, Robert 659
Zenobia (kraliçe) 364
Zenon (imparator) 370, 371
Zerdüşt 299
Zhang Zhuzheng 511, 752

Zhaodun 297, 298
Zhengde (imparator) 509, 510
Zheng He 28, 472, 475, 478, 486, 714, 736, 751, 770
Zhengtong (imparator) 481, 482
Zhengzhou (Çin) 240, 248, 249, 251, 726
Zhou Ayinleri (Konfüçyüsçü elkitabı) 242
Zhoukoudian (Çin) 61, 69-73, 76, 78, 93, 99, 186, 240, 249, 250, 743, 797
Zhou Man 474, 476, 478
Zhuangzi 302, 304, 305
Zhu Xi 488, 489, 490, 492, 493
Zhu Yuanzhang 468, 771
Zuozhuan (tarihsel belgeler üzerine şerh) 242, 297, 298

IAN MORRIS

DÜNYAYA NEDEN BATI HÜKMEDİYOR

ŞİMDİLİK

"... son 10 bin yılda, bilinen tüm halkların başına gelmiş her türden önemli olayın heyecan dolu sıradışı bir anlatısı; üstüne bir de gelecekte neler olabileceğine dair bilgi ve deneyime dayanan bir öngörü. Okuyun, öğrenin ve tadını çıkarın!"

– Jared Diamond, *Tüfek, Mikrop ve Çelik*'in yazarı

"... tarihin birleştirilmiş bir alan kuramının en yakın örneği. Ian Morris, ince bir zekâ ve bilgelikle, antikçağ tarihinin yeni teknik ve içgörülerini tarihsel soruların en büyüğünü ele almakta kullanıyor: Nasıl oldu da Batı tüm diğerlerine boyun eğdirdi? Çok beğendim."

– Niall Ferguson, *Uygarlık: Batı ve Ötekiler*'in yazarı

"Ian Morris bir klasik çağ arkeoloğu, bir antikçağ tarihçisi ve nefes kesici vizyonu ve ufkuyla, Jared Diamond ve David Landes gibi isimlerle birlikte anılmayı hak eden bir yazar. Bizi Avupalı-Amerikalı Batı ile Asyalı Doğu çekirdekleri arasında muhteşem bir yolculuğa çıkarıyor."

– Paul Cartledge,
Cambridge Üniversitesi, Antik Yunan Tarihi profesörü

ALFA
Ticarethane Sokak, No: 15, 34110
Cağaloğlu, Fatih - İstanbul
T. 0212 513 3420 (pbx)
F. 0212 519 3300
www.alfakitap.com

THG
574937
BHL

TARİH DÜNYA
ISBN 978-605-106-631-8
9 786051 066318